

19. YÜZYILDA İNGİLİZCE YAZILMIŞ SEYAHATNAMELERE GÖRE
ANADOLU'DA SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

Buğra İNAL
Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN

Uşak
Nisan, 2018

19. YÜZYILDA İNGİLİZCE YAZILMIŞ SEYAHATNAMELERE GÖRE
ANADOLU'DA SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

Buğra İNAL

Doktora Tezi

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan, 2018

DOKTORA TEZ ÖZETİ

19. YÜZYILDA İNGİLİZCE YAZILMIŞ SEYAHATNAMELERE GÖRE
ANADOLU'DA SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

Buğra İNAL

Tarih Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan, 2018

Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN

Tez çalışmasında 19.yüzyılda çeşitli nedenlerle Anadolu coğrafyasını ziyaret eden seyyahların İngilizce yazılmış ya da farklı dillerden İngilizceye çevrilen seyahatnameleri incelenmiş ve onların gözünden Türkler ile gayrimüslim tebaanın sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri ile bu alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir.

Bilinmeyi keşfetme arzusuyla yola çıkan kâşifler, inançlarını farklı kıtalarda yaymak isteyen misyonerler, mesleki çalışmalar yapmak için diyar diyar gezen bilim adamları ve savaş ortamında görevleri gereği yola koyulan askerler, 19.yüzyıl genelinde olmakla birlikte özellikle ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı coğrafyasına rağbet göstermişlerdir.

İngiliz, Amerikan, Fransız, İtalyan ve farklı milletlerden birçok seyyah, ülkelerinin Türkiye ile olan ilişkileri ve dini inançlarını da göz önünde bulundurarak bazen objektif olmasalar da, bu çalışmada 115 seyyahın verdiği bilgiler dâhilinde çoğu konu üzerinde genellemeler yapmak mümkün olmuştur.

Seyyah ve seyahatnameler üzerine notlar ile seyyahların biyografileri tezin birinci bölümünü oluştururken, seyyahların Anadolu'ya gelme süreci, deneyimleri ve halkın kendilerine karşı sergiledikleri tutumlara ikinci bölümde yer verilmiştir.

Toplamda beş bölümden oluşan tezin diğer bölümlerinde ise sosyal kültürel ve ekonomik hayat başlıkları altında Anadolu'daki durum, seyyahların gözünden yansıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, 19.yüzyıl, Anadolu, Türkiye

ABSTRACT

SOCIAL CULTURAL AND ECONOMIC LIFE OF ANATOLIA IN 19TH
CENTURY ACCORDING TO ITINERARIES WRITTEN IN ENGLISH

Buğra İNAL

Department of History

Uşak University Institute of Social Science

April, 2018

Advisor: Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN

In this thesis, itineraries written or translated into English of travellers who paid visits to Anotilia in 19th century for different reasons have been studied and therefore information about social, cultural and economical life of Turks and non-muslims was given.

Explorers who move abroad to find unknown, missioneirs that try to put across their beliefs to distant people, scientists that organise tours to make professional improvements and soldiers who have to leave their land for the sake of their duty, Turkey became popular for these especially in the second quarter of 19th century.

English, American, French, Italian and many more travellers, due to both their countries' relations with Turkey and religious beliefs, could not become objective in their evaluations. But considering the findings in the notes of 115 travellers, it is strongly possible to generalise some topics.

While notes on travellers, their writings and their biographies form the first chapter of the thesis, the process of their voyage, experiences and the behaviours of natives towards them fall into the second one. Comprised of five chapters; social,

cultural and economical state of Anatolia in 19th century were reflected in the remained parts.

Key Words: Traveller, 19th century, Anatolia, Turkey

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Tarih Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Buğra İNAL'ın “19.Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu'da Sosyal Kültürel Ve Ekonomik Hayat” başlıklı tezi 19/04/2018 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Doktora Tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ**İmza**

Üye (Tez Danışmanı):	Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN
Üye:	Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Üye:	Doç. Dr. Murat HİŞMANOĞLU
Üye:	Doç. Dr. Nurgün KOÇ
Üye:	Dr. Öğr. Üyesi Nezahat BELEN

ÖNSÖZ

“19.Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu’da Sosyal Kültürel ve Ekonomik Hayat” adlı tez çalışması, yüz yıllık süre zarfında çeşitli nedenlerle Anadolu topraklarına ayak basmış farklı milletlerden kişilerin, üstlendikleri görevleri icra ederken ya da sorumlulukları çerçevesinde meraklarını yenme amacıyla dolaşırken, kaleme aldıkları notları derlemek ve değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır.

Bu tezi hazırlarken, 115 seyyaha ait İngilizce yazılmış veya çeşitli dillerden İngilizceye tercüme edilmiş seyahatnamelerden direkt olarak alınan bilgilere yer verilmiş; tez içeriğinin birinci el kaynaklara dayandırılması, olası çeviri hatalarından kaçınılmak istenmesi nedeniyle geçmiş zamanda Türkçe çevirisi yapılan eserlerden mümkün olduğunca faydalanılmamıştır.

Çalışmaya kaynak olan seyahatnamelerin tedarik edilmesi için çevrimiçi kitap arşivleri ve ulusal – uluslararası üniversitelerin e-kütüphanelerine başvurulmuştur. Kaynakçada yer alan yabancı eserlerin tamamına yakını “*booksgoogle*” ile “*archive.org*” isimli dijital arşiv sitelerinden temin edilmiştir. Değerlendirmeye alınan seyahatname sayısı her ne kadar çok olsa da, kapsam dışında kalan ve gözden kaçırılmış seyyah ve seyahatnamelerin olduğunu belirtmek doğru olur.

Tez çalışmasında Reinhold Schiffer’in “Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century” isimli eseri yol gösterici olmuş ve çalışmaya esas teşkil etmiştir. Bununla birlikte Harold Bowen tarafından kaleme alınan ve Orhan Burian tarafından tercüme edilmiş “Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri” isimli kitap da alanda öncü çalışmalardan biri olarak değerlendirilmeye alınmıştır.

Beş bölümden oluşan tezin ilk bölümünde seyyah ve seyahatname kavramlarına ilişkin bazı açıklamalara ve incelenen eserlerin basım yılı ve yeri gibi detaylara yer verilmiş; seyyahların biyografileri tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise seyahat koşulları ve sürelerine odaklanarak, seyyahların Anadolu topraklarına ulaşma süreci hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölüm, Osmanlı toplumunda sosyal hayat ana başlığı altında; mimari, kasaba ve şehirler, sokak ve mahalleler, aile, dış görünüm gibi alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Dördüncü bölüm kültürel hayat hakkında bilgi

verirken; beşinci bölümde ise sanayi, tarım ve ticaret konuları ele alınmıştır. Bununla birlikte, tezin “Ekler” bölümüne “*Seyyahlar, Ziyaret Tarihleri ve Güzergah Listesi*”adlı doküman ilave edilmiş olup, burada seyyahların gezileri boyunca uğradıkları şehirler ve ziyaret yılları verilmiştir.

Tezin hazırlanmasında değerlendirmelerini ve desteklerini esirgemeyen; çalışmanın bu noktaya gelmesinde yol gösterici rol üstlenen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Karayaman’a şükranlarımı sunarım. Bu uzun soluklu süreçte sürekli yanımda olan ve heyecanımı benimle paylaşan kıymetli eşime de ayrıca teşekkür ederim.

Buğra İNAL

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

- Adı Soyadı : Buğra İNAL
- Doğum Yeri ve Tarihi : Çorlu / 1982
- Lisans Öğretimi : Anadolu Üniversitesi İngilizce Öğretmenliği
- Yüksek Lisans Öğretimi : Uşak Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı
- Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
- Bilimsel Faaliyetleri :
- Cumhuriyet Döneminde Uşak'ta Siyaset ve Siyasetçiler 1923-1980
  - Dünden Bugüne Uşak Valileri

İş Denevimi

- Çalıştığı Kurumlar : Uşak İl Milli Eğitim Müdürlüğü İngilizce Öğretmeni
Uşak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müdür Vekili
- Projeler : Erasmus + Educamigrant
- İletişim e-posta adresi : bugra_inal@hotmail.com

KISALTMALAR

a.g.t.	: Adı Geçen Tez
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
b.s.y.	: Basım Yeri
b.s.t.	: Basım Tarihi
bkz.	: Bakınız
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
C.	: Cilt
Vol.	: İngilizce ifade Volume (Sayı)
yy.	: Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZ ÖZETİ	v
ABSTRACT.....	v
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	vii
ÖNSÖZ	viii
ÖZGEÇMİŞ	x
KISALTMALAR.....	xi
İÇİNDEKİLER	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xvii
RESİMLER TABLOSU	1
GİRİŞ	2
I. BÖLÜM: SEYYAH VE SEYAHATNAMELER ÜZERİNE NOTLAR	7
1. Seyhatname Nedir ve Seyahatnamelerin Kaynak Olarak Değeri.....	7
2. Seyyah ve Seyahatnameler Üzerine Notlar.....	10
3. Seyahatnamelerin Basım Yılları ve Basım Yerleri	14
4. Seyyahların Özgeçmişleri	17
II. BÖLÜM: SEYAHAT KOŞULLARI VE SÜRELERİ	58
1. İzinler	59
1.1. Yolculuk İzinleri	59
1.2. Araştırma – Arkeolojik Kazı İzinleri	69
1.3. Kamu Binaları Ziyaret İzinleri.....	72
2. Ulaşım İmkânları	72
2.1. Deniz Yolu Ulaşımı	73
2.2. Tren İle Ulaşım	82
2.3. Karayolu Ulaşımı	84
3. Seyyahlara Eşlik Eden Kişiler ve Ekipmanlar	102
4. Yol Güvenliği.....	107
4.1. Eşkiyalar	111
4.2. Korsanlar.....	114
5. Konaklama	115
5.1. Köy Odaları.....	117

5.2.	Hanlar.....	121
5.3.	Oteller	129
5.4.	Evler.....	134
5.5.	Posta Merkezleri	139
5.6.	Kahvehaneler	140
5.7.	Açık Hava	141
5.8.	Diğer	142
6.	Seyyahlara Karşı Tutum.....	143
III.	BÖLÜM: SOSYAL HAYAT.....	151
1.	MİMARİ	151
1.1.	EVLER.....	151
1.2.	DİNİ YAPILAR.....	176
1.3.	KAMU YAPILARI.....	193
2.	ŞEHİRLER – KASABA VE KÖYLER.....	227
3.	SOKAK VE MAHALLELER	383
3.1.	Köpekler.....	393
3.2.	Aydınlatma.....	398
3.3.	Dilenciler.....	402
4.	NÜFUS	404
5.	AİLE	409
5.1.	Aile Ortamı	409
5.2.	Evlilik.....	414
5.3.	Boşanma.....	422
6.	DIŞ GÖRÜNÜM VE KIYAFETLER.....	425
6.1.	Türkler.....	428
6.1.1.	Kadınlar.....	430
6.1.2.	Erkekler.....	437
6.2.	Diğer Dini ve Etnik Gruplar.....	440
7.	MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI.....	452
8.	ANADOLU'DA YAŞAYAN HALKLAR	457
8.1.	Rumlar.....	458

8.2.	Ermeniler.....	464
8.3.	Yahudiler.....	466
8.4.	Konar-Göçer Türkler (Türkmen/Yörükler).....	468
8.5.	Frenkler (Avrupalılar).....	472
8.6.	Çerkezler.....	475
8.7.	Çingenerler.....	477
8.8.	Kürtler.....	478
9.	SAĞLIK.....	480
9.1.	Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri.....	481
9.2.	Doktorlar.....	510
10.	EĞİTİM.....	516
11.	DİL.....	536
IV.	BÖLÜM: KÜLTÜREL HAYAT.....	541
1.	İNANÇLAR.....	541
1.1.	Dini İnançlar.....	541
1.2.	Batıl İnançlar.....	544
2.	DİNİ TÖRENLER VE BAYRAMLAR.....	550
2.1.	Dervişler ve Törenleri.....	550
2.2.	İbadet ve Cuma Namazları.....	562
2.3.	Ramazan Ayı ve Dini Bayramlar.....	564
3.	DOĞUM.....	575
4.	ÖLÜM.....	579
4.1.	Cenaze Törenleri.....	581
4.2.	Mezarlıklar.....	590
5.	YAŞAM.....	601
5.1.	Temizlik Kültürü.....	601
5.2.	Posta.....	604
5.3.	Para.....	607
5.4.	Doğal Afetler.....	609
5.4.1.	Yangınlar.....	609
5.4.2.	Kıtlık.....	618

6.	DÜĞÜNLER.....	619
6.1.	Sünnet Düğünleri	619
6.2.	Evlilik Düğünleri.....	622
7.	SANAT VE EĞLENCE.....	633
7.1.	Kahvehaneler	635
7.2.	Gezi Yerleri.....	641
7.3.	Dans ve Müzik	645
7.4.	Sanatsal Faaliyetler	650
7.5.	Cirit	652
8.	MUTFAK KÜLTÜRÜ.....	653
8.1.	Yemekler.....	662
8.2.	Kahve, Tütün ve Afyon Tüketimi	670
8.3.	İçecekler	673
V.	BÖLÜM: EKONOMİK HAYAT	675
1.	SANAYİ VE TİCARET	677
2.	TARIM FAALİYETLERİ	700
2.1.	Kullanılan Malzemeler ve Yetiştirilen Ürünler.....	704
3.	HAYVANCILIK.....	709
4.	ALIŞVERİŞ	711
4.1.	Kasaba ve Köy Pazarları	713
4.2.	Köle Pazarları.....	733
5.	ÇALIŞAN KESİM.....	740
5.1.	Devlet Memurları.....	741
5.2.	İşçiler.....	745
5.3.	Berberler	748
5.4.	Hamallar.....	750
5.5.	Seyyar Satıcılar	754
6.	VERGİ	758
	SONUÇ	760
	KAYNAKÇA.....	782
	Yabancı Kaynaklar.....	782

Makaleler	790
Tezler	793
Diğer Kaynaklar.....	794
EKLER.....	795

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1. Seyyahların Mesleklere Göre Dağılımı.....	20
Tablo 2. Yerleşim Yerlerinin Yıllara Göre Nüfus Oranları	405
Tablo 3. İzmir Evangelist Okulu Müfredatı	532
Tablo 4. Yemek Listesi	664
Tablo 5. Meslek Dalları ve İcra Eden Milletler.....	740

RESİMLER TABLOSU

Resim 1. Seyahat İzin Tezkeresi Örneği	64
Resim 2. John Griffiths'in İngiltere'den İzmir'e Seyahat Ederken Kullandığı Güzergâhı ...	75
Resim 3. 1864 Yılı Nisan Ayında İzmir'den İstanbul'a Doğru Seyahat Eden Rus Buharlı Gemisinin Güvertesinde Uyuyan Türk Kadınlar	78
Resim 4. İstanbul'da Kayıklar	81
Resim 5. Türk Arabası.....	97
Resim 6. Seyyahların Anadolu Topraklarındaki Yolculukları	102
Resim 7. Hafsa'daki Harabe Kervansaray	125
Resim 8. Henry J. Van Lennep ve Ekibinin Konaklamak için Hazırladıkları Çadır	142
Resim 9. Yol Kenarına Bağlanmış Su Testisi	148
Resim 10. Bir Türk Evinin İç Görünümü	162
Resim 11. Türk Kulübeleri ve Antik Yunan Kulübesi ile Köylülerin Ambarları.....	166
Resim 12. Van'da Ermeni Bir Tüccar'ın Evi	175
Resim 13. İstanbul'da Bir Kâtip	179
Resim 14. Bergama'da Bir Hanın İç Görünümü	194
Resim 15. 1864 Yılında Samsun Yolu Üzerinde Bulunan Ahşap Bir Han ve Fırını.....	200
Resim 16. İstanbul'da Bir Hamam	213
Resim 17. Ağrı Köşk Köyü Kürt Ağası Yusuf Bey.....	255
Resim 18. İstanbul'da Sokak Köpekleri	393
Resim 19. Beyoğlu Sokaklarında Kamu Aydınlatması Olarak Kullanılan Fenerler	400
Resim 20. Modern Türk Kıyafetleri	425
Resim 21. 1859 Yılı Bir Türk Kadını Portresi.....	430
Resim 22. Türk Kadını Resim 23. 1893 Yılı Ferace ve Yaşamak	434
Resim 24. Türk Kadınların Taktıkları Altın ve Değerli Taş Süslemeli Takı.....	435
Resim 25. Beyoğlu'nda Bir Ermeni	441
Resim 26. İstanbul'daki Mekteplerde Falaka Uygulaması.....	523
Resim 27. Erzurum'da Ermeni Teknik Okul Öğrencileri.....	528
Resim 28. Mevlevi Derviş	552
Resim 29. İstanbul'da Mevlevi Dervişler.....	555
Resim 30. Üsküdar'da Rufai Dervişler.....	558
Resim 31. Eyüp Mezarlığı	590
Resim 32. İstanbul'da Yangın Kulesi.....	612
Resim 33. Tatlı Su	644
Resim 34. Şehirde Yaşayan ve Durumu İyi Olan Ailelerin Evlerinde Kullandıkları İki Parçadan Oluşan Sofra.....	654
Resim 35. Ahşap Sofra	657
Resim 36. Yemekten Sonra Ellerin Yıkınması İçin Kullanılan Eşyalar	658
Resim 37. Çanakkale Yöresinde Kullanılan Bir Tarım Aleti	705
Resim 38. İstanbul'da Köle Pazarı	733
Resim 39. Bir Hamal	750
Resim 40. Kapalı Çarşıda Bir Satıcı	755
Resim 41. Su Satıcıları	757

GİRİŞ

Seyyah ve seyahat etmek kavramları üzerine düşünceler ve tanımlamalar Haçlı Seferleri'ne kadar gitmektedir. Haçlı Seferleri sırasında seferin kendisi yol, sefere katılan kişiye yolcu denmiştir ve kavramların tarihsel seyri dönemlere göre içerik ve biçim değiştirerek devam etmiştir. Bu kavramlar 15. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarında, yani Avrupa'da yazılı basının hayata geçişiyle birlikte başka bir içerik ve işlev kazanmıştır. Bu süreçte seyyahlar, Osmanlıların Avrupa'da ilerlemesine ve bundan dolayı Avrupalıların varlık korkusu yaşamasına bağlı olarak, kendi varlığını tehlikeye sokan karşı taraf hakkında bilgi ortaya koyan ve haber getiren anlamına gelen medyum adıyla anılmışlar; diğer bir ifade ile dönemlerinin iletişim aracı olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu, kurulduğu ve genişlediği coğrafi alan itibarıyla yabancıların dikkatini çeken ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah tarafından ziyaret edilen bir ülke olmuştur. Osmanlı coğrafyasına yönelik seyahatlerde özellikle 15. yüzyılda büyük bir artış meydana gelmiştir. Daha sonraları ise Suriye ve Mısır'ın alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenerek Doğu Akdeniz'in yegâne gücü haline gelmesi, Avrupa devletleriyle yoğun ilişkilerin başlaması ve 1580'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a uzanan ticaret yolunun önem kazanmasıyla imparatorluk topraklarına olan seyahatler daha da artmış ve pek çok seyahatname kaleme alınmıştır.

Nitelik olarak değerlendirildiğinde bu dönemdeki seyahatnamelerin bazı noktalardan 18. ve 19. yüzyıldakilere oranla farklı oldukları göze çarpar. Seyahatnamelerin içeriklerini şekillendirmede Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler birinci derecede rol oynamıştır. Diğer bir ifade ile genelde Doğu-Batı arasındaki güçlü-zayıf ilişkisi içinde düşünüldüğünde, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu gücünün zirvesinde olan ve seyyahların pek çok açıdan hayranlıkla bahsettikleri bir ülke konumunda olmuştur. Buna karşın Batı olan Avrupa ise, Osmanlı karşısında siyasi ve askeri olarak daha geride bulunmaktaydı. Buradan hareketle 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da politik, ekonomik ve kültürel gelişmelere de bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili seyahatnamelerin çoğu

daha gerçekçi ve doğru bilgiler vermiştir. Bunun bir nedeni, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin mahiyeti, diğer bir nedeni de, devrin Avrupa'sında hâkim olan Rönesans ve Barok kültürlerinin etkisidir. Nitekim Batılı seyyahların, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler üzerine 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden bu bilgi toplama sürecinde zamanla bir rol değişimi olmuş; ilk karşılaşmalarda ve aktarılan bilgilerde Türkler ve dolayısıyla Osmanlılar, Avrupa için, Avrupa'nın varlığı için tehdit oluşturan ve buna bağlı olarak çoğunlukla övgü, saygı ve hayranlıkla söz edilen unsurken özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmiş, Batı dışında kalmış toplumlar uygarlaştırılması gereken öteki haline dönüştürülmüştür.

Seyahatnamelerin niceliğinde ise 18. ve 19. yüzyıllarda belirgin bir artış göze çarpar. 18. yüzyılın sonunda Hindistan'da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır'ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti, Doğu'ya giden seyyahların sayısında beklenmedik bir artışa neden olmuş ve seyyahlar, ilgili her türlü bilgiyi okumaya hazır bir okuyucu kitlesini doyurmak üzere ciltler dolusu seyahat notları yayınlamışlardır. Genel olarak oryantalizm denen bilgi bütünü, 19. yüzyılda, Avrupa'nın Doğu kültürleri üzerinde önce hegemonya kurmasında ve yüzyılın sonlarına doğru da buradaki ülkelerin kolonilere dönüşmelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Avrupalı seyyahların Doğu'yu sistemli bir şekilde incelemeleri, daha sonraları kültürel ve siyasi konularda Doğu'ya bakışı etkilemiştir. Nitekim sayıları artan bu seyahatnamelerde önceki yüzyılların aksine, 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu ve onun kurumları tarafgir görüşle kaleme alınmıştır. Zira özellikle 17. yüzyıldan itibaren Batı'nın Doğu algısı da değişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Batı'nın seyyahı artık karşısında Avrupa'daki gelişmeler karşısında durağan ve atıl kalmış bir Doğu bulmaya başlayacaktır. Diğer bir ifade ile Batı'nın gözünde ilerleyen dönemlerde daha da belirginleşen bir Şark mefhumu ortaya çıkacaktır. Bunda 1789 Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması, dönemin siyasi ve ekonomik gelişmeleri ve bu döneme hâkim olan ideolojilerin de bir etkisi vardır.

19. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin yapısını da değiştirmiş, demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde seyahat koşullarının iyileşmesi, Doğu-Batı temasını da güçlendirmiştir. Bunun yanında bu yüzyılın sonlarına doğru bilimsel disiplinlerin çalışma alanları daha net bir şekilde tanımlanmaya başlamıştır. Klasik dönemdeki seyyahlar, yerini mesleklerine göre uzman kişilere bırakmış ve böylece jeolog, coğrafyacı, arkeolog ve tarihçi gibi bilimsel amaçlarla seyahat edenlerin sayısı artmış, daha hacimli ve bilimsel verilere dayalı eserler ortaya çıkmıştır. Fakat bunların yanında etnografi, arkeoloji ve filoloji gibi bilim dallarının kurumsallaşması ve şarkiyatçılığın bir akademik dal olarak gelişmesi Doğu hakkındaki bilgilerin daha sistematik veriler haline dönüştürülmesini sağlamıştır.¹

Türkiye’de yabancı seyahatnameler üzerine olan ilgi 1980’li yıllar itibarıyla artmaya başlamıştır. Bunun en önemli göstergelerinden biri 1985 yılında Eskişehir’de düzenlenen I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu’dur. Bu tarihten itibaren, seyyahlar tarafından kaleme alınmış eserler kısa özetler halinde tercüme edilerek okuyuculara sunulmaya başlanmıştır. Sanat tarihi, şehir tarihi, arkeoloji gibi tarih bilimini yakından ilgilendiren unsurların yanında edebi ve mimari açıdan sahip oldukları zengin içerikleri, seyahatnameleri akademik çalışmaların odağı haline getirmiştir.

Yapılan çalışmalar, bir ya da bir grup seyyaha göre geniş bir coğrafyayı kapsayan genel bir araştırma niteliği taşıdığı gibi, bazı şehirlerin sosyo-ekonomik yapısının incelendiği çalışma alanı kısıtlı tezler de bulunmaktadır.

1999 yılında Nurgün Koç’un “*William Mitchell Ramsay’ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*” isimli yüksek lisans tezinde ülkenin genel durumu hakkında bilgi verilmektedir. Ahmet Gündüz, “*Batılı Seyyahların Gözüyle İzmit (1800-1860)*” isimli makalesinde kentin genel görünümü, nüfus ve mimari durumu hakkında yapılan tespitleri derlemiştir. Benzer bir şehir tarihi

¹Özgür Yılmaz, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s. 590-597.

çalışması Yaşar Öcal tarafından Yozgat için yapılmıştır. Öcal, “*XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Yozgat ve Çevresi*” isimli makalesi ile şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı hakkında notlar paylaşmıştır. Gürsoy Şahin, “*İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre Adana ve Çevresi*” isimli makalesi ile şehir tarihi çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Ali Tuzcu’nun Amasya Belediyesi Kültür Yayınları olarak literatüre kazandırdığı “*Seyahatnamelerde Amasya*” isimli kitabı, Kemal Saylan’ın “*Seyyahların Gözüyle Gümüşhane*” isimli eseri, Özgür Yılmaz’ın “*Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*” yüksek lisans tezi, Leyla Doğan Peker’in “*İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa XVII – XX. Yüzyıllar Arası*” isimli yüksek lisans tezi; Meliha Karakaya’nın “*Seyahatnamelerde Nevşehir*” isimli yüksek lisans tezi, Ender Karagülle’nin “*Seyahatnamelerde Malatya*” isimli yüksek lisans tezi, Erhan Kurt’un “*İngiliz Seyahatnamelerine Göre Çanakkale ve Çevresi*” isimli yüksek lisans tezi, Nursel Karaca’nın “*Seyahatnamelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*” isimli doktora tezi bu alanda yapılan diğer çalışmalar olarak literatüre geçmiştir.

Hasan Serkan Kırca, “*İngiliz Seyyah Charles Fellows’un Eserlerinde Türkiye ve Türk İmajı*” isimli yüksek lisans tezi ile bir Batılı seyyahın kafasındaki Türk izlenimini kısaca yansıtmıştır. Ece Yüksel’in hazırladığı “*17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*” isimli yüksek lisans tezi ise özellikle arkeolojik çalışmalara ilgi duyan seyyahları bir araya getirmiştir.

Bu çalışmaların yanında, özellikle İngilizce yazılan seyahatnameler üzerine hazırlanmış, kapsamı ve içerdiği bilgi ve değerlendirmeler ile alanda yol gösterici niteliğe sahip önemli kaynaklar da bulunmaktadır. Gürsoy Şahin’in hazırladığı “*İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*” isimli kitap ve Mehmet Demirel’in hazırladığı “*İngilizce Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Sağlık Hayatı*” isimli doktora tezi bunlara örnektir.

Bununla birlikte Erzurum Atatürk Üniversitesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı doktora programı kapsamında hazırlanan “*19.yy’da Osmanlıyı*

Ziyaret Eden Yabancı Yazarların Eserlerinde Osmanlı Halk Hayatının Derlenmesi” isimli tez çalışması, benimsenen yöntemin bu alanda yapılan çalışmalardan oldukça farklı olması nedeniyle kaynak eser niteliği taşımadığından araştırmamıza katkı sağlamamıştır.

Bu tez çalışmasında, çalışma konusu ile ilgili daha önce hazırlanmış kitap, makale ve tezler ile seyahatnamelerin mevcut Türkçe tercümelerinden asgari düzeyde faydalanılmış; tezin içeriğinin oluşturulması ve kullanılacak ifadelerin belirlenmesi sürecinde ilham kaynağı olan bu çalışmalardan fazla alıntı yapılmamasına özen gösterilmiştir. Bunun yerine yöntem olarak, literatür taraması yapılırken özellikle seyahatçıların bizzat kendilerinin kaleme aldığı, İngilizce yazılmış seyahatname ve raporlar ile farklı dillerde yazılmış ve sonrasında İngilizceye tercüme edilmiş eserler belirlenmiş; bu eserlerin Türkçe tercümeleri yapılmak suretiyle ilgili bilgiler aktarılmıştır. Tez araştırmasında coğrafi sınırlama olarak ise Anadolu’nun günümüz sınırları dikkate alınmıştır.

Doktora tezi çalışma konusu olarak seyahatnamelerin tercih edilmesini, bu eserlerin başka kaynaklarda olmayan bilgiler içermesi, üzerlerine yapılan çalışmaların sınırlı kalması, büyük çoğunluğunun herhangi bir akademik çalışmaya konu olmaması, yabancıların gözünden Osmanlı toplum yapısına bakmanın yeni bakış açıları kazandıracağı düşüncesi ve resim, harita gibi görsel unsurların bulunmasıyla açıklamak mümkündür. 115 seyahatçinin değişik kaynaklarda paylaştığı değerlendirmeler, dönem hakkında karşılaştırılabilir bilgi elde edilmesini mümkün kılacaktır.

I. BÖLÜM: SEYYAH VE SEYAHATNAMELER ÜZERİNE NOTLAR

1. Seyhatname Nedir ve Seyahatnamelerin Kaynak Olarak Değeri

Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyâhat ile (aslî siyâhat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyâhat-nâme “gezi mektubu, gezi eseri” mânasına gelir. Buna Fars edebiyatında sefer-nâme adı da verilir. Arap edebiyatında “seyahat” ve “seyahatnâme” anlamında daha çok rihle kelimesi kullanılır. Edebü’r-rihle, edebü’r-rahâlât terkipleri modern zamanlarda ortaya çıkmış, özellikle İbn Battûta seyahatnâmesinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransızca, İngilizce gibi dillere çevrilmesinden sonra Arap edebiyatında kullanılmaya başlanmıştır. Rihle, “bir yerden bir yere göç etmek” mânasındaki rahl (veya aynı anlamdaki irtihâl) masdarından isim olup “göç” demektir. Eski Arap şiirinde, Kur’an’da ve hadislerde rihle “göç, yolculuk, gezi, seyahat” anlamlarında kullanılmış, Kur’an’da Kureyş kabilesinin ticaret amacıyla yaptığı yolculuk ve seyahatler rihle diye anılmıştır.²

Seyahatnameler; yazarların yurt içinde ve yurt dışında yaptığı gezilerde gördükleri yerlerin ilgi çeken, değişik olan taraflarını yalın ve samimi bir anlatımla yansıttığı yazılardır. Herhangi bir gezgin veya gözlemcinin ziyaret ettiği belli bir coğrafi alana ve tarihsel bir döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinler olan seyahatnamelerde seyyah, bir toplumun yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu noktaları sergilemeye çalışır.³

İnsanoğlu, doğası gereği yeni yerleri ve yeni yerlerde yaşayan insanları; bunun yanında yabancı tanımına uyan tüm yaşantı özelliklerini merak eder. Bu merak insanı, yabancıya ulaşip onu artık tanınan, bilinen yapacak yollar aramaya sevk etmiştir. İlk çağlardan bu yana insanoğlunun yeni yerleri görüp, tanıma ihtiyacını karşılayan edebi ve tarihi özellik taşıyan metinlere seyahatname ya da gezi yazıları denilmektedir. Bu yapıtlarda gezgin ya da seyyah, bir toplumun bütünüyle yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu başkalıkları sergilemeye çalışır. Böyle düşününce seyahatnameleri, ilkin edebiyat

²Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.37, 2009, s. 9.

³Yaşar Öcal, “19.yy. Seyahatnamelerinde Yozgat ve Çevresi” *Akademik Bakış Dergisi*, S. 51, Eylül-Ekim 2015, s. 50.

alanında yer alan yazılar arasına koymak gerekmektedir. Seyahatnameler, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtmasıyla tarihî, hatta yer yer manzara betimlemeleriyle de coğrafi, özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlatması ile de edebi bir özellik taşırlar.⁴

Coğrafi alanda dünyanın bilinmeyen yerlerinin keşfi, uzaktaki ülkeleri merak ile insanlar yeni yerleri çeşitli amaçlarla tanıma ihtiyacı hissetmiş, seyahatnameler de bu ihtiyaca cevap vermiştir. Geçmiş zamanlarda seyahatnameler, bir iletişim aracı olarak önem kazanmıştır. Seyahatnameler, iletişim imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde bilimsel ve kültürel gelişmelerin aktarıcısı konumunda olmuştur.⁵

Seyahatnameler bizim edebiyatımızda genellikle ayrı bir tür olarak kabul görmemiş, anı (hatırat) veya günlük tür içinde sayılmıştır. Oysa seyahatnameler kendilerine ait özellikleri olan, pek çok yönden anı veya günden ayrı tutulması gereken bir yazı türüdür. Her şeyden önce seyahatnamelerde merkeze alınanlar, anı veya günlüklerdekinden farklıdır. Seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası “kişinin başından geçenler” değil, “coğrafya”dır. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur.

Seyahatnameleri, içerikleri bakımından, çok güvenilir olmamakla birlikte tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür. Seyahatnameler bu kültür alanlarına ilişkin yardımcı kaynak olmalarının yanı sıra, edebiyata da katkı sağlayan, edebiyat tarihine yardımcı olan kaynaklardır.⁶

Seyahatnameler Türkiye’de Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine yönelik olan çalışmalar için alternatif bir kaynak olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu olan bu çalışmalar büyük oranda şerîye sicilleri, tapu tahrir defterleri ve Osmanlı kronikleri gibi kaynaklara dayanmaktadır. Osmanlı tarihçilerinin yazdığı kronikler genellikle askeri seferler, savaşlar, siyasi ve diplomatik ilişkiler hakkında bilgi verir. Dolayısıyla

⁴Sedat Maden, “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum, 2008, s. 148.

⁵Maden, *a.g.m.*, s. 148.

⁶Baki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/1, Kış, 2009, s. 912,913.

bu kaynaklar arasında Osmanlı sosyal tarihine ilişkin eksikliklerin tamamlanmasında seyahatnameler önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Zira seyahatnamelerde Osmanlı sosyo-kültürel hayatı üzerine gerekli ve ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Arşiv belgeleri, günlükler, yazışmalar ve mektuplar gibi seyahatnameler de tarihinin algılama gücünü arttıran, ikincil kaynaklardaki bilgileri karşılaştırma imkânı sunan eserler olmaktadır. Bu bakımdan seyahatnamelerde özellikle Osmanlı toplumunun gündelik yaşamı ve gelenekleri, bayram veya selamlık alayı gibi törenler, esir pazarı, harem, hamamlar, meslek grupları, giyim tarzları, mesire yerleri, kahvehaneler, semtler, sokaklar, pazar ve mahalleler ve abideleri gibi genel konular üzerinde durulmuş ve bunun yanında seyyahlar seyahatnamelerini resim, harita ve gravürlerle süslemişlerdir. Bu eserler ayrıca, şehirlerin tarihinde dönüm noktası oluşturacak kadar etkili olan yangınlar, salgın hastalıklar ve doğal afetler hakkında önemli bilgiler vermeleri itibarı ile araştırmacılar için önemli kaynaklar arasındadırlar.

Türkiye’de sosyal tarih çalışmaları son zamanlarda gelişme gösteren bir alan olmakla birlikte, bu alanın gelişimi seyahatnamelerin de yukarıda görüldüğü gibi daha fazla ilgi görmesine ve tarih yazımında kullanılacak kaynaklar arasına girmesine vesile olmuştur. Özellikle bazı bölgeler hakkında yapılan topografik çalışmalarda seyahatnameler ana kaynaklar olarak yer almış ve seyahatnamelere dair bibliyografyalar kronolojik olarak çalışmalara dahil edilmiştir.

Her kaynağın kendi içinde bir eksikliği olduğu gibi seyahatnamelerin de kaynak olarak kullanılmasında dikkat edilmesi gereken önemli noktalar yer almaktadır. Öncelikli olarak kendi dönemlerinin bilgi toplama ürünleri olan bu kaynakların yazarının bazı önyargıları taşıdığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Seyyahların kimileri Osmanlı toplum yaşamını irdeledikçe bu önyargılardan sıyrılmayı başarmış ve daha nesnel gözlemlerde bulunmuştur. Kimileri ise inceledikleri toplumun sosyal yapısını irdelemeden kendi bakış açılarına göre bir değerlendirme yapmıştır. Bunun yanında, gezginin amacı ve sosyo-politik statüsü, diğer bir ifade ile sahip olduğu bilgi birikimi ve mesleki özellikleri, seyahatiyle ilgili değerlendirmelerinde kendisini göstermektedir. Nitekim bireysel bir faaliyet olan seyahatname yazmada, seyyahlar gördüklerini yazarlar ve onların algılamaları,

geldikleri kültürel ortam, okudukları materyaller ve kendi tecrübeleri tarafından şekillendirilir. Bu bakımdan seyahatnameleri kaynak olarak incelerken onları eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirmek gerekir ki; seyahatnamelerdeki yanlı veya gerçekçi görüşler dönemin söylemlerine, Avrupa devletleriyle Osmanlı arasındaki politik ve sosyal ilişkilere göre kısmen değişkendir ve ancak bu kaynakların tarafsız olanları ya da iyi bir eleştiri süzgecinden geçenleri bilimsel bir araştırmaya kaynaklık edebilir.⁷

2. Seyyah ve Seyahatnameler Üzerine Notlar

Yüzyıllardır dünyanın diğer bölgelerindeki yaşam insanoğlunun dikkatini çekmiş, birçok kişi bilinmeyen yerleri öğrenmek için yolculuklara çıkmıştır. Günümüzde Batı olarak adlandırılan Avrupa ülkeleri için yaşadıkları yerlerin doğusundaki coğrafya, özellikle 16. Yüzyıldan itibaren ilgi odağı olmuştur. Batı'nın ilgisini çeken ülkelerden birisi de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Yabancıların Türk topraklarına yaptıkları seyahatler çeşitli amaçları içermiştir.

Özellikle Doğu'yu keşfetme merakı ilk başta yer alırken; Uzakdoğu'ya kadar uzanan ticaret yollarının Anadolu'dan geçmesi de bu topraklara olan eğilimin bir başka nedenini oluşturmuştur. Söz konusu seyahatler sonucunda seyyahlar, gezi hikâyelerini kaleme almışlar ve birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Seyahat edenler arasında, gezmek dışında araştırma yapmak için yola çıkan bilim adamlarını, Hıristiyanlık dinini yaymak için çaba gösteren misyonerleri, görev için zorlu şartlara göğüs geren asker, doktor, diplomat vb. kişileri de saymak doğru olur. 16.yüzyıldaki bu yoğun merakın yerini 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunu tanıma, inceleme almıştır. Haritalar üzerinde keşfedilmemiş yerler giderek azalmaya başlamış; bu durum yeni yerler keşfetme, bilinmeyeni görme ve bunu dünyaya aktarma heyecanı ile Batılı bazı kesimleri Osmanlı toprakları üzerine yönlendirmiştir. Bölgedeki çoğu yer, özellikle de Anadolu toprakları, birçok seyyahın iştahını kabartacak ve onları tatmin edecek derecede bakir yerlere ev sahipliği yapmıştır.

19. yüzyıl başlarında Asya Türkiyesinin bazı önemli kaynaklarda yedi bölgeye ayrıldığı görülmektedir. Merkezi Halep olan Suriye, merkezi Kudüs olan Kutsal Diyar,

---

⁷Yılmaz, *a.g.m.* s. 596,597.

Merkezi Bursa olan Anadolu, merkezi Diyarbekir olan Mezopotamya, merkezi Bağdat olan Irak veya Kalde, merkezi Erzurum olan Turcomania veya Armenia ve merkezi Bitlis olan Curdistan veya Assyria.⁸

Bu dönem aynı zamanda iki farklı seyyah tanımının da ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Sıradan ya da turist seyyah⁹ olarak adlandırılanlar ile gerçek seyyahlar. Sıradan seyyahlar genellikle daha önceden duydukları ya da bir şekilde bilgi edinme fırsatı yakaladıkları, erişimi kolay, iyi bilinen yerleri ziyaret etmeleriyle gündeme gelmiş; kaleme alınan notların içeriklerinin benzer olması; Doğu'daki yeni yerlerin keşfi için merak uyandırmıştır. Bu durum, çeşitli zorluklara göğüs germek ve bilinmeyene doğru gitmek içgüdüleriyle hareket eden gerçek seyyahların ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Küçük kâşifler olarak adlandırabileceğimiz turist seyyahlar, güzergâhları üzerinde karşılaştıkları ne varsa veya şans eseri ne görmüşseler onları not almışlar; elde ettikleri bilgiler de çoğunlukla kendilerini tatmin etmiştir. Ulaşımların genellikle gemiler ile yapılması bazı rotaları ve yerleri meşhur kılmış; İstanbul, Çanakkale ve İzmir en çok ziyaret edilen şehirler haline gelmiştir. Turist seyyahlar, özellikle seyahat ettikleri gemilerin rotaları üzerinde bulunan durak noktalarını, yani limanları başlangıç yeri kabul etmişler, geniş çaplı gezilerin aksine yakın civarı incelemekle yetinmişlerdir. Bunun nedeni olarak 1830'lu yıllara kadar hazırlanmış seyahat rehberlerinde güzergâhların planlanmasına yardımcı olacak bilgilerin bulunmaması, sadece bazı pratik bilgilere yer verilmesi gösterilebilir. Bu belirsizlik, özellikle 19. yüzyılın ilk dönemlerinde seyyahların, kendilerinden önce hedef coğrafyayı ziyaret

⁸Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 148,149.

⁹Sıradan seyyah ve turist seyyah kavramı Reinhold Schiffer tarafından *Oriental Panorama* isimli kitapta telaffuz edilmiştir. bkz. Reinhold Shiffer, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam – Atlanta, 1999, s. 35; İbrahim Şirin, turist ile seyyah arasındaki farkı şöyle ifade etmektedir. “*Turist, gezip eğlenir ve seyahatini birkaç kişi ile paylaşmakla yetinir. Seyyah ise engin bir merak duygusu ile gezerek notlar alır ve gezip gördüklerini başkalarına anlatma arzusu ile hareket eder.*” bkz. İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türkyurdu*, C.33, S. 310, Haziran 2013, s. 38.

etmiş kişilerin seyahatnamelerinde yer alan bilgi ve tavsiyelere inanmak durumunda kalmalarına da neden olmuştur.¹⁰

Henry F. Tozer, yolculuğa başlamadan, daha önce Anadolu'yu gezen Charles Texier, Van Lennep ve Hamilton'un kitaplarını yanlarına aldıklarını ve bu kitapları kendilerine rehber edinmek suretiyle seyahatlerini gerçekleştirdikleri bilgisini vermiştir.¹¹ Henry Christmas ise, 1850 yılında İzmir'e indiklerinde kalacakları yeri Bay Murrey'in gezi rehberinde ifade ettiği şekliyle Grand Hotel De Smyrne olarak belirlediklerini ifade etmiştir.¹²

Türkiye ile ilgili en erken tarihli gezi rehberi 1827 yılında basılan Josiah Conder'in "*Modern Seyyah*" serisidir. Conder, bu çalışmasında son dönem seyyahları ile 17. yüzyıl gibi çok erken yıllarda seyahat eden seyyahları bir araya getirmiştir. Bir sonraki eser, R.T. Claridge'in 1839 yılında okuyucusuyla buluşan "*Tuna Nehri Boyunca Viyana'dan İstanbul, İzmir, Atina, Yedi Adalar ve Venedik*" rehberidir. Claridge, Türkiye'yi ziyaret edecekler için Üsküdar, Bulgurlu, Belgrad Ormanı ve Bursa hakkında bilgi vermiş; Bursa dışında diğer yerlerin başkente yakın yerler olması dikkatlerden kaçmamıştır. Claridge, Anadolu toprakları hakkında sadece İstanbul'dan İzmir'e gerçekleştirdiği üç günlük ziyareti çerçevesinde bilgilendirme yapmıştır. T.H. Usborne'nun 1840 yılında yayınladığı "*Levant için Yeni Rehber*" ile John Murray'ın yine 1840 yılında yayınladığı "*Yedi Adalar, Yunanistan, Türkiye, Küçük Asya ve İstanbul'da Seyyahlar İçin El Kitabı*" metodolojik yaklaşımlarla hazırlanmış, eski seyyahlardan edinilen bilgiler kadar son dönem güvenilir, çağdaş seyyahlardan elde edilen bilgiler ışığında derlenmiştir.¹³

Fazla sayıda gezi rehberinin ortaya çıkması, Anadolu coğrafyasını ziyaret eden seyyahların artmasına neden olmuştur demek doğru olmaz. Çünkü Anadolu toprakları

¹⁰Reinhold Schiffer, *Oriental Panaroma: British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam – Atlanta, 1999, s.35.

¹¹Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green and Co., London, 1881, s. 15, 16.

¹²Henry Christmas, *The Shores and Islands of The Mediterranean*, Vol.III, Richard Bentley, London, 1851, s. 95.

¹³Schiffer, *a.g.e.*, s. 35.

19. Yüzyılın ilk yarısında çok az sayıda seyyaha ev sahipliği yapmıştır. Örneğin, Charles Boileau Elliot, 1838 yılında Alaşehir'i ziyaret etmiş; buradaki Rum Başpiskopos'un son on iki yılda sadece iki kişiden oluşan iki grup Avrupalı seyyahı gördüğünü söylediği bilgisini vermiştir.¹⁴ Bunun, 1820'li yıllarda başgösteren Yunan isyanı ile ilgili olduğu düşünülebilir. 1829 yılına kadar süren iç savaş durumu, özellikle dönem itibarıyla deniz ulaşımını tercih etmek durumunda olan Batılı seyyahlar için bir tehdit durumu oluşturmuştur. Bununla birlikte, Alaşehir'in, antik dönemdeki ismiyle Philadelphia, İncil'in Yeni Ahit olarak adlandırılan ikinci bölümünde konu edilen ve Hıristiyanlığın ilk kiliselerinden olan yedi kiliseden birine ev sahipliği yapması ve burayı ziyaret eden Hıristiyanların hacı olduklarına inanmaları, bu kasabanın sürekli olarak seyyahlar tarafından ziyaret edilen bir yer olmasına neden olmuştur. Bu nedenle kasaba, Anadolu'ya gelen seyyahların sayısı hakkında yorum yapılabilecek bir gösterge olarak değerlendirilebilir.

Bayan seyyahlar içinse coğrafi alan oldukça sınırlı kalmıştır. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde seyahat gerçekleştiren birkaç bayan seyyahtan söz edilebilir. Kırım Savaşı'yla birlikte Karadeniz kıyıları Florence Nightingale'in izinden giden İngiliz bayanların ilgisini çekmiştir. İngiliz ordusunun Karadeniz'e inmesi, lojistik destek amacıyla çeşitli yapılar inşa etmeleri, Lady Alicia Blackwood ve Lady Emilia Bithynia Maceroni Hornby gibi isimler için fırsat yaratmıştır. Osmanlı'nın diğer toprakları ise uzun yıllar boyunca bayan seyyahlara ev sahipliği yapmamıştır. Gertrude Bell'in 1905 yılında Suriye'deki dağlık Dürzi bölgesinde bulunduğu sırada ifade ettiği "*Bu bölgeye gelen ilk yabancı kadın benim*" söylemi bu durumu doğrular niteliktedir.¹⁵

Seyahatnamelerde yer alan bilgiler, seyyahların gittikleri yerlerde, aksi bir durum söz konusu olmadığında, birkaç gün içerisindeki tespitlerinin; kendilerinden önce ilgili yerleri ziyaret etmiş kişilerin notlarıyla harmanlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Seyyahlar, kaldıkları sınırlı süre zarfında gerek kamu binalarının sayısı gerekse nüfus hakkında istatistiki veriler elde etmişler ve kimi zaman bunları kendi

¹⁴Schiffer, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵Schiffer, *a.g.e.*, s. 37.

tespitleri, çoğu zaman da şehir ve kasabalardaki Hıristiyan din görevlileri, ağalar, kaymakam ve beyler gibi yöneticilerden öğrenmişlerdir. Seyyahlar, çoğunlukla ziyaret ettikleri coğrafyanın dilini ve kültürünü bilmediklerinden kendilerine rehberler tutarak gezilerini yapmışlardır. Seyyahların büyük bölümünün Hıristiyan kişileri yanlarına almaları, onların muhafazakâr olan Anadolu insanının içine kolayca karışmalarına engel olmuştur. Böyle olunca, rehberlerin tercüme ve bazı yerlerde kendi dillerini bilen birkaç kişiden aldıkları bilgilerle eserlerini şekillendirmek durumunda kalmışlardır. Bu durum çoğu zaman onların ziyaretlerini içselleştirememelerinden dolayı olmuş; başkalarının yorumları ve görüşlerini benimsemeleriyle sonuçlanmıştır. Edward Said; *“Doğuyu turist duyguları içinde ziyaret eden bir Avrupalı her zaman bir gözlemci, fakat asla Doğulu değildir. Daima olayların dışında, kopuk ve her zaman garip zevklerle karşılaşmaya hazırdır.”*¹⁶ ifadesiyle seyyahların bir Doğulu gibi düşünemeyeceklerine ve eserlerinin tarafsız olamayacağına vurgu yapmıştır.

Bu nedenlerden dolayı seyahatnameleri kullanırken öncelikli olarak seyahatname yazarının bazı önyargılar taşıdığını göz önünde bulundurmaya gereksinim vardır. Seyyahların bazıları gezdikleri toplumların yaşamını anladıkça önyargılarından sıyrılmayı başarmış ve daha objektif gözlemlerde bulunmuştur. Ancak bazıları da toplumun sosyal yapısını irdelemeden kendi bakış açılarına göre bir değerlendirme yapmıştır. Bu bakımdan seyahatnameleri kaynak olarak incelerken onları eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirmek gerekmektedir.¹⁷ Buna karşın, Osmanlı Döneminde, Padişahların görevlendirdikleri tarihçilerin, özellikle savaş ve önem arz eden siyasi gelişmeleri kayıt altına aldıkları düşünüldüğünde, seyahatnamelerin Osmanlı şehir hayatını gelecek kuşaklara aktaran değerli kaynaklar olduğunu söylemek doğru olur.

3. Seyahatnamelerin Basım Yılları ve Basım Yerleri

Seyahatnamelerin geneline bakıldığında 33 tanesinin kaleme alındıktan bir yıl, 21 tanesinin ise iki yıl sonra basıldığı görülmektedir. Örneğin Charles Fellows,

¹⁶Kemal Saylan, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2015, s. 11.

¹⁷Saylan, *a.g.e.*, s. 11.

Anadolu'daki seyahatine 12 Şubat 1838 günü İzmir'de başladığını ifade etmiş; bu gezi esnasında aldığı notlar, 1839 yılında basılmıştır. Albert Richard Smith ise 1849 yılında gerçekleştirdiği seyahatinde edindiği deneyimleri ve tespitlerini 1850 yılında okuyucuyla buluşturmuştur. Bu veriler, incelenen seyahatnamelerin yaklaşık %40'ının bir ve iki yıl içerisinde basıldığını göstermektedir.

Bu yüzdellik dilimin yüksek olması, çoğu seyyahın gezilerini tamamlamalarının hemen ardından ülkelerine dönerek kitap basımı ile ilgili çalışmalar yapmalarıyla açıklanabilir; ancak Anadolu topraklarında görevleri gereği uzun süre kalanlar ise tespitlerini raporlar ve mektuplar halinde matbaalara göndermiş ve gelen bilgi ve belgeler buralarda görevli editörler nezaretinde derlenerek yayınlanma süreci takip edilmiştir. Böyle olduğunda seyahatnamelerin hazırlanma ve yayınlanma süreci arasında bir ila iki yıl olarak ifade edilebilecek ortalamanın oldukça üzerinde bir zaman geçmiştir. Bu duruma örnek olarak Adolhus Slade'in eseri gösterilebilir. Askeri görevli olarak Türkiye'ye gelen Slade'in 1829 yılında derlediği notları, ancak 1854 yılında basılabilmektedir.

Bu ve benzeri istisnai durumlar dışında seyahatnamelerin iki ila üç yıllık süreler dahilinde okuyucu ile buluştuğunu söylemek doğru olur. 19.yüzyılın özellikle seyyahların yoğun olarak dolaşmaya başladıkları bir dönem olması, bilinmeyen yerler hakkında ilgi çekici deneyimlerini yayınlamaları ve kendileri gibi birçok farklı yeri görmek isteyen kişiler için de kılavuz kitap olarak faydalanılacak kaynakların hazırlanması, matbaaların okuyucu potansiyeli yüksek bu eserlere ilgi göstermelerine neden olmuştur.

Seyahatnamelerin basım yılları ele alındığında 1800-1825 yılları arasında 17; 1826 – 1850 yılları arasında 50, 1851 – 1875 yılları arasında 33, 1876 – 1900 yılları arasında 20 eserin yayınlandığı görülmekle birlikte; 4 tane seyahatnamenin de 1901-1914 yılları arasında okuyucu ile buluştuğu tespit edilmiştir. Basım yılı 20.yy'a sarkan seyahatnameler hakkında bilgi vermek gerekirse; Henry Finnis Blossie Lynch'in 1894-1898 yılları arasında gerçekleştirdiği ziyaretinde aldığı notların 1901 yılında; Edwin Pears'ın 1873 yılına ait gözlemlerinin 1916 yılında; Mimar Charles Robert

Cockerell'in 1810-1817 yılları arasındaki gezisinden derlenen kitabın 1903 yılında ve John Bacon Sawrey Morrill'in 19.yy başlarındaki deneyimlerinin de 1914 yılında raflardaki yerini aldığı görülmüştür. Görülen o ki tıpkı seyyahların ziyaretlerini gerçekleştirdikleri zaman diliminde olduğu gibi, seyahatnamelerin basımında da 19.yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği yoğunluk kazanmıştır.

Seyahatnamelerin basım yerleri konusunda özellikle Londra ve New York'un üzerinde durmak gerekir. Bu iki şehir, dönem itibarıyla yayınlanan kitapların neredeyse tamamına yakınının basıldığı yerdir. Bunların dışında, Birleşik Krallık sınırları dahilinde bulunan İrlanda'nın başkenti Dublin ile Amerika Birleşik Devletleri'nden Boston şehirlerinin ismi geçmektedir. Ayrıca, İngiltere ve Amerika sınırları içerisinde bulunan Pittsburgh, Chambersburg ve New Heaven şehirlerinde sınırlı sayıda da olsa kitapların basıldığı tespit edilmekle birlikte, rapor formatındaki bir eserin de nerede basıldığı konusunda bilgi edinilememiştir.

Londra'daki matbaalar çok çeşitli olmakla birlikte, bir kısmı yayınladıkları eserlerin çokluğuyla göze çarpmaktadır. Bunlar arasında *Richard Bentley*, *John Murray* ve *Longman's* gösterilebilir. Bunların dışında Londra'da hizmet veren ve seyahatnamelerin basıldığı diğer matbaalar şu şekilde sıralanabilir;

Chapman and Co.	T. Cadell & W. Davies
Hadder & Staughton	John Van Voorst
Henry Colburn	Ward & Downey
Clarke & Son	Grant & Co.
Hutchard & Sons	Edward Stanford
George Routledge & Co.	Herbert Jenkins
John Brown	George Virtue
Smith, Elder & Co.	John W. Parker
Methuen & Co.	John Rodwell
Macmillan & Co.	Hurst & Blackett

Anadolu'yu ziyaret eden Amerikan seyyahların eserlerinin kendi ülkelerindeki matbalarda basıldığı görülmektedir. Bu ülkede öne çıkan matbaa New York'taki *J&J*

Harper and Brothers olmuştur. Londra'da olduğu gibi çok sayıda olmasa da bu şehirdeki matbaalar da dönem itibarıyla dikkate değer sayıdadır. 19.yüzyılda New York'da hizmet veren matbaaların isimleri şu şekildedir;

Derbey&Jackson
 H.M. Coldwell Company
 Merril&Baker
 Hurt&Houghton
 A.S. Barnes
 Leavitt & Co.
 Redfield
 Robert Carter & Brothers
 Sleight & Robinson

Birleşik Krallık sınırları dahilinde bulunan İskoçya ve İrlanda kökenli seyyahların varlığı bazı seyahatnamelerin Dublin'de basılmasına vesile olmuştur. Her ne kadar bu sayı sadece iki ile sınırlı kalmışsa da, bu şehirde hizmet veren matbaaların olduğunu haber vermesi bakımından önemlidir. Dublin'de seyahatnamelerin basımının yapıldığı yerler *William Currey* ile *J.C. Moore*'dur. Boston'da bulunan matbaalar ise *Houghton & Mifflin* ve *F. Gleason's* olarak kayıtlara geçmiştir.

4. Seyyahların Özgeçmişleri

Avrupalı seyyahların, Türkler ve Müslümanlar ile ilgili tutumlarında 16.yüzyıldan 19. yüzyıla kadar değişiklikler gözlemlenmiştir. 16. ve 17. yüzyıldaki seyyahlar ve elçiler, Türklerin askeri üstünlüğü sebebiyle öfke, kin ve nefretle dolu iken, 19 yüzyılda gelenler ise Türkleri artık Avrupa karşısında mağlup olmuş, kendilerini Batı'nın ve Rusların saldırılarından korumak için çareler arayan bir toplum olarak görmüşlerdir. Bu nedenle seyahatnamelerin büyük bir bölümünde Türkleri değerlendirirken bir horgörme ve zaman zaman da küçümseme hakim olmuştur. Özellikle seyyahların tamamına yakınıni oluşturan İngilizlerin, Türkiye'nin, kendi ülkelerinin askeri ve maddi destekleriyle Kırım Savaşı'nda başarı sağlamış olmasını ister istemez düşüncelerine yansıttıkları görülmüştür.

Bu tezde, 19. yüzyılda Anadolu topraklarına çeşitli vesilerle gelmiş olan ve eserlerini gerek İngilizce yayınlamış, gerekse önce farklı dillerde yayınlanıp sonrasında İngilizceye tercüme ettirilmiş 115 seyyahın seyahatnameleri incelenmiştir.

19. yüzyılda Anadolu topraklarına ayak basan seyyahların cinsiyet dağılımına bakıldığında erkeklerin kadınlara oranla çok daha üstün oldukları göze çarpmaktadır. 115 seyyahtan sadece 13'ü kadın 102'si erkektir. Kadınların özellikle 19.yüzyılın son çeyreğinde ziyaret gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Eşlerinin görevi gereği gelenler olduğu gibi, bir kafiyeyle eşlik edenler, turistik gezi amaçlı gelenler ve yazarlık mesleğini icra edenler oldukları görülmektedir.

Notları incelenen seyyahların mesleklerine bakıldığında devlet görevlileri, din adamları, doktorlar, askerler ve ilim adamı gibi birçok farklı meslek sahibi oldukları görülmektedir. Bunların yanında bir meslek sahibi olmayan ve turistik amaçla gelenlerin olduğu da tespit edilmiştir. Diplomatik görevler gereği ülkeye gelen ve çeşitli geziler sonrasında raporlar tutan hükümet görevlileri de bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Anadolu topraklarını ziyaret eden seyyahların büyük bölümü önemli bir pazarı bünyesinde bulunduran Türkiye'de ticaret yoluyla kolay para kazanmak, uzmanlığı gereği eski eserler ve değerli eşyalar toplamak, görevleri gereği misyonerlik yapmak ya da askeri faaliyetlerde bulunmak ve doktorluk hizmeti vermek amacıyla gelmişlerdir. 19.yüzyılda bunlara ilaveten maddi imkanlar anlamında güçlenen bir kesimin eğlence amaçlı ziyaretleri de eklenmiştir. Maddeler halinde sıralama yapıldığında;

- a. *Misyonerler*: Özellikle Bursa, Tokat, Amasya ve Doğu illerinde yerleşik Amerikalı seyyahlardır. Daha çok Ermeni topluluklarına yakın davranmışlar ve açtıkları okullarda eğittikleri kişileri Anadolu'nun çeşitli yerlerine görevlendirmişlerdir.
- b. *Askerler*: Özellikle İngiliz ordusu mensubu subaylar, Kırım Savaşı sırasında Türk ordusuna destek amacıyla Anadolu'ya görevlendirilmişlerdir.
- c. *Diplomatlar - Elçiler*: 19.yüzyılda başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, Erzurum ve Trabzon'da görev yapan elçiler, ülkenin o günkü durumu hakkında rapor yazmak adına

buldukları bölgeleri detaylı bir şekilde inceleme gereği hissetmişlerdir. Bununla birlikte, bazı diplomatların eşleri de bağımsız olarak seyahatnameler kaleme almışlardır.

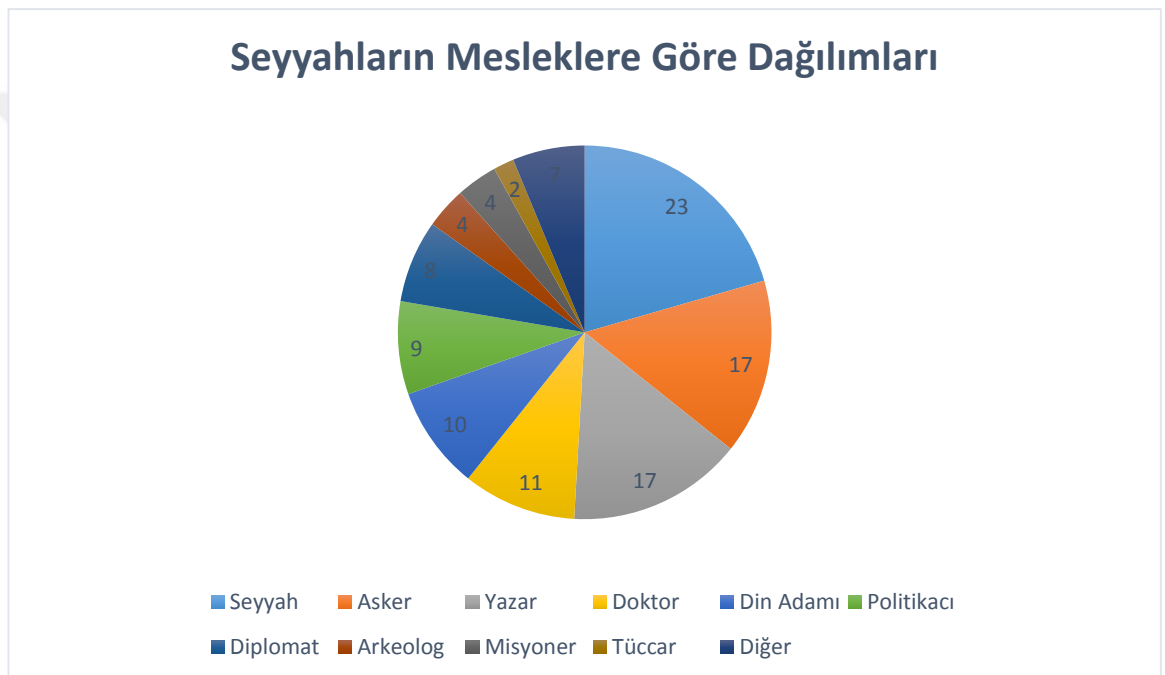
- d. *Tüccarlar*: Levant Şirketi'nin öncülüğünde özellikle İzmir'e gelmişler ve buraya yerleşerek uzun yıllar yaşamışlardır. İstanbul, Trabzon ve Tarsus gibi liman kentlerinde bir yoğunluk söz konusu olmuştur.
- e. *Jeolog ve Arkeologlar*: Genellikle İngiltere'de bulunan Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'ne üye olan ve akademisyen olarak görev yapmış kişiler, coğrafi keşifler ve harita çizimi için; arkeologlar ise tespit ettikleri arkeolojik sahalara giderek, kalıntıları incelemek ve bazı eserleri kendi ülkelerine götürmek amacıyla ziyaret gerçekleştirmişlerdir.
- f. *Doktorlar*: Gerek askeri görev gerekse para kazanma amacıyla Anadolu'ya gelmişlerdir.
- g. *Turistler*: 19.yüzyıldan önce pek rastlanılmasa da Batı dünyasında burjuva sınıfına mensup kişilerin meraklarını gidermek amacıyla turistik ziyaretler gerçekleştirdikleri örnekler mevcuttur.

Seyyahların mesleklere göre dağılımına bakıldığında çoğunun birden fazla mesleğe sahip olduğu görülmektedir. Örneğin doktor olan biri aynı zamanda asker, yazar ve kaşif olabilmektedir. Mezun oldukları okullar değerlendirildiğinde ise kiliseler bünyesinde hizmet veren kolejler ön plana çıkmaktadır. Çoğu seyyah, dönem itibarıyla kilise eğitimi tamamladıktan sonra mesleki anlamda farklı bir eğitim almıştır.

Asıl amacı gezip görmek, yeni yerler keşfetmek olan ve bu özellikleriyle ön plana çıkmış 21 seyyah bulunmaktadır. Sonrasında ise askerler gelmektedir. Görevleri gereği Türkiye'ye gelen ve geldiklerinde raporlar, mektuplar ve notlar kaleme alarak seyyah statüsünde değerlendirilen asker sayısı 18'dir. Çeşitli dergi, gazete ve yayın evleri için eserler üreten ve sahip oldukları diğer mesleklerinin yanında yazarlık ünvanlarıyla bilinen seyyahların sayısı da 18'dir. Alt yapısını kilise eğitiminden alan ve sonrasında da bu anlamda görev yapan rahip ve papazların sayısı 10'dur. Doktorluk mesleğini icra eden seyyahlar 11 kişi olup; bürokrat ve diplomatlar 8, politikacılar 8,

misyonerler 4, yer bilimciler 2, arkeolog 4 ve tüccar 3 kişidir. Bunların yanında, 2 hukukçu, birer tane mimar, mühendis, ekonomist, sanat tarihçisi, kaptan ve oryantalist olmak üzere toplam 115 seyyah tespit edilmiştir.

Tablo 1. Seyyahların Mesleklere Göre Dağılımı

1821-1829 yıllarında başgösteren Yunan isyanından sonra Türk – İngiliz ilişkilerinin düzelmeye başlaması, 16 Ağustos 1838’de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı antlaşması ile İngilizlerin Türk topraklarında ticaret yapma konusunda önemli ayrıcalıklar elde etmeleri; bu ilişkilerin neticesinde İngilizlerin Mısır’a karşı Türkleri desteklemeleri ve Rus yayılcılığına karşı ülkenin toprak bütünlüğünü savunma konusunda, özellikle Kırım Savaşı’nda, aynı safta yer alarak savaşması; Batı’da Osmanlı’ya olan ilginin artmasına neden olmuştur.

Bunun yanında dönemin padişahı II. Mahmut’un himayesinde başlatılan İstanbul’un batılılaşma hareketi de batılı gözler üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. 19.yüzyılın ilk çeyreğinde vuku bulan Yunan ayaklanması ile aynı dönemlerde gelişen Vakayı Hayriye olayı her ne kadar ülkede iç kargaşa olduğu yönünde izlenimler

oluşturmuş ve yabancıların İstanbul'a gelmeleri konusuna olumsuz yaklaşımlarına neden olmuşsa da, bu sorunların çözüme kavuşması, Haliç'e köprü yapılması, akabinde dini inançlar konusunda imtiyazların tanınması gibi pozitif gelişmeler sonrasında bu olumsuz etkinin hızla kaybolduğu görülmektedir. Seyyahların geliş tarihleri bu anlamda önemli bir göstergedir. Örneğin, Charles Mac Farlane (1829), Robert Walsh (1836) ve Julia Pardoe (1837)'nin ziyareti ülkenin Batılı seyyahların gözünde güvenilir bir hale geldiğini göstermiştir.

1869 yılında Galler prensi ile prensesinin Levant Bölgesi'ne gerçekleştirdikleri ziyaret, bölgenin İngiltere'nin üst sınıfı için de popüler bir merkez olduğu izlenimi ve etkisi oluşturmuştur. 1870'li yıllarla birlikte demiryolu ağının Avrupa'nın diğer şehirleriyle bağlanmaya başlaması, Galata ile Beyoğlu arasında 1873 yılında yapılan yeraltı tünelinin faaliyete geçmesi ve John Murray gibi girişimcilerin Türkiye için çeşitli rehberler yayınlaması, 19.yüzyılın sonlarına doğru özellikle refah düzeyi iyi olan Avrupalı seyyahları da Türkiye'ye çekmiştir.¹⁸

19.yüzyılda Türkiye'yi ziyaret eden seyyahların geliş dönemlerine bakıldığında; 1800 -1825 yılları arasında 25, 1826 – 1850 yılları arasında 45, 1851 – 1875 yılları arasında 21 ve 1875 ile 1900 yılları arasında 13 olduğu görülmektedir.

Araştırmamızda, notlarından faydalanılan 115 seyyah arasında Thomas Robert Jolliffe'nin özgeçmişine ulaşılammıştır. Bununla birlikte, Henry Martyn, John Morritt ve William Goodell 19.yüzyılda Anadolu topraklarına ziyaret gerçekleştiren kişiler olmalarına karşın, seyahatnamelerini kendileri kaleme almamışlar; notları farklı isimler tarafından derlenerek yayınlanmıştır. Bu üç isme de biyografileri verilen seyyahlar listesinde yer verilmiş, ancak kaynakça kısmında bu isimler yer almamıştır. Benzer bir durum Robert Walsh için de geçerlidir, Robert Walsh'ın Anadolu izlenimleri başka bir kitaptan alıntı yapılmış, ancak buna rağmen özgeçmişine yer verilmiştir. Charles Wilkinson ise eserinde kaleme aldığı tüm notlarını İngiliz bir albay ile yeğenlerinin ağzından anlatmış, onların yaşadıklarını, gördüklerini ve izlenimlerini

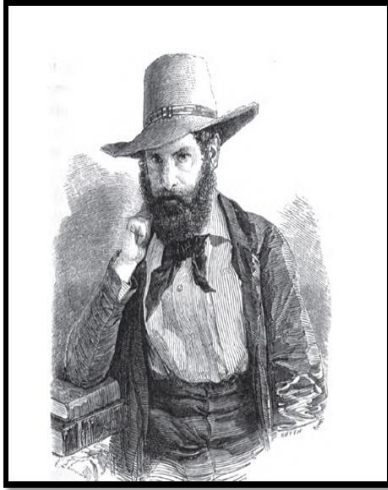
¹⁸An *Encyclopedia on Literature of Travel and Exploration*, Düz. Jennifer Speake, Fitzroy Dearborn, New York-London, 2003, s. 624.

seyahatnamenin ana teması olarak işlemiştir. Verilen bilgiler William'ın bizzat kaleme aldığı mektuplar içerisinde aktarılmıştır. Bu nedenle Charles Wilkinson'un seyyah değil, yazar olduğunu vurgulamak doğru olur. Kaynakça bölümündeki yabancı eser sayısı ile biyografileri verilen seyyahların sayısı arasındaki tutarsızlık bu ve bazı seyyahların birden fazla eser yayınlamasından kaynaklanmaktadır.

Tespit edilen seyyahlardan 85 tanesi İngiliz'dir. Birleşik Krallığa dahil ülkelerden olan İskoçya'dan 5, İrlanda'dan da 2 seyyahı da İngiliz olarak kabul ettiğimizde bu sayı 92 olmaktadır. 14 Amerikan, 3 Alman, 2 Fransız, 1 İtalyan, 1 Avusturyalı ve 1 Ermeni seyyahla birlikte 1 seyyahın da nereli olduğu bulunamamıştır.

Seyyahların biyografileri verilirken alfabetik sıranın takip edilmesi yöntemi benimsenmiştir. Seyyahların biyografilerinde yer alan bilgiler; çevrimiçi araştırmalardan elde edildiği gibi, bazı eserlerin giriş kısmında seyyahın fotoğrafı ile özgeçmişi hakkında kısa bilgiler yer almış; ancak çoğu bilgi, eserlerin tercümesi esnasında genel olarak edinilen bilgiler sonucunda derlenmiştir.

1. Albert Smith (1816-1860)

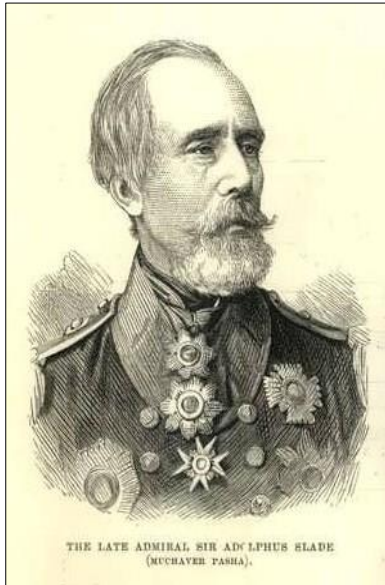
Albert Smith, farklı yetenekleriyle öne çıkan bir kişiliktir. Seyyah, dağcı, doktor gibi sıfatlarının yanında insanları eğlendirmek adına karikatürler de kaleme almıştır. 1849 yılı Ağustos ayında Londra'dan başladığı seyahatinde, İsviçre, İtalya, Malta, Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır. Bir Fransız gemisi ile İstanbul'a gelen Smith, 1850 yılında "*A Month at Constantinople*" isimli eseri kaleme almıştır.

Smith, İstanbul'a seyahat amacını Doğu sorununu kendince yorumlamak ve Türklerin toplumsal koşullarını gözlemlemek olarak belirtmiştir.

2. Adam Neale (Ölüm 1832)

Doktor Adam Neale, İskoçya'da doğmuş ve tıp eğitimini Edinburgh'da tamamlamıştır. 1818 yılında "Almanya, Polonya, Moldovya ve Türkiye'nin Bazı Yerlerinde Geziler" isimli eserini yayınlamıştır. Bir doktorun İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'ne gönderdiği postayı götürmekle görevlendirilmiştir. İstanbul'u çevreleyen surlar, Osmanlı donanması ve veba hastalığı en çok ilgisini çeken şeyler olmuştur. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde de İngiliz Elçiliği'ne bağlı bir doktor olarak görev yapmıştır.

3. Adolphus Slade (1804-1877)

Adolphus Slade, yazdığı birkaç kitap ile Osmanlı askeri gücü hakkında söz sahibi biri olmuştur. 1815 yılında İngiliz donanmasında göreve başlayan Slade, kariyerinin büyük bölümünü Akdeniz'de geçirmiştir. Navarin Deniz Savaşında görev alan Adolphus Slade, 1829-1830 yıllarında Anadolu'nun bir kısmını gezme fırsatını yakalamış ve 1832'de "*Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and A Cruise in the Black Sea*" isimli bir kitap yayınlamıştır. Slade, 1840 yılında Müşavir Paşa ismiyle Osmanlı donanmasının yönetim kadrosuna girmiştir. 17 yıllık hizmeti sonunda Amirallik rütbesiyle donanmadan

ayrılan Adolphus Slade, aynı rütbe ile 1873 yılında İngiliz donanmasına katılmıştır. Slade, Türkiye ve Kırım Savaşı isimli bir kitap daha kaleme almıştır.

4. Alfred Colbeck

Colbeck, yazdığı notların Doğu'yu anlattığını ancak sanıldığı gibi palmiye ağaçları, develer ve piramitleri konu almadığını dile getirmiştir. Alfred Colbeck, Osmanlı insanının karakter ve politikalarını anlayabilmek adına İstanbul'da geçirdiği vakit zarfında İslam dininin yükselişini ve yayılışını anlamaya çalıştığını söylemiştir. Tespitlerini, "*A Summer's Cruise in The Waters of Greece, Turkey and Russia*" isimli kitapta toplamıştır.

5. Alicia Blackwood (1818-1913)

Bayan Blackwood, eşi ile birlikte 1854 yılında İstanbul'a gelmiştir. İlk olarak Üsküdar'daki İngiliz Hastanesinde, Kırım Savaşı'nda yaralanan askerlerin tedavisi için gönüllü olarak görev yapan çift, sonrasında Kırım'a geçmiştir. Bayan Blackwood, Türkiye topraklarında kaldığı süre içerisinde notlar almış, derlediği belge ve bilgileri 1881 yılında basılan "*A Narrative of Personal Experiences & Impressions During A Residence on the Bosphorus throughout the Crimean War*" ve 1857 yılında basılan "*Scutari, The Bosphorus And The Crimea*" isimli kitapta yayınlamıştır.

6. Andree Hope (Annie Jane Tennant Harvey 1825 – 1898)

Annie Jane Tennant Harvey, 1871 yılında yayınlanan "*Turkish Harems and Circassian Homes*" isimli kitabını kaleme alırken "Andree Hope" takma ismini kullanmıştır. İstanbul'da uzun yıllar kalan Bayan Harvey, özellikle Türk kadını imajına ve harem hayatına yönelik bilgiler vermiştir. Seyyahın ziyaretini hangi yılda gerçekleştirdiği bilinmemekle birlikte, doğum ve ölüm yıllarına bakıldığında 19.yüzyılda olduğu kesinlik kazanmaktadır.

7. Annie Brassey (1839-1887)

İngiltere'de doğan Annie Brassey, kısa sürede popüler bir seyyah olmuştur. Zengin bir demiryolu şirketinin sahibiyle evlenen Bayan Brassey, eşiyle birlikte yaptıkları yat yolculuğu esnasında yaşadıklarını gezi notları şeklinde yayınlamasıyla meşhur olmuştur. 19 baskıya giren kitabı, beş dile çevrilmiştir.

İstanbul'a geldiklerinde Osmanlı Bankası başkanı tarafından saygın bir şekilde ağırlanan çift, bu kişi sayesinde devlet yönetimi ile de görüşme fırsatı yakalamıştır.

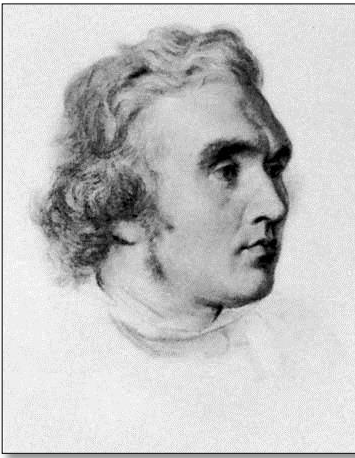
8. Aubrey Thomas De Vere (1814-1902)

1814 yılında İrlanda'da doğmuştur. Şair ve yazar olarak bilinen De Vere, ülkesinde baş gösteren kıtlık sebebiyle muhtaçlara yardım edebilmek adına da hizmetler vermiş, sonrasında Londra'ya giderek Katolik Kilisesi'ne katılmıştır.

Burada bir süre eğitim alan Aubrey De Vere, ardından kilise tarafından Dublin'deki Katolik Üniversitesine profesör olarak görevlendirilmiştir. Yazarın, şiir ve gezi notları dâhil olmak üzere yaklaşık 50'ye yakın kitabı bulunmaktadır.

9. Austen H. Layard (1817-1894)

Sir Austen Henry Layard, İngiliz bir arkeologdur. Mezopotamya'da bulunan antik medeniyetlerin gün yüzüne çıkmasında önemli katkıları olmuştur. 1839 yılında, Londra'da bir hukuk bürosundaki görevinden ayrılarak Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan, at sırtında macera dolu bir seyahate çıkmıştır. 1842 yılında İngiltere'nin İstanbul konsolosu Sir Stratford Canning, kendisini gayri resmi olarak diplomatik görevlerde kullanmıştır. Musul ve günümüzdeki Irak devleti topraklarında görevlendirilen Layard, bölgede

geçirdiği zaman zarfında kutsal öneme sahip antik yerleşimlerin gün yüzüne çıkartılması için gayret göstermiştir.

10. Charles Boswell Norman

Charles Norman, İngiliz ordusunda görevli bir yüzbaşıdır. Kırım Savaşı esnasında

ordu tarafından Türkiye'ye gönderilmiş ve buradaki gözlemlerini mektup ve raporlar şeklinde derlemiştir. Norman, eserinde kendisini aynı zamanda acemi bir gazeteci olarak tanımlamış ve kaleme aldıklarını bizzat gördükleriyle ilişkilendirmiştir.

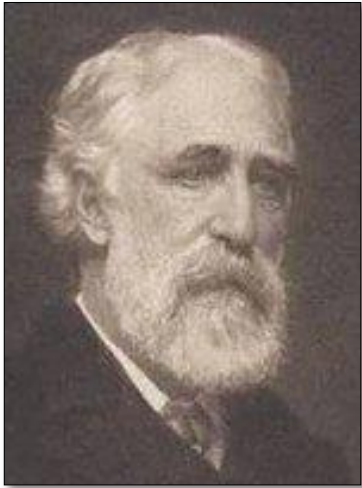
11. Charles Boileau Elliot (1803-1875)

Cambridge’de Horrow and Queen’s Kolejlerinde eğitim gören Elliot, 1833-1837 yılları arasında papaz yardımcısı olarak görev yapmış; bu tarihten öldüğü güne kadar da Ipswich yakınlarındaki Tattingsstone’da bölge papazı olarak hizmet etmiştir. Kraliyet Coğrafi Cemiyeti ve Kraliyet Cemiyeti üyesi olan Elliot, 1832 yılında Avrupa’nın Kuzeyinden Mektuplar, 1838 yılında da Avusturya, Rusya ve Türkiye; Üç Büyük İmparatorluğa Ziyaretler isimli kitapları kaleme almıştır. Doğu gezisinde Balkan rotasını takip eden Charles Elliot, gemi ile önce Viyana’dan Budapeşte’ye, sonrasında Semlin, Galatz, Odessa ve Kırım’a, ardında da İstanbul’a ulaşmıştır. Anadolu’da küçük Rum tekneleri ile Ege sahillerini dolaşan Elliot, İzmir’de de bulunmuştur. Seyyah, yolculuğa çıkma gerekçesini ise mesleğini icra etmesine engel olan boğazındaki hastalığa çare bulabilmek olarak ifade etmiştir.

12. Charles Colville Frankland (1797-1876)

Bir papazın oğlu olarak dünyaya gelen Frankland, 1813 yılında Kraliyet Donanması Koleji’ne katılmıştır. 1841 yılında Yüzbaşı olan Charles Frankland, 1875 yılında Amiral rütbesiyle emekli olmuştur. Çoğunlukla Güney Amerika sularında hizmet veren Frankland, 1829 yılında “*İstanbul’a ve İstanbul’dan Seyahatler*” isimli bir eser yayınlamıştır. 1827 ve 1828 yıllarında Doğu gezisini gerçekleştiren Charles Frankland, yanına aldığı bir İngiliz beyefendisi ile at üstünde Viyana’dan başlayıp, Bulgaristan ve sonrasında İstanbul’a ulaşmıştır. Türkiye’ye ziyaret sebebi, duyduğu büyük hayranlık olmuştur.

13. Charles Dudley Warner (1829-1900)

12 Eylül 1829’da Plainfield, Massachusetts’de dünyaya gelmiştir. Evening Press isimli gazetenin editörlüğünü yapmıştır. Gazeteciliğe olan ilgisi arkadaşlarıyla birlikte Hartford Courant isimli gazeteyi satın almasına neden olmuştur. İlerleyen yıllarda 7 yıl süreli olarak seyahate çıkan Warner, 5 kez Avrupa’ya gitmiş ve ziyaretleri sırasında aldığı notlardan oluşan kitaplar yayınlamıştır. 1875 yılının kış ve ilkbahar mevsimlerinde Mısır ve Levant’ı gezen Charles Dudley Warner, 1877 yılında “*In the Levant*” isimli kitabını yayınlamıştır.

14. Charles Fellows (1799-1860)

İngiliz arkeolog, şehirlerdeki İngiliz konsolosluklarında kalmış, tarihi eserleri incelemeyen önce şehirlerdeki yaşamı detaylı bir şekilde incelemiş ve kaleme almıştır. 1838 yılında Anadolu'yu ilk kez gezen Charles Fellows, 1840 yılında bir kez daha bu toprakları ziyaret etmiştir. Antik Likya kentinin bir seyyah için oldukça ilginç ve her bakımdan zengin bir bölge olduğunu belirten Fellows, gerçekleştirdiği ilk gezisinde bu bölgeyi yeterince gezemediğini ve bu nedenle ikinci kez geldiğini ifade etmiştir. Charles Fellows, ayrıca ilk gezisinin ardından döndüğü

ülkesinde Anadolu topraklarının ve özellikle Likya bölgesinin modern seyyahlar tarafından iyi bilinmediğini söylemiş; bu nedenle bu topraklarda yapacağı keşiflerin oldukça önemli olacağından tekrar gelmeye karar verdiğini ifade etmiştir. 14 Şubat'ta İzmir'den başladığı gezisini 28 Mayıs'ta tekrar İzmir'de noktalamıştır.

15. Charles James Monk (1824-1900)

1847 yılı sonbaharında İsviçre'den başlayan gezisine, Roma ve İtalya'nın diğer şehirlerini dolaşarak devam etmiş; sonrasında Korfu ve Yunanistan'a da uğrayarak 1848 yılı Haziran ayında bir Fransız buharlı gemisiyle İstanbul'a gelmiştir. Buradaki izlenimlerinin ardından Bursa, Kütahya, Eskişehir, İznik ve İzmir'i de ziyaret eden seyyah, buradan deniz yoluyla Mısır'a geçmiştir. Anadolu'nun ve Ürdün'ün doğusunda kalan ülkelerin İngiliz seyyahlar tarafından çokça ziyaret edilmemesi ve yakın arkadaşlarının kendisinin tespitlerinin

seyahatname okuyucuları tarafından çok ilgi göreceği yönündeki ısrarları neticesinde aldığı notları kitap olarak bastırmıştır.

16. Charles Leonard Irby (1789-1845)

İngiliz Kraliyet Deniz Donanması'nda komutan olan Charles Irby, 14 Ağustos 1816'da kendisi gibi komutan olan arkadaşı James Mangles ile İngiltere'den yola çıkmıştır. Seyahatlerinin tamamen merak üzerine başladığını söyleyen seyyahlar, sonrasında karşılaştıkları antik eserlerin kendilerini çok etkilemesi üzerine Doğu Akdeniz ülkelerini de gezmeye karar vermişler; Avrupalı seyyahların çok az ziyaret ettiği bu bölgelerdeki izlenimlerini mektuplar halinde kaleme almışlardır. Mısır, Suriye ve Anadolu'yu gezmeyi planlayan seyyahlar, Anadolu'daki gezilerine İstanbul'dan

başlamış; sırasıyla İznik, Bilecik, Söğüt, Eskişehir, Seyitgazi, Bolvadin, Akşehir, Ilgın, Konya ve Karapınar güzergâhında devam etmiştir. İkilinin seyahati, 1820 yılında İngiltere'de son bulmuştur.

17. Charles Mac Farlane (1799-1858)

1827 yılı Ağustos ayında Yunan adaları üzerinden gemi ile İzmir'e gelmiştir.

Seyahatine İtalya'dan başladığını belirten seyyah, Malta Adası'nda bir süre kaldığını sonrasında Sakız Adası üzerinden İzmir'e ulaştığını ifade etmiştir. İzmir'de yaptığı tespitlerin ardından sırasıyla Çeşme, Menemen, Bergama, Soma, Kırkağaç, Manisa, Turgutlu, Gelibolu ve İstanbul'u ziyaret eden seyyah 1828 yılı yaz aylarında İngiltere'ye dönmüştür. Ziyaretinin amacı konusunda net bir ifade kullanmayan Charles Mac Farlane, nadir de olsa antik kalıntılarla ilgilenmiş, Osmanlı'nın askeri durumunu

incelemiş; daha çok Rumların Anadolu'daki yaşamları hakkında notlar almıştır.

Charles Mac Farlane, ilk ziyaretinden 20 yıl sonra 1847 yılı Ağustos ayında tekrar Osmanlı topraklarına gelmiş ve Temmuz 1848'e kadar burada kalmıştır. Seyyah, bu ziyaretinde tarım, padişahın emri altında yaşayan farklı milletlerin durumu, İngiltere'nin Osmanlı gözündeki önemi gibi belli başlı konularda çalışmalar yaptığını belirtmiştir. Kendisini İngiliz bir seyyah olarak nitelendiren Charles Mac Farlane, aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında reaya ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin ne denli değiştiğini görmek istemiştir. Bu ziyaretini iki farklı eserde anlatan Charles Mac Farlane, "*Kismet or Doom of the Turkey*"

isimli kitapta Osmanlı Devleti'nin genel durumundan, askeri rejimlerden, Rus savaşından, İngilizlere karşı tutumlardan ve reyanın sahip olduğu koşullardan bahsetmiştir. İki ciltlik “*Turkey and Its Destiny*” adlı kitaplarında ise ziyaret ettiği kasaba ve köylerdeki yaşam, kıyafetler vb. detaylara girmiştir. Ancak bu iki eserde de aynı bilgilere yer verildiği de olmuştur.

18. Charles Pertusier (1779-1836)

Karayolu ile İstanbul'a gelen Charles Pertusier, antika üzerine eğitimi olan ve elçilik vazifesine atanmış bir subaydır. Başkentte geçirdiği süre boyunca şehrin semtlerini gezerek notlar almıştır. Hristiyanların yaşamlarını Türklerle karşılaştırmış, resimler eşliğinde eserini zenginleştirmiştir. Seyahatnamesini yazarken tarihlere yer vermeyen seyyahın kitabı, İstanbul'da gerçekleştirdiği 23 geziden derlediği notlardan oluşmaktadır. Eser, 1820 yılında Londra'da basılmıştır.

Kraliyet süvari muhafız birliğinde subay olan Charles Pertusier, Fransa'nın teknik üniversitesinden (École polytechnique) mezun olduktan sonra topçu birliği subayı olarak Dalmaçya'nın Venedik hâkimiyetinde olan kısmına gönderilmiştir. Görevi süresince buradaki arkeolojik anıtları da incelemiştir. Pertusier, 1812 yılından Napolyon'un düşüşüne dek, Fransa elçisi A. Fr. d'Andréossy'nin askerî ataşesi olarak İstanbul'da yaşamıştır. Restorasyon'dan sonra askerî yönetim hiyerarşisinde yüksek makamlara yükselmiştir. Pertusier, Paris'teki coğrafya Cemiyetinin (Société de géographie) üyesi olup Besançon Şehri Bilimler Akademisi (Académie des Sciences de Besançon) üyeliğine seçilmiş ve Legion d'Honneur subayı nişanına sahip olmuştur.

İstanbul ve çevresiyle ilgili son derece ilginç eserinden başka, Pertusier, çeşitli edebiyat eserleri ve Adriyatik Denizi etrafındaki yörelerle ilgili siyasal ve askerî içerikli eserler yazmıştır. İstanbul hakkında yazdıklarını, geziler başlığı altında alt bölümlere ayırmıştır. İstanbul kentinin 19. yüzyıl başındaki durumu hakkında yazılmış en ilginç kitaplardan biri olan bu eserde, Osmanlı başkentinin hem anıtları hem de burada bir arada yaşayan çeşitli etnik ve farklı dinlere mensup cemaatler hakkında doyurucu bilgiler aktarılmaktadır. Nitekim kitapta Fener semtinde yaşayan Rumlara ilişkin uzun bölümler yer almaktadır.¹⁹

19. Charles Robert Cockerell

¹⁹ <http://tr.travelogues.gr/travelogue.php?view=375&creator=978920&tag=9951>, (Erişim Tarihi:25.08.2017)

27 Nisan 1788, İngiltere doğumludur. Mimarlık eğitim almıştır. Mimari özellikleri incelemek amacıyla 18 yaşında Galler bölgesine gönderilmiş ve böylelikle seyahatlere başlamıştır. 1810 yılında Avrupa'nın büyük bölümünün İngilizlere kapatılmış olması, buna karşılık Yunanistan ve Türkiye'nin İngilizleri kabul etmesi bu ülkelerdeki mimari yapının incelenmesi için kendisine bir fırsat yaratmıştır. Cockerell, asıl görevinin ise İngiltere'nin İstanbul konsolosu Mr. Adair'e için gönderilen bir paketi ulaştırmak olduğunu vurgulamış; resmi bir görevlendirme olduğu için de seyahati boyunca bir sıkıntıyla karşılaşmadığını belirtmiştir. Seyahati esnasında aldığı notları oğlu Samuel Pepys Cockerel tarafından derlenmiş ve yayınlanmıştır.²⁰

20. Charles Ryan (1853-1926)

Charles Ryan, İngiliz Gramer Okulu'na bağlı Melbourne Kilisesi'nde eğitimine başlamıştır. Sonrasında Melbourne Üniversitesinde tıp okuyan Ryan, bu alandaki eğitimini Edinburgh Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Viyana'da mastır yapan Charles Ryan, Roma'da bulunduğu sırada London Times isimli gazetede Türk Hükümetinin 20 askeri doktora ihtiyaç duyulduğunu belirten reklamını görmüştür. Macera ve deneyim arayan Ryan, Londra'ya dönerek Türk elçiliğine gitmiş ve mülakata katılmıştır. İki gün içinde İstanbul'a doğru yola çıkan Charles Ryan'ın hareketi Türk-Rus savaşına denk gelmiştir. Dört ay boyunca Plevne'deki kuşatmada kalan Ryan'a, bu nedenle Plevne takma ismi konulmuştur. Son olarak Erzurum'da bulunan Charles Ryan, Rus ordusuna esir düşmüştür. Deneyimlerini de kitaplarda toplamıştır.

21. Charles Stuart

Kraliyet Donanması 13. Hafif Piyade Birliği'nde yarbay olarak görev yapmıştır. Bir başka seyyah James Morrier'in ısrarları üzerine notlarını kitap olarak yayınlamış ve okuyucularını Türkiye ile İran'ın şehirleri hakkında bilgilendirmiştir. Atina üzerinden gemi ile

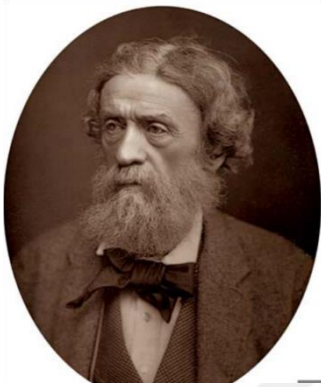
²⁰Charles Robert Cockerell, *Travels in Southern Europe and The Levant 1810-1817*, Düzenleme: Samuel Pepys Cockerell, Longmans, Green and Co., London, 1903, Önsöz.

Çanakkale ve İstanbul güzergâhını takip ederek Türkiye topraklarına ulaşan Stuart, sonrasında Sinop, Bayburt, Trabzon, Erzurum üzerinden Tahran'a geçmiştir.

22. Charles Swan

12 Ekim 1824 yılında İngiltere'den hareket etmiştir. Doğu deneyimini, kaptanlığını Hamilton'un yaptığı HMS Cambrian isimli gemiye papaz olarak görevlendirilmesiyle yaşamıştır. 1825 yılında geldiği İzmir'de özellikle halkın kent merkezine suyu nasıl taşıdığı konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur.

23. Charles Thomas Newton (1816-1894)

İngiliz arkeolog olan Charles Thomas Newton, Türkiye'nin güneybatısında yaptığı kazılarla bilinmektedir. Antik dünyanın yedi harikası arasında gösterilen ve Bodrum'da bulunan Halikarnas Mozolesinin gün yüzüne çıkaran kişidir. British Museum'da da görev yapan Newton, görevi gereği Ege ziyaretini gerçekleştirmiştir.

24. Charles Vane Londonderry (1778 – 1854)

Asker ve diplomat olarak bilinen Charles Vane Londonderry, general rütbesiyle Kraliyet ordusuna hizmet etmiş; 27 Ağustos 1814'de Viyana elçisi olarak görevlendirilmiştir. Sonrasında Rusya'ya görevlendirilen seyyah Avrupa'nın çeşitli yerlerini de görevi icabı ziyaret etme fırsatı yakalamıştır. Çeşitli kitapları bulunan Londonderry, "A Steam Voyage to Constantinople by the Rhine and Danube in 1840-41" isimli eserinde Türkiye hakkında bilgiler vermektedir.

25. Christopher Cooke

Christopher Cooke, Doğu'ya seyahat ettiğinde mümkün olduğu kadar fazla yeri görmeyi hedeflemiştir. Bu yerler arasında Fransa, Mısır, Filistin, Suriye, Anadolu kıyıları, İstanbul, Atina, Roma, Venedik, Viyana, Berlin, Hamburg bulunmaktadır. 1864 yılında Doğu ziyaretine başlayan Cooke, Türkiye sınırları dâhilinde; birkaç saat Mersin'de, bir buçuk gün İzmir'de, 10 gün de İstanbul'da kalmıştır.

26. Christopher Oscanyan (1818-1895)

Hatckik Oscanyan, İstanbul'da doğmuştur. Daha sonra ismini Christopher olarak değiştiren Oscanyan, Türkiye'de yaşayan bir Ermeni olarak eğitimini tamamlamak için Amerika'ya gitmiştir. New York Üniversitesi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra orada kalmayı tercih etmiştir. Bir süreliğine İstanbul'a geri dönen Christopher Oscanyan, tekrar Amerika'ya dönerek evlenmiş ve 1855 yılında Broadway'da bir Türk kahvehanesi açmış; ancak başarılı olamamıştır. Öğretmenliğe geri dönen Oscanyan'ın bazı konuşmaları New York Times gazetesinde yayınlanmıştır. Christopher Oscanyan, iç savaş sürecinde Londra'ya geçmiş ve burada hamam kurma teşebbüsünde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin Amerika konsoloslugu görevinde de bulunan Oscanyan, yazdığı kitaplar ile ziyaretlerini ölümsüzleştirmiştir.

27. Clara Erskine Clement (1834 – 1916)

Amerikalı bir sanat tarihçisi, yazar ve seyyah. 1868 yılında Filistin ve Türkiye'ye ziyaretler gerçekleştirmiştir. İstanbul'u ve insanların yaşam tarzlarını detaylarıyla anlattığı "*İstanbul*" kitabı bulunmaktadır. Kitapta, genel olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1894 yılına kadar olan süreç hakkında bilgi verdikten sonra, gözlemlerini yansıtmıştır. Bunun dışında "*Doğu'nun Basit Bir Hikayesi*" başta olmak üzere uzmanlığı ile ilgili bir çok eser kaleme almıştır.

28. Countess Hahn Hahn (1805 - 1880)

Alman şair, yazar ve seyyah. 22 Haziran 1805'de doğmuştur. Ida Maria Louisa Sophia Frederica Gustave; Countess Hahn Hahn, kuzeniyle evlenmesi nedeniyle aynı soyadı iki kez almıştır. Birçok roman kaleme alan Hahn, 1835 yılında İsviçre'ye giderek seyahatlerine başlamıştır. 1836'da Viyana, 1838'de İtalya, 1840'da İspanya ve Fransa, 1842'de İsveç ve son olarak Suriye ve Doğu topraklarını ziyaret eden Ida Hahn, seyahatnamelerinde önemli tespitler ve değerlendirmelere yer vermiştir.

29. David Porter (1780 – 1843)

Amerikalı deniz subayıdır. Amerika'nın Boston kentinde doğan Porter, 1843 yılında İstanbul Beyoğlu'nda ölmüştür. Uzun süre kaptanı olduğu gemisiyle savaşlarda mücadele eden Porter, son dönemde aldığı başarısız sonuçlar nedeniyle Meksika donanmasının başına getirilmiştir. David Porter, belirli bir süre görev yaptıktan sonra tekrar Amerika'ya dönmüş ve 1831 yılında İstanbul konsolosu olarak görevlendirilmiştir.

30. E.C.C. Baillie

Bayan Baillie, hem fiziksel hem de ruhsal anlamda dinlenmek için turistik bir gezi gerçekleştirmek amacıyla 1871 yılında İstanbul'a gelmiştir. Burada Kilise'nin Misyonerlik Cemiyeti'ndeki arkadaşlarıyla bir araya gelerek İzmir ve Efes ile seyahatini sınırlandırmıştır. 1873 yılında kaleme aldığı "*İngiliz Bir Kadının Seyir Defteri*" isimli eseri, bu seyahatinde aldığı notlardan derlemedir. Bayan Baillie'ye gezisinde kız kardeşi, kuzenleri ve arkadaşları eşlik etmiştir.

31. Edmondo Amicis (1846 – 1908)

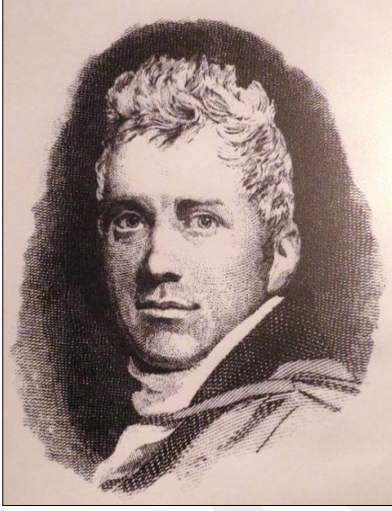
İtalyan roman - öykü yazarı ve şair. Önce seyahatnameleri, daha sonra çocuk ve okul hayatını konu edinen eserleri ile tanınmıştır. 1878 yılında Messina Boğazı'ndan başladığı seyahati, Mora, Atina, Selanik Körfezi, Çanakkale Boğazı ve ardından İstanbul'da sonlanmıştır.

32. Edmund Spencer

İngiliz seyyah Edmund Spencer, 1830 ile 1850 yılları arasında Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Asya'yı dolaşmıştır. İlk olarak Almanya'da yaşayan bir İngiliz olarak ülkeyi anlatan bir seyahatname kaleme almıştır. İkinci gezisi, Tuna boyunca ilerleyerek Viyana, İstanbul ve

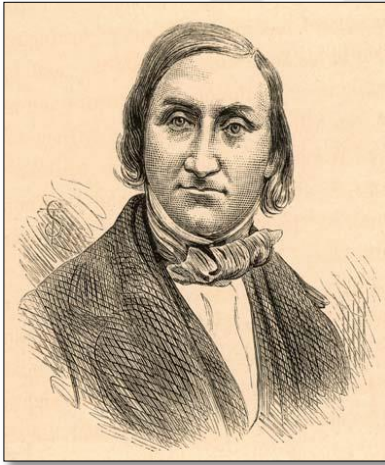
Karadeniz'i de içine alan uzun bir güzergâhı kapsamaktadır. 1836 yılında gerçekleştirdiği bu gezi, iki yıl sonra, 1838'de Londra'ya yayınlanmıştır. 1850 yılında Balkanlar'a inerek, Türkiye'nin bu kesiminde kalan şehirleri anlattığı farklı bir eseri kaleme almıştır.

33. Edward Daniel Clarke (1769-1822)

Clarke, İngiliz bir papazdır. Yaptığı geziler ve notlarıyla yaşadığı dönem itibarıyla saygı duyulan bir seyyah olmuştur. Babası yazar ve seyyah, dedesi ise arkeolog olan Edward Clarke, 1801 yılında Rusya, Türkiye, Kıbrıs, Mısır ve Yunanistan'ı ziyaret etme fırsatı yakalamış; ülkesine dönerken 76 parça antik eseri ve bir takım heykelleri yanında götürmüştür. Edward Clarke, Türkiye'den hoşlanmayan seyyahlar arasında kendine yer edinmiştir. İstanbul'un gördüğü en fakir ve vasat yer olduğunu dile getirmiştir.

34. Edward Forbes (1815 -1854) & Thomas Abel Brimage Spratt (1811-1888)

İngiliz doğa bilimci. Edinburgh'da tıp okurken 1833 yılında Norveç'teki bir botanik turuna katılmış ve doğa bilimlerine merak salmıştır. Başarılı çalışmalarının ardından Londra Coğrafi Cemiyetine bağlı Londra Müzesi müdürlüğüne getirilmiş, aynı zamanda King's College'da profesör olarak görev almıştır. Ömrünün son yıllarına doğru, müze müdürlüğünü üstlendiği cemiyetin başkanlığına seçilmiş ve Edinburgh Üniversitesi'nde "Doğa Tarihi Kürsüsü" ile ödüllendirilmiştir. Edward

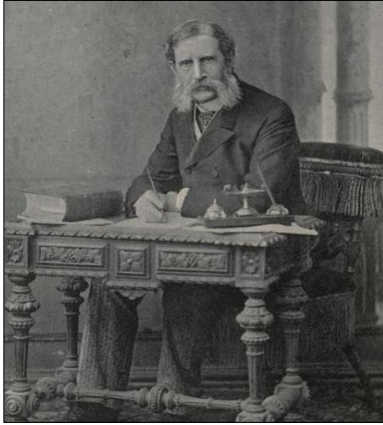
Forbes, Teğmen Spratt ile birlikte Akdeniz'e yolculuk etmiş ve Likya Gezileri isimli seyahatnameyi birlikte kaleme almıştır.

35. Edward Napier (1808-1870)

Yarbaylık rütbesine kadar yükselmiş, İngiliz donanması mensubudur. “*The Powerful*” ismindeki gemi ile Cebelitarık Boğazı’nda görevlendirilmiş, sonrasında 1839 yılında Malta üzerinden Çanakkale Boğazı’nda İngiliz donanması kuvvetlerine katılmıştır. Burada bulunduğu zaman içerisinde gemisinden ayrılarak Truva, İstanbul ve İzmir’i ziyaret etmiştir.

36. Edwin De Leon (1828-1891)

Diplomat ve Amerika'nın Mısır Konsolosu. 1883 yılı Eylül ayında İstanbul’u ziyaret etmiştir. Daha önce iki kez geldiği Türkiye’ye gelme sebebi olarak eski hatıralarını canlandırmak ve Süveyş Kanalına benzer büyük bir projenin gerçekleştirme olasılığını tespit etmek olarak belirtmiştir.

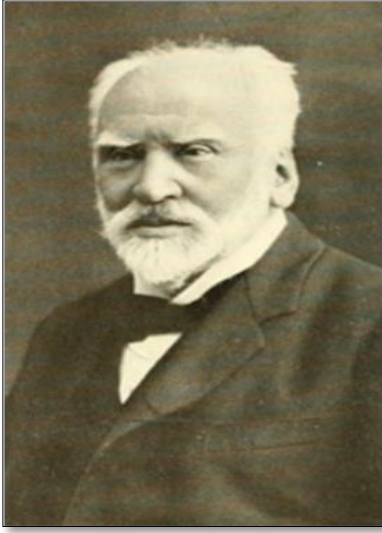
37. Edwin John Davis (1826-1901)

1851 yılında Oxford’taki eğitimini tamamladıktan sonra 1861’de İskenderiye Konsolosluk Papazı olarak görevlendirilmiştir. 1872 yılında, hayalini gerçekleştirmek adına yollara koyulmuş; çocukken Charles Fellows’un kitaplarında okuduğu yerleri, bizzat görmek istemiştir. 1875 yılında Anadolu’ya gerçekleştirdiği ziyareti süresince arkeolojik yanı ağır basmıştır. Edwin John Davis’in seyahatnamesinde daha çok Anadolu’nun güneyi ile ilgili bilgiler, tasvirler ve resimler bulunmaktadır. Davis, bunun

nedeni olarak Türkiye’yi yıllık olarak ziyaret eden seyyahların çoğunlukla İzmir’in dışında çıkmamalarını ve ülkenin, Suriye’nin kuzeyinde kalan yerlerini ziyaret etmemelerini göstermiştir.

38. Edwin Pears (1835 – 1919)

İngiliz avukat, yazar ve tarihçi. Londra üniversitesinde eğitim görmüştür. 1873 yılında İstanbul'a yerleşen Edwin Pears, konsoloslüğün davalarında görev almış ve Avrupa barosu başkanlığına getirilmiştir. İstanbul'daki İngiliz kolonisinin en tepesindeki isim olma başarısını da gösteren Pears, Türkiye'yi dolaşarak özellikle ülkenin tarihi hakkında önemli araştırmalar yapmış ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

39. Eliza Cheney Abbot Schneider

19.yüzyılda Türkiye sınırları içinde yaşayan Alman asıllı bir Amerikan misyoneri olan Benjamin Schneider, Bursa'da Protestan Kilisesi kurmuştur. 12 Aralık 1833 günü Boston'dan İzmir'e gitmek için gemi ile yola çıkan eşi, Eliza Cheney Abbott Schneider kocasının faaliyetlerine yardımcı olmak için şehirdeki kadınların arasına katılmış ve misyonerlik faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır. Schneider, Amerika'daki Alman Proteston Kilisesi'ne hitaben kaleme aldığı mektuplarda devrin Osmanlı toplumu ile Amerikalıları kıyaslamıştır.

40. Elizabeth Mary Grosvenor (1797 – 1891)

1840-41 yıllarında yatıyla Akdeniz üzerinden İstanbul'a gelen Elizabeth Grosvenor, şehir hakkında tasvirler yaptığı gibi, kamu alanları ve insanların yaşam tarzları hakkında da tespitlerini seyahatnamesinde paylaşmıştır. "*Akdeniz'deki Bir Yat Seyahatinin Notları*" isimli kitabı, 1842 yılında Londra'da basılmıştır.

41. François Charles Hugues Laurent Pouqueville (1770 – 1838)

Fransız diplomat, yazar, kaşif ve doktor. Normandiya’da doğmuştur. İlk olarak papaz okulunda eğitim alan ve yardımcı papaz olan Pouqueville, 1794 yılında Paris’e giderek tıp eğitimi almıştır. 1798 yılında Cerrah olarak Napolyon tarafından organize eden Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu’na katılmıştır. Aynı yıl deniz yoluyla Avrupa’ya dönerken içinde bulunduğu gemi Navarin civarında korsan saldırısına uğramış, arkadaşlarıyla birlikte oradan Trablus’a götürülmüşlerdir. Burada Türkler tarafından savaş esiri olarak alıkonulan Charles Pouqueville, 25 ay tutsak kalacağı Yedikule zindanlarına götürülmüştür. 1801 yılında ülkesine dönmüş ve sonrasında üç ciltlik bir kitap yazmıştır. Charles Pouqueville, 1805 yılından sonra Yunanistan’a özel bir ilgi duymuş ve bu ülke ve çevresindeki yerler için rehber niteliğinde eserler kaleme almıştır.

42. Francis Collins

İngiltere’nin Plymouth kentinden bir gemi ile yola koyulmuştur. Yazdığı, “1796’dan 1801’e Portekiz, Sicilya, Küçük Asya, İspanya, Malta ve Mısır’a Seyahatler” isimli kitabında, özellikle uzun soluklu yolculuklara çıkacak kişiler için rehber niteliği taşıyan önemli bilgiler vermektedir. Gezdiği ülkelerin mevcut durumlarını detaylarıyla aktaran Collins, aynı zamanda tarihi süreçleri hakkında notlara da yer vermiştir. Kitabı yayınlayan John Campbell ise denizcilerin ve donanma askerlerinin bu kitabı mutlaka okumalarını tavsiye etmiştir.

43. Francis Marion Crawford (1854 – 1909)

Amerikalı yazar Crawford, İtalya’da doğmuştur ve kaleme aldığı onlarca romanı bulunmaktadır. 1879 yılında Hindistan’a gitmiş ve Sanskritçe eğitimi almıştır. 1884 yılında İstanbul’a gelen yazar, Beyoğlu’ndaki Fransız Katolik Kilisesi’nde General Hiram Berdan’ın kızı Elizabeth ile evlenmiştir. 1890’larda İstanbul ismiyle yayınlanan eserinde şehri birçok yönüyle tanıtmıştır.

44. Francis Vyvyan Jago Arundell (1780-1846)

Arundell, yaşadığı dönem itibarıyla arkeolojik ve misyonerlik açısından en çok tanınan seyyahlardan biri olmuştur. Launcheston'da bir avukatın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Exeter ve Oxford'da eğitimini tamamladıktan sonra İngiltere Kilisesi'nin emrine geçmiştir. İngiltere'nin İstanbul konsolosu James Morrier'in kızı ile evlenerek Doğu ile ilk bağı kurmuştur. Arundell, 1822-1834 yılları arasında İzmir'de Levant Şirketi adına papaz olarak hizmet vermiştir.

Buradaki görevi sırasında özellikle Batı yöresindeki önemli antik kentleri ve kiliseleri görmek için geziler düzenlemiştir.

45. Frederick Arthur Neale

Neale, Suriye'de konsolosluk görevine atanmış ve Halep'te ikamet etmiştir. Suriye, Filistin ve Anadolu'da 8 yıl isimli kitabı, 1851 yılında basılmıştır. Neale, Türkiye'nin güney doğusunu, özellikle de İskenderun ile Adana arasında kalan bölgeyi ziyaret etmiştir. Gayrimüslimlere karşı fanatizme varan tepkilerin bölgede yoğun olduğu söylentileri eşliğinde bölgeye giden Neale, Hıristiyanların yaşamlarını rahatlıkla sürdürebildiğini görmüştür.

46. Frederick Burnaby (1842 – 1885)

Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların durumuna ilişkin Avrupa kamuoyunda ortaya atılan iddiaların gerçeklik durumunu anlamak, Anadolu'da olan bitenleri kendi gözleriyle görmek isteyen İngiliz subayı, 1876 yılında Anadolu'yu baştanbaşa dolaşmıştır. Frederick Burnaby, Anadolu'yu beş ayda gezmiş, yaklaşık 3200 kilometre yol kat etmiştir. Gezgin, Anadolu'ya gitmesinin nedeni olarak, Avrupa'da Türkler hakkında söylenenlerin, gazetelerde yazılan haberlerin ve bilhassa İngiliz gazetelerine yansıyan Bulgaristan katliamının aslını öğrenmek,

Anadolu'yu yerinde keşfetmek olarak belirtmiştir. İngiltere'den gemiyle yola çıkan yazar İzmir'e gelmiş, ertesi gün İstanbul'a geçmiştir. Çeşitli görüşmelerden sonra Yozgat-Sivas-Tokat'ın da içinde bulunduğu çok geniş bir alanda gezilerde bulunmuş ve izlenimlerini bir kitapta toplamıştır.

47. Frederick Trench Townshend (1838 – 1924)

İngiliz donanmasında albay rütbesi ile görev yapan Frederick Trench Townshend, görevi dışında avcılık merakı dolayısıyla da birçok yer gezmiştir. 1869 yılında Akdeniz'in doğusuna doğru açılan Townshend, yine av macerası için Tunus'a kadar gitmiş ve yolculuğunu Mısır'da noktalamıştır. Bu seyahati boyunca kaleme aldığı notlarını, "*A Cruise in the Greek Islands with A Hunting Excursion in Tunis*" isimli kitapta toplamıştır.

48. George Fowler

Seyyahın kaleme aldığı eser, daha çok İran'daki yaşamı anlatmaktadır. İngiltere'nin İran ile olan ticari ilişkisi bu ülkeye olan merakı artırırken, İran'ı tanıtan fazla kaynağın olmaması Fowler'ın orayı ziyaret etmek istemesindeki en büyük etken olmuştur. George Fowler, İran Şahı ve oğlunun yaşamı hakkında ilginç ve bir o kadar eğlenceli bilgiler paylaşırken, güzergahı üzerinde bulunan ve Anadolu'nun Doğu'sunu içeren bazı yerleşim yerleri ile ilgili detaylara da yer vermiştir.

49. George Frederick William Carlisle (1802 – 1864)

İngiliz devlet adamı ve VII. Carlisle Kontu George William Frederick Howard, 1853 yılında Türkiye'ye gelmiştir ve notlarını "*Diary in Turkish and Greek Waters*" isimli kitabında toplamıştır. 1853 yılı Haziran'ında başladığı yolculuğunu 1854 yılı Mayıs ayında tamamlamış ve Kırım Savaşı'na denk gelen süreçte özellikle İstanbul hakkında detaylı bilgiler paylaşmıştır.

50. George Keppel (1799 – 1831)

İngiliz Ordusu'nda görevli subay. 1829 yılında Ruslar ile Türkler arasında gerçekleşen Kırım Savaşı esnasında İngiliz donanmasıyla birlikte Türk sularında bulunmuştur. Bu süre zarfında İstanbul ve Edirne başta olmak üzere Balkan yöresini ziyaret etmiş ve izlenimlerini 1830 yılında yayınlanan "*Narrative of A Journey Across Balcans*" isimli kitapta paylaşmıştır.

51. George Rollestone

Temmuz 1829 tarihinde İngiltere'nin Yorkshire şehri yakınlarındaki Maltby kasabasında dünyaya gelmiştir. Eğitimine Gainsborough'daki Queen Elizabeth adlı okulda başlayan Rollestone, ardından sırasıyla Sheffield Koleji ve Oxford'taki Pembroke Koleji'nde eğitimini sürdürmüştür. Londra'da bulunan St. Bartholomew Hastanesinde tıp eğitimi aldıktan sonra bölümünü birincilikle bitirmiş ve mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından 1851 yılında Pembroke Koleji'nde öğretim görevlisi olmuş ve ardından Kırım Savaşı'nın başlamasıyla İzmir'deki Britanya Sivil

Hastanesi'ne gönderilmiştir. Buradaki görevini tamamladıktan sonra ülkesine dönen Rollestone, hayvanbilimi üzerine araştırmalar yapmış ve başarılı bir hayvanbilimci olarak değişik birimlerde görev alıp kitaplar yazmıştır. 1881 yılında hayata gözlerini yuman George Rollestone'un Oxford Üniversitesi Müzesinde bir büstü bulunmaktadır.

52. Georgina Adelaine Muller

1890'lı yılların başında eşiyle birlikte İngiliz Konsoloslugu'nda görev yapan oğullarını ziyaret etmek için İstanbul'a gelen Bayan Muller, burada kaldığı süre zarfında İstanbul'u gezme fırsatı yakalamış ve izlenimlerini aktarmıştır.

53. Gordon Trener

1854 yılında İstanbul'u ziyaret eden Gordon Trener, 1855 yılında "*Hilal'in Şehri ve Harem Yaşamından Görüntüler*" isimli eserini yayınlamıştır. Çoğunlukla Osmanlı kadını ve yaşantısını konu alan ifadelere yer vermiştir.

54. Grenville Temple (1799-1847)

İngiliz soylusu Sir Grenville Temple, büyük bir değişim sürecine giren Osmanlı Devleti

ve yeni kurulan Yunan Krallığı üzerine çarpıcı gözlemler ve tespitlerde bulunmuştur. 1836 yılında “*Yunanistan ve Türkiye’ye Seyahatler*” isimli bir kitap yayınlamıştır. Temple, Rumlardan haz etmediğine, aksine Türkleri ise takdir ettiğine yönelik ifadelere sıklıkla yer vermiştir. Topoğrafyaya ilgi duyan Temple, İstanbul’da kaldığı süre zarfında eşiyle birlikte sürekli olarak üst tabakaya mensup kişilerle ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

55. Henry Charles Barkley (1837 – 1903)

1878 yılı Ağustos ayında Türkiye’de bir iş teklif alan kardeşinin daveti üzerine ona eşlik etmeye karar vermiştir. Kardeşinin oldukça deneyimli bir seyyah olması, kendisinin de daha önce geldiği Türkiye’yi savaşın ardından oldukça merak etmesi, 13 yıl Türkiye sınırları dâhilinde bulunan Bulgaristan’da kalmış olması, Barkley’in tekrar Anadolu topraklarını ziyaret etmesinin önünü açmıştır. Romanya üzerinden karayolu ile İstanbul’a ulaşan Barkley, Türkiye ile ilgili notlarını “*A Ride Through Asia Minor and Armenia*” isimli kitabında toplamıştır.

56. Henry Christmas (1811-1868)

Christmas, editör, yazar ve para koleksiyoncusudur. Şifa aramak için daha ılıman iklimlere gitmeyi seçen Henry Christmas, İstanbul ve İzmir’i görme fırsatı yakalamıştır. Seyyah, 1850-1851 yılları arasında yaptığı seyahatlerde yaşadıklarını üç ciltlik seyahatnamesinde anlatmıştır.

57. Henry Fanshawe Tozer (1829-1916)

Henry F. Tozer, seyahatinin asıl amacının Anadolu’nun iç kesimlerini keşfetmek olduğunu belirtmiş, 1874 yılındaki kuraklık ve ilerleyen yıllarda Türkiye ile Rusya arasındaki gerilim nedeniyle çok önceden planladığı geziyi bir türlü gerçekleştirememiş; sonrasında güzergâhını Ermenistan olarak güncelleyerek 1879 yılında yola çıkmıştır. 14 Temmuz 1879 günü İstanbul’dan Fransız buharlısıyla yola çıkan H.F.Tozer’in ilk durağı Samsun limanı olmuştur.

58. Henry Finnis Bloss Lynch (1862 – 1913)

İngiliz politikacı, iş adamı ve seyyah. 1862 yılında Londra’da doğmuştur. Ailesi “Lynch Brothers” isimli İran ile Mezopotamya bölgesine servisler gerçekleştiren bir gemi şirketinin sahibidir. Bunu önemli bir fırsat olarak gören Lynch, bu bölgeleri defalarca ziyaret etmiş ve özellikle Ermenistan olarak adlandırdığı coğrafyaya fazlasıyla ilgi göstermiştir. İki ciltten oluşan ve 1901 yılında yayınlanan “*Armenia: Travels and Studies*” isimli kitabı bunun göstergesidir. Lynch, gerek Rusların gerekse Türklerin hakim olduğu toprakları ayrı ayrı dolaşarak tespitlerini kaleme almıştır.

59. Henry J. Van Lennep (1815 – 1889)

Misyoner, yazar ve eğitimci. İzmir’de doğmuştur. 1830 yılında eğitim alması için Amerika’ya gönderilen Lennep, Amerika’nın Dış Temsilcilik Komisyonu İzmir üyesi olarak 1840 yılında görevlendirilmiştir. Misyonerlik görevi üstlenen Lennep, 1864 yılına kadar İstanbul ve Tokat gibi yerlerde de çalışmıştır. 1869 yılında gözündeki bir rahatsızlık sebebiyle Amerika’ya dönmüş ve Ingham Üniversitesinde profesör olarak görev yapmıştır.

60. Henry Martyn

İran ve Hindistan’da misyonerlik faaliyetleri yürütmesi için gönderilmiştir. 16 Ekim 1812 günü İngiltere’ye dönmek için İstanbul’a doğru hareketi sırasında Tokat’ta veba hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmiştir.

61. Henry Post

12 Eylül 1827 tarihinde Yunanistan’da sıkıntı yaşayan halka gönderilen erzak ve giyim yardımının dağıtılmasından sorumlu kişi olarak seyahatine başlamıştır. Ülkesine geri döndüğünde bir gazete için seyahati süresince gördüğü şeyleri anlatan kısa yazılar hazırlamış, sonra insanların ilgisini çekebileceğini düşünerek bu notları kitaplaştırmıştır.

62. Henry Suter

Trabzon'da İngiliz Konsolos Yardımcılı görevinde bulunmuştur. Bölgeyi etraflıca dolaşarak notlar almış, aynı zamanda görevi gereği üstlendiği bu sorumluluk neticesinde ticaret rakamlarından, yolların durumuna kadar, köy ve kasabalardaki nüfus oranlarına önemli detaylar paylaşmıştır.

63. Humpry Sandwith (1822 – 1881)

İngiliz askeri doktor ve aynı zamanda yazar. Doğu topraklarına ilk ziyaretini 1847 yılı ilkbaharında gerçekleştiren Sandwith, 1849 yılında bir kez daha gelmiş ve Türk topraklarını Kars'ın Ruslar tarafından alınmasına kadar terk etmemiştir. Savaş başlayana kadar İstanbul'da ikamet eden Humpry Sandwith, sonrasında Tuna nehriindeki mücadeleye katılmış ve 1854 yılında General Williams'ın ekibine dahil olmak için Erzurum' a geçmiştir.

64. James Bailie Fraser (1783-1856)

İskoçya doğumlu Fraser, seyyah ve popüler roman yazarıdır. 1833-1834 yılı kışında diplomatik bir görev için Osmanlı topraklarına gönderilmiştir. Önce İstanbul'a gelen Fraser, ardından Tahran'a gitmiştir. 1836 yılında bu yolculuğunda yaşadıklarını konu alan, "*İstanbul'dan Tahran'a Bir Kış Gezisi*" isimli kitabını yayınlamıştır. James Fraser, güzergahı boyunca Bolu, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Koyulhisar, Aşkale, Erzurum, Ağrı, Diyadin ve Beyazıt'a uğramıştır.

65. James Brant

İzmir'de bulunan İngiliz bir tüccardır. Daha sonra 1830 yılında İngiltere'nin Trabzon konsolosluğunu açmıştır ve orada görev almıştır. 1835 yılında kendi sorumluluğuna giren bölge ile ilgili detaylı bir rapor hazırlamıştır ve rapor, "*Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835*" ismiyle 1836 yılında yayınlanmıştır.

66. James Edward Alexander (1803 -1885)

İngiliz asker, seyyah ve yazar. Glasgow'daki Kraliyet Askeri Akademisi'nde eğitim almıştır. 1820 yılında İngiliz Doğu Hindistan Bölüğü'ne katılmış, 1825'de İngiliz Ordusu'na geçmiştir. 1826 yılında İran – Rus Savaşı, 1829'da ise Balkanlardaki Rus – Türk savaşına tanıklık etmiştir.

67. James Ellsworth De Kay (1792 – 1851)

Amerikan hayvanbilimci. Lizbon'da dünyaya gelen De Kay, 19 yaşında tıp eğitimi almasına karşın Botanik ve Zooloji'ye yönelmiştir. 1818 yılında Edinburgh'a giderek tıp eğitimini tamamlayan James De Kay, doktor ünvanı olarak eğitimini başarıyla tamamlamıştır. Sonrasında New York'a dönmüş ve çeşitli amaçlarla seyahatler gerçekleştirmiştir.

68. James Emerson (1804-1869)

James Emerson, farklı yönleriyle tanınan bir kişilik olmuştur. Seyyah, politikacı ve şarap üretimi konusunda otorite bir isim olan Emerson, 1824 yılında Yunanistan'ı ziyaret etmiş ve ertesi yıl, “*Yunanistan'ın Bir Resmi*” isimli eserini yayınlamıştır. “*Egeden Mektuplar ve Levant'tan Mektuplar*” isimli çalışmaları da bunu izlemiştir. Emerson, Anadolu topraklarında İzmir, Efes, Pamukkale, Turgutlu, Sart ve Manisa gibi daha çok arkeolojik özellikleri ile ön plana çıkan yerleri ziyaret etmiştir.

69. James Silk Buckingham (1786-1855)

Falmouth yakınlarında dünyaya gelen Buckingham, Fransızlar tarafından tutsak alınıp Corunna'da hapsedilmiştir. Sonrasında kendisini gezmeye adanmış James Buckingham, aynı zamanda gazeteciliğe de ilgi duymuş ve çeşitli gazetelerin kurulmasında ve yayınlanmasında önemli rol oynamıştır. Oriental Herald, Colonial Review, Oriental Quarterly, Athenaeum bu gazetelerden birkaçıdır. Oriental Herald gazetesi ile Doğu'da yaşanan sorunlara dikkat çekmeyi başaran Buckingham, 1837 yılı ile birlikte gezilerine başlamış ve bunlardan birinde Anadolu'nun güney doğusundan geçerek Urfa, Diyarbakır ve Mardin gibi yerleri tasvir etmiştir.

70. James Webster

7 Kasım 1802 günü doğmuştur. Papaz okuluna gönderilmiş, babasının ölümüyle buradan ayrılarak Latince eğitimi alabileceği başka bir okula devam etmiştir. 1816'da St. Andrew Kolejine gitmiş, sonrasında 1820 yılında Edinburgh'da hukuk okumuştur. İtalyanca, Fransızca, Yunanca dillerine hâkim olan Webster, Avrupa'da birçok ülke ziyaret etmiş ve Türkiye'ye de gelmiştir.

71. Jerome Van Smith (1800 – 1879)

Amerika'da cerrahlık eğitimi almıştır. “*Medical Intelligencer*” isimli derginin editörlüğünü de yapan Smith, 1849 yılında emekli olmuş ve Doğu'yu gezmek adına teşebbüslerde bulunmuştur. 1854 yılında ülkesine geri döndüğünde Boston Belediye Başkanlığına seçilmiştir.

72. John Audljo (1805-1886)

Kanadalı bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Audljo, Cambridge'te bir kolejde eğitim almıştır. 1828 yılında Avrupa'nın en yüksek dağı olarak bilinen Blanc Dağı'na tırmanmayı başaran 14. kişi olarak tarihe geçmiştir. 1833 yılı Ağustos ayında rotasını Doğu'ya çevirerek, “*İstanbul'a Bir Ziyaretin Seyir Defteri*” isimli seyahatnameyi kaleme almıştır. Uzun süre Cenevre konsolosu olarak görev yapan John Audljo, Kraliyet Coğrafi Topluluğu'na da üyedir. İngiliz elçisi ile birlikte Napoli'ye gerçekleştirdiği seyahatin akabinde 1833 yılı Nisan

ayında tekrar İstanbul'a dönmüştür. Bu hareketliliğin amacı, özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında yaşananları öğrenmek, İstanbul'daki Rus ordusunun varlığını sorgulamak ve Osmanlı kadınına incelemek olmuştur.

73. John Bacon Sawrey Morritt (1772-1843)

Cambridge'deki Aziz John Kolejinde eğitim alan John Morritt, eğitmeni Robert Stockdale ile birlikte 1794 yılında büyük bir geziye başlamıştır. Bilim adamı ve seyyah kimliği ile bilinen Morritt, yaşanan kıtalararası savaşlar nedeniyle öngördüğü rotayı izleyememiştir. İkili, 1794 yılında Edirne üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır. Morritt, yolculuğu esnasındaki gözlemlerini annesi ve kız kardeşlerine yazdığı mektuplar şeklinde kayıt altına almıştır. John Morritt, İstanbul'da kaldığı süre zarfında İngiliz Büyükelçinin evinde konaklamıştır. Seyyah, Boğaz'ın dışında Bursa, İzmir, Manisa gibi yerleri de ziyaret etme fırsatı yakalamıştır.

74. John Cam Hobhouse (1786-1869)

İngiliz kabinesinde uzun yıllar parlamento üyesi olarak görev yapmıştır. Yakın arkadaşı Byron ile Doğu serüvenine başlayan Hobhouse, yolculuklarını İngiliz savaş gemileri vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Spider isimli gemi ile Malta'dan Yunanistan'a geçen ikili, buradan Pylades ile İzmir'e ulaşmış, son olarak da Salsette ile İstanbul'a gidilmiştir.

75. John Carne (1789-1844)

John Carne, dini eğitim alan ve kutsal görevler için yolculuğa koyulan seyyahlardan biridir. 1821 yılında İncil'de belirtilen yerleri görmek üzere İstanbul, Levant, Yunanistan, Mısır ve Filistin'e giden Carne, burada Bedeviler tarafından tutsak edilmiştir. Carne, Türkiye'de olduğu süre zarfında tanıklık ettiği ve sözde Rum Bağımsızlık Mücadelesi olarak

adlandırılan direniş hakkında Türkler ile Rumların birbirlerine karşı uyguladığı şiddete seyahatnamesinde değinmiştir.

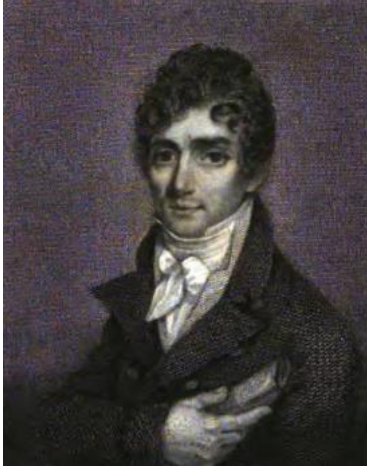
76. John Galt (1779-1839)

Yazar, seyyah ve girişimcidir. 1809-1811 yılları arasında İngiliz mallarıyla ihracat ve kaçakçılık amacıyla Akdeniz'e inen John Galt, 1812 yılında İstanbul'a ve Anadolu'ya geçmiş, ziyaretleri hakkında seyahatnameler kaleme almıştır.

77. John George Taylor

İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'nda görev yapmıştır. Aynı zamanda Ortadoğu üzerine çalışan önemli bir arkeologdur. Basra Körfezi'nde bulunan mezar höyüklerini ilk keşfedenlerden biridir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne temsilci olarak atanmıştır. 1851-1858 yılları arasında İngiltere'nin Basra Konsolosluğu'na, konsolos yardımcısı olarak görevlendirilmiştir. Bununla birlikte, Kürdistan olarak adlandırdıkları bölgenin başkonsolosu olarak 1859 yılından itibaren Erzurum ve Diyarbakır'da ikamet etmiştir. Konsolosluğunun sınırları içerisinde kalan coğrafyayı sık sık ziyaret ederek raporlar yazmış ve bunlar yayınlanmıştır.

78. John Griffiths

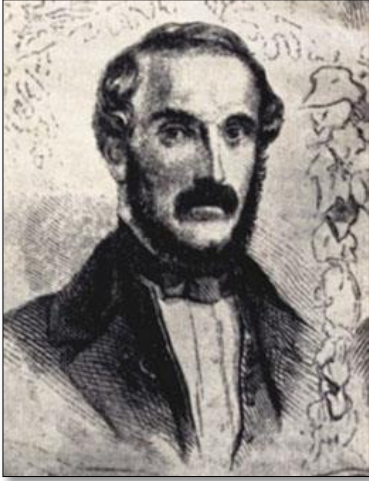
1785 yılında Akdeniz'e doğru yolculuğa çıkan Griffiths, çok daha Doğu'ya giderek İzmir'e ulaşmıştır. Sart, Afyon, Konya, Tarsus, Silifke ve Adana'ya kadar ilerleyen seyyah, sonrasında Suriye geçmiştir. Griffiths, 1805 yılında "Avrupa, Anadolu ve Arabistan'da Geziler" isimli bir kitap yayınlamıştır. John Griffiths, seyahatini tamamen bir seyyah edasıyla gerçekleştirmiş ve amacını gezip öğrenmek olarak belirtmiştir.

79. John Hartley

1826 yılında rahip arkadaşı Arundell ile birlikte Anadolu'ya gelmiştir. Yedi Kiliseyi bulmak için araştırmalar yapan Hartley, 1826 yılının 15 Nisan günü Sagalassos Antik kentini keşfetmiştir. Hartley'in İstanbul'a gelişi ise Yeniçerilerin katledilmesi olayının hemen akabinde olmuştur. John Hartley için, ne arkeolog ne de siyasi seyyah tanımlaması yapmak doğru olmaz. Kendisi, İncil'e hizmet için yola çıktığını savunmuştur.

80. John Macdonald Kinneir (1782-1830)

Kinneir, yaşamının büyük bölümünü askeri ve diplomatik hizmetler için Doğu Hindistan'da geçirmiştir. 1810 yılında Bağdat'tan Musul üzerinden İstanbul'a seyahat eden Kinneir, 1813-1814 yıllarında İstanbul, Bağdat ve Bombay güzergahını takip ederek Asya'nın büyük bölümünü gezmiştir. Kinneir, 1818 yılında Anadolu üzerinden Kürdistan ve Ermenistan isimli eserini yayınlamıştır. Seyyah, Anadolu topraklarında karmaşık bir güzergah tercih etmiştir. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Eskişehir üzerinden Ankara'ya giden seyyah, Yozgat, Kayseri, Niğde ve sonrasında Lazkiye'ye ulaşmıştır. Buradan, Samsun'a giden Kinneir, Trabzon üzerinden Erzurum'a geçmiştir. Tekrar güneye yönelen seyyah, Bitlis ve Mardin'i de gördükten sonra Bağdat ile gezisini sonlandırmıştır.

81. John Oldmixon

Komutan Oldmixon, 1853 yılı Kışında Londra'dan Fransa, İtalya ve Malta üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır. Dönüş güzergâhına İzmir'den başlayan Oldmixon, Anadolu'da bulunduğu süre zarfında Osmanlı yanlısı tutumlarıyla dikkat çekmiştir. Türk donanmasına ve bir turist olarak yaşadığı zorluklara 1854 yılında yayınlanan, "*Londra'dan (Picadilly) Beyoğlu'na Bir Derleme*" adlı eserinde değinmiştir.

82. John Ross Browne (1821 – 1875)

İrlanda doğumlu Amerikalı gezgin, ressam, yazar ve devlet ajanı. 1842 yılında bir balina avlama teknesinde görev alarak Atlantik ve Hint Okyanusu'nun büyük bölümünü dolaşmış ve bu deneyimini anlattığı kitabı New York'taki Harpers and Brothers isimli yayıncı firma tarafından basılmıştır. 1846 yılında yayınlanan bu eser, Browne'un yazarlık kariyeri için oldukça kötü etkiler yaratmıştır. Bu deneyimin adından Kaliforniya'ya geçen Bowne, bir takım devlet görevlerinde bulunmuş ve sonrasında Avrupa'ya seyahatler gerçekleştirmiştir.

83. John Stephens (1805-1852)

Amerikalı kâşif, yazar, diplomat, gezgin ve arkeolog. Orta Amerika'da Maya kalıntılarını bularak ün kazanmıştır. 1834 yılında sağlık sorunları nedeniyle seyahate çıkmaya karar vermiştir. Avrupa ve Orta Doğu'ya giderek özellikle arkeolojik alanlara yönelmiştir. 1837 ve 1838 yıllarında yayınladığı iki eseri en çok bilinen seyahatnameleri olarak kayıtlara geçmiştir.

84. Josiah Brewer

Josiah Brewer, Yahudilerin durumunu görmek amacıyla Kudüs'ten sonra yeryüzünde Yahudi nüfusunun en çok bulunduğu yer olan İstanbul'u ziyaret etmiştir. Brewer, bu milletin hangi dili konuştukları üzerinde de araştırma yapmıştır. Josiah Brewer, 4 Ekim 1826 günü Boston'dan yola çıkmış Cebelitarık Boğazı'nı geçtikten sonra Messina, Malta ve İzmir'e ulaşmış; sonra İstanbul'a devam etmiştir.

85. Julia Pardoe (1806-1862)

Babası Kraliyet Demiryolları'nda görevli olan Julia Pardoe, 1835 yılında babasının İstanbul görevinde ona eşlik etmiştir. 1837 yılında yayınladığı "*Sultan'ın Şehri*" isimli kitabı oldukça başarılı bir çalışma olarak kayıtlara geçmiştir. Pardoe, sonrasında "*Boğazın Güzellikleri*" isimli bir eser daha kaleme almıştır. Julia Pardoe, İstanbul'da korkusuz ve maceracı kimliği ile dikkat çekmiştir. Sultan II. Mahmut zamanında İstanbul'a gelen Bayan Pardoe, şehrin tabiatını, anıtlarını ve insanını anlatmış; Avrupa'da o zamana kadar süren Türkiye ve Türklerle ilgili yanlış hükümleri silmek için samimi bir gayret harcamıştır.

86. Lucy Garnett

Lucy Mary Jane Garnett, 1849'da İngiltere'nin Sheffield şehrinde doğmuştur. Balkanlarda ve Orta Doğu'da uzun süre seyahat etmiş ve çevresindeki insanları inceleme fırsatı bulmuştur. Bu süre zarfında Türkçe ve Yunanca öğrenmiştir. Kendisi bir halkbilimci olduğu için incelemeleri bilimsel niteliktedir ve ele aldığı konuları büyük bir hassaslık içerisinde eserlerine yansıtmıştır. Eserlerinden bazıları, *Home Life in Turkey* (Türkiye'de Ev Hayatı), *Turkey of the Ottomans* (Osmanlı Türkiyesi), *Ottoman Wonder Tales* (Osmanlı Peri Masalları),

Mysticism and Magic in Turkey (Türkiye’de Tasavvuf ve Sihir), *The Women of Turkey and Their Folk-Lore* (Türkiye’nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri) isimlerini taşır.

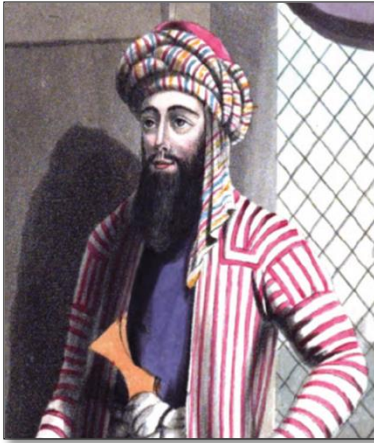
87. Pauline Countess Nostitz

1830 – 1840 yıllarında karşı konulmaz bir hevesle yeni yerler keşfetmeyi arzulayan Avusturyalı genç bir doktorun eşidir. Maceraperest ve korkusuz bir gezgin olarak eşine sürekli eşlik eden Pauline Nostitz, yayınlanan eserinde, İzmir’de geçirdikleri süre zarfındaki tespitlerini ve sonrasında Suriye ve Lübnan’a olan yolculukları hakkında bilgi vermektedir. Suriye, Irak ve Hindistan’ı karayolundan birleştirmek isteyen İngiliz hükümeti, çiftin seyahatine sponsor olmuştur.

88. Richard Burgess (1796-1881)

Richard Burgess, Cambridge’de Aziz John Koleji’nde eğitim gördükten sonra kutsal görevler üstlenmiştir. Papazlık kariyerinde Cenevre ve Roma’da bulunan Burgess, 1850 yılında Aziz John Katedraline kayıtlı bir papaz olarak resmen çalışmaya başlamıştır. Richard Burgess, öğrencileri ve birkaç genç refakatçi ile birlikte 1834 yılında Yunanistan, 1835 yılında da Levant Bölgesine ziyaretlerde bulunmuştur. Burgess, Türkiye’ye geldiğinde İzmir ve İstanbul’a uğramış ve deneyimlerini kaleme alarak seyahatnamesini 2 cilt halinde yayınlamıştır.

89. Richard Robert Madden (1798 – 1866)

Robert Madden, dört yıl boyunca Türkiye, Asya ve Afrika’yı dolaşmış bir doktordur. Tıp eğitimini Paris ve Londra’da tamamlamıştır. 1824 ile 1827 yılları arasında Avrupa’da Levant olarak adlandırılan bölgeyi ziyaret etti. Bu seyahati sırasında elde ettiği tespit ve değerlendirmelerini 1829 yılında yayınladığı “*Türkiye, Mısır, Nubia ve Filistin’e Seyahatler*” isimli kitapta yayınlamıştır.

90. Robert Curzon (1810 – 1873)

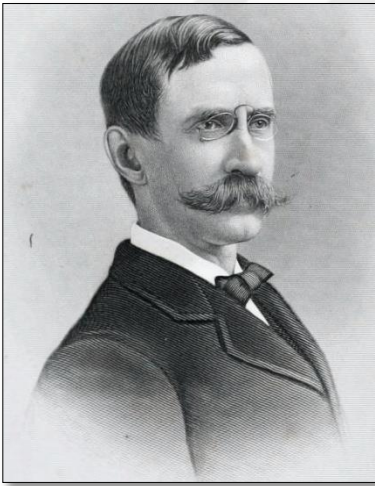

Eski yazılar uzmanıdır. 1810 yılında Londra’da doğmuştur. Oxford’da bir manastırda eğitim görmüştür. Diplomatik hizmete girmesinin hemen ardından İstanbul’a ataşe olarak gönderildi. Erzurum’da yapılan Türkiye – Rusya görüşmelerinde komiser olarak görevlendirildi. İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliğinde elçilik sekreteri olarak görev yaptı.

91. Robert Walsh (1772-1852)

1821 yılında İstanbul İngiliz Elçiliğine papaz olarak görevlendirilmiştir. Ardından sırasıyla St. Petersburg ve Rio De Jenerio’ya gönderilen Walsh, 1831 yılında tekrar İstanbul’a dönmüş ve 1834 yılına kadar görevini burada sürdürmüştür. *İstanbul’dan İngiltere’ye Yolculuğun Notları* (1826) ve *İstanbul’da Yaşamak* (1836) isimli iki kitap yayınlamıştır.

92. Samuel Greene Wheeler Benjamin (1837 - 1914)

Amerikalı devlet adamı. Ailesi Yunanistan’da ikamet etmiş Amerikan misyonerleridir. 1837 yılında Argos’ta doğmuştur. Eğitimi Amerika’da tamamlamış; gazeteci, yazar ve diplomat olarak mesleki kariyerini sürdürmüştür. İran’a görevlendirilen ilk Bakan olarak bilinen Samuel Greene, burada iki yıl görev yapmıştır.

93. Thomas Alcock (1801-1866)

Alcock, 1828 ile 1829 yılları arasında Rusya, İran, Türkiye ve Yunanistan’ı ziyaret etmiş, 1831 yılında kaleme aldığı notlarında özellikle Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilere ağırlık vermiştir. 1826 ile 1865 yılları arasında farklı zamanlarda İngiliz parlamentosunda görev alan Alcock, kilise ve okul yapılması için harcadığı yüksek miktarda paralarla bilinmektedir.

Alcock’un güzergâhı arada daha bir çok durağı kapsamakla birlikte esas olarak ziyaret ettiği yerler şunlardır: Calais, Brüksel, Köln, Heidelberg, Ulm, Tuna Nehri, Viyana,

Lüksemburg, Austerlitz, Krakov, Odesa, Sivastopol, Balaklava, Simferopol, Kerç, Stavropol, Kafkasya, Tiflis, Erivan, Ağrı (Ararat), Tebriz, Kermanşah, Fırat, Tokat, Amasya, İznik, Üsküdar, İstanbul, Bursa, Prens Adaları, Boğaziçi, Tarabya, Bozcaada (Tenedos), Truva, Aegina Adası, Epidaurus, Nafplion, Tiryns, Argos, Tripoli (Tripoliçe), Tegea, Sparta, Leontari, Messini, Bassae, Alfeios, Olympia, Kalavrita, Korint, Mykene, Atina, Salamis, Aegina, Korfu, Ancona, Bologna, Milano, Cenevre, Paris, Calai.

94. Thomas Macgill

Macgill, İskoç bir tüccardır. “*Türkiye, İtalya ve Rusya’ya Geziler*” isimli eserini 1808 yılında yayınlamıştır. Türkiye ziyaretini yazdığı 38 adet mektup ile kayıt altına alan Macgill, 1804 ile 1806 yılları arasında Anadolu’da bulunmuştur. İtalya’dan deniz yolu ile İzmir’e gelen Thomas Macgill, buradan kara yolunu tercih ederek İstanbul’a ulaşmıştır. Seyyah, burada bir müddet zaman geçirdikten sonra da Kara Deniz üzerinden Odesa’ya ulaşmıştır.

95. Thomas Thornton

1793 yılında ticaret ile uğraşan Thomas Thornton, Levant Şirketi’nin İstanbul’daki fabrikasına görevlendirilmiştir. Türkiye’nin Mevcut Durumu isimli eseri 15 yıllık bir ikamet sonrasında kaleme alınmıştır. Thomas Thornton, bulunduğu dönem itibarıyla Türkiye’yi çok yakından tanımış ve Türkçeyi iyi derecede öğrenmiştir. Avrupalı diplomatlar ve Osmanlı tüccarlar ile yakın ilişki kurmuştur. Osmanlı için övgü dolu ifadeler kullanmış ve mümkün olduğu kadar ülkenin haklarını koruma yoluna gitmiştir.

96. Viscount Pollington

Asıl ismi John Charles George Savile’dir. 1830 ile 1860 yılları arasında Viscount Pollington olarak anılmış, İngiliz siyasetçidir. İngiltere Parlamentosunda aktif görev yapan Pollington, 1832 yılı itibarıyla görevinden ayrılmış ve William Kinglake’in Osmanlı topraklarına yapacağı gezisine katılım sağlamıştır. 1835 yılında tekrar İngiltere’ye dönen Pollington, tekrar parlamentoda bir görev almıştır. 1838 yılında Doğu Anadolu’yu gezme fırsatı yakalayan seyyah; Erzurum’dan Halep’e doğru ilerlemiş ve bu seyahati sırasında derlediği notlarını kitap olarak yayınlamıştır.

97. Walter Colton (1797 -1851)

1797’de doğmuştur. Amerika Birleşik Devletleri Donanmasında papaz olarak görev yapmıştır. Gazeteci ve yazar kimliği ile de bilinen Colton, Kaliforniya’daki ilk kamu binasının inşasını yöneten ve yine aynı şehirdeki ilk gazete olan The Californian’ı yayınlayan kişidir. 1830 yılında Washington’a giderek American Spectator isimli gazeteyi çıkarmıştır. Sağlık sorunları nedeniyle deniz seyahati yapması tavsiye edilen Colton, Hindistan, İstanbul ve Atina gibi merkezleri de görme fırsatı yakalamıştır.

98. Walter Thornbury (1828-1876)

Walter Thornbury, gazeteci kişiliği ile ön plana çıkmaktadır. 1859 yılında İstanbul’a gelen seyyah, “*Türklerin Hayatı ve Karakteri*” isimli kitabını 1860 yılında yayınlamıştır. Ancak eseri, ismi kadar iddialı olmamıştır. 1859 yılı sonbaharında “Hasta Adam” tabiri uygun görülen Osmanlı Devleti’ni ziyaret edip durumunu görmek istemiştir.

99. Wilkinson Warington Smyth (1817-1890)

Smyth, mineralojik ve jeolojik özellikleri ağır basan bir seyyahdır. Babası İngiliz donanmasında tümamiral rütbesiyle görev yapan Smyth, jeoloji ve maden araştırmalarına duyduğu ilgi sebebiyle farklı yerlere ziyaretler gerçekleştirmiştir. Londra’da bir Maden Okulu’nda profesör olarak görev yapan Smyth, “*Doğu Ziyaretleri; Türklerle Bir Yıl*” isimli kitabını 1854 yılında yayınlamıştır.

100. William Burckhardt Barker (1810 – 1856)

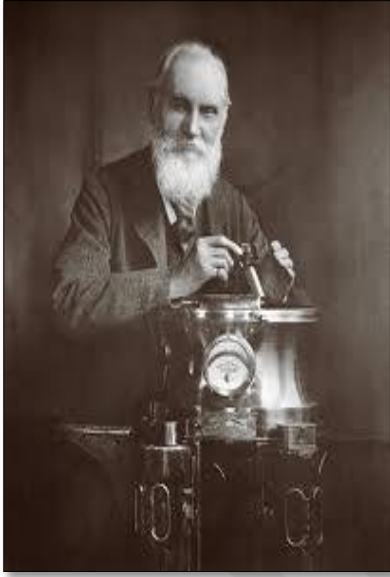
İngiliz Doğu Bilimci. Babası İngiltere’nin Halep Konsolosu olarak görev yapmıştır. 1819 yılında eğitimini tamamlaması için İngiltere’ye gönderilen Barker, Doğu dillerine merak duymuş; Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Anadolu topraklarında özellikle Tarsus’ta ikamet ettiği kayıtlara geçmiştir. Barker, Türkçeden İngilizceye yaptığı çeviriler ve yazdığı kitaplarla da bilinmektedir.

101. William Cochran

William Cochran, Çin’de ipek kültürünü öğrenmiş ve bunu Avustralya’da, Yeni Zelanda’da ve Anadolu’da uygulamayı denemiştir. 1887 yılında *Pen and Pencil* isimli eserini yayınlamıştır. Eserinin ismi, her ne kadar kendisini sanatsal bir kişilik olarak gösterse de tamamen farklı bir ilgi alanına sahip olan Cochran tarımcı bir seyyah kişiliği ortaya koymuş ve

ipek böceklerine olan hayranlığını gizlememiştir. 1885 yılında İzmir'e gelen William Cochran, yaklaşık 6 hafta boyunca bölgedeki ipek yetiştirilen yerleri ziyaret etmiştir.

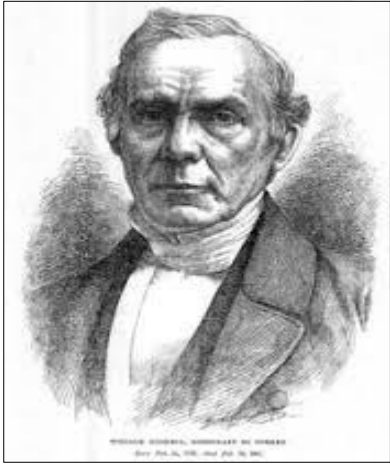
102. William Francis Ainsworth (1807-1896)

Ainsworth, coğrafya, tıp ve gazetecilik alanında oldukça aktif bir yaşam sürmüştür. İngiliz donanmasında görevli bir komutanın oğlu olarak Exeter'de dünyaya gelmiştir. Edinburgh Kraliyet Cerrah Kolejinde tıp eğitimi almış; Paris'te ise Jeoloji ve madencilik üzerine okumuştur. Ölümçül kolera hastalığı üzerine hazırladığı tez ile Londra hastanesine geçiş yapmıştır. 1835 yılında Fırat Nehri yöresine yapılan geziye cerrah ve yer bilimci olarak katılmıştır. *Researches in Assyra, Babylonia and Chaldea in 1838*, sonrasında *Travels and Reseaches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* isimli seyahatnameleri

kaleme almıştır. 1838 yılındaki gezisi Royal Geographical Society isimli İngiliz örgüt tarafından sponsorluk şekliyle desteklenmiştir.

103. William Goodell (1792-1867)

William Goodel İstanbul'daki Protestan misyonunu kurmuş bir ABD'li misyonerdir. İncil'i Türkçeye çevirenlerdendir. Türkçenin iyi bir uzmanı olduğu kadar, son derece mücadeleci ve örgütçü bir kişiliğe sahipti. Aktif misyonerlik yaşamını, 40 yıl sürdürmüştür. 26 Nisan 1831 günü kendisine tebliğ edilen görev kâğıdına istinaden ailesiyle birlikte 21 Mayıs 1831 günü Malta'dan deniz yolu ile İstanbul'a geçmiştir. Görevini, Türk imparatorluğuna zenginliği, zekâsı ve girişimciliği ile etki eden Ermenileri

tespit etmek ve şehirdeki toplam Ermeni nüfusunu hesaplamak olarak açıklamıştır.

104. William Theresa Grey

Doğu topraklarını ziyaret eden kadın seyyahlardan biridir. 1868 yılında Kraliyet ailesine mensup prens ve prensesin İsveç'ten başlayıp İskenderiye'ye kadar uzanacak olan gezisine, kafile üyesi olarak katılmıştır. "*Mısır, İstanbul, Kırım ve Yunanistan'a Yolculuğun Seyir Defteri*" isimli kitabında, İstanbul hakkında bilgi vermiştir.

105. William Heude

Doğu Hindistan Bölüğü'nde görev yapmış, İngiliz bir subaydır. 1817 Ocak ayı ile 1819 Nisan ayı arasındaki dönemde İran Körfezi'ne, Hindistan'a ve İngiltere'ye seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahati sırasında aldığı notları 1819 yılında Londra'da kitap olarak basılmıştır.

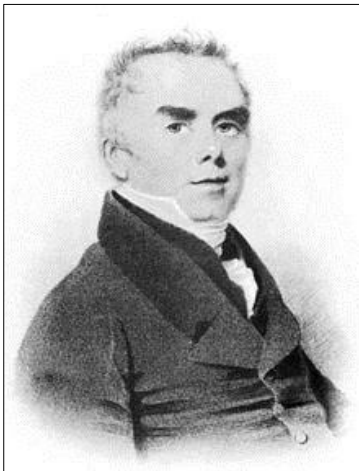
106. William John Hamilton (1805-1867)

Ünlü coğrafya uzmanı ve yer bilimcidir. 1831 yılında Yer Bilimi Cemiyetine dahil olarak, 1816 yılı Temmuz ayından 1837 yılı Ağustos'una kadar süren Türkiye gezisine çıkmıştır. Londra'ya dönmesiyle birlikte Kraliyet Coğrafya Cemiyetinin başkanı olmuştur. 1842 yılında *Anadolu'da Araştırmalar* isimli kitabını yayınlamıştır. Levant Bölgesine gelen Hamilton'un ilk uğradığı yer İstanbul olmuş, sonrasında İzmir'e geçmiştir. Bir başka gezisinde ise Trabzon'dan Kars'a uzanan bir güzergâhı takip etmiştir.

107. William Knight

Knight, zeki bir denizci olarak kayıtlara geçmiştir. Kraliyet Yat Kulübü Komutanı olarak 1839'da yayınlanan *Oriental Outlines* (Doğu'nun Ana Hatları) isimli, Akdeniz'deki seyahatlerini derlediği kitabını Plymouth'taki yatçılara adanmıştır. Knight, eserinde rotalara, ücretlere ve hotellere yer vermiştir. Özellikle, İzmir'deki kolaylıkları detaylarıyla işlemiştir.

108. William Macmichael (1784-1839)

Oxford'da bir kilisede eğitim gören Macmichael, Rusya, Filistin, Türkiye ve Yunanistan'ı gezmiştir. 1817 ile 1818 yılları arasında Rusya ve Türkiye'yi dolaşan seyyah, Moskova'dan İstanbul'a yaptığı yolculuğu anlattığı "*Moskova'dan İstanbul'a Bir Gezi*" isimli eserini 1819'da yayınlamıştır. Detaylara fazla yer vermediği eserinde daha çok yanında bulunan kişilerin yazdıkları raporları işleyen Macmichael, dönem itibarıyla Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin değerli olduğuna kanaat getirerek bu geziye

başlamıştır.

109. William Makepeace Thackeray (1811-1863)

1844 yılında P&O şirketi, tanıtıcı materyaller hazırlayabilir umuduyla Atina, Kahire, İstanbul ve Kudüs'e seyahat edecek olan Lady Mary Wood adlı gemide Thackeray için bir yer ayarlamıştır. Seyyah, böylelikle Doğu gezisine başlamış ve İzmir'den oldukça etkilenmiştir.

Hatta buraya gelen bir kişinin bir daha geri dönmek istemeyeceği şeklinde bir yorumda bulunmuştur.

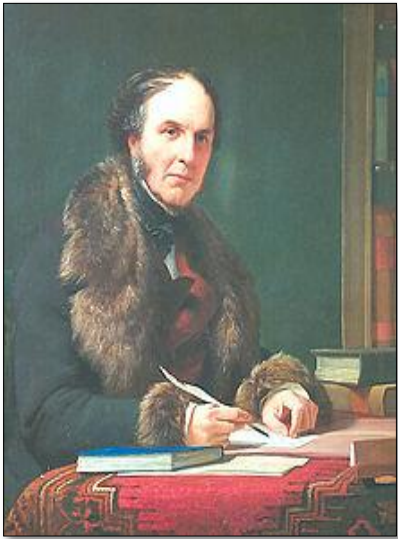
110. William Martin Leake (1777-1860)

Askeri bir kişiliği olan Leake, aynı zamanda topoğrafya ve nüvizmatik alanlarında da uzmandır. Kraliyet Koleji'nde eğitim gören Leake, yüzbaşı rütbesi aldığıında İngiliz yetkililer tarafından 1799 yılında, Türk askerlerini topçuluk alanında eğitmek için İstanbul'a gönderilmiştir. 1800 yılında gözlemlerini anlattığı "Anadolu'daki Bir Gezinin Notları" isimli eserinde, tatar postacılar gibi giyinerek İstanbul üzerinden Gebze, Eskişehir, Konya, Karaman, Mersin güzergâhını takip ettiklerini belirtmiştir.

111. William Mitchell Ramsay (1851-1939)

Ramsay'ın hayatı Oxford tarafından Yunan topraklarını gezmesi ve incelemesi için görevlendirildiği 1880 yılında değişmiştir. İzmir'in İngiltere konsolosu Charles Wilson'un desteği ile Anadolu'nun çeşitli yerlerini keşfetmiştir. 1890 yılında yayınlanan *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* ve 1895 yılında okuyucularla buluşturduğu *Frigya Piskoposluğu ve Şehirleri* isimli eserleri kendisini üne kavuşturmuştur. *12 Yıllık Geziler Işığında Türkiye Hakkındaki İzlenimler* isimli 1897 tarihli kitabı ise Anadolu toprakları hakkında önemli bilgileri barındıran bir seyahatname olarak dikkat çekmektedir.

112. William Senior Nassau (1790 – 1864)

26 Eylül 1790 günü İngiltere'nin Berkshire kentinde doğmuştur. Döneminin siyasi ve ekonomik politikalarına etki eden İngiliz ekonomisttir. Oxford Üniversitesi'nde eğitim görmüş ve 1812 yılında mezun olmuştur. 1819 yılında avukatlık ünvanı alan Nassau, asıl başarısını ekonomist olarak elde etmiştir. 19.yüzyılın ilk yarısının önde gelen ekonomistleri arasında yer almıştır. 1848 yılına kadar bir çok alanda çalışmalara katılan ve profesörlük yapan William Senior Nassau, bu tarihten sonra seyahatlere çıkmaya başlamıştır. Öncelikle Fransa ve İtalya'daki devrimciliğin etkisini incelemek için bu ülkeleri ziyaret eden

Nassau, sonrasında Yunanistan, Türkiye, Mısır ve Malta'da bulunmuştur.

113. William Turner (1792-1862)

1812 yılında Elçi Robert Liston'a eşlik etmiş ve İstanbul'a gelmiştir. Üç yıl boyunca elçilikte görev yapan Turner, takip eden iki yıl boyunca gezmiştir. 1824 yılında elçilik sekreteri sıfatıyla tekrar İstanbul'a gelen William Turner, 1820 yılında *Levant'a Bir Gezinin Notları* isimli kitabını yayınlamıştır. 1815 yılında Bodrum'a geldiğinde Milas, Efes, İzmir, Akhisar, Bursa ve İstanbul güzergâhını takip etmiştir.

114. William Wittman

1798 yılının sonlarından 1802'ye kadar Osmanlı topraklarında kalmıştır. Napolyon'a karşı Osmanlı ordusuyla müttefik olarak hareket eden İngiliz birliğinde doktor olarak görev yapmıştır. Türk ordusunun Suriye'ye doğru hareketine destek vermek için görevlendirilmişlerdir. İstanbul'dan hareket gecikince, Doktor Wittman şehri gezmek için fırsat bulmuştur. Kış mevsimini İstanbul'da geçiren Wittman, Beyoğlu ve pazarları anlattığı gibi Rumların çeşitli kutlamalarına da notlarında yer vermiştir. Wittman, İstanbul dışında Truvayı da ziyaret etmiştir.

II. BÖLÜM: SEYAHAT KOŞULLARI VE SÜRELERİ

Eski çağlardan beri seyyahların bir yerden başka bir yere yolculuk etmeleri çileli ve zor olmuştur. 1632’de William Lithgow’un Doğu topraklarında geçirdiği 19 yıllık dönem boyunca yaşadığı zorluklar, seyahat etmenin ne denli ıstırap verici olduğunu gözler önüne sermiştir. Yelkenlilerin sadece ticaretin olduğu zamanlarda ve belirli yerlere gitmek üzere denize açılmaları, çoğu zaman seyyahların kötü hava koşullarına ve korsan saldırılarına maruz kalmalarına sebep olmuştur.

1830’lu yıllarda buharlı gemilerin yelkenlilerle rekabete başlamaları, Türk limanlarına gelen yabancı ziyaretçi sayısının artmasında etkisini göstermiştir. Bu dönemden önce seyyahların karşılaştıkları zorluklar Türk topraklarını ziyaret eden seyyahların sayısında azalmalara neden olmakla birlikte, Charles Mac Farlane’nin, Rumların ayaklanmasının hemen akabinde İstanbul’da kaldığı 1827-1828 yıllarında sadece üç İngiliz’in varlığından bahsetmesi, o yıllarda yabancıların Osmanlı yönetimine karşı uzak durmayı tercih ettiklerini göstermektedir.²¹

Seyyahlar, ziyaret ettikleri şehirlerde kendilerini sıkıntıya düşürecek bir olumsuzlukla karşılaşmamışlardır. Ancak Anadolu’nun iç kesimlerine doğru ilerledikçe coğrafi koşulların da etkisiyle ulaşımda bir takım aksamalar yaşanmış; konaklama ve yemek bulma konusunda da zaman zaman beklentiler karşılanamamıştır. Fred Burnaby, yolculuğu esnasında en çok yiyecek bulma konusunda sıkıntı çektiklerini, eğer geçtikleri köylerde pazarın kurulduğu güne denk gelmemeleri durumunda hiçbir şekilde yiyecek bulamadıklarını söyleyerek²² bu durumu örneklendirmiştir.

Avrupa’dan İstanbul’a gelişi çok uzun, meşakkatli ve masraflı bir yolculuk olmuştur. Albert Smith, Londra’dan başladığı yolculuğunu İsviçre, İtalya, Malta,

²¹Schiffer, *a.g.e.*, s. 37.

²²Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol. I, Sampson, Low, Marston, Searle & Rivington, London, 1877, s. 88, 91.

Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'da noktalamış, Frank olarak hesapladığı giderlerin İngiliz parasıyla 53 Pound'a denk geldiği bilgisini vermiştir.²³

1. İzinler

1.1. Yolculuk İzinleri

Bir yabancıнын, Osmanlı sınırları içinde 18. ve 19. yüzyıllarda seyahat edebilmesi için, ülkesinin İstanbul'da görevli elçileri aracılığıyla başvuru yapması gerekmiştir. Elçiler, seyahat edecek kişinin adını, amacını, nereye gideceğini, yanındakileri ve izin isteğini içeren dilekçeleri yazdıktan sonra belirtilen istekler için bir emir çıkarılmıştır. Emirlerin çıkarılmasında izni talep eden ülke ile Osmanlı Devleti arasında ahidname²⁴ olarak adlandırılan yazılı bir anlaşma yapıp yapılmadığına bakılmıştır.

Seyahat için başvuruda bulunup izin alan kişiler, ellerinde elçilikten aldıkları yazı, padişah'tan aldıkları yol emri ile yolculuğa çıkmışlardır. Her geçtikleri yerde yetkili kişilere bu belgeler gösterilmek suretiyle mürur tezkeresi alınmıştır. Seyahat eden kişilere verilen emirlerde, yetkililerden kendilerine yardımcı olunması, korunmaları, ihtiyaçlarının sağlanması emredildiğinden rahatça yola devam etmişlerdir. Seyahat eden kişilerin sözü edilen belgeleri ellerinde bulundurmaları, görevliler sorduğu zaman göstermeleri devlet tarafından zorunlu kılınmıştır. Seyahatlerine ancak bu şekilde devam eden seyyahlara; bir yerden başka bir yerleşim bölgesine giderken yanlarına refakatçiler görevlendirilmiştir. Böylece yolculuğun güvenli olması ve emirlerin yerine getirilmesine çalışılmıştır.²⁵

Seyyahların, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde ikamet eden diplomat, elçi ve nüfuz sahibi tüccarlardan niyet mektupları almak suretiyle de yolculuklarını

²³Albert Smith, *A Month at Constantinople*, Second Edition, David Bogue 86 Fleet Street, London, 1850, s. 228.

²⁴Ahidname, “vasiyet etmek, ısmarlamak, yemin edip söz vermek, eman vermek ve zimmetine almak” anlamındaki Arapça ahd ile Farsça nâme (mektup, kitap) kelimelerinden meydana gelen birleşik bir isimdir. Seyahatnamelerde, hükümdarların emriyle bazı devlet, zümre ve şahıslara özel haklar tanımak üzere düzenlenen belge anlamıyla yansımıştır. (bkz. Abdurrahman Küçük, “Ahidname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, 1988, s. 535,536)

²⁵Hamiyet Sezer, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18–19.Yüzyıl)”, (Traveling Permission In The Ottoman Empire 18-19th Century), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33, Ankara 2003, s.105–124.

sürdürdükleri olmuştur. Bu mektuplar, kişilerin ziyaret ettikleri yerlerde ihtiyaçlarının karşılanması ve özellikle konaklama adına önemli bir avantaj sağlamıştır. Henry Christmas, İzmir'e ayak basan İngilizlerin yapmak zorunda oldukları ilk şeyin şehre geldiklerini İngiliz Konsolosuna haber vermek olduğunu söylemiştir. Christmas, bunun nedeni olarak da olası ihtiyaçlarının karşılanmasında kendilerine yardımcı olabilmesi şeklinde aktarmıştır.²⁶

1.1.1. Ferman ve Tezkereler

Seyyahlar Anadolu topraklarında rahatça dolaşmak için padişah onaylı ferman ve ilgili paşa ve yöneticilerden de tezkere almak durumunda kalmışlardır. Bir yerden başka bir yere hareket etmeden önce bu belgeleri ilgili görevlilere tebliğ etmeyen kişilerin seyahat etmelerine müsaade edilmemiş hatta bu şekilde yola çıkanlar cezalandırılmıştır. İstanbul'da sıkı bir pasaport uygulaması olduğundan bahseden Charles Mac Farlane, geçmiş yıllarda oldukça rahat bir şekilde girilebilen İstanbul'a, ellerindeki sopalarla bahşiş alabilmek adına hemen her eşyayı detaylı inceleyen gümrük görevlilerinin tavrı nedeniyle girişin oldukça zorlaştığı bilgisini vermiş; hatta normalin oldukça üzerinde ödeme yapması gereken reayanın²⁷ da elinde tezkeresi olmadan şehirden ayrılmalarının pek de mümkün olmadığını ifade etmiştir.²⁸

Josiah Brewer, Yalova'ya girdiklerinde Ağa'nın²⁹ adamlarını gönderip kendilerinde ferman ya da tezkere olup olmadığını kontrol ettirdiği bilgisini vermiş; tezkereyi gördükten sonra girişlerine müsaade edildiğini belirtmiştir. Yerel pasaport olarak adlandırdığı tezkerenin dönem itibarıyla en önemli belge olduğunu vurgulayan Josiah Brewer, fermanın kişiyi güven altına aldığını; ne Avrupalı, ne reaya, ne de

²⁶Christmas, *a.g.e.*, s. 96.

²⁷Charles Mac Farlane, kullandığı notlarında kullandığı “*Rayah Peasant*” ifadesiyle, köylerinden İstanbul'a gelen reaya köylüleri ifade etmiştir.

²⁸Charles Mac Farlane, *Kismet or the Doom of Turkey*, Thomas Bosworth Regent Street, London, 1853, s. 156.

²⁹Uzun ve mağlûbiyetle sona eren harpler Osmanlı idaresini Anadolu'da pek zayıf bir duruma düşürmüş; bunun neticesinde köylerin, yörelerin ve hatta bazı bölgelerin idaresi oralardaki kuvvetli aile ve şahısların eline geçmiştir. Bunlara karşı bir şey yapamayan devlet, “âyan” adını vererek onları kendi temsilcileri gibi tanımak zorunda kalmıştır. İktidarlarına ve dayandıkları kuvvete göre, bir veya birçok köyü, yöreleri ve bölgeleri idare eden bu âyanların pek çoğu ağa unvanını taşımışlardır. bkz. Faruk Sümer, “Ağa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, 1988, s. 451,452.

Türklerin tezkereleri olmadan en kısa mesafeye bile gidemediklerini ifade etmiş; belgesi olmadan İzmir'e doğru yola çıkan bir Türk'ün başının vurulduğunu aktarmıştır.³⁰

Charles James Monk, Anadolu'da seyahat etmek için öncelikle "Divan"dan bir ferman alınmasının ve bu fermanda nerelere gidileceğinin belirtilmesinin gerekli olduğunu söylemiş; sonrasında da gidilen yerin sancağından sorumlu Paşa'dan³¹ da ayrıca bir tezkere almak zorunda olduklarını ifade etmiştir. Eğer ilk alınan fermanda yazmıyorsa başka bir şehre gitmenin mümkün olmadığını belirten seyyah, böyle bir durumda İstanbul'dan tekrar ferman almak zorunda kalacaklarını da eklemiştir.³² William Ainsworth, Kastamonu'ya bağlı Taşköprü kasabasına vardıklarında bölgenin yöneticisini ziyaret ettiklerini söylemiş ve divan kurulmuşken ellerindeki fermanı onlara sunup kararlarını beklediklerini dile getirmiştir. Divanı yöneten kişinin, yanındakilerle istişare ettikten sonra kendisini ve yanındakileri kendi evine götürüp misafir ettiğini de söylemiştir.³³

Charles Fellows, Anadolu'da seyahat etmek ve konaklamak için üç farklı fermana gerek duyulduğundan bahsetmiştir. Başkomutanın ve polis kuvvetlerinin başındaki görevlinin yeni atanmasından dolayı elindeki fermanların yeniden imzalanması gerektiğini söyleyen seyyah, kişisel konaklama ve yardım alma konusunda bir ferman aldığını, at kiralayabilmek için başka bir ferman aldığını ve son olarak da birkaç ay öncesinde hizmete giren yolu kullanabilmek adına bir ferman bulundurduğunu belirtmiştir.³⁴

³⁰Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople In The Year 1827*, Published by Durrie & Peck, New Haven, 1830, s. 173, 174.

³¹Paşa, Osmanlı Döneminde askeri olduğu kadar mülki amirler için de kullanılan bir ünvanıdır. Özellikle XV. yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe artan eyalet valileri hep paşa diye anılmıştır. bkz. Abdülkadir Özcan, "Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, 2007, s. 182.

³²Charles James Monk, *The Golden Horn and Sketches in Asia Minor, Egypt, Syria and The Hauraan*, Vol. I, Richard Bentley New Burlington Street, London, 1851, s. 55.

³³William Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. I, John Parker West Strand, London, 1842, s. 85.

³⁴Charles Fellows, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor in 1838*, John Murray Albemarle Street, London, 1839, s. 97.

Seyyahlar, deniz yolu ile seyahat ederlerken ferman ve tezkerelerini gemiye çıkan görevlilere ya da karaya ayak bastıklarında limanda bulunan gümrük memurlarına göstermekle yükümlü iken, karayolunu tercih ettiklerinde ise uğradıkları köy ve kasabaların yöneticilerine bizzat giderek³⁵, ya da yanlarındaki adamlardan birini göndererek belgelerini ibraz etmişlerdir. 1813 yılında İznik’e ulaşan John Macdonald Kinneir, fermanlarını kasabanın yöneticisi durumundaki “Mütesellim”in³⁶ evine götürdüklerini ifade etmiştir.³⁷ John Galt, İzmit’e ulaştıklarında gümrükte beklediklerini ve ellerindeki fermanı yanlarındaki rehberleriyle birlikte yöneticiye gönderip konaklama için emir yazmasını talep ettiklerini söylemiştir. Oradan Kirpi köyüne geçtiklerini belirten seyyah, ellerindeki fermanın Anadolu’daki topraklarda dolaşmalarını oldukça kolaylaştırdığı bilgisini vermiştir.³⁸ John Macdonald Kinneir, Eskişehir’de tıpkı diğer seyyahlar gibi elindeki fermanı mütesellime gösterip kalacak yer bulunması için yardım talep ettiklerini dile getirmiştir.³⁹ Bir başka uygulama ise yerleşim merkezlerinin girişlerine kurulmuş güvenlik kulübeleridir. Buralarda görevli memurlar, pasaport kontrolü yaptıkları gibi, gerekli olması durumunda karantina uygulamasını da hayata geçirmişlerdir. Wilkinson Warington Smyth, Sivas girişinde durdurulduklarını, pasaportlarını paşaya göstermek suretiyle geçme talep ettiklerini

³⁵William John Hamilton, Bursa’nın günümüzdeki adı Mustafakemalpaşa olan köyüne (Kirmasti) ulaştıklarında birkaç Türkün kendilerini Ağa’nın yanına götürdüğünü belirterek, kendilerine tütün ve kahve ikram edildikten sonra ellerindeki fermanı Ağaya gösterdiklerini, Ağanın da bunu yüksek sesle odada bulunan herkese okuduğunu, ardından da Bab-ı Ali’nin gönderdiği misafirler olarak emrindeki atları kendilerine tahsis edip, onun konağında kalabileceklerini söylediğini ifade etmiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 80.

³⁶Sözlükte “teslim edilen şeyi alan, kabul eden” anlamındaki mütesellim kelimesi Osmanlılar’da çeşitli idarî görevliler için kullanılmıştır. Beylerbeyinin veya sancak beyinin vekili olarak onların sefere gittiklerinde veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine bakan, vergileri toplayan görevlileri ifade eder. (bkz. Abdullah Saydam, “Mütesellim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, 2006, s. 203,204)

³⁷John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Years 1813 and 1814*, John Murray Albemarle Street, London, 1818, s. 24.

³⁸John Galt, *Voyages and Travels in The Years 1809, 1810 and 1811 Containing Statistical, Commercial and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardina, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, Printed for T.Cadell and W. Davies Strand, London, s. 292-294.

³⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 33-36.

belirtmiş; bu işi orada bulunan görevlinin üstlendiğini belirterek, kısa süre içerisinde kendilerine geçmeleri için müsaade edildiğini ifade etmiştir.⁴⁰

Fermanlar, seyyahlar adına konsolosluklar tarafından alınabildiği gibi, bazı araçlar da belirli bir ücret karşılığında bu hizmeti sunmuşlar; Dışişleri Bakanlıkları, yolculuktan önce seyyahların ya da görev yaptıkları kurumların başvurusu üzerine, Türkiye'ye seyahat edebilmek için vatandaşları adına gerekli izinleri almışlardır. Henry F. Tozer, İngiltere'den yola çıkmadan önce Dışişleri Bakanlığı'nın kendisi ve beraberindekilerin Türkiye'de rahatça dolaşabilmelerini sağlayacak, Sultan tarafından onaylı bir ferman tahsis ettiğini belirtmiştir.⁴¹ Jerome Van Smith, İstanbul'da ve Anadolu'nun diğer kesimlerinde kolaylıkla dolaşabilmek için sultanın mührünün olduğu büyük, kalın bir kâğıt olarak hazırlanmış resmi fermana ihtiyaç duyulduğunu, bunu alabilmek için de seyyahın ülkesini temsilen Türkiye'de bulunan elçi ve bakanların devreye girdiklerini ifade etmiştir.⁴²

Jerome Van Smith, izinlerin sadece seyahat eden kişiler için değil, hayvanlar ve taşınan malzemeler için de alınması gerektiği bilgisini verirken; Charles Frankland, tezkere alma sürecinin bazen bir gün kadar sürdüğünü ve sonrasında gemiler veya atlar eşliğinde yola çıkıldığını belirtmiştir.⁴³

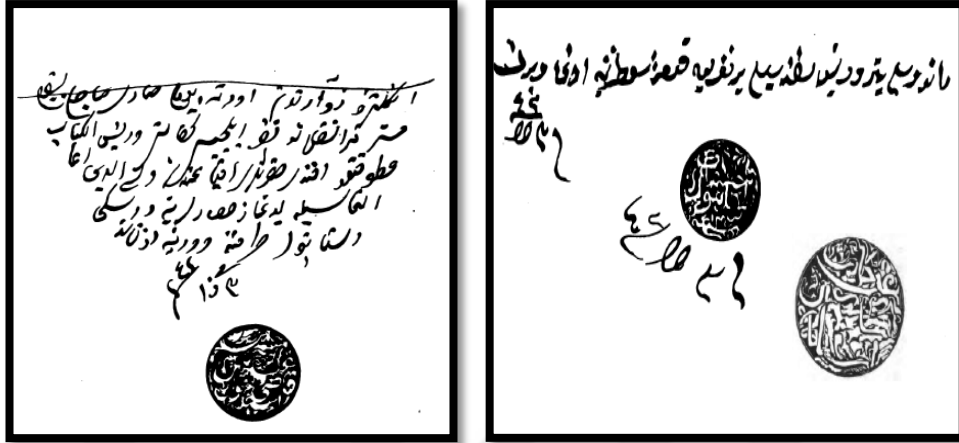
⁴⁰Warrington Wilkinson Smyth, *A Year with The Turks or Sketches of Travel In The European and Asiatic Dominions of The Sultan*, Redfield Newyork, 1854, s. 125,126.

⁴¹Tozer, *Turkish...*, s.3.

⁴²Smith, *Turkey...*, s.7.

⁴³Charles Collville Frankland, *Travels to and From Constantinople in 1827 and 1828*, Vol. I, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830, s.176.

Resim 1. Seyahat İzin Tezkeresi Örneği⁴⁴

Türk yetkililer özellikle salgın riskinin bulunduğu dönemlerde fermanlarla birlikte yolculardan sağlık raporları da talep etmişler, bulundurulmadığı takdirde seyahat eden kişilere sadece kişi olarak değil kabile olarak işlem yapıp geçişlerine müsaade etmemişlerdir. Annie Brassey, seyahat ettikleri geminin İstanbul'dan İzmir'e doğru giderken Boğazın en dar yerindeki şehir olan Çanakkale'de durdurulduğunu ve kendilerinden izinli olduklarına dair aldıkları ferman ile sağlık raporlarının sorulduğunu belirtmiş; aksi takdirde gemilere geçiş izni verilmediğini söylemiştir.⁴⁵ Çanakkale mevki, İstanbul'dan İzmir'e karşılıklı olarak sefer yapan gemilerin kontrol edildiği yer olarak dikkat çekmektedir. Josiah Brewer, 30 Ocak 1827 günü, İzmir'den bir İngiliz gemisi ile İstanbul'a doğru yola çıktıklarını söylemiş; Çanakkale dolaylarında Türk yetkililer tarafından durdurulduklarını ve pasaportlarının kontrol edildiğini ifade etmiştir. Kendisinin İzmir'deki Amerikan konsolosunun imzasının olduğu pasaportu gösterdiğini ve sorun yaşamadığını belirtmiştir.⁴⁶

Genellikle paşalardan alınan tezkereler, paşalık olarak adlandırılan bölgede bulunan köy ve kasabalarda geçerli olmakla birlikte, bazı durumlarda yerel yöneticiler tarafından kabul görmedikleri de olmuştur. Böyle durumlarda seyyahlar, padişahlardan aldıkları fermanları göstererek seyahatlerine devam etmişler; gerekli

⁴⁴Frankland, *a.g.e.*, s.176.

⁴⁵Annie Brassey, *Sunshine and Storm in The East*, Longmans, Green, and Co.London, 1880, s. 115.

⁴⁶Brewer, *a.g.e.*, s. 66.

yardımları almışlardır. Arundell, Denizli'den sonra vardıkları Honaz'da, ağanın olumsuz tavrından bahsetmektedir. Ağa, bir adamını gönderip izinlerini sormuş ancak İzmir paşasının tezkeresi ile fermanı kabul etmeyerek mümkün olan en kısa sürede eşyalarını toplayıp köyden ayrılmasını istemiştir.⁴⁷ Arundell, benzer bir durumla Uşak yakınlarındaki bir köyde karşılaşmıştır. Kendilerine eşlik eden tercümanın İzmir'den aldıkları tezkereyi Sirge Köyü'nün ağasına gösterdiğini, ancak bunun kabul görmediğini belirten Arundell, ardından padişah fermanının ağaya sunulduğunu; ağanın ayağa kalkarak fermanı yanındakilerin de duyabilmeleri için yüksek sesle okuduğunu ve kabul ettiğini söylemiştir.⁴⁸

Arundell'in ifadesinde ayrıca dikkat çeken bir husus bulunmaktadır. İstanbul'dan aldıkları ferman oldukça eski tarihli olsa da uğradıkları yerlerin idarecileri tarafından kabul görmesi, fermanların geçerliliğinin uzun süreli olduğunu gösteren önemli bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Arundell, bu durumu şöyle ifade etmiştir;

*“Ferman 10 yıl öncesinden olmasına ve yanımızda bir Yeniçerinin bulunması şartı olmasına karşın ağa ve etrafındaki insanlar tarafından kabul gördü.”*⁴⁹

1.1.2. Gümrükler

Gemi ile ulaşımın sağlandığı Anadolu şehirlerinde gümrük uygulamaları önemli rol oynamaktadır. Özellikle yurtdışından gelen gemilerde bulunan yolcular, karaya ayak basar basmaz gümrük memurlarıyla karşı karşıya kalmak ve bavullarında ne olduğu konusunda yetkililere bilgi vermekle yükümlüdürler. İstanbul ve İzmir gibi gemi yoğunluğunun yaşandığı bazı yerlerde gümrük memurları kayıklar ile güverteye çıkıp yolcuların eşyalarını daha karaya inmeden denetlemişlerdir. Julia Pardoe, 1 Ocak 1836'da Galata'ya indiklerinde gümrük merkezindeki görevliler tarafından

⁴⁷Francis Vvyan Jago Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia with An Excursion into Pisidia*, Published by John Rodwell, London, 1828, s. 96.

⁴⁸Francis Vvyan Jago Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, Richard Bentley, New Burlington Street, London, 1834, s. 62.

⁴⁹Arundell, *Discoveries...*, s. 62.

karşılandıklarını ve burada bavullarının her hangi bir ticaret eşyası bulunup bulunmadığı yönünde incelendiğini söylemiştir.⁵⁰

Gümrük memurlarının görevleri gereği sergiledikleri tutumlar, İstanbul gibi büyük yerleşim yerleri ile Anadolu kasabaları arasında farklılık göstermektedir. Başkent olması nedeniyle güvenlik tedbirlerinin, bazı durumlarda da karantina koşullarının dikkatle takip edilmesi ve görevli sayısının fazla olması, İstanbul'da seyyahların karaya çıkma sürecinin gümrükteki uzun beklemelemlerden sonra gerçekleşmesine neden olurken, Anadolu'nun küçük kıyı köylerinde bu işlem oldukça kısa sürmekte, bazen gümrük memurlarının olmaması bazen de küçük bir bahşiş karşılığında müsaade etmeleri seyyahların işlerini kolaylaştırmıştır. Charles Mac Farlane, Doğu'da seyahat etmenin zorlukları kadar avantajlı yanlarının da olduğundan bahsetmiştir. Gemiden kıyıya indikten sonra arkadaşının evine gitmek için yola koyulduklarını söyleyen seyyah, bu süre içerisinde hiç kimsenin kendilerine karantina kurallarından ya da pasaporttan bahsetmediğini belirtmiştir. Bunun yanında bavullarının Türk gümrük memurlarının önünden geçtiğini ancak hiçbirinin incelemek için girişimde bulunmadığını da sözlerine eklemiştir.⁵¹

Deniz yoluyla İstanbul'a ulaşan bir başka isim Henry Christmas, şimdiye kadar hiçbir seyyahın paylaşmadığı ve bir ölçüde gümrük memurlarının duyarsızlıklarının nedenini açıklayan önemli bir detayı tespit etmiştir. İstanbul'a indiklerinde gümrük görevlilerinin az miktarda bahşiş karşılığında kontrol etmeden geçişlerine müsaade etmesini öncelikle tüccar değil de turist olmalarına yoran Christmas, sonrasında bulunduğu mevkideki gümrüğün bir Ermeni tüccara tahsis edildiğini öğrendiklerini ve görevlilerin de ne sultanlarına ne de devletlerine değil de gâvur olarak adlandırdıkları gayrimüslim birine ait olan işi pek de önemsemediklerini anladığını ifade etmiştir.⁵²

Gümrük çalışanlarının tutumları sadece bölgelere göre değil, zaman içerisinde de değişime uğramıştır. Anadolu topraklarına birden fazla ziyaret gerçekleştiren

⁵⁰Julia Pardoe, *The City of the Sultan and The Domestic Manners of the Turks in 1836*, Vol. I, Henry Colburn, London, 1838, s.11,12.

⁵¹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 5-7.

⁵²Christmas, *a.g.e.*, s. 13.

Charles Mac Farlane, bu durumun verdiği avantajı kullanarak 1827 ile 1847 yılları arasındaki yaşam şartlarını karşılaştırma fırsatı bulmuştur. İlk geldiği dönemde, yanlarında getirdiği eşyaları rahatlıkla ve hiçbir engelle karşılaşmadan götürebildiğini söyleyen seyyah, bu durumun ikinci ziyaretinde söz konusu olmadığını ve gümrük çalışanlarının, alışılmışın aksine ellerindeki sopalarla tüm çanta ve paketleri araştırdığını, buna karşılık verenlerin ise orada uzun süre bekletilerek yolculuklarının aksatıldığını belirtmiştir. Bu durumun sokaklarda bile devam ettiğini ifade eden seyyah, asker ya da polislerin eşya taşıyan Rum ve Ermeni hamalları durdurarak gümrük tezkeresi olup olmadığını sorduğundan bahsetmiştir.⁵³ Benzer bir ifadeye Charles Dudley Warner'ın notlarında rastlanmaktadır. Charles Dudley Warner, İstanbul'da tophane rıhtımında gemiden indiklerini söylemiş ve burada bulunan gümrük personelinin eşyalarını serbest giriş hakkı bulunan biri üzerine göstermelerine karşın her şeyi teker teker incelendiklerini dile getirmiştir.⁵⁴

Gümrük uygulamaları sadece deniz yolu ile ülkeye gelen yolcuları kapsamamaktadır. Karayolunu tercih ederek ülkeye giriş yapanlar başkente yaklaştıkları sırada yine görevli kişiler tarafından denetlenmişlerdir. Karayolu ile İstanbul'a ilerleyen tüccarlar ve seyyahlar Küçükçekmece'deki gümrükte durmak zorunda kalmışlardır. Burada kendilerine eşlik eden Türkler, ilgili işlemleri yürütmüş ve grubun yoluna devam etmesine imkân tanımışlardır. Bu uygulamayı Charles Frankland, "*Küçükçekmece'de bir bariyer ve gümrük bulunmaktadır. Hacı Ahmet, gerekli işlemleri resmi görevlilerle görüşene kadar 1 saat 15 dakika beklemek zorunda kaldık.*" sözleriyle ifade etmiştir.⁵⁵ George Keppel, Küçükçekmece'ye geldiğinde burada oluşturulan bir pasaport noktasından bahsetmiştir. İstanbul tarafına geçmek isteyenlerin pasaportlarının burada incelendiğini söyleyen Keppel, bu kasabanın savunma mevki olduğunu da ifade etmiştir.⁵⁶

⁵³Mac Farlane, *Kısmet...*,s. 156-157.

⁵⁴Charles Dudley Warner, *In The Levant*, Vol. II, Houghton, Muffin and Company, New York, 1843, s. 409.

⁵⁵Frankland, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁶George Keppel, *A Journey Across the Balcan In The Years1829-30*, Volume 2, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1831, s. 68,69.

Gümrükler, ülkeye yurtdışından giriş yapanlar için hizmet veriyor gibi görünse de, aynı zamanda ülke içerisinde seyahat eden herkes, özellikle de tüccarlar için bir denetlenme noktası ve bir vergi tahsilat merkezi olarak da görev yapmışlardır. Charles Fellows, İzmir'e karadan girebilmek için tek yer olan ve şehrin kapısı olarak adlandırılan Kervan Köprüsü'nden bahsetmiştir. Doğu'dan gelen ve İzmir'den gemilerle yurtdışına gönderilecek olan tüm malların bu köprüden geçmek zorunda olduğunu söyleyen seyyah, bu nedenle devletin buraya bir gümrük geçişi yaptığını ve kervan başına vergi aldığını söylemektedir.⁵⁷ Gümrük noktaları ve görevlileri hakkında verilen bilgiler, bu kontrol noktalarının sadece belirli yerlerde değil, Anadolu'nun neredeyse tamamında bulunduğunu işaret etmektedir. Anadolu'da her bir paşalığın gümrük⁵⁸ işlerinden sorumlu bir görevlisi olduğunu söyleyen Charles Mac Farlane, ücretlerde bir rekabetin söz konusu olmadığını ve kişilerin ödeyecekleri ücretin önceden belirlenerek herkese duyurulduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Bu noktalarda zaman zaman bahşiş adı altında yasal dayanağı olmayan ücret talep edilmesi ve bu duruma istinaden işlerin yavaşlatılması seyyahların şikâyet ettiği önemli hususlardan biri olmuştur. Charles Barkley, İstanbul'dan gemi ile hareket etmelerinin ardından Mudanya'ya indiklerini ancak iskelede bir dizi prosedür için bekletildiklerini ifade etmiştir. İlk olarak iskelede ayak basmaları nedeniyle varış ücreti ödediklerini söyleyen Barkley, ardından pasaportlarının kontrol edildiğini, bavullarının kontrol edilmesinin ardından bir de ayrılmak için para ödemek zorunda kaldıkları bilgisini vermiştir.⁶⁰

⁵⁷Fellows, *A Journal*..., s. 14-15.

⁵⁸Gümrük, devletler arası ticarete sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resmi" denmektedir. Günümüzdeki uygulamayı ifade eden bu tarif, sanayi öncesi devirlerde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Dolayısıyla hâricî gümrükler yanında dâhilî gümrük sistemi de vardı. Dâhilî gümrükler, Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren kaldırılmaya başlanarak XIX. yüzyıl ortalarında mevcudiyetlerine tamamen son verilmişken Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Kara yoluyla yapılan ticarete gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmiştir. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri kurulmuştur. bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlılarda Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, 1996, s. 263, 264.

⁵⁹Mac Farlane, *Kısmet*..., s. 158.

⁶⁰Henry Charles Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray Albemarle Street London, 1891, s. 24.

Gümrüklerin olduğu bölgelerde resmi belgelere oldukça dikkat edilmiştir. Kasaba ve köy merkezlerinden farklı olarak, gümrük görevlileri özellikle askeri personellerin geçişlerinde oldukça sıkı davranmışlar ve geçmek isteyen kişilerin niyetlerini sorgulayarak, eşyalarını titizlikle incelemişlerdir. Charles Wilkinson, İngiliz Albay ve yeğenlerinin Tiflis'e gitmek için yola çıktıklarını, gümrük işleri için Kars'ta iki gün kalmak zorunda kaldıklarını söylemiştir. Türk yetkililerin Albay'dan casus olabileceği nedeniyle kuşkulandığı ve kendisi hakkında karar verilene kadar bir kahvehanede ağırladıklarını söyleyen Wilkinson, kervandaki nüfuz sahibi kişilerin Albayın sorunsuz geçişi için devreye girmeye çalışmalarına karşın başarılı olmadıklarını dile getirmiş; veziriazamdan alınan “*Bu kişi İngiliz bir beydir ve sadece kendi zevki için seyahat etmektedir*”, yazılı tezkereye binaen Albay'ın geçişine müsaade edildiğinden bahsetmiştir. Wilkinson, her ne kadar izin verilmişse de paşa için Albay'dan birkaç hediye talep edildiğini de sözlerine eklemiştir.⁶¹

1.2. Araştırma – Arkeolojik Kazı İzinleri

Charles Mac Farlane, Çeşme'de bulunan kalıntıları ve civardaki köyleri gezebilmek için ağadan tezkere aldığını ve güvenlik gerekçesiyle yanına bir de adam verildiğini söylemiştir.⁶² Charles Thomas Newton, İstanbul'da yaptığı arkeolojik araştırmaların ardından Bodrum'a doğru gemi ile yolculuğa çıkmıştır. Burada da kazı yapmak istediği için İstanbul'da hükümetten ferman ile izin talep ettiğini ve izin çıkana kadar Rodos Adasına demir attıklarını söylemiş ancak burasının güvenli olmaması nedeniyle Marmaris'e geçtiklerini ifade etmiştir.⁶³ Charles Thomas Newton, Bodrum'da yaptığı arkeolojik çalışmalar esnasında kazı yapmak istediği toprakların farklı insanlara ait olduğunu ve izin alma konusunda zorlandığını söylemiştir. Ayrıca kıyıya yanaşmış bir savaş gemisinin de halk üzerinde olumsuz etki yarattığını ifade eden seyyah, bir Türk'ün arazisinin küçük bir kısmını kendisine açtığını; birkaç gün izledikten sonra da tatmin olup diğer çalışanların da gelmesine müsaade ettiğini belirtmiş; ancak bu durumun kendisini 3-4 gün kadar geciktirdiğini de sözlerine

⁶¹Wilkinson, *a.g.e.*, s. 97.

⁶²Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 98.

⁶³Charles Thomas Newton, *Travels and Discoveries in The Levant*, Gate Street, Vol. II, London, 1865, s. 39.

eklemiştir. Seyyah Newton, çalışmak istediği arazilerden birinin de vakıf arazisi olduğunu söylemiş; bu tür yerlerden izin almanın neredeyse imkânsız olduğunu vurgulayarak, bitişiğindeki arazide çalışma yaptığını belirtmiştir.⁶⁴ Charles Thomas Newton, Bodrum'da yaptığı çalışmalar sırasında çok fazla araziye kazmak durumunda olduğundan çoğu zaman özel mülkiyet sahibi Türklerle uzun süre boyunca pazarlık yapmak durumunda kalmıştır. Bunlardan birinde arkeolojik yapıların üzerine kurulmuş bir evin etrafında çalışmak istediğini söyleyen seyyah Newton, önce evin bahçesindeki ağacı kesmek için sonrasında da evi tamamıyla satın almak için uğraştığını, iki günlük pazarlıklar sonucunda 20 pounda amacına ulaştıklarını dile getirmiştir.⁶⁵ Seyyah Newton bir başka çalışması için de bir imam ile bitişiğindeki evi satın almak zorunda kaldığından bahsetmiştir.⁶⁶

William Ramsay, para karşılığında izin alan seyyahlardan bir diğeri olmuştur. 1-2 dolarlık bir ödeme karşılığında ziyaret ettikleri bir köy camisinin etrafında küçük kazılar yapmasına ve tahta zeminin bir kısmını kaldırıp altındaki yazıtlara bakılmasına izin verildiğini dile getiren Ramsay, öncesinde köyün üzerinde söz sahibi olan kişiyi bulup onunla özel bir görüşme yapılması gerektiğini de özellikle vurgulamıştır. Ağanın binaya kesinlikle zarar verilmeyeceği konusunda ikna edilmesi ve döşemelerin altından çıkarılan toprağın tekrar yerine konacağı, tahtaların eskisi gibi yerleştirileceği, bu sayede de kimsenin yapılan çalışmayı fark etmeyeceğinin garanti edilmesi zorunluluğundan da bahseden William Ramsay, ilk etapta dile getirilen itirazları, bir miktar para vermek suretiyle ortadan kaldırmayı başardıklarını söylemiştir.⁶⁷

Arkeolojik çalışmalar için şehirlere gelen seyyahların Müslümanlarla iletişim kurması neredeyse imkânsızdır. Çünkü büyük yerleşim yerlerinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bir uçurum söz konusudur. Bu nedenle kazı amacıyla günübirlik ziyaret gerçekleştiren seyyahların amaçlarına ulaşabilmeleri pek mümkün olmamıştır.

---

⁶⁴Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s. 88.

⁶⁵Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s. 91.

⁶⁶Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s. 111.

⁶⁷William Mitchell Ramsay, *Impressions of Turkey During Twelve Years Wanderings*, Hodder and Stoughton, London s. 32,33.

William Mitchel Ramsay, böyle durumlarda seyyahların yanlarında eşlerinin bulunmasının bir avantaj yarattığını belirterek şunları ifade etmiştir;

“Eğer arkeoloğun eşi kendisine eşlik ediyorsa Müslümanlarla iletişime geçme şansı fazlasıyla artmaktadır. Çünkü bu onun kalıcılığının ve saygı görmesinin bir ibaresidir. Ayrıca çok nadir bir durum olan Avrupalı bir bayanın şehirlerine gelmesi, Türk kadınlarında fazlasıyla bir merak oluşturur ve onları ağırlamak için davetler ardı ardına gelir”.⁶⁸

Köylerde ise her ne kadar imkânsız görünmeyen bir ilişki vuku bulsa da, seyyahların arkeolojik çalışmalar için Müslümanlarla direkt değil, dolaylı bir şekilde iletişim kurmaları ihtiyacı ortaya çıkmış ve onları hal ve hareketleriyle tehlikeli bir girişimde bulunmayacakları, kendilerine yada mallarına zarar vermeyecekleri, sadece araştırma yapacakları konusunda güven vermeleri gerekmiştir.

William Mitchel Ramsay, antik kalıntıları incelemek ve kazı yapmak amacıyla Anadolu topraklarını gezen seyyahların, köylüler ile aralarında samimiyet oluşmadan kesinlikle mesleklerini söylemediklerini belirtmiştir. Atlarını genellikle bir çeşme ya da bir caminin yanındaki açık alanlarda durdurduklarını ve birkaç dakika içinde etraflarının tüm erkek nüfus tarafından sarıldığını ifade eden Ramsay, köylülerden bilgi almak isteniyorsa, bunun karşılığında onları neşelendirmek gerektiğinin özellikle altını çizmiştir. Köylülerin ilgisini ve sempatisini çekmek için en iyi yolların öğrenilmesi gerektiğini söyleyen Ramsay, Oda’ya gidip herkes yerine oturduktan ve birbirini selamladıktan sonra nereli oldukları ve nereye gideceklerine dair soruların tekrar sorulmasına rağmen sabırla cevaplanması gerektiğini belirterek insanlardaki merakın mümkün olduğunca giderilmesinin önemini vurgulamıştır. William Mitchel Ramsay, böyle durumlarda seyyahların en önemli görevinin insanları eğlendirmek ve ilgilerini çekmek olduğunu ifade etmiştir. Artan vergi oranları, resmi görevlilerin köyü en son ne zaman ziyaret ettikleri, yaklaşan hasat mevsimi gibi konulara değinildikten sonra seyyahlar amaçlarını anlattığını ve antik kalıntılar hakkında sorular sorduklarını

---

⁶⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 39.

dile getiren Ramsay, karşılıklı güven sağlandığından köylülerin de bildiklerini çekinmeden anlatmaya başladığını aktarmıştır.⁶⁹

1.3. Kamu Binaları Ziyaret İzinleri

Kamu binalarını ziyaret etmek için, bunların içinde en önemlisi camilerdir, bir ferman temin etmek gerekli olmuştur. Bu fermanlar, kişi bazlı alınabildiği gibi, daha çok belirli bir grubu kapsayacak şekilde de alınabilmiştir. Aslında çoğu turist ve seyyah, grup olarak alınan fermanları, daha ucuza mal edildiği için tercih etmişlerdir. Talep edilen miktar, tek kişi ya da çok katılımlı grup için aynı olduğundan, kalabalık gruplar, bu ücreti aralarında paylaşmak suretiyle gerekli fermanı oldukça düşük bir ücret karşılığında almıştır. Genellikle büyük şehirlerde karşılaşılan bu durumu deneyimleyen seyyahlar çok olmakla birlikte, Frederick Carlisle ve Bayan Baillie bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Frederick Carlisle, başlıca kamu binalarını görmek için ferman temin ettiklerini söylerken giriş ücretleri ile bahşişleri göz önünde bulundurdıklarında yaklaşık 10 pound gibi yüksek bir meblağın ortaya çıktığından bahsetmiştir. Böyle bir durumda kendilerine katılmak isteyen Rus bir turisti de yanlarına almak suretiyle kafiledeki kişi sayısını arttırmayı, böylelikle de ödeyecekleri miktarı azaltmayı uygun bulmuşlardır.⁷⁰ Bayan Baillie ise bahşişler haricinde ferman alımının 5 pound olduğunu net bir şekilde ifade etmiş; bu ücretin dışında fazladan bir para talep etmenin yasak olduğu bilgisini vermiştir.⁷¹

2. Ulaşım İmkânları

19.yüzyılda Anadolu coğrafyasında ulaşımın oldukça zahmetli ve uzun olduğuna dair hemen her seyyahın ifadesi bulunmaktadır. Bazı seyyahlar, sınırlı güzergâhları takip ettiğinden Anadolu'nun belirli kısımları için bilgilendirme yapmış, bazıları ise geniş bir rota çizerek mesafeler ve koşullar hakkında önemli bilgiler

⁶⁹Ramsay, *a.g.e.*, s. 7-10.

⁷⁰George William Frederick Carlisle, Edited by C.C. Felton, *Diary in Turkish and Greek Waters*, Hicking, Swan and Brown, Boston, 1855, s. 38-39.

⁷¹E.C.C. Baillie, *A Sail to Smyrna or An Englishwoman's Journal*, Longmans, Green and Co, London, s. 115.

vermiştir. Anadolu'yu baştan sona denilebilecek bir plan dahilinde gezme fırsatı yakalayan William John Hamilton, bu seyahatin süresi, uzunluğu ve maliyeti hakkında detaylı bir açıklama yapmıştır.

Hamilton, İstanbul'dan başlayıp, Kars'a, oradan da Sinop, Ankara ve İzmir'e olan yolculuğunun 22 hafta sürdüğünü, 20 Mayıs'tan 20 Ekim'e kadar 2289 mil yolculuk ettiğini, genellikle 7 ila 9 arasında değişen sayıda at kiraladığını ve bu gezinin kendisine 23.400 kuruşa mal olduğunu söylemiştir.⁷²

Ulaşım imkanları başlığı altında, seyyahların gerek Türkiye'ye gelmek için gerekse Anadolu toprakları dahilinde gerçekleştirdikleri seyahatleri esnasında tercih ettikleri ulaşım türü ve imkanlar hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. Deniz Yolu Ulaşımı

Türk topraklarına zor koşullarda yapılan seyahatler, sıkıntı verici olduğu kadar maceralı ve heyecan verici nitelikleriyle de önemlidir. Buharlı gemiler sayesinde kısa sürede ve sorunsuz bir yolculuğun ardından direkt olarak İstanbul'a ulaşılması, yolculuğun sıkıcı bir hal almasına yol açmasıyla seyyahların gözünde olumsuz bir etki de yaratmıştır. Adolphus Slade, 1828 yılında ilk buharlı gemilerin İstanbul'da görülmesiyle okuyucularına, "*Eğer seyahatinizden keyif almak istiyorsanız İstanbul'a ilk gidişinizde buharlı gemileri tercih etmeyin*" demiştir.⁷³

Turistik gezi amacıyla Türkiye'ye ziyaret gerçekleştiren seyyahların hareketlilikleri, ticaret için denize açılan buharlı gemi seferleriyle başlamıştır demek doğru olur. Buharlı gemiler, kısa seyahatler, daha fazla kalacak yer, üstün konfor, düzenli tarife ve seyyahlara bağımsız hareket edebilme fırsatı vermiş ve Avrupalılar için oldukça cazip hale gelmiştir.

Doğu'ya daha önceden yapılan geziler ise, diplomat, asker, tüccar ya da antikacılardan oluşan bir kesime hitap etmekte ve kişilerin görevleri gereği gerçekleştirdiği ziyaretleri kapsamaktaydı. Buharlı gemilerin dışında herkese açık

⁷²William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol. I, John Murray, Albemarle Street, London, 1842 s. 544.

⁷³Schiffer, *a.g.e.*, s. 38.

olmayan ancak bazı özel kişilere Doğu'ya seyahat etme konusunda imkân tanıyan İngiliz savaş gemileri de olmuştur. 1764'te Richard Chandler, 1809'da Byron and Hobhouse, 1829'da Abercrombie Trant, 1833'de John Auldjo bu fırsattan yararlanmışlardır.⁷⁴

Alfred Colbeck, deniz yolunu kullanarak İstanbul'a ulaşabilmek için iki ayrı rota olduğundan bahsetmiştir. İlkinin Varna üzerinden Karadeniz'e; oradan Boğaz'ı geçerek İstanbul'a varılan rota olduğunu ifade eden seyyah; diğerinin ise Yunan Adaları ve Çanakkale Boğazı üzerinden gidilen rota olduğunu söylemiştir.⁷⁵ C.B. Eliot, Odesa limanından İstanbul'a her üç haftada bir kez karşılıklı buharlı gemi seferlerinin yapıldığını söylemiş; yolculuğun 50 ila 60 saat arasında değiştiğini, mesafenin 340 mil olduğunu belirtmiştir.⁷⁶

⁷⁴Schiffer, *a.g.e.*, s. 38.

⁷⁵Alfred Colbeck, *A Summer's Cruise in the Waters of Greece, Turkey and Russia*, Fisher Unwin, London., 1887, s. 117.

⁷⁶Charles Boileau Eliot, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey.*, Vol.1, Richard Bentley, New Burlington Street, 1838, s. 345.

Resim 2. John Griffiths'in İngiltere'den İzmir'e Seyahat Ederken Kullandığı Güzergâhı⁷⁷

Deniz yoluyla Türk topraklarına seyahat eden birden fazla ticari firma olmuştur. İspanyol gemileri belli bir programa uymayan ve hareket saatleri birbirini tutmayan, konaklama imkânları açısından vasat, at ile kıyı şeridinden gitmek yerine tercih edilebilecek bir alternatif olmuş; Napoli ve Avusturya⁷⁸ gemileri oldukça temiz, Fransız gemileri diğerlerine oranla daha az temiz olmasına karşı önerilebilir, ancak İngiliz gemileri en kaliteli ve gözde olarak dikkat çekmiştir.⁷⁹

Her ne kadar 1840 yılı itibarıyla ara sıra gerçekleşen gemi seferleri planlı bir tarifeye bağlanmışsa da İngiltere ile İzmir ve İstanbul arasında direkt seferlerin olmaması Türkiye'ye seyahat edecek olan yolculara aktarma yapma zorunluluğu ortaya çıkarmıştır. İngiliz devletine ait bir posta gemisi Falmouth'tan Cebelitarık'a, bir başka buharlı gemi ise Malta'ya hareket etmiş; yolcular buralarda inerek İzmir ya da İstanbul'a giden başka bir bota binerek hedeflerine ulaşmıştır. Malta, diğer ulaşım şirketlerinin gemileri için de aktarım noktası olmuştur. India (Hindistan) Şirketi'ne ait buharlı gemiler Londra'dan çıkıp Malta'da durmuşlar, Fransız gemileri de Marsilya'dan başlayan seferleriyle İstanbul ile İzmir'e hareket etmek için Malta'da bekleyen diğer Fransız botlarına yolcu getirmişlerdir.⁸⁰ Albert Richard Smith, İngiliz ve Fransız gemilerinin İstanbul yolculuklarını ve seyyahların neye göre seçim yaptıklarını detaylı bir biçimde anlatmaktadır;

“İngiliz vapurlarıyla İstanbul'a direkt ulaşım Southampton'dan başlar ve müdavimleri çoğunlukla eşyası çok olan seyyahlardır. Fransa'nın Marsilya kentinden hareket eden vapurlar ise daha az bilinmektedir. Bu alternatif genellikle eşyası olmayan ve yalnız seyahat eden seyyahlar için uygundur ve fiyatı da çok ucuzdur.

⁷⁷John Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, John Brown, London, 1805, Giriş sayfası.

⁷⁸Edwin John Davis, 16 Nisan 1872 günü “*Trebisonda*” isimli Avusturyalı Lloyd's firmasına ait bir buharlı gemiyle, İskenderiye'den İzmir'e doğru seyahat ettikleri bilgisini vermiştir. bkz. Edwin John Davis, *Anatolica or The Journal of A Visit to Some of The Ancient Ruined Cities of Caria, Phrygia, Lycia and Pisidia*, Grant & Co. London, 1874,s. 1

⁷⁹Schiffer, *a.g.e.*, s. 38,39.

⁸⁰Schiffer, *a.g.e.*, s. 39.

Marsilya'dan Malta'ya iki güzergâh bulunmaktadır. Birisi direkt gider diğeri ise birden fazla noktaya uğrayıp gider. Her iki seçenekte o kadar iyi organize edilmiştir ki, vapurlar Malta'ya vardıklarında hiç zaman kaybetmeden İstanbul'a devam ederler. Bu vapurlar ayda 3 kez düzenli aralıklarla hareket ederler. Malta'ya direkt gidişler ayın 1'i, 11'i ve 21'inde yapılırken, İtalya duraklı seferler 9'u, 19'u ve 29'unda yapılmaktadır. Dönüşler ise ayın 5'i, 15'i ve 25'inde yapılmaktadır. Bir diğer ulaşım alternatifi ise tren yoluyla Viyana, oradan Hannover ve Dresden sonrasında da Tuna üzerinden Karadeniz ve İstanbul'dur.”⁸¹

1860 yılıyla birlikte seyahatler maceralı olmaktan çıkmıştır. Moritz Busch, Avusturya Llyod şirketinin İzmir, İstanbul ve Karadeniz limanlarına direkt seferler düzenlemesiyle Alman ve İngilizler için Trieste üzerinden daha hızlı, daha ucuz ve daha konforlu bir rota izlemelerinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁸² Henry J. Van Lennep ise İzmir'den İstanbul'a gitmek için “Ionia” isimli bir Rus buharlı gemisini kullandıklarını söylemiş ve 28 Nisan 1864 günü şehre vardıklarını belirtmiştir. Aynı güzergâhta İngiliz, Fransız ve Avusturya gemilerinin de bulunduğunu ifade eden Lennep, kendileri için farklı bir deneyim olmasını istediklerinden Rus gemisiyle seyahat etmeyi tercih ettiklerini açıklamıştır.⁸³

Doğu'ya seyahat etmenin bir başka yöntemi özel yat ile sefere çıkmak olmuştur. 1880 yılında milyoner bir çift olan Thomas ve Lady Brassey, buharlı yatlarıyla Akdeniz'e açılmışlar ve merak ettikleri yerleri gezme fırsatı yakalamışlardır.⁸⁴

Seyyahlar, Türkiye'ye ulaştıktan sonra Anadolu'nun farklı yerlerine gidebilmek için de çoğu zaman deniz yolunu kullanmayı tercih etmişlerdir.⁸⁵ Özellikle

⁸¹Smith, *a.g.e.*, s. 217,218.

⁸²Schiffer, *a.g.e.*, s. 39.

⁸³Henry John Van Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, Vol. I, John Murray Albemarle Street, London, s.14.

⁸⁴Schiffer, *a.g.e.*, s. 39.

⁸⁵Charles Fellows ise Antalya'dan Phaselis antik kentine ulaşmak için Tekirova kasabasına gitmesi gerektiğinden bahsederek, bu yolculuğun küçük yelkenlilerle yapıldığını söylemiştir. Geminin mürettebatının 4 kişi olduğunu ve hepsinin de Arap olduğunu ifade eden seyyah, yolculuğun 5 saat sürdüğünü bildirmiştir. bkz. Fellows, *A Journal.....*, s. 210-211.

İstanbul'dan Mudanya'ya geçip oradan Bursa'ya doğru hareket edilmiş; yine İstanbul'dan Çanakkale ve İzmir güzergâhı sıklıkla kullanılmış, Akdeniz kıyılarında liman kasabaları arasındaki yolculuklar ve Karadeniz üzerinden de Samsun ve Trabzon gibi ticari anlamda önemli yerlere yine gemiler ile seyahat edilmiştir. Bu seyahatler için tercih edilen buharlılarda, yolcuların hizmetine sunulan üstü kapalı alanlar bulunmakla birlikte, güvertede de belirli alanlarda yolculuk edilmesine müsaade edilmiştir.⁸⁶ Genellikle düşük ücret karşılığında güvertede gitmeyi tercih edenler kötü hava koşullarıyla karşılaştığında oldukça zor anlar yaşamışlardır. William Nassau, Galata Köprüsü'nden Kandilli'ye gitmek için bir buharlıya bindiklerini söylemiş ve geminin arka kısmında birinci sınıf yolcuların oturabilmesi için kapalı bir salon bulunduğu bilgisini vermiştir. Güverteye yakın bir yerde Türk kadınları için ayrılan ve ne çatısı ne de bir tentesi olmayan bir alan bulunduğundan bahseden seyyah, akşam saatlerinde çok yoğun bir şekilde yağın yağmurun iki saat boyunca kadınları zor durumda bıraktığını ifade etmiştir.⁸⁷

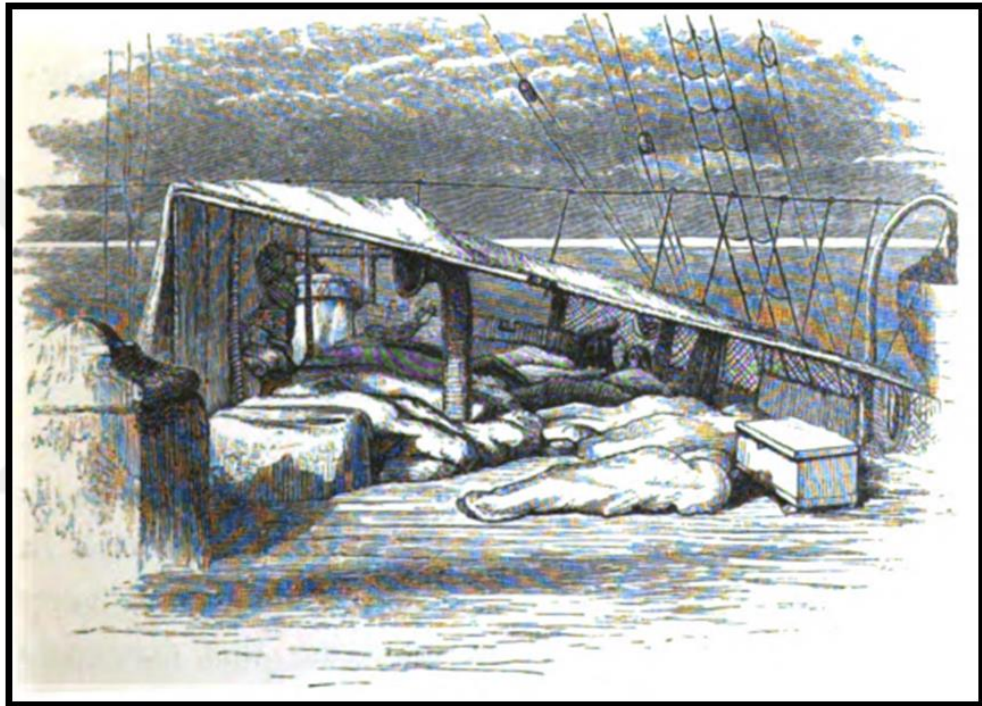
Gemi yolculuğu yapacak kişiler, özellikle güvertede seyahat edeceklerse yanlarına bir takım eşyalar almışlardır. Güvertenin bir köşesine yerleşerek kendilerine bir yaşam alanı oluşturan aileler, tabir yerindeyse buldukları yeri evlerinin bir odası haline getirmek için oldukça çaba sarf etmişlerdir.⁸⁸ Doğulu insanların gemiye gelirken gidecekleri mesafeyi dikkate alarak yanlarında örtü, yastık ve eşyalarını taşıdıkları çanta ve sepetleri getirdiklerini söyleyen Van Lennep; güvertede kendileri için ayrılan bölgede yağmur yağdığında biriken suyun altlarından akıp gitmesi için yerden hafifçe yüksek olacak şekilde yerleştirilen tahtaların üzerlerine oturduklarını

⁸⁶John Ross Browne, İzmir'den İstanbul'a yaptığı gemi yolculuğunda güvertede bulunan yolcular hakkında bilgi vermiştir. Sakallı Türklerin tütün çubuklarını içtiğini, uzun sarıklı Ermeniler ile Rumların kahvelerini yudumlayıp sohbet ettiklerini, Arapların kahverengi pelerinlerinin içinde hiçbir şey yapmadan bir köşede oturduklarını, Yahudi işçilerin hacılarla birlikte Talmud'dan bir şeyler okuduklarını, Müslümanların da hasırlarını sermiş ibadet ettiklerini söylemiştir. Güvertenin bir bölümünde kafese benzer bir oda olduğunu belirten seyyah, burada dışarıdaki Müslümanların haremî olan kadınlar ile çocuklarının bulunduğunu; yol boyunca sohbet edip eğlendiklerini dile getirmiştir. bkz. Browne, *a.g.e.*, s. 115,116.

⁸⁷W. Senior Nassau, *A Journal Kept in Turkey and Greece in The Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Longman, Brown and Green, London, 1859, s. 12.

⁸⁸Edwin John Davis, masraftan kaçınmak adına Doğu'luların genellikle gemilerin güvertesinde seyahat ettiklerine vurgu yaparak, yolculuk esnasında güvertenin üzerinde bavullardan bir dağ oluştuğunu ifade etmiştir. bkz. Davis, *Anatolica...*, s. 2.

ve bu kısmın üzerinin de tenteye kapatıldığını belirtmiştir. Bu insanların burada uyduklarını ve kadınlar için güvertenin 3'te 1'nin ayrıldığını ifade eden Van Lennep, gün aydınlandığında erkeklerin geceyi geçirdikleri yerlerden çıkarak güverteye toplandıklarını ve tütün içip sohbet ettiklerini veya kıyafetlerini tamir etmek gibi bazı işlerle uğraştıklarını dile getirmiştir.⁸⁹

Resim 3. 1864 Yılı Nisan Ayında İzmir'den İstanbul'a Doğru Seyahat Eden Rus Buharlı Gemisinin Güvertesinde Uyuyan Türk Kadınlar⁹⁰

Seyyahların bu yolculuklarda dikkatlerini çeken ilk şey yolcuların çok çeşitli milletlerden olması⁹¹ ve kadın ile erkeklerin farklı yerlerde yolculuk etmeleri olmuştur. Bir diğer husus da belirli bir ücret karşılığında kamaralarda seyahat eden elit tabaka üyeleridir. Gemilerde bu kişilerin kullanabilecekleri özel alanlar da bulunmaktadır. Henry F. Tozer, İstanbul'dan Samsun'a gitmek için bindikleri gemide; üç farklı yolcu grubu olduğunu belirtmiş; Ermeni, Türk ve İran kökenli insanların

⁸⁹Lennepe, *a.g.e.*, Vol. I, s.14 -17.

⁹⁰Lennepe, *a.g.e.*, Vol. I, s.17.

⁹¹Edwin John Davis, seyahat ettiği gemide çoğunluğun Rum olduğunu söylemiş; Türk, Rus, İranlı, Çerkez, Ermeni Yahudi, Suriyeli, Arap ve Maltalı olmak üzere çok çeşitli yolcu profiline dikkat çekmiştir. bkz. Davis, *Anatolica...*, s. 2.

paketlenmişçesine kilim ve halıların üzerinde güvertede oturduklarını ifade ederek; geminin arka tarafında ise kadınlar ile çocukların yine halılar üzerinde oturduğunu ve güverteden bir miktar yüksekte bulunan kamaralarda ise çok fazla yolcu bulunmadığını, bir Rus bayana rastladıklarını ifade etmiştir.⁹²

Güverte dışında kamaralarda seyahat etmek isteyenlerin önemli bir miktarda para ödemesi gerektiği John Galt'ın tespitlerinden anlaşılmaktadır. İstanbul'dan İzmit'e ait bir gemi ile yola çıktıklarını belirten Galt, gemide kendisi ve ekibi için bir kamara tuttuklarını ve bunun için bir miktar para ödediklerini söylemiş; ulaşımın İngiltere ile kıyaslandığında Türkiye'de çok daha pahalı olduğu bilgisini vermiştir.⁹³

Çoğunlukla yabancı şirketlere ait olan buharlılarla seyahat edildiğinden seyyahların notlarında bu durum oldukça fazla gündeme gelmiştir. Sınırlı sayıda gemi olması, yolculukların belirli gün ve saatlerde yapılmasını zorunlu kılmış; Türkiye'de buharlı gemiler, zamanında hareket etme konusunda ciddi anlamda sorun yaratmışlardır. Planlanan bir yolculuk bir sonraki sabaha kalabildiği gibi günlerce ertelenmesi de söz konusu olabilmektedir. Özellikle kış mevsiminde havaların bozmasıyla seferlerin oldukça zor yapıldığı ve birçok geminin de zarar gördüğü seyahatnamelerde konu olmuştur.

Askeri bir görev nedeniyle Balkanlardan önce İstanbul'a ardından da Erzurum'a gönderilen Charles Ryan, gecikmeli bir yolculuk ile İstanbul'dan eski bir Fransız buharlısı ile Trabzon limanına ulaştığını söylemiş;⁹⁴ 1877 yılı Mayıs ayında aynı güzergâhı kullanarak Trabzon'a gelen C.B. Norman, İstanbul'dan 540 millik mesafeyi Ulsses isimli buharlı gemi ile yaklaşık 96 saatte geçtikleri bilgisini vermiştir.⁹⁵ Contess Hahn ise 29 Eylül 1843 günü İstanbul'dan bindikleri buharlı bir gemi ile Çanakkale üzerinden yaklaşık 24 saat süren bir yolculuktan sonra İzmir'e

⁹²Tozer, *Turkish...*,s.4.

⁹³Galt, *a.g.e.*, s. 292-294.

⁹⁴Charles Ryan, *Under The Red Crescent, Adventures of An English Surgeon with The Turkish Army at Plevne and Erzeroum in 1877-1878*, Charles Scribner's Sons, New York, 1897, s. 314,315.

⁹⁵Charles Boswell Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, Cassell Petter & Galpin, London-Paris-New York, b.s.t. yok, s. 11.

gelebildiklerini belirtmiştir.⁹⁶ Charles Fellows da İzmir'den İstanbul'a yolculuğun ortalama 12 ila 16 saat arasında sürdüğünü; ancak kendisinin bindiği Fransız vapurunun 48 saatte İstanbul'a ulaştığını dile getirmiştir.⁹⁷

Deniz yolu sadece şehirler ya da ülkeler arasındaki yolculuklar için değil, İstanbul içerisinde bir noktadan diğerine gitmek için de tercih edilen bir alternatif olmuştur. İstanbul'un zorlu koşulları, kötü döşenmiş, dik ve dar sokakları, seyyahları olduğu kadar şehrin yerlilerini de kayıklara yönlendirmiştir. Charles Vane, ulaşımın özellikle de şehrin niteliklerine alışık olmayan kadınlar için zorluğundan bahsetmiştir. İnsanların, yüksek yollardan aşağı ve yukarı doğru ilerlemek, dar sokaklardan oldukça rahatsız arabalarla gidip gelmek ve kaldırımlar nedeniyle sürekli sarsılmak zorunda olduklarını söyleyen seyyah, Beyoğlu'nda yaşayıp İstanbul'a gidip gelmenin her gün bir kara bir de deniz yolculuğu gerektirdiğinden zor olduğunu; ancak şehirdeki ulaşım imkânlarının bu durumdan daha da zor olduğunu belirtmiştir. At sırtında sarp yokuşlarda ilerleyişin ardından kayıklarla karşı kıyıya geçmek gerektiğini vurgulayan seyyah, karşıya geçildikten sonra ikinci bir at yolculuğunun daha gerektiğini söylemiş, kişilerin bu nedenle eyerlerini yanlarında taşımaları gerektiğini belirtmiştir.⁹⁸

İstanbul içinde ulaşımı daha hızlı ve konforlu kılan kayıkların varlığı seyyahlar için önemli bir detay olmuştur. Charles Wilkinson, İstanbul'da birkaç bin özel ve umumi kayığın olduğunu söylemiş, halkın çoğunlukla kayıklar vasıtasıyla köy ve kasabalara ulaştığını dile getirmiştir. Deniz kenarında bulunan çoğu köye kara üzerinden ulaşımın mümkün olmadığını da söyleyen seyyah, bu nedenle kayıkların dışında araç bulmanın pek de mümkün olmadığından bahsetmiştir. Seyyah bu sebeple imkânı olan herkesin kendisine bir kayık satın aldığını belirtmiştir.⁹⁹ Annie Brassey, İstanbul'un Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar gibi üç büyük şehirden oluşmasının, buraları birbirine bağlayan köprülerin oldukça kalabalık olmasına neden olduğunu belirterek,

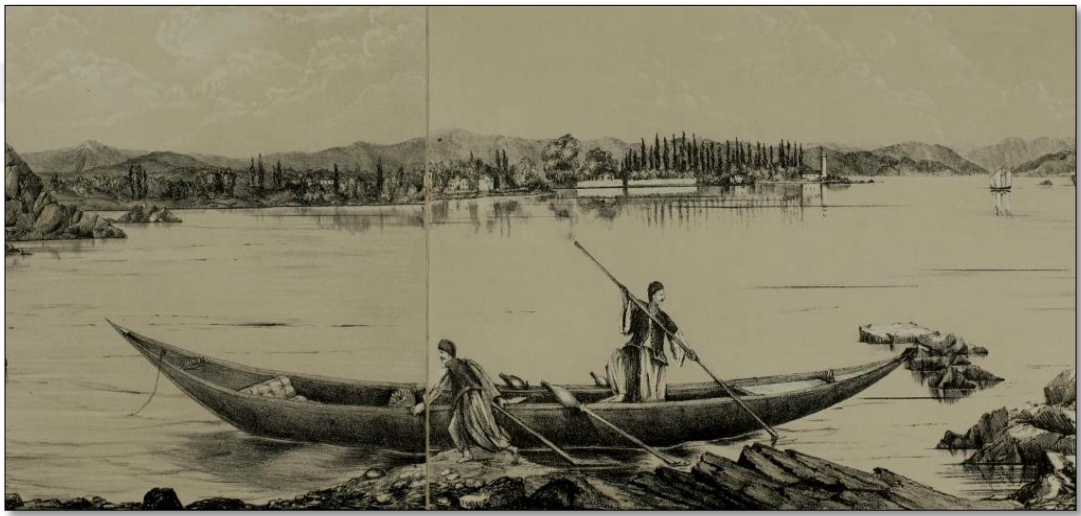
⁹⁶Contess Hahn, *Letters From The Orient*, J.C. Moore, 12 Wellington Street North Strand, 1845, s.73.

⁹⁷Fellows, *A Journal.....*,s. 84.

⁹⁸Charles William Vane, *A Steam Voyage to Constantinople by the Rhine and The Danube in 1840 - 1841*, Vol. II, Henry Colburn, London, 1842, s. 168.

⁹⁹Charles Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and The Greek Islands with An Account of Inhabitants, Natural Productions and Curiosities*, Darton and Harvey, London, 1806, s. 13.

bu olumsuzluğu ortadan kaldıran kayıkları İstanbul'un taksileri olarak nitelendirmiş ve her kesim insan tarafından kullanıldığını özellikle söylemiştir.¹⁰⁰ İstanbul'daki ulaşımın büyük ölçüde kayıklar vasıtasıyla gerçekleştirildiğini dile getiren Charles Fellows, kayığın arka kısmına oturan Türkler için yolculuğun keyifli olduğunu ancak yüksek bir yere oturan ya da ayakta duran Avrupalılar için bu seyahatlerin oldukça tehlike arz ettiğine dikkat çekmiştir.¹⁰¹

Resim 4. İstanbul'da Kayıklar¹⁰²

Kayıklar, şehir içi ulaşım hizmetlerinin yanında; özellikle gemilerle İstanbul ve İzmir'e gelen yolcuları kıyıya taşıma işinde de kullanılmışlardır. John Oldmixon, gemilerinin İstanbul'a yanaşmasıyla birlikte bir kayık kiralayarak Tophane'ye indiğini söylemiş; kanoya benzeyen dar ve uzun kayıkların Boğaz boyunca birkaç kuruş karşılığında sefer yaptığı bilgisini vermiştir.¹⁰³ Başkentte bu kadar kayığın olması bu işten geçimini sağlayan insanlar arasında da yoğun bir kazanç mücadelesine dönüşmüştür. Contess Hahn, İstanbul'da ulaşımın mümkün merteye kayıklarla yapıldığını belirterek; kayıkların yolcu indirip bindirdiği yerlerde bir kargaşanın hüküm sürdüğünü, 50'ye yakın kayıkçının müşteri alabilmek için büyük bir uğraş sarf

¹⁰⁰Brassey, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁰¹Fellows, *A Journal.....*,s. 85.

¹⁰²Alicia Blackwood, *Scutari, The Bosphorus and The Crimea*, Ventor, Isle of Wight, b.s.y.yok, 1857, s.18.

¹⁰³Oldmixon, *a.g.e.*, s. 279,283.

edip dil döktüğünü ve yolculuk yapacak kişinin mutlaka pazarlık etmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁴

Kayıklar, İstanbul'da önemli bir kazanç kapısı olmuştur. İhtiyacın mutlak olması, mevcut koşulların deniz yolu taşımacılığını avantajlı kılmaması talebin yoğun olmasıyla sonuçlanmış¹⁰⁵; bu yoğunluk beraberinde bazı riskleri de getirmiştir. Bu risklerin en önemlisi kazadır. James E. De Kay, kayıkların sayılarının oldukça fazla olması nedeniyle kaza riskinin oluştuğuna vurgu yaparak; kayıkçıların kazalara mahal vermemek adına birbirlerine bağırarak suretiyle uyarma yöntemini geliştirdiklerinden bahsetmiştir.¹⁰⁶

2.2. Tren İle Ulaşım

Türkiye'ye seyahat edecek seyyahlar, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar tren yolu ağının kısa ve bölünmüş olmasından dolayı tren ile seyahat etme fikrine sıcak bakmamışlardır. Nitekim Avrupa ile Türkiye'yi birbirine bağlayacak Sofya ile Edirne arasındaki hat 1874 yılında tamamlanmasına rağmen yolcular, Varna'da inip bir botla Karadeniz üzerinden İstanbul'a gitmek durumunda kalmışlardır. 1868 yılında Agnes Smith, Rusçuk ve Varna arasındaki hattın Avrupa'daki en kötü demiryolu hattı olduğunu söyleyerek; trenlerin kalitesizliğinden gece yolculuğunun dahi yasaklandığı ifade etmiştir.¹⁰⁷

Alfred Colbeck, bu bilgiyi doğrulayarak İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan bir demiryolu ağı inşa edilmediğini söylemiş; sadece Edirne'ye kadar giden bir hattın varlığından bahsetmiştir. Trenin günde bir kez, karşılıklı olarak 200 km'lik mesafeyi 14 saatte gittiğini ifade eden seyyah; Edirne'yi aynı zamanda Doğu Rumeli'ye bağlayan bir hattın daha olduğunu; bu nedenle de Edirne'nin Türklerin demiryolu merkezi olarak adlandırıldığı bilgisini vermiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴Hahn, *a.g.e.*, s. 33,34.

¹⁰⁵James Ellsworth De Kay, İstanbul'daki kayıkların sayısının 8 ila 15 bin arasında değiştiği bilgisini vermiş; her bir kayığın 50 ila 150 dolar civarında bir mal oluş değeri olduğundan bahsetmiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 78,79.

¹⁰⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 78,79.

¹⁰⁷Schiffer, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰⁸Colbeck, *a.g.e.*, s. 117.

Paris ya da Viyana'dan direkt olarak İstanbul'a hareket edecek seferler ise ancak 1888 yılında hayata geçirilmiştir. Doğu seferi olarak adlandırılan bu yolculuk ilk olarak 1895 yılında yapılmış ve Viyana – İstanbul arası 40 saat sürmüştür.¹⁰⁹

Yukarıda verilen bilgiler ışığında 19. yüzyılda Anadolu topraklarına yapılan seyahatlerde tren yolu kullanımı yok denecek kadar az olmuştur denilebilir. Ancak, Ege kıyılarını bu genellemenin dışında tutmak gerekir. 1866 yılına kadar İngilizler, seyyahların yararlanabilecekleri, ilki Sart ve Alaşehir bölgesindeki antik kentlerin yakınlarına kadar giden, diğeri de Aydın ve sonrasında Dinar'a kadar uzanan, Efes ve Selçuk bağlantılı İzmir'den başlayan iki demiryolu hattı inşa etmişlerdir.¹¹⁰

1885 yılında William Cochran, Anadolu'daki yedi kilisenin beş tanesini tren yolunu kullanarak bir haftada gezdiğini söylemiş ve bu seyahati kendisinden sonra bölgeye gelecek kişilere tavsiye etmiştir. Bu demiryolu ağını kullanan bir diğer seyyah Bayan Baillie ise 1873 yılındaki gezisinde aldığı notlarda;

“Harabelere kadar giden bir demiryolu mevcut. İzmir'de bir demiryolu istasyonunun bulunması ve bir sonraki durağının Efes olması, kulağa çok tuhaf geliyor. Yolcuların zamanında geri dönebilmeleri için özel bir sefere dâhil olmaları gerekmektedir. Vagonlar oldukça lüks, hatta İngiltere'deki birinci sınıf yolculuklardan daha üstün”, ifadelerini kullanmıştır.¹¹¹

Lady Annie Brassey ve beraberindekiler de 1880 yılında İzmir istasyonunda özel tren seferlerinin yapıldığına tanıklık etmişlerdir. Brassey; *“Bizi bekleyen özel trenimizi bulduk ve müdür hazırlattığı öğle yemeği ile odasında bizi kabul etmek için hazır bekliyordu”,* şeklinde deneyimlerini aktarmıştır.¹¹²

Bunun dışında tarifeli hareket eden trenlerin varlığı da söz konusudur. William Mitchell Ramsay, Saray Köy'den İzmir'e hareket eden bir trenin bulunduğu bilgisini vermiştir. Ramsay, sabah saat 7'de hareket eden trenin günü birlik seyahat eden

¹⁰⁹Schiffer, *a.g.e.*, s. 42.

¹¹⁰Schiffer, *a.g.e.*, s. 42.

¹¹¹Schiffer, *a.g.e.*, s. 43.

¹¹²Schiffer, *a.g.e.*, s. 43.

yolcuları taşıdığını sözlerine eklemiştir.¹¹³ Benzer bir ifade Fred Burnaby'nin notlarında bulunmaktadır. İstanbul'daki demiryolu ulaşımı hakkında bilgi veren seyyahın ifadelerine göre, Üsküdar'dan Hadımköy'e kadar giden bir tren yolu bulunmaktadır. Sabah 7.10'da trene bindiğini söyleyen seyyah, Hadımköy'den 7 mil uzaktaki bir başka köyde bulunan arkadaşını ziyaret etmek istediğinden bahsetmiştir.¹¹⁴

Demiryolu ulaşımının Anadolu'nun iç kesimlerine doğru yaygınlaştırılması düşüncesinin olduğuna yönelik ifadelere de seyahatnamelere rastlamak mümkündür. William Mitchell Ramsay, böyle bir çalışmanın muazzam bir gelir kapısı olarak görülmesinden dolayı özellikle Rum nüfusun yapım aşamasında görev alabilmek adına girişimlerde bulduklarını ifade etmiştir. Ramsay, Apameia'da (Dinar) Osmanlı demiryolunun kısa süre sonra geleceği söylentisinin bir spekülasyon ve hareketlilik yarattığından bahsederek; bazı Rumların bunun üzerine bölgeye yerleştikleri bilgisini vermiştir. Ramsay, iki tane hanın inşa edilmek suretiyle, buradaki halkın istasyonun nereye kurulabileceği yönünde fikir alışverişinde bulduklarını söylemiş; herkesin istasyonun muhtemel yeri civarında arazi alabilmek için birbiriyle yarıştıklarını dile getirmiştir.¹¹⁵

2.3. Karayolu Ulaşımı

Uygunsuz coğrafi koşullar nedeniyle çoğunlukla yamaçlardan ve patikalardan gidilmesi; hava koşullarının kötü olması gibi etkenler Anadolu'daki yolculuklarda özellikle atların tercih edilmesinde etkili olmuştur. Bu durum at arabalarının neredeyse yok denecek kadar az olmasının nedenini de belli ölçüde ortaya koymaktadır. Ancak yolların düzeldiği, özellikle pašalık olarak adlandırılan, hem askeri hem de ticari anlamda kritik öneme sahip yerleşim merkezlerinde ve Türkiye'nin Rumeli olarak adlandırılan Avrupa'daki topraklarında durum farklıdır. Fred Burnaby, Kemah'tan sonra Erzincan'a doğru yolların iyileştiğini belirterek güzergâhı üzerinde dört tekerlekli bir arabaya rastladığını dile getirmiştir. Arabanın, Sivas Paşası olan İshak

¹¹³Ramsay, *a.g.e.*, s. 93.

¹¹⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 30,41.

¹¹⁵Ramsay, *a.g.e.*, s. 86.

Paşa'ya ait olduğunu vurgulayan seyyah, 150 millik mesafede bulunan tek arabanın bu olduğu bilgisini vermiştir.¹¹⁶ Mayıs 1717'de, Lady Mary Wortley Montagu ve beraberindekiler Edirne'den İstanbul'a 150 millik mesafeyi fayton ile Çorlu, Silivri, Büyük Çekmece ve Küçük Çekmece'de konaklamak suretiyle beş günde tamamlamışlardır.¹¹⁷

Anadolu topraklarına at üzerinde gelen George Keppel, Edirne, Lüleburgaz, Çorlu, Silivri, Büyük Çekmece ve İstanbul güzergâhını kullanmış; uğradığı her kasabada at değiştirerek yoluna devam etmiştir. Keppel, Başkent'e yakın olmasına rağmen geçtiği yolların yamaçlı ve taşları kötü döşenmiş olması nedeniyle ilerlemenin çok zor olduğunu da notlarına eklemiştir.¹¹⁸ 18. Yüzyılın sonlarına doğru İstanbul için yola çıkan John Morrit, seyahatine 1794 yılı Şubat ayında İngiltere'den başlamış; Ostend, Dresden, Viyana, Romanya ve Bulgaristan üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır.¹¹⁹ C. Frankland, ise karayolu ile İstanbul'a gitmek için Viyana'dan başladığı seyahatinde Bükreş, Tuna, Rusçuk, Bulgaristan, Kırklareli, Lüleburgaz, Çorlu, Silivri, Büyük Çekmece, Küçük Çekmece ve İstanbul güzergâhını izlemiştir. İstanbul'a gelene kadar atlarla süren yolculuk, sonrasında kayıklar ile devam ettirilmiş ve Galata'da sonlanmıştır.¹²⁰ Karayolunu tercih eden bir diğer seyyah James Bailie Fraser olmuştur. 1833 Yılı Aralık ayında Londra'dan yola çıkan seyyah; Frankfurt üzerinden Avusturya'ya oradan da Balkanlar, ardından Burgaz, Silivri ve sonrasında İstanbul'a ulaşmıştır.

Seyyahlar ve tüccarlar haricinde yöre insanı da temel ulaşım araçları olarak at, eşek ya da deve üzerinde seyahat etmeyi tercih etmişlerdir, hatta alternatifleri olmadığı için mecbur kalmışlardır denilebilir. Jerome Van Smith, bu mecburiyeti şu şekilde anlatmıştır;

¹¹⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 54.

¹¹⁷Schiffer, *a.g.e.*, s. 46.

¹¹⁸Keppel, *a.g.e.*, s. 68,69.

¹¹⁹George Eden Marindin, *The Letters of John B.S. Morrit of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in The Years of 1764-1796*, John Murray Albemarle Street, London, 1914, İçindekiler.

¹²⁰Frankland, *a.g.e.*, s. 91.

“Türkiye’deki kara ulaşımının mecburen at, eşek ya da deve sırtında yapılması gerekmektedir. Çünkü yeteri kadar düz araba yolu yoktur ve patikalar yol olarak kabul edilmektedir.”¹²¹

William Wittman, Türkiye’de bu kadar sık kullanılan atların özellikleri hakkında bilgi verme gereği hissetmiştir. Türk atlarının genellikle küçük olmasına karşın, bu hayvanların ayaklarını yere sıkı bastıklarını özellikle belirtmiştir. Türklerin kullandığı eyerlerin mahmuzları olmadığından Avrupalılarınkine nazaran daha kullanışsız olduğunu dile getiren William Wittman, ata binen kişinin bindiği atın daha hızlı adım atmasını istemesi durumunda ayaklarını bastığı demirleri kullanmak zorunda kaldığı bilgisini vermiştir.¹²²

Türklerin atlarını nallama şekli ve bakımları hakkında da bilgi veren William Wittman, bunun İngiltere’deki uygulamalardan farklı olduğunu söylemiş ve süreci şu şekilde aktarmıştır;

“Ayağın tamamı, orta kısmı dışında, üzerinde bir İngiliz yarım senti büyüklüğünde delikleri olan ince demir bir plakayla kaplanır. İdare edilmesi için büyük çaba gerektiren bu atlarda sakatlanma veya aksama olayına hiç rastlamadım. Bir ata binildikten sonra onu ahıra koymadan önce bir iki saat kadar açık havada yürütmek adettendir. Atlar, ahırlarındayken günde bir ya da en fazla iki kez arpa ve samanla beslenirler, bir kez de kendilerine su verilirdi. Atlar için yataklık olarak daha önceden güneşte kurutulmuş olan kendi gübreleri serilirdi. Türkler gerçekten mükemmel seyislerdir. Atları sık sık su ve sabunla yıkadıklarından postları tertemiz ve parlaktır. Binilmedikleri zaman yani ahırdayken atlar, yatmalarını ve gürültü yapmalarını önlemek adına daima iplerle bağlıdır ve aralarında en iyileri damızlık olan aygırlardır. Temizlik haricinde, hatta ahırdayken bile, eyerler atların sırtlarından mümkün olduğunca alınmaz; aksi takdirde kalın örtülerle ısıtılırlar.”¹²³

¹²¹Smith, *Turkey...*, s. 7.

¹²²William Wittman, *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Across the Desert into Egypt During The Years 1799, 1800 and 1801 in Company with the Turkish Army and The British Military Mission*, Printed for Richard Phillips, No:71, St. Paul’s Church Yard London, 1803, s. 20.

¹²³Wittman, *a.g.e.*, s. 22.

Yolculukların süreleri, mevsimsel şartlar, coğrafi koşullar kadar, atların fiziksel kapasiteleri, seyahat eden kişinin görev ve sorumlulukları ile posta merkezlerinin sayısı ile de doğru orantılıdır. John Murray'in gezi rehberinde yer alan bir alıntıda; aynı at ile günde ortalama 20-25 mil gidilebildiği, 10 ila 48 millik mesafelerde değiştirilen posta atları ile günde 60 mile çıkılabildiği, 100 mil için hızlı, 150 mil için de çok hızlı ifadelerinin kullanıldığı belirtilmiştir.¹²⁴ İngiliz haberciler, görevleri gereği seri olmaları gerektiğinden atların ya da kendilerinin yorulup yorulmadığına bakmaksızın hedeflerine doğru hızla gitmişlerdir. James Bailie Fraser, Avusturya – Türkiye sınırından İstanbul'a doğru 180 mil boyunca ilerlemiş, Edirne'den İstanbul'a olan 150 millik mesafeyi de iki bölümde geçerek, kötü hava koşulları ve yollara rağmen 200 saatlik sürede bu yolculuğu tamamlamıştır. Buna karşın Adolphus Slade, 1829 yılında kervan yolunda ortalama hızda ilerleyen atlardan bahsetmiş; yük ile birlikte saatte 4 ila 5 mil gitmenin mümkün olduğunu, Türkiye'de hiçbir noktanın 8 saatin altında olmadığını, bazılarının 12, çoğunun da 16 ila 20 saate kadar çıktığını belirtmiştir.¹²⁵

Matthew Jenour, yolların seyahat edilebilecek durumda olduğu; güzergâh boyunca sayıca fazla posta noktasının bulunduğu Edirne ile İstanbul arasında hızla ilerlemenin mümkün olduğunu dile getirmiştir. İngiliz seyyahlar özellikle kervan yollarını tercih etmeleri nedeniyle de hızlı yol almışlardır. William Hunter, 1792 yılında ana yolu takip ederek İzmir – Yalova arasını sekiz günde gittiğini ifade etmiştir.¹²⁶

Yolların çoğunlukla kötü olarak anlatıldığı Anadolu'nun belirli bölgelerinde yeni yollar da yapılmış, hatta bu yollarla birlikte telgraf hatları da döşenmek suretiyle posta alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir. Ulaşım konusunda büyük sıkıntılar yaşayan seyyahlar, kendileri için çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilecek yol yapım süreçleriyle de yakından ilgilenmişlerdir. Henry J. Van Lennep, Samsun ile Amasya arasında Avrupalı mühendisler tarafından makadam (kırma taş döşeyip

¹²⁴Schiffer, *a.g.e.*, s. 46.

¹²⁵Schiffer, *a.g.e.*, s. 46.

¹²⁶Schiffer, *a.g.e.*, s. 46,47.

sıkıştırma) yöntemi ile yeni bir anayol yapıldığını söylemiş; yolun birkaç arabanın yan yana geçebileceği genişlikte inşa edildiğini ve her iki kenarında suyun gitmesi için çukurlar bulunduğunu özellikle ifade etmiştir. Henry Van Lennep, aynı zamanda Amasya ile Yozgat arasındaki iletişimi sağlayan yeni telgraf hattının da bu yolun kenarında ilerlediğini ve sonrasında İstanbul – Bağdat hattına bağlandığı bilgisini de vermiştir.¹²⁷

Anadolu'nun doğusunda güzergâh ve seyahat süresi vermek oldukça nadir olarak karşılaşılan bir durumdur. Warrington Wilkinson Smyth, 1852-1853 yıllarında Diyarbakır'dan Samsun'a seyahat etmiş ve mesafeyi toplamda 141 saatte geçtiğini dile getirmiştir. Bu ifadeler aynı zamanda Türklerin Avrupa'dan farklı olarak yolculuk sürelerini konumsal değil zamansal birimlerle ölçtüklerini ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle kaç mil değil, kaç saat sürdüğü ifade edilmiştir. Bu sistem ulaşımda esnekliği de beraberinde getirmiştir. Seyahat edilecek bölgenin şekli, atların ve sürücünün fiziksel kapasiteleri dikkate alınarak mesafeler hesaplanmıştır.¹²⁸ Jerome Van Smith, atların kiralanması sürecinde kesinlikle kilometre hesabı yapılmadığını, bunun yerine saat üzerine konuşulduğunu belirtmiştir.¹²⁹

Kara yolculuğunu tercih eden seyyahlar at kiralarak veya satın alarak yolculuk yapmışlardır. At tedarikinde, eldeki ferman gereği görevlilerin seyyahlara yardım etmesi gerekirken, bazı durumlarda bu kuralın uygulanmadığı zamanlar söz konusu olmuştur. Seyyahların hükümetten aldıkları ferman ve tezkereler, gidecekleri güzergâhları belirtmekle birlikte, kendilerine yardım edilmesi, ücretsiz at tahsis edilmesi ve konaklamak için yer gösterilmesi gibi hükümleri de belirtmektedir. Çoğu yerleşim yerinde ağa, bey, paşa gibi yöneticiler bu hususları titizlikle yerine getirirler de seyyahların bu hizmetleri alabilmek için çoğu kez para ödemeleri de gerekmiştir. Charles Leonard Irby, Anadolu'yu gezerken sürekli at kiralamak yerine, masrafları düşürmek adına at satın almayı ve seyahatini sonlandırdığında da bu atları satmayı düşünmesine karşın bunu yapamamış; mecburen at kiralamak zorunda kalmıştır. Bu

¹²⁷Lennep, *a.g.e.*, s. 61,62.

¹²⁸Schiffer, *a.g.e.*, s. 46,47.

¹²⁹Smith, *Turkey...*,s.7.

yöntemin oldukça pahalı olduğunu belirten seyyah, ellerinde atların ücretsiz tahsis edilmesi gerektiğini gösteren tezkereler olmasına rağmen at sahiplerine para ödemenin bir gelenek haline geldiğini belirtmiştir.¹³⁰

Jerome Van Smith, seyyahların aldıkları fermanlarda atların temin edilmesi için ifadelerin yer aldığı bilgisini vermiştir.¹³¹ Seyyahların ellerinde fermanlarla seyahat etmeleri onlar için önemli avantajlar sağlamıştır. Çoğu yerde yabancılara karşı ön yargılarla yaklaşan ve yardımcı olmaktan kaçınan yerel yöneticiler, padişahın fermanını gördüklerinde ihtiyaç duyulan hizmeti sağlamak konusunda tereddüt etmemişlerdir. John Macdonald Kinneir, Geyve'ye ulaştıklarında ilerlemek için at taleplerini ağaya iletmiş, ancak seyyahların oraya pek uğramadığı, bu nedenle de at bulunmadığını söyleyen ağa tarafından olumlu karşılık alamadıklarını dile getirmiştir. Kinneir, beraberindekilerden birini tekrar gönderip yardımcı olmadığı takdirde ağayı fermana karşı gelmesi nedeniyle İstanbul'a şikâyet edecekleri şeklinde tehdit ettiklerini belirterek bir sonraki gün için atların hazır olduğu bilgisini vermiştir.¹³²

Fermanların dikkate alınmadığı durumlar da söz konusu olmuştur. William Ainsworth, Anadolu'nun iç kesimlerinde Kırşehir yakınlarında Ahmet isimli ve Türkmenlerin yaşadığı bir köyden bahsetmektedir. Köy halkının yönetimden bağımsız yaşadığını ve yanlarında getirdikleri fermanın burada hiçbir etkisi olmadığını belirten Ainsworth, köylülerin kendilerine at tahsis etmediğini bunun yerine bir öküz arabası verdiklerini ve zor da olsa yola bu şekilde devam ettiklerini söylemiştir.¹³³ William Leake, gittikleri yerlerde ellerindeki fermanı bölgenin paşasına gösterdiklerini, (Mersin) Mut'ta da bunun aynı şekilde gerçekleştiğini, ancak paşanın, ellerindeki fermana gülererek, kendilerine tahsis edebileceği at veya deve olmadığını söylediğini belirtmiştir.¹³⁴

¹³⁰Irby, *a.g.e.*, s. 488.

¹³¹Smith, *Turkey...*, s.7.

¹³²Kinneir, *a.g.e.*, s. 263.

¹³³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 155.

¹³⁴Leake, *a.g.e.*, s. 108.

Charles Fellows, 1840 yılında İzmir'den Anadolu'nun iç kesimlerine doğru yapacağı gezisi için iki gün boyunca at bulamadıklarını ve kendilerine söz verildiği gibi atların zamanında getirilmediğini, ellerinde ferman olmasına rağmen var olan atların kullanımda olması nedeniyle resmi yerlerden at talep edemediklerini bu nedenle farklı farklı mülk sahiplerinden at kiraladıklarını söylemiştir. İzmir'de karşılaşılan en büyük sorunun at tedarik etmek olduğunu söyleyen seyyah, birkaç yıl öncesine kadar oldukça fazla sayıda olan atların; son dönemlerde kurulan buharlı vapur hatlarının, tatarların günlük gerçekleştirdiği İstanbul seferlerinin yerine geçmesi ve bu sebeple atlara posta servislerinde ihtiyaç duyulmamaya başlaması nedeniyle sayılarının oldukça azaldığını belirtmiştir.¹³⁵

Seyyahların kendileri, hizmetlileri, yükleri ve sürücüler için at ihtiyaçları olmuştur. Sürücüler, onlara eşlik etmek zorunda olan ve daha sonra atları geri götürecek olan kişilerdir. Seyyahlar, buldukları yerlerdeki posta müdürlerine başvurmuşlar ve onun belirlediği fiyat karşılığında en az dört gün olmak üzere posta atlarını kiralamışlardır.¹³⁶ Ellerinde at alabilmek için fermanları olduğunu belirten Ainsworth, Üsküdar'daki posta evine giderek İzmit'e yapacakları gezi için dört adet at aldıklarından bahsetmiştir.¹³⁷

Jerome Van Smith, iyi bir atın kendisini gözetecek seyisi ile birlikte İstanbul içinde günlük 50 kuruşa kiralanabileceğini ifade etmiştir.¹³⁸ Henry J. Van Lennep, Turhal – Tokat arasının 32 mil olduğunu ve 8 saatlik bir yolculuğun ardından kasabaya ulaşıldığını belirtmiş, bu yolculuk için bir atın 36 kuruşa kiralandığını söylemiştir. Tek bir at kiralamanın olanaksız olduğunu belirten Van Lennep, Tokat'a vardıktan sonra atı geri getirecek rehberin atı için de kira ödemek zorunda olduklarını dile getirmiştir.

¹³⁵Fellows, *An Account...*, s. 4.

¹³⁶Macmichael, *a.g.e.*, s. 129.

¹³⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 10-13.

¹³⁸Smith, *Turkey...*, s.7; Türkiye'deki pazarlık alışkanlığı, atların kirlanması için net bir rakam belirlenmesine müsaade etmemiştir. Nassau, İstanbul'da kayıkla yolculuklarının bittiği yerde kiralanmak üzere bekleyen atların olduğundan bahsetmiş; iki tanesini öğlene kadar kiralamak için kendilerinden 100 kuruş istenildiğini; (1 kuruş yaklaşık 2 peni'ye karşılık gelmekteydi) kendilerinin ise atlar için 40 ve atların yanında yürüyecek olan rehber için de 5 kuruş ödemeyi teklif ettiklerini dile getirmiştir. Seyyah, tekliflerinin kabul edildiğini ve taşlı yollardan hızlı ve güvenli bir şekilde gidecekleri yere vardıklarını söylemiştir. bkz. Nassau, *a.g.e.*, s. 9.

Sürücü olarak adlandırılan rehberin kendisinininkinden başka dört ata daha bakmakla yükümlü olduğunu belirten Van Lennep, sayı arttıkça bir başka sürücüye daha ihtiyaç duyulduğunu ve sürücülerin kira dışında ayrıca 5 kuruş civarında bahşiş talep ettiklerini ifade etmiştir. Henry J. Van Lennep, yolculuk esnasında yük de taşınacaksa bunun bir at için 80 okka ile sınırlandırıldığı bilgisini de vermiştir¹³⁹

Atların kiralanması işini resmi olarak posta merkezlerinde bulunan görevliler üstlenmiştir. Posta merkezlerinde bulunan atların sayısı, sahip oldukları konuma göre değişiklik göstermiştir. Yoğun bir trafiğin olduğu büyük kasaba merkezlerinde ve kervan yolu üzerinde sayıca fazla at bulundurulması zorunluymışken, küçük köy ve yoğun olmayan güzergâhlarda ise birkaç tane at ihtiyacı karşılamıştır. Seyyahlar, seyahatleri boyunca sürekli at kiralama ihtiyacı duymuşlar, posta merkezlerinde hazır at bulamadıklarında ya birkaç günü dahi bulabilen sürelerde beklemişler ya da farklı kişilerden temin etmişlerdir. Atların olmadığı veya posta merkezlerinin kurulmadığı durumlarda kullanılan en sık yöntem civar köylerde bulunan hanlardan at temin etmek olmuştur. Macmichael, Edirne'nin Bükreş - İstanbul arasındaki direkt güzergâh üzerinde olmaması nedeniyle posta merkezi olmadığını belirtmiş; buradan İstanbul'a gitmek için Türk bir hancı ile 10 at için anlaşmak zorunda kaldıklarını ve dört gün sürecek yol için at başına 30 kuruş ödediklerini ifade etmiştir.¹⁴⁰ Her ne kadar seyyahların mutlaka at kiraladıkları görülse de bazen oldukça sıkıntı yaşayıp, değerinin üzerinde para ödemek zorunda kaldıkları da olmuştur. Samsun'dan başlayacak gezileri için at kiralamakta oldukça zorlandıklarını belirten Henry F. Tozer, katırcı olarak adlandırılan kişilerin kendilerinden oldukça fazla kira ücreti istediğini ancak yapılan pazarlıklar sonunda bin bir güçlükte beş at kiralayabildiklerini belirtmiştir.¹⁴¹

Bazı seyyahlar hem daha önceki tecrübelerinden hem de farklı kişilerin Anadolu ziyaretleri hakkındaki notlarından, bazen de yolculuğa başlayacakları

¹³⁹Lennepe, *a.g.e.*,s. 131.

¹⁴⁰William Macmichael, *Journey From Moscow to Constantinople in The Years of 1816-1817*, John Murray Albemarle Street, London, 1819, s. 157.

¹⁴¹Tozer, *Turkish...*,s. 15, 16.

merkezde bulunan deneyimli kişilerin tavsiyelerinden yola çıkarak atları kiralamak yerine satın almayı da tercih etmişlerdir. Satın almadaki en büyük mantık, posta merkezlerinde bulunan çoğu atın güçsüz ve zorlu yolculuklara karşı dayanıksız olmaları ve özellikle Doğu'ya gidildikçe sayılarının azalmaları olmuştur. Fred Burnaby, yolculuğu esnasında farklı bölgelerde at kiralamanın zor olabileceği, Doğu topraklarında özellikle Kürtlerin ulaşım için sığırları kullandığının bilinmesi üzerine İstanbul'dan at satın almanın iyi olacağı kanaatine varmıştır.¹⁴²

2.3.1. Yolların Durumu

Seyahatnamelerde birkaç istisna dışında genel anlamda yolların kuralsız, dar ve sarp alanlarda kaldıklarından söz edilmektedir. Özellikle Anadolu'nun iç kesimlerine doğru ilerlendikçe, coğrafi koşulların da etkisiyle ulaşımın güçlüğü sürekli olarak gündeme getirilmiştir. George Rolleston, "*Türk devletinin yollara sahip olduğu ya da herhangi bir yere yol yaptığı veya elinde mevcut olanı korumaya çalıştığı söylenemez*"¹⁴³, şeklindeki ifadesiyle aslında durumu çok net bir şekilde özetlemiştir. Rolleston, iç kesimlerde ulaşımın, sürekli geçenlerin oluşturduğu izler ve bazı zamanlarda derin, yumuşak kum ve farklı ebattaki taşlar sebebiyle geçilemez olan, ancak dağdan inen sel sularının açtığı geçitlerle sağlandığını belirtmiştir.¹⁴⁴

George Rolleston, şehrin merkezinde, dar ve tehlikeli bir patikadan ilerlerken seyahat eden kişinin oldukça geniş taş döşeli bir yola rastlamasının da muhtemel olduğunu söylerken; dağlık yörelerdeki yolların, şiddetli ve ani bastıran yağışın etkisiyle sürekli zarar gördüğünü, bunun yanında Türklerin ihtiyaçlarını karşılamak için taşları sökmesi nedeniyle de yolların deforme olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁵

Türkiye'deki yolların durumu genel olarak ele alındığında, bu konuyu iki dönem dahilinde değerlendirmek doğru olur. 1870'lere kadar olan dönem itibarıyla, Anadolu'nun büyük bölümünde çeşitli çalışmaların yapıldığı bilinmekle beraber,

¹⁴²Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 19.

¹⁴³George Rolleston, *Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre and William Spottiswoode, London, 1856, s. 82,83.

¹⁴⁴Rolleston, *a.g.e.*, s. 82,83.

¹⁴⁵Rolleston, *a.g.e.*, s. 82,83.

kaliteli bir yolun varlığından bahsetmek zordur. Ancak, sonrasında devletin özellikle yabancı mühendis istihdamı ile bir atılım gerçekleştirilmiş; ve bir çok bölgede güzel yolların yapıldığı seyahatnamelere yansımıştır. Charles Fellows Üsküdar'dan çıktuktan sonra İzmit'e kadar olan mesafe için, yaklaşık 60 mil kadar, oldukça güzel yeni bir yol yapıldığından bahsetmektedir. Bu yolun, Anadolu'daki tek yol olduğunu söyleyen seyyah; özellikle Avusturyalılar tarafından yapıldığını dile getirerek, yolların yapımında devletin yabancılar üzerinde yoğunlaştığının altını çizmiştir.¹⁴⁶ William Mitchel Ramsay ise Kütahya ile Afyonkarahisar arasında yeni yapılmış bir yola çıktıklarından bahsetmiş; burasının devlet hizmetindeki Avrupalılar tarafından yapıldığını özellikle vurgulamıştır.¹⁴⁷

Yeni yollar yapılmakla birlikte, mevcut olanların onarımları ve genişletilmesi de söz konusu olmuştur. İngiliz Konsolos Sandison, 19.yüzyılın ikinci yarısında Bursa'ya ilişkin raporunda yol yapım çalışmalarından bahsetmektedir. Walter Augustus Hawley, Konsolos Sandison'un ifadesini doğrularcasına Tanzimat Fermanının ilanı ile birlikte Bursa'da yaşanan değişimlerin başında yolların geldiğini söylemiştir.¹⁴⁸ Bu yeni yapılanmayla ilgili bir örneğe de Edwin Pears'ın seyahatnamesinde rastlamak mümkündür. Pears, 1873 yılı Mart ayında geldiği İstanbul'da ticaretin döndüğü Galata'dan Avrupalıların ikamet ettiği Beyoğlu'na kadar araba yolu olduğundan bahsetmiştir.¹⁴⁹ Ancak, bu konuda istisnaların yaşandığına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Charles Barkley, Mudanya – Bursa arasındaki yolun yapıldığı yıllarda halk tarafından mükemmel olarak nitelendirildiğini, sonrasında hiçbir suretle bakıma alınmaması ve bir kuruş dahi harcama yapılmaması sonucunda çukurlarla dolu ve gidilmesi neredeyse imkânsız bir hale geldiği bilgisini vermiş;

¹⁴⁶Fellows, *A Journal...*, s. 103-104.

¹⁴⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹⁴⁸Leyla Doğan Peker, "İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa XVII – XX. Yüzyıllar Arası", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003, s. 23.

¹⁴⁹Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, The Recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915 with 16 Illustrations, Herbert Jenkins Limited Arundell Place Haymarket, London, 1915, s. 4.

Türklerden başka hiç kimsenin bu yolu arabalarla geçmeyi denemediğini sözlerine eklemiştir.¹⁵⁰

Charles Ryan'ın Trabzon'dan ayrılır ayrılmaz, dile getirdiği harika şose yol¹⁵¹ tanımı, 19.yüzyılın sonlarına doğru devletin yol yapımı konusu üzerinde durduğunun göstergesidir. Yine, Samsun'dan itibaren Erzurum'a kadar uzanan ve askeri yol olarak tabir edilen yolun varlığı da bu ifadeyle doğrulanmıştır.¹⁵² Benzer bir ifadeye Edwin John Davis'in notlarında rastlanmaktadır. Seyyah, Anadolu'nun güneyindeki üç önemli şehri, Tarsus, Mersin ve Adana'yı birbirine bağlayan yolun, 1873 yılında tamamlandığı bilgisini vermiştir.¹⁵³

William Mitchel Ramsay her ne kadar olumlu yönde gelişmeler birbirini takip etse de Anadolu'da yeni yol yapımı teşebbüslerinin istenilen sonuçları vermediğine dikkat çekmiştir. Yeni yolların bir başı ve bir sonu olmayan, genellikle izole edilmiş bazı kısımlarına rastlamanın çok yaygın olduğunu dile getiren seyyah, yine çok paralar harcanarak akarsu yataklarına doğru köprü yapmak amacıyla yapılmış dolgu yolları da görmenin mümkün olduğunu belirtmiş; ancak planlanan bu köprülerin hiç yapılmadığını ve bu nedenle yolların çoğu zaman aniden bittiğini ifade etmiştir.

Ramsay, yolların kötü olmasında ve tamamlanamamasında benimsenen yanlış politikaların etkili olduğunu iddia etmiştir. Ramsay, yeni bir yol yapımı öngörüldüğünde tamamıyla yeni bir hattın seçildiğini ve bu iş için belirli bir oranda mühendislik çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş; yolun bölümlerinin zorunlu işçilik ile yaptırıldığını ve bunun için belirli bir miktar para harcandığını dile getirerek, harcanan paranın üç misli kadarının farklı rütbelerdeki görevliler tarafından zimmete geçirilmesinden dolayı tüm yatırımdan vazgeçildiğini ve teşebbüslerin hayal kırıklığıyla sonuçlandığını söylemiştir. Ramsay, bu iddialı projelerin yerine emeğin

¹⁵⁰Henry Charles Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray Albemarle Street, London, 1891, s. 25.

¹⁵¹Anadolu'daki yolların çoğunlukla patikalar ve engebeli araziler üzerinden takip edilmesi, kırık taş, çakıl ve kum karışımından yapılan şose yolu Charles Ryan'ın gözünde mükemmel göstermiştir.

¹⁵²Ryan, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁵³Gürsoy Şahin, "İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnasmesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, Ocak 2016, s. 67.

dörtte birinin, var olan güzergâhlar üzerine harcanmasıyla çok daha fazla miktarda fayda sağlanacağını kesin olduğunu belirtmekle birlikte, resmi görevlilerin para kazanamayacak olmalarının bunun önüne geçtiğini aktarmıştır.¹⁵⁴

Türkiye’de yolları iki ayrı statüde değerlendirmek doğru olur. En sık ve en çok kullanılan; atlarla ilerlenebilecek nitelikteki patika yollar ile tekerli arabaların sorunsuzca geçebileceği geniş, iyi döşenmiş yollar. Seyyahlar, her iki tipteki yollarda seyahat etme deneyimini yaşamışlardır. H.F.B. Lynch, Van’a gidebilmek adına yaz ve kış mevsimi için iki farklı güzergâhın kullanıldığı bilgisini vermiş; yazın Pasin ovası üzerinden, Külli ve Malazgirt istikametinin; kışın ise Eleşkirt ve Tutak yolunun tercih edildiğini söylemiştir.¹⁵⁵

William Leake, Konya’nın Üsküdar’dan sonra tekerlekli araçlar için yapılmış yollara sahip tek yer olduğunu söylerken,¹⁵⁶ H.F.B. Lynch, Doğu’da Türkiye topraklarındaki Ermeni bölgesinde anayolun Erzurum, Pasin ve Eleşkirt üzerinden geçtiğini söylemiş; yolun araba geçebilecek genişlikte olduğunu ve Avrupa ile İran arasındaki transit ticaretin bu yol üzerinden gerçekleştiğini ifade etmiştir.¹⁵⁷ John Macdonald Kinneir ise Yozgat’tan Kayseri istikametine doğru ilerlerken, yolların oldukça güzel olduğu bilgisini vermiş ve yük arabalarının sorunsuzca ilerleyebildiğini söylemiştir.¹⁵⁸

Seyyahların verdikleri bilgilere dayanarak, özellikle ticaret için kullanılan ana yolların geniş ve arabalarla ilerlenebilecek kalitede olduğunu söylemek doğru olur. Yine birkaç kasabanın bir araya gelmesiyle oluşturulan paşalık gibi yerlerin merkezi konumundaki yerleşim birimlerine ulaşım için de yolların iyi olduğu anlaşılmaktadır. J.G. Taylor, Şebinkarahisar, Erzurum arasında; Gümüşhane, Sivas ve Erzincan arasında yolların iyi olduğunu, bazen dar vadilerden geçilse de uçurumlardan ve sarp

¹⁵⁴Ramsay, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹⁵⁵Henry Finnis Blossie Lynch, *Armenia Travels and Studies Volume II Turkish Provinces*, Longmans, Green and Co., London, 1901, s. 89.

¹⁵⁶William Martin Leake, *Journal of A Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of That Country*, John Murray Albemarle Street, London, 1824, s. 46-49.

¹⁵⁷Lynch, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 95.

kayalıklardan kaçınıldığını; bu nedenle yük arabaları için elverişli olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹

Anadolu coğrafyasında çeşitli isimlerle anılan yollar bulunmaktadır. Genellikle kullanım amaçlarına göre adlandırılan bu yollar, seyyahlar tarafından kimi zaman tecrübe edilerek, kimi zaman da kulaktan dolma bilgiler şeklinde kayıtlara geçirilmiştir. Örneğin William Mitchel Ramsay, ticaret için önem arz eden ve Ege limanlarını Doğu topraklarına bağlayan “*Büyük Doğu Yolu*” bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁶⁰

Yolların belirli kesimlerinde bulunan görevliler, seyahat eden kişilerin ferman ve tezkerelerini kontrol etmenin yanında, yolların durumunu gözeterek, geçişlerin ne şekilde yapılabileceğine karar verme yetkisine de sahip olmuşlardır. Charles Fellows, biri kendisi diğeri de eşyaları için olmak üzere iki araba ile seyahate çıktığını söylemiş; görevliler tarafından gideceği güzergahın çamur olması nedeniyle araba ile geçişine izin verilmediğini, bu nedenle atlarla devam etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Yol boyunca üç farklı kontrol noktasının varlığından bahseden seyyah, buralarda atların da değiştirildiği bilgisini vermiştir.¹⁶¹

Yollar fiziki koşulları bakımından farklılaştığı gibi, çeşitli alternatif güzergahların bulunduğu kesimler de seyyahlar tarafından tespit edilmiştir. Charles Fellows Bucak’tan ayrıldıktan sonra Antalya’ya gidebilmek için dört farklı yol olduğunu söylemiş, dolambaçlı olmasına rağmen güzergâh üzerinde antik kalıntılar olmasından dolayı ilk yolu tercih ettiğini belirtmiştir.¹⁶² Charles Leonard Irby ise Konya –Tarsus yolu üzerinde karakol ile çeşmenin olduğu bir noktaya geldiklerinde yolun Tarsus ve Adana istikameti olmak üzere ikiye ayrıldığını; ana yolun Tarsus’a

¹⁵⁹John George Taylor, “Journal of A Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in The Dersim Dagh in 1866”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol.38, London, 1868, s.297.

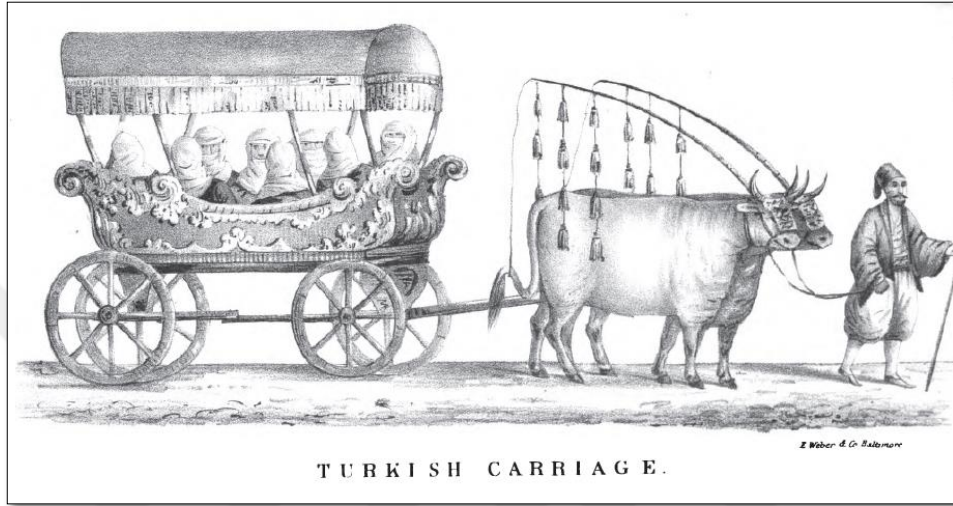
¹⁶⁰Ramsay, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁶¹Fellows, *A Journal...*, s. 103-104.

¹⁶²Fellows, *A Journal.....*, s. 174.

doğru oradan da Halep, Suriye ve Mekke'ye gittiğini; diğerinin de sağdan devam ettiğini belirtmiştir.¹⁶³

2.3.2. Arabalar

Resim 5. Türk Arabası¹⁶⁴

İstanbul'da, 8 ila 10 kişilik kapasiteye sahip arabalar yaygın bir şekilde kullanılmakta olup genellikle kadınlar tarafından tercih edilmeleriyle gündeme gelmiştir. Şekline bakıldığında bir karavana veya bir vagona benzediği söylenebilir. Kaygısızca dekore edilen ve boyanan bu arabalar, içerisine döşenen yastıklar sayesinde oldukça konforludurlar. Üst kısımları, kırmızı, yeşil ya da mavi renklerde altın renkli püskülleri olan kalın kumaşlarla kaplanmıştır. Bu arabaları çeken beyaz öküzler kırmızı süs ve püsküllerle süslenmişlerdir. Ayrıca bazen bu hayvanların alınları parlak pembe ve mavi renklerle de boyanmıştır.¹⁶⁵

Seyyahların hemen hepsi arabaların özellikle kadınlar tarafından kullanıldığina yönelik tespitlerde bulunmuştur. Charles Vane, Paşaların ve Sultan'ın haremine dâhil kadınların dört tane at tarafından çekilen ve önlerinde yolu açan korumaların

¹⁶³Charles Leonard Irby, *Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor During the Years 1817 and 1818*, T.White and Co. Printers London, 1823, s. 501, 502.

¹⁶⁴Eliza Cheney Abbot Schneider, *Letters From Broosa, Asia Minor*, Chambersburg, b.s.y. yok, 1846, s.57.

¹⁶⁵Andree Hope (Annie Jane Tennant Harvey), *Turkish Harems and Circassian Homes*, Hurst and Blackett, london, 1871, s. 33, 34.

bulunduğu, Avrupai nitelikte, ipekle kaplanmış çok kaliteli arabalara bindiklerini söylemiş, daha alt sınıfa dâhil kadınların ise tekerlekleri oldukça büyük, öküzler tarafından çekilen, etrafları süslü arabalara bindiklerini, bu kadınların çoğunlukla Ermeni, Rum, Çerkez, Gürcü ve Avrupalı olduklarını belirtmiştir.¹⁶⁶

Christopher Oscanyan, içerisi minderlerle döşenmiş ve arabacı ile yanaşma ismi verilen iki kişinin eşlik ettiği, süslenmiş arabaları çoğunlukla kadınların kullandıklarını ifade etmiş, ancak Charles Vane'den farklı olarak zenginler ve Avrupalıların araba yerine kayıkları tercih ettiklerinden bahsetmiştir.¹⁶⁷

Charles Vane, Beyazıt Camii civarında rastladığı at arabalarını ve Türk kadınlarını ilgi çekici bulduğu için tasvir etme gereği hissetmiştir. Seyyah, havanın güzel olduğu günlerde saat 2 ila 3 arasında kadınların bu civarda dolaştıklarını, hepsinin farklı farklı arabaları olduğunu ve bu arabaların Londra'daki oyuncakçılarda satılan oyuncak at arabalarına benzediğini belirtmiş; Türkiye'deki bu arabaların kenarları açık, üstlerinden bağlı perdeleri olan, iç kısımları minder ve yastıklarla döşeli olduklarını ifade etmiştir.¹⁶⁸

Charles Fellows, İstanbul sokaklarında arabaların olduğunu ancak çoğu kasabanın tepelik mevkilerde olmasından dolayı bu arabaların çok nadir olarak çalıştığını, arabaların tek bir at veya öküz tarafından bir adam eşliğinde çekildiğini ve genellikle bayanlar tarafından kullanıldığını söylemiştir.¹⁶⁹

İki at tarafından çekilen ve seyisin de ön tarafta yürüyerek yönlendirdiği bu arabaların neredeyse bir salyangoz kadar yavaş gittiğini belirten seyyah Charles Vane, bunun nedenini arabadaki yolcuların karşılaştıkları her güzel manzarayı seyretmek istemeleri olarak göstermiştir.¹⁷⁰

Çoğunlukla İstanbul'da kullanılan arabaların yaygınlaşmasından önce, hamalların taşıdığı sedye tarzı koltuklar ile kişilerin taşındığına yönelik bilgiler veren

¹⁶⁶Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 259.

¹⁶⁷Christopher Oscanyan, *The Sultan and His People*, Derby & Jackson, New York, 1857, s. 284.

¹⁶⁸Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 176,177.

¹⁶⁹Fellows, *A journal...*, s. 87.

¹⁷⁰Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 176,177.

Charles Dudley Warner ise, bu taşıtların yerini alacak yeni bir şey yapılmadığından şehirdeki araba sayılarının arttığını ancak onların da çok pahalı olduğu bilgisini vermiştir.¹⁷¹

Arabaların arka kısmında renkli merdivenlerin olduğunu söyleyen Contess Hahn, 7 ila 8 bayanın binebildiğini bu araçlarda döşeli minderlerin üzerine oturdukları bilgisini vermiştir. İki gri öküzün çektiği arabayı bir kişinin yönlendirdiğinden bahseden seyyah, ikinci bir kişinin de at üzerinde arabayı takip ettiğini ifade etmiştir.¹⁷²

İstanbul'da atlar ve öküzler tarafından çekilen arabaların İzmir'de eşekler tarafından çekildiği yönünde ilginç bir tespit bulunmaktadır. Charles Frankland, İzmir'de seyahat etmek için eşek arabaları kullanıldığını belirtmiş; bu arabalara bir arabacının refakat ettiğini ve elinde uzun sopasıyla hayvanı yönlendiren bu kişilerin genellikle Rum olduğu bilgisini vermiştir.¹⁷³

Arabaların, ulaşım amacıyla Anadolu'nun iç kesimlerinde de kullanıldığı görülmektedir. Seyyah Leake, Konya bölgesindeki düz ovalarda sıklıkla kullanılan arabaları, öküzler tarafından çekilen iki tekerlekli arabalar olarak tanımlamış ve arabalar için dâhice düşünülüp üretilmiş altı parçadan oluşan bir araç ifadesini kullanmış ve arabalar hakkında şu ifadelerle yer vermiştir; “*Çeltikçi ve civardaki köylerde tekerlekli arabalara rastladık. Tekerlekleri ya tek parça tahtadan ya da 3 parçanın bir araya getirilmesi ve kenarlarından kıvrılmış bir demir tabakayla tutturulması ve böylelikle çivi kullanmadan sabitleştirilmesi ile yapılan arabalar kullanılır. Hatta bu arabaların demir dingilleri de vardır ki bu, Türkiye’de az rastlanan bir ustalık işidir.*”¹⁷⁴

¹⁷¹Warner, *a.g.e.*, s. 409.

¹⁷²Hahn, *a.g.e.*, s. 33,34.

¹⁷³Frankland, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁷⁴Leake, *a.g.e.*, s. 94, 136.

2.3.3. Develer

Develer, tarım başta olmak üzere değişik ihtiyaçlar için kullanılmıştır.¹⁷⁵ Anadolu topraklarında özellikle konargöçer hayatı benimseyen Türkmenlerin geçim kaynağı olmuştur. Deve sürücülerinin tamamına yakınının Türkmen olduğu, verilen bilgiler dâhilinde göz önünde bulundurulduğunda Türkmenlerin bunu meslek edindiklerini söylemek mümkündür.

Türkmenler, özellikle toprakların kuru olduğu ilkbahar mevsiminde, köylülerden kiraladıkları develer ile yaz ayları boyunca tüccarların taşımacılığını yaparak para kazanma yoluna gitmişlerdir. Bu süre zarfında develerin bakımları Türkmenlere ait olmakla birlikte, kiraladıkları dönem süresince bir devenin ölmesi durumunda, bu durumu sahibine izah edebilmek adına hayvanın kuyruğunu kesip, sahibine getirmek durumunda kalmışlardır.¹⁷⁶

Charles Barkley, Bursa'dan Ankara'ya doğru çıktığı yol üzerinde yaklaşık 1.500 tane deve ile karşılaştığını dile getirmiş, develerin sanki Doğulular ve Türkler için özel yaratılmış bir hayvan olduğunu söylemiştir. Barkley, develerin özellikle yağışın olmadığı ve toprağın sert olduğu dönemlerde tercih edildiğini belirterek, kayalık güzergâhlarda ve yağışlı mevsimlerde performanslarının iyice düştüğü bilgisini vermiştir. Bazıları siyah, bazıları da açık kahverengi olan develer üzerlerinde dikkate değer oranda yük taşıyabilmektedirler. Develer aynı zamanda duyuları gelişmiş hayvanlar olarak da bilinmektedir. Charles Barkley, kafilenin etrafında bir daire oluşturarak dinlenen hayvanların, kendilerine yaklaşmakta olan yabancıları 2 ila 3 mil önceden hissedebildiklerini ve sahiplerini uyandıracak sesler çıkarmaya başladıklarını söylemiştir.¹⁷⁷

Develer için Anadolu'daki mal sevkiyatında kullanılan en temel yük hayvanlarıdır tanımlamasını yapan George Rolleston, katırların, atların ve eşeklerin

¹⁷⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁷⁶Barkley, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁷⁷Barkley, *a.g.e.*, s. 60,61.

kullanılması yaygın olmasına rağmen taşımacılıkta daha az tercih edildiklerini dile getirmiştir.

Tekerlekli taşıyıcıların bölgeye tamamıyla yabancı olduğundan bahseden Rolleston, zaten mevcut yolların durumunun da onlardan yararlanmayı pek mümkün kılmadığının altını çizmiştir. Böyle olduğunda ise develerin tercih edilmesi kaçınılmaz olmuştur.

George Rolleston, saatte üç mil (4.8km) gidebilen aşırı derecede yüklü olan altmış ya da yetmiş develik bir kervan görmenin olağan bir durum olduğunu ifade etmiş; tüm kafilenin yalnızca iki veya üç adamın idaresi altında olmasını da bir kolaylık olarak göstermiştir.¹⁷⁸

William Martin Leake ise develerin daha çok maddi anlamda sıkıntı yaşanan bölgelerde kullanıldığını iddia etmiştir. Söylediğine göre, Karaman'ın yoksul oluşundan olacak ki kafillesi için gerekli olan atları tedarik edememişler; bunun yerine geri kalan yolculuğu develerle yapmak zorunda kalmışlardır.¹⁷⁹

---

¹⁷⁸Rolleston, *a.g.e.*, s. 82,83.

¹⁷⁹Leake, *a.g.e.*, s. 103.

3. Seyyahlara Eşlik Eden Kişiler ve Ekipmanlar

Resim 6. Seyyahların Anadolu Topraklarındaki Yolculukları ¹⁸⁰

Seyyahlar, Anadolu coğrafyasını ziyaret ettiklerinde istisnalar dışında çoğunlukla bir ekip halinde hareket etmişlerdir. Ekipte bulunan kişiler, gidilecek güzergâhlar dâhilinde değişiklik gösterse de yolu tarif edecek olan rehberler mutlaka vazgeçilmez olmuştur. Jerome Van Smith, yolculuk için bölgeyi bilen birinin ekibe alınmadığı takdirde güzergâhın kesinlikle doğru tespit edilemediğini vurgulamıştır.¹⁸¹ Charles Fellows, İzmir'den ayrılırken kafilenin en önünde rehber olarak günlüğüne 1 dolar ödediği, silahlı bir Türkün yer aldığı; arkasında eşyaların yüklü olduğu atların ilerlediğini ve ondan sonra kendi atlarının geldiğini söylemiştir.¹⁸² Seyyahlar genellikle yanlarına aldıkları rehberlerin Hıristiyan olmalarına özen

¹⁸⁰Resimde, önde giden iki kişi sürücü olarak adlandırılan rehberlerdir. Bu kişiler aynı zamanda arkalarındaki yük taşıyan atlardan sorumludurlar. Atların üzeri yağmurdan etkilenmemeleri için kumaş ve kilim gibi örtülerle kapatılmıştır. Üçüncü figür, güvenlikten sorumlu yeniçeridir. Kafilenin sonundaki iki kişi ise Avrupalı seyyahlardır. bkz. Turner, *a.g.e.*, Vol. I, Kapak Sayfası.

¹⁸¹Smith, *Turkey...*, s.7.

¹⁸²Fellows, *A Journal ...*, s. 14-15.

göstermişlerdir,¹⁸³ ancak bunu hepsine genellemek doğru olmaz. Charles Fellows, özellikle silahlı koruma olarak bir Türk tercih ettiği gibi, William Mitchel Ramsay da Anadolu'nun iç kesimlerindeki köyleri gezerken ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla bir Türk gençten yardım almıştır.¹⁸⁴ Bu durum ziyaret edilen bölgedeki demografik yapıyla ilgilidir. Azınlık da olsa Hıristiyan nüfusun yaşadığı dolayısıyla yerli halk tarafından kabul gördüğü yerlerde, gayrimüslimler ekip arkadaşı olarak tercih edilmişken, Müslümanların hâkim olduğu coğrafyada Türkler bu görevi üstlenmişlerdir. Türklerin diğer kişilere oranla dürüst ve güvenilir olmaları da bu seçimlerde etkili olmuştur. Fred Burnaby, Anadolu topraklarında yapacağı gezide kendisine eşlik etmesi için sadece Türkçe konuşan bir Müslüman yardımcı bulması adına konakladığı otelden yardım istemiştir. Genellikle bu işleri gayrimüslimlerin yaptığını ancak bu kişilere güvenmenin pek de mümkün olmadığını dile getiren seyyah, uzun süre Türkiye'de bulunan bir İngiliz'in tavsiyesi ile böyle bir seçim yaptığını açıklamıştır.¹⁸⁵

Sadece seyahat boyunca yağmacılardan korumak için değil, aynı zamanda köy ve kasabalarda yaşayan halkın olası tepkilerini de önlemek açısından seyyahlara zaptiye olarak adlandırılan devlet görevlileri de eşlik etmişlerdir. Ancak bu durum, ziyaret edilen yerleşim yerinin idarecisinin inisiyatifinde olmuştur. Seyyahların kendilerine sundukları fermanlara istinaden yöneticiler bir sonraki posta merkezine ya da kasaba merkezine kadar zaptiye görevlendirebildiği gibi,¹⁸⁶ bazı bölgelerde böyle bir görevlendirme yapılmamış sadece konaklama konusunda yardımcı olunmuştur. Bir Avrupalının Türkiye'de seyahati esnasında yanında bir ya da birden fazla zaptiye bulundurması gelenek haline gelmiş; genellikle biri hırsızlara karşı koruma diğeri de rehber olarak hizmet etmiştir. Charles Barkley, zaptiyeleri kiralamanın köy ve

¹⁸³George Eden Marindin, John Morrill'in yolculuk için İstanbul'dan çıktıklarında yanlarına bir Rum rehber aldıklarını belirtmiş 3-4 dil bilen bu kişinin işlerini kolaylaştırdığını dile getirmiştir. bkz. Marindin, *a.g.e.*, s. 100,101.

¹⁸⁴Ramsay, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁸⁵Burnaby, *a.g.e.*, Vol.I, s. 19.

¹⁸⁶Fred Burnaby, İzmit'ten sonrası için tren yolu bulunmadığını ve çalınan bir atları için yeni bir yük atı kiraladıklarını söylemiş; İzmit Paşasının kendilerine Sapancaya kadar eşlik etmesi için iki zaptiye görevlendirdiğini belirtmiştir. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 78.

kasabalardan adam tutmaya oranla çok daha maliyetli olduğunu belirterek, aslında zaptiyelerin devletten bu iş için para aldıklarını ancak bahşış verilmediği takdirde huzursuzluk yarattıklarını ifade etmiştir. Seyyah, bu kişilerin gittikleri köy ve kasabalarda eşlik ettikleri kişileri önemli kişiler olarak tanıttıklarını, aksi takdirde yöre halkından hiçbir şekilde destek alamadıklarını söylemiş; bu nedenle yanlarında ne kadar zaptiye olursa o kadar itibar gördüklerini dile getirmiştir.¹⁸⁷

Atlardan sorumlu sürücü, güzergâh konusunda yönlendirmelerde bulunan rehber, dil sorunu nedeniyle çağrılan tercüman, güvenlikten sorumlu bir yeniçeri ile eşyaların yüklenmesinden ve yemeğin hazırlanmasından sorumlu yardımcıları çoğu zaman seyyahların yoldaşları olmuşlardır. Wilkinson W. Smyth, ekiplerinde biri Bulgar, diğeri de Rum olan iki yardımcı ile bir sürücü olduğunu, kendi atları dışında bir atın da yükler için kiralandığını ve hayvanların sürücünün himayesinde olduğunu, iki köpeğin de kendilerine eşlik ettiğini söyleyerek, at başına 2 kuruş ödediklerini aktarmıştır.¹⁸⁸ James Emerson, İzmir'den ayrılıp Efes ve yakın çevreyi dolaşmak için bir ekip kurduklarını söylemiş; yanlarına bir Rum hizmetli, Ahmet adında bir Yeniçeri ile atlarla ilgilenmesi için bir adam aldıklarını belirtmiştir.¹⁸⁹ Tahran'dan İstanbul'a doğru uzun bir yolculuğa çıkan Henry Martyn'e ise Antoine ile hem Farsça hem de Türkçe bilen ve tercüman olarak görev yapan Sergius isimli iki Ermeni yardımcı eşlik etmiştir.¹⁹⁰ Seyyahlara, İstanbul'dan aldıkları fermanlara istinaden köy ve kasaba yöneticileri tarafından bir sonraki hedeflerine kadar bazı durumlarda koruma tahsis edilmiştir. Bu tür kişilerin görevlendirilmediği durumlarda ise seyyahlar belirli bir ücret karşılığında, özellikle güvenlik riski bulunan yerlerde, koruma tutmuşlardır. Wilkinson Warrington Smyth, günümüzde Malatya'nın ilçeleri olan Arguvan ve Hekimhan arasında yaptıkları yolculuktan bahsederek, yanlarında beyin görevlendirdiği dört silahlı adamın olduğunu söylemiş ve kendilerine bir sonraki istasyon olan Hekimhan'a kadar güven içinde gidebilmeleri için eşlik ettiklerini

¹⁸⁷Barkley, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁸⁸Smyth, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁸⁹James Emerson, *Letters From The Aegean*, Printed by J&J Harper, New York, 1829, s. 71.

¹⁹⁰John Sargent, *A Memoir of The Rev. Henry Martyn*, R.B. Seeley and W. Burnside, London, 1830, s. 463.

belirtmiştir. Wilkinson Warington Smyth, Sivas'tan Tokat'a doğru 18 saat sürecek yolculukları boyunca "Başbozuk" olarak adlandırılan ve kanun tanımayan bir grup adamı yanlarına koruma olarak aldıklarını ve kendilerine 4 ila 6 pound ödeme yaptıklarını söylemiştir.¹⁹¹

Anadolu topraklarında posta hizmeti için görevlendirilen ve tatar olarak adlandırılan kişiler, yön bulma ve at sürme konusundaki becerilerinden dolayı çoğu zaman seyyahlar tarafından da tercih edilmişlerdir. George Fowler, kendilerini Trabzon'dan 700 mil mesafedeki Tebriz'e götürmeleri için bir tatar ile anlaştıkları bilgisini vermiştir.¹⁹²

Berberlerinde götürecekleri kişileri bulmak ya da bir başka ifadeyle uygun kişileri seçmek seyyahların bir hayli zamanını ve bazı durumlarda da parasını alan bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Henry Charles Barkley, 1878 yılında Anadolu topraklarını ziyaret etme fırsatı yakalamış ve yolculuğa başlayacağı İstanbul'da, birlikte gideceği ekibi belirlemek için oldukça fazla mesai harcamıştır. Seyyah ilk olarak Antonio isminde genç bir Rum'u aşçı olarak kiraladıklarını söylemiş; çok fazla alternatif olmadığından kaliteli insanlar bulmakta zorlandıklarını dile getirmiştir. Charles Barkley, bir aşçı ya da hizmetlinin yıllık 250 pound civarında bir ücret karşılığında kiralanabildiğini de sözlerine eklemiş, ilk defa uzun bir yolculuğa çıkacak Rum'un kendilerini bir basamak olarak gördüğünden sonrasında da bu işi devam ettirmek istediğinden bahsetmiştir. Ankara ile İstanbul arasında önemli miktarda ticaret hacmine sahip Mr. Thomson'un yardımıyla Anadolu'nun her bir karışını bilen ve yollara hâkim olan 55-60 yaşlarında Ali isminde bir Türk ile de anlaştıklarını dile getiren Charles Barkley, sonrasında yola çıkabildikleri bilgisini vermiştir.¹⁹³

Arkeolojik kazı gibi bilimsel amaçlarla yapılan gezilerde ise seyyahların yanlarında farklı alanlarda uzman kişileri de buldurdıkları görülmüştür. Örneğin, kitabeler konusunda uzman olan Richard Chandler'a, 1764-1765 yıllarında yaptığı

¹⁹¹Smyth, *a.g.e.*, s.129.

¹⁹²George Fowler, *Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan*, Henry Colburn, Publisher, Vol. I, London, 1841, s. 229.

¹⁹³Barkley, *a.g.e.*, s. 22

Anadolu gezisinde tasarımcı Nicholas Revet ve ressam William Pars eşlik etmişlerdir.¹⁹⁴

Seyyahların yanlarında bulunan ekipmanlar da farklı durumlar dâhilinde değişiklik göstermiştir. Yakın mesafeleri kapsayan ya da İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerin sınırları dâhilinde yapılan kısa süreli gezilerde genellikle konaklama yapılmayacağı için fazla eşya alınmadığı, Anadolu'nun iç kesimlerine doğru yapılan zorlu yolculuklarda ise konaklama için gerekli malzemelerin yanı sıra, ilaç, yemek ve silah bulundurulduğu görülmektedir. George Fowler, Trabzon'dan Tebriz'e yapacakları uzun yolculuk öncesinde yanlarına biri posta merkezlerinde atların temini ve değişimi görevini üstlenen sürücü, biri kendisi, biri Tatar, biri eşyalar ve biri de erzak ve tabak çanak taşımakla görevli mutfak olarak adlandırılan beş at ile yola çıktıklarını ifade etmiştir. Fowler, erzak olarak yanlarına kahve, çay, şeker ve pirinç aldıklarını söylemiş; Tatar'ın ise ekmek, yumurta, yoğurt, süt ve kümes hayvanları sorumluluğunu üzerine aldığı belirtmiştir.¹⁹⁵

James Bailie Fraser ise, Anadolu'ya geçmeden önce ihtiyaç duyacağı kıyafet ve eşyaları özenle hazırladığından bahsederek; yanına iki çift kalın çorap, uzun çizme, kendisine göre kestiği Türk şalvarı, İngiliz kumaşından yapılmış pantolon, günlük fanilanın üzerine giyilen, güderiden yapılmış kıyafet ki rüzgârdan korunmak için çok önemli olduğunu belirtmiştir, at binerken giyilen uzun kürk pelerin aldığını söylemiştir.¹⁹⁶

Charles Fellows, İzmir'den Manisa'ya doğru yola çıktıklarında yanına aldığı eşyaları şöyle sırlamıştır; Çadır, matara, hamak, döşek ve kumanyanın taşındığı hurç.¹⁹⁷ Kinneir, İstanbul'dan ayrılmadan önce yanına bir kilim, yastık ve örtü aldığını söylemiş; mümkün olduğunca yerli halkın haşere dolu eşyalarını kullanmaktan kaçındığını dile getirmiştir.¹⁹⁸ Seyyahların beraberinde getirdikleri eşyalar, onları

¹⁹⁴Schiffer, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁹⁵Fowler, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁹⁶James Baillie Fraser, *A Winter's Journey From Constantinople to Tehran*, Vol. I, Richard Bentley New Burlington Street, London, 1838, s. 176.

¹⁹⁷Fellows, *A Journal....*, s. 14-15.

¹⁹⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 45.

genellikle dış dünyaya karşı bağımsız kılmiştir. Bu durum onları belirli bir yerde konaklamaya mecbur olmaktan kurtarmış, diledikleri zaman diledikleri yerde dinlenme ve karınlarını doyurma fırsatı yaratarak çoğu zaman geceleri dahi yolculuk etmelerine imkân tanımıştır. Beslenme konusunda her ne kadar yanlarına yolluk alsalar da bazı durumlarda bunlar yetersiz kalmış ve satın alma yoluna gitmişlerdir. Fred Burnaby, Ankara'dan ayrıldıktan beş saat sonra gördükleri bir çiftliğin sahibi olan Ermeni'den 12 kuruş karşılığında hindi satın aldıklarını söylemiştir.¹⁹⁹ Türklerin ikamet ettiği bölgelerde, özel mülklere izinsiz girmenin iyi karşılanmadığını belirten Josiah Brewer, bir köyden geçerken ihtiyaç duyulan ürünleri pazarda bulamadıklarında caddede durup bağırdıklarını, buna karşılık pencerelerden cevap verildiğini ya da evdeki çocukların gönderilerek ihtiyaçların karşılandığını söylemiştir.²⁰⁰

Seyyahların notlarında dikkat çeken hususlardan birisi de kendilerine eşlik eden kişilerin isimlerini belirtmemeleri, bunun yerine bay ve bayan ifadeleri ile elçi, papaz, kaptan gibi mesleklerini yansıtan rütbe ya da ünvanları kullanmaları olmuştur.

4. Yol Güvenliği

Anadolu toprakları, güzergâhlar üzerinde yerleşimin nadir bulunduğu, coğrafi koşullar nedeniyle alternatif yolların olmadığı, mecburi istikametlerin takip edildiği ve özellikle Doğu'da yer alan dağlık bölgeler, seyyahların notlarında riskli yerler olarak tanımlanmış; Kürt ve bazı Çerkez grupların müdahale ihtimalinin yüksek olduğu bu yerlerde seyahat ederken ya hali hazırda yola koyulan kervanlara eşlik edilmiş ya da koruma amaçlı silahlı adamlar kabilelere dâhil edilmiştir. Henry John Van Lennep, Tokat – Sivas arasında, yanlarında para bulundurdukları izlenimi uyandıran seyyahların yolunu kesen Kürt haydutların varlığından bahsederek, sayıları bir düzineyi bulan gruplara, seyyahlara eşlik eden silahlı tek kişi konumundaki zaptiyenin karşı koymasının mümkün olmadığını söylemiştir.²⁰¹

¹⁹⁹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 155.

²⁰⁰Brewer, *a.g.e.*, s. 116.

²⁰¹Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 40.

Seyyahların ellerinde bulundurdukları fermanlarda, ziyaret gerçekleştirdikleri yerin idari yöneticisi tarafından güvenliklerinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması zorunluğu bulunmaktadır. Bu durum Henry F Tozer'ın notlarında şöyle ifade edilmektedir;

*“Yerel otoriteler, ellerinde ferman bulunan seyyahların güvenliği için ücretsiz olarak koruma hizmeti vermekle yükümlüdürler. Seyyahlar, sadece kendi istedikleri için görevlilerin tatmin olması amacıyla bir miktar bahşış verebilir. Korumalara ödenen bahşışın ortalama 1 şilin olduğunu öğrendik.”*²⁰²

Henry F. Tozer, Anadolu topraklarında yaptıkları geziler boyunca çoğunlukla iki, bazen de bir koruma ile hareket ettiklerini, bu kişilerin koruma görevlerinin yanında aynı zamanda iyi birer rehber olduklarını, yolları bildiklerini, geceleri konaklayabilecek yerler gösterdiklerini ve yük indirme, yükleme gibi vazifeleri de üstlendiklerini söylemiştir.²⁰³ Charles Thomas Newton, Batı Anadolu'daki gezisi esnasında boynuna sardığı, içi altın dolu kuşağıyla yola koyulduğunu; yolların güvenli olduğunun kendisine bildirilmesine rağmen paşanın iyi silahlanmış zaptiyelerinden birini yanına aldığı, zaptiyenin aynı zamanda yolculuğu esnasındaki konaklamalar ve yemeklerde de işini kolaylaştırmak için iyi bir fırsat olduğunu belirtmiştir.²⁰⁴

Koruma için özellikle baştan aşağıya silahlı, atlı ve bu işe gönüllü kişiler seçilmiştir. Korumaların varlığı her ne kadar sayıca üstün yasadışı grupların saldırılarına karşı koymada yetersiz kalsa da; bu kişilerin kafilerde bulunması, yolculuk eden grubun devletin korumasında olduğu imajı yarattığından seyyahların güvenliği açısından oldukça önemli rol oynamıştır.

Seyyahlar, bazı durumlarda ise kendilerine eşlik edecek gönüllü kişiler bulma konusunda sıkıntı yaşamışlardır. Özellikle köylü kesimi, soygun tehlikesi bulunan güzergâhlarda kendilerine teklif edilen ücreti kabul etmeyerek kendilerini riske atmamışlardır. John Macdonald Kinneir Aydıncık'tan Silifke'ye seyahat etmek için

²⁰²Tozer, *Turkish...*, s. 14.

²⁰³Tozer, *Turkish...*, s. 14.

²⁰⁴Newton, *a.g.e.*,s. 49.

köylülerin yardımını talep ettiğini ancak yol boyunca meydana gelen soygunlar nedeniyle kimsenin bunu kabul etmediğini söylemiştir.²⁰⁵

Doğu'daki eşkıyalık faaliyetleri ülkenin Batı kesimine göre azdır denilebilir. Çünkü soygun için çoğunlukla ticaret amacıyla aralıksız kullanılan kervan yolları ile büyük kasaba ve şehirlerin giriş, çıkışları tercih edilmiştir. Walter Thornbury, İstanbul'dan Bursa'ya gitmek için önce gemi ile Mudanya'ya oradan da atlarla Bursa'ya geçildiğini belirtmiş; dönüşte ise Mudanya'ya günde bir bazen de iki servisin gerçekleştiğini; bu kadar az olmasının nedeninin ise yol güvenliğinin olmaması sonucu meydana gelen hırsızlık olayları olarak belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak da kendilerinden birkaç gün önce Bursa'dan Mudanya'ya hareket eden ipek kervanının yolda hırsızlar tarafından soyulmasını göstermiş, yolda gördüğü herkesin üzerinde silah bulunmasını da buna bağlamıştır.²⁰⁶

Seyyahlar, ölümle dahi sonuçlanabilecek silahlı soygunlardan korunmak için farklı çözümler de üretmişlerdir. Charles Leonard Irby, seyahatine başlamadan önce ilk yaptıkları işin orta halli Türk kıyafetleri giymek olduğunu söylemiş; sonrasında ferman ve atlar için gerekli olan tezkereleri ve bir miktar parayı da yanlarına alarak yola çıktıklarını ifade etmiştir.²⁰⁷ Irby'nin orta halli bir Türk kıyafeti giydiğini söylemesi, farklı kıyafetlerle özellikle de Avrupalı kostümüyle seyahat etmelerinin tehlikeli olabileceği düşüncesine sahip olduğunun göstergesidir. Ayrıca, kıyafetlerin orta halli seçilmesi de seyahat eden kişilerin zengin olduğu izlenimi uyandırmaması amaçlıdır. John Macdonald Kinneir de Anadolu seyahati esnasında güvenliği ve konforu nedeniyle Avrupalı alışkanlıklarını ve kıyafetlerini terk etmesi gerektiğini belirtirerek, bu nedenle ilk olarak Ankara'da kendisine yeni kıyafetler aldığını söylemiştir.²⁰⁸ Seyyahların yolculuklarına başlamadan önce kıyafet değiştirmeleri gerektiğini söyleyen bir başka isim de John Griffiths olmuştur. Griffiths, Anadolu topraklarında herhangi bir saldırıya maruz kalmamak için yöreye özgü kıyafetler

²⁰⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 205.

²⁰⁶Thornbury, *a.g.e.*, Vol. II, s. 159,164.

²⁰⁷Irby, *a.g.e.*, s. 487.

²⁰⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 56.

giyilmesi gerektiğini vurgulamıştır. İzmir'deki bir Türk tüccardan gerekli kıyafetleri edindikleri bilgisini veren seyyah, bir seyyahın güvenliği için fazla dikkat çekmemesi bunun için de sıradan kıyafetler giymesi gerektiğini belirtmiş ve tipik Rum kıyafetleri giydiklerini ifade etmiştir.²⁰⁹

Seyyahların geneli değerlendirildiğinde farklı kıyafetlerle seyahat eden sayısının çok olduğu söylenemez. Oysa çoğu seyyah kendi kıyafetleriyle yola koyulmuş, bazıları halkın kıyafetlerine ilgi göstermesinden bahsederken bazıları da Türklerin yabancı tüccarlar nedeniyle zaten değişik kıyafetler görmeye alışkın olduğunu söylemiştir.

Tehlikeli güzergâhlarda seyyahları en çok rahatlatan şey, sarp kayalıkların bulunduğu dağ yamaçlarında dahi bulunan kahvehaneler ile çoğu küçük yerleşim merkezlerinde bulunan posta merkezleri olmuştur. Bu tür yerler, seyyahların yöre insanları ve kendileri gibi seyahat eden diğer insanlarla etkileşim içine girmelerine fırsat tanıyarak, gerek konaklama, gerek güvenlik gerek de hızlı ulaşım imkânları konusunda bilgilenmeleri hatta güvenlikleri için önlem almaları şeklinde olumlu yansımalarla sonuçlanmıştır. Charles Fellows, han ve kahvehanelerde insanların sürekli sosyalleştiklerini söylemiş; seyahat esnasında güvenliklerini sağlamak açısından kabilelerini birleştirerek kervanlarını büyüttüklerini ifade etmiştir.²¹⁰

Yol güvenliğinin sağlanması ile ilgili görevlendirilen kişiler de yok değildir. Güzergâhlar boyunca belirli yerlerde bekleyen bu kişiler, kervanlara yapılacak saldırılara müdahale etme adına silah taşıma yetkisine sahip olan silahlı köylülerdir. Charles Wilkinson, ekibinin bir tüccar kervanına katılarak Bursa'dan Tokat'a doğru yola çıktığını belirtmiş; yolda, ellerinde davullar olan birkaç Rum'a rastladıklarından bahsetmiştir. Kafile içerisinde yer alan Henry isimdeki İngiliz'in bu durumu merak ettiğini ve yanındaki tüccarlara sorduğunu dile getiren Charles Wilkinson, öğrendiklerine göre bu kişilerin yolun güvenliğinden sorumlu görevliler olduklarını, ayrıca üzerlerinde silah taşıma yetkisi verildiğini ve bir tehlike ya da kaza

²⁰⁹Griffiths, *a.g.e.*, s. 246.

²¹⁰Fellows, *A Journal...*, s. 106.

yaşandığında davulları çalmak suretiyle civar köyleri haberdar ettiklerini söylemiştir.²¹¹ Tokat civarında buldukları ifade edilen güvenlik görevlilerinin varlığına Tokat-Sivas arasında yolculuk eden Henry John Van Lennep'in notlarında da rastlanmıştır. Van Lennep, yol kenarında bulunan çardaklarda bekleyen görevlilerin, seyyahlara çay ikram edip dinlenmeleri için fırsat yarattıkları bilgisini vermiştir.²¹²

Yol güvenliği sadece Anadolu topraklarında değil, büyük şehir merkezlerinde de dikkat edilmesi gereken bir durum olmuştur. Seyyahlar, İzmir, İstanbul gibi önemli yerlerde dahi yanlarında koruma bulundurmaya özen göstermişler, kendileri bulamadıkları takdirde mülki amirlerden yardım talep etmişleridir. John Carne, İstanbul'da Avrupalıların yanlarında bir yeniçeri olmadan Beyoğlu'ndan Galata'ya geçmelerinin güvenli olmadığını ifade etmiş; Galata'ya ulaştıklarında uğradıkları bir kahvehanede Türklerin onları uyararak oradan uzaklaştırdıkları bilgisini vermiştir. John Carne, sadece askerlerin değil, halkın neredeyse tamamının, çocuklarda dâhil olmak üzere kendi silahı olduğu ve yanlarında taşıdıklarını söylemiştir.²¹³ John Griffiths de İzmir'de güvenli bir şekilde dolaşabilmek adına konsolosluğa başvurup koruma amacıyla bir yeniçeri talep edebildikleri bilgisini vermiştir.²¹⁴

Charles Dudley Warner ise Efes'ten döndüklerinde beraberindeki görevlinin saat 8'den sonraya kalmayın şeklindeki uyarısıyla tedirgin olduklarını ve aceleyle geri dönmek için uğraştıklarını belirtmiştir. Bu durum akşam olduğunda kasaba merkezi dışındaki yerlerin güvenilir olmadığını göstermektedir ki bu da seyyahların çoğu zaman yanlarında silah taşımalarını açıklamaktadır.²¹⁵

4.1. EşkİYalar

Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde eşkıyalık olayları vuku bulmuştur. Bu nedenle bu ve benzeri olayların sadece belirli noktalarda gerçekleştiğini söylemek

²¹¹Wilkinson, *a.g.e.*, s. 53.

²¹²Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 41.

²¹³John Carne, *From The East*, Henry Colburn New Burlington Street, London, 1826, s. 6.

²¹⁴Griffiths, *a.g.e.*, s. 45.

²¹⁵Warner, *a.g.e.*, s. 391.

yanlış olur. Doğu'daki dağlık araziler, Karadeniz kıyılarındaki liman kasabalarına yakın yerler, ülkenin birçok yerinden geçen kervan yolları, hatta büyük şehirler de soygun olaylarına konu olmuştur.

Henry F. Tozer, Samsun'da ziyaret ettikleri Fransız konsolosun, civar bölgelere seyahat etmek adına en az 20 kişiden oluşan bir kervanı beklemeleri konusunda kendilerini uyardığını söylemiş; bunun nedeni olarak da yolların soyguncuların varlığından dolayı pek de güvenli olmamasını göstermiştir. Tozer, konsolosun aynı zamanda kendilerine geçen yıllarda İstanbul'dan Ankara'ya gitmek isteyen iki İngiliz'in yol boyunca birkaç kez soyuldukları bilgisini aktardığından bahsetmiştir.²¹⁶ Charles Swan, İzmir'deyken yanındaki arkadaşıyla birlikte Kadifekale'ye doğru çıkmış ve oradaki antik kalıntıları araştırmak istemiş; ancak geri dönüş yolunda yanlarına iki tane Türk'ün gelerek çeşitli sorular ve meraklı dokunuşlarla kendilerini rahatsız ettiğini, aynı zamanda yanlarındaki silahlarıyla sağa sola atışlar yaparak gözlerini korkutmaya çalıştığını belirtmiş; birinin kendisine yaklaşıp eldivenlerini istediğini ancak vermediğini söylemiş ve bir daha yanına silah almadan dolaşmaya çıkmayacağını vurgulamıştır.²¹⁷

Manisa'dan İzmir'e doğru yola çıkan George Keppel, 6 saat süren güzergâhta 5 gün önce Rum tüccarların öldürüldüğü ve haydutluk olaylarının yaşandığını bilgisini vermiştir.²¹⁸ James Silk Buckingham ise, Urfa'dan ayrılmak için hazırlandıkları sırada kendilerinden önce yola çıkan kervanın soyulduğu haberi üzerine hareketlerinden vazgeçtiklerini dile getirmiştir.²¹⁹ Tahran'dan İstanbul'a doğru yola koyulan Henry Martyn, Türkiye topraklarına girer girmez, yolların hırsızlar nedeniyle İran'dakine göre daha tehlikeli olduğunu dile getirmiştir. Bu sebeple yanına kılıç aldığını söyleyen

---

²¹⁶Tozer, *Turkish...*, s. 11.

²¹⁷Charles Swan, *Journal of A Voyage Up The Mediterranean Principally Among The Islands of The Archipelago and Asia Minor*, Printed for C. And J. Rivington, Vol. I, London, 1826, s. 218,219.

²¹⁸Keppel, *a.g.e.*,s. 301,302.

²¹⁹James Silk Buckingham, *Travels in Mesopotamia Including A Journey From Aleppo to Bagdad by The Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul*, Henry Colburn New Burlington Street, London, 1827, s.166.

Henry Martyn, kafilesinde yer alan yardımcısının ise kılıç ile birlikte yanında tüfek de bulundurduğunu ifade etmiştir.²²⁰

Eşkîyalık hareketlerinde kimlerin bulunduğu konusunda farklı bilgiler söz konusudur. Henry F. Tozer, seyahat ettiği bölgedeki Çerkez varlığından bahsederek topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Anadolu'ya gelen bu toplumun, kendi aralarında iki gruba ayrıldıklarını dile getirmiş; bir bölümünün devletin kendilerine gösterdikleri bölgelere yerleşerek yaşamlarını sürdürdüklerini, diğer grubun ise Anadolu'ya girişleri sırasında kendilerine müsaade edildiği miktarda silahlandıkları için kendi sistemlerini kurmaya çalıştıklarını ve civar yörelerde sıkıntılar yarattıklarını bu nedenle Anadolu'da yapılacak gezilerde mutlaka koruma ile yola çıkılması gerektiğini vurgulamıştır.²²¹ Bunun yanında, hükümet ile sorunları olan bazı yerel idarecilerin kontrolündeki kişilerin de eşkıyalık yaptıklarına dair ifadeler bulunmaktadır. John Griffiths, Afyonkarahisar ile Konya arasındaki bölgede bir ağa için çalışan adamların kervanlara saldırdıkları konusunda bilgi aldıklarını belirterek buna rağmen yollarına devam ettiklerini söylemiştir.²²² James Silk Buckingham, Urfa yakınlarında göçebelerin kervanlara saldırdıklarından bahsetmiştir.²²³

Eşkîyalık, genellikle kervanların ve belli bir kafiye ile yola koyulan özellikle yabancı seyyahların üzerlerindeki değerli eşya ve paraların alınması; yerleşim yerlerine yapılan baskınlarda da çeşitli eşyalara ve kümes hayvanlarına el konulması şeklinde kendisini göstermiştir. 1855 yılında Charles Thomas Newton'un İzmir'de tanıklık ettiği bir eşkıyalık olayı, alışılmışın dışında bir eylem olarak değerlendirilebilir. Charles Thomas Newton, 1855 yılı Eylül ayında kaleme aldığı notları arasında İzmir'de yaşanan bir kaçırılma olayından bahsetmektedir. İzmir haydutları olarak anılan bir grubun Bornova'daki hastasını muayene etmek için yola çıkan zavallı Doktor Mc. Craith'i esir alarak dağa çıkardıklarını belirten seyyah, 500 pound karşılığında serbest bırakılacağı duyurulan doktor için dönemin İzmir İngiliz Askeri

²²⁰Sargent, *a.g.e.*, s. 477.

²²¹Tozer, *Turkish...*, s. 14.

²²²Griffiths, *a.g.e.*, s. 266.

²²³Buckingham, *a.g.e.*, s. 270.

Hastanesinden sorumlu Albay Storks'un, paşaya çıkarak bu durumun çözülmesi için çözüm yolları üretmesini istediğini ifade etmiştir. Sonrasında fidyenin 20.000 pounda çıkarıldığı bilgisini veren seyyah Newton, paşanın 200 asker gönderip olayı çözdüğü bilgisini vermiştir.²²⁴

Seyyahların notlarına bakıldığında Anadolu'nun batısındaki eşkıyaların özellikle Ege Bölgesinde ve Rumların yoğun yaşadığı yerlerde ortaya çıktıkları ve büyük bölümünün Rum kökenli oldukları belirtilmektedir. Charles Thomas Newton, Didim çevresindeki antik kalıntıları incelerken bu kalıntıların bitişiğinde bulunan bir Rum köyüne uğradığını belirtmiş ancak Rum isyanından sonra harabe halini alan bu yerleşim yerinin o dönemlerde korsan ve eşkıyaların randevulaşma yeri haline geldiğini belirtmiştir.²²⁵

4.2. Korsanlar

Anadolu'ya seyahat eden seyyah ve tüccarların çoğunlukla tercih ettikleri gemi yolculuğu, özellikle 1821 yılında patlak veren Rum ayaklanması sonrasında, Rum korsanların saldırılarına maruz kalınması nedeniyle tehlikeli bir hal almıştır. Adalar bölgesinde yaşayan Rumların, özellikle Sisamlıların, Türk karasularında seyreden ticaret gemilerine saldırılarına kadar kendilerine oldukça yakın olan Türk topraklarına da çıkarak soygun yapmaları seyyahların notlarında vurgulanmıştır. 1854 yılında yayınlanan "*Quarterly Review*" dergisinde Henry Layard, Rum korsanların günden güne çok tehlikeli boyutlara ulaşan eylemler gerçekleştirdiklerini, oldukça tehlikeli olarak nitelendiği bu kişilerin, savaşın sonrasında dahi Türk sularında şiddete devam ettiklerini belirtmiş; 1836-1842 yılları arasında on korsan saldırısı gerçekleştirildiği dile getirmiştir.²²⁶

Korsanlar hem denizde hem de denize yakın kıyı şeridinde bulunan yerleşim yerlerinde seyyahlar için tehdit unsuru olmuşlardır. Karaya çıkmayı göze alan korsanlar özellikle İzmir kıyılarına yakın olan kasabalara baskınlar düzenleyerek,

²²⁴Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s. 20.

²²⁵Newton, *a.g.e.*, V.II, s. 148

²²⁶Schiffer, *a.g.e.*, s. 67.

insanları öldürüp mallarını yağmalamışlardır. Bu durum halkın silahlanmasına ve kendisini korumak için tedbir almasına neden olmuştur. Charles Mac Farlane, Urla'ya doğru yaptıkları yolculuk sırasında dağlık bir kesimde bir kahvehaneye rastladıklarından ve burada kahve ile tütün molası verdiklerinden bahsetmiş; kahvehanedeki herkesin olası bir korsan saldırısına karşı silahlandıklarından söz etmiştir.²²⁷

Hangi milletten olursa olursun ticaret gemileri korsanlar için açık hedef haline gelmiştir. Bu nedenle seyahatleri için ticari gemileri kullanan seyyahlar yolculukları boyunca büyük risk almak zorunda kalmışlardır. Özellikle Rum ayaklanması sonrasında gelişen olaylar, korsanlarının sayısının artmasında etkili olmuştur. Anton Prokesch, 1825 yılı Temmuz ayında Ege'deki korsan gemilerinin sayısının 80 dolaylarında olduğunu ve her birinde ortalama 40 mürettebat olduğu düşünüldüğünde toplamda 3.200 kişilik bir korsan ordusunun gemileri tehdit ettiği yönünde bilgi vermiştir.²²⁸ Charles Swan, Urla civarlarında demir atmış korsan gemilerinden bahsetmektedir. Bir Rum korsanın Urla'ya yakın bir adaya yaklaştığı haberini alan gemilerin, genellikle İyonya gemilerini yağmaladıklarını söyleyen korsanları yakalayarak, bazılarının Urla'ya bazılarının da Malta'ya gönderildiğini söylemiştir.²²⁹

Korsan saldırılarının Avrupa ülkeleri nazarında Rumların bağımsızlık arayışı şeklinde değerlendirilmesi; Avrupa'nın bu tür olaylara müdahale etmeme gerekçesi olarak gündeme getirilmiştir.

5. Konaklama

Seyyahların Anadolu coğrafyasında konaklamaları için farklı alternatifler söz konusu olmuştur. Yol boyunca bulunan hanlar öncelikle tercih edilen yerler olmakla birlikte, hanların olmadığı durumlarda kasaba ve köy merkezlerinde bulunan odalara gidilmiş; mevcut koşullar tatmin edici olmadığında ise müsait durumdaki evler, kahvehaneler hatta yanlarında bulundurdukları çadırlar ihtiyaçları karşılamıştır.

²²⁷Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 116.

²²⁸Schiffer, *a.g.e.*, s. 67.

²²⁹Swan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 49.

Seyyahlar, kalacakları yerlerin vardıklarında hazır olması için değişik bir yöntem geliştirmişlerdir. Hedefteki yerleşim yerlerine birkaç kilometre kaldığında yanlarındaki rehberleri önden gönderip ellerindeki ferman ve tezkereleri idarecilere ulaştırmışlar ve kendilerine kalacak yer tahsis edilmesini talep etmişlerdir.

Bu tür durumlarda seyyahlara gösterilen evler çoğunlukla Rum ve Ermeni gibi Hıristiyan ailelerin evleri olmuş; mecbur kalındığı durumlarda Türk ailelere yönlendirilmişlerdir. İstanbul'dan ayrılan Fred Burnaby, İzmit'e yaklaştıklarında kasabaya önden bir haberci gönderdiğini ve ondan İngiliz bir seyyahın geldiğini haber vermesini istemiştir. Kasabanın girişinde kendilerini bir zaptiyenin karşıladığını ve onları Rum birinin evine götürdüğü bilgisini veren seyyah; ardından zaptiyenin durumu paşaya haber vermek üzere ayrıldığını belirtmiştir.²³⁰

Benzer bir örneğe Charles James Monk'ın notlarında rastlamak mümkündür. Bursa'dan Kütahya için yola çıktıklarını ve Kütahya'ya yaklaştıklarında yanlarındaki sürücü ile bir yardımcısını kendilerine kalacak yer ayarlamaları için önden gönderdiklerini söyleyen seyyah; gönderdiği kişilerin direkt olarak kaymakama gitmesi ve ellerindeki tezkereyi göstermesiyle kasabanın girişinde Kaymakam'a bağlı iki görevli tarafından karşılandıklarını; sonrasında kasabanın önde gelenlerinden ve oldukça zengin bir Ermeni'nin evine yerleştirildiklerini söylemiştir.²³¹

Seyyahlar, kendilerine gösterilen ev ya da odaları beğenmedikleri takdirde imkânlar dâhilinde yenisi talep etme hakkına sahip oldukları gibi, bu hizmeti kendilerine sunan idarecilere, hoşnutsuzluklarını ifade etme hakları da olmuştur. Adolphus Slade, Çorlu'da konaklama için bir Rum evine yönlendirildiklerini söylemiş; ancak ev sahibinin, aşırı derecede kaba ve konuk istemez tavırları nedeniyle

²³⁰Burnaby, *a.g.e.*, Vol.I, s. 70.

²³¹Charles James Monk, Kütahya'da kaldığı Ermeni evinde kendisinden 10 yıl önce Charles Fellows'un da kaldığını ve onun söylediği gibi kendilerine de oldukça iyi davranıldığını belirtmiştir.bkz. Monk, *a.g.e.*, s. 317.

durumu ağaya aktarmak durumunda kaldıklarını ve kendileri için yeniden bir düzenleme yapılırken, ev sahibinin de cezalandırıldığı bilgisini vermiştir.²³²

İstanbul ve İzmir’de ise durum farklıdır. Yabancı nüfusuyla bir Avrupa kentini andıran mahallelere sahip bu şehirlerde, seyyahların özellikle tercih ettikleri yabancı sermayeli oteller bulunmaktadır. Albert Smith, 1849 yılı Ağustos ayında gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretinin ardından döndüğü Londra’da bir çok kişinin kendisine “*Doğu’da yeme içme ihtiyacını nasıl karşıladın?*” sorusunu yönlendirdiğini dile getirmiş; cevap olarak “*Tıpkı Paris ve Napoli’deki gibi*” cevabını vererek Beyoğlu’nda bulunan üç güzel otelin varlığından bahsetmiştir.²³³

5.1. Köy Odaları

Seyyahlar, Anadolu’da, özellikle posta merkezleri ve hanların olmadığı köylerde, “*Köy Odası*” olarak adlandırılan ve yolu oradan geçen kişilerin konaklamaları için yapılmış yerlerde kalmayı tercih etmişlerdir. Gerek Türklerin misafirperver ve yardımseverlik dolu karakterleri, gerekse dini inançları gereği seyyahlar, en ücra köşelerdeki küçük köylerde dahi mutlaka bulunan bu odalara kabul edilmişlerdir. Odaların varlığı, Batılı devletlerin Türklere karşı olan önyargılarını sorgulaması bakımından seyyahlar nezdinde olağanüstü bir etki yaratmıştır. Arundell, “*Türkleri barbar ilan edip onlara kötü sözler söylüyoruz; peki Avrupa’nın hangi modern ülkesinde fakirlik çeken bir aile evinin kapılarını açıp fırtınada kalmış seyyahları evinde barındırır? Gerçekten Odalarda sunulan yardım takdire şayan niteliktedir.*”²³⁴ şeklindeki ifadesiyle bu hizmeti övmüştür.

William John Hamilton, Bursa yakınlarında bulunan Haydar Köyü’nde konakladıklarından söz etmiştir. Ahırın üstünde bulunan odaya yerleştiklerini belirten seyyah, zengin fakir seyahat eden herkesin buraya geldiğini söylemiş; burada köylülerin yardımlaşarak kendilerine kilim, yastık, yakacak odun ve akşam yemeği

²³²Adolphus Slade, *Records of the Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in the Black Sea with The Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831*, E.L.Carey & Hart chesnut Street, Vol. II, Philadelphia, 1833, s. 89.

²³³Smith, *A Month...*, s. 229.

²³⁴Arundell, *Discoveries...*, s. 73.

için et, pilav, şerbet, sebze ve çorba getirdiklerini ifade etmiştir.²³⁵ Charles Thomas Newton, Muğla'dan sonra ulaştığı Yatağan köyünde Türklerin yabancıları ağırladıkları odada konakladığından bahsetmiştir.²³⁶

Odalar, hükümet tarafından destek görmeyen, hayır kurumu misali hizmet veren özel mülkiyet olarak tanımlanabilir. Türkiye'de bulunan hemen her köyde en az bir tane olmak kaydıyla bazen iki bazen de üç odanın varlığından söz etmek mümkündür. Odalar çoğunlukla ayrı birer yapı olarak hizmet verirken bazen ailelerin kendi evlerinin odalarını açmaları şeklinde de kullanıma sunulmuştur.

William Mitchel Ramsay, köyde zengin biri varsa, onun mutlaka kendine özel "Oda"sı olduğunu ve burada gelen herkesi ağırladığını ifade etmiş; erkek nüfusun hemen hepsinin orada bir araya geldiğini söylemiştir.²³⁷ Francis Arundell, hayırseverlerin arazilerini oda kurulması için hibe ettiklerini, bu şekilde hayır yapamayacak durumda olanların ise evlerinin bir odasını yabancıların kullanımına açabildiğini belirtmiş; hangi milletten ve dinden olursa olsun gelen yabancılara kalacak yer ile birlikte yiyecek hatta bazen hayvanların bile karşılıksız verildiğini dile getirmiştir.²³⁸

Charles Fellows, Kütahya'ya 7 mil mesafedeki bir köyde dinlenmek için durduklarını ve sadece birkaç haneden oluşan bu köyün bir yöneticisi olmadığından halkın bir evi yabancılar için ayırdıklarını ve gelenleri orada misafir ettiklerini söylemiştir. Burada birkaç yabancıyı daha bulunduğunu söyleyen seyyah, kısa süre sonra köy halkından 8-9 kişinin ellerinde tabaklarla yemekler getirdiğini ve önlerindeki tepsiye koyup kenara oturduklarını söylemiştir. Charles Fellows yanlarına oturan bir köylüye yemek ücretinin ne kadar olduğunu sorduğunda bunun bir gelenek olduğunu ve köylerine gelen bir yabancıyı her türlü ihtiyacının ücretsiz karşılandığı cevabını almıştır.²³⁹

²³⁵Hamilton, *Researches...*, s. 94.

²³⁶Newton, *a.g.e.*, s. 50.

²³⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 7-10.

²³⁸Arundell, *Discoveries...*, s. 73.

²³⁹Fellows, *A Journal...*, s. 136.

Yabancıların odalarda konaklaması için köylüler yol gösterebildiği gibi, ağanın olması durumunda bu yetki, idareci konumundaki bu kişiye aittir. Edward Forbes, Fethiye yakınlarındaki Pınara antik kenti civarında bulunan Minare Köyü'ne uğradıklarını ve köylülerin kendilerini yabancıların konakladığı köy odasına götürdüklerini söylemiştir.²⁴⁰ Charles Fellows, Edremit'ten sonra geçtikleri Çetmi köyünde han olmadığını bu nedenle köyün ağasından kendilerine yardımcı olmalarını istemek için girişimde bulduklarını söylemiştir. Bu girişimin aynı zamanda Türklerin davranışlarını izlemek için bir fırsat olacağını söyleyen Charles Fellows, ağanın evine kadar yürüdüklerini, burada kendilerinin buyur edildikten sonra isteklerinin dinlendiğini ancak ağanın hiçbir kelime dahi etmediğini söylemiş; odada bulunanlardan birini kendilerinin emrine verdikten sonra yabancıların kaldığı odaya gönderildiklerini ifade etmiştir.²⁴¹

Odalar, mimarileri bakımından kalan kişileri tatmin edecek niteliklere sahip değildir. Tek odalı olmaları, çoğu durumda seyyahların hayvanlarıyla birlikte kalmalarına sebep olmuş; pencere yerine küçük deliklerin bulunması da havalandırma konusunda sıkıntılara yol açmıştır. William Mitchel Ramsay, seyahati esnasında rahatsızlandığı için bir köye girdiklerini ve şartları oldukça kötü de olsa mecburen geceyi köy odasında geçirmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir.²⁴²

İkamet koşulları açısından her ne kadar olumsuz özelliklere sahip olsalar da odalar, köylülerin kendileriyle ilgilenmeleri ve her ihtiyaçlarını karşılamaları açısından seyyahların vazgeçilmezleri arasında yer almışlardır. Francis Arundell, yaşadıkları bir deneyimi şu şekilde aktarmaktadır;

“Köseler Köyünde odaya uğradık. Burası tabi ki bir saray değildi, çünkü kaldığımız yeri atlarımızla paylaşıyorduk. Pencere olarak adlandırdıkları ancak camı olmayan delikler bulunmaktaydı. Ancak bize gösterilen misafirperverlik tüm bu aksaklıkları görmezden gelecek nitelikteydi. Bize yiyecek olarak tarhana çorbası,

²⁴⁰Edward Forbes and T.A.B. Spratt, *Travels in Lycia, Milyas and The Cibyratis*, Vol. I, John Van Voorst, Paternoster, London, 1847, s. 7.

²⁴¹Fellows, *A Journal...*, s. 44.

²⁴²Ramsay, *a.g.e.*, s. 24

*pilav, peynir, pekmez ve ekmek ikram edildi. Fakir bir köy olduğunu düşündüğümüz burada, bize getirilen yemeklerin birden fazla ailenin yardımıyla sunulduğunu öğrendik. Bir aile tarhana çorbası getirmişken, diğeri pilavı, bir başkası da peynir ve pekmezi hazırlamıştı. Hepsi aç gelen yabancıları doyurmak için birbirleriyle yarıştı ve bu insanlar Türk'tü”.*²⁴³

Odalarn bir özelliği de orada konaklayanların sadece bir gece kalma hakkına sahip olmalarıdır. Aynı kişinin ikinci kez kalmasına müsaade edilmediği Francis Arundell'in notlarında mevcuttur. Arundell;

*“Odalarda, tıpkı Avrupa'daki dini merkezler gibi, yabancıların sadece bir gece konaklamalarına müsaade edilmesi bu yardım merkezlerinin gereğiydi. Kendimize ikinci gece için kalacak başka bir yer bulmamızın önerileceğini bilerek gittiğimiz odada, bir önceki sefer gibi kibarca karşılanıp karnımızın doyurulması bizi fazlasıyla şaşırtmıştı”.*²⁴⁴ demiştir.

Haşereler, seyyahların odalarda karşılaştıkları en büyük sorun olmuştur. Oldukça tozlu odalardaki minderlerin sürüyle pire ve benzeri zararlı böceği barındırması, konaklamayı oldukça zorlaştırmış, seyyahları bu durumun üstesinden gelebilmek adına çözüm yolu üretmeleri zorunda bırakmıştır. John Macdonald Kinneir, posta merkezindeki odada oldukça zor şartlarda beklemek zorunda kaldıklarını ve hemen hemen Türklerin tümünün sahip olduğu yastık ve minderlerde bulunan haşerelerin burada da kendilerini fazlasıyla rahatsız ettiğini ifade ederken;²⁴⁵William Mitchel Ramsay;

*“Eğer tedbirliyseniz, yerinize oturmadan önce yağmurluğunuzu hasırların ya da minderlerin üstüne atarsınız. Çünkü minderler ve halılar toz ve pire doludur; haşereler yağmurluklardan hoşlanmazlar ve tozun kalkmasına da engel olurlar.”*²⁴⁶ demiştir.

²⁴³Arundell, *Discoveries*..., s. 99.

²⁴⁴Arundell, *Discoveries*..., s. 103.

²⁴⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 323,324.

²⁴⁶Ramsay, *a.g.e.*, s. 7-10.

Seyyahların haşerelerle baş edebilecek bazı yöntemler geliştirmeleri, konaklamalar esnasında yaşadıkları önemli bir sorunun üstesinden gelmeleri anlamına gelmiştir ve bu durum onların diğer deneyimlerinde memnuniyetsizlik yaşamalarının önüne geçmiştir. Odada rastladıkları orta yaş ve üstü kişilerin olağanüstü bir ağırbaşlılık ve kibarlıkla yaklaşmaları seyyahları oldukça memnun etmiştir. Ramsay, kendilerini ağırlayan insanların davranışlarında farklılıklarla karşılaşabildiklerini, hatta bazı köylerde insanların diğerlerine göre çok daha iyi olduğunu vurgulamış, bunun nedeni olarak da farklı ırklardan gelmelerini göstermiştir.²⁴⁷

Seyyahların özellikle köy odalarında iyi ağırlanmaları bir gelenek halini almıştır. Köyün zengin kişisi olarak da anılan ağalarla birlikte “*Onur Köşesi*” olarak adlandırılan yerlere oturmaları ve kahve ve tütün gibi ikramların öncelikle kendilerine sunulması hemen her seyyahın notlarında mevcuttur. Bu kibarlık, nezaket ve cömertliğin nedenini William Mitchel Ramsay, odada bulunan kişilerin yaşlarına bağlamıştır. Genellikle yaşlı olduğunu söylediği köylülerin, davranışlarıyla ziyaretçileri olumlu yönde etkilediklerini, kaba ve cahilce hareketler yapabilecek, idaresi güç genç nüfusun ise neredeyse yok denecek kadar az olduğunu belirtmiştir.²⁴⁸

5.2. Hanlar

Hanlar, Anadolu topraklarında ve Balkanlardan başkent İstanbul’a kadar olan güzergâh üzerinde belirli aralıklarla inşa edilmiş, genellikle oldukça büyük, bir kısmı iyi ve kullanılabilir durumda, bir kısmı da harabe halini almış; seyyahların yolculukları boyunca sıklıkla uğradıkları yapılardır. Genellikle atların ve develerin bir günde ortalama seyahat edebilecekleri süre temel alınarak kervan yolları üzerine inşa edilmiş olan hanlar, vakıflar tarafından hayır için yaptırılabilirdikleri gibi, aralarında özel mülkiyete ait olanlar da bulunmaktadır. Charles Pertusier, 1815 yılında İstanbul ve civarında edindiği izlenimlerde; kamu binası olarak adlandırdığı hanların bazı beyler tarafından gösteriş amaçlı, özel şahıslar tarafından da hayır amaçlı yaptırıldıklarını

²⁴⁷Ramsay, *a.g.e.*,s, 40.

²⁴⁸Ramsay, *a.g.e.*,s, 42.

söylemiştir.²⁴⁹ İskoç yazar Charles Mac Farlane ise neredeyse inşa edilen tüm han, köprü, çeşme ve hamamların kişisel girişimlerle yaptırıldığına vurgu yaparak; bunların paşa ya da padişah tarafından yaptırılmaları halinde kendi mülkiyeti sayılmayacağından vakıfların bu işi üstlendiklerini belirtmiştir.²⁵⁰

Hanların sadece kervan yolları üzerinde bulduklarını söylemek doğru olmaz. Birçok şehir merkezinde olduğu gibi taşrada da hanların bulunduğu seyyahların notlarına yansımıştır. William Wittman, yolcuların seyahatleri sırasında uğradıkları ve hem kendilerinin hem de atlarının kalabildiği hanların Anadolu'daki her kasaba ve köyde bulunduğu özellikle dikkat çekmiş;²⁵¹ William John Hamilton da Bursa'dan Anadolu'nun iç kesimlerine doğru ilerlerken Ulubat Gölü yakınlarında bulunan Kirmasti (Kemalpaşa) kasabesindeki handa kaldıklarını söyleyerek bu durumu örneklendirmiştir.²⁵²

Seyyahlar, ziyaret ettikleri kasabalarda kendilerini misafir etmek isteyen kesim arasında tercih yapamamaları durumunda hanlarda konaklamışlardır. Çoğu yerde, özellikle gayrimüslim kesimin kendilerine ilgi göstermesi, Hıristiyan din adamları ile bazı yerlerde idarecilerin kendilerini ağırlamak istemesi, seyyahları zor durumda bırakmış, bu nedenle hiç kimsenin aklında yanlış anlaşılmalara mahal vermemek için hanlar tercih edilmiştir. James Silk Buckingham, Urfa'ya gittiklerinde kendilerini ağırlamak adına birçok kişinin davet gönderdiğini ancak kendilerinin bir seçim yapmayı reddederek Gümrük Han'da konakladıklarını söylemiştir.²⁵³

Özellikle seyyahlar ve tüccarların konaklaması için düşünülen bu yapılar, buldukları yerlere göre yapısal ve sayısal farklılıklar göstermektedir. Anadolu'nun iç kesimlerindeki çoğu köy ve kasabada bulunan hanlar perişan halde²⁵⁴, küçük ve

²⁴⁹Charles Pertusier, *Picturesque Promenades In and Near Constantinople and On The Waters of Bosphorus*, Printed for Sir Richard Phillips and Co., London, 1820, s.80.

²⁵⁰Mac Farlane, *Kismet...*,s. 271.

²⁵¹Wittman, *a.g.e.*, s. 83.

²⁵²Hamilton, *Researches...*, s. 80.

²⁵³Buckingham, *a.g.e.*, s. 94.

²⁵⁴William Macmichael, Edirne'den 4 saatlik mesafede bulunan Hafsa'da konakladıkları odada bulunan bacanın, ışığı, yağmuru ve rüzgârı aynı anda içeri aldığı söylemiş; odunun oldukça zor bulunduğu yerde mangal üzerindeki kömürler eşliğinde çok zor bir gece geçirdiklerinden bahsetmiştir.bkz. Macmichael, *a.g.e.*, s. 158.

sayıca az iken, ticaret yolları üzerinde bulunan, ithalat ve ihracat açısından önemli bir yere sahip, nüfusu kalabalık kasaba ve şehirlerde ise oldukça iyi durumda, geniş ve sayıca çok oldukları söylenebilir.²⁵⁵ Jerome Van Smith, ülkenin iç kesimlerine doğru ilerlerken kullanılan güzergahlar üzerinde bulunan hanların küçük ve salaş olduğunu ifade etmiş; bunların aksine büyük şehirlerde inşa edilenlerin ise oldukça geniş ve seyyahlar için çok iyi bir konaklama imkanı sağladıklarından bahsetmiştir.²⁵⁶ Charles Frankland, bu ifadeyi desteklercesine, Çorlu’da konaklamak zorunda kaldıkları hanın kötü koşullarına değinirken;²⁵⁷ Charles Mac Farlane ise kervansaray olarak da adlandırılan, genel olarak ahşap, tuğla ve kerpiçten inşa edilmiş Türk hanlarının çok kötü durumda olduklarına dikkat çekmiştir. Charles Mac Farlane Manisa’da gördüğü, soylu bir aileye ait olan beyaz taştan yapılmış hanın ise muhteşem bir görünüme sahip olduğunu dile getirmiştir.²⁵⁸ Manisa’daki hanların oldukça iyi olduğunu dile getiren bir başka seyyah Charles Fellows olmuştur. Bölgeyi ziyareti esnasında özellikle İzmir’deki hanlarla kıyasladığı Manisa hakkındaki notlarında, girdiği bir hanın İtalya’daki saraylar kadar büyük olduğunu söyleyen seyyah, bir hapishane girişini andıran hanın kapısını elindeki büyük anahtarlarla siyah bir kölenin açtığını ve bu hanın aylar sonra konakladığı en güzel yer olduğunu belirtmiştir.²⁵⁹

C.B. Eliot, bu farkı şöyle ifade etmektedir;

“İstanbul’daki hanlar, Türkiye’nin değişik bölgelerini ziyaret ettiğinizde karşılaşacağınız diğer hanlarla temelde farklılık göstermektedir. İstanbul dışındakiler kötü ve kullanışsızdır. Başkenttekiler ise sultanların ve Türk asilzadelerin cömertliğini yansıtmak ve kamu yararı adına ticarete bir avantaj sağlamak için oldukça ferah ve

²⁵⁵Henry J. Van Lennep, 1864 yılı Mayıs ayında Samsun’dan Amasya’ya doğru ilerlerken yol üzerinde birkaç han gördüklerinden bahsetmiş; “Çakal Han” olarak adlandırılan bir yapı hakkında detaylı bilgi vermiştir. Farklı zamanlarda inşa edilmiş birkaç hanın birleşiminden oluştuğunu ifade ettiği yapının, en eski ve orijinal halini koruyan kısmının taştan olduğunu söyleyen Van Lennep, geniş bir avlusu ve avluya bakan odalarda insanların ikamet etmediğini belirtmiş; son dönemde yapılan kısmının ise ahşap bir evi andırdığını, burada konaklamanın pek de rahat olmadığını ifade etmiştir. bkz. Lennep, *a.g.e.*, s. 66-68.

²⁵⁶Smith, *Turkey...*, s.7.

²⁵⁷Frankland, *a.g.e.*, s. 80.

²⁵⁸Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 177.

²⁵⁹Fellows, *A Journal...*, s. 20.

*kullanışlı şekilde inşa edilmiştir. Taştan yapıldıkları için de yangınlara karşı dayanıklıdır. Bazıları, Türk imparatorluğunun farklı yerlerinden gelen tüccarların ikamet edecekleri ve aynı zamanda kervanlarla getirdikleri mallarını koyabilecekleri üç katlı odalara sahiptir.*²⁶⁰

Seyyahlar, çoğunlukla geceyi geçirmek için başvurdukları hanlarda konaklamanın kalabalık nedeniyle bazen mümkün olmadığını, çoğu zaman da kendilerine gösterilen odalarda farklı insanlarla birlikte yatmak durumunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Edward Napier, kaldıkları hanın iki katlı olduğunu belirterek üst kattaki odaların farklı dönemlerde farklı kişilerce kiralandığını, alt katta bulunan ve ahırla bitişik durumdaki odaların da gününbirlikçiler ve seyyahlar için tahsis edildiği bilgisini vermiştir. Napier, hanlarda kalacak yer bulmanın zor olması ile ilgili; *“Genellikle bu tür hanlarda, kalacak yer bulunduğu için şükredilmesi gerekir”*, demiştir.²⁶¹

²⁶⁰Wittman, *a.g.e.*, s. 77-78.

²⁶¹Edward Napier, *Excursions Along the Shores of the Mediterranean*, Volume II, Henry Colburn, London, 1842, s. 317.

Resim 7. Hafsa'daki Harabe Kervansaray²⁶².

Hanlarda konaklayanlar için sağlanan imkânlar, seyyahların değindiği bir başka konu olmuştur. Genel itibarıyla Türk hanlarında yemek verilmemekte, yemek pişirmek ve uyumak için gerekli eşyalar bulundurulmamakta, hatta ateş yakmak için dahi odun, kömür gibi malzemelerin kişiler tarafından getirilmesi zorunlu olmaktadır. Bu durumda seyyahlar ihtiyaçlarını ya yanlarında getirdikleri malzemeler ile karşılamış ya da beraberlerindeki kişileri civar köylerden ihtiyaç duydukları malzemeleri almaları için göndermişlerdir. Örneğin, Charles Mac Farlane konakladıkları bir handa yiyecek bulunmadığı için ekibinden bir kişinin yakındaki pazardan kebab alıp getirdiğini ve böylelikle akşam yemeklerini yediklerini ifade etmiştir.²⁶³

Albert Richard Smith, hanlarda kalacak kişilerin mutlaka kendi yataklarını, küçük bir kilim ve birkaç tabak çanağı yanlarında getirmek zorunda kaldıklarını söylerken,²⁶⁴ John Macdonald Kinneir, Kütahya'daki hanlarda bulunan odaların tamamıyla boş olduğunu ve buralarda konaklamak isteyen kişilerin mutlaka yanlarında ihtiyaç duyacakları malzemeleri getirmeleri gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁵ Jerome Van Smith, geceleri kapalı olan bir geçitten ilerlemek suretiyle giriş yapılan hanlarda, öncelikle hayvanların yüklerinin indirildiğini ve zincirler ya da yularlarıyla bağlanan hayvanların beslendikten sonra yüklerinin penceresi olmayan karanlık odalara konulduğu söylemiş; handaki küçük odalardan birkaçının yabancıların konaklaması için ayrılmakla birlikte bu odalarda lamba ve yakıt dâhil hiçbir eşya bulunmadığını ayrıca burada konaklayacak kişilerin kendilerine ait şilte ve minderleri kullanmaları gerektiğini dile getirmiştir.²⁶⁶

Bazı hanlarda ise durum böyle değildir. Kişilerin günün herhangi bir saatinde karınlarını doyurabilmeleri ve hayvanlarını besleyebilmeleri mümkün olmuştur.

²⁶²Macmichael, *a.g.e.*, s. 158

²⁶³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 178

²⁶⁴Smith, *A Month...*, s. 59.

²⁶⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 237.

²⁶⁶Smith, *Turkey...*, s. 8.

Edward Napier, Bayramiç'te konakladıkları handa atlar için yeteri kadar arpa, kendileri için de oldukça kaliteli ekmek, şarap ve kahve bulduklarını ifade etmiştir.²⁶⁷ Hanların konaklayan kişilere hiçbir şekilde mobilya ve eşya sunmaması haklı olarak çoğu seyyahın olumsuz tutum geliştirmesine yol açarken, bu durumu bir avantaj olarak gören kişilerin de olduğunu belirtmek gerekir. Charles Fellows, Bergama'da konakladığı han için,

“Daha önce kaldığım hiçbir yeri bu kadar sevmemiştim. Etrafımdaki tüm eşyaların bana ait olduklarını görmek çok güzel. Odamın sanki kalem olduğunu hissediyorum.” demiştir.²⁶⁸

Genel olarak bakıldığında seyyahların en çok şikayet ettikleri husus hanların yeteri kadar temiz olmamalarıdır. Charles Fellows, Edremit'te konaklamak zorunda kaldıkları bir handa oldukça kötü bir manzarayla karşılaştıklarını ifade etmiş; kendilerine gösterilen odanın oldukça pis olduğunu ve zeminde peynir ve yağ kalıntıları bulunduğunu belirterek, ateş yakıp temizlemek istemelerine karşın bu odayı değiştirdiklerini söylemiştir.²⁶⁹

Seyyahlar, hanlarda konaklamalarına karşılık bir miktar para ödemek durumunda kalmışlardır. Eğer, hanlar kamu malı ise, konaklama ücreti ağanın yanında çalışan görevliler tarafından tahsil edilmiştir. Charles Mac Farlane, Bergama'ya vardığında ağanın konağına gitmiş ve elindeki tezkereyi gösterdikten sonra ağa tarafından, evinde bulunan Ermeni veznedara para ödemesi karşılığında, handa kalabileceğini öğrenmiştir.²⁷⁰ George Rolleston, 45 kuruş olarak belirlenen bir ücret karşılığında isteyen herkesin hanlarda konaklayabileceği bilgisini verirken;²⁷¹ John Macdonald Kinneir, Kütahya'daki handa odabaşına günlük bir kuruş ödediklerini söylemiştir.²⁷²

²⁶⁷Napier, *a.g.e.*, s. 317.

²⁶⁸Fellows, *A Journal...*, s. 33.

²⁶⁹Fellows, *A Journal...*, s. 43.

²⁷⁰Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 153.

²⁷¹Roleston, *a.g.e.*, s. 84,85.

²⁷²Kinneir, *a.g.e.*, s. 237.

Hanlarda vuku bulan insan ilişkileri de üzerinde durulması gereken başlıklardan birisidir. Genelde birbirlerini tanımayan kişilerin çok da geniş olmayan bir alanda uzunca süre vakit geçirmeleri, sosyal yönden yakınlaşmalarına imkân tanımış; özellikle farklı ülkelerden gelen seyyahların, buldukları ortama dâhil olmaları süreci farklı neticeler doğurmuştur. Tercümanları aracılığıyla Türklerle diyalog kuran seyyahlar, özellikle akşam saatlerinde hanların içerisinde bulunan kahvehanelerde ya da avludaki boş alanlarda kalabalığın arasına karışıp kahve ile tütün içerek kendilerini soyutlamamışlar, ancak bazen farklı nedenlerle olumsuz tepkiler de almışlardır. Charles Frankland, Kırklareli’nde bir handa konakladıklarını, burada her zamanki gibi Türklerin çoğunlukta olduğunu ve bir arada oturarak tütün ve kahve içtiklerini söylerken; Çorlu’da kaldıkları handa kendilerine kötü davranıldığını ifade etmiştir.²⁷³

Anadolu coğrafyasında yaşayan birçok milletin insanın kendileriyle özdeşleştirilmiş meslekleri icra ettikleri, birçok seyahatnamede belirtilen hususlardan biri olmuştur. Hancılık konusunda da Rum ve Türklerin isimleri ön plana çıkmıştır. Özellikle Balkan topraklarından başkente kadar olan bölgede Rum hancıların varlığı söz konusu olurken, Anadolu’da Türklerin işletmeciliğini tekellerine aldıklarını söylemek yanlış olmaz. Charles Frankland, Silivri’den sonra uğradıkları Buados²⁷⁴ isimli bir kasabada geceyi geçirdiklerini ifade etmiş ve bir Rum tarafından işletilen handa kendilerine verilen odanın Türklerin işlettiği hanlardan daha iyi olmadığını dile getirmiştir.²⁷⁵

Hanları işleten kişiler hakkında seyyahlar tarafından farklı ifadeler kullanılmıştır. Misafirperver ve kibar hancılar kadar, kendisinden korkulan ve hizmet etme konusunda oldukça sıkıntı yaratan kişilerin varlığı da söz konusu olmuştur. Macmichael, Hafsa’daki kervansarayda karşılaştığı hancının oldukça kibar olduğunu belirtmiş; Charles Frankland ise Kırklareli’nde uğradıkları handa Hacı olarak bilinen

²⁷³Frankland, *a.g.e.*, s. 71.

²⁷⁴Silivri ile Çekmece arasında Kumburgaz ilçesi bulunmaktadır. Geçmişte Rum nüfusunun yoğun olarak yer aldığı bu yerin Buados olabileceği düşünülmektedir.

²⁷⁵Frankland, *a.g.e.*, s. 84.

hancının civardaki Türkler üzerinde baskıcı bir etkisi olduğunu, insanların bu kişiden fazlasıyla çekindiklerini, Hıristiyanlar için özel gün olması nedeniyle kiralamak istedikleri atları normalden daha pahalıya vermek için uğraştığını, ısrarcı tutumlar karşısında da terliklerini şiddetle sağa sola fırlattığını söylemiştir.²⁷⁶

Seyyahlar, han ve kervansaraylarda bir şekilde konakladıktan ya da ziyaret ettikten sonra kendi ülkelerindeki yapılarla kıyaslama gereği hissetmişler ve bazı benzerlikler olmasına karşın konforun Avrupa'daki otellere nazaran yeterince iyi olmadığı kanaatine varmışlardır. C.B. Eliot, Türklerin, Avrupa tarzı otellere yabancı olduklarını, otellerin yerine han ve kervansaraylar inşa ettiklerini belirterek; 100 ila 1000 kişilik kapasitelerle yapılmış olan bu yapılardan sadece İstanbul'da 200 tane bulunduğunu söylemiş²⁷⁷ ve ülke genelinde ne kadar yaygın olduklarını bu şekilde ifade etmiştir. Konaklayan kişilerin, kilim sermek suretiyle eşyalarını koyabilecekleri bir alan ile onu çevreleyen küçük odalarının olduğunu aktaran C.B. Eliot, konforun Avrupalıların batıda alıştıkları lükse göre olmasa da Türkler, Rumlar ve Ermenilerin aradıkları her şeyi buralarda bulabildiklerini dile getirmiştir.²⁷⁸ George Rolleston, İzmir'deki hanlardan edindiği izlenimleri şu sözlerle ifade etmiştir;

"Hanlar, doğuya özgü bir mimari olduğundan ve bazı noktalarda çok övgü aldıklarından dolayı burada detaylı bir anlatımı hak ediyorlar. Hanların yansıttığı mimari tarz, doğu mimarisinin diğer türlerinde olduğu gibi, Avrupa topraklarına Orta Çağ'da gelmiş ve eğitim binaları için bir esin kaynağı olmuştur. Her iki bina da dörtgen şeklinde bir yapıya ve güçlü kapılar tarafından kapanabilen bir en fazla iki girişe sahiptir. Merkezdeki çeşme ve etrafı çevreleyen koridorlar aradaki benzerliği iyice kuvvetlendirirken; doğudaki binaların iki ya da bazen daha fazla olan odalarının hem altından hem de üstünden geçen koridorların olması ayırt edici bir özellik olarak göze çarpıyor. Her koridorda, güçlü kapılara, küçük pencerelere ve ziyaretçinin halısı ile yatmak için kullandığı eşyaları serebilmesi için yapılmış olan yerden yüksek bir

²⁷⁶Frankland, *a.g.e.*, s. 72.

²⁷⁷Albert Richard Smith, İstanbul'da bulunan hanların sayısını 200 olarak veren bir başka seyyahtır. bkz. Smith, *A Month...*, s. 59.

²⁷⁸Eliot, *a.g.e.*, s. 392.

platforma sahip odalar vardır. Üst katlarda ise dış görünüşü İngiltere’de arıtım çalışması yapan bir fabrikayı andıran genellikle kubbe biçimli güçlü çatılar bulunmaktadır. Zemin katlardaki alanlar çok nadir olarak uyumak için kullanılır, bunun yerine oralardan ya satış ofisi ya da yiyeceklerin saklandığı kilerler olarak yararlanılırdı.”²⁷⁹

Şekil ve büyüklük bakımından her ne kadar benzetilseler de seyyahlar nazarında en önemli fark olarak Türk hanlarının yangına ve hırsızlığa karşı oldukça dayanıklı olması gösterilmiştir. Charles Pertusier, hanların kendi ülkelerindeki gibi yangına ve hırsızlığa maruz kalmadığını ve kayıpların yaşanmadığını özellikle belirtmiştir.²⁸⁰ Charles Fellows ise hanların sağlam ve güvenilir yapılar olduklarını şu sözlerle aktarmıştır;

“Manisa’da konakladığım han, tamamen taş ve demirden yapılmış, ayrıca her penceresi demirden kafeslerle çevrelenmiştir. Kapılar, demirden yapılmış olup oldukça ağırdır. Bir hapisane girişini andıran yapının giriş kapısını ise elindeki büyük anahtarlarla siyahı bir köle açmaktadır.”²⁸¹

Doğu mimarisinin en önemli eserlerinden biri olarak değerlendirilebilecek ve farklı birçok yapının inşa edilmesine de esin kaynağı olmuş hanlar, gerek sağladıkları hizmetin önemi, gerekse muazzam mimarileri ile Anadolu topraklarını ziyaret eden tüm seyyahların mutlaka gezip gördükleri ve konakladıkları bir yer olmuş; çoğu seyyahı, bir cami, bir saray kadar etkilemiştir.

5.3. Oteller

Seyyahlar, İstanbul’a geldiklerinde çoğunlukla Avrupa nüfusunun toplandığı ve Avrupa Mahallesi olarak da bilinen bir bölgede bulunan Beyoğlu’na gitmişler ve burada yabancıların işlettiği otellerde konaklamışlardır.²⁸²

²⁷⁹Roleston, *a.g.e.*, s. 84,85.

²⁸⁰Pertusier, *a.g.e.*, s. 80.

²⁸¹Fellows, *A Journal....*, s. 20.

²⁸²Bu ifadenin bir benzeri Frederick Carlisle tarafından dile getirilmiştir. “Seyyahlar, İstanbul’a geldiklerinde genellikle Beyoğlu’ndaki yabancı otellerde kalmayı tercih etmişlerdir.”(Bkz. Diary in Turkish and Greek Waters, s. 28.

Albert Smith, Beyoğlu'nda bulunan üç adet otelin varlığından bahsetmektedir. Smith, Bay ve Bayan Misseri'nin işletmeciliğini üstlendiği Hotel d'Angleterre'nin; ödemelerin İngiliz parasıyla yapılabilmesi, odalarının durumu ve İngiliz gazetelerini bulundurma hizmetleri nedeniyle en iyi otel olduğunu belirtmiştir.

Daha çok bekar misafirlere hitap eden, kahvaltı ve akşam yemeği de dahil olmak üzere diğer otellere oranla daha ucuz olan; Galignani ile Illustrated News gazetelerini misafirlerine sunan ve işletmesini Giovanni Destuniadu'nun yaptığı Hotel d'Europe ile Haliç manzaralı Madame Guiseppino's yabancı misafirler, özellikle de seyyahlar tarafından tercih edilen diğer iki oteldir.²⁸³

Charles Frankland, Galata'ya iner inmez Beyoğlu'na gitmek için yürüdüklerini ve burada her ne kadar kötü de olsa Giuseppe Vidal isimli bir İtalya'nın işlettiği otele yerleştiklerini söylemiştir.²⁸⁴ Charles James Monk, İstanbul'a geldiğinde ilk olarak Beyoğlu'na gittiğini ve Avrupa'dan gelen seyyahların hemen hepsinin konaklamaları için yapılan Misseri isimli otele yerleştiğini söylemiştir.²⁸⁵ Contess Hahn ise İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Beyoğlu'nda bulunan Madame Balbiani isimli hotelde konakladığını belirtirken²⁸⁶ Henry Christmas, yine Beyoğlu bölgesinde bulunan Hotel de'l Europe'da konakladıkları bilgisini vermiştir.²⁸⁷

Seyyahlar, konaklamak için tercih ettikleri otelleri belirlemek için farklı yöntemler kullanmışlardır. İlk olarak değerlendirilen, daha önce İstanbul'u ziyaret eden kişilerin notları ve birçok seyyahın notlarının birleştirilmesinden oluşan gezi rehberlerinde verilen bilgiler olmuştur. Bir diğer yöntem ise İstanbul'a ayak basılan yerlerde, özellikle Galata'da, otellere müşteri bulmakla görevli kişilerin yaklaşımlarıdır.

Farklı dilleri konuşma becerisi bulunan bu kişilerin seyyahlara kendi dilleriyle hitap etmeleri, gümrük işlerini vakit kaybetmeden çözebileceklerini taahhüt etmeleri

²⁸³Smith, *A Month...*, s. 229, 230.

²⁸⁴Frankland, *a.g.e.*, s. 91.

²⁸⁵Monk, *a.g.e.*, s. 2.

²⁸⁶Hahn, *a.g.e.*, s. 32.

²⁸⁷Christmas, *a.g.e.*, s. 14.

tercih sebebi olarak kendisini göstermiştir.²⁸⁸ John Ross Browne, İstanbul'a indikleri noktada kendisini görev yaptıkları otelin müşterisi yapmak için çaba gösteren altı kişinin olduğundan bahsetmiş; kendisinin Beyoğlu'nun temiz, havadar ve Boğaz manzarası olan ve bir Macar tarafından işletilen “*Hotel de Byzant*”ı tercih ettiği bilgisini vermiştir.²⁸⁹

Tophane'ye indiğinde eşyalarını taşımak için tartışan hamalların arasında “*Hotel de l'Europe*” adına çalışan görevlinin eşyalarını otele kadar götürdüğünü söyleyen John Oldmixon, genellikle kendi gibi seyyahların önce Tophane'ye indiğini, sonrasında labirent gibi sokaklardan ilerleyerek Beyoğlu'nda bulunan otellere gittiklerini belirtmiş, kendisinin Rumların idaresinde bulunan ve yurtdışı elçilik binalarının yakınındaki Hotel de'l Europe'a yerleştiğini söylemiştir.²⁹⁰

Seyyahların otel seçimlerinde, eğer varsa gidecekleri yerde kendilerini karşılayan kişilerin önerileri etkili olmuş; hiçbir şekilde yönlendirme olmadığında ise kendilerinin bizzat görüp beğenmeleri sonucunda karara varılmıştır. Fred Burnaby, İstanbul'a ulaştıklarında, konaklamak için daha önce aldığı duyumlara istinaden İngiliz otellerinin pek konforlu olmadığını, bunun yerine Fransız otellerini tercih etmeyi düşündüğünü dile getirmiş; çevrede bulunan bir ipek tüccarının kendisine “*Hotel De Luxemburg*”u önerdiğini ifade ederek; otele müşteri bulmakla görevli bir Rum'un kendilerine gümrük işlerinde yardımcı olduğunu söylemiştir.²⁹¹

James Ellsworth De Kay, İstanbul'da konaklamak için Beyoğlu'nda vuku bulan yangın nedeniyle yer bulamadıklarını, kendilerini karşılayan tüccarın son çare olarak kendilerini bir İtalyan tarafından işletilen “*Locanda Triestina*” isimli bir hana

²⁸⁸Aubrey De Vere, seyahat ettikleri geminin İstanbul Boğazından geçerek şehre yakın bir yerde demirlediğini ve sonrasında gelen küçük kayıklara bindirilerek karaya çıkartıldıklarını söylemiş; burada bekleyen tercümanlardan Rum olan bir kişinin kendisine yaklaşarak İtalyanca, yardımcı olmak istediğini kendisini rahat edebileceği bir yere yerleştirebileceğini söylediğini belirterek onunla birlikte hareket edip bir İtalyan tarafından işletilen bir pansiyona gittiklerini belirtmiştir. bkz. Aubrey de Vere, *a.g.e.*, s. 115.

²⁸⁹John Ross Browne, *Yusef or The Journey of The Frengi*, Harper & Brothers, New York, 1853, s. 120.

²⁹⁰John Oldmixon, *Gleanings from Piccadily to Pera*, Longman, Brown and Green, London, 1854, s. 279,283.

²⁹¹Burnaby, *a.g.e.*, Vol.I, s. 14.

yerleştirdiğini ifade etmiştir.²⁹² Christopher Cooke, İstanbul'a geldiğinde gemide bulunan tercümanın yönlendirmesiyle saygıdeğer bir Fransız'ın işlettiği Beyoğlu'ndaki "Hotel De Pera"ya yerleştiğini belirtmiştir.²⁹³ Walter Thornburry ise İstanbul'u ziyareti boyunca Beyoğlu'nda bulunan ve "Misseri's Hotel" olarak da bilinen Royal Monopoly Hotel'de ikamet etmiştir.²⁹⁴ William Makepeace Thackeray'de tıpkı Thornburry gibi, Beyoğlu'nda bulunan ünlü Misseri Hotel'inde konakladığı bilgisini vermiştir.²⁹⁵

1840 yılında uğradığı İstanbul'da ikamet etmek için Beyoğlu'ndaki Matmazel Joseph'e gittiklerini söyleyen Charles Londonderry Vane, diğer seyyahlar gibi yabancıların sahip olduğu bir otelde konaklamayı tercih etmiştir.²⁹⁶ İstanbul'a gelen yabancı nüfusun, özellikle yabancı sermayeli otelleri tercih etmeleri, onların Anadolu topraklarında bir araya gelmelerini ve bazı durumlarda ortak hareket etmelerini de mümkün kılmıştır. Edmondo De Amicis, İtalya'dan deniz yoluyla geldiği İstanbul'da eşyaları ile birlikte gümrükten geçtiklerini ve sonrasında Beyoğlu'nda bulunan "Hotel de Byzance" isimli otele yerleştiklerini söylemiş,²⁹⁷ konakladığı otelde Ruslar da dâhil farklı milletlerden çok sayıda seyyahın bulunduğunu ve gerek akşam yemeği esnasında gerekse de dinlenme saatlerinde bir araya gelmek suretiyle gün içerisindeki gözlemlerini birbirleriyle paylaştıklarını, gezilecek yerler konusunda istişarede bulduklarını söylemiştir.²⁹⁸

Walter Thornbury, otelde kaldığı süre içerisinde her sabah insanların gruplar oluşturarak kendilerine gezi planı hazırladıklarından söz etmiştir. Bir grubun Galata Kulesi'ne giderek İstanbul manzarasını görmek istediğini, diğer grubun İstanbul'un yüksek noktalarından olan Yangın Kulesi'ne giderek şehre su getiren suyollarını

²⁹²James Ellsworth De Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, J&J Harper, New York, 1833, s. 77.

²⁹³Christopher Cooke, *A Journey Due East*, Hall, Smart and Allen, London, 1864, s. 210.

²⁹⁴Walter Thornburry, *Turkish Life and Character*, Smith, Elder and Co. 65. Cornhill, Vol.II, London, 1860, s. 97.

²⁹⁵William Makepeace Thackeray, *Notes of A Journey from Cornhill to Grand Cairo*, Chapman and Hall, London, 1846, s. 103.

²⁹⁶Vane, *a.g.e.*, Vol.II, s. 166.

²⁹⁷Edmondo Amicis, Çev. Maria Hornor Lansdale, *Constantinople*, Vol. I, Henry T. Coates & Co. Philadelphia, s. 32.

²⁹⁸Amicis, *a.g.e.*, s. 76.

görmek istediklerini, geri kalanların da Asya ve Avrupa kıyılarında bulunan sarayları görebilmek için kayak turuna çıktıklarını belirtmiştir.²⁹⁹

19. yüzyılın başlarında Anadolu topraklarına ayak basan seyyahlar, İzmir'e geldiklerinde hiç yabancılık çekmemişlerdir. Otellerin olmaması, konaklama için bir sorun olacakken, Levant Şirketi'nin varlığı, seyyahlar için tarif edilmez bir nimet olmuştur. Seyyahlar, şirketin kurduğu depo, fabrika, villa ve temsilciliklerden faydalanmışlardır. John Cam Hobhouse, 1810 yılında başkonsolosluk binasında konaklamıştır. 1830'lı yıllarla birlikte İzmir'de oteller kendisini göstermeye başlamış ve seyyahlar için kaliteli odalar cezbedici bir hal almıştır. William Knight, "Büyük İzmir Oteli"³⁰⁰ ile subaylar tarafından rağbet gören Salvo's Navy Hotel'in varlığından bahsetmektedir.³⁰¹ George Keppel, İzmir'in güney batı kesiminin gayrimüslim nüfusun bu bölgede ikamet etmesi nedeniyle Türkler tarafından "Gâvur İzmir" olarak adlandırıldığını ve bu ifade ile şehrin ikiye bölündüğünü belirtmiş; dar ve kötü döşenmiş caddelerin hareketi kısıtladığını ve "*Locanda Di Nuoava Europa*" isimli meşhur hotele geldiklerinde rahata kavuştuklarını söylemiştir.³⁰² Seyyahlar mümkün olduğunca kendi ülkelerinden birilerinin sahip olduğu otellerde konaklamayı tercih etmişlerdir. Charles Fellows İzmir'e indiğinde İngilizlerin idare ettiği Navy Hotel'i tercih ettiğini özellikle vurgulamıştır.³⁰³

İstanbul ve İzmir'in ardından yabancı sermayenin kullanımında olan oteller Bursa'da da karşımıza çıkmaktadır. Charles Barkley, yorucu bir yolculuğun ardından tıpkı kendi evindeki rahatı bulabildiği, büyük ve ferah Hotel Bellevue'ye yerleştiklerini söylemiş;³⁰⁴ Charles James Monk, İstanbul'dan Bursa'ya gitmek için Boğaz'dan bir buharlı gemi ile yaklaşık 6 saat kadar süren bir yolculuğun ardından Gemlik'e vardıklarını ve buradan at kiralayarak Bursa'ya geçtiklerini belirterek, at üstünde süren yaklaşık 5 saatlik yolculuğun ardından Bursa'daki "*Hotel d'Olympe*" de

²⁹⁹Thornburry, *a.g.e.*, s. 97.

³⁰⁰Henry Christmas'ın notlarında, 1850 yılı itibarıyla Büyük İzmir Hotel'i'nin yerine Hotel de Mille'nin faaliyet gösterdiği belirtilmektedir. bkz. Christmas, *a.g.e.*, s. 95.

³⁰¹Schiffer, *a.g.e.*, s. 111.

³⁰²Keppel, *a.g.e.*, s. 301,302.

³⁰³Fellows, *A Journal...*, s. 2.

³⁰⁴Barkley, *a.g.e.*, s. 28.

konakladıklarını ifade etmiştir.³⁰⁵ Olympe Otelinin bir başka misafiri de Annie Brassey olmuştur. Brassey, yorucu bir yolculuğun ardından, şehrin eteklerine kurulmuş olan otele yerleştikleri bilgisini vermiştir.³⁰⁶Bursa’da bulunan oteller, aynı zamanda Avrupalıların şehirdeki varlığının da kanıtıdır. Sayılarının birden fazla olması, bölgeyi ziyaret eden tüccar ve seyyahların çokluğunu gösterirken, yakın civarda da otellerin bulunması dikkat çekicidir. Genellikle büyük şehirlerin merkezinde bulunan yabancı sermayeli oteller, Bursa yolu üzerinde bulunan küçük bir yerleşim yerinde de seyyahların karşısına çıkmıştır. Edwin De Leon, Bursa güzergâhında uğradıkları Çekirge’de cennetimiz ifadesiyle tasvir ettiği ve konaklayacakları “*Hotel of Vassilaki*”ye yerleştiklerini söylemiş; ahşaptan yapılmış ve mavi boyalı binanın çok güzel bir bahçesi olduğundan bahsetmiştir.³⁰⁷

5.4. Evler

Evler, seyyahlar için öncelikli tercih olmamıştır. Anadolu’daki imkânların yetersizliği, onları evlerde konaklamaya itmiştir. Bazen kendi çabalarıyla bir ev bulmuşlarken, çoğu durumda ise, buldukları yerlerin idarecileri kendilerine bu fırsatı yaratmıştır. Francis Arundell, Dinar’a vardıklarında ev ev dolaşıp geceyi geçirebilecekleri bir yer aradıklarını, ancak bulmanın pek de mümkün olmadığını belirtmiş; umutlarını yitirmek üzereyken Molla’nın, evinin kapısını kendilerine açtığını ifade etmiştir. Kasabadaki en güzel ev olarak nitelediği yerde yemek ve yatacak yer hazırlatıldığını dile getiren Arundell, tam o sırada odaya iki kişinin daha geldiğini ve dilenci olduklarını tahmin ettikleri bu kişilerin de kendileriyle aynı odada kalmak istediklerini, buna karşı çıkmalarına rağmen Molla’nın “*Allah’ın huzurunda herkes eşittir*” demesiyle durumu kabullendiklerini söylemiştir.³⁰⁸

Seyyahların kendilerine önerilen evlerden memnun kalmadıkları durumlar da olmuştur. William John Hamilton, Kars’tan sonra 7 saatlik mesafede bulunan Hacı Veli Köyü’ne uğradıklarını, burada Kars kaymakamının kendileri için tahsis ettirdiği

³⁰⁵Monk, *a.g.e.*, s. 48,49.

³⁰⁶Brassey, *a.g.e.*, s. 91,92.

³⁰⁷Edwin de Leon, *Thirty Years of My Life on Three Continents*, Vol. II, Ward and Dawney, London, 1890, s. 289.

³⁰⁸Arundell, *Discoveries...*, s. 174.

konağa yerleştiklerini söylemiş, atlarıyla birlikte aynı odada kaldıklarını, aralarında sadece bir parmaklığın bulunduğunu belirterek duydukları memnuniyetsizliği anlatmıştır.³⁰⁹

Paşa, kaymakam, bey gibi yerel yöneticiler kendilerine fermanlarla gelen seyyahları mümkün olduğunca zengin Ermeni³¹⁰ ve Rum tüccarların evlerine yönlendirmişler, bazen de kendi evlerinde misafir ederek onları onurlandırmışlardır.³¹¹ Charles Fellows, Kütahya'ya vardığında ikamet edebilmek için gerekli olan fermanı paşaya gösterdiğini ve sonrasında paşanın kendisini kasabanın baş tüccarı olan bir Ermeni'nin evine gönderdiğini söylemiştir. Eve vardığında kendisinin ana odada yerden hafifçe yükseltilmiş ve onur köşesi olarak adlandırılan, yastıklarla döşeli alana oturtulduğunu belirten seyyah, zeminin Türk ve İran halılarıyla kaplı olduğunu ve bunun zenginlik ve refah göstergesi sayıldığını dile getirmiştir.³¹² Charles Mac Farlane, bu gönderimlerin zorunlu olabildiğine değinerek; şartlarını beğenmedikleri hanın pek de iyi bir yer olmaması nedeniyle Ermeni veznedardan daha iyi bir yerde konaklama talep ettiklerini, akabinde ağanın emriyle rızaları sorulmadan bir Rum başpiskoposun evine gönderildiklerini belirtmiştir.³¹³

Seyyahların, yöneticiler tarafından emir vermek ve ailelerin görüşünü almamak suretiyle evlere yönlendirildikleri ve bu durumun farklı sonuçlar doğurabildiğinin en iyi örneği Charles James Monk tarafından verilmiştir. Üç farklı kasabada, kaymakam tarafından üç farklı milletten ailenin yanına gönderilen seyyah, deneyimlerini şu şekilde aktarmıştır; Kütahya'da kendilerine Ermeni aileye ait iki büyük oda tahsis edildiğini belirten seyyah, kendilerine oldukça iyi bakıldığını, bu durumun belki de

³⁰⁹Hamilton, *Researches...*, s.196.

³¹⁰Viscount Pollington, Erzurum'dan Halep'e gitmek için 1838 yılının Haziran ayında çıktığı yolculuğunda Muş'a uğramış ve şehirde bir Ermeni tüccarın evinde konakladıkları bilgisini vermiştir.bkz. Pollington, *a.g.e*, s. 447.

³¹¹Fred Burnaby , Nallıhan'da Kaymakamın kendilerini evinde ağırladığını söylemiş; bkz. Burnaby, *a.g.e*, Vol. I, s. 95; Ankara güzergâhı üzerinde bulunan İstanos'a geldiklerinde, Ayaş'tan ayrılmadan haber gönderdikleri için köyün girişinde kadı ve beraberindekiler tarafından karşılandıklarını ve müdür olarak adlandırılan amirin evinde ağırlandıklarını belirtmiştir. Burnaby, *a.g.e*, Vol. I, s. 109.

³¹²Fellows, *A Journal...*, s. 150.

³¹³Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 153; William John Hamilton da Sinop'a girdiğinde kasabanın idaresinden sorumlu olan kişinin kendisini mahalledeki bir konağa yerleştirdiğini söylemiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 307.

Ermenilerin İngiliz koruması altına girmek istemelerinden kaynaklanabileceğini söylemiştir.³¹⁴ Charles James Monk, Kütahya'dan sonra Eskişehir'e geçtiklerini söylemiş ve burada ilk ve son defa kaymakam tarafından bir Türk'ün evinde misafir edildiklerini belirtmiştir.³¹⁵ Charles James Monk, İznik'e geldiklerinde ise bir Rum'un evine gönderildiklerini; burada ev sahibinin kendilerini oldukça isteksiz karşılayarak sadece bir miktar pilav verip yanlarından ayrıldığını söylemiştir.³¹⁶

Her ne kadar, çoğunlukla gayrimüslimlerin evlerine yönlendirilseler de seyyahların Türk evlerinde kaldıkları istisnai durumlar da bulunmaktadır. Böyle durumlarda, evlerde erkeklerin bulunduğu anların takip edilmesi oldukça önem arz etmiştir. Charles Mac Farlane, Çeşme'den sonra uğradığı bir köyde (Seradem) Türk ailenin yanında kalmak için önceden gerekli ayarlamaların yapıldığını ve eve gittiklerinde kendilerini küçük bir kız ile annesinin karşıladığını söylemiş; kadının kendilerini görünce sadece gözleri açıkta kalacak şekilde örtündüğünü ve sonrasında kocasının Çeşme'ye gittiğini ve kendilerini bir hafta öncesinde beklediklerini ifade ederek; kocası olmadan onları eve alamayacağını dile getirdiğinden bahsetmiştir. Sonrasında kızıyla haber gönderip erkek kardeşini çağırtıran kadının kendisini kabul ettiğini söyleyen Charles Mac Farlane, evin iki katlı olduğunu, alt katta mutfak ile Türk ailenin yattığı yatak odasının, üst katta ise kendilerine tahsis edilen geniş bir odanın bulunduğu bilgisini vermiştir.³¹⁷

Seyyahlar, daha önceden tanıdıkları veya bir vesile ile buldukları yerde tanıştıkları tüccar, din görevlisi, idari amirler gibi önemli kişilerden aldıkları niyet mektupları ile farklı yerlere seyahat etmişler, burada mektubun yazıldığı kişileri bulmak suretiyle ya onların evlerinde ya da gösterdikleri başka evlerde ikamet etmişlerdir. James Silk Buckingham, Mardin'den sonra uğradıkları Diyarbakır'da Yusuf isimli Hıristiyan bir tüccarın evine gittiklerini, tüccara kendilerini Mardin'den gönderen Süryani Başpapazın mektubunu ileterek yardımını talep ettiklerini iletmış;

³¹⁴Monk, *a.g.e.*,s. 64.

³¹⁵Monk, *a.g.e.*,s. 73.

³¹⁶Monk, *a.g.e.*,s. 78.

³¹⁷Mac Farlane, Constantinople..., s. 113, 114.

tüccarın kendilerini çok iyi karşıladığını ve evinde kaldıkları süre içinde de hizmette kusur etmediğini dile getirmiştir.³¹⁸ Fred Burnaby, Divriği'ne ulaştıklarında Sivas'ta Paşa'nın verdiği mektubu kaymakama ilettiklerini ifade ederek, kendilerini karşılamaya gelen askerler ile birlikte kaymakamın tahsis ettirdiği bir Türk'ün evine yönlendirildikleri bilgisini vermiştir.³¹⁹

Niyet mektupları her durumda işe yaramıştır denemez. Genellikle mektubu gönderen ve alan kişilerin birbirleriyle olan ilişkileri, seyyahlara olumlu yönde yansımışsa da birkaç istisnai durum da söz konusu olmuştur. John Macdonald Kinneir, Afyonkarahisar'da kendisini misafir eden Ermeni tüccarın Kütahya'da yaşayan başka bir tüccara iletilmesi için mektup verdiğini söylemiş, ancak Kütahya'da yaşayan tüccarın mektubun gereğini yapmayarak kendilerini misafir etmediğini, mektuba rağmen kendilerini şehirdeki bir hana yerleştirdiğini belirtmiştir.³²⁰

Seyyahlar kendilerine tahsis edilen evlerde, hangi milletten ve dinden olursa olsun iyi ağırlandıklarını söylemişler, buralarda ücretsiz kalmalarına rağmen bazı durumlarda ev sahibine ödeme yaptıklarından bahsetmişlerdir. Henry F. Tozer, seyahatleri süresince ailelere yük olmamak adına özel mülklerde konaklamayı düşünmediklerini, ancak Anadolu'da yeteri kadar han olmayışı ve olanların durumunun da kötü oluşu nedeniyle fikirlerini değiştirmek zorunda kaldıklarını söyleyerek; kendileri için seçilen ailelerin gerek Hıristiyan gerekse de Müslüman çok iyi şekilde ev sahipliği yaptıklarını, sadece aralarında çok fakir olanlara kendi istekleri neticesinde para yardımında bulduklarını belirtmiştir.³²¹

Genellikle Hıristiyan ailelerle birlikte konaklamak isteyen seyyahlar arasında temiz olmaları nedeniyle Müslüman evlerinde kalmayı tercih edenler de olmuştur. Ancak bazen bu istekleri halk tarafından kabul görmemiş ve mecburen farklı seçenekleri değerlendirmek durumunda kalmışlardır. William Ainsworth, Aksaray'a ulaştıklarında kasabadaki tüm Hıristiyanların bir festival kutlaması için yakındaki bir köye gittiklerini ve kasabanın ortasında meraklı bakışların altında iki saat boyunca

³¹⁸Buckingham, *a.g.e.*, s. 369.

³¹⁹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 337.

³²⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 236.

³²¹Tozer, *Turkish...*, s. 116.

kendilerine kalacak yer göstermeleri için onları beklediklerini dile getirmiştir. Genellikle temiz ve konforlu bir Müslüman evinde kalmak istediklerini söylediklerini aktaran William Ainsworth “*Gâvurlar, gâvurlara gider*” şeklinde bir ifadeyle karşılaştıklarını sonrasında bir Ermeni sarrafın gelerek kendilerini alıp evine götürdüğünü belirtmiştir.³²²

Türklerle konaklamayı tercih eden seyyahların şikâyet ettikleri konulardan biri aile bireylerinin meraklarından kaynaklanan rahatsız edici tutumlar olmuştur. Böyle durumlarda seyyahlar ve beraberindekiler her ne kadar konforlu bir ortamda istirahat etseler de ayrılmanın daha doğru olacağı kanaatine varmıştır. William Mitchel Ramsay, kendisinden önce Anadolu’yu ziyaret eden William Hamilton’un Türklerin tutumları karşısındaki kızgınlığını şöyle aktarmaktadır; “*Kaldığımız evin bir Türk’e ait olması bizi hayal kırıklığına uğrattı. Daha az rahatsız edici bir meraka maruz kalacağımız bir Rum veya Ermeni’nin evinde kalmayı tercih ederdik. Böyle bir durumda ev sahibi yersiz bir merakla arkadaşımın paltosundaki askeri rütbeleri sökmeye çalışırken, bu adamın ev sahibi olduğunu bilmeyen Albay onu sert bir şekilde azarlamıştı.*”³²³

Genellikle gündüz seyahat eden seyyahlar, konaklamak için büyük kasaba ve şehirleri tercih etseler de hava koşulları, güvenlik, açlık ve yorgunluk gibi sebeplerden dolayı köylerde konaklamak durumunda kaldıkları olmuştur. Özellikle küçük yerleşim yerlerinde evlerin baraka şeklinde inşa edilmesi, ahırların evlerin bir odası olarak benimsenmesi konaklamak için zorlu koşulların oluşmasına yol açmış; imkânsızlıklar nedeniyle yiyecek bulma konusunda da sıkıntıların yaşandığı görülmüştür. William John Hamilton, Bursa’dan 6 saatlik mesafede bulunan ve 150 hanelik nüfusu bulunan Hasan Ağa Köyü’ne ulaştıklarında geceyi burada geçirdiklerini söylemiş, kaldıkları yerin bir ahırdan bozma oda olduğunu ve bitişikteki hayvanlar ile aralarında ince bir duvar bulunduğunu belirterek, oradaki ev sahibinin kendilerine yemek olarak ekmek, soğan ve bal, sirke ve üzüm suyundan yapılmış bulama verdiğini ifade etmiştir.³²⁴

³²²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s.197,198.

³²³Ramsay, *a.g.e.*, s. 30.

³²⁴Hamilton, *Researchers...*, s. 78,79.

5.5. Posta Merkezleri

Postaneler, bir başka ifadeyle posta merkezleri, seyyahların at temin ettikleri yerler olmakla birlikte konaklamak için de oda hizmeti sunulan önemli merkezlerden biridir. Macmichael, Türklerin, postanelerine bir yabancı gelmesi durumunda onları genellikle seyyahlar için tahsis edilen bir odaya buyur ettiklerini belirtmiş; odanın iki kenarında alçak divanların bulunduğu, halıyla kaplı, uzun minderleri olan ve bağdaş kurularak oturulan bir yer olduğunu söylemiştir.³²⁵

Türkiye’de çok sayıda posta merkezi olmasına karşın, ikamet etmek için sunulan imkânlar tatmin edici nitelikte olmamıştır. Oldukça küçük ve pis olarak değerlendirilen odalarda seyyahlar mümkün olduğunca kalmaktan kaçınmışlar, ancak başka bir alternatif bulunmadığında mecburen geceyi buralarda geçirmişlerdir. John Macdonald Kinneir, seyahati boyunca fazlasıyla kirli ve gürültülü posta evlerinde kesinlikle konaklamadığını özellikle vurgulamış,³²⁶ ancak akşam saatlerinde ulaştıkları Seyitgazi’de başka seçenekleri olmadığından bir çukur olarak tasvir ettiği posta merkezinde kaldığını dile getirmiştir.³²⁷

Anadolu’yu gezen seyyahlar içerisinde, istememesine karşılık posta merkezlerinde en çok konaklayan isim John Macdonald Kinneir olmuştur. Kinneir, Geyve’de at temin edememeleri ve bir gün beklemek durumunda kalmaları nedeniyle Türkiye’nin en berbat yeri olarak nitelediği posta merkezindeki odada konaklamıştır.³²⁸ George Keppel ise Akhisar’a ulaştığında kalmak için girdikleri posta evinin oldukça kötü olması nedeniyle kasaba ağasına haber gönderip kalacak bir yer talep ettiklerini, bunun sonucunda da kendilerine bir ev tahsis edildiğini söylemiştir.³²⁹

William Macmichael posta merkezlerini şu ifadelerle tanıtmıştır; “*Türklerin posta hanelerine bir yabancı gelmesi durumunda genellikle seyyahlar için tahsis*

³²⁵Macmichael, *a.g.e.*, s. 142.

³²⁶Kinneir, *a.g.e.*, s. 33-36.

³²⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 45.

³²⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 263.

³²⁹Keppel, *a.g.e.*, s. 284.

*edilen bir odaya buyur edilirdi. Bu oda iki kenarında alçak divanların olduğu, halıyla kaplı, uzun minderleri olan ve bağdaş kurularak oturulan odalardı.*³³⁰

5.6. Kahvehaneler

Kahvehaneler kasaba ve köy merkezlerinde daha çok halkın tütün içip sohbet ederek vakit geçirdikleri yerler olarak bilinmesine karşın, yerleşim yerleri arasındaki güzergâhlar üzerinde de yolcuların dinlenmesi, yemek ihtiyacı ve hayvanları için bir şeyler tedarik etmesi, hatta konaklamaları için de imkânlar sağladıkları olmuştur. John Macdonald Kinneir notlarında, kasaba merkezlerinde bulunan kahvehanelerin konaklama anlamında da hizmet verdiklerini gösteren bir örneğe yer vermiştir. Samsun'a yaklaştıklarında yanlarındaki tatarı, kendilerine kalacak yer ayarlaması için önden gönderdiklerini söyleyen seyyah; kasaba nüfusunun tamamına yakınının Türk olması nedeniyle, kahvehanede bir oda kiralamanın daha mantıklı olacağını kanaat getirmiş ve denize bakan küçük, temiz bir oda tuttuklarından bahsetmiştir.³³¹

Aslına bakılırsa kahvehanelerin belirli bir standardı olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Kimi yerlerde sadece kahve ve tütün ikram edilirken, konaklama ve yemek verilen kahvehaneler de olmuştur. William John Hamilton, İstanbul'dan Bursa'ya doğru hareket ettiklerini, öncelikle deniz yoluyla Mudanya'ya oradan da atlar ile Bursa'ya geçmeyi planladıklarını ancak Mudanya'daki gümrükte görevlilerin kendilerini beklettiklerini belirtmiş; bu nedenle karaya inerek bir kahvehanede konaklamak durumunda kaldıklarını ve farklı insanların bir arada kaldığı bu yerde yatamayıp kahveciden içerisinde herhangi bir eşya olmayan boş bir odayı kendilerine tahsis etmelerini isteyip orada kilimlerin üzerinde uyduklarını söylemiştir.³³²

Bazı kahvehanelerde han benzeri ayrı ayrı odalar mevcutken, özellikle imkânların çok da iyi olmadığı bölgelerde tek odanın içerisinde konaklamak durumunda kalan kalabalık grupların varlığından bahsedilmiştir. Charles Mac Farlane, Menemen'in Güzelhisar Köyü yakınlarında bir kahvehanede akşam yemeği ve geceyi

³³⁰Macmichael, *a.g.e.*, s. 142.

³³¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 302-305.

³³²Hamilton, *Researches...*, s. 69,70.

geçirmek için durduklarını söylemiş; ancak burada yemek ikramı olmadığını, bunun yerine yanlarında getirdikleri kumanyalardan tükettiklerini, kahvehanelerin sadece kahve ve tütün sattıklarını ifade etmiştir. Küçük bir odada kalabalık bir grup eşliğinde kaldıklarını belirten seyyah, haşereler ve odada yanan kömür sobası nedeniyle uyumanın pek mümkün olmadığını söylemiştir.³³³ Arundell ise İzmir'den Efes'e gitmek için çıktıkları yolda konaklamak için kahvehanelerin olduğunu söylemiştir. Seyyah, ziyaret ettiği bölgede kahvehaneleri genellikle Arapların işlettiğini söylemiş, konaklama kapasitelerin 10-12 kişi ile sınırlı olduğu bilgisini vermiştir.³³⁴

5.7. Açık Hava

Seyyahlar, mutlaka bir han, köy odası, posta merkezi veya kahvehanelerde konaklama fırsatı yakalamışlardır. Ancak kendilerine tahsis edilen yerlerin iyi durumda olmadığı ya da uğradıkları küçük yerleşim yerlerinde ellerindeki fermanları gösterecek idareci bulunmadığı durumlarda yerli halktan yardım talep etmişler veyahut onlardan gelen teklifleri değerlendirmişlerdir. Hiçbir şekilde destek alamadıklarında ise geceyi kendi imkânları dâhilinde açık alanda yatarak geçirmeyi tercih etmişlerdir. John Macdonald Kinneir, Vezirköprü'de kendilerine kalacak yer ayarlanana kadar sokakta beklediklerini, bu arada çoğu ilk defa Avrupalı birini gören halkın, etraflarına toplandığını ve aralarından birinin gâvurların özel bir evde kalmamaları gerektiğini vurgulayarak kahvehanedeki odalarda konaklamak zorunda olduklarını iddia ettiğini dile getirmiş, bu ısrara rağmen kendilerine bir oda tahsis edildiğini, ancak böceklerin çokluğundan kilimleri serip verandada uyduklarını ifade etmiştir.³³⁵

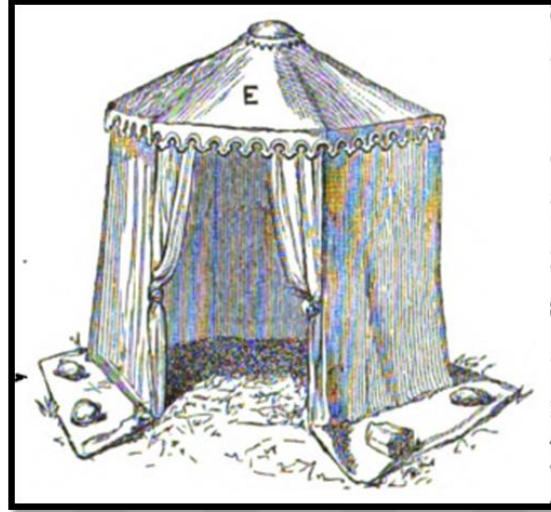
Henry J. Van Lennep, Anadolu ziyaretlerinde konaklayabilmek adına hazırladıkları bir çadırdan bahsetmektedir. Çadırın kurulması aşamasını detaylarıyla anlatan seyyah, bir de resmini eklemiştir.³³⁶

³³³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 146.

³³⁴Arundell, *A Visit...*, s. 23.

³³⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 297,298.

³³⁶Lennep, *a.g.e.*, s. 58.

Resim 8. Henry J. Van Lennep ve Ekibinin Konaklamak için Hazırladıkları Çadır³³⁷

William John Hamilton, Karadeniz kıyıları boyunca yaptığı gezisi sırasında Samsun civarlarındaki Alaçam Köyü'ne uğramış, burada kendisine tahsis edilen evin oldukça kirli olduğunu ve rahat edemediğini belirterek, evin önünden geçen nehir kenarındaki yeşillikler üzerine çadırını kurdurtarak burada kalmaya karar verdiğini belirtmiştir.³³⁸

Charles Barkley, Eskişehir'e vardıklarında handa konaklamak adına teşebbüste bulduklarını ancak gittikleri her iki handa da kalacak yer olmadığından müsait bir arazi üzerine çadırlarını kurduklarını söylemiş, sonrasında kasabanın dış mahallesinde ikamet eden ve ellerinde ismine yazılmış bir mektup bulduklarını Ermeni tüccar Monsieur Joanaki Hordja'nın oldukça ferah ve geniş evine yerleştikleri bilgisini vermiştir.³³⁹

5.8. Diğer

Seyyahlar, konaklamak için tüm alternatifleri değerlendirmelerine karşın bir sonuç alamamışlar ve yanlarında da çadır bulundurmamışlarsa, çözüm olarak dini yapılara yönelmişler ya da kendilerine bu imkânı sağlayamayan yöre halkı tarafından

³³⁷Lennepe, *a.g.e.*, s. 58.

³³⁸Hamilton, *Researches...*, s. 298.

³³⁹Barkley, *a.g.e.*, s. 66.

başka alternatiflere yönlendirilmişlerdir. William Ainsworth, Gebze’de konaklamak için sadece bir mescit bulabildiklerini belirtmiş, küçük ancak oldukça temiz olan bu yerin kasabadaki dinlenilebilecek tek yer olduğunu söyleyerek, uykularının sabah namazına gelen halk tarafından bölündüğünü ifade etmiştir.³⁴⁰ John Macdonald Kinneir, Ünye’de kendilerine kalacak yer olarak; bir Rum’un kilisenin bitişiğinde bulunan bir odayı kendisine gösterdiğini ifade etmiştir. Koşulları iyi olmadığı için burayı istemediklerini dile getiren seyyah, kasabadaki birçok evi incelemelerine rağmen hiçbir yerde daha iyisini bulamadıklarını söylemiş ve geceyi orada geçirmek zorunda kaldıkları bilgisini vermiştir.³⁴¹ John Morrill, seyahati esnasında uğradığı İzmit’te altı rahibin yaşadığı bir Rum manastırına yerleştiklerini söylemiştir.³⁴²

William Knight, Anadolu’nun belirli merkezlerinde bulunan konsoloslukların, otel, han vb. konaklama merkezlerinin bulunamaması durumunda misafirhane olarak kullanıldığına dair bilgiler paylaşmıştır. Çanakkale’de konaklama yerinin olmadığını söyleyen seyyah, ancak bunun sorun edilmediğini belirterek, kasabaya gelen küçük grupların konsolosluklar tarafından misafir edildiğini dile getirmiştir.³⁴³

6. Seyyahlara Karşı Tutum

Anadolu’nun farklı kesimlerinde seyyahlara karşı tutumlar değişiklik göstermektedir. Bazı köy ve kasabalarda aşırı bir merak ve misafirperverlik ön plana çıkarken bazen de sert tepkiler ve ilgisizlik söz konusu olmuştur.

Halkın yabancılara karşı tavırlarını belirleyen çeşitli etkenler bulunmaktadır. Özellikle günlük hayatta hangi milletten olursa olsun erkeklerle yan yana gelmeleri dahi yasak olan kadınlar ile onların himayesinde büyüyen çocuklar, seyyahlara en şiddetli tepkiyi veren kitle konumundadır. Charles Frankland, İzmir’de, Türklerin yaşadığı varoş bir mahallede ilerlerken birkaç kadının bir eve ait bahçenin girişinde sohbet ettiğini; kendilerini uzaktan gördüklerinde hiç bir şekilde tepki vermediklerini ancak o istikamette pazar bulunabileceği ihtimali üzerine bir süre yürüdükten sonra

³⁴⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 17.

³⁴¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 317,318.

³⁴²Marindin, *a.g.e.*, s. 100,101.

³⁴³Knight, *a.g.e.*, s.148.

kadınların aceleyle yerden taş alarak, evlerin içinden çıkan diğer kadınlar ve çocukların da katılmalarıyla kendilerini taşıdıklarını ifade etmiştir.³⁴⁴

Charles Fellows ise sokakta yürüdüğü sırada kendisini gören bir kadının dışarıda oynayan çocuğuna “*Gâvur geliyor*” diye seslendiğini ve çocuğun hemen içeri kaçarak kapıyı kilitlediğini söylemiştir.³⁴⁵

Türk kadınları, hem erkek hem de yabancı olmaları nedeniyle seyyahlara karşı aşırı tepki vermekten kaçınmamışlardır.³⁴⁶ İlginç olan, kendileri kadar çocuklarının da bu kişilerden uzak durmaları için değişik yollara başvurmalarıdır. Anneler, çocuklarına gayrimüslim olarak nitelendirdikleri Avrupalıların, tehlikeli olduğu yönünde telkinlerde bulunup zaman zaman da onları korkutmuşlardır. Charles Fellows, Türk kadınlarının yabancıları kendi çocuklarına öcü olarak tanıttıklarını ve bir korkutma aracı olarak kullandıklarını belirterek gâvur tabirinin de küçüklükten itibaren onlara öğretildiğini şu ifadelerle belirtmektedir;

*“Caddeden ilerlerken kadının biri 6 yaşındaki çocuğunu telaşla yanına çağırdı. Gâvur geliyor diyerek onu aldığı gibi kapıyı da kapattı. Hizmetlimin söylediğine göre gâvur kelimesi tam olarak tercüme edilememekle birlikte Türklerin ona yüklediği anlam kâfir, Allah’ı olmayan kişidir. Bu ifade çocukları korkutmak amacıyla öcü niyetiyle kullanılmaktadır.”*³⁴⁷

Erkeklerin ise seyyahlara kötü davrandıkları durumlara pek rastlanmamaktadır. Çoğunluk ya sessiz kalarak ilgi göstermemiş, ya da kendilerine ve devletlerine duydukları merak nedeniyle seyyahlarla içtenlikle bir ilişki kurmayı denemişlerdir.

³⁴⁴Frankland, *a.g.e.*, s. 254.

³⁴⁵Fellows, *A Journal...*, s. 64.

³⁴⁶Bu durumun özellikle 19.yy’ın ikinci yarısı itibarıyla büyük şehirlerde değişiklik göstermeye başladığı seyahatnamelere yansımıştır. Albert Richard Smith, İstanbul’da dolaşırken içinde bayanların bulunduğu bir at arabasının yolun kalabalık olması nedeniyle önlerinde durduğunu belirtmiş; içerisinde oturan bayanlardan birinin kendisine doğru baktığını ve kendisinin de ona bakmasına rağmen biraz geri çekilir gibi olduysa da bakmaya devam ettiğini dile getirerek bu durumun bundan birkaç sene önce yaşanması durumunda kızgın bir şekilde arabanın yanından uzaklaştırılmalarını kaçınılmaz olacağını söylemiştir. Smith, *A Month...*, s. 54-55. William Hamilton, kadınların yabancı gördüklerinde kendilerini saklamadıklarını ve normal hareketlerine devam ettiklerini belirterek, bir değişimin yaşandığına dikkat çekmiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s.205.

³⁴⁷Fellows, *A Journal...*, s. 64.

1883 yılı Ekim ayı başlarında, Tatarlı isminde bir köye yolu düşen William Mitchel Ramsay, ekonomik açıdan gözlemler yapmak amacıyla köy halkına yakın olmak istemiş ancak köy odasında saatlerce oturmasına rağmen etrafındaki Türklerin kendisiyle bir kelime dahi konuşmadıklarını belirterek amacına ulaşamadığını dile getirmiştir.³⁴⁸ Ramsay, verdiği bir başka örnekte ise tamamen farklı bir deneyimden bahsetmektedir. 1882 yılında Britanya'nın Ankara konsolosu olan Bay Gatheral'ın iki yıl öncesinde tanıklık ettiği bir olayı aktaran Ramsay, dünyayı ilk kez bisikletle dolaşmak için yola çıkan Bay Stevens'in Ankara'da oldukça merak uyandırdığını ve bir sonraki gün kasabadan ayrılışının ise tören eşliğinde gerçekleştiğini belirtmiştir.³⁴⁹

Merak duygusu Anadolu insanının yabancılarla, özellikle de seyyahlara yaklaşımlarında belirleyici rol oynamıştır. 19. yüzyıl boyunca köylülerin farklı nedenlerle meraklarını artıran veya ortadan kaldıran gelişmelerin olduğu seyyahların söylemlerinden anlaşılmaktadır. Charles Frankland, Kırklareli'nde konakladıkları bir handa oradakilerin aslında fazla meraklı olmadıklarını ancak taşıdıkları silahlara oldukça ilgi gösterdiklerini söylemiştir.³⁵⁰ Uşak'ta yaşayan halkın oldukça meraklı olduğunu dile getiren Arundell ise kasabadan ayrılana kadar yerlilerin kendilerini bir an bile olsun yalnız bırakmadıklarını söylemiş; özellikle kıyafetlerini, eşyalarını ve nasıl tıraş olduklarını inceledikleri bilgisini vermiştir.³⁵¹

Merak, çoğu zaman seyyahların işlerini de zorlaştırmıştır. Charles Fellows, Türkiye'de seyir defteri tutmanın veya dikkat gerektiren herhangi bir işi takip etmenin oldukça zor olduğunu belirtmiştir. Bunun nedeni olarak da kalacağı odaya girmesiyle birlikte ellerinde tütün çubukları ile Türklerin hemen içeriyi doldurmalarını; oturup yaptığı her hareketi büyük merakla izlemeleri olarak açıklamıştır. Çatal ve bıçağı nasıl kullandığını, ağzına koyduğu her lokmayı takip ettiklerini söyleyen Charles Fellows, bu nedenle yaptıklarına odaklanamadığını ancak birkaç yıl öncesine kadar gâvur

³⁴⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 22-24.

³⁴⁹Ramsay, *a.g.e.*, s. 26.

³⁵⁰Frankland, *a.g.e.*, s. 71.

³⁵¹Arundell, *A Visit...*, s. 70.

olarak adlandırdıkları yabancılara bakmayan ve konuşmayan Türklerin oldukça nazik bir şekilde kendisini rahatsız etmelerinin sorun olmadığını da belirtmiştir.³⁵²

Seyyahların toplumun geneli tarafından iyi karşılandığı yerler yok değildir. Buralarda gerek kadın gerek erkek herkes seyyahlarla görüşebilmek adına olağanüstü gayret göstermiş ve mümkün oldukça ikramda bulunmuşlardır. Charles Fellows, Fethiye yakınlarında bir köyde, kendisine rehberlik edenlerin etrafı dolaşmaya başlamadan önce kendisini ve ekibini evlerine götürdüğünü ve kapının önüne serilen kilimlere oturduklarını söylemiş; ardından köyün kadınlarının sırayla gelerek kaymak, yoğurt ve ekmekten oluşan hediyelerini önlerine koyduklarını belirtmiştir. Köyün erkeklerinin yanlarına oturduklarını, kadın ve çocukların ise ayakta beklediklerini belirten Charles Fellows, ineklerden süt sağılıp kendilerine ikram edildiğini ifade etmiştir.³⁵³

Seyyahların yanlarında bulundurdukları ilaçlar ve bazı hastalıkları iyileştirme hususundaki becerileri nedeniyle doktor olarak kabul görmeleri, özellikle köylüler tarafından saygıyla karşılanmaları ve el üstünde tutulmalarıyla sonuçlanmıştır. Charles Mac Farlane, Ege yöresini ziyareti sırasında kendisini şapkasıyla gören herkesin onu hekim sandığını söylemiş, ilaç ve tedavi isteyenlerin yanında kör ve sakat olanların bile mucize yaratabileceğini düşünüp kendisinden yardım talep ettiğini belirtmiştir.³⁵⁴ Arundell, Sirge köyüne gittiklerinde konakladıkları odanın kısa süre içinde köy halkı tarafından doldurulduğunu; kendilerini merak edenler kadar hastalıklarını soranların da olduğu bilgisini vermiştir. Ellerindeki imkanların köylüleri iyileştirmeye yetmeyeceğini ifade eden Arundell, buna rağmen hastaların sabah erkenden odanın önüne kadar gelip uyanıp uyanmadıklarını görmek adına kafalarını içeriye uzattıklarını söylemiş; hepsine birer reçete yazmadan odadan ayrılmadıklarını dile getirmiştir.³⁵⁵

İyi karşılanma nedenlerinden biri de özellikle yolculuklarına İstanbul'dan başlamaları nedeniyle başkentten hiçbir şekilde haber alamayan kesime haber

³⁵²Fellows, *A Journal...*,s. 82.

³⁵³Fellows, *An Account...*, s. 150.

³⁵⁴Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 205.

³⁵⁵Arundell, *Discoveries...*,s. 259.

getirmeleri olmuştur. Etraflarını saran kalabalık halk kitlesi, padişahın durumu, savaş olasılıkları gibi konularda bir posta memuru edasıyla seyyahları soru yağmuruna tutmuşlardır. Bir başka neden ise dini gerekliliklerdir. Türkler özellikle dinlerinin emrettiği şekilde kendilerinden yardım isteyen yolculara dinleri ve milliyetleri ne olursa olsun yardım etmeye dikkat etmişler ve kalacak yer tahsis edilmesi ve sofranın hazırlanması şeklinde seyyahlara yardım etmişlerdir.

Türkiye ile Rusya arasında esen soğuk rüzgârlar, o dönemde Türklere yaklaşan ve destek veren İngilizlere karşı halkın sempati duymasına neden olmuştur. Bu yaklaşma kendini Türklerin İngiliz seyyahlara karşı yaklaşımını da büyük ölçüde belirleyen etken olmuştur. Ülkenin hemen her köşesinde seyyahlara sürekli savaş ihtimali ve İngiltere'nin böyle bir durumda Türklere yardım edip etmeyeceği sorulmuş, ayrıca İstanbul'dan çok uzakta bulunan köy ve kasabalardaki halk, başkentte vuku bulan olaylar hakkında haber alma fırsatı yakalamıştır. Fred Burnaby, 1876 yılında gittiği Yozgat'ta İngilizlerin kasabaya geldiğini duyan herkesin onları görmek için toplandığını dile getirmiştir.³⁵⁶ William Leake ise, kendilerine karşı yapılan karşılama hakkında şunları belirtmiştir;

“Kasaba'ya (Konya civarlarında) yaklaşırken çok sayıda insan bizi karşıladı. Bir adam ayakları birbirine bağlı bir çift güvercini generalin atının ayaklarının önüne attı, diğerleri de güreştiler ve dans ettiler. Kalacağımız yere vardığımızda bize hediyeler, karpuzlar ve kurutulmuş meyveler ikram edildi.”³⁵⁷

Seyyahlara karşı iyi davranılmasının nedenleri arasında yöre halkına yardımcı olabilecek işlerle uğraşmaları da gösterilebilir. Charles Thomas Newton, Bodrum ve çevresinde yaptıkları geziler sırasında Datça'ya uğradıklarını ve kasabanın ağası konumundaki Mehmet Ali Ağa'nın kendilerine oldukça iyi davrandığını söylemiştir. Kendisi ve ekibinin ihtiyaçlarının hızlıca karşıladığını ifade eden Newton, Ağa'nın kasabaya bir cami inşa etmek istediğini ve bunun için de taşın ihtiyaç duyduğunu, yaptıkları kazılardan bu amaca uygun olarak fazlasıyla taş ve kaya çıkabileceğini ve

³⁵⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s.181.

³⁵⁷Leake, *a.g.e.*, s. 96.

bu konuda yardım ettikleri için iyi davranıldığını belirtmiştir. Ayrıca Muğla’da, ağanın kendisine düşman kişilerin varlığından bahsettiğini söyleyen seyyah Newton, “*Bizim kendisi hakkında İzmir paşasına güzel temennilerde bulunacağımızı da düşünmüş olabilir*” ifadesiyle aslında ağanın şahsi menfaatleri için kendilerine yardım ettiğini öne sürmüştür.³⁵⁸

Charles Fellows ise Muğla civarında dolaşırken karşılaştığı bir uygulamadan oldukça etkilenmiştir ve şu tespitte bulunmuştur. “*Anadolu’nun Batı kısmında su testileri tıpkı antik çağda yaşamış Yunanlılarda olduğu gibi kırmızı kilden yapılmaktadır ve bu testilerin içleri su doldurularak sıkı bir şekilde yol kenarlarındaki ağaçların gövdelerine bağlanır ve seyyahların buralardan geçerken kullanmaları amaçlanır.*”³⁵⁹

Resim 9. Yol Kenarına Bağlanmış Su Testisi³⁶⁰

William Turner, Anadolu coğrafyasında kendilerine gösterilen misafirperverliğin insanların karakteri olduğu kadar, aynı zamanda padişahın emri de olduğunu vurgulamıştır. Kendilerine verilen ferman ile sadece Türklerin değil, farklı

³⁵⁸Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s. 165,166.

³⁵⁹Fellows, *A Journal...*,s. 258.

³⁶⁰Fellows, *A Journal...*, s. 259.

milletlerden kişilerin de verilen emir doğrultusunda en iyi imkanları sağlamak için gayret gösterdiklerinden bahseden seyyah, bu anlamda yaşadığı tecrübeyi şu şekilde aktarmıştır;

“Gelibolu’da bir Rum Piskopos’un evinde yemeğe katıldık. Aynı anda Türk adetlerine uygun olarak 22 tanesi tatlı olmak üzere 40-50 kadar farklı yiyecek servis ettiler. Bazılarını tatmaktan başka hiçbir şey yapamadığımız bu durumda yapılan israf bizi gerçekten şok etti. Fakat bize söylendiğine göre yiyelim ya da yemeyelim Padişah’ın fermanı gereği bu ikramlar yapılmak zorundaymış ve yemeklerden arda kalanlar muhtaçlara dağıtılmış. Fermana yazdığı gibi gerçekten de bu uygulama uzun süreden beri kabul görmekte ve her bey bir liste halinde hazırlanması gereken yemekleri sıralamaktadır. Bu, yol boyunca sürekli aynı yemekleri yememizin nedenini de açıklamaktaydı. Bu husus tayin olarak adlandırılmaktaydı ve genellikle yolda olan elçilere ve bir emir vasıtasıyla bir Türk’ü ziyaret edecek olan diğer saygın yabancılara uygulanmaktaydı.”³⁶¹

Savaş ihtimalinin bulunduğu dönemlerde muhbirlik yapmak amacıyla Anadolu’ya geçmiş olabilecekleri şeklinde bir değerlendirmeye seyyahlara mesafeli yaklaşıldığı durumlar söz konusu olmuştur. Kıyafetleri nedeniyle, devlet memurları olarak düşünüldüklerini söyleyen Charles Fellows, ülkede yeni çıkan kanunların, ağalar tarafından köy meydanında okunduğunu söylemiş; bu kanunlardan birinin her köyden askerler tedarik edilerek gerek İstanbul’a gerekse ülkenin başka bir bölgesine gönderilmesinin istenmesi olduğunu belirterek; bu nedenle kendilerinin bir köye girdiği zaman asker almadan sorumlu memurlar oldukları zannedilerek erkeklerin uzaklaştığını ve bir süre dağlarda saklandıklarını söylemiştir.³⁶²

Özellikle hükümete karşı olan ve isyan halindeki Müslüman köylerde yabancılara ve ellerindeki fermanlara karşı tepki gösterilmiş; hükümet adına çalışan ajanlar olabilecekleri düşünüldüğünden hiçbir şekilde kendilerine yardım

³⁶¹William Turner, *Journal of A Tour in The Levant*, Vol. I, John Murray Albemarle Street, London, 1820, s. 47.

³⁶²Fellows, *An Account.....*,s. 45-47.

edilmemiştir. William Mitchel Ramsay, deneyimlerine dayanarak Anadolu'da yaşayan köylülerin, sürekli soru soran ve mesleği net olarak bilinmeyen her yabancıyı hükümetin bir ajanı sandıklarını, bu nedenle tek dileklerinin bu kişilerden mümkün olduğunca çabuk ve masrafsız bir şekilde kurtulmak olduğunu dile getirmiştir. Ramsay, bu tutuma en çok Müslüman köylerde rastlandığını belirterek, Rum köylerinde daha az karşılaşılmamasına karşın, Hıristiyanların bir hükümet ajanı ile gezgin bilim adamı arasındaki farkı anlayacak derecede zeki olduklarından bahsetmiştir.³⁶³

John Macdonald Kinneir ise Ankara'ya ulaştıklarında konsolostan ellerindeki fermanı Paşaya iletmesini istemiş ve Ankara'da halkın kendilerine saldırmadan rahatça gezebilmeleri için destek talep ettiklerini belirtmiştir. Kinneir, Paşanın kendilerini yabancı ülkelerin işgal planlarını gerçekleştirmek adına bilgi toplamak amacıyla geldiklerini iddia ederek yardımcı olmadığını söylemiştir.³⁶⁴

---

³⁶³Ramsay, *a.g.e.*, s. 7-10.

³⁶⁴Kinneir, *a.g.e.*, s. 65.

III. BÖLÜM: SOSYAL HAYAT

1. MİMARİ

1.1. EVLER

Anadolu’da mimari anlamda yapılan hemen her yapıda, bazı istisnalar hariç, Rum ustaların parmağı vardır denilebilir. Özellikle çeşme ve suyolu yapımıyla ünlenen Rumlar, Türklerin konakladıkları evlerin inşasında da çalışmışlar ve yaptıkları işlerin sağlamlıklarıyla övünmüşlerdir. Türklerin gösterişten uzak ve barakayı andıran evleri kendileriyle özdeşleşirken, bu tarzın dışına çıkılıp görsel ve sağlamlık açısından etkileyici yapılar tercih edildiğinde, mutlaka bu binaların yapım aşamasında Hıristiyanların rol aldıkları kanaati halk tarafından benimsenmiştir.³⁶⁵

William Mitchel Ramsay, Türklerin zor bir işin altına girmek istemediklerinden oldukça sade ve gösterişsiz evler inşa ettiklerini, bu nedenle de mimari açıdan güzel ve fazla işgücü gerektiren bir ev ile karşılaşıldığında, bunun bir Hıristiyan tarafından yapıldığının bilindiğini söylemiş ve “*Eğer bir Türk, barakadan daha güzel bir yerde yaşıyorsa bilin ki onu bir Rum inşa etmiştir,*” ifadesiyle bu durumu özetlemiştir.³⁶⁶

James Ellsworth De Kay, İstanbul’da bir evin nasıl inşa edildiğine ve ederinin ne kadar olduğuna dair önemli detaylar paylaşmıştır. Oldukça küçük hazırlanan bina iskeleti parçalarının çivilerle birbirlerine tutturulduğunu ve sonrasında çatının yapılarak kiremitlerin döşendiğini söyleyen seyyah; kiremitlerin son sırasına onları sağlam tutmak için taş yerleştirildiğini ve diğer Türk evlerinde olduğu gibi bu evlerde de bacanın inşa edilmediğini ifade etmiştir. Tavanların ince tahtalardan yapıldığını belirten De Kay, üstlerine çakılan geniş tahta parçalarının farklı renklere boyanmak suretiyle iyi bir görünüme sahip olduğunu belirtmiştir. Alt katların tuğla ve harç kullanılmak suretiyle inşa edildiğini ifade eden seyyah, pencerelerin cam

³⁶⁵James Ellsworth De Kay, gayrimüslim kesim içerisinde Rumlardan başka Ermenilerin de evlerin inşasında rol aldıklarını dile getirmiş; ancak hiçbir evde düz bir duvara ve zemin kotuna rastlamadığından Bulgarların günlük işçi olarak çalıştırıldıkları bu yapıların güzel olmadıklarına değinmiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 163,164.

³⁶⁶William Mitchell Ramsay, *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*, Hodder and Staughton, London, 1897, s. 22.

kullanılacaksa³⁶⁷ Fransız stilinde yapıldığını, dıştan parmaklıklarla, içeriden de perdeler ile kapatıldıklarını söylemiştir.³⁶⁸

Türklerin inşa ettikleri bir yapıyı, zarar görmesi durumunda restore etmekle uğraşmamaları seyyahların dikkatini çekmiştir. Evlerin özellikle içinde yaşanılmaz hale gelene kadar kullanılması; hatta yaşam alanının olduğu üst katlara çıkmak için yapılmış merdivenlerin zarar görmesi durumunda dahi tadilatının yapılmaması notlara yansımıştır.³⁶⁹ Seyyahlar, bunun nedenini tam olarak belirtmemekle birlikte, Eliza Cheney Abbot Schneider, halkta yatırım ruhu olmamasının bu tutumda etkili olduğunu söylemiştir.³⁷⁰ Bunun yanında, yeni bir bina inşa etmenin çok daha hızlı ve kolay olduğu düşüncesinin benimsenmesi de onarım işlerinden kaçınılmasında belirleyici rol oynamıştır.

Türklerin, çürümeye başlayan binalarını tamir etmemeleri ve hızlıca yenisini inşa etmeleri, seyyahların Anadolu'yu gezerken sürekli "*harabeyi andıran evler*" ile "*terkedilmiş evler*" ifadelerini kullanmalarının nedenini bir ölçüde açıklamaktadır. William Mitchel Ramsay, bu anlamda Konya'yı örnek olarak göstermiş ve burası için ölümler şehri ifadesini kullanmıştır. "*Şehre belirli yerlerden giriş yaparsanız, kerpiçten yapılmış, çatısız, boş, virane evlerle karşılaşacaksınız*" diyen Ramsay, aynı durumdaki Kayseri'nin 1890'lardaki Ermeni etkisiyle yenileşmeye başladığını ancak Türklerin bazı kamu binaları hariç hemen her binayı çürümeye terk ettiğini dile getirmiştir.³⁷¹ Aubrey De Vere ise bu tutumun sadece Anadolu'nun iç kesimlerindeki köy ve

³⁶⁷Evlerin pencerelerinde cam kullanılması, mülk sahibinin maddi imkanlarıyla doğru orantılıdır. Öyle ki, 19.yüzyılda maliyetinin oldukça yüksek olması nedeniyle cam çok fazla tercih edilmeyen bir aksesuar konumundadır. Fred Burnaby, camın halk için oldukça lüks olduğunu vurgularken; pahalı olmasını Karadeniz'de limanı bulunan Samsun'dan getirilmesine bağlamıştır. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 194,195. Camın tercih edilmediği durumlarda ise kağıt kullanıldığı notlara yansımıştır. William Macmichael, Çorlu'da kağıt kaplı pencerelerin bir gelenek halini aldığını söylerken; konaklamak için girdikleri bir handa odalarının hepsinin bu yöntemle kapatıldığı bilgisini vermiştir. bkz. William Macmichael, *Journey From Moscow to Constantinople In The Years of 1817-1817*, John Murray Albemarle Street, London, 1819, s.160.

³⁶⁸De Kay, *a.g.e.*, s. 120-122.

³⁶⁹Edwin Pears, iskeletleri kaplamalarla ya da kerpiçlerle doldurulan evlerin bir kez inşa edildikten sonra çok nadir olarak onarıldığını ya da yeniden boyandığını dile getirmiş; Hristiyan köylerinde evlerin Müslümanlarınkine oranla daha bakımlı olduklarına notlarında yer vermiştir. bkz. Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Methuen & Co. LTD, London, 1911, s. 44,45.

³⁷⁰Schneider, *a.g.e.*, s. 34.

³⁷¹Ramsay, *a.g.e.*, s. 44

kasabalarla sınırlı kalmadığına dikkat çekerek; İstanbul'daki sokak ve mahallelerde de benzer manzaralarla karşılaştığını dile getirmiştir. Seyyah, genel olarak oldukça küçük ve birbirine bitişik inşa edilen evlerin görünümünün sıradan ve yarı harabeyi andırır şekilde olduklarını belirtirken;³⁷² James Webster, ahşap ve tuğladan inşa edilen İstanbul'daki evlerin hiçbir şekilde tamir edilmemeleri nedeniyle oldukça kötü göründüklerini vurgulamıştır.³⁷³ Albert Smith de evlerin eski ve çürümüş durumda olduklarına dikkat çeken seyyahlardan biridir. Taşıyıcı direkleri kırmızıya boyalı evlerin kötü durumda olanlarının tamir edilmediğini dile getiren seyyah, yıkılmış olanların kalıntılarının da aynen durduğunu ifade etmiştir. Bu durumu mülk sahiplerinin imkanlarına bağlayacakken daha üst tabakaya mensup kişilerin de evlerinin, küflü ve çürümüş gibi görünümüleriyle bakımsız olduğunu görmüş; pencere yerine yapılmış ve çok kirli olan kafeslerin, zemin katlardaki bakımsız panjur ve kapıların buralarda insanların yaşamadığını düşündürdüğünü dile getirmiştir.³⁷⁴

Türklerin özellikle evlerini inşa ederken benimsedikleri mimari tarzları coğrafi koşullar, maddi imkânlar, nüfus gibi farklı etkenlere göre değişiklik göstermektedir. Anadolu'nun iç kesimlerinde ev yapımında kullanılan malzemelerin bölgeye özel olması seyyahların üzerinde durduğu önemli bir konudur. Coğrafi koşullardan faydalandığı gibi doğanın kendilerine sunduğu nimetlerden de önemli ölçüde yararlanmışır.³⁷⁵ Örneğin, dağlık ve kayalık bir mevkide bulunan köylerde evler taştan yapılmışken, ormanlık alanlara yakın yerlerde sürekli olarak ağaçlardan faydalandığı görülmüş; evlerin arkaları tepelere yaslanmışır.³⁷⁶ William John Hamilton, Gümüşhane'den Bayburt'a doğru yola çıktıklarında evlerin sadece ön

³⁷²Aubrey De Vere, *Picturesque Sketches of Greece and Turkey*, Richard Bentley, New Burlington Street, Vol. II, London, 1850, s. 115.

³⁷³James Webster, *Travels Through The Crimea, Turkey and Egypt Performed During The Years 1825-1828*, Vol. I, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830, s.111.

³⁷⁴Smith, *A Month...*, s. 48.

³⁷⁵William Macmichael Çorlu'daki evlerin Bazalttan yapıldığına dikkat çekerek, volkanik oluşumların neticesinde elde edilen kaynakların mimaride kullanılmasını örneklendirmiştir. bkz. William Macmichael, *Journey From Moscow to Constantinople In The Years of 1817-1817*, John Murray Albemarle Street, London, 1819, s.160.

³⁷⁶George Keppel, Kütahya'dan ayrıldıktan sonra ilerlediği istikamette karşılaştığı köylerdeki evlerin hepsinin taştan yapıldığını belirtmiş, bunun nedeni olarak bu bölgedeki antik şehirlerin çokluğunu göstererek, Türk köylülerin bina inşa etmede zorlanmadıklarını, bu yerlerden faydalandıklarını ifade etmiştir. bkz. Keppel, *a.g.e.*,s. 195.

yüzüne duvar inşa edilip diğer kısımlarının yamaçlara yaslandığını söylerken;³⁷⁷1876'da Anadolu topraklarını ziyaret etme fırsatı yakalayan Fred Burnaby, dağ eteğinde bulunan ve Asra Yozgat isminde bir köyden bahsetmiş; burada evlerin doğadan faydalanılarak tamamıyla ağaçtan yapıldığına dikkat çekmiştir. Dikdörtgen şeklinde belirlenen bir alanın derince kazılması ve ağaçlarla duvarlarının yapılması sonucu binaların dikildiğini belirten seyyah, evlerin yine ağaç parçalarıyla ikiye ayrıldığını, bir tarafta hayvanların diğer tarafta da ev halkının konakladığını ifade etmiştir. Çatıda bulunan büyük bir deliğin havalandırma işlevi gördüğünden de bahseden seyyah Burnaby, kış aylarında bu deliğin büyük bir taşla kapatılarak soğuğun önlendiğini aktarmıştır. Ailelerin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu da sözlerine ekleyen Fred Burnaby, on ikiye kadar ulaşan bireylerin sıkışmak suretiyle yerde yattıkları bilgisini vermiştir.³⁷⁸ Asra Yozgat'ı geçtikten sonra ulaştıkları Kavaklı Köyü çıkışında gördüğü kulübelerin duvarlarının ise mermerden yapıldığı bilgisini veren Fred Burnaby, civarda mermerin çok fazla miktarda bulunmasının bunda etkili olduğunu vurgulamıştır.³⁷⁹

Ahşap en çok kullanılan malzemedir,³⁸⁰ buna rağmen taş ve kerpiçten yapılan evler ile mermerden yapılmış sarayları görmek de mümkündür.³⁸¹ Evlerin dış cepheleri özellikle belirli bir mesafeden bakıldığında oldukça güzel, seyrine doyum olmayan bir etki yaratmaktadır. Andree Hope, Türkiye'deki evlerin ahşaptan yapıldığını, beyaz, taş rengi ya da soluk sarı renk ile boyanmak suretiyle oldukça güzel göründüklerini ifade etmiş; hatta resmedilmeye değer olduklarını dile getirmiştir.³⁸² Alfred Colbeck ise

³⁷⁷Hamilton, *a.g.e.*, s. 169.

³⁷⁸Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 159.

³⁷⁹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 171.

³⁸⁰Webster, *a.g.e.*, s. 111; Edmondo De Amicis de İstanbul'daki evlerin ahşaptan yapıldığını belirtmiştir. İkinci katın ilk katın üzerinden dışarıya doğru çıkıntılı olacak şekilde inşa edildiğini ifade eden Amicis, pencerelerin ahşap kafeslerle çevrili olduğuna da notlarında yer vermiştir. bkz. Edmondo De Amicis, Çev. Maria Hornor Lansdale, *Constantinople*, Volume I, Henry T. Coates & Co., Philadelphia, 1896, s. 61. Evlerin ahşaptan yapıldığı Albrert Smith'in notlarında da görülmektedir. bkz. Smith, *A Month at Constantinople*, Second Edition, David Bogue 86 Fleet Street, London, 1850, s. 48.

³⁸¹James Silk Buckingham, Urfa'da evlerin iyi bir duvar işçiliği sonrasında tamamen taştan yapıldığını belirterek, girişte küçük bir kapının olduğunu, kapıdan geçince divanların konuşlandırıldığı avluya ulaşıldığını, üst katta ise dayalı döşeli odaların bulunduğu bilgisini vermiştir. bkz. Buckingham, *a.g.e.*, s. 137.

³⁸²Hope, *a.g.e.*, s. 48.

güllerle kaplı muhteşem bahçelerin ortasına inşa edilmiş; kırmızı kiremitle kaplı çatılara sahip önlerinde geniş verandaları olan evlerin güzel görünümüne dikkat çekmiştir.³⁸³ Evlerin geniş bahçelere sahip olmaları seyyahların notlarına yansımıştır. Özellikle denize kıyısı olmayan yerlerde, evlerin etrafını çevreleyen oldukça büyük bahçelerin olmasına önem verildiği ifade edilmektedir. Tarabya civarında işçilerin bahçelik alanlar için yer açmak adına dik kayaları oyduklarını gördüğünü söyleyen Adam Neale, bununla birlikte sebze kalıplarıyla uzaklardan bazalt getirildiğini, bu malzeme sayesinde çok farklı çiçek ve bitki türlerinin yetiştirildiği bilgisini vermiştir.³⁸⁴

Türklerin gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için inşa ettikleri evler ile kamu malı olarak adlandırılan han, hamam ve özellikle dinleri gereği oldukça önemli olan camiler arasında önemli farklar bulunmaktadır. Türkler, yaşadıkları evlerin camiler kadar ya da onlardan daha fazla dikkat çekici, heybetli olmaması için özen göstermişler, çoğunlukla küçük ve sade yapıları benimsemişlerdir. Aynı zamanda açık hava, saf su ve güneş onlar için vazgeçilmez unsurlar olmuştur. Bu nedenle Müslüman mahallelerinin yüksek alanlara kurulduğu, evlerin geniş ve büyük bahçeli olduğu; ortalarında da çeşmelerin yer aldığını söylemek doğru olur.³⁸⁵

Seyyahlar, şehir merkezlerine yaklaşırken belirli bir mesafeden hayranlıkla tasvir ettikleri evleri, yakından gördüklerinde yaşadıkları hayal kırıklığını aktarmaktan kendilerini alamamışlardır. Evlerin ahşaptan yapılmalarının dışında seyyahların gözündeki tek olumsuz yanları, gerek çatılarda gerekse üst katlarda bulunan düzensiz ve anlamsız çıkıntılar ile oldukça fazla sayıda yapılmış pencereler olmuştur. Aslına bakılırsa seyyahların olumsuz görüş belirttikleri çıkıntılar, yani cumbalar ile sayıca fazla olan pencereler, Türk mimarisinin en temel özelliklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Andree Hope, çoğunlukla iki katlı olan evlerin göze hoş gelmeyen çok sayıda düzensiz çıkıntıları olduğundan bahsederken;³⁸⁶ Clara Eskin Clement, çok

³⁸³Colbeck, *a.g.e.*, s. 143.

³⁸⁴ Adam Neale, *Travels Through Some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, Paternoster-Row, London, 1818, s. 254.

³⁸⁵Clement, *a.g.e.*, s. 252.

³⁸⁶Hope, *a.g.e.*, s. 48.

sayıda pencerenin evleri çirkin ve konforsuz hale getirdiğini belirtmiş;³⁸⁷ Contess Hahn ise bu pencerelerin evleri bir kuş kafesine çevirdiğini söylemiştir.³⁸⁸ Konu ile ilgili görüş bildiren bir diğer seyyah, Charles Vane Londonderry de özellikle İstanbul'da gördüğü evlerin olmazsa olmazı dışa dönük çıkıntılı çatılarına ve kapıları ile pencereleri üzerinde bulunan sundurmalarına vurgu yapmıştır.³⁸⁹ William Senior Nassau, kötü görünümünün dışında, her ne kadar kadınların sosyalleşmesine imkan tanısa da karşı komşusuna degecek kadar caddeye doğru çıkıntılı yapılan cumbaların, sokaklardaki hava akımlarını büyük ölçüde engellemesi nedeniyle de olumsuz bir etki yarattığını gündeme getirmiştir.³⁹⁰

Osmanlı dönemindeki ev mimarileri incelendiğinde varılan sonuç, bir avlunun herhangi bir kenarına inşa edilmiş ev tipidir. Cadde ya da sokak cephele olan Osmanlı evlerinin, ilk ele alınan unsuru yüksek ve pencere içermeyen duvarlarla çevrilmiş olmasıdır. Mimari olan bu unsur, sosyal olarak incelendiğinde ev sahiplerinin mahremiyetini ve emniyetini sağlamanın amaçlandığı görülmektedir.³⁹¹ Aubrey De Vere, bu tarz yüksek duvarların özellikle zenginlerin ikamet ettiği muhitlerde görmenin mümkün olduğunu dile getirmiştir.³⁹² Evlerin üst katlarında cumbaların olması ve bu kısımlarda oldukça fazla pencere bulunmasını da sosyal bir nedene bağlamak; aynı zamanda pencerelerin kafeslerle kapatılmasını da güvenlik adına yapılmış bir diğer eylem olarak göstermek doğru olur.

Çalışma hayatı olmayan ve neredeyse eve mahkûm bir hayat tarzını benimsemiş kadınların, sokakları rahatlıkla görebilmeleri, karşılarındaki evlerde bulunan komşularıyla dışarıya çıkma gereği hissetmeden konuşabilmeleri, kısacası sosyalleşmeleri ve güven içerisinde yaşamaları için bu tarz bir mimari benimsenmiştir. Nitekim Charles Pertusier, evlerin üst katlarına yapılan cumbalar sayesinde sokakların

³⁸⁷ Clara Erskin Clement, *Constantinople*, H.M. Coldwell Company, New York-Boston, 1895, s.250.

³⁸⁸ Hahn, *a.g.e.*, s. 34.

³⁸⁹ Vane, *a.g.e.*, s. 171.

³⁹⁰ Nassau, *a.g.e.*, s. 7.

³⁹¹ Ahmet Akay, *Osmanlı Evleri*, <http://www.ahmet-akay.com/?pnum=94&st=OSMANLI%20EVLER%C4%B0>, Erişim Tarihi: 16.09.2016.

³⁹² De Vere, *a.g.e.*, s. 115.

rahatlıkla takip edilebildiğini söylerken;³⁹³ Bayan Muller, pencerelerin kafesli olmasının nedenini kadınların güvenliğinin sağlanması şeklinde ifade etmiştir. “*Fakir ailelerin evlerinde ev işlerini kadınların yapması dolayısıyla tüm pencereler kafeslidir; zengin ailelerin evlerinde ise köleler çalıştığı için sadece erkeklerin girmesi yasak olan harem odalarının pencerelerine kafes takılıdır. Kadınların girmesinin yasak olduğu ve erkeklerin odası olarak adlandırılan selamlıklar, yine kafeslerin olmadığı odalar olarak bilinmektedir.*”³⁹⁴

Evlerin inşa edilmesi sırasında benimsenen bu tarz mimari özellikler, aslında içlerinde hangi milletten insanların yaşadığına dair önemli bir ipucu niteliği taşımaktadır. Seyyahlar, herhangi bir mahalleye girdiklerinde, evlere bakmak suretiyle orada kimlerin yaşadığını tahmin edebildiklerini dile getirmişlerdir. Josiah Brewer, Türk evlerinin pencerelerindeki ahşap kafesler ile tanındığını belirtirken; reyanın evlerinde ise portatif panjurların varlığından bahsetmiştir.³⁹⁵ Benzer bir değerlendirmeyi Charles Pertusier yapmıştır. Pertusier, İstanbul’da uğradığı bir muhitteki evlerin birbirlerine yakın inşa edilmelerinden, camlarının kafesli olmasından ve kırmızı renginden Türklere ait olduğunu kolaylıkla anlaşıldığını söylemiş;³⁹⁶ Georgina Adelaide Muller ise kafesli pencerelere sahip evlerin olduğu bir caddeye girildiğinde buranın Türk mahallesi olduğunu bu sayede anlaşıldığını bilgisini vermiştir.³⁹⁷

Genel olarak bakıldığında evlerin iki ana bölümden oluştuğu ve odalarının mutlaka merdivenlerin bulunduğu hole açıldığı seyahatnamelere yansımıştır.³⁹⁸ Kadınların, günlerinin büyük bölümünü geçirdikleri haremlik ile erkeklerin evde buldukları dönemlerde dinlendikleri, aynı zamanda gelen misafirlerin ağırlandığı

³⁹³Fellows, *A Journal...*, s. 86

³⁹⁴Georgina Adelaide Muller, *Letters From Constantinople*, Longmans, Green and Co., London, 1897, s. 41.

³⁹⁵Brewer, *a.g.e.*, s. 47-49.

³⁹⁶Pertusier, *a.g.e.*, s. 72.

³⁹⁷Muller, *a.g.e.*, s. 41.

³⁹⁸Edwin Pears, bir Türk evinin iki odasından birinin erkek, diğerinin de ailenin bayan üyeleri için ayrıldığını belirtmiştir. bkz. Pears, *a.g.e.*, s. 44,45.

selamlık,³⁹⁹ evlerin ana iskeletini oluşturmaktadır. Charles Pertusier İstanbul'daki evlerin genellikle erkeklerin oturduğu selamlık ile kadınlara özgü harem odalarından oluştuğunu ve evlerdeki her odanın, merdivenlerin bulunduğu alana açıldığını belirtmiş; konak gibi büyük ikametgâhların girişlerinde ise erkeklerin ağırlandığı geniş salonların bulunduğunu bilgisini vermiştir.⁴⁰⁰ Seyyahların verdiği bilgiler ışığında, İstanbul'daki evleri sahip oldukları genişliklere göre iki kategoride değerlendirmek doğru olur. İlk grup, Boğaz kenarındaki deniz manzaralı evlerdir. Bunlar, buldukları konuma göre dar olmalarıyla dikkat çekmektedir. Diğerleri ise su seviyesinden uzakta, etrafında geniş bahçelerin bulunduğu evlerdir.

Charles Wilkinson bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: “İstanbul'daki evler, yoğun yerleşimin olduğu deniz kenarındakiler hariç, geniştir. Mutfak, ahır, çamaşır odası ve yabancıların kabul edildiği odadan oluşan bir zemin katına sahip evlerin bir de üst katı mevcuttur ve orada aile yaşamaktadır.⁴⁰¹ Bu, Türk evlerinin genel özelliğidir. Evler, sadece genişlik ve oda sayıları açısından farklılık göstermektedir.”⁴⁰²

James Silk Buckingham, Urfa örneğini vererek kadınların ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi erkeklerden uzakta bir yaşam sürdürdüklerine vurgu yapmış; avlunun farklı bir köşesinde bulunan odalarda kalan kadınların, sadece avluya çıktıklarında erkeklerle karşılaştıklarını, aksi takdirde bir araya gelmediklerini söylemiştir.⁴⁰³ Clara Eskin Clement de Türk evlerinin, misafirleri ağırlamak zaman zaman da iş konuşmak için kadınların oturduğu büyük haremlik ve erkeklerin

³⁹⁹Seyahatnameler incelendiğinde 19.yüzyılın sonlarında doğru “Selamlık” ifadesinin yerini yavaş yavaş “Misafir Odası”na bıraktığı anlaşılmaktadır. Özellikle, üst düzey yetkililerin evlerinde rastlanan bu duruma Avrupa tarzı mobilyaların (Sandalye-Masa) kullanımının yaygınlaşmasıyla geçildiğini söylemek doğru olur. Orta ve alt derece tabakaya dâhil olan ailelerde ise eski düzen devam etmiştir. Duvara bitişik, eni yaklaşık bir metre civarında olan ve duvara eşit uzunlukta bulunan divanlar bulunmakta, üzerlerine minderler serilip oturulmaktadır.

⁴⁰⁰Pertusier, *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁰¹Cockerell, Wilkinson'un verdiği bilgilere ek olarak, evlerin genellikle tek katlı olduğunu, en fazla iki katlı evlerin inşa edildiğini, ilk katların kiler ya da ahır olarak kullanıldığını, dışarıdan verilen merdivenlede üst kata, yaşam alanına çıkıldığını ifade etmiştir. bkz. C.R. Cockerell, *Travels in Southern Europe And The Levant 1810-1817*. Düzenleme: Samuel Pepys Cockerell, Longman, Green, And Co. New York, 1903, s. 27.

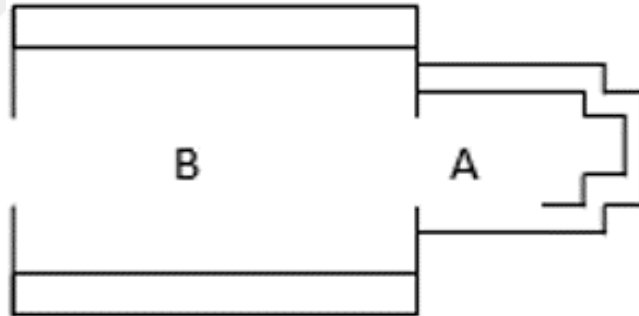
⁴⁰²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁰³Buckingham, *a.g.e.*, s. 137.

oturduğu, diğerine göre daha küçük olan selamlık olmak üzere ikiye bölündüğünden bahsetmiştir.⁴⁰⁴

Haremlik ve selamlık dışında evlerde başka oda yoktur. Çünkü Türklerin gündelik hayatında oturma odası, yemek odası ve yatak odası aynı yerdir.⁴⁰⁵

William Nassau, 19 Eylül Cumartesi günü Lord Stratford ile yemek yediklerini söylemiş ve yaşadığı evi gözlemleme fırsatı yakalamıştır. Nassau, evin büyük olmasa da güzel gözüktüğünü belirterek, Türk stiline uygun olarak inşa edilmiş iki odası bulunduğu bilgisini vermiştir. William Nassau, evin bir krokisini çizerek, mimariyi bu çizim üzerinden anlatmaya gayret etmiştir. “*A odasına sadece B odasından girilebilmektedir. Odanın etrafında pencereler ve divanlar bulunmaktadır. Dışa doğru çıkıntılı kısım suyun üzerinde bulunmakta ve Boğaza ve Karadeniz’e bakmaktadır. Krokide iki çizgi ile belirtilen kısım pencere ve divanların bulunduğu yerlerdir.*”⁴⁰⁶

Bu özellikler alt ve orta düzey aileler için olduğu kadar⁴⁰⁷ refah düzeyi yüksek olan özellikle Paşa gibi konak ve saraylarda ikamet eden Türk ailelerini de kapsamaktadır. Her ne kadar farklı amaçlara yönelik olarak değerlendirilebilecek

⁴⁰⁴Clement, *a.g.e.* s. 250.

⁴⁰⁵Henry J. Van Lennep, Anadolu insanının oturma odası, yemek odası, yatak odası gibi bir ayrıma gitmediklerini söyleyerek; ailenin zengin olması durumunda herkesin kendi odası olduğunu ve yemeklerin hepbirlikte yendiğini, fakir bir ailede ise herkesin tek bir oda içerisinde hayatlarını sürdürdüğünü belirtmiştir. bkz. Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 222,223.

⁴⁰⁶Nassau, *a.g.e.*, s. 8.

⁴⁰⁷Edwin Pears, köy evlerinde aynı odanın birden fazla amaç için kullanılmasından dolayı yemek odası ile yatak odası kavramının bulunmadığını söylemiş; bununla birlikte pijama kültürünün de olmadığını, köylülerin günlük kıyafetler ile uyumaları sebebiyle çarşafı da ihtiyaç duyulmadığını belirtmiştir. bkz. Edwin Pears, *a.g.e.*, s. 46,47.

yeterli sayıda oda bulunsa da, bu evlerde yatak odaları yapılmamıştır. Andree Hope, ziyaret etme fırsatı yakaladıkları bir paşanın evindeki izlenimlerini şöyle aktarmaktadır;

“İstanbul’da bir paşanın evine konuk olduğumuzda hanım, bize büyük ve güzel evini gezdirmek istedi. Bizim gibi yabancılar ilk başta evde hiç yatak odası göremediklerinden oldukça şaşırırlardı. Ancak işin aslı hiç de şaşırılacak gibi değildi, çünkü Türkler, iklim şartlarını göz önünde bulundurarak her odayı yatak odası olarak kullanıyorlardı.⁴⁰⁸”

Evlerin mimarisindeki sadelik kendisini iç ortamda da göstermektedir. Duvarlar özellikle beyaz renklidir ve süslemelerden fazlasıyla uzaktır.⁴⁰⁹ Alfred Colbeck, İslam dinine aykırı olduğundan bu yapıların hiçbir şekilde, özellikle de hayvan figürleriyle işlenmediğini dile getirirken,⁴¹⁰ Cockerell, odalarda süs olarak sadece silahların duvarlara asıldığını söylemiştir.⁴¹¹

Türkler mobilya kelimesine de yabancıdırlar. Sandalye, masa, yatak gibi eşyalara evlerde rastlamak mümkün değildir. Özellikle yemeklerin bulunduğu tepsilerin yere konulması, çorbaların kaşık kullanılmadan kâseden içilmesi, birçok yemeğin de ellerle yenmesi evlerdeki mutfak eşyalarının sadeliğini gösterirken; minder ve şiltelerin üst üste konularak yatak haline getirilmesi, koltuk yerine odaları çevreleyen divanların kullanılması,⁴¹² mobilya anlamında da imkanların kısıtlı olduğunu göstermektedir.

Sandalye ve masa kullanımının Türkler arasında bilinmediği, seyyahlar tarafından özellikle vurgulanan konular arasındadır. Thomas Thornton, yemeğin bakırdan yapılma geniş tepsiler üzerinde getirildiğini ve insanların onun etrafında

⁴⁰⁸Hope, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁰⁹Clara Eskin Clement, ev duvarlarının beyaz ve süssüz olduğunu vurgulamıştır. bkz. Clement, *a.g.e.* s. 250.

⁴¹⁰Colbeck, *a.g.e.*, s. 143.

⁴¹¹Cockerell, *a.g.e.*, s. 27.

⁴¹²Edwin Pears karyola ve döşeğin henüz bilinmediğini, buna karşın her odada yerden yaklaşık 9 inç kadar yüksekte, üzerinde, içi pamukla doldurulmuş kaplama bulunan divanların yer aldığını ifade etmiştir. (bkz. Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Methuen & Co. LTD, London, 1911, s. 44,45.)

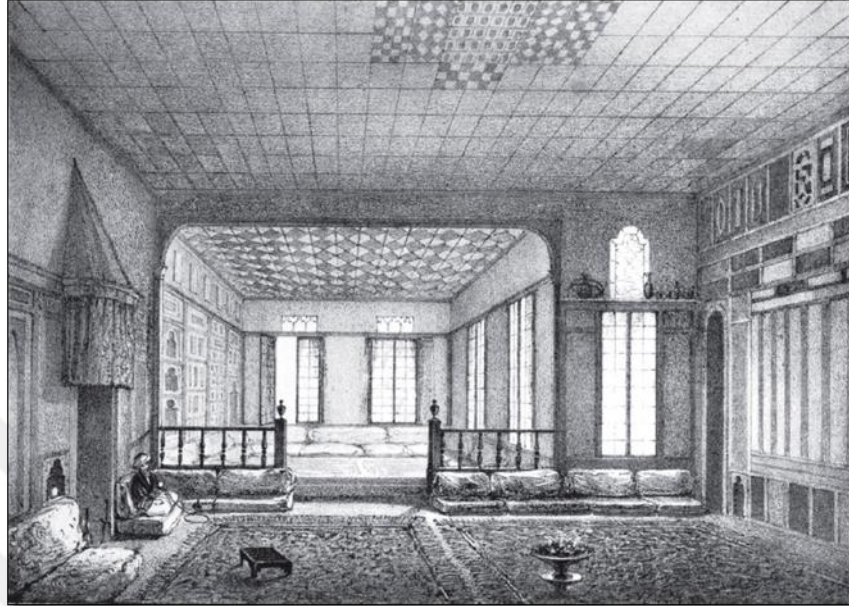
bağdaş kurup yere oturduklarını dile getirirken;⁴¹³ Henry J. Van Lennep, Türklerin evlerinde divanların en çok rağbet gören mobilya türü olduğundan bahsetmiş ve her odada bir tane bulunduğunu belirterek, sandalyelere çok nadir rastlandığını ve Türk komşularının, düğün günlerinde gelin ile damadı oturtmak için kendilerinden sürekli iki adet sandalye talep ettiklerini söylemiştir.⁴¹⁴ Divanların gündüz kanepeler de yatak işlevi gördüğünü söyleyen Edwin Pears, her evde geceleri örtünmek için kullanılan ve gündüzleri rulo şeklinde evin bir köşesinde saklanan yorganların bulunduğundan bahsetmiştir. Köy evinde sandalyelere çok nadir rastlandığını belirten Edwin Pears, bunun yerine iskemlelerin kullanıldığını, evlerde sayısı üçü geçmeyen tepsilerin bulunduğunu ve masa kültürü olmadığı için yemeklerin yerden birkaç inç yükseltile bu tepsilerde yenildiğini ifade etmiştir. Edwin Pears, çatal kullanımının yaygın olmadığı bilgisini paylaşmakla birlikte Avrupalılardan etkilenen bazı evlerde çatal bulunurken, diğer evlerde yemeklerin ellerle yenildiğini, sonrasında da içeriye su ve havlu getirilip ellerin yıkandığını söylemiştir. Lavabonun da bilinmediğini söyleyen Edwin Pears, Türklerin kirli eşyalarını çoğunlukla akarsularda yıkamayı tercih ettiklerini ifade etmiştir.⁴¹⁵

---

⁴¹³Thomas Thornton, *The Present State of Turkey or A Description of The Political, Civil and Religious Constitution, Government and Laws of The Ottoman Empire*, Printed For Joseph Mawman, 22 Poultry, London, 1807, s. 348.

⁴¹⁴Henry J. Van Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, Volume I, John Murray, Albemarle Street, London, 1870,s. 228,229.

⁴¹⁵Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Methuen & Co. LTD, London, 1911, s. 44,45.

Resim 10. Bir Türk Evinin İç Görünümü⁴¹⁶

Türklerin aynı odada oturduklarını, yediklerini ve yattıklarını belirten Cockerell de, tıpkı diğer seyyahlar gibi divanların hem oturma yeri hem de yatak olarak işlev gördüklerini; bunların dolu olması durumunda ise dolapların içinde saklanan yorganların yere serilerek yatak olarak kullanıldığı bilgisini vermiştir.⁴¹⁷ Fred Burnaby, Nallıhan'ı geçtikten sonra ulaştıkları Çayırhan'da bir Türk'e ait olan çiftlik evinde misafir olduklarından bahsetmiş, burada çok iyi ağırlandıklarını söyleyerek, Türk yataklarının oldukça ilkel olduğuna ve karyola kullanılmadığına değinmiştir. Burnaby, yatak niyetine bir ya da iki döşeğin yere serildiğini, battaniye olarak da yorganların kullanıldığını dile getirmiş; bu eşyaların babadan oğula kaldığını da ayrıca vurgulamıştır.⁴¹⁸

Türklerin gündelik yaşantılarında yastık, minder ve şilte gibi eşyaların önemi büyüktür, çünkü hemen her evde bulunan bu eşyalar, çoğu aile için en temel demirbaş durumundadır. Thomas Thornton, odalardaki eşyaları tanımlarken yün ile doldurulan şiltelerden, misafirler için hazırlanan pamuklu küçük yastıklardan, yün ve ipekten

⁴¹⁶Fellows, *A Journal...*, s. 151.

⁴¹⁷Cockerell, *a.g.e.*, s. 27.

⁴¹⁸Burnaby, *a.g.e.*, s. 100.

yapılan püsküllü örtülerden, kadifeden dikilmiş minderlerden bahsederken; zeminin ise mevsime göre değişik tarzlarda tercih edilen ve ayakkabıların çıkartıldığı yer hariç Mısır tarzı hasırlarla kaplandığı bilgisini vermiştir.⁴¹⁹

Thomas Thornton, Türklerin uyumak için oturdukları odalara ya da havanın sıcaklığına göre balkonlara, minder ve şilte serdiklerini söyleyen bir diğer seyyahtır. Evlerde yatak odalarının olmaması kadar Türklerin pijama giymemeleri de seyyahların notlarına konu olmuştur. Hem erkeklerin hem de kadınların sadece gün içerisinde giydikleri iç çamaşırlarına benzer gecelik giydiklerini dile getiren Thomas Thornton, uyku için kullandıkları eşyaların gün içerisinde yüklük içerisinde saklanan pamuklu bir yorgan, bir çarşaf ve bir yastıktan oluştuğu bilgisini vermiştir.⁴²⁰

Henry J. Van Lennep, yüklüklere vurgu yapmıştır. Kullanışlı olmaları nedeniyle evlerin en önemli parçaları olduğunu iddia ettiği yüklüklere; sandık ve gardırop olmadığı için her türlü eşyanın konulduğunu dile getiren seyyah; odanın, divan bulunmayan köşesinde akşam çıkarılan yatakların konulduğu büyük bir başka yüklüğün varlığından daha bahsetmiştir. Odaların içerisinde, yüklüklerin üzerinde uzanan raflar, bir diğer mobilya türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Lennep, bu rafların üzerine meyvelerin konulduğu bilgisini vermiş ve bu sayede daha uzun süre taze kalmalarının sağlandığını dile getirmiştir.⁴²¹

Türklerin evlerindeki sadelik, Adolphus Slade'in mobilyalar hakkında verdiği bilgi ile göz önüne çıkmaktadır. Slade, "*Türkiye'de evlerin mobilyası bir çadıra sığacak kadardır*", şeklinde bir açıklama yaparak, kanepenin çıkarıldığında tüm evin eşyasının iki eşek ile taşınabilecek büyüklükte olduğunu vurgulamıştır. Seyyah, elleriyle yemek yedikleri birkaç metal kap kacak, bir metal lavabo ve sürahi, birkaç bardak ve şerbet sürahisini, yorgan ve yatak örtüleri, iki üç tane kilim, perde ve kanepeleri bir Türk'ün evini oluşturan eşyalar olarak listelemiştir.⁴²²

⁴¹⁹Thornton, *a.g.e.*, s. 348.

⁴²⁰Thornton, *a.g.e.*, s. 348.

⁴²¹Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 222,223; Andree Hope, evlerdeki her odanın yüklüklerle; yüklüklerin içlerinin de döşek ve yastıklarla dolu olduğunu söylemiştir. bkz. Hope, *a.g.e.*, s. 64.

⁴²²Slade, *Records...*, s. 407.

Clara Eskin Clement, evlerdeki sadeliği divanların varlığıyla göstermek çabasındadır. Girdiği her odanın iki ya da üç köşesinde divanlar bulunduğunu söyleyen Bayan Clement, bu divanların köşelerinde de kare şeklinde yastıkların olduğunu ifade etmiştir.⁴²³ Bu sadelik Anadolu'daki tüm evlerin ortak özellikleridir, ancak zengin ailelerin yaşadığı evlerde her ne kadar yatak için tıpkı diğer evlerdeki gibi minderler kullanılsa da mobilya türleri açısından farklılık görülebilmektedir. Kabul odalarındaki Avrupalı tarzda üretilmiş küçük bir masa, birkaç sandalye ve konsolla desteklenmiş bir ayna ile tütün içmek için gerekli malzemelerin yer aldığı bir sehpanın genel olarak kullanılan eşyalar olduğunu belirten Clara Eskin Clement, gezme fırsatı bulduğu bir evde karyolanın bulunmadığını, bunun yerine minderlerin serildiğini belirtmiştir.⁴²⁴

Dış cephenin güzel olması, eşyaların sadeliği ve çeşitliliği, kısacası evler için kullanılan tüm olumlu ifadelerin çoğunlukla büyük şehir ve kasabalarda, bir bakıma nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bulunan evleri kapsadığını söylemek doğru bir yaklaşım olur. Çünkü Anadolu'nun iç kesimlerine gidildikçe evlerin kulübeyi andıran vasat bir yapıya büründükleri; insanların hayvanlarla aynı çatı altında yaşadıkları ve kullanılan malzemelerin ilkeliliği seyyahların olumlu değerlendirmelerinin çok ötesinde kalan bir gerçeği yansıtmıştır.

Kırsal kesimlere doğru ilerledikçe evlerin inşasında iki ya da tek katlı ve iki odalı tasarımın benimsendiği görülmektedir. Genellikle kulübe ve baraka şeklinde yapılan, zemini toprak ve ev yerine oda olarak adlandırılan yapılarda, aileler bir odanın içerisinde hep birlikte yaşamlarını sürdürürken, diğer odalar hayvanlar için ahır olarak kullanılmıştır.⁴²⁵

Köy evleri, sadece bir odadan oluşmakta ve bitişiğinde de hayvanların bakımının yapıldığı bir ahır bulunmaktadır. Ev tabiri yerine oda olarak adlandırılan

⁴²³Clement, *a.g.e.* s. 250.

⁴²⁴Clement, *a.g.e.*,s. 251,252.

⁴²⁵"Konya'ya 6 saatlik mesafede bulunan bir köy olan Tshumbra'da (Çumra) bir Türk evine konuk olduk. İçerideki iki odadan geniş olanı ev sahibinin atları içindi. Diğeri ise koridordan bir iki basamakla ahıra doğru ayrılan bir yerdeydi ve içerisi bir şömine ile bir kanepeli alacak büyüklükteydi. Burası konaklamak için bulabildiğimiz tek yerdi ve geceyi burada geçirdik." bkz. William Martin Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of that Country*, John Murray Albemarle Street, London, 1824, s. 94.

yaşam alanlarının çoğunun çatıları tepelere eşitlenmek suretiyle inşa edilmişlerdir. Henry J. Van Lennep, Tokat'ın Kargın Köy'nde yaşayan Halil Kahya'nın evine gittiklerini söylemiş; bölgedeki en iyi ev olarak adlandırdığı yapının çatısının, tabanına kalın kavak ağacı çakıldıktan sonra üzeri kil ile kaplı meşe ağacından yapılmış kerestelerin yerleştirilmesiyle inşa edildiği bilgisini vermiştir. Çatıyı tutan beş adet sert ahşap sütun olduğunu söyleyen Lennep, bunların arasına yapılan parmaklıkların odayı böldüğünü ve farklı amaçlar için kullanılmasını sağladığını dile getirmiştir. Zeminin toprak olduğu odalarda raflar, dolaplar ve ateş yakılacak alan bulunmaktadır.⁴²⁶

Anadolu köylerindeki tüm evlerin birbirine benzediğini söyleyen Charles Fellows, Assos'ta kaldığı bir evi şöyle tasvir etmiştir; “*Dışarıdan bakıldığında kare şeklinde bir kutuyu andırmaktadır. İçerisi yaklaşık 12 ila 14 feet⁴²⁷ genişliğindedir. Birbirlerine çamur ile yapıştırılmış farklı şekillerdeki taşlardan inşa edilmiştir. Çatısı düzdür ve toprak örtülüdür. Küçük bir silindir ile bu toprak sıkıştırılır ve binayı sudan korur. Pencereleri yoktur, bu nedenle ışık sadece kapıdan girmektedir. Kapıların kilidi yoktur sadece kapandıktan sonra arkalarına takılan bir parça tahta vardır. Duvarlar ve tavan, içine saman karıştırılmış çamurdan yapılmıştır.*”⁴²⁸

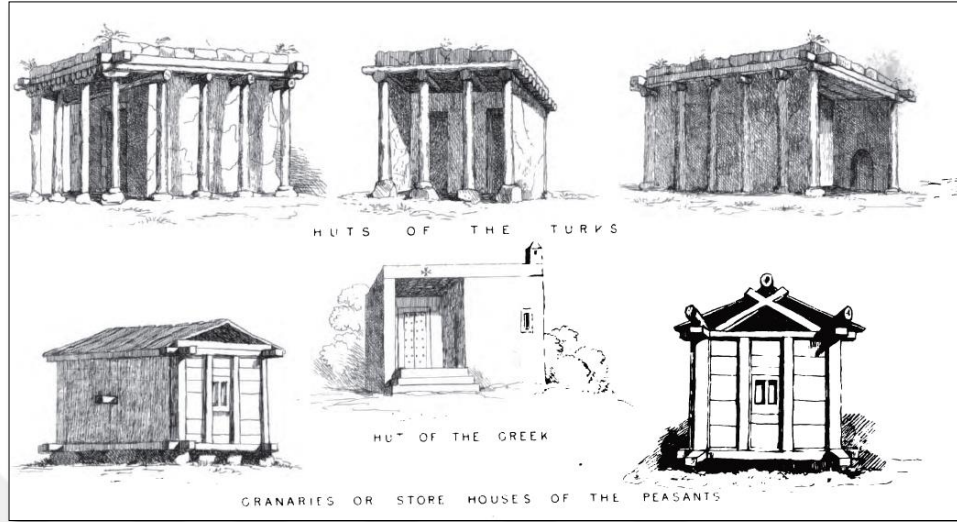
Charles Fellows, Antik Likya bölgesini gezerken Akdağlar civarındaki yerleşim yerlerinde var olan kulübelerden bahsetmektedir. Köylülerin yaşadığı bu evlerin 3.000 yıl öncesinde var olanlar ile benzer özellikler taşıdığını belirten seyyah, o dönemden şimdiye kadar bu geleneğin sürdürülmesinin oldukça etkileyici olduğunu belirtmiştir. Rum ve Türklerin, kulübelerinin yanı sıra tıpkı antik dönemde olduğu gibi tahıllarını koydukları birer de ambar inşa ettiklerini söyleyen Charles Fellows, Rum evlerinin, Türklerinkine nazaran daha çok tapınak tarzında ve beyaz renkte inşa edildiğini, Türk evlerinin ise iç içe geçmiş taşlar, çamur ve saman kullanılarak yapıldığını belirtmiş; duvarların değil de kullanılan kerestelerin evin güç noktalarını oluşturduğunu ifade etmiştir.⁴²⁹

⁴²⁶Lennep, *a.g.e.* Vol. II, s. 44.

⁴²⁷12 feet yaklaşık 3,6 metreye karşılık gelmektedir.

⁴²⁸Fellows, *A Journal...*, s. 55.

⁴²⁹Fellows, *An Account of...*, s. 129.

Resim 11. Türk Kulübeleri ve Antik Yunan Kulübesi ile Köylülerin Ambarları⁴³⁰

Edmund Spencer, Türklere özgü pek çok köy ve kasaba gibi Hopa'nın da perişan bir halde olduğunu söylemiş; burada yaşayan insanların civar yerleşkelerden örnek alıp da güzel evler inşa etmediklerinden ve neredeyse mağaraya benzer yerlerde yaşadıklarından söz etmiştir. Evlerin çatı ve duvarlarının otlarla kaplandığı bilgisini veren Spencer, bazı evlerde dal ve sazların çamur ile duvarlara yapıştırıldığını, bazılarında da mısır yapraklarının kullanıldığını söylemiştir.⁴³¹ Benzer bir örneğe Henry Fanshawe Tozer'in notlarında rastlamak mümkündür. Seyyah, Dersim yakınlarında "Grolla" isminde bir köye uğradıklarını ve nüfusu tamamen Kürt olan bu köyde evlerin büyük bölümünün toprağın altına doğru inşa edildiğini söylemiş; çatıların üzerinin ise mısır yığınları ve tezek ile kaplandığı bilgisini vermiştir.⁴³²

Her ne kadar bölgeler arasında coğrafi koşulların etkisiyle farklı mimarilerle karşılaşılrsa da, bir kasabanın kendi sınırları içinde de farklı tarzlarla karşılaşmak mümkün olmuştur. Erzurum'da kasaba merkezindeki evler ile kırsal kesimdeki evlerin birbirinden farklı özellikleri olduğunu ifade eden Robert Curzon, merkezde taştan, tek

⁴³⁰Fellows, *An Account of...*, s. 130.

⁴³¹Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, Volume II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London, 1838, s. 113.

⁴³²Tozer, *a.g.e.*, s. 257.

katlı ve çatısı düz geniş evlerin bulunduğu bilgisini verirken, kırsal kesimde ev inşa etme sürecini şöyle aktarmıştır;

“ İlk olarak bir alan belirlenir ve yaklaşık 5 fit derinliğinde kazılır. Kazılan yerin bir bölümü, genel olarak 50 ila 100 fit uzunluğunda ve eninde, inekler için ahır olarak ayrılır. Sonraki aşamada birkaç tane ağaca ihtiyaç duyulur. Ağaçlar kesildikten sonra gövdeleri 8 ya da 9 fit uzunluğunda parçalara ayrılır. Bu uzunluklar odaların genel yüksekliğidir. Kesilen parçalar ikili veya dörtlü olarak sütun şeklinde yerleştirilir. Büyük parçalar, giriş vazifesi görmesi için hiçbir şekilde yontulmadan olduğu gibi sütunlar arasına yerleştirilir, ince dallar ise üst tarafta kullanılır.

Evin üstüne yerleştirilen dallar bazen bağlanarak demet halinde atılırken bazen de dağınık olarak serpiştirilir. Onların üzerine ise evin temelini kazarken çıkartılan toprak ezilip sıklaştırılmak suretiyle atılır ve son olarak çim yerleştirilir. Önce ahırlar yapılır ve belli bir planı yoktur, ardından odalar daha küçük boyutlarda inşa edilir. Eğer odalar büyük yapılacaksa, ahırlarda kullanılan sütunlardan odalara da konulur. Büyük evlerde iki ahır bulunmaktadır. Zengin birinin evinin bulunduğu alan oldukça büyüktür, evin çimlendirilmiş çatısı bir tarlayı andırmaktadır. Diğer evlerde, odalar kil ve çamurla sıvanmış taştan duvarlarla ayrılmaktadır.

Çatılar üzerlerine atılan dallar, alçak bir piramidi andırırken, tamamlanınca kare şeklinde bir kubbeye dönüşmektedir. Küçük odalar her zaman için kiler ve kadınlar için ayrılmaktadır. Her odada işlenmemiş, kaba taşlardan yapılmış ocak bulunmaktadır. Çatıda, genellikle kapının üzerinde, yağlı kâğıtla örtülü bir adet pencere vardır. Baca kısmına basit demir bir fener yerleştirilmiştir ve özellikle kış mevsiminde ocaktan gelen ışıkla küçük far işlevi görür. Ocağın her iki tarafında üzeri kilimlerle örtülü iki divan bulunmaktadır. Duvarlara silah, kıyafet vb. şeyleri asmak için büyük tahta çiviler çakılmaktadır. Zemin gri keçe ile kaplıdır ve üzerlerine İran halıları serilir.⁴³³

---

⁴³³Curzon, *a.g.e.*,s. 45-48.

Anadolu'daki büyük şehir ve kasabaların ev mimarisinin İstanbul ile örtüştüğü seyyahların ifadelerinde açıkça görülmektedir. Ahşaptan yapılan iki katlı evler, sade döşemeler, dışarı doğru çıkıntılı tasarlanan balkon ve pencereler ile ahşap kafesler buralarda da görülmektedir.⁴³⁴ Köylerde ise evlerin inşasında ahşap ve daha çok şekil verilmemiş taşların kullanıldığı, kil ile sıvandığı belirtilmektedir. H.F.B. Lynch, Muş'taki evlerin molozlardan yapıldığını, bazılarının kireç badanalı olduğunu ancak genelinde çamurla sıvandıklarını ve kaba bir görünüme sahip olduklarını dile getirmiştir.⁴³⁵ James Silk Buckingham, Mardin'de evlerin birbirlerinin üzerine gelecek şekilde sıralandığını belirterek, bu durumun antik Roma tiyatrolarını andırıldığını söylemiş; tüm evlerin taştan yapıldığını, fakat aralarından birkaçının işçiliğinin iyi olduğunu dile getirmiştir. Evlerin oldukça sade ve küçük olduğunda dikkat çeken James Silk Buckingham, teraslarının düz olduğunu, ahşapla kaplanmış yüzeyin akşam yemekleri ve yazın uyumak için düzenlendiğini ifade etmiştir.⁴³⁶ Mimarisi çoğunlukla birbirine benzeyen yapılar arasındaki en önemli fark kullanılan malzemeden kaynaklanmaktadır. Bunun nedeni de halkın yaşadığı bölgeye özel coğrafi koşul ve imkanlardan faydalanmak istemeleri olmuştur.

Türklerin özellikle ısınmak için kullandıkları yöntemler seyyahların dikkatini çekmiştir. Öyle ki, seyyahlar evlerde baca olmadığını fark ettiklerinde insanların nasıl ısındıkları konusunu sorgulamışlar;⁴³⁷ “*Bu evler nasıl ısıtılıyor?*” şeklindeki düşünceyle büyük şaşkınlık yaşamışlardır. Avrupa tarzında şöminelerin olmaması, evlerde bacayı gereksiz kılmıştır. Thomas Thornton, bazı mutfaklar haricinde evlerin hiçbirinde baca olmadığını vurgu yaparak; kadınlara ait haremelerin baş köşelerinde tandırın bulunduğu bilgisini vermiştir.⁴³⁸

⁴³⁴John Macdonald Kinneir, Ankara'daki evlerin tuğla ve ahşaptan yapıldığını; çoğunluğunun iki katlı ve üst katlarının dışarıya doğru çıkıntılı; çatılarının da kapalı olduğunu dile getirmiştir. bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s.35.

⁴³⁵Lynch, *a.g.e.*, s. 167

⁴³⁶Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I, s. 338.

⁴³⁷John Ross Browne, Türklerin evlerinde şömine, baca veya bunlara karşılık gelen bir şeyin bulunmadığını belirtmektedir. bkz. Browne, *a.g.e.*, s. 123,124.

⁴³⁸Thornton, *a.g.e.*, s. 348.

Josiah Brewer, evlerde baca olmamasını yaşam pahalılığına bağlamıştır. Brewer, yakıtın oldukça pahalı olması nedeniyle evlerde ocak ya da baca aramanın anlamsız olduğunu söylemiş;⁴³⁹ odun parçaları ile dağdan kazılıp çıkarılan kömürün seyyar ızgaralarda yakılmak suretiyle ısı sağlandığını belirtmiştir.⁴⁴⁰

Buna karşın, evlerde bacaların varlığına rastlayan seyyahlar da olmuştur. Nitekim, William Martin Leake, Karaman'da sayıları yaklaşık bin kadar olan; kerpiçten yapılan ve düz çatılara sahip evlerdeki bacalardan bahsetmektedir. Leake'in bu tespiti oldukça önemlidir. Çünkü seyyahlar, ziyaret ettikleri birçok kasaba ve köyde evlerin çatılarında baca görememişlerdir. Leake, bu bacaların üzerlerinde, bir ip vasıtasıyla isteğe göre açılıp kapanabilen kapaklar bulunduğunu ve iplerin evlerin içerisinden idare edildiğini özellikle vurgulamıştır.⁴⁴¹

Evlerin büyük bölümünün ahşaptan yapılmış olması, ısınma ile ilgili sorunları da beraberinde getirmiştir. İskeleti oluşturan tahtalar arasındaki aralıklar, soğuk havalarda rüzgârın içeri girmesine imkan tanımış ve ikamet edenlerin bu durumdan olumsuz derecede etkilenmesine neden olmuştur. James Bailie Fraser, İstanbul'da kaldığı süre içerisinde konakladığı Tarabya'daki İngiliz Konsolosun eski bir Türk ya da Ermeni yapısı olarak tanımladığı evinin, çok iyi bir işçiliğe sahip olmadığından rüzgârın sert estiği zamanlarda havanın duvarlardan geçerek içerisini soğuttuğunu ve özellikle kış aylarında evin içerisini sıcak tutmanın pek de kolay olmadığını belirtmiştir.⁴⁴² Ancak, evlerin bilinçli olarak bu şekilde yapıldığını iddia eden seyyahlar da olmuştur. Charles Fellows; *“İstanbul'da yaşayan birisiyle yaptığım görüşmede, bu şehirdeki evlerin daha çok ılıman iklimlere göre yapıldığını öğrendim; çünkü binaların içini ısıtmanın soğutmaktan daha kolay olduğuna inanılmaktadır,⁴⁴³”* demiştir.

⁴³⁹Charles Fellows, İzmir'deki evlerin de bacalarının bulunmadığına dikkat çekmiştir. bkz. Fellows, *A Journal...*, s. 3.

⁴⁴⁰Brewer, *a.g.e.*, s. 47-49.

⁴⁴¹Leake, *a.g.e.*, s. 98,99.

⁴⁴²Fraser, *a.g.e.*, s. 148.

⁴⁴³Fellows, *A Journal...*, s. 86.

19. yüzyılda, Anadolu'daki yapıların çoğunda ısınmak için belirli odalarda bulunan ocaklar kullanılmıştır. Yakıtı odun olan ocaklar, dönem itibarıyla yaşamlarını tek odada idame ettiren Türkler için vazgeçilmez bir ısı kaynağı olarak görülmüştür. Ancak, ocakların kullanılması, ahşap evlerde yangına sebep olabileceği için çoğunlukla taştan yapılan binalar için uygun bir ısı kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Hem yemek pişirilen hem de ısınma amaçlı kullanılan ocakların bulunmadığı odalarda ise ocaktan alınan kor halindeki küllerin konulduğu mangallar ve tandırlar vasıtasıyla ısınma sağlanmıştır.⁴⁴⁴

John Griffiths, kış mevsiminde soğğun etkisinden kurtulmak adına şömine ve ocakların içinde ateş yakılması yerine; üzerleri, uçları yerlere degen kalın örtülerle örtülmüş, içerisine yanan kor konulmuş mangalların masaların altına yerleştirilmesinin hem Hıristiyan hem de Türk aileleri arasında bir gelenek haline geldiğini belirtmiştir.⁴⁴⁵ William Wittman, özellikle Ocak ayının girmesiyle havanın şiddetli soğumasının, ateş yakma ihtiyacını zorunlu hale getirdiğini belirtmiş, hem yerli hem de yabancı halkın odalarını ısıtmak adına kömüre başvurduğunu söylemiştir. Kömürün, mangallara konulduğu bilgisini veren seyyah, kapalı odalarda havanın yenilenmesi için her türlü önlem alınmasına karşın bu uygulamanın insanlar üzerinde bazı etkileri olduğunu açıklamıştır. Baş ağrısı, baş dönmesi, mide bulantısı ve şakaklarda şiddetli ağrı şeklinde görülen bu etkinin ölümcül sonuçlar da doğurabildiği William Wittman'ın verdiği örnekte tespit edilmiştir. Wittman, gece boyunca kömür yanan odada uyuyan birkaç kişinin ertesi sabah ölü bulunduğu haberini aldığından bahsederken; bu durumun Türkiye'de üretilen kömürün iyi kalite olmamasıyla da bağlantılı olduğunu dile getirmiştir.⁴⁴⁶

Clara Eskin Clement; pencerelerin kışın soğğu yazın da yakıcı güneş ışığını içeri aldığı ifade ederek; evlerdeki aydınlatma ve ısıtma yöntemlerinin oldukça

⁴⁴⁴Helmut Von Moltke, tandırın tanımını yaparak; üzerine kocaman bir yorgan örtülü masa ifadesini kullanmıştır. Her yanından yorganın sarktığını ifade ettiği masanın altında bir mangal olduğunu belirten seyyah, aile üyelerinin bacaklarını yorganın altına sokup ısındığını ve bu şekilde saatlerce sohbet ettiğini dile getirmiştir. bkz. Ümit Meriç, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, Pasifik Ofset, İstanbul, 2010, s. 227.

⁴⁴⁵Griffiths, *a.g.e.*, s. 98.

⁴⁴⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 79.

yetersiz ve ilkel olduğunu özellikle vurgulamıştır. Birkaç mum veya gazyağı lambasının odaları aydınlatmak için kullanıldığını söyleyen Bayan Clement, koridorların ise karanlık kaldığını belirtmiş; ısınmak içinse çok çeşitli mangalların odalara yerleştirildiğini, buna rağmen kış aylarında bunların oldukça yetersiz kaldığını ve fazladan tandırlara ihtiyaç duyulduğunu söylemiştir.⁴⁴⁷

Julia Pardoe, “*Odaların bir köşesinde ise Avrupa’da bulunmayan ve bir tür mobilya olarak adlandırabilecek tandır yer almaktadır.*” ifadesiyle Türklerin kendilerine yabancı olan bir eşya kullandıklarını dile getirmiş ve tandır, birkaç örtü ile sarılmış ahşap bir iskeleti olan; iç kısmında ise kömür konulan bakırdan bir kabı bulunan mobilya olarak tasvir etmiştir.⁴⁴⁸ Evlerde şömine olmadığına dikkat çeken Charles Wilkinson, tandırın çevresine oturan kişilerin ellerini ve ayaklarını kilimin altına sokarak ısındıklarına değinirken,⁴⁴⁹ Bayan Pardoe, tandırdan başka odaların ortasında bakırdan yapılmış, içi tıpkı tandır gibi kömürle doldurulmuş mangalların kullanıldığını da sözlerine eklemiştir.⁴⁵⁰

Tandırlar ahşap evlerin olmazsa olmazı olmuştur, ancak etrafına yaydığı ısı tüm aileyi ısıtabilecek yeterlilikte olmamıştır. Anadolu’nun iç kesimlerinde, özellikle oldukça küçük çaplı yerleşim yerlerinde, oda sayısının fazla olmadığı ve kulübe olarak nitelendirilen yapılarda ise odanın ortasına açılan çukurlarda odun veya kömür yakılması şekliyle ısınma sağlanmıştır. Özellikle zeminleri toprak olan köy evlerinde tercih edilen bu yöntemle İstanbul’da konakladığı köyün yöneticisi konumundaki müdürün evinde karşılaştığını söyleyen Fred Burnaby, odanın orta kısmında bir çukur bulunduğunu ve buraya yanan kömür getirilmek suretiyle odanın ısıtılmaya çalışıldığını belirtmiştir.⁴⁵¹

Türk evlerinin olmazsa olmazlarından birisi de ahırlardır. Özellikle Anadolu’nun iç kesimlerinde evlerin bir odası konumundaki ahırlar, çoğu zaman

⁴⁴⁷Clement, *a.g.e.* s. 251,252.

⁴⁴⁸Julia Pardoe, *The City of The Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836*, Volume I, Henry Colburn, Publisher, London, 1838, s. 17.

⁴⁴⁹Wilkinson, *a.g.e.*, s.368-369.

⁴⁵⁰Pardoe, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁵¹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 110,111.

evlerle iç içe geçmiş şekildedir. Ahırlar, iki katlı evlerde özellikle alt katlarda bulunurken, tek katlı olanlarda ise bitişik bir oda olarak inşa edilmişlerdir. Clara Eskin Clement, evlerde odaların ana bir hole açıldığını belirterek bu holün aynı zamanda hayvanların kaldığı ahırlara kolayca gidilmesine de imkân tanıdığını söylemiştir.⁴⁵² Charles Wilkinson ise Bolu – Tokat güzergâhı üzerinde Karacılar köyündeki evlerin kötü oldukları kadar ilginç olduğunu söylemiş; ahşaptan yapılmış evlerin, büyükbaş hayvanların kaldığı ahırların üzerine inşa edildiğini ve uzaktan bir güvercin kafesine benzediğini ifade etmiştir.⁴⁵³

Seyyahlar, ahırların varlığının yanı sıra evlerin çatılarına da fazlasıyla değinmişlerdir. Anadolu'nun iç kesimlerinde çoğunlukla çatıları düz ve üzerleri çeşitli ağaç dalları ve bitkiler ile kaplı kulübeler yaygın iken, bazı kasabalarda kiremitlerle örtülü çatıların⁴⁵⁴ görülmesi seyyahları etkilemiştir. Charles Leonard Irby, Eskişehir ve ardından Seyitgazi'yi geçtikten sonra Bolvadin ovasına gelmeden Kösrü Han'da durduklarını ve geceyi burada geçirdiklerini söylemiştir. Buldukları yerin oldukça kötü bir bölge olduğunu belirten seyyah, civardaki evlerin barakalardan oluştuğunu; kaba taşlardan ve keresteden yapıldıklarını söylemiş ve ilk defa burada düz çatılara rastladığı bilgisini de not etmiştir.⁴⁵⁵ John Macdonald Kinneir de Charles Leonard Irby'nin bulunduğu bölgedeki Kaymaz isimli köyde düz çatıların saman ve çamur karışımlarıyla kaplandığını söylemiştir.⁴⁵⁶ Wilkinson Warrington Smyth, Kangal Köyü'ndeki kulübelerin oldukça geniş bir alana yayıldığı, tek katlı inşa edilen evlerin çatılarının ardıc ağaçlarıyla kaplanıp üzerine toprak atıldığı bilgisini verirken;⁴⁵⁷ Charles Mac Farlane Domaniç köyünde çatıların pedavra olarak adlandırılan tahtalarla, Kükürt köyünde ise balçık ve toprakla örtüldüğünü söylemiş;⁴⁵⁸ Francis Collins de Marmaris civarındaki köy evlerinin yabani zeytin ve diğer ağaç dallarının

⁴⁵²Clement, *a.g.e.* s. 250.

⁴⁵³Wilkinson, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁵⁴Wilkinson Warrington Smyth, Sivas'taki ev mimarisinin kendilerini Avrupa'ya götürdüğünü belirterek, düz çatıların olmadığını, onun yerine kırmızı kiremitlerin çatıları kapladığını söylemiştir. bkz. Warrington Smyth, *a.g.e.*, s. 127.

⁴⁵⁵Irby, *a.g.e.*, s. 491,492.

⁴⁵⁶Kinneir, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁵⁷Smyth, *A Year...*, s. 123.

⁴⁵⁸Mac Farlane, *Kismet...*,s. 257.

birbirlerine sarılmasıyla yapıldığını, çatılarının da üzerlerine döşenen hasırlarla kaplandığını ifade etmiştir.⁴⁵⁹

Gayrimüslim kesimin yaşadığı evler hakkında bilgi vermek gerekirse, nüfus bakımından diğer milletlere göre daha fazla olan Rumlar ve Ermenileri ele almak doğru olacaktır. Rumlar, zorunlu olmadıkça Türklerle aynı köy ve kasabalarda yaşamayı pek tercih etmemişlerdir. Tamamıyla kendilerinin yaşadığı ve birkaç köyün bir araya gelerek, yönetimini de, oluşturulan heyet ile kendilerinin ele aldığı yerleşim yerlerini “Başköy” ya da “Özgürköy” olarak adlandıran Rumlar ile toprakları kiralamak suretiyle çeşitli vergiler karşılığında yaşamlarını idame ettirmeye çalışan çiftçi Rumlar arasında farklılık bulunmaktadır.

Kiralık topraklarda yaşayan çiftçi Rumlar, oldukça olumsuz koşullarda yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Evleri acınacak haldedir. Tek katlı olan ve duvarları sazlarla örülüp içeriden ve dışarıdan çamurla sıvanan evler, genellikle iki odalıdır ve pencereler için iki delik açılmıştır.

Bunun yanında Başköy ya da Özgürköy olarak adlandırılan yerlerde yaşayan Rumların evleri ise çok daha gösterişli ve konforludur. Bir bahçe içerisinde, genellikle iki katlı ve taştan inşa edilen evlerde haydutların vb. tehlikelerin olmaması durumunda cam pencereler kullanılmıştır. Ülkenin büyük bölümünde bilinmeyen masa, sandalye ve karyolaya bu köylerde rastlamak mümkündür. Beyaz badanalı duvarlarda Hz. Meryem’in fotoğrafları ile yağ lambaları asılıdır. Mutfaklarda ise parlak bakırdan yapılmış kap kacaklar dikkat çekmekte, her evde mutlaka bulunan kilerlerde ise kendi yapımları olan şarap, yağ ve kışlık yiyecekler bulunmaktadır.⁴⁶⁰

Avrupalıların, Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin ve Türklerin yaşadığı oldukça kozmopolit bir coğrafyada evlerin farklı özelliklere sahip olmaları kaçınılmazdır. Buna rağmen bazı seyyahlar, mimari anlamda dine ya da milliyete dayalı bir kıyaslamadan çok, fakir kesim ile zengin kesim arasında bir karşılaştırma

⁴⁵⁹Francis Collins, *Voyages to Portugal, Spain, Sicily, Malta, Asia Minor, Egypt From 1796 to 1801*, Great Queen Street, Lincoln's Inn Fields, London, b.s.t. yok s. 191,192.

⁴⁶⁰Lucy Garnett, *The Women of Turkey and Their Folklore*, David Nutt, London, 1890, s. 40.

yapmayı uygun bulmuşlardır. Maddi olarak refah düzeyi ortalamanın üzerinde olan ağa, paşa vb. kişilerin evlerinin diğer evlere oranla geniş ve bahçeli olduğu, aynı zamanda zenginliklerinin göstergesi olarak da kesme taştan yapıldığı ve mermer işlemler ile değişik süslemelere yer verildiği görülmektedir.⁴⁶¹ Charles Swan, ziyaret ettiği bir ağanın evinin büyüklüğünden etkilendiği belirtmiş, avlunun her kenarında üzerleri basma kaplı divanların yer aldığını, iki tane büyük cam şamdanın asılı olduğunu, tavanın ise oldukça güzel bir şekilde boyandığını ifade etmiştir. Avlunun her kenarında kapıları kapalı ikişer adet oda bulunduğunu söyleyen seyyah, girişin sağında bulunan odada Ağanın mermerden bir İngiliz şöminesi yaptırdığını dile getirmiştir. Evin diğer kısmının da aynı giriş avlusu gibi ahşaptan bir döşemeye sahip olduğunu belirten seyyah, bu bölüme geçerken açtığı bir kapıdan etraftaki bahçelerin seyredilebileceği bir balkona ulaştığını söylemiştir.⁴⁶²

Benzer durum gayrimüslim kesim için de geçerlidir. William Nassau, Haliç kıyısı boyunca at üstünde ilerlerken, Fener isminde, son 10 yıllık dönemde zengin Rumların ikamet ettikleri, uzun ve dar bir sokaktan geçtikleri bilgisini vermiş; buradaki evlerin daire şeklinde bir alanın üzerine büyük ve sağlam taşlardan yapıldıklarını; ortalarında güçlü bir kapısı olduğunu ve tüm pencerelerin sanki küçük bir kale edasıyla parmaklıklarla çevrelendiği bilgisini vermiştir. Nassau, eğer zenginseniz, özellikle de zengin ve Hıristiyanısanız, bu tür mimarinin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁶³ Humpry Sandwith ise Ermenilerden bir örnek vermek suretiyle söz konusu olan bu farkı örneklendirmiştir.

⁴⁶¹J.G. Taylor, Erzincan yöresinde ilerlerken uğradığı Gülbahçe Köyünde, evlerin çoğunlukla kilden yapılmış kulübelere şeklinde olduğunu ifade etmiş ancak, özellikle köyün önemli isimlerine ait üç-dört tane evin kesme taşlardan ve oldukça geniş yapıldığını belirtmiştir. bkz. J.G.Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 38 (1868), pp. 281-361., s.284.; H.F.B. Lynch, geniş ve verandası olan bahçeli evlerin Van'da yaygın olduğunu, başta Vali olmak üzere ileri gelen kamu görevlileri, Avrupalı konsoloslar ile zengin Ermeni tüccarların bu tarz evlere sahip olduklarını ve aynı mahallede yaşadıklarını dile getirmiştir.bkz. Henry Finnis Blosse Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Volume II Turkish Provinces, Longmans, Green and Co., London, 1901, s. 81.

⁴⁶²Swan, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁶³Nassau, *a.g.e.*, s. 9

Resim 12. Van’da Ermeni Bir Tüccar’ın Evi⁴⁶⁴

Humphry Sandwith, Erzurum’da inceleme fırsatı yakaladığı bir Ermeni evinin özelliklerinden bahsetmiş; her ne kadar koyu renkli taşlarla inşa edilmiş ve çok küçük pencerelere sahip olması nedeniyle de dışarıdan kasvetli bir görünüme sahip olsa da oldukça geniş olduğunu vurgulamış; kapıdan giriş yaptıktan sonra taştan bir geçide ulaşıldığını; sağ tarafta bulunan kapının ahıra açıldığını, sol tarafta ise mutfak, kiler gibi soğuk ve ilginç görünen birkaç odanın bulunduğunu belirtmiştir. Evin üst katında birbirinden bağımsız ev misali odaların yan yana sıralandığını dile getiren Humphry Sandwith, her odanın kendine ait bir çatısı bulunduğunu, bahar mevsiminde özellikle kadınlarla çocukların yastık ve minderlerini buralara serip oturduklarını söylemiştir. Odaların içlerinin canlı motiflerle dekore edildiğini ve özellikle tavanlarda ustalık gerektiren işlemlerin olduğu bilgisini veren seyyah, odalarda mobilyaya dair fazla bir şey bulunmadığı, sadece kilim ve divanların olduğu, ancak zenginlik ifadesi olarak görülen Avrupai tarzda sandalyelere rastladığını özellikle vurgulamıştır. Sandwith,

⁴⁶⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 81

yakın zamanda bilinen cam pencerelerin de evlere sağlıklı, yaşanabilir bir hal verdiğini sözlerine eklemiştir.⁴⁶⁵

1.2. DİNİ YAPILAR

1.2.1. Camiler

Camiler, Müslüman bir toplum olan Türkler için oldukça önemlidir. Öyle ki, camilerin ihtişamlı yapılar olması, özellikle de padişahlar için, olmazsa olmazlardan biridir. Türkler, İslam dininin bir sembolü olarak gördükleri camilerin mimarisine benzeyecek yapılar inşa etmekten kaçınmışlardır. Anadolu'nun hemen her köşesinde, kasabasından köyüne her yerde mutlaka bir caminin varlığından söz etmek mümkündür. Cami sayılarının fazla olduğu yerler, aynı zamanda nüfusun da kalabalık olduğu yerler olmuştur. Seyyahlar, bir yerleşim merkezinin nüfusunu tahmin edebilmek adına camilerin sayısından faydalanmışlardır.

Osmanlı'da camiler ibadethane olmaktan öte farklı kurumsal oluşumları da bünyesinde bulunduran önemli yapılar olarak dikkat çekmektedir. Seyyahlar, her ne kadar camilerin dış mimarileri ve iç kısımdaki motifleri üzerine odaklansalar da mektep, imarethane, hastane gibi farklı kamu yapılarının da ibadethanelere bitişik olarak inşa edilmelerini önemsemişler ve çoğu zaman camilerin tasvirlerine bu yapıları da ekleme gereği hissetmişlerdir. Edmondo De Amicis, camilerin bünyesinde barındırdıkları, okulları, kütüphaneleri, hastaneleri ve hamamları ile ayrı bir yerleşim yeri olarak değerlendirilebileceğini söylerken⁴⁶⁶Pertusier, her camide medrese olarak adlandırılan ve İslam hukuku yani fıkıh derslerinin verildiği okulların varlığından bahsetmiş;⁴⁶⁷James Ellsworth de Kay ise, Ayasofya'dan sonra inşa edilen 13 büyük camiye iliştirilen farklı kurumları şu şekilde aktarmıştır;

- a) **İmaret:** fakir öğrencilere ve muhtaçlara yemek ve bir miktar para dağıtılan yer. James E. De Kay, İstanbul'da günde 40 bine yakın kişinin imaretlerden yardım aldığını dile getirmiştir.

⁴⁶⁵Humpry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, John Murray Albemarle Street, London, 1856, s. 67.

⁴⁶⁶Amicis, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁶⁷Pertusier, *a.g.e.*, s. 35.

- b) **Hastane:** Her bir hastanenin 150 ila 300 hasta kapasiteli olduğunu dile getiren seyyah; bazılarında Müslümanların yanı sıra Hıristiyanların da tedavi edildiğini belirtmiştir. James E. De Kay, bu hastanelerin genellikle iyi durumda olmadığını hastalara uygulanan tedavilerin yeterli olmadığını vurgulamıştır.
- c) **Mektep:** Fakir halkın çocuklarının okuma, yazma ve dini eğitim aldığı yerdir. Her okulun, kıyafeti ve yiyecek ihtiyacı cami giderlerinden karşılanan belli sayıda öğretmeni mevcuttur. Okulun müdürü durumundaki hocanın ailelerden gelen hediyeleri kabul etmesine müsaade edilmesine karşın, tüm ihtiyaçları cami giderlerinden karşılanmaktadır.
- d) **Medrese:** Süleymaniye Camii'nde, 5 tane medrese olduğunu ifade eden seyyah, bunlardan bir tanesinin sadece tıp eğitimi verdiğini belirtmiş; geri kalanlarının ise hukuk ve ilahiyat üzerine olduğunu söylemiştir. Medreselerde derslerin 10'a ayrıldığından bahseden James E. De Kay; bu derslerin dilbilgisi, söz dizimi, mantık, ahlak, güzel konuşma, ilahi bilgiler, felsefe, hukuk, Kuran ve hadis olduğunu dile getirmiştir. Seyyah, bu medreselerin, öğrencilerin konaklaması için 12 ila 30 arasında değişen odaya sahip olduğunu da belirtmiştir. James E. De Kay, Arapça, Farsça, eski ve yeni Türkçe'nin önemle üzerinde durulan dersler; matematik, coğrafya ve diğerlerinin ise göz ardı edilen dersler olduğunu söylemiştir.
- e) **Kütüphane:** İstanbul'da yaklaşık 35 tane olduğunu söyleyen seyyah James E. De Kay, en küçüğünün 1.500, en büyüğünün ise 5.000 kitaba sahip olduğundan bahsetmiştir. Salı ve Cuma günleri haricinde sürekli açık olan kütüphanelere herkesin girebildiğini belirten seyyah; kütüphane görevlilerinin tüm kitapları katalog halinde kayıt ettiklerini söylemiştir.
- f) **Misafirhane:** Fakirlerin konaklamaları için yapılmıştır ve bazılarının hamamı da mevcuttur.⁴⁶⁸

Camilerin muazzam mimarileri ve bünyelerinde açılan kurumların çokluğu akıllara ibadethanelerin nasıl olup da giderlerini karşılayabildiği sorusunu getirmiştir. Bu soruya cevap arayan Charles Pertusier, camilerde akıl hastanelerinin, revirler,

⁴⁶⁸De Kay, *a.g.e.*, s. 349, 350.

medreseler ve hamamların bulunduğunu ifade ederken, özellikle bu yapıların bulunduğu camilerin gelir gider durumunu araştırmıştır. Camilerin hemen hepsinin sultana ait olduğunu dile getiren seyyah, bu camilere yapılan bağışların camilerin bütçesini iyice kuvvetlendirdiğini, sadece belirli zamanlarda yapılan ibadetin büyük bir gider oluşturmadığını, asıl harcamanın camilerin bünyesinde açılan değişik kurumlara yapıldığını belirtmiştir.⁴⁶⁹

Camilerin yakın çevresi, bazı ortak özelliklere sahip olmaları bakımından, ibadethanelerin tasvir edilmesi sürecinde üzerinde durulması gereken ayrı bir başlık olarak gösterilebilir. Toplumsallaşmanın ana merkezlerinden biri olarak gösterilebilecek camiler, eğitim ve sağlık yönünden sağladığı imkânların yanında ticaret bağlamında da halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için fırsatlar yaratmıştır. Charles Pertusier, camilerin dış avlularının genellikle pazara dönüştürüldüğünden bahsetmektedir. Bu pazarlarda Müslümanların yanı sıra farklı milletlerden insanların da alışveriş yapabildiğini aktaran seyyah, cami duvarlarının hemen karşısında ise kâtip olarak adlandırılan ve dilekçe yazan kişilerin tezgâhlarının bulunduğunu dile getirmiştir.⁴⁷⁰

---

⁴⁶⁹Pertusier, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁷⁰Pertusier, *a.g.e.*, s. 23.

Resim 13. İstanbul'da Bir Kâtip⁴⁷¹

Camileri kaleme alırken İstanbul için ayrı bir başlık açmak gerekmektedir. Çünkü seyyahların büyük bir bölümü ilk olarak İstanbul'a ayak basmış ve burada Bizans döneminde kilise olarak kullanılan, İstanbul'un fethiyle birlikte camiye dönüştürülen Ayasofya ile aynı muhitte bulunan; büyüklüğü ve ihtişamıyla şehrin sembolü olarak nitelendirilebilecek Sultan Ahmet Camii'ni görmek suretiyle şehirdeki en temel ibadethaneleri eserlerinde öncelikle tanıtmışlardır. Bu ziyaretler, seyyahlara kafalarında bir cami imajı oluşması için yeterli deneyimi yaşattıysa da sonrasında yapılan birkaç değişik cami ziyareti ile camilerin en belirgin özellikleri hakkında genelleme yapmak mümkün olmuştur. Alfred Colbeck, İstanbul'da yüzlerce cami bulunduğunu, aynı mimariye sahip olduklarından birini anlatmanın diğer tüm camileri anlatmak gibi olduğunu söylemektedir.⁴⁷² Ayasofya, Sultanahmet ve Süleymaniye camileri en gösterişli olan ve en çok bilinenlerdir. Önce Ayasofya, sonrasında da Sultan Ahmet Camii'ni gezen seyyahlar arasında John Griffits gösterilebilir. Camilerin

⁴⁷¹Christopher Oscanyan, *The Sultan and His People*, Derby&Jackson, New York, 1857, s. 161.

⁴⁷²Colbeck, *a.g.e.*, s. 160.

bazı ortak özelliklerinden bahseden seyyah; ilk olarak dikkatini çeken şeyin onlarca lamba olduğunu vurgulamıştır. Griffiths, zeminlerin titizlikle hasır döşendiğini; duvarlarda bulunan oyuklara altın ve farklı renklerle Allah'ın ve peygamberi Muhammed'in isimleri ile Kur'an'dan ayetlerin yazıldığı bilgisini verirken camileri yaptıran kişilerin mezarlarının da genellikle yapıların yanında olduğunu söylemiştir.⁴⁷³

Yapılan tasvirlerde camilerin oldukça sade bir görünüme sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Mermer plakaların kullanıldığı duvarlarda, Allah ve peygamberi Hz. Muhammed'in isimleri ile Kur'an ayetlerinden bazı alıntılardan başka hiçbir yazılı ve görsel figürün olmaması dikkat çeken özelliklerden biri olmuştur. İç kısımda aydınlatmanın sağlanması için yerleştirilen onlarca kandil ile kuru ve havadar bir yerde muhafaza edildiğinde suyunu kaybederek çürümesi, sonrasında da yaydığı kokuya örümceklerin yaklaşmamasını sağlayan, genellikle camilerin ortasına denk gelecek şekilde asılan deve kuşu yumurtaları aksesuar olarak nitelendirilebilecek tek eşyadır.

William Wittman, Ayasofya ve sonrasında ziyaret ettiği camilerde bu özelliklerin ortak olduğu bilgisini verirken, bazı camilerin duvarlarında halifelerin isimlerinin de yazılı olduğuna dikkat çekmiştir. William Wittman ziyaret ettiği camiler hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur;

“İstanbul'da camilerin, bir başka deyişle halkın ibadet ettiği yerlerin, aralarında ismini hala koruyan ünlü Hıristiyan kilisesi “Ayasofya” da var, sayıları pek çoktur ve bazıları muazzam büyüklüktedir. Bu ibadethanelerin çanları yoktur; fakat her birinde müezzinlerin halkı ibadete çağırmak için konuşlandıkları bir ya da birden fazla minaresi vardır. Bu minareler, şekilleri itibarıyla tepelerinde şamdan külahları bulunan uzun birer muma benzemektedir.⁴⁷⁴ Bizans imparatoru Justin'in inşa ettirdiği daha sonra Türkler tarafından camiye dönüştürülen ve ismi hala korunan Ayasofya, olağanüstü mimarisiyle tektir. Caminin dışında dört tane uzun minare ve Türklerin ibadet etmeden önce abdest aldıkları çeşmeler vardır. Birçok kandil ve deve kuşu yumurtası süs olarak caminin ortasına, genellikle din görevlisinin dua etmek için

⁴⁷³Griffiths, *a.g.e.*, s. 75,76.

⁴⁷⁴Wittman, *a.g.e.*, s. 13.

bulunduğu yere, asılmıştır.⁴⁷⁵ İstanbul'daki camilerin iç kısımlarını görebilmek için padişah'tan ferman alınması gerekmekteydi. Süslemeler temel olarak geniş mermer tabakalardan yapıldığından oldukça sade bir görünüm hâkimdi. Bu mermerlerin bazılarının üzerinde Arapça ifadeler ve Kur'an'dan ayetler yer alırken, bazılarında ise Allah'ın, Peygamber Muhammed'in ve halifelerin isimleri yazılmaktaydı. Kubbeler, tıpkı Ayasofya'da olduğu gibi mozaiklerle işlenmişti. Onların hemen altında asılı olan yıldızlarla süslü çok sayıda renkli fenerler vardı. Türklerin, önünde diz çöktükleri ve büyük tutkuyla dua ettikleri Kur'an'ın başlıca birkaç ayeti minberin yanında asılı duruyordu. Oldukça geniş olan koridorla bitişik bir ibadet yeri bulunuyordu; ayrıca caminin iç kısmını çevreleyen ve kadınlar için ayrılan bir balkon bulunmaktaydı. Cami, mermer ve granitten yapılmış sütunlar tarafından desteklenmekteydi.⁴⁷⁶

Anadolu'nun bazı yerlerinde bulunan camiler, kiliseden dönüştürülmüş yapılar olarak dikkat çekmektedir. Çoğunun böyle bir değişim geçirdiği fark edilmese de seyyahların dikkatli incelemeleri sonucunda bu tür bazı camileri belirleyebildikleri görülmüştür. James Silk Buckingham, Mardin'de sekiz caminin olduğunu ifade ederek, beş tanesinin küçük ve önemsiz olduğunu, ancak geriye kalan üç tane arasında "Ulu Cami"nin çok kudretli ve büyük bir yapı olduğunu belirtmiştir. Caminin kapı ve camlarında oldukça zengin Arap motif ve işçiliğini gördüğünü söyleyen seyyah Buckingham, kare tabanın üzerinde yükselen silindirik bir gövdeye sahip minarelerden bahsetmektedir. Ulu Cami'nin önceden kilise olduğunu belirten James Silk Buckingham, buna rağmen caminin dış kısmında bu özelliği anımsatan bir şey göremediğini, iç kısmını da ziyaret edemediklerini dile getirmiştir.⁴⁷⁷

James Silk Buckingham, surlardan görülebildiği kadarı ile Diyarbakır'da 15 tane cami olduğunu, bunlardan 9 tanesinin dairesel gövdesi ve Müslüman stilini yansıtan balkonu bulunduğunu, geri kalan 6 tanesinin ise kare şeklinde kulelere sahip olduğunu belirterek, bunların bir zamanlar kilise olduklarını bu özelliklerinden anlaşıldığını ifade etmiştir. Seyyah, bu sayılanların dışından sadece kubbeleri olan 5

⁴⁷⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁷⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁷⁷Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I, s. 339.

küçük camiden daha bahsetmektedir. Hıristiyanların toplamda 5 kiliseye sahip oldukları bilgisini de veren Buckingham, 2 tanesinin büyük ve oldukça iyi görümlü Ermeni kilisesi, bir tanesinin Rum, diğer birinin Süryani ve bir tanesinin de Katolik kilisesi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁸

Seyyahların çoğu ziyaret ettikleri farklı yerlerde camileri karşılaştırma yoluna giderek değerlendirmelerde bulunmuşlardır. James Emerson, İzmir'deki camilerin İstanbul'dakiler gibi sayıca çok olduğunu ancak en son yapılmış olan bir tanesi haricinde ülkenin diğer kesimleriyle karşılaştırıldığında buradaki yapıların da oldukça sade bir görünüme sahip olduklarını belirtmiştir. Duvarlardaki Kur'an ayetlerinden bahseden seyyah, başka herhangi bir süsleme olmadığını, Kible isminde özel bir yer olduğunu ve insanların ayakkabılarını çıkartıp alınlarını yere koymak suretiyle ibadet ettiklerini söylemiştir.⁴⁷⁹ Camilerin sayıca çok olduğu ve seyyahların ilgisini çektiği yerlerin başında Bursa gelmektedir. Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa için sahip olduğu cami sayısı, bir yıldaki gün sayısı kadardır ifadesinin kullanılmıştır. Yıldırım ve Ulu Cami'nin şehirdeki en büyük ve eski camiler olduğunu belirten seyyah, Ulu Cami'de bulunan dört din görevlisinin caminin farklı yerlerinde sesleri birbirine karışmadan görev alabildiğini söyleyerek şaşkınlığını gizleyememiştir.⁴⁸⁰

Camilerin dikkat çeken ve seyahatnamelere konu olan bir başka önemli özelliği ise çoğunlukla avlularında bulunan mermerden yapılmış çeşmeleri olmuştur. Edmondo Amicis, Sultan Ahmet Camii'ni gezerken gördüğü çeşmeden oldukça etkilenmiş ve önünde çektiği resmi eserinde paylaşmıştır.⁴⁸¹

Çeşmelerin varlığından bahseden bir diğer seyyah William Macmichael olmuştur. Edirne'deki Selimiye Camii'ni ziyaret ettiği esnada caminin merkezinde etrafı daire şeklinde panoyla çevrili bir su kaynağı bulunduğunu belirten Macmichael,

⁴⁷⁸Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I, s. 378.

⁴⁷⁹Emerson, *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁸⁰Schneider, *a.g.e.*, s.59.

⁴⁸¹Amicis, *a.g.e.*, s. 66.

mermer çeşmeye ağızlarını dayayıp kutsal suyu içmeye davet edildiklerinden bahsetmiştir.⁴⁸²

Camilerin ilginç çağrışımları da bulunmaktadır. Örneğin Beyazıt Camii, Güvercin Camii olarak bilinmektedir. Çünkü Sultan Beyazıt, bu camiyi mesken edinen güvercinlerin kesinlikle rahatsız edilmemesini emretmiştir. Selimiye Camii, sahip olduğu pencerelerle dikkat çekmektedir, pencere sayısını merak edip de saymaya kalkan kişiler, yanlarında bulunan rehber ya da görevliler tarafından engellenmiştir. William Macmichael, kendisinin bu teşebbüste bulunduğunu ve yanlarındaki görevlinin bunu görür görmez hızla camiyi terk etmelerini istediğini dile getirmiş; ziyaret esnasında yanlarında bulunan Fransız konsolos, Türklerin Hıristiyanlara böyle bir hesaplama için müsaade etmesinin kötü sonuçlar doğuracağına inanıldığı şeklinde durumu izah ederken; kendisinin 999 adet pencere olduğunu bildiğini de sözlerine eklemiştir.⁴⁸³

1.2.2. Camilerin Ziyaret Edilmesi

Çoğu seyyahın Anadolu yolculuğunda ilk durak olan İstanbul, camilerin ziyaret edilmesi için gerekli şartların öğrenildiği ilk yer olmuştur. Seyyahlar gerek farklı dönemlerde kendilerinden önce şehri ziyaret eden kişilerin notlarından, gerek konakladıkları otellerde bulunan görevlilerden gerekse kiraladıkları rehberler veya resmi görevle orada bulunan yurttaşlarından ibadethanelere giriş için hangi şartları yerine getirmeleri gerektiğini öğrenmişlerdir. Kimi zaman da bu kuralları ziyaret esnasında öğrenmek durumunda da kaldıkları olmuştur.

İslam dinini Kur'an'ın emrettiği kurallara bağlı kalacak şekilde sıkı sıkıya takip eden Osmanlı toplumunda camiler oldukça önemli yapılar olmuştur. Devletin başındaki sultan, aynı zamanda İslam dininin en önemli unvanı olan halifeliği de bünyesinde barındırdığı ve birçok caminin inşasına vesile olduğu için alınacak her türlü kararda yetkili mercii kendisi olmuştur. Anadolu coğrafyasında nüfus olarak oldukça kalabalık olan ve genellikle gâvur ve kâfir olarak adlandırılan gayrimüslim

⁴⁸²Macmichael, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁸³Macmichael, *a.g.e.*, s. 155.

kesim, bazı dönemlerde ibadethanelere yaklaştırılmamışlarsa da⁴⁸⁴ 19. yüzyılın büyük bölümünde gerekli şartları sağlamaları koşuluyla camileri görme şansını elde etmişlerdir demek doğru olur. Ziyaretler çoğu zaman normal karşılandığı gibi, bazı dönemlerde Avrupalıların girişleri net bir şekilde halk tarafından reddedilir olmuştur.

Charles Fellows, İzmir’de Avrupalıların camilere girmesine oldukça sert tepki verildiğini ve bu nedenle bir cami ziyareti gerçekleştirebilmek için İstanbul’a gidene kadar beklediğini ifade etmiştir.⁴⁸⁵

İbadethanelerin ziyaret edilmesinde en temel kural, her ne sebeple olursa olsun bir Hıristiyan’ın mutlaka ferman alması gerektiğidir⁴⁸⁶. Bu, sıradan bir turist için böyle iken bir diplomat için de aynı olmuştur. C.B. Eliot, bir Hıristiyan’ın Ayasofya’ya girebilmesi için fermana ihtiyaç duyduğunu, kendisinin bunu almadığı için sadece dış kısmını inceleyebildiğini ve içeriye alınmadığını ifade ederek bu durumu özetlemiştir.⁴⁸⁷

Belli bir ücret karşılığında temin edilen fermanlar⁴⁸⁸, sadece bir kişi için alınabildiği gibi birden fazla kişinin bulunduğu grupları da kapsar nitelikte hazırlanabilmiştir.⁴⁸⁹ İstanbul’da ibadethanelerin gezilebilmesi için gerekli olan bu fermanları alabilecek belirli kişiler bulunmaktadır. Özellikle Rum oldukları dile getirilen bu kişiler, fermanı aldıktan sonra turistlerin ikamet ettikleri otelleri tek tek dolaşıp bir isim listesi oluşturmuş, böylelikle fermanın alınması için ödediği paranın

⁴⁸⁴Josiah Brewer, 12 Mart 1827 günü gerçekleştirdiği İstanbul gezisinde Hıristiyanlara o dönem itibarıyla camilere giriş izni verilmediğini söylemektedir. bkz. Brewer, *a.g.e.*, s. 83.; Henry Post, 1820’li yıllarda ziyaret ettiği İzmir’de Müslüman olmayanların camilere girmesinin kesinlikle yasak olduğunu belirtmiş, camiler hakkındaki izlenimlerini sadece açık kapılardan bakmak suretiyle edinebildiklerini dile getirmiştir. bkz. Henry Post, *a.g.e.*, s. 281.

⁴⁸⁵Fellows, *A Journal...*, s. 8.

⁴⁸⁶“Camiye kabul edilmek için bir Frenk’in elinde Türk Hükümetinden bir görevli tarafından yazılan ferman olması gerekmektedir.” bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 55; “Atmeydanı’ndan Ayasofya’ya doğru ilerledik. Ferman olmadan içeri girmek yasaklanmıştı.” bkz. Nassau, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁸⁷Eliot, *a.g.e.*, s. 362.

⁴⁸⁸Walter Thornbury, Ayasofya Camisini görebilmek için tercümanları aracılığıyla hükümete izin başvurusu yaptıklarını ve ilgili fermanı 250 kuruş karşılığında alabildiklerini belirtmiştir. bkz. Thornbury, *a.g.e.*, s. 243.

⁴⁸⁹John Galt, İstanbul’daki camileri gezebilmek için İngiliz seyyahlar adına ferman alındığını ve bu ferman ile yapıları gezmek isteyen diğer yabancılarla bir araya gelerek önce Ayasofya’dan başlayıp önemli camileri gezdiklerini söylemiştir. bkz. Galt, *a.g.e.*, s. 260.

fazlasını kazanabildiği gibi, ücretin fazla kişiye bölünmesi ile ziyaretler seyyahlar için daha ekonomik bir hal almıştır.⁴⁹⁰Fermanların belirli görevlilerce alınması ve çoğunlukla gruplar için hazırlanması bir ölçüde camilerin ziyaret edilmesi sürecini bir plan dâhilinde yapabilmek, yoğunluğa sebep olacak çakışmalardan uzak tutmak ve cemaati rahatsız etmemek adına önemli bir düzenlemedir. Charles Vane, Ayasofya ve diğer camilere girebilmek için Reşit Paşa'dan ferman aldıklarını söylemiş, kendilerine belirli bir saat verilip o saatte orada olmalarının istendiğini ve bir grup yetkili ile içeri girdiklerini dile getirmiştir.⁴⁹¹Albert Richard Smith ise, alınacak izinlerle ilgili süreci şöyle aktarmaktadır;

“İstanbul’daki muhteşem camiler, sultanın sarayı ve belli başlı önemli binalar sadece sultandan ya da paşalardan alınacak izinlerle veya ferman ile mümkündü. Bu, birkaç pounda mal olan çok pahalı bir işti. Süreç şu şekilde ilerlerdi; bahsi geçen yerlerle ilgili kişi fermanı edinir ve sonrasında elindeki bir listeye tüm otelleri dolaşır. Turistler bu kişinin elindeki listeye isimlerini yazarak binaları ziyaret etmek istediklerini resmiyete dökerlerdi. Bu şekilde, ortaya çıkacak masraf büyük ölçüde azaltılmış olurdu, çünkü ferman birden fazla kişiye müsaade ediyordu.”⁴⁹²

Saray ve camileri görebilmek için ferman alınması gerekliliğinden bahseden bir diğer seyyah John Oldmixon olmuştur. 10-12 gine⁴⁹³gibi önemli bir meblağ karşılığında bu görevi üstlenen Rumların olduğunu belirten Oldmixon, görevlilerin bir ziyaret planı hazırlayıp otellerden veya belirli noktalardan topladıkları turistleri gün boyunca gezdirdiklerini dile getirmiştir. John Oldmixon, Türklerle iyi ilişkileri olan Fransız ve Amerikalıların gezi ücretini kafilerde bulunan İngilizlere ödetmeleri nedeniyle bu gezilerin oldukça yüksek rakamlara karşılık geldiğini de sözlerine eklemiştir.⁴⁹⁴Bu tarz bir ücretlendirme, bazı seyyahların niyetlerinden vazgeçmesine

⁴⁹⁰Frederick Trench Townsend, Tercümanların ferman olmadan giriş yapılamaz demelerinin sebebi olarak da ferman alırken ödenen paradan bir miktar yüzdelik almaları olduğunu belirtmektedir.bkz. Frederick Trench Townshend, *A Cruise In Greek Waters with A Hunting Excursion in Tunis*, Hurst and Blackett Publishers, London, 1870, s. 216.

⁴⁹¹Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 310.

⁴⁹²Smith, *A Month at...*, s. 96.

⁴⁹³21 şilin değerindeki eski İngiliz altını.

⁴⁹⁴Oldmixon, *a.g.e.*, s. 300.

neden olmuştur. William Makepeace Thackeray, İzmir’de cami ziyareti gerçekleştirmek için para ödemek durumunda kaldıklarından bahsetmiş, ancak herkesten 6 peni istenirken rehberlerinin onlardan 2 dolar istemesi nedeniyle ziyaretten vazgeçtiklerini ve diğer ücretsiz güzel manzaraları görmek için oradan ayrıldıklarını dile getirmiştir.⁴⁹⁵ Cami ziyaretlerinin gerçekten maliyetli olduğunu gösteren bir diğer örnek David Porter’ın notlarında yer bulmuştur. Porter, Ayasofya Camii ziyareti için veziriazamdan yazılı bir belge almak durumunda kaldıklarını, bu belgeyi alırken de sarayda görevli dört memura çeşitli hediyeler sunulduğunu, ayrıca cami girişinde de bir miktar bahşış bıraktıklarını, toplamda ziyaretin kendilerine 40 dolara mal olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁶

Camilerin ziyaret edilmesi esnasında en çok dikkat edilen ve seyyahların notlarında vurgulanan bir diğer önemli kural ayakkabıların dışarıda bırakılmasıdır. Türkler camilerin temizliğine fazlasıyla önem vermektedirler. Camilerin girişinde bekleyen görevliler içeriye girmek isteyen herkesin bu kurala uyduğundan emin olduktan sonra girişlere müsaade etmişler; büyük camilerde içerisinin de temiz tutulması için çocuklar görevlendirmişlerdir.⁴⁹⁷ Bu kural, tartışmaya mahal bırakılmadan katı bir şekilde uygulanan kurallardan sadece biridir. Hiçbir şekilde esneklik yapılmamış, kurala uymayanların içeri girmesine kesinlikle müsaade edilmemiştir.⁴⁹⁸ William Macmichael, para ödemelerine karşın ayakkabılarını çıkarmadan Selimiye Camii’nin iç kısmını görmenin mümkün olmadığını dile getirirken⁴⁹⁹; William Wittman, seyyahların ilk durağı olan Ayasofya ziyareti ile ilgili şunları söylemektedir;

⁴⁹⁵Thackeray, *a.g.e.*, s.89.

⁴⁹⁶David Porter, *Constantinople and Its Environs*, Volume II, Published by Harper and Brothers, New York, 1835, s. 154.

⁴⁹⁷William Macmichael, Selimiye Camii ziyaretinde “*Caminin içerisini temiz tutmak için birkaç çocuk görevlendirilmişti ve bizden bahşış talep ettiler.*” ifadesini kullanmıştır. bkz. Macmichael, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁹⁸C.B.Eliot, cami girişinde ayakkabı çıkarmanın zorunlu olduğunu ifade etmiştir. bkz.Eliot, *a.g.e.*, s. 362.

⁴⁹⁹Macmichael, *a.g.e.*, s. 155.

“Buraya ve diğer tüm camilere girmek için Hıristiyanların ayakkabılarının üzerine giymeleri gereken temiz çarıklara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu koşulu sağlamadıkları takdirde yapılan dini töreni izlemek için Türkler müsaade etmezdi.”⁵⁰⁰

Camiye girişte ayakkabıların çıkartılmasının zorunlu olduğunu ve Türklerin buna çok dikkat ettiğini söyleyen David Porter, Türklerin genellikle ayaklarına mest denilen deri ayakkabı giydiği bilgisini vermiş; Hıristiyanların ise genellikle yanlarında ayakkabılarının üzerine geçirdikleri, ya da ayakkabılarını çıkardıktan sonra giydikleri büyük çoraplar taşıdıklarını belirtmiştir.⁵⁰¹

Fermanların din görevlilerine gösterilmesi koşulunda esneklik sağlandığı durumlar da yok değildir. Çoğunlukla Anadolu'daki köy ve kasabalarda izin yerine geçen bahşişlere, bazı durumlarda İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde de rastlanmıştır. John Audjlo, İstanbul'da camilerin Hıristiyanlar tarafından ziyaret edilmesinin padişah'tan alınan bir fermanla mümkün olduğunu ancak istisnaların da söz konusu olabildiğini söylemiş, kalabalık bir grup tarafından görevli imama cami adına 30 kuruşluk bir bağış yaptıktan sonra caminin içini görebildikleri bilgisini vermiştir.⁵⁰² Frederick Trench Townsend, İstanbul'daki belli başlı ibadethane ve türbelerin ziyaret edilmesi için önceden ferman alınması gerektiğini söylemiş ancak son dönemde kapıdaki görevlilere verilen bahşişle içeri girmenin mümkün olduğunu belirtmiştir.⁵⁰³

Charles Frankland, Ayasofya camiine geldiklerinde caminin imamına kendilerini gizlice içeri alması için para teklif ettiklerini ancak imamın bunu kabul etmeyerek içeri girme niyetlerini camiden sorumlu olan diğer kişilerle görüşmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun akabinde C.Frankland, az bir para karşılığında camiye girebildiklerini dile getirmiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰Wittman, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁰¹Porter, *a.g.e.*, s. 154.

⁵⁰²John Audjlo, *Journal of a Visit to Constantinople and Some of the Greek Islands in The Spring and Summer of 1833*, Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman, London, 1835, s. 78.

⁵⁰³Townshend, *a.g.e.*, s. 216.

⁵⁰⁴Frankland, *a.g.e.*, s. 112.

Camilerin ziyaret edilmesi sürecinde bazı kısıtlamalar da göze çarpmaktadır. Ramazan aylarında ibadethaneler gayrimüslimlerin ziyaretlerine kapatılırken, bazı durumlarda ise sadece yönetim tarafından belirlenen camiler kapılarını dışarıya açmıştır. Örneğin C.B. Eliot, Frenkler olarak bilinen Avrupalıların sadece Sultanahmet Camii'ne girebildiklerini söylerken,⁵⁰⁵ Lady Brassey ise, Ramazan ayı boyunca, Çarşamba günlerinin camileri görebilmek için müsait olan tek gün olduğunu, o günlerde dahi izin alabilmenin görevlilerin bütün gün boyunca uyuyor ve orucun etkisiyle sınırlı ve agresif olmaları nedeniyle imkansız olduğunu dile getirmiştir.⁵⁰⁶ Bir diğer seyyah James Bailie Fraser, , Ramazan ayında bulunmaları sebebiyle camilerin içerisine giremediklerini, sadece dışarıysından mimari özellikleri hakkında bilgi edindiklerini ifade etmiştir.⁵⁰⁷

Dönem itibarıyla Müslüman kadınların camilere girişlerine müsaade edilmediği göz önünde bulundurulduğunda⁵⁰⁸, 19. yüzyılda gayrimüslim kadınların ibadethaneleri ziyaret etmesine imkân tanınması oldukça dikkat çeken bir tutum olarak göze çarpmaktadır. C.B. Eliot, bu durumu iyi bildiğinden kendi kafilesindeki bir kadının camiye alındığını gördüğünde şaşkınlığını gizleyememiştir.⁵⁰⁹

1.2.3. Kiliseler

Kiliseler, Hıristiyanlık dinine özgü yapılar olduğundan hangi mezhepten olursa olsun Anadolu topraklarını ziyaret eden tüm seyyahların mutlaka uğradıkları bir durak olmuştur. Gerek Müslümanların Hıristiyanlara karşı olan tavırlarını öğrenmek, gerekse papazlardan nüfus, ticaret hacmi, misyonerlik çalışmaları gibi bölge ile ilgili detaylı bilgi edinmek gerekse yolculuk boyunca ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla seyyahlar, güzergâhları üzerinde bulunan kiliselere mümkün olduğunca uğramaya gayret göstermişlerdir. Kiliseler, tıpkı camiler gibi, sayılarıyla buldukları şehir ya da kasabada yaşayan gayrimüslim nüfusun tahmin edilmesinde önemli rol oynamıştır.

⁵⁰⁵Eliot, *a.g.e.*, s. 362.

⁵⁰⁶Brassey, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁰⁷Fraser, *a.g.e.*, s. 158.

⁵⁰⁸John Galt, kadınların halka açık olan camilere gidemediklerini söylemiş; bunun yerine kadın din görevlilerinin ev ev dolaşarak erkeklerin yaptıkları gibi din adına çalıştıklarını dile getirmiştir. bkz. Galt, *a.g.e.*, s. 279.

⁵⁰⁹Eliot, *a.g.e.*, s. 362.

Çoğu seyyah, eğer net rakamlar elde edememişler, bu dini yapıların sayısına göre nüfus için bir tahminde bulunma yoluna gitmiştir.

Seyahatnamelere bakıldığında Anadolu'nun en kalabalık şehirleri arasında yer alan İstanbul ve İzmir'de kiliselerin sayısının çok olduğu görülmektedir. Ancak iç kesimlere gidildikçe sayı azalmasına karşın kiliselerin varlığı Doğu sınırlarına kadar devam etmektedir. Anadolu'nun, farklı dinlerin özgürce yaşanmasına imkân tanıdığı bir coğrafya olduğunu söylemek doğru olacaktır. Türkler, her ne kadar, gâvur vb. ifadelerle gayrimüslim kesimi bir alt tabaka olarak da görse, ibadethane açma konusunda, sınırlamalar olmasına karşın, kolaylık sağlamışlardır. Frederick Arthur Neale, İskenderun'un Belen Kasabasında küçük bir Ermeni kilisesinin bulunduğunu söylemiş, her gün güneş doğmadan bir saat önce burada ayin yapıldığını, hava durumunun nasıl olduğuna bakılmaksızın insanların buraya toplandığını belirtmiştir. Kiliseye çan asılmasının yasak olmasından dolayı bir ağaç kovuğundan yapılan geniş ses tahtasına, büyük ahşap bir çekiç ile vurulmak suretiyle herkesin çağrısı duymasının sağlandığını da sözlerine eklemiştir.⁵¹⁰

Seyahatnamelerde çoğunlukla Ermenilere ait olan kiliseler göze çarpmaktadır. Ermeniler, tıpkı camilerin medreselere ve hastanelere ev sahipliği yapıyor olması gibi kiliselerinde de benzer şekilde okul ve hastaneler kurmuşlardır. Charles Pertusier, Galata'da iki manastır ve bir kilisenin olduğunu söylemiş; Cenevizliler tarafından yapılmış olan bu yapılardan manastırların içerisinde hastane, okul ve kütüphane gibi binaların olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, buralarda özellikle Katolik olan Ermeni ailelerin yaşadığı bilgisini vermiştir.⁵¹¹

İzmir gibi Avrupa nüfusunun yaygın olarak görüldüğü yerleşim yerlerinde ise kiliselerden başka değişik kesimlere hitap eden mabetler inşa edilmiştir. Thomas Robert Jolliffe, İzmir'de farklı dinlere özgü tarikatların bulunduğunu, hepsinin eşit serbestliğe sahip olduklarını, İngilizlerin Protestan mabedi olup, Katolik bir

⁵¹⁰Frederick Arthur Neale, *Eight Years in Syria, Palestine and Asia Minor From 1842 to 1850*, Vol. II, Colburn and Co., London, 1851, s. 255.

⁵¹¹Pertusier, *a.g.e.*, s. 94.

ibadethane hakkında bilgi bulamadığını dile getirmiştir.⁵¹² Kilise ya da mabet şeklinde ibadethanelerin çeşitli nedenler yüzünden bulunmadığı yerlerde ise gayrimüslim kesimden birilerinin evi bu amaç için belirlenmiştir. Arundell, Salihli’de yaşayan bir Rum’un evindeki bir odanın aynı zamanda ibadet için kullanıldığını söylemiş; evin her Pazar günü civar yerlerden gelen misafirlerle dolduğu bilgisini vermiştir.⁵¹³

Anadolu topraklarında 19.yüzyıl öncesinde inşa edilmiş, hatta eski çağlardan kalma kiliseler olduğu gibi, seyyahların ziyaretlerini gerçekleştirdikleri dönemlerde yeni kiliselerin yapılmasına şahitlik ettikleri de olmuştur. Kiliseler, çoğunlukla yerleşim merkezlerinin surlarla çevrili olmayan kısımlarında bulunmaktadır. Bunun nedeni kale içlerinin Türk Mahallesi olarak kullanılmasıdır. Hıristiyanlar buralarda ikamet edemedikleri gibi, istisnalar haricinde dini yapılar da inşa edememişlerdir.

İstanbul ve İzmir dışında Anadolu’nun iç kesimlerinde kiliselerin varlığından bahseden, mimarisi hakkında bilgi veren, hatta resim paylaşan seyyahlar olmuştur. William John Hamilton, Tokat’ın merkezinde Ermenilerin son dönemde inşa etmiş oldukları büyük ve iyi görünümlü bir kiliseyi ziyaret ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁴ Bu ifade Müslüman olmayan zümrelerin Anadolu’nun iç kesimlerinde kilise inşa etme, aynı zamanda dinlerini özgürce yaşama imkânı bulduklarının bir göstergesidir. Ayrıca, seyyahların Anadolu’nun farklı kesimlerindeki yaşam tarzlarını anlattıkları notlarda, gayrimüslimlerin surların dışında, Türklerin yaşadıkları yerden uzakta, ayrı mahallelerde buldukları ifade edilmekte iken Tokat’taki kilisenin kasabanın merkezine inşa edilmiş olması, bu ayrımın burada yapılmadığının işaretidir.

Kiliseler hakkında bilgi veren bir başka isim Fred Burnaby’dır. Yozgat’ta ziyaret ettiği kilisede kafes şeklinde bir perdenin varlığından bahseden seyyah, bunun erkekler ile kadınların birbirlerine bakmalarını önlemek için olduğunu ve her iki cinsin kilise içinde farklı yerlere yönlendirildiklerini söylemiştir. Bu yönüyle kilisedeki

⁵¹²Thomas Robert Jolliffe, *Narrative of An Excursion From Corfu to Smyrna*, Tavistock Street, Covent Garden, London, 1827, s. 260.

⁵¹³F.V.J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, Richard Bentley, New Burlington Street, London, 1834, s. 33.

⁵¹⁴Hamilton, *Researches...*, Vol. I, s. 351.

uygulama Müslümanlarınkine benzemektedir. Hatta Fred Burnaby'nin böyle bir uygulamanın İngiltere'de olmadığını ifade etmesi, Anadolu'da yaşayan gayrimüslim kesimin ibadethanelerdeki bazı davranışlarını Türklerden aldıklarını göstermektedir.⁵¹⁵

Charles Swan, İzmir'de kiliselerin gelir kaynaklarından bahsetmiştir. Bir Rum'un evinde otururlarken kapıyı bir papazın çaldığını; geleneklere uygun olarak elinde bir şişe kutsal su, büyük bir sünger ve küçük bir haç taşıdığını söylemiştir. Papazın süngeri suya batırdıktan sonra kişinin üzerine doğru suyu serptiğini ve sonrasında haçı uzatarak dudaklarına değdirdiğini söyleyen Charles Swan, Papazın bu görev karşılığında ev sahibinden 1 kuruş aldığını ifade etmiştir. Seyyah, dönem itibarıyla İzmir'de kiliseye bağlı olarak yaşayan 20.000 Rum'un olduğu belirtmiş ve kilisenin muazzam bir gelir ettiğini dile getirmiştir. Yunan ayaklanmasından önce İzmir'deki Rum sayısının 50.000'i aştığını belirten Charles Swan, o dönemde sayının çokluğundan olsa gerek kutsal su hizmetini satın almanın isteğe bağlı olduğunu sözlerine eklemiştir.⁵¹⁶

Charles Mac Farlane, İzmir'de yaşayan tüm halkın dini görevlerine sıkı sıkıya bağlı olduklarını söylemiştir. Katoliklerin iki tane büyük kilisesinin olduğunu ve Fransa tarafından koruma altında tutulduğunu; İngilizlerin kasabada ikamet eden ve konsoloslukta görevli bir papazı bulunduğunu ancak vaazlarını Fransızca verdiğini söyleyen seyyah; karşılıklı evlilikler ve günlük olağan görüşmeler sonucunda fanatizmin ve karşılıklı dini hoşgörüsüzlüğün yaşanmadığını belirtmiştir.⁵¹⁷

Thomas Macgill, Türkiye'de tüm dinlere karşı anlayış olduğunu söylemiş; dini yapıların farklı konsolosluklar tarafından korunduğunu belirtmiştir. Ülkenin yerlileri olarak görülen Rumların kendi inançlarını sürmelerine izin verildiğini ifade eden seyyah, kiliselerinin Ruslar tarafından korunduğunu, Yahudilere güçleri yeterse kendi sinagoglarını inşa etme yetkisi verildiğini, bunun yanında bu dine mensup kişilere Türklerin ibadethanelerinde ibadet edebilme imtiyazı tanındığını söylemiştir.

⁵¹⁵Burnaby, *a.g.e.*, Vol.I, s. 219.

⁵¹⁶Swan, *a.g.e.*, Vol.I, s. 170.

⁵¹⁷Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 44.

Protestanların, İngiliz Konsolosluğunda küçük bir kilisesi olduğunu söyleyen Thomas Macgill, burası için bir rahip görevlendirildiğini, rahibin ücretini ise Levant Şirketinin ödediğini dile getirmiştir.⁵¹⁸

İstanbul'da İngiltere Kilisesi'ne bağlı olarak hizmet veren iki ibadethane bulunmaktadır. Bunlardan ilki Beyoğlu'nun yüksek kesimlerinde, İstanbul'u ziyaret eden İngilizlerin mutlaka uğradıkları İngiltere Büyükelçiliği'nde bulunan şapel, diğeri de ölen İngiliz askerleri adına yaptırılan Anıt Kilisedir. Bayan Baillie, insanların daha çok elçilikteki şapele rağbet gösterdiklerini söylemiş, Anıt Kilisenin çoğu zaman boş kaldığı bilgisini vermiştir. Buralarda görevlendirilen papazlar, aynı zamanda İngiliz donanmasına ait gemiler Boğaz'a geldiklerinde onları ziyaret ederek, orada da ayin düzenlemiştir.⁵¹⁹ Gayrimüslim kesimin yoğun olarak bulunduğu bir başka büyük şehir konumundaki İzmir'de bulunan kiliseler de seyyahların uğrak noktaları arasındadır. Burada gerek Ermeni gerek Rum kiliseleri olsun, dikkat çeken en önemli özellik, yapıların modern olması, yani yakın zamanda inşa edilmiş olmalarıdır. Bayan Baillie, İzmir'de ziyaret ettiği kiliselerde tarihi açıdan değerli, antika eserlerin bulunmadığını dile getirirken, bu durum devlet yönetiminin dini anlamda gayrimüslim kesime tanıdığı haklar konusunda da olumlu yönde çıkarımda bulunulmasına imkan tanımıştır.⁵²⁰

---

⁵¹⁸Thomas Macgill, *Travels in Turkey, Italy and Russia During The Years 1803,1804,1805 and 1806*, Volume I, John Murray, Fleet Street, London, 1808, s. 84.

⁵¹⁹Baillie, *a.g.e.*, s. 116,117.

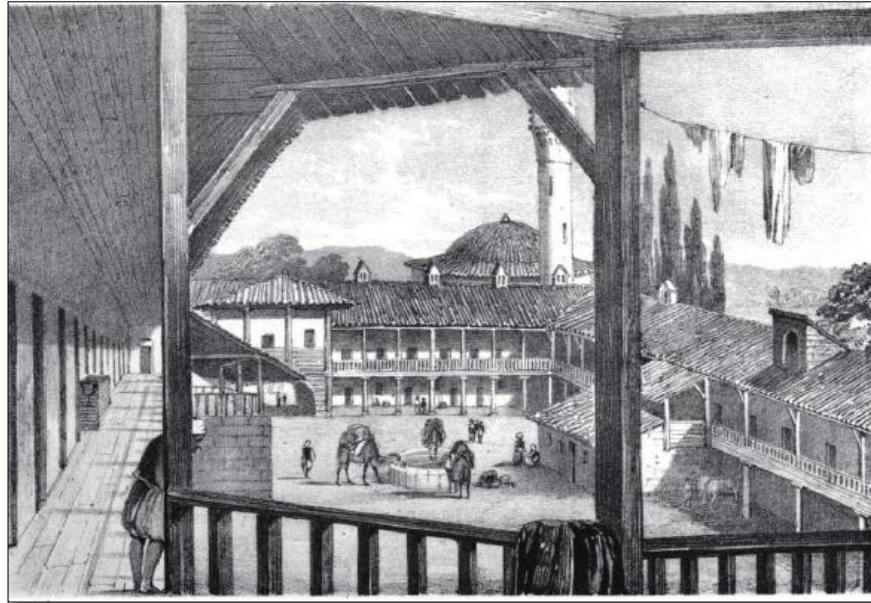
⁵²⁰Baillie, *a.g.e.*, s. 215.

1.3. KAMU YAPILARI

Türkler için dini yapılar kadar birlikteliğin sağlanmasına katkıda bulunan, halkın sosyalleşmesi için imkân tanıyan, ekonominin canlı tutulmasında rolü olan, kısacası günlük hayatın vazgeçilmezleri konumundaki kamu yapıları da önem arz eden yapılar olmuşlardır. Bu nedenle tıpkı camilerde olduğu gibi, kamu binalarının da ihtişamlı ve sağlam yapılmasına özen gösterilmiş; mütevacılık kişilerin kendi ikamet ettikleri evlerle sınırlı kalmıştır. David Porter, Türklerin inşa ettikleri yapıları incelediğinde kamu binaları ile özel mülkler arasındaki büyük farktan dolayı çok şaşırıldığını dile getirmiştir. Birlikteliği sağladıkları ve dini öneme sahip olmaları nedeniyle hastane, han, cami ve hamam gibi kamu yapılarının oldukça sağlam ve gösterişli yapıldığını söyleyen David Porter, özel mülklerin ise sade bir mimariye sahip olduğunu çoğunlukla ahşap ya da kerpiçten inşa edildiğini belirtmiştir.⁵²¹

Zengin kişiler vakıf adı altında saygı değer bir görev olarak cami ve bazı kamu binalarını tamir ve inşa etmekle kendilerini yükümlü hissetmişlerdir.⁵²²

1.3.1. Hanlar

⁵²¹Porter, *a.g.e.*, Vol. II, s. 60.

⁵²²Slade, *Turkey...*, s. 410

Resim 14. Bergama'da Bir Hanın İç Görünümü⁵²³

15. ve 16. yüzyıllarda kentlerin gelişmesi, nüfusun artması ve yerleşik ticaret kültürünün ilerlemesiyle Anadolu şehirlerinin hem kentsel, hem de ticari yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Genellikle ticaret faaliyetlerinde dallara göre uzmanlaşan sokaklar oluşmaya başlamış; merkezden çevreye doğru bir yayılım gösteren bu sokakların yol kenarına sıra sıra konumlanan dükkânlarında ticari aktiviteler yapılmıştır. Bu süreçte hanlar, çarşı, kapalı çarşı, bedesten, arasta ve dükkânlar gibi farklı fonksiyonlarda ticaret yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hanların temel özellikleri dikkate alındığında özellikle depo, otel ve ahır karışımı yapılarıdır denilebilir. Özellikle kare ve bazen dikdörtgen şeklinde tasarlanmış hanlar, iki kat olarak inşa edilmiş,⁵²⁴ üst katlarda hücreyi andıran ve mobilyasız boş odalar bulunurken, alt katta ise depo ve ahırlar ile geniş bir alanın ortasında büyük bir çeşme yer almıştır.⁵²⁵ Odaların aydınlatılması içinse üst taraflara doğru sıralı şekilde yerleştirilmiş pencerelerden faydalanılmıştır. Hanların bazıları, tüccarların mallarını satabilmeleri adına bir çarşı işlevi de görmüştür. Alt katta bulunan odalar, depo olarak kullanılabilirdiği gibi, içerisinde sandalye ve masa gibi mobilyaların bulunduğu; muhasebe ve satış ofisi olarak değerlendirilen odalar da mevcuttur. James Webster, akşam belirli bir saatte kapıları kapanan hanların alt katında bulunan ve içerisinde birkaç mobilya ile kilimler olan odalarda tüccarların müşterileriyle görüştüğünü ve satış yaptıkları bilgisini vermiştir.⁵²⁶

Özellikle Edirne, Bursa, İzmir ve İstanbul gibi pek çok kentte, birçok ticari bölge, “*ticari han*” yapılarıyla donatılarak önemli ticaret merkezleri haline

⁵²³Charles Fellows, *A Journal Written During An Excursion In Asia Minor*, John Murray Albeamarle Street, London, 1839, s. 32.

⁵²⁴James Ellsworth De Kay, İstanbul'da ziyaret ettiği bir hanın üç katlı bir yapı olduğunu belirterek ilk defa çok katlı bir hanın varlığından bahsetmiş; diğer hanlardan farklı olarak en üst katta kaşmir atkıların sergilendiğini söylemiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 212; James Webster, İstanbul'daki bir hanı ziyaret üç katlı olduğu bilgisini vermiştir. Webster, *a.g.e.*, s. 130; Jerome Jerome Van Smith ise bir genelleme yaparak Türkiye'deki hanların nadiren iki, çoğunlukla tek katlı olduğunu ifade etmiştir. bkz. Smith, *Turkey...*, s.8)

⁵²⁵William John Hamilton, Uşak'ta kaldıkları hanın alt katında bulunan depolara vurgu yaparak, odaların kilimlerle dolu olduğunu söylemiştir. bkz. Hamilton, *a.g.e.*, s. 111.

⁵²⁶Webster, *a.g.e.*, s. 130.

getirilmiştir.⁵²⁷ Albert Richard Smith, İstanbul'da sayıları iki yüze varan hanların, uzak ülkelerden kervanlarla gelen tüccarların konaklamaları için yaptırıldığını belirtmiş; onlardan buraları kullanmaları karşılığında ücret talep edilmediğini, buna karşın odaların herhangi bir mobilya ile döşeli olmayıp boş olarak kişilere verildiğini ifade etmiştir.⁵²⁸ Özellikle İstanbul'da bulunan hanların sayılarının çok olması, büyük bölümünün devlet yönetiminde olan şahıslar tarafından yaptırılması ve tüccarlar için ücretsiz olması,⁵²⁹ şehrin ticaret potansiyelinin artırılmasına dönük bir politika olarak değerlendirilebilir. 15. yüzyıldan itibaren güçlenip merkezi otoritenin sağlandığı Osmanlı Devleti'nde, sayıca çoğalan bu yapılar⁵³⁰ farklı kültür ve coğrafyadan gelen tüccarların tanışıp mal alışverişinde bulunduğu, getirdiği ürünü depolayabildiği, mümkünse konaklayabildiği mekânlar olarak kullanılmışlardır.

Ticari hanlar, Osmanlılar döneminde yaygın olarak ortaya çıkan, yolcu konaklama işlevi taşımayan yapı türüdür.⁵³¹ Bu hanlara kullanım amaçlarına göre bazen bedesten de denmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda kentlerin gelişmesi, nüfusun artmasıyla ortaya çıkan ticari han mimarisi, dönemin ihtiyaçlarına göre kendi plan şemasını oluşturmuştur. Ticari amaçlı kullanılan hanlar, konaklama amaçlı han mimarisi ile plan bakımından benzer inşa edilmişlerdir. Ticari bölgelerde inşa edilen

⁵²⁷Özlem Atalan ve Hasan Şahan Arel, "15. ve 16. Yüzyıllara Ait Osmanlı Han Yapılarının Mekansal Analizi", *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 11/2, Kış 2016, s. 217.

⁵²⁸Smith, *A Month*..., s. 59; James Ellsworth De Kay, İstanbul'daki hanların göze çarpan büyük yapılar olduğunu belirterek; zengin hayırseverler tarafından seyahat eden tüccarların konaklayabilmesi için yaptırıldıklarını söylemiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 212.

⁵²⁹Hanlarda konaklamanın belirli bir ücret dâhilinde olduğu konusunda seyyahlar tarafından farklı ifadeler bulunmaktadır. George Rolleston, İzmir'deki hanlar için aylık 45 kuruş rakamını telaffuz ederken, John Macdonald Kinneir, Kütahya'daki hancıların günlük 1 kuruş talep ettiklerini; Jerome Van Smith de sabah ayrılmadan hanın bekçisine az miktarda ödeme yaptıklarını belirtmiş; buna karşın, Albert Richard Smith ise, İstanbul'daki hanların ücretsiz olduğunu söylemiştir. bkz. Rolleston, *a.g.e.*, s. 84,85.; Kinneir, *a.g.e.*, s. 237; Smith, *Turkey*..., s. 8; Smith, *A Month*..., s. 8

⁵³⁰Her ne kadar 1839 yılında Anadolu topraklarını ziyaret eden İngiliz denizci ve tarihçi Edward Napier, İstanbul'da dâhil olmak kaydıyla, ilk Türk Hanına Bayramiç'te rastladığını belirtmişse de bkz. Napier, *a.g.e.*, s. 317; kendisiyle aynı yıllarda İstanbul'da bulunan C.B.Eliot, başkentte 200 civarında han olduğunu iddia etmiş; bkz. C.B. Eliot, *a.g.e.*, s. 392; James Ellsworth De Kay ise İstanbul'da farklı büyüklükte 180 hanın olduğu bilgisini vermiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 212

⁵³¹ Konaklama imkanı sadece tüccarlara ve ailelerine verilmiştir. James Silk Buckingham, Diyarbakır'da on beş tane han ve kervansarayın varlığından bahsederken; bu yapıların alt katlarında tahıl piyasası olduğunu, bir üst katında esnaflar ve ürettikleri malların sergilendiğini söylemiş; en üst kattaki odalarda ise tüccarlar ile haremelerinin ikamet ettikleri bilgisini vermiştir. bkz. Buckingham, *a.g.e.*, s. 379.

bu yapılar, kare, dikdörtgen veya arazinin durumuna göre organik plan şemasına sahip olmuştur. Bununla birlikte ticari hanlar, sadece ticari işlevli dükkânlardan oluşmaktadır. Genellikle işlevlerine veya içerisinde yoğun olarak ticareti yapılan ürünlere göre Koza Han, Kaşıkçı Hanı, İpek Han gibi isimlerle anılmışlardır.⁵³² Bunun sonucunda, yapıların hangi tüccar grubuna hizmet ettiği, o dönemki halk tarafından kolaylıkla anlaşılmıştır.⁵³³ George Rolleston, bu sayede aynı hizmeti veren kişilerin pazarlardaki gibi bir araya toplanmasının ve herhangi bir malın mevcut değerinin herkes tarafından bilinmesinin sağlandığını ifade etmektedir.⁵³⁴

Tek veya çok katlı olabilen ticari hanlar, iki, üç avlulu ya da avlusuz hanlar olarak gruplara ayrılabilir.⁵³⁵ Bu yapılar, dikkat çekici giriş kapıları ile avlu çevresinde sıralanmış odaları ve revaktan oluşmaktadır. Ticari hanlarda avluya bakan dükkân ve mahzenlerin yanı sıra, bedestenlerde olduğu gibi dışarıya açılan dükkânlar da yer almıştır. Bu dükkânlar, iç kısımda yer alan mahzen ve dükkânlara göre daha büyüktür. Hanlarda; içe bakan dükkân ya da mahzenler genel olarak 5-10 m2 olurken; dışa bakan dükkânlar ise 10-20 m2 arasında değişkenlik göstermişlerdir.⁵³⁶

Charles Wilkinson, Bursa'da gördüğü hanların kare şeklinde taştan yapılmış büyük binalar olduklarını, merkezlerinde çeşmelerin ve konaklama yapılacak odaların bulunduğunu söylemiş; ticaretin yapıldığı alanın ise depolar ile dükkânlarla dolu olduğunu vurgulayarak, hanları Doğu'nun tüm mallarının satışının yapıldığı büyük bir merkez olarak tanıtmıştır.⁵³⁷

Ticaret günümüzde dahi oldukça zor bir uğraştır. 19. yüzyıl şartları göz önünde bulundurulduğunda tüccarların ne denli zorlukların üstesinden gelmek durumunda

⁵³²Örneğin, James Ellsworth De Kay, İstanbul'da ziyaret ettiği bir hanın ikinci katında değerli ziynet eşyalarının, üçüncü katında ise kaşmir atkıların satıldığı bilgisini vermiştir.bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 212.

⁵³³Atalan ve Arel, *a.g.m.*, s. 221-223.

⁵³⁴Rolleston, *a.g.e.*, s. 84,85.

⁵³⁵James Webster ise İstanbul'daki hanların çok fazla sayıda olduğunu vurguladıktan sonra, görme fırsatı yakaladığı üç katlı bir hanın, iki adet avlusu, bir adet verandası ile oldukça büyük göründüğünü, kare şeklinde, kilim döşeli ve bir köşesinde tüccarların ticaretlerini yapabileme adına müşterileriyle iş görüşebildiği masalar bulunan odaların, muhasebe ofisi, depo ya da pansiyon olarak kullanılabildiğini ifade etmiş; gece belli bir saatte de kapatıldıkları bilgisini vermiştir.bkz. Webster, *a.g.e.*, s. 130.

⁵³⁶Atalan ve Arel, *a.g.m.*, s. 221-223.

⁵³⁷Wilkinson, *a.g.e.*, s. 45.

kaldıkları tahmin edilebilir niteliktedir. Nitekim akla ilk gelen sorulardan birisi aile birliğinin nasıl sağlanabildiğidir. Evlerinden günlerce uzak kalan tüccarlar ile ilgili James Silk Buckingham, Diyarbakır örneğini vererek hanların en üst odalarının tüccarların haremeleri için ayrıldığını belirtmiş; bu kişilerin genellikle aileleriyle birlikte konakladıklarını ifade etmiştir.⁵³⁸

Hanlar, tüccar ve seyyahların evleri gibi de değerlendirilebilir. Bazıları gününbirlik konaklar, çoğu belirli bir süre boyunca buralarda kalmışlardır. Bu nedenle, konaklayanların ihtiyaç duyabilecekleri her şeye kısa sürede ulaşabilmeleri yönünden de oldukça önemli yapılar olan hanlar, kasaba gibi büyük yerleşim yerlerinde özellikle pazar ve çarşıların yakınına inşa edilmişlerdir. Charles Mac Farlane, konakladığı bir hanın alt katında tütün ve kahve satılan bir kahvehane ile devecilerin saçlarını kesen bir berber olduğunu söylemiş, akşamları avluya gelen hikâyecinin çeşmenin kenarına oturarak anlattığı hikâyelerle oradakileri eğlendirdiğini belirtmiştir.⁵³⁹ İnsan sayısının fazla olduğu hanlarda ibadet ihtiyacı da unutulmamıştır. Müslüman bir toplum olarak Türklerin hayatında önemli bir yeri olan camiler, çoğunlukla konaklamaların yapıldığı binaların bitişiğine inşa edilmişlerdir. William Macmichael, Hafsa'da bulunan ve oldukça eskimiş bir kervansarayın hemen yanında bir caminin bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁰ Charles Fellows, Bergama'da konakladığı hanın yanında ve genel olarak tüm hanların yakınında mutlaka bir cami minaresinin gözüktüğünü ve her beş saatte bir ezanın okunduğunu söylemiştir.⁵⁴¹

Jerome Van Smith, Türkiye'deki hanları genel anlamda şu şekilde tasvir etmektedir;

“Nadiren iki, çoğunlukla tek katlı, bir alanı çevreleyen büyük bir yapı olarak ifade edilen hanlara, geceleri kapalı olan bir geçitten ilerlemek suretiyle giriş yapıldığı ve hayvanların yüklerinin burada indirildiği ifade edilmektedir. Hayvanlar zincirler ya da yularlarıyla bağlanır, beslenir ve üzerlerindeki yükler penceresi

⁵³⁸Buckingham, *a.g.e.*, s. 379.

⁵³⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 178.

⁵⁴⁰Macmichael, *a.g.e.*, s. 158.

⁵⁴¹Fellows, *A Journal...*, s. 33,34.

olmayan karanlık odalara konulmaktadır. Handaki küçük odalardan birkaçı yabancıların konaklaması için ayrılmakla birlikte bu odalarda lamba ve yakıt dâhil hiçbir eşya bulunmamaktadır. Seyyahlar, kendilerine ait şilte ve minderleri sererek uyurlar ve sabah kalktıklarında hanın bekçisine az miktarda bir ücret ödedikten sonra ayrılırlar.⁵⁴²

Yolcu hanları ise genellikle kare yâda dörtgen planlı, kâgir yığma sistem olarak inşa edilmiş yapılardır. Revaklarla çevrili, bazen ortasında bir çeşme veya mescit bulunan geniş, üstü açık orta avluya sahip olan bu hanların giriş katlarında depo, ahır, develik, tamirhane gibi işlevlerin bulunduğu mekânlar mevcuttur.⁵⁴³ Albert Richard Smith, İstanbul'da ziyaret ettiği bir han hakkında şunları söylemiştir;

“Bir hana rastladım. Kare şeklinde bir yapıydı ve etrafı balkonlu binalarla çevriliydi. Taştan inşa edilmiş bu yapının ortasında bir iki tane ağaç ve bir çeşme bulunmakta; köşesinde ise sıradan bir kahvehane yer almaktadır.”⁵⁴⁴

William Wittman, ziyaret ettiği hanlardan yola çıkarak, özellikle yolcular için inşa edilen hanlar hakkında fikir sahibi olmuş ve yapıları şu şekilde tasvir etmiştir;

“Yolcuların seyahatleri sırasında uğradıkları ve hem kendilerinin hem de atlarının kalabildiği hanlar vardır. Bu hanların her kasaba ve köyde bulunduğu bir gerçektir. Bu hanlar geniş ve ferah mekânlardır. Yapının her kenarında seyyahların halı ve kilim yayıp üzerinde dinlendikleri yüksek bir kat bulunmaktadır. Hanın orta kısmında ise atlar beklemektedir. Bu mekânlar dinlenmek için sığınak arayan herkese sürekli açıktır.”⁵⁴⁵

Yolcu hanlarının en önemli özelliği, ticari amaçla gelen kişilere konaklamak için müsaade etmemeleridir. Bölgeden geçen ve başka bir kasabaya gidecek olan kişilerin geceyi geçirmeleri için düşünülen yolcu hanlarından biri Urfa'nın girişindeki büyük handır. James Silk Buckingham, **Koolâh-Oghlee**. (Köleoğlu) ismindeki

⁵⁴²Smith, *Turkey...*, s.8.

⁵⁴³Atalan ve Arel, *a.g.m.*, s. 221-223.

⁵⁴⁴Smith, *A Month...*, s. 59.

⁵⁴⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 83.

hanın, şehre mallarını getirmeyen, sadece başka bir yere gitmek için oradan geçen kişilerin konaklayabileceği bir yer olduğunu belirtmiş, kendilerine bir ayrıcalık tanındığını ve develerini orada boşaltıp dinlendirdiklerini ifade etmiştir.⁵⁴⁶

Yolcu hanları, bazı bölgelerde posta merkezi olarak da hizmet vermişler ve hizmetin gereği olarak hanın işletmesinden sorumlu kişi atların kiralanması anlamında da sorumluluk üstlenmiştir. Bu hizmetlerin karşılığında belirli ücretler talep edildiği gibi, ücretlendirmenin kişiden kişiye, konaklayan kişinin milliyetine ve özel günlere göre farklılık gösterdiği durumlar söz konusu olmuştur. Charles Frankland, bu konuda şunları ifade etmiştir;

*“Kırklareli’ndeki han, bir Türk tarafından idare edilmekteydi. Bu kişi halk arasında Hacı olarak adlandırılır ve civardaki halk bu kişiden fazlasıyla korkardı. Ulaşım için gerekli olan atlar da bu kişi tarafından kiralanırdı. Atlar özel günlerde, ekstra ücretlendirilirdi.”*⁵⁴⁷

Hanların fiziksel durumları, kapasiteleri ve sağladıkları imkânlar buldukları coğrafyaya göre farklılık göstermiştir. Nüfusun yoğun olduğu büyük kasabalar ile ticaret yolları üzerinde bulunan hanlar büyük ve sağlam yapılarıyla öne çıkarken, daha iç bölgelerde genellikle civardan geçen yolcuların konakladıkları hanlar, dayanıksız yapıları ve sınırlı imkânlarıyla dikkat çekmiştir. Charles Mac Farlane, Anadolu’daki çoğu hanın tuğla, kerpiç ve ahşap karışımı malzemelerden inşa edildiğini ve perişan halde olduğunu söylerken Manisa’da uğradığı ve zengin bir aile tarafından yaptırılan hanın, her anlamda o ana kadar gördüklerinden farklı bir tarzı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁸

Özellikle yangınlara karşı dayanıklı olmaları açısından taş ve demirden inşa edilen hanlar, sonraki dönemlerde hasar görmeleri durumunda restore edilmek yerine, ya terk edilmişler ya da ahşap ve kerpiç kaplamalarla desteklenerek yeni yapılar

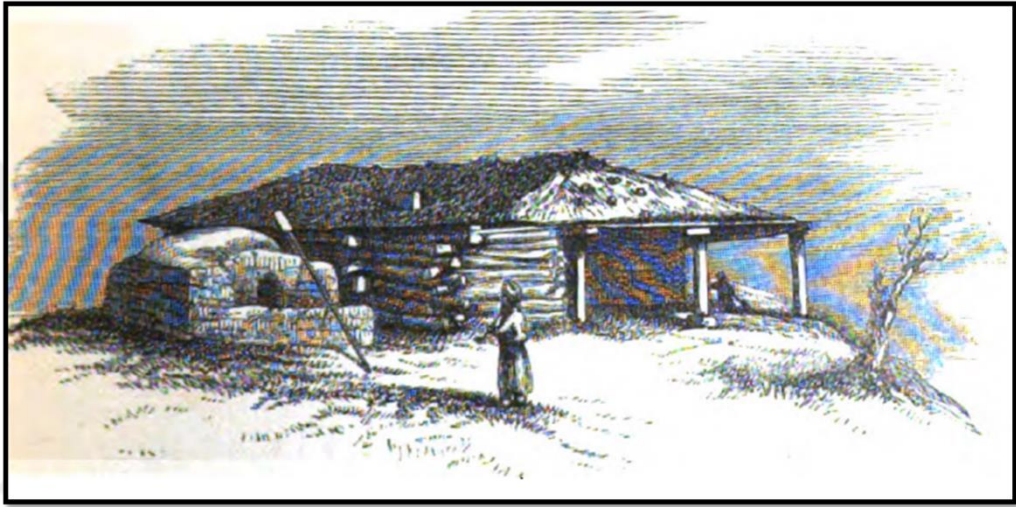
⁵⁴⁶Buckingham, *a.g.e.*, s. 94.

⁵⁴⁷Frankland, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁴⁸Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 177.

oluşturulmaya çalışılmıştır.⁵⁴⁹ Bu durum yangın ihtimalinin olasılığını arttırdığı için de ekmek ya da yemek pişirmek için kullanılan kerpiç fırınların hanların dışında güvenli bir alana yapılmaları gündeme gelmiştir. Henry J. Van Lennep, 1864 yılında konakladığı Çakal Han'da yangın ihtimalinden korkulduğu için fırının dışarıda ayrı bir bölüme yapıldığı bilgisini vermiştir.⁵⁵⁰

Resim 15. 1864 Yılında Samsun Yolu Üzerinde Bulunan Ahşap Bir Han ve Fırını⁵⁵¹

Hanlar sosyal yönden ihtiyaçları karşılayan hizmetler de sunmuşlardır. Özellikle akşam saatlerinde varsa kahvehanede,⁵⁵² olmadığı takdirde avluda bulunan çeşme başında toplanan kişiler sohbet ederek vakit geçirmişler, yemeğin ardından davet edilen kişilerden hikâyeler dinlemek suretiyle eğlenmişlerdir. Charles Mac Farlane, hana davet edilen bir Türk'ün çeşme başında yerini aldığını; ondan eğlenceli hikâyeler dinlemek isteyen herkesin tütün çubuklarını alır almaz etrafına oturduğunu söylemiş; hep birlikte iyi vakit geçirdiklerini dile getirmiştir.⁵⁵³

⁵⁴⁹William John Hamilton, Tokat'ta birkaç tane eski han olduğundan bahsetmiş; çoğunlukla tuğla ve taştan yapılmış bu binaların son dönemde birçok evde olduğu gibi kerpiçten inşa edildiği bilgisini vermiştir. (bkz. Hamilton, *a.g.e.*, s. 352.)

⁵⁵⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 66-68.

⁵⁵¹Lennep, *a.g.e.*, s. 67

⁵⁵²James Ellsworth De Kay, İstanbul'daki hanların zemin katında kahvehanelerin olduğundan bahsetmektedir.bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁵³Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 178.

1.3.2. Hamamlar

Yaşam kaynağımız su, tarih boyunca tüm kültürlerde olduğu gibi insanın yaşam biçimini belirleyici bir unsur olmuştur. Vazgeçilmez bir değer olan su, beden temizliği içinde önemlidir. Yıkanma eylemi, hem beden temizliği hem de ruhu arındırma olarak tanımlanabilir. İnsanların temizlik, sağlık, inanç gibi nedenlerle suyla olan ilişkisi, yıkanmak için yeni yapılar inşa etme ihtiyacını beraberinde getirmiştir.

Hamam kültürü, Türklerle özdeşleşmiştir. Bu yüzden hamam denince ilk akla gelen Türkler, Türkiye denince de ilk akla gelen yapı türleri Türk hamamlarıdır. Türk hamamı, 15. yüzyılın ortalarında geleneksel Türk banyosunun Anadolu'nun hamam kültürü ile bir araya gelmesinden ortaya çıkan bir yapı türüdür. Hamamlar, içe dönük yaşayan Osmanlı toplumunun bir nevi sosyalleştiği alanlardır. İnsanların yıkanma, temizlenme, tedavi amaçlı kullanımlarının yanı sıra kız beğenme, gelin, güvey hamamı gibi çeşitli etkinliklerin yapıldığı aynı zamanda eğlence mekânları olarak bilinmektedir.

Türk Hamamı; dört yanı çevrilmiş işlemeli duvarlar ve kubbeli yapısıyla sadece temizlenmek için yıkanılan bir yer değil, aynı zamanda toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçası olup, tellağı, natırı, külhanbeyi ile yaşayan ve kuşaklar boyu aktarılan bir kültürün simgesidir.⁵⁵⁴

Hamamlar, hem mimari tarzları hem de faydaları bakımından seyahatnamelere konu olmuştur. Seyyahlar, bazen temizlenmek için bazen mimari özelliklerini kaydetmek için bazen de tedavi amacıyla hamamları tecrübe etmişlerdir. Mahallelerin hemen hepsinde hamam bulunmaktadır. Hamamlar, erkek ve kadınlar için ayrı ayrı olduğu gibi her ikisinin kullanımına sunulan hamamlar da bulunmaktadır. Genel olarak hamamların çoğu gündüzleri kadınlara ayrılmakla birlikte⁵⁵⁵erkekler ve kadınların yıkanmaları için ayrı günlerin belirlendiği de olmuştur. Kadınlara, erkeklere oranla daha fazla zaman verilmiş ve kadınların hamamlarda bulunduğu süre zarfında

⁵⁵⁴Banu Apaydın Başa, "Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri", *Journal of World of Turks*, Volume I, No: 1, 2009, s. 209.

⁵⁵⁵Adolphus Slade, İstanbul'da halka açık hamamların bulunduğunu ve buralara kadınlarla erkeklerin farklı günlerde gittiklerini ve tellaklar yardımıyla temizlendiklerini söylemektedir. bkz. Slade, *a.g.e.*, s. 125.

hamam kapıları zincirlerle kapatılmıştır. Her ne sebeple olursa olsun içeriye girmeye çalışan erkekler muhakkak cezalandırılmışlardır.⁵⁵⁶

Kadınların kendi aralarında da bir düzenleme mevcuttur. Rum kadınlar, Cumartesi günleri yıkanırken, hamamlar, Çarşamba günü Türk bayanların kullanımına tahsis edilmiştir. Geride kalan günler ise erkekler için ayrılmıştır.⁵⁵⁷

Ülke genelinde, kadınlar şu gün hamama giderler şeklinde genelleme yapmak mümkün değildir. Farklı şehir ve kasabalarda kadınlar için hamamların tahsis edildiği günler değişiklik göstermektedir. Bazı yerlerde Çarşamba günü belirlenmişken, bir başka yerde bu Perşembe veya Cuma günü olabilmektedir. Edwin de Leon, Türkiye'deki tüm şehirlerde hamamların kullanımı için bayanlara bir gün tahsis edildiğini ve bunun Cuma olduğunu söylemiş; hamamlarda hem kadın hem de erkek görevlilerin çalıştığını ve isteğe göre kişileri yıkadıklarını belirtmiştir.⁵⁵⁸ Eliza Cheney Abbot Schneider, bu konuyla ilgili olarak Bursa'da herkese açık olan hamamın haftada iki gün erkeklere ve geriye kalan beş gün de bayanlara hizmet verdiğini söyleyerek, günlük 100 ile 1000 arasında kişinin bu hamama gittiğini belirtmiştir.⁵⁵⁹ Her ne kadar kadınlar ve erkekler için ayrı günler belirlense de, birçok yerde haftanın her günü kadınlarla erkekler hamamları kullanabilmişlerdir. Böyle durumlarda, sabah ve öğleden sonra olmak üzere gün ikiye bölünerek hizmet verilmiştir. Tabi bu uygulama beraberinde temizlik sorunlarını gündeme getirdiğinden seyahatlerin dikkatinden de kaçmamıştır. James Silk Buckingham, Urfa'da dört ila beş tane hamamın varlığından bahsetmiş; bunlardan bazılarının çok iyi durumda olduğunu dile getirirken, kaldığı hanın yakınındaki hamamın oldukça kirli olduğunu vurgulamış; öğleden sonra gittiği için sabahtan gelen erkeklerin çıkışına denk geldiğini ve kirliliğin buna bağlı olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶Griffiths, *a.g.e.*, s. 90,91.

⁵⁵⁷Smith, *A Month...*, s. 71.

⁵⁵⁸De Leon, *a.g.e.*, s. 312; Julia Pardoe, Sabah saat 8'de açılan hamamların güneş batana kadar hizmet verdiklerini; farklı günlerde gelen erkek ve bayanlar tarafından oldukça rağbet gördüklerini ifade etmiştir. bkz. Pardoe, *The Beauties...*, s. 15.

⁵⁵⁹Schneider, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁶⁰Buckingham, *a.g.e.*, s. 145.

Hem kadın hem de erkekler için ayrı bölümlerden oluşan "Çifte Hamamlar" da ise, kadınlar bölümünün kapısı yan sokağa açılarak rahatlıkla girilip çıkılabilmesine olanak sağlanmıştır.⁵⁶¹ Charles Pertusier, İstanbul'daki hamamlarda erkekler için sağlanan imkânların aynısının üst katta kadınlar için de sağlandığını ifade ederek çifte hamamlar tabirinin doğru olduğunu gösteren bir bilgi paylaşmıştır.⁵⁶² Mahallelerde sadece kadınlar için olan hamamlara "Avret", çarşıda erkekler için olanlara da "Rical Hamamı" ismi verilmiştir. Osmanlı toplumunda özellikle kadınların toplandığı, sohbetlerin ve eğlencelerin yaşandığı, güzelleştikleri, erkek annelerinin oğullarına kız beğendiği güncel olaylardan haberdar oldukları mekânlar olan hamamlar, sadece mimarisi ve temizlenmek için değil gelenekleri ile de farklı bir önem taşımaktadır. Hamamlar, Osmanlı döneminde ev dışı yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için aracı olmuştur. Bu bağlamda hamamın sefasını süren en çok kadınlar olmuştur. Kadınlar, çoğunlukla yirmi kişilik gruplar halinde haftada en az bir kez toplanıp hamama gitmeyi bir adet haline getirmişler; sabah erken saatlerde gidilen hamamdan akşam saatlerinde dönmüşlerdir.⁵⁶³ Charles Wilkinson, hiçbir evli bayanın, statüsü ne olursa olsun, yoksulluğun da belirleyici bir unsur olmadığını ekleyerek, Perşembe günleri hamama gitmesinin engellenemediğini söylemiş; kadınların hiçbir suretle hamama yalnız gitmediklerinden bahsetmiştir.⁵⁶⁴ Kalabalık gruplar halinde banyo yapan kadınların burada uzunca vakit geçirdiklerini ifade eden seyyah Wilkinson, neredeyse 100 dereceyi bulan sıcaklıkta kadınların erkeklere oranla daha fazla kalabildiğini belirtmiştir.⁵⁶⁵ Andree Hope, girdikleri hamamın içerisinde 100'ün üzerinde kadın bulunduğunu ve bunların 2 -3 kişilik gruplar halinde sıcak suyun başında oturduklarını; hizmetçilerin de onları keselediğini ifade etmiştir. Hope, hamama girdiklerinde dikkatlerini çeken ilk şeyin çoğunu gereksiz gördükleri hazırlık aşaması olduğundan bahsetmiştir. Kadınların sürekli olarak yanlarındaki

---

⁵⁶¹Başa, *a.g.m.*, s. 209.

⁵⁶²Pertusier, *a.g.e.*, s.88.

⁵⁶³Başa, *a.g.m.*, s. 209.

⁵⁶⁴James Silk Buckingham, büyük kasabalardaki bir gelenekten bahsederek, tan yerinin ağarmasından ikinci vaktine kadar hamamı erkeklerin kullandığını, o vakitten güneşin batışına kadar da kadınlara müsaade edildiğini belirtmiştir. Buckingham, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁶⁵Wilkinson, *a.g.e.*, s. 43.

hizmetçileriyle hareket ettiklerini dile getiren seyyah; çamaşır ve havluların yanında, banyodan sonra yemek, kahve ve tütün içmek için birçok eşyayı da beraberlerinde getirdiklerini; birkaç tane bornozun yanında, bir dağı andıracak şekilde havlu yığını oluşturduklarını söylemiştir. Bunun yanında keselenmek için farklı boyutlarda ve kalitede sarı eldivenlerin özel olarak getirildiğini de ifade eden Andree Hope, hamamda ayrıca, tarak ve fırçalar, farklı nitelikte sabunlar, parfümler, fincan, tabak ve çanakların bulunduğu sepetler ile kilim ve halılar buldurulduğunu özellikle vurgulamıştır.⁵⁶⁶Getirilen bu kadar malzeme, kadınların hamamlara kısa süreli gelmediklerinin bir göstergesidir.

Charles Mac Farlane, kadınların hamamlara olan düşkünlüklerini Bergama'da karşılaştığı manzara ile açıklamaktadır. Seyyah, incelemek istedikleri hamamın kadınlar tarafından neredeyse işgal edilmiş olduğunu dile getirmiştir.⁵⁶⁷ Kadınların hamamlarda olması, çocukların da doğal olarak orada bulunması anlamına gelmektedir. Farklı yaşlarda, bebekler de dâhil olmak üzere, birçok çocuk anneleriyle birlikte yıkandıktan sonra kendilerini eğlendirebilmek adına oyunlar oynayarak vakit geçirmişlerdir. Andree Hope, hamamlardaki çocuk varlığını şu ifadelerle aktarmıştır;

*“Çocuklar ise üzerlerinde hiçbir kıyafet olmadan etrafta koşuyor ve birbirlerine su atıyorlardı, birçok bebek de istekleri dışında burada anneleriyle birlikte yıkanıyordu.”*⁵⁶⁸

Erkeklerin hamama gitme sıklığı hakkında Eliza Cheney Abbot Schneider şu bilgileri vermiştir;

*“Kadınlara oranla daha üstün olan erkekler iki haftada bir kez mutlaka hamama giderler ve kadınlara oranla daha fazla para öderler.”*⁵⁶⁹

⁵⁶⁶Hope, *a.g.e.*, s. 71,72.

⁵⁶⁷Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 157.

⁵⁶⁸Hope, *a.g.e.*, s. 77.

⁵⁶⁹Schneider, *a.g.e.*, s. 40.

Türklerin temizlik konusunda fazlasıyla itina gösterdiklerini düşünen seyyahlar, yıkanmanın, Müslümanlıktan gelen bir gelenek olduğunu bildikleri için bu durumun pek de olağandışı karşılanmaması gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁷⁰

Hamamlara gidiş amacı öncelikli olarak dinen temizlenmek olmuştur.⁵⁷¹ Bunun yanında güzelleşmek ve sohbet etmek için de gidildiği notlara yansımıştır. Kadınlar buralarda vücutlarına, saç ve ayaklarına bakım yapmışlar, keselenip ovalanmak suretiyle temizlenmişlerdir. Saçlara kına yakılması, uzun uzun taranıp örülmesi işleri de dahil edildiğinde bütün bir günün hamamda geçirildiğini söylemek doğru olur.⁵⁷² John Audjlo, insanların günlük kıyafetlerini neredeyse hiç çıkartmadıkları, hatta onlarla yattıkları düşünüldüğünde hemen her gün ya da bir gün arayla yıkanmalarının normal olduğunu dile getirmiş, Kur'an'ın temiz olmayı emretmesinin de bunda etkili olduğu bilgisini vermiştir.⁵⁷³

Hamamlarda gelenek halini almış kurallar bulunmaktadır. Bu kurallara müşteriler kadar hamamda çalışanlar da uymaktadır. Hamama adım atılan andan çıkışa kadar, kullanılan malzemelerden kullanma yöntemlerine, hatta bu malzemelerin nereye nasıl konulacağına, hangi kapıdan ne zaman girilip çıkılacağına değin her şey belirlenmiştir. Charles Vane Londonderry, İstanbul ziyareti sırasında bir Türk hamamını deneme merakının önüne geçemediğini söylerken, hamamda geçirdiği zamanı bir tören olarak nitelendirmiştir.⁵⁷⁴ Hamamların girişinde bulunan görevliler, gelen müşterilerin güvenliği kadar, hazırlık aşamasında da onlara yol gösteren kişiler olmuşlardır. Charles Vane Londonderry, Galata'da girdiği hamamda sürekli yanında olan tercümanının görevliler tarafından durdurulduğunu ve sadece kendisinin ilerlemesine izin verildiği söylemiştir. Hamama girdiği andan itibaren bir kişinin kendisi ile ilgilendiğini belirten seyyah Charles Vane, ilk olarak bir odaya gidip üzerini

⁵⁷⁰Wittman, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁷¹Hamamlar hakkında eserlerinde bilgi veren hemen her seyyah Türklerin özellikle dinlerinin emretmesi nedeniyle temizliklerine önem verdiğini ve bu nedenle çok sayıda hamam inşa edip sık sık gittiklerini ifade etmiştir. John Griffiths, hamamların temizlik ihtiyacı ve iklimsel gereksinim olmaktan ziyade Kur'an'ın emrettiği bir ahlaki sorumluluk olması nedeniyle inşa edildiğini belirtmiştir. bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s. 90,91.

⁵⁷²Başa, *a.g.m.*, s. 209.

⁵⁷³Audjlo, *a.g.e.*, s.118,119.

⁵⁷⁴Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 293,295.

çıkarttığını, başına havlu koyduğunu sonrasında başka bir odanın önünde iki kişiye emanet edildiğini bilgisini vermiştir.⁵⁷⁵

Contess Hahn, İstanbul'da bir hamama girme fırsatı yakalamış ve ilk değerlendirmesini lüksten, konfordan ve rahattan yoksun bir yer olması şeklinde yapmıştır. İlk odada duvar boyunca yerleştirilmiş ahşap divanların olduğunu söyleyen seyyah, insanların gelirken buralara sermek için minder ve kilim getirdiklerini aksi takdirde bu sert zemin üzerinde dinlenmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Bu ilk odadaki sıcaklığının normal olduğunu belirten Contess Hahn, ilerisinde küçük küçük diğer odaların bulunduğunu ve buraların buharların etkisiyle oldukça sıcak hale geldiğini dile getirmiştir. Üst kısmında yıldız benzeyen ve ışığın girmesini sağlayan bir Fas stili kümbetin olduğunu, buna karşın pencere ve mobilyanın bulunmadığını belirten seyyah, zeminin ise mermer olduğunu söylemiştir. Türk kadınlarının türlü türlü kozmetik ürünlerine sahip olduklarını belirten seyyah Hahn, hamamdan çıkmadan önce mutlaka bunlardan sürdüklerini ifade etmiştir. Hamamda çalışan kadınların kendi yüzüne sürdükleri kremin Mekke'den getirilen toprak, mersin ağacı yaprağı ve gül suyu karışımından yapıldığını aktarmıştır.⁵⁷⁶

Hamamlar, Anadolu'da en küçük yerleşim biriminde dahi bulunan ve kamuya hizmet eden önemli birimlerdendir. Aslına bakılırsa bir Türk yerleşim biriminin camiler gibi sembolü durumundadır. Özel hamamlar bulunmakla birlikte, padişahlar tarafından yaptırılıp, onların destekleriyle işletilen ve fakir halk için ücretsiz hizmet veren hamamlar da bulunmaktadır.⁵⁷⁷

Hamamların birçok özelliği bulunmakla birlikte seyyahların hemen hepsinin tecrübe etmesi ve eserlerinde kaleme almasıyla bu yerler hakkında detaylı bilgiler elde edilmiştir. Verilen bilgilerin çoğu benzer olmakla birlikte, bazı farklı uygulamalarla da karşılaştığı olmuştur. Örneğin Charles Ryan, beraberindekilerle birlikte küçük bir yerleşim merkezi olmasına karşın Gümüşhane'de bulunan iyi durumdaki bir hamama gittiklerinden bahsetmiş; burada tıpkı diğer hamamlarda olduğu gibi bahşiş vermek

⁵⁷⁵Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 293,295.

⁵⁷⁶Hahn, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁷⁷Wittman, *a.g.e.*, s. 82.

suretiyle dinlenme amaçlı bulundurulmuş ve özellikle devamlı müşteri ya da önemli kişilerin kullandığı divanlarda uyuduklarını ancak ilginç bir şekilde akşam yemeğini de hamamda yiyerek geceyi de yine hamamda geçirdiklerini dile getirmiştir.⁵⁷⁸

Türkler'deki hamam kültürü tek değildir. Evlerde bulunan banyolar da hamam olarak nitelendirilmektedir. Ev hamamları, haklı olarak mahalle hamamlarından daha küçük ve tek oda şeklinde yapılırken, bu yönüyle Avrupa'daki sıradan banyo tarzını yansıtmaktadır. Bu durum, ev hamamlarının seyyahların ilgisini çekmemesiyle açıklanabilir. Fakat halka açık hamamlar, hiçbir yabancıya vazgeçemeyeceği, gerçek hayatla ilgili birçok ilginç ve komik sahnelere şahit olunabileceği milli, Türklere özel, yapılardır.⁵⁷⁹

Anadolu topraklarını ziyaret eden her seyyah, mutlaka genel hamamlardan birine girmek suretiyle bir çeşit tören olarak niteledikleri yıkanma deneyimini yaşamış ve gerek uygulamaları gerekse de mimari yapıyı detaylarıyla tasvir etmişlerdir. Hamamlar, yaz kış demeden halkın rağbet gösterdiği yerlerdir. Willaim Wittman, 13 Ocak günü akşamında gittiğini ifade ederek, mevsimin kış olmasının bu deneyime engel olmadığını göstermiştir. Kendisinin davet edildiği bir hamam partisine katıldığından bahseden seyyah, uygulamaları ve süreci dikkate aldığı anda Türklerin hamamlarındaki hizmetin Avrupa'nın banyo kültüründen tamamıyla farklılık gösterdiğini ifade etmiştir. Hamam, hem sağlık açısından hem de eğlence açısından halkın sosyalleşmesine katkı sağlamıştır. Willaim Wittman, hamam deneyimlerini şu şekilde aktarmaktadır;

“Dışta, girişin olduğu yerde, ortasında bir çeşmenin bulunduğu ve etrafından ahşap bir platformun yükseldiği kare şeklindeki bir odaya, burası aynı zamanda geniş ve yüksek bir yerdir, hamamdan çıkan kişilerin dinlenmeleri için şilte ve yastıklar yerleştirilmiştir. Burada kıyafetlerimizi çıkarttık. Bu dış odada termometre 50'de (10 C) durmaktaydı ve nabzım dakikada 60 vuruyordu. Bende, hafif bir baş ağrısı başladı. İç odaya girer girmez vücudumu yoğun nem kapladı. Odanın ortasında yerden 1 ayak

⁵⁷⁸Ryan, *a.g.e.*, s. 320.

⁵⁷⁹Hope, *a.g.e.*, s. 71.

(38 cm) yükseklikte büyük bir mermer plaka bulunuyordu. Mermerin üzerine renkli bir havlu serilmişti, bir diğer havlu da yastık şekli verilerek mermerin üzerine konulmuştu. Ben ve yanımdakiler belimize havlu sarılmış bir şekilde uzandık. Hizmetliler tarafından eklem yerlerimiz ezildi ve masaj yapıldı. Bu uygulama esnasında fazlasıyla terledik ve sıcaklık tahammül edilemez bir hal almıştı. Termometrenin 117'yi (47 C) gösterdiği bu odada 20 dakika kadar kaldık ve nabzım 120'ye yükseldi. Başımın ağrısı tamamen geçmişti. Şimdi benzer bir şekilde ısıtılan ve taş basamakları oldukça sıcak olduğu için basmakta zorlandığımız ve bir ölçüde kendimizi tahta takunyalarda koruyabildiğimiz başka bir odada yapmamız gereken ikinci bir uygulama vardı. Orada deve tüyünden yapılmış keseler ile ovalandık. Bu uygulama sırasında çok miktarda deri vücudumuzdan yere döküldü. Sonrasında ılık suyla güzelce yıkandık ve bu işlem birkaç dakika sürdü. Üçüncü ve son aşamada ise keten bir bezle başımızdan ayağımıza kadar köpüklendik. Köpüklerin yıkanmasının ardından temiz bir havluyla sarıldık ve elbiselerimizi çıkarttığımız dışarıdaki odaya yönlendirildik. Çıkmadan önce göz attığım termometrede sıcaklığın 104'de (40 C) olduğunu fark ettim. Bizi yıkadıkları suyun sıcaklığı 114'tü (45,5 C) ve 128'e kadar çıkmıştı. Daha önce tasvir ettiğim yüksek platformun üzerinde temiz havluların üzerine uzandık. Sonrasında kahve ve nargile ikram edildi. Son olarak, banyodan çıktıktan sonra vücudumuzda kalan suyun atılması için tekrar masaj yapıldı. Tekrar giyinmeye başladığımızda iki saatlik bir sürenin geçtiğini söyleyebilirim. Aşırı derecede susadığımı da belirtmek isterim. Nabzım 80'e düştü ve baş ağrısı yeniden kendini hissettirmeye başladı. Eve dönerken çok sıkı giyinmeye dikkat ettik. Hamam için kişi başı 2,5 kuruş ödedik".⁵⁸⁰

1.3.2.1. Hamamların İç Mekân Özellikleri

Hamamların mimarisi tektir denebilir, yapılarda farklılık gösteren en belirgin özellik genişlikleridir. Nüfusun kalabalık olduğu yerleşim yerlerinde nispeten büyük olurken, daha küçük yerleşim yerlerinde ihtiyaca göre daha az hacimli yerler inşa

⁵⁸⁰Wittman, a.g.e., s. 80-82.

edilmiştir.⁵⁸¹ Julia Pardoe, hamamların her ne kadar küçük dahi olsa mutlaka, hamam kıyafetlerinin giyildiği dış oda, yastıklarla döşeli ve oldukça konforlu olan serinleme odası, hamamdan çıkan kişilerin birden temiz havayla karşılaşmaması adına geçici bir süre beklediği, bir dereceye kadar ısıtılmış oda ve insanların yıkandığı, hamam olarak bilinen odadan oluştuğunu vurgulamıştır.⁵⁸² Seyyahların tanımlarına öncelikle İstanbul'daki hamamlar konu olmuştur. Sonrasında civar kasabadakilerin de ziyaret edilmesiyle karşılaştırma yapılmasına imkân tanıyacak bilgiler ortaya çıkmıştır. İstanbul'daki hamamlar birkaç bölümden oluşan geniş, kemerli odaların bulunduğu, zemini taş ya da mermer ile döşeli ve farklı ısılardaki odaları olan yapılardır. Hamamlar, birbiri ardına gelen ardışık odalardan meydana gelmiştir. Her oda farklı sıcaklıklara sahip olup, belirli uygulamalar için özel olarak tasarlanmıştır. John Griffiths, hamamların dış kısmının taştan, içerideki odaların da mermerden yapıldığını ifade ederek, çatı kısmında bulunan küçük kubbeler sayesinde içerisinin aydınlatıldığını ve bir kerede 40 ila 50 kişinin yıkanabildiğini belirtmiştir.⁵⁸³

Thomas Thornton, hamamların zarif ve geniş yapılar olduğunu belirterek yontulmuş taşlardan yapılan binaların iç bölümlerindeki odaların oldukça geniş ve ferah, basamaklarının da kaliteli mermerlerden yapıldığını ifade etmiştir. Bir Türk hamamının birkaç odadan oluştuğu bilgisini veren Thomas Thornton, giriş kısmının oldukça geniş bir hole açıldığını ve üst taraftan aydınlatıldığını belirtmiş; kenar kısımların biraz daha yüksek ve üzerlerinde yastık ve kilimler olan oturaklarla döşeli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁴ İlk odanın ılık olduğunu söyleyen Thomas Thornton, buranın iç kısımdaki kubbeli sıcak odaya geçiş için bir hazırlık yeri olduğunu belirterek iç odanın ortasında mermerden yapılmış yüksek bir bölümün olduğunu, üzerinde de hamam görevlisinin oturup gelecek kişiyi beklediğini söylemiştir.

⁵⁸¹Chareles Mac Farlane, Bergama'da hamamların sayısının oldukça az olduğunu söylemektedir. bkz. Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 157)

⁵⁸²Pardoe, *The Beauties...*, s. 15.

⁵⁸³Griffiths, *a.g.e.*, s. 90,91.

⁵⁸⁴John Griffiths, notlarında Thomas Thornton'un verdiği bilgileri doğrulayan şu ifadelerle yer vermiştir; "Sokaktan girilen ilk odada, yıkanıp çıkmış kişilerin uzandıkları, dinlendikleri ve kahve ile tütün içtikleri divanların bulunduğu bir yer vardır. Yıkanmaya girecek kişiler yine burada kendilerine gösterilen yerlerde üzerlerini değiştirmektedirler." bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s. 90,91.

Yıkacak olan kişinin uzun bir süreliğine kendisini mermer plakanın üzerinde uzanarak hamamcıya bıraktığını söylemiş, sonrasında ise hamamcının kişiyi, borularla getirilen sıcak ve soğuk suyun aktığı lavabonun yanına götürerek vücudunu, kol ve bacaklarını at kılından yapılan bir lif ve kokulu sabunlarla yıkadığı bilgisini vermiştir. Thomas Thornton, bu aşamanın ardından banyonun tamamlandığını ve yıkanan kişinin odanın ortasında bir müddet dinlendikten sonra kendisini pamuk bir örtüyle sardığını ve odadan çıktıktan sonra yarım saat süre ile kendisine gösterilen divanda uzandığını belirtmiştir.⁵⁸⁵

Charles Vane Londonderry, hamama girmesinin hemen ardından sırayla üç odaya girmek zorunda bırakıldığından bahsetmiştir. İlk odanın 80, diğerinin 100 sonuncusunun ise 120 ila 130 Fahrenheit sıcaklığında olduğunu söyleyen seyyah, son odanın içinde sıcak su için yapılmış dört adet mermer su tankı bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁶ Binalardaki odaların içi genellikle loş ve aydınlatma kubbe şeklindeki tavan kısmına açılmış birkaç pencereden sağlanmaktadır.⁵⁸⁷ Hamamın girişinde kıyafetlerin çıkartıldığı oda, aynı zamanda yıkanma işlemi sonrasında dinlenmek için özel olarak dizayn edilmiş ve çeşitli ikramların sunulduğu yerdir. İkramların, özellikle kahve ikramının yapılması için gerekli olan mutfak da hamamların içerisinde bulunan bir diğer oda olarak verilebilir.⁵⁸⁸

Hamamların çokluğu ile gündeme gelen bir başka yerleşim yeri Bursa olmuştur. Seyyahların Anadolu ziyaretleri esnasında mutlaka uğradıkları bir yer olan Bursa'da, çevredeki sıcak su kaynaklarının çokluğu insanların temizlenme gereksinimlerinin yanında şifa bulmak niyetiyle de hamam ihtiyacını ortaya çıkarmış ve bu nedenle hamamların sayısı artmıştır. Bursa'da hamam ziyaretinde bulunan Charles Wilkinson, tıpkı İstanbul'daki hamamlar gibi yerlerin mermerle kaplı olduğu bilgisini vermektedir.⁵⁸⁹ Girişte bulunan odanın hem hazırlık hem de dinlenme amaçlı

⁵⁸⁵Thornton, *a.g.e.*, s. 313-316.

⁵⁸⁶Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 293,295.

⁵⁸⁷Wilkinson, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁸⁸Smith, *A Month...*, s. 73.

⁵⁸⁹Seyyahların hamamlar için kullandığı ifadelerin ilki, yapıların mermerden inşa edilmiş olduğudur. Albert Richard Smith, cadde üzerinde bulunan bir kapıdan direkt olarak mermerden yapılmış geniş bir hole girdiklerini ifade etmiştir. bkz. Smith, *A Month...*, s. 73.

kullanıldığını belirten Wilkinson, diğer odanın ise gizli sobalarla ısıtıldığını, tam ortasında banyo yapacak kişinin oturduğu mermerden yapılmış yassı bir taş olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁰ Bursa'daki hamamlardan bahseden bir başka seyyah Charles James Monk'tur. Onun söyledikleri de tıpkı diğer seyyahlar gibi hamamların büyük ve güzel yapılar olduğu, odalarının mermerden inşa edildiği şeklindedir. Monk'un farklı olarak aktardığı tek bilgi Bursa'da bulunan hamamların kasaba merkezinden bir mil kadar uzakta olduğudur.⁵⁹¹ Albert Richard Smith, yine diğer kasabalardaki hamamlara benzer olarak yıkanma işleminin gerçekleştiği ve çoğunlukla ikinci oda olarak söz edilen odanın ortasında sekizgen şeklinde bir mermer taş bulunduğunu, müşterilerin buraya uzanarak tellaklar tarafından yıkandığını belirtmiştir. Odada sıcak ve soğuk suyun aktığı çeşmeler ile suyun depolandığı bir tankın bulunduğunu da söyleyen seyyah, kubbeli tavanda bulunan camlar vasıtasıyla da içerisinin aydınlatıldığını aktarmıştır.⁵⁹² Edwin De Leon, Bursa yakınlarındaki Çekirge'de bulunan sıcak su kaynaklardan bahsetmektedir.⁵⁹³ Buradaki hamamların alaturka ve alafranga olarak iki tür olduğunu belirten seyyah, hem kişiye özel hem de ortak kullanım hamamlarının bulunduğunu belirtmiştir. Edwin de Leon, silindirik şeklindeki su depolarının varlığının kişiye yıkanmak istediği suyu seçme imkânını da sunduğunu belirtip demir içerikli ya da sülfür içerikli, sıcak ya da soğuk gibi alternatiflerin olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁴ Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa'daki akarsuların bolluğundan her evde en az 2 çeşmenin bulunduğu bahsetmiş, dağlardan gelen suların direkt olarak kullanıldığını ve hamamların suyunun da yine dağlardan gelen ve oldukça sıcak akan kaynaklardan tahsis edildiğini söylemiştir. Şehirdeki en iyi hamamın “*Yeni Kaplıca*” olduğunu ifade eden seyyah, hamamın her gün temiz kaynak suyu ile doldurulduğunu,

⁵⁹⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁹¹Charles James Monk, *The Golden Horn and Sketches In Asia Minor, Egypt, Syria and The Hauraan*, Vol. I, Richard Bentley New Burlington Street, London, 1851, s. 51.

⁵⁹²Smith, *A Month...*, s. 73.

⁵⁹³Eliza Cheney Abbot Schneider, tıpkı Edwin de Leon gibi eserinde Çekirge Köyü hakkında bilgi vermektedir. Sıcak su kaynaklarından gelen suların kullanıldığı birkaç tane hamamın olduğunu söyleyen Bayan Schneider, genel hamamların yanında evlere ilişirilen özel hamamların da sayıca çok olduğu belirtmiş; özellikle yabancıların İlbahar ve Sonbahar aylarında köye gelerek buraları kiraladıklarını ifade etmiştir. Seyyah, aynı zamanda Çekirge Köyü'nü Türkiye'nin en meşhur kaplıca merkezi olduğunu da vurgulamıştır. bkz. Schneider, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁹⁴Leon, *a.g.e.*, s. 294.

akşamları ise suyun boşaltıldığını söylemiş;⁵⁹⁵Yeni Kaplıca'nın dışında “Kükürtlü Hamamı” ve Çekirge köyünde bulunan “Çekirge Hamamı'nın olduğunu bilgisini vermiştir.⁵⁹⁶

Doğu'ya doğru gidildikçe hamamların gerek sayısında gerekse kullanım oranında belirgin bir düşüş göze çarpmaktadır. Özellikle ticaret yolları üzerinde ve hanların yakınlarında bulunan hamamlarda, su kaynaklarının yeterli olmaması ve sonrasında meydana gelen sağlık sorunu, insanların genel hamamları tercih etmemelerine neden olmuştur. James Silk Buckingham, Mardin'de sadece üç tane hamam olduğunu söylemiş, bunların arasında Prens Hamamı olarak da bilinen “El Amir” hamamının da olduğunu ancak çok fazla rağbet görmeyen bu yerlerde suyun da yeterli olmadığını ifade etmiştir.⁵⁹⁷ Ancak bazı merkezlerde durum böyle değildir. Dönem itibarıyla üst rütbeli kişilerin yaşadığı, ordu merkezlerinin bulunduğu, nüfusun diğer yerleşim yerlerine oranla artış gösterdiği ve refah düzeyi yüksek ailelerin sayıca fazla olduğu yerlerde Doğu kasabası olmasına karşın hamamların sayısı fazla olabilmektedir. James Silk Buckingham, Diyarbakır'da 20 tane hamamın olduğunu ifade etmiş, en bilinenlerinin “Vahap Ağa Hamamı, Paşa Hamamı, Pazar Hamamı, Kale Hamamı, Deve Hamamı ve Eşek Hamamı” olduğunu söylemiştir. İlk iki tanesinin adlarını onları inşa ettiren kişilerden aldığını, bir sonrakinin bulunduğu konum dolayısıyla bu ismi aldığını, son ikisinin de hayvanların kendilerine mahsus özelliklerinden dolayı, örneğin devenin geniş yapısı, eşeğin ise daha küçük ve ucuz olması gibi özelliklerinden dolayı bu şekilde adlandırıldığını dile getirmiştir.⁵⁹⁸

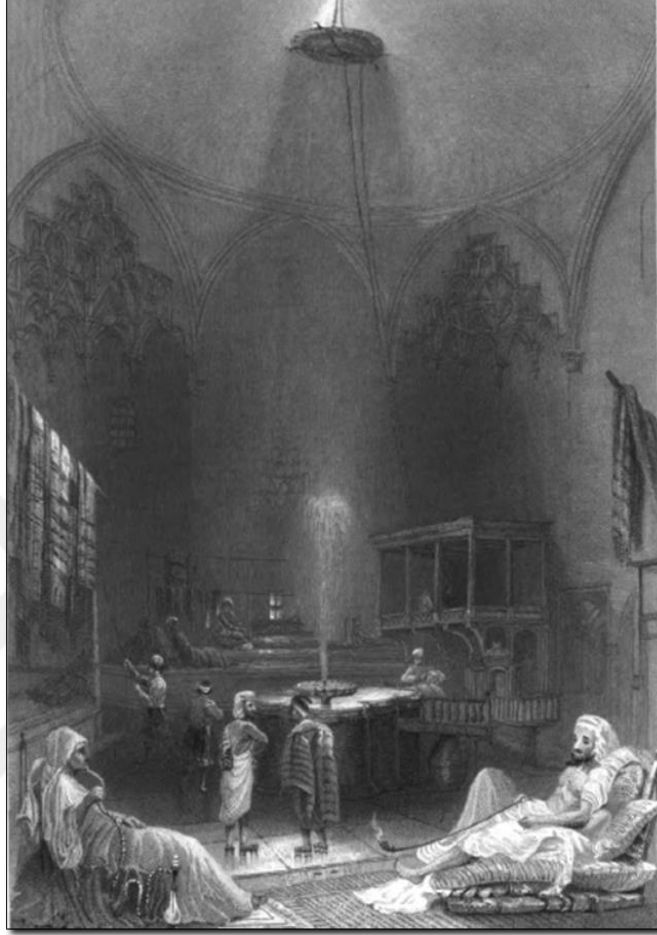
---

⁵⁹⁵Schneider, *a.g.e.*, s. 38,39.

⁵⁹⁶Schneider, *a.g.e.*, s. 39-42.

⁵⁹⁷Buckingham, *a.g.e.*, s. 339.

⁵⁹⁸Buckingham, *a.g.e.*, s. 379.

Resim 16. İstanbul’da Bir Hamam⁵⁹⁹

Oldukça zahmetli ve bir o kadar da hizmeti bol olan hamam sefası için ödenen ücret bazı seyyahlar tarafından az bulunmuştur. Charles Wilkinson, bu uygulamanın 20 pence gibi ucuz bir ücret karşılığında yapılabildiğini söylemiştir.⁶⁰⁰ Aslına bakılırsa hamamlarda farklı uygulamalar ve müşteriler için farklı ücretler belirlenmiştir. Adolphus Slade, hamamda yıkanmanın maliyetinin yaklaşık 50 para olduğunu belirtmekle birlikte fakir kişiler için 12 paralık bir meblağ belirlendiğini söylemiş; ancak bu kişilerin tellak tarafından yıkanmadıklarını, sadece sıcak su kullanımı hakkına sahip olduklarını dile getirmiştir. Slade, zenginlerin ise yıkandıktan sonra kahve, şerbet ve tütün içip dinlenecekleri kanepelere erişme hakkını elde ettikleri

⁵⁹⁹Pardoe, *The Beauty...*, s. 14.

⁶⁰⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 42.

bilgisini vermiştir.⁶⁰¹ Hamamlara girişte kıyafetlerin çıkartıldığı, çıkarken ise hem kıyafetlerin tekrar giyildiği hem de dinlenme yeri olarak düzenlenmiş oda ve balkonlar için de bir ücretlendirme yapılmıştır. Müşteriler, eğer sadece kendilerine tahsis edilmiş özel bir bölümde üzerlerini değiştirmek isterlerse, bunun karşılığında ekstra bir ücret öderlerken, böyle bir şey talep edilmediğinde diğer müşterilerle birlikte aynı odada ücretsiz olarak kıyafetlerini giyebilmişlerdir.⁶⁰² Eliza Cheney Abbot Schnedier, Bursa'da gittiği hamamdaki ücretleri gündemine almış; oldukça ucuz olduğunu vurgulayarak kadınlar için kişi başı 1 cent, her bir çocuk için de yarım cent ödendiğini söylemiştir.⁶⁰³ Julia Pardoe, hamamların sayısının oldukça fazla ve gelirlerinin iyi olduğunu dile getirmiş, devletin bu kurumlardan yüksek vergi aldığını ifade etmiştir.⁶⁰⁴

1.3.3. Hastaneler

Osmanlı toplumunda bir sosyal yardım kurumu olarak benimsenen sağlık kuruluşları, devletin sağlamayı yükümlendiği resmi servis birimleri olarak değil, saltanat soyluları ile varlıklı vatandaşların, vakıf yolu ile topluma bağışladıkları hayır kurumları olarak kurulmuşlardır. Hastaneler çoğunlukla camilerin bitişiğinde kurulan ve çok kapsamlı olmayan, belirli sayıdaki hastalara hizmet verebilen yerler durumundadır. Bu durum 19.yüzyıl başlarına dek süregelmiş, ancak bundan sonra sağlık kuruluşlarının devlet sorumluluğu altında yeniden düzenlenmesine, Batı'daki çağdaş tıp anlayışına uygun sağlık örgütlerinin ve yeni hastanelerin inşasına başlanmıştır.⁶⁰⁵

James Ellsworth De Kay, hastaneleri ziyaret edebilmek için yabancı uyruklu bazı arkadaşlarından adres istediklerini, ancak Avrupa'daki tarzda hastane binalarının olmadığı yönünde yanıt aldıklarını, sadece camilere iliştirilmiş revir gibi küçük binaların olduğunu ve buralarda hastalara bakıldığını öğrendiklerinden bahsetmiştir.⁶⁰⁶

⁶⁰¹Slade, *a.g.e.*, s. 125.

⁶⁰²Hope, *a.g.e.*, s. 78.

⁶⁰³Schneider, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁰⁴Pardoe, *The Beauties...*, s. 15.

⁶⁰⁵Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, No 2, 1988, s. 123.

⁶⁰⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 366.

19.yüzyılda özellikle sık rastlanan veba gibi bulaşıcı hastalıklar, Türklerin şehir merkezlerinin dışına bir nevi tecrit merkezi şeklinde hastaneler kurmasına neden olmuştur. Bu süreçte, yeni hastaneler inşa etmekten çok mevcut binaların hastaneye dönüştürüldüğü görülmektedir. John Galt, Beyoğlu'nda veba hastalığı ile mücadele için iki tane; normal hastaların tedavisi için de İstanbul genelinde birkaç tane hastane bulunduğunu ifade ederken⁶⁰⁷; Julia Pardoe, 1836 yılı itibarıyla Kız Kulesinin “*Türk Veba Hastanesi*” olarak kullanıldığından bahsetmiştir.⁶⁰⁸

David Porter, bir deve üzerinde Beyoğlu sokaklarında ilerlerken sokaklarda veba salgınından dolayı ölmüş ve gömülmeyi bekleyen cesetler ile hastaneye götürülmeyi bekleyen insanları gördüğünü dile getirmiştir. 2 kuruş karşılığında bu ceset ve insanların hamallarca taşındığını belirten David Porter, Beyoğlu'nun yukarı kesiminde, mezarlığın yanında oldukça kasvetli, karanlık ve caddeyle bağlantısı olmayan bir Veba Hastanesi olduğunu belirtmiştir. İstanbul'da yaşayan her millet için Veba Hastaneleri bulunduğunu söyleyen seyyah, Rum, Avrupalı ve Ermeniler için 1, Yahudiler için 4, Türkler içinde 7 tane olduğunu dile getirmiştir.⁶⁰⁹

Türklerin bu şekilde sahip olduğu hastaneler, buldukları bölgenin hastalarına hizmet verirken, ayrıca farklı milletlerin kendilerine ait hastaneleri de bulunmaktadır.⁶¹⁰ Hastaneler konusunda detaylı bir inceleme yapan James Ellsworth De Kay, İstanbul'da Rum, Ermeni, Yahudi, Fransız ve İngilizlerin kendilerine ait hastaneleri olduğu bilgisini vermiştir.⁶¹¹ De Kay, Başhekim Dr. Giovanni'nin eşliğinde ziyaret etme fırsatı yakaladığı Rum hastanesi hakkında şunları söylemektedir;

“Galata'nın en pis noktasında bulunan, iki katlı, oldukça sağlam yapılmış, taştan bir binadır. Her birinde üç yatak olan 30 oda bulunmaktadır. Odalardan beş tanesi sadece bayan hastaların kullanımına tahsis edilmiştir, fakat hepsi an itibarıyla boştur. İki oda, veba gibi, tehlikeli bir rahatsızlığa yakalandığından şüphelenilen

⁶⁰⁷Galt, *a.g.e.*, s. 261

⁶⁰⁸Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 136.

⁶⁰⁹Porter, *a.g.e.*, s. 33,34.

⁶¹⁰George Rolleston, İzmir'de her milletin kendine özgü bir hastanesi olduğunu söylemektedir. bkz.Rolleston, *a.g.e.*, s. 71.

⁶¹¹De Kay, *a.g.e.*, s. 366.

kişiler için ayrılmıştır. Hastalar burada hastalığın belirtileri ortaya çıkana kadar tutulmaktadırlar. Belirtiler görüldüğünde hastalığın durumuna göre ya başka odalara alınırlar ya da veba hastanesine gönderilirler. Hastanede iyileşmekte olan 50 hasta bulunmaktadır. Ancak bu durum oldukça pis bir bölgede olan ve tüm pencereleri kapalı tutulan bir hastane için ilginçtir. Odalarda oldukça gereksiz ve saçma olan hoş kokulu bitkilerin yakılması şeklinde tütsüleme uygulaması yapılarak havanın değişmesi sağlanmaktadır.”⁶¹²

Farklı milletlere ait hastanelerin olması sadece İstanbul’a özgü bir durum değildir. George Rolleston, İzmir’de bulunan bir Rum hastanesinden bahsetmektedir. Farklı rahatsızlıklar sebebiyle gelen hastalar için hazırlanmış 150 yatağın yanı sıra bu kurum ayrıca, akıl hastaları, yaşlılar ve yardıma muhtaç kişiler için 100 yataklık bir konaklama yeri tahsis etmiştir. İzmir Rum Hastanesi, hastalar dışında yaşlılara ve yardıma muhtaç kişilere hizmet vermesiyle hem İstanbul’daki Rum Hastanesinden hem de şehirdeki diğer hastanelerden farklılık göstermektedir. Hastanede yatan hasta ve bakıma muhtaç kişi sayısının fazla olması George Rolleston’un dikkatini çekmiş, Rolleston bu durumu normalde iki kişi için tasarlanmış odalarda üç kişinin kalmasından kaynaklandığını söylemiştir. İstanbul ve İzmir’deki Rum hastaneleri arasında dikkat çeken bir diğer fark ise, İzmir’deki yönetimin bulaşıcı hastalıklar konusunda İstanbul kadar hassas davranmaması olmuştur. İstanbul’da az da olsa birkaç oda tecrit için ayrılmışken, İzmir’de hastalar yan yana yatırılmış, hiçbir önlem alınmamıştır. George Rolleston, şehirde 1855-1856 yılında vuku bulan suçiçeği salgınında hastalığın bulaşma ihtimaline karşılık Rum Hastanesinde hiçbir tedbir alınmadığını belirtmiştir.⁶¹³George Rolleston’un Rum hastanesi hakkındaki en ilginç tespiti, kullanılan ilaç kılavuzlarının (farmakope) ve yazılan reçetelerin dilinin, bir Rum hastanesi olmasına rağmen, İtalyanca yazılması olmuştur.⁶¹⁴

İzmir’de bulunan bir diğer hastane Ermeni Hastanesidir. Genellikle az sayıda esnaf kesimin ikamet ettiği bir muhitte olmasından dolayı hem fiziki bakımdan hem de hasta yoğunluğu açısından hastanenin kapasitesinin oldukça altında hizmet verdiği

⁶¹²De Kay, *a.g.e.*, s. 366, 367.

⁶¹³Rolleston, *a.g.e.*, s. 71,72.

⁶¹⁴Roleston, *a.g.e.*, s. 70-73.

söylenbilir. George Rolleston, 100 ila 120 kişilik kapasiteye sahip binanın, hastaneden çok bir düşkünler evi ya da yaşlıların tutulduğu bir barınağı andırdığını ifade etmiş; sadece 20 hastanın bulunduğu yapının bir hastaneye göre oldukça fazla eksiğinin olduğundan bahsetmiştir.⁶¹⁵ Özellikle gayrimüslim kesimine ait hastaneleri inceleyen George Rolleston'un bir sonraki durağı Yahudi Hastanesi olmuştur. Rolleston Yahudi hastanesi için şunları söylemektedir;

“Dörtgen şeklinde, tek katlı bir binadan oluşan hastanenin odaları, koridora açılan sade kabinler şeklindedir. Ahşap döşemeye sahip odalar teçhizat bakımından fazlasıyla yetersizdir. Odalarda yatak dahi yoktur ve hastalar zemine serili olan battaniyelerin üzerine yatırılmaktadır. Bir su şişesinin bile olmadığı bu odalarda hasta eğer şanslıysa bir bakıcı bulabilmektedir.”⁶¹⁶

George Rolleston, İzmir'deki Fransız, İngiliz ve Felemenk Hastanelerinin ise sadece gemilerle gelen donanma askerlerine hizmet verdiğini, özellikle Manisa'da bulunan ve aralarında akıl hastanesinin de olduğu Türk hastanelerinin, tasvir ettiği diğer hastanelerden farkının olmadığını dile getirmiştir.⁶¹⁷

Hastanelerin giderleri, kapasitelerine göre değişmekle birlikte gelirleri konusunda da farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle zengin kişilerin hayırlarıyla destek verdiği ve vakıflar yoluyla ayakta duran Türk hastanelerinin yanında yine bağışlara ek olarak bazı fonlardan gelen paralarla desteklenen yabancı hastaneler de bulunmaktadır. George Rolleston, İzmir'deki Rum Hastanesinin, tüm bölümleri dâhil olmak suretiyle, yıllık giderinin 3.000 pound civarında olduğunu belirtmiş, bunun 600 pound'unun bağışlarla karşılandığını, eksik kalan kısmının da “Γραιχική Κοινότης” ortak fonundan gelen parayla tamamlandığını dile getirmiştir.⁶¹⁸

1.3.3.1. Tımarhaneler

James Ellsworth De Kay, İstanbul gezisi sırasında akıl hastanesi ziyaretinden bahsetmiştir. Alçak bir giriş kapısından geçtikten sonra geniş bir avluya ulaştıklarını söyleyen seyyah; etrafta, camları demir parmaklıklarla kapatılmış ve pencereleri

⁶¹⁵Rolleston, *a.g.e.*, s .72.

⁶¹⁶Rolleston, *a.g.e.*, s .73.

⁶¹⁷Rolleston, *a.g.e.*, s .73.

⁶¹⁸Rolleston, *a.g.e.*, s .72.

avluya bakan odalar gördüğünü ifade etmiştir. James E. De Kay, hastanede otuz kadar hastanın bulunduğunu belirterek; hepsinin saldırgan tavırlar sergilediğini ve içeride yabancı gördüklerinde kontrollerini tamamen kaybettiklerini dile getirmiştir. Hastaların mevcut durumlarının oldukça kötü olduğunu belirten seyyah, neredeyse çıplak halde gördüğü insanların odalarında yatak olmadığını ve bileklerinden zincirlerle bağlı olduklarını sözlerine eklemiştir.⁶¹⁹

İstanbul'da akıl hastanesinin varlığından bahseden bir başka seyyah John Galt olmuştur. İstanbul'da bulunan ve Türklere ait olan bir akıl hastanesini ziyaret ettiğini belirten seyyah, binanın oldukça sade ve basit yapıldığını, odaların bulunduğu açık alanın ise mermerle kaplandığını dile getirmiştir. Daha önce bir akıl hastanesinin içini görmediğini ve bu nedenle şok olduğunu söyleyen John Galt, hastaların bazılarının neredeyse çıplak olduğunu, boyunlarına geçirilen demir bir tasma ve zincirlerle bağlandıklarını, kafesli pencerelerin önünde tıpkı vahşi hayvanlar gibi oturduklarını belirtmiştir. Odaların temiz görüldüğünü söyleyen seyyah, hastaların hemen hepsinin para istemeyi öğrendiğini ve gelenlerden para istediklerini vurgulamıştır. John Galt, hastanede görev yapan yaşlı bir doktor ile sohbet ettiklerini ve hastaneye getirilen vakaların çok değişik boyutta olabildiğine dair kendisinden bilgi aldıklarını ifade etmiştir. Galt, doktorun hastalık türleri hakkında verdiği bilgileri şu şekilde aktarmaktadır;

*“İlk olarak aşırı sinir sonrasında oluşan cinnet, delirme. İkincisi, yaşanan yangın ve benzeri olumsuzluklar nedeniyle oluşan bunalım hali. Üçüncüsü, hayal gücünün yanlış yönlendirmesiyle oluşan kuruntu. Dördüncüsü ise düşmanlar tarafından büyü yapılması sonucu bilincin ve algının kaybolması.”*⁶²⁰

İlk sırada belirtilen durumun pek fazla gözlemlenmediğini belirten John Galt, ikinci ve üçüncü sıradaki vakaların çokça ve kolaylıkla görülebildiğini dile getirmiş;

⁶¹⁹De Kay, *a.g.e.*, s. 365.

⁶²⁰Galt, *a.g.e.*, s. 261,262.

dördüncü sıradaki hastalığın ise tedavi edilemediğini, hastanın ancak büyüü yapan kişinin bulunması ve büyüü bozmasıyla düzelebildiğini ifade etmiştir.⁶²¹

Tımarhane olarak da isimlendirilen akıl hastaneleri ayrı binalar olabildiği gibi mevcut hastanelerin içerisinde ayrı bölümler olarak da hizmet vermişlerdir. George Rolleston, İzmir'deki Rum Hastanesinin bir bölümünün akıl hastanesi olarak kullanıldığını ancak diğer bölümlere oranla burasının oldukça pis ve tiksindirici bir halde olduğunu vurgulamış; hasta kabulü için kullanılan odanın ise uygar bir topluma yakışmayan yüz kızartıcı niteliklere sahip olduğunu belirtmiştir.⁶²²

C.B. Eliot, İstanbul'da akıl hastalarının tutulduğu ve Bedlam olarak adlandırılan yerden bahsetmektedir. Seyyah, geniş bir verandaya bakan bir dizi hücrenin, ortasında çeşme olan bir alanda sıralandığını; hücrelerin demir parmaklıklarla koruma altına alınmış küçük pencereleri bulunduğunu ve bu pencerelerden geçirilen zincirlerin de dışarıdaki duvara sabitlendikten sonra hastaların boyunlarına takıldığını söylemektedir.⁶²³

Walter Thornbury, İstanbul'da bulunan ve Demir Han olarak bilinen bir akıl hastanesinin varlığından bahsetmiştir. Hükümetten aldığı özel izinle yanında Gürcü asıllı bir doktor ile hastaneye gittiğini belirten seyyah Thornbury, koşuların oldukça kötü olduğunu, hastalara sanki bir suçluymuş gibi davranıldığını belirtmiştir. Süleymaniye Cami'nin yakınlarında oldukça büyük olmasından dolayı, eskiden bir paşaya ait olması muhtemel bir bina olarak tasvir ettiği akıl hastanesinde görevlilerin güvenlik için sırtlarında sopalarla dolaştığını belirtmiştir.⁶²⁴

1.3.3.2. Askeri Hastaneler

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kurulan hastanelerin sayısında önemli derecede artışın yaşandığı dönem olmuştur. Bu yüzyılda cereyan eden sürekli savaşlar ve salgın hastalıkların ortaya çıkması devlet yetkililerini harekete geçirmiştir.

⁶²¹Galt, *a.g.e.*, s. 261,262.

⁶²²Rolleston, *a.g.e.*, s. 72.

⁶²³C.B. Eliot, *a.g.e.*, s. 384.

⁶²⁴Thornbury, *a.g.e.*, s. 144-146.

Bu yüzden Babıali, ilk dönemlerinde sağlık alanında düzenli uygulamalara girişmiş, salgınlar konusunda gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra dönemin farklı ihtiyaçlarına göre sağlık politikasında yeni uygulamalara da geçildiği görülmüştür. Sağlık politikalarında yapılan reformlarla, ülkenin sosyo-ekonomik şartları, coğrafi bölgelerdeki dağılım ve mevcut sistemdeki gereksinimlere göre ülke genelinde ihtiyaca uygun yerel örgütlenme biçimi oluşturulmaya çalışılmıştır. Dönem itibarıyla özellikle salgın hastalıklarla mücadele edebilmek ve savaş durumunda hizmet verebilmek adına ordu merkezlerinin bulunduğu bölgelere askeri hastane kurulması yönünde ciddi bir atılım yapılmıştır. 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da I. Ordu için hizmet veren birçok askeri hastane mevcuttu. II. ve III. Ordu için Rumeli'de açılan hastaneler olmakla birlikte IV. Ordu'ya hizmet veren hastanelerden biri de Erzurum'da kurulmuştur.⁶²⁵

Fred Burnaby, Erzurum'da kasaba meydanında oldukça büyük bir askeri hastane olduğundan bahsetmektedir. Hastaların tifüs ve kangren nedeniyle orada bulduklarını ifade eden Burnaby; ülkenin güney kesimlerinden Erzurum'a gelen kişilerin mevsim koşullarına hazırlıksız olmaları nedeniyle kasabaya geldiklerinde zatürreye yakalandıklarını da ayrıca belirtmiştir.⁶²⁶

19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ndeki doktor sayısının az olması, hem taşrada hem de askeri hastanelerde görevlendirilecek doktor bulmakta zorluk yaşanmasına neden olmuştur. Hükümet bu eksikliğin farkına vararak 1827 yılında açılan ancak 1839 yılında modern bir yapıya kavuşan Askeri Tıp Okulu'nu kurarak ordu için doktor yetiştirme teşebbüsünde bulunmuş; 1866 yılında ise Sivil Tıp Okulu'nu faaliyete geçirmek suretiyle ülke genelinde sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması için önemli bir adım daha atmıştır. İstenilen sayıda ve nitelikte doktor yetiştirilene kadar da yabancıların hastanelerde görev yapmalarına müsaade edilmiştir.⁶²⁷ Fred Burnaby, Erzurum'daki Askeri Hastane'nin başhekimlik görevini

⁶²⁵Merve Pabuççu, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Hastaneler", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume III, 2014, s. 86.

⁶²⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 98-100.

⁶²⁷Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması" *OTAM*, Sayı 15, Ankara, 2004, s. 189.

bir Rum'un yürüttüğünü, yardımcısının da Macar olduğunu ifade etmiştir. 19. yüzyıl, genel olarak hem fiziksel imkânlar hem de doktorların niteliği açısından Batılı devletlerdeki hastanelere oranla oldukça kötü koşullara sahip olduğu bir dönemdir. Modernleşme anlamında teşebbüsler olsa dahi istenilen düzeye dönem itibarıyla ulaşıldığı pek söylenemez. Buna nazaran Fred Burnaby, Erzurum Askeri Hastanesi'nde bulunan ekipmanların o günün şartlarında yeterli olduğunun kendisine bildirildiğini iletmiş; ancak savaş olduğu takdirde büyük sıkıntı çekileceğini belirterek; odalarda yatan hastaların hastalıklarına göre ayrılmasının mümkün olmadığını, bu nedenle aynı odada kaldıklarını ifade etmiştir.⁶²⁸

George Rolleston, İzmir'de yaşayan her milletin kendisine özgü bir hastanesi olduğu bilgisini vermiş; 90 ila 100 yatak kapasiteli ve Şehir Hastanesi olarak adlandırılan Türklere ait bir hastaneyi tanıtmıştır. Bu hastanenin 1855 yılında Türk askerleri için bir kışla görevi üstlendiğini söyleyen Rolleston, akabinde binanın İngiliz doktorların ikamet etmesi için tahsis edildiğini; son olarak yeniden hastane formatına dönüştürülerek İngiliz-İsviçre askerlerinden oluşan alayın kullanımına sunulduğu bilgisini vermiştir. Rolleston, bu hastanenin dışında Türklerin İzmir'de 60 yatak kapasiteli, bir adet karantina odası olan ve çok fazla sayıda adama kalacak yer imkânı veren bir askeri hastaneye daha sahip olduğunu belirterek; 1855 ve 1856 yıllarının farklı dönemlerinde 300 ila 400 İngiliz askerinin bu hastanede bulunduğunu belirtmiştir.⁶²⁹

1.3.4. Hapishaneler

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'ndeki hapishane kavramının değişime uğradığı önemli bir dönemdir. Batılılaşma stratejileri kapsamında yeni yasaların çıkarılması ve adli mekanizmada vuku bulan yenilikler, kendisini mahkûmların tutulduğu merkezlerde de göstermiştir. Zindanların yerine, daha iyi koşullara sahip olan hapishanelerin kurulması yönünde teşebbüslere girişilmiştir. Tanzimat Fermanı ile resmiyet kazanan uygulama, ilk yıllarda yavaş ilerlese de 1878 yılına kadar ülkenin

⁶²⁸Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 98-100.

⁶²⁹Roleston, *a.g.e.*, s. 71.

hemen her yerinde hapishanelerin varlığına rastlanmıştır.⁶³⁰1870’li yıllarda Anadolu’yu ziyaret eden Fred Burnaby, Sivas’ta bulunan bir hapishaneyi ziyaret ettiğinden bahsetmektedir.⁶³¹Dönem itibarıyla Osmanlı Rus ilişkilerinin kötü olması, Ermenilerin özellikle Batılı ülkelerden gelen askeri yetkililere, devlet yönetiminin kendileri üzerinde yaptığı baskı ve adaletsiz uygulamalar şeklindeki iddialarını iletmeleri için bir fırsat olmuştur. Fred Burnaby, Yozgat’ta bulunduğu sırada kasabada yaşayan Ermenilerin Sivas’ta ikamet eden çok sayıda Hıristiyan’ın hapishaneye atıldığını iddia etmeleri üzerine Sivas’a ziyaret gerçekleştirdiği bilgisini vermiş; ancak toplamda 102 suçlunun bulunduğu hapishanede sadece 6 Hıristiyan mahkûmun kaldığını belirterek, Yozgat’ta kendisine söylenen bilginin doğru olmadığını ifade etmiştir.⁶³²

Hapishaneler, zindanlara göre fiziki koşullar bakımından her ne kadar biraz daha iyi olsalar da, hükümlüler yiyecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçları bakımından zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fred Burnaby, Sivas’taki mahkûmların çaput ve paçavra olarak nitelendirilebilecek kıyafetler giydiklerini, el bilekleri ile ayaklarının üst kısımlardan zincirlerle bağlandıklarını, yiyecek olarak bir ekmek ile su verildiğini, bunun yanında kasabadaki yakınları tarafından da birkaç şey getirildiğini aktarmıştır.⁶³³

Mahkûmların işledikleri suçlar, diğer hapishanelerdeki mahkûmlarla karşılaştırıldığında ülke genelinde benzerlik göstermektedir; hatta suçların farklı milletlere özgü olduğu dahi düşünülebilir. Örneğin, Müslümanlar çoğu zaman borçlarını ödeyemediklerinden ceza almışken, Hıristiyanlar, özellikle de Ermeniler, kalpazanlık iddialarıyla tutuklanmışlardır. Fred Burnaby, Sivas’taki hapishanede

⁶³⁰Özgür Yıldız, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Akademik Bakış*, C. 9, Sayı 17, 2015, s. 95.

⁶³¹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 285; 1867 yılında Isparta’da bir hapishanenin kurulduğu bilinmektedir. (bkz. Ali Rıza Gönüllü, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, 2011, s.349.)

⁶³²Fred Burnaby, Arapgir’de bulunan bir hapishanede de benzer bir araştırma yapmış; içeride sadece 7 tutuklunun bulunduğunu söyleyerek, bunlardan 6’sının Türk, birinin de Ermeni olduğunu ifade etmiştir. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 285, 286.

⁶³³Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 285, 286.

mahkûmların hırsızlık, cinayet ve parayla ilgili yasadışı işler nedeniyle parmaklıklar arkasında bulduklarını belirtirken; Arapgir’de ise Ermenilerin sahte para kullanımı, Türklerin de borçlarını ödeyememeleri nedeniyle yakalandığını ifade etmiştir. Burnaby, aynı zamanda Arapgir’de suç oranının oldukça düşük olduğunu dile getirmiş; hapishanenin haftalarca boş durduğu zamanların olduğunu söylemiştir.⁶³⁴ Fred Burnaby bir başka hapishane deneyimini Erzincan’da yaşamıştır. İçeride 19 tutuklunun bulunduğu bilgisini veren seyyah, 17’sinin Müslüman, 2’sinin Hıristiyan olduğunu aktarmış; Hıristiyanların sahte para üretiminden diğerlerinin ise eşlerini öldürmelerinden dolayı tutuklandıkları bilgisini vermiştir.⁶³⁵

Osmanlı Devleti’nin son dönemine ait belgelerde suçluların ve zanlıların hapsedildiği mekân, hapishane ve mahbes kelimeleri ile ifade edilmiştir. Mahbes olarak adlandırılan ve haklarında bir hüküm kesinleşmemiş olan suçluların alıkonulduğu bu mekânlar, hapishane amacıyla inşa edilmiş yapılar olmayıp hükümet konağının mahzeni veya kale ve saray gibi binaların içerisinde özel ayrılmış yerlerdir.⁶³⁶

George Roleston, İzmir’de suçluların hapis cezalarını çekmeleri için iki ayrı yer olduğundan bahsetmektedir. Türklere ait olan ve paşanın ikamet ettiği yerde bulunan ilk mekân, üç ya da dört odadan oluşmakta, duruşması henüz yapılmamış suçlular ve borçlarını ödemeyen kişilerle bazı önemsiz suçları işleyen kişilerin hapsedilmesi için kullanılmıştır. İkinci hapishane ise 100 suçluyu barındırabilecek kapasitede olup, diğerine oranla çok daha büyük bir alan üzerine kuruludur. Önceleri bir han olarak kullanılan bina, suçluların artması sebebiyle doğan ihtiyaç gereği hapishaneye dönüştürülmüştür. Bu tarz binaların sahip oldukları güçlü kapılar ve sağlam duvarlar değişimin kolay olmasına imkân tanımıştır. Burada bulunan mahkûmların çoğunu cinayet işleyen Rumlar oluşturmaktadır. Suçluları, işledikleri

⁶³⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 8.

⁶³⁵Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 65.

⁶³⁶Mücahit Özçelik, “Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14, Güz 2011, s. 18.

farklı suçlara göre ayıran bir düzenleme yoktur, fakat zengin olanlar ya tek başlarına kalmayı ya da tanıdıkları kişileri yanlarına aldırılmayı başarmışlardır.⁶³⁷

George Rolleston, bazı durumlarda idam cezasının verilebildiğini belirtirken bir yandan da Türk yasalarının esnekliğinden bahsetmiştir. Rolleston, beş yıllık bir hapsin ardından ölen kişinin ailesine veya arkadaşına ödenecek bir miktar para karşılığında cezanın hafifletilebildiğini aktarmıştır. Aynı zamanda siyasi suçluların da burada tutulduğundan bahseden George Rolleston, Aydın için binlerce adam örgütlemiş ve ayaklanma çıkarmış olan üç Müslüman kişi adına düzenlenen oldukça büyük ve konforlu bir oda gördüklerini dile getirmiştir. Her mahkûmun devlet tarafından verilen bir miktar ekmek ile alkollü içecekler hariç olmak üzere canlarının istediklerini satın almalarına izin verildiğini söyleyen Rolleston, yoksul mahkûmlara, kendilerine yoldan geçenlerin yapabilecekleri yardımları alabilmek için pencerelerinden sarkıtabilecekleri çantalar tedarik edildiğini özellikle vurgulamıştır. George Rolleston, cezaların infazı konusundaki esnekliğe bir başka örnek daha vermiştir;

*“Cezalar, olması gerektiği gibi infaz edilmiyordu. Bir cezanın infazı söz konusu olduğunda zengin arkadaşları olan bir mahkûm olağanüstü bir şekilde ortadan kaybolur ve yeni bir alanda eski işlerine kaldığı yerden devam ederdi.”*⁶³⁸

Cezaların uygulanması ile ilgili, polis müdürlerinin inisiyatif aldıkları ve mahkûmları şahsi işlerine koştukları durumlar da olmuştur. Charles Mac Farlane, çeşitli suçlardan tutuklanarak hapishanelere kapatılan çoğunluğu fakir Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi halkın polis kuvvetinin başındaki kişinin topraklarında çalıştırıldıklarını tespit etmiştir.⁶³⁹ Charles Mac Farlane'nin özellikle “fakir” ifadesini tercih etmesi, gerçekten de maddi anlamda durumu iyi olan suçluların para karşılığında ceza almaktan kurtulduklarını gösteren önemli bir dayanaktır.

⁶³⁷Rolleston, *a.g.e.*, s. 27,28.

⁶³⁸Rolleston, *a.g.e.*, s. 27,28.

⁶³⁹Mac Farlane, *Kısmet...*, s. 198.

1.3.5. eşmeler

Dünya şehircilik tarihinde meydanlar, genel anlamıyla şehrin kültürünü simgeleyen, tasarımında önemli işlevleri barındıran itibar mekânları olup, şehir aidiyeti bilincinin yeşerdiği ve geliştiği alanlardır. Roma İmparatorluğu döneminden beri Avrupa kentlerinin önemli bir bileşeni olan şehir meydanlarına, İslam kentlerinde ise birkaç istisna dışında rastlanmaz. Osmanlı şehri, genel anlamıyla kültürel ve fiziksel özellikleri ile İslam şehirleri ile benzerlik gösterir. İslam şehirlerinde sosyal yaşam, cami ve çarşı ekseninde şekillenir, büyük kalabalıklar cami avlularında buluşur.

18. yüzyıl İstanbul’unda, fiziksel çevrenin evrimi aşamasında, dönemin ruhuna uygun olarak değişen mimari yaklaşımlar çerçevesinde şehrin önemli noktalarına, şehre batılı kentler havası veren ve geleneksel çeşme tipolojisinden ayrılan büyük boyutlu, taş malzemeli dört yüzlü çeşmeler yapılmıştır. Etrafı açık ve dört yönden algılanabilen bu çeşmeler, çevresinde dolaşılabilen yapılar olmasından dolayı mekân etkisi yaratmış, gündelik yaşamda ve mimarlık tarihi yazımında “*Meydan Çeşmeleri*” olarak tanımlanmıştır.⁶⁴⁰

İstanbul’da ve Anadolu’nun birçok yerinde sıradanlıktan uzak, değişik bir mimari tarzla inşa edilmiş çeşmeler bulunmaktadır. Samuel Cockerell, çeşmelerin genellikle kare şeklinde yapılar olduğunu; dört yanının mermerlerle zenginleştirildiğini söylemiştir. Üzerinde çiçek ve meyve figürleri ile Kur’an’dan ayetlerin yazılı olduğu bilgisini veren seyyah, çeşmenin bir kubbe ile örtüldüğünü ve böylelikle su içmeye gelenler için bir gölgelik yaratıldığını ve insanların burada dinlendiklerini de ifade etmiştir.⁶⁴¹ Tıpkı Samuel Cockerell’in söylediği gibi insanlar susuzluklarını giderdikleri gibi çeşmelerin gölgesinde dinlenip vakit de geçirmişler, birbirleriyle sohbet ederek eğlenmişlerdir de. Walter Thornbury, çeşmelerin insanların vakit geçirdikleri özel yerlerden biri olduğunu vurgulayarak, çocuklarını gezmeye

⁶⁴⁰Ezgi İğüs, “XVIII. Yüzyıl İstanbul’unda Fiziki Çevre, Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanlarının Etrafında Oluşan İstanbul Meydanları”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu II*, 29 Mayıs Üniversitesi, 27-29 Mayıs 2014, s. 679 – 681.

⁶⁴¹Charles Robert Cockerell, *Travels in Southern Europe and The Levant in 1810-1817*, Düzenleme: Samuel Peppys Cockerell, Longman, Green and Co., New York, 1903, s. 28.

çıkaran bakıcıların oturup sohbet ettikleri, yaşlıların oturup dinlendikleri ve Rumların da çeşmenin bekçisiyle çene çaldıkları bir mekân olduğundan bahsetmiştir.⁶⁴²

Hayır yapmanın oldukça önemli olduğu ve imkanı olan herkesin, özellikle de devlet görevlilerin cami, medrese, han gibi yapıların yanında çeşmelerin inşasında da birbirleriyle yarıştıklarını söylemek mümkündür.⁶⁴³ Her ne kadar, inşası için gerekli maddi destek Türkler tarafından sağlansa da çeşmelerin inşasında maharetli işçiler olarak bilinen Rumlar söz sahibi olmuştur. İşçilerin inşa ettikleri yapılara isimlerini yazdıkları William Mitchel Ramsay'ın notlarında görülmektedir. Ramsay, “*Bir Türk köyünde suyolu ile birlikte bir çeşme yapılacaksa bunun inşasında Rum işçiler görevlendirilir. Örneğin Sivas'taki muhteşem bir Selçuklu Medresesi'nde Rum mimar Kalo-Yannis ismi yazıyordu.*”⁶⁴⁴ demiştir.

Çeşmeler, birer hayır kapısı olarak görüldüğünden inşa edilmesi kadar korunması için de çok titiz davranılmıştır. Her çeşmenin başında bir gözcü, gün boyunca Kur'an okumak suretiyle yapılan hayra ortak olmaktadır. Bu kişiler, tamamıyla Allah katında ödüllendirilecekleri anı düşünerek bu görevlerini yürütmüşler ve karşılığında maddi bir beklentileri olmamıştır. Walter Thornburry, gerek sultanlar gerekse de hayırseverler tarafından itinayla inşa ettirilen çeşmelerin başlarında birer gözcü bulundurulduğunu söylemiş; bu kişilerin gün içerisinde çeşmenin başında beklediklerini, Kur'an okuyarak yaptıkları bu hayırlı görev sonucunda mükâfatlandırılacakları güzellikleri düşündüklerini dile getirmiştir.⁶⁴⁵

Osmanlı döneminde çeşmeler, çocuklar ve güvercinler ile özdeşleşmiştir. Walter Thornburry, Türk çeşmeleri dendiğinde akla gelen ilk şeyin etrafında oyun oynayan çocuklar ile uçuşan güvercinler olduğunu belirtmektedir. Thornburry “*Çatılarında sürekli uçuşan güvercinler ile oyunlarının ardından sıcağın sığınacak*

⁶⁴²Thornburry, *a.g.e.*, s. 112.

⁶⁴³Samuel Cockerell, bir çeşmenin üzerinde “*Bu temiz sudan için ve Ahmet'in ruhuna dua edin*” yazdığını söyleyerek çeşmelerin hayırseverler tarafından yaptırıldığına örnek vermiştir.

⁶⁴⁴Ramsay, *Impressions...*, s. 22.

⁶⁴⁵Thornburry, *a.g.e.*, s. 107.

yer arayan ve gölgesinde uzandıkları çeşmelerin yanına koşan çocuklar,”⁶⁴⁶ifadesiyle gözlemlerini aktarmıştır.

Josiah Brewer, İstanbul’da gerek şehir merkezinde gerekse yol kenarlarında bulunan ve sayıları oldukça fazla olan çeşmelerden bahsetmektedir. Çeşmelerin dervişlerin ibadethanelerine iliştiirildiği yerlerde onlarca kap olduğunu ve içlerinin sürekli dolu tutulduğunu belirten Brewer, buradan Müslüman ve Hıristiyan herkesin ücretsiz su içebildiğini söylemiştir. Josiah Brewer, yol kenarındaki çeşmelerde ise zincirle çeşmeye tutturulmuş metal kaplar olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁷

Türklerin çeşmelere yükledikleri anlam ve verdikleri önem seyyahları fazlasıyla etkilemiştir. Gerek bir sosyalleşme ortamı yaratması, gerekse de bir hayır olarak toplumun genelinin kullanımına sunulması, çeşmelerle ülkenin hemen her yerinde karşılaşılmasına imkan tanımıştır. Öyle ki bazı bölgelerde sayıları onlarla ifade edilen çeşmelerin bulunduğu seyyahların notlarına yansımıştır. Arundell bu yöndeki deneyimini şu şekilde aktarmıştır;

*“Isparta’daki çeşmelerin sayısı bizim gibi yabancıları oldukça şaşırtan nitelikteydi. Ziyaret ettiğimiz Rum Kilisesinden ikamet ettiğimiz hana yürüyene kadar ki, bu mesafe yaklaşık 20 dakikadır, neredeyse 30’un üzerinde çeşme gördük.”*⁶⁴⁸

2. ŞEHİRLER – KASABA VE KÖYLER

Türkiye’de seyyahların ilgisini çeken ve dolayısıyla haklarında en çok bilgi verdikleri yerler şehirler olmuştur. Kısa süreli molalar ile güzergah üzerinden geçerken görülen yerler için yüzeysel bilgiler verilmişse de konaklama süresine göre yerleşim yerleri başta olmak üzere tüm bölgeyi detaylı bir şekilde tanıtan açıklamaların çokluğu dikkat çekmektedir.

Seyahatnamelerde verilen bilgiler ışığında şehirlerin iki büyük ana bölgeden oluştuğu söylenebilir. Bunlardan ilki halkın oturduğu mahallelerdir. O mahallelerde

⁶⁴⁶Thornburry, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁴⁷Brewer, *a.g.e.*, s. 85.

⁶⁴⁸F.V.J. Arundell, *A Visit to The Seven Churches of Asia with An Excursion Into Pisidia*, Published By John Rodwell, London, 1828, s. 127.

Müslüman ve gayrimüslim cemaatler, ayrı ayrı, kendi mahallelerindeki mescit, kilise veya sinagog etrafında yerleşmişlerdir. Şehrin diğer ana bölümü ise pazar yeridir. Orada belli başlı idari üniteler, yani kadı mahkemesi, esnaf, gelen kervanların indiği hanlar, kervansaraylar ve günlük alışverişin cereyan ettiği pazaryerleri ve çarşılar yer alır. Bu bölgede Müslüman ve gayrimüslim şehir halkı birlikte, her sınıf esnafın içerisinde beraber çalışmışlardır.⁶⁴⁹

Bir başka tespit ise halkın, ülkenin belirli kısımlarını farklı isimlerle adlandırma geleneğidir. Asya topraklarında yaşayanlar ülkelerini Türkiye yakası olarak adlandırmışken, Avrupa tarafında yaşayanlar bu ifadeyi kesinlikle kullanmamışlar, daha çok Osmanlı memleketi ya da Osmancık vilayeti demeyi tercih etmişlerdir. Zaman içerisinde, iki yer için Rumeli ve Anadolu ismi kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁵⁰

Seyahatnamelerin ortak özelliği şehirlerin belirli bir sıraya göre ziyaret edildiğidir. İstisnaların olduğu da bilinmekle birlikte, ilk olarak padişahın yaşadığı yer ve bünyesinde bulundurduğu Avrupalı nüfusunun çokluğu ile başkent konumundaki İstanbul'a gelindiğini söylemek doğru olur. Sonrasında yakın mesafede bulunan Bursa ve gemilerin İstanbul'dan sonraki durak yeri olan İzmir en popüler iki merkez olarak ön plana çıkmıştır.

Şehirler, kasaba ve köyler hakkında bilgi verilirken, anlaşılmasını kolay kılmak adına günümüz isimleri ve sınırları dikkate alınmıştır. Türkiye'ye gelen hemen her seyyahın mutlaka uğradığı İstanbul ve İzmir için ayrı bir başlık açılmış ve seyahatnamelerde bu iki şehir hakkında verilen bilgiler ayrı bir bölümde toplanmıştır. Diğer Anadolu şehir ve kasabaları ise bir diğer bölüm altında değerlendirilmiştir. 19.yüzyıl boyunca hakkında bilgi verilen ve günümüzde iller haritasındaki isimleriyle anılan yerleşim merkezleri, seyyahlar tarafından çeşitli yönleriyle değerlendirilmiştir.

2.1. İstanbul

⁶⁴⁹Bülent Arı, "Türk-İslam- Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 39.

⁶⁵⁰Slade, *Records...*, s. 144.

Genellikle tercih edilen deniz ulaşımı, seyyahların İstanbul'u henüz şehre ulaşmadan belirli bir mesafeden tasvir etmelerine imkân vermiştir. Şehri ziyaret eden hemen her seyyahın notlarında, hissedilen büyük heyecanın ve karşılaşılan muhteşem manzaranın etkileri görülmektedir. Edmondo De Amicis, İstanbul kıyılarına yaklaştıklarında gemideki herkes gibi büyük bir heyecana kapıldığını ve gözünü kırpmadan etrafı seyrettiğini belirtmiş; saray ve camilerin ihtişamından oldukça etkilendiğini, kıyı boyunca uzanan evler ve çiçek bahçelerinden, köşklere ve denizdeki kayıklara kadar ince detaylar vermiştir.⁶⁵¹

Bu manzaradan etkilenenler olduğu kadar hayal kırıklığına uğrayanlar da bulunmaktadır. Özellikle, karaya ayak bastıktan sonra karşılaşılan manzara, şehre gelmek için çekilen zahmete değmediği yönünde izlenimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Charles Wilkinson, İstanbul'a gelen kişilerin şehrin dış görünümüne hayran kaldıklarını, ancak karaya çıktıklarında tamamen hayal kırıklığına uğradıklarını ifade etmiştir.⁶⁵²

James Webster, İstanbul'a gelen çoğu seyyah gibi şehrin görüntüsünü muhteşem bir şekilde tasvir etmiş, ancak karaya ayak bastığında duyduğu memnuniyetsizliği üzümlere dile getirmiştir. Sanki resmedilmiş gibi nitelediği İstanbul'un çöp ve yıkıntılarla dolu olduğunu söylemektedir. Sokakların pis, etrafta neredeyse açlıktan ölecek olan bir sürü köpek, alt tabaka insanların hastalıklı bir şekilde etrafta yığınlar şeklinde dolaşması gibi olumsuzlukları sıralayan James Webster, sonrasında ister istemez insanın ilgisinin etraftaki güzelliklere, insanlar arasındaki çeşitliliğe, farklı din ve kültürlere kaydığını ifade etmiştir.⁶⁵³

İstanbul, oldukça geniş bir yüzölçümüne sahip olmakla birlikte bir bütünlükten uzaktır. Şehrin başkent olarak bilinen ve surlarla çevrili kısmı sadece İstanbul olarak adlandırılırken, civarında birçok mahalle ve köy yer almakta, her bölgenin kendine has ismi ve özellikleri bulunmaktadır. Charles Wilkinson Galata'nın, İstanbul'un bir

⁶⁵¹Amicis, *a.g.e.*, Vol. I, s. 21-24.

⁶⁵²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 22.

⁶⁵³Webster, *a.g.e.*, Vol. I, s.103.

mahallesi olduğunu söyleyerek, bu mahallenin surların içerisinde yer aldığını ve kapılarının olduğunu; akşam saatlerinde bu kapıların kapatılarak giriş çıkışların sonlandırıldığını belirtmiş; ancak dışarıda kalanların burada bekleyen güvenlik görevlilerini bularak içeri girebildiklerinden bahsetmiştir.⁶⁵⁴ Mahallelerin varlığını doğrulayan bilgilere William Wittman'ın notlarında da rastlanmaktadır. Wittman şunları söylemiştir;

“İstanbul kapsadığı mahallelerle ki, bazıları ayrı bir şehirmiş edası verecek kadar büyüktür, büyük çaplı bir şehirdir. Kenarları eşit olmayan bir üçgene benzemektedir. Bir kenarı Marmara Denizi'ne doğru, diğer kenarı limana doğru, üçüncü kenarı da karaya doğru uzanmaktadır. İstanbul, kenarlarına evlerin yapıldığı yedi tepe üzerine kurulmuştur. Bu durum, biraz uzaktan bakıldığında şehre büyük bir amfi tiyatro görünümü vermektedir.”⁶⁵⁵

Başkent İstanbul, devlet idaresinin merkezi olması dolayısıyla kamu kurumlarını ve ihtişamlı yapıları kendi sınırları içerisinde barındırmakta ve özellikle Türk nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Albert Richard Smith, genellikle Constantinople olarak adlandırılan İstanbul'da, Türklerin ikamet ettiğini söylemiş; burada saray, camiler, kamu kurumları, hükümete ait yerleşkeler ve iş merkezlerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Şehrin hemen her yerinde bulunan gayrimüslim nüfus arasında Avrupalıların egemenliği altında bulunan mahalleler de dikkat çekmektedir. Charles Wilkinson, Galata'nın içerisinde yer alan Beyoğlu'nu İslamiyetin hâkim olduğu bir şehirdeki Hıristiyan Mahallesi olarak tasvir ederken, burada elçilerin ve diğer Avrupalıların ikamet ettiğini belirtmiştir.⁶⁵⁶ Galata'daki yaşamı gözlemleyen bir başka seyyah Alfred Richard Smith, kötü görümlü, gemi malzemeleri satan merkezleri, içkili denizcileri, tüccarları ve muhasebecileri burada bulmanın mümkün olduğunu belirtirken; Beyoğlu'nda yabancı elçiliklerin sarayları, oteller ve Avrupa tarzı dükkânların göze çarptığını ifade etmiştir.⁶⁵⁷

⁶⁵⁴Wilkinson, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁵⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁶⁵⁶Wilkinson, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁵⁷Smith, *A Month...*, s. 46.

Hıristiyan, özellikle de Avrupalı nüfusun büyük bölümünün ikamet ettiği mahalleler olması bakımından Galata ve Beyoğlu seyyahlar tarafından fazlasıyla ilgi görmüştür. David Porter, seyahatnamesinde bu iki mahalle için ayrı bir başlık açmıştır. Galata'nın etrafı surlarla çevrili ve yönetiminin Avrupalı tüccarların elinde olduğunu söyleyen David Porter, bu muhitte “*Ben Avrupalıyım*” ifadesinin tüm kapıları açtığını ve Türk otoritesinden insanları koruduğunu belirtmiştir. Burada onlarca kilisenin varlığından da bahseden seyyah Porter, evlerin, özellikle de depo olarak kullanılanların, yangına karşı koruma amaçlı olarak demir kapılara ve pencerelere sahip olduklarını söylemiştir. Galata'nın İstanbul'daki ticaret merkezi olduğunu da dile getiren seyyah David Porter, gemilerin yüklerini burada boşalttıklarını, işlerin kolay yürümesi için burada bir gümrüğün bulunduğu bilgisini vermiştir. Beyoğlu'nda her milletten insanın yaşadığını da ifade eden David Porter, burada çok farklı dillerin konuşulduğunu ve genellikle elçilerin evlerinin bu yerleşkede bulunduğunu aktarmıştır.⁶⁵⁸

Beyoğlu için Avrupa'nın bir merkezi yakıştırmasını yapmak mümkündür. Bölgeyi ilk defa ziyaret eden seyyahlar, buradaki Avrupalı nüfusun çokluğundan, çeşitlilikten ve sokakların durumundan etkilenmişlerdir. Thomas Galland Horton, Beyoğlu'nda Avrupalıların yaşadığını, konsolosların burada ikamet ettiğini söylemiş, şehrin Boğaziçi olarak adlandırıldığını ve Avrupa yakasında yer aldığını ifade ederek farklı milletlerden 900.000 civarında bir nüfusa sahip olduğu bilgisini paylaşmıştır.⁶⁵⁹ Edwin de Leon, Beyoğlu'na ayak bastığında bir Avrupa kasabasına girmiş gibi hissettiğini söyleyerek, Doğu kültürünü yansıtan tek özelliğin uzaktan fark edilen minare ve kubbeler ile askerlerin varlığı olduğunu dile getirmiştir.⁶⁶⁰ Büyük ölçüde yabancılara ev sahipliği yapan Beyoğlu, gerek konsoloslukların bulunması gerekse de Avrupalı kişilerin idaresindeki otellerin çokluğu nedeniyle seyyahlar tarafından rağbet görmüş ve istisnasız tüm seyyahlar burada konaklamışlardır. Bu nedenle İstanbul'u ziyaret eden seyyahların şehir hakkında kaleme aldıkları notların ilk bölümünde

⁶⁵⁸Porter, *a.g.e.*, s. 101, 107.

⁶⁵⁹Thomas Galland Horton, *Turkey, The People, Country and Government*, Mason and Co. London, 1854, s.30.

⁶⁶⁰Leon, *a.g.e.*, Vol. II, s. 192.

Beyoğlu, sürekli olarak başı çekmektedir. Thomas Galland Horton, deniz yoluyla İstanbul'a ulaştıklarını ve Galata'da karaya ayak basar basmaz gümrük görevlilerinin kendilerini karşıladığını, resmi prosedürlerin ardından Beyoğlu'na doğru dar, kirli ve köpeklerin yoğun bulunduğu sokaklardan yürüdüklerini belirtmiştir.⁶⁶¹ John Griffiths, Beyoğlu'nda yabancı bakanların, İngiliz, Fransız ve Rus tüccarlar ile bunlarla bir şekilde ilişkisi bulunan farklı milletlerden kişilerin konakladığını dile getirmiş; mahallenin deniz seviyesinden yüksekte bulunmasının, aşağı kesimlere oranla daha sağlıklı olmasına imkân tanıdığını; ancak sokakların İstanbul'un diğer yerlerinde olduğu gibi oldukça dar ve kullanışsız yapıldığını belirtmiştir. Griffiths, Beyoğlu'nda yirmiye yakın lisanın konuşulduğu bilgisini vererek mahallenin çok milletli bir yerleşim yeri olduğunu özellikle vurgulamıştır.⁶⁶²

Yabancı milletlerden ve farklı dinlerden kişilerin İstanbul genelinde yaygın olduğu bilinmekle birlikte, bu kişilerin sadece Türklerin ikamet ettiği İstanbul'da yaşama teşebbüsünde bulunmadıkları ve kendi ayrı yaşam tarzlarını oluşturdukları Adolphus Slade başta olmak üzere birçok seyyahın notlarında da görülmektedir.⁶⁶³ William Goodel, şehirde yaşayan her milletin kendisine özel yaşam alanı olduğunu vurgularken; Türklerin şehrin genelinde söz sahibi olduğunu, buna karşın Rum, Ermeni ve Yahudilerin Galata, Beyoğlu ve Hasköy'de yerleşim gösterdiklerini belirtmiştir.⁶⁶⁴ William Wittman, Hıristiyanların ya da Frenklerin İstanbul olarak adlandırılan sınırlar içinde ikamet etmesine kesinlikle izin verilmediğini belirtmiş; Frenklerin daha çok Galata ve Beyoğlu'nda ikamet ettiklerini söylemiştir.⁶⁶⁵ Galata ve Beyoğlu'nun yanında özellikle yaz döneminde yabancı kesimin ikamet için tercih ettikleri Tarabya ve Büyükdere de İstanbul'un Avrupa'ya dönük yerleri olarak gösterilebilir. Charles James Monk, bu iki yerin özellikle yabancı elçiler tarafından tercih edildiklerinden bahsetmiştir. Büyükdere'de elçilerin varlığını konu eden bir başka seyyah James Ellsworth De Kay olmuştur. Boğazın kenarında,

⁶⁶¹Horton, *a.g.e.*, s.30.

⁶⁶²Griffiths, *a.g.e.*, s. 98.

⁶⁶³Slade, *Records...*, s. 143.

⁶⁶⁴E.D.G. Prime, *In the Turkish Empire or Memoirs of William Goodel*, 7th Edition, Robert Carter and Brothers, New York, 1875, s. 126.

⁶⁶⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 15.

yazlık evlerin çok olduğu bu yere kayıklarla gidildiğini söyleyen seyyah, taş kemerlerin içinden geçmek suretiyle komşulara görünmeden evlerin içine girilebildiğini belirtmiştir.⁶⁶⁶

Rum ve Ermeni⁶⁶⁷ nüfusunun da yoğun olarak bulunduğu bu yerler, yaz döneminde bir eğlence merkezi halini almaktadır. Charles James Monk, yaz mevsimi süresince her akşam halkın deniz kenarında toplandığını; müzik eşliğinde yürüyüş yaparak vakit geçirdiğini ifade etmiştir.⁶⁶⁸ Edwin De Leon, Tarabya'da kış mevsiminde genellikle Rum ve Ermeni kökenli yaklaşık 3 ila 4 bin kadar yurttaşın ikamet ettiğini, fakir olan bu kesimin kasap, ayakkabıcı, meyve satıcıları ve kahvehane sahipleri gibi küçük esnaftan oluştuğunu söylemiş; Mayıs ayı ile birlikte Ekim'in ortasına kadar, tıpkı Büyükdere'de olduğu gibi en kalabalık halini aldığını ifade etmiştir.⁶⁶⁹ Edwin De Leon, Büyükdere'den sonra arabaların geçebileceği bir yoldan bahsederek, bu yolun Belgrad köyü ve ormanına çıktığı bilgisini paylaşmıştır. Yaklaşık 6 millik, ağaçların arasından oldukça güzel bir manzarası olan bu yoldan sonra köye ulaştıklarını belirten Edwin De Leon, çok küçük olan köyün evlerinin oldukça eski ve virane halinde olduğunu, boyasız oldukları için çok berbat göründüklerini söylemiş; vakit geçirmek için ideal bir başka yer olan Belgrad ormanına ise eşkıyalık olaylarından dolayı insanların o dönemde gitmeye cesaret edemediklerini ifade etmiştir.⁶⁷⁰

Edmondo De Amicis, gerçek Türkiye olarak tanımladığı Kasımpaşa için, kendi içinde başlı başına bir şehirdir ifadesini kullanmış; yerleşkenin cami ve derviş dergâhlarıyla dolu, oldukça büyük bir Müslüman banliyösü olduğunu belirtmiştir.⁶⁷¹ Farklılık, şehrin Avrupa ve Asya yakasındaki yerleşkelerinde kendini daha belirgin bir

⁶⁶⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 90.

⁶⁶⁷Albert Richard Smith, Tarabya'ya yaklaşık 2 saat mesafede olan Belgrad'ın, İstanbul'daki Ermeni ve Fransız nüfusunun ikamet ettiği yer olduğunu ifade etmiştir. Tüm yaz mevsimi boyunca burada konakladıkları bilgisini veren Smith, yılın geri kalanında da yakındaki köylerde ikamet ettiklerinden söz etmiştir. bkz. Smith, *A Month...*, s. 183.

⁶⁶⁸Monk, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁶⁹Leon, *a.g.e.*, s. 180.

⁶⁷⁰Leon, *a.g.e.*, s. 183.

⁶⁷¹Amicis, *a.g.e.*, Vol. I, s. 105.

şekilde hissettirmektedir. Alfred Colbeck, Boğazın her iki yakasında bulunan yerlerin, İstanbul'un mahallelerini oluşturduğunu söylerken, bu mahalleler arasındaki ulaşımın birçok gemi, vapur ve kayık ile Haliç merkezli olmak üzere gerçekleştirildiği bilgisini vermiştir. Bağlantılı seferler ile İstanbul'un her yerine ulaşmanın mümkün olduğunu dile getiren seyyah;⁶⁷²iki yaka arasındaki farkı en iyi deneyimleyen biri olarak gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır;

“Üsküdar, İstanbul'a göre çok daha Türk'tür. Burada Anadolu topraklarına dokunabilirsiniz, burada tamamıyla Anadolu yaşamına temas edebilirsiniz. Burada İslamiyet kendi evinde gibidir. Burada iç kesimlerden gelen ve uzun deve kuyruklarından oluşan kervanları görmek mümkündür. Doğu tarzı malzemeler taşıyan bu kervanları İstanbul'da görmek pek mümkün değildir. Üsküdar'a geçtiğinizde Avrupa'yı ardaınızda bırakmış oluyorsunuz; kendinizi artık yeni bir kıtada, yeni bir yaşamın ortasında bulursunuz. İstanbul'daki yaşam Beyoğlu'ndakine çok yakındır; Batı etkisi nüfus etmiştir. Üsküdar ise Beyoğlu gibi değildir, bu nedenle Batı etkisinden burada söz edilemez.”⁶⁷³

Marion Crawford da Üsküdar'ın Avrupa yakasına göre çok farklı bir yapıya sahip olduğunu ifade eden bir başka seyyah olmuştur. Crawford, notlarında özellikle Colbeck'in tespitlerini doğrular bilgilere yer vermiştir. Üsküdar'da Boğazın karşı yakasına oranla çok daha az Hıristiyan'ın yaşadığını söyleyen seyyah, Avrupa yakasının kalabalık yaşantısına oranla bu bölgenin oldukça sessiz, sakin ve güvenli olduğunu dile getirmiş; caddelerde çok az sayıda insanın dolaştığını ve arabaların yok denecek kadar az olduğundan bahsetmiştir. Crawford, özellikle kadın ve çocukların İstanbul'un diğer kesimlerine göre çok daha dikkatli ve sıkı örtündüklerini de vurgulamıştır.⁶⁷⁴Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi İstanbul'un Anadolu yakası Türkler tarafından daha çok benimsenmiştir. Ancak bu bölgenin, şehrin özellikle Avrupa yakasında kalan yerlerine göre fazlasıyla huzurlu bir yer olması, Frenk olarak

⁶⁷²Colbeck, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁷³Colbeck, *a.g.e.*, s. 191.

⁶⁷⁴F. Marion Crawford, *Constantinople*, Macmillan and Co., London, 1895, s. 73.

adlandırılan Avrupalılar tarafından da rağbet görmeye başlamasına neden olmuş; bu durum Türkler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

İstanbul'un Asya tarafında kalan Üsküdar'da yaşayanların yaz aylarında inzivaya çekildiği ve sakin bir yaşam sürmek istedikleri Kadıköy yerleşkesine akın ettiklerini söyleyen Albert Richard Smith, bu güzel yeri Frenklerin de keşfettiğini belirtmiş; ancak hareketli yaşam tarzları ve geç saatlere kadar vakit geçirmelerinin Doğu kültürü ile farklılık göstermesinden, Türkler tarafından kabul görmedikleri bilgisini vermiştir. Seyyah, bu bölgede yaşayan Türklerin, Frenklerin Osmanlı toprağının Asya kısmında kalan sınırları içerisinde ikamet edememesi için bir düzenleme yapılmasını hükümetten talep ettiklerini söyleyerek; tepkilerini “*Size, Tarabya ve Büyükdere’yi verdik. Orada ne yaparsanız yapın, ister dans edin ister kumar oynayın ancak bizim bölgemize girmeyin*” şeklinde gösterdiklerinden bahsetmiştir.⁶⁷⁵

Alfred Colbeck, İstanbul'un oldukça kalabalık, tabiri yerindeyse tıka basa dolu izlenimi verdiğini, bu nedenle pek de sağlıklı bir yer olmadığını söylemiş; burada bulunan birinin, işini bitirir bitirmez Tarabya, Üsküdar ya da Adalar gibi ferah yerlere kaçmanın yollarını aradığından bahsetmiştir.⁶⁷⁶ Üsküdar'ın önem arz etmesinin bir başka nedeni de Doğu'dan gelen tüm kervanların durak noktası olmasıdır.⁶⁷⁷ Bir başka deyişle, İstanbul'un Anadolu yakası, sahip olduğu ticaret hacmi nedeniyle önemli bir pozisyona sahiptir. Türk ve Rum nüfusun yoğun olarak görüldüğü bu bölge, özellikle İstanbul'dan ayrılmak için yola çıkan seyyahların güzergâhlarında bulunduğundan notlarda sıkça bahsedilmektedir.

Josiah Brewer, 1827 yılında uğradığı Kartal'ın 200 hanelik bir nüfusa sahip olduğunu, çok azının Ermenilere, üçte birinin Türklere, geri kalanın da Rumlara ait olduğunu bilgisini vermiştir. Köyde iki Rum Kilisesi ile iki cami olduğunu da belirten seyyah, civarda yetiştirilen sebze ve meyvelerin İstanbul pazarına gönderildiğini ifade

⁶⁷⁵Smith, *A Month...*, s. 46.

⁶⁷⁶Colbeck, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁷⁷Smith, *A Month...*, s. 46.

etmiştir.⁶⁷⁸ Rumların yoğun olarak Türklerle birlikte İstanbul'un Anadolu topraklarında ikamet ediyor olması, Müslümanların genellikle Hıristiyan kesim ile birlikte ikamet etme isteksizliği göz önünde bulundurulduğunda seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. Kartal, Üsküdar, Pendik gibi mahallelerde Rumların çok oluşu seyyahların ifadelerinde özellikle vurgulanmıştır.⁶⁷⁹

William Ainsworth, 1838 yılında İstanbul üzerinden İzmit ve sonrasında Anadolu'nun çeşitli yerlerine başlattığı seyahati sırasında güzergâhı üzerinde bulunan Pendik için Rumların yaşadığı bir balıkçı köyü tanımını yapmıştır. Sonrasında uğradığı Gebze'nin 1.500 kişiden oluşan bir nüfusa sahip olduğunu belirten Ainsworth, bu küçük yerleşim yerinin ticaret açısından önemli bir rol oynadığını söylemiştir.⁶⁸⁰ Bu ifadeleri doğrular nitelikte bir başka ifade George Keppel tarafından kaleme alınmıştır. Keppel, İstanbul'dan 4 saatlik mesafede bulunan Kartal'a, oradan da balıkçı kasabası Pendik'e gittiğini söylemiş; 6 saatlik bir yoldan sonra at değiştirme noktası olan Gebze'ye ulaştığını belirterek, buranın nüfusunun Rum ve Türk karışımından oluştuğunu özellikle vurgulamıştır.⁶⁸¹

İstanbul'un günümüzde olduğu gibi 19. yüzyılda tek bir şehir olarak değerlendirilmemesi ve bünyesinde sayısızca kasaba, köy ve mahalle bulunması; özetle oldukça büyük bir yüzölçümüne sahip olması, seyyahların nüfus açısından net bilgiler verememelerine neden olmuş; verilen bilgiler de farklılık göstermiştir. İstanbul'un hemen her yerini ziyaret etme fırsatı bulan seyyahlar, aldıkları verileri yorumlayarak şehrin geneli hakkında sayı verebildiği gibi, sadece Türklerin yaşadığı ve "Boğaziçi" ya da "İstanbul" olarak adlandırılan bölgenin nüfusunu vermeyi de tercih ettikleri olmuştur. Hatta bazıları bu ayırımı Avrupa yakası ve Anadolu olarak da yapmıştır.⁶⁸²

⁶⁷⁸Brewer, *a.g.e.*, s. 159,160.

⁶⁷⁹Keppel, *a.g.e.*, Vol. II, s. 139-142.

⁶⁸⁰Ainsworth, *a.g.e.*, s. 15-17.

⁶⁸¹Keppel, *a.g.e.*, Vol. II, s. 139-142.

⁶⁸²Örneğin Thomas Galland Horton 900 bin rakamını telaffuz ederken; James Ellsworth De Kay 1818 yılında rahipler tarafından yapılan sayımda İstanbul nüfusunu 30.000 civarında çıktığını dile getirmiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 166.

William Wittman, 1800'lü yılların başında İstanbul'un nüfusunun 400 bini geçmeyeceği düşüncesinde olmuş ve nüfusun büyük bölümünü kenar mahallelerde yaşayanlar, yani varoşların oluşturduğunu iddia etmiştir.⁶⁸³ William Turner, 1812-1815 yılları arasında kaldığı süre içerisinde bir araya getirdiği hesaplamalar doğrultusunda başkent ifadesini kullandığı İstanbul'da yaklaşık bir milyon insanın yaşadığını söylemiştir. Seyyah, sadece Boğazdan Karadeniz'in girişine kadar uzanan şerit boyunca yer alan köyler ile Pera, Galata ve Üsküdar'ı da içine alacak şekilde varoşlar hesaplandığında, altı ila yedi yüz bin kişinin bu bölgede ikamet ettiğini dile getirmiştir.⁶⁸⁴

Josiah Brewer (1827), İstanbul nüfusu için 300.000 ila 1 milyon arasında olduğunu iddia edildiğini ancak kendisinin tahminine göre 600.000 civarında olduğunu söylemiş; yarısından fazlasının Türk, 80 – 100.000 arasında Ermeni, 60-80.000 arasında Rum, 40-50.000 arasında Yahudi ve 6-8.000 arasında Avrupalı olduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁵ William Goodel, İstanbul'a ulaştığı 1831 yılı itibarıyla İstanbul nüfusunun 1 milyon civarında olduğu bilgisini vermiştir. Bu nüfusun yarısından fazlasını Türk ve diğer Müslüman milletlerin oluşturduğunu, Rum ve Ermenilerin 150, Yahudilerin ise 50 bin civarında olduklarını, geriye kalan kesimin de Avrupalı olduğunu dile getirmiştir.⁶⁸⁶ Aynı yıl İstanbul'da bulunan James Ellsworth De Kay, farklı kaynaklardan aldığı bilgilere istinaden şehirde 160.000 Türk, 30.000 Rum, 30.000 Ermeni ve 30.000 Yahudi olmak kaydıyla toplamda 250.000 kişinin yaşadığını dile getirmiştir.⁶⁸⁷ William Goodel'in verdiği bilgiye bakılarak James Ellsworth De Kay'ın sadece Başkent olarak adlandırılan İstanbul'un nüfusunun verdiği çıkarımında bulunulabilir.

1835 yılında Başkente ulaşan Adolphus Slade, İstanbul'un nüfusunun köy ve kasabalar dâhil olmak kaydıyla Müslümanlar 480.000, Rumlar 250.000, Ermeniler 140.000, Katolikler 18.000 ve Yahudiler 65.000 olmak üzere toplamda 953.000 olarak

⁶⁸³Wittman, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁸⁴Turner, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁶⁸⁵Brewer, *a.g.e.*, s. 93.

⁶⁸⁶Prime, *a.g.e.*, s. 126.

⁶⁸⁷De Kay, *a.g.e.*, s. 172.

vermiştir. Slade, eğer İstanbul'un Avrupa toprakları dikkate alınır ve kenar mahallelerde, banliyölerde yaşayan halk da dâhil edilirse nüfusun 1 milyonu geçmesinin mümkün olacağını vurgulamıştır.⁶⁸⁸ Edwin De Leon, İstanbul nüfusu için 1883 yılı itibarıyla yarım milyon (500.000) ifadesini kullanmıştır. Seyyah, bu sayının yarısını (250.000) Türklerin geriye kalan kısmını da Hristiyanlar ile Yahudilerin oluşturduğunu belirtirken⁶⁸⁹ John Carne, İstanbul'un nüfusu için 400.000 sayısını telaffuz etmiş; Beyoğlu, Galata, Üsküdar ve Boğaz'ın kenarında bulunan diğer köyleri de kapsadığında bu sayısının 800.000'i bulduğunu dile getirmiştir.⁶⁹⁰

2.2. İzmir

İzmir, liman ticaretinin yoğun olarak kendini gösterdiği, Doğu Akdeniz'e kadar uzanan, sınırları net belirlenmemiş ve Levant olarak adlandırılan coğrafyanın bir parçası olarak seyahatnamelerde yer almıştır.

1817 yılı Haziran ayında İzmir'e gelen Thomas Robert Jolliffe, İzmir için, Levant olarak nitelendirilen coğrafyanın en bereketli; Osmanlı'nın egemenliği altındaki ilk ticaret şehri ve Avrupalıların yatırım yaptığı önemli bir yer ifadesini kullanılmıştır.⁶⁹¹

Richard Burgess, Efes üzerinden 14 saatte ulaştığı İzmir'i gördüğünde yarısından fazla Türk olan 150.000 kişilik şehri, Levant'ın Paris'i olarak nitelendirmiştir.⁶⁹² Şehirde Türklerin, tepelere kurdukları evlerde yaşaması, seyyahların Türklerin oksijeni bol olan yerlerde yaşıyorlar şeklinde yorum yapmalarına neden olmuştur. Avrupalılar, sahile yakın bir muhitte yaşarken; Yahudiler şehrin birkaç farklı yerine dağılmışlar, Ermeniler ise şehir merkezi olarak tabir edilebilecek bir noktaya hakim olmuşlardır.⁶⁹³

⁶⁸⁸Slade, *Turkey...*, s. 403.

⁶⁸⁹Leon, *a.g.e.*, s. 138.

⁶⁹⁰John Carne, *From the East*, Henry Colburn, New Burlington Street, London, 1826, s. 30.

⁶⁹¹Jolliffe, *a.g.e.*, s. 257.

⁶⁹²Richard Burgess, *Greece and The Levant or Diary of A Summer's Excursion in 1834*, Vol. II, London, 1835, s. 67.

⁶⁹³Burgess, *a.g.e.*, s. 68.

Altı ay süren yaz mevsimi, İzmir’de yaşayan özellikle yabancı elçiler ve zengin tüccarlar için alternatif bir konaklama alanı oluşmasına neden olmuştur. Yazlık olarak adlandırılan evlerin çokça bulunduğu bu yerler Seydiköy, Buca ve Bornova’dır.⁶⁹⁴

İstanbul’dan farklı olarak Anadolu topraklarına deniz yolu ile ulaşmayı düşünenler için ikinci bir varış noktası olan İzmir, bazı seyyahların Türk topraklarına ayak bastığı ilk yer olma özelliğine sahiptir. Charles James Monk, İzmir’in bir seyyahın uğradığı ilk Doğu şehri olduğunu söylemiştir. İngiliz, Fransız ve Avusturyalı buharlı gemilerin mutlaka durdukları ve birkaç gün durup yolcularına şehri kısaca incelemeleri için vakit tanıdıkları bir yerdir.⁶⁹⁵

İzmir, seyyahların gözünde sürekli olarak Avrupa’ya ait bir şehir izlenimi bırakmıştır. Deniz kıyısında olması, yabancı nüfusunun fazla olması, önemli bir ticaret merkezi olması gibi etmenler bu düşüncelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu düşünce seyyahların notlarında fazlasıyla hissedilmektedir. John Cam Hobhouse, İzmir’de Avrupalıların yaşadığı mahalleyi Küçük Paris “*Petit Paris*” olarak tanımlarken,⁶⁹⁶ Sir Grenville Temple, bu bölgeyi Marsilya ve Portsmouth’u andırdığından bahsetmiştir.⁶⁹⁷

James Cam Hobhouse, Türkler tarafından İzmir olarak adlandırılan “*Smyrna*”yı Türkiye’nin en önemli şehri olarak nitelendirirken; şiddetli deprem ve veba salgınlarına rağmen nüfusunun giderek arttığını ve yaklaşık 150 bin kişinin burada ikamet ettiğini belirtmiştir.⁶⁹⁸ Avrupalı nüfus dışında, insanların fakirlikle boğuştuğu Malta ve Yunan adalarından gelen ziyaretçileri de ağırlayan İzmir, yoğun ticaret hacmine sahip olması, giderek artan Avrupalı nüfusu, modern yaşamın getirdiği

⁶⁹⁴Burgess, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁹⁵Monk, *a.g.e.*, s. 94.

⁶⁹⁶John Cam Hobhouse, *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople*, Vol. I, James Cowthorn Cockspur Street, London, 1825, s. 628; John Cam Hobhouse şehir için “Küçük Paris” ifadesini kullanan bir diğer seyyah olmuştur. bkz. Hobhouse, *a.g.e.*, s. 616-618.

⁶⁹⁷Temple, *a.g.e.*, Vol. I, s.124.

⁶⁹⁸Hobhouse, *a.g.e.*, s. 616-618.

rahatlık ile gelenlere güzel bir yaşam alanı sunmasıyla, tabiri caizse “Çölde bir Cennet” olarak nitelendirilmiştir.⁶⁹⁹

Seyyahların gözünde İzmir, farklı dönemlerde farklı intibalar bırakmıştır. 1828 yılında şehre gelen Charles Mac Farlane, İzmir hakkındaki ilk izlenimlerinin hayranlık duymaktan çok uzak olduğunu belirtmiş; ahşaptan yapılan evlerin fazlasıyla vasat ve yıkılacakmış gibi durduğunu, sokakların ise çok dar ve pis göründüğünü, havanın oldukça bunaltıcı ve sivrisineklerin de rahatsız edici olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁰

John Oldmixon, 1853 yılında İzmir’i gördüğünde hayal kırıklığına uğradığını belirterek; İstanbul’da kendisini etkileyen ahşap evlerin yerine İzmir’de taştan yapılan evlerin güzel görünmediklerini dile getirmiştir.⁷⁰¹

Sadece İzmir için değil, diğer yerleşim yerleri için de seyyahlar, kendilerince güzel ve kötü olan özellikleri öncelikle belirtmişlerdir. Birisi için ahşap evler kötü bir görünüme neden olurken, başka bir seyyah, taştan yapılan evleri beğenebilmektedir. Bu nedenle şehirler hakkında yapılan güzel ya da çirkin yakıştırmalarının kişiye özel olduğunu unutmamak gerekir.

Christopher Cooke, İzmir’in büyük bir hotelden, sayısızca camiden, eski bir kaleden, birkaç antik kalıntıdan ve güzel pazarlardan; nüfusunun ise hepsi ayrı mahallelerde yaşayan Yahudiler, Ermeniler, Rumlar, Türkler ve Hıristiyanlardan oluştuğunu söylemiştir.⁷⁰² Tıpkı İstanbul’da olduğu gibi İzmir’de kendi içerisinde mahallelere ayrılmıştır. Özellikle denize yakın kıyı şeridinde bulunan ve Frenk Mahallesi olarak adlandırılan bölge Avrupalı tüccarlar ile konsolosların bulunduğu ve tamamıyla bir Avrupa kentini anımsatan özelliklere sahiptir.

John Cam Hobhouse, İzmir’deki Frenk Caddesi’nden bahsederek; burada konsolosların ve belli başlı tüccarların evlerinin olduğunu, üç tarafı bahçelerle çevrili ve geniş olan evlerde genellikle ambar, ahır ve ofislerin alt katta bulunduğunu

⁶⁹⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 7.

⁷⁰⁰Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 7.

⁷⁰¹Oldmixon, *a.g.e.*, s. 376.

⁷⁰²Cooke, *a.g.e.*, s. 207.

söylemiş; üst tarafta aile odalarının yer aldığını ve en iyi evlerin deniz kenarına inşa edildiğini belirtmiştir.⁷⁰³

Charles Fellows, İzmir rıhtımdaki satış yerlerine dikkat çekerek kahverengi evlerin aksine beyaza boyandıkları bilgisini vermiştir. Depreme karşı dayanıklı olmaları için bu binaların ahşaptan yapıldığını dile getiren Charles Fellows, pazarların dışında alışverişin yapıldığı depolardan bahsetmiş; şehirdeki evlerin, zemin katın üstünde sadece bir kat yükseldiğini ve daha yüksek evlerin bulunmadığını, zemin katların genellikle dükkân veya depo olarak kullanıldığını, üst katta ise ailelerin yaşadığını özellikle belirtmiştir.⁷⁰⁴

Şehirde göze ilk çarpan yerin Avrupa Mahallesi olduğunu ifade eden Contess Hahn, hotellerle dolu bu yeri görünce kirliliği ve pis sokakların İstanbul'da kaldığını düşündüğünü söylemiştir.⁷⁰⁵

İzmir'deki Avrupalı nüfusu, Fransız, Flemenk, İngiliz, Alman ve İtalyan tüccarlar ile onların ailelerinden oluşmaktadır. Bu kişiler, ülkelerinin İzmir'de bulunan konsolosluklarının koruması altında ve hükümetin kendilerine tanıdığı imtiyazlarla yaşamlarını güvence altına almışlardır. John Griffiths, bu güvenceyi Hristiyan kesimin kendilerine has ibadethaneleri ve okulları olmasıyla açıklamaktadır.⁷⁰⁶ Rumlar ve bir kesim Ermeniler de, ortak nokta olarak belirledikleri Hristiyanlık dini üzerinden bu kesime yaklaşmak için çaba göstermektedir.⁷⁰⁷ James Cam Hobhouse, İzmir'de yaşayan İngiliz, Fransız, Flemenk, Alman ve İtalyan ailelerin tanınmış Rum ailelerle evlilik yapmak suretiyle büyük bir cemaat kurduklarını ifade etmiştir.⁷⁰⁸

Rumların her zaman olduğu gibi Türklerden ayrı olarak şehrin diğer tarafında yaşadığını belirten Charles Mac Farlane, kendileri için bir kilisenin bulunduğunu,

⁷⁰³Hobhouse, *a.g.e.*, s. 616-618.

⁷⁰⁴Fellows, *A Journal...*, s. 4.

⁷⁰⁵Hahn, *a.g.e.*, s.74.

⁷⁰⁶Griffiths, *a.g.e.*, s. 44.

⁷⁰⁷John Griffiths, Avrupalıların "Frenk Caddesi" olarak adlandırılan bir muhitte konakladıklarını belirtmiş; şehirde Türkler, Yahudiler ve Hristiyanların yaşadığı bilgisini vermiştir. Seyyah Hristiyanlar olarak genellediği kesimde Rumlar, Protestanlar, Katolikler ve Ermenilerin olduğunu da ayrıca vurgulamıştır. bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s.42-45.

⁷⁰⁸Hobhouse, *a.g.e.*, s. 616-618.

Türklerin de orta halli bir yaşam sürdüğü kasabada hamamlar, camiler ve kahvehanelere sahip olduklarını belirtmiştir.⁷⁰⁹ Sir Grenville Temple, 1830'larda uğradığı İzmir'de nüfusunun 90 bini⁷¹⁰ geçmediğini ve daha önceki seyyahların anlattığı gibi çok büyük bir yer olmadığını belirtmiş; Avrupalıların yaşadığı bir mahalleden bahsederek, burada konsolosluk binalarının yer aldığını; caddede sadece İngilizce, İtalyanca, İspanyolca ve Fransızcanın konuşulduğunu belirtmiştir. Grenville Temple, bu durumu pazardaki Türklerin bile gelenlere İngilizce hitap ettiğini söyleyerek örneklendirmiştir.⁷¹¹ Türklerin diğer milletlere oranla sayılarında gözlenen azalma George Rolleston'un dikkatini çekmiştir. Fakirlik ve zorunlu askerlik nedeniyle alt tabakaya mensup aile üyelerinde belirgin ölçüde gözlemlenen gerileme, zengin kesimde de kendisini göstermeye başlamıştır.⁷¹²

İzmir'de bu denli farklı milletten insanın yaşaması şehrin kendine has özelliklerinin ön plana çıkmasını engellemektedir. Charles Dudley Warner, "*Birçok*

⁷⁰⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 71.

⁷¹⁰Thomas Macgill, 1804 yılında ziyaret ettiği İzmir'in 130.000 kişiden oluşan bir nüfusa sahip olduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, bu sayının 70.000'inin Türk, 30.000'inin Rum, 15.000'inin Ermeni, 10.000'inin Yahudi ve 5.000 kişisinin de yabancı olduğunu belirtmiştir. bkz. Macgill, *a.g.e.*, s. 86; Thomas Robert Jolliffe, 1817 yılı itibarıyla İzmir nüfusunun 200 binin üzerinde ve bunun üçte birinin Avrupalı olduğu yönünde bilgi vermektedir. bkz. Jolliffe, *a.g.e.*, s. 258.; John Hartley, (1826) İzmir nüfusu için 100.000 sayısının telaffuz edildiğini söyleyerek, bu sayının biraz abartılmış olduğunu, kendisine göre 75.000 kişinin bu şehirde ikamet ettiğini ifade etmiştir. Bu sayının 45.000'i Türk, 15.000'i Rum, 8.000'i Ermeni, 8.000'i Yahudi ve 1.000 dolaylarında Avrupalı bulunmaktadır demiştir. bkz. John Hartley, *Researches in Greece and the Levant*, Hatchard and Son and Seeley and Sons, London, 1831, s. 247.; Charles Dudley Warner, İzmir'in 1875 yılındaki nüfusunun 200.000 üzerinde göstermektedir. Sadece Rum ve Türklerin sayıları hakkında bilgi veren Warner; 90.000 Rum ve 80.000 Türk'ün varlığından bahsetmektedir. Sayısı sürekli değişmekle birlikte büyük ihtimalle 1.000 kadar Avrupalı, yine çok sayıda Ermeni ve Yahudi ile 15.000 Levantenin bulunduğunu da sözlerine eklemiştir. Levantenler, Avrupalıların Yunan ve Yahudi bayanlarla evliliklerinden olan torunlardır. bkz. Warner, *a.g.e.*, s. 377. George Rolleston'un ifadesine göre İzmir'in nüfusu 150.000 kişi olarak tahmin edilebilir. Bu sonuç 1849 yılında yapılan son sayımda ortaya çıkmıştır ve artması ya da azalması yönünde hiçbir değişiklik yapılmamıştır. İkamet edenlerin 100.000'ini, yani yaklaşık üçte ikisini, sayıları hiçbir zaman eşit olmayan Türkler ve Rumlar oluşturmaktadır. Ancak dönem itibarıyla Rumların sayıca fazla oldukları görülmektedir. Nüfusun geri kalanını ise Ermeniler, Yahudiler, Katolikler ve Avrupalı göçmenler tamamlamaktadır. İzmir, Dünya üzerinde farklı ırkların oluşturduğu sabit ve yerleşik bir nüfusa sahip olan çok az sayıda şehirden birisidir. Yapılan son sayımda ortaya çıkan sonuçlara göre egemen ırk olan Türklerin sayısı yaklaşık 45.000 civarındadır. bkz. Rolleston, *a.g.e.*, s. 20.

⁷¹¹Temple, *a.g.e.*, Vol. I, s.124.

⁷¹²Rolleston, *a.g.e.*, s. 20.

milliyete ev sahipliği yapar ancak kendine has bir milliyeti yoktur.” ifadesiyle aslında bu durumun çok da iyi bir şey olmadığını gündeme getirmiştir.⁷¹³

İzmir, sahip olduğu değerleriyle hemen her seyahatnamede kendisinden fazlasıyla bahsettirmiştir. Charles Dudley Warner, edindiği tüm izlenimleri bir araya getirmek suretiyle İzmir’i en özet haliyle şu şekilde tanıtmaktadır;

*“Yeryüzündeki en eski şehirlerden biridir, ancak antik dönemden hiçbir iz barındırmamaktadır, Doğu’nun ikinci önemli ticaret şehridir, ancak ticaret odası, borsası veya ticari anlamda bir birliktelik yoktur. Avrupa görünümüne sahip bir Asya şehridir, hiçbir şeyin üretimi yapılmaz ancak Avrupalı kumaşlar ve lüks Doğu malları gibi her şey takas edilir. Doğu’nun çocukları kendi okullarına gönderilir ancak edebi bir kimlikleri bulunmamaktadır; tüm dinlere hoşgörüyle yaklaşılır, hiçbir din belirgin bir şekilde yaşanmaz, Türklerin cennetidir, lüksün ve güzel bayanların merkezidir ancak sivrisineklerin ve vebanın da uğrak yeridir.”*⁷¹⁴

19. yüzyılın ilk yıllarında şehri ziyaret eden Thomas Macgill, Türkiye’nin bu kesiminde yapılmış yollar olmadığını söylemiş; gerek gezmek gerekse de ticari amaçla tekerlekli arabaların kullanımının pek de pratik olmadığını, bu nedenle ticari malların transferi için hamal ve develerin kullanıldığını ifade etmiştir. Şehrin belirli bölümlerinde deniz taşımacılığının da kullanıldığını belirten Thomas Macgill, at ve eşeklere de sıklıkla başvurulduğunu, İzmir’deki atlarının çok kaliteli ve söz dinleyen hayvanlar olduklarını vurgulamıştır.⁷¹⁵ Şehirdeki tek arabaya sahip olan İngiliz Konsolosu’nun yazlığına kadar yol yapıldığını ancak çok engebeli olduğu için kullanışlı olmadığını belirten Pauline Nostitz, İzmir’de görüşmelerin eşeklerle mümkün olduğu bilgisini vermiştir. Erkeklerin işe, kadınların da gezmelere eşeklerle gittiğini, çoğu zaman fevkalade giyinen kadınların baloya gitmek için dahi eşeğe bindiğini ifade etmiştir.⁷¹⁶

⁷¹³Warner, *a.g.e.*, s. 376.

⁷¹⁴Warner, *a.g.e.*, s. 376.

⁷¹⁵Macgill, *a.g.e.*, s. 70,71.

⁷¹⁶Pauline Countess Nostitz, *Travels of Doctor and Madame Helfer, Syria, Mesopotamia, Burmah and Other Lands*, Vol.I, Richard Bentley&Son, New Burlington Street, London, 1878, s. 49,50.

Nüfusu diğer milletlere göre daha fazla olan Türkler, ibadethaneler açısından da bariz bir üstünlüğe sahiptirler. Kutsal mabetlere verilen önem, camilerin ihtişamı ve sağlamlığıyla kendisini göstermektedir. İzmir'e gelen seyyahlar, Avrupa'daki gibi tarihi ve büyük yapılarla camilerin olmaması durumunda karşılaşamayacaklarını notlarında hissettirmişlerdir. Özellikle Avrupalı tüccarlar ile Rum, Ermeni ve Yahudi varlığı, şehre kültürel anlamda zenginlik katarken, ticari anlamda da etkide bulunarak bireylerin ekonomik anlamda iyi durumda olmalarına imkân tanımıştır. Tüccar ve konsolosların öncülüğünde düzenlenen balolar, aynı ülkeden olmasalar da aynı amaç için şehirde bulunan gayrimüslim kesimi bir araya getirmiş, partiler ve yemek organizasyonları ile akşamlar sıkıcı olmaktan çıkmıştır. Bu tür etkinlikler sadece yabancı kesimi kapsadığından Türklerin bu tür organizasyonlara dâhil olmadıkları, sadece belirli davetlere önemli mevkilerde bulunanlar ile zengin aile üyelerinin davet edilmeleri söz konusu olmuştur. Charles Wilkinson, Anadolu'yu gezen grupta yer alan William'ın İzmir'le alakalı izlenimlerini, babasıyla paylaştığı notlarında, İzmir'in gerek eğlence gerekse araştırma yapmak için gidilebilecek en güzel şehirlerden biri olduğunu söylediğine yer vermiş; tüccarların ve konsolosların her gece parti verdiğinden bahsederek, sürekli akşam yemeklerine ve balolara katıldıklarını ifade etmiştir.⁷¹⁷

İzmir'de halkın, özellikle de Avrupalı kesimin, vakit geçirmek için tercih ettikleri bir başka aktivite ise avlanmak olmuştur. Şehre yakın mesafede bulunan dağlık ve ormanlık alanda birçok yabancı hayvanın bulunduğu seyyahların notlarında yer almaktadır. Charles Swan, İzmir civarını gezme fırsatı yakaladığında kendisini misafir edenlerle birlikte Seydiköy'e gittiklerini söylemiş; Tepelik ve küçük dere yataklarının çokça bulunduğu bu kasabanın genellikle avlanmak için ideal bir alan olduğunu belirterek, ava çıkmak için Rum bir köylüden eşek kiralamak zorunluluğundan söz etmiştir. Tavşan ve keklük açısından bereketli olmayan kasabada,

---

⁷¹⁷Wilkinson, *a.g.e.*, s. 367.

sırtlan vurulduğunu ayrıca kaplan ile ayıya bile rastlamanın mümkün olduğunu sözlerine eklemiştir.⁷¹⁸

Gayrimüslim kesim, yabancı konsolosların himayelerinde, hükümet tarafından bazı ayrıcalıklara haiz olduklarından gerek dini anlamda gerekse de ticari anlamda bir kısıtlama ile karşılaşmamış ve şehirde uyumlu bir ortam oluşturulmuştur. Bir Pazar günü otelinden çıkıp İzmir sokaklarında yürüyüş yaptığını dile getiren John Stephens, Paskalya sonrası ilk Pazar olması nedeniyle tüm Avrupalıların caddelerde olduğunu belirtmiş; hiçbir Avrupa kentinde görmediği şekilde etkileyici, göz alıcı bir atmosferden bahsetmiştir. Avrupalıların, Türklerin, Yahudilerin, Ermenilerin ve Rumların çok çeşitli kıyafetlerle bir araya geldiklerini ve çok güzel bir görüntü oluşturduğunu söyleyen John Stephens, İzmir’de bayanların güzelliğine, iklimi ile çevresinin mükemmelliğine, halkın misafirperverliğine ve uyumuna ayrıca dikkat çekmiştir.⁷¹⁹

Şehirde her ne kadar farklı milletlerden insan yaşıyor olsa da, aralarında taşkınlık çıkması pek de görülür bir durum olmamıştır, ta ki Yunan isyanına kadar. 1820’lerde baş gösteren Yunan isyanı sonrasında, İzmir’de süre gelen huzurlu günler son bulmuştur denilebilir. Hemen herkesin kolaylıkla silahlanması, korsanların denizlerden karaya inerek köylere saldırması, yakın civarlarda dahi az sayıda kişi ile yola koyulan kervanların soyulması, İzmir’de güvenliğin sorgulanmasına neden olmuştur. Charles Mac Farlane, 1847’de İzmir’deki yaşam koşullarının oldukça kötüleştiğine değinerek; 20 yıl öncesine göre şehirde özellikle güvenlik zafiyetinin ortaya çıktığını ve kanunsuzlukların arttığını söylemiştir. Kasabalar ve köyler arasındaki önceden nadir rastlanan soygunların alışılmış hale geldiğini belirten seyyah; sokaklarda hava karardıktan sonra cinayetler işlendiğini, katillerin dağa çıkarak kaçtıklarını ifade etmiştir.⁷²⁰ Charles Mac Farlane, İzmir’de yaşayan halkın bireysel olarak silahlandıklarını ve bunun nedeninin de Sisam Adası’ndan gelen hırsızlar

⁷¹⁸Swan, *a.g.e.*, Vol.I, s. 149.

⁷¹⁹John G. Stephens, *Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland*, William Curry, Jun and Company, Dublin, 1839, s. 144, 146.

⁷²⁰Mac Farlane, *Kismet...*, s.150, 152.

olduğunu söylemiştir. Sisamlıların kısa bir süre önce Buca yakınlarındaki bir köyden Türklere ait olan büyükbaş ve küçükbaş hayvanları çaldıklarını, bu durumdan endişe eden Buca sakinlerinin buna rağmen köylerinde kalmaya devam ettiklerini, ancak köye yapılan son saldırının halk arasında büyük bir panik yaşattığını ve herkesin eşyalarını toplayarak deve kervanları eşliğinde İzmir'e döndüğünü belirtmiştir.⁷²¹

Charles Mac Farlane, Bergama'ya giderken uğradığı Menemen iskelesinin çok perişan bir halde olduğunu, hiç bina olmadığını, bunun yerine kerpiçten ahırlar bulunduğunu ve oldukça kötü durumda bir de gümrük binası bulunduğunu söylemiştir; büyük bir köy olarak tanımladığı Menemen'deki çoğu evin boş ve camilerin terk edilmiş olduğunu, bir Rum kilisesinin de harabeye dönüştüğünü söyleyerek; bu durumu da 1822 yılında yaşanan trajedinin etkisi olduğunu dile getirmiştir.⁷²²

İzmir'de özellikle 19.yüzyılda yaşamın pahalılığı da seyyahların notlarında ifade edilmiştir. Türkler arasında üst sınıf ve işçi sınıfı şeklinde bir ayırımdan bahseden George Rolleston, işçilerin 1853 yılı itibarıyla günlük 7 ila 8 kuruş (14-16 duka), arasında, 1856 yılında ise 12 kuruş aldıklarını ifade etmiştir. Aynı dönem içerisinde ekmeğin 1 duka'dan 1,5 ve 1,75 duka'ya, etin librasının da (1 libra = 453gr.) 4 duka'dan 6 duka'ya kadar yükseldiği bilgisini veren Rolleston, değer olarak çeyrek peninin 5'te 1'i ederindeki parayla hesap edildiğinde balık ve sebzenin İzmir'de oldukça ucuz olmasına rağmen be kesimin tükettiği en önemli gıda maddeleri olduğunu söylemiştir. Yoksul Türkler, tarımsal araziler üzerinde çalışmayı tercih etmişlerdir. En temel faaliyet alanları tarladaki ürünleri koparıp sıralamak ve incir kutusu olarak bilinen halka şeklindeki kutulardan yapmak olmuştur.⁷²³ İzmir'de çivi ve kilit üreticisi olarak çalışan çok sayıda Türk de işçi sınıfının bir diğer kesimini oluşturmaktadır. Çubuk demir ve pik demir İngiltere'den ihraç edilip Küçük Asya'da çivi ve at nalı üretiminde kullanılmıştır. George Rolleston, hammaddenin işlenmesi için Türklerin kullandığı imkânların, en basit anlatımla İngiltere'de yol kenarında bulunan bir nalbandın bile işine yaramayacak bir çift körük, birkaç tane tuğla, bir tane

⁷²¹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 63,64.

⁷²²Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 141.

⁷²³Rolleston, *a.g.e.*, s. 22, 23.

örs ve bir kömür ateşi gibi aparatlardan oluştuğunu söylemiştir. Bu demirhaneler, İstanbul'da olanlar gibi bir araya toplanmamışlar aksine Türk mahallesinde özel meskenlerin avlularına kurularak bölgeye yayılmışlardır. Belirli bir sağlamlığa sahip aşağı yukarı iyi bir kilit bu demirhanelerden yaklaşık olarak 15 kuruşa satışı sunulmuştur.⁷²⁴

İzmir'in merkezi kadar yakın çevrede bulunan köyleri de insanlar tarafından oldukça rağbet görmektedir. Thomas Macgill, İzmir'den at ile bir saat mesafede bulunan Bornova'dan Türkiye'nin en güzel köylerinden biri olarak bahsetmiş; evlerin oldukça güzel ve geniş, bahçelerinin ise portakal ve limon ağaçları ile dolu olduğu bilgisini vermiştir.⁷²⁵ Genellikle maddi anlamda durumu iyi olan kişilerin özellikle yaz mevsimlerinde ikamet ettiği civar yerleşkeler hakkında Charles Mac Farlane; saygın Avrupalı, Rum ve Ermenilerin, maliyetini karşılayabildikleri takdirde, yaz aylarında İzmir'den uzaklaştıklarını; erkeklerin sabahları işlerinin başına geçmek için İzmir'e gidip akşam ailelerinin yanlarına döndüklerini söylemiştir. Bu şekilde ikamet için tercih edilen iki köyden bahseden seyyah, Bornova'nın oldukça büyük ve neredeyse kasaba olarak nitelendirilebilecek bir yer olduğunu⁷²⁶, Buca'nın ise daha çok dağlık bölgede ve taşra olarak görüldüğünü söylemiş; İzmir sosyetesinin iki gruba ayrılarak bu iki köye yerleştiğini belirtmiştir.⁷²⁷ Kadınların sürekli olarak kendi yerleştikleri köyü seyyahlara övdüklerini ve birbirlerini çekemediklerini belirten Charles Mac Farlane kendisinin, arkadaşlarının olması nedeniyle Buca'yı tercih ettiğini dile getirmiştir.⁷²⁸ Contess Hahn, Buca ve Bornova'nın yanına Seydiköy'ü de ekleyerek⁷²⁹, İzmir'i çevreleyen üç köyden bahsetmiş; Avrupalı kesimin oldukça güzel, yeşil ve

⁷²⁴Rolleston, *a.g.e.*, s. 22, 23.

⁷²⁵Macgill, *a.g.e.*, s. 70,71.

⁷²⁶Charles Frankland, Bornova'nın, neredeyse kasaba olabilecek kadar büyük olduğunu; özellikle Avrupalıların, Ermeni tüccarların ve bazı zengin Türklerin çok güzel evlerinin bulunduğu bir yerleşke olduğunu ifade ederken bkz. Frankland, *a.g.e.*, s. 255; Charles Fellows, Buca'nın da Avrupalı tüccarların evlerinin bulunduğu bir yerleşim yeri olduğunu belirtmiştir. bkz. Fellows, *An Account...*, s. 5.

⁷²⁷Pauline Nostitz, İzmir'e birkaç km uzaklıkta olan Buca'dan bahsederek, İngiliz Konsolosu'nun yanı sıra çok sayıda zengin Avrupalı'nın zeytin ağaçları arasına yapılmış, harika bir manzarası olan buradaki yazlık evlerinde ikamet ettiklerini söylemiştir. bkz. Nostitz, *a.g.e.*, s. 49,50.

⁷²⁸Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 62.

⁷²⁹Josiah Brewer, Bornova, Buca ve Seydiköy'ün, Avrupalıların ve zengin reayanın yaz mevsimini geçirdikleri köyler olduğu bilgisini vermektedir. bkz. Brewer, *a.g.e.*, s.54.

ferah bir havası olan buralarda oturmayı tercih ettiklerini dile getirmiştir. Aralarında en güzel yer olarak Bornova'nın ismini veren Contess Hahn, zeytin, limon ve nar ağaçlarıyla dolu bahçelerde oturmanın çok güzel olduğunu söylemiş, sokakların toz kalkmasını önlemek amacıyla çakıl taşlarıyla doldurulduğunu belirtmiştir.⁷³⁰ Seydiköy hakkında bilgi veren bir başka seyyah James Emerson olmuştur. Köyde yaklaşık 2.000 kişiden oluşan bir nüfustan bahseden seyyah; İzmir Paşa'sına bağlı bir ağa tarafından yönetilen köyün dağın eteğinde çok güzel bir konuma sahip olduğunu ifade etmiştir. Köyde sade bir mimariye sahip cami ile bir çeşmenin olduğunu da aktaran James Emerson, toprağın iyi derecede işlenmesi ve yüklü miktarda ürün alınmasına rağmen halkın fakir olduğunu vurgulamıştır.⁷³¹ Arundell de Seydiköy⁷³² hakkında bilgi vermiştir. Kasabadaki Rumların Türklere oranla çok olduğundan bahseden seyyah, her iki kesime hitap eden bir kilise ile bir caminin bulunduğu yerleşkenin İsveç ve İngiliz konsolosları tarafından özellikle tercih edildiğini; evlerin neredeyse botanik bahçelerini andıran nitelikte bahçeleri olan mükemmel yapılar olduğunu belirtmiştir.⁷³³

Bölgede ziyaret edilen diğer yerleşim yerleri Bayındır ve Selçuk olmuştur. Arundell, Bayındır'ı için İzmir'den 12 kervan saati uzaklıkta toplamda 8.000 haneye sahip bir yer olarak bahsetmiş; kasabada, 300 Rum, 15 Ermeni ve 6 Yahudi hanesi bulunduğu bilgisini vermiştir. Arundell, kasabada ayrıca 1 Rum ve 1 Ermeni kilisesi ile birlikte 6 tane cami bulunduğunu ifade etmiştir.⁷³⁴ Selçuk'a uğrayan James Emerson ise burada 40 ila 50 hanelik bir nüfusun olduğunu, evlerin tamamıyla kerpiçten inşa edildiğini ve bazı bölümlerine sökülen taşlardan destekler yapıldığını söylemiş, halkın büyük kesiminin Türk, çok az bir kısmının da dilini ve adetlerini çoktan unutmuş olan Rumlar olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁵

---

⁷³⁰Hahn, *a.g.e.*, s.75.

⁷³¹Emerson, *a.g.e.*,s. 72.

⁷³²Seydiköy, Gaziemir'in eski adıdır.

⁷³³Arundell, *A Visit...*, s. 12.

⁷³⁴Arundell, *A Visit...*, s. 200.

⁷³⁵Emerson, *a.g.e.*,s. 80.

2.3. Diğer Anadolu Şehir, Kasaba ve Köyleri

Avrupalılar tarafından Küçük Asya olarak tanımlanan bölge ile Doğu'sunda kalan ve seyyahların Ermenistan ve Kürdistan şeklinde adlandırdıkları coğrafya sınırları dâhilinde bulunan şehir, kasaba ve köyler hakkında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Örneğin, Erzurum Osmanlı-Rus mücadelesi süresince gerek mevcut durumun tespiti gerekse Türk ordusuna tıbbi anlamda destek verilmesi amacıyla görevli ya da turistik amaçla yola çıkan birçok seyyahı misafir etmiştir.

19.yüzyıl seyahatnamelerinde Ermenistan olarak tanımlanan geniş ve bereketli topraklar, seyahatnamelerde tahıl üretiminin ve otlak alanların çok olduğu yerler olarak göze çarpmaktadır. Bölgeyi çevreleyen dağların yamaçları ormanlar ile çevrili olduğu gibi, tabanlarında bulunan ovalar ise oldukça verimli, zengin topraklardır. Birçok akarsu tarafından sulanan bölgede kıyı kesimlerden iç tarafa doğru ulaşım oldukça güç olmakla birlikte saldırılara karşı da kolaylıkla savunulabilir. ⁷³⁶

Seyahatnamelerde Ermenistan olarak belirtilen topraklar, kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Küçük olan kısım İran topraklarında yer alırken, çok daha geniş olan bölge Erzurum Paşalığı olarak sınırları çizilen Türk toprakları dâhilindedir. Denize uzak ve oldukça dağlık bir bölge olmasına rağmen İran ile Türkiye arasında önem arz eden kervan yolunun kontrolüne sahip olması nedeniyle Erzurum ve çevresi oldukça değerlidir.

Başlıca şehirler, nüfusu 1852 yılı itibarıyla 30.000 olarak belirtilen Erzurum, 20.000 nüfuslu Kars, 20.000 nüfuslu Van ile her biri 8.000 nüfuslu Bayburt ile Muş'tur. Bölge nüfusunun yarısından fazlası Türk'tür. Bölgedeki Hristiyan nüfusuna bakıldığında küçük bölümünü Rumlar oluşturmakla birlikte, Nasturi ve Katoliklerin yaşadığı da kayıtlara geçmiştir. Ancak, gayrimüslim kesim içerisinde bölgedeki üstünlük Ermenilerde olmuştur. ⁷³⁷

⁷³⁶Curzon, *Armenia...*, s. 232.

⁷³⁷Curzon, *Armenia...*, s. 232.

Nüfus bakımından yoğun denemeyecek sayıların söz konusu olduğu topraklarda asker, memur, esnaf, çiftçi ve tüccar olarak çalışan Türkler sayıca üstündür. Türklerden sonra ayrı ayrı kabileler olarak yaşamayı tercih eden ve mevsim koşullarına göre koyun ve büyükbaş hayvanlarıyla hareket edip çadırlarda yaşayan Kürtler gelmektedir. Bölgenin yerlileri olarak nitelendirilen Ermeniler ise sürekli ticaret telaşıyla meşguldürler. Bunun yanında çiftçilik yapan bir kesimin de olduğu Ermeni nüfus içerisinde, Kürtlerden farklı olarak silah taşımak devlet tarafından yasaklanmıştır.

Hıristiyan olan Ermeniler, Türklerle kıyaslandığında yaklaşık 3'te 1 oranında bir sayıya sahiptirler. Bahsi geçen milletler dışında Anadolu'nun tamamına dağılmış vaziyette hayatlarını idame ettiren Türkmenler bulunmaktadır. Yaşam tarzları bakımından Kürtlere benzeyen topluluk, geçmişten gelen göçebe alışkanlıklarını terk etmemişlerdir.

Yollar, seyyahlar ve kervanların sürekli geçtiği ve bu sayede oluşan izler neticesinde ortaya çıkmıştır, çok sayıda ve kullanışlıdır. Bunun dışında ağır silahların taşınması için Samsun'dan Diyarbakır'a kadar giden 400 mil uzunluğunda özel bir askeri yol bulunmaktadır. Bölgede üretilen hammaddeler arasında çeşitli türlerde tahıl, keçi ve koyun yünleri, meşe palamudu, post, deri sayılabilir.

Yeraltı zenginlikleri açısından bakıldığında bakır, kurşun, gümüş, demir ve tuz gibi önemli madenlerin bulunduğu görülmektedir. Pamuk ve yünden üretilen malların miktarı, bölgede kullanılması ve Kırım ve Gürcistan'a ihraç edilmesi dikkate alındığında sanayinin gelişmiş olduğu da söylenebilir.⁷³⁸

Bu bölümde konu edilen şehirler, ilçe ve kasabalar kolay anlaşılabilir olması için günümüz isimleriyle anılmışlardır.

2.3.1. Adana

John Griffiths, Adana'nın Konya'nın ardından İzmir'den yola çıktıktan sonra karşılaştıkları en önemli yerleşim yerlerinden biri olduğunu belirtmiş; burada bulunan

⁷³⁸Curzon, *Armenia...*, s. 232.

kervansarayda Süryani ve Acem tüccarlarla birlikte çok sayıda ailenin de kaldığını belirtmiştir. Kasabanın nüfusu hakkında bilgi vermenin oldukça zor olduğunu söyleyen Griffiths, beş ila altı bin kişinin yaşadığını tahmin etmektedir.⁷³⁹

John Griffiths bu tahmini yaparken kasaba mezarlığının büyüklüğünden, camiler ile hamamların sayısından faydalandığını da belirtmiştir.⁷⁴⁰İlerleyen yıllarda kasabayı ziyaret eden seyyahlar, nüfusun kademeli olarak arttığı yönünde ifadeler kullanmıştır.

1840'lı yılların sonuna doğru Adana'ya gelen Frederick Arthur Neale, 35.000 nüfuslu Adana'nın çok büyük ve popüler bir kasaba olduğunu söylemiş, diğer Türk kasabalarının aksine Adana'nın bir milden daha uzun olan büyük bir sokağa inşa edildiğini belirtmiştir.⁷⁴¹ William Ainsworth ise, çok kalabalık bir şehir olarak tasvir ettiği Adana'nın 10.000 hane barındırdığını ve bunun da yaklaşık 50.000 kişilik bir nüfusa karşılık geldiğini belirterek, bunun 10.000'inin Hıristiyan olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴²

Gayrimüslim nüfusun yaşadığı diğer Anadolu kasabalarında olduğu gibi Adana'da da Türkler, surlar içerisinde kalan ve kendilerine özgü bir alanda ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Frederick Arthur Neale, dükkân, depo ve pazarların bulunduğu sokağın arkasında içinde tamamıyla Türklerin yaşadığı kiremitten yapılmış iki katlı⁷⁴³ duvarlarla çevrili özel mülklerin bulunduğu bilgisini vermiştir.⁷⁴⁴

Nüfusla doğru orantılı şekilde kasabada gelişen ticaret, sokaklardaki dükkân sayısının çokluğu ile ifade edilebilir. Hemen her kasaba ve şehirde esnaflığın bir çeşidi o yöreye özgü bir hal almıştır. Frederick Arthur Neale, Müslümanlar tarafından onurlu

⁷³⁹John Griffiths, Adana ziyaretini 19.yüzyılın başında gerçekleştirmiştir. Ev ve ofislerin çok geniş bir yüzölçüme yayılması nedeniyle net bir sayı belirtmeden, nüfusu tahmini olarak söyleme gereği hissetmiştir.

⁷⁴⁰Griffiths, *a.g.e.*, s. 304,307.

⁷⁴¹Neale, *Eight Years...* Vol. II, s. 272.

⁷⁴²Kinneir, Adana'nın Tarsus'tan daha büyük bir yer olduğunu, tamamına yakını Türk olan nüfusun da Tarsus'unkiyle hemen hemen aynı olduğunu söylemiştir. bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 126-128, 132.

⁷⁴³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 85.

⁷⁴⁴Neale, *Eight Years...* Vol. II s. 272.

bir meslek olarak nitelendirilen ayakkabıcılığın özellikle Adana'da çok yaygın olduğunu dile getirmektedir.⁷⁴⁵

Adana, Charles Barkley'in notlarında yıkık dökük evleri ve sokaklardaki çöp yığınlarıyla gelenleri karşıladığı şeklinde yer almıştır. Kasabanın en çok dikkat çeken özelliği, çoğu yerleşim yerinde haftada bir gün kurulan pazarın, burada her günün sabahında kuruluyor olmasıdır. Pamuk üretimi konusunda önemli bir merkez olan Adana'da köylüler, ürettikleri pamukları farklı yerlerden gelen tüccarların beğenisine sunmakta ve böylelikle geçimlerini sağlamaktadırlar. Adana'da yapılan ticaret bir yönüyle farklılık göstermektedir. Pamuk ticaretinin başında hükümetin görevlendirdiği ve yapılan satıştan komisyon alan görevliler bulunmaktadır. Charles Barkley, bunun nedenini, pamuk ihracatının yapıldığı Marsilya'dan devlet yönetimine iletilen pamuk balyaları içerisinde ayakkabı, kumaş vb. şeyler çıktığı yönündeki şikâyetler olduğunu belirtmiştir.⁷⁴⁶

2.3.2. Afyonkarahisar

Seyyahların şehir ve kasabalarda dikkat ettikleri noktalar öncelikle nüfus olmakla birlikte, kamu ve dini yapılar ile bölgedeki ticaret hacmi olmuştur. Tüm notlarda, bahsedilen bu konu başlıkları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Afyonkarahisar'ı ziyaret eden John Griffiths kasabadaki kervansarayın Alaşehir'dekine oranla çok daha iyi durumda olduğu bilgisini vermiş; halkın kendilerine iyi davrandıklarını dile getirmiştir.⁷⁴⁷

Kasabada yün ticaretinin halkın temel meşguliyeti olduğunu belirten Griffiths, birkaç Ermeni aracından öğrendiğine göre burada yüklü miktarda afyon üretiminin yapıldığı; değişik ilaçların ihraç edildiğini de ifade etmiştir. Seyyahlar, bir kasabadan başka bir kasabaya geçtiklerinde maruz kaldıkları ortamı ve imkânları karşılaştırmaktan kendilerini alamamışlardır.

⁷⁴⁵Neale, *Eight Years...* Vol. II s. 272.

⁷⁴⁶Barkley, *a.g.e.*, s. 182.

⁷⁴⁷Griffiths, *a.g.e.*, s. 264,265.

Özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinde bu karşılaştırma kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Afyonkarahisar'daki kamu binalarını Alaşehir'le kıyaslayan John Griffiths, benzer bir değerlendirmeyi nüfus ve mimari anlamda da yapmıştır. Afyonkarahisar'da Alaşehir'e oranla daha az hanenin ve dolayısıyla daha az bir nüfus olduğunu dile getiren Griffiths, evlerin mimarisinin aynı olduğunu ve kilden yapıldıklarını belirtmiştir. Griffiths evlerin dayanıklılığını arttırmak adına köylülerin kil ile çakıl taşlarını karıştırdıklarını da sözlerine eklemiştir.⁷⁴⁸

Nüfus hakkında sayı vermek kimi zaman seyyahlar adına zor olmuştur. Bazıları hane sayısı üzerinden yorum yaparken, bazıları ise net rakamlar verme imkânı bulmuşlardır. William John Hamilton, 1830'lu yılların sonuna doğru Afyonkarahisar'da 8.000 Türk ve 400 Ermeni ailesinin yaşadığından bahsederken, kasabanın İstanbul, İzmir ve Suriye'yi birbirine bağlayan anayol üzerinde olması nedeniyle sokaklarının oldukça kalabalık olduğunu söylemiştir. Bu ifade, kasabadaki Hıristiyan varlığını da göz önüne sermektedir. Çoğu seyyah gibi Hamilton da, konaklamak için seçimini bir Ermeni aileden yana kullanmıştır.⁷⁴⁹

Kasaba merkezleri kadar, bu merkezlerin yakın çevresindeki köy ve diğer yerleşim yerleri de güzergâhları üzerinde bulunmaları ya da ticaret malları, antik kentlerin varlığı, posta merkezi olmaları gibi çeşitli türde öneme sahip olmaları bakımından seyyahların notlarında yer almıştır.

William Ainsworth, Afyonkarahisar'dan sonra nüfusu 3.000'i bulan Bolvadin'e uğramış, burada yaşayan çok az sayıda Hıristiyan olduğundan bahsetmiştir. Evlerin birer katlı, kerpiç barakalar şeklinde inşa edildiğini belirten seyyah Ainsworth, beş cami, hanlar ve bir pazarın bulunduğu bilgisini vermiştir.⁷⁵⁰ Elllerinde bulunan fermanın kendilerine büyük imkânlar tanıdığını vurgulayarak sözlerine başlayan John Hartley, 10 Nisan 1826 günü Dinar'a ulaştıklarını belirtmiş; burada 100 Türk ailesinin yaşadığını ve bir adet cami bulunduğunu dile getirmiştir.

⁷⁴⁸Griffiths, *a.g.e.*, s. 264,265.

⁷⁴⁹Hamilton, *Researches...*, s. 463.

⁷⁵⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol.II, s. 62.

Köyde dört ila beş Rum ile karşılaştıklarını ancak orada ikamet etmediklerini de söyleyen John Hartley, Dinar’da pazarın kurulu olmasından dolayı sokakların oldukça kalabalık olduğunu ifade etmiş; köydeki alışveriş hacminin küçük çaplı gözüktüğünü de ayrıca belirtmiştir.⁷⁵¹

Afyonkarahisar’ın, İstanbul’dan Suriye’ye kadar uzanan aynı zamanda İzmir’i de bu iki önemli merkeze bağlayan transit yol üzerinde bulunması, kasabadan geçen yolun iyi olmasını gerekli kılmıştır. John Macdonald Kinneir, Konya’dan Afyonkarahisar’a doğru gelirken yolun durumunu inanılmaz derecede güzel ifadesiyle açıklamıştır.

John Griffiths gibi Afyon’da önemli miktarda afyon yetiştirildiğini bilgisini veren Kinneir, kasabada afyon yetiştiriciliği yapan Rum bir tüccarın evinde konakladıklarını söylemiştir. Kasabada Ermeni nüfusu ile birlikte Rum varlığının da göstergesi olan bu bilgi, bir bakıma nüfusun dönem dönem değişiklik gösterdiği anlamına da gelmektedir. Çünkü John Griffiths’in notlarında, 1785 yılında Ermenilerin kasabadaki varlığı ve afyon üretimindeki rolleri vurgulanırken; kasabayı 1815 yılında ziyaret eden John Macdonald Kinneir ise aynı sorumluluğu Rumların da üstlendiğinden bahsetmektedir. Kinneir, Afyonkarahisar’ın nüfusunu 12.000 olarak kaleme almış; bu rakamın 400’ünü Ermenilerin, 100’ünü de Rumların oluşturduğunu dile getirmiştir. Binalar ve mimarileri hakkında notlar alan Kinneir, evlerin oldukça iyi durumda olduğunu söylerken; sokakların çok dar ve yokuş olduğundan şikâyet etmiştir. Anadolu’da yerleşim yerlerinin büyüklüğü, sahip olunan kamu binaları ve camilerinin sayılarıyla doğru orantılıdır. Bu nedenle seyyahlar, ziyaret ettikleri kasaba, köy ve şehirlerde bulunan yapılar hakkında net sayı vermeye özen göstermişlerdir. John Macdonald Kinneir, Afyonkarahisar’da 12 cami, 5 hamam, 6 han ve 2 Ermeni tapınağı bulunduğunu; kasabanın İzmir pazarına gönderdiği afyon ve kara keçesi ile meşhur olduğunu belirtmiştir.⁷⁵²

⁷⁵¹Hartley, *a.g.e.*, s. 290.

⁷⁵²Kinneir, *a.g.e.*, s. 228-232.

2.3.3. Ağrı

Resim 17. Ağrı Köşk Köyü Kürt Ağası Yusuf Bey⁷⁵³

Anadolu'nun Doğu'sunda sınırları dâhilinde bulunan 58 köy ile birlikte kaza statüsünde bulunan Ağrı hakkında çok fazla bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Bunun nedeni, kazanın yöneticisi konumundaki kişilerin yasak olması nedeniyle bilgi vermek istememeleri olmuştur. 1898 yılında bölgeyi ziyaret eden H.F.B. Lynch, kaymakamın kendilerine nüfus hakkında talep ettikleri bilgileri vermediğini söylemiştir. H.F.B. Lynch, istatistiklerden öğrenebildiği kadarıyla kaza sınırları dâhilinde toplamda 5.377 Müslüman ile 1.902 Ermeni'nin yaşadığını ifade etmiştir. Ağrı'nın kendisi hakkında bilgi edinmenin zor olduğunu özellikle vurgulayan seyyah, kendi değerlendirmesine göre kasabada 1.500 ila 2.000 kişinin yaşadığını ve bunlardan üçte ikisinin Ermeni olduğunu iddia etmiştir.⁷⁵⁴

19.yüzyılın sonlarına doğru Ağrı'nın özellikle kervan yolu üzerinde olması nedeniyle gelişmekte olduğu notlarından anlaşılmaktadır. Özellikle Karadeniz ile İran arasında kullanılan bir güzergâh üzerinde olması ve kervanların sıklıkla bu yolu tercih

⁷⁵³Lynch, *a.g.e.*, s. 16

⁷⁵⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 8.

etmeleri, kasabanın önemini günden güne arttırmıştır. Kasabadaki yapılar, özellikle de evler, civar yerleşkelerdeki evlere oranla çok daha iyi durumdadır. Coğrafi koşullar, Ağrı’da da evlerin inşasında dikkate alınmış ve yapıların neredeyse yarısı toprağın altında kalacak şekilde tasarlanmıştır.⁷⁵⁵

Ağrı, seyyahların notlarında daha çok günümüzdeki sınırları dâhilinde bulunan ilçe ve köylerine ait notlar şeklinde yer almaktadır. Bölgede özellikle Kürtlerin hâkimiyeti dikkat çekerken, az sayıda Ermeni’nin de varlığından söz edilmiştir. Bölgede, yerel yönetimin başındaki kişilerin farklılığı da dikkat çekmektedir. Ağaların idaresinde köyler olduğu gibi, kaymakamların görev yaptığı kaza merkezleri de bulunmaktadır.

Henry Lynch, eserinde bahsettiği hemen tüm kasaba ve köyleri ziyaret etmiş ve çoğu hakkında genel anlamda bilgi vermiştir. Tutak Köyü için Karapapakların⁷⁵⁶ ikamet ettiği yerdire ifadesini kullanan seyyah; 100 hanelik bir nüfusun bulunduğunu söylemiş, köydeki evlerin toprak ve taşların yığılması şeklinde inşa edildiğini ve tek katlı olduklarını belirtmiştir. Van iline kadar uzanan ve içine Patnos’u da alan bölgenin idaresinden sorumlu Kaymakamın, Tutak’ta bulunduğu bilgisini veren seyyah, bölgenin kaza olarak adlandırıldığını ve Karapapakların bu bölgedeki toplam nüfusunun da 3.000 civarında olduğunu belirtmiştir.⁷⁵⁷

Buradan Milan (Oğlaksuyu) Köyü’ne geçen Lynch; buranın tamamıyla Kürtlerin hâkimiyetinde olduğunu, herkesin belinde bıçaklar ve sırtında tüfekleri bulunduğundan buradan mümkün olduğunca uzak durduklarını dile getirmiştir. Köşk

⁷⁵⁵Lynch, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁵⁶Karapapaklar; Türkiye, Azerbaycan ve İran’da yaşamakta olan bir Türk topluluğudur. Karapapak, Karapapah, Borçalı ve Terâkime / Terekeme gibi çeşitli isimlerle anılan bu topluluk başlarına siyah kuzu derisinden serpuş giydikleri için bu adı almışlardır. Özbekistan’ın Karakalpak Özerk Cumhuriyeti’nde yaşamakta olan Karakalpaklar’la akrabadırlar. Bu iki grubun Kuman / Kıpçak ve Bulgar / Hazar Türkleri’nin bakiyeleri olduğu ve Karapapaklar’ın Hazar kağanlarına kız veren en itibarlı Kıpçak boylarından birini teşkil ettiği ileri sürülmektedir. Karapapaklar, muhtemelen asıl vatanları olan Orta Asya’dan göç ederek Kafkasya’nın Daryal ve Derbend boğazlarından geçip Gürcistan’a gelmişler ve daha sonraki yıllarda bölgeye yayılmışlardır. Kafkasya bölgesinin Osmanlı Devleti tarafından fethi sırasında çoğu zaman Türkler’in yanında yer almışlardır. bkz. İsmail Türkoğlu, “Karapapaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi İslam Ansiklopedisi*, C.24, 2001, s. 470.

⁷⁵⁷Lynch, *a.g.e.*, s. 14.

köyüne de uğrayan Lynch ve ekibi civar köylerden farklı olarak iki katlı taştan yapılmış bir evin dikkatlerini çektiğini belirtmişler ve bu evin köyün beyine ait olduğunu öğrendiklerinden bahsetmişlerdir. Yusuf Beyin evi hakkında bilgi veren Lynch, kendisinin ibadet halinde olduğu için odada bulunmadığını belirtmiş, buldukları büyük odada boş duvarların önünde geniş divanların yer aldığını, divanların üzerine de kilimlerin serili olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁸

H.F.B. Lynch'in bir sonraki durağı Patnos olmuştur. Buraya ulaştığındaki ilk ifadesi burasının harabe bir Kürt köyü olduğu yönündedir. Çatıları kurutulmuş gübre ile örtülü 100 civarında barakadan oluşan nüfusun 30 hanelik kısmını Ermenilerin oluşturduğunu dile getiren seyyah; Ermeni ustaların taştan bir bina yapımıyla meşgul olduklarını görmüş; binanın bir okul olarak kullanılacağını dile getirmiştir.⁷⁵⁹

2.3.4. Amasya

Amasya, seyahatnamelerde özellikle yeşil doğası ve ormanları, kalabalık Hristiyan nüfusu ve kökboyası üretimi ile yer almaktadır. Kasabayı ziyaret eden İngiliz seyyah Charles Wilkinson, yol boyunca etraflarında gördükleri ormanlık alandan çok etkilendiklerini belirtmiş; ağaçların büyüklükleriyle dikkatlerini çektiğini söyleyerek Amasya'yı tanıtmaya başlamıştır.⁷⁶⁰

Wilkinson Warington Smyth ise Amasya için kırmızı çatılı evleri, beyaz minareleri ve yemyeşil ağaçlarıyla Yeşilirmak'ın kenarlarından yükselen güzel bir yerdir ifadesini kullanmıştır.⁷⁶¹ Ormanların Amasya çevresinde çok olması, hükümetin gemi yapımında bölgedeki doğal kaynaklardan faydalanması ve yöre insanının işgücünden yararlanmasını gerekli kılmıştır. Charles Wilkinson, testereci olarak adlandırdığı işçilerin yoğun bir mesai harcayarak kereste imal ettiklerini; hazırlanan kerestelerin de büyükbaş hayvanlara yüklenmek suretiyle İstanbul'a gönderildiğini dile getirmiştir.⁷⁶²

⁷⁵⁸Lynch, *a.g.e.*, s. 14-17.

⁷⁵⁹Lynch, *a.g.e.*, s. 20.

⁷⁶⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁶¹Smyth, *a.g.e.*, s.142.

⁷⁶²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 65.

Amasya'nın bir başka özelliği de su kaynaklarının bol olması ve çok iyi kullanılmasıdır. Oldukça büyük ve kalabalık bir kasaba olan Amasya'nın, zengin su kaynaklarına sahip olduğunu söyleyen Charles Wilkinson, değirmenler vasıtasıyla suyun bazı yalaklara taşındığını, arklar vasıtasıyla da hamamlara ve çeşmelere dağıtıldığını ifade etmiştir.⁷⁶³

Seyahatnamelerde verilen bilgilere dayanarak, Anadolu'daki evlerin yapımında kullanılan malzemelerin ve mimarinin belirlenmesinde, bölgeye hâkim olan coğrafi koşulların etkisi olduğu söylenebilir. Bu durum Amasya'da da kendini göstermektedir. Kasabanın dağlık bir alanda yer alması sokakların dar olmasına, evlerin de taştan yapılmasına zemin hazırlamıştır. William John Hamilton, dar sokaklardan ve taş evlerden bahsederken,⁷⁶⁴ Wilkinson Warrington Smyth, Amasya'daki evlerin Doğu'daki evler gibi harabeyi andırdığını ve sokaklara pek de özen gösterilmediğini dile getirmiştir.⁷⁶⁵

Amasya'nın nüfusu hakkında seyyahlar tarafından değişik rakamlar telaffuz edilmiştir. En net ifade William John Hamilton'un notlarında yer almaktadır. Hamilton, 3.000 ila 4.000 civarında Türk, 750 Ermeni ve 100 ila 150 kadar da Rum aileden oluşan bir nüfustan bahsederken;⁷⁶⁶ William Ainsworth, modern bir kasaba olarak nitelendirdiği Amasya'da 18.000 kişinin yaşadığını ve bunlardan 5.000'inin Ermeni olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁷ 1838 yılında kasabaya uğrayan George Fowler'ın notlarında ise Amasya'da 3.500'ü Türk, 350'si Ermeni ve 120'si de Rum olmak üzere toplamda 3.970 hane bulunmaktadır.⁷⁶⁸

Anadolu'da hemen her kasaba ve köyün kendisine özgü temel bir uğraşı ve geçim kaynağı bulunmaktadır. Amasya'da yaşayan halkın büyük bölümü kereste işiyle geçimini sağlarken, önemli miktarda ipek üretildiği de kayda geçmiştir. William John Hamilton, kasabada dut ağaçları yetiştirildiği ve ipeğin temel üretim malzemelerinden

⁷⁶³Wilkinson, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁶⁴Hamilton, *Researches...*, s. 366,370.

⁷⁶⁵Smyth, *a.g.e.*, s.142.

⁷⁶⁶Hamilton, *Researches...*, s. 366,370.

⁷⁶⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 28.

⁷⁶⁸Fowler, *a.g.e.*, s. 442.

biri olduğunu vurgulamış; yılda 50.000 okka ipek üretildiğini ve okkasının 120 kuruştan satıldığını ifade etmiştir.⁷⁶⁹ Amasya'daki halkın ipek üreticiliği ile meşgul olduğu bilgisini veren bir diğer seyyah William Ainsworth olmuştur.⁷⁷⁰ Pazarların oldukça temiz ve stoklarının çok olduğu bilgisini veren George Fowler, diğer seyyahlar gibi kasabada ipek üretimin olduğundan bahsetmiş, ancak kalitesinin İngiliz piyasasında değerlendirilecek kadar iyi olmadığını, sadece İstanbul, Halep ve Şam'a gönderildiğini dile getirmiştir.⁷⁷¹

Başta Merzifon olmak üzere, Amasya'nın yakın çevresinde bulunan yerleşim merkezleri hakkında da bilgi almak mümkün olmuştur. Tıpkı Amasya gibi dağ eteklerine kurulmuş ve eşsiz su kaynaklarına sahip Merzifon'da, çok çeşitli türde meyve ve mısır üretildiğini, çok bereketli üzüm bağlarının bulunduğunu ifade eden Charles Wilkinson; halkın kaliteli şarap imal ettiğini, bunun yanında kümes hayvancılığının da rağbet gören bir uğraş olduğunu; buna paralel olarak et miktarının da yüksek olduğunu dile getirmiştir.⁷⁷²

Ainsworth ise 8.000 Müslüman ve 3.000 Ermeni'den oluşan büyük bir kasaba olarak tanımladığı Merzifon'un özellikle mısır üretimiyle tanındığını ve iyi bir pazarının olduğunu belirtmiştir.⁷⁷³ Merzifon'daki Hıristiyan nüfusun fazla olduğunu ve kasabada bir caminin bulunduğunu söyleyen Charles Wilkinson, diğer bir önemli hususun da bazı eşyaları boyamak amacıyla kökboyası üretiminin de bu kasabada yapılmasını göstermiştir.⁷⁷⁴

William John Hamilton, Karadeniz yöresindeki gezisi esnasında Sepetli Köy'e uğramıştır. Köye girdiğinde sadece kadın nüfusuyla karşılaştığını belirten Hamilton, erkeklerin mahsulleri toplamak için araziye çıktıklarını söylemiştir. Konak olarak sadece bir kemeraltı ile caminin iç kısmı olduğunu ifade eden seyyah, gün boyunca kemeraltında gölgelik bir alanda dinlendiklerini belirterek, akşamüstü çalışmadan

⁷⁶⁹Hamilton, *Researches...*, s. 366,370.

⁷⁷⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 28.

⁷⁷¹Fowler, *a.g.e.*, Vol.I, s. 442.

⁷⁷²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁷³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 33.

⁷⁷⁴Wilkinson, *a.g.e.*, s. 62,66.

dönen erkeklerin cami önünde toplandıklarını ve kadınların evlerden çıkarak hayvanları buradan teslim alıp ahırlara götürdüklerini aktarmıştır.⁷⁷⁵

2.3.5. Ankara

William John Hamilton, Ankara'nın sıklıkla seyyahlar tarafından ziyaret edilmesinden dolayı şehir hakkında çok detaylı bilgi vermektan kaçınmış ve yapması halinde bunun Pococke ve Kinneir için saygısızlık olacağını ifade etmiştir. Ancak Hamilton, daha önce Pococke'un ifade ettiği, Ankara'daki ticari yaşam ile ilgili olan ve İngiliz tüccarlar tarafından desteklenen Avrupai bir fabrikanın artık olmadığını belirtmek istemiştir.⁷⁷⁶ Bu ifade seyyahların kendilerinden önce aynı yörelere giden seyyahların notlarını dikkatlice okuduklarını ve kendi ziyaretleri sonrasında elde ettikleri bilgilerle karşılaştırdıklarını göstermektedir. Seyyahların ayrıca çok önemli farklar olmadığı takdirde daha önce verilen bilgileri tekrarlamaktan kaçındıkları da söz konusu olmuştur.

William John Hamilton, Ankara nüfusunun Tokat'tan fazla olduğu yönünde bir düşünceye sahip olduğunu belirterek, hesaplamalarının farklılıklar gösterdiğini belirtmiş; kendisi kasabada 6.000 Türk hanesi, 4.300 Ermeni hanesi, 300 Rum ve 150 Yahudi hanesi olmak üzere yaklaşık 50.000 ila 60.000 civarında insan yaşadığını ifade etmiştir. Hamilton, ayrıca Katolik Ermenilerin de kendilerinde nüfus ile ilgili raporlar olduğunu belirterek, bu raporlara göre Ankara'da 9.000 Türk, 1.800 Ermeni ve 300 Rum hanesi bulunduğunu söylemiştir.⁷⁷⁷

William Ainsworth ise 1839-1840 yıllarında gerçekleştirdiği Anadolu gezisinde uğradığı Ankara için oldukça büyük ifadesini kullanmış ve şehirde 10.000 Müslüman, 5.000 Hıristiyan ve 200 Yahudi ailesinin yaşadığından bahsetmiştir. Anadolu'daki çoğu şehir gibi Ankara'nın büyük bölümü de surların içerisinde yer almaktadır.⁷⁷⁸ Sokakların dar ve düzensiz olduğunu belirten Ainsworth, evlerin de

⁷⁷⁵Hamilton, *Researches...*, s. 339.

⁷⁷⁶Hamilton, *Researches...*, s. 418.

⁷⁷⁷Hamilton, *Reserachers...*, s.419.

⁷⁷⁸John Macdonald Kinneir, Ankara'da İzmir, İstanbul ve Çankırı kapılarının bulunduğunu söyleyerek, yerleşimin surlar içerisinde olduğu bilgisini vermiştir. bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 68.

sağlam olmadığını söylemiştir.⁷⁷⁹ Ankara hakkında ilk izlenimlerini sokaklardaki koku ve kötü döşenmiş taşlar olarak dile getiren bir diğer seyyah Henry Charles Barkley'dir. Öyleki, Barkley yolda yürürken bileğinin kırılabileceğini ima edercesine gezintisini “*Bir yürüyüş değil, bir mücadele*” olarak adlandırmıştır.⁷⁸⁰

1813 yılında Ankara’da bulunan John Macdonald Kinneir’in Ankara’daki nüfusun 20.000’i geçmediğini ve üçte birinin Ermeni olduğunu ifade etmesi William Ainsworth’un verdiği rakamlarla tutarlılık göstermektedir. Kinneir, son yıllarda düşmekte olan ticaretin ise tamamen Ermenilerin elinde olduğunu vurgularken; İzmir’den getirtilen kumaşların renklendirilmesi ve kalite bakımından ipeği aratmayan ve bu yöreye özgü keçi yününden üretilenlerin de İzmir’e gönderilmesi işini yönettiklerini belirtmiştir. Kinneir, son olarak Ankara’nın meyveleriyle de meşhur olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁸¹

Ankara keçisi de üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Charles Barkley, “*Newcastle için kömür ne ise Ankara için de keçi odur.*” ifadesiyle şehirde yaşayan herkesin direkt ya da dolaylı olarak bu hayvanların yetiştirilmesi ve elde edilen ürünlerinin ticareti ile alakalı olduğunu söylemiş; gün içerisinde halk arasında geçen konuşmaların üçte ikisinin bu konuyla ilgili olduğunu altını çizmiştir. Charles Barkley, Ankara’da elde edilen tiftiğin yolunun mutlaka İngiltere’ye düştüğünü ve Bradford, Norwich gibi şehirlerde alpaka yününe dönüştürüldüğünü ifade ederek, bunun belirli zamanlarda Ankara’ya yerleşmiş İngiliz ajanlar vasıtasıyla yapıldığını söylemiş; bu ajanlara bağlı olarak çalışan ve yakın çevredeki köylerden tiftik temin eden yerli ajanların da olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁸²

Ankara yöresi çoğunlukla Türkmenlerin ve bazı kesimlerde de Kürtlerin ikamet ettiği bir coğrafyadır. Geçiş güzergâhı üzerinde olması ve sahip olduğu ticaret hacmiyle seyyahların ilgisini çeken Ankara yakınlarındaki birçok kasaba hakkında seyyahlar bilgi vermektedirler. William Ainsworth, Koçhisar adında bir kale harabesi

⁷⁷⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 132.

⁷⁸⁰Barkley, *a.g.e.*, s. 103.

⁷⁸¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 64.

⁷⁸²Barkley, *a.g.e.*, s. 107.

ve civarında yine aynı adı taşıyan bir köy olduğundan bahsetmektedir. Köyde 130 hane olduğunu belirten seyyah, tamamı Türkmen olan 1.800 Müslüman nüfusun da yine burada yaşadığını belirtmiştir. Köy halkının daha önce William John Hamilton'un ziyaretini hatırladıklarını ve onun sıcak tavırları nedeniyle kendilerine de hoşgörülü davrandıklarını ifade etmiştir.⁷⁸³ William Ainsworth, Ankara - Konya arasındaki köylerin bazılarında Türkmenlerin ikamet ettiğini belirtirken Kürtlerin de bu coğrafyada sıklıkla görüldüğünü ve belirli alanlara dağılarak yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmiştir. Kürtlerin köylerde ikamet ettikleri gibi bazılarının ise çadırlarda yaşamak suretiyle verimli toprakların olduğu yerlerde görüldüklerini not düşmüştür.⁷⁸⁴

Ankara, aynı zamanda bölgede özellikle de göçebelerin kontrolünde olan keçisiyle de gündeme gelmiştir. Ramsay, parlak yünlü Anakara keçisi yetiştirilmesinin, çok eski zamanlardan beri devam eden bir eylem olduğunu belirtmiş, hatta bunu bir miras olarak nitelendirmiştir.⁷⁸⁵

Seyyahlar, Ankara çevresi hakkında da bilgiler paylaşmaktadır. William Ainsworth, Tuz Gölü'ne ulaşmış ve burası için farklı adlandırmaların yapıldığını söylemiştir. Gölün çevresinde ikamet eden insanlar "Tuz Gölü" ifadesini kullanırken, "Tuz Çölü", "Acı Göl", "Koç Hisar Gölü" diyenlerin de bulunduğunu Türkmenlerin ise "Tuzla" dediklerini belirtmiştir. Ainsworth, gölün Doğu kıyısında Türkmenlerin, Batı kıyısında ise Kürtlerin ikamet ettiklerini de notlarına eklemiştir.⁷⁸⁶

2.3.6. **Ardahan**

İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant'ın 1835 yılındaki Karadeniz ve Doğu Anadolu yöresini kapsayan ziyaretindeki duraklarından biri de Ardahan olmuştur. Önceki yıllarda 300 haneden oluşan bir nüfusa sahip kasabanın sonrasında

⁷⁸³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 186,187.

⁷⁸⁴Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 192,193.

⁷⁸⁵Koç, *a.g.t.*, s. 147.

⁷⁸⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 196.

meydana gelen Rus işgali ve yıkımı ardından 70 haneye⁷⁸⁷ düştüğünü ifade eden Konsolos Brant, kasabadaki evlerin tipik mimariyi yansıttığını; yani iklimin şiddetli etkisi nedeniyle toprağın altına inşa edildiklerini belirtmiştir.

Kasabada Rusların zarar verdiği bir kale ile surların olduğundan da bahseden James Brant, surların içerisinde kalan kesimde birkaç tane taştan ev bulunduğunu ve geniş olanının Bey'a ait olduğunu ifade etmiştir. James Brant, Ardahan'dan çıktığında geniş bir ova üzerinden yollarına devam ettiklerini söylerken, 25 millik alanda hiçbir yerleşke ile tarım arazisi olmadığı bilgisini de vermiştir.⁷⁸⁸

2.3.7. Aydın

Aydın sahip olduğu yüksek nüfusu ve ürettiği farklı ticari ürünler nedeniyle Anadolu'nun Batısında adından söz ettiren modern bir kasabadır. Aslında İzmir'e yakın olması da Aydın'ı cazip hale getiren özelliklerden biri olmuştur. Aydın'ın nüfusu ve kasabadaki ürün zenginliğini notlarında belirgin bir şekilde dile getiren seyyahlardan ilki Charles Dudley Warner olmuştur. Aydın'ın 50 bin nüfuslu modern bir kasaba olduğunu söyleyen seyyah⁷⁸⁹, kasabanın aynı zamanda incir ve pamuk deposu olarak bilindiğini belirtmiş; burada helva üretimimin de yaygın olduğu bilgisini vermiştir. C. Dudley Warner, Aydın'daki tabakhanelerden de bahsederek mükemmelliğiyle bilinen sarı renkli Fas derisi üretiminin yine burada yapıldığını vurgulamıştır.⁷⁹⁰

Charles Fellows Aydın civarında dolaşırken uğradığı Afrodisyas Antik kentinin olduğu yerde bir köy bulunduğunu ve bu köyde 100'ün üzerinde ev bulunmasına rağmen sadece 20 kadarında ailelerin yaşadığını söylemiş; bu ailelerin de

⁷⁸⁷C.B. Norman, 1877 yılı Mayıs ayında Ardahan'a ulaşmış ve kasabada 7.000 kişinin ikamet ettiği bilgisini vermiştir. bkz. Norman, *a.g.e.*, s. 64.

⁷⁸⁸James Brant, "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835", *The Journal of Royal Geographical Society of London*, Volume 6, John Murray Albemarle Street, London, 1836, s. 199.

⁷⁸⁹Aydın'da Ağa tarafından görevlendirilen biri öncülüğünde zengin bir reayanın konağına yerleştirildiğini söyleyen William John Hamilton, kasaba nüfusunun 6.000 Türk ve 800 Rum hanesinden oluştuğunu aktarmıştır. Bu da ortalama 30 -35.000 kişiye denk gelir ki, bu rakamlar ziyaret yılları da göz önünde bulundurulduğunda Charles Dudley Warner'ın verdiği rakamların doğruluğunu destekler niteliktedir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 536.

⁷⁹⁰Warner, *a.g.e.* ,s. 379.

kadın ve çocuklardan oluştuğunu, ayrıca sokaklarda da kimseyle karşılaşmadığını ifade etmiştir.⁷⁹¹

İzmir istikametine doğru giden William John Hamilton, yaklaştıkça incir ağaçlarının bolluğundan bahsettiği Kuyucak'a uğramış; 1000 hanelik nüfusu olan kasabadaki Ağa'nın onu kendi konağında ağırladığını, ertesi gün de 2 saatlik mesafede bulunan Nazilli'ye doğru yola çıktığını ifade etmiştir.

Nazilli'nin iki ayrı bölgeden oluştuğunu belirten William John Hamilton Yukarı Nazilli'de elliye yakın temiz, güzel Rum evinin olduğunu ayrıca burada pamuk üreticileri ile bölge tüccarlarının bir araya geldiği büyük pazarın bulunduğunu belirtmiş; Aşağı Nazilli olarak adlandırılan yerde ise 1.000 haneden oluşan Türklerin ikamet ettiği bilgisini vermiştir.⁷⁹² Nazilli - Aydın arasının 8 saat sürdüğünü belirten seyyah Hamilton, Aydın'a kadar yolun harika olduğunu ve arabaların rahatlıkla ilerleyebildiğini söylemiştir.⁷⁹³

John Hartley, 1826 yılında İzmir'den yola çıkıp Efes ve Aydın yöresini gezmiş, güzergâhı üzerinde bulunan köy, kasaba ve kahvehaneler hakkında bilgi vermiştir. Güzelhisar'a ulaşan Hartley, önemli bir yerleşim merkezi olarak tanımladığı bu yer hakkında İngiliz Konsolos Mr. Pascal'ın bazı istatistikler verdiğini dile getirmiştir. Kasabada 12.000 civarında hane olduğunu, halk tarafından günlük 100 deve yükü kadar tahıl tüketildiğini, 16-18 kadar cami ile Rum ve Ermenilerin birer kiliseye sahip olduklarını, 3.000 Yahudi ve kendilerine ait 10 sinagog bulunduğunu, 8 ila 10 kadar da Avrupalı ailenin yaşadığını dile getirmiştir.⁷⁹⁴ Güzelhisar'da bulunan Arundell, kasabada 300 Rum evinin olduğu söylemiş; aynı evde 2-3 aile birlikte yaşayan Rumların toplam sayısının 4.000 kadar olduğunu ifade etmiştir. John Hartley gibi Arundell de İngiliz Konsolos Mr. Pascal'ın verdiği rakamların farkındadır. Ancak Arundell, her ne kadar ikna olmuş görünse de Güzelhisar'da 12.000 ev bulunduğunu

⁷⁹¹Fellows, *An Account...*, s. 31.

⁷⁹²Hamilton, *Researches...*, s. 528-530.

⁷⁹³Hamilton, *Researches...*, s. 536.

⁷⁹⁴Hartley, *a.g.e.*, s. 265.

bilgisinin abartı olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹⁵ Üretim ve dolayısıyla ticaretin Güzelhisar'da ortalamanın üzerinde olduğunu söylemek doğru olur. Bereketli topraklara sahip kasabada halk, tahıl, bakliyat, ipek, yün, tel, haşhaş, yağ, şarap, incir ve pamuk üretimi ile uğraşmaktadır.⁷⁹⁶

2.3.8. Bartın

Anadolu'daki her yerleşim yeri hakkında seyahatnamelerde bilgi bulmak mümkün olmamaktadır. Ulaşımın genellikle deniz yoluyla gerçekleştirilmesi Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyıları üzerindeki belli başlı liman şehirlerinin seyyahlar tarafından yoğun olarak ziyaret edilmesine imkan tanımış, iç kesimlerde kalan yerlere gelen seyyahların sayısı ise fazla olmamıştır.

Bu bağlamda William Ainsworth, Bartın'ın Avrupalılar tarafından nadiren ziyaret edilen bir yerleşim merkezi olduğunu söylemiştir. Kasaba halkının birkaç mil uzaklıkta bulunan limanda değerlendirilmek üzere gemi yapımıyla meşgul olduklarını dile getiren Ainsworth, 650 haneli şehirde sadece 8 hanenin Hristiyanlara ait olduğunu söylerken, kilise bulunmadığını ayrıca vurgulamıştır. Kasabadaki gayrimüslim nüfusunun az olması, bununla birlikte kendilerine özgü bir ibadethanelerinin olmaması, Bartın'da yaşayan Hristiyanların yüksek ihtimalle gemi yapımında rol oynayan ustalar oldukları şeklinde yorumlanabilir. Müslümanlar için beş adet cami olduğunu dile getiren William Ainsworth, şehrin bulunduğu coğrafyanın bataklık olması nedeniyle evlerin iki katlı inşa edildiğini ve halkın üst katlarda yaşadığını belirtmiştir.⁷⁹⁷

Seyyah yine aynı nedenle sokakların dikkatli ve düzenli şekilde kireçtaşları ile döşendiğini ve o ana kadar gördüğü en iyi sokakların burada olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹⁸ Bartın'dan Amasra'ya geçen William Ainsworth, ilk olarak kasabanın nüfusu ile ilgili bilgi vermiştir. Notlarına göre kasabada 145 hane ve bu hanelerde yaşayan 900 kişi bulunmaktadır. Ainsworth, Amasra'nın önemli bir özelliğinden de

⁷⁹⁵Arundell, *A Visit.....*, s. 65.

⁷⁹⁶Hartley, *a.g.e.*, s. 265.

⁷⁹⁷Ainsworth, *a.g.e.*, s. 53.

⁷⁹⁸Ainsworth, *a.g.e.*, s. 53.

bahsetmektedir. Seyyah, kasabaya ulaşımın oldukça zor olması nedeniyle Türklerin burayı görevden alınan Beylerin tutsak olarak bulundurduğu bir yerleşim yeri olarak tanımladıklarını ifade etmiştir.⁷⁹⁹

2.3.9. Bayburt

Bayburt ve çevresi hakkında bilgi veren az sayıda seyyah bulunmaktadır. Nüfus hakkında tek bilgi Erzurum ziyaretinin ardından Bayburt'a geçen Henry Fanshawe Tozer'in notlarında bulunmaktadır. Tozer, kasabada 300'ü Ermeni olmak üzere 2.000 hanelik bir nüfustan bahsetmektedir.⁸⁰⁰ Tipik bir Anadolu kasabası olan Bayburt'ta evler, inşa edildikleri kayaların renklerini almalarından dolayı gri görünümlüdür. Humphry Sandwith, çatıları düz yapılan evlerin oldukça küçük olmalarına dikkat çekmiştir.⁸⁰¹

William John Hamilton, Bayburt'tan 6 saat mesafede bulunan ve bir Ermeni köyü olan Masat'a uğramıştır. Burada 50 ila 60 kadar evin olduğunu belirten Hamilton, evlerin sadece pencere ya da kapı olarak kullanılan kare şeklindeki oyuklardan fark edilebildiğini, çatıların üzerinin aynı zamanda hayvanları beslemek için otlarla kaplandığını ve köylülerin hayvanlarıyla birlikte tavşanın yuvasına kaçtığı gibi bu delikler içerisinde ortadan kaybolduklarını ifade etmiştir.⁸⁰²

Hamilton, Bayburt yöresindeki bir başka köyden, Malasa Köyü'nden de bahsetmektedir. Malasa Köyü, günümüzde Bayburt iline bağlı Aydıncık olarak bilinen köydür. Seyyah, bahçelerin büyüklüğünün, sokakların temizliğinin ve düzeninin bir zamanlar bu merkezin önemli bir yer olduğu izlenimi uyandırdığını belirtmiş; Rusların savaş döneminde buraya zarar verdiğini söyleyerek, ikamet edenlerin hemen hepsinin Ermeni olduğunu ve köyün bu nedenle "Gâvur Köy" olarak da adlandırıldığını ifade etmiştir.⁸⁰³

2.3.10. Bilecik

⁷⁹⁹Ainsworth, *a.g.e.*, s. 56,57.

⁸⁰⁰Tozer, *a.g.e.*, s. 424.

⁸⁰¹Sandwith, *a.g.e.*, s. 42.

⁸⁰²Hamilton, *Researches...*, s.174.

⁸⁰³Hamilton, *Researches...*, s. 230.

Seyyahlar, ziyaret ettikleri yerlerde gerek konaklamak, gerek yardım almak gerekse de görevler, gereği rapor tutmak amacıyla Hıristiyan nüfusu hakkında bilgi almak istemişlerdir. Charles Mac Farlane, 21 Ekim 1847'de ziyaret ettiği Bilecik'in Bursa paşalığına bağlı olup da Ermeni nüfusuna sahip olan tek yer olduğunu özellikle belirterek bu yönde bir araştırma yaptıklarını doğrulamıştır. Aslında Hıristiyan nüfusun çok olması demek özellikle 19.yy'da ticaretin ve çalışma alanlarının yani esnafların çok olması demektir diyebiliriz. Charles Mac Farlane, bu tespiti desteklercesine Bilecik'te sanayi ve ticaret belirtilerinin olduğunu ifade etmiş; refah düzeyinin de ortalamanın üzerinde olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰⁴

Charles James Monk, Bilecik'teki ticaretin varlığını Bursa'dan sonra ipek üretiminde ikinci sırada yer almaktadır ifadeleriyle belirtirken; aynı zamanda hem yabancıların konaklaması hem de ticaret merkezi olarak kullanılan iki büyük ve bakımlı hanın varlığından bahsetmiştir.⁸⁰⁵

Bilecik yakınlarında ziyaret edilen kasabalardan biri Osmaneli olmuştur. Kasabada 400 hane olduğu bilgisini veren William Ainsworth, bunlardan 100'ünün Rumlara ait olduğunu söylemiş; pazarının civar köylerden gelenler tarafından çokça ziyaret edildiğini ve bu nedenle oldukça hareketli bir yer olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰⁶

William Ainsworth, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yer olarak belirttiği Söğüt'ü de ziyaret etme fırsatı yakalamış; 400 hanelik nüfusuyla hoş, sevimli, küçük bir kasaba olarak nitelendirdiği Söğüt'te Hıristiyanların ve Müslümanların sayılarının neredeyse eşit olduğunu ifade etmiştir.

Kasabadaki Hıristiyanların evlerinin iki katlı olduğunu belirten Ainsworth, bir evde birden fazla ailenin yaşadığını, sayılarının Müslümanlara oranla çok olduğunu, yine onlara göre daha zengin olduklarını; Müslümanların ise Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi sıradan yaşamlarını sürdürdüklerini, imam, kahvehane

⁸⁰⁴Mac Farlane, *Kısmet...*,s. 212.

⁸⁰⁵Monk, *a.g.e.*,s. 76.

⁸⁰⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 53.

işletmeciliği, kasabanın idaresi, berberlik ve tütün satıcılığı işleriyle meşgul olduklarını söylemiştir.⁸⁰⁷

Söğüt hakkında bilgi veren bir diğer seyyah George Keppel, akşam yemeği için bir Türk'ten yardım aldıklarını belirterek, pazarın kurulduğu gün olması sebebiyle civar köylerden insanların geldiğini söylemiş, Avrupalı kıyafetleri içerisinde halkın kendilerine garip garip baktığını ifade etmiştir. Bu davranışlarından yola çıkarak yöre insanının o güne kadar hiç Avrupalı görmemiş olduğunu iddia eden Keppel, pazarda satışa sunulan mallar arasında İngiliz ürünlerinin bolluğundan bahsetmiş; birkaç balya Alman kumaşı ile İtalyan çatal-bıçak takımlarının Avrupalı ürünler olarak tezgâhlarda yer aldığını belirtmiştir. George Keppel, Söğüt'te 700 hane bulunduğunu, bunların üçte birinin kullanılmadığını söylemiştir.⁸⁰⁸

George Keppel, Söğüt'ten sonra "Inoghi" isimli bir kasabadan daha bahsetmektedir. 400 hanelik bir nüfusu olan kasabada yaşayanların tamamının Türk olduğunu belirten seyyah, sokaklarda sadece çocuklar ile yaşlıların olduğunu gençlerin hepsinin orduya katıldığını belirtmiştir.⁸⁰⁹ "Inoghi" ismi her ne kadar İnegöl ismine benzerlik gösterse de Eskişehir ile Söğüt arasında bulunan farklı bir kasabanın ismidir.

2.3.11. Bitlis

19. yüzyılda Türkiye'nin Anadolu topraklarında kalan ve Güneyde Halep, Doğu'da Diyarbakır, Kuzey'de Trabzon'a kadar uzanan bölümü, Avrupa tarafından Küçük Asya anlamına gelen "Asia Minor" olarak adlandırılmıştır. Bu tanım, 1851 yılında İngiliz Kartografik John Tallis'in çizdiği Küçük Asya haritasında net bir şekilde görülebilmektedir. Türkiye topraklarının Diyarbakır'ın doğusunda kalan kısmının bir bölümü seyyahlar tarafından Ermenistan olarak adlandırılmışken, bir kısmına da Kürdistan dendiği görülmektedir. Bu ifadeyi kullanan seyyahlardan biri John Macdonald Kinneir'dir.

⁸⁰⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 55.

⁸⁰⁸Keppel, *a.g.e.*, s. 175,176.

⁸⁰⁹Keppel, *a.g.e.*, s. 179.

Bitlis'te, ağanın evine misafir olan Kinneir, halkın oldukça meraklı olmasından dolayı odasının hiç boş kalmadığını söylemiştir. Bitlis'in, Kürdistan olarak adlandırdığı bölgenin başkenti olduğunu belirten John Macdonald Kinneir, kasabadaki evlerin kesme taşlardan yapıldığı ve çatılarının düz olduğu bilgisini vermiş; neredeyse tüm evlerin elma, armut, kiraz ve erik ağaçlarıyla dolu bahçelerle çevrelendiğini de sözlerine eklemiştir. Sokakların oldukça dik ve erişilmesi zor olduğu bilgisini veren Kinneir, bu nedenle evlerin küçük birer sur gibi görüldüğünden bahsetmiştir.

Şehirde 30 cami, 8 kilise, 4 hamam ile birkaç tane han olduğunu belirten Kinneir, 12.000 kişilik nüfusun yarısının Müslüman, diğer yarısının da Hıristiyan olduğunu söylemiştir. Kinneir, şehirdeki pazarın özellikle meyve ve diğer yiyecekler bakımından zengin olduğunu, kumaş, silah, hırdavat gibi değeri yüksek malların ise pek bulunmadığını belirtmiş, bunun nedeni olarak da kervanların saldırıya uğramasını göstermiştir.⁸¹⁰

Bitlis'i ziyaret eden bir başka seyyah olan H.F.B. Lynch, kasabanın geçmiş ve mevcut nüfusu hakkında önemli bilgiler vermiştir. 1814 yılında kasabada 12.000 kişinin yaşadığını ve yarısının Müslüman diğer yarısının da Ermeni olduğunu belirtmiş; 1838'de 15.000 ila 18.000 kişinin ikamet ettiğini, bunların üçte ikisinin Müslüman geri kalanlarının Ermeni olduğunu söylemiş; 1868'de 4.000 ailenin burada yaşadığını, bunlardan 1.500'ünün Ermeni olduğunu dile getirmiştir. Kendisinin ziyarette bulunduğu 1898 yılında ise nüfusun yaklaşık olarak 30.000 olduğunu, bu sayının 10.000'ini Ermenilerin, 300'ünü Süryanilerin geri kalanını da Müslümanların oluşturduğunu ifade etmiştir.

Muş ovasındaki yerleşkeleri ve Tatvan'ı da içine alarak kazayı değerlendirdiğinde ise nüfusun 44.000'ine ulaştığı bilgisini veren seyyah Lynch, bu sayı içerisinde 15.500 Ermeni olduğunu dile getirmiştir. Lynch, Bitlis'in bir merkez olmasının yanı sıra, ahşap kaplama işleri için Fransa'ya gönderilen meşe palamudu ve sakızı ticareti nedeniyle de önemli bir yer olduğunu aktarmıştır.⁸¹¹Lynch, Bitlis'teki

⁸¹⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 393,394.

⁸¹¹Lynch, *a.g.e.*, s. 151.

mimari yapı hakkında da önemli detaylar paylaşmıştır. H.F.B. Lynch, Van ile Bitlis arasının 100 millik bir mesafe olduğunu belirtmiş ve dört gün sürdüğü bilgisini vermiştir. Bitlis'te yıkık kale duvarı ile minarenin kasabanın merkezini işaret ettiğini söyleyen seyyah, düz çatılara sahip evlerin yamaç boyunca sıralandığını belirtmiş; suyu bol ve sahip olduğu sayısız ağaçlar nedeniyle gölgelik bir yer olan Bitlisin yaşanılabilir güzel yerlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Lynch, Bitlis'teki evlerin Anadolu'nun bu kısmında gördüğü en iyi evler olduğunu özellikle vurgulamıştır. Aşırı sıcaklara karşı evlerin duvarlarının bloklar halinde kesme taşlardan yapıldığı bilgisini veren H.F.B. Lynch, depreme dayanıklı olması için iki kalın kiriş yapıldığını ayrıca belirtmiştir. Evlerin duvarlarını yapmak için iki sıra taş dizildiğini belirten seyyah, arasına kerpiç konulduğunu ve sıkıştırıldığını ifade etmiş; aynı zamanda taşları birbirine tutturmak için grimsi kilden faydalandığını söylemiştir. Lynch, pencere camlarının Avrupa'dan getirildiğini ifade etmiş, odaların genellikle mangallarla ısıtıldığını, çok nadir olarak da Avrupa tarzı sobaların kullanıldığını dile getirmiştir.⁸¹²

2.3.12. Bolu

Bolu, İstanbul güzergâhında önemli bir posta merkezi olması ve bereketli toprakları ile Anadolu'nun kalabalık kasabaları arasında yer almaktadır. Tarım ve ticaret anlamında farklı ürünlerin yetiştirilmesi ve üretimiyle önemli ölçüde gelişen Bolu, hem Müslüman hem de Hıristiyan nüfusa ev sahipliği yapmasıyla da seyyahların ilgisini çekmiştir.

Amasya, Tosya ve Gerede üzerinden Bolu'ya ulaşan William Heude, Bolu'nun dinlenmek için harika bir yer olduğunu vurgulamış; çok iyi durumda bir posta evi ile büyük bir pazarının olduğunu söylemiştir. Kasabadaki küçük ama temiz ve konforlu bir hamamının varlığından bahseden William Heude, oldukça bereketli topraklara sahip Bolu'da halkın tarımla ilgilendiğini ifade etmiştir. Heude, Bolu'dan sonra sırasıyla Sapanca, İzmit ve Gebze üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır.⁸¹³

⁸¹²Lynch, *a.g.e.*, s. 145-148.

⁸¹³William Heude, *A Voyage Up to Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, Strahan and Spottiswoode, Printers Street, London, 1819, s. 250.

Charles Wilkinson eserine konu olan Henry'nin⁸¹⁴ mektubunda, Bolu için “*Açık Şehir*” ifadesinin kullandığını söylemektedir. 4.000 Türk'ün yaşadığı bu kasabada geniş bir meydan olduğunu dile getiren Wilkinson, William Heude'un da değindiği gibi oldukça verimli toprakların mısır üretimi ile değerlendirildiğini ifade etmiş; ayrıca büyükbaş hayvancılığın da yaygın olduğu bilgisini vermiştir. Charles Wilkinson, Bolu'daki üretimin kalın demir malzemeler ile paketleme işlerinde kullanılan çiviyle sınırlı olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁸¹⁵

Bolu'nun nüfusu hakkında en detaylı bilgi William Ainsworth'un notlarında bulunmaktadır. 1.500 hane içinde yaşayan yaklaşık 10.000 kişilik bir nüfusa sahip kasabada, Hıristiyan nüfusun 3.000 civarında olduğunu ve ayrı bir mahallede yaşadıklarını söyleyen Ainsworth, Charles Wilkinson'un belirttiği malzemelerden farklı olarak temel ticaret ürünlerinin pamuk ve deri olduğu bilgisini vermiştir.⁸¹⁶

Kasaba ve şehirlerdeki nüfus, ticaret hacmi, üretilen mallar, refah düzeyi gibi değişkenler dönem dönem farklılıklar göstermiştir. 19. Yüzyılda özellikle savaş ve doğal afetler gibi etmenlerin neden olduğu bu gelişmelerin kendisini belirgin olarak gösterdiği yerlerden biri de Bolu olmuştur. 1800'lü yılların başında Charles Wilkinson'un, 1817 yılında William Heude'un ve 1840'lı yıllarda William Ainsworth'un notlarında refah düzeyi yüksek, ticaret hacmi yoğun ve toprakları bereketli olan Bolu, 1813'te kasabaya uğrayan John Macdonald Kinneir'in notlarında tamamıyla farklı bir görüntüye sahiptir.

Bolu'nun 1.000 hanelik nüfusuyla yoksul bir kasaba olduğunu bilgisini veren Kinneir, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu kasabada az sayıda Ermeni bulunduğunu, ancak civar köylerde çok olmasına karşın Bolu'da hiç Rum yaşamadığını belirtmiştir. Bölgenin bereketli bir yer olduğu bilinmesine karşın ciddi derecede kıtlık yaşandığını söyleyen Kinneir, pazarda bir parça ekmek bile bulmanın zor olduğunu ifade etmiştir.

⁸¹⁴Charles Wilkinson, eserini Anadolu'yu gezen İngiliz Albay ve William ile Henry adındaki iki yeğenin kaleme aldığı mektupları derleyerek meydana getirmiştir. Bu nedenle Wilkinson'un verdiği bilgiler aslında İngiliz gezginler olarak nitelendirdiği bu kişilere aittir.

⁸¹⁵Wilkinson, *a.g.e.*, s. 57.

⁸¹⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 40.

Kasaba merkezinde pazar yeri olarak kullanılan geniş bir alan, 12 cami ve bir hamam olduğundan bahseden Kinneir, Bolu'nun kaplıca hamamları ile meşhur olduğunu dile getirmiş; kasaba merkezinden 4 mil uzaklıkta bulunan bu yerde özellikle Türklerin ikamet ettiğini söylemiştir.⁸¹⁷

Seyyahlar, Bolu'ya yakın olan bazı köy ve kasabalar hakkında da bilgi vermişlerdir. Kinneir, küçük ve perişan halde bulunduğunu ifade ettiği Mudurnu'da evlerin çoğunlukla ahşaptan yapıldığını, nüfusun ise büyük çoğunluğu Türk geri kalanı da Rum ve Ermeni olmak üzere 700 aileden oluştuğunu ifade etmiştir.⁸¹⁸ Gerede'nin küçük bir köy olduğunu ve tamamıyla ahşaptan evlerden oluştuğunu ifade eden Kinneir, posta merkezindeki odanın oldukça kötü olması nedeniyle kalamadıklarını, bu nedenle köye yakın bulunan kahvehanede bir oda kiraladıklarını dile getirmiştir.⁸¹⁹

Charles Wilkinson, Tokat'a doğru ilerlerken Düzce'de (Duschea)mola vermek istediklerini ancak bu köyün sanki bir toplanma noktası edasıyla Anadolu'dan gelen ya da giden kişilere ev sahipliği yaptığını ve hanların tamamıyla dolu olduğunu söylemiştir.⁸²⁰

2.3.13. **Burdur**

William John Hamilton, Eğirdir - Isparta arasını 6 saat, Isparta - Burdur arasını da 6 saat olarak bildirdikten sonra Burdur'a ulaşmış ve çoğunluğu Rum olmak kaydıyla burada 5.000 hanelik bir nüfus olduğundan bahsetmiştir.⁸²¹ Burdur'daki pazarı ziyaret etme fırsatı yakalayan seyyah, civar köylerden getirilen çok çeşitli ürünlerin tezgâhları kapladığını ancak en dikkat çekici ürünün beyaz renkli tuhaf sakız olduğunu dile getirmiş; Kitre olarak adlandırılan bu ürünün okkası 36 kuruştan İzmir'e gönderildiğini de sözlerine eklemiştir.⁸²² Burdur'daki Rum nüfusun çokluğu John Hartley'in eserinde de görülmektedir.

⁸¹⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 272.

⁸¹⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 269.

⁸¹⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 274.

⁸²⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 55.

⁸²¹Arundell, "*Burdur'da, söylendiğine göre 4.000 Türk, 150 Rum ve 30 Ermeni evi bulunmaktadır.*" demiştir. bkz. Arundell, *A Visit...*, s. 148.

⁸²²Hamilton, *Researches...*, s. 492,493.

John Hartley, büyük bir kasaba olarak bahsettiği ve 150 Rum evi ile bir kilisenin bulunduğu Burdur'u ziyaret edenlerden sadece biridir. Kasabada tanıştığı okul müdürünün eski Yunanca eğitimi verdiğiinden bahseden John Hartley, kendisini köle satıcısı olarak tanıtan bir Türk ile sohbet etmiş; kişinin Trablus'tan getirdiği siyahi 12 kişiyi tanesi 1.500 kuruştan sattığını ifade etmiştir. Hartley, köle satıcısının Hıristiyanlara köle satmanın yasak olduğu konusunda kendisini bilgilendirdiğini de sözlerine eklemiştir.⁸²³

Burdur, geniş sokakları olan, yolları güzel bir şekilde taşla döşenmiş ve sahip olduğu refah, zenginlik ve sanayi kapasitesi sokaklara yansımış bir yerleşim yeridir.⁸²⁴

John Hartley, Burdur'un yakın çevresi hakkında bilgilere notlarında yer vermiştir. 15 Nisan 1826'da 100 hanelik nüfusu ile bir Türk köyü olan Ağlasun'a uğramış, burada konakladıkları evin çevresini meraklı Türk kadınlarının sardığından ve kendilerini görmek istediklerinden bahsetmiştir. Hartley, kıyı kesimlerden farklı olarak buradaki kadınların yüzlerinin örtülü olmadığını özellikle vurgulamıştır. John Hartley, evlerinin etrafında toplanmış kadınların özellikle tıbbi yardım amacıyla kendilerini görmek istediklerini belirtmiştir. Hartley, Anadolu'nun iç kesimlerinde Avrupalı ifadesinin anlaşılmadığını, bir yabancidan bahsedilmek istenirse gâvur kelimesinin kullanıldığını söylemiş; kendilerinden önce Ağlasun'u ziyaret eden başka bir yabancıнын olmadığını öğrendiklerini söylemiştir.⁸²⁵

2.3.14. Bursa

İlk Osmanlı şehirciliğinin şekillendiği yer olması ve bu yönüyle de öteki Osmanlı şehirlerine örnek olmasının yanı sıra Bursa, daha Orhan Bey zamanından itibaren Doğu'dan kervanların, Batı'dan İtalyan tüccarların geldiği, Doğu-Batı ticaretinin önemli bir merkezi olmuş; zamanla Mısır ve Suriye üzerinden gelen malların Batı'ya aktarıldığı uluslararası bir ticaret merkezi halini almıştır.⁸²⁶ Bursa, Türk toprakları içerisinde en kalabalık ve gelişmiş şehirlerden birisi olarak dikkat

⁸²³Hartley, *a.g.e.*, s. 297.

⁸²⁴Leake, *a.g.e.*, s. 137.

⁸²⁵Hartley, *a.g.e.*, s. 296.

⁸²⁶Arı, *a.g.m.*, s. 39.

çekmektedir. Şehrin en önemli övünç kaynağı büyüklü küçüklü bulunan ve sayısı yüzlerle anılan camileridir. Charles Barkley, Bursa'yı Türklerin yönetiminde bulunan en güzel şehir ve “*Anadolu'nun Mücevheri*” olarak tanıtmıştır.⁸²⁷

Bursa'da çok sayıda pazar, geniş hanlar ve camiler şehrin değişik yerlerine yayılmış durumdadır.⁸²⁸ Bir Türk şehir ya da kasabasında karşılaşılan kamu yapılarının sayısı, nüfusun tahmin edilebilmesi adına önemli bir etkidir. Şehrin nüfusu, 18.yüzyıl boyunca dönemler halinde değişiklik göstermiştir. John Macdonald Kinneir, Rum başpazarından aldığı bilgilere istinaden şehirde onlarca han ve kolejin varlığından bahsetmiş; nüfusun 1814 yılı itibarıyla 40.000 olduğunu söylemiştir.⁸²⁹ 1834 yılında Bursa'da bulunan Eliza Cheney Abbot Schneider ise, Bursa'da 80.000 ila 100.000 civarında insanın yaşadığını, bunların 3'te 2'sinin Müslüman, 10.000 Ermeni, 8.000 Rum, 2.000 Yahudi ve birkaç tane de Avrupalı olduğunu belirtmiştir.⁸³⁰ Edmund Spencer'da Bursa'nın 1836 yılında yaklaşık 100 bin civarında bir nüfusa ev sahipliği yaptığı bilgisini verirken⁸³¹ Edwin De Leon, 1883 yılı itibarıyla şehirde 40.000 ila 60.000 kişinin yaşadığını tahmin ettiğini, fakat nüfus sayımı olmadığı için kesin sayının net olarak belirlenemediğini söylemiştir.⁸³²

İstanbul ve İzmir'de olduğu gibi Bursa da kalabalık ve heterojen bir nüfusa sahip olmuştur. Farklı dinlerden ve farklı milletlerden oluşan Bursa halkı, sahip olduğu refah ve huzur ile seyahatnamelerde yer almıştır. Edmund Spencer, Bursa'da imparatorluğun en kibar, en çalışkan, en üretken, en zeki Türklerinin, Rumlarının, Ermenilerinin ve Yahudilerinin farklı dinlere, kültürlere ve yaşam tarzlarına sahip olmalarına rağmen uyum içerisinde yaşadığını söylemiştir.⁸³³ John Macdonald Kinneir de Bursa'nın Türk, Yahudi, Ermeni ve Rum halkından oluştuğundan bahsetmiştir Bu yaşam tarzı, seyyahların şehirde rahatça konaklamalarına imkân tanımıştır. Kinneir,

---

⁸²⁷Barkley, *a.g.e.*, s. 29.

⁸²⁸Barkley, *a.g.e.*, s. 29.

⁸²⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 246.

⁸³⁰Schneider, *a.g.e.*, s. 34.

⁸³¹Spencer, *a.g.e.*, Vol. II, s. 160.

⁸³²Leon, *a.g.e.*, s. 329.

⁸³³Spencer, *a.g.e.*, Vol. II, s. 157.

Paşa'nın emriyle Bursa'da Rum bir ailenin yanında konakladıkları bilgisini vermiştir.⁸³⁴

Şehirlerin iki farklı bölüme ayrılması geleneği Bursa'da karşılaşılan bir durumdur. W. John Hamilton, Bursa'nın ortasından geçen bir nehirde bahsetmiş ve bu nehrin şehri Ermeni yakası ve Türk yakası olarak ikiye böldüğü bilgisini vermiştir. İki kesimin taştan bir köprüyle birbirine bağlandığını belirten Hamilton, Ermeni kısmında ikamet edilebilecek çok güzel evler olduğunu vurgulamıştır.⁸³⁵ Benzer bir ifade Charles Wilkinson'un notlarında görülmektedir. Sadece Türklerin ikamet ettiği surlarla çevrili bir yer olduğunu belirten Charles Wilkinson; biraz daha iyi durumda olan kenar mahallelerde ise Yahudi, Ermeni ve Rumların yaşadığını ifade etmiştir. Yahudilerin, bu kasabaya İspanya'dan göç ettiklerini vurgulayan seyyah, bu grubun kendi dillerini kullandıklarını da sözlerine eklemiştir.⁸³⁶

Bursa'da Bulgarların varlığı da söz konusu olmuştur. Bulgarların varlığına rastlayan Edwin De Leon, İzmir'den sonra Anadolu'daki en büyük ikinci şehir olarak gösterdiği Bursa'ya özellikle Bulgaristan'dan sürekli göç olduğunu belirtmiş; bu kişilerin sahip oldukları mekanik ve tarımsal bilgiler nedeniyle halk tarafından çok çabuk kabul gördüklerini belirtmiştir. Seyyah, şehir hakkında bilgi veren seyyahların aksine Bursa'da gül üretiminin de olduğunu, bunu Bursa halkına Bulgar göçmenlerin öğrettiğini söylemiştir.⁸³⁷

Bursa, yerleşim şekli ve mimarisiyle tipik bir Anadolu şehri özelliklerini yansıtmaktadır. Evlerin görünümü, seyyahların gözünde modern bir şehircilik kavramı oluşmasına engel olmuştur. Mimari, tamamıyla geleneksel motifleri barındırmakla birlikte, bu tarza uzak olan Avrupalı seyyahlar için olumsuz bir intiba yaratmıştır.⁸³⁸ Aslında şehirde benimsenen mimari yaklaşım İstanbul ile neredeyse aynıdır. Tıpkı İstanbul'daki gibi ahşaptan yapılan evler, cam pencereler ile donatılmıştır.⁸³⁹ Fark

⁸³⁴Kinneir, *a.g.e.*, s. 246.

⁸³⁵Hamilton, *Researches...*, s.72.

⁸³⁶Wilkinson, *a.g.e.*, s. 45.

⁸³⁷Leon, *a.g.e.*, s. 328,329.

⁸³⁸Barkley, *a.g.e.*, s. 29.

⁸³⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 246.

olarak gösterilebilecek tek husus; Bursa'nın dağlık coğrafyası nedeniyle yerleşimin yamaçlara yapılması ve iki katlı olan evlerin üst odalarının bahçelere açılmasıdır.⁸⁴⁰

Kalabalık bir yerleşim yeri olan Bursa, tıpkı diğer Anadolu kentleri gibi dar sokak ve caddeleri ile seyahatnamelerde anılmıştır. Nüfusun kalabalık olması, insanların sokaklarda rahat hareket etmelerini kısıtlamıştır. Charles Wilkinson çok geniş ve kalabalık bir kasaba olarak nitelendirdiği Bursa'da sokakların oldukça dar olduğunu söylerken;⁸⁴¹ benzer bir ifadeye John Macdonald Kinneir'in notlarında rastlamak mümkündür. Kinneir, caddelerin oldukça dar olduğunu, neredeyse bir evden diğerine atlamanın mümkün görüldüğü şeklinde ifade etmiştir.⁸⁴²

Eski tarihlerden beri önemli bir ticaret merkezi olarak adlandırılan Bursa'da, ipek ve pamuk ticareti sıklıkla konu edilmiştir. Bu anlamda şehirdeki pazarların sayısı da dikkatlerden kaçmamıştır. John Macdonald Kinneir, şehirde bedesten ve pazarların yaygın olduğunu söylerken, tezgâhların halkın ürettiği pamuk ve ipek kumaşlarla dolu olduğunu dile getirmiştir.

Her şehir ve kasabada pazarlar farklı günlerde kurulmaktadır. Bursa'da bu gün Pazartesi'dir. Oldukça geniş bir alana kurulan pazarda kasaba ve yakın civarında üretilen malların yanı sıra hayvanlar da satılmaktadır. Bursa pazarında ayrıca bir de at pazarı bulunmakta, Türk, Rum, Ermeni, Kırgız ve Tatar olmak üzere kasabada yaşayan halk sabahın erken saatlerinden itibaren pazara doğru yola koyulmaktadır.⁸⁴³

Pazarlarda en çok rağbet gören ürün Bursa ipeği olmuştur. Her ne kadar sayı olarak oldukça fazla olan pazarlardan söz edilse de ürün çeşitliliği bakımından İstanbul'daki gibi pazarlar hayal etmek pek mümkün olmamıştır. George Keppel, Bursa'dan ayrılmadan önce Bursa ipeği satın aldığını söylerken,⁸⁴⁴ William John

⁸⁴⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 45.

⁸⁴¹Wilkinson, *a.g.e.*, s. 45.

⁸⁴²Kinneir, *a.g.e.*, s. 246.

⁸⁴³Barkley, *a.g.e.*, s. 33.

⁸⁴⁴Keppel, *a.g.e.*, s. 394,398.

Hamilton, şehirdeki temel ticaret malının ipek olduğunu vurgulamış; ancak pazarların ürün çeşitliliği bakımından oldukça fakir olduğunu dile getirmiştir.⁸⁴⁵

Bursa'nın ipek üreticiliği konusunda ün yapmasında kadınların da rol oynadığını söylemek doğru olur. Çalışma hayatında sadece erkeklerin değil, kadınların da var olduğu Charles Barkley'in gözlemleriyle ortaya konmuştur. Barkley, kaldığı otelin balkonundan sokaktan geçenleri incelediğini belirterek, önce Türk, sonra bir Çerkez ve ardından bir Rum gördüğünü, bu kişilerin hepsinin kadın olduğunu ve eşeklerin üzerindeki yük taşıdıklarını ifade etmiştir.⁸⁴⁶

19.yüzyılda sanayinin geliştiği bir yer olan Bursa'da kadınlar sadece tarlalarda değil fabrikalarda da işçi konumunda çalışmışlardır. İpek üretimiyle bilinen Bursa'da ipek eğirme tesisleri bulunmaktadır. Charles Barkley, önce bir Ermeni sonrasında da bir Fransız'ın sahip olduğu binaları ziyaret etmiş; büyük bir odadan oluşan tesislerin her kenarında sıralı halde oturan 50 kadının çalıştığı bilgisini vermiştir.⁸⁴⁷ Ermenilere ait tesislerde çalışanların arasında Türk kadın ve kızlarının da olduğunu ifade eden Barkley, bu kişilerin yaşmak giymediklerini ve kendilerini gördüklerinde de yüzlerini gizlemek için bir teşebbüste bulunmadıklarını dile getirmiştir. Charles Barkley, buhar gücüyle çalışan tesislerde motordan sorumlu adam ve tesisin sahibi dışında erkek bulunmadığını da sözlerine eklemiştir. Günlük 2 şilin kazanan kadınların temiz ve iyi giyimli olduklarından bahseden Barkley, çalışma saatlerinin güneşin doğuşundan batışına kadar sürdüğünü, sadece kahvaltı ve akşam yemekleri için iki kez ara verildiğini belirtmiştir.

İpek eğirmenin dışında sanayinin Bursa'da geliştiğini gösteren ve iş hacminin birçok yere göre muazzam büyüklükte olduğu izlenimi yaratan değişik çalışma alanları da mevcuttur. Bunların arasında deri tabaklama ve pamuk dokuma gösterilebilir.

⁸⁴⁵Hamilton, *Researches...*, s.72.

⁸⁴⁶Barkley, *a.g.e.*, s. 30.

⁸⁴⁷Bursa'yı ziyaret bir diğer seyyah Annie Brassey, Bursa'daki Fransız üreticinin varlığını doğrulamaktadır. Lyon'dan gelen ve 17 yıldır Bursa'da yaşadığını ifade ettiği birkaç Fransızın sahip olduğu ipek fabrikasını gezen Brassey ve beraberindekiler; burada Ermeni ve Rum kızların çok tempolu bir şekilde kaynar suyun içerisine yerleştirilmiş ipeği kozalarından ayırdıklarını söylemiş; üç farklı türde ve renkte ipek üretildiği bilgisini vermiştir. Seyyah, İpekböceği yumurtasının geldiği bölgeye göre yeşil, sarı ve beyaz renkte üretim yapıldığından bahsetmiştir. bkz. Brassey, *a.g.e.*, s. 91,92.

Halkın, daha ucuz ve daha kaliteli olan Rus derisiyle tanışmasının ardından bu sektörün neredeyse bitme aşamasına geldiğini ifade eden Charles Barkley, işlenen pamuğun ise bütünüyle İngiltere'den getirildiğini söylemiştir.⁸⁴⁸

Charles Barkley, Protestanlara ait olduğunu bildirdiği bir başka imalathaneye daha uğradığından bahsetmektedir. Geniş kapsamlı ve ciddi miktarda üretim yapan tesislerin tamamının başında Hıristiyanların olması Bursa'da da ekonomiye yön veren kesimin gayrimüslimler olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Toprağın bereketli ve ucuz olması, İstanbul'a ve dolayısıyla Avrupa'ya yakın olması, çok fazla hastalığın vuku bulmaması, olanların da kısa sürede tedavi edilmesi, üretimin gelişmiş olması gibi birçok neden Bursa'yı oldukça cazip bir yer yapmaktadır. Ancak buna rağmen hiçbir Avrupalı gerek ticaret, gerekse de tarım alanında buraya yatırım yapmamıştır. Charles Barkley, aslında Avrupa'nın değişik yerlerinden kişilerin birkaç teşebbüste bulunduğunu ancak başarılı olamadıklarını dile getirmiş; bunun nedenini ise Türklerin sahip olduğu kanunlar olarak göstermiştir. Bir Avrupalının sahip olduğu mülk hiçbir zaman güvende olmamıştır. Satın alımlarda her ne kadar gerekli şartlar sağlanmışsa da yıllar sonra bir Türk veya yanında bir Türk bulunan bir Ermeni, tesislerin, toprağın vb. yerlerin kendi atalarından ona miras kaldığını söyleyip, sadece birkaç şahit göstermek suretiyle her şeye el koyabilmiştir. Bu durum Charles Barkley tarafından Avrupalıların özellikle Bursa'ya yatırım yapmak istemeyişlerinin nedenidir.⁸⁴⁹

Önemli bir ticaret merkezi olmasının yanında Bursa'nın sahip olduğu termal zenginlik de şehri, yabancıların uğrak noktası haline getirmiştir. Edmund Spencer, şehirde çok sayıda hamam ile suyunun iyileştirici güce sahip olduğu iddia edilen kaynaklar bulunduğu bahsederken⁸⁵⁰ John Macdonald Kinneir, şehrin batı yakasında kurulan hamamların ve burada çıkan kaplıca suyunun tüm ülke çapında ünlü olduğunu belirtmiştir.⁸⁵¹ İstanbul'a olan yakınlığı, özellikle yaz mevsimlerinde maddi

⁸⁴⁸Barkley, *a.g.e.*, s. 35,36.

⁸⁴⁹Barkley, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁵⁰Spencer, *a.g.e.*, s. 160.

⁸⁵¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 246.

durumu iyi olan kişilerin şehre gelmesine imkân tanımıştır. Edwin De Leon, İstanbul'da Mayıs ayı ile birlikte yaz mevsimi belirtilerinin başladığını, aşırı sıcaklarla birlikte kötü kokuların çevreye hâkim olduğunu ve bu nedenle gücü yeten kişilerin Bursa'nın meşhur hamamlarına akın ettiğini dile getirmiştir. Edwin De Leon, Bursa'da hamam ziyaretleri için iki dönemin çok meşhur olduğundan bahsetmiş; ilk dönemin 1 Mayıs – 15 Haziran, ikinci dönemin ise 1 Eylül ile 15 Ekim olduğunu söylemiştir. İstanbul Haliç'ten kalkan buharlı ile yola koyulduklarını belirten Edwin De Leon, bir kısmı denizde, bir kısmı da karada geçen yolculuğun normal şartlar altında 7 saat sürdüğünü belirtmiştir.⁸⁵²

Bursa kadar, yakın civarında, özellikle İstanbul güzergâhı üzerinde bulunan kasabalar da birçok seyyaha ev sahipliği yapmıştır. George Keppel, İstanbul'a deniz yoluyla gidebilmek için Mudanya'ya ilerlediklerini, tamamıyla Rumların yaşadığı bu yerde, şarap üretimi ile uğraşıldığından kendilerini götürecek bir kayık bulamadıklarını, ancak öğleden sonra işten dönen bir Rum'dan yardım alabildiklerini ifade etmiştir.⁸⁵³ Edwin De Leon ise, Mudanya için iyi inşa edilmiş, gelişmekte olan güzel bir kasaba ifadesini kullanmıştır. Bir kaç binlik nüfusun çoğunluğunu Rumların oluşturduğunu belirten Edwin De Leon, halkın önemli ölçüde ticaretle uğraştığı bilgisini vermiştir. Mudanya'ya girmeden önce, pasaport ve bavul kontrolü yapıldığını söyleyen seyyah, Bursa'ya geçmek için tekrar bir gümrükten geçip birkaç kuruş bahşiş vermek durumunda kaldıklarını ifade etmiştir. Gümrükten geçtikten sonra yolun geri kalanını gitmek için arabaların beklediğini belirten seyyah De Leon, sürücülerinin Ermeni olduğunu ve yabancı dil bilmediklerinden dolayı onlarla konuşamadıklarını ve rastgele bir arabaya binerek 14 millik yola gittiklerini söylemiştir.⁸⁵⁴

Bursa'ya varmadan önce dağ eteklerinde Bursa'nın bir mahallesi gibi olan "Chekerguey" (Çekirge Köyü) bulunmaktadır. Edwin De Leon, rengârenk evleri, azametli minareleri ve kubbeli camileriyle kendi güzelliklerine sahip olan bu köyde sülfür banyolarının olduğunu dile getiren Edwin de Leon, aslında Bursa'nın kendi

⁸⁵²Leon, *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁵³Keppel, *a.g.e.*, s. 394,398.

⁸⁵⁴Leon, *a.g.e.*, s. 278-280.

içinde, ona özel kaynaklarının olmadığını söylemiştir.⁸⁵⁵ Çekirge köyü, 19.yy'da hamamlarıyla ün yapan bir köy olmuştur ifadesi pek de yanlış olmaz. Edwin De Leon'dan başka, Bursa şehrine ayrı bir önem veren Eliza Cheney Abbot Schneider da notlarına Çekirge Köyü'nü tanıtarak başlamıştır. Bayan Eliza Cheney, köyden “*Türkiye'nin Meşhur Kaplıcalar Diyarı*” olarak bahsetmiştir. Şehirden yaklaşık 3 mil uzaklıkta bulunan köyde 150 hanenin olduğu bilgisini paylaşan seyyah, ikamet koşullarının kötü olduğunu söylemiş; köyün bereketli bir ova üzerine kurulu olmasına rağmen girişimde bulunmayı sevmeyen ev sahiplerinin evlerini sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinde kaplıcalardan yararlanmak için gelen Hristiyanlara ve Avrupalılara kiraladıklarını belirtmiştir.⁸⁵⁶

William John Hamilton, eski adıyla Kirmaslı, günümüzde Bursa'nın Mustafakemalpaşa ilçesinin nüfusunun yaklaşık 800 haneden oluştuğunu, nüfusun büyük kısmının Türk, geri kalanının ise Rum ve Ermeni olduğunu belirtmiştir. Kasabanın temel geçim kaynağının ipek olduğundan söz eden seyyah Hamilton, her Cuma günü kurulan pazarda bu ürünlerin satıldığını ve sürekli budanan dut ağaçlarının kasabanın görüntüsünü bozduğunu dile getirmiştir.⁸⁵⁷

Josiah Brewer, “Galloway”⁸⁵⁸ olarak telaffuz ettiği, 50 hanelik bir köyden bahsetmektedir. Burada hoş geldin edalarıyla karşılandıklarını söyleyen seyyah, köyde normalin üzerinde bir yoğunluk olduğunu bildirmiş; seyyahların sürekli gelip geçtiğini, balyalar halinde ticaret mallarının, özellikle Bursa'dan getirilen ipeklerin, develerden indirilip İstanbul'a gönderilmek için gemilere yüklendiğini ifade etmiştir. Tamamıyla Türklerin ikamet ettiği köyde iki cami bulunduğunu ve birisinin bitişiğine kurulmuş okulda çocukların Kuran eğitimi aldıklarını söylemiştir. Adamların çoğunun Rumcayı iyi derecede konuşabildikleri bilgisini de veren Josiah Brewer, iç kısımlara

⁸⁵⁵Leon, *a.g.e.*, s. 287.

⁸⁵⁶Schneider, *a.g.e.*, s.42.

⁸⁵⁷Hamilton, *Researhes.*, s. 82,83.

⁸⁵⁸Josiah Brewer'in Galloway olarak adlandırdığı köy, farklı seyyahların notlarıyla karşılaştırıldığında Bursa'dan getirilen malların İstanbul'a gönderildiği tek yer olan Yalova'yı işaret etmektedir.

gittikçe Rum nüfusun arttığını ve onları da ziyaret ettiğini söylemiş; Rumların kendi aralarında dahi Türkçe konuştukları bilgisini vermiştir.⁸⁵⁹

2.3.15. Çanakkale

William Wittman, Çanakkale’yi şöyle tanıtmaktadır;

*“Boğazın Asya tarafında kalan ve birkaç mil genişliğinde düz bir toprak parçası üzerine kurulmuş; çevresi dağlarla sınırlanan bir yerleşkedir. Kasabanın doğusu ve güney batısı bataklıklarla çevrili olup, yine doğu tarafında incir ağaçlarından oluşan koruluk bulunmaktadır.”*⁸⁶⁰

Josiah Brewer, boğazın Anadolu topraklarında kalan kısmında kalenin bulunduğu, kasabanın Türkler tarafından “Çanakkale” olarak adlandırıldığından bahsetmiş, Avrupalıların ise buraya “Abydos” yada “Dardanel” dediklerini dile getirmiştir. Josiah Brewer, İzmir – İstanbul yolculuğu sırasında geminin Çanakkalede durduğunu ve kasabayı gezme imkânı yakaladıklarını belirterek; akarsularla bölünen bir ova ile çevrenmesinden dolayı halkın sıklıkla ateşli hastalığa maruz kaldığını dile getirmiştir. 2.000 hanelik nüfusu olan kasabada Yahudi, Ermeni ve Rumların sayılarının yüzlerle ifade edilebileceğini söyleyen seyyah, geri kalanın da Türk olduğu bilgisini vermiştir.⁸⁶¹

Günümüzde Çanakkale sınırları dâhilinde bulunan ve dönem itibarıyla gerek pasaport kontrol noktası gerekse gümrüğün bulunmasıyla önemli bir işlevi olan Gelibolu sancağı, ister istemez deniz ulaşımını kullanan hemen her seyyahın zorunlu uğrak noktası olmuştur. William Turner, 1812 yılında İstanbul’a gitmek için geçtiği Gelibolu’da 12.000 ev bulunduğunu dile getirmiş; 1815 yılında tekrar bu şehre uğradığında ise rakamın 16.000’e çıktığını görmüştür. Turner, aradaki bu farkın Kuzey Yunanistan’dan gelen Rumlarla açıklandığını, bu halkın geçen bu üç yıllık sürede

⁸⁵⁹Brewer, *a.g.e.*, s. 172.

⁸⁶⁰Wittman, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁶¹Brewer, *a.g.e.*, s. 69.

hırsız ve korsanlardan kaçmak amacıyla evlerini terk edip Gelibolu'ya yerleştiklerini söylemiştir.⁸⁶²

Frederick Trench Townshend ise 26 Ekim 1869'da İstanbul'dan yola çıkıp Gelibolu'ya ulaşmış ve kasabanın canlı renklerle boyanmış bahçeli ahşap evlerinin denizden bakıldığında güzel bir görünüm verdiğini belirtmesine karşın, Rum ve Yahudilerin Türklere oranla sayıca fazla olduğu kasabada sokakların oldukça kirli, pazarların fakir ve ilgi çekecek bir şeyler bulunmaması nedeniyle iki saatten fazla vakit geçirilemeyecek bir yer olduğunu söylemiştir.⁸⁶³

Gelibolu kasabasını ziyaret eden bir başka seyyah Thomas Galland Horton ise kasabada 30.000 kişinin yaşadığını belirterek, diğer seyyahların aksine özellikle bir Türk kasabası olduğunu vurgulamıştır.⁸⁶⁴ Seyyahların verdiği bilgiler dahilinde 19. yüzyılda Gelibolu halkını Türk, Rum ve Yahudilerin oluşturduğu görülmektedir. Her ne kadar, milletlerin birbirlerine göre sayıca oranı seyyahlara göre farklılık göstermektense de ortalama 20 ila 30 bin dolaylarında seyreden nüfusun yaşadığı ve geçimin mısır, şarap ve yağ ticareti ile sağlandığı görülmüştür.⁸⁶⁵

2.3.16. Çankırı

William Ainsworth, büyük bir kasaba olarak tanımladığı Çankırı'da Hıristiyan kesiminden sorumlu kâhya tarafından dar sokaklardan geçerek Hıristiyan mahallesine götürüldüklerini ve kayıp olan bir terzinin evine yerleştirildiklerini söylemiştir. Seyyah, kasabada 3.000 hane ve buralarda yaşayan yaklaşık 18 ila 20.000 kişilik bir nüfustan bahsetmektedir. Ainsworth, bu rakamların dışında 33 Rum ve 16 Ermeni ailesinin kasabada yaşadığını notlarında belirtmiştir. William Ainsworth, kasabada Rumlara ait bir kilise, Müslümanlar için 8 cami ve birkaç mescit, 6 tane han ve 4 hamam olduğunu, Ermenilere ait herhangi bir ibadethanenin ise olmadığını ifade etmiştir. Kasabada üretilen en temel ticaret ürünün olarak tuz ve yünü gösteren seyyah

⁸⁶²Turner, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁸⁶³Townshend, *a.g.e.*, s. 226.

⁸⁶⁴Horton, *a.g.e.*, s. 51.

⁸⁶⁵Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 244,255.

Ainsworth, boyacı dikenini olarak bilinen bitkinin ihracatının yapıldığını, ayrıca Hıristiyanların buraya Avrupalı ürünler getirip sattıklarını aktarmıştır.⁸⁶⁶

Kalecik kasabasına geçen William Ainsworth, çok fakir ve neredeyse harabe halinde bulunan yerleşim yerinde 800 Müslüman ve 60 Ermeni hanesinin bulunduğunu belirtmesine karşın, Hıristiyan nüfusun oldukça yoğun kalabalık olduğunu vurgulamıştır. Kaldıkları günün gecesinde şiddetli bir depremle sarsıldıklarını söyleyen seyyah Ainsworth, sadece iki evin yerle bir olduğunu aktarmıştır.⁸⁶⁷

2.3.17. **Çorum**

Çorum, seyyahlar tarafından sıklıkla ziyaret edilen bir yer olmamıştır. Bu durum William John Hamilton tarafından da konu edilmiş, seyyah kendisinin gittiği dönem itibarıyla kasabaya daha önce hiçbir Avrupalının gelmediğini öğrendiğinden bahsetmiştir.

Tamamıyla bir Türk kasabası olarak tanıttığı Çorum'da halkın aşırı muhafazakâr olduğunu da sözlerine ekleyen Hamilton, yabancı birisine kasabada pek de iyi gözle bakılmadığını vurgulamıştır. William John Hamilton(1835), kasabanın nüfusunu da yaklaşık 2.000 kişi olarak ifade etmiştir.⁸⁶⁸

Çorum hakkında detaylı bilgiyi William Ainsworth'un notlarında bulmak mümkündür. Ainsworth (1837-1838), kasabada 1.800 civarında ev olduğunu söylemiş; tek katlı inşa edilen evlerde yaşayan 7.600 kişilik bir nüfustan bahsetmiştir. Kasabada, dört han ile çok sayıda hamam ve 16 minarenin bulunduğu bilgisini veren William Ainsworth, az sayıda Hıristiyan'ın an itibarıyla kasabada bulunduğunu, ancak bunların ikamet etmediklerini sadece çömlek ve çini işleri için kasabada bulduklarını vurgulamıştır.⁸⁶⁹

⁸⁶⁶Ainsworth, *a.g.e.*, s. 110,111.

⁸⁶⁷Ainsworth, *a.g.e.*, s. 115,116.

⁸⁶⁸ Hamilton, *Researches...*, s. 378.

⁸⁶⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 101.

Çorum'un yakınlarında bulunan Osmancık da seyahatnamelerde sözü edilen bir yerleşim merkezidir. William Ainsworth, oldukça küçük bir kasaba olarak nitelediği Osmancık'ın, Asya'daki Türk toprakları içerisinde Osmanlı sultanlarından birinin adını taşıyan tek yer olduğunu vurgulamış; 300 hanelik nüfusun yanında kasabada 5 mescit, bir han ile hamamların bulunduğu bilgisini vermiştir.⁸⁷⁰

William Ainsworth, İskilip kasabasında ellerindeki fermanı ağaya sunduklarını ancak ağanın bunu pek ciddiye almadığını ve sürekli kendilerine sorular sormak suretiyle işlerini zorlaştırmaya çalıştığını belirtmiş, sonrasında fakir ve gözlerinden rahatsız bir Müslümanın evine gönderildiklerini söylemiştir. Ainsworth, her ne kadar otorite tarafından hoş karşılanmasalar dahi, ev sahibini tedavi ettiklerini ifade etmiş; kendilerinin modern zamanda bu kasabayı ziyaret eden ilk Avrupalılar olduklarını çok iddialı bir şekilde vurgulamıştır. Hıristiyanların sadece kasabada ticaret yapma hakları olduğunu belirten William Ainsworth, bu kişilerin kervansarayda kalabildiklerini, kesinlikle ev inşa etme ve ailelerini yanlarında getirme gibi bir hakları olmadığını eklemiştir. Kasabada 1500 hane olduğu bilgisini veren seyyah, evlerin çoğunlukla iki katlı ve kiremit çatılara sahip olduklarından bahsetmiştir. Kasabadaki minare sayısının oldukça fazla olduğunu belirten Ainsworth, hanlarında büyük ve iyi görümlü yapılar olduğunu söylemiştir.⁸⁷¹

2.3.18. Denizli

Denizli, 19.yüzyıl boyunca farklı seyyahlar tarafından ziyaret edilmiş bir kasaba olarak dikkat çekmektedir. 1826 yılında İzmir'den yola çıkan Arundell, Denizli'yi etrafı surlarla çevrili büyük bir şehir olarak tanımlamaktadır. Şehirde 4.000 civarında Türk hanesi olduğunu dile getiren seyyah, aynı zamanda 70 Rum hanesinden ve bir kiliseden bahsetmiştir. Kasabaya, ulaştığında çok yoğun bir alışveriş ortamıyla karşılaştığını dile getiren Arundell, yoğunluğun halk pazarının kurulmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Arundell, kasabayla aynı ismi taşıyan ve kasaba merkezinden yaklaşık yarım saatlik mesafede bulunan bir köyün bulunduğu bilgisini

⁸⁷⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 98.

⁸⁷¹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 104.

vermiş; bu köyde özellikle Rumların ikamet ettiğini, bu kişilerin gün içerisinde Denizli'ye gelerek dükkânlarının başına geçtiklerini akşam saatlerinde ise evlerine döndüklerini belirtmiştir.⁸⁷²

John Hartley ise 6 Nisan 1826 günü Denizli'ye ulaşmış; büyük ve gelişmekte olan bir kasaba olarak tanımladığı yerde pazarın kurulu olduğunu belirtmiştir. Denizli'de dikkate değer sayıda Rum'un yaşadığı bilgisini veren seyyah, söylendiğine göre 60 hanenin bu kişilere ait olduğunu belirtmiş; biri Rumlara diğeri Ermenilere ait olan iki kilisenin bulunduğunu da sözlerine eklemiştir.⁸⁷³

Denizli'nin farklı dönemler boyunca önemli değişimlere maruz kaldığı seyyahların notlarında görülmektedir. Charles Fellows (1840), Denizli'yi Anadolu'daki en büyük kasabalardan biri olarak nitelendirirken; halkın çok çalışkan ve sakin olmasına rağmen merkezin neredeyse terk edilmiş olduğunu dile getirmiştir. Kasabada sadece birkaç ailenin kaldığını, onların da evlerinin her yerini kapatıp dışarıya çıkmadığını; kapalı kapılar ardında düşman saldırısını beklediklerini söyleyen Charles Fellows, tüm dükkânların da kapalı olduğunu ve insanların oldukça tedirgin ve tetikte beklediklerini ifade etmiştir. Bu durumun sebebini araştıran seyyah, kasabayı yöneten kişinin eski kafalı olmasından ve hükümetin uygulamaya çalıştığı yeni düzeni benimsemeyip belirtilenin aksine fermanda yazılandan çok daha yüksek vergiler talep etmesi nedeniyle halkın kendisini Sultana şikâyet ettiğini, İstanbul'a çağrılan valinin döndüğünde kendilerine şiddet uygulayacağını düşünmeleri olarak açıklamıştır.⁸⁷⁴

William John Hamilton ise Arundell ve Fellows'tan farklı olarak Denizli'den küçük bir kasaba olarak bahsetmiştir. 1.200 Türk, 120 Rum ve 35 Ermeni hanesinin bulunduğunu ifade eden Hamilton, en temel uğraşın deri tabaklamak ve boyamak olduğu bilgisini vermiştir.⁸⁷⁵ Denizli'deki halkın deri işleriyle uğraştığını dile getiren bir diğ er seyyah James Emerson olmuştur. Emerson, Kendilerini ağırlayan kişinin

⁸⁷²Arundell, *A Visit...*, s. 92.

⁸⁷³Hartley, *a.g.e.*, s. 279.

⁸⁷⁴Fellows, *An Account...*, s. 268.

⁸⁷⁵Hamilton, *Researches...*, s. 514.

kardeşiyle birlikte deri satışı ve ayakkabı yapımı suretiyle ayakta kalabildiğini vurgulamıştır.⁸⁷⁶

Denizli'deki Hıristiyan nüfus da yıllara göre farklılık göstermiştir. En yoğun Hıristiyan nüfus James Emerson'un notlarında tespit edilmiştir. James Emerson, Denizli'nin, bağlı bulunduğu Paşalık içerisinde en fazla Hıristiyan nüfusuna sahip yer olduğunu belirterek; 700 Rum ve Ermeni'nin kendine ait kiliseleri olduğunu ve kendilerine ayrılan bölgede yaşadıklarını ifade etmiş; aynı zamanda fakir ve acınası halde olduklarını dile getirmiştir.⁸⁷⁷

Çardak, Buldan, Honaz ve Sarayköy, Denizli'den sonra yakın civarda ziyaret edilen diğer köy ve kasabalar olmuştur. Arundell, Denizli'den sonra Isparta yönüne ilerlerken Çardak isminde bir köye rastladıklarından bahsetmektedir. 70 haneli küçük bir köy olan Çardak'da sadece Türklerin ikamet ettiğini söyleyen Arundell; insanları kıyafetlerine bakarak bir değerlendirme yapmış ve kasaba halkının oldukça fakir olduğu bilgisini vermiştir. Fakir görünmelerine karşın, köyde halı üretimi işi yapılan küçük bir fabrika bulunmasını şaşkınlıkla karşılayan seyyah; halkın üretilen halıları satmak yoluyla geçimini sağlamaya çalıştığını ifade etmiş; 3,5 metre karelik bir halının 50 kuruş karşılığında kendisine satılmak istendiğini dile getirmiştir. Halıcılığın dışında köyün her yakasında görülen hayvan sürülerinden üretilen iyi kalitedeki yoğurt ve süt de bir başka geçim kaynağı olarak gösterilebilir.⁸⁷⁸

William John Hamilton, Denizli'den ayrıldıktan sonra Sarayköy'e geçmiş, çoğunluğu Türklerden oluşan 300 hanelik bir nüfustan bahsetmiştir. Burada kaldığı esnada Aydın'dan gelen ve köçek olarak adlandırılan erkeklerin davet edildiğini ve dans ettiklerini belirten Hamilton, kendisinin bu performansı beğenmediğini ancak oradaki Türklerin ilgiyle takip ettiklerini de sözlerine eklemiştir.⁸⁷⁹Buldan'a uğrayan C.Cockerell, 500 hanelik köyde birkaç tane caminin olması dışında başka bir bilgi

⁸⁷⁶Emerson, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁷⁷Emerson, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁷⁸Arundell, *A Visit...*, s. 103.

⁸⁷⁹Hamilton, *Researches...*, s. 524,525.

vermemiştir.⁸⁸⁰ John Hartley, Honaz'ın Türk ve Rumların birlikte yaşadığı bir köy olduğunu dile getirmiş; Türklerin 500 haneden oluşan bir nüfusu olduğunu, bunun yanında Rum nüfusunun ise 30 hane ile sınırlı kaldığını belirterek, tıpkı diğer Anadolu köylerinde olduğu gibi burada da Rumlar için bir kilise, Türkler için de üç cami olduğu bilgisini vermiştir.⁸⁸¹

2.3.19. Diyarbakır

Diyarbakır, seyyahların hafızalarında olumlu etkiler bırakan bir şehir olmuştur. William Heude (1817) Diyarbakır için Müslümanların yaşadığı en güzel şehir ifadesini kullanmıştır. Sokakların çok düzgün şekilde taş döşendiğini ve oldukça geniş ve temiz görünüme sahip olduğunu belirten seyyah, geniş bir alan üzerine kurulan pazarlarda çok çeşitli ürünlerin satıldığını belirterek; siyah mermerden yapılan hamamların oldukça konforlu ve ibadethanelerin dikkate değer ölçüde güzel inşa edildikleri bilgisini paylaşmıştır. William Heude, Diyarbakır nüfusu için 11.000 hanede yaşayan yaklaşık 55.000 kişiden söz etmektedir.⁸⁸² 1816-20 yılları arasında kasabayı ziyaret eden James Silk Buckingham, Diyarbakır nüfusunun 50.000 civarında olduğunu söylemiş, nüfusun büyük bölümünü asker, resmi görevli, tüccar olarak orada bulunan Türklerin oluşturduğunu ifade etmiştir. Türklerin ardından sayıca en çok Ermeniler gelirken sayıları 1.000 haneyi bulmaktadır. Süryaniler 400, Rumlar 50, Halep'e, İstanbul'a ve Bağdat'a göç eden Yahudiler ise 12 aileden oluşan bir nüfusa sahiptir.⁸⁸³ Birbirine yakın iki tarihte Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların verdiği bilgiler göre, 19.yüzyılın ilk çeyreğinde şehrin nüfusunun 50.000 dolaylarında olduğunu söylemek mümkündür.

William Heude'nun Diyarbakır için sarf ettiği olumlu ifadeler, kendisinden 21 yıl sonra kasabaya gelen Viscount Pollington için anlamsız kalmıştır. Kasaba, seyyahların notları karşılaştırıldığında tamamen iki farklı şehri bünyesinde barındırmaktadır. Viscount Pollington, aslına bakılırsa tam emin olamamakla birlikte

⁸⁸⁰Cockerell, *a.g.e.*, s. 146.

⁸⁸¹Hartley, *a.g.e.*, s. 282.

⁸⁸²Heude, *a.g.e.*, s. 234.

⁸⁸³Buckingham, *a.g.e.*, s. 377.

bu değişimin nedenini kasabayı vuran şiddetli deprem olarak göstermekle birlikte, paşalığın Urfa'ya taşınmasının da kasabanın bazı değerlerini kaybetmesine yol açtığını iddia etmiştir. Yaklaşırken güzel bir görünüme sahip Diyarbakır'a girişinde yıkık evlerle karşılaştığı bilgisini veren seyyah, sokakların düzensiz ve birbiriyle bağlantısı olmayacak şekilde yapıldığını söylemiş; diğer seyyahlardan farklı olarak da içecek kaliteli su bulunamadığını, bazı kişilerin civardaki dağların doruklarından buz getirip sattıklarını, kasabalıların da bunları eritmek suretiyle temiz su içebildiklerini dile getirmiştir. Viscount Pollington, kasaba suyundaki kirliliğin "Halep Düğmesi" olarak adlandırılan olağandışı bir hastalığın yayılmasına da neden olduğunu özellikle belirtmiştir.⁸⁸⁴

Anadolu'daki şehirlerin surlar içinde yer alması James Silk Buckingham'ın notlarında da görülmektedir. James S. Buckingham, Diyarbakır'a giriş yapılacak dört kapıdan bahsetmektedir. Mardin Kapısı, Rum Kapısı, Dağ Kapısı ve Yeni Kapı. İlk kapının Mardin yoluna, ikincisinin Anadolu ve Rumeli'ye, üçüncü kapının Ermenistan'a ve yeni olanın da nehre çıktığını belirtmiştir.⁸⁸⁵ Buckingham, Diyarbakır'a "Mardin Kapısı" olarak anılan bir girişten geçerek girdiklerini belirtmiş; şehrin merkezine gelene kadar, kalabalık pazarlardan ve iyi döşenmiş yollardan geçtiklerini belirtmiştir.⁸⁸⁶ Diyarbakır'ın Urfa'ya nazaran daha az bir alana yayıldığı bilgisini veren James Silk Buckingham, evlerin de Urfa'daki gibi birbirine yakın sıkışık inşa edilmediğini vurgulamıştır. Urfa'daki evlerin tamamının beyaz kireçtaşı ile inşa edildiğini, Diyarbakır'dakilerin ise alt katlarının siyah bazalt, üst katlarının ise koyu renkli tuğlalarla yapıldığı bilgisini vermiştir.⁸⁸⁷

İngiliz Konsolos James Brant da Diyarbakır'a uğrayan seyyahlar arasındadır. Dicle nehrinin sağ yakasında bulunan kasaba ile nehir arasında kalan bölümün bahçelerle dolu olduğu bilgisini veren Konsolos Brant, kasabanın geniş bir yüzölçümü

⁸⁸⁴Viscount Pollington, "Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr and Birehjik to Aleppo in June 1838", *The Journal of the Royal Geographical Society John Murray Albemarle Street, Cilt 10, London, 1841*, s. 450.

⁸⁸⁵Buckingham, *a.g.e.*, s. 372.

⁸⁸⁶Buckingham, *a.g.e.*, s. 368.

⁸⁸⁷Buckingham, *a.g.e.*, s. 377.

olduğunu ve Diyarbakır'ın antik dönemden kalma taşların kullanılmasıyla yapılan sağlam ve yüksek surlarla çevrelendiğini söylemiştir. James Brant, bir dönem 40.000 ailenin yaşadığı kasabada çok sayıda dokuma tezgâhının işlediğini dile getirmiş; Bağdad ile Hint malları, Halep ile de Avrupa malları üzerine ticaret yürütüldüğünden bahsetmiştir. Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu topraklarının tamamına yakınının ekildiği bilgisini veren Konsolos Brant, bölgede çok sayıda köy olduğunu ve ortalama nüfuslarının 400 ila 500 hane arasında değiştiğini belirterek, birden fazla kilisenin yine bu köylerde bulunduğunu ifade etmiştir.

James Brant, Diyarbakır'ı ziyaret ettiği 1835 yılı itibarıyla nüfusun oldukça azaldığını vurgulamıştır. 6.300 Türk, 1.500 Ermeni, 85 Katolik, 70 Rum ve 50 Yahudi olmak kaydıyla yaklaşık 8.000 ailenin kasabada ikamet ettiğini söyleyen James Brant, sayıları birkaç yüzü bulan dokuma tezgâhlarından sadece yarısının çalıştığını belirtmiş; Bağdat ile olan ticaretin tamamen sonlandığını, Halep ticaretinin de önemsenmeyecek düzeye gerilediğini dile getirmiştir. Konsolos, Diyarbakır'da zengin olmayan birkaç tüccar kaldığını, halkın sıkıntı içinde ve işsiz olduğunu, civardaki köylerin terkedildiğini ve insanların surların dışında yaşamaya cesaret edemediklerini ifade etmiştir.⁸⁸⁸

2.3.20. **Erzincan**

James Brant, Erzincan'ı bir Bey tarafından yönetilen, Erzurum Paşalığına bağlı bir kasaba olarak tanıtmaktadır. Kasabada 800'ü Ermeni ve geri kalanı da Türk olmak üzere 3.000 ailenin yaşadığı bilgisini veren James Brant, kasabadaki ve civar köylerdeki evlerin Ermenistan'ın diğer yerlerinde olandan farklı olarak toprağın üzerine inşa edildiğini ve çok güzel bir görünüme sahip olduklarını ifade etmiştir. İklimin kışları sert olmadığını ve yazları da ılık olduğunu dile getiren James Brant, hasat zamanını 6 Temmuz olarak belirtmiş; bölgede karpuz ve üzüm başta olmak üzere meyve üretiminin fazla olduğu bilgisini vermiştir.⁸⁸⁹ Erzincan'ın geniş bir ovanın ortasında kurulmuş bir kasaba olduğunu dile getiren Fred Burnaby ise, kasabanın

⁸⁸⁸Brant, *a.g.m.*, s. 210.

⁸⁸⁹Brant, *a.g.m.*, s. 202.

çevresinde abanoz ağaçlarının bulunduğunu ve Ermeni tüccarlar tarafından satın alınıp Fransa'ya gönderildiğini belirtmiş; ancak son yıllarda bu ticaretin giderek ortadan kalktığını; bunun yanında demir, gümüş ve altın açısından da zengin bir bölge olduğunu aktarmıştır.⁸⁹⁰

Erzincan çevresini de gezme fırsatı yakalayan Konsolos James Brant, bir bölümü antik dönemden kalma surların içerisinde ve yüksek bir mevkiye bulunan Kemah'ın diğer bölümünün, nehir yatağına yakın, ağaçların yoğun olduğu eğimli bir arazi üzerine kurulduğunu söylemiştir. Kasabanın bölgede fazla miktarda araziye sahip olan Bey tarafından yönetildiğinden bahseden James Brant, 1835 yılı itibarıyla 400 Türk ve 30 Ermeni ailenin yaşadığı kasabada ticaret ve üretimin olmadığını özellikle vurgulamıştır. Kasaba halkının civardaki verimli toprakları işlemek ve Keban Madeni'ne kereste taşımak suretiyle geçimlerini sağladıklarını dile getirmiştir.⁸⁹¹ 1876'da Kemah'a uğrayan Fred Burnaby ise 800 haneli kasabada yaklaşık 4.000 kişinin ikamet ettiğini belirterek; bölgede arpanın çokça yetiştiğini dile getirmiştir.⁸⁹²

Fred Burnaby, Erzincan yöresindeki Aşut (Ashoot) köyüne uğramış; bir ovanın ortasına inşa edilen köyde tamamı Müslümanlara ait olan 51 hane bulunduğunu ifade etmiştir.⁸⁹³ Eğin (Kemaliye) kasabası hakkında da bilgi veren Fred Burnaby, Arapkir'e benzeyen kasabada 10.000 kişinin yaşadığını söylemiş; genellikle evlerin çatıları üzerinden ilerlendiğini dile getirmiştir. Fred Burnaby, bölgedeki Ermeni nüfusundan, misafir oldukları Ermeni tüccar ve ziyaret ettikleri Ermeni kilisesinin varlığını ifade ederek dolaylı olarak bahsetmiştir.

Fred Burnaby, Ermeni kilisesini camiler ile karşılaştırmış; tıpkı camiler gibi kilisenin de halı ile kaplandığını, oldukça kalabalık olduğunu ve kadınların balkonlarda oturduklarını söylemiştir. Kasaba halkının ticaret yapan bir toplum olmadığını ve özellikle tarım faaliyetleri ile geçindikleri bilgisini veren Fred Burnaby, kasabada Rum bir doktorun bulunduğunu ve Türk doktorların umursamaz tavırlar

⁸⁹⁰Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 55.

⁸⁹¹Brant, *a.g.m.*, s. 203.

⁸⁹²Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 50

⁸⁹³Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 19.

sergilediklerini dile getirmiş; bunun nedeni olarak da Anatomi eğitimi alamamalarını göstermiştir.⁸⁹⁴

Eğin, aynı zamanda Konsolos James Brant'ın uğradığı duraklardan biri olmuştur. ılıman bir iklime sahip kasabanın ormanlık ve sulak alanlar açısından oldukça zengin olduğunu söyleyen Brant, ılıman bir iklime sahip kasabanın nadiren kar yağışına maruz kaldığını ve yaz aylarının serin geçtiğini ifade etmiştir. James Brant, 2.000'i Müslüman ve 700'ü Ermeni olmak üzere Eğin'in 2.700 haneden oluşan bir nüfusa sahip olduğunu da sözlerine eklemiştir. Kasabadaki tahıl üretiminin oldukça az olduğunu vurgulayan James Brant, taze yenilen ve aynı zamanda kurutulan akdut ağaçlarıyla dolu yerleşkede pekmez ve içki üretiminin olduğundan bahsetmiştir. Konsolos Brant, son olarak kasabada yaygın olarak görülen bir hastalıktan, guatrdan söz etmiştir.⁸⁹⁵

2.3.21. **Erzurum**

Erzurum, birden fazla akarsuyun geçtiği geniş ve oldukça bereketli bir ovanın ortasında olması, yakın çevresinde kaliteli atlar ile küçük ve büyükbaş hayvanların yetiştirilmesi, İran yolunun kontrolüne hâkim olması ve Anadolu'nun İstanbul'a açılan kapısı olarak görülmesi nedeniyle oldukça önem arz etmiştir. Dönemin önemli ticaret merkezlerinden Tahran ile olan bağlantısı da eklendiğinde Erzurum'un 19 yüzyılın başından itibaren sürekli ziyaret edildiğini söylemek yanlış olmaz. Kasabaya gelen seyyahların notlarına bakıldığında birbirine yakın zamanda gerçekleştirilen birçok hareketliliğin olduğu görülmektedir. Bu durum mevcut bilgilerin karşılaştırılması ve sonucunda elde edilen verilerin güvenilirliğinin ortaya konulması anlamında önem teşkil etmektedir.

İngiliz Konsolos James Brant, Paşalık olması nedeniyle Erzurum'un paşalık sınırlarını göz önünde bulundurarak kasabanın kendisinden önce bölge hakkında bilgi vermeyi tercih etmiştir. Geniş ve bereketli ova üzerinde yer alan Paşalık dâhilinde önceki yıllarda yüzün üzerinde kalabalık ve gelişmekte olan köy varken, ziyaretini

⁸⁹⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 28,32,35.

⁸⁹⁵Brant, *a.g.m.*, s. 204.

gerçekleştirdiği 1835 yılı itibarıyla köylerin çoğunun terkedilmiş olduğunu söyleyen Konsolos Brant, çoğu köyün nüfusunun da yarı yarıya azaldığını dile getirmiştir.

Denizden yüksek bir mevkide bulunmasından dolayı bölgedeki iklim şartlarının sert olduğu bilgisini veren James Brant, toprak tipinin değişiklik gösterdiğinden bahsetmiştir. Kasabanın bulunduğu, dağlara yakın olan ovanın kuzey kesiminde buğday üretiminin fazla olmadığını söyleyen konsolos, nehre yakın olan aşağı kesimde çok daha fazla üretim gerçekleştiğini vurgulamıştır. Erzurum'un tabiri yerindeyse dönem itibarıyla küllerinden yeniden doğmaya çalıştığını ifade eden James Brant, 1827 yılında 130.000 olan nüfusun, 1835 de, 15.000'i geçmediği bilgisini vermiştir. Konsolos Brant, kasabanın küçük bir bölümünün surlarla çevrili olduğunu, çoğunluğu dışarda kalan kesimde ise pazarlar ile hanların yer aldığını sözlerine eklemiştir.⁸⁹⁶

Erzurum'a ulaşan John Macdonald Kinneir, birkaç vasat ve harabeyi andıran sokaktan geçtikten sonra posta merkezine ulaştıklarını belirterek, burada beklerken rehberleri olan tatarı, paşaya gönderip bir konak talep ettiklerini dile getirmiş; konak için yarımı beklemek zorunda oldukları haberi gelince de bunu kabul etmediklerini ve paşanın Ermenilerin başı olan kişiyi gönderip kendilerine Ermeni mahallesinde bir yer bulmasını emrettiğini dile getirmiştir. Konforlu bir odaya yerleştirildikleri bilgisini veren Kinneir, Erzurum'un Ermenistan olarak adlandırdığı Anadolu topraklarındaki en büyük şehir olduğunu vurgulamış; bazı yerlerde taştan bazı yerlerde ise kerpiçten yapılmış evlerin küçük ve vasat durumda olduğunu, pencerelerde cam yerine kâğıt kullanıldığını belirterek; şehrin surlarla çevrili olduğunu ve Türk nüfusun büyük kesiminin bu alan içinde yaşadığını dile getirmiştir.

Kinneir, 15.000 Müslüman, 3.700 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve 350 Rum ailenin yaşadığı Erzurum'da Ermenilerin iki, Katolik ve Rumların birer kilisesi, 50 cami, 20 han ve 17 hamam olduğu bilgisini vermiştir. Büyük baş hayvanlar ile atların kasabada çokça bulunduğunu ve fiyatlarının ucuz olduğunu söyleyen Kinneir,

---

⁸⁹⁶Brant, *a.g.m.* s. 200, 201.

hayvanlar için yem ile tahıl ürünlerinin de civar köy ve kasabalarda stoklandığı bilgisini vermiştir.

Yerli halkın yük arabalarını çekmek için öküzleri tercih ettiğini de belirten seyyah, bu bölgedeki yolların oldukça güzel olduğunu da sözlerine eklemiştir. Erzurum'da yaşayan halkın Türkiye'nin ve İran'ın büyük şehirleriyle ticaret yaptığını ifade eden Kinneir, bu şehirleri İstanbul, Bağdad ve Erivan olarak aktarmıştır. Kinneir, en temel ihracat malının deri ve bakır olduğunu, ithal edilenlerin ise pamuk, pirinç, ipek, şeker, kahve ve Avrupa kumaşları olduğunu aktarmıştır.⁸⁹⁷

Erzurum'un İran'la olan ticaret bağlantısı Henry F. Tozer tarafından da konu edilmiştir. Tozer, Erzurum'un bir mahallesinden geçtiklerini ve mahallenin tamamıyla İranlılara ev sahibi yaptığını söylemiş; bu halkın, nüfusun belirli bir bölümünü oluşturduğunu ve mevcut sayılarının 2.000 civarında olduğunu belirterek; İran ile yapılan mevcut ticaretin de bu kişilerin ellerinde olduğu bilgisini vermiştir. Henry F. Tozer'e göre, Erzurum, pirinç kaplama eşyalarıyla meşhur bir yerdir.⁸⁹⁸ Erzurum'un Anadolu'daki önemli ticaret merkezlerinden biri olduğuna dair bilgi H.F.B. Lynch'in kervanlar hakkında ifade ettiği şu cümleyle anlaşılmaktadır;

“İran Konsolosunun bana söylediğine göre Erzurum'dan yılda 30 ila 40 bin dolaylarında deve geçmektedir. Deve sahiplerinin kervanların ihtiyaçları için kasabada harcadıkları para yıllık 81.000 poundu bulmaktadır ve bu İran ticaretinin Erzurum'a kattığı değerdir.”⁸⁹⁹

Humpry Sandwith, Erzurum'a yaklaştığında oldukça büyük bir kasabaya geldikleri izlenimine kapılarak heyecanlanmış, ancak içine girdikten sonra neredeyse İstanbul'dakilerin iki katı büyüklüğündeki köpekler tarafından karşılanması nedeniyle hayal kırıklığı yaşadığını dile getirmiştir.⁹⁰⁰ Kasabada 28 han, 13 hamam ve 70 cami

⁸⁹⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 366,367.

⁸⁹⁸Tozer, *Turkish...*, s. 411,412.

⁸⁹⁹Lynch, *a.g.e.*, s. 207.

⁹⁰⁰Sandwith, *a.g.e.*, s. 50,51.

olduğunu belirten Sandwith, Hristiyanlara özgü üç tane de kilisenin bulunduğu Erzurum'un oldukça önemli bir merkez olduğunu söylemiştir.

Sokakların diğer Türk şehirlerine nazaran geniş olduğunu dile getiren seyyah, çoğu yerde atlıların karşılıklı geçebilmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir. Sokakların yılın çoğunluğunda karla kaplı olması sonrasında erimesiyle oluşan su birikintilerinin mevcut pislikleri atmasının sokakların oldukça temiz olmasına imkân tanıdığını dile getiren seyyah, buna nazaran ara sokakların oldukça dar olduğunu, evlerin, halkın fakir olması nedeniyle de kerpiçten yapıldığını ifade etmiştir.

Soğuk havalarda aile bireylerinin birbirlerine sokularak uyduklarını, evin ortasına açılmış çukura koyulan tezeğin yakılması suretiyle de ısınmaya çalıştıklarını aktaran Humpry Sandwith, pencerelerin yağlı kâğıtlarla kaplandığını, her çatlağın soğuğu engellemek için kapatılmaya çalışıldığını söylemiştir.⁹⁰¹

Evlerde tezek yakılması, Charles Wilkinson'un notlarında da yer almaktadır. Erzurum için güzel bir ova üzerine kurulmuş büyük bir kasaba tabirini kullanan Charles Wilkinson, Haziran ayı olmasına rağmen çoğu yerin karlarla kaplı olduğu bilgisini vermiş; kasabada yakacak ağaç olmadığını, birkaç günlük mesafeden getirilen çam ağaçlarının yakıldığını ifade etmiştir. Ne bir ağacın, ne de bir çalının bulunmadığı kurak bir bölge olarak tanımladığı Erzurum'da halkın ısınmak için kullandığı tek yakıtın inek gübresi olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁹⁰²

Humpry Sandwith, Anadolu'da hemen her yerleşkenin kendisine özgü, ün yapmış bir özelliğinin olduğundan bahsederek, Erzurum'un da tertemiz ve bol olan su kaynakları ile tanındığı bilgisini vermiştir.⁹⁰³ Erzurum sokaklarındaki köpekler ve evlerin kerpiçten yapılmış olması, tıpkı Humpry Sandwith'in olduğu gibi William John Hamilton tarafından da farkedilmiştir. Hamilton, Erzurum'da evlerin tamamının kilden yapıldığını, düz çatılı ve alçak olan bu evlerin neredeyse yarısının harabe

⁹⁰¹Sandwith, *a.g.e.*, s. 61.

⁹⁰²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 88.

⁹⁰³Sandwith, *a.g.e.*, s. 67.

halinde olduğunu belirtmiş; dar ve kirli sokakların İstanbul'dakilere oranla çok daha vahşi olan köpeklerle dolup taşıdığını ifade etmiştir.⁹⁰⁴

Erzurum'un nüfusu yıllar içinde değişkenlik göstermiştir. 19.yüzyılın başlarında Anadolu'yu ziyaret eden Charles Wilkinson, Trabzon'dan beş günlük mesafede bulunan Erzurum'da 18.000 Türk, 6.000 Ermeni ve 400 Rum'un yaşadığı bilgisini verirken⁹⁰⁵ kasabayı 1829 yılın görme fırsatı yakalayan, Thomas Alcock, Erzurum için 60.000 nüfusa sahip bir kasaba tabirini kullanmıştır.⁹⁰⁶ 1852 yılında Erzurum'a gelen Robert Curzon, kasabada 30.000 ila 40.000 civarında nüfus olduğundan bahsederken; 1855 yılında Erzurum'da bulunan Humpry Sandwith, şehrin kendi içerisinde 14 kazaya bölündüğünü, 1.500 köye sahip yerleşkenin nüfusunun tam olarak kestirelemediğini ancak yapılan hesaplamalarda 30.000 Müslüman, 8.000 Ermeni, 200 Rum, 900 İranlı, 6.000 Asker olmak üzere toplam 45.100 kişinin yaşadığını belirtmiştir.⁹⁰⁷ 1877 yılında bölgeyi ziyaret eden Charles Ryan ile C.B. Norman da aynı rakamları telaffuz etmişlerdir. Robert Curzon, Erzurum'da 2 Rum ve 2 Ermeni kilisesi bulunduğu ve St. George isimli bir tanesinin de tamamlanmak üzere olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁰⁸

25 yıl sonra kiliselerin sayısının onlarla ifade edildiği göz önünde bulundurulduğunda Erzurum'daki Hıristiyan nüfusun yıllar içinde artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Erzurum hakkında, özellikle nüfusu ile ilgili en detaylı bilgiyi H.F.B. Lynch aktarmıştır. Erzurum'a girdiklerinde Hıristiyan mahallesinden geçtiklerini ve burada büyük ülkelerin konsoloslarının yaşadığını söyleyen Lynch; kasabanın 1827'de 80 ila 100.000 kişiye karşılık gelen 16.378 aileye ev sahipliği yaptığını, bunun 19-24.000'inin Ermeni olduğunu belirtmiş; 1835'de Rus işgalinin neden olduğu azalmayla toplam nüfusun 15.000'e kadar gerilediğini, kasabada sadece 120 Ermeni ailenin kaldığını ifade etmiştir. H.F.B. Lynch, Erzurum'u ziyaret ettiği

⁹⁰⁴Hamilton, *Reserachers...*,s.177.

⁹⁰⁵Wilkinson, *a.g.e.* ,s. 89.

⁹⁰⁶Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828,1829*, Printed By Clarke and Son, Well Street, London, 1831, s. 121,124.

⁹⁰⁷Sandwith, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁰⁸Curzon, *Armenia...*, s. 36,40.

1898 yılında, 5 - 6.000 kişilik garnizon haricinde, şehirde 40.000 kişinin yaşadığı bilgisini vermiştir. Resmi rakamlara göre 10.500 Ermeni, 26.500 Müslüman, 1.400 Fars ve 500 Rum yaşamaktadır.⁹⁰⁹ Seyyahın verdiği bilgileri resmi rakamlar olarak dile getirmesi, Erzurum'daki İran Konsolosu ile görüşmesi nedeniyledir.

Erzurum, 19.yüzyıl boyunca Tahran ile yapılan ticaretin bağlantı noktası olması nedeniyle hiçbir zaman önemini yitirmemiştir. 1877 yılı itibarıyla 40.000 kişilik bir nüfusun varlığından bahseden Charles Ryan, Ermenilerin sayıca çok olduğunu dile getirmiş; evlerin özellikle sıcak gecelerde ev halkı tarafından kullanılabilmesi için taştan ve düz çatılı olarak inşa edildiği bilgisini vermiştir. Charles Ryan, Ermenilerin kasabadaki etkisini, var olan sayısızca kilise ile ifade etmeye çalışmıştır.⁹¹⁰ 1877 yılının Mayıs ayında kasabayı ziyaret eden C.B. Norman, Charles Ryan gibi 40.000 kişilik bir nüfustan bahsetmiş; Hıristiyanların çok olduğunu bildirmesine karşın Müslümanların sayıca fazla olduğunu dile getirmiştir. Norman, ayrıca 19 hamam ve 45 caminin varlığı ile büyük bir kasaba olarak nitelendirdiği Erzurum'da sokakların kötü döşendiği ve kirli olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁹¹¹ Sokakların pis olmasında İstanbul'dakilerden çok daha fazla sayıda bulunan köpeklerinin etkisi olduğu bilgisini veren Norman, diğer seyyahların notlarına benzer olarak evlerin çoğunlukla taştan inşa edildiğini söylemiş, kanun gereği tek katlı inşa edildiklerini de ayrıca vurgulamıştır. Evlerin pencereleri nadiren camla kaplıdır. Kış mevsimi geldiğinde pencerelerin üzerleri yağlı kâğıtlarla örtülürken, havalar ısındığında içerisinin havalandırılması için bu kâğıtlar kaldırılır. Zenginlerin yaşadığı evler haricinde kalan diğer tüm evlerde her türden hayvanın ev halkı ile birlikte aynı çatı altında yaşadığını belirten C.B. Norman, bu durumun dayanılmaz olduğunu ifade etmiştir. Norman, Erzurum'da az sayıda dükkân bulunduğundan bahsetmiştir. Avrupa menşei malların bir ihtimal buralarda bulunabileceğini dile getiren Norman, pazarlarda kontrolün Ermenilerde olduğu bilgisini vermiştir. C.B. Norman, Erzurum'daki ticaret ve üretim kapasitesi hakkında da okuyucuları bilgilendirmektedir. Pirinç kaplama

⁹⁰⁹Lynch, *a.g.e.*, s. 206,207.

⁹¹⁰Ryan, *a.g.e.*, s. 326.

⁹¹¹Norman, *a.g.e.*, s. 30.

eşyaların üretimi açısından oldukça iyi durumda olan Erzurum'da çok güzel görünen şamdan ve minyatür gemilere rastladığını dile getiren seyyah, eyer, dizgin ve benzeri deri ürünlerin, Harput'tan getirilen ipek ve şarabın, İran'dan kilim ve tütünün, Van'dan kedilerin, Rusya'dan kürklerin ve Manchester'dan İngiliz malların Erzurum piyasasında önemli yere sahip olduklarını söylemiştir.⁹¹²

Rus işgalinin Erzurum'a verdiği zararı gözler önüne seren bir ifadeye James Bailie Fraser'in notlarında rastlamak mümkündür. Ermenistan'ın başkenti olarak nitelediği Erzurum'un perişan halde olduğunu söyleyen James B. Fraiser, kasabadaki evlerin neredeyse yarısının harabeyi andırıldığını belirtmiştir. Pazardaki dükkânların çoğunun kapalı olduğunu, ancak bu durumun hem Ramazan ayından hem de aşırı soğuktan kaynaklandığını ifade eden seyyah, kasabanın 1828-1829 yıllarındaki Rus işgalinden sonra bu hale geldiğini, öncesinde önemli bir ticaret merkezi olduğundan oldukça kalabalık bir yer olduğunu dile getirmiştir.⁹¹³

Erzurum'un ardından paşalık sınırları içerisinde en çok ziyaret gerçekleştirilen yerlerden birisi de Hınıs olmuştur. H.F.B., Lynch, Hınıs'ın önemli bir ticaret merkezi olduğundan bahsetmektedir. Koyun ticaretinin ana merkezi olarak belirttiği kasabaya, büyük şehirlerden özellikle de Şam'dan gelen tüccarların beraberlerinde getirdikleri çobanlarını gönderdiklerini, anlaşmaların Erzurum'da yapıldığını ve hayvanları alıp götürdüklerini ifade etmiştir. Kaymakamdan aldığı bilgiye göre Hınıs'ta 387 hane bulunduğunu belirten seyyah, 250'sinde Müslümanların 130'unda da Ermenilerin ikamet ettiğini söylemiştir.⁹¹⁴ John Macdonald Kinneir ise civardaki köyler gibi burada da Ermenilerin yaşadığını, ilk defa Avrupalı görmelerine karşın, meraklı olmakla birlikte saygılı davrandıklarını dile getirmiş; oldukça fakir ve kötü durumda olduklarını ifade etmiştir.⁹¹⁵

William John Hamilton, Tortum bölgesinde yer alan ve Yukarı Liskav ile Aşağı Liskav olarak iki ayrı yerleşimden oluşan ve günümüzde Erzurum'un Tortum

⁹¹²Norman, *a.g.e.*, s. 30-33.

⁹¹³Fraser, *a.g.e.*, s. 254.

⁹¹⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 187.

⁹¹⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 373.

ilçesine bağlı Sivri Köyü'ne ziyarette bulunmuş; kasvetli ve bunaltıcı bir nokta olarak tasvir ettiği bu köyün içinde bulunduğu 40 hanesiyle birlikte Erzurum'a sebze ve meyve temin ettiğini belirtmiştir.⁹¹⁶

Aşkale'ye giden John Macdonald Kinneir ve beraberindekiler, perişan halde bir yer olarak nitelediği bu yerde Türkler ve Ermenilerin ikamet ettiği bilgisini vermektedir. Evlerin bir farkla tıpkı diğer köy ve kasabalardaki evlere benzediğini belirten Kinneir, kerestenin çok olmaması nedeniyle çatıların kemerli yapıldığını ve küçük kubbeler şeklinde fırınları andırdığını ifade etmiştir.⁹¹⁷

Kinneir, civarda bulunan Karagöl ismindeki Ermeni köyünü ziyaret etme fırsatı yakalamış; genel olarak bu bölgede yaşayan halkın kaba ve misafirperver olmadığını, yolların ve toprağın iyi ve bereketli olduğunu, ancak bu avantajlara rağmen burada yaşayan halkın toprakla uğraşmayıp göçebe yaşayan kabilelerin sahiplenmesine imkân tanıdıklarını dile getirmiştir. Kinneir bir diğer Ermeni köyü olan "Leese" de ise halkın yoğun bir şekilde çalıştığını; pulluklar ve tırmıklarla toprağı sürdüklerini ifade etmiştir. Köylülerin çalışmalarını izleyen Kinneir, halkın tarım hakkında fazla bilgi sahibi olmadıklarını tespit etmiş; kullandıkları pulluğun dört tane öküz tarafından çekilen ahşap, oldukça basit bir alet olduğunu ifade etmiştir.⁹¹⁸

William John Hamilton, Erzurum civarında "Bardes" adında bir kasabadan bahsetmiştir. Burada Sultan Süleyman Kalesi ve yıkıntıların olduğunu söyleyen seyyah, 300 hanelik köyde halkın tamamının Türk olduğunu belirtmiş, tek uğraşlarının köknar ağacından arı kovani üretmek olduğunu ifade etmiştir. Kasabanın bulunduğu bölgenin coğrafi konumunun oldukça önemli olduğu bilgisini paylaşan William John Hamilton, Erzurum ve Kars'ın odun ihtiyacının buradan karşılandığını vurgulamıştır. William John Hamilton, Kars'a doğru hareketleri sırasında "Gushler" köyünden geçtiklerini söylemiş, buranın aslında yayla olduğunu ve Bardes kasabasında yaşayanların yaz döneminde buraya geldiklerini belirterek, kereste kesme işiyle

⁹¹⁶Hamilton, *Researches...*, s. 214.

⁹¹⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 361,362.

⁹¹⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 378,379.

meşgul olduklarını dile getirmiştir.⁹¹⁹Müslüman kesimin ikamet ettiği bir başka yerleşke Ketivan (Yastıktepe) Köyü'dür. Erzurum güzergâhı üzerinde bulunan köy, H.F.B. Lynch ve beraberindekiler tarafından ziyaret edilmiş; köyde yaşayan birkaç bin kişilik nüfus dışında başka bilgilere yer verilmemiştir.⁹²⁰

Austen Layard'ın Erzurum yöresi ile ilgili deneyimleri şu şekildedir;

“Hınıs Ovası'ndan aşağı doğru inerken geceyi geçirebileceğimiz bir Ermeni Köyü olan Köseli'ye uğradık. Daha önce köyün idaresine sahip olan bir Türk tarafından odada misafir edildik. Köseli'de yaşayanlar genel görünüşleri veya kıyafetleri açısından Kürtlerden çok zor ayırt edilebiliyorlardı. Refah düzeyleri iyi gibi görünüyordu ancak bölgedeki diğer köylerde olduğu gibi Rus savaşıdan sonra insanların Gürcistan'a göç etmesiyle çoğunlukla terk edilmişti. Sadece birkaç aile kısa süre önce geri dönmüştü, fakat hasatlarını topladıktan sonra büyük ihtimalle vergileri ödemek için sınırı tekrar geçeceklerdi. Ova çevresinde, topraklar çoğunlukla işlenmiştir ve temel ürün mısır ile haşhaştır. Etrafa serpili köyler harabe gibi görünmekle birlikte evler oldukça alçak ve çatılarındaki kurutulmuş gübre yığınlarıyla tamamen bir çöplüğü andırıyordu. Burada Kürtler ile Ermeniler eşit sayılarda yaşamaktaydılar ve her iki ırk da kuvvetli ve çalışkan olmalarına rağmen zor şartlar içinde geçimlerini sürdürüyorlardı.”⁹²¹

2.3.22. Eskişehir

John Macdonald Kinneir (1813), Eskişehir'in yukarı ve aşağı kasaba olarak ikiye ayrıldığını, her iki yakada da perişan halde, çoğu harabeye dönmüş kerpiçten evler bulunduğunu, kasabada dört tane hamamın bulunduğunu ve bunların aşağı kasabada bulunduğunu belirtmiştir.⁹²²

Eskişehir'in iki farklı yerleşim biriminden oluştuğuna yönelik bir başka bilgi de William Ainsworth'un notlarında görülmektedir. Söğüt'ten ayrıldıktan yedi saat

⁹¹⁹Hamilton, *Reserachers...*, s.189, 190.

⁹²⁰Lynch, *a.g.e.*, s. 193.

⁹²¹Austen H.Layard, *Discoveries Amongthe Ruins of Nineveh and Babylon*,Harper&Brothers Publishers, New York, 1871, s.14-16.

⁹²²Kinneir, *a.g.e.*, s. 38.

sonra Porsuk Çayı üzerindeki köprüden geçtiklerini ve Eskişehir'e girdiklerini belirten William Ainsworth, Eskişehir'in iki ayrı parçaya ayrıldığını, küçük olan kesiminde pazar, büyük bir han ve birkaç bina bulunurken; yarım mil uzaklıkta ve tepelerin yamacında bulunan büyük kesiminde ise, mezarlar ile geniş bahçelerin bulunduğunu belirtmiştir.⁹²³

William Ainsworth, Eskişehir'de lüle taşı ticaretinin yapıldığından bahsetmiştir. Lüle taşı üretiminin yapıldığı yerleri gezdiğini belirten seyyah, bu maddenin denizköpüğü olarak adlandırıldığını, bu ismin taşın beyaz renkli olmasından değil, suyun üzerinde yüzmesinden dolayı konulduğunu dile getirmiştir. Lüle taşı üretiminde özellikle Hıristiyanların rol oynadığını vurgulayan Ainsworth, Türklerin sadece bu mallardan toplanan vergilerle ilgilendiklerini sözlerine eklemiştir.⁹²⁴

Eskişehir'in ardından bölgede seyyahların uğrak noktası olan diğer kasaba Seyitgazi olmuştur. William Ainsworth, 600 hanesi bulunan ve türbesiyle meşhur olan kasabada nüfusun tamamının Müslüman olduğunu belirtmiş; halkın türbeye çok saygı gösterdiğini dile getirmiştir.⁹²⁵ Güzergâhı üzerinde küçük köylerden geçtiklerini belirten William Ainsworth, Hüsrev Paşa Köyü'nde bir handa durakladıklarını, 200 haneye sahip yerleşkede büyük bir kilisenin bulunduğunu ancak üzerine minare yerleştirilmesiyle buranın camiye dönüştürüldüğünü belirtmiştir.⁹²⁶

John Macdonald Kinneir de Seyitgazi'yi ziyaret eden seyyahlar arasındadır. Küçük ve önemsiz bir kasaba olarak tasvir ettiği Seyitgazi'nin nerdeyse yarısının harabe şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁹²⁷ Sivrihisar'ı 1.500 Türk ve 400 Hıristiyan'ın yaşadığı bir kasaba olarak tanıtan Kinneir, gece yarısına yakın bir zamanda kasabaya girmelerine rağmen Ramazan olması dolayısıyla Türklerin halen dışarlarda olduğunu

⁹²³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 56.

⁹²⁴Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 56.

⁹²⁵Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 59.

⁹²⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 60.

⁹²⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 42.

ve ağaya giderek konaklayacak yer talep ettiklerini, ağanın da rahat edebilmeleri için en iyi odanın hazırlanmasını emrettiğini söylemiştir.⁹²⁸

Charles Barkley, 1878 yılında uğradığı Eskişehir için yaşanacak iyi bir yer olmadığı vurgusunu yapmıştır. Bir nehrin yakasına kurulduğu için sıtma hastalığının sürekli salgın halinde olduğunu dile getiren seyyah, insanların sokaklarda bitkin, sıksa ve sanki bir ölüyü andırırçasına dolaştıklarını söylemiştir. Hıristiyanların Eskişehir ile ilgili bir başka çekincelerinin yerel yönetimin onlara toprak satın alma ve ev inşa etme hakkı vermemesi olduğunu belirten Charles Barkley, kasabadaki birkaç zengin Hristiyan'ın bu sorunu ticaret yaptıkları süre zarfında ev kiralayarak aştıklarını ifade etmiştir. Türkler içinse durum böyle değildir. Sıtma hastalığına razı olmaları durumunda Eskişehir'i Anadolu topraklarında yaşanacak en güzel yer olarak tanıtmaktadırlar. Toprak ucuz ve bereketli, en yakın limana olan mesafesi ticaret için engel teşkil etmemekte ve bölgede zengin lüle taşı rezervi bulunmaktadır.⁹²⁹

Charles Barkley, Sivrihisar hakkında da bilgi vermektedir. Nüfusun yarıdan fazlasının Türk, kalanının da Ermeni olduğu bilgisini veren seyyah, tepelere karşı inşa edildiğini ve sanki kayalık alanların evlerin arka duvarını oluşturmuş gibi görüldüğünü söylemiş; çatıların düz ve toprakla örtülü olduğu bilgisini vermiştir. Charles Barkley, ön tarafta bulunan evlerin genelde iki katlı olduğunu ifade etmiş; üst katların ev halkının yaz mevsiminde oturabilecekleri şekilde açık bir veranda olarak düzenlendiğini, alt katlarda ise küçük odaların bulunduğunu dile getirmiştir. 6.000 kişilik nüfusu ile küçük olmasına rağmen oldukça güzel bir yer olarak nitelendirdiği Sivrihisar'da halkın refah içinde yaşadığını ve bazılarının oldukça zengin olduğundan bahseden Charles Barkley, bu kazanımların Ankara keçisi yetiştirilmesi suretiyle elde edildiği bilgisini vermiştir.⁹³⁰

2.3.23. Giresun

⁹²⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 44,45.

⁹²⁹Barkley, *a.g.e.*, s. 67.

⁹³⁰Barkley, *a.g.e.*, s. 85,86.

John Macdonald Kinneir, Giresun'da kasabanın hemen girişinde evi bulunan ağanın yanında iki gün konakladıklarından bahsetmektedir. 700 hanelik nüfusu olan kasabada, 500 hanenin Türklere, 150 hanenin Rumlara ve 50 hanenin de Ermenilere ait olduğunu söyleyen Kinneir, Ermenilerin toplumun en çalışkan kesimi olduğunu vurgulamış; ancak Türklere gördükleri baskı nedeniyle kazandıkları paralar ile güzel, geniş bir ev ya da farklı diğer şeyler alamadıklarını, bu nedenle de kasabadaki evlerin neredeyse harabeyi andırıldığını belirtmiştir. Kinneir, Ermenilerin zenginliklerini saklamalarının Türk kasaba ve köylerindeki yıkıntı evlerin çokluğunun nedenini de bir nevi açıkladığını iddia etmiştir. Ekilmiş arazinin fazla olmadığını, tüketilen ekmeğin ise Kırım'dan getirilen Hint unuyla yapıldığını ifade eden seyyah, halkın kendi gemilerini üretmek suretiyle Kırım ile ticaret yaptığı bilgisini vermiştir.⁹³¹

Giresun, dönem itibarıyla sancak ya da paşalık olarak adlandırılan sınırlar dâhilinde yakınlarında bulunan köy ve kasabalarla da seyahatnamelere konu olmuştur. İngiltere'nin Trabzon Konsolos yardımcılığı görevinde bulunan Henry Suter, 1838 yılı Ekim ayında Trabzon'dan Erzurum'a doğru çıktığı yolculuğunda günümüzde Giresun'un bir ilçesi olan Şebinkarahisar'a kadar inmiş ve kasaba hakkında bilgiler vermiştir. Karahisar'ın civarda bulunan şap madenleri nedeniyle önceden Şaphane olarak bilindiğini söyleyen Suter, tıpkı diğer seyyahlar gibi yörenin coğrafyası hakkında detaylar vererek kasabaya girişlerini anlatmıştır. Dağlık bölgeden vadiye doğru inerken ahşap bir köprüden geçerek nehri aştıkları bilgisini veren Henry Suter, dar bir patika ve sonrasında meyve ağaçları ile dolu bahçelerin arasından geçerek kasabaya ulaştıklarını ifade etmiştir. Karahisar, yüksek bir tepenin eteklerine kurulmuştur. Kilden yapılmış 2.500 hanenin bulunduğu kasabada, 500 Ermeni, 50 Rum ve 1.950 Müslüman aile yaşamaktadır. Kasabada bulunan pazarlar büyük ve bir o kadar da kapsamlıdır. Tezgâhlar, bölgede üretilen pamuklu kumaşlar, Halep ve Şam'dan getirilen yünlü kumaşlar ve birkaç İngiliz mamulü ürünler ile doludur. Pazarlarda her ne kadar İngiliz ürünleri satılsa da yabancı ürünlere olan talep oldukça azdır. Karahisar'da İngiltere'den gelen pamuk ipliği işlenerek kumaş üretilmektedir.

---

⁹³¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 328.

Ağartılmamış basma ve çivit ithal edilirken, kasabada boyanan kumaşlar ülke geneline satılmaktadır.⁹³²

William John Hamilton ise Giresun yakınlarındaki Tirebolu hakkında bilgi vermektedir. Kasabanın 400 Türk ve 100 Rum hanesinden oluştuğunu belirten seyyah; aynı zamanda bir hamam, dört cami ve bir de Rum kilisesi olduğunu söylemiştir.⁹³³

2.3.24. Gümüşhane

Tarihi İpek yolu, Çin'den başlayarak Türkistan, Hindistan, Mezopotamya, İran topraklarından geçerek Azak Denizi, Hazar Denizi ve Karadeniz'deki limanlara uğradıktan sonra Avrupa'ya ulaşan çok önemli bir ticaret yoluydu. Bu yol, Anadolu'ya girdikten sonra çeşitli ara kollara ayrılmış; Anadolu'nun doğusundaki kollarından birini de Trabzon-Erzurum hattı oluşturmuştur. 13. yüzyılda Trabzon'dan başlayan bu kol, Maçka-Gümüşhane arasındaki dağ zincirini geçtikten sonra 30-32 günlük bir yolculuğun ardından Bağdat ve Tebriz'e sonrasında, Kazvin, Nişabur, Badahşan, Kabil veya Gazne üzerinden Hint limanlarına ulaşmıştır.

Tarih boyunca Trabzon'un aktif bir liman şehri olması ve Trabzon limanına gelen tüm malların Gümüşhane'den geçmek zorunda olması bölgenin gelişmesini beraberinde getirmiştir. 19.yüzyıldan itibaren bu yolun özellikle Avrupalı seyyahlar tarafından aktif bir şekilde kullanıldığını görülmektedir. Tabi bu duruma, Avrupalı seyyahların Osmanlı topraklarına olan ilgisinin etkisi büyük olmuştur. Bu nedenle sözü edilen yol 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Doğu topraklarını ziyaret eden Avrupalı seyyahların aktif olarak kullandığı bir yol haline gelmiştir. Bu dönemden itibaren çok sayıda Avrupalı seyyah değişik vesilelerle Doğuya seyahatlerde bulunmuştur.⁹³⁴

⁹³²Henry Suter, "Notes on A Journey from Erzurum to Trebizond by Way of Shebb-khaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat and Samsun in October 1838", *The Journal of The Royal Geographical Society*, John Murray Albemarle Street, Cilt 10, London, 1841, s. 436.

⁹³³Hamilton, *Researches...*, s. 257.

⁹³⁴Kemal Saylan, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Trabzon, Mart 2015, s. 20,21.

Gümüşhane hakkındaki ilk bildirimler, kasabanın sahip olduğu zengin maden yataklarıyla ilgili olmuştur. James Brant, kasabanın gümüş yataklarının etrafına kurulduğu bilgisini verirken, bölgenin aynı zamanda bakır ve kurşun bakımından da zengin olduğunu dile getirmiştir. Seyyahların ifadelerinde en dikkat çeken husus bu kadar zengin yatakların bulunduğu Gümüşhane’de üretimin oldukça az miktarlarda olmasıdır.

Devletin izlediği politikanın üretimin azalmasına neden olduğu görüşünü bildiren James Brant, her ne kadar işlenebilecek değerli madenler olsa da kullanılan yöntemlerin ilkelliğini bir Avrupalı olarak gören Humpry Sandwith’in tespitlerini doğrular ifadeler kullanmıştır.⁹³⁵

Humpry Sandwith, Gümüşhane’nin Anadolu’nun en önemli maden yataklarına sahip yerlerinden biri olduğunu ifade etmiş; bölgede bulunan yaklaşık 36 tane madenin çoğundan bakır çıkartıldığını, ancak bu madenlerde çalışan işçilerin Avrupalı mühendislerden yardım almadıklarını, modern tekniklerden de yararlanmadıklarını dile getirmiştir.⁹³⁶ Kasaba ve civarında yaşayanlar için bir iş imkânı yaratan madenler hakkında William John Hamilton ise şu bilgileri vermektedir. *“Gümüşhane’de bulunan gümüş madenleri, Türkiye’nin en meşhur madenleri arasında yer almaktadır. Buradaki madenler, aynı zamanda madencilikğin öğretildiği en iyi okullar olarak görülmektedir ve burada çalışmak için Anadolu’nun değişik yerlerinden insanların gelmektedir.”*⁹³⁷

Birçok kişiye iş imkânı yaratmasıyla Anadolu’nun gözde yerleşim yerlerinden olan Gümüşhane, surların içerisine inşa edilmiş kasabalardan biridir. John Macdonald Kinneir, Gümüşhane’nin kapısından geçtikten sonra uçurum ve kayalıkların ortasına kurulmuş kasabanın oldukça sıra dışı bir görünüme sahip olduğundan bahsetmiştir. Kasabanın idarecisi konumundaki kişinin evine gittiklerini ve bir süre bekledikten sonra ağaçların gölgesine kurulmuş ahşap bir platformun üzerine kilimlerini serip

⁹³⁵Brant, *a.g.m.*, s. 221.

⁹³⁶Sandwith, *a.g.e.*, s. 35,39.

⁹³⁷Hamilton, *Researches.*, s. 169.

oturduklarını belirten seyyah, kasabanın civarda bulunan ve hala aktif durumdaki gümüş madenleri nedeniyle bu ismi aldığını belirtmiştir.

Kasabanın 7.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunun söylendiği bilgisini veren Kinneir, 1.100 Rum ve 700 Ermeni'nin yaşadığını belirtmiştir. 5 han, 2 hamam, 4 Rum kilisesi ve 1 Ermeni tapınağının bulunduğu Gümüşhane'de evlerin biri biri üzerine yükseldiğini ifade eden seyyah, birçok Türk kasabasına göre buradaki evlerin daha iyi şekilde inşa edildiklerini vurgulamıştır.⁹³⁸

Evler hakkında Humpry Sandwith'in de notları bulunmaktadır. Seyyah, kasabanın küçük bir yerleşke olduğunu belirterek, evlerin taştan yapılmış kulübeler şeklinde inşa edildiğini, çatılarının da düz olduğunu belirtmiştir. Madencilik kasabanın en temel uğraşı olmasının yanında, yörede yetiştirilen ürünlerin de Gümüşhane'nin ülke çapında tanınmasında rol oynadığını dile getiren Humpry Sandwith, kasabanın armuduyla meşhur olduğu bilgisini vermiştir.⁹³⁹

2.3.25. Isparta

William John Hamilton, Afyon'dan sonra Isparta yönüne doğru ilerlemiş, Eğirdir'e yaklaştığında manzaranın güzel olduğunu ancak kasabaya girer girmez dar ve kirli sokakları görünce heyecanını yitirdiğini söylemiştir. Tamamı Türk olan 500 ila 600 haneli bir nüfusa sahip olan kasabadaki ağanın kendisini karşılamadığını, büyük ihtimalle görmek istemediğini, yerine görevlendirdiği kadının da bir konak tahsis etmeyerek bir gâvur için odanın yeterli olacağını söylediğini aktarmıştır. Hamilton, kasabanın uç noktasındaki gölde iki ada bulunduğunu ve çatıları kırmızı evlerin bulunduğu bu küçük adaların her birinde 150 hanelik nüfuslarıyla Ermeni ile Rumların yaşadığını söylemiş; gölde avladıkları en büyük balığın da 7 okka ağırlığındaki sazan olduğunu belirtmiştir.⁹⁴⁰

John Hartley, Isparta'da bir Rum kilisesini ziyaret ettiklerini, buradaki papazın Mora'dan geldiğini, papaza Rumca İncil verdiklerini ancak yöreye hâkim olan dilin

⁹³⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 348,349.

⁹³⁹Sandwith, *a.g.e.*, s. 35,39.

⁹⁴⁰Hamilton, *Researches...*,s. 482.

Türkçe olduğunu dile getirmiştir. Isparta’da yaşayan az sayıda Ermeni olduğundan da bahseden seyyah, bu kitleye ait küçük bir kilise olduğunu da sözlerine eklemiştir. Isparta’nın kavakların şehri olarak adlandırıldığını söyleyen John Hartley, ağaçların sayıca çok olduğunu ve evlerin aralarından yükseldiklerini belirtmiştir.⁹⁴¹

2.3.26. İskenderun

Frederick Arthur Neale, İskenderun civarındaki yerleşim yerlerinin tümünü gezmiş; yaz mevsimi için konaklanabilecek en uygun yeri aradıklarını belirten seyyah, en sonunda Beilan (Belen)’de karar kıldıklarını söylemiştir. İlk olarak Nergizlik Köyü’ne giden Frederick Arthur Neale, bu köyde Belen Beylerinin topraklarını işleyen Ermeni köylülerin yaşadığını ifade etmiş; aynı zamanda köyde İskenderun’dan gelen ve yazın sıcağı ile hastalığından kaçarak kalacak yer arayan birkaç Rum ailenin bulunduğu bahsetmiştir.

Seyyah, köylülerin bu ailelere evlerini ve bazen de mutfaklarını kullanma imkânı verdiklerini de söylemiştir.⁹⁴² Aşkarbeyli köyüne de uğrayan Frederick Arthur Neale, 18 hanelik bu köyün yükseğe kurulmuş olmasına rağmen aşırı sıcak olduğunu, sivrisineklerin çok olduğunu ve ikamet edecek gibi olmadığını söylemiştir. Sonrasında Akçay’a geçen seyyah, 7 hanelik bu yerin suyunun ve gölgeliğinin fazla ve iyi olduğunu belirtmesine karşın, sivrisineklerin çokluğu ve bazı hırsızların uğrak yeri olmasından dolayı burada da konaklamanın pek mümkün olmadığını dile getirmiştir.

Bir diğer köy olan Karaağaç’ta 3.000 kişinin yaşadığını belirten Frederick Arthur Neale, burada “Fellah” olarak adlandırılan Arapların ikamet ettiğini söylemiş; evlerin çok güzel ve düzgün inşa edildiğini, türlü türlü meyve ve sebze yetiştirildiğini fakat İskenderun’un havasının burada da hüküm sürmesinden dolayı aşırı sıcak nedeniyle bu köyde ikamet edemediklerini dile getirmiştir. Son olarak İskenderun’a 8 saat mesafede ve deniz kenarında bulunan Arsuz köyüne’ne uğradıklarını belirten seyyah, burada biri deniz kenarında diğeri iç kesimde olan ve aynı ismi taşıyan iki köy olduğundan bahsetmiştir. Küçük olan Arsuz’da 150 kişinin ikamet ettiği bilgisini

⁹⁴¹Hartley, *a.g.e.*, s. 291,292.

⁹⁴²Neale, *Eight...*, Vol. II, s.215.

veren seyyah, Kıbrıs ve Mısır'a odun ile kereste ihracatı yapılan bu yere tuz ithal edildiğini belirtmiş; diğer köyde ise nüfusun 2 bin kişi olduğunu söyleyerek, halkın mısır, ipek ve buğday üretimiyle geçimlerini sağladığını ifade etmiştir.⁹⁴³

Frederick Arthur Neale, ikamet etmek için seçtikleri Belen'in 3.500 nüfuslu bir kasaba olduğunu; nüfusun 3'te 2'sinin Ermeni ve 3'te 1'inin de Türk olduğunu belirtmiştir. Türklerin yaşadığı mahallenin tamamıyla Hıristiyanlarınkinden ayrıldığını ifade eden seyyah, iki grubun birbiriyle oldukça iyi geçindiğini, bahçeler ve benzeri yerlerde beraber vakit geçirebildiklerini dile getirmiştir.⁹⁴⁴

2.3.27. İzmit

İzmit'in oldukça büyük bir kasaba olduğu bilgisini veren John Galt, nüfusun 40.000'i geçtiğini söylemiş;⁹⁴⁵ kasabada üretilen başlıca ürünün İstanbul için hazırlanan kırmızı deri olduğunu ifade etmiştir. John Galt, İzmit'in Bağdat ticaret yolu üzerinde bulunduğunu, başkent ile deniz yolu bağlantısının bulunduğunu ve bu nedenle tüccarlar için önemli bir merkez olduğunu vurgulamıştır. Yolların iyi durumda olduğunu ve yük arabalarının rahatlıkla ilerleyebildiğini de söyleyen seyyah, deve ve atların da sayıca fazla olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁴⁶

Charles James Monk, İzmit'e doğru ilerlediklerini ve yolun oldukça bozuk olması⁹⁴⁷ nedeniyle bu girişimlerinde zorlandıklarını dile getirmiş ve İstanbul'a gidebilmek için bir gemi bulma umuduyla Karamürsel'e uğradıklarını, ancak devletin asker sevkiyatı için gemileri kullanması ve Karamürsel'in düzenli sefer yapılan bir liman olmaması nedeniyle gemi bulamadıklarını söylemiştir. Küçük bir ticari köy olan Karamürsel'in yetiştirdiği tahılı İstanbul'a ihraç ettiğini belirten seyyah, burada

⁹⁴³Neale, *Eight...*, Vol. II, s.217-224.

⁹⁴⁴Neale, *Eight...*, Vol. II, s. 246.

⁹⁴⁵John Macdonald Kinneir, 700 ailelik nüfusu olan İzmit'te 150 Rum, 50 Yahudi ailenin yaşadığını ifade etmiştir. bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 256,259.

⁹⁴⁶Galt, *a.g.e.*, s. 298.

⁹⁴⁷İzmit'teki yollar hakkında bildirilen iki farklı görüş, seyyahların kasabayı ziyaret ettikleri dönem ve mevsim ile açıklanabilir. John Galt'ın 1808 yılında uğradığı İzmit'e Charles James Monk 1848 yılında gelmiştir. Arada geçen 40 yıllık zaman zarfında yolların kalitesinde değişimlerin olması muhtemeldir.

kayıkçılarla yaptıkları pazarlıklar sonucunda Büyükkada'ya kadar gittiklerini oradan da gemiyle İstanbul'a geçtiklerini söylemiştir.⁹⁴⁸

William Ainsworth, İzmit ile yolculuğunu sürdürmüş ve büyük bir kasaba olarak nitelendirdiği bu yerin 30.000 kişilik nüfusa, güvenli bir limana sahip olduğunu söylemiş, hükümet için kereste ihtiyacının buradan karşılandığını belirterek Hıristiyan nüfusun da bulunduğunu ve kiliselerinin korunduğunu dile getirmiştir.⁹⁴⁹

Josiah Brewer, İstanbul'dan sonra uğradıkları en önemli yerleşim merkezi olarak belirttiği Darıca'nın bir kısmının İzmit Körfezi'nde diğer kısmının da kıyıda yükselen tepelere kurulduğunu söylemiş; evlerin yüksek ve geniş olmasına rağmen rahatsız edici olduğunu dile getirmiştir. Kazıklar üzerine yükseltilmiş evlerin açığa kalan alt tarafında ahır ve lağım bulunduğunu söyleyen Brewer, evlerin zeminlerindeki açıklıklardan alt tarafın görülebildiğini de belirtmiştir. Nüfusunun çoğunluğunun Rum, Türklerin ise birkaç yüz civarında varlığı söz konusudur diyen Josiah Brewer, her iki millete mensup kişilerin refah durumunun normalden iyi olduğunu da vurgulamıştır.⁹⁵⁰

2.3.28. Safranbolu

William Ainsworth, Safranbolu'ya ulaştıklarında postaevinin bitişiğinde bulunan hana yerleştiklerini, ancak burada rahat edemedikleri için şehrin yöneticisinden kendilerine Kral Köy olarak adlandırılan Hıristiyan kesiminden bir ikametgâh ayarlamasını talep ettiklerini bildirmiştir. Bu ifade şehirde, Anadolu'daki birçok yerleşim yerinde olduğu gibi Müslümanlar ile Hıristiyanların yaşadığı yerlerin ayrı olduğunun göstergesidir. Şehirde 3.000 Müslüman ve 250 Hıristiyan hanesinin bulunduğunu söyleyen seyyah Ainsworth, iyi bir pazarın, dört güzel caminin, birkaç mescidin, dervişler için tekkelerin, iki büyük han ile dört hamamın bulunduğunu da

⁹⁴⁸Monk, *a.g.e.*, s. 79,80.

⁹⁴⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 25.

⁹⁵⁰Brewer, *a.g.e.*, s. 163,164,166.

sözlerine eklemiştir. Şehirdeki temel ticaret malının safran olduğunu belirten William Ainsworth, şehrin isminin buradan geldiğini söylemiştir.⁹⁵¹

2.3.29. **Kars**

Kars, 19.yüzyılın başlarında, Henry Martyn'in notlarında Avrupa'yı andıran bir kasaba olarak görülmektedir. İran'dan başladığı yolculuğunda güzergâhı üzerinde bulunan Kars'a yaklaşırken bir Avrupa kenti izlenimine kapılan Martyn, bu hissini sadece kasabaya uzaktan baktığında değil, içerisine girdiğinde de devam ettiğini özellikle vurgulamıştır. Evlerin tamamıyla taştan yapıldığını belirten Henry Martyn, bazılarının sokaklara açıldığını söylemiş; yük arabalarının rahat ilerleyebildiği sokakların bulunduğu bilgisini vermiştir. Kasabada alışılmışın dışında oldukça yüksek duvarları olan bir hisar gördüğünü dile getiren seyyah, bu mevkiinin yüksek ihtimalle içerisinde binlerce mezar taşı olan bir mezarlık olduğu yönünde çıkarımda bulunmuştur.

Henry Martyn, kendisine eşlik eden mihmandar tarafından Kars'ın yöneticisine götürülmüş ancak müsait olmaması nedeniyle, kasabada ayrıcalıklı bir konuma sahip Ermeni bir adamın evine yönlendirilmiştir. Henry Martyn'in verdiği bilgiler ışığında bu Ermeni, elindeki emir sayesinde kasabadaki serbest mahallelerde konaklayabilme hakkına sahiptir. Bu durum Kars'ın da tıpkı Anadolu'daki çoğu yerleşim yerinde olduğu gibi Hıristiyanların ve Müslümanların ayrı ayrı yaşadığı farklı mahallelere bölündüğünün göstergesidir.⁹⁵²

Mahallelerin birbirinden ayrı olduğu gösteren bir başka ifadeye William John Hamilton'ın notlarında rastlamak mümkündür. Hamilton, kasabayı ortadan ikiye ayıran nehrin bir yakasında Ermenilerin yaşadığını söylemiştir. Kars'ın, yeşillik alanların olmaması, buna karşın koyu renkli bazalt tepelerinin bulunmasından dolayı kasvetli bir görünüme sahip olduğu izlenimine kapıldığını söyleyen William John Hamilton, evlerin tümünün kara bazalttan yapıldığını, özellikle Ermenilerin yaşadığı

⁹⁵¹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s.64,65.

⁹⁵²John Sargent, *A Memoir of The. Rev. Henry Martyn*, R.B. Seeley and W. Burnside, London, 1830, s. 483.

evlerinin kara kulübeler şeklinde tanımlanabilecek, uzaktan ayırt edilemeyen ve kayalara oyularak yapılan yapılar olduklarını belirtmiştir.

Henry Martyn ile William John Hamilton'un Kars hakkında verdikleri bilgiler incelendiğinde; her ikisinin de kasabanın Müslüman ve gayrimüslim kesime yönelik farklı mahallelere ayrıldığından bahsettikleri görülmektedir. Bununla birlikte Hamilton, 1835 yılında, Martyn'in aksine kasaba yollarının oldukça kötü döşenmiş taşlardan yapıldığını söyleyerek; şehrin surlar içine inşa edilen kısmında Rus istilası nedeniyle evlerin hemen hepsinin harabeye döndüğünü bilgisini vermiştir.⁹⁵³Söz konusu olan bu fark, seyyahların kasabayı ziyaret ettikleri tarihler göz önünde bulundurulduğunda anlam kazanmaktadır.

Arada geçen yaklaşık 25 yıllık zaman ve bölgede eksik olmayan Rus tehdidi, bu değişimin nedenlerini ortaya koymaktadır. William John Hamilton, Kars hakkındaki tespitlerini aktarırken duygularını da işin içine katmaktan kendini alamamıştır. Kaymakamın yaşadığı eve gittiklerini ve evin güzelliğinden oldukça etkilendiğini dile getiren seyyah, konağın bir Ermeni'ye ya da Rum'a ait olmasının onları daha çok memnun edeceğini söylemiştir. William John Hamilton Kaymakamın kendilerine verdiği bilgiye göre kasabada 3.000 ev ile 20 cami ve 4 hamam olduğundan bahsetmiştir.⁹⁵⁴

William John Hamilton ile aynı yıl içerisinde Kars'ı ziyaret eden İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant, önceden 8.000 aileden oluşan nüfusuyla daha kalabalık ve büyük bir kasaba olduğunu söylediği Kars'ta, Rus işgali sonrasında nüfusun 1.500 haneye kadar düştüğünü söylemiş; Hamilton'un dediği gibi evlerin harabeyi andırdığı bilgisini vermiştir. Kars'ta yaşayan Türklerin yönetilmesi zor bir millet olduğu yönünde duyumlar aldığını dile getiren James Brant, buna rağmen Paşa'nın halk üzerinde hâkimiyet kurduğunu ifade etmiştir.

James Brant, Kars'ın oldukça sert bir iklime sahip olduğunu söylerken, buna rağmen civarda bulunan verimli ovalarda buğday ve tahıl üretiminin yaygın olduğunu

⁹⁵³Hamilton, *Researches...*, s. 194.

⁹⁵⁴Hamilton, *Researches...*, s. 194.

ve bu ürünlerin Gürcistan'a ihraç edildiğini dile getirmiştir. Kars'ın yakın çevresinde verimli arazilerin çokça bulunduğu bahsedilen konsolos, takip ettiği yol boyunca birçok köy ve kasabaya rastladığını ve bir tanesi haricinde hepsinde Türklerin ikamet ettiğini belirtmiştir. Bu kasabalardan birinin günümüzde Pasinler olarak bilinen Hasan Kale olduğu bilgisini veren James Brant, bir zamanlar hatırı sayılır bir yer olarak nitelendirdiği yerde çoğu evin harabeyi andırdığını ve sadece 30 ailenin yaşadığını söylemiştir.⁹⁵⁵

2.3.30. **Kastamonu**

William Ainsworth, Kastamonu'da 12.000 hanenin olduğundan bahsetmiştir. Yaklaşık 48.000 kişilik bir nüfusa sahip şehirde Rumların 160, Ermenilerin ise 20 hanesinin olduğunu belirten seyyah, Rumların küçük bir kilisesi olduğunu, Ermenilerin ise ibadetlerini bir handa gerçekleştirdiğini söylemiştir. Şehirde 36 minarenin bulunduğu bilgisini veren seyyah, bunun yanında 24 tane de hamamdan söz etmiştir.

Kastamonu'daki en temel ticaret maddesinin Ankara'nınki kadar kaliteli olan yün olduğunu söyleyen William Ainsworth, erkeklerin bakırcılık, kadınların ise Adana'dan getirilen pamuk üzerinde çalıştıklarını belirtmiştir. Pamuklu basmaların ve deri tabaklamanın da yaygın olarak yapıldığı şehirde 32 tane basmahane ile 22 tane boyahane bulunduğunu söyleyen seyyah, tabaklama işinin aslında Taşköprü'de daha yoğun gerçekleştiği bilgisini vermiştir.⁹⁵⁶

William Ainsworth, Kastamonu'ya yakın olan Taşköprü kasabasına uğramıştır. 1500 haneden oluşan nüfusun tamamının Müslüman olduğunu belirten seyyah, kasabada 10 minare, 2 hane ve 2 hamamın olduğunu ifade etmiştir. Kasabadaki halkı deri tabakçıları ile nalbantların oluşturduğunu söyleyen Ainsworth, eskiden burada Hıristiyanların yaşadığını dile getirmiştir.⁹⁵⁷

⁹⁵⁵Brant, *a.g.m.*, s. 199,200.

⁹⁵⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 84.

⁹⁵⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 86.

Taşköprü'yü ziyaret eden bir diğer seyyah John Macdonald Kinneir'dir. Karadeniz kıyılarına doğru ilerlerken Taşköprü'ye uğrayan seyyah, 4.000 ailelik nüfusu olan kasabanın akarsu kenarına kurulmuş olduğunu belirtmiş; 13 cami, 1 han ve 1 hamamın bulunduğu Taşköprü'de halkın pamuk kumaş ve deri üretimiyle meşgul olduğunu söylemiştir.⁹⁵⁸

Bölgede görülen yerleşim yerleri arasında Tosya da bulunmaktadır. William Ainsworth, 9 saatlik bir yolculuğun ardından kafilesiyle birlikte Tosya'ya ulaştıklarını dile getirerek, 3.000'i Ermeni olmak üzere 20.000 nüfuslu kasabanın birçok camisi, mescidi, hanı ve hamamı bulunduğunu bilgisini vermiştir.⁹⁵⁹ Charles Wilkinson derlediği notlarda İngiliz Albay ve yeğenlerinin Tosya'ya uğradıklarından bahsetmiş; bir idareci tarafından yönetilen kasabanın 2 bin hanelik bir nüfusa sahip olduğunu belirtmiştir. Yüksek dağların eteklerine kurulmuş olan kasabada Türk ve Ermenilerin yaşadığını ifade eden Charles Wilkinson, burada 7 tane cami ile değişik türde han ve hamamların bulunduğunu, temel geçim kaynağının ise kumaş, deri ve kap – kacak imalatı olduğunu söylemiştir.⁹⁶⁰

2.3.31. **Kayseri**

19.yüzyılda Kayseri hakkındaki en erken notlara John Macdonald Kinneir'in seyahatnamesinde rastlanmaktadır. 1813-14 yıllarında Anadolu'yu gezen Kinneir, Kayseri'de evlerin taş ve harç kullanılarak yapılmasına karşın iç kısımlarının oldukça kötü görüldüğünü; kasabanın önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve Anadolu'nun farklı yöreleri ile Suriye'den gelen tüccarların burada üretilen gerek ham gerekse de işlenmiş halde satılan pamuğu satın aldıklarını söyleyerek kasabayı çok kısa ve öz bir biçimde tanıtmıştır.

Nüfusu hakkında tahmini bir rakam verebildiğini dile getiren seyyah 25.000 kişilik nüfusun 1.500'ü Ermeni, 300'ü Rum ve 150'sinin de Yahudi olduğunu ifade etmiştir. Sokakların oldukça kirli ve kötü koktuğunu söyleyen Kinneir, biriken çöp ve

⁹⁵⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 288.

⁹⁵⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 37.

⁹⁶⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 60.

gübrelerin suyun pisliği alıp götürmesine imkân vermediğini, ayrıca kasapların kesilen hayvanların artıklarını atması, ölü kedi ve köpeklerin vücutlarının kaldırılmamasının buna neden olduğu bilgisini vermiştir.

Kayseri'deki pazarda çok çeşitli sebzelerin satıldığını ve yörenin Anadolu'daki en verimli ve güzel meyveleri yetiştirdiğini belirten Kinneir, civar köy ve kasabalarda Rumların ikamet ettiğini de sözlerine eklemiştir.⁹⁶¹

1839 yılında Kayseri'ye ulaşan Ainsworth, Ermenilerin tarihi kayıt altına aldıklarını öğrenmiş ve kendilerinden 1 Ağustos 1835 Perşembe günü güneşin doğuşundan iki saat önce meydana gelen depremin detaylarını dinlemiştir. 10 saat artçı sarsıntıların sürmesinin ardından birçok minare ile yüksek yapının yerle bir olduğunu belirten William Ainsworth, 665 kişinin hayatını kaybettiği ifade etmiştir.⁹⁶²

Kayseri'yi 1835 yılında ziyaret eden Konsolos James Brant, William Ainsworth'un dile getirdiği depremden iki gün sonra kasabaya ulaşmış ve meydana gelen yıkıma bizzat şahit olmuştur. Kasaba halkının çevre köylere göç ettiğini ve kasabanın terkedilmiş halde olduğu bilgisini veren James Brant, başka bir kesimin de yine köyün dışında çadırlar kurmak suretiyle konakladıklarını söylemiştir. Halkın büyük bölümünün yaylada olması, büyük bir kaybı önlemiş, buna rağmen Kayseri'de 150, civar köyler de alındığında toplamda 400 kişi hayatını kaybetmiştir. James Brant'ın verdiği bilgi dâhilinde birçok evin yerle bir olduğu görülmektedir. Sağlam kalabilen bina olarak da neredeyse yok şeklinde bir ifade kullanılmıştır.⁹⁶³

Kayseri'nin büyük bir bölümü tahrip olmuş surlarla çevrili olduğunu ve duvarların içerisinde de saldırılara karşı koyması pek de mümkün görünmeyen bir kale bulunduğunu ifade eden James Brant, kasaba ve çevresinde İran işgalinin izlerini taşıyan birçok yapıyla karşılaştığını söylemiştir.

Bölge ikliminin ılıman olduğu bilgisini veren Konsolos Brant, John Macdonald Kinneir'in de vurguladığı gibi kasabada özellikle kavun, incir, üzüm ve nar gibi

⁹⁶¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 100-103.

⁹⁶²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 226.

⁹⁶³Brant, *a.g.m.*, s. 215.

meyvelerin yetiştirildiğinden bahsetmiştir. James Brant, bölgedeki toprakların bereketli ve iyi işlenmiş olarak değerlendirilemeyeceğini, ancak Kayseri'nin merkezinde durumun tam tersi şekilde geliştiğini belirterek, dağın tabanının boyamada kullanılan ve boyacı dikenini olarak bilinen bitkinin yetiştirildiği, Kayseri'yi de bu yönüyle meşhur eden bahçelerle dolu olduğunu belirtmiştir.

Dağın, binalar inşa etmek için kereste ve yakıt amaçlı kömür ve odun nimetlerini Kayseri'ye sunduğunu dile getiren Konsolos James Brant, kasabada 5.000'i Türk, 2.500'ü Ermeni ve 500'ü de Rum olmak üzere 8.000 hanenin bulunduğunu, civar köylerin de oldukça kalabalık ve büyük olduklarını ifade etmiştir. James Brant'ın notlarında en dikkat çeken husus Anadolu'nun diğer yerlerinden farklı olarak Kayseri ve çevresindeki Hıristiyan nüfusun zenginliklerini her yönüyle yaşamlarında yansıtmaları olmuştur.⁹⁶⁴

Ermeni nüfusunun Kayseri'deki varlığı kasabayı ziyaret eden tüm seyyahların eserlerinde görülmektedir. Anadolu'daki neredeyse tüm yerleşim yerlerinde olduğu gibi Kayseri'de de gayrimüslim kesimin yaşadığı ayrı mahalleler bulunmaktadır. Henry F. Tozer, Kayseri'ye ulaştıklarında ilk olarak paşanın yanına çıktıklarını ve odada Ermeni bir papazın hazır bulunduğunu, iyi İngilizce konuşan bu kişinin kendilerini alıp şehrin Ermeni mahallesinde bulunan evine götürdüğünü ve taştan yapılmış, oldukça geniş odaları olan eve yerleştiklerini söylemiştir.

Mevcut nüfusun 60.000 kişi olduğunu belirten Henry F. Tozer, bunların 16.000'inin Ermeni, 4.000'inin Rum ve geri kalanının Türk olduğunu ifade etmiştir. Kasabadaki Ermenilerin, evlerinde dahi Türkçe konuştuğunu, ancak köylerde Ermenicenin hüküm sürdüğünü söyleyen seyyah, Rumların da Türkçeyi sanki ana dilleriymiş gibi kullandıklarını dile getirmiştir.⁹⁶⁵

Bölgedeki gayrimüslim nüfusu seyyahların ilgisini fazlasıyla çekmiştir. William Ainsworth, Kayseri'deki Ermeni nüfusunun Rumların dört katı olduğunu belirtmiş, ancak civar köylerde bunun tam tersi bir durumun söz konusunu olduğunu

⁹⁶⁴Brant, *a.g.m.*, s. 215, 216.

⁹⁶⁵Tozer, *Turkish...*, s. 104, 107.

söylemiştir. Şehir merkezinde 1.100 Rum, 5.200 Ermeni ve 12.176 Müslümanın yaşadığını ifade eden Ainsworth, şehre bağlı köylere bakıldığında 5.730 Rum ve 287 Ermeni'nin olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁶⁶

Charles Barkley, Kayseri'yi perişan halde, yıkık dökük binaların olduğu bir yer olarak tanıtmaktadır. Kasabanın bulunduğu toprakların oldukça bereketli olduğunu dile getiren seyyah, buğday, arpa, pirinç ve pamuk üretildiğinden bahsetmiş; dağ eteklerinde bulunan bahçelerin de erik, elma, ayva ve badem bakımından zengin olduğunu ifade etmiştir. Karadeniz kıyısında bulunan Samsun limanı ile Anadolu'nun Akdeniz'deki dışa açılan kapısı Mersin'e olan uzaklığı nedeniyle Kayseri'de yetiştirilen tüm meyveler kasabanın kendi içerisinde ve civar köylerde tüketilmiştir. Bu, kasabada ihracatın olmadığı anlamına gelmemektedir. Kayseri'de üretilen pamuk, develer eşliğinde Mersin limanına taşınmış ve oradan da gerek İstanbul, gerekse yurtdışına gönderilmiştir.⁹⁶⁷

2.3.32. **Kırşehir**

Charles Barkley, Kırşehir'in bir yönüyle Anadolu'daki diğer kasabalardan üstün olduğunu dile getirmiştir. Batı Anadolu'da oldukça yaygın olan ve hemen her kasabada rastlanan ateşli hastalığın Kırşehir'de hiç görülmediğini ifade eden seyyah, bunun nedeni hakkında maalesef bir çıkarımda bulunmamıştır.⁹⁶⁸

Buna karşılık William Ainsworth, Kırşehir'in oldukça kötü bir durumda olduğunu belirtmiştir. Evlerin kerpiçten yapılmış barakalar şeklinde olduğunu, camisinin kırılmış minaresiyle bir harabeyi andırdığını, üç tane han bulunduğunu ancak hepsinin terk edildiğini, bedestenin ise iyi durumda olmasına karşılık kapatıldığını ifade eden seyyah; 3.500 ila 4.000 kişilik nüfusa sahip kasabada üç adet mescidin bulunduğunu söylemiş; kasabada yaşayan sadece bir Hıristiyan olduğunu,

⁹⁶⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 222.

⁹⁶⁷Barkley, *a.g.e.*, s. 156.

⁹⁶⁸Barkley, *a.g.e.*, s. 139.

onun burada bulunmasının sebebini de barut üretiminde çalıştırılması şeklinde açıklamıştır.⁹⁶⁹

2.3.33. **Konya**

John Griffiths, Konya'nın Anadolu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu ve şehrin surlarla korunduğunu belirtmiştir. Konya'nın geniş ve güzel sokaklara sahip olduğunu dile getiren Griffiths, dış mahallelerde Hıristiyan tüccarların kaldığı, iyi durumda olan hanların varlığından bahsetmiştir.⁹⁷⁰

Charles Leonard Irby, Konya'ya vardığında çok büyük bir kasaba ile karşılaştığını, bu kasabanın paşalığın başkenti olduğunu ve şehirde antik dönemden kalan duvarların da kullanıldığı bir kale olduğunu ve yerleşimlerin büyük bir kısmının bu kale duvarları içerisinde yapıldığını söylemiştir.

Kendileri için gerekli olan posta atlarının kalenin dışında bir yerde olduğunu bilgisini aldıktan sonra şehrin içerisine girmediklerini söyleyen seyyah, şehri gezme taleplerinin tercümanın Türk kasabaları içerisinde antik kalıntılar olmaz sözüyle isteksiz yaklaşması; başka tercümanları olmadığından halk ile bağlantı kuramamaları nedeniyle durumu kabullenmek zorunda kalmış ve kale içini gezmemişlerdir. Konya'da yaşayan halkın biraz kaba olduğunu hissettiklerini belirten Irby, aşırı mutaassıp olan bu halktan Tatar yardımcılarının fazlasıyla çekindiğini söylemiştir.⁹⁷¹

Burada Rum nüfusu bulunmaktadır ve civar yerleşkelerde birbirinden bağımsız 5 kilisesi bulunan bir Metropolit tarafından idare edilmektedirler.⁹⁷²

Irby, Konya'dan sonra geçtiği Karapınar'ın da kötü durumdaki evlerden oluştuğunu, postanenin de çok kötü durumda olduğunu ve burada iyi inşa edilmiş ancak zamanla harabeye dönüşmüş olan bir cami ile hanın bulunduğunu, bunların da geçmişte Hacca giden bir padişah tarafından yaptırıldığını söylemiştir.⁹⁷³ William

⁹⁶⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 160,161.

⁹⁷⁰Griffiths, *a.g.e.*, s. 276,277.

⁹⁷¹Irby, *a.g.e.*, s. 495.

⁹⁷²Leake, *a.g.e.*, s. 46-49.

⁹⁷³Irby, *a.g.e.*, s. 496.

Ainsworth, Karapınar'ın sürülerini yaz mevsiminde Karacadağ eteklerinde otlatan Türkmenlerin yaşadığı küçük bir kasaba olarak tanıtmıştır. Tek katlı ve oldukça iyi döşenmiş evlerin bulunduğunu belirten seyyah, güherçile işçiliğinin de yapıldığını belirtmiştir.⁹⁷⁴ Konya ile Tarsus arasında kasaba olarak nitelendirilebilecek tek yerleşim yeri olan Erkle (Ereğli)'nin şimdiye kadar gördükleri yerlere nazaran oldukça temiz olduğunu söyleyen Charles Leonard Irby, kasaba da güzel bir cami ile hanın bulunduğunu, topraklarının da oldukça zengin ve sulak bir yer olduğunu belirtmiştir.⁹⁷⁵ William Ainsworth da küçük bir pazarı bulunan, oldukça kötü durumda olan, 800 Müslüman ve 50 Ermeni hanesini barındıran Ereğli kasabasından bahsederek; burada da pek misafirperver olmayan bir Ermeni'nin evinde konakladıklarını dile getirmiştir.⁹⁷⁶

Charles Irby, Ereğli'den sonra Ulukışla'dan geçtiklerini söylemiş; burasının birkaç tane barakadan oluştuğunu, postanesinin yanında hacıların konaklaması için bir de hanın bulunduğunu onun haricinde bomboş bir yer olduğunu belirtmiştir. Bu bölgedeki dağların yüksek kesimlerinde yöre halkının üzüm yetiştirdiğini ve yol kenarlarına inerek gelen geçenlere bunları sattıklarını da eklemiştir.⁹⁷⁷

Köy halkının çocuklara az yemek verdiğini ve bu nedenle onları kendileriyle yemeğe davet ettiğini belirten seyyah, ertesi günün sabahında kısa bir yolculuk sonrasında Aksaray – Konya güzergâhında posta merkezi olan ve atların değiştirildiği Sultan Han'a ulaştıklarını söylemiştir. Sultan Han'ın eski bir kervansaray olduğu bilgisini veren William Ainsworth, bir Bey ile haremının orada yaşadığını ve içeri girmek için müsaade alamadıklarını söylemiş, ancak yaşlı beyin hasta olduğunu öğrenip kendisini tedavi edebileceklerini söyleyerek içeriye girme fırsatı yakaladıklarını ve birkaç ilaç ile yaşlı adamın ağrılarına yardımcı olduklarını ve içeriyi gezdiklerini belirtmiştir.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴Ainsworth, *a.g.e.*, Vol.II, s. 69.

⁹⁷⁵Irby *a.g.e.*, s. 498.

⁹⁷⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 70,71.

⁹⁷⁷Irby *a.g.e.*, s. 499.

⁹⁷⁸Ainsworth, *a.g.e.*, Vol.II, s. 192,193.

Willaim Ainsworth, Aksaray – Konya arasında bulunan ve tamamıyla Rumların ikamet ettiği Orta Köy’e uğradıklarını ancak köye girmeleriyle birlikte halkın korku içinde evlerine kapanıp kapılarını kilitlediklerini söylemiştir. Aşırı yağan yağmura rağmen kendileriyle bir kelime bile edilmediğini ve pencerelerin dahi kapandığını söyleyen Ainsworth, sokak boyunca farklı kapıları çaldıklarını ancak kimsenin açmadığını, başıboş gezen birine rastlayıp hırsız değil Hıristiyan olduklarını söylediklerini ve sonrasında onun yardımıyla halkın evlerinden çıkarak kendilerinden özür dileyip onları kilisenin bitişiğindeki iyi bir odaya yerleştirdiklerini belirtmiştir.⁹⁷⁹

İncesu kasabasına uğrayan William Ainsworth, Türk ve Rumlara ait 750 hanelik bir yerleşimden bahsetmiş ancak Hristiyan nüfusun Müslümanlara oranla daha fazla olduğunu dile getirmiştir. Kasabadaki evlerin temiz ve bakımlı olduğunu belirten seyyah, aynı zamanda mağara evlerinin de bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁰

William Ainsworth, 500 hanelik nüfusuyla küçük bir kasaba olan Akşehir’de⁹⁸¹ de bulunmuş; 50 hanelik Ermeni nüfusu içerisinde konaklayacak bir yer aradıklarını ancak Ermenilerin kendilerine para teklif edilmesine karşılık bunu kabul etmediklerini ve misafirperver olmadıklarını belirtmiştir.

İlgın’a geçen Ainsworth ve beraberindekiler, tamamıyla Müslüman nüfusun bulunduğu kasabanın 400 hanelik bir nüfusa sahip olduğunu ve kasabanın girişinde Müslümanlar için kutsal olan birkaç yapının olduğunu, bunun yanında bir bedesten, bir pazar ve bir de hanın bulunduğunu belirtmiştir.

Güzergâhı üzerinde 250 hane nüfuslu Hanım Han (Lady’s Khan) ve 60 hane nüfuslu Lâdik’ten geçtiklerini söyleyen William Ainsworth, sonrasında Konya’ya doğru ilerlediklerini belirterek, bir Ermeni dairesine yerleştiklerini ifade etmiş; Konya’nın İzmir’den çok uzak olmayan Anadolu’nun harika şehirlerinden biri olduğunu vurgulamıştır. “Great Road” “Büyük Yol” üzerinde bulunduğu için birçok

⁹⁷⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 208.

⁹⁸⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 212.

⁹⁸¹Akşehir’in 1500 kişilik nüfusu ve güzel bahçeleri olduğunu söyleyen Kinneir, ancak köyün en temel özelliğinin sultan Beyazıt adına yaptırılan büyük cami ile medreseye sahip olmasıdır demiştir. bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 224,226.

Avrupalı seyyahın bu şehri ziyaret ettiğini söyleyen Ainsworth, Ankara, Kayseri, Kastamonu gibi yerleşim yerleriyle kıyasladığında Konya'nın çok daha yıkık dökük bir halde olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸²

Kinneir, Karaman'da evlerin vasat durumda olduğunu, kerpiç ve tuğladan yapıldıklarını, iklimin sağlıklı suyun da bol olduğunu söylemiş; 3.000 aileden oluşan nüfusunu Türk, Türkmen, Ermeni ve Rum halkının oluşturduğunu belirtmiştir. İzmir ve Tarsus ile ticaret bağı olan Karaman'da özellikle alt tabaka insanların giydiği mavi renkli pamuk kumaşların üretildiğini söylemiştir. Kinneir, tüccarların kullanımına sunulmuş 22 han ile 6 hamam ve birkaç caminin bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁸³

John Macdonald Kinneir, Konya'ya yaklaşırken geçtikleri ovada at yetiştiriciliği ile uğraşan ve koni şeklinde çadırlarda yaşayan Yörüklerin bulunduğunu belirtmiş; Konya'nın girişinde bir mil boyunca sıralanmış kerpiçten barakaları gördüklerinden bahsetmiştir. Modern şehrin sayı ve endam bakımından etkileyici camilere, okullara ve farklı kamu yapılarına sahip olduğunu belirten seyyah, evlerin ise tuğladan yapılmış kulübe ile kötü durumdaki sazdan barakalardan oluştuğu bilgisini vermiştir. Şehirdeki sayısız medresenin terk edilmiş olduğunu ve yıkılmak üzere olanların da bulunduğunu söyleyen Kinneir, sadece bir tanesinin, oldukça büyük bir yapı olan "Capan" medresesinin, kullanımda olduğunu ifade etmiştir.

Şehirde 30.000 kişinin yaşadığı bilgisini veren Kinneir, büyük çoğunluğun Türk olduğunu, az sayıda Hıristiyan bulunduğunu da sözlerine eklemiştir. Kinneir, şehirde dört hamam, iki kilise ve yedi han bulunduğunu söylemiş; fakat buna rağmen şehirde ticaretin yok denecek kadar az olduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁴

2.3.34. **Kütahya**

⁹⁸²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 63-65.

⁹⁸³Kinneir, *a.g.e.*, s. 211,212.

⁹⁸⁴Kinneir, *a.g.e.*, s. 216-222.

Kütahya, büyüklük olarak İzmir, Tokat ve Ankara'dan daha aşağı değerde olmasına rağmen Anadolu Beylerbeyi'nin konakladığı yer olması bakımından Anadolu'nun başkenti niteliğindedir.⁹⁸⁵

Charles Mac Farlane, Kütahya'da artan Ermeni nüfusundan ve ciddi boyutta azalan Müslüman nüfusundan bahsetmiştir. Kütahya civarındaki bereketli topraklar ile akarsuların olduğu vadi ve ovalardan söz eden seyyah, buralara el sürülmediğini, yol boyunca bir tek insana bile rastlamadıklarını, etrafta köy olduğu söylenmesine rağmen ne köye ne de bir eve rastlamadıklarını söylemiştir.⁹⁸⁶

George Keppel, Kütahya'ya uğrayan seyyahlar arasındadır. Kendisini kasabanın tanınmış kişilerinden bir Ermeni'nin ziyaret ettiğini ve yardımcı olduğunu belirten seyyah; Kütahya'nın sebzeleriyle meşhur olduğu bilgisini paylaşmış, burada yetişen lahanaların hayatında gördüğü en büyük lahana olduğunu da ayrıca vurgulamıştır.⁹⁸⁷

Keppel modern bir kasaba olarak tanımladığı Kütahya'da 1829-1830 yılı dâhilinde 8.000 hanelik bir nüfus yoğunluğu olduğundan bahsetmiş; burada Ermeni, Rum ve Türklerin yaşadığı bilgisini vererek; evlerden 410 tanesinin Ermenilere, 400 tanesinin Rumlara geri kalanında Türklere ait olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸⁸

George Keppel, Kütahya'dan sonra uğradığı Tatar Pazarcık köyünde taştan yapılmış harabe birkaç evin bulunduğunu, burada bulunan antik kalıntılar nedeniyle meraklarını engelleyemeyerek köyde kalmayı tercih ettiklerini belirtmiş, kaldıkları yerin büyükbaş hayvanların barındıkları ahırdan bölünmüş küçük bir oda olduğunu söylemiştir. Seyyah, yanlarında bulunan yardımcılarını köylülere göndererek devlet işi için gelmediklerini ve verecekleri tüm yemeklerin parasını ödeyeceklerini anlattırarak yiyecek talebinde bulunmuş ve köylülerin bunun karşılığında un çorbası, yumurtalı buğday yemeği ve tuzlu lahana menüsünü kendilerine sunduklarını belirtmiştir. Tatar

⁹⁸⁵Leake, *a.g.e.*, s. 141.

⁹⁸⁶Mac Farlane, *Kismet...*, s. 256.

⁹⁸⁷Keppel, *a.g.e.*,s. 180,181.

⁹⁸⁸Keppel, *a.g.e.*,s. 190.

Pazarcık köyü nüfusunun beş yaşlı köylü, eşleri ve birinin erkek çocuğundan oluşturduğunu ifade ederek, daha önceden oldukça kalabalık olan köyün Rus savaşı nedeniyle boşaldığını söylemiştir.⁹⁸⁹ George Keppel, Tatar Pazarcık köyünden sonra Susuzköy'e geçmiş, burada da taştan yapılmış ve sayıca 10'u geçmeyen evden bahsetmiştir.⁹⁹⁰

George Keppel, şimdiye kadar hiçbir Avrupalı seyyahın bilgi vermediğini söylediği Gediz'e uğramış, 800 hanelik nüfusa sahip kasabada yaşayan halkın tamamının Türk olduğunu dile getirmiştir. Seyyah, evlerin Türk topraklarının Asya kısmında kalan kısmında ilk defa karşılaştığı şekliyle düz çatılara sahip olduğunu vurgulamıştır. Gediz'in "Mahmudeotu"⁹⁹¹ ile meşhur olduğu bilgisini veren George Keppel, bu ürünün İngiltere pazarına sunulması amacıyla İzmirli Yahudi tüccar tarafından işletildiğini belirtmiştir. Gediz'den ihraç edilen temel ürünler olarak yün, terebentin, meşe palamudu, kereste, bal ve afyonu gösteren seyyah, kasabanın çevresinde üzüm bağları olmasına rağmen şarap imalatı için uygun olmadığını, bunun yerine güneşte kurutulan üzümün sirke ve pekmez yapımında kullanıldığını söylemiştir. George Keppel, kasabanın yaz aylarında oldukça sağlıksız bir hal aldığını belirtmiş, kasabadaki ana caminin antik tapınaktan kalan taşlardan yapılmış olduğunu söylemiştir.⁹⁹²

George Keppel, Gediz'den sonra yeni kurulan ve bu nedenle ismi Yeni Köy olan bir yerleşim yerine ulaştıklarını belirtmiştir. Kütahya'ya bağlı olan bu köyün afyon ticareti ile meşgul olduğunu söyleyen seyyah, 180 hanelik bir nüfusun olduğundan bahsetmiştir.⁹⁹³ Bir sonraki duraklarının Simav olduğunu belirten seyyah, 800 haneden oluşan kasabada 400'e yakın askerin ikamet ettiğinden bahsetmiştir.

⁹⁸⁹Keppel, *a.g.e.*,s. 196-200.

⁹⁹⁰Keppel, *a.g.e.*,s. 201.

⁹⁹¹Mahmude(Convoluulus Scammoniae), Anadolu'da yetişen bir bitkidir, kökü çizilerek mahmude sakızı elde edilir. (bkz. <http://dogalbitkiler.com/mahmude-bingoz-otu-sekamonya-mahmudiye/>. Erişim Tarihi: 01.12.2017)

⁹⁹²Keppel, *a.g.e.*, s. 240,241.

⁹⁹³Keppel, *a.g.e.*, s. 259.

Simav'dan Demirci'ye geçen George Keppel, kısa süre önce oldukça kalabalık bir kasaba olan ve yaklaşık 1.000 hanesi bulunan bu yerin askeri baskılar nedeniyle 500 hanesinin boşaldığını ifade etmiştir. Bölgenin olduğu gibi bu kasabanın da temel ticaret malının afyon olduğunu söyleyen seyyah, Türkiye'de yıllık afyon üretim miktarının 3.000 kasa olduğunu belirtmiş; halkın düşündüğünün aksine bunun çok az bir kısmının İngilizler tarafından tüketildiğini, çoğunun Çin'e gönderilmek üzere Doğu Hindistan Şirketi ve Amerikalılar tarafından alındığı bilgisini vermiştir.⁹⁹⁴

Tavşanlı'da adamları ve hayvanları dinlendirmek için durduklarını söyleyen George Keppel, kasabada 500 hane bulunduğunu, bunlardan 20 tanesinin Ermeni, geri kalanının ise Türklere ait olduğunu söylemiştir. Kasabanın isminin, temel ticaret malı olan kaliteli tavşan kürkünden aldığını belirten seyyah, büyük miktarda afyon üretiminin de yine bu kasabada yapıldığını belirtmiştir.⁹⁹⁵

John Macdonald Kinneir da Kütahya'yı Anadolu'nun başkenti olarak tanıtmaktadır. Kütahya'nın eskisi kadar kalabalık bir nüfusa sahip olmadığını belirten seyyah; 50 ila 60 bin kişinin yaşadığını, bu sayının 10.000'i Ermenilerin, 5.000'ini ise Rumların oluşturduğunu dile getirmiştir. Ermenilerin refah içerisinde yaşamalarına karşın Rumların fakir bir hayat sürdürdükleri bilgisini veren Kinneir, ticaretle uğraşan ve hükümete karşı asla mukavemet göstermeyen Ermenilerin Türkler arasında şüphe çekmediğini, ancak ayaklanmaya hazır olan Rumların ise sürekli kontrol altında tutulması gerektiği görüşünün hâkim olduğunu dile getirmiştir. Şehrin oldukça geniş bir alan üzerine yayıldığı bilgisini veren Kinneir, geniş ve iyi döşenmiş evlerin tıpkı İstanbul tarzında inşa edildiğini açıklamıştır. Dik sokakları olan Kütahya'da sayısızca çeşme bulunduğunu belirten seyyah, ayrıca şehirde 30 hamam, 20'si minareli olmak üzere 50 cami, 4 Ermeni ve 1 Rum kilisesi ile 20 han olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁹⁹⁶

2.3.35. Malatya

⁹⁹⁴Keppel, *a.g.e.*, s. 262-267.

⁹⁹⁵Keppel, *a.g.e.*, s. 387.

⁹⁹⁶Kinneir, *a.g.e.*, s. 236,237.

19. yüzyılda Malatya'yı ziyaret eden seyyahlar olmakla birlikte, kasaba ile ilgili elde edilen bilgilerin çok olduğu söylenemez. Malatya'nın daha çok günümüz sınırları dâhilinde bulunan ilçeleriyle, özellikle de Arapkir ilçesiyle, seyahatnamelerde yer aldığı görülmektedir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan ilki William Heude olmuştur. 1817 yılında Anadolu yolculuğuna çıkan seyyah, sırasıyla Arapkir, Malatya ve Sivas'a uğramış ve kasabalar hakkında kısa kısa bilgiler vermiştir. Heude'un notlarına göre Arapkir, kırmızı şarabıyla meşhur bir kasabadır. Malatya, bir zamanlar Anadolu'ya başkentlik yapmış olmasına rağmen, an itibarıyla her ne kadar kötü durumda olsa dahi, bölgenin önemli yerleşim yerleri arasında gösterilmektedir.⁹⁹⁷

1835 yılında Malatya'yı ziyaret eden İngiliz Konsolos James Brant ise Malatya'nın aslında Aspuzu⁹⁹⁸ ile birlikte tek bir kasaba olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir. Kasabada 2.800'ü Türk ve 1123'ü Ermeni olmak üzere toplamda 3.923 ailenin yaşadığı bilgisini veren Konsolos Brant, veba, kolera ve Kürt saldırılarının giderek nüfusun azalmasına neden olduğunu; oldukça geniş ve bereketli toprakların bu nedenle terkedildiğini dile getirmiştir. James Brant, Malatya'nın şimdiye kadar rastladığı en ıssız yer olduğundan bahsetmiş, sokakta bir canlıya rastlamanın mümkün olmadığını, yolları otların kapladığını ifade etmiştir.⁹⁹⁹

Malatya hakkında bilgi veren bir diğer seyyah 1839 yılında bölgede bulunan William Ainsworth'tur. Malatya'yı modern bir kasaba olarak tanıtan seyyah, güçlü surlarla çevrili yerleşkede 500 hane bulunduğunu söylemiş; 11.000 kişilik nüfusun 8.000'ini Müslümanların, 3.000'ini de Ermenilerin oluşturduğunu ifade etmiştir. William Ainsworth, Malatya'da yaşayan Müslümanların refah düzeylerinin oldukça iyi olduğunu ve gösterişli kıyafetler giydiklerini de sözlerine eklemiştir.¹⁰⁰⁰

Malatya'nın bulunduğu coğrafyada yer alan köy ve kasabalar hakkında da seyahatnamelerde bilgiler yer almaktadır. Çoğunlukla seyyahların güzergâhları

⁹⁹⁷Heude, *a.g.e.*, s. 239-242.

⁹⁹⁸Eski Malatya'nın (şimdi, Malatya iline bağlı ilçe merkezi Battal Gazi kasabası) bağlarının bulunduğu alan iken sonradan, 19. yüzyıl ilk yarımında, şimdiki Malatyakentinin kurulduğu yer. bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1993, s. 123.

⁹⁹⁹Brant, *a.g.m.*, s. 211.

¹⁰⁰⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 255,256.

üzerinde bulunan bu yerleşim merkezleri hakkında, önemli bir ayrıntı yoksa sadece nüfus ile ilgili bilgi verilmiş; detaylara girilmemiştir. Malatya'dan 36 mil uzaklıkta bulunan Hekimhan hakkında Konsolos Brant şu bilgileri vermektedir;

“Hekimhan, küçük ve görüldüğü kadarıyla fakir bir kasabadır. 250 Türk ve 35 Ermeni ailesi barındırmaktadır. Kasabada eski bir kale ile adını kendisini yaptıran doktordan alan İran stilinde bir han bulunmaktadır. Bölge dağlık ve kurak olmakla birlikte, kayaların tamamı kireç taşıdır. Üretilen şarap kaliteli değildir. Sert kış koşulları nedeniyle sadece birkaç meyve ile tütün yetiştirilmektedir.”¹⁰⁰¹

Halep'ten 270, Trabzon'dan 198 mil uzaklıkta bulunan Arapkir, deniz seviyesinden yüksek olması nedeniyle oldukça sert bir iklime sahiptir. Kışın fazla miktarda kar yağışına maruz kalan ve yazları da serin geçen Arapkir'de hasat zamanını 12 Temmuz olarak belirten James Brant, toprağın verimli olduğunu ancak kayalık bölgelerin fazlalığından sadece kasaba halkının tüketebileceği miktarda buğday yetiştirildiği bilgisi vermiştir.

James Brant, Arapkir'in meyve ağaçlarıyla dolu ormanlık bir alanın ortasında yer aldığını söylemiş; özellikle beyaz dutun yaygın olduğunu, pekmez ve içki üretimi için kullanıldığını dile getirmiştir. Kasabada, 1835 yılı itibarıyla, 4.800'ü Müslüman 1.200'ü de Ermeni olmak üzere toplamda 6.000 hanenin bulunduğu bahsedilen Konsolos Brant, Ermenilerin İngiliz ipliğinden pamuklu kumaş üretiminde çalıştıkları bilgisini vermiştir. Brant, bu kapsamda kasabada aktif çalışan 1.000 dokuma tezgâhı olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁰⁰²

1839-1840'lı yıllarda Arapkir Köyü'ne gelen William Ainsworth, 8.000 nüfuslu küçük bir köy olarak tanımladığı bu yerde 6.000 Ermeni'nin yaşadığından bahsetmiştir. Dar ve derin bir vadi üzerine kurulmuş köydeki tüm evlerin bahçeleri olduğu bilgisini veren Ainsworth, düz çatısı ve üzerinde mika sac bulunan evlerin güneşte parladığını ve güzel bir görüntü oluşturduğunu söylemiştir. Çok sayıda Hristiyan'ın yaşamasından dolayı bölgede çalışmanın da yoğun olduğunu belirten

¹⁰⁰¹Brant, *a.g.m.*, s. 212.

¹⁰⁰²Brant, *a.g.m.*, s. 205.

seyyah, Arapkir'in başta Halep olmak üzere diğer büyük kasabalara işçi yetiştirmesiyle meşhur olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁰³

1876 yılında Arapkir'e uğrayan Fred Burnaby ise, 3.000 hanelik nüfusa sahip köyün çok geniş bir alana düzensizce yayıldığını dile getirmiştir. Evlerin yamaçlara yapılmış olması nedeniyle sokakların uçurumlara baktığını ve yürürken düz çatılara sahip taştan yapılmış evlerin üzerlerinden geçildiğini de sözlerine eklemiştir. Evlerin çok geniş bahçelerle çevrelendiği bilgisini veren Fred Burnaby, farklı türde meyve ağaçlarının bulunduğunu ancak özellikle dut ağaçlarının dikkat çektiğini vurgulamış; köyün temiz olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁴

1866 yılında Arapkir'i ziyaret eden John George Taylor, kasabada 7.000 hane olduğunu, bunlardan 1.500 tanesinde Hıristiyanların yaşadığını belirtmiş; kasabadaki mahallelerin geniş bir araziye yayıldığını ifade etmiştir. Yöre halkının oldukça çalışkan ve girişimci olduğunu ifade eden seyyah, göç nedeniyle kasabada genç nüfusun olmadığını, sadece 1 ila 15 yaş arasındaki kız ve erkek çocukların kaldığını dile getirmiştir. Erkeklerin para kazanmak sonrasında da geri dönüp hayatlarının geri kalan kısmını refah içerisinde geçirmek için farklı yerlere çalışmaya gittiklerini belirten Taylor; Hıristiyanların ise babalarının İstanbul, Halep, Erzurum ve Kahire ile başlattığı ticareti yürüttüğünü ve durumlarının oldukça iyi olduğunu söylemiştir. Kasabada boştaki gezen, aylak insanların bulunmadığını özellikle vurgulayan seyyah; dağlık bir coğrafyaya sahip olmasından dolayı tarımın fazla gelişmediği bilgisini vermiş; yerel üretim olarak meyvelerin sayılabileceğini, ihtiyaç duyulan tahıl ürünlerinin de Harput'tan getirildiğini söylemiştir. Sanayi olarak 80 kadar dokuma tezgâhı bulunduğunu ifade eden Taylor, burada ipek ve pamukların işlendiğini dile getirmiştir.¹⁰⁰⁵

2.3.36. Manisa

¹⁰⁰³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 5.

¹⁰⁰⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 7.

¹⁰⁰⁵Taylor, *a.g.m.*, s. 311.

Manisa, bünyesinde bulundurduğu sayısızca ibadethane ile seyyahların ilgisini çeken bir kasabadır. Minarelerin görünümü ve çoğunluğun aksine sokakların geniş olması, Manisa'yı seyyahların gözünde oldukça güzel bir yerleşim yeri kılmıştır. Nüfusun çeşitliliği burada da kendisini göstermektedir. Charles Mac Farlane, her ne kadar 1828 yılı itibarıyla herhangi bir kaydın tutulmadığı Anadolu'da nüfus hakkında doğru bir tespit yapmanın mümkün olmadığını söylese de; kasabadaki hekim başının evleri dikkate alarak söylediği rakamları değerlendirmeye alıp; Manisa'da 33 bin kişinin yaşadığını, bunların 20 bininin Türk, 9 bininin Rum, 3 bininin Ermeni ve binden fazlasının da Yahudi olduğunu belirtmiştir. Bu sayının her ne kadar doğru olmadığını söylese de Charles Mac Farlane, kasabadaki cami ve kiliselerin sayısı ile pazarların kalabalık olmasını dikkate alındığında bu sayılara yakın bir netice çıkacağını düşündüğünü söylemiştir.¹⁰⁰⁶

Yaklaşık iki yıl sonra Manisa'da bulunan George Keppel ise Charles Mac Farlane'nin ifade ettiği rakamların oldukça altında bir değer dile getirmiştir. Keppel, genel olarak 3.000 hanelik nüfusa sahip Manisa'da Türk, Rum ve Ermenilerden oluşan bir kitlenin yaşadığı bilgisini vermiştir.¹⁰⁰⁷ Arundell, her ne kadar Türk nüfusunun oldukça fazla olduğunu ifade etse de net bir rakam telaffuz etmemiş, ancak gayrimüslim kesim hakkında edindiği bilgileri paylaşmıştır. 800 Rum, 350 Ermeni ve 100 civarında da Yahudi hanesinin bulunduğu kasabada, aynı zamanda nüfusun tamamına hizmet veren 33 cami, 1 Rum ve 2 Ermeni kilisesi ile 2 sinagog olduğu bilgisini vermiştir.¹⁰⁰⁸

Manisa, geniş sokaklarının yanında beyaz boyalı evleriyle seyyahların beğenisi kazanmıştır. Manisa için Türkiye'deki en güzel şehirlerden biri ifadesini kullanan

¹⁰⁰⁶Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 195.

¹⁰⁰⁷Keppel, *a.g.e.*, s. 294.

¹⁰⁰⁸Arundell, daha önce burayı ziyaret eden Tournefort ve Van Egmont'un yazdıkları ile kendi edindiği bilgilerin oldukça farklı olduğunu söylemektedir. Tournefort, Yahudi nüfusunun Yunan ve Ermenilerden fazla olduğunu ve 3 tane sinagogları bulunduğunu söylemiş; Van Egmont ise Manisa'nın İzmir kadar büyük olduğunu ve buradaki Yunan nüfusunun 100 hane ile sınırlı olduğunu ifade etmiştir. bkz. Arundell, *A Visit to...*, s. 194.

James Emerson, sokakların genişliği, evlerin beyazlığı, minarelerin çokluğu ve manzarasının güzelliği ile Levant'ın en güzel yeri olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁹

Manisa'nın dışında özellikle ana yollar üzerinde bulunan köy ve kasabalar hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Seyyahların uğrak yerleri arasında bulunan yerlerden biri Alaşehir olmuştur. Özellikle kilise sayısının fazla olduğu yerleşim yeri, çevre düzenlemesinin güzel olmasıyla adından söz ettirmiştir. Surlarla çevrili olan Alaşehir'de, Rum ve Türklerin varlığı söz konusu olmuştur. Arundell, küçük taşlardan yapılan bir sur içerisinden Alaşehir'e girdiklerini söylemiş;¹⁰¹⁰ ilk başta sokakların kirli olduğunu düşünmelerine rağmen yakınlaştıkça güzelliğinden oldukça etkilendiğini ve kasabaya "Güzel Şehir" demenin daha doğru olacağını dile getirmiştir.¹⁰¹¹ Yakın bir tarihte Alaşehir'de bulunan John Hartley'in kasabanın geneli hakkında yorumu tamamıyla Arundell'den farklıdır. Hartley, sokakların oldukça kirli ve taşların düzensiz döşendiğini söyleyerek duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir.¹⁰¹²

Arundell, Alaşehir'de ikamet eden Rum bir papazdan edindiği bilgilere göre kasabada 3.000 hanelik Türk ve 300 hanelik Rum nüfusunun olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰¹³ C.Cockerell, 1810 itibarıyla genel olarak 1.000 hanelik bir nüfusun varlığından söz ederken¹⁰¹⁴, John Griffiths, net bir sayı vermekten kaçınarak kalabalık bir kasaba ifadesini tercih etmiş; John Hartley, ise Türklerin nüfusuna değinmeyip, kasabada 300 hanelik Hıristiyan nüfusunun yaşadığını belirtmiştir.¹⁰¹⁵

Alaşehir, kendisini belirli dönemlerde ziyaret eden ve sayılarıyla ilgi çeken üveyik kuşları ile leylekleriyle meşhurdur. Arundell, kasabanın, evlerin çatılarında bulunan üveyik kuşu yuvalarıyla anıldığını söylerken¹⁰¹⁶, John Griffiths, güzergâhları boyunca evlerin üzerinde bulunan leylek yuvalarının dikkatlerini çektiğini, ancak

¹⁰⁰⁹Emerson, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁰¹⁰John Hartley, Alaşehir'in girişindeki sur kapısını doğrulamaktadır. 1820'li yıllarda bölgeyi ziyaret eden Hartley, kapının harabeyi andırıldığını söylemiştir. bkz. Hartley, *a.g.e.*, s. 305,308.

¹⁰¹¹Arundell, *A Visit to...*, s. 168-170.

¹⁰¹²Hartley, *a.g.e.*, s. 305,308.

¹⁰¹³Arundell, *A Visit to...*, s. 168-170.

¹⁰¹⁴Cockerell, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁰¹⁵Hartley, *a.g.e.*, s. 305,308.

¹⁰¹⁶Arundell, *A Visit to...*, s. 168-170.

Alaşehir’de sayılarının normalden fazla olduğunu ifade etmiş, Türklerin leylek yuvasının çok olduğu yerleri ayrıcalıklı olarak değerlendirdikleri bilgisini vermiştir.¹⁰¹⁷

Kasabadaki Rumların varlığı hemen her seyyahın notlarında görülmektedir. Rum halkının hiç olmadığı kadar yaşadıklarını söylemek doğru olur. Bunun nedeni kasabadaki kiliselerin sayısı ve Rum okullarının varlığıdır.

Alaşehir, Anadolu’da en çok kilisenin bulunduğu yerler arasında gösterilebilir. Arundell, kasabada,25 tane kilise olduğunu ifade etmiş; bunların sadece 5 tanesinde her hafta düzenli olarak ibadet yapıldığı bilgisini vermiştir. Arundell, ayrıca yılda bir kez tüm kiliselerde aynı anda ibadet yapıldığını da sözlerine eklemiştir.¹⁰¹⁸ 5 tane kilisenin aktif olarak kullanılması John Hartley tarafından da doğrulanan bir bilgidir. Pazar günleri ayin yapıldığından bahseden John Hartley, kasabadaki Rum okulunu da ziyaret ettiğini söylemiş bu okulda 30 ila 40 öğrencinin hazır bulunduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁹ Arundell, Papazın, son zamanlarda Alaşehir’deki Hıristiyan nüfusun giderek arttığını buna karşın Türk nüfusunun ise azaldığını ifade etmiştir.¹⁰²⁰

1826 yılında Alaşehir’de bulunan Arundell’in verdiği bilgiler ışığında, gayrimüslim kesimin Alaşehir’de dini açıdan oldukça rahat yaşadığı ve Türklerle aralarında ciddi boyutta bir anlaşmazlık olmadığı görülmektedir.

Arundell’in ziyaret tarihinden yaklaşık 16 yıl önce Alaşehir’de bulunan Charles Robert Cockerell, İzmir’den başlayarak Sart, Bozdağ ve ardından Alaşehir’e ulaştığını ifade etmiş; Bozdağ civarlarında deve güreşlerine tanıklık ettiğini, bu yörede genellikle Türkmenlerin yaşadığını ve kendisinin de bir gece çadırda onlarla birlikte kaldığını belirtmiştir. C. Cockerell, dönem itibarıyla evlerin inşasında kerpiç kullanıldığından bahsetmiştir. Ancak, evlerin olumsuz bir yönünden bahseden seyyah, evlerdeki farelerin başta kendileri olmak üzere insanların rahatını kaçırdıklarını söylemiştir.

¹⁰¹⁷Griffiths, *a.g.e.*, s. 260-262.

¹⁰¹⁸Arundell, *A Visit to...*, s. 171.

¹⁰¹⁹Hartley, *a.g.e.*, s. 305,308.

¹⁰²⁰Arundell, *A Visit to...*, s. 171.

Seyyah, Alaşehir’de bulunan termal su kaynaklarının ilgi gördüğünü ve suyun özellikle iskorbüt hastalığına iyi geldiğini ifade etmiştir.¹⁰²¹ Alaşehir’e giden seyyahların İzmir’den sonra Turgutlu ve Sart üzerinden kasabaya ulaştıkları verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu güzergâhı kullanan bir başka seyyah John Griffiths olmuştur. 18. yüzyıl sonlarına doğru İzmir’den ayrıldıktan sonra Turgutlu ve Sart güzergâhını takip edip sonrasında Alaşehir’e ulaştıkları bilgisini veren Griffiths, Nüfusu kalabalık olan kasabada pamuk ve kilimlerin işlendiğini, köylülerin boyama konusunda civardaki yerlere göre oldukça iyi olduğunu belirtmiş; kasabada bulunan hanların tamamının tüccarlar tarafından doldurulduğunu ve kalacak yer bulmanın oldukça zor olduğunu belirtmiştir. Griffiths, Alaşehir’deki kahvehane ile hamamların çokluğundan da bahsetmiştir.¹⁰²²

Manisa yöresinde bulunan hemen her yerleşim yerinde Rumların varlığı görülmektedir. Lidya’nın başkenti olan Sart’ta incelemelerde bulunduktan sonra bir Türk gencin rehberliğinde İzmir istikametine doğru giden Arundell, Marmara kasabasına uğradıklarını söylemiştir. Burada 400 ila 500 civarında ev bulunduğunu dile getiren Arundell; bunların 50 tanesinin Rumlara ait olduğunu belirtmiş; ayrıca 4 cami ile içerisinde iki tane papazın görev yaptığı bir de kilise bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁰²³

George Keppel ise Kula’da 11 cami ile 1.500 hane bulunduğunu söylemiş; dönem itibarıyla Kütahya’ya bağlı olan kasabadaki 150 hanede Rumların ikamet ettiğini dile getirmiştir.¹⁰²⁴ William John Hamilton, Kula için Bursa’dan sonra Rum nüfusu ile karşılaştığı ilk yer ifadesini kullanmıştır. Kula’nın 1.800 ila 1.900 aileden oluşan bir nüfusa sahip olduğu bilgisini veren William John Hamilton, bunlardan 600’ünün Rum olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁵ Rumların dışında az da olsa Ermenilerin de varlığından söz edilen Akhisar, seyahatnamelerde yer alan bir başka yerleşim yeridir. Arundell, Tiyatira’yı (Akhisar) çok çeşitli dükkânların olduğu büyük bir kasaba olarak

¹⁰²¹Cockerell, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁰²²Griffiths, *a.g.e.*, s. 260-262.

¹⁰²³Arundell, *A Visit to...*, s. 187.

¹⁰²⁴Keppel, *a.g.e.*, s. 342.

¹⁰²⁵Hamilton, *Researches...*, s. 137.

tanımlamıştır. Nüfus dikkate alındığında 300 Rum, 30 Ermeni ve 1.000 Türk hanesinin olduğunu söyleyen seyyah; bununla birlikte kasabada 9 cami ile 1 Ermeni 1 de Rum kilisesinin olduğu bilgisini vermiştir.¹⁰²⁶

Akhisar'ın nüfusu hakkında George Keppel'in verdiği bilgiler de önemlidir. Kasabada 1.000 hane bulunduğunu ancak bunların 300'ünün terk edilmiş olduğunu belirten seyyah, kasabadaki 500 gencin orduya alınmasının buna neden olduğunu aktarmıştır.¹⁰²⁷ John Hartley, Akhisar'da 300 Rum, 30 da Ermeni hanesinin olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁸

Charles Mac Farlane, günümüzde Manisa sınırları dâhilinde bulunan Kırkağaç'ın önemli bir kasaba olduğundan bahsetmiş ancak nüfusunun Bergama'ya göre daha az olduğunu ifade ederek, ikamet edenlerin yarısının Rum olduğunu söylemiştir. Rumlara ait ibadethaneler hakkında bilgi vermeyen C.Mac Farlane, Türklerin idaresinde olan 1 han, 1 cami, 1 hastane ve birkaç tane de çeşme olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁹ İzmir'e yakın olan ve limana inmek isteyen herkesin mutlaka geçmek zorunda olduğu bir kontrol noktası işlevi gören Turgutlu'da Rus savaşı öncesinde 2.000 hanelik bir nüfusun olduğunu ancak 1830 yılı itibarıyla 1.500 haneye kadar düştüğü George Keppel tarafından belirtilmiştir.

Nüfusun, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi olarak hemen hemen eşit parçalara bölündüğünü söyleyen seyyah, kasabanın Doğu'dan İzmir'e mal getiren kervanların geçiş noktası olduğunu ve pamuğu ile kavununun meşhur olduğunu dile getirmiştir.¹⁰³⁰ Sart, bölge genelinde nüfusun en az olduğu yerleşim yeri olarak kayıtlara geçmiştir. William John Hamilton, Sart antik kentini incelediklerini belirtmiş, buradaki tek yerleşimin birkaç Türkmen çadırı ile Rum bir değirmenciden ibaret olduğunu söylemiştir.¹⁰³¹ Benzer şekilde John Hartley, Sart'tan geçerken az

¹⁰²⁶Arundell, *A Visit to ...*, s. 189-191.

¹⁰²⁷Keppel, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁰²⁸Hartley, *a.g.e.*, s. 310,312.

¹⁰²⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 173.

¹⁰³⁰Keppel, *a.g.e.*, s. 323.

¹⁰³¹Hamilton, *Researches...*, s. 147.

sayıda kulübe gördüklerini, civarda Hıristiyan olmadığını sadece çalışan birkaç Rum gördüklerini ifade etmiştir.¹⁰³²

George Keppel, bölgedeki Yahudilerin varlığını da ortaya koymuştur. Bakıldığında, Türkler egemen ırk olmak üzere, Türkmenler, Rumlar¹⁰³³, Ermeniler ve Yahudiler Manisa ve civarında yaşayan milletler topluluğunu oluşturmaktadır. Bunun yanında çok farklı etnik bir gruptan söz edilmektedir. Charles Mac Farlane, Soma'nın çıkışında dağın eteğinde "Trachalla"¹⁰³⁴ isimli bir köye uğradığını ifade etmiş; buradaki insanların Müslüman olmalarına rağmen Yahudi gibi giyindiklerini ve kesinlikle Türklerden farklı gördüklerini söylemiştir. Bu kişilerin kendilerini Türklerden ve Rumlardan dikkatli bir şekilde uzak tuttuklarını ifade eden seyyah, burada yaşayanların komşu köylerde yaşayanlar ile hiçbir münasebetlerinin olmadığını özellikle vurgulamıştır. Bu halkın sürekli kendi aralarında evlilik yaptıklarını, dışarıya kız vermediklerini öğrendiğini söyleyen Charles Mac Farlane, başka yerden de gelin almadıklarını; Cuma günleri toplanıp camiye gittiklerini, Cumartesi gününü de tatil olarak iş yapmadan geçirdiklerini ifade etmiştir.¹⁰³⁵

Bölgenin ticaret hacmi, İzmir'e yakın olmasıyla doğru orantılı olarak yüksek olmuştur. Özellikle pamuk üretimi hemen her kasabanın başlıca meşguliyetidir. Üretilen pamuklar, İzmir pazarına gönderilmek suretiyle önemli ölçüde gelir elde edilmesine imkân tanımıştır. George Keppel, Akhisar'ın pamuk üretimiyle ün yaptığını ifade ederken¹⁰³⁶, aynı şekilde Turgutlu'da da kaliteli pamuk üretildiği bilgisini vermiştir.¹⁰³⁷

¹⁰³²Hartley, *a.g.e.*, s. 310,312.

¹⁰³³Bergama'dan sonra Soma'ya ulaşan Charles Mac Farlane, nüfusun yaklaşık 6 bin kadar olduğunu, bunun yarısını da Rumların oluşturduğunu söylemiştir. bkz. Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 170.

¹⁰³⁴Trakoula; Bizans İmparatorluğunun son piskoposlar listelerinde adı geçen bir kent. Geçen yüzyılda Rumlarca Trakhala, Türklerce Darkale diye anılıyordu; Soma'nın 3 km. güney yakınındadır. Son adı, Altınlı. Darkale, Trakhala'nın Türk ağzına uydurulmuştur. Trakhala adı ise, Rumca Trakhys (kaba; buradan:kayalık, taşlık) sözcüğünden türetilmiş görünüşte ise de, Hellen dilinde böyle bir sözcük yoktur ve Trakhala, daha eski olan Trakoula'nın çarpıtılmış biçimidir. bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitapevi, 1993, İstanbul, s. 797.

¹⁰³⁵Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 170.

¹⁰³⁶Keppel, *a.g.e.*,s. 284.

¹⁰³⁷Keppel, *a.g.e.*,s. 323.

James Emerson, kervan yolu üzerinde olması ve kaliteli pamuk üretiminden dolayı Turgutlu'nun tüccarlar için önemli bir merkez olduğunu söylemiştir.¹⁰³⁸ Arundell, Akhisar'da yaşayan Ermenilerin ticaret üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir. Kasabadaki Ermenilerin her ne kadar yabancı olarak nitelendirilse de, İran'dan getirdikleri mendil vb. ürünleri sattıklarını, bunun yanında pamuk ve yün ticareti ile de meşgul olduklarını belirtmiş; Akhisar'da fazlaca rağbet gören bu malları İzmir'e gönderdikleri bilgisini vermiştir.¹⁰³⁹

Charles Mac Farlane, Akhisar'a yakın olan Kırkağaç'ta pamuk ticaretiyle uğraşan oldukça zengin tüccarların varlığını dile getirmiştir.¹⁰⁴⁰ Pamuğun dışında özellikle kilim ve boya üretimi, kavun ve mısır yetiştiriciliği de seyyahların notlarında yer alan diğer ticari ürünler olarak dikkat çekmektedir. William John Hamilton, Turgutlu'da üretilen kavunların oldukça meşhur olup, İzmir'de değerlendirildiğini belirtmiştir.¹⁰⁴¹ Turgutlu'yu ziyaret eden bir başka seyyah Richard Burgess'tir. Kirli sokakları, iki güzel camisi ve bir pazarı bulunan Turgutlu sokaklarında armut ve kavunların bolluğundan insanların yürümekte zorlandığını ifade eden seyyah, önemli miktarda üretilen pamuğun da ana ticaret ürünü olarak dikkat çektiğini söylemiştir. 100 Yahudi ailesinin yaşadığı kasabada Yahudi nüfusunun arttığını belirten Burgess, bu durumu İzmir'deki veba salgınına bağlamıştır.¹⁰⁴²

Kula'da bulunan George Keppel, kasabanın donmuş lavdan inşa edildiğini belirterek, temel ticaret malının 40 ila 170 kuruş arasında satılan halı ile kilim olduğunu ifade etmiş; kasabanın kırmızı boyası ve İskenderiye'ye ihraç ettiği kırmızı terlikleriyle meşhur olduğu bilgisini vermiştir.¹⁰⁴³ Arundell, Kula ile ilgili ticaret olarak kilimler, kırmızı boya, ayakkabılar ve afyon ön plana çıkmaktadır şeklinde bir bilgilendirme yapmıştır.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸Emerson, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁰³⁹Arundell, *A Visit to...*, s. 189-191.

¹⁰⁴⁰Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 173.

¹⁰⁴¹Hamilton, *Researches...*, s. 150.

¹⁰⁴²Burgess, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁰⁴³Keppel, *a.g.e.*, s. 342.

¹⁰⁴⁴Arundell, *Discoveries...* s. 42.

Evler ve sokaklar hakkında çeşitli tasvirler bulunmaktadır. Refah düzeyi yüksek ve dolayısıyla yaşam alanları temiz olan kasabaların yanında sokakları oldukça pis durumda olan yerler de yok değildir. Kırkağaç Manisa arasında kalan Ayaköy’de evlerin oldukça güzel olduğunu söyleyen Charles Mac Farlane, mısır yetiştiriciliğinin yoğun olduğu köyde, Türkiye’de çok nadir rastlanan temizlik ve refahın mevcut olduğundan bahsetmiştir.¹⁰⁴⁵

William John Hamilton, Kula’nın dar sokaklarından ilerlerken siyah lavdan yapılmış evlerin varlığıyla oldukça kasvetli ve loş bir görünümünden bahsetmiş; evlerin çok düzgün döşenmiş taşlardan yapılan avlularla yollardan ayrıldığını ve etraflarının duvarlarla çevrelendiğini söylemiştir. Evlerin oldukça konforlu ve temiz olduğunu da ayrıca vurgulamıştır.¹⁰⁴⁶ James Emerson, modern bir yer olarak bahsettiği Turgutlu’daki sokakların ilginç bir şekilde pis olduğundan bahsetmiştir.¹⁰⁴⁷ Akhisar’a uğrayan John Hartley, binaların vasat durumda olduğunu, kendilerinin ikamet ettiği hanın o ana kadar konakladıkları en iyi han olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹⁰⁴⁸

2.3.37. **Mardin**

William Huede, Mardin’in 3 millik bir yüzölçümüne sahip olduğunu belirtmiş ve bir tepenin güney yakasında eski hisarların aşağısına kurulduğunu söylemiştir. Taştan bir duvar ile çevrelenen kasabadaki tüm evlerin taştan inşa edildiğini ifade eden William Heude, o ana kadar rastladığı evler içerisinde en güzel görünenlerinin Mardin’de olduğunu da sözlerine eklemiştir.

İnişli çıkışlı ve elverişsiz sokaklardan bahseden seyyah, buna rağmen temiz olduğunu belirttiği kasabada Ermeni, Türk, Arap ve Yahudilerin yaşadığını, nüfusun ise yaklaşık olarak 20.000 civarında olup, 2.000 hanede Müslümanların, 1.000 hanede ise Hıristiyanların bulunduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴⁹ Kasabayı ziyaret eden bir başka seyyah olan John Macdonald Kinneir de, Mardin’deki evlerin bir Türk kasabasına göre

¹⁰⁴⁵Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 174.

¹⁰⁴⁶Hamilton, *Researches...*, s. 137.

¹⁰⁴⁷Emerson, *a.g.e.*,s. 119.

¹⁰⁴⁸Hartley, *a.g.e.*, s. 310,312.

¹⁰⁴⁹Heude, *a.g.e.*, s. 226.

oldukça iyi inşa edildiğini söylemiş ve çoğunun oldukça eski olduğunu ifade etmiştir. Kinneir, Türk, Arap, Kaldeli, Yahudi ve Nasturilere ev sahipliği yapan kasabadan ayrılıp Musul'a hareket ettiklerini belirtmiştir.¹⁰⁵⁰

James Silk Buckingham, Mardin'in 20.000 nüfuslu bir kasaba olarak tanıtmaktadır. Nüfusun 3 te 2'sini Müslümanların oluşturduğu bilgisin veren seyyah, detaylı bir sınıflandırma yapma gereği hissetmiş ve Mardin'de 2.000 Süryani, 500 Ermeni, 1.000 Katolik Ermeni, 300 Keldani ve 400 Yahudi hanesinin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵¹

2.3.38. Mersin

Karadeniz kıyılarındaki gibi, Akdeniz'e kıyısı olan kasabalar da limana sahip olmaları nedeniyle belirli bir potansiyele sahip olmuştur. Bu kasabalar içerisinde Mersin gibi kalabalık ve insan sirkülasyonunun yoğun olduğu Tarsus da, ulaşım ve ticaretin kontrolünü sağlaması bakımından seyyahların ilgisini çekmiştir. Mersin bir liman kentidir. Bu nedenle, Anadolu dışından özellikle Suriye ve Mısır gibi farklı yörelerden gelenler için bir gümrük işlevi görmüş; aynı zamanda karantina kurallarının uygulandığı bir merkez olarak belirlenmiştir. Frederick Arthur Neale, Mersin'de bir limanın varlığını, İskenderun'dan deniz yoluyla 24 saat süren bir yolculuğun ardından Mersin'e ulaşmasıyla belirtmiş; karantina uygulamasını da kendisinin beş gün boyunca arındırılması için alıkonulmasıyla açıklamıştır. Kasabada ayrıca bir karantina hastanesi bulunmaktadır. Her ne kadar liman kenti olsa da küçük bir köy olarak adlandırılan Mersin, özellikle yaz aylarında Fransız gemilerinin uğrak yeri olmasıyla ün yapmıştır. "Turaç" kuşuyla meşhur olan Mersin aynı zamanda portakal ve dut ağaçlarının çok olmasıyla da anılmıştır.¹⁰⁵²

Christopher Cooke, Mersin nüfusunun dikkate değer ölçüde olduğundan bahsetmiştir. Kasabanın oldukça bereketli topraklara sahip olduğunu söyleyen seyyah, temel ticaret mallarının pirinç, kahve, şeker ve hırdavat olduğunu belirtmiştir. Modern

¹⁰⁵⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 433.

¹⁰⁵¹Buckingham, *a.g.e.*, s. 340,341.

¹⁰⁵²Neale, *Eight...*, s. 264-267.

bir kasaba olarak tanıttığı Mersin’de bazı binaların oldukça iyi durumda olduğunu ifade eden seyyah Christopher Cooke, kasabanın yakınlarında 300 deveden oluşan muazzam bir kervana rastladığını da özellikle belirtmiştir.¹⁰⁵³

Tarsus, hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle seyyahların üzerinde fazlaca durduğu kasabalar arasındadır. Nüfusu mevsimlere göre değişiklik gösteren kasabada kış aylarında 30.000 civarında insanın yaşadığı belirtilirken, gayrimüslim kesimin oldukça az olması dikkat çekicidir. John Macdonald Kinneir, 200 hanenin Ermeni, 100 hanenin Rum ve geri kalanın da Türk olduğu bilgisini vermektedir. Tarsus, Mersin’e oranla daha büyük bir yerleşim merkezidir. İnsanların belirli alışkanlıkları, kasabadaki yaşam tarzı hakkında fikir sahibi olabilmek adına önemlidir. Evler, genellikle tek katlı inşa edilirken, aşırı sıcaklarda köylülerin oturabilmesi için çatılarının düz yapıldığı bilinmektedir.¹⁰⁵⁴

Bahçelerinde mutlaka bir su kuyusu bulunması ve halkın kesinlikle akarsulardan su içmemesi, temiz içme suyunun şahsi teşebbüslerle elde edildiğinin göstergesidir.¹⁰⁵⁵ Tarsus, güzel evleri sayesinde modern bir görünüme sahip olmuştur; ancak köyün iç ve dış kesimlerinin pis görüldüğü, sokakların ölü kedi ve köpeklerle dolu olduğu Frederick Arthur Neale’nin notlarında ifade edilmiştir.¹⁰⁵⁶ Charles Irby, Neale’den farklı olarak kasabadaki modern görünümün aksine evlerin durumunu pek de iyi aktarmamıştır. Tarsus’ta binaların iyi olmadığını, yaşam için gerekli şartları bünyelerinde taşımadıklarını söylemiştir.¹⁰⁵⁷ John Macdonald Kinneir ise, sokakların oldukça dar olduğunu ve iki atının karşılıklı geçmesinin neredeyse mümkün olmadığını dile getirerek kasabanın bir diğer olumsuz yönünü vurgulamıştır.¹⁰⁵⁸

Ticaret, Tarsus için önemlidir. Charles Irby, kasabadaki hanların tüccarlarla dolu olduğunu ifade etmiş; ticaretin özellikle pamuğa dayalı olduğu bilgisini

¹⁰⁵³Cooke, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁰⁵⁴Kinneir, *a.g.e.*, s. 126-128, 132.

¹⁰⁵⁵Irby, *a.g.e.*, s. 505-507.

¹⁰⁵⁶Neale, *Eight...*, s. 264-267.

¹⁰⁵⁷Irby, *a.g.e.*, s. 505-507.

¹⁰⁵⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 126-128, 132.

vermiştir.¹⁰⁵⁹ Frederick Arthur Neale, Avrupa mallarının kasabaya getirilmesi adına Tarsus ile İzmir arasından bir ticaret hattı oluşturulduğunu ifade etmiş; aynı zamanda yetiştirilen kaliteli ve çok miktardaki büyük baş hayvanın da Suriye'ye ihraç edildiğini belirtmiştir.¹⁰⁶⁰ Bölgedeki Türkmen varlığı da seyyahların notlarına yansımıştır. Türkmenler, ürettikleri pastırmalar ile kasaba pazarına girmişler ve geçimlerini buradan sağlamaya çalışmışlardır.¹⁰⁶¹

Tarsus'ta Avrupalı nüfusun varlığı da söz konusudur. Bölgede tüccar olarak bulunduğu düşünülen bu kesimin konakladıkları süre zarfında kendilerini eğlendirmek için çeşitli aktiviteler düzenledikleri olmuştur.¹⁰⁶² Frederick Arthur Neale, Avrupalıların köpekler ile av kovalama ve yarış gibi aktivitelerle kendilerini eğlendirdiklerini belirtmiş; asıl uğraşın ise şahin gibi yırtıcı kuşların eğitilerek avcılık yaptırılması olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶³ Ne Avrupalılar, ne Türkler, ne de gayrimüslim kesim ayrı ayrı bir yorum bulunmazken genel olarak kasaba halkının, nazik, sakin ve iyi niyetli olduğu notlara yansımıştır.¹⁰⁶⁴

Bölge toprağın verimliliği açısından oldukça iyi durumdadır. Charles Irby, bu bölgedeki toprağın bereketli olduğunu, incir, portakal ve limon bahçelerinin her yanı kapladığını, bu bahçelerin ortasında kalan bir köyde ise insanların ağaçların altına yaydıkları yatak ve kilimlerde uyduklarını söylemiştir.¹⁰⁶⁵ Mersin ve Tarsus'un dışında başka yerleşim yerleri de seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir.

Silifke'nin yoksul ve perişan bir görünümü olmasına rağmen iyi durumda olduğunu söyleyen Charles Irby, burada fazla sayıda antik kalıntının bulunduğunu,

¹⁰⁵⁹Irby, *a.g.e.*, s. 505-507.

¹⁰⁶⁰Neale, *Eight...*, s. 264-267.

¹⁰⁶¹Irby, *a.g.e.*, s. 505-507.

¹⁰⁶² William Burckhardt Barker, Tarsus'ta az sayıda Avrupalı olduğunu doğrulamaktadır. Barker'ın ifadesine göre, Tarsus'taki Avrupalı nüfusunu İngiliz, Fransız, Rus, Frenk ve Napolili konsoloslar olduğunu söylemiştir. Az sayıda tüccarın da burada ikamet ettiği bilgisini veren seyyah, Avrupalıların buradan ayrılmamalarının nedenini, bir gün fevkalade yükselecek olan ticaret piyasında öncelikle çıkar sağlayacak kesim olmak istemeleri olarak belirtmiştir. bkz. William Burckhardt Barker, *Lares and Penates or Cilicia and Its Governors*, Ingram, Cooke and Co., London, 1853, s. 113.

¹⁰⁶³Neale, *Eight...*, s. 264-267.

¹⁰⁶⁴Irby, *a.g.e.*, s. 505-507.

¹⁰⁶⁵Irby, *a.g.e.*, s. 505-507.

insanların bu kalıntıların arasında kalan topraklarda tütün yetiştirdiğini belirtmiştir.¹⁰⁶⁶Güneydeki seyahatine Kelenderis Antik Kentiyle (Mersin –Aydınlık İlçesi) devam eden Charles Leonard Irby, burada bir gümrük ile 3-4 kadar evin olduğunu ve İstanbul’dan gelip Kıbrıs’a gitmeyen isteyen Tatarların ikamet ettiğini söylemiştir.¹⁰⁶⁷

Kıbrıs’a gitme fırsatı yakalayan Kinneir, dönüşte Aydıncık’a (Kelendri) uğramış, üç-dört kulübe ile Kıbrıs’a gitmek için uygun anı bekleyen Ermeni tüccarlarla dolu bir depodan başka hiçbir şeyin olmadığını dile getirmiştir. Gümrükçü’den başka bir görevlinin bulunmadığı köyde kalacak tek yerin tüccarların bulunduğu depo olduğunu belirten seyyah, herkesin deponun ortasında yakılan bir ateş etrafında oturduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁸

John Macdonald Kinneir, Akdeniz kıyısındaki Aydıncık Köyü ile Karaman arasındaki bölgede meşe, kayın, ardıç ve incir ağaçlarının yoğun olduğu ormanlık alanın varlığından bahsetmiş; yörede at, büyükbaş hayvan ve deve yetiştiren Türkmenlerin yaşadığını söylemiştir. Yolların oldukça bozuk ve yük arabaları için fazlasıyla elverişsiz olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁰⁶⁹

John Macdonald Kinneir, kıyı boyunca ilerlerken Mut’a uğramış; halkın kendilerinden sakındığını ancak bir kişinin kendilerine boş bir ev gösterdiğini ayrıca yiyecek bir şeyler getirdiğini söylemiştir. Kinneir ayrıca kasabada 200 kulübe bulunduğunu da belirtmiştir.¹⁰⁷⁰

2.3.39. Muğla

Muğla ve çevresi Batı Anadolu turuna çıkan seyyahların uğrak yerleri arasında yer almıştır. Genellikle, antik kalıntıların yoğun olarak bulunduğu bu bölge, arkeolojik kalıntılara ilgi duyan kişileri misafir etmiştir. Seyyahlar, antik kentleri inceledikleri

¹⁰⁶⁶Irby, *a.g.e.*, s. 523,524.

¹⁰⁶⁷Irby, *a.g.e.*, s. 528.

¹⁰⁶⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁰⁶⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 211,212.

¹⁰⁷⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 208.

gibi, en küçük yerleşim yerleri olan köylere dahi uğrayarak, köylülerin ellerinde olabilecek muhtemel tarihi eserleri görmek istemişlerdir.

Charles Thomas Newton, Muğla'da antik döneme ait araştırmalar yaptıklarını belirterek, Rum ailelerin evlerinde daha önceden bulunmuş madeni paraları incelediklerini ve bazılarını satın aldıklarını söylemiştir.¹⁰⁷¹ Bölge, çok büyük yerleşim yerlerine sahip değildir. Geniş bir yüzölçümüne yayılan küçük köy ve kasabaların bir araya gelmesiyle oluşan ve Likya olarak anılan bölgenin en önemli özelliği deniz suyunun çekilmesiyle oluşan sığ alanlar ve bataklıklar nedeniyle sıtmanın yaygın görülmesidir.

Charles Thomas Newton, bölgenin bu özelliğinden bahsederek, bataklık üzerine kurulmuş, perişan halde bir köy ifadesini kullanmıştır. Özellikle yaz aylarında sağlık için oldukça kötü koşullara sahip bir yer olarak dikkat çektiğini söyleyen Newton; zaten sayıca az olan halkın oldukça bitkin ve hastalıklı görüldüğünden bahsetmiştir. Her ne kadar olumsuz yönleriyle anılan bir yer olsa da Muğla yöresi sahip olduğu limanı dikkatleri çekmektedir. Newton, dünyadaki en güzel limanın burada olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁷² Muğla, gayrimüslim nüfusun yaşadığı yerler arasındadır.

Özellikle Rumların sayısı fazla olmakla birlikte Ermenilerin bulunduğu da notlarda yer almıştır. Muğla'yı ziyaret eden Charles Thomas Newton, kaymakamın kendisi ve beraberindekileri Rum bir sarrafın evine yerleştirdiğini dile getirmiştir.¹⁰⁷³ Yakın civarda ise sadece Türklerin yaşadığı bir köy söz konusudur. Charles Fellows Fethiye yakınlarındaki Üzümlü köyünde tamamıyla Türklerin yaşadığını sadece bir Rum'un bulunduğunu söylemiştir. Bu ilginç durumun nedenini araştıran seyyah, bu kişinin köyün suyollarında meydana gelen bir arızayı tamir etmek için orada olduğunu öğrenmiştir.¹⁰⁷⁴

Günümüzde Muğla sınırları dâhilinde bulunan Marmaris, seyyahların bölgedeki en çok uğradıkları yerlerden biri olmuştur. Francis Collins, Marmaris'teki

¹⁰⁷¹Newton, *a.g.e.*, s. 42, 43.

¹⁰⁷²Newton, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁰⁷³Newton, *a.g.e.*, s. 42, 43.

¹⁰⁷⁴Fellows, *An Account....*, s. 114.

evlerin oldukça düzensiz ve kötü inşa edildiklerini belirtmiş, fakat kasabada bulunan ve limanın her yerinden görülebilen caminin oldukça muazzam olduğunu vurgulamıştır. Kasabada farklı milletlerden insanların yaşadığını söyleyen Francis Collins, çoğunluğun Türk ve Rumlara ait olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷⁵

Verilen bilgiler ışığında Batı Anadolu'nun bu kesiminde koşullar ve yerleşim yerlerinin durumu pek de iyi değildir. Muğla ve Marmaris'in haricinde seyyahların bilgi verdikleri hemen her yer olumsuz niteliklere sahiptir. Charles Thomas Newton, Muğla Bodrum güzergâhı üzerindeki Güvercinlik'e ulaşmış ve burada bir gece konakladığını söylemiştir. Berbat durumdaki bir mezra olarak nitelediği bu yerin bir zamanlar köy olduğunu ancak dönem itibarıyla sadece üç hanenin kaldığını ifade etmiş; yerleşkede civar ormanlardan kesilen ve ihracatı yapılan çam kerestelerinin vergilerini toplamak amacıyla bir Türk gümrük ofisinin bulunduğundan bahsetmiştir.

Limanın güvenli olmasına rağmen yaşam koşullarının oldukça sağlıksız olduğunu vurgulayan seyyah Newton, denizin sürekli çekildiğini ve oluşan sığlığın mikroplu bir hava oluşturduğunu, bunun da sıtmaya yol açtığını söylemiştir. Ayrıca bu mezrada kaliteli bir içme suyunun olmadığını da sözlerine eklemiştir.¹⁰⁷⁶

Charles Fellows Sdyma Antik Kenti'nde (Fethiye'ye bağlı İzzettinköy'de bulunmaktadır) yaşamın oldukça yabani olduğunu ve kalıntıların arasında sadece iki, üç kulübenin bulunduğunu, buradaki insanların da sürekli sırtlarında tüfeklerle dolaştıklarını söylemiştir. Köylünün silahlanmasının nedenini sorguladığını belirten seyyah, bölgede vahşi hayvanların varlığının insanları önlem almak zorunda bıraktığını tespit etmiştir.

Charles Fellows sadece bu köyde her yıl en az 4-5 tane aslan ile kaplan öldürüldüğünü; bunun yanında kurt ve ayıların sayısının da oldukça fazla olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷⁷ Olumlu intibalar bırakan yerler de yok değildir. Özellikle halkın

¹⁰⁷⁵Collins, *a.g.e.*, s.183-187.

¹⁰⁷⁶Newton, *a.g.e.*,s. 46.

¹⁰⁷⁷Fellows, *An Account...*,s. 157.

çalışkan ve ticaret kapasitesinin yüksek olmasıyla gündeme gelen yerler söz konusudur.

Charles Thomas Newton, Güvercinlik'ten iki saat on dakikalık uzaklıkta bulunan Milas'a ulaşmış ve burası için mükemmel bir ova üzerine kurulmuş, güzel bir Türk kasabası ifadelerini kullanmıştır.¹⁰⁷⁸ Charles Fellows, Muğla'ya bağlı Elmalı ovasının Likya'daki en büyük yerleşke olduğunu ve burada binin üzerinde hane bulunduğunu, genellikle Ermeni ve Rumların yaşadığı bu bölgenin ticaret kapasitesinin oldukça yüksek olduğunu ve yollarda sürekli deve kervanlarına rastladıklarını belirtmiştir.¹⁰⁷⁹

Charles Fellows, Fethiye yakınlarındaki Xanthus Antik kentinde bulunan köyde¹⁰⁸⁰ incelemelerde bulunmuş ve buradaki insanların daha önce ziyaret ettiği yerlerdekine göre çok daha çalışkan olduklarını söylemiştir. Kullanılabilecek her parça toprağın sürüldüğünü belirten seyyah, bu halkın çalışkan olmasından kaynaklanan bağımsız görünümünün kendilerini zora soktuğunu, yiyecek ve içecek için para ile satın alma yolunun pek işe yaramadığını belirtmiştir.¹⁰⁸¹

2.3.40. Muş

Muş, bir Paşalık olarak birden fazla köy ve kasabayı bünyesinde bulunduran ve Türklerin yanında Ermeni ile Kürt nüfusunun yoğun olarak görüldüğü yerleşim merkezlerinden biridir. Henry F. Tozer, Muş'un 800'ü Ermeni olmak üzere 3.000 hanelik nüfusuyla büyük bir kasaba olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁸²

Ermeniler, tıpkı Anadolu'nun çoğu yerinde olduğu gibi kasabanın çalışan nüfusunu oluşturmaktadır. H.F.B. Lynch, azınlık olarak yaşayan Ermenilerin, esnafılık, işçilik ve demircilikle uğraştıklarını dile getirmiştir. Sıvacıların, ustaların ve marangozların hep Ermeni olduğu bilgisini veren Lynch, pazardaki dükkânların

¹⁰⁷⁸Newton, *a.g.e.*,s. 47.

¹⁰⁷⁹Fellows, *An Account...*,s. 230.

¹⁰⁸⁰Fethiye'ye bağlı Kınık köyüdür.

¹⁰⁸¹Fellows, *An Account...*,s. 175.

¹⁰⁸²Tozer, *Turkish...*,s. 283.

çoğunun yine bu ırka ait olduğunu bildirmiş;¹⁰⁸³benzer ifadelere yer veren Viscount Pollington da ticaretin başında da Ermenilerin bulunduğunu söylemiştir.¹⁰⁸⁴

Muş, iç kesimlerde olmasına karşın, Karadeniz'deki liman kentlerinden İran'a nakledilen ticaret mallarının pazarlarında satıldığı görülmektedir. Pazarlarda satılan bu ürünlerin kimler tarafından satın alındıkları da, ikamet eden kitlenin refah düzeyi hakkında bilgi vermektedir. Kasaba sınırları dâhilinde üretimi yapılan en önemli madde tütündür ve buna paralel olarak tütün kullanımı oldukça yaygındır. H.F.B. Lynch, kasabadaki tütün tüketiminin aşırı derecede yüksek olduğunu ifade ederek, aynı zamanda kaçak tütün kullanımının da yaygın olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁸⁵

Viscount Pollington, Muş'taki başlıca ticaret malının tütün olduğunu belirtmiştir. Pazarların oldukça geniş ve malzeme bakımından zengin olduğundan söz eden Pollington, ilk etapta çeşitli İran ürünleri ile Glasgow eşarplarının gözüne çarptığını söylemiştir. Pollington, pazarda satılan eşarpların insanların gelir düzeyine göre farklı kesimler tarafından talep edildiğini belirtmiş; alt tabakaya mensup kişilerin Halep pamuğundan yapılmış kuşak ve eşarpları tercih ettiğini, orta sınıfın Glasgow'dan ithal edilen ürünleri kullandığını, zengin tabakanın ise İran eşarplarını satın aldıklarını dile getirmiştir.¹⁰⁸⁶

Yöre halkı, kış ve yaz mevsimleri için iki farklı yaşam tarzı benimsemektedir. Kışları kasaba merkezindeki evler kullanılırken, yaz mevsiminde etrafı bahçelerle çevrili, tepelerde bulunan iki katlı evlerde durulmaktadır. H.F.B. Lynch, Muş'ta civardaki tepelerin eteklerine bahçeli küçük iki katlı evlerin inşa edildiğini ve halkın yazları burada kaldıklarını söylemiş; kışın ise hiçbir iş yapmadan merkezdeki evlerinde konakladıklarını dile getirmiştir.¹⁰⁸⁷

Sokakların taş döşenmemesi, çukurların hareket etmeyi zorlaması, eğimin olmaması nedeniyle çöplerin yollarda birikmesi ve ortaya çıkan kötü koku, Muş'u

¹⁰⁸³Lynch, *a.g.e.*, s. 172, 173.

¹⁰⁸⁴Pollington, *a.g.e.*, s. 447.

¹⁰⁸⁵Lynch, *a.g.e.*, s. 172, 173.

¹⁰⁸⁶Pollington, *a.g.e.*, s. 447.

¹⁰⁸⁷Lynch, *a.g.e.*, s. 172, 173.

seyyahların gözünde pis bir yerleşim yeri olarak göstermektedir. Henry F. Tozer, Muş'un bu bölgede rastladıkları en kirli yerlerden biri olduğunu söylemiş; yol kaplamalarının kırıldığını, sokakların her birinin açık dren halini aldığını ve etrafı kötü kokuların kapladığını belirtmiştir.¹⁰⁸⁸ Kasabadaki yaşam tarzı incelendiğinde, başlık parası kavramının o dönemlerde başvurulan bir yöntem olduğu H.F.B. Lynch'in notlarında görülmektedir. Lynch, Muş'ta erkeklerin en güzel kadınlar için para ödeyip evlendikleri bir geleneğin varlığından bahsetmiştir.¹⁰⁸⁹

Özellikle Ermenilerin varlığı kiliselerin kurulmasıyla bağdaştırılabilir. Kasabada bulunan 5 kilise, gayrimüslim kesimin yoğunluğunu da gözler önüne sermektedir. Müslüman kesime hitap eden 2 tane büyük cami bulunmaktadır. Bununla birlikte pazarın yakınlarında bulunan ve tüccarlara hitap eden üç büyük han da diğer kamu binalarını oluşturmaktadır.¹⁰⁹⁰ Maddi anlamda değerlendirildiğinde kasabada yaşayan üç farklı kesim bulunmaktadır. Zenginlerin oluşturduğu üst, orta ve maddi imkânları yetersiz olan alt tabaka. Alt tabakaya mensup kişiler, yurtlarını terk edip farklı yerlerde çalışmaya gitmekte ve yıllar sonra para biriktirip ailelerinin yanlarına dönmektedirler. Bu yöntem, İstanbul'un yakınlarındaki yerleşim birimlerinde oldukça sık görülürken, Anadolu'nun iç kesimlerinde, özellikle de Doğu kesiminde karşılaşılmaması dikkat çekmektedir.

John Macdonald Kinneir, Muş, Bitlis ve Ahlat'tan oluşan Muş'un küçük bir pašalık olduğunu ifade etmiş ve buralara bağlı köylerde yaşayan halkın çoğunlukla Ermeni olduğu bilgisini vermiştir. Alt tabakanın oldukça fakir olduğunu dile getiren seyyah, insanların uzak şehirlere giderek yıllarca çalıştığını, ardından birikimlerini aileleriyle birlikte tüketmek için geri döndüklerini ifade etmiştir.

Kadınların da oldukça çalışkan olduğunu söyleyen Kinneir, günün büyük bölümünü pamuk ve yün ipliklerini eğirerek geçirdiklerini belirtmiştir.¹⁰⁹¹ H.F.B. Lynch, Muş'un nüfusu için güvenilir bir bilgi veremeyeceğini dile getirmiş, kendisinin

¹⁰⁸⁸Tozer, *Turkish...*, s. 283.

¹⁰⁸⁹Lynch, *a.g.e.*, s. 172, 173.

¹⁰⁹⁰Lynch, *a.g.e.*, s. 172, 173.

¹⁰⁹¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 380.

tahminine göre kasaba nüfusunun 20.000'in altında olduğunu belirterek, kilisenin Muş'ta 7.000 hane olduğu, bunlardan 5.000'inin Müslümanlara ait olduğuna inandığını ifade etmiştir. 1838 yılındaki konsolosluk verilerine göre Muş'ta 700 Müslüman aile ile 500 Ermeni aile yaşamış; bu da yaklaşık 6.000 kişiye karşılık gelmiştir. 1868 yılında ise toplam nüfus 13.000 olarak bildirilmiş; bu sayının 6.000'ini Ermenilerin oluşturduğu söylenmiştir.¹⁰⁹²

Muş'un civar köyleri de seyahatnamelere konu olmuştur. Seyyahlar bu yerleri tasvir ederken özellikle nüfuslarının Ermeni ve Kürtlerden oluştuğunu vurgulamışlardır. Muş ile Erzurum arasını toplamda 159 mil olarak belirten H.F.B. Lynch, ilk olarak Ziyaret köyünden geçtiklerini, Ermeni yerleşkesi olan bu köyde 150 hane ile bir kilise bulunduğunu ancak okul olmadığını söylemiştir. Varto kazasının başkenti olarak bilinen ve küçük bir kasaba olarak tanıttığı Gumgum'da kaymakamın evinde konakladıkları bilgisini veren seyyah Lynch, karınca yuvasını andıran 80 kadar evin olduğunu, bunlardan 10 tanesinin Ermenilere, diğerlerinin de Kürtlere ait olduklarını dile getirmiştir.¹⁰⁹³

H.F.B. Lynch, Muş Ovası'nda ilerlerken karşılaştıkları köylerin neredeyse tamamının Ermeni köyü olduğunu ifade etmiş, ancak bazı köylerin Ermeni köyü olarak bilinmesine karşın Kürtlerin ikamet ettiği bilgisini vermiştir. Bölgede bilinen en büyük Ermeni Köyü olan Hasköy'de dinlendiklerinden bahseden seyyah, tipik Ermeni yerleşkesinin karınca yuvalarını andıran bir görünüme sahip olduğunu bildirmiştir. 300 hanelik nüfusu olan Hasköy'de iki tane kilise olduğunu belirten seyyah; burada bulunan okulun devletin emri ile kapatıldığını bu nedenle köylülerin yüzde birinin okuma yazma bildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹⁴

2.3.41. Nevşehir

Nevşehir, Anadolu'da Rum nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğu, ender yerlerden biridir. Öyle ki, ziyaret ettikleri yerlerde çoğunlukla gayrimüslim kesime ait

¹⁰⁹²Lynch, *a.g.e.*, s. 172,173.

¹⁰⁹³Lynch, *a.g.e.*, 176,184.

¹⁰⁹⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 165.

evlerde konaklamayı tercih eden seyyahlar için burası aynı zamanda seyyahların kaldıkları süre zarfında en rahat ettikleri yerlerden biridir demek de doğru bir yaklaşım olur.

Rumların sayıca üstünlüğünü gösteren bilgiyi William Ainsworth vermektedir. 15.000 kişinin yaşadığı Nevşehir'deki nüfus dağılımını seyyah şu şekilde ifade etmiştir; “*Rumlar 800 hane, Müslümanlar 200 hane ve Ermeniler 60 hane*”. William Ainsworth, bölgedeki Rumların “*Kapadokyalı Rumlar*” şeklinde anıldıklarını söylemiş ve aralarında oldukça samimi ilişkiler geliştirdiklerinden bahsederek, okullarını ve kiliselerini ziyaret edip dini törenlerine katıldıkları bilgisini vermiştir.

Anadolu'da yaşayan Rumlar, çoğu seyyahın notlarında çalışkan olmalarıyla ön plana çıkmışlardır. Karadeniz'de gemi kaptanı, büyük şehirlerde sıva ustası ve su yolu işçisi oldukları sürekli olarak dile getirilmiştir. Nevşehir'de ise bu çalışkanlıkları ticarete yansımıştır. William Ainsworth, Nevşehir'deki ticaret anlamında fazlasıyla gelişmiş bir yer olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹⁰⁹⁵

Nevşehir yakınlarındaki Ürgüp de seyyahların ziyaret ettikleri yerlerden biri olmuştur. Oldukça geniş bir yüzölçümüne sahip yerleşim yerinde ikamet eden halkın refah düzeyinin oldukça yüksek olması seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. Henry F. Tozer, Ürgüp'ün geniş bir araziye yayılmasını şaşkınlıkla karşılamıştır. 500 haneye sahip Rum kitlesinin kasabadaki en seçkin nüfusu oluşturduğundan bahseden Tozer, Türkler hakkında bilgi vermemiştir. Kasaba halkının zenginliği Henry F. Tozerin, notlarından kapılardaki oyma süslemeler yoluyla dile getirilmiştir. Seyyah, bu süslemelerin olduğu evlerin bulunduğu mahallelerin zenginlerin yaşadığı yerler olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹⁶

2.3.42. Ordu

Ordu, Rum ve Türklerle birlikte Ermenilerin de ikamet ettiği bir başka Karadeniz kasabasıdır. Türkler, her zamanki geleneklerini bozmayarak burada da

¹⁰⁹⁵Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 174.

¹⁰⁹⁶Tozer, *Turkish...*, s. 138.

kendilerini gayrimüslim kesimden soyutlamışlar ve denizden uzak, tepelerin üzerine inşa ettikleri müstakil evlerinde yaşamayı tercih etmişlerdir.

William John Hamilton, Ordu'da 120 Rum ve 100 Ermeni hanesi bulunduğunu çoğunluğu oluşturan Türklerin ise kıyı şeridinin tamamında olduğu gibi tepelere yaptıkları kendilerine özel evlerinde ayrı olarak yaşadıklarını belirtmiştir.¹⁰⁹⁷ Ordu, aynı zamanda bir balıkçı kasabası olarak da bilinmektedir. Güzel bir coğrafyaya sahip kasabada yaşayan Türkler hakkında net bir sayı ifade edilmese de John Macdonal Kinneir'in ifade ettiğine göre Rum nüfusu üstün gelmektedir.

Kinneir, alışılmışın dışına çıkarak bölgedeki insanların fiziksel ve karakter özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Ordu'daki erkeklerin bölgedeki en yakışıklı erkekler olduğunu ifade eden seyyah, kadınların ise normalin üzerinde bir çekingenlik sergiledikleri, hatta gayrimüslim olanları dahi erkeklerden mümkün merteye uzak durmak için gayret gösterdikleri bilgisini vermiştir.¹⁰⁹⁸

Ordu'daki evler hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Sadece ahşaptan yapıldıkları, çatılarında kış mevsimindeki fırtınalara dayanacak kalınlık ve sağlamlıkta ahşap kiremitlerin kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁹⁹

Fatsa ve Ünye, Ordu'dan sonra seyyahların uğrak yerleri olmuştur. Fatsa, Türk ve Rumların birlikte görev aldıkları bir iş sahası olması ve donanma için savaş gemisi imalatının yapıldığı bir merkez olması bakımından seyyahların dikkatini çekmiştir. W. John Hamilton, 40 hanelik nüfusa sahip köyde Rum ve Türklerin Osmanlı donanması için yapılan savaş gemisi üzerinde çalıştıklarını belirterek, 300 kişilik işçi grubunun günlük 6 para aldığını, köylülerin ise ücret ödenmeksizin bu çalışmalarda kullanılmak üzere kereste getirmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.¹¹⁰⁰ Her ne kadar bir limana sahip olmasa da bölgede hareket eden tüccarların Fatsa'ya uğradıkları John Macdonald Kinneir'in notlarında görülmektedir. Kinneir, Fatsa'nın Kırım'a mal götüren

¹⁰⁹⁷Hamilton, *Researches...*, s. 267.

¹⁰⁹⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 323,324.

¹⁰⁹⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 323,324.

¹¹⁰⁰Hamilton, *Researches...*, s. 270.

tüccarların konaklayabilmesi için yapılmış büyük bir hana sahip küçük, harabe bir köy olduğunu söylemiştir.¹¹⁰¹

Ünye, Ordu'ya göre imkânları çok daha fazla olan bir kasaba görünümündedir. Limanı sayesinde uzak kentlerle olan ticaret hacminin diğer merkezlere oranla daha fazla olması, aynı zamanda Anadolu'nun iç kesimleriyle olan ticari ilişkilerinin kuvvetli olması bu sonucu doğurmuştur. John Macdonald Kinneir, evlerin ahşaptan yapıldığı bilgisini vermiş; halkın refah düzeyinin iyi olduğunu, Türk, Rum ve Ermenilerin birlikte yaşadığı bu yerde İstanbul ve Kırım ile ticaret yapıldığı bilgisini vermiştir. Sahilde üretilen ve Rumlar tarafından çalıştırılan gemilerin limanda sıralandığını ifade eden seyyah, kasabada çok sayıda cami, ikisi Rumların biri de Ermenilerin olmak üzere üç kilise, bir hamam ile büyük bir han olduğunu aktarmıştır. Kinneir, Tokat ve Diyarbakır'dan getirilen pamuk ile meyve ve şarabın ihraç edildiğini, Kırım'dan tahıl ile yağ; İstanbul'dan da kahve, şeker ve Avrupa mallarının ithal edildiği bilgisini vermiştir.¹¹⁰²

2.3.43. Samsun

Trabzon Paşalık sınırları içerisinde bulunan Samsun, nüfus bakımından büyük bir yerleşim merkezi olmamıştır. Kendi içinde Müslümanların yaşadığı ancak yakın civarındaki köylerde ise Hıristiyan nüfusun yoğun olarak ikamet ettiği Samsun, paşalığa ait bir hapishaneye de ev sahipliği yapmasıyla bilinmektedir. Trabzon'da görev yapan İngiliz Konsolos Yardımcısı George Fowler, 1838 yılında ulaştığı Samsun'da tamamı Müslümanlardan oluşan 450 hanelik bir nüfus olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁰³

John Macdonald Kinneir'in verdiği bilgilere göre de Samsun'da nüfusun tamamını Türkler oluşturmaktadır. Ancak bölgede üretilen gemilerin kaptanlığını yapan Rumların varlığı da söz konusudur. Yaklaşık 2.000 kişinin yaşadığı kasabada, 5 cami ile tüccarların kullanımına sunulmuş 1 han ve 1 hamamın olduğu Kinneir

¹¹⁰¹Kinneir, *a.g.e.*, s. 323,324.

¹¹⁰²Kinneir, *a.g.e.*, s. 317,318.

¹¹⁰³Sandwith, *a.g.e.*, s. 13,16.

tarafından ifade edilmiştir.¹¹⁰⁴ Samsun için güzel bir liman kasabası ifadesini kullanan William Ainsworth, tıpkı diğer seyyahlar gibi iyi durumda olan bir han, cami, pazar ve kalenin bulunduğu bilgisini vermiş; kasaba nüfusunun 7.500 ila 8.000 civarında olduğunu, Rumların ise Kadıköy isminde ayrı bir mahallede yaşadıklarını dile getirmiştir.¹¹⁰⁵

Kadıköy, Henry John Van Lennep'in notlarında da bulunmaktadır. Samsun'da yaşayan halkın çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğunu belirten Van Lennep, Kadıköy olarak adlandırılan mahallenin varlığından söz ederek; kasabanın bir mil kadar güneyindeki tepelere inşa edilen evlerde yaşayan Rumların olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁶

Kasabanın doğu yakasına doğru hapisane olarak kullanılan bir kalenin varlığından söz eden George Fowler, batı yakasında ise daha önce tahıl ambarı işleri gören ancak dönem itibarıyla hükümetin İstanbul'a nakledilecek madenleri biriktirmek için kullandığı büyük bir depo olduğu bilgisini vermiştir.¹¹⁰⁷ Karadeniz'deki çoğu yerleşim yeri gibi, Samsun'da bir liman kenti konumundadır. İstanbul ile olan denizyolu ulaşımı, etkisini kasabanın ticaret hacminin artışında göstermiştir.

Humphry Sandwith, Samsun'u geliştirmekte olan bir ticaret merkezi olarak tanıtmış; özellikle Harput ve Diyarbakır'ın limanı olarak tanımlamıştır.¹¹⁰⁸ Samsun'un İstanbul ile Trabzon arasındaki sahil şeridi üzerinde en önemli yerleşim yeri olduğunu söyleyen Wilkinson Warington Smyth, dıştan çok da albenisi olmayan kasabada, evlerinin kötü durumda, hanlarının ise oldukça küçük olduğunu belirtmiştir. Kasabanın bir limana sahip olması, gemi sayısının fazla olması gibi etmenler, Samsun'un yabancı şirketler tarafından keşfedilen bir yer olup olmadığını sorusunu akıllara getirmektedir.

¹¹⁰⁴Kinneir, *a.g.e.*, s. 302-305.

¹¹⁰⁵Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 30,31.

¹¹⁰⁶Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s.48.

¹¹⁰⁷Fowler, *a.g.e.* s. 444.

¹¹⁰⁸Sandwith, *a.g.e.*, s. 13,16.

Özellikle 19.yüzyılda başta Levant Şirketi olmak üzere Avrupa menşei şirketlerin gerek yolcu gerekse ticari mal taşıma amaçlı Anadolu topraklarına yönelmeleri Samsun'da da kendisini göstermiştir. Wilkinson Warington Smyth, kasabada Avusturya gemi şirketi adına tutulan ofislerin varlığından bahsetmektedir. Bu ofislerin kasabada bulunan diğer tüm yapılardan çok daha güzel durumda olduğunu dile getiren seyyah, ofislerin bulunduğu cadde üzerinde iki-üç tane kahvehanenin bulunduğunu, bunların Avrupai tarzı yansıtmaya çalıştıklarını ve birkaç Avrupalının da buralarda vakit geçirdiğini söylemiştir.¹¹⁰⁹

Samsun'daki Avrupalıların varlığı kasabayı 1868 yılında ziyaret eden Henry John Van Lennep'in ifadeleriyle kesinlik kazanmıştır. Seyyah, kasabaya ayak basan hemen her Avrupalının yardımına koşan İtalyan Konsolos Mr. Cavaleri'nin burada ikamet ettiğini söylemektedir.¹¹¹⁰

Henry J. Van Lennep, Samsun'da, 24 saatlik mesafede bulunan ve Amerikan misyoner ailelerinin bir üs olarak yerleştikleri Merzifon'dan gelen bir yaverin öncülüğünde günlük dini ritüellerin gerçekleştirildiğini söylemiş; bu törenlere 20 kişilik bir cemaatin katıldığı bilgisini vermiştir.¹¹¹¹ Bu tür faaliyetlerin sonunda, kasabadaki Hırsıysan kesim, ibadetlerini daha rahat yapabilmeleri adına kilise inşa etmek için çalışmalar başlatmışlardır. Henry F. Tozer, şehirdeki en gösterişli yapının son dönemlerde inşa edilmiş bir Rum kilisesi olduğunu söyleyerek bu girişimin olumlu neticelendiğini ifade etmiştir.¹¹¹²

Pazarlar, genel anlamda mimari açıdan Anadolu stilini yansıtmaktadır. Bünyesinde bedesten gibi taştan yapıları bulduran pazarların yakınında hanlar ve camiler de bulunmaktadır. Seyyahlar, ziyaret ettikleri ve inceledikleri yerler arttıkça artık pazarların mimarisinden çok içerisinde satılan malların çeşitliliğine dikkat eder olmuştur. Geroge Fowler, Samsun'daki pazarın küçük olduğunu ancak buna rağmen

¹¹⁰⁹Smyth, *a.g.e.*, s.149.

¹¹¹⁰Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 50.

¹¹¹¹Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s.48.

¹¹¹²Tozer, *Turkish...*, s. 9.

içinde çok çeşitli ürünlerin satıldığını söylemiştir.¹¹¹³ Henry John Van Lennep ise, Samsun sokaklarında ilerlerken iyi durumda ve stoku bol olan balık pazarının varlığından bahsederek; genel ifadeyle pazarların ve tezgâhların perişan halde olduğu bilgisini vermiştir.¹¹¹⁴

Seyyahlar, pazarlar kadar kasaba halkının yaşadığı evlerin mimarisine de dikkat etmişlerdir. Aslında kasabaya girdiklerinde ilk dikkatlerini çeken husus bu olmuştur demek yanlış olmaz. Daha kasabalara yaklaşımadan, özellikle belli bir yükseklikten evlerin nasıl görüldüğünü tasvir etmeye başlamışlardır. John Macdonald Kinneir, Samsun'da evlerin ahşaptan yapılıp çamur ile sıvandığını sonrasında ise kireçle boyandığını ifade etmiş; kasabanın uzaktan oldukça güzel bir görünüme sahip olduğunu dile getirmiştir.¹¹¹⁵

Henry John Van Lennep, Samsun hakkında önemli bir gelişmeye notlarında yer vermiştir. 1860'lı yıllarda Kafkasya bölgesinde başlayan Rus hareketliliği nedeniyle ortaya çıkan Çerkez sürgününün etkileri Samsun'da kendini göstermiştir. Henry J. Van Lennep, 1864 yılında uğradığı Samsun'da Çerkez göçmenlerin kasabaya giriş yaptığından bahsetmiştir. Gemilerle binlerce insanın limana indirildiğini söyleyen seyyah, yaklaşık 10.000 nüfuslu kasabada 45.000 Çerkez'in olduğunu belirtmiştir. Göçle birlikte Samsun'da yemek sorununun da ortaya çıktığını söyleyen seyyah, yeni fırınlar açıldığını ancak buna rağmen sabah 8 den sonra ekmek bulunamadığını dile getirmiştir. Gelen göçmenler arasında bir hastalık tespit edilememesine rağmen günde 600 ila 700 kişinin öldüğünü söyleyen Van Lennep, yurtlarını terk ederken yanlarına sadece kıyafet ve silahlarını alan Çerkezlerin, geçinebilmek adına silahlarını hatta çocuklarını sattıklarını dile getirmiştir.¹¹¹⁶ Bu durum kasabada köle pazarlarının açılmasına neden olmuştur.

Henry John Van Lennep, Samsun sokaklarında birkaç kızın köle olarak satıldığına tanıklık ettiklerini dile getirmiş; köle pazarında aşırı derecede stok

¹¹¹³Fowler, *a.g.e.* s. 444.

¹¹¹⁴Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 48.

¹¹¹⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 302-305.

¹¹¹⁶Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 50.

olduğunu ve bunların sadece az miktarının satışa sunulduğunu, kasabanın iç kesimindeki Müslüman tacirlerin ise kölelerini sürekli yenileyip sattıklarını belirtmiş; bir köle için biçilen fiyatın 4.000 ila 5.000 kuruş arasında değiştiğini, 2-3 yaş civarındaki çocuklar içinse 25 kuruş talep edildiğini söylemiştir.¹¹¹⁷

Samsun'dan sonra en sık ziyaret edilen yer Çarşamba olmuştur. John Macdonald Kinneir, burada yaşayan halkın Türk ve Rumlardan oluştuğu bilgisini vermiş; köyün ortasından geçen nehrin her iki milletin yaşadığı mahalleleri birbirinden ayırdığını söylemiştir. Yeşilirmak üzerinde bulunan Çarşamba'da Rumların nehrin batı yakasında, Türklerin ise doğu yakasında yaşadığını söyleyen Kinneir, köydeki evlerin büyük bahçelerle çevrelendiğini, 50 Rum, 50 Ermeni ve 500 Türk ailesinden oluşan bir nüfusa sahip olduğunu ifade etmiştir. Evlerin iki katlı ve ahşaptan yapıldığını belirten Kinneir, alt katların hayvanlar ve hizmetçiler için ayrıldığı bilgisini vermiştir. Burada bir Rum evinde konaklayan seyyah ve beraberindekiler, kapılarını çaldıkları evde bulunan yaşlı kadının önce mallarını almak için Türklerin baskın yaptığını sandığını, bu nedenle komşularını haberdar ettiğini, toplanan kalabalığın gerçeği anlayınca kendilerine meyve, içecek gibi hediyeler getirerek oda tahsis ettiklerini dile getirmişlerdir.¹¹¹⁸

Çarşamba Kasabası'nda 200 Ermeni ve 150 Rum hanesinin bulunduğunu belirten W. John Hamilton, Türklerin genellikle birkaç istisna haricinde kasaba dışında müstakil evlerde ve ya villalarda yaşadığını dile getirmiştir. Seyyah Hamilton, ayrıca burada öğrendiği bir uygulamadan da bahsetmiş; hükümetin ne Rumlara ne Türklere ne de Ermenilere, evlenip bir yere yerleştikten sonra evini taşıma izni vermediğini, sadece çalışmak veya iş aramak için kasabayı terk edebildiğini, böyle bir durumda giden kişinin ailesini yanına alamadığını, bekârların ise böyle bir zorunluluklarının olmadığını belirtmiştir.¹¹¹⁹

¹¹¹⁷Lenep, *a.g.e.*, Vol. I, s.45.

¹¹¹⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 310-312.

¹¹¹⁹Hamilton, *Researches...*, s. 285,286.

William John Hamilton, birkaç ahşap evden, bir ahşap camiden ve küçük bir pazardan oluşan Terme Köyü'nden bahsetmiştir. Trabzon'un Paşasına ait gemilerin buraya tahıl ve pirinç için uğradıklarını söyleyen seyyah, bu ürünlerin kıyı boyunca taşındığını belirtmiş, köyde beslenen büyük baş hayvanların normalden çok daha iri olduğunu ifade ederek, bu bölgede üretimi yapılan herşeyin oldukça iyi olduğunu vurgulamıştır.¹¹²⁰

William John Hamilton, Samsun'dan Bafra'ya 12 saat süren ve kıyı boyunca gerçekleştirilen bir yolculukla ulaşıldığını söylemiş, Bafra'da kendisini ağırlayacak olan Rum papazın verdiği bilgiler dâhilinde kasabanın 1.160 haneden oluştuğunu; 1.000 tanesinin Türk, 100 tanesinin Rum ve 50 tanesinin de Ermenilere ait olduğunu belirtmiştir. Bu bölgede kaliteli yün bulunmadığını ve az miktarda ipek üretildiğini belirten William John Hamilton, üretilen ipeğin satılmadığını ve evlerde kullanıldığını dile getirmiştir.¹¹²¹

Hamilton, Vezirköprü kasabasının nüfusu hakkında 1.000 haneden oluştuğu yönünde bilgi vermiştir. Halkın geçimlerini, toprakları ile bahçelerinde yetiştirdikleri ürünler ve üzerlerine basma yapılması için Tokat'a gönderdikleri kalın kumaş üretimiyle sağladıklarını söyleyen John Hamilton, çoğu evde dokuma tezgâhı bulunduğunu ancak sayısını tam öğrenemediğini aktarmıştır. Kasabada ayrıca az da olsa pamuk üretiminin de olduğunu belirten William John Hamilton, daha sonra kasabanın yöneticisi olduğunu öğrendiği zengin bir Türk'ün evinde kaldığını söylemiştir. William John Hamilton, Vezirköprü'de halkın çok pahalı olan besin maddeleri nedeniyle sıkıntı çektiğini ve şikâyetçi olduklarından da bahsetmiştir. Buğdayın kilosu 170 kuruş, yulaf 110 kuruş, sığır etinin okkası 32 para ve koyun eti 60 paradır.¹¹²²

Vezirköprü kasabası hakkında bilgi veren William Ainsworth, 1.000 Müslüman, 50 Ermeni ve 20 Rum ailesinin burada ikamet ettiğini, farklı dinler için

¹¹²⁰Hamilton, *Researches...*, s. 282.

¹¹²¹Hamilton, *Researches...*, s.295.

¹¹²²Hamilton, *Researches...*, s.331.

ibadethaneler bulunduğunu ve kasabanın bazı kesimleri duvarlarla çevrili mahallelere bölünmüş olduğunu söylemiştir. Seyyah, pazarların da ayrı ayrı bölümlere ayrılıp güvenliğin sağlanması için her bölüme bir giriş yapıldığını ifade etmiştir. William Ainsworth, kasabada ayrıca üzeri kapalı ve bedesten olarak adlandırılan ve içerisinde ipek ve benzeri kaliteli ürünlerin satıldığı özel çarşılarından bahsetmiştir.¹¹²³

William John Hamilton, güzergâhı üzerinde bulunan ve termal suyu ve hamamıyla bilinen Havza Köyü hakkında da notlar aktarmıştır. Barakalarda yaşayan 30 ailenin bulunduğu köyde hamamı kullanmak için Tokat'tan zengin kadınların ve civar köylerden insanların geldiğini belirten seyyah, gün içerisinde kadınların akşam ise erkeklerin termal sudan faydalandığını belirtmiştir. Van Lennep, Samsun sokaklarında ilerlerken iyi durumda ve stoku bol olan balık pazarının varlığından bahsederek; genel ifadeyle pazarların ve tezgâhların perişan halde olduğu bilgisini vermiştir.¹¹²⁴ Bölgede en fazla vakit geçiren ve hemen her karışını dolaşan William John Hamilton, küçük ve perişan bir halde şeklinde tanımladığı Lâdik'i ziyaret etmiştir. Bu ziyareti sırasında oldukça ilginç bir tespitte bulunmuştur. Küçük bir yerleşke olmasına rağmen Lâdik'in çift minareli bir hükümdarlık camiine sahip olması nedeniyle kasaba olarak adlandırıldığını belirten seyyah, 300 haneli kasabada biri Sultan Mahmut Camii olmak üzere iki camii bulunduğunu söylemiştir.¹¹²⁵

2.3.44. Sinop

Sinop seyyahların notlarında, Türkiye'nin en önemli gemi üretim merkezlerinden biri olarak yer almaktadır. Thomas Galland Horton, Türk ordusundaki en iyi gemilerin yapıldığı yerdir ifadesini kullanırken;¹¹²⁶ William John Hamilton, köyde bir tersane olduğunu doğrulamış; burada aynı zamanda iki direkli ticaret gemilerinin de inşa edildiğini belirtmiştir.

¹¹²³Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 93,94.

¹¹²⁴Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s.48.

¹¹²⁵Hamilton, *Researches...*, s. 336.

¹¹²⁶Horton, *a.g.e.*, s. 57.

Bir geminin yaklaşık 40.000 kuruşa mal olduğunu söyleyen Hamilton, gemilerin İstanbul'a mısır, meyve ve kereste götürmekte kullanıldığını ifade etmiş; ancak buna rağmen buradaki ticaret oranının iyi olmadığını da sözlerine eklemiştir.¹¹²⁷

Sinop, nüfusunun az olması nedeniyle köy olarak anılmaktadır. Thomas Galland Horton, bir genelleme yaparak 1.500 ila 2.000 hane içinde yaşayan yaklaşık 12-14.000 kişiden bahsetmektedir.¹¹²⁸ Nüfus hakkında daha net bir bilgi William John Hamilton tarafından kaleme alınmıştır. Hamilton, Sinop'ta 500 Türk ve 300 Rum hanesinin bulunduğu bilgisini vermiştir. Türk mahallesinin surlarla çevrili bir alanda bulunduğunu söyleyen Hamilton, Rum mahallesinin ise kasabanın Doğu kısmında oluşturulan bir bölgede olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁹

Seyyahlar Sinop kadar, yakın coğrafyada bulunan Boyabat'a da ilgi göstermişlerdir. Hemen her seyyah bu köyü ziyaret etmiş ve çeşitli notlarda oradaki yaşamı tasvir etmiştir. John Macdonald Kinneir'in nehir yatağına kurulmuş köydeki bazı evlerin oldukça iyi olduğunu belirtirken, Ermenistan olarak nitelendirdiği bu bölgede erkeklerin kısa boylu, iri, esmer tenli, cesur ve güçlü, soğuğa dayanıklı ve geyik avlamaktan hoşlanan kişiler olduklarını ifade etmiştir. Kinneir, maddi durumu iyi olanların Türklere özgü kıyafetleri giydiğini alt tabakanın ise kısa ceket ile evlerde dikilen, kahverengi yünlü kumaştan yapılmış ve kırmızı ya da siyah şeritlerle süslenmiş geniş pantolon; küçük bir şapka veya bir sarık, ayakkabı yerine de tabaklanmamış deriden yapılmış takunya giydiği bilgisini vermiştir. Halkın oldukça medeni olduğunu belirten seyyah, hiç Avrupalı görmemiş olmalarına rağmen kendilerini rahatsız edecek tahriklerde bulunmadıklarını ifade etmiş; yörede kış aylarının şiddetli olması nedeniyle yılın en az 4 ayı civar köy ve kasabalarla iletişimin kurulmadığını da sözlerine eklemiştir. Kinneir'in notlarında Boyabat, ormanlık alandan yoksun, bu nedenle yakacak anlamında odun tedarik edilemeyen bir yerleşkedir. Bu nedenle yaz aylarından itibaren kurutulmaya başlanan gübrenin tek yakacak madde olduğunu söyleyen Kinneir, fakirlerin sadece bunu alabilecek güce

¹¹²⁷Hamilton, *Researches...*, s.304.

¹¹²⁸Horton, *a.g.e.*, s. 57.

¹¹²⁹Hamilton, *Researches...*, s.307.

sahip olduğunu vurgulamıştır. Kinneir, kasabanın kale ve surlarla değil, odundan yapılmış kulelerle korunduğunu özellikle vurgulamıştır.¹¹³⁰

William John Hamilton, Sinop'tan ayrıldıktan sonra Boyabat'a uğrayan bir diğer seyyahtır. 300 haneden oluşan nüfusun neredeyse tamamının Türk olduğunu, sadece birkaç Rum ailesinin burada ikamet ettiğini belirten Hamilton, Boyabat'ın sahil kıyısı boyunca uzanan birkaç köyü bünyesinde barındırdığını söylemiş; bölgedeki en temel üretimin pirinç olduğunu ifade etmiştir.¹¹³¹ Boyabat, William Ainsworth'u da misafir etmiştir. Burası için Anadolu'nun diğer yerleri gibi pis ve cazibesi olmayan bir yerleşim yeri benzetmesini yapan Ainsworth, köyü yöneten kişinin kendilerine penceresi olmayan bir kulübe tahsis ettiğini ve geceyi orada geçirmek durumunda kaldıklarını belirtmiştir. Burada mum ışığında notlarını yazdıklarını belirtirken kendilerini rahatsız eden hiçbir meraklı misafirin olmayışını olumlu bir faktör olarak yansıtmıştır. Boyabat'ta 300 hane olduğunu belirten William Ainsworth, nüfusun 1000'i kadın, 800'ü erkek demiştir. Seyyah, köyde çok sayıda caminin olduğunu, bunun yanında iki han ile iki hamamın da yine Boyabat'ta bulunduğunu sözlerine eklemiştir. Ainsworth'ün belirttiğine göre evler, araziye dağınık şekilde inşa edilmiştir. Tıpkı çoğu Anadolu yerleşkesi gibi surlarla çevrili bir alandan oluşan ayrı bir mahallenin bulunduğu köyde, farklı olarak buradaki 30 hanenin terkedilmiş olduğu belirtilmiştir.¹¹³²

2.3.45. Sivas

Sivas, 19.yüzyıl boyunca çok sayıda seyyahı ağırlamış ve dolayısıyla birçok seyahatnameye de konu olmuştur. Fred Burnaby'nin, Ermenistan olarak adlandırılan bölgenin başkenti ve Türkiye'nin Anadolu topraklarındaki askeri açıdan en önemli merkezi olarak gösterdiği Sivas'ın, Rus saldırılarına karşı Kars, Ardahan ve Erzurum'un ardından savunma yapabilecek tek yer olduğunu belirtmesi¹¹³³,

¹¹³⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 353,354.

¹¹³¹Hamilton, *Researches...*, s. 320.

¹¹³²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 90.

¹¹³³Burnaby, *a.g.e.*, Vol I, s. 282.

kasabanın, Karadeniz kıyılarından kolay ulaşılabilen bir mevkide olması¹¹³⁴, karayolu ile Anadolu'nun Doğu'suna ulaşmaya çalışan seyyahların takip ettiği Ankara – Erzurum güzergâhı üzerinde bulunması, misyonerlik faaliyetlerinin merkezlerinden biri olarak görülen Tokat'a olan yakınlığı, seyyahlar tarafından sıklıkla ziyaret edilmesinin nedenleri olarak gösterilebilir.

Kasaba hakkında en çok dile getirilen şeyler arasında soğuk olan iklimi, kötü kokan ve kötü döşenmiş sokakları ile bölgeye hayat veren ve toprağı kaliteli kılan Kızılırmak'ın olduğu söylenebilir. James Brant, Sivas'ın 6 ila 8 mil genişliğinde ve 16 ila 20 mil uzunluğunda bir ova üzerinde bulunan, üst düzey kaliteye sahip tahıl üretimiyle dikkat çeken bir kasaba olduğunu dile getirirken¹¹³⁵; George Fowler da kasabanın bereketli bir ova üzerinde bulunduğu bilgisini vermiştir.¹¹³⁶ Deliklitaş Köyünden 10 saatlik mesafede bulunan Sivas'a doğru yola çıktıklarını belirten Wilkinson Warington Smyth ise, güzergâhları boyunca göllere rastladıklarını ancak hepsinin kurumuş olduğunu, tepelerde bir tek yeşillığe bile rastlamadıklarını ancak Sivas'a yaklaştıklarında bitki örtüsünün değişerek Kızılırmak vadisi boyunca her yerin yemyeşil ve bereketli ürünlerle dolu olduğunu belirtmiştir.¹¹³⁷

Anadolu'nun çoğu yerinde, özellikle nüfusun kalabalık olduğu yerlerde veba gibi salgın hastalıkların vuku bulduğunu duymak mümkündür. James Brant, iklimin oldukça sert olmasına karşın her ne kadar genel olarak bölgenin sağlıklı olduğunu söylemişse de, kendisinden birkaç yıl sonra 1838 yılında Sivas'ı ziyaret eden George Fowler, şiddetli bir veba salgınından bahsetmiştir. George Fowler, hastalığın oldukça şiddetli seyrettiğini söylemiş, bu nedenle çok merak ettiği pazara girmekten çekindiğini ifade etmiştir.¹¹³⁸

¹¹³⁴James Brant, Karadeniz'den kasabaya ulaşmanın oldukça kolay olduğunu ifade etmiş, bu durumun aynı zamanda kasabadaki ticaret potansiyelini de arttırdığını dile getirmiştir. bkz. Brant, *a.g.m.*, s. 214,215.

¹¹³⁵Brant, *a.g.m.*, s. 214,215.

¹¹³⁶Fowler, *a.g.e.*, s. 439.

¹¹³⁷Smyth, *a.g.e.*, s. 125,126.

¹¹³⁸Fowler, *a.g.e.*, s. 439.

Yerleşim yerlerinde bir hastalık sıklıkla görülmekteyse, seyyahlar bunu o kasabaya özgü bir hastalık olarak notlarına almışlardır. George Fowler, uzun süre devam eden veba ile sıklıkla ortaya çıkan çiçek hastalığını Sivas'ta yaygın görülen hastalıklar olarak kayıtlara geçirmiştir.¹¹³⁹ Kasabadaki hastalıkların varlığı, sokakların pis olmasıyla ilişkilendirilebilir. Kasabayı ziyaret eden hemen her seyyah, özellikle etrafı kaplayan kötü kokulardan ve yollardaki birikintilerden şikâyet etmiştir. Evlerin, pis su çıkışlarının sokaklara yönlendirilmesi nedeniyle kasabayı kaplayan kötü kokuya en şiddetli tepkiyi gösteren seyyah Van Lennep'tir demek doğru olur. Çünkü seyyah, kasabaya gelen kişilerin isteksizce merkeze doğru ilerlediğini ve burunlarını tıkamak zorunda kaldıklarını söylemiştir.¹¹⁴⁰

Kasaba için sağlıklı bir yerleşim yeridir demenin pek de mümkün olmadığı William Ainsworth'un notlarında da açıkça görülmektedir. Ainsworth, sokakların dar ve pis olduğunu söyleyen bir başka seyyah olmuştur.¹¹⁴¹ Henry F. Tozer ise, Sivas'ın sahip olduğu kötü koku nedeniyle halk arasında kötü bir üne sahip olduğunu belirtmiş; sokaklarının taş döşeli olmadığını, olanların ise kırılıp derin çukurlar oluşturduğunu, bu çukurlarda biriken yarı sıvı yarı katı çöplerin etraftaki kötü kokuyu yaydığını ve tifüs hastalığına sebep olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁴² Kasabayı ziyaret eden Wilikinson Warington Smyth, Sivas sokaklarının Anadolu'da gördüğü diğer yerleşim yerlerine oranla daha kirli görüldüğünden bahsetmektedir. Kasabadaki yolların çoğunun belirli kısımlarında siyah çamur birikintilerinin bulunduğunu söyleyen seyyah, bu durumun ayrıca tifüs hastalığına yol açtığını vurgulamıştır.¹¹⁴³

Henry John Van Lennep, Çamlıbel olarak bilinen dağlık bölgenin güneyinde kalan Sivas'ta, ağaçların yok denecek kadar az olduğu, çalılıkların dahi yetişmediği bilgisini vermiş; odun temininin zor olması nedeniyle de kasaba halkının ev inşa ederken kereste yerine mecburen taş ya da kerpiç kullandığını ifade etmiştir.¹¹⁴⁴

¹¹³⁹Fowler, *a.g.e.*, s. 438.

¹¹⁴⁰Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 58,59.

¹¹⁴¹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 12.

¹¹⁴²Tozer, *Turkish...*, s. 178.

¹¹⁴³Smyth, *a.g.e.*, s. 127.

¹¹⁴⁴Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 58.

Mimari, Anadolu'nun farklı yerlerinde çeşitlilik gösterirken, Sivas'ın kendi sınırları içerisinde de bu değişimi görmek mümkün olmuştur.¹¹⁴⁵ Kasaba merkezinde kerpiçten yapılan evler, civar köylerde taştan inşa edilmiş ve bir kısmı toprağın altında kalacak şekilde düzenlenmiştir. Isınmak için kullanılan odunun yanında neredeyse aynı odada bulunan hayvanların varlığı da ev halkını soğuktan koruyan bir başka yöntem olmuştur.¹¹⁴⁶ Henry F. Tozer, Sivas'a kuzeyden yaklaştıklarında evlerin düz çatılarının oluşturduğu görüntünün hayranlık uyandırdığını söylemiş; yakın civardaki yerlerin aksine buradaki evlerin sahip olduğu ve büyük ihtimalle kardan korunmak için yapılan, kalkanı andıran bacalarıyla fark yarattığını, özellikle vurgulamıştır.¹¹⁴⁷ George Fowler, Sivas'taki evleri, geniş bahçeleri olan, çatıları düz ve bazen de kiremitle örtülü yapılar olarak ifade etmiştir.¹¹⁴⁸

Ormanlık alanların çok olduğu yerlerde, Sivas'ın aksine mevcut odun birikiminin çok az bir kısmı yakıt olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeni, evlerin kış koşullarına karşı oldukça dayanıklı inşa edilmesidir. Van Lennep, duvarların kerpiç ile örüldüğünü ve birbirine sık döşenen malzemenin aynı zamanda aralarında boşluk kalmayacak şekilde sıkıştırılarak yerleştirildiğini söylemiş; çatıların da kalın bir kil tabakasıyla kaplandığını ve yalıtımın oldukça iyi yapıldığını belirtmiştir.¹¹⁴⁹

Çatılarda kullanılan kalın kil tabakası, evlerin kirişlerinin sağlam olmasını gerektirmiştir. Sivas halkı bu ihtiyaçtan yola çıkarak, hem dere yataklarında hem de bahçelerinde kavak ağacı yetiştirmiş, elde ettikleri direkleri kiriş olarak kullanıp olası çökmelerin önüne geçmişlerdir.¹¹⁵⁰ Bölgede aktif olarak yararlanılan kerestelerin hızlı ve daha az işgücü gerektirerek taşınması isteği, köylü kesimin yeni yöntemler

¹¹⁴⁵Henry John Van Lennep, mimarinin aynı yerleşim yeri sınırları dahilinde bile değişiklik gösterdiğine Sivas'ta rastlamıştır. Karadeniz kıyılarından, Sivas'a doğru gelen bir kişinin buradaki kasabaların kuzeydekilerden farklı bir görünüme sahip olduğunu kolaylıkla görebildiğini ifade eden seyyah; ahşaptan yapılan evlerin kırmızı çatılarıyla göze hitap ettiğini dile getirmiştir. Lennep, Sivas'ın güneyinde kalan ve Çamlıbel olarak adlandırılan bölgede ise coğrafi koşulların aniden değişiklik göstermesi nedeniyle ağaç bulabilmenin güç olduğunu ve köylülerin zorunluluk nedeniyle evlerini taş ya da kerpiçten yapmak durumunda kaldıkları bilgisini vermiştir. bkz. Lennep, *a.g.e.*, Vol.II, s. 57,58.

¹¹⁴⁶Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 52.

¹¹⁴⁷Tozer, *Turkish...*, s. 178.

¹¹⁴⁸Fowler, *a.g.e.*, s. 439.

¹¹⁴⁹Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 51.

¹¹⁵⁰Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 58.

geliştirmesini gerekli kılmıştır. Van Lennep, ağaçların nehir kenarına istif edildiğini görmüş; durumu araştırdığında dağlardan kesilen ağaçların kolaylıkla aşağıya indirilmesi için akarsuya atıldığını ve rakımın düşük olduğu yerlerde biriktirildiğini dile getirmiştir.¹¹⁵¹ Benzer ifadeler, İngiliz Konsolos James Brant'ın notlarında da mevcuttur. Brant, Sivas'ın bulunduğu ovanın Kızılırmak tarafından beslendiğini, kaynağına yakın olması nedeniyle nehir suyunun güçlü aktığını ve halkın bunu kullanarak ormandan topladıkları kereste ve odunları nehir vasıtasıyla taşıdıklarını ifade etmiştir.¹¹⁵²

James Brant'ın notlarında yer alan bilgilere göre Sivas, 1835 yılında 5.000 Türk ve 1.200 Ermeni ailesine ev sahipliği yapmıştır.¹¹⁵³ 1838 yılında kasabaya gelen George Fowler ise 1.100'ü Ermeni ve geri kalanı Müslüman olmak üzere kasabada 6.000 ailenin yaşadığından bahsetmiş¹¹⁵⁴, 1840 yılında Anadolu topraklarını dolaşan William Ainsworth, 4.000'i Hıristiyan olmak üzere Sivas'ta 16.000 kişinin yaşadığını iddia etmiştir.¹¹⁵⁵ 1876 yılında kasabayı ziyaret eden Fred Burnaby, kasaba bulunan hane sayısını 7.000 olarak dile getirmiş; yöre halkının dışında devlet adına çalışan İtalyan bir mühendis ile üç Amerikalı misyonerin de kasabada yaşadığı bilgisini vermiştir. Nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturan Hıristiyanların, yaşam koşulları da seyyahların özellikle dikkat ettikleri konulardan birisi olmuştur. Fred Burnaby, gittiği her yerde Hristiyanlara zulüm edilip edilmediğini sormuş; Sivas'ta aldığı cevap, herhangi kötü bir davranışın olmadığı yönünde gelmiştir.¹¹⁵⁶ Seyyahların notlarına dayanarak, 19.yy'da Sivas nüfusunun, Türk ve Ermeni olmak üzere, 20.000 ila 30.000 dolaylarında değişiklik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Nüfusun çok olması, Sivas'taki ticaret hacminin de yüksek olduğunu gösteren önemli bir veridir. Seyyahlar, buldukları yerlerde kurulan pazarları ve kapasitesini özellikle incelemiştir. William Ainsworth, Sivas pazarında dönen ticaretin oldukça

¹¹⁵¹Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 51.

¹¹⁵²Brant, *a.g.m.*, s. 214,215.

¹¹⁵³Brant, *a.g.m.*, s. 214,215.

¹¹⁵⁴Fowler, *a.g.e.*, s. 439.

¹¹⁵⁵Ainsworth, *a.g.e.*, Vol.II, s. 12.

¹¹⁵⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 282.

iyi durumda olduğunu özellikle belirtmiş; gayrimüslim kesimin yaşadığı birçok merkezde olduğu gibi burada da Hıristiyan tüccarlarının çalışkanlıkları ve zenginlikleriyle söz sahibi olduklarını ifade etmiştir.¹¹⁵⁷

George Fowler, kasabadaki salgın nedeniyle pazarın içerisine girmekten kaçınmasına karşın yakınından geçtiği esnada bazı tespitlerde bulunmuştur. Fowler, edindiği izlenimlere dayanarak Sivas pazarının geniş ve zengin içeriğe sahip olduğunu ve tezgâhlarda İngiliz mallarının satıldığını belirtmiştir. George Fowler, tüccarların, İstanbul'dan aldıkları malları deniz yoluyla Samsun'a oradan da karayolu ile Sivas'a getirdiklerini de sözlerine eklemiştir.¹¹⁵⁸ Pazarların durumu, seyyahların ziyaretlerini gerçekleştirdiği dönemin şartlarına göre değişkenlik göstermiştir. Wilkinson Warrington Smyth, Brant ve Fowler'dan yaklaşık 10 yıl sonra gittiği Sivas'taki pazarlardan duyduğu hoşnutsuzluğu, bir yabancının dikkatini çekebilecek tek eşyanın, etrafı sarmal şekilde ipek ve hasır ile sarılan ve ardıç ağacından yapılan pipo sapı olduğunu belirterek aktarmıştır.¹¹⁵⁹

Sivas'ın iklim anlamında sahip olduğu farklılık nedeniyle bereketli topraklarının olmayışı, özellikle yağmur sularının verimli toprak parçalarını sürükleyip, bunun yerine taşlık alanlar oluşturması, bölgede bir şeyler yetiştirmenin zorlaşmasına neden olmuştur. Van Lennep, kasabanın dış mahallelerinde birkaç sebze bahçesi bulunduğunu belirtirken, meyve bahçelerinin olmadığını ve bu anlamda tüm ihtiyacın Tokat'tan karşılandığı bilgisini vermiştir. Lennep, her ne kadar meyveler dışarıdan getirilse de rakı ve şarap üretiminin Tokat'tan daha fazla olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶⁰

Sivas'ın yakın çevresinde bulunan köy ve kasabalar hakkında da detaylı bilgiler mevcuttur. İngiliz Konsolos James Brant, Gürün'ün derin ve dar bir vadi yatağına kurulduğunu ve kasabada 850 Türk, 860 Ermeni ve 63 Katolik ailenin

¹¹⁵⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 12.

¹¹⁵⁸Fowler, *a.g.e.*, s. 439.

¹¹⁵⁹Smyth, *a.g.e.*, s. 127.

¹¹⁶⁰Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 58.

yaşadığını söylemiştir. Konsolos, Gürün'ün Anadolu'nun iç kesimlerinde Ermeni nüfusunun Türkleri geçtiği tek yer olduğunu özellikle vurgulamıştır.

James Brant, kışların oldukça sert geçtiği bölgede, yaz mevsiminin kısa sürdüğünü, buna paralel olarak tarım faaliyetlerinin kârlı bir iş olmadığını ifade etmiştir. Kasaba halkının Ankara ve Gürün arasında yılın belirli dönemlerinde göç eden Türkmen ve Kürt kabilelerle ticaret yaptığını dile getiren konsolos, kasabadaki tüccarların göçmenlerin her türlü ihtiyaçlarını karşıladıklarını, bu hizmetlerin bedeli olarak da onlardan hayvan aldıklarını dile getirmiştir. James Brant, kasabadaki başlıca ticaret malının koyun yünü olduğu bilgisini de ayrıca vermiştir.¹¹⁶¹

Gürün hakkında bilgi veren bir diğer seyyah William Ainsworth olmuştur. Kasabasına ulaşan William Ainsworth ve ekibi bir Hristiyan'ın evinde konakladıklarını dile getirmiştir. 17 Mayıs'ta Ermenilerin kutladıkları Aziz Gregory günü etkinliklerine katıldıklarını belirten seyyah, bu vesile ile kilisedeki ayine katılmış ve birkaç Ermeni ailenin evini ziyaret etmiştir. Evlerin kireç badanalı ve tertemiz olduğunu söyleyen seyyah, 2.400 kişi ile Ermenilerin kasabadaki temel nüfusu oluşturduğunu, Müslümanların sayısının ise 1.800 olduğunu ifade etmiştir.

William Ainsworth, kasaba tüccarlarının Halep, Maraş, Sivas ve İstanbul ile ticaret yaptıklarını, ziyaretleri esnasında yeni bir kilise yapımıyla meşgul olduklarını söylemiştir.¹¹⁶²

1838 yılında Sivas yöresine doğru ilerleyen İngiliz Konsolos Yardımcısı George Fowler, bereketli bir ova üzerinde bulunan ve yarısı Müslüman, yarısı da Ermeni olmak üzere toplamda 300 hanelik bir nüfusu bulunan Zara'ya uğramıştır. Kasabada büyük bir cami ile yakın zamanda inşa edilen temiz bir kilise olduğu bilgisini veren Fowler, bölgede çeşitli türde tahıl yetiştirildiğini ifade etmiş; veba ve çiçek hastalığının bölgede yaygın görülen hastalıklar olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶³

¹¹⁶¹Brant, *a.g.m.*, s. 213.

¹¹⁶²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 242.

¹¹⁶³Fowler, *a.g.e.*, s. 438.

William Ainsworth, bir sonraki durağı olan Divriği kasabasının nüfusunu 10.000 olarak vermiş, bu sayının 2.000'ini Hristiyanların oluşturduğunu belirtmiştir. Kasabadaki evlerin hepsinin bahçesi bulunduğunu söyleyen seyyah, bu nedenle kasabanın yüzölçümünün oldukça geniş olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶⁴

Bölge hakkında bilgi veren bir başka seyyah Wilkinson Warington Smyth olmuştur. Günümüzde Sivas'ın bir ilçesi olan Kangal'a gittiklerini söyleyen ve küçük bir köy olarak nitelediği bu yerde Kürt, Türk ve Ermenilerin yaşadığını, Ermenilerin sadece 10 aileden ibaret olduklarını belirten seyyah; Ermenilerin kendilerine bir hapisaneyi andıran küçük kilise inşa ettiklerini ve bu ibadethanenin Hristiyanlara ait, bölgedeki tek ibadethane olduğunu dile getirmiştir. Köy ağasının iyi olmamasından dolayı bir Ermeni'nin evinde konakladıklarını söyleyen seyyah, odaya konulan kilim ve yastıklarla istirahat edebildiklerini belirtmiştir.¹¹⁶⁵

Fred Burnaby, Tokat'tan ayrılıp Sivas istikametine ilerlerken 6 saatlik mesafede bulunan Ermeni köyü Çiftlik'e uğradıklarından bahsetmektedir. 30 hanelik nüfusu bulunan köydeki Ermenilerin, yakın civarda yaşayan Çerkezlerle anlaşamadıklarını vurgulayan Fred Burnaby, kaybolan birkaç büyük baş hayvanın bu iki farklı ırk için probleme neden olduğunu açıklamıştır. Bölgenin oldukça verimli topraklara sahip olduğunu da vurgulayan seyyah; etrafta dolaşan sığırları sıklıkla görmenin mümkün olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁶⁶ Fred Burnaby, sonrasında Yenihan isminde 200 hanelik nüfusuyla büyük bir köyde konakladıklarını belirtmiştir.

Henry F. Tozer, Kayseri - Sivas arasında uğradıkları köy ve kasabalar hakkında bilgi vermiştir. Her evin önünde, çamurdan dolayı bulanık suyu olan ve büyük baş hayvanların sürekli girdiği havuzları bulunan, bu nedenle de Karagöl olarak adlandırılan köyde nüfusun tamamının Ermeni olduğunu belirten seyyah; burayı geçtikten sonra ulaştıkları "Sheher Kishla – Şarkışla'daki nüfusun ise tamamıyla Müslüman olduğunu söylemiş; burada gölgelik alan bulamadıkları için dinlenmek

¹¹⁶⁴Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 7.

¹¹⁶⁵Smyth, *a.g.e.*, s. 122.

¹¹⁶⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 277.

amacıyla bir ev araştırmaya başladıklarını, ancak erkek nüfusun tarlada çalışması nedeniyle kadınların kendilerini kabul etmediğini, sadece torunlarıyla birlikte oturan yaşları geçkin iki yaşlı kadının kendilerine kapılarını açtığını ifade etmiştir.¹¹⁶⁷

2.3.46. Trabzon

1835 yılında Erzurum’da İngiltere Konsolosu olarak görev yapan James Brant, Ermenistan ve Küçük Asya olarak adlandırdığı toprakları ziyaret ederek; şehir ve kasabalar hakkındaki tespitlerini rapor etmiştir. Konsolosun notlarında yer verdiği ilk şehir Trabzon olmuştur. Şehrin, bir tepenin denize bakan yamacına kurulduğunu ifade eden James Brant, bu kesimin surlarla çevrelendiğini belirtmiş ve şehir kapılarının güneş batımında kapandığını dile getirmiştir. Şehrin aşağı kısmında küçük bir liman olduğundan bahseden Konsolos Brant, rıhtımın tamamen taştan inşa edildiğini, aynı zamanda denizin içinde kalan bölümünün de dalga kıran vazifesi gördüğünü belirterek, su ile şehir arasında kalan plaj kısmının da taşla çevrelenmesiyle şehir dışından başka kişilerin limana ulaşmasının engellendiğini söylemiştir.

Şehirde büyük gemiler için bir liman olmadığını dile getiren konsolos, şehrin Doğu uzantısında yaz aylarında demir atılabilecek küçük bir koy olduğunu dile getirmiştir. Avrupalı ve Türk uyruklu gemilerin Trabzon’un 7 mil Doğu’sundaki Akçaabat’ta bulunan limanı tercih ettiklerini söyleyen James Brant, ancak İngiliz gemilerinin yaz-kış demeden Trabzon’a demir attıklarını vurgulamıştır. Şehirdeki evler, tek katlı inşa edilmekle birlikte hemen hepsinin meyve ağaçlarıyla dolu bahçeleri mevcuttur.¹¹⁶⁸

John Macdonald Kinneir ise Trabzon’daki evlerin çoğunlukla taş ve kireçten yapıldığını; çatılarında küçük kırmızı kiremitlerin kullanıldığını söylemiş; diğer tüm Türk evlerinde olduğu gibi dıştan vasat göründüklerini, içlerinin de konforsuz olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁷Tozer, *Turkish...*, s. 181.

¹¹⁶⁸James Brant, *a.g.m.*, s. 189-191.

¹¹⁶⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 335-338.

Mevcut seyyahlar arasında Trabzon'u diğerlerine oranla daha önce ziyaret eden John Macdonald Kinneir'in notlarında; Trabzon'un nüfusu 1813 yılı itibarıyla 15.000 kişi olarak ifade edilmiştir. Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Gürcü, Çerkez ve Tatar olmak üzere çok milletli bir yapıya sahip olan kasabaya¹¹⁷⁰1835 yılında gelen James Brant ise 25 ila 30 bin kişinin bulunduğu kasabada sadece Rum ve Ermeni varlığından bahsetmiştir. James Brant'a göre Müslüman kesim ile gayrimüslim kesimin farklı mahallelerde yaşadığı Trabzon, 3.500 ila 4.000 civarında Rum, 1.500 - 2.000 kadar Ermeni ve 20-24.000 dolaylarında da Müslümana ev sahipliği yapmıştır¹¹⁷¹

Aynı yıl Trabzon'da bulunan Charles Stuart, Trabzon'un nüfusunu 20.000 olarak belirterek; üçte ikisinin Türk olduğunu ifade etmiş; geri kalan kısmını ise Ermeni ve Rumların oluşturduğu bilgisini vermiştir.¹¹⁷² 1854 yılında Erzurum'a geçmek amacıyla şehirde bulunan Humpry Sandwith ise, nüfusun kesin olmamakla birlikte 20.000 civarında olduğu bilgisini verirken; Ermeni, Rum ve Türklerin yaşadığı kasabada, Türklerin sayıca üstün olduklarını söylemiştir.¹¹⁷³William John Hamilton da net olmamakla birlikte Trabzon'da 20.000 kişinin yaşadığı bilgisini vermiştir.¹¹⁷⁴Seyyahların verdikleri bilgiler, Trabzon'un 19.yüzyılda ortalama 20.000 kişilik bir nüfusa ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

Müslümanlar, kasabanın surlar içerisinde kalan kısmında ikamet ederken, Hıristiyanlar ise dış mahallelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. William John Hamilton, kendisini misafir eden İngiliz Konsolosu Mr. Suter'in, kasabanın doğu kesimindeki Rum mahallesinde ikamet ettiğini, Türklerin ise surların içerisindeki mahallelerde yaşadıklarını ve orada başka milletten insanın ikamet edemediğini söylemiştir.¹¹⁷⁵Farklı mahallelerin varlığı özellikle Kinneir'in eserinde detaylı olarak işlenmiştir.

¹¹⁷⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 341.

¹¹⁷¹Brant, *a.g.m.*, s. 189-191.

¹¹⁷²Charles Stuart, *Journal of A Residence in Northern Persia and The Adjacent Provinces of Turkey*, Richard Bentley, London, 1854, s. 341.

¹¹⁷³Sandwith, *a.g.e.*, s. 16,17.

¹¹⁷⁴Hamilton, *Researches...*, s. 161.

¹¹⁷⁵Hamilton, *Researches...*, s. 161.

Kasabayı gezmek için mütesellimden at ve rehber talep ettiklerini dile getiren John Macdonald Kinneir, gezilerine Rum mahallesinden başladıklarını vurgulamıştır. Kasabanın birbirinden farklı girişleri olduğunu söyleyen seyyah, ana kapının dört tane mermer sütunla desteklendiğini, ayrıca deniz kapısı olarak adlandırılan yerden de limana gidildiği bilgisini vermiştir. Erzurum kapısından çıkıldığında Hıristiyan kesimin yaşadığı mahalleye ulaştıklarını belirten Kinneir, çokça kilisenin bulunduğu bu yerde çayırın arasına kurulmuş evlerin bulunduğu ve Rumların yaşaması nedeniyle de “*Gâvur Meydan*” olarak adlandırılan bir muhitten bahsetmektedir.¹¹⁷⁶

Trabzon, sahip olduğu konum itibarıyla, ticari malların İstanbul’dan Anadolu’nun iç kesimlerine, oradan da İran’a ulaşması adına kilit bir rol oynamıştır. Bunun yanında yakın civarda üretimi yapılan ve oldukça kaliteli birkaç ürünün yine deniz yoluyla İstanbul’a gönderilmesi, 19.yüzyılda bölgenin ticaret hacminin artmasının en temel nedenlerini oluşturmuştur. Bu hareketlilik John Macdonald Kinneir’in notlarına yansımıştır. Kinneir, deniz yoluyla Trabzon’a vardıklarından bahsetmiş; limana yanaştıklarında, bekleyen onlarca gemiye yüklenmek için hazırlanan sandıkları gördüğünü ifade ederek; kıyıda oldukça hareketli anların yaşandığını, şerbet satan çocuklardan, yiyecek birşeyler satan insanlara kadar herkesin yoğun bir tempoda çalıştığını bildirmiştir.¹¹⁷⁷

19 Mayıs 1835 günü şehre gelen James Brant, Trabzon’un önemini Ermenistan ve İran’a gidecek olan malların deniz üzerinden karaya aktarıldığı en elverişli yer olduğunu ifade etmiştir. Trabzon’un yakın çevresinde belli başlı birkaç ürün yetiştirildiğini ve bunların İstanbul’a gönderildiğini söyleyen James Brant, bu ürünlerin tütün, balmumu, fındık, barbunya, bal ve tereyağı olduğunu dile getirirken¹¹⁷⁸Kinneir, önemli ölçüde ticaret hacmine sahip kasabanın en temel üretim alanının ipek ve pamuk, meyve ve şarap olduğunu söylemiş; İstanbul’dan şeker, kahve

¹¹⁷⁶Kinneir, *a.g.e.*, s. 335-338.

¹¹⁷⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 335-338.

¹¹⁷⁸Brant, *a.g.m.*, s. 189-191.

ve yünlü elbiseler, Kırım ve Gürcistan'dan ise tahıl, tuz ve demir ithal edildiğini belirtmiştir.¹¹⁷⁹

Gerek üretimi yapılan ve talep gören malların olması, gerekse önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunması, kasabada bulunan pazarların da belirli niteliklere sahip olmasını gerektirmiştir. 1850'li yılların başında İran'dan İstanbul'a dönmek için yola çıkan Charles Stuart, Trabzon'da gözüne çarpan ilk şeyin geniş ve zengin içeriğe sahip bir pazar olduğunu ifade etmiştir. Cenevizliler döneminde yapılmış taştan yüksek duvarların birkaç yıl öncesinde meydana gelen yangın felaketinde alevlerin yayılmasını önlemesiyle gündeme geldiğini söyleyen seyyah, burada önemli miktarda pamuk satıldığını da sözlerine eklemiştir.¹¹⁸⁰

Charles Stuart'tan yaklaşık iki yıl sonra 1852 yılında Trabzon'a gelen Robert Curzon ise, şaşırtıcı bir biçimde kasabadaki pazarları değersiz malzemelerle dolu bir yer olarak nitelendirmiştir. Curzon, bulabildiği şeylerin peynir, eyer ve birkaç eski silahtan başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁸¹ Kasaba halkının bir bölümünün geçim kaynağı da balıkçılık olmuştur. Ancak, ticaretin önem kazanmasıyla daha küçük bir kesime hitap etmeye başlayan balıkçılık, seyahatnamelerde değinilmeyen bir boyuta gelmiştir. Charles Wilkinson, "*Burası her türden ticaretin yapıldığı bir merkezdir, ilk olarak balık ihracatıyla başlamış, sonrasında demir ve diğer değerli metallere devam etmiştir.*"¹¹⁸² şeklindeki ifadesiyle bu durumu özetlemektedir.

Coğrafyanın dağlık ve ormanlık olması, Trabzon'da tarımın gelişmesinin önünü kapatmıştır. Kasabanın belirli yerlerinde üretilen tahıl sadece halkın kendisine yetecek miktarlarda olmuş, bu nedenle farklı yerlerden temin edilmesini zorunlu kılmıştır. James Brant, Trabzon'da sadece mısır yetiştirildiğini, bunun da ekmek yapımında kullanıldığını belirterek, üretim miktarının yetersiz olduğunu söylemiştir. Kasabanın Karadeniz kıyısındaki diğer kasaba ve köyler gibi ormanlık bir alanda

¹¹⁷⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 341.

¹¹⁸⁰Stuart, *a.g.e.*, s. 341.

¹¹⁸¹Curzon, *Armenia...*, s.6.

¹¹⁸²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 75.

olması her ne kadar tarımı olumsuz yönde etkilese de bazı avantajları da beraberinde getirmiştir.

Evlerin ve teknelerin inşası ile yakacak ihtiyacının kolaylıkla karşılanması, kasaba halkının geçimine önemli katkılar sunmuştur. James Brant, yoğun bir ormanlık alana sahip bölgede kereste ihracatının devlet tarafından yasaklandığını ifade ederken, ağaçların bu nedenle kömür ve yakacak odun olarak değerlendirildiğini, kerestenin de sadece evlerin ve balıkçılık ile uğraşanlar ile ticaret mallarının karaya çıkarılmasında kullanılan küçük gemilerin inşasında kullanıldığı bilgisini vermiştir.¹¹⁸³

Trabzon'daki erkek nüfusunun çokluğu ve silahlanmaları James Brant'ın dikkatinden kaçmamıştır. Erkek nüfusun oldukça kuvvetli, cesur ve tüfek kullanma konusunda da maharetli olduklarından iade eden Konsolos, şehirdeki hemen her erkeğin sırtında bir tüfek bulunduğunu belirtmiş; devletin ihtiyaç duyulduğu anda buradan İstanbul'daki kışlalara asker çağırdığı bilgisini vermiştir. Bu anlamda ordunun önemli miktarda asker ihtiyacını karşılayan Trabzon'da, erkekler hazır asker olarak anılmaktan oldukça memnun olduklarını dile getirmişlerdir.

Konsolos Brant, ülke genelinde eli silah tutabilen erkeklerin dâhil olduğu bir nüfus sayımında elde ettiği verilere göre, birkaç köy ve kasabanın birleşiminden oluşan Of'ta 24.000; Lazistan olarak adlandırılan Rize ve civarında ise 18.000 erkek olduğu bilgisini vermiştir. Of hakkında da birkaç bilgi veren James Brant, kasabanın çok kısa bir sahilinin olmasına rağmen iç kesime doğru geniş bir alana yayıldığını söylemiş; babadan oğula geçen kan davası vakalarının görüldüğünden söz etmiştir. Bölgenin oldukça dağlık olması nedeniyle özellikle kış aylarında Of'a geçmenin mümkün olmadığını dile getiren Konsolos, bu bölgede yaşayan insanların diğer kesimlere oranla daha iyi durumda olduklarını, iyi evlerde yaşadıklarını belirtmiştir. Lazistan sınırları içerisinde kalan Rize ve Sürmene gibi yerlerde kurulan pazarlardan bahseden James Brant, pazarların haftada bir gün açıldığını ve çevresinde han ve kahvehanelerin bulunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁸⁴

¹¹⁸³Brant, *a.g.m.*, s. 189-191.

¹¹⁸⁴Brant, *a.g.m.*, s. 192.

William John Hamilton, Trabzon ile ilgili ilginç bir tespitte bulunmuştur. İzmir, İstanbul ve Bursa gibi şehirlerin aksine ziyaretçilerin konaklayabileceği, otel ve pansiyon tarzı yerlerin olmadığını vurgulayan seyyahı haklı çıkaran deneyimi¹¹⁸⁵ John Macdonald Kinneir yaşamıştır. Kasabaya indiklerinde direkt olarak kahvehaneye gitmek durumunda kaldıklarını söyleyen Kinneir; bir süre burada bekledikten sonra Rum bir papazın evine yerleştiklerini belirtmiştir.¹¹⁸⁶ 19.yüzyıl sonlarına doğru bu ihtiyacın karşılanmasına dönük teşebbüslerde bulunulmuştur. Büyük olasılıkla kasabayı ziyaret eden yabancıların çoğalması ve gelen tüccarların artması nedeniyle yapılan girişimler sonucunda Trabzon'da bir otelin varlığı seyahatnamelere yansımıştır. Charles Ryan, Rusların Erzurum'a doğru ilerleyişi üzerine ülkesi tarafından tıbbi destek vermesi amacıyla Erzurum'a görevlendirilen bir doktordur. Görev yerine daha hızlı ulaşabilmesi adına deniz yolunu tercih ederek önce Trabzon'a gelen Ryan, 1877 yılında geldiği Trabzon'da geceyi geçirmek için oldukça konforlu ve iyi durumda olan bir Rum oteline yerleştiğini söylemiştir.¹¹⁸⁷

Seyyahlar genel olarak, ziyaret ettikleri yerlerde bulunan kamu yapılarının sayılarını verirken, Trabzon hakkında bu bildirimini sadece John Macdonald Kinneir yapmıştır. Kinneir'in ifade ettiğine göre kasabada, 18 büyük cami, 8 han, 5 hamam ve 10 küçük Rum kilisesi olduğunu bildirmiştir.¹¹⁸⁸ Hamilton, Trabzon yakınlarında bulunan köyleri de ziyaret ederek buradaki nüfus hakkında bilgiler vermiştir. Bölgede yaşayan Hıristiyan nüfusun tespit edilmesinde önem arz eden bu bilgiler ışığında Platana¹¹⁸⁹ kasabasına uğrayan Hamilton; burada 140 Rum ve 200 Türk ailesinin yaşadığı bilgisini vermiştir.¹¹⁹⁰

2.3.47. Tokat

James Brant, Tokat'ın yaklaştıkça bir miktar genişleyen dar bir boğazın ağzına ve nehir kenarına inşa edilmiş bir kasaba olduğunu söylemiş; üç tarafının yüksek

¹¹⁸⁵Hamilton, *Researches...*, s. 161.

¹¹⁸⁶Kinneir, *a.g.e.*, s. 335-338.

¹¹⁸⁷Ryan, *a.g.e.*, s. 316.

¹¹⁸⁸Kinneir, *a.g.e.*, s. 341.

¹¹⁸⁹Platana, Akçaabat ilçesinin bilinen en eski adıdır. bkz. Umar, *a.g.e.*, s. 671.

¹¹⁹⁰Hamilton, *Researches...*, s. 246.

dağlarla çevrili olması nedeniyle sıcaklığın dar vadiye sıkışıp kaldığını ve orada bulunduğu süre zarfında dayanılmaz bir hal aldığı dile getirmiştir.

Kasabanın yaklaşık 3 mil kadar yukarısında bulunan vadinin bahçelerle ve üzüm bağlarıyla dolu olduğu bilgisini veren James Brant, Tokat'ta özellikle sonbahar mevsiminde vuku bulan ateşli hastalıkların oldukça yaygın olduğunu ve bu nedenle sağlıklı bir yer olmadığını ifade etmiştir.

1835 yılı itibarıyla 6.730 ailenin ikamet ettiği Tokat, 5.000 Türk, 1.500 Ermeni, 50 Katolik, 50 Yahudi ve 50 Rum ailesini barındırmaktadır. Ticari anlamda Tokat'ın bir dönem sahip olduğu önem James Brant'ın ziyaret ettiği zaman dâhilinde tamamıyla sona ermiş haldedir. Konsolos, kasabada rastladığı ve iyi durumda olan sayısız hanların hepsinin boş olduğunu söylemiştir.

Bölgedeki yollar, hakkında da bilgi veren James Brant, İstanbul ve Samsun'a giden yolların çok iyi durumda olduğundan bahsetmiş; Samsun'dan Harput'a uzanan ve Tokat'tan geçen askeri yolun da yine mükemmel durumda olduğunu belirtmiştir. Konsolos Brant son olarak, kasabadaki Ermeniler ve Katoliklerin, halkın diğer kesimine oranla çok daha zengin olduklarını bildirmiştir.¹¹⁹¹

1837 yılında Tokat'a gelen William Ainsworth, Tokat için güzel manzaralı büyük bir kasaba ifadesini kullanmıştır. William Ainsworth, evlerin çoğunlukla iki katlı inşa edildiği ve çatılarının kiremitle kaplandığı bilgisini vermiş; sokaklarının temiz, pazarının ise açık ve ferah olduğunu dile getirmiştir. William Ainsworth, bir Avrupa kentini andıran kasabanın Anadolu'daki en güzel yerlerden biri olduğunu özellikle vurgulamış; 800 Müslüman evine karşılık 2.000 Ermeni olması sebebiyle bir Ermeni kasabası olarak bilindiğini söylemiştir.¹¹⁹²

1830'lu yıllar, Tokat'ın seyyahlar tarafından yoğun olarak ziyaret ettiği bir dönem olmuştur. 1838 yılında kasabayı ziyaret eden George Fellow, James Brant'ın ifade ettiği coğrafi özellikleri birebir aktarmıştır. Kasaba nüfusu hakkında verdiği

¹¹⁹¹Brant, *a.g.m.*, s. 219, 220.

¹¹⁹²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 18.

bilgiler de Konsolos Brant'ın verdiği rakamlarla örtüşmektedir. Bu da üç yıllık süre zarfında Tokat nüfusunun değişikliğe uğramadığını göstermektedir.

Fowler, evlerin büyük bölümünün kiremitle örtülü olduğunu ve bazılarının fırınlanmamış tuğladan inşa edildiğini dile getirmiş; çok güzel bir görünüme sahip olduklarını özellikle vurgulamıştır. Kasabanın bir bölümünde ise ahşaptan barakaların yaygın olarak görüldüğü bilgisini veren George Fowler, William Ainsworth'un aksine sokakların dar ve pis olduğunu dile getirmiştir. George Fowler, Tokat'ın eskiden sahip olduğu ticari önemi kaybettiğini söyleyerek, üretimin sadece yöre halkının ihtiyacını karşılayabilecek miktarlar ile sınırlandığı bilgisini vermiştir. Seyyah, Tokat'ın tüm bu olumsuzluklara rağmen İngiliz basmalarının boyandığı büyük boyama tesislerinin olması ile meşhur bir yer olduğunu sözlerine eklemiştir.¹¹⁹³

James Brant, Tokat ve civarının Kürt kabilelerin göç rotası üzerinde olmaması nedeniyle güvenli bir yer olduğunu dile getirerek, güvenlik sorunu olmadığını, bu nedenle nüfusu kalabalık köylerin bölge genelinde oldukça fazla olduğu bilgisini vermiştir.¹¹⁹⁴

Seyyah, her ne kadar yapılaşmanın kötü olduğunu ifade ettiyse de¹¹⁹⁵ çarşısının oldukça temiz ve birçok kuyudan gelen içme suyunun aktığı çeşmelerle dolu olmasından duyduğu memnuniyeti belirtmiştir. Wilkinson Smyth, kasaba nüfusu hakkında net bir rakam öğrenememiştir. 1850'li yıllarda kasabada 20.000 ile 40.000 arasında kişinin yaşadığını tahmin ettiğini söyleyen seyyah; bu nedenle 30.000 demenin doğru olacağını öngörmüştür. Wilkinson Smyth, bu sayının 2.000'inin Ermeni, geri kalan çoğunluğunun da Türk olduğunu belirtmiş; ayrıca Anadolu Rumları, aralarında doktorların da olduğu birkaç Avrupalı, bakır işlerinde yer alan

¹¹⁹³Fowler, *a.g.e.* s. 440.

¹¹⁹⁴Brant, *a.g.m.*, s. 220.

¹¹⁹⁵Henry J. Van Lennep, bunun nedenini Tokat'taki evlerin hemen hepsinin bir bahçesi olmasına ve bahçelerin yapılışında herhangi bir düzen ya da kuralın benimsenmemesine bağlamaktadır. Lennep buna karşın, evlerin sade ve kerpiçten yapılmış duvarları, çokça bulunan küçük pencereleriyle uzaktan bakıldığında etkileyici bir görüntüye sahip olduğunu söylemiştir. bkz. Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 222,223.

Avusturyalı dökümcüler ile ticaret ile uğraşan birkaç İtalyanın da kasabada ikamet ettiğini sözlerine eklemiştir.

Wilkinson Warington Smyth, kasabadaki ticaretin bakır madenine dayalı olduğunu vurgulamıştır. Bakırcıların sayı olarak fazla olduğunu söylemiş, Tokat'ta üretilen mangal, cezve vb. ürünlerin ticaretinin yapıldığını belirtmiştir.¹¹⁹⁶

Tokat'ın 19.yüzyılın ortalarından itibaren ticaret ve üretim anlamında tekrar bir ivme yakaladığını söylemek doğru olur. Her ne kadar, kasabada bulunan pazarlar yetersiz olarak değerlendirilmişse de kasabaya Avrupalı tüccar ve mühendislerin gelmesi bölgede var olan potansiyeli ortaya koymaktadır.

William John Hamilton, Tokat'ın ticari önemini keşfeden seyyahlardan biridir. Tokat'ın, ticaret kapasitesiyle ülkenin Anadolu'daki sanayi merkezlerinden biri olduğunu ve bu sebeple önem arz ettiğini belirtmiştir. Hamilton, kasabanın vasat ve kirli olduğunu dile getirmiş; bedesten haricindeki pazarların oldukça yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Kasabanın nüfusu hakkında değişik ifadeler olduğunu belirten Hamilton, bir kişinin 8.000 haneden bahsettiğini, kasabanın yönetimine yakın olan birinin ise 8.000 Türk ve 10.000 Reayanın yaşadığını belirttiğini ancak kendisinin 20.000 üzerinde bir nüfus düşündüğünü ifade etmiştir.¹¹⁹⁷

Tokat'ın nüfusu hakkında en net bilgiyi, kasabayı 1876 yılında ziyaret eden Fred Burnaby aktarmıştır. Kasabada yaşayan ve Tokat-Sivas arasındaki yolun yapımından sorumlu İngiliz bir mühendisten öğrendiğine göre, Tokat'ta 25.000 kişinin yaşadığı bilgisini veren Fred Burnaby, 8.000 kişinin mühendisle birlikte yol yapımında çalıştığını, ancak düzenli bir program oluşturulamadığından beş yıl boyunca yolun sadece yarısının tamamlanabildiğini söylemiştir. Tokat'ı geniş bir alana yayılmış, düzensiz bir kasaba olarak tanıtan Burnaby, kasabaya girişlerinde kendilerini bir zaptiyenin karşıladığını ve seyyahlar için ayrılmış olan eve yönlendirdiğini belirtmiş; ardından da kaymakamın kendilerini ziyaret ettiğini ifade etmiştir. Fred Burnaby,

¹¹⁹⁶Smyth, *a.g.e.*, s.134,135.

¹¹⁹⁷Hamilton, *Researches...*, s. 351.

Tokat'ta birkaç tane Ermeni okulunun bulunduğunu belirterek, kasabada yaşayan Türk ve Hristiyanların oldukça iyi anlaşmalarını vurgulamıştır.¹¹⁹⁸

Tokat'ın ardından civarda en çok ziyaret edilen yerler Niksar, Turhal ve Zile olmuştur. Günümüzde Tokat'ın ilçesi olan bu yerler hakkında seyyahlar önemli bilgiler vermektedirler. William John Hamilton, Niksar istikametine doğru ilerlerken Herek adında bir kasabanın varlığından bahsetmiştir. Kasabadaki tarım arazilerinin şimdiye kadar karşılaştığı yerlere oranla oldukça bakımlı olduğunu söyleyen Hamilton, pazar olması nedeniyle, kasabanın içinden geçtiklerini ve şimdiye kadar hiçbir köylünün evinde kullanmadığı dört ayaklı ahşap sandalyelerin burada satıldığını ifade etmiştir. Sandalyelerin varlığını sorgulayan William John Hamilton, tahılın Anadolu'da harmanlandığını ve Doğu'nun diğer yörelerinde olduğu gibi baskıyı artırmak adına samanların üzerine konulması için sürüklenen taşlarla düvenin üzerine çıkan adam ya da çocukların dengede durabilmelerini sağlamak amacıyla temin edildiğini söylemiştir.¹¹⁹⁹

Turhal kasabasına geçen William John Hamilton, kerpiçten yapılmış evlerin olduğu yerleşkede 800 hanelik bir nüfus olduğundan bahsetmektedir.¹²⁰⁰ Turhal'dan sonra Zile'ye uğrayan Hamilton, burada çok zengin olan ağanın konağında kaldığını belirterek, 2.000 haneli kasabada birkaç Ermeni ailesinin dışında herkesin Türk olduğunu vurgulamıştır.¹²⁰¹

James Bailie Fraser, 1833 yılı Ocak ayında Anadolu'ya geçmiş ve Niksar'ı, tuhaf bir şekilde bağların ve bahçelerin aralarına serpiştirilmiş evlerden oluşan bir kasaba olarak tanımlamıştır. Bu nedenle sokaklarının oldukça düzensiz olduğunu belirten seyyah, aynı zamanda sarp ve dik olduğunu söylemiştir. James Bailie Fraser, kasabanın pazarını da görmüş, ancak sahip olduğu ürün çeşitliliği açısından oldukça fakir olduğunu vurgulamıştır. Tüm bu negatif özelliklere rağmen seyyah, kasabanın oldukça kalabalık ve refah düzeyinin de iyi olduğunu ifade etmiştir. Niksar'daki

¹¹⁹⁸Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 243,244.

¹¹⁹⁹Hamilton, *Researches...*,s. 343,344.

¹²⁰⁰Hamilton, *Researches...*,s. 359.

¹²⁰¹Hamilton, *Researches...*,s. 361.

evlerin temelini ahşaptan yapıldığını ve sonrasında kil ile doldurularak tamamlandığı bilgisini veren seyyah; kasabadaki posta evinin o ana kadar gördüğü en konforlu yer olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹²⁰²

James Brant, takip ettiği güzergâh üzerinde, Tokat'ın yaklaşık 27 mil doğusunda bulunan Niksar'a uğradığını söylemiştir. Oldukça bereketli bir ovanın üzerinde kurulan kasabada 1.000 hanelik bir nüfus olduğu söyleyen James Brant, meyve ağaçlarının ortasında bulunan kasabada dikkate değer miktarda kaliteli pirinç yetiştirildiğinden bahsetmiştir.¹²⁰³

James Edward Aleksander, büyük bir kasaba olarak tanımladığı Niksar'da evlerin ahşaptan yapıldığını ve 3-4 kat yüksekliğinde inşa edildiğini, çatılarının kiremitle örtülü olduğunu ve bu evlerde birkaç ailenin birlikte yaşadığını dile getirmiş; insanların solgun ve hastaymış gibi göründüklerini belirtmiştir.¹²⁰⁴

Zile'ye geçen Fred Burnaby, kasabada 3.000 kişinin yaşadığı bilgisini vermiş; ayrıca 1.500 askerin yaşadığı bir kışlanın olduğu bilgisini de vermiştir. Kasabanın ortasından bir akarsuyun geçtiğini ve toprakların oldukça zengin olduğunu belirten seyyah; tahılın oldukça bol olduğunu ve yakın zamanda Ankara'da meydana gelen kıtlığın burada etkili olmadığını söylemiştir.¹²⁰⁵ Zile'de çok az Ermeni yaşadığını söyleyen Burnaby, nüfusun neredeyse tamamının Müslüman olduğu bilgisini vermiştir.¹²⁰⁶

2.3.48. **Urfa**

Urfa, hem kendi sınırları dahilinde hem de yakın çevresinde Hıristiyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerleşim merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Kasabaya uğrayan seyyahlar, Hıristiyan dinine mensup kişiler olduklarından, ziyaret ettikleri yerlerde, bölgenin saygın din adamları tarafından ağırlandıkları istenmişlerdir.

¹²⁰²Fraser, *a.g.e.*, s. 209.

¹²⁰³Brant, *a.g.m.*, s. 220.

¹²⁰⁴James Edward Alexander, *Travels From India to England; Comprehending A Visit to The Burman Empire and A Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey In The Years 1825-26*, Printed For Parbury, Allen and Co. Leadenhall Street, London, 1827, s. 235.

¹²⁰⁵Burnaby, *a.g.e.*, Vol.I, s. 232.

¹²⁰⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 236.

Bunun bir örneği, James Silk Buckingham'ın notlarında görülmektedir. Buckingham, Urfa'da bir kervansarayda konakladığı esnada kendisini görmeye gelen Süryani Kilisesi Başpapazına bağlı bir görevliden bahsetmektedir.

Başpapazın, Urfa'ya gelmelerinden duyduğu memnuniyeti bildirmekle görevli olduğunu ve kendilerine Başpapazın davetinin iletildiğini söyleyen James S. Buckingham, Urfa'nın güneydoğu kesiminde bulunan kilise ile Hıristiyan mezarlığının bulunduğu mahalleye gittiklerini söylemiş; civardaki yerleşkelerin tamamında Hıristiyanların ikamet ettiğini belirtmiştir.¹²⁰⁷

James Silk Buckingham, Urfa'nın nüfusu için 50.000 kişi olduğu yönünde bir bilgi paylaşmıştır. Nüfusun 2 bini Hıristiyan, 500'ü Yahudi ve geri kalanının da Müslüman olduğunu söyleyen Buckingham, Hıristiyanların çoğunun Ermeni ve Süryani olduğunu vurgulamış; bu iki milletin kendilerine ait kiliseleri olduğunu, yazı karakterlerinin ve dillerinin birbirlerinden farklı olduğunu, hatta farklı mahallelerde ikamet ettiklerini ifade etmiştir. Ermenilerin genellikle Türkçeyi, Süryanilerin de Arapçayı kullandıkları bilgisini veren James Silk Buckingham, hem Hıristiyanların hem de Yahudilerin ticaretle uğraştıklarını dile getirmiştir.¹²⁰⁸ Urfa yöresinde evler, özellikle kasaba halkının sıcak yaz mevsimlerinde açık havada uyuyabilmeleri için terasları düz olarak inşa edilmişlerdir.

James Silk Buckingham, Urfa'dan Mardin'e doğru ilerlerken Kocahisar kasabasına uğradıklarından bahsetmektedir. 5.000 civarında evin bulunduğu kasabadaki yapıların sade, alçak ve çatılarının düz olduğu bilgisini veren seyyah Buckingham, insanların teraslarda ya da kapılarının önlerindeki sert toprak üzerinde açık havada uyuduklarını belirtmiştir. Kocahisar'daki nüfusun çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğunu söyleyen James Silk Buckingham, bir miktar Süryani ve az sayıda Müslüman olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹²⁰⁹

¹²⁰⁷Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I, s. 114.

¹²⁰⁸Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I s. 151.

¹²⁰⁹Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I s. 311.

Bölgeyi ziyaret eden bir başka seyyah William Ainsworth ise günümüzde Urfa sınırları dâhilinde bulunan Birecik hakkında bilgi vermektedir. Kasabanın neredeyse terkedilmiş olduğunu belirten seyyah, eski bir kalenin hastaneye dönüştürüldüğünü ve içerisinin tamamıyla dolup taşıdığını dile getirmiş; birkaç avare Arap'ın amaçsızca dolaştığını bunların dışında sokakta insan görmenin pek de mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ainsworth, Birecik'te görev yapan Avrupalı bir doktorun varlığından da bahsetmektedir. Bu durum, kasabada bir salgın hastalığın olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Dükkânların kapalı olması, üzeri yük dolu olan kervanların başında kimsenin olmaması ve doktorun telaşlı hareketlerinin Ainsworth'un dikkatinden kaçmaması, bu ihtimali güçlendirmektedir.¹²¹⁰

2.3.49. Uşak

Uşak, seyahatnamelerde genellikle İzmir'den Anadolu'nun iç kesimlerine geçmek isteyen seyyahların uğradığı bir durak, bir posta merkezi olarak yer almıştır. Özellikle İzmir pazarında satılan el yapımı kilimler ile afyon üretiminin merkezlerinden biri olmasıyla tüccarların yoğun olarak uğradığı kasaba, bu anlamda seyyahların ilgisini çekmeyi başarmıştır.

1833 yılında Anadolu'yu gezmek için yola koyulan Arundell, Uşak'ın büyük bir kasaba olduğunu ve 150 Rum ve 35 Ermeni hanesinin yanında biraz abartılı olduğunu düşünse de 10.000 civarında Türk nüfusunun ikamet ettiğini söylemiştir. Uşak'ta bir Rum Kilisesi, 1 Ermeni Kilisesi ile 15 tane büyük cami bulunduğunu ifade eden Arundell, bunların dışında kasabada birçok küçük caminin de varlığından bahsetmektedir. Arundell, kasabanın dönem itibarıyla önemli bir yer olduğunu dile getirmiş, önemini İzmir'de büyük bir piyasası olan halı üretimine borçlu olduğunu özellikle vurgulamıştır. Ticaretin bir diğer önemli ürünü olan afyonun da Uşak'ta büyük miktarlarda üretildiğini söyleyen Arundell, üretimin Uşak ile Afyon Karahisar arasına yayıldığı bilgisini vermiştir.¹²¹¹

¹²¹⁰Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 306.

¹²¹¹Buğra İnal, "19.Yüzyılda ve 20.Yüzyıl Başlarında Yabancı Seyyahlara Göre Uşak", *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 14-16 Nisan 2011, C.II, İzmir 2011, s. 714.

1835 yılında arkeolojik çalışmalar için Anadolu topraklarında bulunan William John Hamilton, Uşak hakkında şunları söylemektedir; “Çoğu Anadolu kasabasında olduğu gibi Uşak’taki evler de ya kilden ya da Mısır tarzı tuğlalara benzeyen, içleri samanlı kerpiçlerden yapılmıştır. Dinlenmek için uğradığımız bir handa itinayla dizilmiş olan balyalarca kilim gördük. Sonradan öğrendik ki bunlar, İzmir pazarına gönderilmek için paketlenmiş, hazırda bekletiliyorlardı. Bunların üretimi ve boyama işi, burada yaşayan insanların başlıca meşgalesiydi. Anadolu’nun boyaları, canlılık ve dayanıklılıklarıyla ünlüdür. Özellikle kırmızı kökboyası ve İzmirli tüccarlar tarafından ‘Boyacı Dikeni’ olarak adlandırılan yeşil, en önde gelenleridir. Kilimlerin nasıl yapıldığını görme isteğimizi dile getirince; ilk olarak, bunların tamamının kadınlar tarafından yapılıyor olması nedeniyle, isteğimizin gerçekleştirilemeyeceği söylendi. Ancak, bir süre sonra yaşlı bir kadın teklifimizi kabul etti ve amacımıza ulaştık”¹²¹²

John Hamilton’un dikkatini dokumacılık ve kilimler çekmiştir. Çok basit tezgâhlarda çalışılmasına rağmen muazzam işler başaran Türk kadınları, bu araştırmacının takdirini kazanmıştır.1840’lı yılların başında, Hamilton’a yakın tarihlerde Gediz üzerinden Uşak’a gelen John Murray, kasabanın “Türkiye Kilimi” olarak bilinen kilim üretimiyle meşhur olduğunu söylemiş, ülkedeki en büyük ve en iyi kilimlerin burada yapılıp İzmir’e gönderildiği bilgisini vermiştir. Kilim üretiminde basit yöntemlerin kullanıldığını belirten John Murray, kasaba halkının dışarılara kurulan tezgâhlarda çalıştıklarından bahsetmiştir.¹²¹³

1864 yılının Ağustos ayında Uşak’a gelen Henry John Van Lennep, ilk izlenimini bir ova üzerine kurulmuş, Türk stilini yansıtan, büyük bir kasaba şeklinde ifade etmiştir. Evler kerpiçten yapılmış ve sadece belirli kısımları sıvalıdır. Kasabanın sokaklarından çamurlu bir akarsuyun geçtiği bilgisini veren Van Lennep, suyun bazı evlerin altından aktığını belirtmiş; toplamda 10 ila 12 adet bulunan camilerin vasat durumda, ancak minarelerinin ise yüksek ve sağlam olduğunu söylemiştir. Van Lennep, minarelerin üzerindeki yivlerden özellikle bahsetmektedir. Çoğu minarede bulunan bu işlemenin yapının etrafında dönerek yükseldiğini belirten seyyah, uç kısımlarındaki sivri bölümün ise parlak metal ile kaplandığı bilgisini vermiştir.

¹²¹²Hamilton, *Researches...*,s. 111.

¹²¹³John Murray, *A Handbook For Travellers In The Ioanian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, John Murray Albemarle Street, London, 1840, s. 329.

Kasabada, çoğunlukla tüccarların konakladığı ve “Yeni Han” olarak bilinen dikdörtgen şeklinde bir yapı bulunmaktadır. Henry John Van Lennep, handa Uşak’ta yıllardır ikamet eden bir Rum tüccar olan Andre Glisse için niyet mektubu sunduklarını ve tüccarın kendilerini ağırlamaktan dolayı memnuniyet duyduğunu söyledikten sonra; Uşak hakkında detaylı bilgi alma ve birlikte kasabayı gezme fırsatı yakaladıklarını belirtmiştir. Lennep, Uşak’ta kilim üretimi için açılmış bir dükkân olmadığını; kilim tezgahlarının halkın evlerinde kurulu olduğunu, bu işi hem Türklerin hem de gayrimüslimlerin yapabildiğini sözlerine eklemiştir.

Kilim üretiminde sadece kadınların çalıştığını vurgulayan seyyah, iki tür kilimin dokunduğunu söylemiş; sıradan bir kumaş gibi işlem gören ilk türün, süratli bir şekilde yapıldığını, görünüm ve dayanıklılık açısından daha az kaliteye sahip olduğundan ucuz satıldığını belirtmiştir. Avrupa’da “Türkiye Kilimi” olarak isim yapmış ve dokuması çok uzun ve meşakkatli bir iş olan ikinci tür üretimde, kilimlerin üzerine özellikle çiçek figürleri işlendiği gibi İzmir’den sipariş edilen özel desenlerin de kadınlar tarafından kilimlerin üzerine dokunabildiği Lennep’in notlarında belirtilmiştir.¹²¹⁴ Uşak’ta 1864 yılı itibarıyla 150 Rum ve 50 Ermini ailesi ikamet etmektedir. Lennep, Türklerin nüfusu hakkında rakam belirtmemiştir.¹²¹⁵

1880-1884 yılları arasında Anadolu’yu dolaşmaya karar veren William Mitchel Ramsay, Uşak’a vardığında aylardır yerde yatmak zorunda kaldıktan sonra rahat bir yatakta uyumaktan duyduğu memnuniyeti öncelikle dile getirmiştir. Kasabadaki kilim ticaretinin önemini konuk olduğu ve bu işle uğraşan Türk ailenin zenginliğiyle örneklendiren Ramsay, çoğu seyyahın aksine bir Türk ailenin yanında kalmayı tercih etmiş ve ev sahipleri tarafından oldukça iyi misafir edilmiştir.¹²¹⁶

1885 yılında kasabaya uğrayan William Cochran, 3.300 Türk ve 200 Hıristiyan ailenin yaşadığı Uşak’a sıradan turistlerin gelme ihtimallerinin Alaşehir, İzmir, Turgutlu demiryolu terminaline olan uzaklığı nedeniyle oldukça zor olduğunu ifade

¹²¹⁴Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 256-258.

¹²¹⁵Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 259.

¹²¹⁶Ramsay, *Impressions...*, s. 291.

etmiş; bölgede ulaşımın daha çok deve ve katırlarla sağlandığını söylemiştir. Çok eski tarihlerden beri kilim üretimi konusunda söz sahibi olan kasabada bir fabrika olmamasını şaşkınlıkla karşılayan Cochran, birkaç kamu binası haricinde evlerin ahşap ve kerpiçten yapıldıkları bilgisini vermiştir. Dokumacılık ve kilimler konusuna değinen birçok seyyaha ilaveten Cochran, kilim yapımında kullanılan yünlerin nereden tedarik edildiği hususunda da açıklamalarda bulunmuştur.

Seyyahın ifadesine göre yünler, civarda yaşayan Türkmen aşiretlerinin besledikleri dağlıç¹²¹⁷ koyunlarından, ilkbahar mevsiminde temin edilirdi. Alınan yünlerin, erkekler tarafından yıkandıktan sonra kasabanın yaşlı kadınlarının onları ip haline getirdiklerini söyleyen seyyah, diğer grubun da dokuma işiyle uğraştıklarını belirtmiştir.¹²¹⁸

Uşak'ın yakın çevresinde, günümüz sınırları içerisinde kalan Sirge, seyahatnamelerde kendisinden söz ettirmiştir. George Keppel, gezisinde Sirge'nin bir posta merkezi olduğunu söylemiş; bu yerde ağanın evine konuk olduklarını, 15 hanelik köydeki insanların kilim üretimi ile uğraştıkları bilgisini vermiştir.¹²¹⁹

2.3.50. Van

Van, tıpkı çoğu Türk kasabası gibi surların içerisine inşa edilmiştir. Kasaba, “İçkale Mahallesi” ile “Bahçeler” olarak adlandırılan ve surların bir hayli ötesinde, tepelik alanlara doğru uzanan ikinci bir mahallenin birleşiminden oluşmaktadır. Kasabanın surlar içerisinde kalan kısmında aşırı bir nüfus yoğunluğu dikkat çekerken, özellikle pazarların açıldığı günlerde sokakların oldukça kalabalık olduğu H.F.B. Lynch tarafından ifade edilmiştir. Bu mahallelerde bulunan ibadethanelerin sayısı da nüfus ile doğru orantılıdır. Kalabalık nüfusa sahip içkale mahallesinde üç cami bulunurken, Bahçeler mahallesinde bu sayı bir olmuştur.¹²²⁰

¹²¹⁷Ege Bölgesi'nin iç kesimlerinde yetiştirilen ve özellikle halı yapağı üretimi bakımından önem taşıyan yerli koyun ırkıdır.

¹²¹⁸William Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes From The Levant*, Samson, Low, Marston, Searle&Rivington, London, 1887, s. 101.

¹²¹⁹Keppel, *a.g.e.*, s. 367.

¹²²⁰Lynch, *a.g.e.*, s. 104.

Thomas Alcock, Van'ın nüfusunu yaklaşık 15 bin olarak vermektedir. Üçte ikisinin Ermeni olduğunu belirten Alcock, evlerin, İranlılarınkine oranla çok daha iyi durumda olduğunu belirtmiş; Türk mimarisinin Avrupa'ya yakın özellikler barındırdığını söylemiştir. Birkaç katlı, belirli sayıda merdivenleri ve odaları olan, ahşap zeminli ve odaları divanlarla döşenmiş evlerin olduğunu ifade eden Thomas Alcock, Türklerin ayrıca yemeklerini yemek için küçük tepsiler kullandıkları bilgisini vererek Doğu'daki komşularına nazaran daha modern bir hayat benimsediklerini belirtmiştir.¹²²¹ 1820'li yılların sonlarına doğru kasabaya uğrayan Thomas Alcock'un verdiği bilgiler, aslında Van'ın 19.yüzyılın başlarında oldukça iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Ancak, gerek Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş durumu, gerekse kıtlık ve hastalıklar, Anadolu'nun büyük bölümünü olduğu gibi Van'ı da kötü etkilemiştir. 1879'da kasabaya gelen Henry F. Tozer, evlerin çoğunun kurutulmuş kilden yapıldığını ve bunun sokaklara kötü bir görünüm verdiğini belirtmiş; kasabada yaşayan Türklerin büyük sarık ve uzun cübbeleri; Kürtlerin kuzu derisi ceketleri ve İranlıların uzun keçeli şapkalarıyla eski zaman insanları gibi göründüklerini ifade etmiştir. Seyyah nüfusun dörtte üçü Ermeni olmak suretiyle 30.000 civarında olduğunu belirtmiştir.¹²²²

Her iki seyyahın nüfus hakkında ifade ettikleri rakamlar göz önünde bulundurulduğunda, Van'da ikamet eden kişi sayısının dönem içinde belirgin şekilde arttığı söylenebilir. Van, son olarak 1898 yılında H.F.B. Lynch'i misafir etmiştir. Özellikle Van Gölü civarında yürütülen tarım faaliyetlerinin yoğunluğundan bahseden seyyah, bölgenin giderek güvensiz bir hal aldığını da sözlerine eklemiştir. Güvenlik tehdidinin bölgeden geçişi zorlaştırdığını ifade eden Lynch, ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle, bölgeden sürekli olarak kalabalık kervanların geçtiğini ve kafiiledaki insanların mutlaka yanlarında silah bulundurduğunu sözlerine eklemiştir. Anadolu'nun dağlık ve zorlu coğrafyaya sahip Doğu bölgelerinde farklı mevsimlere göre ulaşımın güvenli bir şekilde tamamlanabilmesi için alternatif güzergâhlar oluşturulmuştur. H.F.B. Lynch, Van ile Erzurum arasında yaz aylarında Hınıs ovası

¹²²¹Alcock, *a.g.e.*, s. 121,124.

¹²²²Tozer, *Turkish...*, s. 344,348.

üzerinden Malazgirt'e çıkarak ilerlendiğini, kış aylarında ise Pasin ve Eleşkirt'in tercih edildiğini dile getirmiştir.¹²²³H.F.B. Lynch, 1898 yılında ziyaret ettiği Van'ın mevcut ve geçmiş yıllardaki nüfusu hakkında güvenilir rakamlara ulaştığını ifade etmiş; kasabada 1838 yılında görevli bir konsolosun raporunda bulunduğu üzere Van'da 7.000 ailenin yaşadığını ve bunlardan 2.000'inin Ermeni olduğunu aktarmıştır. Bu rakamlara bakıldığında toplam nüfusun yaklaşık 35.000 olduğunu, bunun 25.000'inin Müslüman; 10.000'inin de Ermeni olduğunu söyleyen H.F.B. Lynch; kendisinin orada bulunduğu 1898 yılı itibarıyla nüfusun 30.000 dolaylarında olduğunu; 20.000 Ermeni ve 10.000 Müslümanın yaşadığı bilgisini vermiştir. Sadece Van'ı değil, kaza olarak bölge değerlendirildiğinde ise 64.000 kişilik bir nüfustan bahsedilebileceğini söyleyen seyyah, 47.000 Ermeni, 17.000 Müslüman şeklinde bir dağılımın söz konusu olduğunu iletmiştir.¹²²⁴

H.F.B. Lynch, Van Gölü hakkında da bilgi vermiştir. 1.300 milkarelik¹²²⁵ alanıyla oldukça büyük bir göl olduğunu söyleyen seyyah; gölü bir insan vücuduna benzeterek, gövdesi ile iki kolunun olduğunu belirtmiştir. Gölde kefalet benzeyen sadece bir balık türünün yaşadığı bilgisini veren seyyah, balıkların akıntının ağzına konulan bariyerler ile yakalandığını, aynı zamanda sayıları fazla olmayan martıların da balıkları yakalamak için çaba gösterdiklerini dile getirmiştir.¹²²⁶ Lynch, Erciş kaymakamından gölü geçmek için yardım istediklerini söyleyerek, Van Gölü üzerinde gemi ile hareket etmenin mümkün olduğu bilgisini vermiştir. H.F.B. Lynch, siyah taşlardan yapılmış bir kilisenin bulunduğu Karakilise (Uncular/Erciş) köyüne gitmiş ve burada, refah düzeyleri iyi olan Ermenilerin yaşadığını ifade etmiştir. Lynch, kaymakamdan edindikleri bilgiye göre Erciş'te 500 hanenin bulunduğunu, evlerin bir kısmının oldukça iyi durumda olduğunu, sağlam taştan duvarlarla inşa edildiklerini ve cam pencereleri bulunduğunu belirtmiştir. Nüfusun bir bölümünün Müslüman, bir bölümünün de Ermeni olduğunu söyleyen seyyah, Ermenilerin, bir rahip tarafından

¹²²³Lynch, *a.g.e.*, s. 11.

¹²²⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 79.

¹²²⁵Kare mil bir kenarı bir kara milinden oluşan bir kare alanına eşit olan alan için kullanılan bir İngiliz ve ABD alan ölçüsü birimidir.

¹²²⁶Lynch, *a.g.e.*, s. 39, 46.

idare edilen iki kilise ile bir okula sahip olduklarını aktarmıştır.¹²²⁷ Seyyah bir sonraki köy olan Hipsinek'te (Çobandüzü) Ermenilerin yaşadığını gördükten sonra artık Kürtlerin bulunduğu topraklardan ayrıldıklarının farkına vardıklarını dile getirmiştir.¹²²⁸

2.3.51. Yozgat

19. yüzyılda Türkiye'yi gezen seyyahların büyük bir çoğunluğu Batı Anadolu'yu ve kıyı şehirlerini ziyareti tercih ettiğinden pek azı Yozgat'a uğramışlardır. Kasabaya uğrayanların birçoğu Yozgat'ı ziyaret etme amacından çok güzergâh üzerinde bulunması yönüyle içinden geçerken izlenimlerini aktarmışlardır.

1813 yılında kasabayı ziyaret eden John Macdonald Kinneir, kasabadaki evlerin İstanbul stilini yansıtan renklerle boyalı olduğu bilgisini vermiştir. Evlerin bakımlı görünmesi, aslında kasabanın mevcut durumu hakkında da ipucu vermektedir. Seyyah, detaylı bir inceleme yapmadan önce bir yenilenmenin olduğunu hissetmiştir. Kinneir, İstanbul'dan fazlasıyla etkilenmiş olacak ki, kasabanın merkezinde kısa süre önce inşa edilen camiyi ona benzetmiş ve caminin yakınlarındaki büyük sarayı da işaret ederek, kasabanın özellikle 19.yüzyıl başlarında bir değişime maruz kaldığını hissettirmiştir.

John Macdonald Kinneir, çoğunluğu Türk olan nüfusun yaklaşık 16.000 olduğunu ifade etmiş; kasabada aynı zamanda Ermeni, Rum ve Yahudi topluluklarının da ikamet ettiği bilgisini vermiştir. Kasabanın mimarisi hakkında da detaylar veren Kinneir, evlerin küçük olmasına karşın taş ve ahşaptan inşa edildiklerini ve temiz olduklarını söylemiştir. Anadolu'da eğer evler taştan yapılmışsa ve iyi durumdaysa bu halkın refah durumunun iyi olduğuna işaret eder. Nitekim John Macdonald Kinneir, yollardaki yük arabalarının çokluğundan bahsederek Tokat, Çankırı ve Ankara'dan kurutulmuş meyve getirildiğini söylemiştir.¹²²⁹

¹²²⁷Lynch, *a.g.e.*, s. 26.

¹²²⁸Lynch, *a.g.e.*, s. 23.

¹²²⁹Kinneir, *a.g.e.*, s. 91.

1835 yılında Yozgat'a uğrayan William John Hamilton, lüks hamamların varlığına tanıklık etmiş ve Kinneir'in ifadelerine benzer olarak kasabanın oldukça modern bir görünüme sahip olduğu bilgisini vermiştir. Anadolu'daki şehir ve kasabaların surlarla çevrili olması geleneği Yozgat'ta da kendini bir farkla göstermektedir. Hamilton, kasabanın birçok merkezde ihmal edilenin aksine alçak ve çamurdan yapılmış duvarlar ile çevrelendiğini söylemiştir.

Yozgat'ı 1876 yılında ziyaret eden Fred Burnaby, nüfusun 10.000 dolaylarında olduğunu dile getirmiş ve kasabanın farklı bir özelliğinden bahsetmiştir. Burnaby, Yozgat'ın kalabalık bir kasaba olmasına karşın, burada hiç suç işlenmediğini özellikle vurgulamış; son 15 yılda sadece bir kişinin cinayet suçundan idam edildiği bilgisini aktarmıştır. Fred Burnaby, bulunduğu konum itibarıyla Yozgat'ın önemli bir yeraltı zenginliğine de ev sahipliği yaptığına dikkat çekerek, çevrede demir, gümüş ve kömür yataklarının olduğunu dile getirmiştir.¹²³⁰ Yozgat'taki madenlerin varlığı Konsolos James Brant'ın ifadelerinde de yer almaktadır. Tokat istikametine doğru 30 mil mesafede Akdağ Madeni olduğunu belirten Brant, Yozgat'ta karşılaştığı maden müdüründen aldığı bilgiye dayanarak, madende 300 ailenin çalıştığını söylemiş; yılda yaklaşık 300 okka gümüşün İstanbul'a gönderildiğini ifade etmiştir.¹²³¹

Fred Burnaby, Yozgat hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Kasabada diğer seyyahlara nazaran daha fazla vakit geçiren seyyah, kenar mahalleleri ziyaret etmiş, kendisini ağırlayan Ermeni aile dışında, kasabanın ileri gelenlerinden, zengin bir isim olan Derviş Bey ile vakit geçirmek suretiyle, Yozgat hakkında çok daha fazla bilgi alma fırsatı yakalamıştır.

Kasabada bulunan camiyi ziyaret eden Burnaby, yapının içerisinde bulunan ve sayısı yüzlerle ifade edilen kandiller ile bir insanın bacağı kalınlığındaki mumlardan bahsetmiş, ziyaretinden kısa süre önce yapılan bu teşebbüs için muazzam oranda para harcandığı bilgisini vermiştir. İbadet eden Türklerin kendilerinden rahatsız olmadıklarını dile getiren Burnaby, yaklaşık 40 ila 50 civarındaki bir insan

¹²³⁰Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 191.

¹²³¹Brant, *a.g.m.*, s. 217.

topluluğunun orada olduğunu belirtmiş, sayının giderek azaldığını öğrenmesine karşılık, günün hemen her saatinde ibadet eden kişileri görmenin mümkün olduğunu dile getirmiştir.

Fred Burnaby, Yozgat'ta halkın vakit geçirmek için avcılık ve spor ile uğraştığı kanaatine varmıştır. Kendisine eşlik eden Derviş Bey'in keklik avladığını söyleyen seyyah, aynı zamanda kasabada cirit müsabakaları organize edildiği bilgisini vermiştir. Yozgat'ta Ermenilere ait okullar bulunmaktadır. Bunlardan birini ziyaret eden Fred Burnaby, Türkiye şartları göz önünde bulundurulduğunda, verilen eğitimin iyi düzeyde olduğunu belirterek, eğitim alan 200 öğrencinin büyük bölümünün okuma yazma bildiğini söylemiştir. Bu okullarda el işleri sınıfları da mevcuttur. Özellikle diğerlerine göre yaşça daha büyük olan kızların çok güzel eserler ortaya çıkarttıklarını ifade eden Burnaby, iki Müslüman çocuğun da bu sınıfta eğitim aldığını şaşkınlıkla dile getirmiş; ancak aldığı bilgiye göre Müslümanların çocuklarını bu okula göndermek için istekli olduklarını dile getirmiştir.

Fred Burnaby, Ermenilerin dışında Yozgat'ta Rumların da ikamet ettiği bilgisini vermiştir. Bu iki millet hakkında dikkatini çeken ilginç bir durum olduğunu söyleyen seyyah, hem Ermenilerin hem de Rumların, karakterlerini bilmelerine rağmen kendi dillerinde yazıp okuyamadıklarını ifade etmiştir. Kendi aralarında Türkçe konuştuklarını vurgulayan Burnaby, Ermeni ve Rumca karakterlerle Türkçe yazdıklarını dile getirmiştir.¹²³²

Yozgat'ta bulunan gayrimüslim kesime hitap eden bir de kilise bulunmaktadır. İçerisinde ısınmayı sağlayacak bir ocak ya da soba olmadığından oldukça soğuk olduğu yönünde bilgi veren Fred Burnaby, dua etmek için kiliseye gelen zengin kesimin kürklerle gelerek soğuktan fazla etkilenmediğini, ancak maddi imkânları kısıtlı olan kişilerin ise yarı donmuş halde ibadetlerini yapmaya gayret gösterdiklerini belirtmiştir.

---

¹²³²Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 213.

Yozgat hakkında bilgi veren seyyahlardan biri de Henry F. Tozer olmuştur. 1879 yılında gerçekleştirdiği gezisi esnasında kasabaya uğrayan seyyah, Yozgat'ın birçok bakımından Anadolu'da rastladıkları yerleşkelerden farklı özelliklere sahip olduğunu, bazı yönleriyle şehirleri; kilden yapılmış duvarları, düz çatıları ve çıkıntılı bacalarıyla da köyleri andırdığını söylemiştir. Tahmini olarak 3.000 ailenin yaşadığı kasabada 1.000 ailenin Ermeni, 50 ailenin Rum, geri kalanının ise Türk olduğu ifade eden Tozer, kuzeyden güneye (Amasya – Kayseri) ve batıdan doğuya doğru (Ankara – Sivas) giden iki yolun kesiştiği yer olması bakımından Yozgat'ın önemli bir mevki olduğunu özellikle vurgulamış; üretimin olmadığı bu kasabada halkın yine de refah içinde yaşadığını belirtmiştir.¹²³³

Seyyahların Yozgat hakkında verdikleri bilgilerin tutarlı olması, içeriğin doğruluğunu gösteren önemli bir husustur. Bunun yanında 1834 tarihli 2111 numaralı Yozgat nüfus defterinde, kasabanın dokuz farklı mahalleye ayrıldığı, ikisi dışında Türklerle birlikte gayrimüslim kesimin de bu mahallelerde ikamet ettiğinin belirlenmesi; ayrıca kadınların varlığı da öngörüldüğünde nüfusun 10.000 civarında olduğunun kayıtlarda görülmesi¹²³⁴, seyyahların verdiği bilgileri resmi kayıtlar nezdinde de doğrulamaktadır.

3. SOKAK VE MAHALLELER

Mahalle, şehirdeki en küçük yerel birim, en küçük idari ünite olarak fiziksel ve sosyal mekân gelişiminin başta gelen belirleyicilerinden biridir. Gelişmiş İslâm şehirlerinde işlevsel ve sosyal bütünlüğü olan birimler şeklinde karşımıza çıkan mahalleler, İslâm tarihinin erken dönemlerinden bu yana şehir tanımında önemli yeri olan olgulardır.

Osmanlı şehirleri, konut tasarımı, iklim ve Türklerin yerleşme şekillerine göre bazı ayrıcalıklara sahip olsa da, genelde bir mescit etrafında oluşan fiziksel yapısı, konut ve yol ilişkileri, çıkmaz sokaklarıyla, İslâm şehirlerinin genel özelliklerini taşır.

¹²³³Tozer, *Turkish...*, s. 82.

¹²³⁴Yunus Özger, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yozgat'ın Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı" *Tarih Okulu Dergisi*, S. 16, Haziran 2016, s. 118,119.

James Webster bu özellikleri şu şekilde aktarmıştır. “*Sokaklar, üst katları asmalarla sarılmış karşılıklı olarak birbirine doğru çıkıntılı olan iki katlı evlerden, köşelerde bulunan çeşmelerden ve civarda bulunan camilerle adeta bir köy havasındadır.*”¹²³⁵.

Osmanlı şehrinin en önemli özelliği, fiziksel ve sosyal yönden klâsik İslâm şehri gibi mahallelere bölünmesidir. Bu bölünme toplumdaki etnik ve dinî ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Ancak genelde çeşitli dini gruplar ayrı mahallede yaşasalar da bu, aslında mutlak bir kural değildir. Bu durum daha çok mahallenin, Osmanlı şehir toplumunda ortak yaşam alanı olarak ifade edilen bir toplumsal ve mekânsal birim olarak algılanmasıyla ilgilidir.

Mahalle teriminin Osmanlı şehri için üç temel anlamı vardır. İlk anlamıyla mahalle, şehir ve kasabalarda benzer özellikler taşıyan kişilerin birlikte yaşamlarını sürdürdükleri bir mekândır. İkinci anlamıyla birbirlerini tanıyan, adeta bin kişilik bir aile gibi, birbirinin hakkını koruyan ve bütün sorunlarını kendi içlerinde halleden, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşan ve aynı mescitte ibadet eden bir cemaattir. Üçüncü anlamı ile mahalle tahrir defterlerinde adları tek tek kaydedilmiş vergi mükelleflerinin oluşturduğu bir topluluktur.¹²³⁶

Şehirlerin din unsuruna göre kısım veya mahallelere ayrılması insanların sosyal, ekonomik ve siyasî tercihlerini kendilerinin yaparak ayrı bir yaşama alanı belirlemelerine imkân sağlamıştır. Anadolu’da çeşitli etnik köken ve dinlere mensup insanlar şehirlerde kendi özel mahallelerinde oturmuşlardır. Meselâ Selçuklular döneminde Konya’nın sur içerisindeki alanı Türk ikamet mahalleleri iken gayrimüslim mahalleleri sur dışında yer almıştır. Bununla birlikte Müslümanların idaresinde kendi mahallelerinde yaşayan farklı din ve ırktan insanların buldukları şehirlerde, özellikle de Anadolu’da bu durum hiçbir zaman bir ayrımcılığa dönüşmemiştir.¹²³⁷

¹²³⁵Webster, *a.g.e.*, s. 130.

¹²³⁶İsmail Kıvrım, “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat, 17.yüzyılda Gaziantep Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009 8(1), s. 232.

¹²³⁷Ali Murat Yel, *Mahalle*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.27, 2003, s. 324.

Şehirlerin din unsuruna göre kısımlara ayrılması seyahatnamelerde fazlasıyla işlenmiştir.¹²³⁸ İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi mahalleleri gibi adlandırmaların yapıldığı görülürken;¹²³⁹ Anadolu kasabalarında daha çok sur içi ve sur dışı şeklinde bir ayrıma gidilmiştir. Henry Post, sadece Avrupalılar ile zengin Rum ve Ermenilerin karışık olarak tek bir mahallede birlikte yaşadıklarını dile getirmiştir.¹²⁴⁰ İzmir’de İngiliz Hastanesinde doktor olarak görev yapan ve diğer seyyahlara oranla şehirde çok daha uzun süre ikamet eden George Rolleston, burada Türk, Ermeni, Rum, Yahudi ve Avrupa mahallelerinin bulunduğunu ve kuş bakışı ile bakıldığında bu bölgelerin açık bir şekilde kendilerini belli ettiklerini söylemiştir. Rolleston, bu mahallelerin nasıl ayırt edilebildiğini ise şöyle aktarmıştır;

*“Türk mahallesi, evlerin bir örnek solmuş çatıları ve buna mukabil sivri selvi ağaçlarının arasından yükselen uzun, beyaz ve zarif cami minareleri ile kolaylıkla fark edilebilmektedir. Ermeni mahallesi, etrafındaki diğer mahallelerden evlerinin ve duvarlarının beyazlığıyla ayrılırken Frenk mahallesi ise birkaç konsolosluğun üzerinde bulunan bayrak direkleriyle özdeşleşmiştir. Türk mahallesi, şehrin güneydoğu ucundan başlar ve güneydoğu sınırını oluşturan dağlar boyunca ilerler. Bu kesim, genelde evlerini dağın eteklerine doğru ardı ardına inşa etmişken bazı yerlerde dikey bir set üzerine rafa sıralanmış gibi yerleştikleri görülür. Denizle uğraşmak için uygun olmayan bir yer seçimleriyle bilinen Türkler, daha çalışkan ve daha girişken ırkların yararlanması adına su kenarından uzaklaşıp dağ eteklerinde kendilerine yer edinmişlerdir.”*¹²⁴¹

¹²³⁸1876 yılında İzmit’i ziyaret eden Fred Burnaby, kasabanın diğer Türk yerleşkelerinde olduğu gibi farklı mahallelere bölünmüş olduğunu ve Müslümanlarla Hıristiyanların ayrı yerlerde yaşadıklarını ifade etmiştir. Seyyah, bu bilgiyi Hıristiyan mahallesinde yaşayan bir Ermeni papazla görüşerek doğrulamıştır.bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 75. 1838 yılında Çanakkale’de bulunan William Knight ise iki bin haneden oluşan kasabanın, bünyesinde farklı milletler barındırdığı için ayrı mahallelere bölündüğünü, Yahudi, Rum, Ermeni ve Müslümanların kendilerine ait bölgelerde yaşadıklarını söylemiştir.bkz. Knight, *a.g.e.*, s.148.

¹²³⁹Beyoğlu nasıl bir Avrupa mahallesi konumundaysa, İzmir’de Buca benzer bir niteliğe sahiptir. Charles Swan, içinde yaşayanların çoğunun İngiliz olması nedeniyle Buca’nın “*İngiliz Köyü*”olarak adlandırıldığını belirtmektedir.bkz. Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 152. 1827 yılında şehri ziyaret eden Josiah Brewer ise sahil kenarına paralel uzanan ilk sıra binaların arka sokağının Avrupa Caddesi (Franks Street) olduğu bilgisini vermiştir.bkz. Brewer, *a.g.e.*, s. 47-49.

¹²⁴⁰Post, *a.g.e.*, s. 280,281.

¹²⁴¹Rolleston, *a.g.e.*, s. 5-8.

Türkiye'deki sokaklar, sahip oldukları farklı dinamiklerle seyyahların ilgisini her zaman üzerinde toplamıştır. Her adımda kendilerini etkileyen yeni bir şeyle karşılaşmak, arzu edilen miktarda bilgi ve deneyimin kazanılmasında fazlasıyla etkili olmuştur. Edmondo De Amicis, bunu en net şekilde yansıtan seyyahlardan birisidir. İstanbul sokaklarını dolaşırken attığı her adımda dikkatini çekecek farklı bir şey ile karşılaştığını söyleyen Amicis; bir sokakta derviş dergâhlarını görebilirken, diğerinde Fas mimarisi binaları, sonrakinde ise Türk kahvehaneleri ile pazarları, ardından da çeşmeler ve su kemerlerini ziyaret edebildiğini belirtmiştir.¹²⁴²

Seyyahların gözünde sokakların bir takım olumsuz özellikleri bulunmaktadır. Contess Hahn, 7 Eylül 1843 tarihinde geldiği İstanbul'da sokaklarla ilgili kendisini rahatsız eden hususları şu şekilde sıralamıştır. Oldukça dar ve taşların düzgün döşenmemiş olması; köpeklerin ayak altında dolaşıp birbirlerine sürekli havlaması; seyyar satıcılar, at arabaları ve hamalların varlığı. Bu hususlar sokaklarda dolaşmanın çok zahmetli bir iş olmasına yol açtığından seyyahların çoğu kez zor durumda kalmasına neden olmuştur.¹²⁴³

Üzerinde durulan bir diğer husus ise yollarda biriken çöpler nedeniyle oluşan pisliktir. Fred Burnaby, 1876 yılı Kasım ayında ulaştığı İzmir'de sokakların dar olmasının yanında oldukça kirli olduğuna da dikkat çekerek; etraftaki kötü kokunun tifüs hastalığına davetiye çıkardığını vurgulamış,¹²⁴⁴William Wittman da Çanakkale'nin son derece kirli sokaklara sahip olduğunu dile getirmiştir.¹²⁴⁵ William Ainsworth ise Kastamonu sokaklarının pis görüldüğünü, şehrin merkezinin Kastamonu nehriyle yıkanmasına karşın tüm pisliğin şehrin göbeğinde derin bir alanda toplandığını belirtmiştir.¹²⁴⁶

¹²⁴²Amicis, *a.g.e.*, Vol. I, s. 39.

¹²⁴³Hahn, *a.g.e.*, s. 32.

¹²⁴⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 6.

¹²⁴⁵Turner, *a.g.e.*, Vol. I, s. 43.

¹²⁴⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 84.

Sokakların darlığı başlıca sorun olarak seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴⁷ Aslına bakılırsa darlık, diğer tüm olumsuzlukları tetikleyen bir etken olarak dikkat çekmektedir. Dar sokaklar çevrenin kalabalık olmasına neden olduğu gibi kötü bir aydınlatmanın da sebebidir. Henry Post, 1828 yılında geldiği İzmir sokaklarının oldukça karanlık, loş ve kasvetli olduğunu belirtmiş; evlerin üst katlarının da dışarı doğru çıkıntılı inşa edildiğini ve neredeyse komşuların pencerelerden el sıkışabileceklerini ifade etmiştir. Seyyah; bu tarz yapılaşmanın caddelere düzensiz bir görünüm vermesinin yanı sıra ışığın ve hava akımının da girmesine engel olduğunu belirterek, en ferah yerlerin, deniz kenarında olduğunu sözlerine eklemiştir.¹²⁴⁸ Öyle ki Gordon Treneri'nin de özellikle Beyoğlu'nda bir kişinin yolun ortasında ellerini iki yana açtığı zaman evlerin duvarlarına dokunduğu şeklinde bir ifadesi bulunmaktadır.¹²⁴⁹ Sokakların dar olması bir başka sorunu, kalabalığı ortaya çıkarmıştır. Buna bir de bozuk döşenen taşlar eklenince hem yöre halkı hem de seyyahlar için yürümek çileye dönüşmüştür.¹²⁵⁰ Edwin De Leon, Bursa'daki sokakların dar ve kaldırım taşlarının aralıklı döşenmiş olmasının memnuniyetsizlik yarattığına dikkat çekmiştir.¹²⁵¹

Albert Smith, bozuk yol kaplamalarının sadece sokaklarda değil insanlar tarafından sıklıkla kullanılan çarşı ve pazarlar için de geçerli bir sorun olduğunu dile getirmiştir. Smith, taşlar arasında bırakılan boşlukların atıklarla dolması nedeniyle de

¹²⁴⁷Sokakların dar olmasında evlerin birbirine olan mesafelerinin de etkisi yüksektir. Edward Napier, sokakların dar olmasını evlerin karşılıklı olarak birbirine çok yakın olmasına bağlamıştır. bkz. Napier, *a.g.e.*, s. 246., William Wittman, evlerin neredeyse karşı komşusuna degecek gibi caddeye doğru çıkıntılı pencerelere sahip olduğunu dile getirirken; bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 34. Alfred Colbeck, kafesli pencereleri ve aşağı doğru sarkan geniş saçaklarıyla birbirlerine yaslanan evlerin sokakları daralttığını söylemiştir. bkz. Colbeck, *a.g.e.*, s. 175.

¹²⁴⁸Post, *a.g.e.*, s.275.

¹²⁴⁹Gordon Treneri, *The City of The Crescent with The Pictures of Harem or The Turks in 1854*, Vol. I, Charles J. Skett, London, 1855, s.89.

¹²⁵⁰Nassau'ya göre yollar taşımacılık yapan arabaların kullanılmasına engel olmakta; yürüyenlerin acı çekmesine hatta tehlikelerle karşı karşıya kalmalarına sebep olmaktadır. Seyyah, nispeten düz bir alan üzerine kurulu İstanbul'da ayağını sağlam basan atlarla yolculuk yapmanın imkanlar dahilinde olduğunu dile getirirken, dik ve sarp zemini olan Galata ve Beyoğlu'nda yolculuk için at veya eşek bulmanın pek de mümkün olmadığını altını çizmiştir. Bu nedenle tek çarenin yürümek olduğunu söyleyen Nassau, bunun da çok eziyetli ve riskli olmasından dolayı hiç kimsenin zorunlu olmadıkça bir yerden başka bir yere gitmediği bilgisini vermiştir. bkz. Nassau, *a.g.e.*, s. 14.

¹²⁵¹Leon, *a.g.e.*, s. 321.

şehrin pis bir görünümüne büründüğünü ifade etmiştir. “İstanbul’da, dar, kötü döşenmiş perişan haldeki çarşı, şehir adına pek de güzel bir özellik yansıtmamaktadır. Taşıt yolu, zemin dikkate alınmadan birbirine geçirilmiş çok çeşitli eski taşlardan döşenmiş ve ölü farelerle, kavun kabuklarıyla, eski paçavralarla, tuğla parçaları ve çöplerle doludur.”¹²⁵² Albert Smith, tespitlerinin özellikle kış mevsimi boyunca katlanılmaz boyutlara ulaştığını söylemektedir. “İstanbul’un sokakları berbat bir hal alır. Her taraf yağmur nedeniyle çamur, çukurlar su dolu olur, bunların yanında kabaca döşenmiş taşlar ilerlemeyi mümkün kılmamaktadır. Kışın, süre gelen kötü havayla birlikte tüm sokaklar geçilmez olur. Erkekler bu sorunu aşmak için kendilerine uzun çizmeler alırlar, ancak en kadınlar için durum pek de iç açıcı değildir. Ayakkabılarıyla güç bela yürümeye çalışırlar.”¹²⁵³

Yapım aşamasında düzenli döşenmeyen yolların¹²⁵⁴ yanı sıra zarar gören kısımlarının yenilenmemesi ya da bir başka ifadeyle tamir edilmemesi de ulaşımın zorlaşmasında önemli bir etken olmuştur. John Oldmixon, sokakların taş döşeli olmasına rağmen, taşların rastgele dizildiğini, yük arabalarının yoldan söktüklerinin de yerlerine yerleştirilmediğini, bu nedenle yürümenin zor olduğunu belirtmiştir.¹²⁵⁵ Yollardaki döşemeler için kullanılan taşların olması gerekenden çok farklı boyut ve şekillerde olduğunu söyleyen Charles Mac Farlane, taşların bir düzene göre sıralanmadığını, hatta düzleştirilmeden olduğu gibi yerleştirildiğini, sivri kenarlarının yürüyen insanlara zarar verdiğini söylemiştir.¹²⁵⁶

İstanbul’daki sokakların dar, bakımsız; arabaların ilerlemesi için uygun olmayan ve yürümeyi zorlaştıran yapısından şikâyet eden bir başka seyyah C.B. Eliot olmuştur.¹²⁵⁷ Tüm bu hoşnutsuzlukların yanında hamallarla çarpışma tehlikesi de sıklıkla yaşanmıştır. Üzerlerindeki yüklerle yol boyunca sendeleyerek gelen ve önlerindeki insanların çekilmesi için yüksek seslerle bağırarak hamallarla karşılaşmak

¹²⁵²Smith, *A Month...*, s. 48.

¹²⁵³Smith, *A Month...*, s. 146.

¹²⁵⁴Thomas Macgill, 1804 yılında geldiği İzmir’de sokakların kötü döşendiği bilgisini vermiştir.bkz. Macgill, *a.g.e.*, Vol. I, s.68-70.

¹²⁵⁵Oldmixon, *a.g.e.*, s. 280,282.

¹²⁵⁶Mac Farlane, *Kismet...*, s.154.

¹²⁵⁷Eliot, *a.g.e.*, s. 381.

seyyahlar üzerinde oldukça korkutucu bir etki yaratmıştır. Şehirdeki sokaklar o kadar dar ve o kadar biçimsizdir ki karşıdan gelen yükten kaçmak için kenara çekilen biri, arkadan gelen bir başka yükü çarpışmak durumunda kalmıştır.¹²⁵⁸ James Ellsworth, asma yapraklarının gölgelediği oldukça dar sokaklarda Türk hamallar, Ermeni, Yahudi ve Rumların itiş kakışları nedeniyle ilerlemenin pek de mümkün olmadığını söylemiştir.¹²⁵⁹ İzmir’de buna develer de eklenmiştir.¹²⁶⁰ John Oldmixon, İstanbul’u andıran İzmir sokaklarında yüklü develerin varlığından bahsetmiş;¹²⁶¹ Charles Fellows da üzerindeki yüklerle dar sokaklarda gün boyunca dolaşan develerin, bu duruma alışık olmayan Avrupalıları oldukça sinirlendirdiğini, çoğu zaman bu kişilerin develer ile duvarlar arasında sıkışıp kaldıklarını ifade etmiştir.¹²⁶² Edmondo De Amicis, bu sorunu ortadan kaldırmak için kullanılan bir yöntem hakkında bilgilendirme yapmıştır. Amicis, gün boyunca yayaların aceleci bir tavır ile yolun sağ ve sol kenarından yürüdüklerini; caddelerin orta kısımlarının da hamallar, eşekler ve yük arabalarının geçebilmesi için boş bırakıldığından bahsetmiştir.¹²⁶³

Yapı olarak zaten dar olan cadde ve sokaklarda, satıcıların gerek yol üzerine gerekse dükkanlarının önüne açtıkları tezgahlar da yoğunluğun bir başka sebebi olarak göze çarpmaktadır. Hemen her seyahatnamede yer alan sokak satıcıları bu anlamda Charles Vane’in dikkatinden kaçmamıştır. Charles Vane, sokakların her türlü yiyecek satan Türk satıcıların kurduğu tezgâhlar ve sepetler nedeniyle neredeyse tıkanıp kaldığını ifade ederken;¹²⁶⁴ Charles Pertusier, İstanbul’daki sokakların baştan aşağıya dükkânlarla dolu olduğunu söylemiş;¹²⁶⁵ Galata’nın dik inişleri olan çok dar

¹²⁵⁸Hope, *a.g.e.*, s. 5.

¹²⁵⁹De Kay, *a.g.e.*, s. 75,76.

¹²⁶⁰Walter Colton, dar İzmir sokaklarında karşılaştığı develeri bir sorun olarak değerlendirmiştir. Sokakta ilerlerken karşıdan gelen bir deve kervanı ile karşılaştıklarını belirten seyyah 100 ila 200 kadar devenin birbirine bağlı şekilde bir eşeğin önderliğinde üzerlerine doğru geldiğini, böyle bir durumda ya çömelip kenardaki bir taşın üzerine oturup tüm kervanın geçmesini beklemenin ya da kaçmanın gerektiğini ifade etmiştir.bkz. Colton, *Ship...*, s. 288.

¹²⁶¹Oldmixon, *a.g.e.*, s. 376.

¹²⁶²Fellows, *A Journal.....*, s. 10.

¹²⁶³Amicis, *a.g.e.*, s.82.

¹²⁶⁴Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 172.

¹²⁶⁵Pertusier, *a.g.e.*, s. 23.

sokaklarında, tezgâhlarında satış yapan tüccarlar nedeniyle yoğunluk yaşadığı bilgisini vermiştir.¹²⁶⁶

Cadde ve sokakların fiziki koşulları, İstanbul'da arabaların insanlar tarafından fazla kullanılmamasına neden olmuştur. Elizabeth Grosvenor, dik, dar ve taşları düzensiz döşenmiş İstanbul sokaklarında arabaların kullanılmasının pek de mümkün olmadığını, sokaklarda genellikle yaya ilerlemenin tercih edildiğini belirterek, mümkün olduğu anda halkın kayıklara binerek seyahat ettiğini söylemiştir.¹²⁶⁷ Annie Brassey ise her sokağın köşesinde bulunan kiralık atlara ve yük arabalarına dikkat çekmiş; ancak bu arabalar için uygun olan yol sayısının az olmasından dolayı istenilen yerden fazlasıyla uzak bir yere insanların bırakıldığını ifade etmiştir.¹²⁶⁸

İstanbul'daki cadde ve sokakların iyi durumda olduğu ile ilgili farklı düşünceler bulunmaktadır. Bu durumu, ziyaret edilen yerlerin değişkenliği ile açıklamak mümkündür. Frederick Carlisle, İstanbul'u ziyaret eden birçok seyyahın aksine İstanbul'da birbirine bitişik evleri ve pazarları göremediğini, tiksinti veren köpeklere rastlamadığını ve meraklı bir şekilde etrafta dolaşan insan kalabalığının olmadığını söylemiştir.¹²⁶⁹ Nassau, İstanbul'un kenar mahalleleriyle meşhur bir yer olduğunu belirtirken; caddelerin bazı kesimlerinin iyiden iyiye geniş olduğunu ve kötü denemeyecek şekilde taş döşendiği bilgisini vermiştir. Nassau, bazı caddelerin ise oldukça temiz olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹²⁷⁰ Charles Pertusier, Eyüp'te sokakların düz ve oldukça geniş inşa edildiğinden bahsetmiştir.¹²⁷¹ İkamet ettiği muhitte caddenin çok iyi planlandığını belirten seyyah, çift taraflı kaldırım bulunduğunu, yağmurun etkisiyle de olsa oldukça temiz olduğunu sözlerine eklemiştir.

¹²⁶⁶Pertusier, *a.g.e.*, s. 94.

¹²⁶⁷Elizabeth Mary Grosvenor, *Narrative of A Yacht Voyagein The Meditrranean During The Years 1840-1841*, John Murray, Albemarle Street, London, 1842, s. 300.

¹²⁶⁸Brassey, *a.g.e.*, s. 56.

¹²⁶⁹George William Frederick Carlisle, Edited by C.C. Felton, *Diary in Turkish and Greek Waters*, Hicking, Swan and Brown, Boston, 1855, s. 28.

¹²⁷⁰Nassau, *a.g.e.*, s. 11.

¹²⁷¹Pertusier, *a.g.e.*, s. 86.

ancak bu durumun şehrin genelini yansıtmadığını; dar ve harap olmuş caddelerin de bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁷²

Seyyahlar, bu kadar büyük ve kalabalık bir şehrin nasıl olur da gürültüden uzak bir ortam sunduğu konusundaki şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Nassau, “*Bir Avrupalı, İstanbul’a ayak bastığında, böyle büyük bir başkentte nasıl olur da her yana sessizlik hâkim olur duygusuyla şaşırır. Sokaklarda bayanların hava almak için tercih ettikleri ve adım adım ilerleyen sığırlar tarafından çekilen ve araba olarak adlandırılan birkaç renkli yük arabasının dışında, sokaklarda dolaşan hiçbir aracın sesini duyamaz. Hatta şehirde tekerlekli araç dahi yoktur. Gündüzleri duyabileceği tek ses, kafasındaki büyük tahta tepsisiyle ekmek, meyve, şekerleme ya da şerbet satan seyyar satıcıların bağırılarıyla yoldan geçenlerin rahatsız ettikleri köpeklerin havlamalarıdır.*”¹²⁷³ şeklinde durumu net bir şekilde anlatmış; Avrupa ile kıyaslama yaparak, bu konudaki izlenimlerini eserinin farklı bir bölümünde tekrar gündeme getirerek şu ifadeleri kullanmıştır. “*Bir Avrupa şehrinden farklı olarak sokaklarda gürültü duymak neredeyse imkânsızdı. Köpeklerin sessiz oldukları söylenemez ve zaman zaman minarelerden okunan ezan sesini de duymak mümkündür. Bunlar ve kayıkçıların kürek sesleri duyabileceğiniz tek seslerdi. Ezan bittikten ve kayıkçılar uyuduktan sonra kalan köpek sesleri bu şehirde yaşayan canlıların olduğunun tek göstergesiydi.*”¹²⁷⁴ İstanbul sokaklarının sessiz olduğunu gündeme getiren diğer seyyahlar Charles Dudley Warner ve William Turner olmuştur. Warner, İstanbul sokaklarının kalabalık olmasına rağmen oldukça sessiz olduğunu; sokaklardaki satıcıların bile seslerinin Avrupa’daki şehirlerde olduğu kadar çıkmadıklarını belirtirken;¹²⁷⁵ William Turner, İstanbul ve bir Avrupa kenti arasındaki farkın en yoğun şekliyle kendini geceleri hissettirdiğini ifade etmiştir. Saat 10’a kadar insan sesleri kaybolup gittiğini dile getiren seyyah, sokaklarda devriyeler ve sayısız köpeklerin dışında canlıya rastlamanın mümkün olmadığını; gecenin sessizliğini

¹²⁷²Pertusier, *a.g.e.*, s. 41.

¹²⁷³Nassau, *a.g.e.*, s. 11.

¹²⁷⁴Nassau, *a.g.e.*, s. 5-6.

¹²⁷⁵Warner, *a.g.e.*, s. 410.

çoğunlukla “*Yangın Var*” şeklinde bağırarak koşan demir kalıplı ayakkabılara sahip devriyelerin ayak seslerinin bozduğunu söylemiştir.¹²⁷⁶

Cadde ve sokakların bozuk döşenmesinin belirli alanlarda çukurlar oluşmasına ve dolayısıyla buralarda çöplerin birikmesine yol açtığı tespit edilmiştir. Ancak bazı yerlerde yerleşim yeri merkezlerinden geçen akarsular bu pisliklerin taşınmasına ve bölgenin temizlenmesine vesile olmuştur. Bu nedenle bazı seyyahlar ziyaret ettikleri kasabaların ülkenin genelinin aksine temiz olduğuna değinmişlerdir. Örneğin, 1856 yılında İzmir’de bulunan George Rolleston şehrin kirli olmadığını ifade ederek; sayısız açık ve kapalı suyollarına sahip olduğundan, buralardan geçen suyun pis kokuyu ve çürümüş maddelerin birikmesini engellediğini belirtmiş; caddelerin darlığı, aşağı doğru eğimli ve birbirine yakın olan çatıların varlığının her ne kadar dezavantajlara sebep de olsa, hatta trafiği dahi engellese de en azından ısının yayılmasını önleyici ve aşağıda sabit bir serinlik sağlaması yönünden faydası olduğunu dile getirmiştir.¹²⁷⁷ Tokat sokaklarındaki taş döşemelerin Türkiye ortalamasının üstünde olduğunu belirten Henry J. Van Lennep ise sokakların eğimli olması nedeniyle yağın her yağmurdan sonra kendiliğinden temizlendiğini ve bu nedenle Tokat sokaklarının oldukça temiz görüldüğünü ifade etmiş;¹²⁷⁸ James Silk Buckingham da Urfa sokaklarının dar olmasına karşın suyun ilerlemesi için geçit bulunması ve iyi döşenmesinden dolayı oldukça temiz olduğunu söylemiştir.¹²⁷⁹ Benzer bir duruma Kütahya’da rastlanmıştır. Charles Fellows Kütahya sokaklarının oldukça geniş olduğunu ve kasabanın içinden derelerin geçtiğini, buradan akan suların da hayvan artıklarını alıp götürdüğünü ve etrafı temizlediğini söylemiştir.¹²⁸⁰

¹²⁷⁶Turner, *a.g.e.*, s. 84.

¹²⁷⁷Rolleston, *a.g.e.*, s. 5-8.

¹²⁷⁸Lennep, *a.g.e.* s. 214.

¹²⁷⁹Buckingham, *a.g.e.*, s. 150.

¹²⁸⁰Fellows, *A Journal...*, s. 150.

3.1. Köpekler

Resim 18. İstanbul'da Sokak Köpekleri¹²⁸¹

Seyahatnamelere konu edilen ve her seyyahın bir iki cümle de olsa mutlaka değindiği köpeklerin bir takım özelliklerini genellemek mümkündür. Dikkat çekilen ilk özellik, renkleri sarı ve kahverengi tonlarda olan bu hayvanların ne Türklere, ne Avrupalılara, ne de gayrimüslim kesime ait olmadığıdır.¹²⁸² Edwin De Leon, sokaklarda yayalara zor anlar yaşatan ve her yer kendilerine aitmiş edasıyla yola uzanan, çelimsiz, tüysüz kurtvari köpeklerin varlığından bahsederken¹²⁸³ Jerome Van Smith, sahipleri, dolayısıyla da isimleri olmayan bu hayvanların küçük, sarı renkli ve keskin sivri dişlere sahip oldukları bilgisini vermiştir.¹²⁸⁴

¹²⁸¹Crawford, *a.g.e.*, s. 51

¹²⁸²Alfred Colbeck, köpeklerin fiziksel özelliklerini şu şekilde aktarmıştır; “*Bu köpekler, aynı ırktan gelmekle birlikte, sarımsı kahverengi bir renkleri vardır. Küçük yuvarlak kulakları, sivri ağızları, kısa tüyleri ve iri yapıları dikkat çeken diğer özellikleridir.*” bkz.Colbeck, *a.g.e.*, 176,177.

¹²⁸³Leon, *a.g.e.*, s. 133.

¹²⁸⁴Smith, *Turkey...*, s. 9.

Evlere, mezarlıklara, cami ve vakıflara yaklaştırılmayan hayvanlar, doğal olarak insanların yaşam alanları olan cadde ve sokaklara akın etmişler ve günlük hayatın bir parçası konumuna gelmişlerdir. Alfred Colbeck, köpeklerin caddelere ve sokaklara uzandıklarını; insanların yürürken ya onların arasından geçmek zorunda kaldıklarını ya da üzerlerinden atladıklarını söylemiştir.¹²⁸⁵ Bu durumun özellikle havanın kararmasıyla güvenlik tehdidi oluşturduğuna dair notlar da bulunmaktadır. Josiah Brewer, 1827 yılında ziyaret ettiği İstanbul'da Hıristiyanlardan nefret eden hayvanlar olarak nitelediği köpeklerin sokaklarda tehlike yarattığını ve ciddi yaralamalara yol açabildiklerini söylemiş; yanında biri olmadan sokağa çıkmaktan korktuğunu dile getirmiştir. Birden saldırılabildiklerini söylediği köpeklerden korunmanın bir yolunun yerden taş almak, diğerinin ise eğilmek olduğunu belirten Josiah Brewer, sonrasında en iyi yöntemin fırından alınan yiyeceklerle köpeklere haraç vermek olduğunu söylemiştir.¹²⁸⁶ Jerome Van Smith ise Türkiye'de geceleri fenersiz dolaşmanın köpekler tarafından parçalanmak anlamına geldiğini, bu nedenle bu ülkede gece fenersiz dolaşma yaşayının anlam kazandığını belirtmiştir.¹²⁸⁷ Albert Smith de köpeklerin özellikle geceleri karanlık sokaklarda nereden gelecekleri belli olmadıklarından insanların ellerinde bir fener olmasının yararlı olacağı yönünde tavsiyede bulunmuştur.¹²⁸⁸ Seyyah, bulunduğu çevrede söylenenlere göre, köpeklerin elinde ışık olan kişilere saldırmadıklarını söylemiş, ancak savunma amacıyla bir ele fener diğer ele de irice bir taş almanın çok daha iyi olacağını ifade etmiştir.¹²⁸⁹

Charles Vane, köpeklerin gün içerisinde farklı tutumlar sergilediklerinden bahsetmektedir. Köpeklerin gündüz karşılaşıldığında sürünerek ve inleyerek uzaklaştıklarını, ancak gece olduğunda sopa ve benzeri silah almadan dolaşmanın mümkün olmadığını, çünkü saldırdıklarını ifade etmiştir.¹²⁹⁰ William John Hamilton

¹²⁸⁵Colbeck, *a.g.e.*, 176,177.

¹²⁸⁶Brewer, *a.g.e.*, s. 109,110.

¹²⁸⁷Smith, *Turkey...*, s. 9.

¹²⁸⁸Elizabeth Mary Grosvenor, 1841 yılı Mayıs ayında ziyaret ettiği İstanbul sokaklarında insanların geceleri yanlarında fener ve taş olmadan dışarı çıkmalarının oldukça tehlikeli olduğunu dile getirmiştir. bkz. Grosvenor, *a.g.e.*, s. 292.

¹²⁸⁹Smith, *A Month...*, s. 89.

¹²⁹⁰Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 174.

da insanların kendilerini korumak için tedbirler almaları gerektiğine vurgu yapmış; kamçı ya da sopasız gezmenin mümkün olmadığını dile getirmiştir.¹²⁹¹ Ancak, anlatılanların aksine köpeklerin oldukça uysal ve zararsız olduğu yönünde kanaate varan seyyahlar da bulunmaktadır. Bayan Baillie, çocukluğundan beri kendilerine anlatılan İstanbul'daki köpeklerin hiç de hayal ettiği gibi olmadığını ifade etmiş; yanından geçen herkese havlayan, uyuz ve saldırgan hayvanlar yerine; uzun açık kahverengi tüyleri ile uysal ve zararsız hayvanlarla karşılaştığı bilgisini vermiştir. Bayan Baillie, Türklerin köpeklerin varlığından rahatsız olmadıklarını ifade ederek, mümkün olduğunca onları beslediklerini ve sayılarının artması için de gayret gösterdiklerini söylemiştir.¹²⁹² Bayan Muller de sokak köpeklerinin çoğu kişinin söylediğinin aksine uysal olduğundan bahsetmiştir. Küçük bir kemiğe ya da kendilerine gösterilecek şefkatli bir davranış neticesinde çok minnettar bir tavır sergilediklerinden bahseden Georgina Adelaine Muller, birkaç yıl öncesinde kış mevsiminde dağlardan inen kurtlara saldırarak onları geri püskürttüklerini ve kasabayı koruduklarını da belirtmiştir.¹²⁹³ Annie Brassey, başına gelen bir olayı örnek göstererek aslında bu hayvanların, sebepsiz yere hiç kimseye saldırmadıklarının altını çizmiştir. Brassey, İstanbul'a ilk indikleri gün kafileden birinin kurt gibi bakan 20 kadar köpeğin arasında kaldığını; ancak önlerindeki yemeği almak için teşebbüste bulunmadığından onun rahatlıkla geçip gitmesi için müsaade ettiklerini dile getirmiştir.¹²⁹⁴

Köpeklerin Türk topraklarında alışılmışın dışında fazla olmasını, halkın onlara karşı olumlu tutumlarıyla açıklamak mümkündür.¹²⁹⁵ Öyle ki, Walter Colton, İstanbul'daki köpeklerin bir vatandaş edasıyla muamele gördüklerini, hatta gayrimüslimlerin elde edemedikleri haklara sahip olduklarını belirtirken¹²⁹⁶ John Ross

¹²⁹¹Hamilton, *Researches...*, s. 64.

¹²⁹²Baillie, *a.g.e.*, s. 77.

¹²⁹³Muller, *a.g.e.*, s. 15-17.

¹²⁹⁴Brassey, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹²⁹⁵Andree Hope, Türklerin, gerek kadın gerek erkek olsun, en temel niteliklerinin hayırsever ve nazik olmalarıdır şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Sokaklarda bir çocuğun bile çaresiz bir hayvana kötü muamele ettiğini görmeyen mümkün olmayacağını da özellikle vurgulamıştır. bkz. Hope, *a.g.e.*, s. 89.

¹²⁹⁶Colton, *Land...*, s. 106.

Browne, köpekleri nüfusun bir parçası olarak değerlendirmiş; onlar olmadan İstanbul'un İstanbul olmayacağını dile getirmiştir.¹²⁹⁷ Edmondo De Amicis ise İstanbul için büyük bir köpek kulübesi ifadesini kullanmıştır. Şehirdeki ikincil nüfusu köpeklerin oluşturduğunu söyleyen seyyah, her ne kadar anlam veremese de Türklerin bu hayvanları çok sevdiklerini ve koruduklarını söylemiştir. Bu sevginin altında yatan nedenlerden bazılarını sıralayan Edmondo De Amicis, Kur'an'ın tüm insanlara ve hayvanlara karşı merhametli olmalarını söylemesi;¹²⁹⁸ bazı kuşlar gibi iyi şans getirdiklerine inanılması; Peygamberin hayvanları seviyor olması ve Fatih Sultan Mehmet'in fetih sonrası İstanbul'a girerken kendisine köpeklerin eşlik etmesi olabileceğini belirtmiştir.¹²⁹⁹

Dini inançların Türklerin köpeklere yaklaşımında belirleyici rol oynadığıyla ilgili Clara Eskin Clement'in tespitleri önemlidir. Kur'an'da temiz olmadıkları zikredildiğinden hiçbir Türk'ün köpekleri sahiplenmediğini ve kalacak yer vermediğini belirten seyyah; buna rağmen Türklerin vasiyetlerinde mutlaka köpeklerin bakımı için miras bıraktıklarından bahsederek bu hayvanların özellikle Cuma günleri beslediklerini söylemiştir.¹³⁰⁰ Alfred Colbeck ise 17. yüzyılın başlarında İstanbul'da başlayan veba salgını nedeniyle padişahın, köpeklerin hastalığı yayabileceğini düşünerek hepsinin katledilmesini istediğini; ancak ulemanın her köpeğin bir ruha sahip olduğunu belirtmesi ve bu davranışın Kur'an hükümlerine aykırı olduğunu açıklamasıyla köpeklerin toplanarak, geçici süreyle Marmara Denizi'ndeki bir adaya konulduğunu¹³⁰¹, hastalık ortadan kalktığına tekrar şehre geri getirildikleri bilgisini vermiştir.¹³⁰²

¹²⁹⁷Browne, *a.g.e.*, s. 149,150.

¹²⁹⁸Charles Pertusier, İstanbul sokaklarında dolaşırken birçok köpeğe rastladığını ancak her seferinde de Türklerin bu hayvanları beslediklerini söylemiş; bu durumun dinin gereği olarak yapıldığını da belirtmiştir.bkz. Pertusier, *a.g.e.*, s. 23.

¹²⁹⁹Amicis, *a.g.e.*, s. 173,174.

¹³⁰⁰Clement, *a.g.e.*, s. 257.

¹³⁰¹Clara Eskin Clement, Alfred Colbeck'in verdiği bilgiyi doğrulamış ve Sultan Abdülmecit'in tüm köpekleri toplatarak Marmara Adası'na sürdüğünü ancak çöpçü vazifesi gören köpeklerin halk tarafından geri talep edilmesiyle tekrar şehre getirildiklerini ifade etmiştir. bkz. Clement, *a.g.e.*, s. 257.

¹³⁰²Colbeck, *a.g.e.*, 176,177.

Yukarıda bahsedilen sebeplerin dışında köpeklere iyi davranılmasının nedenlerinden bir diğeri de hayvanların Türklere bir anlamda yardımcı olmasıdır. John Griffiths, İstanbul sokaklarında dolaşan başıboş köpeklerin çokluğuna dikkat çekerek, hem sahipsiz hem de evsiz olan bu hayvanların çöpleri yediklerini ve Türkler tarafından bu nedenle rahatsız edilmediklerini dile getirmiş,¹³⁰³ Annie Brassey ise köpeklerin buldukları yerlerin çöpçüleri olmalarından dolayı hiç kimsenin onlara müdahale etmediğini, aksine halkın onları düzenli olarak beslediklerini söylemiştir.¹³⁰⁴

Annie Brassey, bu duruma farklı bir açıdan yaklaşarak çöplerin aslında köpekleri beslemek adına özellikle sokağa döküldüklerine dair bir iddiada da bulunmuş¹³⁰⁵ ve şu ifadeleri kullanmıştır: *“Yavru köpeklerin sayısı oldukça fazladır, böyle olduğunda anne köpekler buldukları sokaktaki yiyecekleri yavruları yesin diye bırakarak kendilerine başka bir sokak aramak için yola koyulurlar. Eğer geçerken onlara bir parça ekmek atarsanız kesinlikle bir daha sizi unutmazlar ve her geçişinizde kuyruk sallayarak yanınıza gelirler. Bu hayvanların zeki olmaları ve çöpçü olarak vazife görmeleri nedeniyle, burada uzun yaşayanların söylediklerine göre atık yiyecekler hep sokağa atılmış.”*¹³⁰⁶

Türklerin köpeklere iyi davranması, daha çok onları rahatsız etmemeleri ve onlara yiyecek verilmesi şeklinde notlara yansımışken; Julia Pardoe, 1836 yılında geldiği İstanbul sokaklarında belirli aralıklarla hasırdan yapılmış kulübelere bahsederek; bunların sokaklarda dolaşan evsiz köpekler için yapıldığını söylemiş; bir anlamda yapılan iyiliği çeşitlendirmiştir. Bu kulübelere yaşayan sahipsiz hayvanlara halk tarafından her gün yemek verildiğini belirten Julia Pardoe, son yıllarda sayılarının azalmasına karşın yine de dikkate değer oranda buldukları bilgisini vermiştir.¹³⁰⁷

Seyyahlar, Türklerin bu hayvanlara müdahale etmemelerini, aksine çoğalmaları için yardım etmelerini garipserken, kendileri köpeklerin havlama

¹³⁰³Griffiths, *a.g.e.*, s. 119.

¹³⁰⁴Brassey, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹³⁰⁵Albert Smith, ölen hayvanların leşlerinin dahi sokaklardan kaldırılmadığını ve köpeklerin yemesi için bırakıldığını ifade etmiştir. bkz. Smith, *A Month...*, s. 69-72.

¹³⁰⁶Brassey, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹³⁰⁷Pardoe, *The City...*, Vol. I, s.13.

seslerinin rahatsızlık verdiği birçok kez gündeme getirmişlerdir. Jerome Van Smith, özellikle geceleri rahatsız edici şekilde havlamalarının dayanılmaz olduğunu dile getirmiş; şehre ya da köye gelen yabancıları hemen tanıyan köpeklerin kişiye uzaklaşınca dek havladıklarını ifade etmiştir.¹³⁰⁸ Köpeklerin Türklerle yabancıları ayırt edebildiklerine dair Henry Post, köpeklerin zekalarına vurgu yaparak, sarık ile şapka arasındaki farkı bildiklerini ve bu nedenle Türklere havlamazken Avrupalıların geçişlerinde sürekli havladıklarını belirtmiştir.¹³⁰⁹

3.2. Aydınlatma

Türkiye’de aydınlatmada uzun yıllar çıra, mum, yağ lambaları kullanılmıştır. İstanbul elektrikle tanışmadan önce evler mumlarla, sokaklar ise fenerler ve kandillerle aydınlatılmıştır. Osmanlının başkenti İstanbul’un geceleri 16. yüzyıl başlarına dek karanlıkta olup, hiçbir aydınlatma aracı olmadığından hırsızlık, soygun gibi adli zabıta olaylarının önlenmesi için arada bir geceleri fenersiz sokağa çıkmama yasağı konmuş, bekçi başına 20 sokak düştüğünden uygun ve yeterli bir aydınlatma sağlanamamıştır. Osmanlı kentlerinde sokakların düzenli aydınlatılması ilk kez 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında gündeme gelmiş ve halktan konaklarının ve dükkânlarının önüne kandil koyması istenmiştir. Fakat kandiller birbirinden çok uzak mesafelere yerleştirildiğinden sokaklar yine de yeteri kadar aydınlatılamamıştır. Evlerde ise aydınlatma aracı olarak varlıklı kesim tarafından balmumu kullanılmış, fakir olanlar ise yağ mumu ya da zeytinyağı, hatta yerine ve bolluğuna göre sadeyağ kullanmıştır.

1846 tarihli hükümet bildirisinde “*geceleri sokakların aydınlatılması kamu yararı gereği*” olarak belirtilmiş, ev sahiplerinin kapılarının önlerine, dükkâncıların da dükkânlarına kandil asmalarının padişah buyruğu gereği olduğu halka duyurulmuştur. Bu karar ile halkın, esnafın evlerine ve dükkânlarına kandil ya da fener asmaları zorunluluğu konulmuştur. Aynı sıralarda İstanbul’da Şehremaneti’nin (Belediye)

¹³⁰⁸Smith, *Turkey...*, s. 9.

¹³⁰⁹Post, *a.g.e.*, s. 317.

kurulmuş olması, temizlik ve aydınlatma hizmetlerinin daha düzenli olmasını sağlamıştır.¹³¹⁰

1856 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde; başta payitaht İstanbul olmak üzere imparatorluğun bütün şehirlerinin modern anlamda şehir aydınlatmasından yoksun kaldığını söylemek mümkündür. Albert Richard Smith, İstanbul'un sokaklarında devlet tarafından yapılan genel bir aydınlatma bulunmadığından geceleri hiçbir ışık görmeyen mümkün olmadığını dile getirmiş; şehrin, kırsal bir köy edasına büründüğünü, sadece sokaklarda dolaşan bekçinin öttüğü duduğu duyulduğu bilgisini vermiştir.¹³¹¹ İstanbul'da gece olup havanın kararmasıyla birlikte sosyal yaşantı sona ermiş; evler mum ve yağ kandilleriyle, belli başlı sokaklar, önemli kamu binaları, varlıklı ailelerin konak ve yalılarının önleri de fenerlerle aydınlatılmıştır. Belediye çalışanları tarafından havanın kararmasıyla yakılan kandiller havanın aydınlanmasına kadar yanık tutulup, havanın aydınlanmaya başlamasıyla söndürülmüş; güvenlik nedeniyle insanların geceleri fenersiz dışarıya çıkmalarına müsaade edilmemiştir.¹³¹²

Thomas Galland Horton, halkın İstanbul'da olağanüstü bir durum söz konusu değilse güneş battıktan sonra ertesi gün güneş doğuncaya kadar dışarı çıkmadıklarını belirterek; dışarı çıkmak durumunda kaldıklarında ise ellerinde fener taşımak zorunluluğundan bahsetmiş; aksi takdirde polisler tarafından tutuklandıkları bilgisini vermiştir.¹³¹³ Albert Richard Smith, İstanbul'da bulunduğu dönemde sokakların Belediyeler tarafından aydınlatılmaya başladığına tanıklık etmiş ve tespitlerini şu şekilde aktarmıştır;

“Bir akşam geç saatlerde Beyoğlu sokaklarında yürümek zorunda kaldım. Etrafı aydınlatan birkaç tane fener olduğunu gördüm. Bu yeni başlayan bir

¹³¹⁰Naziye Özdemir, “İmparatorlukta Cumhuriyete Türkiye’de Elektriğin Tarihsel Gelişimi”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt.2, Sayı 3, Temmuz 2016, s. 19,20.

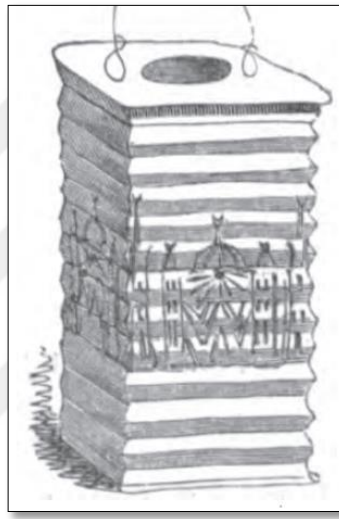
¹³¹¹Smith, *A Month...*, s. 69.

¹³¹²Ahmet Aktepe, “Osmanlı Devleti’nde Elektrik”, *TEİAŞ E-Bülten Dergisi*, 7 Şubat 2012, <http://www.teias.gov.tr/ebulten/makaleler/2012/OSMANI%20ELEKTR%C4%B0K/> (Erişim Tarihi; 16.09.2016.)

¹³¹³Horton, *a.g.e.*, s. 33.

uygulamaydı. Böyle olduğunda yanınızda kendi fenerinizi taşımanıza gerek kalmazdı. Ancak sayıları az olduğundan ve her yerde olmadığından ve de hırsız olmadığınızı kanıtlamak için yanınızda bir tane taşımanız gerekmektedir. Eğer bekçiler yanınızda fener olmadığını anarlarsa sizi alıkoyabilirlerdi. Bu fenerler dükkânlarda satılmakla birlikte; akordeona benzer ve katlanıp rahatlıkla yanınızda taşınabilecek şekilde tasarlanmıştır.”¹³¹⁴

Resim 19. Beyoğlu Sokaklarında Kamu Aydınlatması Olarak Kullanılan Fenerler¹³¹⁵

Charles Vane fenerler hakkında verilen bilgileri destekleyen notlarında; İstanbul'a vardıklarında Beyoğlu'ndan karaya çıktıklarını, ancak akşam olduğu için her tarafının karanlık olduğunu belirterek; tek ışığın sokaktan gelip geçen Türklerin ellerindeki kâğıt fenerlerden geldiğini ifade etmiştir.¹³¹⁶ Charles Vane, akşam saat 7'den sonra kalabalık bir şehir olmasına karşın İstanbul sokaklarının boş olduğunu belirtmiş; sokak köpeklerinin gürültüsüyle, ellerinde uzun kâğıttan fenerler ile dolaşan birkaç Türk'ten başka kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Seyyah, ayın en parlak hali de olsa akşam fenerler ile dolaşmanın bir zorunluluk olduğunu, polislerin bunu sürekli

¹³¹⁴Smith, *A Month...*, s. 89.

¹³¹⁵Smith, *A Month...*, s. 89.

¹³¹⁶Vane, *a.g.e.*, Vol. I, s.165.

kontrol ettiğini dile getirmiş; bu aydınlatmaların dışında sokaklarda başka ışığın bulunmadığı bilgisini vermiştir.¹³¹⁷

Oysa aynı dönemlerde Avrupa'nın çoğu şehirlerinde caddeler, sokaklar, parklar vb. açık mekânlar ile evler, sinemalar, tiyatrolar, tren garları vb. kapalı mekânlar güneş battıktan sonra, gece boyunca havagazı ile aydınlatılmakta; sosyal yaşantı gündüz gibi olmasa da geceleri geç saatlere kadar devam etmektedir.¹³¹⁸ Bu duruma alışık olan Avrupalı seyyahlar, Anadolu kentlerinin akşam saatlerinde karanlığa bürünmesini tuhaf karşılamışlardır. Charles James Monk, Batı'da kullanılan lüks gaz lambalarının İstanbul'da henüz bilinmediğinden bahsetmiştir. Kâğıt fenerler ve mumlarla sokakların aydınlatıldığını, oldukça kalabalık olan caddelerin akşam ezanı ile birlikte terk edilmiş bir hal aldığını söyleyen Charles James Monk, sadece Ramazan ayında gecelerin gündüzmüş gibi aydınlatıldığını ve Türklerin bu noktada ilkel kâğıt fenerler yerine sokakları daha iyi aydınlatacak modern fenerlere ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir.¹³¹⁹

Akşam saatlerinde havanın kararmasıyla insanların fener taşıma zorunluluğu sadece İstanbul'a özgü değil, Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarında da uygulanan genel bir kanun niteliğinde olmuştur. Edward Napier, İzmir'de akşam saatlerinde ellerinde fener olmadan insanların dışarıya çıkmalarının yasak olduğunu, lambalarının sönmesi ve bekçilerle karşılaşmaları durumunda geceyi en yakın karakolda geçirmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir.¹³²⁰ İzmir'deki aydınlatma konusuna dikkat çeken bir diğer seyyah olan Charles Mac Farlane, akşam olduğunda İzmir sokaklarındaki herkesin elinde bir fenerin bulunduğunu söylemiş; fener olmadan dışarıya çıkanların polis tarafından tutuklanarak zorla alıkonuldukları bilgisini vermiştir. Bu uygulamanın oldukça iyi olduğunu belirten seyyah, aksi takdirde İzmir'in belli kısımlarında gece vakti Maltalılar tehlikeli olabileceğini ifade etmiştir.¹³²¹

¹³¹⁷Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 170.

¹³¹⁸Aktepe, *a.g.m.* s.n.y. Erişim Tarihi; 16.09.2016.

¹³¹⁹Monk, *a.g.e.*, s. 36.

¹³²⁰Napier, *a.g.e.*, s. 356.

¹³²¹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 12.

Arundell, Türk polisinin getirdiği bir zorunluluk olarak, halkın güneş battıktan sonra ellerinde fener olmadan dışarıya çıkamadığını özellikle vurgulamış; bu durumun İzmir'in ardından uğradıkları Uşak'ta da geçerli olduğu bilgisini vermiştir.¹³²² Charles Fellows, bu uygulamaya Kütahya'da rastladığını dile getirmiştir. Kütahya'ya çok yakın bir köyde yemek için mola verdikten sonra kasabaya doğru yürümek istediklerini ifade eden seyyah, hava karardığı için sokağa çıkan kişilerin ellerinde fener bulundurması kanunu nedeniyle kendilerine izin verilmediğini söylemiştir.¹³²³

Kırsal kesimlerde ise durum çok farklıdır. Köylü halk, şehirlerde kullanılan aydınlatma yöntemlerinden habersizdir. Halk bu nedenle, gün ışığından faydalanacak şekilde bir yaşam tarzı benimsemek yoluna gitmiştir. Köylülerin çok erken saatte uyanıp, karanlık olunca yattıklarını belirten Edwin Pears, mum ve lambaların köylüler tarafından çok nadir olarak bilindiğini, bunun yerine gaz tenekelerinin kullanıldığını söylemiş; bunun bile köylüler için büyük bir nimet olduğunu dile getirmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında maddi imkânsızlıkların etkisini vurgulayan Edwin Pears, köylülerin fakir olduğunu belirterek, Türk lirasının zorlukla bulunabildiği yerlerin bile var olduğu bilgisini vermiştir.¹³²⁴

İmkânsızlıklar, köylü halkın aydınlanma konusunda doğadan yardım almasını gerekli kılmıştır. Charles Fellows, Kütahya ve civarındaki köylerde köknar ağacından faydalanan insanlar olduğu bilgisini vermiş; ağacın üzerine bir sıyrık atılarak içerisindeki sıvının bu bölgede biriktirildiğini, sonrasında ağacın kesilerek yakacak olarak kullanıldığını; elde edilen sıvıdan da mum yapıldığını belirtmiştir. Fellows, Kütahya sokaklarında bu mumları taşıyan birçok insan görmenin mümkün olduğunu söylerken esas mum yağının kâğıttan yapıldığını da özellikle vurgulamıştır.¹³²⁵

3.3. Dilenciler

Alfred Colbeck; *“İstanbul sokaklarında özellikle bir İngiliz ziyaretçiyi olumsuz etkileyen köpekler dışındaki bir diğer husus ardi arkası kesilmeyen ve ısrarcı davranan*

¹³²²Arundell, *Discoveries...*, s. 106.

¹³²³Fellows, *A Journal...*, s. 137.

¹³²⁴Pears, *a.g.e.*, s. 46,47.

¹³²⁵Fellows, *A Journal...*, s. 140.

dilencilerdir.” şeklindeki ifadesiyle sokaklarda sayıca çok bulunan dilencilerden şikayet etmiştir. Colbeck, dilencilerin gün içerisinde sürekli olarak dükkanları gezdiklerini ve farklı gerekçelerle birşeyler talep ettiklerini dile getirmiş; “*Eğer Galata ’da bir tüccarın ofisinde oturuyorsanız ve ofis zemin kattaysa bir saat içerisinde içeri gelen sayısız dilenciye rastlarsınız. Elbiseleri yırtık olandan, hasta olana, üstü başı pis olandan kör olana her türden kişiyi görmek mümkündür.*” demiştir.

Tüccarların Müslüman olmaları durumunda, içeri gelen dilencilerin taleplerini geri çevirmediğini söyleyen seyyah; bunun nedenini dilenciye yardım etmenin İslam dininin bir gereği olarak görüldüğüne dayandırmıştır. Bu durumun dilencilerin artmasına ve bu işin ticarete dökülmesine neden olduğuna dikkat çeken Alfred Colbeck, dilencilerin ısrarlı ve arsızca davranarak taleplerini yabancılara da ilettiklerini ancak sürekli reddedildiklerinden, onlara kâfir köpek gibi hakaretler savurduklarını dile getirmiştir. Colbeck bu konuda şu örneği vermiştir; “*Bir gün Galata ’da bir kafede otururken bir çocuktan destek alarak yürüyebilen kör ve aksak bir dilenci içeri girdi. Girer girmez hüznü, iç burkan söylemlerine başladı. Kapının ağzında durduğu için içeri girip çıkan kişilere engel oluyordu. En az üç kez müşterilerin çarpmasıyla etrafında döndü. Bu çarpmalar mecburiyettendi, bir kasıt yoktu. Dilenci söylene söylene tekrar içeri doğru girmeye çalıştı. Müşteriler dördüncü kez ona çarpınca, koltuk değneğini kaldırıp savurmaya başladı ve görüldüğü gibi pek de aksak olmadığını herkese gösterdi. Sinirli bir şekilde yanına yaklaşanlara vuracağını herkese hissettirdi. Bir Frenk kahvesinde iş olmayacağını anlayınca daha iyi bir mahalleye gitmek için oradan ayrıldı”.*¹³²⁶

İstanbul sokaklardaki dilenci sayısının fazlalığından bahseden Georgina Adelaine Muller ise polislerin onları uzaklaştırdığını ancak bir müddet sonra tekrar ortaya çıkarak işlerine devam ettiklerini belirtmiştir.¹³²⁷ Muller’in dilenciler ile ilgili aldığı notlar şu şekildedir; “*Galata ’daki köprüden karşıya geçeceğimiz esnada dilenen*

¹³²⁶Colbeck, *a.g.e.*, s. 177, 178.

¹³²⁷Muller, *a.g.e.*, s. 15-17.

*Rum çocuklar dikkatimi çekti. Bildiğimiz ağlamaklı dilencilerin aksine onlar oldukça güler yüzlü ve kibarca dileniyorlardı.”*¹³²⁸

4. NÜFUS

Osmanlı coğrafyasını gezen hemen her seyyah yerleşim yerlerinin nüfuslarını vermek konusunda kendilerini zorunlu hissetmişlerdir. Bu tahmin bazen şehir, köy ve kasabadaki hane veya aile sayısına; bazen de toplam nüfusa ilişkin bir rakam şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında bu nüfusun etnik ve dini gruplara göre dağılımını da yapmak seyyahların ihmal etmedikleri bir detay olmuştur. 19.yüzyılda Türkiye’de milliyetçi ayrılıkçı fikirlerin etkisi ile azınlıklar, yaşadıkları yerlerde nüfuslarını fazla göstermenin telaşına düşmüşlerdir. Bazı seyyahlar tarafından çizilen haritalarda Anadolu’nun büyük bir kısmının Ermenistan olarak belirtildiği göz önüne alınırsa gayrimüslim kesimin nüfus sayılarına temkinli yaklaşmak yerinde olacaktır.¹³²⁹

Seyyahlar, nüfus bilgilerine çoğunlukla ziyaret ettikleri yerlerde bulunan Hıristiyan din adamlarından ulaşımlardır. Bunların dışında kasaba ya da köyün idarecisi konumundaki paşa, kaymakam, bey ve ağalara danışıldığı gibi¹³³⁰, görev gereği orada bulunan mühendis ve misyonerlerden bilgi aldıkları da olmuştur. Aksi takdirde resmi bir rakama ulaşmak mümkün olmamıştır. William Turner, İstanbul’un ya da herhangi bir Türk şehrinin nüfusunu doğru şekilde hesaplamanın mümkün olmadığını dile getirmiş; bunun nedenini Türklerin, kötü bir talih getireceği düşüncesiyle hiçbir şekilde kayıt tutmamaları olarak göstermiştir.¹³³¹ William John Hamilton, nüfus bilgilerini nasıl elde ettiğiyle ilgili olarak Ankara’daki Katolik Ermenilerde bulunan nüfusla ilgili raporları işaret etmiştir.¹³³²

¹³²⁸Smith, *A Month....*,s. 54-57.

¹³²⁹Yaşar Öcal, “19.yy. Seyahatnamelerinde Yozgat ve Çevresi” *Akademik Bakış Dergisi*, S. 51, Eylül-Ekim 2015, s. 55.

¹³³⁰Lynch, kaymakamların nüfus ile ilgili bilgi vermediklerini ve bunun yasak olduğunun söylendiğini aktarmıştır. bkz. Lynch, *a.g.e.*, s.8.

¹³³¹Turner, *a.g.e.*, s. 91-92.

¹³³²Hamilton, *Reseraches...*, s. 419.

Şehir ve kasabaların nüfusları hakkında bilgi verilirken çoğunlukla aile ya da hane sayısına vurgu yapılmıştır. Böyle olunca da net bir rakam ortaya koymak pek mümkün olmamış, seyyahlar hane başına beş kişi olduğunu varsaymak suretiyle yaklaşık sayıyı hesaplama yoluna gitmişler, çoğu zaman da rakamları yuvarlamışlardır.

Tablo 2. Yerleşim Yerlerinin Yıllara Göre Nüfus Oranları

Merkez	Yıl	Nüfus	Türk	Rum	Ermeni	Yahudi	Frank	Seyyah
Adana	1785	5-6.000	Bilinmiyor					John Griffiths
Adana	1842	35.000	Bilinmiyor					Frederick Arthur Neale
Adana	1840	50.000 ¹³³³	10.000 Gayrimüslim					William Ainsworth
Adıyaman	1840	5.500	4.000	-	1.500	-	-	William Ainsworth
Besni	1840	14.250	12.500	-	1.750	-	-	William Ainsworth
Afyon	1842	42.000	40.000	-	2.000	-	-	William Hamilton
Afyon	1815	12.000	11.500	100	400	-	-	J. Macdonald Kinneir
Dinar	1826	500	500	-	-	-	-	John Hartley
Ağrı	1898	2.000	700	-	1.300	-	-	H.F.B.Lynch
Ağrı ¹³³⁴	1898	7.279	5.377	-	1.902	-	-	H.F.B.Lynch
Amasya ¹³³⁵	1837	24.500	20.000	750	3.750	-	-	W.Hamilton
Amasya	1840	18.000	13.000	-	5.000	-	-	W. Ainsworth
Amasya ¹³³⁶	1838	19.850	17.500	600	1.750	-	-	George Fowler
Ankara	1840	17.000	10.000	5.000		2.000	-	Ainsworth
Ankara ¹³³⁷	1835-38	50-60bin	30.000	1.500	21.500	750	-	W.Hamilton
Arapgir	1866	35.000	-	6.000		-	-	J.G.Taylor

¹³³³William Ainsworth, kasaba nüfusunu 10.000 hane olarak vermiş, bir hanede yaşayan kişi sayısını ortalama 5 olarak değerlendirip 50.000 rakamını telaffuz etmiştir.

¹³³⁴Bu rakam, Ağrı kazasına dâhil olan 58 köyü de kapsamaktadır. bkz. Lynch, *a.g.e.*, s. 8.

¹³³⁵Hamilton, 1816-1837 yılları arasında ziyaretini gerçekleştirmiştir. Amasya'nın nüfusunu 4.000 Türk, 750 Ermeni ve 150 Rum aile olarak vermiş, rakamlar 5 ile çarpılmak suretiyle yaklaşık sayı çıkarılmıştır.

¹³³⁶George Fowler, Amasya nüfusunu toplam 3.970 hane olarak vermiş; dağılımı 3.500 Türk hanesi, 350 Ermeni hanesi ve 120 Rum hanesi olarak yapmıştır.

¹³³⁷Hamilton, Ankara nüfusunu da hane sayısı olarak vermiştir. Buna göre 6.000 Türk, 4.000 Katolik Ermeni, 300 Ayrılıkçı Ermeni, 300 Rum ve 150 Yahudi hanesi bulunmakta, bu rakamlar da yaklaşık 50 ila 60 bin kişiye karşılık gelmektedir.

Ardahan ¹³³⁸	1835	350	-	-	-	-	-	James Brant
Ardahan	1877	7.000	-	-	-	-	-	C.B. Norman
Aydın	1875	50.000	-	-	-	-	-	C.Dudley Warner
Bartın ¹³³⁹	1840	3.300	3.250	50		-	-	Ainsworth
Bayburt ¹³⁴⁰	1879	10.000	8.500	-	1.500	-	-	Henry F. Tozer
Bergama	1822-23	14.000	11.000	3.000	-	-	-	C.MacFarlane
Bilecik	1840	2.500	2.000	500	-	-	-	Ainsworth
Bitlis	1814	12.000	6.000	-	6.000	-	-	H.F.B.Lynch
Bitlis	1838	15-18.000	12.000	-	6.000	-	-	H.F.B.Lynch
Bitlis	1868	20.000	12.500	-	7.500	-	-	H.F.B.Lynch
Bitlis	1898	30.000	20.000	-	10.000	-	-	H.F.B.Lynch
Bolu	1813	5.000 ¹³⁴¹	-	-	-	-	-	J.M.Kinneir
Bolu	1840	10.000	-	-	-	-	-	Ainsworth
Burdur ¹³⁴²	1826	21.000	20.000	750	150	-	-	Arundell
Bursa	1836	100.000	-	-	-	-	-	E.Spencer
Bursa	1833-34	80-100bin	50-60bin	8.000	10.000	2.000	-	E.C.Abbot
Bursa	1883	40-60bin	-	-	-	-	-	Edwin De Leon
Bursa	1800-10	75.000	64.000	11.000	-	-	-	R.Walsh
Çanakkale	1827	10.000 ¹³⁴³	-	-	-	-	-	Josiah Brewer
Çardak (Denizli)	1826	3.500	3.500	-	-	-	-	Arundell
Çankırı	1838	18-20.000	18.000	165	80	-	-	Ainsworth
Çorum	1835	2.000	-	-	-	-	-	Hamilton
Çorum	1837-38	7.600	-	-	-	-	-	Ainsworth
Denizli ¹³⁴⁴	1826	20-21.000	20.000	350	-	-	-	Arundell
Denizli	1826	-	-	300	-	-	-	John Hartley
Denizli	1835	6-7.000	6.000	600	175	-	-	Hamilton
Divriği (Sivas)	1876	17.500	15.000	-	2.500	-	-	F.Burnaby

¹³³⁸James Brant, 500 haneden oluşan kasaba nüfusunun Rusların müdahalesi sonrasında 70 haneye kadar düştüğü bilgisini vermiştir.

¹³³⁹William Ainsworth, Bartın'da 650 Türk hanesine karşılık, sadece 8 Hıristiyan ailenin yaşadığı bilgisini vermiştir.

¹³⁴⁰Henry Fanshawe Tozer, Bayburt'un nüfusunu toplam 2.000 hane olarak belirtmiş; bunlardan 1.700'ünün Türk, 300'ünün Ermeni olduğunu söylemiştir.

¹³⁴¹Gerçek rakam Kinneir tarafından 1.000 Hane olarak verilmiştir.

¹³⁴²Arundell, Burdur nüfusunu, 4.000 Türk, 150 Rum ve 30 Ermeni hanesi vardır şeklinde ifade etmiştir.

¹³⁴³Josiah Brewer, Çanakkale nüfusunu 2.000 hane olarak belirtmiştir.

¹³⁴⁴Arundell, Denizli nüfusu için 4.000 Türk hanesi ile 70 Rum hanesinden oluşmaktadır demiştir.

Diyarbakır	1816-20	50.000	43.000	250	5.000	60	-	J.Buckingham	
Diyarbakır	1817	55.000	-	-	-	-	-	W.Heude	
Diyarbakır	1835	-	31.500	350	7.500	250	-	James Brant	
Edirne	1817	90.000	30.000	60.000 (Karışık)			-	W.Macmichael	
Edirne	1833	85.000	-	-	-	-	-	J.B. Fraser	
Edirne	1811-12	80.000	54.400	20.000	2.500	2.500	100	John Galt	
Erzincan	1835	15.000	11.000	-	4.000	-	-	James Brant	
Erzurum	1855	45.100	30.000	200	8.000	900 İranlı	6.000 (Asker)	H.Sandwith	
Erzurum	1827	100.000	-	-	20-24.000	-	-	Lynch	
Erzurum	1898	40.000	26.500	500	10.500	1.400 İranlı	-	Lynch	
Foça	1839	5.000	3.000	2.000	-	-	-	W.Hamilton	
Gaziemir	1826	-	200	1.500	-	-	-	Arundell	
Gelibolu	1812	60.000 ¹³⁴⁵	-	-	-	-	-	W.Turner	
Gelibolu	1815	80.000	-	-	-	-	-	W.Turner	
Gelibolu	1793	30.000	-	-	-	-	-	Thomas G.Thorton	
Gelibolu	1828	20.000	-	-	-	-	-	C.Macfarlane	
Giresun	1813	3.500	2.500	750	250	-	-	Kinneir	
Gümüşhane	1813	7.000	5.200	1.100	700	-	-	Kinneir	
Isparta	1835-40	3.000	3.000	-	-	-	-	Hamilton	
İstanbul	1818	30.000	-	-	-	-	-	James De Kay	
İstanbul	1824	800.000	-	-	-	-	-	Robert Madden	
İstanbul	1831	1.000.000	500.000	150.000		50.000	-	W.Goodel	
İstanbul	1883	500.000	250.000	250.000 (Karışık)			-	Edwin De Leon	
İstanbul	1800-01	400.000	400.000	-			-	W.Wittman	
İstanbul	1835-36	953.000	480.000	250.000	140.000	65.000	-	A.Slade	
İstanbul	1831-32	250.000	160.000	30.000	30.000	30.000	-	J.De Kay	
İstanbul	1827	600.000	350.000	80.000	100.000	50.000	8.000	Josiah Brewer	
İzmir	1849	150.000	45.000	55.000	50.000			G.Rolleston	
İzmir	1850	180.000	-	60.000				-	H. Christmas
İzmir	1827	90-150bin	50-90bin	12-40bin	4-9bin	8-10bin	3.000	Josiah Brewer	
İzmir	1817	200.000	-	-	-	-	65.000	T.Jolliffe	
İzmir	1875	200.000	80.000	90.000	-	-	16.000	C.D. Warner	

¹³⁴⁵William Turner, Gelibolu'ya iki kez uğramış; ilk geldiği 1812 yılında nüfusu 12.000 hane olarak belirtirken, 1815 yılında bu sayının 18.000 haneye çıktığı bilgisini vermiştir.

İzmir	1804	130.000	70.000	30.000	15.000	10.000	5.000	T.Macgill
İzmir	1826	75-80.000	45.000	15.000	8.000	8.000	1.000	John Hartley
İzmit	1813	3.500	2.500	750	-	250	-	Kinneir
Kastamonu	1839-40	48.000 ¹³⁴⁶	45-46bin	800	1.250	-	-	Ainsworth
Kayseri	1813	25.000		300	1.500	-	150	Kinneir
Kayseri	1835	40.000 ¹³⁴⁷	25.000	2.500	12.500	-	-	James Brant
Kayseri	1879	60.000	38.000	6.000	16.000	-	-	Henry F. Tozer
Kayseri	1839-40	18.500	12.176	1.100	5.200	-	-	W.Ainsworth
Keçiborlu	1826	750	-	-	-	-	-	Arundell
Kırşehir	1839-40	4.000	-	-	-	-	-	Ainsworth
Kütahya	1830-31	40.000	35.950	2.000	2.050	-	-	G.Keppel
Kütahya	1813	50-60.000	35-40bin	5.000	10.000	-	-	Kinneir
Malatya	1835	19.615 ¹³⁴⁸	14.000	5.615	-	-	-	J. Brant
Malatya	1839	11.000	8.000	3.000	-	-	-	Ainsworth
Manisa	1828	33.000	20.000	9.000	3.000	1.000	-	C.Mac Farlane
Mardin	1817-18	15-20.000	10.000	5.000		-	-	W.Heude
Merzifon	1840	12.000	8.000	-	3.000	-	-	Ainsworth
Mardin	1816-20	20.000	14.000	6.000				J.Buckingham
Muş (Kaza)	1898	44.000	28.500	-	15.500	-	-	H.F.B.Lynch
Muş	1838	6.000	3.500	-	2.500	-	-	H.F.B.Lynch
Muş	1868	13.000	7.000	-	6.000	-	-	H.F.B.Lynch
Nevşehir	1839	15.000 ¹³⁴⁹	1.000	4.000	300	-	-	Ainsworth
Sivas	1835		25.000	-	6.000	-	-	James Brant
Sivas	1838	30.000	24.500	-	5.500	-	-	George Fowler
Sivas	1840	16.000	12.000	-	4.000	-	-	Ainsworth
Soma	1822-23	6.000	3.000	3.000	-	-	-	C.MacFarlane

¹³⁴⁶Ainsworth, kasabanın toplam nüfusunu 12.000 hane olarak vermiş, diğer hesaplamalardan farklı olarak bu rakamı 4 ile çarparak, tahmini nüfusu 48.000 olarak açıklamıştır.

¹³⁴⁷James Brant, Kayseri nüfusunu hane bazında vermiştir. 5.000 Türk hanesine karşılık kasabada 2.500 Ermeni ve 500 Rum hanesi bulunmaktadır. Bu sayılar ortalama aile bireyi sayısı olarak esas alınan 5 ile çarpılıp nüfus tahmini değeri hesaplanmıştır.

¹³⁴⁸James Brant, Malatya nüfusunun toplamda 3.923 aileden oluştuğu bilgisini vermiştir. Bu sayının 2.800'ünü Türkler, 1.123'ünü de Ermeniler oluşturmaktadır.

¹³⁴⁹Ainsworth, Nevşehir'in nüfusunu 15.000 kişi olarak vermiş, sonrasında hane sayısını dikkate alarak, 800 hane ile Rumların üstün olduklarını, Türklerin 200 hane, Ermenilerin de 60 haneye sahip olduklarını dile getirmiştir. Bu rakamlar 5 ile çarpıldığında 15.000 sayısını vermemekle birlikte, bu nedenle Nevşehirdeki ailelerinin çok kalabalık olduğu çıkarımında bulunmak doğru olur.

Tokat	1835	33.650 ¹³⁵⁰	20.000	250	7.750	250	-	James Brant
Trabzon	1835	30.000	24.000	4.000	2.000	-	-	James Brant
Tuzla	1827	1.250	150	-	-	-	-	Josiah Brewer
Urfa	1816-20	50.000	47.500	2.000		500	-	J.Buckingham
Uşak	1833	10-15.000	10.000	750	175	-	-	Arundell
Uşak	1885	17-20.000	16.500	1.000		-	-	W.Cochran
Van	1898	35.000	25.000	-	10.000	-	-	H.F.B.Lynch
Van (Kaza)	1898	64.000	17.000	-	47.000	-	-	H.F.B.Lynch
Yozgat	1879	15.000	9.750	250	5.000	-	-	Henry F. Tozer

5. AİLE

5.1. Aile Ortamı

Aile kavramı ele alındığında seyyahların öncelikle dikkatini çeken husus, erkekler ile kadınlar arasında var olduğunu düşündükleri statü farkı olmuştur. 19.yüzyıl Türk toplumunda erkek ile kadın arasında görülen bu fark, daha çocukluk döneminde kendini göstermektedir.

Eliza Cheney Abbot Schneider, bu cinsiyet ayırımına dikkat çeken seyyahların başında gelir. Bir erkek çocuğa sahip olmanın kıza göre daha hayırlı kabul edildiğini söyleyen seyyah, dünyaya gelen bebeğin erkek olduğu duyulduğunda ailenin normalden çok daha fazla tebrik aldığını dile getirmiştir. Çocukların yaşları büyüdükçe aradaki ayırımın çok daha belirgin olduğunu belirten Schneider, kızların eğitimlerinin göz ardı edildiğini, erkeklerin eğitim alabilmesi için ise tüm imkânların seferber edildiğini söylemiştir.

Çocukların birer yetişkin olduğunda, cinsler arasındaki uçurumun giderek arttığını vurgulayan Eliza Schneider, kadınların erkeklere oranla statülerinin oldukça aşağıda olduğunu bir kez daha ifade ederek; bir evlilik olacağına kadının mümkün olduğu takdirde tüm çeyizini ve bir miktar parayı yanında yeni evine götürmekle yükümlü olduğunu, sokağa çıkıldığında eşinin birkaç adım arkasından yürümek

¹³⁵⁰Trabzon hakkında James Brant'ın notlarında, nüfusun 6.730 aileden oluştuğu bilgisi yer almaktadır. Bununla birlikte, nüfusun dağılımına bakıldığında 5.000 Türk, 1.550 Ermeni, 50 Rum ve 50 Yahudi ailesinden oluştuğu görülmekte, sayılar 5 ile çarpılmak suretiyle yaklaşık nüfus hesaplanmaktadır.

zorunda kaldığını ve misafirlikte eşlerinin ardından kendilerine ikramların sunulduğunu belirtmiştir.¹³⁵¹

Aile içerisinde kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkinin seyyahlar tarafından değerlendirilmesi çoğu zaman mümkün olmamıştır. Bir çok seyyah, ziyaret ettikleri ailelerde evin hanımını görme fırsatı bulamadıkları, evin reisi konumundaki kişinin, eşlerini tanıtmak için bir teşebbüste bulunmadığı yönünde ifadeler kullanmıştır.

Avrupa tarzından oldukça farklı olan bu durum, evlerde farklı odalarda kalınmasıyla seyyah gözünde anlam bulmuştur. Thomas Thornton, Türklerin aile içerisinde kadınlar için ayrı odalara sahip olduklarını söylemiştir. Harem olarak adlandırılan bu odalara erkeklerin girmelerinin kesinlikle yasak olduğunu belirten seyyah, sadece aile reisinin buraya girebildiğini söylemiş ve ev ziyaretlerinde kadınlarla karşılaşmalarının sebebini bu şekilde ifade etmiştir. Kadınların sadece kendi hemcinsleriyle bir araya gelebildiklerini belirten Thomas Thornton, sadece az sayıda erkeğin kadınları görebilmelerine cezasız izin verildiğini dile getirerek, erkeklerin oturdukları odalara ise selamlık dendiğini ve eve gelen misafirlerin de bu odalarda ağırlandığını söylemiştir.¹³⁵²

Çocuklar, Türk aileleri için önemlidir. Her ne kadar erkek ve kız çocuk arasında bir ayrım olduğu izlenimi seyyahlarda oluşmuşsa da genel anlamda onlara karşı iyi tutum sergilendiği ve değer verildiğine yönelik ifadeler bulunmaktadır. Edwin Pears, Türklerin çocuklarına karşı kibar olduklarından bahsetmiş, Batıdaki aksine çocukların özgür bırakıldıklarını söylemiştir. Edwin Pears, Türkler için oldukça önemli olan ibadethanelerde, yaramazlık yapan çocuklara müdahale edilmemesini, bu tutumun en önemli işareti olarak göstermiştir. İnsanların ibadet ettikleri esnada çocukların camilerde koşup oyun oynadıklarını görmenin çok yaygın olduğunu ifade eden seyyah, kimsenin onlara müdahale etmediğini özellikle belirtmiştir.¹³⁵³

¹³⁵¹Schneider, *a.g.e.*, s.86, 87.

¹³⁵²Thornton, *a.g.e.*,s. 336.

¹³⁵³Pears, *a.g.e.*, s. 72.

Adolphus Slade'e göre ise çocuklar ile daha fazla vakit geçiren annelerin bu konuda daha hassas olduklarını söylemek mümkündür. Levant bölgesinde yaşayan Avrupalı nüfusun, çocuklarını eğitim için yurtdışına göndermesi gibi alışkanlıkların Türkler için normal olmadığını ifade eden seyyah; bunu çocukların doğdukları andan itibaren annelerinin kanatları altında yetişmelerine ve evleninceye kadar da bunun böyle devam etmesine bağlamıştır. Slade, annelerin, kocalarının gözünde önemli olan erkek çocukları üzerindeki hâkimiyetlerini kesinlikle kaybetmek istemediklerine özellikle vurgu yapmıştır.¹³⁵⁴

Seyyahların notlarında Türk ailelerinin genellikle iki ila üç çocuklu olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerinde bir sayıda çocuk sahibi olmak, geçim sıkıntısı nedeniyle pek fazla tercih edilmemiştir. Adolphus Slade, annelik konusunda en iyi olarak nitelendirdiği Türk kadınlarının üç çocuktan sonra, her ne kadar kalabalık aileden mutlu olsalar da, Yahudilerin uzman oldukları bilinen ve ebeler tarafından uygulanan kürtaj alışkanlığı edindiklerinden bahsetmiştir.¹³⁵⁵

Türk ailesinde babaya saygı esastır. Gerek aile içinde gerekse dış dünyada babanın aile reisi olduğunu ve statü olarak da diğer aile bireylerinden üstün olduğunu yansıtan davranışlar seyyahlar tarafından dikkatle takip edilmiştir. Fransız Durant De Fontmagne çocukların anne babalarına, hanımların da eşlerine karşı gösterdikleri saygıdan etkilenerek; *“Bir aile babası, ailesi içinde, hükümdarın ülkede gördüğü saygıdan daha büyüğünü görmektedir.”*¹³⁵⁶ demiştir. Fred Burnaby, Türk erkeklerin eşleriyle birlikte sokakta yürürken görülmelerinden hoşlanmadıklarını söylemiştir. Çocukların, babalarını kendilerinden oldukça üstün varlıklar olarak kabul ettiklerini ifade eden Burnaby, birlikte hareket ettikleri esnada babanın en önde yürüdüğünü, çocukların yaklaşık 50 metre kadar arkadan onu takip ettiğini, annenin ise hepsinden sonra en arkadan geldiğini belirtmiştir. Kadınların bu durumu kabullendiklerini

¹³⁵⁴Slade, *Records...*, s. 162.

¹³⁵⁵Slade, *Records...*, s. 162.

¹³⁵⁶Selçuk Düğer, “Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29, 2015, s. 41.

söyleyen Fred Burnaby, bu durumun çok eskiden gelen bir gelenek olması nedeniyle bu şekilde devam edeceğinin bilindiğini aktarmıştır.¹³⁵⁷

Aile reislerinin her ne kadar eşlerinden ve diğer aile üyelerinden daha itibarlı, üstün bir konumu bulunsa da bu durum beraberinde şiddeti getirmemiş, aksine ağır başlılık ve saygı çerçevesinde ilişkilerin yürütmesine vesile olmuştur. Charles Frankland, Türk erkeklerinin Avrupa'da her ne kadar barbar olarak adlandırılırsalar da eşleri ve çocuklarına karşı oldukça hassas davrandıkları bilgisini vermiştir. Frankland, sadık bir eş ile saygılı evlatlarına karşı aile reislerinin oldukça nazik ve korumacı olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹³⁵⁸

Türk aileleri nüfus bakımından çok olmaları, bir başka deyişle kalabalık bir yapıya sahip olmaları bakımından da seyahatnamelere konu olmuştur. Kalabalık aile yapısı, daha çok hem kız hem erkek, evlenen çocukların ayrı eve çıkmamalarından kaynaklanmıştır.¹³⁵⁹ Julia Pardoe, konuk olduğu Türk ailenin anne, baba, oğul, oğlanın eşi, kız, kızın kocası, küçük çocuk ve evlatlık alınan çocuktan oluştuğunu belirtmiştir.¹³⁶⁰ Türklerin evlerinde bulunun ve köle olarak adlandırdığı hizmetlilerin, aile tarafından evlatlık alınan çocuklar olduğunu söyleyen Bayan Pardoe; bu kişilere hiçbir ücret ödenmediğini, onun yerine çocukların akrabalarına ödeme yapıldığını; bunun yanında yılda iki kez bahşış adı altında bu kişilere aile bireyleri tarafından kendi istekleri doğrultusunda para ya da hediyeler verildiğini belirtmiş; tıpkı aileden biriymiş gibi iyi beslendiklerini ve giyindiklerini söylemiştir.¹³⁶¹

19.yüzyılda Türkiye'nin Rusya ile olan savaş durumu, ekonomik olduğu kadar Türk aile yapısını derinden sarsmasıyla sosyal anlamda da yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Charles Mac Farlane, Rusya ile savaş durumunda olan Osmanlı

¹³⁵⁷Burnaby, *a.g.e.*, Vol. , s. 191.

¹³⁵⁸Frankland, *a.g.e.*,s. 123.

¹³⁵⁹Charles Wilkinson, bu tarz bir yaşam stiline hangi şartlarda gerçekleştiğini eserinde yer verdiği mektupta açıklamıştır. Türklerde iki ailenin aynı evde yaşadığını görmenin mümkün olmadığını söyleyen Wilkinson, sadece baba ile oğul veya iki erkek kardeşin birbirleriyle oturabileceği bilgisini vermiştir. Bu durumun da sadece fakir ailelerde görülen bir istisna olduğunu da sözlerine eklemiştir. bkz. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 12.

¹³⁶⁰Pardoe, *The City...*, Vol.I, s. 17.

¹³⁶¹Pardoe, *The City...*, Vol.I, s. 99.

Devleti'nin ülke genelinde zorunlu askerlik uygulaması başlatması sonucunda köy ve kasabalardan 14 ila 60 yaş arasında eli tüfek tutabilen herkesin toplanarak İstanbul'a veya ihtiyaç duyulan yerlere gönderildiğini söylemiş; Bursa'da karşılaştığı ve bu duruma isyan eden yeni evli genç bir kadının çocuk doğurmayacağını haykırarak söylediğini, çocuklarının ömürlerini kışlalarda geçirmesini istemediğini ifade ettiğini belirtmiştir.¹³⁶²

Gayrimüslimlerin aile yapısı hakkında bilgi, Julia Pardoe'nin notlarında yer almaktadır. Ermenilerin yaşam tarzlarına yönelik tespitlerini paylaşan Bayan Pardoe, Ayrılkıç ve Katolikler olarak sınıflandırdığı bu kesim için şunları söylemektedir;

“Ayrılkıç Ermeni ailelerinde kurallar Türklerinkinden çok daha katıdır. Türklerde kız çocuğu veya gelin haremde izin almadan oturabilirken, genç Ermeni zevce, ister pahalı çeyizlerle gelmiş olsun, isterse de babası zengin olsun, kayınvalidesi yer göstermedikçe ayakta beklemek zorundadır. En büyük oğul, babasının yanında tütün içebilir ancak, tütün çubuğunu babasına göstermeden ağzına almak durumundadır. Küçük oğullar ise söz söyleme hakkında dahi sahip değildirler. Ailedeki kadınlar içinde sadece anne oturma ve sohbe katılma hakkına sahiptir. Genç kızlar, zorunlu olmadıkça erkek akrabalarının karşısına çıkmazlar. Katolik Ermeniler ise, bu kadar katı bir köle düzenini dayatmamaktadırlar.”¹³⁶³

Ermeni kadınların aile içerisindeki durumu hakkında Adolphus Slade'in de benzer tespitleri bulunmaktadır. Slade, Müslüman kadınlar gibi gözden uzak bir yaşam sürmelerinin yanında Ermeni kadınların, evlerde köle gibi yaşadıklarından dolayı diğer milletlere göre daha acınacak bir durumda olduklarını ifade etmiştir.

Slade, bu durumu örneklendirme gereği hissetmiş ve şunları söylemiştir; *“Örneğin bir gelin, kendisine sorulan bir soruya cevap vermekten başka konuşamaz,*

¹³⁶²Mac Farlane, *Kısmet...*, s. 67.

¹³⁶³Nimet Şahin, *Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 112.

*kendisine bir erkek çocuk doğurmadıysa kocasının yanında oturamaz. Bu Türk kadınlarının muaf oldukları bir uygulamadır ve oldukça aşağılayıcıdır.*¹³⁶⁴

Lucy Garnett ise Rumlar hakkında bilgi vermektedir. Rum erkeklerin, iyi birer evlat ve kardeş olmanın yanında örnek gösterilebilecek birer eş olduklarını söyleyen seyyah, zengin ve eğitilmiş üyelerin bulunduğu ailelerde dahi atalarından kalma gelenekleri sürdürdüklerini söylemiştir. Bayan Garnett, bu geleneklerden bir tanesini örnek göstererek, Rum ailelerinde babanın tıpkı Türklerde olduğu gibi aile reisi olduğuna, baba olmadığında ise annenin bu görevi üstlendiğine dikkat çekmiştir.

Garnett, *“Evlenme arifesindeki erkekler eşlerini baba evine getirirler. Kocası ölmüş olan anne, babanın sahip olduğu saygınlığı sürdürerek evin onur köşesi olarak adlandırılan yerinde oturur. Anne, kendi çocuklarından ve onların eşlerinden saygı ve hürmet görür; her sabah uyanıldığında ve her gece yatmadan önce eli öpülür.”* demiştir.¹³⁶⁵

5.2. Evlilik

Seyahatnamelerde, Türkler arasında evlilik yaşının oldukça düşük olması hakkında bilgi verilirken, bekar kalmanın da toplum içerisinde pek de hoş karşılanmayan bir durum olduğu vurgusu yapılmıştır. Öyle ki, evli ve bekar erkeklerin tanınabilmesi için halk arasında kabul gören bir uygulamadan bahsedilmektedir. George Keppel, Avrupalı Türkler (Seyyah, Avrupalı Türkler ifadesini, Anadolu toprakları dışında kalan İstanbul ve Batısı için kullanmıştır.) arasındaki geleneğe göre sakalın evli erkekler tarafından bırakıldığını, bekârların sadece bıyık bıraktıklarını söylemiştir.¹³⁶⁶

Contess Hahn, Türk kızlarının 13, 14 hatta 12 yaşında bile evlendiklerini dile getirmiş; 20 yaşına geldikleri zaman kendileri için evlenme yaşı geçmiş ibaresi kullanıldığını söylemiştir.¹³⁶⁷ Benzer bir ifadeyi Henry J. Van Lennep kaleme almıştır.

¹³⁶⁴Slade, *Records...*, s. 165.

¹³⁶⁵Lucy Garnett, *The Women of Turkey and Their Folklore*, David Nutt, London, 1890, s. 32.

¹³⁶⁶Keppel, *a.g.e.*, s.200.

¹³⁶⁷Hahn, *a.g.e.*, s. 46.

Kızların evlilik yaşının genellikle 14 ila 15 olarak belirlendiğini belirten Van Lennep, buna rağmen çoğunun daha 12'sinde evlendiğini söyleyerek; eğer bir kız 20 yaşına gelmiş ve hala bekârsa onun, ömrünün sonuna değin yalnız kalacağını düşünülüğünü ifade etmiştir. Erkeklerin ise nadiren 18 yaşının altındayken evlendikleri bilgisini veren Van Lennep, erkekler için ortalama evlilik yaşının 20 ila 25 arası olduğunu vurgulamıştır.¹³⁶⁸

Christopher Oscanyan, evliliklerin özellikle erken yaşlarda gerçekleşmesini, aile kurmanın dinen önemine ve evliliğin onurlu bir eylem olarak kabul görmesine bağlamıştır.¹³⁶⁹ Bu nedenle bekârlık kavramının Osmanlı toplumunda pek bilinmediğini söyleyen Christopher Oscanyan, böyle bir erkeğin halk arasında faydasız biri anlamında kullanılan “*Bekâr*” şeklinde adlandırıldığını ancak bayanlar için kullanılan bir ifadenin olmadığını dile getirmiştir.¹³⁷⁰ Osmanlı toplumunda kadın ve erkeğin bir arada yaşaması için nikâh şart koşulmuştur. Dolayısıyla aile, kişilerin meşruiyetinin en önemli göstergesi olmuş; bu nedenle meşru bir zeminde meşru bireyler olarak yaşamanın öncelikli şartı aile kurmak olarak belirlenmiştir. Bunun yanında evlilik çağındaki bekârlara karşı belli oranda bir şüphe söz konusudur. Nitekim onlar, kontrol edilebilmek adına bekâr odalarında barındırılmışlardır.¹³⁷¹

Bekarlık, toplumsal anlamda kabul görmediği gibi, evliliği teşvik eden kanunların olduğu da seyyahlar tarafından ifade edilmiştir. Thomas Thornton, Türkiye’de çok az sayıda insanın bekâr olduğunu söylemektedir. Bu nedenle de kadınların toplumdan uzak yaşamalarının evliliğin önüne bir engel teşkil etmediğinin açık olduğunu dile getirmiştir. Thornton, evli olmayan bir erkeğin ya da ailesinde bir

¹³⁶⁸Lennep, *a.g.e.*, s. 265.

¹³⁶⁹La Motraye Seyahatnamesi’nde Türklerin çocuklarını gençlik ateşiyle uygunsuz işler yapıp, nesli kirlitmelerini engellemek için erken yaşlarda evlendirdikleri ifade edilmiştir. bkz. Belkıs Altunış Gürsoy, “La Motraye Seyahatnamesi’nde Türkler”, *Türkyurdu – Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, C. 33, S. 310, Haziran 2013, s. 144.

¹³⁷⁰Oscanyan, *a.g.e.*, s. 259-261.

¹³⁷¹Turan Açık, “Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğunda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.35, Bahar 2014, s. 9.

kadın bulunmayan erkeğin kendine özel olarak bir mülk edinemediğini dile getirmiş ve evliliğin özellikle tüccarlar açısından oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷²

Genel olarak, 14-15 yaşlarına gelen bir erkek çocuğun evlenme çağına geldiği kabul görmüştür.¹³⁷³ Evlilik çağına gelen erkeğin ailesi, oğullarına gelin olarak alabilecekleri yine 10-13 yaşları arasında adayların olup olmadığını yakın çevresine sormak suretiyle araştırmaya başlarlar. Gelin adayı bulunduğunda, ilk olarak babasının rızası sorulur. Baba rıza gösterirse, durum diğer aile bireyleriyle paylaşılır ve evlilik anlaşması yapılması için tanıklar eşliğinde kadıya gidilir. Düğün töreni için hazırlıklar yapılır ve şarkıların söylendiği, oyunların oynandığı eğlenceler düzenlenir. Gelin ile damadın birbirlerini beğenmeme ihtimalleri yoktur.

Türklerde evlilik, gelin ile damadın ailesi arasında yapılan bir anlaşmadır. Edwin Pears, Türklerdeki evliliğin gelin ile damadın yakınları arasında başlayan görüşmeler sonunda gerçekleştiğini belirtmiştir. Erkek çocuğu olan bir annenin oğlunu evlendirmek istediği kızın ailesiyle ve sonrasında da kızla görüşme hakkı olduğunu söyleyen seyyah, kız tarafı tanınmayan veya fakir bir aile dahi olsa annenin o eve gidip kızı görebildiğini dile getirmiştir. “*Ev hanımının kızına haber vermesiyle kız, misafirlere kahve ikram eder ve bu vesileyle kendini gösterir, sonrasında erkek tarafı dikkatlice gözlemleyip düşüncelerini damat adayıyla paylaşmak için evden ayrılır*” diyen Edwin Pears, görüşmelerin sonunda karar verildiği takdirde düğün töreni için hazırlıkların başladığını belirtmiştir.¹³⁷⁴

Henry J. Van Lennep, Türkler arasında erkeklerin evleneceği kadını görmesinin hatta sesini bile duymasının çoğu zaman mümkün olmadığı bilgisini vermiştir. Kızların herkesi görebilme hakkının olduğunu dile getiren seyyah; bu

¹³⁷²Thornton, *a.g.e.*, s. 353.

¹³⁷³Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa'daki izlenimlerine dayanarak Türkler arasındaki evlilik adetlerine kitabında yer vermiş ve çiftlerin çok erken yaşlarda nişanlandıklarını belirterek, kızların şehirlerde 8, köylerde ise daha erken yaşlarda, erkeklerin ise genellikle nişanlılarından iki kat daha büyük olduklarında bir araya getirildiklerini ifade etmiştir. Kız çocuklarının doğdukları andan itibaren aile içerisinde evlilik sohbetleri arasında büyüdüğünü belirten seyyah, aile büyüklerinin sürekli olarak kimimle evlendirelim, kim daha zengin, kim daha saygın gibi ifadelerle meşgul olduklarını dile getirmiş; evliliğin bir sevgi çerçevesinde değil de bir pazarlık çerçevesinde gerçekleştiğinin altını çizmiştir. bkz. Schneider, *a.g.e.*, s.112.

¹³⁷⁴Pears, *a.g.e.*, s. 58.

yönüyle erkeklere oranla daha şanslı olarak gördüğü kızların, sadece damadın akrabaları tarafından görülebildiklerini aksi takdirde kimsenin onları göremediğini ifade etmiştir. Damadın annesi, teyzesi ve kadın akrabalarının, makul ailelere ziyaret gerçekleştirdiklerini, bu esnada gelin adayının da en güzel elbiselerini ve çeyizlik takılarını takmak suretiyle misafirleri karşıladığını, bunun yanında damadın ailesinin hamamda bir araya gelmek suretiyle gelinin her hangi bir fiziksel sorununun olup olmadığına baktıklarını söylemiş; eğer damadın ailesi kızı beğenmiş ise bunu gelinin ailesine iletmek suretiyle evliliğin ilk adımını attıklarını, kızın ailesinin kıza danışmadan, sadece kendisine koca bulunduğunu ilettiklerini dile getirmiştir. Anlaşmanın sağlanmasının ardından, damadın kıza genellikle altın sikke ve değerli taşlardan oluşan hediyeler gönderdiğini ifade eden Van Lennep, bir kızın çeyizinde evin idaresi için gerekli olan mobilya, yemek için kullanılan eşyalar, yatak, yorgan ve yeni kıyafetler bulunduğunu belirtmiş, kız tarafının da damada giysi almakla yükümlü olduğunu aktarmıştır. Başka bir adet gereği ise gelin ile damadın arkadaş ile akrabalarının evlenecek çifte genellikle kıyafetten oluşan hediyeler göndermeleridir diyen Henry J. Van Lennep, bu hediyelerin evin ayrı bir odasına serildiğini ve ziyaretçiler tarafından görüldüğünü ifade etmiştir.¹³⁷⁵

Arundell, bir Türk'ün aile kurma arifesinde yaşananlara bizzat tanıklık ederek, damat ile gelinin birbirlerinden habersizce evlendiklerini net bir şekilde örneklendirmiştir. Arundell yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır;

“Buldan Kasabasına geldiğimizde bize eşlik eden Yeniçeri Mehmet oldukça sevindi, çünkü burası onun çocukken ayrıldığı ve yıllar sonra tekrar geldiği memleketiydi. Mehmet, burada hiç görmediği ve belki de şimdiye kadar adını hiç duymadığı bir kızla evlilik için sözlendi. Burada kadınlar, sadece evlilik çağı gelmiş kızı görmek için izinliydi, sonrasında verdikleri rapor doğrultusunda müstakbel damat evlenip evlenmeyeceğine karar verirdi. Mehmet annesini kaybetmişti, tek kız kardeşi de İzmir'deydi. Bu nedenle yaşlı teyzesinin söylediklerine inanmak zorunda

---

¹³⁷⁵Lennep, *a.g.e.*, s. 264.

*kalmıştı. Mehmet, kızın ailesi tarafından kendisine hediye edilen incir ve fındıktan yola çıkarken bize de takdim etti.*¹³⁷⁶

Seyyahların ifadelerinde evlilik, karşılıklı iki tarafın imzalamak suretiyle hayata geçirdikleri bir sözleşme niteliğindedir. Seyyahlar için bu sözleşmenin en tuhaf yanı, evliliği yapacak kişilerin törene katılmayıp, yerlerine vekillerinin imza atması olmuştur.

Evliliğin dini değil de hukuki bir sözleşme olduğunu ifade eden Christopher Oscanyan, nikâh olarak adlandırılan törenin oldukça sade olduğunu ve vekiller tarafından gerçekleştirildiğini; katılımcıların durumuna göre gelin için belirli bir para sunulduğunu söylemiştir.¹³⁷⁷ Benzer bir ifadeye Thomas Thornton'un notlarında rastlamak mümkündür. Evliliğin Türkler arasında sivil bir sözleşme olduğunu belirten Thornton, bu sözleşmenin geçerliliğini Kadı'nın onayı ile kazandığını dile getirmiştir. Bunun yanında ne gelinin ne de damadın törene katılmadığını ve onların yerine vekillerin bulunduğunu; iki tarafın ailelerine çok yakın olan şahitler ile o bölgenin imamının sözleşmeyi imzaladığı bilgisini veren seyyah, imamın evlenen kişiler için dua okuduğunu ve sözleşmede içinde gelinin reddedilme ya da kocasının vefatı sonrasında geçinebilmesi için belli bir miktar malın üzerine yapıldığını gösteren hükümlere yer verildiğini ifade etmiştir.¹³⁷⁸

Christopher Oscanyan, nikâhın, evlilik için gerekli bir yasal düzenleme olduğunu ancak, gelinin 3 ila 4 ay gibi bir süre kocasının evine gitmediğini belirterek, bu süre zarfında yakınlarının bir araya gelmesiyle kutlamalar yapıldığını, özellikle 4 gün süren kutlamaların mutlaka Perşembe günü sonlandırıldığını ifade etmiştir. Gelinin, kocasının evine gittiği zaman kapıda karşılandığını ve kocasının kollarında merdivenden çıkartılarak eve götürüldüğünü söyleyen Oscanyan, farklı ev tutma kültürünün Türklerde yaygın olmadığını, gelinin kocasının ailesinin oturduğu eve yerleştiğini ve bu nedenle kalabalık ailelerin olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹³⁷⁹

¹³⁷⁶Arundell, *A Visit...*, s. 164.

¹³⁷⁷Oscanyan, *a.g.e.*, s. 259-261.

¹³⁷⁸Thornton, *a.g.e.*, s. 340.

¹³⁷⁹Oscanyan, *a.g.e.*, s. 259-261.

Son zamanlara kadar, ülkemizin özellikle Doğu bölgelerinde benimsenen evlilik adetlerinden birisi olan başlık parasının 19.yüzyılda da uygulandığını belirten ifadeler bulunmaktadır. Fred Burnaby, Anadolu topraklarındaki gezileri boyunca kendilerine eşlik eden Türk yardımcısıyla evli olup olmadığı yönünde bir sohbet gerçekleştirmiş; “*Eşin güzel mi?*” şeklindeki sorusuna Osman’ın verdiği yanıtı aktarmıştır. Güzel bir bayanla evlenecek maddi gücünün olmadığını belirten Türk rehber; şimdiki eşine karşılık olarak da 10 lira verdiğini belirtmiştir. Osman, aynı zamanda eş seçerken güzel olmasının değil, iyi yemek pişiriyor olmasının önemli olduğunu da seyyaha iletmiştir.¹³⁸⁰

Türklerle gayrimüslim kesim arasında dini yasaklar gereği evlilik pek mümkün olmamıştır. Ancak, böyle bir arzu için dinlerini değiştirmek konusunda istekli olan Hıristiyan kadınların olduğu bilinmektedir. Henry J. Van Lennep, Tokat’ta bulunduğu sıralarda, Ermeni bir grubun böyle bir niyetle Müslümanlığı seçeceğini açıklayan bir kızı vazgeçirmek için kendisinden yardım talep ettiklerini söylemiştir. Ailenin, önce kızı kaçırdığını ve baskı kurduklarını aktaran Lennep, kızın ısrarla Müslüman olmak istemesi karşılığında bir şey yapamadıklarını da sözlerine eklemiştir.¹³⁸¹

C.B. Eliot ise, bir Müslümanın bir Hıristiyan’la ya da Yahudi kadınla evlenebildiğini söylemiş; bunun doğacak tüm çocukların İslam dinine göre yetiştirilmesi şartının kabul edilmesi suretiyle gerçekleştirilebildiğinin altını çizmiştir. Bunun yanında Müslüman bir kadının kesinlikle bir kâfirle evlenemediğini özellikle vurgulayan Eliot, bu kurallara uymayanların canlarının alındığını aktarmıştır.¹³⁸²

Hıristiyan kadınların sosyal statüsü, var olan dinin evlilikle ilgili kanununa göre belirlenmiştir. Türkiye’de yaşayan diğer gayrimüslim kesim arasında olduğu gibi Rum kadınlar arasında Roma döneminden kalma haklar ve ayrıcalıkları yok eden mevcut dinin hükümleri geçerli sayılmıştır.

¹³⁸⁰Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 101.

¹³⁸¹Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 3.

¹³⁸²Eliot, *a.g.e.*,s. 440.

Rumlarla ilgili evlilik hakkındaki en dikkat çeken ifade, James Emerson'un İzmir ziyaretinde söyledikleridir. Emerson, çocukların doğar doğmaz anne ve babaları tarafından sözlendirildiğini belirterek; çocukların bebeklik dönemlerinden itibaren bu hedefe yönelik eğitildiklerini ifade etmiştir.¹³⁸³

Seyyahların, Anadolu coğrafyasında karşılaştıkları geçici evlilik konusu da gündemlerini oldukça meşgul etmiştir. Özellikle tüccarların başvurduğu bu uygulama hakkında Adolphus Slade, oldukça önemli detaylar paylaşmış ve bu tarz bir evliliğin nasıl gerçekleştiğini şu şekilde aktarmıştır;

*“Türk kadınları geleneksel evlilik konusunda belirli ayrıcalıklara sahiptir. Örneğin Bağdat'tan veya Halep'ten bir tüccar iş için İstanbul'a geldiğinde ailesini geride bırakır ve başkentte belirli bir süre, 6-7 ay kadar, yalnız başına kalmak zorundadır. Burada yalnız kalmak istemeyen tüccar, kendisine yakın yerdeki bir caminin imamına gider ve içinde bulunduğu durumu anlatır, çok zengin olmadığını, çalışmak için geldiğini ve arkasında bıraktığı bir ailesi olduğunu ancak burada kalacağı süre zarfında yalnız yaşamak istemediğini bu nedenle civarda evi olan, dul bir bayan olup olmadığını sorar. Caminin imamı kısa bir araştırma yaptıktan sonra belirli özelliklere sahip olan bir bayan ile tüccarı tanıştırır, İmam güvenilirlik konusunda her iki kişiye de kefil olur ve bu iki kişi kadiya giderek evlenirler. Belirlenen süre dolduğunda ise boşanırlar. Tüccarlar bu uygulamayı oldukça faydalı bulurlar, çünkü yabancı bir yerde geçirecekleri zaman zarfında kalacak bir güvenilir bir yerleri olur.”*¹³⁸⁴

Seyyahlar, Türk erkeklerinin birden fazla kadınla evlenebilme adetlerine ve haremlerinde bulunan kadınlarına mutlaka seyahatnamelerinde yer vermişlerdir. Çok eşlilik algısının yanı sıra küçük yaştaki kadınlarla evlenmenin de yaygın olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır. Henry John Van Lennep, Türk erkeklerinin birden fazla kadına kocalık yapabildiğini ve kendilerinden küçük yaştaki kadınlarla

¹³⁸³Emerson, *a.g.e.*, s. 56.

¹³⁸⁴Slade, *Records...*, s. 160.

evlenmeye dikkat ettiklerini dile getirmiştir.¹³⁸⁵ Clara Eskin Clement, çok eşliliğe imkan tanıyan geleneklerin özellikle yüksek mertebedeki kişiler arasında sevmeye dayalı evliliklerin önüne geçtiğinden bahsetmektedir. Türkler arasında sevmeye dayalı evlilikler olduğu gibi, seçmeye dayalı evliliklerin de olduğunu, hatta bunun diğerine oranla çok daha fazla görüldüğünü söyleyen Clement; Türk erkeklerinin kendilerine para veya rütbe getirecek hoşlanmadıkları kadınlarla evlenmekte tereddüt etmediklerini, çünkü ilerleyen zamanlarda sevebilecekleri iki - üç kadınla daha evlenebileceklerini bildiklerini belirtmiştir.¹³⁸⁶

18.yüzyılın son çeyreğinde Anadolu topraklarını ziyaret eden D'ohhson ise edindiği izlenimlerinde çok eşliliğin pek tercih edilmediğini, sebebini de Türklerin huzurlu ve sakin bir hayata düşkünlükleri olarak açıklamıştır. D'ohhson, aile bireylerine bakma güçlüğü, ev huzurunun bozulması endişesi, ailelerin evli erkeklere kız verme konusunda titiz davranmaları gibi etkenlerin çok eşli evlilikleri önlediğini ifade etmiştir.¹³⁸⁷

Ermenilerin, evlilik konusundaki gelenekleri de Türklerden farklı değildir. Yaşamlarını Türkler gibi sürdüren Ermenilerin bu durumu H.F.B. Lynch notlarına taşımıştır. Seyyah, Erzurum'da yaşayan Ermenilerin yaşamları hakkında bilgi vermektedir. Evlenme çağına gelmiş bir gencin evlenmek istediğinde bu durumu varsa annesine yoksa bayan bir akrabasına ilettiğini ve bu kişilerin gelin baktığını, çocuğun evleneceği güne kadar gelini göremediğini belirtmiş; evlendikten sonra damadın ailesi yaşıyorsa evli çiftin onlarla birlikte yaşadığını, gelinin konuşmak hakkının kısıtlı olduğunu, erkek çocukların babalarının yanlarında tütün içemediklerini belirtmiştir. Evin çocuklarının kazandıkları parayı babalarına verdiğini de dile getiren seyyah, bir ailenin çok sayıda bireyden oluştuğunu; kendisinin ziyaret ettiği bir ailede 30 kişinin yaşadığını belirtmiştir.¹³⁸⁸

¹³⁸⁵Lenep, *a.g.e.*, s. 265.

¹³⁸⁶Clement, *a.g.e.*, s. 279.

¹³⁸⁷Şahin, *a.g.t.*, s. 88.

¹³⁸⁸Lynch, *a.g.e.*, s.220,221.

John Stephens ise İzmir’de ziyaret ettiği bir Yahudi evinde, otuzlu yaşlardaki ev sahibinin 13 yaşında bir eşi olduğunu dile getirerek, Yahudiler arasında da erken yaşta evliliğin söz konusu olduğuna yönelik önemli bir bilgi paylaşmıştır.¹³⁸⁹

Yahudilerin çok genç yaşta nişanlandıklarını söyleyen Charles Mac Farlane, İzmir’in Yahudi mahallesinde bir nişan törenine katıldığını ve gelinin 9 yaşında, damadın ise 12 yaşında olduğunu söylemiş; gerçek birlikteliğin ise 3 yıl sonra gerçekleştiğini belirtmiştir. Gelin ve damadın yaşayan tüm akrabalarının, annesi, babası, büyük annesi ve büyük babasının bile bu erken evliliğe onay verdiğini ve orada hazır bulduklarını söyleyen seyyah, törende Türkler ve Ermeniler gibi örtülü kadınların erkeklerin kenarlarında durduklarını, erkeklerin ise dinlerinde yasak olmasına rağmen kendileri ürettikleri için sorun olmayan şaraplardan içtiklerini ifade etmiştir. Seyyah, damadın büyükbabası ile görüştüğünü ve ailenin bu evliliği güzel bir evlilik olarak nitelendirdiklerini, bunun nedeni olarak da gelinin değerli bir ailenin üyesi olmasını göstermiştir.¹³⁹⁰

5.3. Boşanma

Andree Hope, Türkiye’de evliliğin dini bir tören olmadığını her iki taraf için önemsiz nedenler bahane edilerek kolaylıkla feshedilebilecek bir anlaşma, bir sözleşme olduğunu iddia etmiştir. Her ne kadar kolay vazgeçilebilse de toplum içerisinde pek de hoş karşılanmayan bu tür ayrılıkların çok ciddi nedenler olmadıkça Türkler tarafından tercih edilmediğini vurgulamıştır. Hope, boşanmanın nasıl gerçekleştiğini şöyle aktarmaktadır; *“Bir adam, üçüncü bir kişinin önünde evliliğinin artık bittiğini açıklayarak eşinden ayrılabilir. Fakat böyle bir durumda eşinin sahip olduğu tüm malvarlığını ona bırakmak zorundadır. Kadın boşanmak istediğinde ise Kadı’nın huzuruna giderek sahip olduğu tüm mallardan vazgeçtiğini ve özgürlüğünü geri istediğini söyler. Eğer çocuklar varsa, anne 7 yaşına gelinceye kadar kız çocuklarına sahip çıkabilmektedir. O yaştan sonra ise çocuklar babalarının evlerine dönerler.”*¹³⁹¹

¹³⁸⁹Stephens, *a.g.e.*, s. 165-167.

¹³⁹⁰Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 59,60.

¹³⁹¹Hope, *a.g.e.*, s. 71.

Özellikle dini kaidelerin hakim olduğu 19.yüzyıl Türk toplumunda, boşanmanın kuralları da dini temellere dayandırılmıştır. Erkek ve kadınlar Kur'an'da belirtildiği üzere, boşanmak ve yeniden evlenmek için bir takım zorunlulukları yerine getirmekle yükümlü olmuşlardır. Clara Eskin Clement, damadın boşanmak istediğini aceleyle, düşünmeden söylemesi durumunda iki kereliğine karısını geri alabildiğini ifade etmiştir. Ancak bunu üçüncü kez yapmışsa ona tekrar dönebilmesi için karısının bir başka adamla evlenmesi gerekmektedir, demiştir. Bu kanunun, kolayca karısını boşayabilecek erkeklerin önüne geçmek için konulduğunu söyleyen Clement, her ne kadar önleyici bir uygulama olarak düşünülmüşse de farklı çözüm yolları üretilerek su istimal edildiğine bir örnekle açıklık getirmiştir. Clement, erkeklerin bu kuralı yerine getirmek için sürekli olarak bir geceliğine alt tabakaya mensup ve oldukça yaşlı adamları kiralamalarını göstermiştir. Sabah olduğunda bu adamların “*Özgürlüğün senindir, artık benim karım değilsin*” diyerek bir günlük eşlerini boşadıklarını söyleyen seyyah, bazı durumlarda kiralık kocaların boşanma işlemini kolayca yapmadıklarını ve asıl kocayı zor durumda bıraktıklarını da belirtmiştir.¹³⁹²

Boşanma, hem erkek hem de kadınlara tanınan bir haktır, ancak verilen bilgiler ışığında erkeklerin bu konuda daha çok söz ve hak sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Clara Eskin Clement, Türkiye’de çoğu işte olduğu gibi boşanmada da söz sahibinin erkekler olduğunu vurgulamıştır. Kadınların nelere tahammül etmek zorunda kaldıklarının bir önemi olmadığını belirten seyyah Clement, kadının kocasının rızası olmadan ondan ayrılamadığını söylemiştir. Clara Eskin Clement, Müslüman erkeklerin eşlerini boşamak için gösterdikleri nedenlerin genel olarak kısırlık, sağlığı bozuk olmak ve kavgacı tutuma sahip olmak olarak göstermiştir.¹³⁹³ Boşanmanın karşılıklı rıza olması durumunda Türkiye’de her an gerçekleşebildiğini söyleyen John Galt; erkeğin kadını istemediği durumlarda ekonomik durumu dikkate alınarak bir miktar mal ya da para verdiğini belirtmiştir.¹³⁹⁴

Gayrimüslim kesim arasında boşanmanın yeri hakkında bilgi veren Henry John Van Lennep, Hıristiyanlar arasında boşanmanın her ne nedenle olursa olsun yasak

¹³⁹²Clement, *a.g.e.*, s. 272.

¹³⁹³Clement, *a.g.e.*, s. 272.

¹³⁹⁴Galt, *a.g.e.*, s. 278.

olduğunu söylemiştir. Lennep, Hıristiyanlarda üçüncü evliliğin de yasaklandığını, damat ile gelin arasındaki yaş orantısızlığının da Türklere oranla nadiren daha yüksek olduğunu ifade etmiştir.

Seyyah, boşanmanın Türkler ile Yahudiler arasında ise çok kolay ve bu nedenle de çokça rastlanan bir durum olduğunu belirtmiştir.¹³⁹⁵ Adolphus Slade, Lennep'in verdiği bilgileri doğrularcasına boşanmaya Ermeniler arasında müsaade edilmediğini söylemiştir.¹³⁹⁶

Rumlar arasında boşanmanın üç meşru sebebi vardır. İhanet, sürekli alkol alma durumu yani ayyaşlık ve kötü kokan nefes. Sonucu özelliği adalet önünde değerlendirmek için gazometreler bulundurulmuş, başpapazın ve memurunun koklama gücüne bırakılmamıştır.¹³⁹⁷

Lucy Garnett ise Rumlar arasında oldukça güçlü ve geçerli bir neden olmadıkça boşanmaların gerçekleşmediği bilgisini vermektedir. Gerek toplumun bu tarz eylemlere karşı bakışı gerekse maddi yükümlülükler, boşanmaların Rumlar arasında nadiren görülmesine neden olmuştur. Nitekim, Bayan Garnett, uzun süren ikameti süresince sadece iki boşanma haberinin kendisine ulaştığından bahsetmiştir.¹³⁹⁸

---

¹³⁹⁵Lennep, *a.g.e.*, s. 265.

¹³⁹⁶Slade, *Records...*, s. 165.

¹³⁹⁷Slade, *Records...*, s. 164.

¹³⁹⁸Garnett, *The Women...*, s. 32.

6. DIŞ GÖRÜNÜM VE KIYAFETLER

Resim 20. Modern Türk Kıyafetleri¹³⁹⁹

Tarih boyunca toplumların sosyo-kültürel yapılarının önemli öğelerinden biri olan giyim-kuşam, iletişim bağlamında bir sembol olarak kullanılmış, toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik yapıda anlamlar ifade etmiştir. Osmanlı toplumunda da giyim-kuşam çok önemli bir görsel iletişim dili olarak toplumsal hiyerarşinin korunmasındaki temel unsurlardan biri olmuş, saray mensuplarından devlet adamlarının kıyafetlerine ve meslek gruplarına kadar sınıf ve rütbelere göre kumaş, biçim, renk ve aksesuarları belirlenmiştir. Aynı önem halkın giyim kuşamı içinde geçerli olmuş, kişilerin giyim kuşamları sosyal statüsünün dışı vurumu olarak görüldüğü için politik bir önem kazanmış, bu yolla din, ırk, zenginlik, meslek açısından kişilerin birbirinden ayırt edilmesi sağlanmıştır.¹⁴⁰⁰

Özellikle İstanbul ve İzmir’de yaşayan Avrupalı kesimin kendi kültürlerini yansıtan kıyafetler tercih ettikleri ve bu sayede diğer milletlerden kolaylıkla ayırt

¹³⁹⁹De Kay, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁴⁰⁰Emine Koca, Fatma Koç, “19. Yüzyıl Osmanlı Gezici Esnaflarının Giyim Kuşam Özellikleri”, *Uluslararası Türk ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu*, https://www.researchgate.net/publication/282613607_19_YUZYIL_OSMANLI_GEZICI_ESNAFLARININ_GIYIM_KUSAM_OZELLIKLERI, (Erişim Tarihi: 24.01.2017)

edilebildikleri bilinmektedir. Bunun yanında Müslüman ve gayrimüslim kesim arasında ise yıllardır birlikte yaşamının verdiği alışkanlıkla, kıyafetler arasındaki farkı tespit edebilmek bir hayli güç olmuştur. Ermeni, Rum ve Yahudilerin, tıpkı Türkler gibi giyindikleri, sadece bazı aksesuarların onlar için yasaklandığı bilgisi birçok seyyahın notlarında geçmektedir.¹⁴⁰¹ Henry F. Tozer, Samsun'dan Amasya'ya geçerken kasabanın ağası ile yaptıkları söyleşide güzergâh boyunca kimin Hıristiyan kimin Müslüman olduğunu fark edemediklerini iletmiştir. Ağanın bu yöndeki cevabını da şöyle aktarmıştır; “*Bu şaşkınlık yaratacak bir durum değil. Giydikleri kıyafetler aynı, sadece Hıristiyanların beyaz ve yeşil renkte sarık giymeleri yasaklanmıştır. Ayrıca Türkler sahip oldukları yuvarlak ve geniş yüz yapılarıyla Hıristiyanlardan ayırt edilebilmektedir.*”¹⁴⁰² Francis Collins ise, Marmaris'teki ziyareti esnasında Türklerin en belirgin farklarının sarıkları ve kılıç ile silahlarını sabitledikleri kuşakları olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁰³

Kıyafet, ilk bakışta sıradan bir kavram gibi görünse de Anadolu coğrafyasında üzerine yüklenen anlamlar ve devletin koyduğu bazı kısıtlamalar ile seyyahlar nezdinde oldukça ilginç hale gelmiştir. Charles Pertusier, İstanbul'da kıyafetler ile ilgili öğrendiği bir yasaktan bahsetmektedir. Halkın giydiği kıyafetlerin üzerinde kıymetli metallerin bulunmasının yasaklandığını söyleyen seyyah; bu yasağın aynı zamanda masa üzerlerine konulan kaplar için de geçerli olduğunu dile getirmiştir. Pertusier, bunun yanında şehirde yaşayan farklı milletlerin giydikleri kıyafetlerin belirli renkleri olduğundan bahsetmiş; Müslümanların sarı, Ermenilerin vişne kırmızısı, Rum ve Yahudilerin ise siyah çedik giydiklerini belirtmiştir.¹⁴⁰⁴

Josiah Brewer'in konu ile alakalı İzmir tespitleri önemlidir. Brewer, sokaklarda karşılaştığı farklı milletten insanlar hakkında bilgi verirken; Avrupa (Frenk) caddesinde bay ve bayanların tamamıyla Avrupa stilinde giyindiklerini, yabancı bir

¹⁴⁰¹William Knight, Müslümanların, kadın veya erkek farketmez sarı çedik giydiğini, Ermenilerin kırmızı, Rumların siyah ve Yahudilerin ise mavi rengi tercih ettiklerini ifade etmiştir. bkz. Knight, *a.g.e.*, s.178,179.

¹⁴⁰²Tozer, *Turkish...*, s. 41.

¹⁴⁰³Collins, *a.g.e.*, s.187,188.

¹⁴⁰⁴Pertusier, *a.g.e.*, s. 71.

denizcinin askeri üniformasıyla dolaştığını, kahverengi sarığı ve yüzündeki karamsar yüz ifadesiyle Rumların görüldüğünü, kırmızı kumaştan işlemeli şapkaları ile Ermenilerin, etrafı mavi eşarpla sarılmış yüksek şapkalarıyla Yahudilerin, yeşil ya da beyaz sarıklarıyla da Türklerin boy gösterdiklerini söylemiş; sadece ışık ve havanın girebileceği kadar açıklık bırakılmış tülbentlerle örtünen Türk kadınlarının da izlenimlerine çeşitlilik kattığını belirtmiştir.¹⁴⁰⁵

Ülkedeki kalabalık nüfus giyim konusunda önemli bir arz talep ilişkisini doğurmuştur. Bu nedenle kıyafet üretimi önemli bir pazara sahiptir. Her ne kadar üretim anlamında ciddi rakamlar söz konusu ise de çeşitlilik bakımından aynı zenginlikten söz etmek mümkün olmamıştır. Charles Pertusier, Türkiye’de yapılan birçok ticaret dalının arasında şapkacılık ile tuhafiyeciliğin önemli yer tuttuğunu söylemesine karşın bu ülkede bir moda oluşturabilecek kapasitenin olmadığından söz etmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluşundan bu yana giyilen kıyafetlerin her iki cins için de şeklen aynı olduğunu belirten seyyah, bu durumun nedeni olarak Türk toplumun ağırbaşlı olmasını ve değişik hammaddelerin kullanımını yasaklayan kanunların bulunmasını göstermiştir.¹⁴⁰⁶

II. Mahmut ile birlikte gelen Avrupa tarzı giyim seferberliği, kendisini seyahatnamelerde göstermiştir. Charles Dudley Warner, İstanbul’da kıyafetler dikkate alındığında Türklerin ve çoğu Avrupalının giydikleri fes dışında, Avrupa tarzının ağır basmaya başladığının altını çizmiştir. Doğu’dan gelenlerin, İstanbul’a geldiklerinde kendilerini Avrupa’da bir şehre gelmiş gibi hissettiklerini söyleyen seyyah, çeşitliliğin çok olduğu şehirde Rum, Bulgar ve Arnavut tarzının, Doğu’ya özgü stilin yerine geçmeye başladığını ifade etmiştir. Warner’ın söylediğine göre, sadece kıyafetlerde değil binalarda, hal ve davranışlarda da bir geçiş söz konusudur.¹⁴⁰⁷ Kıyafette özellikle başkent ve büyük şehirlerde yaşanan değişim ve çeşitlilik kendisini Anadolu’nun iç kesimlerinde göstermemiştir. Edwin De Leon, Bursa ve civarında yaşayan köylülerin kıyafetlerini gördükten sonra Anadolu’da yaşayan Müslümanlar ile reayanın kesinlikle

¹⁴⁰⁵Brewer, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁴⁰⁶Pertusier, *a.g.e.*, s. 85,86.

¹⁴⁰⁷Warner, *a.g.e.*, s. 410.

İstanbul'dakilerden farklı giyindiklerini, bir Avrupa özentisi ve etkisinin kesinlikle görülmediğini, oldukça sade ve kalitesiz malzemelerin tercih edildiğini söylemiştir.¹⁴⁰⁸

6.1. Türkler

Seyyahların notları incelendiğinde Türklerin kıyafetleri konusunda iki farklı görüşün hakim olduğu söylenebilir. Bazı istisnalar dışında genellikle şehirlerde yaşayan üst tabakaya mensup kişilerin oldukça zengin ve kaliteli giyim tarzlarının yanında, köylü sınıfı olarak adlandırılan taşradaki halkın oldukça sadece ve bir o kadar temiz kıyafetleri seyahatnamelerde konu edilmiştir.

William John Hamilton, Karadeniz kasabalarını gezerken rastladığı köylülerin kıyafetlerini tasvir etmiş; köylülerin oldukça temiz ve basit bir giyim tarzına sahip olduğunu söyleyerek; manda derisinden yapılmış sandaletleri hariç kıyafetlerinin tamamının beyaz pamuktan yapıldığını ifade etmiştir. Sandaletlerin bacaklarının yukarisından bağlandığını belirten John Hamilton, kendilerinin pamuktan yaptığı kalın, dayanıklı konçları da üzerlerine geçirdiklerini söylemiştir. Seyyah, beyaz bol bir pantolon, kış aylarında bunun üzerine geçirilen şalvar, beyaz gömlek ve beyaz sarığın da kıyafetleri tamamlayan diğer aksesuarlar olarak tanıtmıştır.¹⁴⁰⁹ Hamilton'un da belirttiği gibi, köylü halkın kıyafetlerinde özellikle beyaz renge yer verdiği diğer seyyahların da dikkatini çekmiştir.¹⁴¹⁰

Adolphus Slade, Akşehir'den sonra uğradıkları bir köyde erkeklerin beyaz sarık, gömlek ve pantolon giydiklerini ve kıyafetlerinin temiz olduklarını dile getirmiştir.¹⁴¹¹ Bununla birlikte, Türklerin birbirlerinden farklı kıyafetler giydiklerini belirten seyyahlar da olmuştur. Örneğin, Charles Fellows, değişik mezheplere bağlı olan Türklerin farklı türde kıyafetler giymelerini oldukça merak uyandırıcı bulmuştur. Bu çeşitlilikleri anlatmanın zor olduğunu söyleyen Charles Fellows, hepsinin Avrupa

¹⁴⁰⁸Leon, *a.g.e.*, s. 321.

¹⁴⁰⁹Hamilton, *Researches...*, s. 298.

¹⁴¹⁰Beyaz rengin dışında istisnalar da söz konusu olmuştur. Austen Layard, Bitlis'te kadın ve erkeklerin genellikle koyu mat kırmızı ve siyahla karışık parlak sarı kıyafetler giydiklerini ifade etmiştir.bkz. Layard, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁴¹¹Slade, *Turkey...*, s. 290.

tarzından çok uzak olduğunun da altını çizmiştir.¹⁴¹² İstanbul’da bir kürk geleneğinden de bahseden Charles Fellows, 13 Mart’ta İstanbul’da hala şiddetli kar yağdığını ve öğrendiği kadarıyla kış mevsiminin Türkiye’de oldukça uzun ve yoğun kar yağışıyla geçtiğini söylemiş; bu nedenle İstanbul’daki kürk kullanımının Kuzey Avrupa’nın başka hiçbir ülkesinde olmadığı kadar fazla olduğunu dile getirmiştir. Fellows, erkek – kadın, zengin – fakir herkesin değişik türde kürk giydiklerini özellikle belirtmiştir.¹⁴¹³

Sade kıyafetlerin yanında Charles Fellows, pahalı aksesuarların kıyafetleri tamamladığına da dikkat çekmiştir. Doğu insanının kıyafet için masraftan kaçmadığını çoğu zaman üzerlerine uzun elbiseler giydiklerini söyleyen seyyah; kürkleri, eşarpları, silahları ve nakış süslemelerin küçük bir servet değerinde olduğunu ve insanların bu elbiselerini özel günler için saklamadıklarını aksine her gün giydiklerini belirtmiştir.¹⁴¹⁴ Tabi bu durum belirli bir kesim için geçerlidir. Genellikle kadınların tercih ettiği bu lüks giyim tarzı, üst tabakaya üye kişilere hitap etmektedir. James Webster, kıyafetler söz konusu olduğunda erkeklerin tek tip giyindiklerini, kadınların ise moda ayak uydurduklarını dile getirmiştir. Genellikle değişimin sadece başa örtülen başlıklarda kendini gösterdiğini ifade eden seyyah, çorap yerine dizlerin altında bağlanan ve sadece ayakları açıkta bırakan pantolonlar giydiklerini, saçlarının ise örgülü halde omuzlardan aşağıya doğru uzandığını söylemiştir.¹⁴¹⁵

---

¹⁴¹²Fellows, *A Journal...*, s. 2.

¹⁴¹³Fellows, *A Journal...*, s. 86.

¹⁴¹⁴Fellows, *A Journal...*, s. 88.

¹⁴¹⁵Webster, *a.g.e.*, s. 117.

6.1.1. Kadınlar

Resim 21. 1859 Yılı Bir Türk Kadını Portresi¹⁴¹⁶

Türk kadınları¹⁴¹⁷ sade giyim tarzlarıyla bilinmektedir. En temel kıyafetleri, yüzlerini ve başlarını örttükleri yaşmak, pelerini andıran parlak renkli ferace ve terlikleridir. Feraceler, genellikle turuncu, kırmızı, mor ve yeşil renkte tercih edilmektedir. Bazıları çorap giyerken, bir kısmı da parlak sarı renkli deri çizmeler giymekte, dışarıya çıkarken de aynı renkli terliklerini çizmelerinin üzerlerine geçirmektedirler.¹⁴¹⁸ Kıyafetlerdeki sadelik o kadar belirgin ve değişikliğe o kadar kapalıdır ki, Julia Pardoe, iki yaşındaki bir çocuk ile 20 yaşındaki bir bayanın giyim tarzının aynı olduğunu söylemiştir.¹⁴¹⁹

Lucy Garnett, Osmanlı kadınlarının damarlarında Çerkezlerin, Gürcülerin, Rumların ve Slavların kanını taşıdıkları için bu soyların hiç de azımsanmayacak

¹⁴¹⁶Thornbury, *a.g.e.*, Vol. I, s. 232

¹⁴¹⁷ Clara Erskin Clement, Türk kadınlarının yüzlerine pudra sürdüklerini, gözlerinin etrafına dairesel biçimde rastık çektiklerini, kaşlarını koyulaştırdıklarını ve göz kapaklarını boyadıklarını söylemiş; genç kadınların uzun boylu ve oval suratlı olduklarını, yanaklarında gamzelerin belirmediğini, kırmızı dudakların kendini belli ettiğini fakat buna rağmen ilerleyen yıllarda sürekli kilo almaya meyilli olduklarını dile getirmiştir. bkz. Clement, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁴¹⁸Lady Alicia Blackwood, *Narrative of Personal Experiences & Impressions During A Residence On The Bosphorus Throughout The Crimean War*, Hatchard, London, 1881, s. 85.

¹⁴¹⁹Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 246.

güzelliğini barındırdıklarını ifade ederken, fiziksel özelliklerini şu şekilde tanımlamıştır;

*“Bir Osmanlı kadını genellikle orta boylu ya da ortanın biraz üzerindedir. Yuvarlak hatları, küçük elleri ve ayakları vardır. Belleri korseye gerek bırakmayacak şekilde incedir. Saçları gür, yumuşak ve parlaktır. Rengi ise açık kumraldan siyaha kadar uzanır. Gözleri siyah, kahverengi, mavi ya da ela olabilir; kıvrık ve uzun kirpikleri tarafından çevrelenir. Kaşlarının hatları belirgindir. İnce burunları düz ya da kemerlidir.”*¹⁴²⁰

Garnett, İstanbullu kadınların dışarıda ferace ve yaşmak giydiklerini özellikle vurgulamıştır. Feracenin kolları bol ve ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi olduğu bilgisini veren seyyah; yoksul kadınların feracelerinin genellikle siyah tiftikten, varlıklı kadınlarınkilerin ise ince kumaştan ya da ipekten yapılma olduğunu belirtmiştir.

Lucy Garnett, yaşmağın köşeye doğru kıvrılan kare biçimli iki beyaz tarlatan kumaşından oluşan bir giysi olarak tanımlamaktadır. Kadınların başlarına parlak renkli bir malzemeden yapılma inci ya da elmaslarla bezenmiş küçük bir serpuş taktıkları bilgisini veren seyyah; bunun yaşmağın üst parçası için bir dayanak işlevi gördüğünü belirtmiştir. Parçanın iki kenarının gözlere kadar indirildiğini ve uçlarının da arkada toplu iğne ile tutturulduğunu dile getiren Garnett, ziyaret ettikleri yerlerde ferace ve yaşmağın alt parçasının çıkarıldığını söylemiştir.¹⁴²¹

Anadolu'nun iç kesimlerinde kadınların kıyafetlerinin daha kapalı olduğu ifade edilmektedir. Öyle ki, tarlada çalıştıkları dönemlerde dahi, kadınlar peçelerini yanlarından ayırmamıştır. Wilkinson Warington Smyth, Turhal ile Amasya arasında yolculuk ederken verimli topraklarda çalışan kadınların çalıştıkları için peçelerini belirli aralıklarla çıkarttıklarını, ancak bir yabancıнын geçme ihtimaline karşı da sürekli ellerinde tuttuklarını söylemiştir.¹⁴²²

¹⁴²⁰Lucy Mary Jane Garnett, *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.500, 501.

¹⁴²¹Garnett, *a.g.e.*, s.500, 501.

¹⁴²²Smyth, *a.g.e.*, s.141.

Lucy Garnett de, köylerde yaşayan kadınların at tüyünden yapılmış siyah renkli peçeler kullandıklarına değinirken; varlıklı Osmanlı kadınlarının ev içi kıyafetlerinde çoğunlukla süslü Batı elbiselerine yöneldiklerine dikkat çekmiştir.

Osmanlı kadınlarının kendilerine has ev içi kıyafetlerinin nadiren giyilmesine karşılık tercih edilen batı tarzı kıyafetlere nazaran çok daha güzel olduğuna vurgu yapan Lucy Garnett, bu kıyafetleri şu şekilde anlatır:

“Kenarlarına oya dantel işlenmiş kollu bir bürümcük mintandan, kırmızı ipek bir şalvardan ve üzerine giyilen bir tür yelekten oluşur. Bel hizasında bedene sıkıca oturan bu yelek, bağırardan kemerin altına kadar düğmelidir ama her iki yandan kalçadan aşağıya doğru yırtmaçlıdır ve birkaç santim yerde sürünür. Kemer bunun üstüne takılır ve kıyafeti tamamlamak üzere, yine kenardan yırtmaçlı ve azıcık yeri süpüren daha geniş ve bol kaftan giyilir. Bu kaftanın ve aynı biçimde yeleğin kolları uzun, dar ve çoğu kez toynak kesimle sona erdiği bileklerde yırtmaçlıdır. Kaftan genellikle ağır kumaştan yapılır; çepeçevre kenarlar boyunca ya da baştan aşağı renkli ipekten ya da sırmadan incelikli desenler işlenir ve bazen bunlara inciler eklenir. Başlık küçük, yuvarlak ve yassı bir serpuş biçimindedir; inciler ve değerli taşlarla ya da nakışlar ve sırma kordonlarla kaplıdır.”¹⁴²³

Kadınların gezip dolaşmaları için genel bir serbestlik vardır. Bu, özellikle 19.yy'ın sonlarına doğru kendini fazlasıyla göstermiştir. Her tabakadan kadın çarşı ve pazara çıkabilmiş, belirlenen gezinti yerlerine gidebilmiş, davetlere ve etkinliklere katılabilmıştır. Ancak, her ne kadar serbest olsalar da tedbirli davranmaktan kesinlikle vaz geçmemişlerdir. Kadınların giyim tarzları, belirtilen dönem itibarıyla Avrupa biçimi kazanmaya başlamışsa da dışarı çıkıldığında boyundan başlayarak ayaklara kadar inen, düğmeli çok geniş ve bolca ipekli bir üstlük giyerek yüzleri dışında vücutlarının her yerini örtmüşler; başlarını kendilerine özgü bir örtü ile, yüzlerini ise burun kökünden çeneye kadar inen yaşmaklarla kapatmışlardır.¹⁴²⁴

¹⁴²³Garnett, *a.g.e.*, s.500, 501.

¹⁴²⁴Meriç, *a.g.e.*, s. 325.

Albert Smith, kadınların kendilerini gizleme konusundaki hassasiyetlerini bizzat tanık olduğu bir olay ile örneklendirmeye çalışmıştır. “Galata'nın dar sokaklarında yürürken, çok hızlı ve çıldırmaşcasına yaklaşan ve sahibinin vahşice vurduğu, sağa sola doğru tehlikeli bir şekilde koşan bir at gördük. Bu atlı, sokakta olağanüstü bir karmaşa yaşanmasına neden oldu. Kadınlar çığlık atarak, terlikleri ayaklarından çıkma pahasına dört bir yana kaçmaya başladılar. Yüzlerindeki peçeleri düştü. Hayatımda ilk defa bir Türk kadınının yüzünü bu sayede görebilmiştım. Peçelerinin düşmesi onları attan çok daha fazla korkutmuştu. Elbiselerinin üzerine giydikleri başka bir örtüyle hemen kafalarını sardılar ve en yakındaki dükkânın içine kaçtılar.¹⁴²⁵

Alfred Colbeck, Türk kadınıni şu şekilde anlatmaktadır; “İstanbul'daki tüm kadınlar kapalıdır. Caddelerde ve diğer kapalı alanlarda kadınları başı açık görmek mümkün değildir. Sadece en yakın akrabalarının bulunduğu haremelerde bu durum değişmektedir. Bununla birlikte İstanbul'da hiçbir kadına babası, erkek kardeşi ya da kocası eşlik etmez. Genellikle yalnız dolaşırlar, bazen de kendi cinslerinden olan çocuklu ve tanıdıkları kişileri yanlarına alırlar. Yaşmak ya da örtü, iki parça beyaz muslinden oluşmaktadır. Biri burundan başlayıp aşağıda kalan yerleri örterken, diğeri başı ve kaşları kapatmaktadır. Sadece gözleri görülebilmektedir. Örtü, yüz hatlarının belli olmaması için sıkıca kapatılır. Bazen yaşlı ve çirkin siyahî bir kadının yüzündeki örtünün düştüğünü görebilirsiniz, ancak bu durum genç kızlar için söz konusu değildir. Yaşmakla birlikte kadınlar, arkası bol, uzun ve vücudu örten feraceler giymektedirler. Bunlar genellikle güzel renklere sahip kaliteli ipekten yapılmaktadır. Ferace, dizlerin altına kadar inmektedir, onun altına da bilek hizasında bir ucundan diğerine bağlanan şalvarlar bulunmaktadır. Beyaz muslin örtüler ve mor renkli ipek feraceler sokaklardaki kalabalığa çeşitlilik ve renk kazandırmaktadır.”¹⁴²⁶

¹⁴²⁵Smith, *A Month...*, s. 86.

¹⁴²⁶Colbeck, *a.g.e.*, s. 175, 176.

Resim 22. Türk Kadını¹⁴²⁷

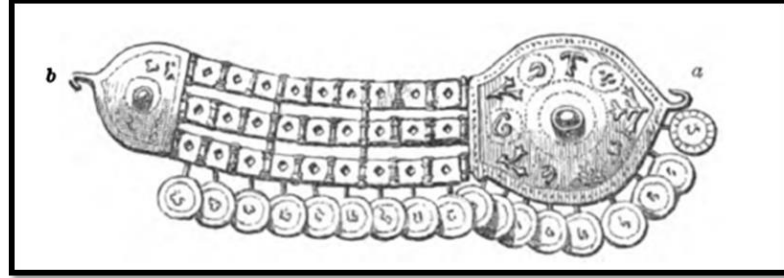
Resim 23.1893 Yılı Ferace ve Yaşmak Örtülü Türk Kadını Portresi¹⁴²⁸

Kadınların gümüş ve incilerle süslenmiş işlemeli kırmızı ipekten geniş pantolonları olduğunu aktaran Charles Pertusier, ketenden kaftanları bulunan kadınların dışarı çıkarken ayaklarına geçirdikleri sarı çediklerden bahsetmiştir. Aksesuar olarak pamuktan yapılmış entarileri ile kaşmir eşarpların kullanıldığı bilgisini veren seyyah; erkek ve kadınlar arasındaki farkı en belirgin kılan şeyin saçları olduğunu ifade etmiştir. Erkekler saçlarının tamamını kestirirken, kadınlar en önemli süs olarak gördükleri saçlarını mümkün olduğunca uzatırlar ve omuzlarının üzerine yayarlar, ayrıca saçlarıyla birlikte kaşlarını da siyaha boyatırlar demiştir.¹⁴²⁹

¹⁴²⁷Schneider, *a.g.e.*, s.66.

¹⁴²⁸Muller, *a.g.e.*, s. 174

¹⁴²⁹Pertusier, *a.g.e.*, s. 85,86.

Resim 24. Türk Kadınların Taktıkları Altın ve Değerli Taş Süslemeli Takı¹⁴³⁰

Seyyahlar, kıyafetler hakkında bilgi verdikten sonra aksesuarlara yönelmişlerdir. Charles Mac Farlane, Çeşme'den ayrıldıktan sonra uğradıkları Seradem Köyü'nde kaldıkları Türk evinde bulunan küçük bir kız çocuğunun kıyafeti hakkında; “Kafasında birkaç metal para ve gümüş bir zincirle süslü kırmızı bir fes vardı, saçları da oldukça uzundu ve omuzlarından aşağıya doğru uzanıyordu.” ifadesini kullanmıştır.¹⁴³¹ Süslü fes tabiri Frederick Arthur Neale'nin de notlarında mevcuttur. Neale, kadınların eski gümüş paralarla süslenmiş başlıklarıyla kolaylıkla fark edildiklerini dile getirmiş; gelinlerin feslerinin üzerinde ise büyük bir gümüş plaka olup paraların çiçek gibi ondan aşağı doğru sarkıtıldığı bilgisini vermiştir.¹⁴³² Kadınların, bu tarz süs, işleme ve mücevher tutkusuna değinmek doğru olur. Charles Vane, kadınların, Doğu kültürüne uygun olarak gündüzleri tüm mücevherlerini takıp çıktıklarını, söylemiştir.¹⁴³³

Henry J. Van Lennep, Türkiye genelinde zengin kadınların özel durumlarda değeri yüksek olan elmas takılar takmaktan hoşlandıklarını söylemiş; takıların genellikle yıldız, ay, çiçek ve yaprak gibi şekillere sahip olduğunu ifade etmiştir. Lennep, bunun yanında ülke genelinde her sınıftan kadının, bir sıra halinde dizilmiş ve alınlarının üzerine taktıkları altın paralardan oluşan takıyı kullandıklarını da belirtmiştir. Henry J. Van Lennep, Doğu'ya özgü ve yine alın bölgesine takılan başka

¹⁴³⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁴³¹Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 115.

¹⁴³²Neale, *Eight Years...*,s.259.

¹⁴³³Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 176,177.

bir takıdan daha bahsederek; kafanın her hareketinde takının üzerindeki pulların hareket ettiğini söylemiştir.¹⁴³⁴

Henry J. Van Lennep, çok farklı türde kolyelerin de kadınlar tarafından kullanıldığını belirtmektedir. En çok tercih edilen modelin altın sikkelerin yan yana sıralandığı, orta kısmında diğerlerine oranla çok daha büyük bir sikkenin yer aldığı model olarak tanımlayan Henry J. Van Lennep, incilerin de yaygın olarak kullanıldığını, bazen de bu kolyelerin orta kısmında çiçek figürlü elmasların yerleştirildiğini ifade etmiştir.¹⁴³⁵ Küpelerin de çok çeşitli türlere sahip olduğu bilgisini veren Van Lennep, genç kızların takı takmasıyla ilgili bir geleneğin olduğundan bahsetmektedir. Evlilik çağına gelmiş her genç kızın, özel günlerde çeyiz olarak kendisine verilecek olan takıları taktığını ve bu şekilde ortama girdiğini belirten Seyyah, bir keresinde 15 yaşında bir kızın başından ayaklarına kadar altın takılarla donatılmış halde gördüğünü söyleyerek bu geleneğin doğru olduğunu vurgulamıştır.¹⁴³⁶ Henry J. Van Lennep, Anadolu'da halhal ve hızma kullanımının oldukça nadir olduğunu belirtmiştir. Daha çok Mezopotamya ve Arabistan yöresinde yaygın olarak kullanıldığını söylediği bu mücevherlere, Gürün yakınlarındaki bir köyde kendilerine evini açan bir Ermeni'nin 16 yaşındaki kızında rastladıklarını ve kızın burnunda birden fazla takı olduğunu dile getiren Henry J. Van Lennep, göçebe Kürtlerde de bu tarz takıların yaygın olduğunu belirtmiştir. Seyyah, Tokat'ta tek halhala, bir ailenin küçük çocuklarında rastladıklarını dile getirmiş; gümüşten bir zincire 8 ila 10 civarında ses çıkaran zil takıldığını ve zincirin çocuğun ayak bileğine bağlandığını belirtmiş; bu sayede annenin çocuğun nereye doğru gittiğini anladığını ve olası tehlikelerden onu koruduğunu ifade etmiştir.¹⁴³⁷

Andree Hope, Türk kadınlarının yavaş yavaş Doğu modasını terk etmeye başladıklarını dile getirmiştir. Seyyah, şemsiye ve yelpazenin kullanılmaya başlandığını; sosyetik olan kadınların bunların yanında eldiveni de günlük kıyafetin

¹⁴³⁴Lennep, *a.g.e.*, s. 236,237.

¹⁴³⁵Lennep, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁴³⁶Lennep, *a.g.e.*, s. 239.

¹⁴³⁷Lennep, *a.g.e.*, s. 239,240.

bir aksesuarı haline getirdiklerini ifade etmiştir.¹⁴³⁸ Bu değişim kendisini kaliteli ve zengin işlemeli kıyafetlerin tercih edilmesiyle göstermiştir. Charles Fellows, uzak mesafeden giyim konusunda yabancıların ilgisini çeken kadınların yakın mesafeden sadece bir gözlerinin açık olduğunun fark edildiğini söylemiş, yüzlerinin üst kısmını at kılından yapılmış örtülerle kapladıklarını alt kısımları ile vücutlarının geri kalan kısımlarının da beyaz bir örtü ile kapattıklarını ifade etmiştir. “*Kıyafetleri mükemmel bir şekilde işlenmiştir öyle ki Türkler, bir ceket için 15 ila 20 pound vermenin anormal olmadığını düşünmektedir. 8 yaşında bir çocuğun üstünde altın işlemeli bir elbise gördüm ve bu elbise en az 80 pound ederdi. Belli ki zengin bir tüccarın oğluydu. Türklerin ve tabii ki Rumların kıyafetleri için harcadıkları miktar muazzam derecedeydi.*”¹⁴³⁹

Makyaj genellikle gençler arasında yaygındır. William Nassau, birçok genç bayanda makyajın varlığından bahsederken; oldukça sınırlı miktarda yapılan makyajın göz kapaklarına ve kaşlarına rastık çekilmesi ve yüzlerine allık sürülmesiyle sınırlı olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴⁰

6.1.2. Erkekler

Erkeklerin giydiği kıyafetlerin kadınlarınkine belirli yönleriyle benzediğine dair görüşler bulunmaktadır. Charles Pertusier, her iki cinsin içlik olarak giydiği elbisenin keten yerine ipekten yapıldığını, erkeklerin beli deri kemer ile sıkılmış geniş pantolon, her iki yanı cepli, boyun ve kol kısımları düğmeli, topuklara kadar inen ve önü açık olan entariler giydiğini; entarinin üzerine ise cekete benzeyen kısa bir yelek giydiklerini, hepsinin üzerinde de kaftanlarının olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴¹ C.B. Eliot, erkeklerin giydiği elbise ve aksesuarları hakkında şu bilgileri vermektedir. “*Türklerin kıyafetleri her ikisi de yakasız olan bol cübbe ve ipek işlemeli kısa bir ceketten oluşmaktaydı. Geniş bir kuşak ile pantolona benzeyen iç etek diğer parçaları oluşturuyordu. Yeşil dışında farklı renklerdeki sarıklar ve tozluk aksesuarlardı.*

¹⁴³⁸Hope, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁴³⁹Fellows, *A Journal...*, s. 3.

¹⁴⁴⁰Nassau, *a.g.e.*, 37-38.

¹⁴⁴¹Pertusier, *a.g.e.*, s. 85,86.

Ayakkabıların içinde, evde ve camide ayakları soğuktan koruması için ince deri çoraplar giyilmekteydi."¹⁴⁴²

Amerikan donanmasında bir subay olan Walter Colton İzmir'e ayak bastığında karşılaştığı Türk erkeklerinin kıyafetlerini tasvir ederken, kafalarına giydikleri yeşil sarıktan, ayaklarına doğru uzanan mavi, nakışlı cepken ve bellerini sardıkları kırmızı kuşaktan, bellerindeki silahtan, beyaz pantolon ve yeşil terliklerinden bahsetmiştir.¹⁴⁴³ William John Hamilton, Kars çevresindeki bölgede yaşayan köylülerin dar elbise ve kalpaklarıyla Çerkez ve Gürcü gibi göründüklerini söylemiş¹⁴⁴⁴ Charles Frankland, beyaz sarıklı ve sakallı Türklerin, uzun dökümlü kaftan, kırmızı pantolon, sarı bot giydiklerini ve bellerine kaşmirden eşarplar doladıklarını ifade etmiştir.¹⁴⁴⁵

Erkeklerin tercih ettikleri kıyafetler hakkında hemen her seyyahın mutlaka bir görüş bildirdiği görülmektedir. Bazen gayrimüslimler ile karşılaştırma yoluna gidilirken, bazen de bölgeler arası bir değerlendirme yapılması uygun görülmüştür. Edward Napier, Çanakkale çevresindeki Türk ve Rum köylülerin kıyafetlerini kıyaslama fırsatı bulmuş ve erkeklerin neredeyse benzer kıyafetler giydiklerinden bahsetmiştir. Diz ve bel bölgesinden bağlanan bol bir pantolon üzerine uzun kollu ceket ile tamamlanan bir takım ve geniş bir kuşak; kafalarında ise tamamıyla beyaz ve bazen renkli işlemeleri olan sarıklar olduğunu dile getiren Edward Napier, Anadolu'nun bu kesiminde, bir başka deyişle köylerde henüz fes kullanımının yaygınlaşmadığını söylemiştir.¹⁴⁴⁶

William Heude, Sivas çevresinde uğradığı köylerde yaşayan köylülerin durumlarını incelemiştir. Ülkenin bu kesiminde köylülerin iyi giyindiğini, iyi beslendiğini, varlıklı evlerde yaşadıklarını, etraflarının bereketli topraklarla çevrili olduğunu, çok sayıda büyük baş hayvanları bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁴⁷ James Silk Buckingham, Mardin'de tüccarların kıyafetlerinin açık renkli ve parlak olduğunu

¹⁴⁴²Eliot, *a.g.e.*, s. 443.

¹⁴⁴³Colton, *Ship...*, s. 284.

¹⁴⁴⁴Hamilton, *Researches...*, s.205.

¹⁴⁴⁵Frankland, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁴⁶Napier, *a.g.e.*, Vol. II, s. 168-170.

¹⁴⁴⁷Heude, *a.g.e.*, s. 243.

belirtmiş, havanın yaz mevsiminde dahi serin olması nedeniyle halkın kıyafetlerinin üzerine cübbe giydiklerinden bahsetmiştir.¹⁴⁴⁸

Kadınlarda gözlenen değişimin erkeklerde de karşılık bulduğuna dair notlarını paylaşan Frederick Trench Townshend, İstanbul'da üst tabakaya mensup Türklerin giyim tarzlarının yavaş yavaş değiştiğini belirterek, eskiden uzun cübbe ve kafaya takılan büyük sarıklar yerine, siyah pantolon ve siyah frak ile kırmızı ya da mor küçük fesler giydiklerini, alt tabakaya mensup kişilerin ise eski tarzda giyinmeye devam ettiklerini dile getirmiştir.¹⁴⁴⁹ Bu değişim bir anda gerçekleşmemiş, Frederick Townshend'in de ifade ettiği şekliyle halk arasında belirli kesimler yenilikçi tarzı benimsemişken, geleneksellikten yana duranlar da olmuştur. Edmondo De Amicis, eski modayı terk etmeyen Türklerin, sarık, kaftan, kuşak ve geleneksel sarı Fas terliklerini halen giymeye devam ettiklerini; yenilikçilerin ise uzun, siyah ve çene altından düğmeli ceket ile koyu renk ayakkabı, pantolon ve fes giydiklerini belirtmiştir. Daha cesur ruhlu ve genç kesimin ise siyah ceket yerine öne açık bir ceket tercih edip, açık renkli bir pantolon ile kravat taktıklarını, ellerine de bir baston aldıklarını söyleyen Edmondo De Amicis, bu iki farklı kesimin Türk olsa bile kendi içinde iki ayrı milletmiş gibi yaşadıklarını ve kıyafetlerin bu farklılığı ortaya koyduğunu dile getirmiştir. Başında sarığı olan kesimin dini yönünün kuvvetli olduğunu ve hava kararmaya başlar başlamaz kendisini eve kapattığını söyleyen seyyah, diğer kesimin ise Türkçe'nin yanında Fransızca konuştuklarını, dinen yasak olmasına karşın fotoğraf çektirdiklerini ve akşam saatlerini tiyatrodan geçirdiklerini ifade etmiştir.¹⁴⁵⁰ Andree Hope, İstanbul'da, özellikle Ayasofya'nın bulunduğu kesimde, temel olarak eski tarz yaşam biçimini benimseyen Türkler ve sayıca fazla olan Çerkezlerin yaşadığını söylemiş; bu kişilerin şimdilerde şehrin modern bölgelerinde tercih edilmeyen dökümlü cübbeler ve gösterişli sarıklar giydiklerini;

¹⁴⁴⁸Buckingham, *a.g.e.*, s. 344.

¹⁴⁴⁹Townshend, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁴⁵⁰Amicis, *a.g.e.*, s. 171.

Çerkezlerin ise kendilerine özgü geleneksel kıyafetleriyle dolaştıklarını ifade etmiştir.¹⁴⁵¹

George Rolleston, “Üst tabakaya dâhil Türk halkı, kendi milliyetlerinin bir göstergesi olan fesi giymelerine rağmen büyük ölçüde Avrupai kostümlere ilgi duymaktadırlar. Alt tabakadaki kesim ise hala türban takıp bacakları iyice kapatan şalvarlar ile diz altından bağlı iç etekler giymektedirler. Bu elbiseler dayanıklılığı sayesinde işçi kesimi için bir avantaj sağlıyor ve aynı zamanda imam ve mollalara da itibar kazandırıyor. Avrupalılaştan Türkler, her ne kadar mümkün olduğunca modelini taklit etmeye çalışmışlarsa da yeni elbiselerinin üstünlüğünü nadiren görmüşlerdir.”¹⁴⁵² şeklindeki ifadesiyle toplumsal anlamda kıyafet tercihlerinin nasıl olduğu yönünde tespitlerini paylaşmıştır.

6.2. Diğer Dini ve Etnik Gruplar

Anadolu coğrafyasında yaşayan farklı milletlerden insanların olması, kıyafetlerde çeşitliliği de beraberinde getirmiştir. Bu, şehri ziyaret eden seyyahlar tarafından görsel zenginlik anlamında bulunmaz bir fırsat gibi görünse de, aslında birbirlerinden etkilenen milletlerin kendi kültürlerinden uzaklaşması gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Charles Mac Farlane, İzmir’in dar sokaklarında Türklerin, Rumların, Ermenilerin ve Avrupalıların farklı kıyafetlerle iç içe geçmiş görüntüsünün ilk başlarda eğlenceli bir etki yarattığını ifade etmiş; ancak sonrasında bu durumun insanı etkilemekten çok uzak bir hal aldığını, çünkü herkesin farklı ırklara özgü kıyafetleri kendilerinininkiyle birleştirmek suretiyle kendi benliklerinden uzaklaştığını söylemiştir. Seyyah, bir kaftan ile sarığın Avrupalıyı Türk’e dönüştürdüğünü, bir şapka ile kabanın da Türk’ü Avrupalıya dönüştürdüğünü belirtmiştir.¹⁴⁵³

¹⁴⁵¹Hope, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁴⁵²Rolleston, *a.g.e.*, s. 22, 23.

¹⁴⁵³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 8.

6.2.1. Ermeniler

Resim 25. Beyoğlu'nda Bir Ermeni¹⁴⁵⁴

Gayrimüslim kesim ile Türklerin giyim tarzları arasında benzerlikler olduğu sıklıkla dile getirilmiştir. James Ellsworth De Kay, Ermenilerin, diğer milletlere oranla Türklere en çok benzeyen kesim olduklarını belirtmiştir. Türkler gibi Doğu kökenli olup, davranış, düşünce tarzı ve giyim biçimleri açısından da birbirlerine çok yakın olduklarını vurgulamıştır. Bir ziyarette karşılaştığı Ermeni aileden birinin kafasında pembe püsküllü kırmızı fes olduğunu ve etrafının sarı ile çevrelendiğini, ön kısmında da büyük bir elmasın yer aldığını söyleyen Ellsworth De Kay, kişinin koyu renkli, altın motiflerle süslenmiş kadife bir ceket giydiğini ve ayaklarında da sarı terliklerin olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵⁵

Özellikle yıllardır Anadolu coğrafyasında yaşayan ve nüfus olarak da kalabalık olan Ermeni ve Rumların, birkaç istisna dışında Türklerle aynı kıyafetleri tercih ettikleri görülmektedir. Mardin'de gerek Hıristiyan gerekse Müslüman olsun kadınların, Mısır'da kullanılan mavi ekose örtülerle kendilerini örttüklerini ifade eden seyyah J.S. Buckingham, Müslüman kadınların sadece ağızlarına kadar örttüklerini, Hıristiyanların ise yüzlerini tamamen açık bıraktıklarını dile

¹⁴⁵⁴Crawford, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴⁵⁵De Kay, *a.g.e.*, s. 302.

getirmiştir.¹⁴⁵⁶ Josiah Brewer ise, Türk ve Ermeni kadınların irilikleri, parlak ve güzel renkli eşarpları, sarı ve kırmızı renkli terlikleri ve kafalarını tamamen sardıkları beyaz tülbentleri ile kolaylıkla tanındıklarını söylemiştir.¹⁴⁵⁷

Edward Napier, gösterişsiz, ağırbaşlı ve iri vücutlu Ermeni erkeklerin lacivert kumaştan yapılmış ve bel kısmında geniş bir kuşakla bağlanan dökümlü kaftanlar tercih ettiklerini, bununla birlikte kırmızı Fas terlikleri giyip başlarında da kalpak taşıdıklarını söylemiştir.¹⁴⁵⁸ Sir Greenville Temple, Ermeni erkeklerin başkent ile taşrada giydikleri başlıkların farklılaştığı konusunda bilgi vermektedir. Temple, Ermenilerin İstanbul'da giydikleri kalpaktan farklı, köşeleri yükseltilmiş kare şeklinde bir başlık taktıklarını ifade etmiştir.¹⁴⁵⁹ Seyyahların verdiği bilgiler Ermeni erkeklerin tıpkı Türkler gibi kalpak ve kaftan giydiklerini göstermektedir. Charles Frankland, ağırbaşlı ancak saygılı olan Ermenilerin, kafalarının üzerinde balon varmış gibi duran siyah keçeli kalpak takıp Türkler gibi uzun kaftanlar giydiklerini belirtmiş; ayaklarına ise kırmızı terlik veya bot giydiklerini söylemiştir.¹⁴⁶⁰ Ermenilerin tercih ettiği kalpakların büyüklüğü hemen her seyyahın ifadesinde özellikle vurgulanmıştır. Charles Mac Farlane, İzmir'e vardığında kendilerini karşılayan arkadaşının yanında bulunan iki Ermeni'nin, biri veznedar diğeri de ambar memuru, kıyafetlerini incelemiş ve şöyle tasvir etmiştir. “*Bir balon kadar büyük kalpakları, tıraş edilmiş kafaları, uzun simsiyah bıyıkları, bellerinde kuşakları, geniş kırmızı pantolonları, yine kırmızı terlikler içine giyilmiş kırmızı renkli tabansız botları vardı.*”¹⁴⁶¹

Walter Colton'da tıpkı diğer seyyahlar gibi İzmir'deki Ermenilerin dış görünüşleri hakkında da bilgiler verirken büyük kahverengi kalpaklara vurgu yapmış; taba rengi cübbelerinden ve kırmızı ayakkabılarından söz etmiştir.¹⁴⁶² Charles Barkley, Ermeni erkeklerin tıpkı kadınlar gibi bol ve sarkık, bilek kısımları çekilmiş kumaş pantolon tercih ettiğini dile getirmiş; dar kesim pamuktan yapılmış yeleklerin

¹⁴⁵⁶Buckingham, *a.g.e.*, s. 344.

¹⁴⁵⁷Brewer, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁴⁵⁸Napier, *a.g.e.*, s. 281.

¹⁴⁵⁹Temple, *a.g.e.*, s. 127, 128.

¹⁴⁶⁰Frankland, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁶¹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 6.

¹⁴⁶²Colton, *Ship...*, s. 284,285.

giyildiğini, üzerine de yine pamuktan üretilmiş ve dizlerin altına kadar uzanan renkli cübbelerin alındığını ifade etmiştir. Barkley, kafalarında, etrafına siyah kumaş sarılmış fes ve ayaklarında da çoraplarının üzerine giydikleri sağlam ayakkabıları olduğu şeklinde tasvirini tamamlamıştır.¹⁴⁶³ Anadolu'nun Doğu'sundaki Ermeni yerleşimlerini ziyaret eden James Ellsworth De Kay ise, çok farklı bir tespitte bulunarak, erkeklerin genellikle kafalarını tıraş ettirdiklerini söylemiştir. Tıraşlanmış kafaları, kabarık şapkaları ve dalgalanan cübbeleri ile yabancılar üzerinde ilk bakışta kötü bir izlenim bıraktıklarını söyleyen Ellsworth, sonrasında bu duruma yavaş yavaş alıştığını belirtmiştir.¹⁴⁶⁴

Ermeni kadınların kıyafetleri de inceleme konusu olmuştur. Çok küçük ayrıntılarla Türk kadınlarından farklılık gösteren Ermeniler hakkında Charles Vane, onları Türk kadınlarından ayıran en büyük farkın giydikleri kırmızı terlikler olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶⁵ Vane, Ermeni kadınların, çok nadir görülebilen Gürcü ve Çerkez kadınlarıyla birlikte çok güzel olduklarını dile getirerek, başlıklarının rengarenk olduğunu ve saçlarını değişik çiçeklerle süsledikleri bilgisini vermiştir.¹⁴⁶⁶ Contess Hahn, Ermeni kadınlarla kıyafetler üzerine bir söyleşi gerçekleştirdiğini söyleyerek üzerlerindeki Türklerin giydiği ev kıyafetleriyle aynı olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶⁷ James Ellsworth De Kay, kadınların saçlarını rengârenk ipeklerle karıştırdığını, sırt ve omuzlarına saldıklarını belirterek, kolları ipekten yapılmış, oldukça pahalı altın işlemeli ve ayaklara kadar uzanan, vücudu sıkıca saran kadife ceketler giydiklerini söylemiştir. James Ellsworth De Kay, siyah krepon kumaştan yapılmış elbise ve altın ile gümüş işlemleri olan elbise altına giydikleri tipik Türk şalvarı ve sarı terliklerin şahit oldukları en pahalı kıyafetleri oluşturduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁶⁸ John Audjlo ise, İstanbul sokaklarında gördüğü Ermeni kadınların yaşmak ve koyu renkli uzun

¹⁴⁶³Barkley, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁴⁶⁴De Kay, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁴⁶⁵James Ellsworth De Kay, Anadolu'nun Doğu'sunda yaşayan Ermeni kadınların terliklerini dahi sarı giydiklerini söyleyerek, Türklerden ayırt edilmelerin özellikle bu bölgede pek de mümkün olmadığını dile getirmiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁴⁶⁶Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 261.

¹⁴⁶⁷Hahn, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁴⁶⁸De Kay, *a.g.e.*, s. 303.

feraceler ile kırmızı Fas terliği giydiklerini, Türk kadınlarından farklarının ise burunlarını örtmemeleri ve sarı yerine kırmızı terlik giymeleri olduğunu belirtmiştir.

1469

Ermeniler ile Türkler arasındaki bağ o kadar kuvvetlidir ki Ermeni kadınlar, Türk komşularının Hıristiyan kız kardeşleri olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni, kıyafetleri ve tavırlarının birbirlerine çok benzemesidir. Adolphus Slade, ölçsüz makyaj kullanmaları sebebiyle güzellik konusunda daha aşağı seviye olduklarını söylediği Ermeni kadınların kaşlarını neredeyse yarım daire şekline getirdiklerini ve ikisinin arasını işaretlediklerini söylemiştir. Burun profillerinin düz olduğunu vurgulamak için siyah bir boya ile dikey bir çizgi çizdikleri bilgisini veren Slade, düşüncesizce kullandıkları allığın, pürüzsüz yanaklarını çok kötü bir görünüme soktuğunu belirtmiştir. Makyaj konusuna dikkat çeken Adolphus Slade, göz kapaklarını Türkler gibi hafifçe boyayan Ermeni kadınları için Türkiye’de “*Güzel Ermeni*” tabirinin kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁷⁰

James Buckingham, farklı milletlere ait kadınları kıyasladığında dış görünüşü en iyi olanların Ermeniler olduğunu dile getirmiştir. Özellikle kafalarına taktıkları başlıklardan etkilenen Buckingham, rengârenk ve uçları püsküllü ince tülbentlerle kafalarını örttüklerini söylediği kadınların, tülbentlerini kafalarının bir yanında çok güzel bir şekilde düğümlediklerini; uzun örülü saçlarını da taç şeklinde tülbentin etrafına sardıklarını belirtmiştir.¹⁴⁷¹ Ermenilerin sahip oldukları alışkanlıkların sadece Ermenistan olarak adlandırılan bölgeyle sınırlı kalmadığı Charles Barkley’in notlarında görülmektedir. Eskişehir ve civarında yaşayan Ermeni nüfusun da Türklerin geleneklerine uyum sağladıklarını söyleyen Barkley, kadınların ayrı odalarda günü geçirdiklerini, sokağa çıktıklarında yüzlerini kapattıklarını ve tıpkı Türk kadınları gibi ferace giydiklerini dile getirmiştir. Kadınların kıyafetleri hakkında bilgi veren Charles Barkley, bol ve sarkık, bilekte bağlı pantolon, bellerini saran renkli bir eşarp, keten gömlek, kısa bol bir ceket, başlarına bağladıkları bir parça kumaş kullandıklarını,

¹⁴⁶⁹Audjlo, *a.g.e.*, s. 53,54.

¹⁴⁷⁰Slade, *Records...*, s. 165.

¹⁴⁷¹Hope, *a.g.e.*, s. 86.

saçlarını da dört beş örgünün aşağı doğru sarkacak şekilde topladıklarını söylemiştir.¹⁴⁷²

Gayrimüslim kesimin başlarını kapattıkları örtülerin çeşitli anlamlar taşıdığına dair James Silk Buckingham'ın tespitleri bulunmaktadır. Buckingham, Urfa'da, bekar Hıristiyan kadınların başlarına pamuktan yapılmış kırmızı renkte bir örtü örttüklerini ve bu sayede Müslüman kadınlardan ayırt edildiklerini söylemiş; ancak evlenip çocuk sahibi olduklarında tıpkı Müslüman kadınların kullandıkları gibi beyaz peçe giyebildiklerini dile getirmiştir.¹⁴⁷³ Robert Curzon, farklı coğrafyalarda yaşayan Ermenilerin, farklı giyim tarzları benimsediklerine yönelik tespitlerini paylaşmıştır. İstanbul'da yaşayan Ermeni kadınların Türk peçesi olarak adlandırdıkları yaşmak kullanırken, Ermenistan olarak adlandırılan Anadolu'nun Doğu kesiminde, kadınlar dışarı çıkarken kendilerini kundaktaki bebekler gibi sarmaktadır. Kullandıkları eşarplar bol olmakla birlikte bazen parlak kırmızı, bazen de beyaz ve mavi renkler tercih edilmiştir.¹⁴⁷⁴

6.2.2. Rumlar

İstanbul'da yaşayan Rumlar kendilerini Helen olarak görmekteyken, Anadolu'dakiler ise Roman olarak adlandırmışlardır.

Türkiye topraklarında ikamet eden Rum kadınların fiziksel olduğu kadar zihnen de antik Helenik özelliklerini sergiledikleri Lucy Garnett tarafından dile getirilmiştir. Bayan Garnett, Rum kadınların fiziksel görünümelerini şu şekilde ifade etmektedir;

*“Geniş alınları, siyah parlak gözleri, yuvarlak boğazları ve düzgün vücutları vardır. Boyları genellikle ortalamanın üzerinde olmakla birlikte, uzun denilemez. Elleri küçük ve ayaklarınının tıpkı antik dönem kadınlarında olduğu gibi başparmak ile ikinci parmağı eşit uzunluktadır.”*¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷²Barkley, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁴⁷³Buckingham, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁴⁷⁴Curzon, *Armenia...*, s. 234.

¹⁴⁷⁵Garnett, *The Women...*, s. 31.

Rum kadınlarını diğer hemcinslerinden ayıran en önemli özelliklerin, yüzlerini örtmeden sokaklarda dolaşmaları ve kıyafetlerinde gösterişe yer vermeleri olduğu söylenebilir. Nitekim Edward Napier, Rum kadınların, kendilerini rahatsız edecek bakışlara maruz kalmamanın verdiği etkiyle yüzlerini örtmediklerini, saçlarını omuzlarından aşağıya doğru uzatarak başlarının üzerinden geçirdikleri beyaz bir kumaş parçasını çenelerinin altından bağladıklarını, boyun ve göğüs çevrelerinin genellikle gümüş olan kuşaklarla sarıldığını, bileklerine ise renkli camdan yapılmış değersiz bilezikler taktıklarını söylemiştir.¹⁴⁷⁶

Bu tarz aksesuarları sıklıkla tercih eden Rum kadınların, bu anlamda fark yarattıkları seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. William Ainsworth, Kapadokya’da yaşayan Rum kadınların kendi isteklerine göre gösterişli giyindiklerini, birileriyle konuşurken bile yüzlerini kapatma gereği hissetmediklerini dile getirmiştir.¹⁴⁷⁷ Öyle ki, Rumların kıyafetlerindeki çeşitlilik ve görsel anlamda zenginlik belirli yörelerde maddi imkansızlar olmasına rağmen etkisini yitirmemiştir. Charles Mac Farlane, Çeşme’nin güneyindeki bir Rum köyünde (Panagea) bulunan kadınların oldukça güzel olduğunu ve köyün bu özelliğiyle isim yaptığını belirterek; çok fakir olmalarına rağmen bu durumun güzelliklerinden bir şey eksiltmediğini söylemiştir. Seyyah, kadınların dış görünüşleri ile ilgili olarak da parlak, büyük ve siyah göz bebeklerine, güzel bir yüze, ince narin bir buruna, ağza ve çeneye sahiptirler şeklinde betimleme yapmıştır.¹⁴⁷⁸

Rum kadınların güzellikleri Charles Pertusier’in notlarında yer bulmuştur. Rum kadınların Türk ve Ermeni kadınlara göre oldukça farklı olduklarını belirten Charles Pertusier, ince ve uzun belleri, Doğu’ya özgü kadınsı tavrı taklit eden yürüyüşleri, küçük ayakları, düzgün bacakları, siyah büyük gözleri, uzun kemerli kaşları, siyah saçları ve tüm bu özellikleriyle bütünleşen yumuşak ve güzel sesleriyle Rum kadınlarının oldukça güzel olduğundan bahsetmiştir. Seyyah, Rum kadınlarını diğerlerinden farklı kılan bir diğer özelliğin ise saçları olduğunu ifade etmiştir. “*Bazı*

¹⁴⁷⁶Napier, *a.g.e.*, Vol.II, s. 168-170.

¹⁴⁷⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 175.

¹⁴⁷⁸Mac Farlane, *Constantinople....*, s. 101

kadınlar omuzlarının üzerlerine kadar uzattıkları kıvrıkcık, dalgalı saçlarıyla dolaşırken bazıları da çiçeklerden yaptıkları taçlarla kafalarını süslemiştir.”¹⁴⁷⁹

Rum kadınların kıyafet konusundaki tercihleri Batı izlerini yansıtmaktadır. Özellikle Avrupalı bayanların Beyoğlu caddelerinde en şık elbiseleriyle dolaşmaları, bu anlamda gösterişe meyilli Rum kadınların ilgisini çekmiş ve ister istemez etkilenmelerine yol açmıştır. James Bailie Fraser, bu tespiti en iyi şekilde gözlemleyen seyyahlardan biridir.

Rum kadınların pencerelerden ve kapı arkalarından dışarı uzanmak suretiyle tüm güzelliklerini sergilediklerini söyleyen seyyah; Beyoğlu’nda ikamet eden Avrupalı kadınların da çok şık giyinerek sokaklarda boy gösterdiklerini dile getirmiş; surların dış kesiminde yaşayan Rum kadınların İngiliz ve Paris tarzını benimsediklerini belirtmiştir.¹⁴⁸⁰ James Bailie Fraser’in verdiği bilgi dahilinde surların dış ve iç kesiminde yaşayan Rum halkının tercih ettiği giyim tarzının farklılık gösterebileceği yorumunda bulunmak doğru olur. Öyle ki John Audjlo, bazı Rum kadınların başlarına işlemeli tülbentler örttüklerini, bazılarının da kahverengi tonlarında pelerin ile örtünüp başlarının arka kısmında topladıkları ve her iki ucu göğüs üzerine doğru sallanan, yüzleri açık bırakan tülbentler kullandıklarını söylemiştir.¹⁴⁸¹

Adolphus Slade, Rum kadınları titizlikle gözlemlemiş ve gerek fiziksel görünümleri, gerekse kıyafet tercihleri ve Müslümanların onlara karşı tutumları hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Slade;

“Rum kadınlar, listede ikinci sırayı alırlar, görkem ve ihtişam göz önünde bulundurulduğunda yine ikinci sıradadırlar; erkekleriyle karşılaştırıldıklarında onlara nazaran daha az güzeller denilebilir. Buna rağmen iyi görünümlü, Doğu’da oldukça yaygın olan alımlı endamları ve güzel gözleri vardır. Güzel gözlerin olması onların arasında oldukça önemlidir, keza bir kadının gözleri güzel değilse bu onun için bir kusurdur. Gözlerin güzel olması bedenin güzel olmasından çok daha

¹⁴⁷⁹Pertusier, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁴⁸⁰Fraser, *a.g.e.*, s. 161,162.

¹⁴⁸¹Audjlo, *a.g.e.*, s. 53,54.

önemlidir. Rum kadınları İtalya'nın en güzel ırkı olan Cenevizli kadınlara pabuç bırakmazlar. Ancak kıyafetleri onları basitleştirmektedir. Kıyafetleri, göze hoş görünmeyen ve üzerlerine tam oturmayan etek ile göğüs kısmı açık kolları bol ceket kombinasyonundan oluşmaktadır. Saçları ince tül ve çiçeklerle örülü, ne kadar geniş olursa o kadar şık duran türbanlarla örtülüdür ve bu, kendilerine asil bir görünüm vermektedir. Her yerde bu etkiyi yaratamazlar, gösterişsiz ve mütevazı giyinen komşularının yanında kıyafetleri uygunsuz karşılanırdı ve Müslüman kadınları halk arasında bu şekilde dolaşmanın bir skandal olduğuna kanaat getirirlerdi. Sessiz zamanlarda, Allah'a dua ettikleri an, Müslüman kadınlar kadar ağırbaşlı, dindar olurlar.¹⁴⁸²” demiştir.

Hemen her seyyah, Rumların kıyafet tercihleri hakkında görüş belirtmiştir. Henry John Van Lennep, Rumların, koyu mavi renkte peçeleri tercih ettiklerini söylerken,¹⁴⁸³ Francis Collins, küçük yaşlardan itibaren çalışma hayatına başlayan Rum kadınların, üzerlerine İngilizlerin sabahlıklarına benzer bol bir elbise geçirdiklerini belirtmiş;¹⁴⁸⁴ Edward Napier ise, İstanbul'da yaşayan Rum kadınların, kafalarına giydikleri geniş ve kadifeden yapılmış başlık ile dantelli peçelerinden rahatlıkla tanındığı bilgisini vermiştir.¹⁴⁸⁵

Karakter olarak Rum kadınlarının en belirgin özelliğinin, paraya olan düşkünlükleri olduğunu dile getiren Adolphus Slade; kaşmir şallar, bilezik ve kolyeleri olmazsa olmazlar olarak tanımlamış ve kiliseye ya da gezmeye giderken bunları almadan evlerinden ayrılmadıkları şeklinde bir ifade kullanmıştır.¹⁴⁸⁶ Charles Frankland, Rum kadınların, güzelliklerini gizleme gereği duymadan siyah saçlarını altın işlemeli beyaz tülbentlerle sardıklarını söylemektedir.¹⁴⁸⁷ Özellikle saçlara yapılan düzenlemeler dikkat çekmektedir. İzmir'deki Rum kadınların saçlarını kendilerinin şekillendirdiğinin altını çizen Charles Fellows, çiçek ve kurdelelerle

¹⁴⁸²Slade, *Records...*,s.163.

¹⁴⁸³Lennep, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁴⁸⁴Collins, *a.g.e.*, s.187,188.

¹⁴⁸⁵Napier, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁴⁸⁶Slade, *Records...*, s. 164.

¹⁴⁸⁷Frankland, *a.g.e.*,s. 98.

kariştirılan saçların türbanla örtüldüğünü ve en üst kısmına da altın işlemeli bandana takıldığını belirtmiştir. Paraların birer aksesuar olarak değerlendirildiği yönünde paylaşımlarda bulunan Charles Fellows, çocukların örülü saçlarının uçlarına takılı altın ve gümüş paraların görüldüğünü, bir kısmının da eski Mısırlılar gibi 20 ila 30 kadar örgülü saçını bellerine kadar sarkıtarak dolaştıklarını söylemiştir.

Seyyah makyaj konusunda Türklerden yardım alan Rumların, göz kapaklarının Türk kadınlar tarafından boyandığına dikkat çekmiştir.¹⁴⁸⁸ Charles Mac Farlane, İzmir'deki Rum kadınların oldukça güzel olduklarını ve neredeyse onların arasında çirkin görmenin mümkün olmadığını belirterek; büyük, siyah gözleri, uzun kirpikleri ve ince kemerli kaşlara sahip olduklarından bahsetmiştir. Seyyah, makyajdaki abartıyı, “İzmir’de yaşayan Avrupalı kadınlarla kıyaslanmayacak derecede kuaföre ve boyaya başvururlar.” şeklindeki ifadesiyle gündeme getirmiştir.¹⁴⁸⁹

Rum erkeklerin gösteriş konusunda kadınlar kadar iddialı olmasalar da çaba gösterdiklerine dair bilgiler mevcuttur. Charles Mac Farlane, İzmir’de yaşayan Rum erkeklerini “*Kibar ve dürüsttürler, abartılı bir yürüyüşleri vardır, fakat bu onlar için normaldir. Kıyafet konusunda gösterişi de severler*”¹⁴⁹⁰ şeklinde anlatmaktadır. Pauline Nostitz, üzeri kıvrım kıvrım beyaz uzun bir elbise üzerine zengin işlemeli cüppe, uzun kollu beyaz gömlek ve bir çift silahı bellerine tutturmuş uzun kuşakları Rum tüccarların giydiği kıyafet türü olarak belirtilmiştir.¹⁴⁹¹

Walter Colton, Rumların kafalarında kırmızı bir başlık ve üzerlerine aldıkları ceket ile geniş bir fiistanları olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁹² Başlıklarda tercih edilen kırmızı renk, Anadolu’nun iç kesimlerinde yerini siyaha bırakmıştır. Bu durumu ve siyah renk tercihinin nedenini Charles Mac Farlane şöyle aktarmıştır. “*Anadolu’daki Rumlar siyah sarıklar giymektedirler. Bunun nedeni sahip oldukları hüznü, sıkıntılı durumun bir göstergesidir.*”¹⁴⁹³ Charles Franland, bu tercihin yaygın olduğuna dair

¹⁴⁸⁸Fellows, *AJournal...*, s. 12.

¹⁴⁸⁹Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁴⁹⁰Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 51.

¹⁴⁹¹Nostitz, *a.g.e.*, s. 46,47.

¹⁴⁹²Colton, *Ship...*, s. 284,285.

¹⁴⁹³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 234.

izlenimlerde bulunmuş; Rumların, siyah sarık, oldukça geniş olmasına rağmen kısa pantolon ve siyah ayakkabı giydikleri bilgisini vermiştir.¹⁴⁹⁴

Rumların sayıca çok olduğu İzmir’de uzun yıllar kalan George Rolleston, tespitlerini şu şekilde aktarmaktadır; “İzmirli Rum halkı, klasik modelin belirgin özelliklerine sahiptirler. Orta boyun biraz üzerindeki endamları ve etraflarındaki yumuşak başlı Asya ırklarıyla farklılık gösteren hareketli ve aceleci ifadeleri dikkat çekmektedir. Yüksek gelire sahip olan tabaka genellikle Avrupa tarzı elbiseler giyerken işçi kesim ise kendilerine özgü kostümleri tercih etmektedirler. Onlar, dizin altından bağlanan ve böylelikle çorabı destekleyici bir etki yapan mavi basmalı geniş ve oldukça bol bir pantolon giymektedirler. Arnavutlara özgü fustanella ya da bir başka deyişle iç etek, Yunanistan’ın ulusal kıyafeti olmasına rağmen Küçük Asya’lı Rumlar tarafından giyilmemektedir. Bir gömlek, mavi denizci ceketi ve ayakkabıyla çorap onların kıyafetlerini tamamlamaktadır. Fakat en fakir tabakanın biraz üstünde yer alan Rumlar ise genellikle beyaz gömlek ve onun üzerine cekete ilave olarak örme bir yelek giymektedirler. Avrupa kıyafetlerini tercih etmeyen Rumların hepsi farklı tarzda bir fes takar. Bu fes, Türklerin taktıklarından biraz daha uzun olup eski dönem sanatına ait çalışmalarda “Frigya Kepi” olarak bilinen giysiye oldukça benzemektedir, fakat uç kısmının sivri olmayışı ve uzun ipek bir püskülün ilave edilmesiyle bundan da farklılık göstermektedir. Fesin kendi rengi kırmızıdır ve bu rengi elde etmek için İngiltere’den ve Yunanistan’dan fazla miktarda kırmızı boya ithal edilmektedir. Toparlamak gerekirse, bu kıyafet hem uygun hem de şık bir kıyafettir.”

1495

6.2.3. Diğer

Türklerin ve Anadolu topraklarında ikamet eden gayrimüslim kesimin kıyafet tercihleri benzerlik gösterse de tercih edilen renkler, farklılığın ortaya konulmasında belirleyici rol oynamıştır. Soluk tenli, kısa kaşlı ve çökük gözlü olarak tasvir edilen Yahudiler; bu tercihlerini maviden yana kullanmışlardır. Erkekler, başlarına mavi

¹⁴⁹⁴Frankland, *a.g.e.*,s. 95.

¹⁴⁹⁵Rolleston, *a.g.e.*, s. 29,30.

renkli sarıklar takarken, ayaklarına giydikleri terliklerin de aynı renkte olmasına dikkat etmişlerdir.¹⁴⁹⁶

Türkiye’de özellikle İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlerde yıllardır yaşamlarını sürdüren ve Frenk olarak adlandırılan Avrupalıların giyim tarzları hakkında bilgiler mevcuttur. Charles Wilkinson, notlarını derlediği ve Anadolu’yu gezen bir kafiilde yer alan William’ın kaleme aldığı mektuptan İzmir’de yaşayan Avrupalıların yaşam tarzları hakkında kısa bilgilere yer vermiştir.

Avrupalıların sıklıkla Rumlarla evlilik yaptığı, bunun dışında kendi dinlerine mensup yerlilerle de evlendiklerini konu alan mektupta, bu gruba mensup kadınların bileklere kadar uzanan pantolonlar, ipek veya kadifeden yapılmış yelekler, kışın göğüslerine sardıkları kürkler gibi Doğu’ya özgü kıyafetler giydiklerinden bahsedilmiştir. William, bayanların saçlarını ördüklerini ve sırtlarına doğru uzanacak şekilde topladıklarını söylemiş; buklelerin kafalarını bir taç misali sardığını ve kuş tüyleri, çiçekler, inci vb. mücevherlerle tutturduklarını dile getirmiştir. Mektupta Avrupalı kadınların dışarı çıktıklarında yüzlerini çok ince bir tül ile örttükları ve önlerinde bir yeniçerinin gittiği anlatılmış; bu kadınların bir araya geldiklerinde tek uğraşları olan nakış işiyle uğraştıklarından da bahsedilmiştir.¹⁴⁹⁷

Özellikle Anadolu’nun doğusuna doğru ilerledikçe farklı etnik toplulukların var olduğundan bahsedilmiştir. Henry F. Tozer, bölgede sayıca çok olan Kürtlerin, dizlerine kadar uzanan beyaz elbiseleri ve dizlerinden aşağısı çıplak olan giyim tarzlarıyla Türk ve Ermenilerden kolaylıkla ayırt edilebildiklerini söylemiştir.¹⁴⁹⁸

Yezidilerin çoğunlukla yaşadığı Güzeldere Köyü’nü ziyaret eden A. Layard, bu kesimin siyah ve kırmızı rengi kullandıklarından bahsetmiş; erkeklerin üzerinde siyah kalın elbiseler ve kırmızı siyah renkli sarıklar gördüğünü dile getirmiştir. Layard, bu kişilerin “*Fakirler*” olarak adlandırıldığını ve Yezidilerin en alt tabaka sınıfını oluşturduklarını ifade etmiş; yol üzerinde karşılaştıkları bir başka Yezidi topluluğunda

¹⁴⁹⁶Frankland, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁹⁷Wilkinson, *a.g.e.*, s. 367.

¹⁴⁹⁸Tozer, *Turkish...*, s. 257.

ise liderin kıyafetinin oldukça zengin olduğuna dikkat çekmiştir. Layard, liderin üzeri desenli ipek Hint kaftanı ve kaliteli bir kürkten yapılmış pelerin giydiğini belirtmiştir. Layard, kıyafet tercihlerinin belli bir bölgenin geneline hitap edebildiği gibi, farklılık gösterebildiğine de tanıklık etmiştir. Kırmızı ve siyah rengin hakim olduğunu düşündüğü Yezidi topluluğunun “Koshana” adındaki bir başka köyünde neredeyse tüm nüfusun saf beyaz elbise ile çiçek ve yaprakla süslenmiş sarıklar giydiklerini görmüştür.¹⁴⁹⁹

7. MİSYONERLİK ÇALIŞMALARI

Anadolu’da 19. yüzyıldan itibaren birçok yabancı devletin misyonerlik faaliyetleri görülmekle birlikte en geniş manada etkili Amerikalı misyonerlerin çoğunluğunun üyesi bulunduğu Protestan misyonerlik teşkilatı olmuştur. Bu teşkilatın tüzüğüne göre, misyonerlerin gayeleri “*Dinsizler arasında Hıristiyanlığı yayıp, Protestan mezhebine dâhil etmek*” olmuştur. Ancak, Osmanlı coğrafyasında yaşayan neredeyse bütün tebaanın farklı da olsa bir dini vardı. Bunun üzerine, misyonerler kendilerine ilk hedef olarak Müslümanları seçmişlerdir. Ancak, bu propagandaya ne devletin kanunları ne de sağlam bir düşünce yapısına sahip olan İslam inancı izin vermemiştir.¹⁵⁰⁰ Bunun üzerine Protestan misyonerler faaliyetlerini Yahudiler ve Hıristiyanlığın farklı mezhepleri üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ancak, Yahudi din adamlarının aldıkları cemaatten çıkarma ve hapsetmeye kadar varan sıkı tedbirleri sonucunda Yahudiler arasında başarılı olamayıp, Ermenilerin ve Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde insani amaçlı okul açmak ve hastahane kurmak gibi hizmetler ile hedefleri doğrultusunda çalışmışlardır.¹⁵⁰¹

¹⁴⁹⁹Layard, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵⁰⁰George Rolleston eserinde, “*İzmir’deki din adamları, dinlerine özgü dogmaların haricinde çok fazla şey bilmiyorlar ve mal varlıkları Türk standartlarının üstünde olmasına rağmen sahip oldukları güç oldukça azdır. Müslümanları etkilemek ve dinlerini değiştirmelerine neden olmak için İzmir’de değişik girişimler olmuş ancak başarı sağlanamamıştır. Yaklaşık 24 yıl önce Büyük Britanya’da kiliseye bağlı olarak çalışan Misyoner Cemiyetinin bu yönde bir amacı ortaya çıktı, ancak o dönemlerde atasının dininden vazgeçen her Müslüman’ın idam edileceğine dair yürürlükte olan bir kanunun bulunması, onların tüm emeklerini boşa çıkarmıştır. Türklere yine de kendi dillerinde yazılmış kitaplar ve broşürler dağıtıldıysa da misyonerlerin en başarılı çalışma sahası Hıristiyan nüfusu olmuştur*”, şeklinde ifadelerle yer vermiştir. bkz. Rolleston, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵⁰¹Sıraç Aktürk, *Tanzimattan Cumhuriyete Mardin Sancağı’nda Eğitim*, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

19. yüzyıl, Anadolu topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin oldukça etkili ve planlı şekilde yürütüldüğü bir dönem olmuştur. Seyyahların bir kısmı, bizzat bu görevi üstlendikleri gibi, diğer bir kısmı da Türkiye’de bu faaliyetleri yürüten kurum ve kuruluşların çalışmalarını yakından takip etmiş, gittikleri yerlerde mümkün oldukça görevli kişilerle yakın ilişkiler kurmuşlardır. Anadolu topraklarının, Suriye ve İran’ın belirli bölgeleri de dâhil olmak üzere misyonerlik faaliyetleri açısından bölgelere ayrıldığını söylemek mümkündür. Bu bölgeler de kendi içinde küçük parçalara ayrılmış; bu parçalar içerisinde bulunan Bursa, Kayseri, Erzurum gibi büyük şehir ve kasabalar da bu tür faaliyetlerin yönetildiği merkezler olarak belirlenmiştir.

Misyonerlik faaliyetlerinin yürütülebilmesi adına 1810 yılında Amerika’nın Boston kentinde “*American Board of Commissioners for Foreign Missions*” kurulmuştur.¹⁵⁰² Faaliyetlerin etkili yürütülmesi için para toplayan ve seyyahların notlarında “*Hıristiyan Cemaati*” olarak adlandırılan topluluğun bir yönetim kurulu bulunmaktadır. Bu kurul, farklı bölgelerde sekreterlikler kurmak suretiyle yerleşim yerlerini paylaşmışlardır. Bunlardan biri İstanbul’daki *Misyonerlik Sekreterliği*’dir. Burada görevli kişi, gönderilen kutsal kitaplar ile okullarda okutulacak olan diğer kitapların teslim alınması ve Anadolu’ya dağıtılması ile mevcut bütçenin harcanmasından sorumlu olmuştur. Hemen tüm misyonerler evli olmakla birlikte, eşleri de bilfiil bu çalışmaları desteklemiş, bunun dışında hayatını bu uğurda öğretmenlik yaparak geçiren bekâr bayanların olduğu da gözlemlenmiştir. Misyonerlik faaliyetleri, Anadolu’nun farklı bölgelerinde görevlendirilmiş ve kendi sınırları içerisinde söz sahibi olan kişilerin belirli aralıklarda merkezde toplanıp çalışmaların değerlendirilmesi ve ileriye dönük yapılacakların planlanması şeklinde yürütülmüştür. Misyonerler, asıl görevleri olarak, yaşadıkları köy ve kasabalarda Pazar günleri çalıştıkları gibi, Türkçeyi öğrenir öğrenmez vaaz vermek için civar yerleşkelere giderek de ek görevler üstlenmişlerdir. Böylelikle Türk topraklarında “*Gospel Man*” olarak adlandırılan ve Hıristiyanlığı yaymak için çalışan onlarca Ermeni Papazlar yetiştirilmiş; onlarla birlikte “*İncil Okuyucular*” ve “*Öğretmenler*” gibi alt topluluklar

¹⁵⁰²Esra Danacıoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *DEU Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.9-10, C.3, 2000, s. 132.

da oluşturulmuştur. Bir Müslümanın din değiştirmesi onun aşağılanması ve tüm vatandaşlık haklarını kaybetmesi anlamına geldiğinden misyonerler için Müslümanlar hiçbir zaman hedef kitle olmamış, Hıristiyan kesim kendi içerisinde bir örgütlenme çabası içine girmiştir. Durum böyle olunca, faaliyetleri yürüten kişiler Müslümanlar tarafından da rahatsız edilmemiş, Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri Charles Barkley'in ifadesiyle Müslümanların pek de önemsemediği bir eylem olarak görülmüştür.¹⁵⁰³

Ermeniler, misyonerlik faaliyetleri açısından Amerikalıların hedef kitlelerinden biri konumunda olmuştur ve kendilerinden hem maddi hem de manevi anlamda oldukça fazla destek görmüşlerdir. Bir çok Ermeni okulunun olduğu seyyahların notlarında yer alırken, genel kanaat, Ermeni çocukların öğrenmeye açık ve zeki oldukları yönündedir. Okullarının, aldıkları desteklerin de etkisiyle harita, kitap ve müzik enstrümanları gibi ekipmanlar bakımından oldukça zengin olduğu ifade edilmiştir. Henry Christmas, Ermeni kızların özellikle Amerikan misyonerlerince desteklenen bu okullara getirilerek, statüsü yüksek Ermeni gençlerle tanıştırıldığını ve evlendirilmeleri için gayret gösterildiğini, böylelikle Hıristiyanlık dininin de yaygınlaştırılmasının sağlandığını ifade etmiştir.¹⁵⁰⁴

Charles Barkley, Bursa'da ziyaret ettiği bir imalathane sahibinin eşi olarak tanıttığı İngiliz Mrs. Baghdarian'ın öksüz ve muhtaç çocuklara bakmak adına Türk mahallesinde geniş bir ev açtığını dile getirmiş; faaliyetlerini "*Türk Misyoner Yardımı Derneği*" ile koordineli olarak yürüttüğü bilgisini vermiştir.¹⁵⁰⁵ Burada, Ermeni çocuklarının koruma altına alındığını dile getiren Charles Barkley, geniş evlerin sadece Türk mahallesinde bulunmasından dolayı Bayan Baghdarian'ın orayı seçtiğini ifade etmiş, ancak Türklerin tavırlarından çekindikleri için çocukların bahçeye çıkarılmadığını ve yüksek sesle şarkı söylenmediğini dile getirmiştir. Çocukların burada eğitim aldıklarını ve Protestan olarak yetiştirildiklerini söyleyen Charles

¹⁵⁰³Barkley, *a.g.e.*, s. 151; Henry Christmas, İstanbul Bebek'te evinde ziyaret ettiği oldukça zengin Ermeni bir tüccarın Amerikan Misyonerlerine katılarak, Ermeni Kilisesi'nden ayrıldığını ve kendisini Protestan olarak ilan ettiğini dile getirmiştir. bkz. Christmas, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁵⁰⁴Christmas, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁵⁰⁵Barkley, *a.g.e.*, s. 37.

Barkley, en yeteneklilerinin iç bölgelerdeki Ermeni köylerine gönderilip okul açtıklarını, diğerlerinin de Ermeni ailelerin yanına hizmetçi olarak verildiğini dile getirmiştir. Charles Barkley, Bursa'da ayrıca bir Amerikan bayanın himayesinde açılan Rum Kız Okulu bulunduğunu da sözlerine eklemiştir; bu okulun da Amerikan misyonerleri ile bağının bulunduğunu sözlerine eklemiştir.¹⁵⁰⁶

Henry J Van Lennep, 1854 yılında Tokat'ta misyonerlik çalışmalarını yürütmek için görevlendirildiğinden bahsetmiş ve buradaki ilk işlerinin oldukça geniş bir ev tutarak onu restore etmek olduğunu bildirmiştir. Kasabaya geldiklerinin ikinci haftasında yirmi kişilik bir katılımla evlerinin bir odasında dini bir ayin gerçekleştirdiklerini belirten Van Lennep, kasabada kaldıkları süre içerisinde en zor ulaştıkları kesimin kadınlar olduğunu söylemiş; misyonerin eşine destek olması amacıyla kilisenin görevlendirdiği iki bayanın Tokat'taki evleri ziyaret ederek çalışmalarını sürdürdüklerini iletmiştir. Van Lennep, Türk kadınlarının da bu toplantılara katılmak istediklerini belirterek; kasabadaki Ermeni nüfusunun fazla olması nedeniyle onların da Ermeniceyi Türkçe kadar iyi anlayabildiklerini iletmiştir. Farklı evlerde toplanmalarının kadınlar arasındaki merak duygusunu iyiden iyiye artırdığını ifade eden seyyah; odaların dolup taşıdığını, kadınların pencerelerden hatta çatıların üzerine oturmak suretiyle anlatılanları dinleyebilmek için gayret gösterdiklerini aktarmış; Tokat'taki bu ziyaretlerinin ardından 12 kişinin kilisenin hizmetleri için çalışmalara dâhil edildiğini de sözlerine eklemiştir. Henry J. Van Lennep, Tokat'a gitmelerinin asıl amacı olan “*Dini Eğitim Okulu*” nu 1855'in başlarında açtıklarını belirtmiş; okulun Hristiyanlık için gençler yetiştirmek adına çabaladığını, bazı öğrencilerinin Merzifon'dan geldiklerini diğerlerinin ise Tokatlı olduklarını ifade etmiştir. Bu okul için anadilde eğitim verebilmesi için yerli bir eğitmen bulduklarını dile getiren Henry J. Van Lennep, burada eğitim alan gençlerin civar köy ve kasabalara gönderilmek suretiyle kiliseye hizmet ettiklerini ve misyonerlik çalışmaları yürüttüklerini belirtmiştir. Henry J. Van Lennep, kendisinin

---

¹⁵⁰⁶Barkley, *a.g.e.*, s. 38,39.

Pazar akşamları gençleri ve ailelerini toplamak suretiyle bir hafta boyunca ne gibi çalışmalar yaptıklarını dinlediğini de ifade etmiştir.¹⁵⁰⁷

Henry J. Van Lennep, Tokat'ta açmış oldukları misyonerlik okulu hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Eğitimin modern Ermenice ile verildiğini belirten seyyah, Türkçe dilinin de bölgenin yerlisi, yetenekli bir öğretmen tarafından öğretildiğini ifade etmiştir. Van Lennep, 16 yaşından küçük çocukların buraya kabul edilmediğini, gelenlere daha önceki yıllarda almakla yükümlü oldukları derslerden, yani ilköğretim konularından sınav yapıldığını da ayrıca belirtmiştir. Ana dilde yazılmış kaynaklar olmadığından dersleri sürekli olarak sözlü anlatımla işlediklerini ve öğrencilerin de not aldıklarını söyleyen Van Lennep, alınan notların bir sonraki sene gelenler için ders kitabı niteliğini taşıdığını da vurgulamıştır. Henry J. Van Lennep, öğrencilere kendi anadilleriyle eğitim vermenin çok daha etkili olduğunu kavradığını, İngilizce eğitimde tercüme ile fazlasıyla zaman kaybı yaşadıklarını dile getirmiş; ayrıca anlatmak istediklerinin tam anlamıyla öğrenciler tarafından kavranmadığını da tespit ettiklerini belirtmiştir. Eğitimin sonunda ise gençlerin sahip oldukları yeteneklere göre farklı bölgelere gönderildikleri ifade eden Van Lennep; bu gençlerin kesinlikle geri çağrılmadıklarını ve kiliselerde papaz olarak çalıştıklarını dile getirmiştir.¹⁵⁰⁸

Henry F. Tozer, Sivas'tan sonra Anadolu'nun Doğu'da kalan kesiminin Ermenistan olarak adlandırıldığı bilgisini vererek; misyonerlik faaliyetlerinin bu bölgede yoğunlaştığına dikkat çekmiştir. 5.000 haneden oluşan nüfusa sahip Harput'ta bir Ermeni kolejinin varlığından bahseden Henry F. Tozer, ziyaretlerinden 3 yıl önce Mr. Wheeler tarafından Amerika'dan topladığı yardım paralarıyla inşa edilmiş okulda farklı alanlarda liderler yetiştirerek ülkedeki Hıristiyan nüfusunun yayılmasının amaçlandığını belirtmiştir. Bağımsız bir statüye sahip okulun normal ve yüksekokul olmak üzere iki bölüme ayrıldığını belirten seyyah, ilk bölümü öncelikle ziyaret ettiklerini ve 80 öğrencisinin olduğunu belirtmiş; derslerin başlangıç düzeyi İngilizce, Türkçe, aritmetik, cebir ve İncil olduğunu söylemiştir. Bir başka odada eğitim veren

¹⁵⁰⁷Lennepe, *a.g.e.*, s. 145-153.

¹⁵⁰⁸Lennepe, *a.g.e.*, s. 176,177.

yüksekokulun 33 öğrencisinin olduğu bilgisini veren Henry F. Tozer, ücretin yıllık 5 lira olduğunu söylemiş, parası olmayanlara destek verildiğini de eklemiştir. Seyyah yüksekokulda Rumca, Fransızca ve Farsça dilleri ile hukuk, doğal bilimler, ahlak, felsefe, geometri, astronomi, psikoloji, din, müzik ve resim derslerinin okutulduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰⁹

Henry F. Tozer, Harput'ta bulunan bir kız okulundan da bahsetmektedir. Ermenistan'ın farklı yörelerinden öğrencilerin bulunduğu okulda 35 öğrencinin olduğunu, sayının az olmasının yoksullukla ilişkilendirildiğini belirten seyyah, okulda aritmetik, İngilizce, Türkçe, İncil gibi derslerin okutulduğunu söylemiştir.¹⁵¹⁰

Misyonerlik faaliyetlerini yürüten farklı milletten görevliler Anadolu topraklarına bilinçli bir şekilde yerleşmiş, yerleştirilmiştir. Amerikan, İngiliz, Alman ve farklı bir çok milletten kişiler, çoğu durumda birbirlerinden destek almak suretiyle Hıristiyanlığın yayılması adına birçok çalışma yürütmüşlerdir. Richard Burgess, İzmir'deki Amerikan misyonerlerin, özellikle İngiliz misyonerler ve İncil Cemiyeti temsilcileriyle sıkı işbirliği içinde olduklarını belirtmiştir. Rum, İngiliz ve Türk okulları dahilinde çalışma yürüten misyonerler, devletin Türk okullarında müsaade etmemesi nedeniyle Türkler arasında pek etkili olamamışlar; Özellikle Malta üzerinden getirilen kitaplar, Rum ve İngiliz okullarına dağıtılmıştır.¹⁵¹¹

8. ANADOLU'DA YAŞAYAN HALKLAR

Osmanlı toplum düzeni, farklılıklar üzerine kurulu olan bir düzen olup, bu mozaik toplum modeli inanç farklılıklarına göre biçimlenmiş ve yasalarla korunmuştur. Bu model sosyo-kültürel ve dinî plânda çoğulcu bir nitelik taşımaktadır. Osmanlıdaki bu çoğulculuk, farklılıkları koruma ve sürdürme biçiminde anlaşılabilir ve uygulanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde toplumun çeşitli dinî ve kültürel kesimleri bir araya gelmiş; fakat kendileri olmaktan çıkmayarak, her grup kendi dinini, dilini, fikirlerini ve yaşama biçimini muhafaza etmiştir.

¹⁵⁰⁹Tozer, *Turkish...*, s. 226-228.

¹⁵¹⁰Tozer, *Turkish...*, s. 235.

¹⁵¹¹Burgess, *a.g.e.*, s. 77.

Osmanlı yönetim sisteminde Ortaçağ yönetim geleneklerine uygun şekilde bireysel mensubiyet değil, cemaate bağlılık esas alınmıştır. Bu anlamda devlet, bireyi değil, bireye toplumsal statü kazandıran grupları - cemaatleri muhatap kabul etmiştir. Osmanlı toplumu içerisinde genelde kabul edilen dört millet (millet-i Erbia) vardır. Bunlar, Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi millettir. Müslüman milleti “Millet-i Hâkime”, Ermeni milleti ise “Millet-i Sadıka” olarak isimlendirilmiştir. Müslüman milletini oluşturan başlıca unsurlar, Türkler, Araplar, Arnavutlar, Boşnaklar, Berberiler, Çerkezler, Gürcüler, Abazalar, Çeçenler vs.dir.¹⁵¹²

8.1. Rumlar

Rumlar, Türkiye’de yaşayan ve diğer milletler ile kıyaslandığında nüfus bakımından en kalabalık olan grup olarak dikkat çekmektedir. Edwin Pears, İmparatorluktaki Rumların sayısını 3 milyon 800 bin olarak bildirmiştir. Pears, bu rakamın 1 milyon 700 bininin Türkiye’nin Avrupa topraklarında, 1 milyon 600 bininin Anadolu’da, geriye kalan 500 bininin de adalarda yaşadığını belirtmiştir.¹⁵¹³

William Mitchel Ramsay, Türkiye’deki Rumların genel tiplerini ve milli özelliklerini tanımlamak için gayret göstermiştir. Ramsay; “*Grek olarak adlandırılan bir millet değil, aslında bir dindir. İnançları ve Ortodoks Kilisesinin seremonileri dışında ortak hiçbir şeyleri yoktur. Ortak bir kan bağları yoktur, aksine ataları çok farklı ırklardan gelmektedir. Dış görünüşleri ve karakterleri değişiklik göstermektedir. Konuştukları dil bakımından da birbirlerinden ayrılmaktadırlar, bazıları sadece Grek dilini kullanırken bazıları da Türkçeyi tercih etmektedirler. Bunların dışında kalanlar ise iki dili birlikte kullanmaktadırlar. Türkiye’nin batı bölgelerinde kapısında Grekçe harflerle yazılmış yazılar bulunan Ortodoks Kiliselerine rastlayabilirsiniz. Fakat bu yazıları yakından incelediğinizde onların aslında Türkçe olduğunu fark eder ve kilisenin cemaatiyle konuştuğunuzda da papaz haricindeki hiç kimsenin Grekçe bilmediğini görürsünüz.*”¹⁵¹⁴ şeklindeki ifadesiyle değerlendirmesini yapmıştır.

¹⁵¹²Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, 2011, s. 60,61.

¹⁵¹³Pears, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁵¹⁴Ramsay, *a.g.e.*, s. 241,242.

Charles Mac Farlane, Rumların Anadolu'ya yayıldıklarını, birçoğunun iç kesimlerde kıyıda oldukça uzakta yaşadığını, davranış ve adetlerinin Asya tarzına büründüğünü, birçok bölgede Türkçe konuştuklarını ve bu dilin Rumcanın önüne geçtiğini, bu kişilerin Yunanistan'daki akrabalarıyla yakın ilişkilerini kaybettiklerini ve yeni bir yaşam tarzı benimsediklerini söylemiştir.¹⁵¹⁵

Rumların Türk kültürüne yakınlığını hatta, kendi kültürlerinden vazgeçip Türk kültürünü benimsediklerine dair bir başka örneğe Henry F. Tozer'ın notlarında rastlanmaktadır. Tozer, Kayseri Everek'ten, Ürgüp istikametine hareket etmeden önce kendisine verilen bir Rum kişinin Ürgüp'te kendisine yardımcı olacağı telkiniyle yola çıktıklarını, Ürgüp'e vardıklarında bu kişinin evine gittiklerini ve Kaptanoğlu olarak bilinen kişinin kendilerini evinde misafir ettiğini söylemiştir. Seyyah, sahip olduğu isimden de anlaşılacağı üzere Türk kültürünü fazlasıyla benimsedikleri görülen Rum ailenin evlerinde dahi sadece Türkçe konuşulduğu bilgisini vermiştir.¹⁵¹⁶ Charles Mac Farlane ise Bergama'daki Rumların kıyafetleriyle, davranışlarıyla ve tutumlarıyla tıpkı bir Türk gibi olduklarından bahsetmiş, odalarda bağdaş kurup oturduklarını, ayakkabılarını eşiklerde çıkardıklarını, yanlarında tütün kesesi ve çubuklarını taşıdıklarını söylemiştir.¹⁵¹⁷

Hamilton, Rumların arasında Trabzon ve civarındaki dağlık bölgelerde yaşayan ve “*Türk Grekler*” ya da “*Grek Türkler*” olarak adlandırılan çok sayıda Rum'un yaşadığını söylemiştir. Bu kesimin aslında Hıristiyan olmakla birlikte gizlice Grek inançlarını benimsediklerini dile getiren seyyah, fakat ihtiyatlı davranarak sünnet olmak ve camiye gitmek gibi Müslümanlığın gereklerini de yerine getirdiklerini belirtmiş ve oldukça ilgi çekici bir ayrıntıyı paylaşmıştır.¹⁵¹⁸ Hamilton'un ifadesi ışığında, Anadolu genelinde bulunan Rumların birbirinden bağımsız farklı koloniler halinde yaşadığı çıkarımında bulunabilir. Nitekim William Ainsworth, Nevşehir ve civar bölgelerde hayatlarını sürdüren ve “*Kapadokya Rumları*” olarak adlandırılan bir

¹⁵¹⁵Mac Farlane, *Constantinople...*, s.54.

¹⁵¹⁶Tozer, *Turkish...*, s. 138.

¹⁵¹⁷Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 164.

¹⁵¹⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 242.

kesimden bahsetmektedir. 1830'lu yıllar itibarıyla Kapadokya Rumlarının oldukça rahat bir yaşam sürdüklerini belirten seyyah, Nevşehir ve İncesu gibi iyi kasabalarda yaşadıklarını, Müslüman kasabalarında olmayan refaha ve özgürlüğe sahip olduklarını, çocukların rahatça oyunlar oynadığını, ticaretin iyi olduğunu, çok az kitap ve eğitim olanağına karşın zeki ve modern tavırlara sahip olduklarını dile getirmiştir.¹⁵¹⁹

Rumlar, ticaret konusundaki yetenekleri ve yetiştirdikleri zanaatkarlarla Anadolu coğrafyasında ün yapmıştır. Adolphus Slade, Rumların Anadolu şehirlerinde avantaj sahibi oldukları yönünde görüş belirtirken, yetenekleri ve becerileri sayesinde toplum içerisinde kendilerine önemli yerler edindiklerinin altını çizmiştir.¹⁵²⁰ Şehirlerde Rumların çok önemli bir yeri olduğunu vurgulayan Pauline Nostitz ise, perakende ticaretinin tamamıyla Rumların tekelinde döndüğü bilgisini vermiştir.¹⁵²¹ Rumların, bu denli üretken olmaları, yaşam tarzlarına da yansımıştır. Kapadokyalı Rumların yaşadığı köyler genellikle büyük ve iyi inşa edilmiştir. Müslüman köylerin aksine konforun ve refahın egemen olduğu yerlerdir. Bu bölgede görülür olan enerji ve ilerleme Hıristiyanlara mahsustur. Birçok köy kaya kesme işiyle meşgul olmaktadır. Hassa Köydeki (Hatay) hemen her evde yumuşak kayaların kesilmesiyle açılmış olan ve verimli toprakların bulunduğu bir yer altı katı vardır. Dar pasajlar evlerin yer altı odalarını birbirine bağlamaktadır. Her yer altı evinin kapısının önünde tehlikeli bir durum anında girişi kapatacak büyük sert bir kaya parçası bulunmaktadır. Diğer köyler ise dağ eteklerindeki kayaları kullanarak ev, kilise vb. yerleşim yerlerini inşa etmişlerdir. Güzelyurt / Aksaray (Gelve) buna bir örnektir.¹⁵²² Pauline Nostitz, Rumların yaşadıkları mahallelerin ahşaptan yapılmış, canlı renklerle boyalı ve oyma desenlerle süslenmiş evleriyle muhteşem görüldüğünü söylemiştir.¹⁵²³

¹⁵¹⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol.I, s. 213,214.

¹⁵²⁰Slade, *Turkey...*,s. 341.

¹⁵²¹Nostitz, *a.g.e.*, s. 46,47.

¹⁵²²Ramsay, *a.g.e.*, s. 245.

¹⁵²³Nostitz, *a.g.e.*, s. 46,47.

Charles Pertusier, Rumların mesleki anlamda kendi aralarında iki farklı gruba ayrıldığını iddia etmiştir. Bir grup su yolu inşa etme işlerinde çalışırken¹⁵²⁴ diğer grup tüccardır, ticaretle uğraşır. Seyyah, Rumların mekanik ustalığına doğuştan bir yetenekleri olduğunu düşünmüştür. Çünkü bu tarz işlerde Rumların diğer milletlere oranla çok daha başarılı olduklarını görmüş, bu tür işlerin her zaman onlara yaptırıldığına tanıklık etmiştir. Ticarete meyilli bir millet olarak tanımladığı Rumların aynı zamanda edebiyat, bilim ve güzel sanatlar konusunda da oldukça cesur olduklarından bahseden seyyah Pertusier, bunun sonucunda en çalışkan ve en zeki işçilerin bu millettten çıktığını iddia etmiştir.¹⁵²⁵ George Rolleston, her meslekte Rumları görmeyen mümkün olduğunu söyleyen bir başka isimdir. Her biri işlerinde ehil olan Rum tüccarlar, Rum avukatlar ve Rum doktorların bulunduğu bilgisini veren Rolleston, Avrupa'ya yapılan ihracat ve oradan yapılan ithalat günden güne Rum tüccarların tekelinde dönmeye başladığını özellikle vurgulamıştır.¹⁵²⁶

Özellikle, büyük şehirlerde tüccar kesim içerisinde görülen Rum nüfus, aynı zamanda Anadolu'nun gelişmekte olan iç kesimlerine de giderek burada çeşitli alanlarda çalışmışlardır.

Türklerde gemicilik 19.yüzyıl itibarıyla oldukça önemli bir sektördür. Bu dönem, gerek savaş gemileri, gerekse ticari gemilerin üretimine hız verilen bir dönem olmuştur. Bu kapsamda İzmit başta olmak üzere Karadeniz kıyılarında bulunan kasaba ve şehirlerde de gemi üretimi için köylüler çalışmışlar ve keresteler hazırlayarak İstanbul'a göndermişlerdir. Yapım işlerinde Türklerin çalıştığı bildirilirken, hem savaş gemilerinde hem de ticari gemilerde mürettebatın neredeyse tamamının Rum olması dikkat çekicidir. William Wittman, kayık olarak adlandırılan ticaret gemileri ile savaş gemilerinde Rumların görev yaptığı bilgisini vermiştir.¹⁵²⁷

¹⁵²⁴Ramsay, Türkiye'de kanallar yaparak suyu yer altından getirme işini Rum işçilerin yapabildiğini söylemiştir. Böyle bir işçiye Banaz Ovası'ndaki bir köye su getirmek için yapmakta olduğu kanal başında rastladığını dile getiren seyyah, kanalın eski olduğunu ve işçinin onu tamir etmek için uğraştığını belirtmiştir. bkz. Ramsay, *a.g.e.*, s. 75-76.

¹⁵²⁵Pertusier, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁵²⁶Roleston, *a.g.e.*, s. 29,30.

¹⁵²⁷Wittman, *a.g.e.*, s. 15.

William Mitchel Ramsay, demiryolunun Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemesinin, Rumların yayılmasına imkan tanıdığını özellikle belirtmiştir. Hatta, demiryolu yapımının bir söylenti olarak kulaktan kulağa yayıldığı durumlarda, yol ve istasyon inşaatlarında çalışmak adına önceden bu bölgelere gittikleri de olmuştur. Ramsay bu durumu bizzat tanıklık ettiği bir olayla örneklendirmektedir. Ramsay;

“1881 yılında Lycos (Çürüksu /Denizli) Vadisi'ndeki Sarayköy'ü ilk ziyaret ettiğimizde bizi bir Rum ağırlamıştı. Söylediğine göre kendisi o köydeki tek Hıristiyan'dı ve oraya vadinin ticaretini üstlenebilecek iki demiryolundan birinin ajanı olarak gelmişti. 1882 yılında, bir başka deyişle 1883 yılının başlarında, demiryolu hattı Sarayköy'e kadar gelmişti ve bununla birlikte köy tamamıyla bir Rum yerleşkesine dönüştü. Sonrasında Osmanlı Demiryolu, 70 kilometre Işıklı ve Dinar istikametine doğru ilerledi, tabi onlarla birlikte Rumlar da gidiyordu. Dinar'ın 15-16 saat doğusunda, yüzyıllardır Hıristiyanların ayak basmadığı bir yerde, Eğirdir'de bir Rum ailesine ait çiftliğe rastladık.”¹⁵²⁸ demiştir.

Ramsay, Rumların, Anadolu'nun batısını etkisine alan sürekli ve karşı konulamaz yayılışını modern Türkiye'deki en dikkat çeken gerçek olarak göstermiştir. Bu ilerleme o kadar imtiyaz dâhilindedir ki Türkler bunu bastırmak için hiçbir çaba göstermemişlerdir. Rumlar, geleceği kendi ellerinde görmekte ve bu gerçeği tanımayan hiçbir adamın veya politikanın başarılı olamayacağına inanmaktadırlar.¹⁵²⁹ Charles Mac Farlane, Rumların din ve eğitim alanında sahip oldukları fırsatları İzmir ile örneklendirmiştir. İzmir'de biri Avrupa caddesinde diğeri de kasabanın arka bölgesinde olmak üzere iki tane kilisesi olduğunu belirten seyyah, 1821-1822 yıllarında harabeye dönüşmeden önce İzmir'de bir akademileri olduğunu, bu akademinin yeniden açılarak bir kilisenin ve rahibinin idaresine bırakıldığını, bunun yanında birkaç tane küçük ilkokulları bulunduğunu ve okuryazarlığın yaygın olduğu

¹⁵²⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁵²⁹Ramsay, *a.g.e.*, s. 133.

İzmir’de Rumların, alt tabaka kitlesinin bile, bu okullarda okuma yazma öğrendiklerini söylemiştir.¹⁵³⁰

Rumların, özellikle İzmir’de Avrupalılar ile iyi ilişkiler kurmaya gayret gösterdikleri görülmektedir. Ticaretin önemli bir ayağı olan Avrupalı tüccarlar ile Rumlar ortak iş yaptıkları gibi, Batı teşebbüsü olarak açılan fabrikalarda Rum işçiler çalıştırılmış; hatta Avrupalılar ile Rumlar evlendirilmek suretiyle ailevi anlamda da bir bağ kurulmasına gayret gösterilmiştir. James Cam Hobhouse, İzmir’deki Rumların bazılarının Frenk Mahallesi’ne yakın ikamet ettiğini, diğerlerinin de Türklerin arasına karıştığını ifade etmiş; hepsinin ticaret ile uğraştığını ve sayı bakımından Türklerden sonra en çok nüfusa sahip olan millet olduklarını dile getirmiştir. Üç tane kilisesi bulunan Rumların, yabancıların şehre gelmesi ve fabrikaların kaldırılması sonucunda daha önceden çokça yaptıkları Avrupalı ailelerle evliliklerin oranının düştüğünü özellikle vurgulamıştır.¹⁵³¹

Rumların, Anadolu topraklarında söz sahibi konumundaki rolleri ve kendilerine tanınan ayrıcalıklar ile dikkate değer orandaki refah düzeyleri, Türklere karşı başlattıkları ayaklanma teşebbüsünden sonra tam anlamıyla tersyüz olmuştur. Charles Mac Farlane, devrim ve sonrasında ortaya çıkan şiddet olayları öncesinde İzmir’de yaşayan saygın ve zengin birçok Rum ailenin varlığından bahsetmiş; bu kişilerin reaya olduklarından dolayı Avrupalıların eğlence mekânlarına alınmadıklarını; bu nedenle kendilerine ait bir araya geldikleri salonları olduğunu ve buralarda sık sık parti ve balolar verdiklerini söylemiştir. Yaşananlardan sonra İzmir’de kalan Rumların oldukça fakir hale geldiklerini belirten Charles Mac Farlane, Türklerin kendilerine olan tavırlarından tedirgin olan bu halkın Paşa’nın verdiği güvence ile yine de dini günler ile düğünlerini kutladıklarını ve eğlenebildiklerini söylemiştir.¹⁵³²

¹⁵³⁰Mac Farlane, *Constantinople...*, s.54.

¹⁵³¹Hobhouse, *a.g.e.*, s. 621.

¹⁵³²Mac Farlane, *Constantinople...*, s.50.

8.2. Ermeniler

Ermeniler, ülkenin hemen her yerinde kendilerine bir yaşam tarzı belirlemişlerdir. Her ne kadar Doğu bölgelerde nüfus yoğunluğu bakımında daha fazla olsalar da İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlerde de dikkate değer oranda bir kitleye sahip olduklarını söylemek mümkündür. İstanbul'daki Ermeniler, Yedikule, Beyoğlu, Galata gibi semtlerde ikamet etmelerine karşın, şehrin hemen her yerinde dükkanları ve iş yerleri mevcuttur. James Cam Hobhouse, Ermenilerin İzmir'de Avrupalıların kuzeydoğusunda kalan bir mahallede, Türkler ile Rumlar arasında kalan bir yerde yaşadıklarını dile getirmiş ve bu yerin “Üç Köşe” olarak adlandırıldığını söylemiştir.¹⁵³³

Farklı mahallelerde yaşıyor olmaları şehir genelinde ticaret yapmalarına engel olmamıştır. Her kervanda, her çarşıda, her sanayi kuruluşunda Ermenilere rastlamak mümkündür. Türklerin, Ermenileri Rumlara tercih etmelerinin nedeni daha zengin ve daha güven veriyor olmaları şeklinde belirtilmiştir. Çarşıların bekçiliği ve kontrolü Ermenilere verildiği gibi, yüksek mevkide bulunan Türklerin en büyük yardımcıları da Ermeniler olmuştur. Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, ticarete oldukça ileri gitmişlerdir. Banka işlerindeki ve yabancı dil öğrenmedeki ustalıkları dikkat çekmiştir.¹⁵³⁴ David Porter, Ermenilerin dâhi ve yetenekli olanlarının ticaretle uğraştıklarını, ticaret yapma kapasitesi olanlarının çoğunun kuyumculuk yaptığını, diğerlerinin ise yine değerli mallar alıp satma işleriyle uğraştıklarını belirtmiştir. Alt tabakaya mensup Ermenilerin ise İstanbul'un dar sokaklarında ağır yükler taşıyan hamallar olarak hayatlarını sürdürdüklerini dile getirmiştir.¹⁵³⁵

Adolphus Slade, Ermenilerin İstanbul'daki üçüncü önemli halk sınıfını oluşturan kesim olduğuna dikkat çekerek; iyi görümlü, cana yakın, söz dinleyen, uysal ve sadık kişiler olarak tasvir ettikleri Ermenileri, kendi içlerinde Ortodoks Ermeniler ve Katolikler olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹⁵³⁶ Bu cemaatlerin birbirleriyle

¹⁵³³Hobhouse, *a.g.e.*, s. 622.

¹⁵³⁴Meriç, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁵³⁵ Porter, *a.g.e.*, s. 131, 132.

¹⁵³⁶ Bu ayırım Charles Mac Farlane'nin notlarında da bulunmaktadır. Mac Farlane, “İzmir'de yaşayan Ermenilerin iki bölüme ayrıldığını belirten Charles Mac Farlane, Antik Ermeni Kilisesi'ni takip edenler

açık bir husumet içinde oldukları bilgisini veren Slade, her iki cemaatin de, temel inançları kendileri gibi dua etmeyen, perhize girmeyenleri dışlamak olan Rum Ortodokslar tarafından nefretle karşılandığını söylemiştir. Slade, tıpkı diğer seyyahların gündeme getirdiği gibi, Ermenileri Avrupa Türkiye'sinin en temel bankacıları olarak tanıtmıştır. Bu sektörde Yahudilerin yerlerini alan Ermenilerin, kârı çok olduğu gibi çok da tehlikeli bir iş olan bankacılığı İstanbul'da tekellerinde döndürdüklerini ifade etmiştir. Seyyah, Ermenilerin Osmanlı resmi görevlileri tarafından çok dikkatli bir şekilde korunduğunun da altını önemle çizmiştir.¹⁵³⁷ James Ellsworth De Kay, Ermenilerin Hıristiyan nüfus içindeki en saygıdeğer grup olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁵³⁸

James Ellsworth De Kay, Ermenilerin Türk İmparatorluğundaki toplam nüfuslarının 2 milyon civarında olduğunu, bu sayının sadece İstanbul olarak düşünüldüğünde 120 bini bulduğunu söylemiş ve şehirdeki ticaretin Ermenilerin kontrolünde olduğunu vurgulamıştır. En zenginlerinin sarraf ve tefeciler olduğunu belirten seyyah Ellsworth De Kay, sikkeleri satın alıp Türklere %20, %30 faizle borç verdiklerini ifade etmiştir. James Ellsworth De Kay, Ermeniler arasında cerrah, doktor ve eczacı olduğu gibi, inşaat ustası, duvar ustası, nalbant ve at terbiyecilerinin bulunduğunu söylemiştir. Seyyah ayrıca Ermenilerin büyük deri testilerle şehre su taşıyan kişiler olduklarını, mekanik ve sanayi alanlarındaki ustalıkları nedeniyle de “Doğu'nun Yankileri” şeklinde anıldıklarını dile getirmiştir. Türklerin ise Ermenileri sahip oldukları uysal karakter, dayanıklılık ve sabırdan dolayı, görgü kuralları

---

ile Katolik Kilisesine bağlı olanlar olarak sınıflandırılan bu toplumun birbirlerinden fazlasıyla nefret ettiklerini söylemiştir. Konsolosların tercümanları, tüccarlar, veznedarlar ve depocular hep Katolik gruptan seçilmiştir.” demiştir. bkz. Mac Farlane, *Constantinople....*, s. 57. William Ainsworth, Kayseri'de Ermeni kilisesine ait bakımlı ve temiz bir odaya yerleştirildiklerini, buradaki Ermenilerin, Roman Katolik Ermenilerden farklı olduklarının anlaşılması için “Eski Ermeniler” olarak adlandırıldıklarını belirtmiştir. bkz. Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 220.

¹⁵³⁷Slade, *Records...*, s. 155.

¹⁵³⁸De Kay, *a.g.e.*, s. 303.

çevresinde hakaret etme amacı gütmeyen “*Deve Adamlar*”¹⁵³⁹ olarak adlandırdıkları bilgisini vermiştir.¹⁵⁴⁰

Anadolu’da yaşayan kesim ise daha çok çiftçiliğe yatkındır. Robert Curzon, Ermenileri, toprağı süren köylüler olarak tanıtmakla birlikte aşçılıklarının da iyi olduğunu vurgusunu yapmıştır. Bölgede en meşhur yemekleri ayva yaprakları ile koyun etinin haşlamasından yapılmaktadır.¹⁵⁴¹ Humpry Sandwith, Erzurum –Kars yöresindeki Ermenilerin kasabalarda tüccar ve tefeci olmalarının yanısıra kendi topraklarının önemli tarımcıları olarak da bilindiklerini belirtmiştir.¹⁵⁴²

8.3. Yahudiler

John Stephens, İzmir’de Yahudi mahallesini ziyaret etmiş, burada yaşayan Yahudilerin uzun zaman önce İspanya’daki zulümden kaçtıklarını, halen kendi aralarında İspanyolca konuştuklarını belirtmiştir.¹⁵⁴³ Mahallenin İzmir’deki en perişan yer olduğunu belirten seyyah, mahallenin sınırlarının dar ve sokakların oldukça pis olduğunu bilgisini vermiştir. Yahudi mahallesindeki en iyi ailelerden birini ziyaret ettiklerini söyleyen John Stephens, evin iç kısmının dış görünüşüne oranla oldukça iyi durumda bulunduğunu ifade etmiş; ev sahibinin Türkler gibi misafirperver olduğunu, ilk olarak kahve ve tütün ikram edildiğini dile getirmiştir. Stephens, Yahudi mahallesinde farklı birkaç evi daha ziyaret ettiklerini söylemiş, bu evlerin de iç kısımlarının dış görünüşleriyle tutarsız olduğunu belirtmiştir. Evlerin temiz, konforlu ve Doğu kültürünü yansıtan mobilyalarla döşeli olduğunu söyleyen Stephens, dini günleri olması nedeniyle kadınların en güzel kıyafetlerini ve takılarını giydiklerini aktarmıştır. Seyyah, evlerin bazılarında kütüphaneye rastladığını ve İbranice kitaplar

¹⁵³⁹Charles Frankland, Ermeniler için kullanılan Deve Adamlar tabirini konu edinen bir diğer isimdir. Frankland, “*Ermeniler Türkler tarafından sevilen ve saygı duyulan bir millettir. Çünkü onların her işlerini yapabilme kapasitesine sahiptiler, Türkler onları Osmanlı’nın develeri olarak adlandırmaktaydı*” demiştir. bkz. Frankland, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁵⁴⁰De Kay, *a.g.e.*, s. 305.

¹⁵⁴¹Curzon, *Armenia...*, s. 234.

¹⁵⁴²Sandwith, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁵⁴³William John Hamilton, Bursa’da çok sayıda Yahudi’nin yaşadığı bilgisini vermiş ve bu grubun kendi aralarında sadece İspanyolca konuştuğunu; 1492 yılında İspanya’dan Doğu’ya göç etmek durumunda kalan bir kavmin devamı olduklarını dile getirmiştir. bkz. Hamilton, *Researchers...*, s. 77.

bulunduğu bilgisini vermiş; Yahudilerin çocuklarına eğitim verdiklerinden bahsetmiştir.¹⁵⁴⁴

Yahudilerin İspanya'dan Türkiye'ye göç eden bir grup olduğunu iddia eden bir diğer seyyah Adolphus Slade olmuştur. İstanbul'daki dördüncü topluluğu oluşturan Yahudilerin, İspanya'daki zulümden kaçan mültecilerin soylarından geldiğini belirten seyyah, bu kişilerin yollarını Türkiye'ye çevirdiklerini; bunun nedeni olarak da atalarının zamanında Kuzey Afrikalı Müslümanlar tarafından korunmaları olduğunu söylemiştir. Adolphus Slade, Yahudilerin Türkiye topraklarında olmalarının bir başka nedenini de her Yahudi'nin mutlaka gömülmek istendiği Kudüs'e de yakın olmasını göstermiştir. Slade, Yahudilerin Türkiye'deki pozisyonlarının belirsiz olduğunu ve misafir olarak görüldüklerinden bahsetmiş; ancak kendilerine gereğinden fazla kalmış misafirler gibi davranıldığının altını çizmiştir. Adolphus Slade, *“Aşırı derecede küçümsenirler ve birçok iş kendilerine yaptırılırdı. Eğer halk tarafından oldukça nefret edilen bir hedef olursa ve ona hakaret edilmesi gerekiyorsa, bunu yapmaya onlar zorlanırdı. Eğer bir suçlu caddelerde sürüklenecekse, sürükleme işini kim yapacaktı, tabi ki Yahudiler. Eğer paşa gönüllü bir cellât bulamazsa bu kötü görevi kim üstlenirdi, tabi ki Yahudiler.”*¹⁵⁴⁵ şeklindeki ifadesiyle bu durumu özetlemiştir.

Slade'in Yahudiler hakkındaki diğer tespitleri şöyledir; *“Bu kişiler göz bakımları, soluk ten renkleri ve seyrek sakalları ile halk arasında kolaylıkla tanınırlardı. Doğu'da ve Batı'da yaşayan Yahudiler birbirlerinden farklılık göstermektedirler. Türkiye'de onları diğer yaşayanlardan ayıran özellik pek de temiz olmamalarıdır. Örneğin Türk askerleri kesinlikle onların evlerinde konaklamazlar. Tarımla uğraşmazlar, kendi evlerinde İspanyolca konuşurlar bunun yanında çok iyi derecede İbranice ve Türkçe bilirler.”*¹⁵⁴⁶

George Rolleston, İzmir'de kalabalık bir Yahudi topluluğu bulunduğunu dile getirmiş ve kesin olmamakla birlikte 17.000 rakamını telaffuz etmiştir. Bazı

¹⁵⁴⁴Stephens, *a.g.e.*, s. 165-167.

¹⁵⁴⁵Slade, *Records...*, s. 156.

¹⁵⁴⁶Slade, *Records...*, s. 156.

seyyahların iddia ettiklerinden farklı olarak, zulüm ve baskı görmemeleri, aksine gün geçtikçe artan refah düzeyleri sebebiyle sayılarının gitgide arttığını söylediği İzmirli Yahudilerin iç içe yaşadıkları şehirde diğer milletlerden ve İngiltere'deki kardeşlerinden farklı olan dış görünüşleriyle kolaylıkla fark edilebildiklerini ifade etmiştir. Rolleston, Yahudileri, genellikle uzun boylu, hemen hemen çoğu kumral ve mavi gözlü, düz bir burun ile kadınsı bir beyaz tene sahiptirler şeklinde tasvir etmiştir.¹⁵⁴⁷

Charles Mac Farlane ise İzmir'deki Yahudilerin kendi aralarında Kastilyan dilini konuştuklarını, bunun dışında efendileri olan Türklerin dillerini de bildiklerini, bir kısmının Rumcaya hakim olduğunu, ticaret ile uğraşanların ise bu alanda ortak dil olarak kullanılan İtalyancaya da hakim olduklarını söylemiştir. Her ne kadar ahlaki olarak çöküntü içerisinde olsalar da genelde neşeli, kedersiz olan Yahudilerin, dinin gereği olan törenler, festivaller ile birlikte nişan, evlilik ve doğum gibi önemli olayları da dans ve müzik eşliğinde kutladıklarını söylemiştir.¹⁵⁴⁸

Charles Pertusier, Yahudilerin Osmanlı Devletinde sahip olduğu imtiyazlı duruma değinmiştir. Yahudilerin diğer topluluklardan farklı olduğunu söyleyen seyyah, bu halkın kendi yönetimleri olduğunu belirtmiş; din olgusunun Yahudi kurumlarında dikkat edilen tek obje olduğunu da sözlerine eklemiştir. Pertusier, bu halkın kendi aralarında lüks yaşantıyı da yasakladığını tespit etmiştir.¹⁵⁴⁹

8.4. Konar-Göçer Türkler (Türkmen/Yörükler)

Çok eski zamanlardan beri Türk ve Türkmen kavramının farklılık gösterdiğine dair görüşler, değişik kaynaklarda dile getirilen bir konu olmuştur. Türkmen ismi ilk olarak Müslümanlığı kabul eden Oğuz'lara verilen bir isim olmuş; zamanla bu isim bütün Oğuzlar'ın ortak adı haline gelmiştir. Ancak daha sonra Türkmen kelimesi konar-göçer hayat tarzını ifade etmek için kullanılmıştır. Türkmenlere, 14. yüzyıldan

¹⁵⁴⁷Rolleston, *a.g.e.*, s. 42,43.

¹⁵⁴⁸Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 60.

¹⁵⁴⁹Pertusier, *a.g.e.*, s. 107 – 109.

itibaren “Yörük” de denilmiştir. Yörük kelimesi “yürümek” filinden türetilen bir kelime olduğundan aşiretlerin konar-göçer yapısını belirtmek için kullanılmıştır.

Bir iddiaya göre Osmanlı yönetimi, Anadolu’daki en büyük rakipleri olan Karamanlılar’ın Türkmen olarak ortaya çıkması yüzünden, kendi topraklarında kalan aşiretleri “Yörük” diye niteleyerek Karaman Beyliği ile ortak bir paydada buluşmasını engellemek istemiştir. Bu nedenle Kızılırmak yayının batısında kalan bölgelerde konar-göçerlik edenlere Yörük, bu çizginin doğusunda kalanlara ise Türkmen denilmiştir. Diğer bir iddiaya göre Anadolu’ya ilk gelen konar-göçer Türkler Yörük; ikinci göç dalgasıyla gelenler ise Türkmen olarak nitelendirilmiştir. Bugün bazı araştırmalarda Yörük ve Türkmenler’in ayrı ayrı ve farklı birer etnik grup gibi gösterilmesi yanlış ve kasıtlıdır. Yörük ve Türkmenler, aşiret hayatı yaşayan Türklerdir.¹⁵⁵⁰

Seyyahlar, yaşam tarzları birbiriyle benzer olmayan Türkler ile Yörük ve Türkmenleri, geçmişleri hakkında bilgi sahibi olmamaları nedeniyle farklı etnik gruplar olarak değerlendirmişler ve gözlemlerini aktarırken bu farklılıklara dikkat çekmişlerdir. Ancak, kaldıkları süre zarfında konar-göçer Türkler ile kurduğu ilişkileri geliştiren bazı seyyahlar, bu grupların kendi içlerinde de benzer bir ikilemin yaşandığına tanıklık etmişler; bir grubun kendini ısrarla Türkmen olarak tanıtırken bir başka grubun ise Türk anlamına gelen “Osmanlı” tabirini tercih ettiğini notlarına yansıtmışlardır.

Türkmenler, kendi başlarına hareket eden ve Anadolu’nun belirli yerlerinde mevsim koşullarına göre ikamet eden ve özellikle yaylalar ile ovalara kurdukları çadırlarında yaşayan bir topluluk olarak seyahatnamelerde yer almışlardır. Türkmenlerin, en temel uğraşı sahip oldukları hayvanların otlatılması, iyi şekilde yetiştirilmesi olmuştur. Kurdukları mandıralardan elde ettikleri süt ve et ürünleri, yetiştirdikleri küçükbaş hayvanlarının yünlerinden elde ettikleri kazanç, onların başlıca gelir kaynağı durumundadır. Bunun yanında, buldukları bölgede üretimi

¹⁵⁵⁰Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu 5*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 165

çokça yapılan ve hasat zamanı geldiğinde işgücüne ihtiyaç duyulan ürünler olduğunda Türkmenlerin ücret karşılığında çalıştırıldıkları durumlar da olmuştur.¹⁵⁵¹

Türkmenlerin yerleşik hayattan uzak bir yaşam tarzına sahip olduklarını gösterir önemli bilgilerden birine William Nassau'nun notlarında rastlanmaktadır. İzmir'de 5 yıl öncesine kadar 3.000 Türk aile varken ziyaret ettiği dönem itibarıyla sayılarının 2.000'lere kadar düştüğünü vurgulayan seyyah; nüfusun azalmasını işaret eden en önemli kanıt olarak Türkmenler gibi, 30-40 ailenin bir araya gelerek sığırlarını, develerini, atlarını ve koyunlarını alıp işlenmemiş arazilere doğru gitmelerini göstermiştir. Nassau, Türkmenlerin kırsalda yaşamayı tercih ettiklerini ve bazen balçıkla sıvanmış tahtadan evler yaparak geçici köyler oluşturduklarını ifade etmiştir. Manisa'nın Sart bölgesi civarında 150 deve, 400 ila 500 sığır ve 10.000 koyundan oluşan bir Türkmen kabilesine rastladığı bilgisini veren Nassau, ne kadar kalacaklarını sorduğunda “*Allah bilir*” cevabını aldığını ve bu topluluğun ertesi yıl oradan gittiklerini söylemiştir.¹⁵⁵²

William Mitchel Ramsay, 19.yüzyıl sonlarına doğru Türkmenlerin konar göçer hayattan uzaklaşıp yerleşik hayata geçmeye başladıklarına dair ifadeler kullanmıştır. Türkmen kabilelerinin Anadolu geneline dağıldığı bilgisini veren Ramsay, Türkmen köylerinin son dönemlerde göçebelik alışkanlıklarını terk etmeye başladıklarını ve onların da yerleşik hayatı benimsediklerini belirtmiştir. Ramsay, Türkmenlerin yerleşik hayatla birlikte kendilerini tanımladıkları Türkmen isminin yerine Türk ya da Osmanlı tabirini kullanmaya başladıklarını söylemiş; 1883 yılında Türkmen Ova vadisinde, tek bir Türk köyü olup diğer hepsinin Türkmenlere ait olduğunu, mevcut zamanda ise çoğunun Türk köyü olduğunu iddia ederek bu durumun gerçekliğini yansıtmaya çalışmıştır. Ramsay, 1893'de ziyaret ettiği bir köy sahibinin yaşayan herkesin doğma büyüme Türkmen olduğunu söylediğini, ondan sonra gelen halefinin ise bunu kabul etmeyerek Osmanlı olduklarını söylediğini aktarmıştır.¹⁵⁵³

¹⁵⁵¹Barker, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁵⁵²Nassau, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁵⁵³Ramsay, *a.g.e.*, s. 100.

Yörükler hakkında William Mitchel Ramsay'ın notlarında bilgiler bulunmaktadır. Ramsay, kendi gözlemleri kadar, uzun yıllar Anadolu'nun güneyinde yaşamış ve araştırmalar yapmış olan Von Luscan'nın¹⁵⁵⁴ tespitlerinden de faydalanarak bu grup hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.

Ramsay'a göre; Yörükler göçebedirler ve Anadolu'nun birçok bölgesinde bulunmaktadır. Genellikle Türkmenlerin aksine dağlık bölgelerde yaşarlar. Türkmenler daha çok düz ve geniş ovalarda ikamet ederler. Bunun yanında Türkmenler ile Yörükler arasında karakter açısından oldukça büyük bir fark vardır. Bu fark Türkmenler ile Türkler arasında bu kadar bariz değildir.

Dr. Human ve Von Luscan adlı iki araştırmacı, Yörüklerin din anlayışı bakımından birbirlerine ters düşmüşlerdir. Dr. Human, Yörüklerin bir dine mensup olmadıklarını söylerken, Von Luscan, onların çok iyi birer Müslüman olduklarını, günde 5 vakit ibadet ettiklerini ve mümkün olduğu her fırsatta Hac için Mekke'ye gittiklerini iddia etmiştir. Ramsay ise kendi gözlemlerine dayanarak bunun tam ortası bir durumun söz konusu olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵⁵

Yörükler, Müslüman olduklarını her fırsatta söylemiş ve sünnet geleneğini istisnasız yerine getirmişlerdir. Kendi evlerinde ibadet eden bir Yörük'e rastlamadığını ifade etmişse de Ramsay, yerleşik hayata geçilen köylerde çok iyi bir Müslüman profili sergilediklerinin altını çizmiştir.

William Mitchel Ramsay, genel görünümleri ve konuşmaları bakımından Yörüklerin Türkmenleri anımsattığına vurgu yaparak, 1880 yılında İzmir yakınlarındaki Spil Dağı'nda Yörüklere ait bir kış köyünde birkaç gün geçirdiğini söylemiş; ve burada bulunan ağa ile sohbet ettiğini belirtmiştir. Ramsay, bu deneyimini şu şekilde aktarmaktadır;

¹⁵⁵⁴ Von Luschan, 1854-1954 yılları arasında yaşamış, doktor, antropolog, arkeolog ve kâşiftir. 1881 yılında Antik Likya'yı araştırmak için Anadolu'nun güneyinde araştırmalar yapmıştır. Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Felix_von_Luschan. Erişim Tarihi: 30.01.2014.

¹⁵⁵⁵Ramsay, *a.g.e.*, s. 106.

*“Yağışlı bir günün ardından iyi görünümlü yaklaşık 80 yaşlarında ve Yörük Ağası olan bir adama deneyimlerine ve gözlemlerine dayanarak havanın nasıl olacağını sordum. Bana verdiği cevap ölçülü ve netti, “Havanın nasıl olacağını ben nasıl bilebilirim, onu sadece Allah bilir.”*¹⁵⁵⁶

Anadolu’da yaşayan değişik ırklar ile ilgili detaylı incelemeler yapan William Mitchel Ramsay, Avşarlar’dan değişik bir tarihe sahip olan bir ırk olarak bahsetmiştir. Ramsay, kendisinin ziyareti esnasında Aladağlar ile Zamantı Nehri arasında kalan bir bölgede yaşadıklarını belirttiği Avşarların, önceleri ise Sivas ve Kayseri arasında Uzunyayla olarak adlandırılan bir bölgede tamamıyla Türk otoritesinden bağımsız olarak yaşadıkları bilgisini vermiştir.

Yaklaşık 35 yıl önce, Türk yönetiminin kendilerine itaat etmeyen Avşarların üzerine Çerkezleri göndermesi ve birbirleriyle çatışmalarının önünü açması sonucu Uzunyayla bölgesine Çerkezlerin yerleştiğini söyleyen Ramsay, Avşarların ise Aladağlar bölgesine gitmek zorunda kaldıklarından bahsetmiştir.¹⁵⁵⁷

8.5. Frenkler (Avrupalılar)

Anadolu’da Frenk tabiri ile anılan Avrupalılar, tamamıyla ticaret yapma hevesiyle bu topraklara yerleşmişlerdir.¹⁵⁵⁸ Örneğin, George Rolleston, İzmir’de Frenk caddesi olarak anılan muhitteki dükkânların çoğunun Fransa ve İtalya’dan göç edip gelmiş veya önceden göç etmiş kişilerin torunlarına ait olduğu vurgusunu yapmış; çoğu önemli ticarethanenin de yine bu sınıfa mensup bireylere ait olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵⁹ İzmir, İstanbul, Bursa, Mersin¹⁵⁶⁰ gibi büyük ve limanı olan şehirlerde boy gösteren Frenkler, kendi yaşamlarını ve sahip oldukları para ve maddi değeri

¹⁵⁵⁶Ramsay, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁵⁵⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 108-109.

¹⁵⁵⁸Charles Fellows, Avrupalı nüfusun kalabalık olduğu İzmir’de yaşayan Avrupalıların, varsa yoksa tek dertlerinin ticaret olduğuna vurgu yapmıştır. Fellows, sahip oldukları malların onlar için her şey demek olduğunu belirterek; değer verdikleri şeyin sadece bu olduğunun altını çizmiştir. bkz. Fellows, *A Journal...*, s. 4.

¹⁵⁵⁹George Rolleston, aynı zamanda çoğu İngiliz ve Flemenk olan iki bin kişilik Protestan bir grubun İzmir’deki en zengin ticarethanelere sahip olduğunu belirtmiştir. bkz. Rolleston, *a.g.e.*, s. 47,48.

¹⁵⁶⁰Bu şehirlerin dışında bulunan büyük yerleşim yerlerinde sadece konsolosların varlığı söz konusu olmuştur. Fred Burnaby, Erzurum’da İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslar ile aileleri dışında Avrupalı bulunmadığını belirtmiştir. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 94.

yüksek eşyalarını garanti altına almak adına her milletten bir şirkete ait buharlıları kurtarıcıları olarak görmüşlerdir.¹⁵⁶¹ Gerek beklenmeyen bir durumla karşı karşıya kalmaları durumunda ülkeden ayrılma ihtimalleri; gerekse sürekli yaşanan yangın ve deprem gibi afetler Avrupalıların gösterişli evler satın almamalarına ya da inşa ettirmemelerine neden olmuştur.¹⁵⁶² Bu durumu genellemek yanlış olur, nitekim Bornova ve Buca köyleri İzmirli tüccarların yazları geçirmek için tercih ettikleri başlıca yerleşkeler olarak dikkat çekerken buradaki evlerin Avrupa'da inşa edilenlerden örnek alınarak yapıldığı notlara yansımıştır.¹⁵⁶³

Çoğu Avrupalı geldikten sonra kendi topraklarına geri dönmeyi düşünmediği gibi, gayrimüslim tebaa arasından seçtikleri bayanlarla evlenmek suretiyle Türkiye'de yaşamayı tercih etmişlerdir.¹⁵⁶⁴ Gerek Türk devletinin kendilerine sağladığı ayrıcalıklar, gerek Anadolu'nun ticari potansiyeli yüksek bir bölge olması, gerekse yabancı ülke konsolosluklarının korumacı politikası, bu kararlarında etkili olmuştur.

Gayrimüslim kesim üzerinde belirli bir yetkisi, hatta zamanla baskısı söz konusu olan yönetimin, konsolosların öncülüğünde Frenklere karşı bir yaptırımda bulunmaması seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. Bu durum Adolphus Slade'in notlarında konu edilmiştir. Slade, 1830 yılı Ocak ayında ulaştığı Beyoğlu'nda tanıklık ettiği bir karnavalda Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya elçilerinin kral edasıyla davrandıklarına dikkat çekmiştir. Kendi maiyetleri dışındaki kişileri asil olarak görmeyen bu kişilerin Türk kanunlarını, Türk yetkililerini önemsemeden himayeleri altındaki kişiler üzerinde tam bir kontrolleri olduğunu söyleyen seyyah, her birine ait

¹⁵⁶¹Charles Fellows, her milletten bir geminin mutlaka limanda bulunduğunu sözlerine eklemiş ve Türklerin bir ayaklanması ya da bir veba salgını baş gösterdiğinde bu kişilerin eşyalarını toplayıp bu gemilere sığındıklarını söylemiştir.bkz. Fellows, *A Journal*...., s. 4.

¹⁵⁶²Fellows, *A Journal*...., s. 4.

¹⁵⁶³Rolleston, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁵⁶⁴Pauline Nostitz, Frenklerin çoğunun İzmir'e çok önceleri yerleşmiş olan İtalyan ve Fransız ailelerin torunları olduklarını belirtmiş; bu kişilerin ırklarını saf tutmak için kendi aralarında evlendiklerini, zaman zaman da Rumlarla evlilik yaptıklarını dile getirmiştir. Avrupa kültürünü, sadece dedelerinden dinleme fırsatı bulan bu kesimin buna rağmen İzmir'de Frenk olarak çağrılmak istediklerini vurgulayan seyyah Nostitz, Batılı oldukları anlaşılсын diye frak giymeye özen gösterdiklerini de özellikle belirtmiştir.bkz. Nostitz, *a.g.e.*, s. 46,47.

köşkün, türlü kişileri hatta Türk suçluları bile koruyabilecek sığınak halini aldığını belirtmiştir.¹⁵⁶⁵

Anadolu topraklarında yerleşik hayatı benimsemiş ve ülkelerine geri dönmeyi kafalarından çıkaran Avrupalı kesimin yanı sıra, belirli aralıklarla ülkeyi ziyaret edip sonrasında tekrar ülkelerine dönen bir başka kitlenin olduğu da bir gerçektir. Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa’da yaşayan sekiz farklı milletten on ila onbeş civarında Frenk aile olduğundan bahsetmiştir. Amerikan, İngiliz, Rus ve Fransız konsoloslarının bulunduğu şehirde, Frenklerin yılda bir ziyaret gerçekleştirdiğini söyleyen seyyah, belirli bir amaçları yokmuş gibi görünen bu kişilerin aslında sağlık ve define avı gibi planlarla şehre uğradıklarına vurgu yapmıştır.¹⁵⁶⁶

Kılık kıyafet, tıpkı gayrimüslim tebaayı Türklerden ayırt edebilmek adına nasıl bir etiket ise Frenkler için de öyle olmuştur. Bu anlamda en belirleyici aksesuar şapkadır. Bir Frenk’in kafasındaki şapkasından tanındığını söyleyen Josiah Brewer, bu tabirin Fransız, İngiliz ve Amerikanlar için kullanıldığını belirtmiştir.¹⁵⁶⁷ Buna karşın, yıllardır birlikte yaşamının verdiği etkiyle davranışlar arasındaki fark giderek ortadan kalkmıştır. Charles Mac Farlane, onların Hıristiyan mı Türk mü; Asyalı mı Avrupalı mı olduklarını kestirmenin oldukça zor olduğunu söyleyemiş; Avrupalıların, Müslümanlardan sevgi, sempati, duyarsızlık ve rahatlık özelliklerini, Rumlardan ise yetenekleri yerine gösteriş merakını aldıklarını ifade etmiştir.¹⁵⁶⁸

Osmanlı devletinin benimsediği millet sistemi politikası Avrupalıların toplumsal örgütlenmeleri, din, dil, eğitim ve özel hukuk alanlarında özerk olmalarına imkan tanımıştır. Fransız etkisinin konuşulan dile yansımalarını kısa süre içinde gösterdiğini söyleyen George Rollseton, Fransızcanın son iki yıl içinde oldukça yaygınlaşmasının sebebini buna bağlamıştır. Seyyah, her ne kadar Fransızca seslenmesinin yaygın olduğunu söylese de gerek iş dünyasında gerekse de aile ortamında Rum dilinin tercih edilebildiğini de dile getirmiştir. Bu kesimin kendilerine

¹⁵⁶⁵Slade, *Records...*, s. 91.

¹⁵⁶⁶Schneider, *a.g.e.*, s.54.

¹⁵⁶⁷Brewer, *a.g.e.*, s. 47-49.

¹⁵⁶⁸Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 8.

ait okulları olduğuna da dikkat çeken Rolleston, öğretmenlerin Fransız keşişlerden seçildiğini söylemiş ve bayram günlerinde birçok binanın üzerinde Fransız bayrağının dalgalandırıldığı bilgisini vermiştir.¹⁵⁶⁹

Ancak, özellikle Avrupalı bürokratların kontrolünde gerçekleşen bazı uygulamalar, Müslüman kesimin tepkisine yol açmıştır. Elçiler ve onlara hizmet eden diğer görevliler, sahip oldukları yetki ve rütbelerin halk tarafından da bilinmesi adına çeşitli uygulamalara yer vermişlerdir. Bunlardan en dikkat çekeni, evlerinden ayrılırken ya da evlerine girerken sahip oldukları rütbelere göre binaların girişlerinde bulunan büyük çanların görevliler tarafından çalınması olmuştur. Adolphus Slade, bir elçi için üç kez, bir bakan için iki kez ve rutin işlerden sorumlu görevliler için de birer kez bu çanların çalındığı bilgisini vermiştir. Böyle olduğunda çok da büyük bir yerleşke olmayan Beyoğlu'nda insanların gelen kişinin önemini ve görevini anladıklarını ifade eden seyyah; bazı günlerde ise çan seslerinin kurulu düzen nedeniyle aralıksız duyulduğunu, bu durumun da dini inançlarından dolayı çanı sevmeyen Müslümanları kızdırdığını dile getirmiştir.¹⁵⁷⁰

8.6. Çerkezler

Çerkezler, birçok açıdan Anadolu'daki en ilginç ırktır. Kafkasların Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından çok sayıda Müslüman Çerkez, Anadolu'ya göç etmiş ve bu topraklara yerleşmiştir. 1878 deki son savaşın ardından Bosna ve Bulgaristan'dan da Anadolu'ya göç olmuştur. Bu halkın yerleştiği köylere “*Muhacir Köy*” ismi verilmiştir.

Çerkezler, tıpkı diğer azınlık gruplar gibi bazı haklara sahiptirler ve bazı sorumlulardan da muaf tutulmuşlardır. Fred Burnaby, Yozgat ve civarında yoğun olarak ikamet eden Çerkezlerin askerlik görevinden muaf olduklarını belirtmiş; halkın savaş durumunda tüm sağlam erkeklerin askere katılacakları konusunda hükümete söz verdiğini ifade etmiştir.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁹Rolleston, *a.g.e.*, s. 46,47.

¹⁵⁷⁰Slade, *Records...*, s. 91.

¹⁵⁷¹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 192.

Çerkezler, geçimlerini çoğunlukla küçükbaş hayvancılık ile sağlama yoluna gitmişlerdir. Ellerindeki ürünleri, köylerinden ya da yakın bir ana yol üzerinden geçen kafilelere satmak suretiyle gelir elde etmeye çalışmışlardır. Fred Burnaby, Tokat – Sivas yolu üzerinde Çerkezlerin yaşadığı bir köyden geçtiklerini belirterek, yol kenarında bulunan birkaç kadının kendilerine tavuk ve kaz satmak için çaba gösterdiklerini, kırmızı et istemelerine karşın bulamadıklarını dile getirmiş; yüzleri açık olan kadınların sadece yumurta ve ekmek yiyerek yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmiştir.¹⁵⁷²

Tokat'ın doğusunda bulunan dağlık bölgede yaşayan Çerkez topluluğuna rastlayan bir başka seyyah Henry J. Van Lennep olmuştur. Terk edilmiş bir gümrük kulübesinde yaşayan bir aileden bahseden Lennep, bir dönem devletten aldıkları yardım ile ayakta kalmaya çalışan ailenin, yanlarında bulunan kölelerin çocuklarını Müslümanlara satmak suretiyle geçimlerini sürdürmeye çalıştıkları bilgisini vermiştir. Bölgede yapılanın aksine, işledikleri toprakları taşlarla değil de ağaç dallarından yaptıkları çitlerle çevrelediklerini belirten seyyah, yine benzer bir şekilde etrafını sardıkları mezarlıkları olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁷³

William Mitchel Ramsay ise ilginç bir tespitle bulunarak kendisi gibi Anadolu'yu ziyaret eden seyyahların yanında bulunan Türk yardımcılarını bir Çerkez köyüne sokmanın oldukça güç olduğundan bahsetmiştir.

Ramsay, "1888 yılında eşimle birlikte 6 saatlik bir at yolculuğunun ardından öğle vakti bir Çerkez köyüne ulaştık. Bir evin verandasına oturmamızın ardından uşaklarımız atlarımızı bağladı ve ortadan kayboldular. Etrafımıza toplanan bir grup Çerkez'le muhabbet ederek yaklaşık 3 saat vakit geçirdik. Çerkezlerin coğrafyaya yönelik doğal bir yetenekleri bulunmaktadır ve genel olarak zekidirler; bu nedenle de konuşkandırlar. Gitmek istediğimizi söyler söylemez, atlarımızı hazırlayarak yanımıza getirdiler, fazlasıyla samimi ve içtendiler. Köyden çıktıktan yaklaşık 100-200 metre sonra kendi atlarıyla aç, susuz ve mutsuz halde bizi bekleyen 2 uşağımızla karşılaştık.

¹⁵⁷²Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 277.

¹⁵⁷³Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 9.

*Bu karşılaştığım en dehşet verici durumdu.*¹⁵⁷⁴ ifadesiyle yaşadığı şaşkınlığı notlarına yansıtmıştır.

8.7. Çingener

Seyyahların verdiği bilgiler ışığında Çingenerin Anadolu'nun merkezi sayılabilecek ve günümüzde İç Anadolu Bölgesi olarak adlandırılan mevki ile Akdeniz Bölgesinin batısında kalan alanda ikamet ettikleri görülmektedir. Genellikle göçebe hayatı benimseyen çingener, erkek ve kadınlardan oluşturdukları gruplar eşliğinde dans ve müzik performansları sergilemek suretiyle geçimlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bunun dışında el yapımı bazı ev gereçlerinin imalatı da çingenerin meşgul olduğu bir diğer uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır.

William John Hamilton, Tokat çevresinde ilerlerken “*Aksaler*” isimli bir köyde hayvanlardan birinin hastalanması nedeniyle mola verdiklerini söylemiş; Oda'ya girdiklerinde içeride ikisi kadın olmak üzere bir grup Türkün oturduğunu ve kadınların yüzlerini örtme teşebbüsünde bulunmadıklarından çingene olabileceklerini tahmin ettiğini ve bu tahmininin doğru olduğunu belirtmiştir. Avrupa'da olduğu gibi Anadolu'da da çingenerin seyyar bir yaşam sürdürdüklerini vurgulayan Hamilton, bu kişilerin temel çalışma alanının elek üretimi olduğunu söylemiştir. Çay ve tütün içtikten sonra kadınların İspanyol danslarını andıran figürlerle ve yüksek müzik eşliğinde dans gösterisi yaptıklarını belirten seyyah Hamilton, figürleri yavaş bir vals olarak nitelendirmiştir.¹⁵⁷⁵

Fred Burnaby ise Yozgat'ta yıkık dökük evlerin bulunduğu bir mahallede evlerin önünde iyi görümlü çingenerin oturduklarını söylemiş; kendisine eşlik eden Vankovitch'in bu kişilerin dansçı olduklarını söylediğini ve kendileri için bir gösteri yapmak için anlaştıklarını dile getirmiştir.¹⁵⁷⁶ Akdeniz kıyılarındaki antik kentler üzerinde çalışma yapan Profesör Edward Forbes da çingener ile tanışma fırsatı yakalayan bir diğer seyyah olmuştur. Bayanların zerafetine dikkat çeken Forbes,

¹⁵⁷⁴Ramsay, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁵⁷⁵Hamilton, *Researches...*, s. 364.

¹⁵⁷⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 196,197.

bir grubun elindeki teflere vurgu yaparken, diğerlerinin de şarkılar söylediği bilgisini vermiştir. Çingene bayanların tıpkı Türk hemcinsleri gibi giyindiklerini söyleyen Profesör Edward Forbes, aralarındaki tek farkın tıpkı Hamilton'un ifade ettiği gibi yüzlerini örtmemeleri olarak göstermiştir. Erkeklerin giyimlerinin de Türkler ile uyumlu olduğunu belirten profesör, buna karşın hal ve hareketleriyle kolaylıkla çingene olduklarının anlaşılabilirdiğini belirterek; celeplik ve kalaycılığın Finike civarlarında yaşayan çingenelerin temel uğraşları olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁷⁷

8.8. Kürtler

Anadolu'nun farklı yörelerinde, özellikle merkez ve Doğu'sunda, Kürtlerin varlığı seyyahların notlarında görülmektedir.¹⁵⁷⁸ 19.yüzyılın ilk yıllarında çoğunlukla Kürtlerin ikamet ettikleri bölgeler, güvenli olmayan yerler olarak belirtilmişse de dönemin sonlarına doğru bu algının giderek ortadan kalkmaya başladığını söylemek doğru olur. Öyle ki, Ramsay, 1883 yılında Kürtlerin yaşadığı bölgeden geçerken bir otorite göstergesi olarak yanlarına aldıkları zaptiyenin, Kürtlerin son dönemlerde oldukça uysal olduğu ve burada seyahat etmenin fazlasıyla güvenli olduğu yönünde bildirimde bulunduğunu söylemiştir.¹⁵⁷⁹

Çoğunlukla dağlık bölgelerde yaşamayı tercih etmeleri, ulaşımın zor olduğu bu tarz yerlerde kervanlara müdahale eden bazı Kürt eşkıyaların varlığı ve bir dönem devlete vergi vermeyi reddedip asi bir tavır takınmaları, Kürtleri seyyahların gözünde tehlikeli bir topluluk olarak göstermiştir.

William Mitchel Ramsay, Ankara'nın güneyinde yüksek tepe ve ovaların bulunduğu Haymana yöresinde birkaç Kürt kabilesinin bulunduğunu söylemiş; bunların göçebe bir yaşam sürüp; genellikle bağımsız bir hayat tarzına sahip oldukları bilgisini vermiştir. Ramsay, buradaki topluluğu şu şekilde tanıtmıştır;

¹⁵⁷⁷Edward Forbes ve T. Spratt, *Travels in Lycia, Milyas and The Cibyratis*, Vol. I, John Van Voorst, London, 1847, s. 153.

¹⁵⁷⁸Ramsay, Ankara civarında rastladığı Kürt gruplara Fırat nehri yakınlarında da rastladığından bahsederken, Charles Wilkinson Erzurum'da, H.F. Lynch de Muş yöresinde Kürtlerin yaşadığı bilgisini vermiştir.

¹⁵⁷⁹Ramsay, *a.g.e.*, s. 115-116.

“Haymana Kürtleri, asi ve tehlikeli oluşları ile nam yapmışlardır. Bir dönem tamamıyla bağımsız olduklarını söylemek mümkün, çünkü kesinlikle vergi ödemezlermiş ancak günümüzde daha barışçıl ve anlayışlı oldukları söylenebilir.”¹⁵⁸⁰

Kürtlerin göçebe yaşamı benimsediklerine dair Charles Wilkinson’un derlemelerinde de bilgi mevcuttur. Oldukça fakir bir yaşam süren halk, kamışlardan örülen çadırlarda ikamet ederken, gıda ve giyecek anlamında da kısıtlı imkanlara sahip olmuşlardır. Wilkinson, Erzurum civarındaki vadilerde yaşadıklarını aktardığı Kürtlerin, buldukları yeri terk edecekleri zaman tüm eşyalarını ve çocuklarını öküzlere yükleyip ayrıldıklarını dile getirmiş; çocukların havanın soğuk olduğu dönemlerde bile çıplak dolaştıklarını ve sudan başka bir şey içmediklerini, zaman zaman gübreden yakılan ateşlerde ısıtılan sütle beslediklerini sözlerine eklemiştir.¹⁵⁸¹

Kürt erkekleri at yetiştirme ve ata binme konusunda oldukça iyi olmalarıyla ün yapmışken¹⁵⁸², kadınlar ise günlerinin büyük bölümünü tereyağı gibi süt ürünleri üretmekle geçirmişlerdir.¹⁵⁸³ Halkın Türkçeyi bilmediği, bu nedenle de seyyahların yanlarında bulundurdukları tercümanlar ile bu bölgede anlaşmada zorluk yaşadıkları ifade edilmiştir.¹⁵⁸⁴ Seyyahlar bu ırkın bazı özellikleri hakkında da bilgi vermişlerdir. Örneğin Charles Wilkinson, Kürtler arasında nişanlanmış genç bayanların burun deliklerinden birine hızma taktığını söylerken; fiziksel özellik olarak kadınların küçük gözlere, geniş ağızlara ve esmer tene sahip olduklarını belirtmiştir.¹⁵⁸⁵ H.F.B. Lynch ise Kürt kadınları fotoğraf çektirilmesine izin veren ilk Müslüman kadınlar olarak nitelendirmiştir.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸⁰Ramsay, *a.g.e.*, s. 115-116.

¹⁵⁸¹Wilkinson, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁵⁸²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁵⁸³Tozer, *Turkish...*, s. 257.

¹⁵⁸⁴Tozer, *Turkish...*, s. 257.

¹⁵⁸⁵Wilkinson, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁵⁸⁶Lynch, *a.g.e.*, s. 163.

9. SAĞLIK

19. yüzyıl, Türkiye’de tıbbın Batıya dönük ve modern görünümlü bir yapıya büründüğü dönem olarak dikkat çekmektedir.¹⁵⁸⁷ Birçok modern tıp kurumunun temeli atıldığı gibi, modern tıp eğitime de yine bu yüzyılda geçilmiştir. Bu gelişmeler özellikle başkent İstanbul ile İzmir gibi büyük yerleşim yerlerinde yaşanırken, Anadolu’nun geneline bakıldığında yeterli sayıda doktor olmadığı; insanların bazı çareler üreten kimselere doktor edasıyla yaklaşmalarından ve seyyahların doktor olabilme ihtimallerine bel bağlamalarından kolaylıkla yorumlanabilir.

Seyyahların, notlarında özellikle sahte doktor ifadesini kullanmaları ve zaman zaman bu kişileri ifşa etmeleri halk arasında profesyonel anlamda doktorluk mesleğinin icrasının zor olduğunun göstergesidir. Çoğunlukla kulaktan duyma bitkisel yöntemler ile çare üreten bu kişiler, bazen de insanların dini duygularını istismar etmek suretiyle çeşitli yöntemler denemişlerdir.

William Wittman, İstanbul, Pera (Beyoğlu) ve diğer civar yerleşkelerde, söylendiğine göre tıbbın farklı branşlarını icra eden yaklaşık 5 bin civarında insanın varlığından bahsetmektedir. Bu kişilerin farklı milletlerden kişiler olduklarını söyleyen seyyah, çoğunlukla Türk, Rum, Ermeni ve İtalyan olduklarını belirttiği grubun, tıp ve cerrahlik ilkeleri hakkında bilgisiz olduklarını özellikle ifade etmiştir. Wittman, Türkiye’de hemen herkesin bazı hastalıklar için kullandığı kocakarı ilacı olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁵⁸⁸

Seyyahlar, Türkiye’de bazı batıl inançlar ve dini yöntemlerle şifa aranmasına tanıklık etmişlerdir. Din görevlilerinden şifa bekleyenler olduğu gibi, üzerlerinde taşıdıkları ve içlerinde farklı şeylerin yazılı olduğu muskaların da bazı rahatsızlıkları iyileştirdiğine inanılmıştır. Robert Madden, eski Yunanlardan kalma “*Abrakadabra*” ifadesinin ateş için, Yahudiler tarafından da “*Abracalans*” kelimesinin diğer

¹⁵⁸⁷Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü öğrencisi Mehmet Demirel’in hazırladığı “İngilizce Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Sağlık Hayatı” Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Programı Doktora Tezi isimli çalışması, dönemin sıklıkla görülen hastalıklarını, tedavi yöntemlerini, doktorların tutumlarını ve toplum yaşantısını detaylı bir şekilde yansıtmaktadır.

¹⁵⁸⁸Wittman, *a.g.e.*, s. 49.

rahatsızlıklar için kullanıldığı bilgisini verirken; Türklerin de “*Bismillah*” ve Kur’an’dan bir kısım ayetleri yazmak suretiyle benzer bir yöntem denediklerini dile getirmiştir.

Robert Madden, bu tür eylemlerin arasında özellikle ciddi rahatsızlıklar için, en çok saygı duyulan ve başvurulanan, sultanın yıllık hediyesini kutsal topraklara götüren ve “*Hacı Deve*” olarak adlandırılan hayvanın üzerindeki örtüden bir parçanın hastaya getirilmesi olduğunu söylemiştir.¹⁵⁸⁹

19 yüzyıl boyunca belirli aralıklarla savaflara tanıklık eden Anadolu topraklarında, Batılı kuvvetlere hizmet eden ve görev gereği Türkiye’ye gönderilen özellikle İngiliz doktorların bulunması da önemlidir. Bu görevliler, kendi askerlerini tedavi ettikleri gibi, Türklere de yardımcı olmuşlardır.

İngiliz cerrah Charles Ryan, görev gereği geldiği Erzurum’da büyük bir hastane olduğunu ifade etmiş, Rusya ile savaş halinde olunması nedeniyle büyük bir hanın hastaneye dönüştürülmesi için kendisine sorumluluk verildiğini dile getirmiştir. Yeni Han olarak adlandırılan binayı 300 yataklı bir hastane haline getirdiklerini vurgulayan Ryan, üst kısımda bulunan geniş tavan penceresinin havalandırma ve aydınlatma için kullanıldığı, ısıtma için de iki tane büyük sobanın kurulduğu bilgisini vermiştir. Olumsuz hava koşulları ve savaş nedeniyle hastanenin sürekli olarak dolu olduğunu vurgulayan Doktor Charles Ryan, özellikle tifüs, ateş ve kan zehirlenmesi hastalıklarının görüldüğünü aktarmıştır.¹⁵⁹⁰

9.1. Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Christopher Oscanyan, Türklerin gelincik ve yilancık hastalığını kendilerine mahsus olarak tanımladıklarından bahsetmiştir. Gelincik teriminin genel olarak bir kırgınlık olduğu zaman kullanıldığını, yilancığın ise yüzde meydana gelen şiddetli ağrılar için de kullanıldığını belirten Christopher Oscanyan, gelincik hastalığının tedavi edilmesinde yıllardır bir ailenin söz sahibi olduğu bilgisini vermiş ve bu özelliğin nesilden nesile sürdüğünü belirtmiştir. Oscanyan, bir keresinde hazırladığı

¹⁵⁸⁹Madden, *a.g.e.*, s. 64,65.

¹⁵⁹⁰Ryan, *a.g.e.*, s. 327,330.

kırmızı nektar ile padişahı iyileştiren Meryem Kadının bu mesleğin ehli olarak kabul gördüğünü dile getirmiştir.

Christopher Oscanyan, Hz. Muhammed'in kızı Fatima'nın torunlarından olan Emirlerin Yılcık hastalığını iyileştirdiklerinin kabul gördüğünü ve yeşil sarık giyen bu kişilerin hastanın üzerine dualar okuduklarını, parmaklarının ucunda ise efsun olduğuna inanıldığını belirtmiştir. Christopher Oscanyan, hastalığın iyileşmemesi durumunda Emir'in etkisiz olduğunun kesinlikle düşünülmediğini, hastalığın gerçek yılcık hastalığı olmadığı ve bu nedenle düzelmediğinin konuşulduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹¹

Türkler, hastalıkların hemen hepsine iyi gelen bir yöntemden bahsetmişlerdir. Özellikle doğal kaynak sularının bulunduğu yörelerde sıklıkla başvurulan bu yöntem buhar banyosudur. Robert Madden, Türklerin hemen her hastalığın tedavisinde buhar banyosunu ilk başvurulan tedavi yöntemi olarak benimsedikleri bilgisini vermiştir. Madden, bu uygulamanın özellikle romatizmaya bağlı hastalıkların hızlıca iyileşmesinde etkili olduğunu ayrıca vurgulamıştır.¹⁵⁹²

William Wittman, buhar banyosu tedavisinden bahseden bir diğer seyyahdır. Kendisine, Asya kıtasında, İstanbul'dan bir günlük yol mesafesinde, Bursa adında bir şehrin olduğundan bahsedildiğini söyleyen Wittman, Bursa'nın kaplıca ve ılıcaları ile bilindiğini ve buradaki sıcak suların Türklerin genel olarak şikayetçi oldukları tüm rahatsızlıklara, özellikle de romatizmaya çok iyi geldiğini ifade etmiştir. Wittman, halkın özellikle Mayıs ayı geldiğinde iki – üç hafta süreliğine başkentten Bursa'ya gittikleri bilgisini vermiştir.¹⁵⁹³

Charles Mac Farlane ise Anadolu'nun Batısında, Çeşme yakınlarında kaynak suların ve hamamların olduğundan bahsetmiş; hasta insanların kullanımına sunulan değişik sıcaklıklardaki hamamların birinde romatizma hastalığı için gelen bir İtalyan gemi kaptanı ile karşılaştığını ifade etmiştir. Mucizevi etkiye sahip olduğu söylenen

¹⁵⁹¹Oscanyan, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁵⁹²Madden, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁵⁹³Wittman, *a.g.e.*, s. 99.

bu suların nedense ülke insanı tarafından pek değerlendirilmediğini sözlerine ekleyen Charles Mac Farlane, şifalı suyun bulunduğu köyde banyonun olmadığını bunun yerine umumi hamamların olduğunu söylemiştir.¹⁵⁹⁴

Türkiye'yi, uzun ömürlü insanların çokça bulunduğu bir ülke olarak tanımlayan Adam Neale, buhar banyolarının yaşlılığı önleyici bir etki yarattığını söylemiş; şarap ve benzeri alkollü içkilerden kaçınılmasının da midenin güçlü ve nitelikli kalmasına imkân tanıdığını belirtmiştir. Adam Neale, gut hastalığı, romatizma ve cilt rahatsızlıklarından kaynaklanan şikâyetlerin neredeyse yok denecek kadar az olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁹⁵

Türklerin alkolden uzak durmalarının vücutlarının sağlıklı olmasındaki en önemli etkenlerden biri olduğu çoğu seyyah tarafından dile getirilmiştir. William Wittman, tıpkı Adam Neale gibi bu tespiti yapan seyyahlardan sadece biridir. Wittman, Türklerin, diğer milletlerin yakalandığı çoğu hastalığa maruz kalmadıklarını vurgulayarak, ağrılar ve yaraların kolaylıkla iyileştirildiği bilgisini vermiştir.¹⁵⁹⁶ Bu durumun Türklerin alkol kullanmamalarına bağlayan Wittman, mayasıl ve uçuk gibi deri rahatsızlıklarına, özellikle kafa kısmında, rastlamanın oldukça yaygın olduğunu da altını çizmiştir.

William Wittman, Türkiye'de sık rastlanan hastalıklar arasında çocuklarda raşitizmi, yetişkinlerde de körlüğü söylemenin doğru olacağını iddia etmiştir. Gözlemediği kadarıyla akciğer rahatsızlıklarının hiçbir şekilde Anadolu'da rastlanan bir durum olmadığı bilgisini veren Wittman, grip ve astımla ilgili de çoğunlukla yaşlı insanlar arasında yaygındır ifadesini kullanmıştır.

Hazımsızlık ve diğer mide şikâyetleri de sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. William Wittman'ın aktardığına göre Türklerin yağlı yiyecekleri tercih etmeleri,

¹⁵⁹⁴Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 107.

¹⁵⁹⁵Neale, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁵⁹⁶Robert Madden, yaralanmalarda kavrulmuş incir uygulamasının en çok bilinen tedavi yöntemi olduğunu söyleyerek, kolay tedavi edildiği bilgisini vermiştir. bkz. Madden, *a.g.e.*, s. 65.

durgun yaşam tarzları, aşırı afyon ve tütün tüketimleri bu rahatsızlıkların artmasına sebep olmaktadır.¹⁵⁹⁷

Yukarıda söz konusu edilen hastalıklar Anadolu'nun bir çok bölgesinde görülebildiği gibi, belirli yerlere özel rahatsızlıkların olduğu da seyyahların notlarında vurgulanmıştır. Örneğin, Arundell, Köseler (Cuselare) köyünde çok fazla hasta insanla karşılaştıklarını dile getirerek, tıp bilgilerinin hastalığın teşhisini koyacak kadar iyi olmadığını söylemiş; hastaların hemen hepsinde benzer belirtilerin baş gösterdiğine vurgu yaparak, kulak arkasında, göğüste, eller ve ayaklarda tümör ve çıbanlar bulunduğu bahsetmiştir.

Köylülerin maruz kaldığı tek hastalık olan bu hastalıktan en çok kadın ve çocukların etkilendiği bilgisini veren seyyah, çabuk atlatılan bir vaka olmayan bu durumun söylendiğine göre yıllardır bu köyde görüldüğünün altını çizmiştir. Arundell, hastalığın temel nedenin suyun yetersizliği ve var olan suyun da kalitesizliği olabileceğini düşündüklerinden bahsetmiş; yanlarında bulunan haplara ek olarak köyün güneyinde bulunan kaplıcaların da hastalığın iyileşmesine faydalı olabileceğini köylülere ilettiklerini belirtmiştir.¹⁵⁹⁸

Arundell'in yöreye özgü hastalıklar anlamında verdiği bir diğer örnek Işıklı köyü ile ilgilidir. Köyde kaldıkları anda dinlenirken bir doktorun hastalarını muayene ettiğini gördüğünden bahseden seyyah; hem kadın hem de erkek hastası bulunan doktorun buraya özgü olan ve bacakların büyümesi ile baş gösteren fil hastalığını tedavi etmeye çalıştığından bahsetmiştir.¹⁵⁹⁹

James Silk Buckingham ise Urfa yöresinde hangi milletten olursa olsun tüm insanların maruz kaldığı bir cilt rahatsızlığından bahsetmektedir. İnsanların yüzünde döküntüler olduğu bilgisini veren seyyah; bu döküntülerin insanların yüzünde izler bıraktığını ve hatta erkeklerde sakalın çıkmasına bile engel olabildiklerini dile

¹⁵⁹⁷Wittman, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁵⁹⁸Arundell, *Discoveries...*, s. 101.

¹⁵⁹⁹Arundell, *Discoveries...*, s. 150.

getirmiştir.¹⁶⁰⁰ Su ve havanın etkisi olabileceği gibi, her kesimden insan tarafından oldukça fazla tüketilen buz ve ekmezsiz, tuzsuz tüketilen marulun buna neden olabileceğini de belirtmiştir.¹⁶⁰¹

James Ellsworth De Kay, İstanbul'daki bir Rum hastanesi ziyaretinde Dr. Giovanni isminde bir doktor ile sohbet etme şansı yakalamış ve bölgede sık görülen hastalıklar hakkında bilgi almıştır. Sıtma hastalığına oldukça az rastlandığını belirten seyyah, şehirde vuku bulan hastalığın civar köylerden getirildiğini belirtmiş; en yaygın hastalığın ise inflamatuvar göğüs ve bağırsak hastalıkları olduğunu ifade etmiştir. James E. De Kay, bu hastalıkların yanı sıra ödem ve romatizmaya da oldukça fazla rastlandığı bilgisini de vermiştir.¹⁶⁰²

George Rolleston, her türlü göz hastalıklarına İzmir'de rastlamanın mümkün olduğundan bahsetmiştir. Rolleston, iki tür oftalmik rahatsızlığın etkilerinin göz kapaklarının dışı dönmesi, kirpiklerin içe dönmesi ve ihmal edilen göz iltihabının yol açtığı anormallik olduğunu belirterek, bu konuda uzman olmayan kişilerin, hatta yoldan geçen hemen herkesin hastalık çok sık vuku bulduğu için kolaylıkla fark edilebildiğini belirtmiştir. George Rolleston, gözyaşı kesesindeki düzensizliklerin neden olduğu rahatsızlıklara da ayrıca burada yaygın olarak rastlandığını söylemiştir.¹⁶⁰³

Tedaviler hakkında bilgi vermek gerekirse, Türklerin belirli alışkanlıklarından söz edilebilir. Birçok seyyahın dile getirdiği şifalı sulara girilmesi yönteminin dışında, hastalıkların türlerine göre alınan bazı önlemlerden bahsetmek mümkündür. Charles Leonard Irby, Anamur istikametine doğru giderlerken kendisi ile birlikte grubundaki herkesin yüksek ateş ve dizanteri hastalığına yakalandığını, bu nedenle planladıkları geziyi tamamlamaktan vazgeçip aceleyle tıbbi destek alabilmek adına Kıbrıs'a doğru yöneldiklerini söylemiştir. Seyyah, kendilerine eşlik eden rehberin, yüksek ateşini

¹⁶⁰⁰James Silk Buckingham'ın Urfa yöresinde rastladığı bu cilt hastalığının yörede Şark Çıbanı olarak tabir edilen hastalık olma ihtimali oldukça yüksektir.

¹⁶⁰¹Buckingham, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁶⁰²De Kay, *a.g.e.*, s. 367.

¹⁶⁰³Roleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

düşürmek ve rahatlamak adına ucu sivriltilmiş ve bu amaç için kullanılan bir çivi ile kanını akıttığı bilgisini vermiştir.¹⁶⁰⁴

Yine Anadolu'da sıkça görülen Tüberküloza karşı Türklerin meşhur bir tedavi yöntemi uygulamasına rağmen, tüberkülozun ölümcül bir hastalık olduğunu dile getiren Adam Neale, hastalığın tedavi edilmesi için ismini net olarak söyleyemediği bir miktar taneli bitkinin hap şekline getirilerek günde birkaç kez hastaya verildiğini belirtmiştir.¹⁶⁰⁵

Adam Neale, Doğu milletlerinin her zaman için terementin ve belesan yağına değer verdiklerine vurgu yapmıştır. Mekke'ye özgü belesan yağının Türkler tarafından mide ve diğer iç organ rahatsızlıklarına karşı bir ilaç olarak tercih edildiği bilgisini veren seyyah; bu maddeleri katkısız ve saf bir halde bulmanın çok zor olduğunu ve fiyatının oldukça pahalı olması nedeniyle de diğer tedavi yöntemleri arasında oldukça önemli bir yere sahip olduklarını belirtmiştir.¹⁶⁰⁶

Seyyahlar, hasta insanların bakımsızlıktan kaynaklanan nedenlerle hayatlarını kaybettiklerini gündeme getirmiştir. Özellikle, kadınların bu konuda çeşitli nedenlerle yetersiz kaldıklarını dile getiren seyyahlar, bazı hastalıkların öldürücü olmamalarına rağmen, yeteri derecede yardım edilmemeleri nedeniyle durumlarının ciddileştiğine tanıklık etmişlerdir.

Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa'da cilt hastalıklarının sıklıkla görüldüğünü belirterek, hastalığın yerli halk ve özellikle de çocuklarda sıklıkla görüldüğünü vurgulamış; bunun nedenini de iklim koşulları ile sağlıksız yiyecekler olarak açıklamıştır. Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa'da bir Ermeni kadın ile sohbet ettiğini, kadının biri 4 diğeri 7 yaşında olan iki çocuğunun da yüzlerinde yaralar çıktıktan kısa bir süre sonra öldüklerini belirtmiştir.¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰⁴Irby, *a.g.e.*, s. 528, 529.

¹⁶⁰⁵Neale, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁶⁰⁶Neale, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁶⁰⁷Schneider, *a.g.e.*, s.43-46.

9.1.1. Sıtma ve Humma

Anadolu'da yaygın görülen bazı hastalıklar bulunmaktadır. Bunlardan en çok karşılaşılanı sıtmadır. Seyyahlarda da çoğu zaman görülen bu hastalık, kişinin dinlenmesi ve kinin kullanması suretiyle iyileştirilmiştir. William Mitchel Ramsay, 1884 yılında gerçekleştirdiği seyahati esnasında aniden ateşlendiğini ve dinlenmek için köyün birinde mola verdiklerini belirtmiş, yardımcısını da acilen çay, su ve kinin bulması için gönderdiğini ifade etmiştir.¹⁶⁰⁸ William Mitchel Ramsay'ın notlarından 19. yüzyılın sonlarına doğru köylerde kinin temin edilebildiği ve sıtmanın tedavi edilebildiği anlaşılmaktadır.

Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa'da sıtma hastalığının sıklıkla görüldüğünden bahsetmiş; hastaların diyet yapması gerekirken istekleri üzerine meyve ile beslendiklerini, özellikle ham, olmamış meyvelerin verilmesinden dolayı da hastalığın daha da kötüleştiğini belirtmiştir.¹⁶⁰⁹

Sıtmanın görülmesinde coğrafi konumun etkisinin de olduğu Humpry Sandwith'in verdiği bilgilerde ortaya çıkmıştır. Seyyah, hastalığın Erzurum'da görülmediğini, görülse bile etkisinin yumuşak olması nedeniyle halk tarafından bilinmediğini söylemiştir. Humpry Sandwith, şehrin deniz seviyesinden 7.000 fit yüksekte olmasının bunda etkisi olduğunu belirtmiştir.¹⁶¹⁰

William Ainsworth, Kastamonu'da genellikle yüksek ateş, bir başka ifadeyle sıtma hastalığının baş gösterdiğini belirterek, bu yörede sıtmanın son derece ölümcül bir hal aldığını özellikle vurgulamıştır. William Ainsworth, tıpkı Humpry Sandwith gibi deniz seviyesinden 2.350 feet yükseklikte, karın iki ay boyunca toprak üstünde kaldığı ve yazları çok sıcak olan şehrin coğrafi ve iklim özelliklerinin hastalığın nedeni olarak göstermiştir.¹⁶¹¹

Humpry Sandwith, ateşli hastalığın Anadolu'da özellikle de Karadeniz kıyılarında yoğun olarak görüldüğünü, bu hastalığın tedavisi için kinin kullanıldığını

¹⁶⁰⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁶⁰⁹Schneider, *a.g.e.*, s.43-46.

¹⁶¹⁰Sandwith, *a.g.e.*, s. 57,58.

¹⁶¹¹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 84.

söylemiştir. Seyyah, hastalıktan bir kez kurtulan hastaların mutlaka takip edilmesi ve tedavinin devam ettirilmesi gerektiğini ifade etmiş; yapılmaması halinde tekrardan baş gösterdiğini ve sıklıkla nöbete yakalandıklarını dile getirmiştir.

İnsanların kendi aralarında sülfat olarak adlandırdıkları kininin değerini iyi bildiklerinden bahseden Humpry Sandwith, ancak bu maddenin fakir halkın alamayacağı yüksek fiyatlardan satıldığını söylemiş; Kürtlerin bu hastalıktan kurtulmak için aşırı kusmayı sağlayan ve vücudu arındıran kaynatılmış sumak içtikleri bilgisini vermiştir.¹⁶¹²

Charles Thomas Newton, Didim’de gerçekleştirdiği çalışmalara sıtma salgını nedeniyle ara vermek durumunda kaldığından bahsetmiştir. 1857 yılı Ekim ayında bölgede olan seyyah, Didim’in yılın bu zamanında oldukça kötü bir yer olarak anıldığını belirtmiş ve yanında yeterli miktarda kinin (sıtma ilacı) bulundurduğu için sorunsuz bir şekilde Bodrum’a geri dönebildiğinden bahsetmiştir.¹⁶¹³

Henry J. Van Lennep, Samsun’un, sivrisineklerle bulaşan bir başka hastalık olan “Humma” hastalığı ile meşhur olduğunu belirtmiş; yaz boyu süren yağışların killi toprakla birleşmesi, kasabanın kuzey batısında oluşan bataklıklar gibi etmenlerin bu hastalığa neden olduğunu vurgulamıştır. Hummanın Temmuz ayının ortası ile sonu gibi baş gösterdiğini söyleyen Van Lennep, kasabada yaşayan her kişinin eninde sonunda hastalığa yakalanacağını bildiğini, Ekim ayına gelindiğinde hastalığın kötüleştiğini ve birkaç gün içinde kurbanlarını aldığını dile getirmiştir.

Anadolu’nun liman kentlerinde humma hastalığının yaygın olarak görüldüğünü belirten Henry j. Van Lennep, Mersin’de de aynı durumun söz konusu olduğunu, ancak insanların buradaki bataklıkları kurutmak için hiçbir çaba göstermediklerini belirtmiş; Trabzon’da ise bu hastalığın görülmediğini özellikle ifade etmiştir.¹⁶¹⁴

¹⁶¹²Sandwith, *a.g.e.*, s. 57,58.

¹⁶¹³Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s.159.

¹⁶¹⁴Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s.41.

Charles Mac Farlane, İzmir’de Avrupalıların “*Les Jardins*”¹⁶¹⁵ olarak adlandırdıkları bir varoş semtinde sıtma, ateş ve enfeksiyona yol açacak her koşulun yer aldığını söylemiştir. 1827 yılı yazında bu bölgede ve kasabanın daha alt kesimlerinde yaşayan Hıristiyanların ölümcül ateşin kurbanı olduklarını belirten seyyah, bölgede bir dizi yeşile dönmüş suyolu gördüğünü; içindeki suyun durağanlaştığını, suyollarının otlarla kaplandığını ya da aşırı sıcaktan dolayı tamamen kurduğunu ve hastalıkların bunlardan kaynaklandığını ifade etmiştir.

Doktor olması hasebiyle hastalığın oluşum ve tedavisi ile ilgili oldukça önemli detaylar paylaşan Rolleston, bu koşulların, hiç bir Avrupalının ateşten büzülerek uyuyamadığı Efes’te, Tarsus’un limanı olan Mersin’de¹⁶¹⁶ ve ünü Efes’ten bile çok daha kötü olan Halep’in limanı İskenderun’da mevcut olduğunun altını çizmiştir. Bu üç yerdeki yöresel hastalığın geçmişini karşılaştırarak ateşli sıtma hastalığının ortaya çıkışında rol oynayan nedenler olarak; bitkilerin çok olması, sıcaklık ve bataklıkların kurumasına neden olan güneşin etkisi gösterilebileceğini söyleyen George Rolleston, bu anlamda Efes’te yılın en berbat mevsimlerinin ilkbahar ve sonbahar olduğunu; Mersin ve İskenderun’da ise Temmuz ve Ağustos aylarının en kötü dönem olarak göze çarptığını iddia etmiştir. Özellikle Mersin ve İskenderun’da, bahsedilen iki aylık sürede hiç kimsenin konaklamadığını; ya iç kısımlara, dağlara doğru gittiklerini ya da karşıya Kıbrıs Adasına geçtiklerini söyleyen Rolleston, nüfusun yetersiz beslenen ve kötü giyinen kesiminin bu hastalıktan diğer hastalıklara oranla çok daha fazla etkilendiklerinin altını çizmiştir.

Rolleston, iç kısımlardaki bazı askeri karakollarda sıtma kaşeksisi (sıskalığı) görüldüğünden bahsederek, bu kişilerin çok kötü beslenip çok az para aldıklarını söylemiş; vücutlarının müzmin kansızlık ile kan hücrelerinin gerektiği gibi

¹⁶¹⁵Yahudi Mahallesi verilen isimdir.

¹⁶¹⁶William Barker, özellikle Temmuz ve Ağustos aylarında Tarsus ve çevresinin kötü kokulara maruz kalmasıyla sıtma salgınının baş gösterdiğini söylemektedir. Seyyah, hastalığın temel nedenini, kasabaya birkaç mil mesafede bulunan ve önceleri denizle bağlantısı bulunan kurumuş bir göl olarak göstermiştir.bkz. Barker, *a.g.e.*, s. 114.

oluşamamasından kaynaklanan “*hematopoiezin*” (dalak rahatsızlığı) belirtilerini net bir şekilde gösterdiğine vurgu yapmıştır.

George Rolleston, hastalığın etkisinde olan kişilerdeki belirtileri şu şekilde özetlemiştir; “*Ödemli bacakları, kalplerinde ritim bozuklukları ve dalak rahatsızlığının etkisiyle oluşan sararmış bir tenleri vardır.*”¹⁶¹⁷

George Rolleston, aralıklarla baş gösteren hastalığın en şiddetli anında bile kinin ile kontrol altına alınabildiğini belirtmektedir. Fakat rahatsızlığın tedavisi için gerekli olan bu ilacın yüksek dozunun aşırı maliyetli olmasının, buna asıl ihtiyacı olan yoksullar için sürekli külfet oluşturduğunu ve bu yüzden de bu kesimin ilaçtan yeterince yararlanamadığı bilgisini vermiştir.

Kinine ulaşmanın zor olması, günümüzde alternatif tıp olarak adlandırılan dönem itibarıyla da başlıca tedavi yöntemi olarak kabul gören bitkisel çözümleri gündeme getirmiştir. Rolleston, halkın zeytin yapraklarının kaynatılmasıyla elde ettikleri özün, belirli bir derecede ateş düşürücü etkiye sahip olduğunu ve bunun özellikle Anadolu’da yaşayan yoksul kesim tarafından kolaylıkla elde edebileceği bir ilaç olarak benimsendiğini dile getirmiştir.

George Rolleston, acı bitkilerin hepsinin bu tarz ateşli hastalıklar üzerinde işe yarar etkisi olduğunu altını çizmiş; hatta kantaron ve amber kabuğunun bile bu durumlarda halk tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.

Rolleston, bir başka tedavi şekli olarak, kinkona ağacının kabuğundan elde edilen ve sıtma hastalığı üzerinde özel bir etkisi olan alkaloid kininin kimyevi etkisini göstermiştir. George Rolleston, diğer acı bitkilerin kimyasal açıdan yoksun olmalarının tedavi edici olarak değerlendirilmeler bile hastalık üzerine hafifletici etki yaratmaları bakımından ve tabiatın iyileştirici güçleri olmaları bakımından önemli olduğunu dile getirmiş; zeytin ağacının kabuğundan ve yapraklarından kimyasal etkisi

---

¹⁶¹⁷ Roleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

olan bir maddenin elde edilebileceğinin umulduğunu fakat henüz bu yönde bir gelişmenin elde edilemediğini de sözlerine eklemiştir.

Rolleston, ülkedeki doktorlar tarafından uygulanan tedavi hakkında da bilgi vermektedir. Hastaya dört ya da beş saatte bir her saat başı 4-6 gr kinin ilacı verildiğini ifade eden seyyah, doktorların belli bir süre geçene kadar hastaya kinin vermediklerini ve böyle yüksek miktarlarda ilaç verme işine düşük dozların etkili olmadığı durumlarda yaşadıkları deneyimlerine güvenerek başladıkları yönünde bilgi vermiştir.¹⁶¹⁸

9.1.2. Tifo (Tifüs)

Bu rahatsızlık hakkında George Rolleston'un tespitleri önem taşımaktadır. Hastalığın yerli bir hastalık olmadığına vurgu yapan Rolleston, mutlaka farklı bölgelerden taşınmış olduğuna kanaat getirmekle birlikte¹⁶¹⁹, çevresel bazı koşulların hastalığın şiddetli seyretmesine imkan verdiğini de özellikle belirtmiştir.

Rolleston konu ile ilgili değerlendirmelerini şu şekilde paylaşmıştır;

“Tifüs, İzmir’e özgü bir hastalık değildir. Kırım’dan buraya gelmeden önce burada yaşayanlar tarafından bilinmiyordu ve geldiğinde de İngiliz Hastanesi duvarlarının ötesine geçmeyi başaramadı. İngiltere’de yaygın, Fransa’da daha yaygın ancak en yaygın olarak kamplarda görülen tifüsün bir başka türü olan ve “Tifo” olarak adlandırılan hastalığın elverişli şartların bir arada bulunduğu bu bölgede doğmuş olabileceğine inanmamıza neden olacak sebepleri gördük.

Dünyanın bu bölümünde sıtmanın etkisiyle daha da kuvvetlenen bu şartları, çürümüş hayvansal maddeler ve özellikle de geceleri dökülen pislikler oluşturmaktadır. İkiz kardeşi tifüste olduğu gibi bu hastalığın kolaylıkla insandan insana bulaştığını düşünmüyoruz. Aksine, bir düzeliş bir kötüleşmesiyle, uzunca bir

¹⁶¹⁸Rolleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

¹⁶¹⁹İzmir’de görevli İngiliz-İsviçre Ordusu askerlerinin arasında meydana gelen ölümlerin büyük bir bölümünün ‘Ateşli Tifo (Karahumma)’ hastalığı olduğunu belirten Rolleston, hastalığın öncelikle, bir askeri gemi olduğu için her ne kadar temizliğe dikkat edilse de aşırı derecede kalabalık olan ve hiç aralıksız uzun bir süre yoluna devam eden “Ripon” adlı buhar gemisinden inen taburda görüldüğünü söylemiştir. bkz. Rolleston, *a.g.e.*, s.57-69.

süre devam etmesiyle, tuhaf döküntülere yol açmasıyla ve son olarak da sebep olduğu lokal lezyonlarıyla tifüsten farklılık göstermektedir.

Ateşlenme şeklinde yaklaşık üç hafta kadar sürmektedir. Bir taraftan bu süre dolmadan kesin bir iyileşme olması çok nadir görülen bir durumken diğer taraftan da bu zaman aralığının son anlarına doğru bile hastanın çeşitli komplikasyonların etkisinin aksine ateşin şiddetli etkisiyle kötüleştiği durumlara rastlamak da mümkündür. Tifüsten farklı duran bu hastalık aynı açıdan bakıldığında bu ülkede görülen sürekli ateşin bir türü olan ve dört ila beş günlük kısa bir süre zarfında sık sık ölümle sonuçlanan, Akdeniz Humması (ateşi) olarak da bilinen hastalıktan kolaylıkla ayırt edilebilir.¹⁶²⁰

Humphry Sandwith, Anadolu'nun Doğu'sunda gerçekleştirdiği gezisi sırasında bu hastalığın varlığından haberdar olmuştur. Ölümcül bir hastalık olduğunu dile getiren seyyah, Tifus hastalığının ve buna bağlı ölümlerin Erzurum'da çok olduğuna vurgu yapmış; evden dışarı çıkmayan ve temiz havayla buluşamayan kadınlar arasında yaygın olduğu bilgisini vermiştir.¹⁶²¹

9.1.3. Veba

19.yüzyılda oldukça öldürücü olan veba hastalığına Anadolu'da sıkça rastlandığı seyahatnamelerde konu edilmiştir. Özellikle nüfusun kalabalık ve coğrafyanın sağlıksız olduğu bölgelerde sıklıkla rastlanan bu hastalık sonucu sayısız

¹⁶²⁰Rolleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

¹⁶²¹Sandwith, *a.g.e.*, s. 62.

ölümler yaşandığı gibi,¹⁶²² hastalığın hafif hissedildiği ve kısa sürede ortadan kaybolduğu zamanlar da yok değildir.¹⁶²³

Gerek halkın deneyimlerinden yola çıkarak vardığı kanı, gerekse yerli yabancı doktorların ifadeleri, hastalığın temas yoluyla bulaştığı şeklindedir. Ancak, bazı bölgelerde virüsün soluma yoluyla bulaştığına inananlar da bulunmaktadır. Eliza Cheney Abbot Schneider, vebanın Bursa şehrini belirli aralıklarla şiddetli bir şekilde vurduğunu söylerken; bir günde 800 kişinin ölümüne yol açan hastalığın bulaşma şekliyle ilgili iki ayrı düşüncenin hâkim olduğunu belirtmiştir. Halkın bir bölümünün, virüsün bulunduğu havayı kirletmesiyle yayıldığına inandığını söyleyen seyyah; diğerlerinin ise hasta kişiyle temas sonrasında hastalığın bulaştığını savduklarını dile getirmiştir.¹⁶²⁴

Hastalığın yayılması ile ilgili olarak İzmir’de görev yapan Doktor George Rolleston’un tespitleri oldukça önemlidir. Rolleston;

“Ortaya çıktığı her durumda mikrobunu temas yoluyla bulaştırdığı ve olumsuz koşulların bulunduğu yerlerde hızlı bir şekilde yayılan bu hastalık, dünyanın bu bölümünü etkilediğinde insandan insana soluk alıp verme ile değil sadece bedensel temasla bulaşmaktadır. İş sebebiyle o dönemlerde hemen hemen terk edilmiş olan şehre gelenler, hasta bir insana temas etmedikleri sürece, hatta bu hastalıktan dolayı ölmek üzere olan birinin birkaç adım yanına bile gelseler ondan tamimiyle korunurlardı. Tüm bu önlemleri ihmal eden Türkler ve Yahudiler, Frenklere oranla çok daha fazla zarar görmüşlerdir. Fransızların kolera salgınları ortaya çıktığında

¹⁶²²William Turner, hastalığın durmasıyla birlikte İstanbul’u dolaşma imkânı yakaladıklarından bahsetmiş; hastalığın nüfusun çoğunu yok ettiği gerçeğiyle karşı karşıya kaldıklarını ve bu durumun oldukça korkutucu olduğunu dile getirmiştir. Evlerin tamamıyla boşaltıldığı sokaklardan geçtiklerini belirten Turner, mezarlıklardaki yeni kabirleri gördükçe ölüm oranının ne kadar yüksek olduğunu anladıklarını söylemiştir. William Turner, Babîâli’nin, hastalığın durmasıyla birlikte en gerçekçi hesaplamayla ölüm oranlarını duyurduğundan bahsederek; Buna göre, 220.000 Türk, 40.800 Ermeni, 32.000 Yahudi, 28.000 Yunan, 50 Halepli, 80 Adalı, 25 Frenk olmak üzere toplamda 320.955 kişi hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Bu hesaplama Boğaz’ın Karadeniz’e kadar olan kesiminde, her iki yakada bulunan köy ve kasabaları içermektedir ve kesinlikle abartılmamıştır. bkz. Turner, *a.g.e.*, s. 75-77

¹⁶²³William Turner, Vebanın bulaşıcı bir hastalık olmadığını sadece birebir temas ile başkasına geçtiğine vurgu yaparak bir önceki yıla oranla İstanbul’a bir kez daha uğrayan hastalığın şiddetli bir etki yaratmadığı bilgisini vermiştir. Turner, *a.g.e.*, s.75.

¹⁶²⁴Schneider, *a.g.e.*, s.43-46.

*hiçbir şekilde korunamadıklarını göz önünde bulundurduğumuzda bu dikkate değer bir özellik olarak göze çarpmaktadır. Ciltleri iyiden iyiye yağa bulan ve sonuç olarak zehrin vücutlarına girmesi normale göre daha zor olan yağ taşıyıcıları, ihmalkâr Türkler de olsalar, hastalıktan korunmuşlardır. Benzer bir gözlem de Mısır'da yapılmıştır. Sabun kazancıları ve baca süpürgecileri de aynı petrol taşıyıcıları gibi bu hastalıktan korunmuşlardır.*¹⁶²⁵ şeklinde tespitlerini paylaşmıştır

Seyyahların notları incelendiğinde, hastalığın yayılmasını tetikleyen belli başlı bir kaç hatalı davranışın bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunların en başında hasta kişilerin eşyalarının Yahudiler tarafından pazarlarda satılması gelmektedir. William Turner, bu hastalığın ölümlerin kıyafetlerinin pazarlarda satılması ve kış mevsimi boyunca sandıklarda tutulup ardından tekrar kullanılması nedeniyle süreklilik gösterdiğini iddia etmiştir.¹⁶²⁶ Bununla birlikte, gerektiği kadar temizliğe dikkat edilmemesi, ticaret yapma kaygısının her şeyin önüne geçmesi ve bazı geleneklerden vazgeçilmemesi de hastalığın yayılmasına neden olmuştur.¹⁶²⁷

Adam Neale, Paskalya öncesinde Rum kilisesinin başlattığı perhizin, sağlıksız beslenmenin ortaya çıkmasına ve böylece İstanbul'da halkın veba gibi salgın hastalıklara maruz kalmasına neden olduğunu belirtmiştir. Seyyah, perhizlerinde ölçsüz davranan ve temizliğe dikkat etmeyen, aynı zamanda ticari alışkanlıklarından da vazgeçmeyen Rum, Ermeni ve Yahudilerin, Müslümanlara nazaran bu hastalığa çok daha fazla maruz kaldıklarını söylemiştir.¹⁶²⁸ Son olarak, özellikle Türklerde rastlanan ve hasta kişilerle iletişimin kesilmemesi ve kadere olan inançtan yola çıkarak hastalığa karşı önlem alınmaması durumunun da hastalığın şiddetli seyretmesinde

¹⁶²⁵Roleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

¹⁶²⁶Turner, *a.g.e.*, s. 75-77.

¹⁶²⁷William Ainsworth, Ankara'ya dört saat mesafede bulunan Emir Yaman Köyü'ndeki büyükbaş hayvanlar arasında bir salgın vuku bulduğundan bahsederek, köy genelinde evlerin önlerinde ölü hayvanların bulunduğunu ve çürümeye terkedildiklerini ifade etmiştir. Bu durumun tembellik ve dini inançların da etkisiyle bir önyargı oluşturduğunu söyleyen Ainsworth; bu nedenle de halkın ölen evcil hayvanlarını yerlerinden kıpırdatmadığını, ancak yöresel veba salgınlarının bu nedenle ortaya çıkmış olabileceğini de sözlerine eklemiştir. (bkz. Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 137.) Adam Neale, benzer bir ifade kullanarak hayvanlarda baş gösteren ölümcül bir hastalığın ardından vebanın ortaya çıktığını belirtmiştir. bkz. Neale, *Travels...*, s. 213.

¹⁶²⁸Neale, *Travels...*, s. 211.

etkili olduğu kanaatine varılmıştır. William Turner, Türklerin gelenekleri göz önünde bulundurulduğunda nüfusun tamamıyla ortadan kalkmamasını gerçekten bir mucize olarak değerlendirmiştir. Çünkü Turner'ın ifade ettiğine göre veba hastalığı taşıyan birisi kesinlikle arkadaşları ve yakınlarından kaçınmaya gerek duymamıştır. Bununla birlikte vebadan ölen birisi mezarlığa götürülürken de tabutu sokakta gören Türkler onu en azından birkaç adım taşıyabilmek için girişimde bulunmaya gayret göstermişlerdir.¹⁶²⁹

Adam Neale, yayılma sürecinde hastalığın ilk olarak Rum ve Ermenilere bulaştığı, sonrasında Yahudileri etkisi altına aldığı ve son olarak da Türkleri etkisi altına aldığını söylemiştir.¹⁶³⁰

Aslına bakılırsa bu elim hastalığın bir takvimi bulunmaktadır. 30 yılı aşkın süredir İstanbul'da ve İzmir'de doktorluk yapan Murdoch Mackenzie, hastalığın Mart ayının ortalarında baş gösterdiğini ve Eylül'ün ortasında etkisine ara verdiğini ifade etmektedir. Mısır'dan hareket eden gemilerin Mart'ın sonu ile Mayıs'ın başı arasında İstanbul limanına ulaşmasından ve Rum kilisesinin başlattığı perhizin de bu döneme denk gelmesinden dolayı, vebanın özellikle bu zamanlarda ortaya çıktığı vurgulanmıştır.¹⁶³¹ Adam Neale bu zamanlamayı şu şekilde dile getirmiştir; "*Hastalık genellikle ilkbahar mevsiminde İstanbul'da ortaya çıkar, son baharda durur, kış mevsiminde uykuya geçer ve bir sonraki yılın başlamasıyla birlikte tekrar kendini gösterir.*"¹⁶³²

William Turner, Aralık ayında havaların soğumasıyla bir süre ara veren hastalığın çok öldürücü etkisiyle kısa sürede tekrar ortaya çıktığını ve ilkbahara kadar sürdüğünü ifade etmiştir. Virüsün, sürekli bir soğuk iklim tarafından yok edilebileceği için onu durduracak tek çarenin Türkiye'nin kuzeyi olduğunu iddia eden seyyah; Mısır ve diğer güney bölgelerinde, benzer derecede yok edici özelliği olan aşırı sıcakların da virüsün yayılmasına engel olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³³ George Rolleston, bu iddiayı

¹⁶²⁹Turner, *a.g.e.*, s. 75-77.

¹⁶³⁰Neale, *Travels...*, s. 212.

¹⁶³¹Neale, *Travels...*, s. 212.

¹⁶³²Neale, *Travels...*, s. 211.

¹⁶³³Turner, *a.g.e.*, s. 74-75.

destekleyecek bir bilgi vermiş; İzmir'deki veba salgınlarının Haziran ayının belirli bir gününden önce sona erdiğini gözlemleyerek yüksek seyreden sıcaklığın istisnalar haricinde insandan insana geçebilen hastalıkların varlığına ters etkide bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁶³⁴

Türkiye'de devletin ve yaşayan farklı milletlerden halkın, hastalığa karşı aldıkları tedbirler seyyahların notlarında yer almıştır. Üzerinde durulan ilk başlık karantina uygulamasıdır. Karantina, veba salgınlarının vuku bulduğu dönemlerde özellikle baş vurulan ve bir takım prosedürleri olan uygulamadır. Karantina koşullarının sıkı tutulduğu ve devlet tarafından kontrol edildiği dönemler olmakla birlikte, hastalığın ciddiye alınmadığı, hatta bazı devlet politikalarının gündemden düşürülmesi adına ortaya çıkarıldığı şeklinde algıların yaratıldığı ifade edilmiştir.¹⁶³⁵ Örneğin Adam Neale, Türkiye'de karantina gibi önlemlerin olmadığını iddia etmektedir. Bu uygulamaların baskıcı rejimin çıkarlarına ters düştüğünü söyleyen seyyah, bunun yanında açlıkla mücadele için geniş tahıl ambarlarına, kalabalık bir kolluk kuvvetine ve yüzlerce ek yapıya ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş; bunların hiçbirinin Müslüman bir ülkede bulunmadığını dile getirerek, devletin diğer devletler gibi kendisinin yıkılması yerine halkın yok olmasını tercih edeceği bilgisini vermiştir.¹⁶³⁶ Öyle ki, bazı zamanlarda köyler karantina uygulamasının gerekliliğine kendileri karar vermiştir. Charles Fellows, Aydın yöresindeki Karya Antik kentinin bulunduğu bölgede veba salgını nedeniyle insanlarla fazla diyaloga girmediklerini, köylülerin kendi başlarına karantina uygulaması başlattıklarını, hatta Türklerin bile karantina bölgesi oluşturduklarını söylemiştir.¹⁶³⁷

Her ne kadar seyyahların bazılarında göre Türk devleti, karantina konusunda yeteri kadar itina göstermemiş ve hastalığın yayılmasına imkan tanımışsa da

¹⁶³⁴Rolleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

¹⁶³⁵William Turner, İstanbul'a gelir gelmez vebanın şehirde kendisini gösterdiğini ve hızla yayıldığını ifade ederek, ilk aşamada bu durum hakkında net olmayan açıklamaların yapıldığı ve önemsizmiş gibi bir intiba yaratıldığı bilgisini vermiştir. Hatta Rusya ile Türkler arasında yapılan son barışın gözden düşürülmesi adına böyle bir haberin yayıldığını düşünenlerin bile olduğunu dile getiren Turner, bunun, vebanın genellikle yapılan bir barıştan sonra patlak verdiğine inanan bir grup için hâkim bir düşünce olduğunu altını çizmiştir.bkz. Turner, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁶³⁶Neale, *Travels...*, s. 211.

¹⁶³⁷Fellows, *A Journal...*, s. 264.

uygulamaya konulmuş bir takım kuralların bulunduğu da bir gerçektir. Özellikle gümrük noktalarında karantina odaları kurulmuş ve belirli bölgelerden gelen kişiler mutlaka karantinaya alınmıştır.¹⁶³⁸ William Barker, ellerinde tezkeresi olan, biri Halep diğeri de İskenderiye'den gelen iki kişinin Adana girişinde görevliler tarafından durdurulduklarını dile getirerek; bu kişilerin son birkaç gündür birlikte seyahat etmeleri göz önünde bulundurulmadan Halep'ten gelenin 15 gün boyunca kalacağı karantinaya alındığı, diğerinin ise geçişine müsaade edildiği bilgisini vermiştir.¹⁶³⁹

Bu yaptırımlar hükümetin zorunlu bir uygulaması olabildiği gibi, ülkeler ya da şehirler arası seyahatlerin sorumluluğunu üstlenen kişilerin prensipleri doğrultusunda da gerçekleştiği zamanlar olmuştur. Örneğin, John Ross Browne, gemi ile İzmir limanına yanaştıkları ve görevlilerin gerekli izinleri hazırlamaları için bekledikleri sırada, kaptanın resmi bir açıklama ile İzmir'de veba salgınının hüküm sürdüğü bilgisini verip, bu nedenle kimsenin gemiyi terk etmesine müsaade etmediğini; hatta inecek olanların tekrar gemiye alınmayacağını söylediğini aktarmıştır.¹⁶⁴⁰

17 Nisan 1835 günü Prag'dan başladığı seyahati esnasında İzmir'e uğrayan Pauline Nostitz de benzer bir deneyim yaşamıştır. 1835 yılı Haziran ayında bir Avusturya gemisi ile İzmir körfezine giriş yapan seyyah, limana yanaşan tüm gemilerin direklerinde sarı bayrak görünce herkesin büyük bir panik yaşadığını ve tedirgin olduğunu söylemiş; bu sarı bayrağın veba salgını anlamına geldiğini belirtmiştir. Tüm gemilerin hareketsiz, civarın sessiz ve seyyar satıcılardan bir iz dahi görünmediğini özellikle vurgulayan seyyah, bu kadar gemi olmasına karşın limanda bir ölüm sessizliği olduğunu ifade etmiştir. Pauline Nostitz, gemi kaptanının tüm mürettebatı ve yolcuları güvertede topladığını ve her ne sebeple olursa olsun geminin terkedilmesini, başka gemilerle iletişime geçilmesini yasakladığını belirtmiştir. Pauline Nostitz, gemilerinin bir süre limanda kalacağını; kendilerini kabul etmesi için

¹⁶³⁸William Macmichael, Osmanlı Devleti'nin veba salgınları için karantina uygulamasına gittiğini söyleyen seyyahlar arasındadır. Paşaların, özellikle İskenderiye ve Kahire gibi yerlerde salgının yayılmaması ve kendilerine bulaşmaması adına yabancıların şehre girmesine izin vermediklerini söyleyen Macmichael, çok sıkı önlemler alındığının ve karantina kurallarına uymayanlara askerlerin çok sert müdahalede bulduklarının altını çizmiştir. bkz. Macmichael, *Constantinople...*, s. 170 – 177.

¹⁶³⁹Barker, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁶⁴⁰Brown, *a.g.e.*, s. 108.

Hollanda elçisi Baron Van Lennep'e mektup yazdıklarını ve mektubu denizde hem karantina kurallarını uygulamak için bekleyen hem de gemilerle kara arasındaki iletişimi sağlayan polislere verdiklerini söylemiştir.¹⁶⁴¹

Bir diğer karantina uygulaması, halkın evlerden çıkmasına izin verilmemesi olarak kayıtlara geçmiştir. William Ainsworth ve beraberindekiler, gezileri esnasında bir kasabaya vardıklarında görevli hekimden yakın yerlerde veba salgınının başladığını öğrenmişler ve karantina koşulları çerçevesinde iki gün süre ile odalarından çıkmamışlardır.¹⁶⁴² Hastalığın şehirlerde ya da yakın civarlarda baş gösterdiği haberinin yayılması ile çoğu zaman karantina uygulamaları devreye sokulmuştur. Böyle bir zamanda, şehirlere dışarıdan yabancılar gelmişse, halkın onları kabul etmeleri pek kolay olmamıştır. Adolphus Slade, İstanbul'a vardıklarında eşyalarının bir kayığa yüklendiğini ve ardından Kasımpaşa'ya geçtiklerini belirtmiş; vebayı arkalarında bırakmış olmalarına rağmen ondan bir iz, bir etki getirmiş olabilme ihtimali nedeniyle insanların camlardan tepkisiz şekilde baktıklarını ve kendilerine yardımcı olmadıklarını dile getirmiştir. Slade, bunun sebebi olarak halkın kendilerini hastalığı şehre getiren kişiler olarak görmelerini göstermiştir.¹⁶⁴³

Edmund Spencer ise Hopa'dan deniz yoluyla geldiği Trabzon'da veba alarmı verildiğinden bahsetmiş, çoğunlukla Avrupalı olan tüccarların hiçbir suretle evlerinden dışarı çıkmadıklarını, alışverişini kestiklerini, hatta paralarını bile almak için girişimde bulunmadıklarını söylemiştir. Yabancı hiç kimsenin yaklaşmasına müsaade edilmediği şehirde kendisine zorlukla bir Türk binbaşının kalacak yer verdiğini söyleyen Edmund Spencer, burada çok iyi ağırlandığını dile getirmiştir.¹⁶⁴⁴

James Elsworth De Kay, veba salgının İstanbul'u sardığı bir dönemde kendilerinin evden dışarı çıkmadığını, civarda ölen insanların olduğu yönünde haber aldıklarını ve ölümlerim şehirden uzakta tarlalara götürülerek gömüldüklerini, evlerinin tütsülenip yıkandıktan sonra kullanıma açıldığını, öncesinde ise kıyafet ve mobilyaların yakıldığını söylemiştir. Seyyah, bu malzemeleri yakan kişilerin iş

¹⁶⁴¹Nostitz, *a.g.e.*, Vol. I, s. 37-45.

¹⁶⁴²Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. II, s. 30,31.

¹⁶⁴³Slade, *Records...*, s. 91.

¹⁶⁴⁴Spencer, *a.g.e.*, s. 116.

bitiminde aceleyle denize koştüğünü ve temizlendiklerini düşünene kadar suyun içinde kaldıklarını belirtmiştir.¹⁶⁴⁵

James Ellsworth De Kay, evlerin içinde oluşturulan karantina durumuyla alakalı da bilgi vermiştir. Evlerin sıkıca kilitlendiğini ve ihtiyaçların ahşap bir korkuluk üzerinden bırakıldığını belirten seyyah, hizmetlilerin ve çocukların dışarı çıkmalarının yasaklandığını, aynı zamanda dışarıdan da kimsenin içeriye alınmadığını, sadece aynı karantina koşullarını evlerinde uygulayanların eve kabul edildiklerini, buna rağmen yine de gelen kişinin odanın ortasına yerleştirilen ahşap sandalyenin üzerine oturtulup içeriye sıcak kömür getirildiğini ve kişinin tütsülendiğini belirtmiştir. Ailenin ihtiyaç duyacağı her şeyi sadece bir kişinin getirdiğini de söyleyen seyyah, sebze ve etlerin tuzlu su içine atılıp bekletildiğini ifade etmiştir. Pamuk, yün, kâğıt ve derinin oldukça bulaşıcı olduğunu söyleyen seyyah, ahşap, demir ve metallerin olmadığını vurgulamıştır. Hayvanların da virüsü bulaştırdığına vurgu yapan seyyah, kedi ve farelerin çok bulaşıcı olduklarını, köpeklerin ise o kadar tehlikeli olmadığını sözlerine eklemiştir. James Ellsworth De Kay, sıcak olan şeylerin de özellikle ekmek, puding, turta vb. tehlikeli olduğunu ancak soğuduktan sonra zararsız hale geldiklerini söylemiştir.¹⁶⁴⁶

Bu tarz önlemler ilk başta yabancılar tarafından tuhaf karşılanmıştır. Ancak hastalığın ciddi miktarda ölüme neden olması¹⁶⁴⁷; bu ve benzer önlemlerin ne denli gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Adolphus Slade, karantina tarzında alınan bu önlemleri komik bulduğunu ifade etmiştir. Hastalığın ölüm getirdiğine şahit olmadan böyle düşünmenin normal olduğunu dile getiren seyyah; mahallelerde insanların olmadığını, pazarların terk edilmiş ıssız yerler olduğunu ve kapandıklarını, her saat

¹⁶⁴⁵De Kay, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁶⁴⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁶⁴⁷William Goodel, 1832 yazında İstanbul'da başgösteren veba salgınından bahsetmiştir. Oldukça şiddetli seyreden salgının ardından Ağustos ayında özellikle Ortaköy'de bir kolera salgını ortaya çıkmış ve kendisini de etkileyen bu salgın, çoğu komşusunun ölümüne neden olmuştur. bkz. Prime, *a.g.e.*, s. 149.

başı caddelerden komşularının ya da arkadaşlarının ölü bedenlerini taşıyan insanların at arabalarıyla geçtiklerini gördüğünde durumun vahametinin farkına varmıştır.¹⁶⁴⁸

Türklerde genel kanaat hastalığın yayılmaması için iletişimin kesilmesi şeklinde olmuştur. Fakat, devletin farklı kesimlerinde katı önlemler alınırken, başkent İstanbul'da böylesine bir uygulamanın söz konusu olmadığına iddia edilmesi oldukça tuhaftır. William Macmichael bunun nedenini İstanbul'da tanıştığı Doktor Maclean'ın görüşleriyle açıklamaktadır. Doktor Maclean¹⁶⁴⁹ karantina uygulanmamasının nedeni olarak, “*Böyle bir uygulamanın ticareti olumsuz etkileyecek olmasıdır.*” demiştir.¹⁶⁵⁰

Nitekim, Adolphus Slade'ın tespitleri Doktor Maclean'ı bir şekilde doğrular niteliktedir. Edirne'de vebanın baş gösterdiği 1830 yılının Ocak ve Mayıs ayları arasında, kervanlar dolusu ticaret eşyasının seyyahlar ve tatarlarla birlikte iki haftada bir İstanbul'a gittiğini söyleyen seyyah; buna rağmen İstanbul'da hastalığın yayılmamasını büyük şaşkınlıkla karşılamıştır. Beyoğlu'nda hastalığın bulaşıcı olduğunu bilen kesimin yetkilileri önlem almamakla suçladıklarını ifade eden seyyah; Türk yetkililerin ise şimdiye kadar Edirne'den hiçbir şekilde bulaşıcı hastalığın gelmediğini ve bundan sonrada gelmeyeceği inancıyla kendilerini suçsuz göstermeye çalıştıklarından bahsetmiştir.¹⁶⁵¹

Benzer bir iddia İzmir için konu olmuştur. Tıpkı İstanbul'da olduğu gibi İzmir'de de Türklerin hastalığa karşı kabullenmişlik algısıyla yaklaştığını ifade eden Thomas Macgill, devlet yetkililerinin karantina konusunda dikkatsiz olduklarını belirtmiştir.

Thomas Macgill, İzmir'de veba salgının çok aşırı etkili olmadığından bahsetmiş, kendisinin bu hastalıktan 12 kişinin öldüğü haberini aldığını belirterek Türklerin bunu kaderlerine bağladıklarını; önlem alma konusunda teşebbüste

¹⁶⁴⁸Slade, *Records...*, s. 81.

¹⁶⁴⁹Charles Maclean, İstanbul'a geldiğinde kendisini veba hastalarını iyileştirmeye adanmış ve Yedi Kule civarında bulunan bir Rum Hastanesinde çalışan bir Doktordur. Doktor Maclean bu hastanede 15 Ağustos 1815 günü çalışmaya başlamıştır. bkz. Macmichael, *Constantinople...*, s. 177-178.

¹⁶⁵⁰Macmichael, *Constantinople...*, s. 170 – 177.

¹⁶⁵¹Slade, *Records...*, s. 83.

bulunmadıklarını dile getirmiştir. Haremde bu hastalığa maruz kalan bir Türk aileden ilk defa önlem aldıkları konusunda haber geldiğini belirten seyyah, eşlerini kaybeden adamın, ivedilikle evini terk ederek bağ evine taşındığı bilgisini vermiştir. Türklerin yönetim olarak da karantina hükümleri uygulamadığını söyleyen Thomas Macgill, tayfalarının çoğu vebadan ölen birkaç geminin limana yaklaştığını ve sağ kalanların hiçbir kurala tabi tutulmadan halkın arasına karıştığını belirtmiştir.¹⁶⁵²

En sıkı önlemler Avrupalı nüfus tarafından alınmış, onları Rumlar takip etmiştir. William Knight, vebanın İstanbul'da çoğu kez vuku bulduğunu söyleyerek, 1836 yılı kışında 15 bin kişinin bu hastalık nedeniyle öldüğü bilgisini vermiştir. 1837 yılında hastalığın hafiflediğini ve 1838 yılında ise sadece bir düzine vaka tespit edildiğini belirten seyyah, Avrupalıların hızla karantina önlemleri aldığını, hiç kimseyle tokalaşmadıklarını, ellerinde sopalarla dolaştıklarını ve önemli evrakları maşalar ile taşıdıklarını ifade etmiş, sonrasında evrakları bir kutunun içine atarak dumana maruz bırakıp mikroptan arındırdıklarını dile getirmiştir. William Knight, özellikle banyo yaparken sirkenin kullanıldığını vurgulamıştır.¹⁶⁵³

Hastalık baş gösterdiğinde, pazarlar ve caddelerdeki dükkanların büyük bölümü kapatılmış; özellikle Avrupalılar ve Rumlar evlerinin giriş kapılarının önüne bariyerler kurmak suretiyle; hiç kimsenin içeriye girmesine müsaade etmedikleri gibi dışardan gelen hiçbir şeye de dokunmamışlardır. Evlere gelen mektup, gazete vb. kağıt maddeler önce tütsülenip ardından içeriye alınmış; paralara ise sirke ya da suya batırılmadan asla dokunulmamıştır. Sokağa çıkmak durumunda olanlar, mutlaka ellerinde bir sopa bulundurmuşlar ve kendilerine yaklaşmak isteyen olduğunda buna müsaade etmemişlerdir.¹⁶⁵⁴ Pauline Nostitz, zengin ailelerin evlerinin etrafına yol ile bağlantısını kesmek amacıyla yüksek duvarlar ördürdüklerini, kapılara kilit vurulduğunu, sadece ev sahibinin anahtarı yanında bulundurduğunu söylemiş,

¹⁶⁵²Macgill, *a.g.e.*, s. 121,122.

¹⁶⁵³Knight, *a.g.e.*, s.171.

¹⁶⁵⁴John Macdonald Kinneir 1813 yılında gerçekleştirdiği Bursa ziyaretinde binlerce insanın veba salgını nedeniyle öldüğünden bahsetmektedir. Seyyah, bu sebeple şehrin sokaklarında yürürken kendisine yaklaşan olmaması için elinde sopası bulunan iki kişiyle birlikte hareket ettiğini belirtmiştir. bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 247.

siparişlerin özel kişilerce getirildiğini, panjura benzer bir kapağın açılarak ürünlerin içi su dolu bir kaba konulduğunu ve sonrasında ev sahibi tarafından alındığını dile getirmiştir.¹⁶⁵⁵

Josiah Brewer, Avrupalılar için ailede veba alarınının, bunun gerçek olup olmadığı araştırılmadan evdeki tüm giysi ve mobilyaların yok edilmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Salgın alarmı verildiğinde öncelikle halı, kilim, masa örtüsü gibi eşyaların atıldığını, erzakların kancalar ve zincirlerle evlere çekildiğini ve suyun içerisinden geçirildiğini; mektupların sülfür ile tütüldüğünü belirtmiştir. Hıristiyanların sıkı bir karantina uygulayarak hastalığı kısa sürede ortadan kaldırebildiklerini belirten Josiah Brewer, Türklerin hiçbir şey olmamış gibi ölüleri yine oldukça kalabalık gruplarla mezarlığa götürmeleri, eşyalarını da pazarlarda satmaları nedeniyle hastalığın şehirde kaldığını ya da civar köylere de sıçradığını ifade etmiştir.¹⁶⁵⁶

Adolphus Slade, Edirne’de, ilk defa bir Rus hastanesinde ortaya çıkan ve sonrasında şehre yayılan veba hastalığından bahsetmektedir.¹⁶⁵⁷ Bunun sonucunda her evin bir hapishaneye dönüştürüldüğünü söyleyen seyyah, hastalığa yakalanmamak adına seyyahların aynı çatı altında uyduklarını belirtmiş; Avrupalı sakinlerin ise buharla dezenfekte edilmemiş hiçbir şeyi evlerine sokmadıklarından ve enfeksiyona yakalanmamış olanların kesinlikle birbirlerini ziyarete gitmediklerinden bahsetmiştir. Slade, köpeklerin mutlaka bağlandığını; kedilerin ise kürkleri ve sürekli ortalarda dolaşma eğilimleri için istisnasız yok edildiğini ifade etmiştir.¹⁶⁵⁸

Adolphus Slade, bizzat Edirne’de tanıklık ettiği hastalığın varlığına oldukça önem vermiştir. Şehirdeki durumu, idarecilerin tavrını ve hastalığın değişkenlik göstermesini şu şekilde ifade etmiştir;

¹⁶⁵⁵Nostitz, *a.g.e.*, Vol. I, s. 37-45.

¹⁶⁵⁶Brewer, *a.g.e.*, s. 100,105.

¹⁶⁵⁷Adolphus Slade, hastalığın yayılmasını yeterli önlemlerin alınmaması sonucu, Rus askerler hastalıktan ölen komutanlarının elbiselerini Yahudilere, onların da fakir halka satmasına bağlamıştır.

¹⁶⁵⁸Slade, *Records*..., s. 80.

“Veziriazam, Rus komutan General Collins’in yapmadığını yaparak, şehirden 3 km uzaklıktaki Arnavutköy’de bir karantina bölgesi kurdu ve tüm hastaları oraya sevk etti. Böylece şehir korunmuştu, hastalığa yakalanan 3.000 kişiden 1.000’i ölmüştü ki bu salgında 3’te 1 oranında bir oranda insan kayıpları yaşanmıştır. Bunun aksine Ruslar, 1800 kayıp verdiler ve bu da 3’te 2 oranında bir kayıp demektir.

Hastalığın yayılma durumu yetkililerce çok defa tartışılmıştır bu nedenle bu konuda benim yorum yapmam gereksiz olacak. Sadece şunu söylemem gerekir ki, hastalığın Edirne’deki seyri aşırı derecede değişkenlik göstermektedir.

Örneğin çocuğu kollarında ölen ve benim tanıdığım bir Rum bayan kendisi kurtulmuştu. Bir Rum doktor ve birlikte ziyaret gerçekleştirdikleri, aşılanmış yaveri, bölgede bir Molla’yı iyileştirmişler; sonrasında Molla ve yaver ölmüş, Rum doktor kurtulmuştur.

Veba bazen dokunma ve nefes soluma yoluyla çok hızlı bir şekilde yayılır. Fakat aslına bakılırsa inanıldığı kadar kolay yayılan bir hastalık değildir. Şu bir gerçektir ki hastalığın sık sık ve güçlü bir etkiyle ziyaret ettiği İstanbul’da çok nadir olarak refah düzeyi iyi olan kişilerin yaşam alanları enfeksiyondan etkilenir. Bu kişiler hastalık için ayrıca bir tedbir almazken, onları koruyan, havadar evleri ve alışkanlık haline gelen temizlik alışkanlıklarıdır.

Pazarlar her zamanki gibi kalabalık, ticaret normal seyrinde devam etmekte ve aileler birbirlerini eskiden olduğu gibi ziyaret etmektedirler. Osmanlı’nın fakir kesimi de evlerini temiz tutmak suretiyle kendilerini hastalıktan korumaktadırlar, tabi bu durum iyi inşa edilmemiş binaların bulunduğu kesimlerde geçerli değildir. Bence, bir insan enfeksiyon kapmış bir kişi ile açık havada birlikte el tutuşabilir ve bu hiçbir tehlike oluşturmaz, ancak hastalığın bulunduğu, her tarafı kapalı ve içi eşya dolu bir evde yanındaki insanlara belirli bir mesafede otursa bile güven içerisinde 2 saat duramaz. Şu da bir gerçektir ki 10 vakanın 8’inde vebanın camların, kapıların sıkıca kapandığı, insanların eski pelerin ve cübbelerle örtüdüğü şiddetli kış günlerinde

*yayıldığı, genellikle günün büyük kısmının dışarıda geçirildiği güzel havalarda da etkisini kaybettiği görülmüştür.*¹⁶⁵⁹

David Porter, vebadan korunmak için kullanılan sıra dışı bir yöntemden bahsetmiştir. Çoğu saygın Türk ve Hıristiyan'ın kullandığı, bir insan boyu kadar yüksekliğe sahip kutuların olduğu bilgisini veren seyyah; yüzün dışarı doğru bakması için kutunun bir kenarında delik bulunduğunu ve altında eşyaların dumanla arındırılması için bir çekmeceye yer verildiğini ifade etmiştir. Ermenilerin hepsinin evinde, aslında dışarıyla teması çok olan ailelerin hepsinde böyle bir kutunun olduğunu söyleyen David Porter, dışarıdan gelen kişinin bu kutuların içinde duman ile arındırılmadan içeri girmesine müsaade edilmediğini önemle vurgulamıştır. Dükkânların önlerinde bariyerlerin olduğunu ve hiçbir müşterinin içeri girmesine müsaade edilmediğini de sözlerine ekleyen David Porter, kişinin camdan alacağı şeyi işaret ettiğini; tezgâhtarın da ona dokundurmadan malı dışarı koyduğunu söylemiştir.¹⁶⁶⁰

19.yüzyıl Türkiye'sinde vebaya karşı etkili bir tedavi yönteminin olduğunu söylemek çok zordur. Thomas Thornton, papazların hizmet verdiği İstanbul'daki Rum Hastanesi'nde dini tesellilerin dışında hastalara müdahale edilemediğini özellikle vurgulamıştır. Veba hastalığı için birden çok tedavi yöntemi denendiğini ve farklı olumlu etkiler elde edilmesine karşın, bulunduğu dönem itibarıyla herhangi bir ilaç ya da net tedavi geliştirilemediğini belirten seyyah, hastalığa çareyi hep yabancıların bulmaya çalıştığını, Türklerin ise bu duruma kayıtsız davrandıklarını dile getirmiş, polislerin bile Rum rahiplerin hastaların kıyafetlerini satmalarına müdahale etmediklerini söylemiştir.¹⁶⁶¹

Vebaya yakalanan hastaların tedavi edilme süreci oldukça zor olmuştur. Thomas Thornton'un aksine Josiah Brewer, Anadolu'da görev yapan gayrimüslim doktorların çoğunlukla vebaya yakalanan hastaları muayene etmekten kaçındıklarını iddia etmiştir. Josiah Brewer, hiçbir Hıristiyan doktorun veba hastasını muayene

¹⁶⁵⁹Slade, *Records...*, s. 82.

¹⁶⁶⁰Porter, *a.g.e.*, s. 33,34.

¹⁶⁶¹Thornton, *a.g.e.*, s. 324.325.

etmek istemediğinin altını çizmiş; hastaları evlerine kabul etmediklerini, camdan, dışarıda bekleyen hastaya ya da belirtileri anlatan yakınına reçete attıkları bilgisini vermiştir.¹⁶⁶²

Brewer, bir hastanın vebaya yakalandığından şüphelenildiğinde onun bulunduğu yerden hemen gönderildiğini, hastalığın varlığı kesinleştiğinde ise daha önceden bu hastalığa yakalanıp iyileşmiş kişilerden oluşan bir grup tarafından Türk hastanesine götürüldüğünü söylemiştir. Seyyah, Hıristiyanların vebaya yakalanan insanlardan mümkün olduğunca uzak durmalarının bir deyişle ifade edildiğini de belirterek; “*On bin anneden biri dahi tek oğlunun vebaya yakalandığını bilse onun yanında kalmaz.*” demiştir.

Bu öldürücü vebanın tedavisinin Türkiye’de pekiyi öğrenilemediğini ve anlayamadığını savunan bir başka seyyah Adam Neale’dir. Su sarımsağı ile bir tür otun kaynatılarak, elde edilen karışımın bir bardak konyaktan sonra ılık bir şekilde hastalara verilmesinin Beyoğlu’ndaki veba hastanesinde yapılan tedavi metodu olduğunu dile getiren seyyah, Mısır’da Fransız ordusundaki doktorların çay, şeker, tarçın, limon karışımına konyak katarak yaptıkları içkiyi, İngiliz yetkililerin bağırsakları boşaltan müshil ilaçlarını, diğerlerinin de yağ ile ovalama yöntemini hastalıkla mücadele etmek için kullandıklarını ifade etmiştir.¹⁶⁶³ William Turner ise Türklerin benimsediği tedavi yönteminin ise genellikle hastalığı vücuttan dışarı atacağı düşünülen güçlü etkiye sahip içki ve havyar tüketimi olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶⁴

Çeşitli karışımların ve ilaç olarak kullanılan bazı içkilerin yanında dini uygulamalara da tedavi için başvurulduğu görülmüştür. Gerek Türklerin gerekse gayrimüslimlerin cami ve kiliselere gitmek suretiyle şifa aradıklarını söylemek doğru olur. Özellikle Rumların bazı manastırları veba hastanelerine dönüştürmeleri, imamların da insanları hastalıktan kurtulabilmeleri adına ibadete davet etmeleri seyyahların notlarında belirtilmektedir. William Turner, imamların hastalığın bir önce

¹⁶⁶²Brewer, *a.g.e.*, s. 100,105.

¹⁶⁶³Neale, *Travels...*, s. 216.

¹⁶⁶⁴Turner, *a.g.e.*, s. 75-77.

durması için halkı camilere çağırarak bahsederken,¹⁶⁶⁵ Adam Neale, hastalık belirli bir seviyeye ulaştığında halkın camilere akın edip dua ettiğini belirtmiş;¹⁶⁶⁶ Thomas Thornton, Rumların hastanelerde dini tesellilere başvurdukları¹⁶⁶⁷; Pauline Nostitz ise hastaneye dönüştürülen bir Rum manastırı gördükleri bilgisini vermiştir.¹⁶⁶⁸

9.1.4. Kolera

Salgın hastalıklar 19. yüzyıl boyunca Anadolu'da sayısız cana mal olmuştur. Ölümcül etkiye sahip hastalıklardan biri de koleradır. Kökü çok eskilere dayanmasına karşın özellikle 1830'lu yıllarda gerek Avrupa'da gerekse Doğu'da ismi yaygın olarak duyulmaya başlayan bu hastalık, ilk olarak 1831 yılında Anadolu'da kendini göstermiştir. Seyahatnamelerde İstanbul ve İzmir, bu hastalığın rastlandığı başlıca şehirler olarak dikkat çekmektedir.¹⁶⁶⁹

Charles James Monk, İzmir'den başladığı Anadolu gezisine üç ay sonra tekrar İzmir'e dönerek devam edecekken gördüğü manzara karşısında şok geçirdiğini söylemiştir. Sokaklardan geçerken bir kişiye bile rastlamadığını söyleyen seyyah, tüm evlerin hava geçirmeyecek şekilde demirden panjurlarla kapatıldığını belirtmiştir. Ölü bir şehirde dolaşır gibi bir izlenime büründüğünü ifade eden Charles James Monk, diğer şehirlere oranla oldukça şiddetli vuku bulan kolera hastalığı nedeniyle insanların şehri terk ettikleri bilgisini vermiştir. Rumların, Ermenilerin, Avrupalıların ve Yahudilerin tamamının şehirden ayrıldığını söyleyen seyyah, ölümlerini yakacak kadar bile beklemediklerini, hastalığın zaman zaman duraklamasına karşın beklenmedik bir anda yeniden şiddetlendiğini, bu nedenle neredeyse tüm dükkânların kapalı olduğunu, sadece yaşlı birkaç Türk'ün pazarlardaki dükkânlarının başında oturduklarını, ancak hiçbir alışverişin yapılmadığını ifade etmiştir.¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁵Turner, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁶⁶⁶Neale, *Travels...*, s. 211.

¹⁶⁶⁷Thornton, *a.g.e.*, s. 324.325.

¹⁶⁶⁸Nostitz, *a.g.e.*, Vol. I, s. 46.

¹⁶⁶⁹Demirel, *a.g.t.*, s. 149.

¹⁶⁷⁰Monk, *a.g.e.*, s. 94.

Türklerin bu hastalığa karşı tutumu vebaya oranla farklı olmuştur. James Ellsworth De Kay, veba salgınında ölümü metanetle karşılayan Türklerin, birkaç saatte etkisini gösteren ve çoğunlukla da ölümle sonuçlanan başka bir hastalığın varlığından, koleradan, korktuklarını söylemiştir. İstanbul'un kenar mahallerinde görüldüğü rivayet edilen hastalığın bir anda sarayın açıklarında demirli bulunan Amerikan gemisinde patlak verdiğini ve 5 kişiden 3'ünün bir iki saat içerisinde öldüğü haberinin geldiğini ifade eden seyyah Ellsworth De Kay, hastalığın düzensiz bir şekilde yayıldığını ve vakaların ne kadar olduğunun tespit edilmesinin mümkün olmadığını sözlerine eklemiştir.

James E. De Kay, köyün birinde ya da mahallenin birinde baş gösteren hastalığın, komşu yerleşkelere uğramadan bölgeden çok uzak başka bir köyde ya da mahallede görülebildiğini belirtmiş, doktorların bunun nedeni olarak mikropların hava ile bulaşmasını ve hava akımı nedeniyle uzaklara yayılmasını gösterdiklerini söylemiştir. Seyyah, bazı kişilerin bunun mümkün olmadığını ile sürerek, hastalığın hayvanlar yoluyla bulaşmakta olduğunu iddia ettiklerini, bir başka grubun ise günahlarının bedeli olarak Allah tarafından gönderildiğini söylediklerini ifade etmiştir.¹⁶⁷¹

James E. De Kay, hastalığın Avrupa'daki diğer ülkelere, özellikle kendi ülkelerine de yayılma ihtimalinden yola çıkarak tedavi yönteminin nasıl olduğunu araştırdığını ifade etmiştir. Hastalığın ilk olarak mide ve bağırsaklardaki sıkıntı ile baş gösterdiğini belirten seyyah; buna aşırı bitkinliğin eşlik ettiğini ardından da kusma ve ishalin başladığını söylemiştir. James E. De Kay, solgunlaşan yüz, soğuk el ve ayaklar ile aşırı susuzluğun ilk semptomlar olduğunu da vurgulamıştır. Seyyah, tedavi için izlenen yolun; 50 – 60 damla afyon ruhu, 5 ila 20 damla arası nane yağının rom ya da rakı gibi içkilerin içine konmak suretiyle hastaya içirilmesi ve bunun defalarca tekrarlanması şeklinde olduğunu söylemiştir. Hastanın bir, bazen de iki kolundan kan akıtıldığını da belirten seyyah, bu uygulamanın hasta terleyinceye ya da bayılıncaya kadar devam ettiğini ifade etmiştir. Sülük ile de tedavi uygulaması yapıldığını belirten

---

¹⁶⁷¹De Kay, *a.g.e.*, s. 332.

James E. De Kay, tanık olduğu bir uygulamada 50 ila 100 kadar sülüğün bir adamın üzerine konulduğundan bahsetmiştir.¹⁶⁷²

Arundell, Anadolu'da rastladığı kolera salgını hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştır; *“Isparta'nın Gelendost kasabasında akşam yemeğimizi yemek için hazırlık yaparken aldığımız bir haber iştahımızı kaçırdı. Kötü huylu ve korkutucu kolera kasabaya girmişti. Büyük bir ihtimalle bu hastalık Akşehir'den buraya gelmişti, çünkü üç gün önce ve dün orada hastalığa yakalananların haberini almıştık.”*¹⁶⁷³

Arundell, yörede bu hastalığı tedavi edebilecek uzman bir kişinin olmaması nedeniyle, köylülerin kendilerinden yardım istediklerini dile getirmiştir.

*“Ertesi gün uyandıığımızda hastalığa yakalanmadan kasabadan ayrılmak için hazırlık yapmıştık, ancak kasabanın önde gelen isimleri odanın içine doluştular ve bu illet hastalık için bir tedavi bilip bilmediğimizi öğrenmek istediler. Biz de yardım etmek için orada kaldık. Sir Henry Willock, Tiflis'teki kolera salgınında uygulanan tedavi yöntemini bana vermişti ve çok şükür ki ben de o kâğıdı yanıma almıştım. Etrafta lodanum bulunmamasına rağmen, afyon ve rakı bulunmaktaydı ve bunların işe yarayacağını umut ediyordum.”*¹⁶⁷⁴

9.1.5. Suçiçeği

Suçiçeği Anadolu'da rastlanan salgın hastalıklardan biridir. George Rolleston 1855 yılının kış mevsiminde İzmir'de vuku bulan suçiçeği salgınında bölgedeki hastanelerin tecrit uygulaması konusunda teşebbüste bulunmadıklarını dile getirmiştir. Salgının başlangıcından sonuna kadar geçen sürede ölüm oranının oldukça az olduğu konusunda kendilerine bilgilendirme yapıldığını söyleyen Rolleston, bu süreçte sadece üç kişinin öldüğü bilgisini vermiştir. George Rolleston, hastalığın tedavisi için, eskiden kalma bir uygulama olan suçiçeği hastalarının yüzüne cıva içerikli bir merhem, yağın sürülmesinin hala devam ettirildiğini de sözlerine eklemiştir.¹⁶⁷⁵

¹⁶⁷²De Kay, *a.g.e.*, s. 334.

¹⁶⁷³Arundell, *Discoveries...*, s. 322.

¹⁶⁷⁴Arundell, *Discoveries...*, s. 324-325.

¹⁶⁷⁵Roleston, *a.g.e.*, s. 70-73.

William Wittman, çiçek hastalığının İstanbul'da oldukça yaygın görüldüğünden ve etkilerinin son derece ölümcül olduğundan bahsetmiştir. Seyyah, hastalığın bu denli ölümcül olmasının sebebini büyük ölçüde tedavi biçimi ve uygulanan yöntemlerle alakalı olabileceğini iddia etmiştir. William Wittman, hastaların bakıldığı odaların sıcaklığının seralardaki sıcaklığa eş değer olduğunu söylemiş; bu durumun kişiler üzerinde oldukça bunaltıcı ve olumsuz bir etki yarattığını ve hastaların ateşinin durdurulmasına mani olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁷⁶

Çiçek hastalığına karşı Anadolu'da aşılama yapıldığı seyyahların notlarında görülmektedir. Hastalığın Anadolu'da bilindik olmaması yabancı doktorların bu işte tek uzman olmalarına imkan tanımıştır. John Macdonald Kinneir, Erzurum'da paşanın emrinde çalışan Venedikli bir doktor ile kendi ekibinde yer alan Mr. Chavesse'nin Anadolu'da bilinmeyen çiçek hastalığına karşı aşılama yaptıklarından bahsetmiştir. Seyyah, her yıl çiçek hastalığından onlarca çocuğun öldüğü bilgisini de vererek; Erzurum'daki doktorun aşılama sürecinde neşter kullanma tekniğini bilmediğini fakat arkadaşının ona öğrettiğini ifade etmiş; genç yaşlı herkesin aşı olmak için sıraya girdiğini, paşanın çocuklarını dahi gönderdiğini belirtmiştir.¹⁶⁷⁷

Eliza Cheney Abbot Schneider, çiçek hastalığının etkisinin Bursa'da korkutucu boyutlara ulaşmadığı konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur. Ölüm vakalarının görülmesine rağmen, çok nadir olduğu bilgisini veren seyyah, şehirde aşılamanın oldukça iyi yapıldığı bilgisini vermiştir. Eliza Cheney Abbot Schneider;

*“Müslüman bir kadının 16 çocuğu kızamık, çiçek ve çeşitli hastalıklar nedeniyle ölmüştür. Çiçek hastalığının Bursa'da yaygın olmamakla birlikte sokaklarda oynayan çocukların yüzlerinde hala izler bulunmaktadır. Halk, çok fazla hastaneye gitmemekte, sadece veba vakalarında birkaç kişi hastaneye uğramaktadır. Bu şehirde aşılama oldukça iyi bir şekilde yapılmaktadır.”*¹⁶⁷⁸ demiştir.

¹⁶⁷⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁶⁷⁷Kinneir, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁶⁷⁸Schneider, *a.g.e.*, s.43-46.

George Rolleston da tıpkı Eliza Cheney gibi hastalığın İzmir’de hafif şiddette seyrettiğinden bahsetmektedir. Rolleston çiçek hastalığının İzmir’deki durumu hakkında şunları söylemiştir;

*“Artık, eksantem, çiçek hastalığı, nezle ve kızıl hastalığına İzmir’de rastlanılıyor. Ancak etkileri, İngiltere’de taşıdıklarından daha yumuşaktır. Kişiye, olması gerektiği gibi uygulanmayan aşılardan kaynaklandığı yönünde bir intiba uyandıran bir çiçek hastalığı salgını bu kış İzmir’de etkili oldu. Hastalık, İzmir’de yaşayanlar arasında ölüme fazla sebebiyet vermedi. Bize söylendiğine göre çok fazla sayıda hasta kabul eden ve şehirdeki en büyük hastane olan Rum Hastanesinde sadece üç kişi ölmüştü. İngiliz-İsviçre Ordusu askerlerinin arasında patlak veren bir sürü çiçek hastalığı vakasından sadece biri ölümlle sonuçlanmıştır. Bu şehre özgü olan hastalıklar sıtmanın etkilerine bağlıdır ve insandan insana bulaşmayan niteliktedirler.”*¹⁶⁷⁹

9.2. Doktorlar

19. yüzyıla ait seyahatnamelerde Türkiye’nin belirli merkezlerinde çalışan yabancı doktorlara ve bu doktorların bildirdiği hastalıklar ile tedavi yöntemlerine dair önemli bilgiler mevcuttur. Yabancı doktorların Anadolu topraklarına gelişi 19.yüzyıl öncesine dayanmaktadır. Aralarında devlet erkanının takdirini kazanıp, padişahın hizmetine girenler olduğu gibi, sahte diplomalarla bu işi ticarete döküp insanların sağlığını tehlikeye atanlar da olmuştur.¹⁶⁸⁰

Charles Pertusier, tıp konusunun Türkiye’de oldukça karmaşık bir hal aldığını tespit ederek aslında bu durumu özetlemiştir. Pertusier, tıp biliminin, başka bir deyişle

¹⁶⁷⁹Roleston, *a.g.e.*, s. 57-69.

¹⁶⁸⁰Sahte hekimlik meselesi Osmanlı Devleti’nin XVIII. Yüzyılın başından itibaren karşılaştığı önemli bir meseledir. Avrupa’daki tıp fakültelerinde yeni teşhis ve tedavi anlayışı ile hekim yetiştirilmeye başlanması, mevcut hekimlerin bir kısmının çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti’ne gelip çalışmalarına imkan tanımıştır. Gelen hekimler arasında mesleki bilgisi yeterli, hastalarına karşı saygılı ve dürüst olan kimseler olduğu gibi, mesleki eğitim ve bilgisi noksan olan veya hiç olmayan, insanları kandırarak kolay para kazanmak arzusunda olan sahtekar hekimler yer almıştır. Kulaktan dolma bilgilerle ya da daha önce yazılmış reçeteleri taklit ederek hekimlik yapan bu kişilerin bulunması “Sahte Hekimlik” ile “Şarlatan Hekimler” ifadelerinin yerleşmesine neden olmuştur.bkz. Mehmet Demirel, İngilizce Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Sağlık Hayatı, *Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1999, s. 48.

doktorluk mesleğinin ticaretin bir kolu olduğunu gözlemlemiştir. Gerçekte doktor olmayıp kendini bu alana veren ve “*Sahte Doktorlar*” olarak nitelendirdiği kişilerin sayısının oldukça fazla olduğunu belirten seyyah Pertusier, bu kişilerin Hekimbaşı’dan satın aldıkları beratlarla ilaçları tanıdıklarını ve reçete yazma hakkına sahip olduklarını ifade etmiştir.¹⁶⁸¹

Sahte doktorların sayıca fazla olması, hükümeti bunun önüne geçmek için önlem almaya zorlamıştır. 1703 yılında çıkarılan bir fermanla, yeni tıp usullerini uygulayan Frenk hekimlerin, halka zarar verdikleri gerekçesiyle muayenehaneleri kapatılmış; ülke dışına çıkarılmaları emredilmiştir. Bu fermana müteakiben 1729 ve 1768 yıllarında çıkarılan fermanlarla, yine mesleki bilgisi olmayan ancak buna rağmen doktorluk yapanların Hekimbaşı tarafından imtihan edilerek meslekten men edilmeleri ve bir daha çalışmalarına meydan verilmemesi amaçlanmıştır.¹⁶⁸² Ancak seyyahların Anadolu’nun birçok bölgesinde bu kişilerle karşılaşmış olması, hükümetin aldığı bu önlemin pek de işe yaramadığının açık göstergesidir.

Richard Robert Madden, tıpkı Charles Pertusier gibi Türkiye’deki hekimlik uygulamasının olağandışı bir doğası olduğuna vurgu yapmış ve birçok yönüyle anlamsız bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸³ 1824 yılı itibarıyla çoğunluğu İtalya’dan ve Malta’dan gelen, az bir kısmı da Rum, Ermeni ve Kıpti olan 50’ye yakın doktorun İstanbul’da görev yaptığını belirten Madden, bunların arasında sadece beş tanesinin düzenli eğitim aldığını, iki tanesinin de hem Avrupalılar hem de Türkler tarafından saygı duyulan İngilizler olduğu bilgisini vermiştir.¹⁶⁸⁴ Nitekim, John Macdonald Kinneir’in yaptığı açıklama bu ifadeyi destekler niteliktedir. Kinneir, Erzurum’da Paşa’nın doktoru olarak görevlendirilen ve aylık 400 kuruş maaş alan bir Venediklinin

¹⁶⁸¹ Pertusier, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁶⁸² Demirel, *a.g.t.*, s. 47,48.

¹⁶⁸³ Arundell, İsparta’da doktorluk görevini, diğer hekimlerin yanı sıra, Macaristan’dan gelmiş ve uzun süre burada yaşadıkdan sonra Müslümanlığı seçmiş birisinin üstlendiğinden bahsetmiş, ancak bu kişinin orada kaldıkları süre içerisinde mesleğini yeterince dikkatli yürütmediğini, sahip olduğu bazı antik eşyaları satmak üzere sürekli İstanbul’a gittiğini belirtmiştir. bkz. Arundell, *A Visit...*, s. 122.

¹⁶⁸⁴ Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, Vol. I, Henry Colburn New Burlington Street, London, 1829, s. 54.

önceden eşarp tüccarı olduğunu örnek vererek Türkiye’de doktor olmanın oldukça kolay olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶⁸⁵

Sahte doktorların türemesinde Anadolu’daki halkın hastalıklarla mücadele edebilecek yeterli sayıda doktora ulaşamaması da etken olmuştur. Halk, doktor olduğunu düşündüğü kişilere aşırı güvenerek bel bağlamıştır. Buldukları bölgeye gelen bir yabancıнын ilk önce doktor olabilme ihtimali üzerinde durmuşlar ve mevcut hastalıkları iyileştirebilecek bir çare bilip bilmediklerini sormuşlardır. Josiah Brewer, Tuzla’ya uğradığında köyün alçak ve bataklık bir mevkide yer almasının sıtma hastalığına davetiye çıkardığını söylemiş, birkaç hastayı ziyaret ettiğini ve yanındaki ilaçlardan yararlanarak bir tedavi uyguladığını dile getirmiştir. 26 Temmuz 1827 sabahı, birçok hastanın evinden kontrol için çağrıldığını dile getiren seyyah; köylülerin bir doktordan yararlanmak için oldukça hevesli olduklarını ancak bünyesinin bu kadar hastaya bakabilecek güce sahip olmaması nedeniyle ayrılmak zorunda kaldığını belirtmiştir.¹⁶⁸⁶

Josiah Brewer Darıca’ya gittiğinde tıbbi yeteneklerinin, kendisi oraya ulaşmadan daha önce Büyükkada’da kendisinden yardım isteyen bir bayan tarafından köyde duyurulduğunu ve o kadının kendisini köyün girişinde karşıladığını söylemiş, günün akşamında köydeki hastaların kapısını çaldığını belirtmiştir. Hastalardan birinin iyi giyinimli ve kahvehanede tanıştıkları genç bir Türk olduğunu belirten seyyah, sıtma hastalığına yakalanmış adamın kusmasına yardımcı olacak etkili bir ilaç talep ettiğini ifade etmiştir. İlacı aldıktan sonra kendisine ödeme yapmak için para çıkartan adamdan para almadığını ve onu fakir birine bağışlamasını istediğini de söyleyen Josiah Brewer, bu davranışının etraftakiler tarafından takdirle karşılandığını belirtmiştir. Bir diğer hastanın önemli bir kişi olduğunu ancak yanında kendi doktoru olmadan ilaç içmek istemediğini söylemiş; Brewer’dan geri dönüş yolunda tekrar uğramasını istediğini belirtmiştir. Zavallı bir kıza bakmak için evine gittiğini söyleyen seyyah, daha sonra uğradığı bir başka evde haremdeki kadınlar ve çocuklar tarafından etrafının sarıldığını

¹⁶⁸⁵Kinneir, *a.g.e.*, s. 361,362.

¹⁶⁸⁶Brewer, *a.g.e.*, s. 163,164,166.

ve hepsinin şikâyetlerini dile getirdiğini ancak hangisinin öncelikli olduğuna karar veremediğinden bir bahane ile oradan ayrıldığını ve Rum kilisesinde bulunan bir hasta kadına bakmaya gittiğini belirtmiştir. Bölgede oldukça yaygın görülen romatizma hastalığına yakalandığını belirten Brewer, hasta kadında batıl inancın kötü bir etki yarattığını fark etmiştir. Kadının 35 ila 40 gün boyunca kilisede bir mermer üzerine serilmiş kilim üzerinde hareketsiz yattığını belirten Josiah Brewer, genellikle uzun süren ve nadir görülen hastalıkların insanlar tarafından şeytanın etkisi ile vuku bulduğuna inanıldığını ifade etmiş; insanların hala hastalıklarına çare bulabilmek adına kilisenin içinde ya da kapısının yanında konakladıklarını aktarmıştır.¹⁶⁸⁷

Charles Mac Farlane, Bergama’da olduğu gibi Kırkağaç’ta da İtalyan bir kişinin kendisini hekim olarak tanıttığından, ancak bu kişilerin gerçek doktor olmadıklarından bahsetmiştir.¹⁶⁸⁸ Seyyah, Kırkağaç’tan sonra Manisa’ya doğru ilerlerken yollarının üzerinde uğradıkları Ayaköy’de kendisine rehberlik yapmış olan İzmirli İtalyan bir berberin oğlunun sahte doktor olarak orada bulunduğunu söylemiştir.¹⁶⁸⁹

Austen Layard, bir Kürt köyüne yaptığı ziyaret esnasında kendisini İranlı bir doktor olarak tanıtan bir kişinin gözleri görmeyen insanlara, hazırladığı bir tozu para karşılığında sattığını ancak bu tozun işe yaramamakla birlikte sağlam olan gözleri de bozduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁹⁰

Arundell, sahte bir doktor ile karşılaşmasını şu şekilde aktarmıştır; “*Burdur’da bir Rum doktor kendisine eşlik etmemi istedi ve birlikte handaki odasına gittik. Odanın içi şişelerle doluydu. Kendisi bana elinde bulunan eski püskü Rum ilaç kitabındakilerin dışında hiçbir ilaç bilmediğini anlattı. Odasındaki şişelerin işlevsellikten çok gösteriş olduğunu kabul etti. Her derde deva olarak kullandığı ilaç bir haptı. Kendisine hastası için sülfür kullanmasını önerdim ancak doktor kendi haplarından başka hiçbir şeyi görmüyordu. Fakat odasında bulunan diğer bir ilaçtan*

¹⁶⁸⁷Brewer, *a.g.e.*, s. 167-169.

¹⁶⁸⁸Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 173.

¹⁶⁸⁹Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 174.

¹⁶⁹⁰Layard, *a.g.e.*, s. 16.

daha söz etmek gerekir. Büyük bir erkek geyiğin boynuzunun toz haline getirilmesiyle elde edilmiş amonyum karbonat.”¹⁶⁹¹

Frederick Arthur Neale ise İskenderun’un Belen kasabasında İngiliz ajanı olan ve kasabaya gelen İngilizleri evinde ağırlayan Ermeni Hacı Yakup’un şifalı bitkiler hakkında sahip olduğu deneyimler neticesinde kasabada doktor olarak ün yaptığını söylemiş; bu kişinin eğer hasta üç gün içinde düzelmeye başlamışsa onun iyileşeceğini belirttiğini, durumu kötüleşiyorsa yapacak bir şey yok deyip kaderine terk ettiğini dile getirmiştir.¹⁶⁹²

Şarlatan hekimlerin yanı sıra çok sayıda dürüst ve kabiliyetli yabancı hekimin varlığı da bilinmektedir. Farklı şehirlerde görev yapan bu hekimler çoğunlukla İngiliz, Alman ve Fransız vatandaşı iken, sahte hekimler ise İtalyan, Rum ve Museviler olarak dikkat çekmişlerdir.¹⁶⁹³

Charles Mac Farlane, Manisa sokaklarında dolaşırken Avrupai tarzda giyinmiş biriyle karşılaştığını, kısa bir konuşmanın ardından bu kişinin de İtalyan bir doktor olduğunu öğrenmiş, bu kişinin nazik ve sıcak yaklaşımı sonrasında handan ayrılıp geceyi onun ve arkadaşının yanında geçirmeye karar verdiğini söylemiştir. Sabah uyandıklarında ise ilk iş olarak doktorun hastalarını evlerinde ziyaret ettiklerini belirtmiştir.¹⁶⁹⁴ Doktorun hasta oğlunu kendisinin kucağına atan bir anneye oldukça iyi davrandığını ve evine göndererek söylediği ilaçları almasını istediğini belirten seyyah, Han’daki İzmirli ve diğer İtalyan doktorun aksine bu kişinin fakir Türklere oldukça yardımsever yaklaştığını ifade etmiştir.¹⁶⁹⁵

Charles Pertusier Türkiye’de doktorluk vasıflara sahip olabilmek için doktor adayının gözde bir doktorun yanında bir yıl kadar bulunmasının yeterli olduğunu söylemiştir. Frenklerin (Avrupalılar) içerisinde de birkaç tane doktorun bulunduğunu belirten seyyah, bu ülkede yapılan ameliyatların istenildiği gibi gerçekleştirilemediğini

¹⁶⁹¹Arundell, *A Visit...*, s. 150.

¹⁶⁹²Neale, *Eight Years...*, s. 256.

¹⁶⁹³Demirel, *a.g.t.*, s. 52.

¹⁶⁹⁴Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 189.

¹⁶⁹⁵Mac Farlane, *Constantinople...*,s. 190.

de sözlerine ekleyerek, doktorlara eşlik eden ve yeteneksiz olan ebelerin bu duruma neden olduklarını iddia etmiştir. Doktorların Rum, Yahudi, Ermeni hatta Türk, tüm evlere rahatlıkla girdiği bilgisini veren Charles Pertusier, gerekli gördüğü takdirde hareme bile girebildiklerini yazmıştır.¹⁶⁹⁶

Robert Madden, her doktorun kendisine tahsis edilmiş bir mahallesi olduğundan bahsetmiştir. Günlük olarak hastalarının takibini yapabilmek adına evleri dolaşan doktorların yanlarına aldıkları Rum tercümanlar ile birlikte kahvehanelere de uğradıklarını söylemiştir.¹⁶⁹⁷ Doktorlar, muayene ve tedavi için belirli bir ücret talep etmişler ve genellikle Türkçe bilmeyen Avrupalı doktorlar için pazarlıkları yanlarındaki tercümanlar yapmışlardır. Robert Madden, kahvehanede oturdukları sırada yanlarına gelen iyi giyimimli bir erkeğin, iki hanımının hasta olduğunu ve kendisinden onları iyileştirmesini talep ettiğini ifade etmiş; Rum tercümanın araya girerek 100 kuruştan başlayan bir pazarlıkla muayene ücretini 50 kuruş olarak kabul ettirdiğini, bunun yanında kadınlar iyileşirse ekstra 100 kuruş daha alacak şekilde anlaşma yaptıkları bilgisini vermiştir.¹⁶⁹⁸

Charles Mac Farlane, Manisa'da silahla yaralanmış bir Türk'ün merminin çıkartılması için doktor aradığını ve kasabada bulunan İzmirli ve İtalyan doktordan sırasıyla yardım istediklerini ancak doktorların bu işlem karşılığında ücret talep ettiklerinden parası olmayan kişilerin hastayı tedavi ettiremediklerini söylemiş; en sonunda yaralı adamın arkadaşlarının maşa ile mermiyi çıkarttıklarını ve doktorlara para ödemediklerini belirtmiştir. Seyyah, doktorların kendilerine ait muayenehaneleri için ilaç ve gerekli malzemeleri alabilmek adına para talep ettiklerini söylemiştir.¹⁶⁹⁹

Charles Wilkinson, derlediği notlarda tıbbın Türkler arasında el üstünde tutulduğunu, yani oldukça önem verilen bir husus olduğunu vurgulamış ancak, bu branşın hala bilgiye dayalı gelişme göstermediğini ifade etmiştir. Wilkinson, Türklerin

¹⁶⁹⁶Pertusier, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁶⁹⁷Madden, *a.g.e.*, s. 54; Robert Madden, aynı zamanda yanlarında bulunan Rum tercümanın, hastalığın nedenini öğrenmekle kalmayıp, kendilerini öven cümlelerle halkı etkilemeye çalıştığını, bunu yaparken de yalan söylemekten kaçınmadığını belirtmiştir.

¹⁶⁹⁸Madden, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁶⁹⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 185.

çok tuhaf bir şekilde yaşamlarını yabancı doktorlara emanet etmediklerini de ifadelerine eklemiştir. Kimya biliminin Türkler arasında bilinmediğini söyleyen Charles Wilkinson, dükkânlarında satılan en yaygın maddenin tesiri olmayan karışımlardan meydana geldiğini belirtmiştir. Charles Wilkinson, Türklerin başvurduğu her ilaçta damıtılmış suyun kullanıldığını da ayrıca vurgulamıştır.¹⁷⁰⁰

Bayan Ramsay ilk defa kadın bir doktorun varlığından bahsetmiştir. Bayan olması nedeniyle vaktinin büyük bölümünü haremelerde geçiren seyyah, bunun verdiği avantaj ile Afyonkarahisar yakınlarındaki bir köyde eşini kaybetmiş ve yıllardır Anadolu'da ikamet eden Hıristiyan bir doktor ile tanışmıştır. Köyde oldukça az sayıda Hıristiyan olmasına karşın sahip olduğu tıbbi yeterlilik ve yeteneğiyle bu kişinin halk arasında oldukça fazla saygı gördüğünü söyleyen Bayan Ramsay, doktorun oldukça zengin bir Türk bayanın evinde ikamet ettiği bilgisini vermiştir.¹⁷⁰¹

10. EĞİTİM

Seyyahların Türkiye'deki eğitim sistemi ve durumu ile ilgili genel kanaatleri; Türk halkının, ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde bilgiye ulaşma teşebbüsünde buldukları ve ilerisini hiçbir zaman arzu etmedikleri şeklindedir. En önemli ihtiyaç Kur'an'ı okuyabilecek ve yorumlayabilecek yetkinliğe ulaşmaktır. Bu nedenle okulların büyük bir kısmı camilere entegre edilmiş ve eğitim din adamları aracılığıyla vermeye çalışılmıştır.

Henry Finnis Blossie Lynch, Bitlis ziyareti esnasında kasabanın merkezinde bulunan Meydan Camisi'nden bahsederek, küçük bir odada imamın yaklaşık 20 öğrenciye bir şeyler öğrettiği bilgisini vermiştir.¹⁷⁰²

Gayrimüslim kesim ve özellikle de Rumlar için eğitim, ticari faaliyetlerin yürütülmesi için gereklidir. Bir takım hesaplamaları yapabilecek düzeye gelen bir Rum vatandaşı, iyi eğitim almış olarak kabul edilir. John Hartley, Alaşehir'de ziyaret ettiği bir Rum okulunda okuyan çocukların aileleri tarafından ticaretle uğraşabilecek

¹⁷⁰⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁷⁰¹Mrs. W.M.Ramsay, *Everyday Life in Turkey*, Hodder and Stoughton, London, 1897, s. 129.

¹⁷⁰²Lynch, *a.g.e.*, s. 154.

derecede okuma yazma öğrenene kadar okula gönderildiklerini ve sonrasında çalışma hayatına atıldıklarını ifade etmiştir.¹⁷⁰³

Ermenilerin ise bağlı buldukları kilise tarafından sağlanan imkanlar dışında eğitim anlamında Amerikan misyonerlerinin boyunduruğu altında kaldığı söylenebilir. Özellikle Anadolu'daki belli başlı kasabalarda açılan misyonerlik okulları, Ermeni ailelere hitap eden bir anlayış benimsemiş; iyi eğitim alan çocuklar daha sonra Anadolu'nun farklı kesimlerine yönlendirilerek benzer faaliyetlere kalkışmaları istenmiştir. H.F.B. Lynch, Bitlis'te Amerikan misyonerlerine ait bir oluşumdan bahsetmektedir.

Misyonerlerin faaliyetlerine dikkat çeken seyyah, Müslümanlarla çalışma fırsatı yakalayamadıklarından dolayı bu kişilerin Ermeniler üzerinde yoğunlaştıkları bilgisini vermiştir. Ermeniler için önemli imkânlar yaratan misyonerlerin civar kasaba ve köyleri de kapsamak kaydıyla ilk, orta ve lise bölümleri olan 15 kolej açtığını ifade eden Lynch, Bitlis'te bulunan koleji ziyaret ettiğinde lise bölümünde 20, ortaokul bölümünde 50, ilkokul bölümünde ise 60 öğrencinin bulunduğunu, 15 öğrencinin yatılı olarak eğitim aldığını, misyonerlerin dışında 4 öğretmenin görev yaptığını, başöğretmenin Harput'ta bulunan Amerikan Enstitüsü'nden mezun olduğunu dile getirmiştir. Bu kolejde 80 kız öğrencinin de bulunduğunu belirten seyyah, yatılı olarak okuyan bu öğrencilerin ailelerinin Bitlis'te yaşadığını, kızlarının sokaklarda başıboş dolaşmalarını istemedikleri için çocuklarını yatılı olarak bu okula gönderdiklerini söylemiştir.¹⁷⁰⁴

Misyonerlik çatısı altında açılan okullara devletin müsaade ettiğini belirten bir başka seyyah James Baillie'dir. Baillie, bu tarz oluşumlara Amerikalıların dışında farklı milletlerin de başvurduğunu gösteren önemli notlar paylaşmıştır. Baillie, İzmir'de özellikle Hıristiyan dininin yayılmasına ve buna paralel olarak misyonerlik çalışmalarına katkı sağlayacak din adamları ile eğitimciler yetiştirecek çok çeşitli okullar bulunduğunu söylemiştir. Bunlardan birinin İskoç Kilisesi'ne bağlı olarak

¹⁷⁰³Hartley, *a.g.e.*, s. 305,308.

¹⁷⁰⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 154.

faaliyet gösteren Misyonerlik Okulu olduğunu belirten seyyah, İzmir’de oldukça fazla dil konuşulmasının burada eğitim gören öğrencilere Rumca, İspanyolca, İbranice ve İtalyanca öğretilmesini gerekli kıldığını dile getirmiştir. Bu diller aynı zamanda ticaret için de gerekli olduğundan, bunlara hakim olamayanların iş bulma sorunu ile karşı karşıya kalabilecekleri de göz önünde bulundurulmuştur.

Okullar, genellikle erkek ve kız okulu olarak ayrılmıştır. Çoğunlukla aynı kampüs içerisinde ancak farklı binalarda hizmet veren okullarda verilen eğitimin içeriği aynı olmuştur.¹⁷⁰⁵

James Baillie, İzmir’de bulunan bir diğer misyonerlik okuluna daha dikkat çekmektedir. Alman Kız Enstitüsü olarak bilinen okulda kadın papaz yardımcıları, diyakozlar yetiştirildiğini söyleyen seyyah; okul binasının oldukça geniş koridor ve odaları olan müstakil bir ev olduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, bu ve benzeri okulların giderlerini karşılamak adına halktan bağış topladıklarına yönelik tespitlerini ve okulun fiziki durumuyla ilgili değerlendirmelerini şu şekilde aktarmıştır;

*“Okulda iki farklı grup öğrenci bulunmaktadır. Eğitim masrafları ödenen öğrenci grubu ve öksüz ya da hiçbir şekilde maddi anlamda durumu olmayan diğer grup. Bu öğrencilerin eğitim giderleri, binanın belirli yerlerine yerleştirilen bağış kutularında biriken paralar ve direkt olarak yapılan yardımlarla karşılanmaktadır. Okulun fiziki durumu oldukça iyidir, öğrencilerin kalacakları yatakhaneler lüks denebilecek şekilde hazırlanmıştır. Öğrencilerin çoğunlukla Rum ve Alman olmasına karşılık farklı milletlerden öğrencilerin de burada eğitim aldıkları ifade edilmiştir.”*¹⁷⁰⁶

19 yüzyıl Türkiyesinde eğitimin merkez ve taşrada farklılık gösterdiğini söylemek doğru bir yaklaşım olur. Bu farklılıkların oluşmasında, sahip olunan imkanların etkili olduğu bilinmekle birlikte; dini kaideler, etnik çeşitlilik ve misyonerlik faaliyetleri gibi dış etkenlerin de rol oynadığı görülmektedir.

¹⁷⁰⁵Baillie, *a.g.e.*, s. 230,231.

¹⁷⁰⁶Baillie, *a.g.e.*, s. 228,229.

Türkler için kullanılan en temel ifade, ahlaki eğitimin ağır bastığı şeklindedir. Her ne kadar daha fazlasını öğrenmek için gayret gösterilse de Türkler, belirli bir seviyenin üzerine çıkamamışlardır. Bu seviye ise Kur'an okuma, ahlaki değerler ve dini bilgiler olarak belirlenmiştir.

Charles Pertusier, tüm zorluklara rağmen Türklerin çok azimli olduklarını, öğrenmek için çaba gösterdiklerini ve bu halkın takdir edilmesi gerektiğini ifade ederek, çoğunlukla ahlak ve gelenekler üzerine eğitim verildiğini ifade etmiştir.¹⁷⁰⁷

Fred Burnaby, Arapkir'de bulunan bir Müslüman okulunu ziyaret ettiğinden bahsetmektedir. Orada bulunduğu esnada içeride 30 öğrencinin olduğunu söyleyen seyyah, çocukların yerde oturduklarını ve Kur'an okuduklarını belirtmiştir. Beyaz boyalı duvarlarda dünyanın birkaç bölgesini gösteren kötü çizimli haritalar olduğunu ifade eden Burnaby, sınıfın birine girdiklerinde çocukların hemen ayağa kalkarak kendilerini selamladıklarını söylemiş; hocanın da ayağa kalktığını ancak kendilerinin Hıristiyan olduğunu öğrenince yeniden oturduğunu aktarmıştır.¹⁷⁰⁸

Bu tarz eğitim, özellikle küçük yerleşim merkezlerinde karşılaşılan bir durumdur. Okuma yazmanın öğretilmesi eğitimin başarılı olduğunu gösteren en temel gösterge olmuştur. Charles Macfarlane, Bergama'da çocuklara okuma yazma öğretecek bir iki tane küçük okulun olduğunu söylemiş;¹⁷⁰⁹ Soma'da geçtiği bir sokağın üzerinde yine benzer özellikte bir Türk okulunun varlığından bahsetmiştir.¹⁷¹⁰

Farklı din ve milletten insanların Anadolu coğrafyasında yaşıyor olması, eğitim kurumlarının çeşitlilik kazanmasına neden olan önemli unsulardan biridir. Her ne kadar gayrimüslim kesimin Müslüman topraklar üzerinde yaşamlarını sürdürmesi için belirli sınırlamalar olmuşsa da kendilerine özgü eğitim kurumlarının açılması ve

¹⁷⁰⁷Pertusier, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁷⁰⁸Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 12.

¹⁷⁰⁹Mac Farlane, *Constantinople..*,s. 166.

¹⁷¹⁰Mac Farlane, *Constantinople..*,s. 170.

çocuklarını istedikleri okullara gönderebilmeleri konusunda ayrıcalıklar tanınmıştır.¹⁷¹¹

Edwin De Leon, Bursa'nın kenar kesimlerinde bir dağ yamacında Amerikan Kız Okulu'nun bulunduğu bilgisini vererek; Mudanya'ya gelirken gemide karşılaştıkları ve İngilizce konuşan üç bayanın, üç yıl kadar önce Bursa'da ikamet eden Hıristiyanların kız çocuklarına eğitim vermek için okul açtıklarını öğrendiğinden bahsetmektedir.¹⁷¹²

Bir diğer seyyah, William John Hamilton, Bafra'da bir Rum papazdan aldığı bilgi doğrultusunda, bu kasabada Rum çocukların Türkçe haricinde kendi dillerinde eğitim almalarına izin verildiğini ifade etmiştir.¹⁷¹³ Hamilton, ayrıca Amasya'da bir Rum okulunun açılma teşebbüsünden de bahsederek; bu okulun Bafra'dan sonra Anadolu'nun bu kesiminde karşılaştığı ikinci Rum okulu olduğunu söylemiş; Rumların kendi aralarında bile Rumca konuşmalarının Türkler tarafından yasaklanmış olduğu düşünüldüğünde; bu durumun muhafazakârlığın giderek ortadan kalktığı şeklinde yorumlanabileceğini ifade etmiştir.¹⁷¹⁴

Benzer ayrıcalıklar Ermenilere de tanınmıştır. Özellikle Anadolu'nun Doğu'sunda Van ve çevresinde Ermeni okullarının sayısının oldukça fazla olduğu kayıtlara geçmiştir. H.F.B. Lynch, bölgede bulunan tüm eğitim kurumlarını ziyaret ettiğinden bahsetmektedir. Ermenilerin 11 tane okula sahip olduğunu ve bu okulların hem ilkokul hem de ortaokul düzeyinde eğitim verdiklerini dile getiren seyyah, 800'ü kız olmak üzere toplamda 2.180 öğrencinin bu okullarda eğitim gördüğü bilgisini vermiştir.¹⁷¹⁵

Ermeni nüfusunun bulunduğu hemen her yerleşim yerinde mutlaka bir okulun bulunduğunu söylemek doğru olur. Paşalık olarak adlandırılan bölgelerde, merkez

¹⁷¹¹H.F.B. Lynch, Doğu'da bulunan Ermeni okullarını gördükten sonra devletin eğitim üzerine bir kısıtlama koymadığını söylemiş ve bunun oldukça tuhaf olduğunu belirterek şaşkınlığını gizleyememiştir. bkz.Lynch, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁷¹²De Leon, *a.g.e.*, s.352.

¹⁷¹³Hamilton, *Researches...*, s.296.

¹⁷¹⁴Hamilton, *Researches...*, s. 371.

¹⁷¹⁵Lynch, *a.g.e.*, s. 96.

kasabalarda genellikle yatılı okullar yapılmışken, İzmir gibi büyük şehirlerde ise fiziki kapasitesi yüksek, modern binalar inşa edilmiştir. James Ellsworth De Kay, İzmir'deki Türk mahallesinde bulunan büyük bir okulu ziyaret ettiklerinden bahsetmektedir. Ermeni öğrencilerin eğitim gördüğü büyük binanın etrafında havadar, temiz açık bir alanın bulunduğunu söyleyen seyyah; 200 kişiden oluşan bir kitlenin burada eğitim aldığını belirterek, alt katta eğitim gören küçük yaştaki öğrencilerin bağdaş kurmak suretiyle sınıflarda oturduğunu, büyüklerin ise modern sıra ve yazı tahtalarına sahip olduklarını dile getirmiştir. James E. De Kay, okulda Türkçe ve Arapça derslerine giren iki Türkün de görev yaptığını ifade etmiştir.¹⁷¹⁶

Türlere ait olan eğitim kurumları, camilerin bünyesinde kurulanlar, devletin himayesinde olanlar ve vakıflar yoluyla hayırseverlerin destekleri ile hizmet verenler olarak sınıflandırılabilir.¹⁷¹⁷ Halkın, devlet okullarının bulunmasına rağmen özellikle camilerde verilen eğitimi tercih ettikleri görülmektedir.

George Rolleston İzmir'deki eğitim durumu hakkında genel bir değerlendirme yapmış; bu değerlendirmesinde şehirde bulunan okulları, camilerin bünyesinde olanlar şeklinde sınırlandırmıştır. Rolleston'un tespitleri şu şekildedir;

“Okullar, sadece erkek çocuklar içindir. Bu binalar, sayısı 18'i bulan ve aşağı yukarı hepsi zengin bir şekilde döşenmiş camilere iliştilmiştir. Eğitim harcı oldukça düşüktür ve okuyanlar genellikle düşük ve orta sınıfa mensupturlar. Türk okullarında imamlar öğretmendir, Kur'an ve Kur'an tefsirleri okutulan ders kitaplarıdır. Okuması ve yazması oldukça zor olmasına rağmen yoksul Türklerin büyük bölümü her ikisini de başarabilmektedir. Bununla birlikte Müslüman nüfusa basit ticari işlemler için gerekli olan hesaplama becerisi de gösterilmektedir. Bu okulların ucuz oluşu ve çocukların emeklerini paraya dönüştürecek hiçbir iş hacminin olmayışı, bu kıt, yetersiz eğitimin neden çok yaygın olduğunu açıklıyor.”¹⁷¹⁸

¹⁷¹⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 498.

¹⁷¹⁷Charles Pertusier, hayırsever insanların miraslarıyla yapılan okulların sayısının İstanbul'da 1.200 olduğunu tespit etmiştir. bkz. Pertusier, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁷¹⁸Roleston, *a.g.e.*, s. 24,25.

Türklerin ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde üç farklı okula sahip olduğunu belirten H.F.B Lynch, çoğu ailenin çocuklarını eğitim almaları için camilere gönderdiğini ifade eden bir diğer seyyahtır. Christopher Oscanyan da bu tespitlerin doğruluğunu pekiştiren bilgilere notlarında yer vermiştir. Oscanyan, ailelerin kız ve erkek çocuklarını camilerde kurulan okullara göndermekle yükümlü olduklarını ifade etmiştir. Bu duruma etken olarak da Peygamber Hz. Muhammed'in "*Bir alimin mürekkebi ile bir şehidin kanı Allah katında birdir*", ifadesini göstermiştir.¹⁷¹⁹

Camilerde başlatılan eğitim, sonrasında devlet okullarında devam etmiştir. Charles Pertusier, medreselerden sonra mektep adı verilen ilkokullara gidildiğini söylerken, burada çocuklara ücretsiz eğitim verildiğini, okuma yazma öğretildiğini ve aynı zamanda dinin temellerinin de buralarda atıldığını belirtmiştir.¹⁷²⁰

H.F.Lynch, Müslüman nüfusun eğitimi için Erzurum'da sadece bir okulun bulunduğunu fakat mükemmel donanımlara sahip olduğu bilgisini vermiştir. Lise olarak belirttiği okulun kasabanın merkezine, yakın zamanda inşa edilmiş, büyük bir binası bulunduğunu belirten seyyah, 45'i yatılı olmak üzere 130 öğrencinin burada eğitim aldığını söylemiştir. 11 ila 15 yaş arası gençlerin bu okula kayıt yaptırdığını ve yedi yıl eğitim aldığını dile getiren Lynch, okulda görev yapan 8 öğretmen olduğunu aktarmıştır. Lynch, öğrencilerin büyük bölümünün askeri üniformaya benzeyen bir kıyafet giydiğini belirterek, geri kalanın ise sivil giyinmeyi tercih ettiğini dile getirmiştir. Seyyah, okulun yatakhane ile yemekhanesinin oldukça temiz olduğunu vurgulamış; bitişikte bir hastanenin olduğunu da ilave etmiştir.

Müfredatın Van'daki okullarla aynı olduğunu söyleyen Lynch, bu okulun Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırdığı Doğu Anadolu yöresindeki tek lise olduğunun altını çizmiştir.¹⁷²¹

Okullardaki disiplinin sağlanmasına yönelik cezalandırma yöntemi hakkında tek bilgi Christopher Oscanyan tarafından kaleme alınmıştır. Oscanyan, okullardaki

¹⁷¹⁹Oscanyan, *a.g.e.*, s. 159-162.

¹⁷²⁰Pertusier, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁷²¹Lynch, *a.g.e.*, s. 213-217.

başlıca cezalandırma yönteminin dünyaca ünlü falaka uygulaması olduğunu, bunun için 5 fit uzunlukta silindirik şekilde bir odunun hazır bulundurulduğunu, odunun orta kısmında kişinin iki ayağını da bağlayabilecek uzunlukta bir ip olduğunu ve kişi sırtüstü yatırıldıktan sonra ayaklarının bağlandığını sonrasında da hocanın cezayı uyguladığını söylemiştir.¹⁷²²

Resim 26. İstanbul'daki Mekteplerde Falaka Uygulaması¹⁷²³

Seyahatnamelerde, okullaşma oranı hakkında istatistiki verilere de rastlanmaktadır. İstanbul'da 396 mektep ve bu okullarda okuyan kız-erkek 22.700 çocuk olduğunu belirten Christopher Oscanyan, ileri düzey eğitim verilen 8 farklı okulun daha bulunduğunu ve buralarda da 870 öğrencinin eğitim gördüğünü ifade etmiştir.¹⁷²⁴

Taşradaki eğitim kurumları ve öğrenci bilgileri hakkında H.F.B. Lynch'in tespitleri önemlidir. 1898 yılı itibarıyla Van'da 6 ilkokul ve 3 ortaokul olduğunu söyleyen Lynch, ilkokullarda 240, ortaokullarda ise 350 öğrencinin okuduğunu, lisenin ise takip eden dönemde açılmasının planlandığını dile getirmiştir.¹⁷²⁵ Bitlis'te

¹⁷²²Oscanyan, *a.g.e.*, s. 159-162.

¹⁷²³Oscanyan, *a.g.e.*, s. 163

¹⁷²⁴Oscanyan, *a.g.e.*, s. 159-162.

¹⁷²⁵Lynch, *a.g.e.*, s. 98-101.

bir Rüştiye'nin bulunduğunu da belirten Lynch, okulda 70 öğrenci ile 4 eğitmenin bulunduğunu ifade etmiş; öğrencilerin yaşlarının küçük olduğunu vurgulamıştır.¹⁷²⁶

Seyyahlar, Türklerin eğitim sistemi üzerinde farklı görüşler belirtmişlerdir. Öğrencilerin sahip olduğu bilgileri yeterli görenler olduğu gibi, gayretlerini takdir edip oldukça ilkel şartlarda eğitim gördüklerini ve belirli bir seviyenin üzerine çıkamadıklarını ifade edenler de olmuştur. Christopher Oscanyan, Türk eğitim sisteminin fazlasıyla ilkel olduğunu vurgulayarak; derslerin heceleme ve yazma ile başladığını söylemiş; ileri seviyede kutsal kitabın anlaşılması adına Kuran'ın ezberlenmesi çalışmalarına başladığını belirtmiştir. Eğitimin önemsenmesine rağmen memurlar dâhil çok az sayıda okuma yazma bilen insanın olduğunu ve bu nedenle de kâtiplik mesleğinin icra edildiğini söyleyen Oscanyan, bu kişilerin cami avlularında, kahvehanelerde ve farklı mekânlarda bulduklarını söylemiştir.¹⁷²⁷

H.F.B. Lynch ise devlet okullarında Fransızca, Farsça ve Arapça dillerinin öğretildiğini söylerken, öğrencilerin coğrafi bilgilerinin oldukça iyi olduğunu, ülkeleri gösterir haritaları çizerek, nüfusları hakkında bilgi sahibi olmalarının kendisini şaşırttığını belirtmiştir.¹⁷²⁸

Türkiye'deki okulların sadece ilk, orta ve lise düzeyinde kalmadığı da seyyahların notlarında tespit edilen bir başka husustur. Mühendislik ve tıp gibi önemli alanlarda öğrenci yetiştiren okulların bulunduğu ifade edilirken, bu okullara sadece İstanbul'da rastlanmış olması özellikle vurgulanmıştır. Bu tip okulların sayısının az olmasında halkın çocuklarını buralara göndermek istememeleri etkili olmuştur. Öyle ki bu okulların halk tarafından rağbet görmesi için çeşitli teşvikler yapılmış, hatta gayrimüslim kesimin çocukları da bu okullara kabul edilmiştir.

Charles Mac Farlane, İstanbul'da Denizcilik ve Tıp okullarına rastladığından bahsetmektedir. Denizcilik okulunda İngiliz bir Mühendisin eğitim verdiğini anlatan seyyah, bu mühendisin 20 tane öğrencisi olduğunu ve iyi derecede Türkçe bildiği için

¹⁷²⁶Lynch, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁷²⁷Oscanyan, *a.g.e.*, s. 159-162.

¹⁷²⁸Lynch, *a.g.e.*, s. 98-101.

burada kendisine değer verildiğini belirtmiştir. 1848 yılında öğrenci kabul etmeye başlayan bu okulun 140 kontenjanı olmasına karşın sadece 50 öğrencisinin bulunduğunu ifade eden Charles Mac Farlane, öğrencilerin çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu ve okulda matematik, coğrafya ile astronomi eğitiminin de verildiğini söylemiştir.¹⁷²⁹

İstanbul'da ziyaret ettiği tıp okulu hakkında tespitlerde bulunan Charles Mac Farlane ise bu okula genç yaştaki Rum, Ermeni ve Yahudilerin dahi kabul edildiklerinden bahsederek; burada 300 Türk, 40 Rum, 29 Ermeni ve 15 Yahudi'nin eğitim aldığı bilgisini vermiştir. Charles Mac Farlane, öğrencilerin burada okuyabilmek için para ödemediklerini, aksine padişahın öğrencileri teşvik etmek adına aylık 30 ila 300 kuruş arasında değişen miktarda ödeme yaptığını belirtmiştir. Genellikle fakir aile çocuklarının bu okullarda okuduğu bilgisi veren seyyah, veli profilinin hamal, kayıkçı, sürücü, pazarcı gibi esnaf olduğunu, zengin veya orta halli Türklerin çocuklarını buralara göndermediklerini söylemiştir. Charles Mac Farlane bunun bir nedeni olarak bu okullardan mezun olan çocuklarının tamamıyla farklı işlerde çalıştırılmalarını ve uzak bölgelere gönderilmelerini göstermiştir.¹⁷³⁰

Devlet her ne kadar modern ve Batı standartlarında eğitim verecek, fiziki anlamda da yeterli eğitim kurumu açma teşebbüsünde bulunsa da halkın pek rağbet göstermediği bir çok seyyah tarafından çeşitli tespitlerle göz önüne getirilmiştir. Charles Mac Farlane, Zeytinburnu'nda bir sanat okulunun varlığından bahsetmiş, Türk ve Ermeni öğrencilerin kabul edildiği bu okulda matematik, kimya, jeoloji, mineroloji, resim ile inşaat mühendisliği eğitimi verildiğini söylemiştir.¹⁷³¹ Bu okul için gerek duyulan tüm ekipmanların Londra, Paris, Berlin ve Viyana'dan alındıklarını sözlerine ekleyen seyyah; okulda eğitim görenlere para ödendiğini vurgulamış; Türkiye'de eğer padişahın öğrencilere ödeme yapmaması durumunda okullara öğrencilerin bulunamayacağını iddia etmiştir.¹⁷³²

¹⁷²⁹Mac Farlane, *Kismet...*, s. 87.

¹⁷³⁰Mac Farlane, *Kismet...*, s. 93-95.

¹⁷³¹Mac Farlane, *Kismet...*, s. 303.

¹⁷³²Mac Farlane, *Kismet...*, s. 303.

Okullarda yabancı öğretmenlerin görev yapıyor olması, kurulum aşamasında yine yabancı devletlerden destek alınıyor olması da Türklerin bu tarz eğitim kurumlarını tercih etmemelerinde önemli bir etken olmuştur. Charles Pertusier, Türklerin mühendislik okullarına sahip olduğunu ve burada matematik eğitimi verildiğine tanıklık ettiğini ve içinde alanının en iyi örneklerini bulunduran kütüphanelerin varlığından bahsederek; halkın kafir olarak niteledikleri yabancıların yardımlarıyla açılan bu okulları beğenmediklerini, bu nedenle çocuklarını bu okula göndermek istemediklerini dile getirmiştir.¹⁷³³

Gayrimüslim kesim için de benzer bir yapılanma söz konusudur. Ermeni ve Rum okulları, büyük ölçüde kiliseler tarafından desteklenmiş ve zengin tüccarlar tarafından kurulmuşlardır. H.F.B.Lynch, Van ve yakın çevresinde bulunan Ermeni okullarından 6 tanesinin kiliselerin ek yapılarında hizmet verdiğini ve kiliseden elde edilen gelirlerle ihtiyaçlarının karşılandığını belirtmiş; 4 tanesinin ise bireysel teşebbüsler şeklinde zengin aile çocuklarına yönelik olarak ayrı ayrı inşa edildiğini aktarmıştır. Geriye kalan bir okulun ise Rus kökenli bir Ermeni tarafından yaptırıldığını söyleyen seyyah, okulun, 250 öğrencinin bulunduğu bir kız okulu olduğunu söylemiştir.¹⁷³⁴ Lynch, bölgedeki ziyareti sırasında Karmirak Ermeni Kilisesi'nin bitişiğinde de bir okula rastladığını belirterek, okulda 4 öğretmen ile 100 öğrencinin ders işlediklerini aktarmıştır.¹⁷³⁵

Okulların bu denli fazla olması, öğretmen ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Ermeni okulları için öğretmen yetiştiren kurumlar, devlet politikası gereği yasaklanınca, Ermeni cemaati arasından iyi eğitim almış kişiler seçilmek suretiyle bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Seyyah Lynch, Van'daki okullarda öğretmenlik yapacak kişilerin yetiştirilmesi için birkaç yıl öncesine kadar bir öğretmen okulu bulunduğunu, ancak siyasi nedenler dolayısıyla kapatıldığını söylemiş; bunun yerini Erzurum'da bulunan Sanasarian Koleji'nin aldığını belirterek, buradan istenilen ölçüde öğretmen temin edilemediğini, bu nedenle de iyi eğitim almış halk içinden

¹⁷³³Pertusier, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁷³⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁷³⁵Lynch, *a.g.e.*, s. 154.

öğretmen seçimi yapıldığı bilgisini vermiştir.¹⁷³⁶ Adı geçen Sanasarian Koleji, şahsi teşebbüs olarak kurulmuştur ve belki de Ermeniler için Anadolu'daki en önemli eğitim kurumu olması bakımından dikkat çekmektedir.

Gerek Ermeni çocuklarının bilgili kişiler olarak yetiştirilmesi, gerek geleceğe yönelik eğitim planlamaları, gerekse Hıristiyanlığın yayılması için girişimler bakımından bu okulun faaliyetleri önemsenmiş ve seyahatnamelere konu olmuştur.

H.F.B. Lynch, Erzurum'da zengin bir Ermeni beyefendi Bay Sanasaryan tarafından bir kolej yaptırıldığından bahsetmektedir. Yatılı bir okul olan koleje yatılı olmayan öğrencilerin alınmadığını vurgulayan seyyah, kolejde 80 öğrencinin bulunduğunu, yarısının ailesinin fakir olduğunu ve eğitim için hiçbir ödeme yapmadıklarını söylemiştir. Kolejdeki 15 öğrencinin Erzurumlu olduğu, geri kalanın ise civar yerlerden geldiklerini belirten seyyah; buradan mezun olacak gençlerin ileride Anadolu'nun değişik yerlerindeki Ermeni okullara öğretmen olmalarının hedeflendiğini dile getirmiştir.

Sınıfların, yatakhanelerin oldukça geniş ve temiz olduğunu belirten seyyah Lynch, kolejin bitişiğinde bir hastane ile oyun alanının olduğunu aktarmıştır. Kolejdeki teknik okulda torna işlerinin yapıldığını ve gençlerin oldukça değişik ürünler ürettiklerini belirten H.F.B. Lynch, erkek çocukların bu okula 10 yaşında alındığını ve 17-18 yaşında mezun edildiği bilgisini vermiştir. Eğitimin ilk yılı hazırlık ve sonrasında 6 üst sınıf şeklinde verildiğini belirten seyyah, ilk olarak Ermenice ve Türkçe'nin öğretildiğini; yabancı dil olarak da Fransızca ile Almancanın gösterildiğini söylemiş; Latince ile Rumcaya yer verilmediğini vurgulamıştır.

Ermeni Kilisesi ile Ermeni milletinin geçmişte yaşadığı sıkıntıların kitaplar olmadan sözlü aktarıldığını ifade eden Lynch, matematik adına cebir ile geometrinin, astronomi, coğrafya ve fizik ve kimyanın da öğretildiğini aktarmıştır. Ticaretin önemli bir unsuru olan muhasebe kayıtlarının tutulmasının da öğretildiği okulda, müzik dersinin de bulunduğunu, öğrencilerden bazılarının keman ile güzel performans

---

¹⁷³⁶Lynch, *a.g.e.*, s. 98-101.

sergilediklerini söylemiştir. Lynch, okuldaki kitapların çoğunun Almanca olduğunu belirterek, müdür dâhil 12 öğretmenin bulunduğunu ve Fransızca öğretmenin Fransa'dan geldiğini aktarmıştır.¹⁷³⁷

Resim 27. Erzurum'da Ermeni Teknik Okul Öğrencileri¹⁷³⁸

Gayrimüslim okullarında uygulanan müfredat da seyyahların ilgisini çeken bir başka konu olmuştur. Özellikle başka bir devletin himayesinde yaşıyor olmaları ve kedilerinkinden tamamıyla farklı bir kültürün içerisine dahil olma durumları, seyyahların zihinlerinde çeşitli ön yargıların oluşmasına neden olmuştur.

Bir çok seyyah, Türk devletinin bu kesimin eğitim hakkı üzerinde muhtemelen engellemeler yapmış olabileceği düşüncesiyle hareket etmişken, karşılaştıkları durum hiç de öyle olmamıştır. Bir çok eğitim kurumunun varlığı ve içerisinde okuyan yüzlerce çocuğun bizzat görülmesi, bu ön yargıların Avrupa nazarında kırılmasında etkili olmuştur.

Ziyaretlerde kurumsal yapılanma ve işleyiş hakkındaki değerlendirmelerin ardından müfredat konusu gündeme gelmiştir. Ermeni okullarında uygulanan

¹⁷³⁷ Lynch, *a.g.e.*, s. 214,215.

¹⁷³⁸ Lynch, *a.g.e.*, s. 215.

müfredat, okulların genelinden sorumlu kişinin olur vermesinden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Hazırlık ve uygulama sürecinde Rus eğitim sisteminden faydalanılmış, özellikle bulunan coğrafya gereği Türkçe öğretimi için de dersler konulmuştur.¹⁷³⁹

H.F.B. Lynch, müfredat içerisinde beden eğitimi dersinin devlet tarafından uygulanmasının yasaklandığı yönünde ilginç bir tespitte bulunmuştur. Beden eğitiminin tüm okullarda yasak olduğunu ifade eden H.F.B. Lynch, bu yasağın altında, ders sayesinde erkek çocukların talim yaparak kendilerini geliştirecekleri ve sonrasında ayaklanmaya kalkışabilecekleri düşüncesinin yattığını belirtmiştir.

Okullarda Rus sisteminin hakim olduğu bilgisini veren Lynch, ders kitaplarının da Avrupa kaynaklarından tercüme edilmiş olduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, okullarda Ermeni dili, dini, edebiyatı, Türk dili, Fransızca, astronomi, matematik, anatomi, coğrafya ve genel tarih derslerinin okutulduğunu aktarmıştır.

İlkokulda okuyan küçük yaştaki öğrencilerin büyük sınıflarda toplandıklarını ve oturaklara ya da yere oturmak suretiyle eğitim aldıklarını dile getiren seyyah, çocukların pamuktan yapılmış eski giysiler giydiklerini de belirtmiştir. Van'da eğitimden sorumlu ve Müdür olarak bilinen Arnavut kökenli bir Müslümanın görev yaptığını söyleyen H.F.B. Lynch, okullarda okutulacak kitaplar ile müfredatın bu kişinin onayına sunulduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴⁰

Ermeni okulları da kendi içerisinde farklılık göstermektedir. Katolik ve Protestan kiliselerine bağlı olarak açılan okullar olduğu gibi kız ve erkekler için eğitim veren ayrı okullar da bulunmaktadır. Bu okulları ortak kılan tek şey müfredatları olmuştur.

¹⁷³⁹Fred Burnaby ve beraberindekiler bir Ermeni okulunu ziyaret etmiş ve burada yüze yakın öğrencinin eğitim gördüğünü söyleyerek, o esnada çocukların bir Ermeni şarkısını seslendirdiklerini, şarkı sözlerinin Ermenistan'ın zaferi, Ermeni olmanın güzelliği ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Burnaby, Ermenilerin, Rusya'nın gelmesiyle özgür olacaklarına inandıklarını özellikle vurgulamıştır. Eğitimde Rus sisteminin benimsenmesi, Ermenilerin sahip olduğu bu inaca dayalı olarak gelişmiş olabilir. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 12.

¹⁷⁴⁰Lynch, *a.g.e.*, s. 98-101.

H.F.B. Lynch, Sanasaryan Koleji'nden farklı, Gregoryen kesime ait olan 6 okuldan bahsetmektedir. En önemli olanının Artsanyan Katedraline bağlı olan okul olduğunu vurgulayan seyyah, burada 200 öğrencinin eğitim gördüğünü; Ripsimeyan Kız Okulunda ise 350 öğrencinin bulunduğunu aktarmıştır. Nüfusu birkaç bini bulunan Katolik Ermenilerin de bir okulu olduğunu ve okulu dört Fransız rahibin yönettiğini belirten Lynch, bu okulun kasabadaki en iyi okul olarak bilindiğini söylemiştir.¹⁷⁴¹

Türkiye'de gayrimüslim kesim içerisinde nüfus bakımından en kalabalık olan Rumların, eğitim sistemi de kiliselerin desteğinin olması bakımından Ermenilere benzemektedir. Ancak, daha çok Rusya ve misyonerlik faaliyeti sürdüren Amerika, Almanya, Birleşik Krallık gibi ülkelerin etkisinde kalan Ermeni eğitiminden farklı olarak Rumlar, kendi kökenlerinin olduğu Yunanistan akımından etkilenmişlerdir.

Bununla birlikte, okulların varlığını sürdürebilmesi için çeşitli oluşumlar da kurulmuş; kiliseler başta olmak üzere Rum halkının da eğitime maddi anlamda katkı sağlaması için yöntemler geliştirilmiştir. Bu durum kendisini en çok İzmir'deki okullarda göstermiştir.

George Rolleston, İzmir'deki Rumların kendilerine ait okullara, hastanelere ve benzeri yönetim ve destek amaçlı kuruluşlara sahip olduğunu dile getirerek; bunların Rum Cemiyeti adı altında belediyeye bağlı bir oluşum içinde hizmet verdiklerini, aynı zamanda “*Kamu Fonu*” ile de her Rum'un gelir düzeyine göre buralara bağışta bulunmasının mecburi kılındığını söylemiştir.¹⁷⁴²

Rumların eğitim sistemi hakkında en detaylı bilgiyi İngiliz Doktor George Rolleston vermiştir. Rolleston, eğitimin yedi yıl sürdüğü ve okuma yazma öğrenip aritmetiğin ilk dört kuralını bilerek işlem yapma becerisine sahip olana kadar öğrencilerin kabul edilmediği İzmir Evangelist Okulu'ndan bahsetmiştir. Okulun iki kısımdan oluştuğu bilgisini veren Rolleston, üst seviye kısmının “*Lise*” olarak

¹⁷⁴¹Lynch, *a.g.e.*, s. 213-217.

¹⁷⁴²Rolleston, *a.g.e.*, s. 36.

adlandırıldığını ve burada eğitimlerinin son dört yılına gelmiş öğrencilerin eğitim gördüklerini ifade etmiştir.

Alt seviye kısmının ise “*Hellenik Okulu*” adını aldığını ve ilk üç yıllık eğitimin burada verildiğini ifade eden George Rolleston, bunun yanında, okulun, tüm kısımlarıyla birlikte bir bütün olarak İzmir Evangelist Okulu olarak adlandırıldığını söylemiştir.

Kayıt ücreti olarak alt seviye için ödenen iki frank ve üst seviye için ödenen dört frank haricinde eğitimin tamamen parasız olduğu yine George Rolleston’un notlarında görülmektedir. Rolleston, kurumun sahip olduğu ev ve toprak gibi mülkiyetlerinden gelir elde ettiğini, aynı zamanda kamu fonundan yıllık ödenek almak suretiyle ihtiyaçlarını karşıladığı bilgisini vermiştir. George Rolleston’un okul hakkında paylaştığı diğer bilgiler şu şekildedir;

“Okul başmüdürü yaklaşık olarak aylık 2.000 kuruş almaktadır. Ondaki sonraki kademe bulunan iki yöneticinin Yunan Krallığı’nda bulunan lisede eğitim alıp sınavları geçtikten sonra elde edebilecekleri sertifikalara sahip olmaları gerekmektedir. Orada toplam yedi öğretmen bulunmaktadır ve genel bir kural onların zeki çocukları kendi özel öğrencileri olarak almalarını yasaklamaktadır. Toplam öğrenci sayısı 250’nin üzerindedir. Burada aynı zamanda bütün Yunan gazetelerinin ve sürekli yayınların bulunduğu, yabancıların kullanımına da her zaman açık olan iyi bir kütüphane bulunmaktadır. Eski Yunan yazarlarının eserlerinin çalışılmasına oldukça fazla önem verilmektedir ve bu durum da konuşmaya yansiyarak eski standartlar bazında dile saflık kazandırmaktadır. Okulda eski yazarların en iyi ve en son basılmış kitapları kullanılmaktadır ve kitapçıların söylediklerine göre de bu kitaplara aşırı bir talep vardır. Rum nüfusu arasında yaygın olan eğitim alma isteği ve var olan alaka yüzünden bunu eklemek doğru olacaktır ki verimlilik açısından övülmeye değer olan bu kurum diğer ülkelerdeki benzer kurumlarla kıyaslanabilecek

yeterliliğe sahiptir. Burası, İngiliz Hükümetinin koruması altındadır ve konsolosluk meydana gelebilecek sorunları çözmek amacıyla nihai hakem olarak atanmıştır.”¹⁷⁴³

Tıpkı diğer seyyahlarda olduğu gibi, İzmir’deki Evangelist Okulu’nun müfredatı da George Rolleston’un dikkatini çekmiş ve Rolleston yedi yıllık okul müfredatını detaylarıyla paylaşmıştır.

Tablo 3. İzmir Evangelist Okulu Müfredatı

1.Yıl /1.Sınıf (Hellenik Okul)
Uygulamalı Aritmetik – Kesirlere kadar.
Yunanca Dil Bilgisi
“Yunancada Başlangıç Dersleri” adlı kitabın birinci cildi.
(İçeriği: Dilbilgisi egzersizleri, efsaneler ve masallar ile ünlü düşünürlerin sözleri.)
Özet şeklinde İlkçağ Tarihi
Eski Ahit’in Kutsal Tarihi
Yazılı egzersizler
Yazma
Resim
2.Yıl / 2. Sınıf (Hellenik Okul)
Uygulamalı Aritmetik (Son konuya kadar)
Yunanca Dilbilgisi: Düzensiz fiiller, etimoloji, bileşik ve türemiş kelimeler.
“Başlangıç Dersleri” adlı kitabın ikinci cildi.
(İçerik: Plutarkhos’un Hayatı, Ksenefon’un “Helenika” adlı eseri ve Thucydides)
Özet şeklinde Ortaçağ Tarihi
Siyasi Coğrafya
Yeni Ahit Tarihi
Egzersizler
Yazma
Resim
3.Yıl / 3. Sınıf (Hellenik Okul)
Uygulamalı geometri
Yunanca Dilbilgisi
“Yunancada Başlangıç Dersleri” adlı kitabın üçüncü cildi.

¹⁷⁴³ Roleeston, *a.g.e.*, s. 36,38.

(İçerik: Ksenefon'un "Hatırlanmaya Değer Şeyler{Memorabilia}"adlı eseri, Plato'nun "Krito" adlı eseri, Onun diğer eserlerinden alınan farklı diyaloglar, Plutarkhos'un "Ahlak Kuralları"
Fransızcaya giriş
Siyasi Coğrafya – Son Konuya Kadar
Yeni Çağ Tarihi
Eski Yunan Tarihi
Dini Eğitim
Egzersizler
Resim

4.Yıl (Lise 1.sınıf)
Teorik Aritmetik
Yunanca Sözdizimi (Sentaks), Deyimler.
Sokrates, Lysias ve Demosthenes'in nutukları, özellikle de Philippics ve Olynthiacs yüksek sesle okuma etkinliği.
Fransızca
İnsanın Doğal Tarihi
Matematiksel ve Siyasi Coğrafya
İlkçağ Tarihi. (Bütünüyle)
Dini Eğitim – Son Konuya Kadar
Egzersizler
Resim

5.Yıl (Lise 2.sınıf)
Aritmetikten cebire geçiş
Sentaks: ikinci bölüm
Eski Yunan Tarihi: Demosthenes, Thucydides ve Herodot'un Nutukları. Yüksek sesle okuma etkinliği
Kompozisyon
Fransızca
Fizik
Ortaçağ Tarihi (Bütünüyle)
Kilise Tarihi
Egzersizler
Latince

6.Yıl (Alt Seviye Lise)
Cebirden Geometriye geçiş
Vezinli eğitim (Şiirler)

Eski Yunan Tarihi: Homeros'un "İlyada" ve "Odese" adlı eserleri ve Theocritus, Dor (Doric) Lehçesinin incelikleri
Kompozisyon
Fransızca
Psikoloji
Roma Tarihi
Kilise Tarihi
Egzersizler
Latince

7.Yıl (Üst Seviye Lise)
Geometri – Son Konuya Kadar
Vezinli Eğitim (Şiirler)
Eski Yunan Trajedileri
Fransızca
Yeniçağ Tarihi (Bütünüyle)
Mantık
Hıristiyanlık
Egzersizler
Latince

Evangelist Okulu dışında bir kampüs gibi bir arada bulunan ve çeşitli yaş gruplarına hitap eden birden fazla Rum okulu bulunduğu George Rolleston'un notlarında yer almaktadır. Rum Koleji ve zengin varlıklı bir kilise olan St.Photeina'nın bir arada buldukları duvarların içinde, aynı zamanda tüm bu merkezlerin birbiriyle bağlantılı olduğu, mütevazı birkaç okul daha bulunduğu bilgisini veren Rolleston, burada iyi çalışır durumda olan iki tane yuva ve bir tane de kız okulunun varlığından bahsetmiştir.

Bu okullarda toplamda, bir yaşından başlamak kaydıyla değişik yaşlarda 1000'in üzerinde öğrencinin parasız eğitim aldığını ifade eden Rolleston; 5 ila 12 yaşları arasındaki erkek çocukları için yapılmış olan 150 öğrenci kapasiteli ve St. John kilisesine bağlı bir yuvanın bulunduğu bahsetmiştir. Rolleston, buradaki eğitimin de parasız olduğunu özellikle vurgulamış ve gelirlerin St.Photeina kilisesinden elde

edildiğinin altını çizmiştir. George Rolleston, diğer Rum okullarında olduğu gibi kara tahta ve tebeşirin burada da kullanıldığına yönelik bilgi vermiştir.¹⁷⁴⁴

St. John kilisesinin sınırları içinde kalan kız okulunda 14 yaşından küçük olan 72 ila 100 arasında öğrencisi olduğunu söyleyen George Rolleston, müdiresinin, St. Photeina kilisesinden aylık 300 kuruş maaş aldığını belirtmiştir. Rum Hastanesinin sınırları içerisinde bir başka erkek okulunun daha bulunduğu bilgisini veren Doktor Rolleston, bu okulların hepsinin her kesimden halkın hizmetine açık olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹⁷⁴⁵

Bir diğer eğitim kurumu ise Rum kızlarının ve zengin tüccar çocuklarının eğitimine yönelik olarak açılmıştır. James E. De Kay, Bayan Brewer'in açmış olduğu okullar hakkında bilgi vermektedir. Rum kızların eğitimi üzerine kendisinin gözetimi altında eğitim veren bir okul olduğundan bahseden seyyah, eğitim dilinin İngilizce olduğunu ve Bayan Brewer'in Avrupalı tüccarların çocuklarına eğitim veren bir başka okulu daha yönettiğini belirtmiştir.¹⁷⁴⁶

Lucy Garnett, Türkiye'de ikamet eden Rumlara yönelik okullarda okutulan dersleri şu şekilde sıralamıştır.

- Kutsal kitap ve ilmihal
- Modern Grekçe Okuma ve Yazma
- Ülkede Kullanılan Mevcut Ölçü Birimleri ve Para Değerleri Aritmetiği
- Temel Geometrik Terimler
- Başlangıç Düzeyi Coğrafya (Yunanistan ve Yunan Şehirleri)
- Başlangıç Düzeyi Tarih (Yunanistan Tarihi)
- Başlangıç Düzeyi Zooloji ve Botanik
- Başlangıç Düzeyi Antropoloji
- Başlangıç Düzeyi Fizik
- Serbest Çizim

¹⁷⁴⁴Rolleston, *a.g.e.*, s. 36,38.

¹⁷⁴⁵Rolleston, *a.g.e.*, s. 36-38.

¹⁷⁴⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 500.

- Müzik
- Beden Eğitimi

Bayan Garnett, Türkiye’deki Rum eğitiminin merkezi konumundaki şehirler hakkında bilgi vermiştir. Buna göre İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik, Serre, İyonya ve Philopopolis’te verilen eğitimin düzeyi Yunanistan’daki ile aynıdır. Avrupalı nüfus ile yakın ilişkiler içinde bulunmaları Rum okullarında Fransızca dilinin zorunlu hale getirilmesine neden olmuştur.¹⁷⁴⁷

11. DİL

Seyyahlar, Anadolu’daki yolculukları sırasında yanlarında mutlaka bir rehber ile tercüman buldurmışlardır. Bu kişiler, Avrupalı seyyahlar adına, Anadolu’nun özellikle iç kesimlerinde yabancı dil bilen kişilerin bulunmadığı ortamlarda önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Tabii, istisnalar da yok değildir, misyonerlik faaliyetleri için Anadolu’ya geçen Amerikalılar, bu amaçla eğitilen Ermeniler ve mühendis, doktor ya da asker olarak yıllardır görev yapan yabancı kitle ile kendi dillerinde iletişim kurdukları olmuştur.

Charles James Monk, bir nedenle tercümanlarından ayrıldıklarını ve atlardan sorumlu olan kişiyle anlaşamadıklarını belirtirken, bir Fransız nezaketine sahip bu kişinin aslında Fransızca ve İtalyanca birkaç kelime bilen tek kişi olduğunu ve Bursa’daki paşanın doktorundan başka Anadolu’da dil bilen başka hiç kimseyle karşılaşmadıklarını söyleyerek bu durumu özetlemiştir.¹⁷⁴⁸

Söz konusu durum daha çok seyyahların Anadolu topraklarında geçirdikleri zaman ve koşullar ile ilgilidir. Asıl olan, heterojen bir yapıya sahip Osmanlı toplumunda gayrimüslim kesimin ağırlıklı olarak hangi dili tercih ettiği. Bu sorunun yanıtını Charles Dudley Warner, İzmir için oldukça net vermiştir. “*İzmir’de Türkçe, Rumca, İspanyolca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Arapça konuşulmaktadır. Bu sıralama aynı zamanda dillerin kullanım oranlarını da yansıtmaktadır.*”¹⁷⁴⁹

¹⁷⁴⁷Garnett, *The Woman...*, s. 63.

¹⁷⁴⁸Monk, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁷⁴⁹Warner, *a.g.e.*, s. 377.

19. yüzyılda Anadolu'nun belirli yerlerinde gayrimüslim halkın kendi dilleri yerine Türkçeyi tercih ettiği, hatta bazı dini uygulamalarda dahi Türkçeyi kullandıkları görülmektedir. William Martin Leake, Konya'da konakladığı bir evde karşılaştığı durumu şöyle izah etmektedir; “*Konya civarlarında Rum Kilisesi'ne mensup bir Hıristiyan'ın evinde kaldık. Bu kişi kendi dilini kullanmıyordu. Hatta kilise hizmetlerinde bile dilini tercih etmiyordu. İncil ve Dualar Türkçe basılmıştı.*”¹⁷⁵⁰

Benzer bir örnek Arundell'in notlarında karşımıza çıkmaktadır. Arundell, Isparta'da konakladıkları günün akşamında bölgedeki Hıristiyanların durumu hakkında kendilerini bilgilendirmek amacıyla odalarını ziyaret eden Rumların, kendi dillerini önemsemeyerek sürekli olarak Türkçe konuştuklarını söylemiştir.¹⁷⁵¹

Türkçe konuşmayı tercih edenlerin sadece Rumlar olduğunu vurgulayan Josiah Brewer, dilin özellikle kıyı kesiminden uzakta, Anadolu'nun iç kesimlerinde yaşayanlar arasında kabul gördüğünü ifade etmiştir. Brewer, Ermeni ve Yahudilerin ise kendi dillerini kullandıkları bilgisini vermiştir.¹⁷⁵²

Fred Burnaby, Yozgat'ta yaşayan Ermeni ve Rumlar'ın yazı karakterlerini bilmelerine rağmen kendi dillerinde yazamadıklarını, konuşmalarında da Türkçeyi kullandıklarını dile getirmiş; hatta Ermeni ve Rumca karakterlerle Türkçe yazdıklarını söylemiştir.¹⁷⁵³

Anadolu'nun çoğu bölgesinde yabancı dil sadece ticaretin merkezi konumundaki pazarlarla sınırlı kalmıştır. James Silk Buckingham, Urfa'da çoğunlukla Türkçe'nin konuşulduğunu belirterek, pazarlarda az da olsa farklı dillerin de anlaşılabilirliğini söylemiş; bunun yanında İbranice, Ermenice, Süryanice, Kürtçe, Arapça ve Farsça konuşan grupların da bulunduğu bahsetmiştir.¹⁷⁵⁴

William Mitchel Ramsay, yabancıların bulunduğu ortamlarda Rumca konuşmanın güven vermesine karşın Arundell ve Brewer'in de ifade ettiği gibi

¹⁷⁵⁰Leake, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁷⁵¹Arundell, *A Visit...*, s. 120.

¹⁷⁵²Brewer, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁷⁵³Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 213.

¹⁷⁵⁴Buckingham, *a.g.e.*, s. 154.

Türkçe'nin Rumlar tarafından tercih edildiğini özellikle vurgulamıştır. Ramsay, diğer seyyahlardan farklı olarak Rumların, kendi aralarında Türkçe ve Rumca konuşanlar olarak ikiye ayırdıklarını söylemiş; Rumca konuşanların az da olsa Türklere karşı nefret duygusu barındıran kesim, Türkçe konuşanların ise Türklerle uyumlu yaşayan grup olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵⁵

Kozmopolit bir yapıya sahip İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirler için dilin kullanımını konusunda ayrı bir başlık açmak gerekmektedir. İstanbul'da özellikle konsolosların ikamet ettiği Beyoğlu gibi yerleşim yerlerinde Türkçe konuşulmadığı seyahatlerin notlarında tespit edilmiştir. Beyoğlu'nda her elçinin Türkçeyi az bilen ve dolgun maaşı olan dört tercümanı bulunduğunu belirten Adolphus Slade, bunların yanında 3-4 kadar kendilerine maaş bağlanan gencin ise elçilerin çocuklarının yanına yerleştirildiğini ve sonrasında tercümanların yerlerini almak için dili öğrenmelerinin sağlandığını belirtmiştir. Slade, Beyoğlu'nda Türkçe'nin hiç konuşulmadığını, Rumcanın tercih edildiğini söylemiş; ev ortamında da hep Rumcanın ana dil olduğundan bahsetmiştir.¹⁷⁵⁶

John Ross Browne, Doğu'da çok fazla dilin konuşulduğunu söylemiş, ancak bir seyyahı en çok şaşırtan şeyin İzmir ve İstanbul'da konuşulan dillerin çokluğu olduğunu özellikle vurgulamıştır. Özellikle Beyoğlu'nun bu konuda oldukça meşhur olduğunu belirten Browne, altı dil konuşan bir insanla karşılaşmanın normal olduğunu, on iki dil bilen kişilerin dahi bulunduğunu söylemiştir. Kendilerine tercümanlık yapan Carlo'nun İstanbul ve mahallelerinde konuşulan 60 ila 70 civarında lehçe olduğunu söylediğini aktaran Browne, kendisinin Türkçe, Farsça, Ermenice, Gürcüce, Çerkezce, Arapça, Cezayir, Mısır, Rumca, İtalyanca, Fransızca, Almanca, Avusturya, Rusça, Kazakça, İngilizce ve Amerikan İngilizcesi lehçelerini belirleyebildiğinden bahsetmiştir.

İstanbul'da bu dillerden en az dördünü bilmeyenin başarılı sayılmadığını söyleyen John Ross Browne, Türkçe, Rumca, İtalyanca ve Fransızcanın tüm ticarete

¹⁷⁵⁵Ramsay, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁷⁵⁶Slade, *Records...*, s. 93.

kullanılan diller olduğunu, bunun yanında hemen hemen tüm tüccarların iyi derecede İngilizce de bildiklerini belirtmiş; Beyoğlu'ndaki ve Galata'daki tüccarların, özellikle de Rumların oldukça yetenekli olduğunu söylemiştir.¹⁷⁵⁷

George Rolleston, Türkçe'nin, İzmir'de yaşayanların büyük bir bölümü tarafından konuşulduğunu belirtmiş; bununla birlikte birkaç istisna dışında en yüksek tabakaya dâhil diğer milletlerden tüccarlar arasında bile yaygın olduğunu ifade etmiştir. Rolleston, bir ticaret kenti olarak bilinen İzmir'de ticari amaçlar için Fransızca ve İtalyancanın çoğunlukla tercih edildiğini söylerken, gün geçtikçe Fransızcanın İtalyancaya oranla kullanım alanını genişlettiği bilgisini vermiştir. İzmir'de Adriyatik Denizi kıyılarından göç edip gelmiş ve İtalyanca konuşan birçok ailenin varlığından bahseden George Rolleston, burada farklı bir dili konuşamamalarına rağmen kendi dillerini konuşan bir Fransız'a, bir Rum'a ve bir Türk'e oldukça kolay rastlarken İtalyanca bilen ya da sadece İtalyanca konuşan birine hiç rastlamadıklarını dile getirmiştir. Bu durumu birkaç dilin birbirine olan üstünlüğü şeklinde yorumlayan Rolleston; Fransızcanın ücretsiz olarak okutulduğu ve Fransız Hükümetinin himayesinde olan çok sayıdaki okulun etkisiyle Fransızcanın İzmir'de yaygın olarak kullanılmaya başladığını özellikle belirtmiştir.¹⁷⁵⁸

İzmir'de konuşulan dilleri notlarında detaylı işleyen seyyahlardan bir diğeri de Charles Mac Farlane'dir. Farlane, Fransızcanın İzmir'deki Avrupalılar tarafından konuşulan temel dil olduğunu belirtmiş; ancak bu dilin şehirde yabancılar olduğu zaman konuşulduğunu özellikle ifade etmiştir. Rumcanın ise beşikten itibaren öğrenildiğini söyleyen Charles Mac Farlane, akıcı bir şekilde konuşulan bu dilin ilginç olarak yazma ve okumasının bilinmediği bilgisini vermiştir. Şehirde tercih edilen Fransızcanın bir yabancı dil edasıyla konuşulduğunu ve saflıktan çok uzak olduğunu belirten seyyah, çoğu ifadenin Rumca söylendiğini belirtmiştir. Charles Mac Farlane, İngilizcenin az sayıdaki erkek tarafından yabancı aksanla konuşulduğunu, kadınların ise birkaç istisna dışında tam olarak konuşamadıklarını, günlük sohbetlerinde

¹⁷⁵⁷Browne, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁷⁵⁸Rolleston, *a.g.e.*, s. 49,50.

Fransızcaı tercih ettiklerini belirtmiştir. Yüzyıllardır Akdeniz’de varlığını sürdüren bir dil olan İtalyancanın ise artık sadece tezgâhtarlar ve komisyoncular tarafından konuşulduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁷⁵⁹

---

¹⁷⁵⁹Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 44.

IV. BÖLÜM: KÜLTÜREL HAYAT

1. İNANÇLAR

1.1. Dini İnançlar

Avrupalı seyyahlar ne kadar ön yargılı olsalar da, Türklerin başka dinlere karşı gösterdikleri hoşgörüyü ifade etmekten kendilerini alamamışlardır. Türk toplumunda çok bariz olarak din serbestliği söz konusudur. Bir çok seyyah, farklı dine mensup kişilerin ibadetlerini Türkiye'deki kadar özgürce gerçekleştiremediklerini ifade etmiş, insanların inançları nedeniyle aşırıya kaçan bir müdahaleye maruz kalmadıklarını ve gavur ifadesi dışında rahatsız edici bir duruma rastlamadıklarını dile getirmiştir.

Gerek İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlerde gerekse Anadolu'nun en uçra yerlerinde camiler ile birlikte kilise ile şapellerin bulunması; bununla birlikte İslam dini için yasak olan içki ve domuz eti satışına müsaade edilmesi bunun en önemli kanıtı olmuştur. William Wittman, Müslümanlar arasında domuz tüketiminin tamamen yasak olmasına karşın yabancı elçiler ve diğer Hıristiyanların yiyebilmeleri için pazarlarda satılmasına müsaade edildiğini söylemiş; bu hoşgörünün kendilerine bir parça domuz eti yeme fırsatı yarattığını ifade etmiştir.¹⁷⁶⁰

Türklerin en hassas oldukları konuların başında dini inançları gelmektedir. Özellikle ibadet saatleri ve ibadethaneleri konusunda oldukça dikkatli ve koruyucu bir tutum sergilemişlerdir. Bunda Kur'an'ın, Türkler için politik, sosyal ve dini açıdan en önemli kanun olarak kabul edilmesi ve sonsuza kadar geçerli olacağına inanılması etkili olmuştur.¹⁷⁶¹ Kutsal kitapta belirtilen hükümler toplumsal anlamda halkın tavırlarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır.

Albert Smith, Türklerin, Cuma gününü kendileri için en kıymetli gün olduğuna inandıklarını ve bir işe başlayacaklarsa, mutlaka o günü beklediklerini söylemiştir. Cuma günü aynı zamanda onlar için kutsal bir gündür.¹⁷⁶²

¹⁷⁶⁰Wittman, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁷⁶¹Eliot, *a.g.e.*, s. 426.

¹⁷⁶²Smith, *a.g.e.*, s. 155.

W. Senior Nassau ise, hiçbir Türkün Safer ayında, Safer ayının bitiminden 3-4 gün sonrasına kadar, önemli bir işe girişmediğini, bir evin temelini atmadıklarını, evlenmediklerini ve bir mülk satın almadıklarını söylemiştir. Nassau, padişahın dahi birini görevden alacaksa bu ayın bitmesini beklediğini ifade etmiştir.¹⁷⁶³

Türklerin, yine İslam dininin bir gereği olarak mümkün olduğunca hoşgörülü ve merhametli davrandıklarına dair bilgiler de bulunmaktadır. William John Hamilton, Sinop ziyareti sırasında yönetici olan beyin yanına çıktıklarında bir anda odanın içerisine akıl hastası olan birinin gelmesiyle şaşkına döndüğünü belirtmiş; kimsenin kendisine müdahale etmediğini ve zararsız olduğu için istediği her şeyi yapabilmesi için rahat bırakıldığını söyleyerek, bu kişinin Beyin erkek kardeşi olduğunu öğrendiğini; ayrıca Türklerin bu tarz, akıl yoksunluğu yaşayan kişilerin direkt olarak Allah'ın koruması altında olduğuna inandıklarından bu kişilere saygılı ve dikkatli davrandıklarını ifade etmiştir.¹⁷⁶⁴

Türklerin, ibadet saatlerini sıkı sıkıya takip ettiklerine hemen her seyyah mutlaka değinmiştir. Buldukları yerin neresi olduğuna dikkat edilmeksizin, zamanı geldiğinde en yakın camilere gidildiği, ibadethanelerin olmadığı durumlarda ise sürekli yanlarında bulundurdukları seccadelerini sermek suretiyle, yanındakilere aldırış etmeden dini vazifelerini yerine getirmeye gayret gösterdikleri belirtilmiştir. Halkın cami ve mescitlere giderken ve gelirken sergiledikleri hal ve hareketleri, ezan saatlerinde ve mübarek gün olarak adlandırdıkları Cuma günü işlerini terk edip çalışmamaları, hassasiyetlerinin boyutunu gösteren önemli tutumlardır. Doğal olarak bu hassasiyet Anadolu topraklarını gezen seyyahlar için en çok dikkat edilmesi gereken başlıklardan birisi olmuştur.

Henry Christmas, yaptığı gemi yolculunda güvertede bulunan Türklerin, yönlerini Mekke'ye dönüp, etraflarındaki Hıristiyanlara aldırış etmeden ibadetlerini tamamladıklarını söyleyerek, kendilerini Müslüman olarak diğer dinlere mensup kişilerden üstün görmelerinin, onların çekinmelerine mahal bırakmadığını

¹⁷⁶³Nassau, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁷⁶⁴Hamilton, *Researches...*, s.308.

vurgulamıştır.¹⁷⁶⁵ Bu konuyla ilgili Clara Eskin Clement'in de bir tespiti bulunmaktadır. Seyyah, Türk tüccarların satış yaptıkları sırada birden işlerini bıraktıklarını ve yere serdikleri kilimler üzerinde ibadete başladıklarını söylemiştir.¹⁷⁶⁶

Türklerin Müslüman olmaları nedeniyle gayrimüslim kesimi bir alt seviyede görme tutumlarının olduğu seyahatnamelerde sıkça dile getirilmiştir. Bu anlamda yabancılara nasıl davranıldığıyla ilgili oldukça fazla bilgiye ulaşılsa da kesin bir genelleme yapmaktan kaçınmak doğru bir yaklaşım olur. Çünkü seyyahların İstanbul'da yaşadıkları bir deneyim ile Anadolu'nun iç bölgelerinde karşılaştıkları aynı olmamıştır. William Mitchel Ramsay, Türklerin hassasiyetini ve farklı tutumlarını şu şekilde belirtmektedir;

*“Türklerin derin duygularına din, aile hayatı ve kadın gibi, dokunmaktan kaçınılması gerekmektedir. Dini duygular ve hoşgörü konusunda köyde yaşayan Türkler ile şehirli Türkler arasında belirgin bir zıtlık vardır. Köylerde bağnazlık ve Hıristiyanları sevmeme işaretlerine çok nadir rastlarsınız.”*¹⁷⁶⁷

Ramsay'ın bu ifadesinde, ziyaret ettiği köylerden birinde halkın camiye serbestçe girmesine hiçbir şekilde itiraz etmemeleri ve içeri girerken de ayakkabılarını çıkartmak zorunda kalmaması etkili olmuştur.¹⁷⁶⁸

Charles Fellows, İstanbul ziyaretinde karşılaştığı resimleri gördüğünde daha önceleri dinen yasak olan bu uygulamanın giderek yaygınlaşmasını; katı kuralların yumuşaması olarak değerlendirmiştir. Çarşılarda bulunan resim dükkânlarında padişahın portresinin satıldığını dile getiren seyyah; evlerin ön yüzlerinin ve tavanların desenlerle süslenmeye; doğadaki birçok varlığın şekillerinin günlük hayatta resmedilmeye başlandığını söylemiştir.¹⁷⁶⁹

¹⁷⁶⁵Henry Christmas, *The Shores and Islands of The Mediterranean*, Vol. III, Richard Bentley, London, 1851, s. 5.

¹⁷⁶⁶Clement, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁷⁶⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 32,33.

¹⁷⁶⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 32,33.

¹⁷⁶⁹Fellows, *A Journal*....,s. 100.

1.2. Batıl İnançlar

Seyyahlar, Anadolu coğrafyasında Müslüman ve gayrimüslim tüm halk arasında kabul gören ve batıl inanç olarak nitelendirilebilecek bir takım adet ve inanışlara eserlerinde değinmiştir. Bu inançlardan bazıları lokal olduğu gibi bir kısmı da insanların geneli tarafından kabul görmüştür.

Clara Eskin Clement, Türkler için “*Batıl inanca sahip olmayanı yoktur*” ifadesini kullanmıştır. Kimilerinin Cuma gününün önemine binaen o gün yolculuğa çıkmadığını veya bir işe başlamadığını; kiminin ise yeni ayın sol omzun üzerinde görünmesinin kötü şans getireceğine inandığını belirtmiştir.

Seyyah ayrıca Türklerin başka milletlere özgü batıl inançlara itibar etmediklerini, sadece kendi inandıklarını dikkate aldıklarını da ifade etmiştir. Clara Eskin Clement, Türk efsanelerinde ve şiirlerinde geçen korkunç bir karakterden de bahsetmiştir. “Vrykolakas” ismi verilen bu varlığın çok berbat ve ürkütücü bir görüntüye sahip olduğunu anlatıldığını söyleyen Clara E. Clement, Rumların sahip olduğu batıl inançlara da notlarında yer vermiştir.

Rumların, ölülerinin hortlağa dönüşmelerinden çok korktuklarını söyleyen seyyah, sürekli mezarlıkları ziyaret ederek ölülerin huzur içinde yatıp yatmadıklarını kontrol ettiklerini belirtmiştir. Eğer ölülerinin vücutları hemen çürümeye başlamamışsa, ruhunun rahat etmediğini düşünerek onu sakinleştirmenin yollarını aradıklarını ifade etmiş; bu kötü varlıkların ve olayların etkisinden korunmak için Türklerin muska ve din adamlarına başvurduğunu, Hıristiyanların ise, Hz. İsa, Hz. Meryem ve haç işareti gibi figürleri ellerine aldıklarını söylemiştir.

Türklerin kötülere karşı iyi ve hayırlı varlıkların olduğuna da inandıklarını belirten seyyah Clara Eskin Clement, hastalıklara iyi gelen şifalı suların, mezarlıkların ve su kaynaklarının her birinin kendine özgü cine sahip olduğuna inanıldığından bahsetmiştir. “*Büyü Bohçası*” atmanın Türkler arasında oldukça yaygın bir gelenek olduğunu belirten seyyah, bohçanın toprak, kömür, saç, insan kemiği ve büyüünün yapılacağı kişiye ait bir giysi parçasının bir araya getirilerek bir bez içine konup bağlanmasından oluştuğunu dile getirmiştir. Seyyah, eğer büyü yapılan kişinin ölmesi

isteniyorsa bu bohçanın kalp olarak düşünöldüğünü ve üzerine 41 tane iğnenin batırıldığını söylemiş; atarken kişinin niyetine bağılı olarak büyü bohçasının kişilerin birbirini sevmesi ya da ayrılması için de kullanıldığını belirtmiştir. Calara Eskin Clement, nazara karşı kullanılan çarelerin de çeşitli olduğunu ifade etmiş; mavi cam, inciler, şap, yabancı kekik, kediotu, akik, muskalar, eşeklerin boyunlarının belirli yerinden alınan et bezi, tavşan başı, terebentin, sarımsak, devekuşu yumurtası ve kıyafetlerin üzerine giyilen küçük birçok nesnenin bu amaçla kullanıldığını söylemiştir. Nazar sebebiyle hastalanan kişileri tedavi etmek için değişik yöntemler olduğundan bahseden seyyah Clara Eskin Clement, Hristiyanların, kutsal su ile yıkama, Paskalya kamışı tütsüsünden çıkan dumanın koklatılması ve kutsal muskaların giydirilmesini denediklerini, Türklerin ise hastanın her bir gözüne altı kez tuz sepilediklerini, altı parça kömürün yeşil bir tase konduktan sonra üzerine su serpildiğini, bu suyun bir kısmının hastaya içirilip kalan kısmı ile de elleriyle yüzünün yıkandığını söylemiştir.

Yanan kömürlerin üzerine diş diş sarımsakların atıldığını da ifade eden seyyah, bu dişlerin patlaması halinde hastada nazar olduğuna kanaat getirildiğini belirtmiştir. Seyyah, çok cahil bir kesimin ise Şubat ayının belirli bir gününde 40 küçük balık kafasını asarak kurumaya bıraktığını söylemiş, evde bir çocuğun nazara maruz kaldığını düşündüklerinde bu balıkların kafalarına baktıklarını, eğer kafalar sıırıslıkam ise nazar olduğunu ve bu kafalardan elde edilen suyun çocuğa içirildiğini ifade etmiştir.

Clara Eskin Clement, insanların kara gözlü olanlarının tehlike oluşturmadığına inanıldığını, mavi gözlü ve kızıl saçlı olanlara ise şüpheli yaklaşıldığını söylemiştir. Mevsime özgü tedavi yöntemlerinin denendiğinden bahseden seyyah, ilkbaharda çingenelerin sattığı sülüklerin kullanılarak vücutlardaki kirli kanın attırıldığını, yeni öldürölmüş kuş ve kurbağadan yapılan lapaların ağı kesici olarak kullanıldığını, din adamlarının üzerlerinde dua yazan kâğıtları sattıklarını ve bunların hastanın evinin duvarına asıldığını söylemiş; oldukça ilginç bir durumdan söz ederek batıl inançlar

konusunda Müslümanların ve Hristiyanların birbirlerinden destek aldıklarını dile getirmiştir.¹⁷⁷⁰

Edwin Pears, Müslüman ve Hristiyan köylülerin batıl inançları olduğundan bahsetmiş, Türklerin genellikle yurtdışından gelen Avrupalı seyyahların mucizevi güçleri olduklarına inandıklarını, bir şeyi başaramazlarsa bunu yapmak istemediklerinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Genellikle kendileri ya da hayvanları rahatsızlandıklarında son çare olarak seyyahlara başvurduklarını dile getiren Edwin Pears, bunun nedeni olarak gelen kişilerin ilaçlarla ilgili bilgi sahibi olmaları ve yanlarında ilaç bulundurmalarını göstermiştir. Türklerin, Hristiyan ibadethanelerinin de doğüstü etkileri olduğuna inandıklarına değinen Edwin Pears, İstanbul'da ve Anadolu'daki kiliselerin sağlam kalmalarının nedeninin bu olduğunu ileri sürmüştür.

Edwin Pears Anadolu'da gerek Türkler gerekse Hristiyanlar arasında en yaygın batıl inancın nazar olduğunu söylemiştir. Clara Eskin Clement'in değindiği birçok husus Edwin Pears başta olmak üzere diğer seyyahların notlarında da ele alınmıştır. Nazardan korunmak için halk arasında kabul gören temel inanışın etrafa nazarı çekecek bir şeyler yerleştirmek olarak açıklayan Edwin Pears, bunun genel olarak mavi cam ve boncuklar olduğunu, atlara ve çocukların boyunlarına bağlandığını, binaların üst kısımlarına Hristiyanların basitçe yapılmış haç işaretleri yerleştirdiklerini, bunu bazı Türklerin bile uyguladıklarını dile getirmiştir.¹⁷⁷¹

Charles Frankland, İzmir'de eşeklerin dizginlerine mavi boncukların takıldığı bilgisini vermiş; turkuaz renkli bu boncukların nazarı çekeceğine ve hayvana etki etmeyeceğine inanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁷²

Charles Mac Farlane de mavi boncukların Türkler tarafından her ne kadar süs olarak kullanılsa da hem insanlara hem de yük hayvanlarının üzerine gelebilecek nazara karşı bir tılsım olarak taşındığından özellikle bahsetmiştir. Seyyah, mavi

¹⁷⁷⁰Clement, *a.g.e.*, s. 280-284.

¹⁷⁷¹Pears, *Turkey...*, s. 78-82.

¹⁷⁷²Frankland, *a.g.e.*, s. 256.

boncukların yanında sarımsağın da Türkler tarafından kullanıldığını ve bu iki karışımın kem göze karşı çok daha etkili koruma sağladığına inanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁷³

Türklerin duaların koruyuculuğuna inanmalarını seyyahlar bir batıl inanç olarak değerlendirmişler ve muskaların içerisinde sarılan ayet ve duaları tılsım olarak adlandırmışlardır.

C.B. Eliot, heykelcilik ve ressamlığın yasaklandığı ülkede, Türklerin, muskalara anlamlar yüklediklerini; alametleri gözlemleyip, rüyalardan anlamlar çıkarmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.¹⁷⁷⁴ William Wittman, benzer bir ifadeyle “*Batıl inançlarla ilgisi olan Türkler, sefere çıktıklarında ya da değişik durumlarda, sürekli olarak üzerinde Kur’an’dan ayetler yazılı olan ve kendilerini her türlü tehlikeden koruyacak tılsımlar taşımaktadırlar.*” demiştir.¹⁷⁷⁵

Anadolu’da tılsım ve muskaların fazlasıyla yaygın olduğunu ifade eden Edwin Pears, çok çeşitli olan bu nesnelerin farklı farklı malzemelerden yapıldıklarını, çoğunlukla da taş, metal, kâğıt, parşömen ve derinin kullanıldığını belirtmiştir.

Muska ve tılsımlara aşırı önem verildiğini söyleyen Edwin Pears, bunları takmanın bile belirli bir yöntemi olduğundan bahsetmiştir. Türklerin genellikle Kur’an’dan ayetler yazdırdıklarını ve bunu dini öncülüğü olan kişiler tarafından hazırlanıp kişiye takıldığını belirtmiş; Rumların ise İstanbul’un Salı günü fethedildiğine inanılması nedeniyle böyle bir hazırlığın kesinlikle Salı’ya denk getirilmemesini istediklerini söylemiştir.

Falcılığın da oldukça yaygın olduğunu belirten Edwin Pears, havanın güzel olduğu her gün İstanbul sokaklarında sayısızca falcının dolaştığını dile getirmiş, eğitimli erkeklerin bile zaman zaman şanslarını denedikleri bilgisini vermiştir.¹⁷⁷⁶

¹⁷⁷³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 118.

¹⁷⁷⁴Eliot, *a.g.e.*, s. 425.

¹⁷⁷⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 233.

¹⁷⁷⁶Pears, *Turkey...*, s. 78-82.

Camiler ile alakalı bazı inanışların olduğu da bilinmektedir. Charles Pertusier, Galata'da diğer camilere göre farklı bir tasarımı olan dikdörtgen şeklindeki Arap Camisi'nden bahsetmiştir. Kendi kiliselerine benzeyen bu caminin bir gizemi olduğunu söyleyen seyyah, caminin bahçesindeki çeşmeden su içen kişilerin çocuklarının olacağına inanıldığını dile getirmiştir.¹⁷⁷⁷

William Macmichael, Edirne'de Selimiye Camii'nin içerisindeyken etrafındaki sayısız pencereleri görünce şaşırıldığını ve onları saymayı denediğini belirtmiş; tam o esnada kendilerine yardımcı olan rehberin gelerek aceleyle artık çıkma zamanlarının geldiğini ilettiğini dile getirmiştir. Kendilerine bu ziyaretlerinde eşlik eden Fransız elçinin, bu durumu kendisine izah ettiğini söyleyen seyyah; bir Hristiyan'a böyle bir hesaplama yapmak için müsaade edilmesinin Türkler tarafından kötü şeylere sebep olacağı şeklinde yorumladığı bilgisini vermiştir.¹⁷⁷⁸

Charles Mac Farlane Urla'dan çıktıktan sonra Sancak Kalesi arkasında kalan ve birkaç ev ile bir camiden oluşan küçük bir köyde mola verdiklerinden bahsetmiş, yol üzerinde karşılaştıkları bir mezarın yanında bulunan küçük bir ağaçta asılı olan rengarenk kumaş parçalarının kendisini çok şaşırttığını ifade ettikten sonra kutsal bir kişiliğe sahip olan ölen kişiden hasta olan Türklerin derman dilediklerini söylemiştir.¹⁷⁷⁹

Özellikle Hristiyanlara hitap eden bir takım inanışlara da seyahatnamelerde yer verilmiştir. Eliza Cheney Abbot Schneider, Rumların hasta çocuklarını kiliseye götürüp dudaklarını Hz. İsa ile Hz. Meryem'in resimlerine değdirdiklerini, iyileşmeleri umuduyla dudaklarını kutsal su ile ıslattıklarını dile getirmiş; kimi zaman da hasta kişinin ailesinden birinin kiliseye giderek rahiplere o kişi adına dua okuttuklarını söylemiştir.¹⁷⁸⁰

¹⁷⁷⁷Pertusier, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁷⁷⁸Macmichael, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁷⁷⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 121.

¹⁷⁸⁰Schneider, *a.g.e.*, s.131.

James Webster ise Kemerburgaz'a yaptığı ziyareti esnasında kiliseye de uğradığını belirtmiş; orada gördüğü küçük bir kızın saçına 12 kuruşluk para takıldığını ve köyde yaygın olan bu uygulamanın çocukların nazardan korunması için yapıldığını vurgulamıştır.¹⁷⁸¹

Türkler, dini inançları gereği hayvanlara oldukça merhametli davranmışlardır. Başta köpekler ve kuşlar olmak üzere, hayvanları kendilerine ait olmasalar dahi titizlikle beslemişler; onlara zarar verenlere karşı sert tepkiler vermişlerdir.

Türklerin koruma içgüdüleriyle yaklaştıkları hayvanlardan biri leyleklerdir. Leylekleri, diğer hayvanlardan farklı kılan özellik, Türklerin onlara önemli anlamlar yüklemesidir. Charles Mac Farlane Bergama'da çok fazla sayıda leylek gördüğünü belirterek, Türklerin bu kuşlara çok değer verdiklerini, onları kardeşim, arkadaşım gibi ifadelerle çağırdıklarını, leyleklerin Müslüman ırkın kardeşleri olarak görüldüğünü söylemiş; onları rahatsız eden kişilere karşı halkın çok sinirlendiği bilgisini vermiştir. Leyleklerin yuvalarını özellikle cami, minare ya da Türk evlerinin çatılarına yaptıklarını dile getiren seyyah, Bergama'daki Türk mahallesinde leyleklerin insanlarla birlikte yollarda yürüdüğünü, hanların ve diğer büyük yapıların açık kısımlarında dolaştıklarını ifade etmiştir. Türklerin bu kuşların kesinlikle Müslüman olmayan evlere yuva yapmadıklarına inandıklarını söyleyen Charles Mac Farlane, buna kendisinin de şahit olduğu bilgisini vermiştir.¹⁷⁸²

Thomas Macgill, leyleklerin Türkler tarafından sevilmesinin farklı bir nedenini ortaya koymaktadır. İzmir'de çekirgelerin varlığından söz eden seyyah, büyük kitleler halinde hareket eden böceklerin tarım ürünlerine oldukça zarar verdiğini ifade etmiş; leyleklerin başta bu hayvanlar olmak üzere sayıca çok olan yılanları da ortadan kaldırmak suretiyle insanlara yardımcı olduğunu, bu nedenle de Müslümanların leylekleri koruduklarını ve evlerinin üzerlerine yuva yapmalarına müsaade ettiklerini söylemiştir.¹⁷⁸³

¹⁷⁸¹Webster, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁷⁸²Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 144. Benzer ifadeler için bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁷⁸³Macgill, *a.g.e.*, s. 126.

William Turner, Türklerin leyleklere olan bağlılığını şu şekilde aktarmıştır; *“Kaldığımız evin bacasına yuva yapan bir leyleğin gece boyunca gagasıyla çıkardığı sestten oldukça rahatsız olmuştum. Bu kuşlardan hemen hemen her evin çatısında görmek mümkündür. Türkler, leyleklerin yuva yaptıkları evlere bereket getireceklerine inanıyorlardı. Hatta aşağı sınıf halkı, evlere bu kadar bağlı olan leyleklere insan ruhunun göç ettiğine inanmaktaydı.”*¹⁷⁸⁴

William John Hamilton ise leyleklerin Türkler tarafından korunduğunu ve bu kuşların hangi evin üzerine yuva yaparsa o evin yangına karşı bir nevi sigortalı olduğunu söylemiş; köylülerin onları dikkate alarak topraklarını sürdüklerini belirtmiştir.¹⁷⁸⁵

2. DİNİ TÖRENLER VE BAYRAMLAR

2.1. Dervişler ve Törenleri

Seyyahların Türk dini yaşamı içinde ilgilerini en çok çeken şey dervişler ve onların sergiledikleri gösteriler olmuştur. Kılık ve kıyafetleri ile kendilerini hemen belli eden dervişlerden çoğunlukla Mevleviler ve Rufailer seyahatnamelere konu edilmiştir. Seyyahların dilinde Mevlevi dervişler; *“Dönen Dervişler”* ya da *“Dans Eden Dervişler”* gibi ifadelerle anılırken, Rufai Dervişler ise *“Haykıran”* ya da *“İnleyen Dervişler”* olarak adlandırılmıştır.

Rufailerin ayinleri bazı seyyahlar için korkunç olmakla birlikte bundan olumlu anlamda etkilenenler de olmuştur. Mevlevilerin sergiledikleri sema performansları ise seyyahların nazarında daha çok bir dans gösterisini andırılmış ve dini bir ritüel olarak değil de Doğu’ya özgü bir gösteri edasıyla izlenmiştir.

Derviş törenleriyle özellikle İstanbul’da karşılaşmıştır. Seyyahların İstanbul’un hem Avrupa hem de Asya yakasında bulunan dergahları çok iyi bildikleri, ifadelerinden oldukça net anlaşılmaktadır. Bazen kendilerini misafir eden kişilerin

¹⁷⁸⁴Turner, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁷⁸⁵Hamilton, *Researches...*,s. 70.

yönlendirmeleriyle bazen de tuttıkları rehberler aracılığı ile Anadolu'ya gelen her seyyah, derviş törenlerini izlemiş ve bu deneyimi detaylarıyla aktarmıştır.

Bu seyyahlardan biri Eliza Cheney Abbot Schneider'dir. Schneider, dervişleri, Müslümanlığın içerisindeki bir tarikat olarak tanımlamıştır. Bu tarikatın içerisinde değişik gruplar olduğundan bahseden seyyah, ibadetlerini dönerek gerçekleştirenlere Mevlevi, zikrederek gerçekleştirenlere de Rufai denildiğini söylemiştir. Bunların dışında toplam 10'a yakın farklı grubun bulunduğunu ifade eden seyyah; genel olarak hepsine derviş dendiğini ifade etmiştir.

İncelediği Mevlevilerin dini törenlerini her Cuma günü sergilediklerini dile getiren Schneider, bu kişilerin zamanlarını dış dünyadan kendilerini soyutlayarak ve oruç tutarak geçirdikleri bilgisini vermiştir. Seyyah, Rufai dervişlerinin ise insanı şoke edecek şekilde kendi vücutlarına gaddarca davranarak zikrettiklerini söylemiştir.¹⁷⁸⁶

Dervişler, geçimlerini ve dergahlarının ihtiyaçlarını büyük ölçüde halktan gelen bağışlarla sağlamışlardır. Bazı yerlerde, dervişler kapı kapı dolaşmak suretiyle bu bağışın toplanması görevini üstlenmişlerdir. William Leake, Konya'da bulunan Hz. Mevlana türbesine dikkat çekerek, her sokakta yardım amacıyla para toplayan dervişlere rastlamanın mümkün olduğu bilgisini vermiştir.¹⁷⁸⁷

Seyyahların bazılarının cami, bazılarının ise küçük ibadethane olarak adlandırdıkları dergahlar, törenlerin olduğu belirli günlerde gerek halk gerekse yabancı ziyaretçiler tarafından sürekli rağbet görmüştür.

İçeride gelen misafirlerin oturması için balkonlarla çevrelenen bir alan bulunmakla birlikte, bayanların izleme yeri ile müzik çalan ekibin yerinin ayrı olduğu notlara yansımıştır. Camilerde içeri girerken ayakkabıların çıkarılması kuralı buralarda da geçerlidir. Şeyh olarak adlandırılan ve dervişlerin en yaşlısı konumundaki kişiler, halktan saygı görmekle birlikte, dini bir güce sahip olduklarına inanılmış ve hastaları iyileştirmesi için kendilerinden yardım istenmiştir. Bayan Baillie, izledikleri Mevlevi töreninin ardından bir kadının engelli çocuğunu şeyhin önüne yatırdığını ve şeyhin

¹⁷⁸⁶Schneider, *a.g.e.*, s.69-71.

¹⁷⁸⁷Leake, *a.g.e.*, s. 46-49.

çocuğun üzerine basarak dini ifadeler zikrettiğini ve sonrasında ailenin oradan uzaklaştığına tanıklık ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁸⁸

2.1.1. Mevlevi Dervişler

Resim 28. Mevlevi Derviş¹⁷⁸⁹

Mevlevi dervişler hakkında İstanbul'a gelen hemen her seyyahın mutlaka bir deneyimi olmuş, törenlere katılmak ve bu kesimin ibadet şeklini seyahatnamelere konu etmek için üstün gayretler gösterilmiştir.

Seyyahların verdiği bilgiler dahilinde Mevlevi dervişlerin İstanbul'daki merkezlerinin Beyoğlu olduğunu söylemek yerinde olur. Sürekli olarak burada bulunan bir tekkede özellikle Salı ve Cuma günleri ibadetlerin gerçekleştirildiği bilgisi verilirken, bayanlar ve gayrimüslimler dahil olmak üzere halka açık ve girişin ücretsiz olduğuna vurgu yapılmıştır.

¹⁷⁸⁸Baillie, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁷⁸⁹Schneider, *a.g.e.*, s. 68.

Seyyahlardan sadece John Griffiths, Beyoğlu dışında Üsküdar'da da Mevlevi Dervişlerine ait bir ibadethane bulunduğundan bahsetmiş; buraya girebilmek için bir ila iki kuruş civarında bir meblağ ödemek gerektiğini söyleyerek, Beyoğlu'nda ise böyle bir zorunluluğun olmadığını ve törenlerin halka açık olarak yapıldığını dile getirmiştir.¹⁷⁹⁰

John Ross Browne, Beyoğlu'nda konakladığı otelin (Hotel de Byzant) yakınlarında bulunan ve Mevlevi dervişlerine ait olan ve tapınak olarak adlandırdığı yapıyı ziyaret ettiğinden bahsetmektedir. Arka sokaklarda oldukça sade bir binada yapılan törenlere haftada bir ya da iki kez yabancıların izlemesine müsaade edildiğini belirten Browne, giriş için ücret ödenmediğini ve insanların ırkına, kıyafetine, inancına bakılmadan kabul edildiğini özellikle vurgulamıştır.

John Ross Browne, izlemek için tek kuralın ayakkabıların dışarıda bırakılması olduğunu söylemiş; içeride Avrupalılar için ayrılan kısma oturduklarını, diğer bölümlere halkın karışık oturduğunu dile getirmiştir. Törenin yapıldığı alanın daire şeklinde geniş ve tavanının kemerli olduğu bilgisini veren seyyah, zeminin etrafını çevreleyen korkuluklar ile seyircilerin oturacağı alanın belirlendiğini belirtmiştir. Binanın sade olduğunu, mobilya olmadığını, ahşap zeminin kilimlerle örtüldüğünü belirten Browne, göremedikleri bir yerden gelen müzik ile törenin başladığını, ikişerli sıra halinde dervişlerin, önlerinde ise yaşlı sakallı liderlerinin içeri geldiğini belirtmiştir. Üzerlerinde kahverengi pelerinleri ve başlarında uzun gri tonlarında şapkalarıyla sadece yüzleri ile sakallarının görüldüğünü belirten John Ross Browne, müziğin eşliğinde dervişlerin tören alanının etrafında yürüdüklerini ve gelen işaretle yere oturup kapandıklarını belirtmiştir. Sonrasında sürekli dua eden baş dervişten gelen ikinci bir işaretle dervişlerin ayağa kalktığını ve üzerlerindeki pelerinleri çıkardıklarını söyleyen Browne, beyaz pamuktan yapılmış ceket ve içetekten oluşan elbisenin altına ayakkabı giymediklerini söylemiş; müziğin de hızlanmasıyla kendi etraflarında dönmeye başladıklarından bahsetmiştir.¹⁷⁹¹

¹⁷⁹⁰Griffiths, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁷⁹¹Browne, *a.g.e.*, s. 153,154.

Jerome Van Smith, Peygamber Hz. Muhammed'in ümmetinin olduğu her yerde dervişlere ait bir topluluğun muhakkak bulunduğunu ifade ederek; Mısır, Suriye ve hatta bir dönem Yunanistan'da bile bulduklarından bahsetmiştir. Jerome Van Smith Beyoğlu'nda Mevlevi dervişlerin kullanımına sunulmuş ve Türkler gibi Avrupalıların da girişine müsaade edilen oldukça temiz bir caminin olduğunu belirterek; ahşaptan yapılmış caminin dar bir girişi olduğunu ve insanların kapının önünde tören için kuyruk oluşturduklarını dile getirmiş; sürgülerin açılmasıyla herkesin iyi bir yer tutabilmek adına içeriye doğru hücum ettiğini, ancak kapıcı tarafından durdurulup ayakkabılarının çıkartıldığını söylemiştir.

Caminin tamamının dervişlerin hizmetine sunulduğunu belirten seyyah Jerome Van Smith, sadece parmaklıkla ayrılmış bir köşesinin töreni izlemeye gelen Hıristiyanlar için ayrıldığını vurgulamış; giriş kapısının hemen üzerinde bulunan balkonun çalgıcılar için, karşısındaki kafes benzeri alanın da görülmemeleri için kadınlara ayrıldığını ifade etmiştir.

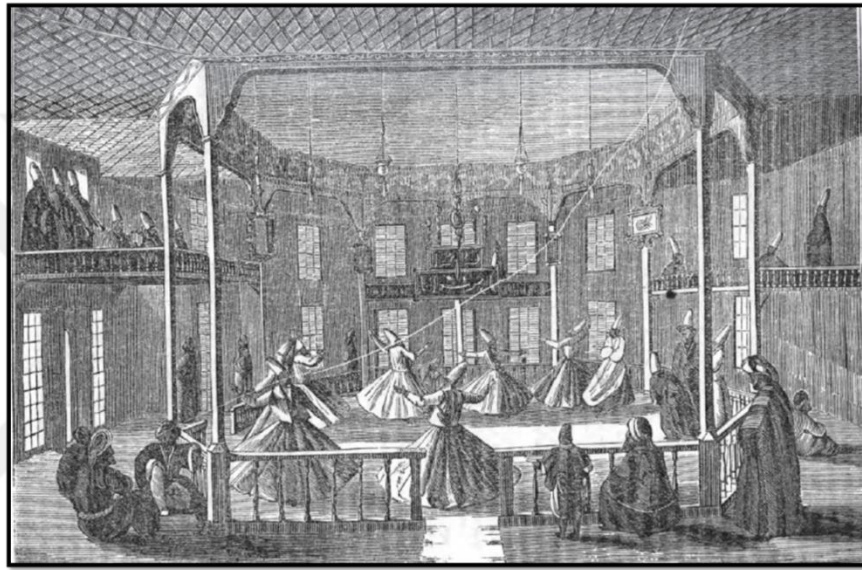
Jerome Van Smith, önce imamın gelerek oturduğunu, ardından da yirmi kadar dervişin gelerek daire şeklinde sıralandıklarını söyleyerek; dervişlerin sağ ellerini sol omuzlarına koyup ney ve tambur sesi yanında izleyenlerin alkışlarıyla birlikte dönmeye başladıklarını ifade etmiştir.¹⁷⁹²

Alfred Colbeck, Beyoğlu'ndaki dans eden dervişler olarak adlandırdığı Mevleviliğin M.S. 1226'da ortaya çıktığını ve Türkler tarafından oldukça saygı gördüklerini belirtmiş; ve bu kişilerin doğru sözlü ve cömert olmalarıyla bilindikleri bilgisini vermiştir. Colbeck, dervişlerin performansını da izlemiş ve figürlerin hızlı, dengeli ve dönme motifli olduğuna dikkat çekmiştir. Hareketlerin aniden başlayıp aniden bittiğini söyleyen seyyah, performansın üç kez tekrarlandığını ve bir sonrakinin öncekine göre daha hızlı icra edildiğini ifade etmiştir.

---

¹⁷⁹²Smith, *Turkey...*, s. 51.

Dervişlerin gözlerinin kapalı ve kollarının açık olduğu belirten Colbeck, avuç içlerinden birinin cenneti işaret etmek için gökyüzüne, diğerinin de dünyayı göstermek için yere doğru çevrili olduğunu söylemiş; bu kadar fazla dönülmesine rağmen performans esnasında ve bitişinde baş dönmesinden bahsetmenin mümkün olmadığını özellikle vurgulamıştır.¹⁷⁹³

Resim 29. İstanbul’da Mevlevi Dervişler¹⁷⁹⁴

Dervişlerin her Salı ve Cuma günleri toplandığını ve ibadetlerini gerçekleştirdiklerini söyleyen Andree Hope’un tespitleri şu şekilde olmuştur;

“Tekke olarak adlandırılan ibadethaneye geldiğimizde üst kattaki geniş bir odaya alındık. Bu odanın üç tarafı balkonlarla çevriliydi ve balkonlardan biri kadınlara aitti. Odanın ortasında daire şeklinde genişçe bir alan parmaklıklarla çevriliydi ve burası dervişler için ayrılmıştı. Birkaç kadın ve çocuk, bazı Türk yetkililer ve askerler bizimle birlikte balkonda oturmaktaydı. İçeride bizden başka yabancı bulunmuyordu. Yaklaşık 20 tane derviş hızlıca odaya girdi ve uzun beyaz sakallı, Molla ya da Şeyh olarak adlandırılan yaşlı bir adam Mekke yönüne dönerek oturdu.

¹⁷⁹³Colbeck, *a.g.e.*, s. 217,218.

¹⁷⁹⁴Smith, *Turkey...*, s. 54

Dervişler ayakkabıları olmadan, ellerini göğüslerinde birleştirmiş ve gözleri yere bakar vaziyette onun önünde yarım daire şeklinde ayakta sıraya dizildiler. Hemen hepsi alt tabakaya mensup kişilerden oluşmaktaydı, hatta aralarında 13-14 yaşlarında bir de çocuk bulunmaktaydı. Ayrıca, bir görme engelli, üç de siyahî kişi vardı. Kur'an'dan birkaç ayet okunduktan sonra Mollanın önderliğinde dervişler, tamtam ve ney ile çalınan müziğe uyum sağlayarak birbirleri ardında daire çizerek yürümeye başladılar.

Dört ya da beş tur yürüdüktan sonra Molla yerine dönerek tekrar oturdu ve dervişler pelerinlerini çıkartarak beyaz ceketleri ile uzun sarı iç etekleriyle kaldılar. Molla yüksek sesle dualar okumaya başlar başlamaz, dervişler ilk seferinde yavaş sonrasında ise hızlı olmak kaydıyla kendi etraflarında dönmeye başladılar. Molla dua etmeyi kesti ancak gözleri kapalı ve kolları tamamen açık dervişler birbirlerine çarpmadan oldukça hızlı bir şekilde dönmeye devam ettiler. Orada duyulan tek ses iç eteklerin dönerken çıkarttığı hışıltı ve balkonda çalınan tamtam ve neyin sesiydi. Mollanın kafasını sallamasıyla tüm dervişler bir anda durdu. Tekrar Kuran'dan ayetler okundu ve dervişler pelerinlerini giyerek teker teker Mollanın elini öptüler. Son olarak bir dua okundu ve dervişlerin Allah Allah nidaları ve gözyaşlarıyla seremoni sona erdi. Dervişler burada kusursuzluklarıyla, kendi halinde, zararsız yaşamları ve hayırseverlikleriyle oldukça popülerdirler.”¹⁷⁹⁵

William Wittman, diğer seyyahlardan farklı olarak Mevlevilerin kendi içerisinde iki farklı gruba ayrıldığına yönelik ifadeler kullanmıştır.

“Bu grup “Mevleviler” olarak adlandırılmaktaydı. Bunlar, uygulamaları sert ve kasvetli olan “Tahta Tepenler” veya “Tahta Dövenler”. Onların dini törenlerine katılma fırsatı yakalayamadım. Bana anlatıldığı kadarıyla önceki dervişlerin yaptıkları gibi dairesel hareketleri için kol ve bacak gibi uzuvların yanında iyi de bir akciğere sahip olmak gerekiyormuş. Bu hareketleri yaparken Mevleviler kendilerinden geçiyor ve çok büyük bir enerji elde edip çok daha hızlı dönmeye

¹⁷⁹⁵Hope, a.g.e., s. 43, 44.

başlıyorlar. Tahta dövenler, ağızlarında Allah nidasıyla ibadet yerlerinin etrafında dönerek birbirlerini büyük bir ciddiyetle takip ediyorlar”¹⁷⁹⁶

Mevlevi dervişlerin İstanbul dışında da var olduklarını gösteren tespitler bulunmaktadır. Fred Burnaby, Sivas'ta Mevlevi dervişlerin varlığından bahsederken;¹⁷⁹⁷ John Griffiths, Konya'da bulunan büyük bir caminin Mevlevi dervişlerinin buyruğunda olduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, caminin iç kısmının oldukça geniş ve temiz olduğunu, sayısızca lamba, camdan küreler ve devekuşu yumurtalarının tavandan aşağıya doğru asılı durduğunu belirtmiş; dervişlerin kaba dokuma kıyafetler giydiklerini ve Ramazan ayından farklı olarak oruç tuttuklarını dile getirmiştir. Griffiths, İslam'ı yaymak için Anadolu'nun en ücra köşelerine gittiklerini söylediği dervişlerin Konya'da düzenlenen törenlerine katılmış ve süreci detaylarıyla aktarmıştır.¹⁷⁹⁸

Bir diğer tespit William Ainsworth tarafından yapılmıştır. 1838 yılında Kırşehir'in yedi mahallesinde sadece Mevlevi dervişlerinin ikamet ettiği bilgisini veren seyyah; bu tarikatın dışında Bektaşilerin de bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁹⁹

2.1.2. Rufai Dervişler

¹⁷⁹⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁷⁹⁷Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 317.

¹⁷⁹⁸Griffiths, *a.g.e.*, s. 279-288.

¹⁷⁹⁹Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 160.

Resim 30. Üsküdar'da Rumi Dervişler¹⁸⁰⁰

Rumi dervişlerin ibadetleri de birçok seyyah tarafından izlenmiştir. Burada da önce törenin yapıldığı binalar incelenmiş, sonrasında da ibadetin içeriği hakkında detaylar paylaşılmıştır.¹⁸⁰¹

Seyyahların notlarına bakıldığında Rumi dervişlerin İstanbul'un Anadolu yakasındaki topraklarda, Üsküdar'da¹⁸⁰², buldukları görülmektedir. İlginç olarak Avrupa yakasında bulduklarına dair hiçbir bilgi yoktur. Bu durum aslında, Rumi dervişleri ve törenlerini seyyahlar nazarında çok daha fazla merak uyandırıcı hale getirmiştir.

¹⁸⁰⁰Browne, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁸⁰¹ C.B. Eliot, Üsküdar'da dolaşırken bir camiden gelen sesler üzerine dervişlerin törenlerine şahit olduğunu ifade etmiştir. Sekizgen şeklindeki bir odada 20 kadar kişinin daire şeklinde sıralandığını ve kollarını kardeşlerinin boyunlarına doğru uzattıklarını söyleyen seyyah, bir işaretle başlayıp diğer bir işaretle duran dervişlerin önce oluşturdukları dairenin içine doğru ilerleyip sonrasında geri çıkarak daireyi tekrar genişlettikleri bilgisini vermiş; sonrasında oluşturdukları daire yönünde yürüyüp bir süre sonra da geri geldiklerini, aynı zamanda bir şeyler mırıldandıklarını belirtmiştir. Aralarına birisinin katılmak istemesi durumunda dairenin kırılarak yeni kişinin dahil edilmeyle törene devam edildiğini aktarmıştır. bkz. Eliot, *a.g.e.*, s. 402.

¹⁸⁰² Jerome Van Smith, Rumi dervişlerin törenine katılmak için Asya topraklarına geçmeleri gerektiğini söylemiş ve sabah erken saatlerde kiraladıkları bir kayıkla Üsküdar'a gitmişlerdir. bkz. Smith, *Turkey...*, s. 52.

Seyyahların Anadolu'yu ziyaretlerinde İstanbul'un Beyoğlu kesimine inmeleri ve orada ikamet etmeleri öncelikli olarak Mevlevi törenlerini görmelerine, sonrasında aldıkları duyum ve yönlendirmelerle de Rufai dervişlerini ziyaret etmelerine imkan tanımıştır. Bu durum bir çok seyyahın bu iki topluluğu belirli özellikleri nazarında karşılaştırmasıyla sonuçlanmıştır.

Ortak özellik olarak, törenlerin halka ve gayrimüslimlere açık olması, ibadethaneye ayakkabısız girilmesi ve içeride bayanlar için özel alanlar olması gösterilirken, girişte gül suyu ve şeker ikram edilmesi, cüzi miktarda para talep edilmesi, dervişlerin üzerinde tek tip özel bir kıyafetin olmaması, tören esnasında bir takım aletlerin kullanılması ve her törende şeyhin mutlaka birkaç hastaya şifa vermek adına müdahalede bulunması¹⁸⁰³ farklı yönler olarak verilebilir.

John Ross Browne bu dervişlerin Asya topraklarında, Üsküdar'da buldukları bilgisini veren seyyah, tapınaklarının Mevlevi dervişleriyle neredeyse aynı olduğunu, burada içeriye girmek için çok az miktarda para ödediklerini söylemiştir. Burada ayakkabılar konusunda bir uyarının yapılmadığını ve Hristiyanlar için ayrılan alana geçtikleri bilgisini veren Browne, yaşları 6 ile 25 arasında değişen 30 ila 40 kadar dervişin daire şeklindeki alanın etrafında dizildiklerini ve önlerinde de baş dervişin bulunduğunu aktarmıştır. Törene katılamayacak kadar yaşlı olan dervişlerin bir kenarda oturup başlarını saat yönünde sallayarak ilahi mırıldandığını belirten John Ross Browne, baş dervişin önünde bir sıra halinde kuvvetli, yarı çıplak ve başları traşlı dervişlerin ayakta beklediğini ve törenin en zor kısmını bu kişilerin yönettiğini belirtmiştir. Browne, töreni detaylarıyla aktarmış ve etkilendiğini söylemiştir.¹⁸⁰⁴

Christopher Cooke, İstanbul ve civarını gezerken Üsküdar'a uğramış ve burada "*Howling Dervishes*" olarak nitelendirdiği ve aynı zamanda Rufai olarak da bilinen dervişlerin varlığından bahsetmiştir. Rufai adını ilk kez kullanan seyyah olarak dikkat

¹⁸⁰³Christopher Cooke, Rufai dervişlerin "*Dancing Dervish*" olarak da bilinen ve kendisinin Kahire'de gördüğü Mevlevi gruptan oldukça farklı olduğunu belirterek Rufai şeyhinin törenin sonrasında yanına getirilen eli ayağı tutmayan birkaç hastayı tedavi etmekle uğraştığını, bu kişilerin kendilerini bıçaklarla yaraladığını söylemiştir. bkz. Cooke, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁸⁰⁴Browne, *a.g.e.*, s. 155,156.

çeken Christopher Cooke, bu kişilerin odalarına, ayakkabı ile girilmediğini; bu nedenle terlik giyerek düz ve kare şeklindeki odaya girdiğini söylemiş; odanın bir tarafında kendisinin ve tercümanın oturduğu ahşaptan bir balkon olduğunu, ruhani drama olarak adlandırdığı törende katılımcıların yarım daire şeklinde yanyana kuzu postlarının üzerine oturduklarını, sonrasında Kuran’dan ayetler okunup tekrar edildiğini, ardından ayağa kalkılarak hep birlikte “*La ilahe illallah*” dediklerini dile getirmiştir.¹⁸⁰⁵

David Porter, Üsküdar’da mezarlığa çok yakın bir muhitte ahşap bir ibadethane içerisinde tören yapan dervişlerden bahsetmiştir. Kare şeklinde bir alan olduğunu söyleyen David Porter, gelenlerin ayakkabılarını dışarıda bırakmak zorunda olduklarını ifade etmiştir.

Bir düzine kadar adamın ortasında şef derviş olarak adlandırdığı ve sürekli dua eden birinin olduğunu söyleyen seyyah Porter, diğer kişilerin “*Amin, Amin*” diye bağırduklarını dile getirmiş, törenin bitiminde ise izleyenlerin şef dervişin yanına giderek kendileri için dua etmesini istediklerini belirtmiştir. Sonrasında iki kişinin ellerindeki küçük davulları çalmaya başladığını ve etraftakilerle birlikte ilahi söylendiğini belirten David Porter, yavaş yavaş seslerin yükseldiğini ve törene katılanların kafalarını bir sağa bir sola sallamak suretiyle kendilerinden geçtiklerini dile getirmiştir. Seyyah, duvarlardaki bıçak, zincir, şiş, kama gibi şiddet içeren eşyalar gördüğünü, törene katılanların bunlarla kendilerine zarar verdiklerini ancak padişahın yasaklamasıyla bu uygulamaların sonlandırıldığını söylemiştir.¹⁸⁰⁶

Alfred Colbeck, Rufai şeyhlerinin bir özelliklerinden bahsetmiştir. Rufai törenlerine sürekli olarak hasta insanların getirilip yere yatırıldıklarını söyleyen seyyah; baş derviş olarak bilinen şeyhin hastaların üzerinde yürümeye başladığını, hatta bebeklerin bile üzerine çıkararak tedavi etmeye çalıştığını dile getirmiştir.¹⁸⁰⁷ Walter Thornbury, Alfred Colbeck’in verdiği bilgileri doğrulayan tespitlerde

¹⁸⁰⁵Cooke, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁸⁰⁶Porter, *a.g.e.*, s.14-16.

¹⁸⁰⁷Colbeck, *a.g.e.*, s. 217,218.

bulunmuştur. Üsküdar'daki Rufai dergahında karşılaştığı ilginç bir olaydan bahseden seyyah; Şeyh olarak adlandırılan kişinin, hastalıkları iyileştirici, sihirli bir özelliği olduğuna inanıldığını, kem gözlü kişilerin ona götürülerek gözlerine dokundurulduğunu, hatta felçli kollara sahip hastaların kollarına dokunduğunu ve insanlar tarafından bunun işe yarayacağına inanıldığını ancak kendisinin buna pek de inanmadığını, çünkü hiçbir değişiklik olmadığını belirtmiştir. Walter Thornbury, Rufai dergâhında bir de küçük çocukların yan yana yüzükoyun yere yatırılarak, şeyhin onların üzerinde baş kısımlarında ayaklarına kadar sırayla yürüdüğünü ve sonrasında çocukların yerden kalkarak hiçbir şey olmadan gittiklerini dile getirmiştir.¹⁸⁰⁸

Alfred Colbeck, Rufai dergahında gördüğü bazı aletlere dikkat çekmiştir. Törenin olduğu odanın etrafındaki duvarlarda işkence aletlerine benzer eşyalar bulunduğu dikkat çeken seyyah; bunların bir zamanlar kendilerinden geçen dervişlerin acıyı hissetmediklerini göstermek için kullanıldığını ancak son dönemlerde hepsinin yasaklandığı bilgisini vermiştir.¹⁸⁰⁹

Alfred Colbeck'in yasaklandığını belirttiği aletlerin mevcut yasaktan önce kullanıldığını gören John Carne olmuştur. Üsküdar'daki Rufai dergahına giden Carne, yarım saat boyunca genç bir adamın bir şeyler söylediğini ve sonrasında dervişlerin içeriye girip yan yana sıralandıklarını söylemiş; vücutlarını ileri geri salladıklarını belirttiği dervişlerin sonrasında kıyafetlerinin bir bölümünü çıkartarak kızgın demirleri ayaklarına, bacaklarına ve vücutlarının değişik yerlerine sokmaya başladıklarını dile getirmiştir.¹⁸¹⁰

Hiç şüphe yok ki, Rufai törenleri Mevlevilere göre dervişler üzerinde çok daha yorucu bir etki yaratmıştır. Andree Hope, izleme fırsatı yakaladığı törenin ardından Rufai dervişlerin yaşadığı fiziksel yorgunluk ve değişikliğe dikkat çekmiştir. *“Zikreden dervişler; bu kişiler ibadetlerine kollarını birbirlerinin omuzlarına koyarak bir adım geriye atıp sonrasında hızlıca ileri giderek başlarlar. Her adam aralıksız*

¹⁸⁰⁸Thornbury, *a.g.e.*, s.94.

¹⁸⁰⁹Colbeck, *a.g.e.*, s. 217,218.

¹⁸¹⁰Carne, *a.g.e.*, s.26,27.

*belki de binlerce kez söylenen “Alah Allah” ifadesini oldukça yüksek sesle bağırır. Dervişlerin yüzleri morarır, ağızlarından köpükler çıkar ve çoğu şiddetli kasılmalarla yere düşer.”*¹⁸¹¹

2.2. İbadet ve Cuma Namazları

İbadet, Türklerin üzerinde hassasiyetle durdukları bir konudur. Erkekler, özellikle namaz vakitlerinde camilere akın ettikleri gibi, dükkanlarını kapatarak, o saatlerde çalışmanın uygun olmadığı görüşünü benimsemişlerdir.

Namaz kadınların da titizlikle takip ettiği dini bir görevdir. Clara Eskin Clement, camilerde kadınların ibadet etmesi için ayrı yerler olduğunu ve kadınların buralarda erkekler ile birlikte ibadet edebildiklerini söylemiş; ancak bir tek Ramazan ayında kadınların camiye girmelerine müsaade edilmediğini, sadece çok yaşlı birkaç kadının gelmesine izin verildiğini belirtmiştir.¹⁸¹²

Seyyahların büyük bölümünün erkek olması, onlara harem olarak adlandırılan yaşamlarını görme fırsatı vermese de bayan seyyahlardan bu durumu deneyimleyen Julia Pardoe bazı detayları paylaşmıştır. Özellikle Cuma günleri, havaların güzel olduğu günlerde manzarası güzel ve havadar olan yerlere akın eden Türk kadınlarını izleme şansı yakalayan Bayan Pardoe, arabasından inmiş ve seccadesini yere sererek namazını kılan bir kadından bahsetmiştir. Julia Pardoe, ister iş isterse de eğlence amaçlı gezi olsun, bulunduğu mevkiye bakmaksızın bir Türk kadınının dini vazifesini yerini getirmesi için hiçbir engel olmadığını vurgulamıştır.¹⁸¹³

Cuma namazı, aynı zamanda “*siyasi*” içerik taşıyan bir namazdır. Bunun en önemli göstergesi ise hutbede hükümdarın isminin okunmasıdır. Dolayısıyla “*Cuma kılınur*” ifadesi aynı zamanda o şehirde hükümdarın iktidarının görünür olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle camiler bir taraftan da hükümdarın meşruiyetini sağlayan yapılar olarak düşünülmelidir. Yani cemaatle namaza devam etmek ve bilhassa Cuma namazlarında bulunmak aynı zamanda hükümdarın meşruiyetini kabul etmek

¹⁸¹¹Hope, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁸¹²Clement, *a.g.e.*, s. 289.

¹⁸¹³Meriç, *a.g.e.*, s. 221.

manasındadır. Buradan elde edilen sonuç ise camilerin salt birer dini yapı olmaktan ziyade sosyal ve politik zeminin kendisinde somutlaştığı birer mimarî formlar olduğudur.¹⁸¹⁴

Charles Dudley Warner, yukarıda belirtilen ifadeleri doğrular nitelikte İstanbul'da padişahların her Cuma günü seçtikleri bir camide Cuma namazı kıldıkları bilgisini vermiştir. Camiye giderken halkı selamlamak için geçişlerini bir tören edasıyla gerçekleştiren padişahın gideceği caminin son ana kadar bilinmediğini ve haber gelir gelmez başta yabancılar olmak üzere çoğu kişinin padişahı görebilmek adına birbiriyle yarıştığını söylemiştir.¹⁸¹⁵

Sultanın Cuma namazına gidişine tanıklık eden bir başka seyyah Charles Mac Farlane'dir. Seyyah, bir tören edasıyla gerçekleşen seyahati resmetmiş ve seyahatnamesinde paylaşmıştır.¹⁸¹⁶

Padişahlar, Cuma namazlarını kılacakları caminin konumuna göre bazen atlarla bazen de kayıklarla ulaşım sağlamışlardır. Her iki durumda da seyahatler büyük ihtişamla gerçekleştiğinden seyyahların ilgisini fazlasıyla çekmiştir.

James Webster, padişahın Üsküdar'daki camiye gideceğini öğrendiklerini ve onu görebilmek için oraya hareket ettiklerini belirtmiş; padişahın 8 ila 10 kişinin kürek çektiği, oldukça uzun ve bir kılıç balığının ağız kısmını andıran bir kayık ile boğazdan karşıya geçtiğini, kendisine yine benzer kayıklarla seyahat eden kalabalık bir grubun da eşlik ettiğini söylemiştir.¹⁸¹⁷

Albert Smith, padişahın Cuma namazına gidişi hakkında şu bilgileri vermiştir;

¹⁸¹⁴ Açıık, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁸¹⁵ Warner, *a.g.e.*, s. 440.

¹⁸¹⁶ Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 250; George William Frederick Carlisle, Padişahın Cuma günleri camiye gidişinin bir festival edasında gerçekleştiğini ifade etmektedir. bkz. Carlisle, *Diary...*, s. 38; C.B. Eliot da, padişahın Cuma namazına gitme olayını notlarında detaylı olarak işlemiştir. bkz. Eliot, *a.g.e.*, s. 402-405.; Charles Wilkinson, Padişahın her Cuma günü halka açık bir şekilde ibadete gittiğini, yanında yüzlerce idareci ve askerinin bulunduğunu ve insanların kendisine dileklerini iletebilmek için yol kenarlarında sıraya dizildiklerini söylemiştir. bkz. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 17; William Gray, Sultanın gri bir at üzerinde, paşalarının da arkasında üniformalarıyla, 5.000 askerinin de sokaklarda dizilmesiyle camiye gittiğini belirtmiştir. bkz. Grey, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁸¹⁷ Webster, *a.g.e.*, s. 125.

“Her Cuma günü sultan halka açık olarak bir camiye giderdi. Hangi camiye gideceği o günün sabahına kadar belli olmazdı ancak rehberlerimiz bu bilgiye ulaşabilecek bağlantılara sahip olduklarından biz sultanın gideceği camiye herkesten önce öğrenebiliyorduk.

Sultan Abdülmecid, Beylerbeyi’ndeki camide ibadetini yapacaktı. Oraya gittiğimizde çoğunluğunu kadınların oluşturduğu bir kalabalık gördük. Askerler caminin önünde barikat kurmuşlardı ve kimsenin binaya yaklaşmasına müsaade etmiyorlardı, ancak Frenkler bu kuralın dışındaydı. Onların geçmesine ve sultanın camiye giriş yapacağı kapının yanına kadar gitmesine izin veriliyordu.

Sultan gelmeden önce saraydan kadınlar bir kısmı arabalarla bir kısmı da yaya olarak camiye gelmekteydiler. Ardından müzik sesi duyuldu ve bir bandonun refakatinde sultan ve beraberindeki paşalar camiye doğru yaklaştılar. Etrafta bekleyen halk, kâğıtlara yazdıkları taleplerini havaya kaldırmak suretiyle sultana iletmeye çalıştılar. Oradaki görevli tüm kâğıtları toplayarak içeri girdi.”¹⁸¹⁸

Cuma günleri aynı zamanda Türkler için kutsal dinlenme günüdür. Öğleden sonra tatil olduğu için hemen herkes buldukları deniz kenarlarına, manzarası güzel olan yerlere giderek kendilerini eğlendirmek adına çeşitli etkinlikler yapmışlardır.¹⁸¹⁹

2.3. Ramazan Ayı ve Dini Bayramlar

Ramazan, bir çok seyyahın tanıklık ettiği ve Türkleri dikkatlice gözlemledikleri bir zaman dilimi olarak seyahatnamelere konu olmuştur. Seyyahların bu ay ile ilgili olarak ilk söyledikleri, güneşin doğuşundan batışına kadar insanların hiçbir şey yiyip içmemeleri, en çok sevdikleri tütünden dahi uzak durmaları olmuş;

¹⁸¹⁸ Smith, *A Month...*, s. 103-105.

¹⁸¹⁹ Baillie, *a.g.e.*, s. 97.

bunun yanında camilerin ışıklandırılması¹⁸²⁰ ve halkın gece boyunca sokaklarda olması da gündeme gelmiştir.¹⁸²¹

Caddelerdeki ışıklandırmalar Charles Vane'nin dikkatini çekmiştir. Ramazan Bayramı için, İstanbul ve Beyoğlu'nun ışıltılı aydınlatıldığından bahseden seyyah; ışıklandırma için ne gaz ne de yağ kullanılmadığını, sadece akşamları halkın elinde gördüğü kağıt fenerler ile bu çapta bir aydınlatmanın başarıldığını dile getirmiştir. Sayısızca ışıklandırılmış binanın yanı sıra, bataryalardan ve gemilerden top atışlarının da yapıldığını söyleyen seyyah Vane, 24 saat süreyle şehrin sessiz ve karanlık kalmasına müsaade edilmediğini belirtmiştir.¹⁸²²

Charles James Monk, Ramazan ayının ilk gününde İstanbul'da olduğu bilgisini vermiş; Peygamber Hz. Muhammed'in yolundan giden tüm gerçek müritlerin bir ay boyunca sıkı bir şekilde oruç tuttuklarını belirtmiştir. Bir ay boyunca güneşin doğuşu ile batışı arasında oruç tutulduğunu söyleyen seyyah, her Müslümanın kendisini yemeden içmeden ve tütünden uzak tuttuğunu belirtmiş; genellikle alt ve orta tabakaya mensup halkın bu görevi esnetmeden yerine getirdiğini ifade etmiştir.¹⁸²³

¹⁸²⁰ Julia Pardoe, 30 Aralık 1835 günü geldiği İstanbul'da Ramazan ayında olduklarını belirtmiş, akşam olduğunda minareler arasına gerilen kablolarla asılan fenerlerle tüm camilerin aydınlatıldığını söylemiştir. bkz. Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 8. William Wittman'ın konu ile ilgili değerlendirmeleri şu şekildedir; "28 Ocak'ta bizim Paskalya öncesi perhezimize benzeyen Türklerin Ramazan orucu başladı. Güneşin doğuşundan güneşin batışına kadar sürdürülen yiyeceklerden kaçınma durumu bir ay boyunca devam edecekti. Akşam, ışıklandırmalara, şenlik ve eğlencelere şahit olmak için Tophane'ye gittim. Güneş batar batmaz İstanbul ve civar yerleşkelerdeki tüm camiler, hem iç hem de dış kısımları, renkli lambalar kullanılarak aydınlatıldı. Minareler de aynı şekilde dekore edilmişti. Camiler ve diğer ışıklandırmalar gerçekten görülmeye değerdi." bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁸²¹ Edmondo De Amicis, Müslümanların 28 gün boyunca güneşin doğuşundan batışına kadar geçen sürede oruç tuttuklarından bahsetmiştir. bkz. Amicis, *a.g.e.*, s. 219-222.; Contess Hahn-Hahn, 1843 yılı Ramazan ayını İstanbul'da karşılamıştır. 28 gün süren bu ayda Türklerin oldukça sıkı bir diyetle girdiklerini söyleyen seyyah, güneşin doğuşundan batışına kadar yeme, içme ve tütünden uzak durduklarını belirtmiştir. Akşam olduğunda bir top atışı ile herkese işaret verildiğini söyleyen seyyah Contess Hahn-Hahn, insanların bu işaret ile kahvelere koştuğunu ifade etmiştir. bkz. Hahn, *a.g.e.*, s. 71.); Charles Pertusier, İstanbul'da kaldığı süre içerisinde Ramazan ayını yaşamıştır. Bu ay içerisinde 29 gün oruç tutulduğunu, her yerin ışıklarla aydınlatıldığını, ayın sonunda 3 günlük bayram yapıldığını ve tüm işlerin terk edildiğini söylemiştir. bkz. Pertusier, *a.g.e.*, s. 52, 53; Henry Post, İzmir'de bulunduğu dönemde Ramazan ayına rastladıklarını belirtmiş ve Müslümanların güneşin doğuşundan batışına kadar ağızlarına bir şey koymadığını ve zamanın girip çıktığının top atışlarıyla halka duyurulduğunu söylemiştir. bkz. Post, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁸²² Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 256.

¹⁸²³ Monk, *a.g.e.*, s. 24.

Lady Alica Blackwood, cami minarelerinin arasında çekilen iplere asılan ışıklarla “*Allah Büyüktür*”, gibi ifadelerin yazıldığını ve hemen her gece bunların değiştirildiğini söylemiştir. Her ne kadar, camilerden okunan ezanlarla orucun başlaması ve bitişi duyurulmaya çalışılsa da top atışlarının yapılması gelenek haline gelmiş ve mesajın herkese ulaşması sağlanmıştır.¹⁸²⁴

Alicia Blackwood, yüksek tepelere konuşlandırılan görevlilerin yeni ay gözüktüğünde birbirlerine sinyaller göndermek suretiyle haberi İstanbul’a ulaştırdıklarını ve yine top atışlarıyla Ramazan ayının sona erdiği ve bayramın başladığı haberinin halka duyurulduğunu söylemiştir.¹⁸²⁵

Ramazan ayında seyyahların dikkatini çeken detaylardan biri, maddi imkanları iyi olan kişilerin oruçlu oldukları zaman diliminde sürekli olarak evlerinde dinlenmeyi tercih etmesi olmuştur. William Turner, yolcular, çocuklar ve hastalar haricinde her Müslümanın, güneşin doğuşundan batışına kadar yemeden içmeden uzaklaştığını, Türklerin sıklıkla tercih ettiği tütün içmenin¹⁸²⁶ de bu yasak kapsamında yer aldığını dile getirmiş; bu durumun, günün büyük kısmını yataklarında geçiren ve çalışmak zorunda olmadıklarından aylak aylak dolaşan zenginler için kolay olduğunu vurgulamıştır. Seyyah, bu kişilerin her ne kadar perişan olmuş gibi görünseler de ağızlarında nargileleri olmadan evlerinin önündeki divanlarında oturduklarını ve başka bir meşguliyetleri olmadığından tıpkı diğer tüm kimseler gibi ellerindeki tespihin boncuklarını birbiri ardına çektiklerini söylemiştir.¹⁸²⁷

Fakat Ramazanın getirdiği zorluklar çalışmak zorunda olan işçi sınıfı üzerinde oldukça ağır etkiler bırakmıştır. Türkler Kameri ay hesapladıklarından oruç zamanı 33 yılda her mevsime denk gelmektedir. Bunu dikkate alarak Ramazan ayı yaz mevsimine geldiğinde, yakıcı güneşin altında çalışmak zorunda olan ve bir bardak su dahi

¹⁸²⁴Blackwood, *a.g.e.*, s. 136,137.

¹⁸²⁵Blackwood, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁸²⁶William Turner, orucun tutulduğu dönemde çok ilginç bir durumun dikkatini çektiğini belirtmiştir. Aç ve susuz bir insanın ilk işinin yemek ve içmek olduğu düşünülürken, çoğu Türkün bu anı sigara keyifleri için ertelediğinden bahsetmiştir. Turner, nargilelerin dolu halde hazır bekletildiğini, ellerinde onları yakmak için tuttıkları çakmaklarla işaretin verilmesi için sabırsızlandıklarını söylemiştir. (bkz. Turner, *a.g.e.*, s. 85-86.)

¹⁸²⁷Turner, *a.g.e.*, s. 85.

içemeyen bir işçinin ne kadar sıkıntı çekeceğini kolaylıkla anlamak mümkündür. William Turner, bu kesim tarafından güneşin batışının dört gözle beklendiğini ifade etmiştir.¹⁸²⁸

Ramazan ayında, işletmeciliğini Türklerin yaptığı dükkanlarda hizmet verilmemiştir. Gümrük işlemlerinin ardından Avrupalıların konakladığı Beyoğlu'na doğru hareket ettiklerini söyleyen Bayan Pardoe, Cuma günü olması ve Ramazan ayı olması nedeniyle Türklere ait tüm dükkanların kapalı olduğu bilgisini vermiştir.¹⁸²⁹

Charles James Monk, İstanbul'da kümes hayvanlarının satıldığı hayvan pazarından ilerlerken fes ve sarık şeklinde mezar taşları üretilen karşılıklı dükkânlar gördüğünü söylemiş ardında da tütün tüccarlarının bulunduğu ve oldukça kalabalık olan bir sokağa çıktığını belirtmiştir. Pazarların her zamanki görünümünden çok uzak bir manzara ile karşılaştığını belirten Charles James Monk, kepenklerin kapalı olduğunu, kapılara sürgülerin çekildiğini ve tek bir sesin bile duyulmadığını söylemiştir. Charles James Monk ölü bir şehir edasının çevreye hâkim olduğunu belirtmiş, daha fazla ilerlemek istememesine karşın merakına yenilerek pazarın sonuna doğru gitmiş ve bir çeşmenin etrafına oturmuş Müslümanları gördüğünü söylemiştir. Oruçlarını açmadan önce abdest aldıklarını söyleyen seyyah, hemen ilerisindeki sokakta ise kahvehanelerin bulunduğunu ve bunların önünün de ezan sesini bekleyen insanlarla dolu olduğunu ifade etmiştir. Monk, ellerinde tütün ve nargile çubuklarıyla orucun bittiğini işaret eden sesi bekleyen adamların, oruçlarını tütün, kahve, kaymak ve yoğurt ile açmayı tercih ettiklerini, asıl yemeklerini ise daha sonra yediklerini ifade etmiştir.¹⁸³⁰

Geceler ibadet ve eğlencelerle geçmektedir. Bütün camiler ve kahvehaneler açıktır. Kahvehaneler, kahve ve sigara içen, müzik dinleyip birbirlerine bir şeyler anlatan Türklerle doludur. Minareler ışıklandırılmış, sokaklar evlerine doğru yürüyen müminlerle dolmuştur.¹⁸³¹ Eliza Cheney Abbot Schneider, bu durumu “*Türkler*

¹⁸²⁸Turner, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁸²⁹Pardoe, *The City...*, Vol. I, s.11,12.

¹⁸³⁰Monk, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹⁸³¹Turner, *a.g.e.*, s. 85-86.

Ramazan ayında gündüzlerini gece, gecelerini de gündüz gibi yaşamaktadır.” ifadesiyle oldukça net bir şekilde özetlemiştir. Sabah şafak vakti 3 top atışı ile başlayan orucun akşam güneşin battığı dönemde aynı sinyalle bittiğini belirten seyyah, halkın masaları başında hatta ellerinde kaşıklarla işaretin verilmesini beklediğini, sonrasında ise sabaha kadar, yeme, içme, hikâye anlatma gibi etkinliklerle vaktin geçirildiğini ifade etmiştir.¹⁸³²

Thomas Thornton, uzun Ramazan gecelerinde meddahların özel yerlerde ya da kahvehaneler gibi halka açık mekânlarda geçmiş yaşantılardan, yabancıların ya da köylülerin komik hallerinden ya da politik tavırlardan derlediklerini anlattıklarını ve insanları eğlendirdiklerini belirtmiştir. Thornton, Türklerin sahip olduğu, son dönemlerde pek uygulanmayan ancak kendisinin dolaştığı bir caddede bulunan bir kahvehanenin penceresinden tanık olduğu “The Ombres Chinoises” (Gölge Tiyatrosu)ndan bahsetmektedir.¹⁸³³

David Porter da Ramazan ayı boyunca gecelerin eğlenceli etkinliklerle geçirildiğine yönelik tespitlerde bulunmuştur. Porter, İstanbul’daki işlek sokakların Ramazan ayı ile birlikte geceleri değişik ışıklarla aydınlatıldığını, kahve ve dükkânların insanlarla dolup taşıdığını, gün içerisinde zorlukla tutulan orucun ardından akşam saatlerinde herkesin eğlendiğini dile getirmiştir. Seyyah, aynı zamanda meddahların sokaklarda gösteri yaptıklarını da özellikle belirtmiştir.¹⁸³⁴

Charles James Monk, yemek yiyebilmenin serbest olduğunu ilan eden ezanın okunmasıyla şehrin canlandığını ve başta camiler olmak üzere her yerin ışıklandırıldığını söylemiş; şarkı söyleyen, şiir okuyan ve hikâye anlatan kişilerin ortaya çıktığını ve dinleyenleri eğlendirdiğini belirterek; bu durumun gece namazından sonra da devam ettiğini ve güneşin doğmasından önceki son yemek vakti gelinceye kadar sürdüğünü ifade etmiştir. Yalancı Gâvur, Kafir Gelin ve Yaralı Hasan gibi hikayelerin anlatıldığı Ramazan gecelerindeki eğlence havasının zenginlerin evinde

¹⁸³²Schneider, *a.g.e.*, s.64,65.

¹⁸³³Thornton, *a.g.e.*, s. 319,320.

¹⁸³⁴Porter, *a.g.e.*, s. 61.

çok daha uzun sürdüğünü söyleyen Charles James Monk, gün içerisinde her zamanki gibi hamamların oldukça kalabalık olduğunu ancak vazgeçilmezler olan kahve ve nargilenin içilmediğini belirtmiş; aksine işi bitenlerin oturarak birlikte Kur'an okuduklarını söylemiştir.¹⁸³⁵

Seyyah, Ramazan ayında genellikle halkın oruçlarını açtıktan sonra Beyazıt meydanında toplandığını, buradaki tüm dükkânların açık, kahvelerin dolu olduğunu, sokaklarda şerbet, lokum, kaymak ve benzeri tatlıların satıldığını bu durumun 6, 7 saat kadar devam ettikten sonra orucun başlayacağı güneşin doğuşundan 1-2 saat öncesine kadar devam ettiğini söylemiştir.¹⁸³⁶

Ramazan ayına büyük şehirler dışında köy ve kasabalarda rastlayan seyyahlar, yiyecek bulma konusunda zorluk yaşadıklarından bahsetmişlerdir. Seyyahlar, buldukları yerde gayrimüslim bir hane bulmak suretiyle bu soruna çözüm aradıklarını belirtmişlerdir. Turgutlu'ya ulaşan Charles Mac Farlane buradaki hanın oldukça berbat bir durumda olduğunu ve kalmak için çok elverişsiz gözüktüğünü söylemiş aynı zamanda Ramazan ayına denk geldikleri ve saatin geç olması nedeniyle de yiyecek bir şey bulamadıklarından bahsetmiştir. Yemek için Rumlara başvuran seyyah ve beraberindekiler, sadece zeytin yoğurt ve çarşıdan da helva bulabildiklerini dile getirmişlerdir.¹⁸³⁷

Charles Mac Farlane orucun insanlar üzerindeki psikolojik etkisine de değinmiştir. Seyyah, Bergama'daki Türk mahallesinin gün içerisinde oldukça sıkıcı bir yer olduğundan bahsetmiştir. Dükkânların büyük bölümünün kapalı olduğunu söyleyen seyyah, bazı fakir Türklerin kasabanın dışında olduğunu, sokakta karşılaştıkları adamların da sıkıntılı ve içine kapanık olduklarını belirtmiştir.¹⁸³⁸ Charles Mac Farlane, bu tespitlerini bir örnek vermek suretiyle pekiştirmiştir. İlk karşılaştıklarında ağanın çok misafirperver olmadığını düşünen seyyah, sonrasında bu

¹⁸³⁵Monk, *a.g.e.*, s. 29-31.

¹⁸³⁶Monk, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁸³⁷Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 202.

¹⁸³⁸Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 161.

durumun Ramazan ayı ile bağlantılı olduğunu fark etmiş ve akşam yemeğinde ağanın kendilerine akşam yemeği gönderdiğini söylemiştir.¹⁸³⁹

Benzer bir olaya Henry F. Tozer'in notlarında rastlamak mümkündür. Elazığ yakınlarındaki Palu kasabasında kaymakamı bekledikleri sırada, orada görev yapan iki yetkilinin birbirlerine kaba davrandıklarını ve Türklerin nezaketine yakışmayan bu davranışların kendilerini şaşırttığını belirten seyyah; sonrasında içinde buldukları ayın Ramazan olduğunu ve görevlilerin üç gündür oruç tuttıklarını ve buna henüz alışamadıklarından sinirli olduklarını öğrendiklerini belirtmiştir. Seyyah, yöredeki zenginler için günün büyük kısmının uykuda geçmesinden dolayı oruç tutmanın zor olmadığını ancak çalışan kesim için gerçekten de dayanılması zor bir durum olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴⁰

William Turner, oruçla geçilen günlerin ardından kutlanan Ramazan Bayramı hakkında şunları söylemektedir; “*Ramazan ayının arkasından gelmekte ve 3 gün sürmektedir. Her Türk gücü yettiği oranda yeni kıyafetler giyer ve birbirlerini ziyaret ederler. Mezarlıklar ziyaret edilir, civardaki ağaçlık alanlar uğrak yeri olur ve kahvehaneler dolar taşar.*”¹⁸⁴¹

Dini bayramlar, Müslüman kesimin özlem ve heyecanla beklediği günlerdir. Manevi etkileri kadar, şehirlerde maddi anlamda da olumlu etkileri hissedilmiştir. Annie Brassey, bayramın özellikle esnaf tarafından dört gözle beklendiğine dair izlenimlerini paylaşmıştır. Ramazan ayının son günü İstanbul’da bir pazara gittiklerinden bahseden seyyah; Ramazan ayının bitiyor olmasının mal sahiplerini heyecanlandırıldığını söylemiş; daha önceki zamanlara göre bu günde ürünleri daha ucuza satan tüccarların bayramda harcayabilmek için para kazandıklarını dile getirmiştir.¹⁸⁴²

¹⁸³⁹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 153.

¹⁸⁴⁰Tozer, *Turkish...*, s. 254.

¹⁸⁴¹Turner, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁸⁴²Brassey, *a.g.e.*, s. 101.

Orucun ardından 3 günlük bayramın geldiği bilgisini veren seyyah Eliza Cheney Abbot Schneider ise bu dönem içerisinde ticaretin oldukça yavaşladığını, imkânı olanların kendilerine yeni kıyafetler aldıklarını, ailelerin birbirlerini ziyaret ettiklerini, yolda karşılaşanların ise birbirlerini öpüp sarıldıklarını belirtmiştir.¹⁸⁴³ Bayramın üç gün sürdüğünü dile getiren bir diğer seyyah Contess Hahn, bu süre içerisinde camilerin ışıklandırıldığını, dini törenlerin ve eğlencelerin hazırlandığı bilgisini vermiştir.¹⁸⁴⁴

Ramazan Bayramı'nın tıpkı orucun başlangıcı ve bitişinde olduğu gibi top atışlarıyla halka duyurulduğu hemen her seyyah tarafından ifade edilmiştir. İstanbul'da bulunan tüm seyyahlar, Bayramın geldiği haberinin alınmasıyla sultanın namaz kılacağı camiye gidişini takip etmeye gayret göstermiştir.

Frederick Carlisle, saat sabaha karşı iki buçuk civarında çok gürültülü top atışlarıyla üç gün sürecek olan Ramazan Bayramının geldiğinin haber verildiğini; sonrasında Padişahın Sultan Ahmet Camii'ne gidişini gözlemlemek için vapurlarla şafak vakti yola çıktığını haber vermektedir.¹⁸⁴⁵

Adam Neale, İstanbul'un Asya tarafında Ramazan ayının bittiği gün ayın yükselişinin halk tarafından dikkatle gözlemlendiğini ve sonrasında bu haberin silahların ateşlenmesiyle herkese duyurulduğu bilgisini vermiştir.¹⁸⁴⁶

William Wittman, "23 Şubat' öğleden sonra saat 2'de Ramazan Bayramı, top atışlarıyla duyuruldu. Oruçtan sonra gelen Bayram üç gün boyunca sürecekti ve Türkler, bir önceki ay tuttıkları oruçtan sonra her türlü rahatlığa sahip olarak dilediğince yiyip içebileceklerdi. Ertesi gün sabah saat 4'de Bayram törenini izlemek için bir grupta birlikte İstanbul'a gittim. Geçit törenin yapılacağı sokakların ışıklandırıldığını ve ihtiyaç duyulan tüm hazırlıkların yapıldığını gördüm. Şafaktan çok kısa bir süre sonra tören başladı. Saat 6 ile 7 arasında pahalı ve güzel kıyafetler

¹⁸⁴³Schneider, *a.g.e.*, s.64,65.

¹⁸⁴⁴Hahn, *a.g.e.*, s.71.

¹⁸⁴⁵Carlisle, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁸⁴⁶Neale, *Travels...*, s. 247,248.

giyinmiş Padişah ile maiyetindeki görkemli kişiler hemen önümüzden geçtiler. Birçok yeni ve zarif saten elbiseler bu vesile ile afişe edilmişti. Daha önce anlattığım Kurban Bayramı ile arasında çok küçük fark bulunan bu bayram kutlamasındaki geçiş törenine Kaptan Paşa, emir erleriyle katılmıştı. Sonrasına kafile daha önce olduğu gibi Sultanahmet Cami'sine gitti. Benzer tüm kafilelerde olduğu gibi padişahın arkasından yüksek rütbe ve saygınlığa sahip olan Kapı Ağası gelirdi. O, akağaların başıydı ve saraydaki tüm girişlerin tek sorumlusuydu.”¹⁸⁴⁷ şeklindeki ifadeleriyle İstanbul'da karşıladığı Ramazan Bayramı ile ilgili notlarını paylaşmıştır.

Ramazan Bayramı ile ilgili en ilginç ve dikkat çekici tespit Adam Neale tarafından gündeme getirilmiştir. İnananların 3 gün boyunca gece gündüz yiyip içip ziyafet ederek bayram ettiklerini söyleyen seyyah; birden tam bir diyete girilmesi ve sonrasında yüksek değerli besinlerin tüketilmeye başlanmasının ardından bu geçiş sürecinde felç ve ani ölümlere sıklıkla rastlandığını söylemiş; mezarların bu dönemde veba salgını aratmayacak derecede dolduğunu özellikle belirtmiştir.¹⁸⁴⁸

2.3.1. Kurban Bayramı

Kurban Bayramı'nın, tıpkı Ramazan Bayramı gibi dini bir bayram olması ve Türkler tarafından fazlasıyla önemsenmesi, seyyahların ilgisini çekmiş, yapılan hazırlıkların ve farklı adetlerin dikkatle takip edilmesini bir ölçüde gerekli kılmıştır.

Her ailenin bir hayvan kurban etmesi gerektiğine inanıldığı ve fakir olan ailelerin ise birkaç ailenin bir araya gelmesiyle bir hayvan kestikleri Kurban Bayramlarında, tıpkı Ramazan ayında olduğu gibi Bayramın bir gün öncesinde oruç tutulmuş ve mezarlıklar ziyaret edilmiştir. İnsanların en güzel kıyafetlerini giydikleri bayram günlerinde ise kılınan namazın ardından genellikle kuzular kesilmiş; etlerin dağıtılması sağlanmıştır.

¹⁸⁴⁷Wittman, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁸⁴⁸Neale, *Travels...*, s. 247,248.

Julia Pardoe, sabaha karşı top atışlarıyla duyurulan Kurban Bayramında, askeri birliklere ait bandonun sokaktaki geçidi ile başladığını söylemiş, ailelerdeki her bireyin bir hayvanı dini inançları gereği kurban ettiğini belirtmiştir.

Kişilerin hayvanları kendi elleriyle kestiklerini belirten seyyah, padişahın camiden çıkmasının ardından kuzuların kesilmeye başlandığını dile getirmiştir. Bayan Pardoe, Türklerin ciddi bir rahatsızlıktan kurtulduklarında, çocukları dünyaya geldiğinde ve hac ibadetinden döndüklerinde de kurban kestiklerini ancak Kurban Bayramında neredeyse tüm nüfusun katılımıyla görkemli kutlamaların yapıldığını ifade etmiştir.

Bayan Pardoe, dükkânların kapandığını, limandaki gemilerin bayraklarını açtığını ve sokaktaki herkesin tokalaşarak birbirlerini tebrik ettiklerini dile getirmiştir. Pardoe, fakir insanların kapı kapı dolaşarak kendileri için ayrılmış olan paylarını aldıklarını da belirtmiştir.¹⁸⁴⁹

Henry J. Van Lennep, 1864 yılı Mayıs ayında, Amasya – Tokat arasında rastladıkları bir köyde Kurban Bayramı için hazırlıklar yapıldığından bahsetmiştir. Bayram gününün bir gün öncesinde güneşin doğuşundan batışına kadar oruç tutulduğu bilgisini veren seyyah, erken saatlerde kadın ve çocukların mezarlık ziyareti yaptıklarını, mezarların üzerinde oluşan yabancı otları koparıp, daha önceden diktikleri çiçekleri suladıklarını; kuruyanları da yenileriyle değiştirdiklerini ifade etmiştir. Seyyah, köylülere bayramda yapmaları gereken şeyleri öğretmesi ve onlara öncülük etmesi adına Amasya'dan bir imam gönderildiğini de sözlerine eklemiştir.¹⁸⁵⁰

Ramazan Bayramından 70 gün sonra Kurban Bayramının kutlandığına tanıklık eden seyyah Charles Pertusier, sabah namaz kılınıp eve döndükten sonra aile babasının kendi elleriyle önce bir koç sonrasında da bir koyun kestiğini; koyunu fakirlere dağıtıp koçun etinin de ailecek yenildiğini anlatmıştır.¹⁸⁵¹ Benzer ifadeler William Turner'ın seyahatnamesinde rastlamak mümkündür. Turner, Ramazan

¹⁸⁴⁹Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 168.

¹⁸⁵⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 115,116.

¹⁸⁵¹Pertusier, *a.g.e.*, s. 52, 53.

Bayramından 70 gün sonra, dört gün süren ve koyun ile öküzlerin kesilerek Allah ve peygamber için kurban edildiği Kurban Bayramının geldiğini söylemiş; Toplamda yedi gün olan ve Türkler arasında evrensel tatil olarak kabul gören bu günlerde, dükkânların kapalı olduğu ve işlerin terk edildiği bilgisini vermiştir.¹⁸⁵²

Charles Fellows, İstanbul dışında da bayramın gelişinin top atışları ve askeri törenlerle yapıldığına yönelik bilgiler vermiştir. Çanakkale’de olduğu sırada bir sabah dışarıdan gelen askeri bando sesine uyandığını söyleyen seyyah; penceren dışarı baktığında askerlerin bando eşliğinde, çalınan bir Fransız melodisiyle, Kurban Bayramı olması sebebiyle camiye gittiklerini ifade etmiştir. Charles Fellows, bayram kutlamasında önce denize doğru top atışlarının yapıldığını, sonrasında da gücü yeten kişilerin koyun kestiklerini belirterek, fakirlerin ise zengin komşularının evlerine gidip kesilen hayvanın parçalarından aldıklarını; bu dönemde pazarda bir kasap bulamadığını ve et alamayarak tavuk ve çorba yemeye devam ettiğini söylemiştir.¹⁸⁵³

İstanbul’daki Kurban Bayramını William Wittman şu şekilde aktarmıştır; *“Padişah, alay eşliğinde saraydan Sultan Ahmet Camii’ne doğru Kurban Bayramının başlangıcını kutlamak için yürüyecekti. Ramazan’dan sonra gelen Kurban Bayramı herkes için memnuniyet ve keyif veren kutlamaların olduğu bir zamandı. Bu dönemde yeni kıyafeti olmayanlar gerçekten çok fakir olanlardı. Elit kesim bayram dolayısıyla birbirlerine pahalı hediyeler ve kıyafetler verirlerdi. Caddeler ve diğer halka açık yerler, milletlerine göre değişik eğlenceler organize eden insanlarla doludur. Paskalya töreni olarak adlandırmak zor olur, çünkü bayramın başlangıcında padişah ve diğer seçkin Türkler koyunları kurban ederler. Boynuzları süslü, yünleri taranmış hayvanlar kurban edilir. Bu organizasyon o kadar iyi planlanırdı ki kurban töreni, Mekke’deki benzer törenin başladığı saatte başlatılırdı.*

Alay yürürken bir Türk askeri, halkın üstüne avuç dolusu para atardı. Onları almak için mücadele eden Türk seyircilerin pek de eğlendikleri söylenemezdi. Padişah, fevkalade şekilde atına binmiş ve alayın önünde ilerlerdi arkasında kabzası elmaslarla

¹⁸⁵²Turner, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁸⁵³Fellows, *A Journal....*, s. 78-79.

kaplı kılıcını taşıyan kişi gelirdi. Sonrasında kıyafetleri elmas ve diğer mücevherlerle kaplı saraya mensup birkaç asker bulunurdu. Sokaklarda karşılıklı olarak, kıyafetleri bana gülünç ve uygunsuz gelen, Yeniçeriler sıraya geçmiş halde beklerdi. Padişah ilerlerken zaman zaman halkı kibarca selamlardı, halk da o yaklaşırken yere eğilirdi. Saat 11'e kadar herkes dağılırdı."¹⁸⁵⁴

William Wittman, 2 Mayıs günü Tophane sokaklarında yürürken bir sürü koyunun satılmak için ağıllarda toplandığını gördüğünü ifade etmiş; her Türk'ün rütbesi, sınıfı ne olursa olsun, bir kuzu kurban ettiğini ve bir kısmını yiyip geri kalanını da fakirlere dağıttığını söylemiştir.¹⁸⁵⁵ 4 Mayıs günü yeni ayın kendisini göstermesiyle Bayramın gelişinin top atışlarıyla halka duyurulduğunu belirten Wittman, bu günde yemeğe kuzu etiyle başlamanın Türkler için kabul görmüş bir gelenek olduğunu vurgulamıştır.¹⁸⁵⁶

Bayramın Anadolu'nun iç kesimlerinde nasıl kutlandığı ile ilgili William John Hamilton oldukça sade bir biçimde özetlemiştir. Seyyah, Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde Dünder Köy ve Burma Köyü yakınlarından geçerken Kurban Bayramı olduğunu öğrendiklerini ve köylülerin en güzel kıyafetlerini giyip, erkeklerin kahvehanede oturduklarını, tütün içip geçenlerle selamlaştıklarını; kadınların ise ev ev gezerek bayramlaştıklarını ve muhabbet ettiklerini söylemiştir.¹⁸⁵⁷

3. DOĞUM

Kalabalık aileleriyle meşhur olan Doğu kültürü hakkında bilgi sahibi olan seyyahlar, ziyaretlerini gerçekleştirdikleri 19.yüzyıl genelinde Türk nüfusunun giderek azaldığı yönünde tespitlerde bulunmuşlardır. Charles Mac Farlane, Mudanya'da evinde misafir oldukları bir doktorun Türk kadınlar arasında kürtajın oldukça yaygın olduğunu itiraf ettiğinden bahsetmiştir. Müslüman nüfusun giderek azaldığını tespit eden seyyah, bu durumun devletin bitmek bilmeyen vergi talebi ve ordunun sürekli gençleri askere alma girişiminden kaynaklandığını söylemiş ve

¹⁸⁵⁴Wittman, *a.g.e.*, s. 42-44.

¹⁸⁵⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 103,104.

¹⁸⁵⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁸⁵⁷Hamilton, *Researches...*, s. 86,87.

kürtajın sadece Mudanya’da değil, civardaki birçok köyde de yapıldığını ifade etmiştir.¹⁸⁵⁸

Andree Hope, bebeklerin dünyaya gelişi ve gelenekler çerçevesinde kendilerini bekleyen zorlu koşulları bir değerlendirmede bulunarak özetlemiştir. Hope, “*Türk bebekler, doğumlarından sonraki bir ay süresince zor anlar yaşamaktadırlar. Doğar doğmaz tuz ile her yerleri ovalanır ve İtalyan stili ile sıkıca kundağa sarılırlar. Bu sargıların baskısı çoğu zaman o kadar güçlü olur ki; bebeklerin kan dolaşimleri bu durumdan olumsuz etkilenir.*¹⁸⁵⁹ *Bu nedenle, Türk doktor ve hemşireler tarafından “Bad Blood – Kötü Kan” olarak adlandırılan kanın dışarı atılması için bebeklerin elleri, ayakları ve sırtlarına kesikler-skarafikasyonlar yapılır. Bu küçük mutsuz varlıklar, sargılarından ancak kutsal ay olarak adlandırılan 30 günlük süre geçince kurtulabilir ve ilk banyosunu annesiyle birlikte o zaman yapabilir,*”¹⁸⁶⁰ demiştir.

Clara Eskin Clement, Türklerin doğum adet ve geleneklerinin kendi açılarından bakıldığında oldukça gereksiz derecede yorucu ve bezdirici olduğunu söylemiş, anne ve bebek açısından da rahatsızlık verici olduğuna kanaat getirmiştir. Öncelikle doğum için yeterli deneyime sahip tıbbi eleman olmadığını söyleyen seyyah, alt tabakaya mensup ve yaptığı işin bilimsel açıdan gerekliliklerini bilmeyen ebelerin bulunduğunu belirtmiştir. Bebek doğar doğmaz üzerine bir iç gömlek ile üzerine pamuklu bir yelek giydirildiğini belirten Clara Eskin Clement, sonrasında diğer pamuklu parçalar ile bebeğin bir mumyayı andırıcaya kadar kundaklandığını söylemiştir. Altın sikkeler ve inci bir püskül ile süslenmiş kırmızı renkli ipek bir şapkanın da bebeğin kafasına geçirildiğini belirten seyyah, mümkün olduğunca hızlı bir şekilde nazarlık ve muskaların da bebeğin kıyafetinin bir köşesine tutturulduğunu dile getirmiştir.

¹⁸⁵⁸Mac Farlane, *Kısmet...*, s. 235.

¹⁸⁵⁹Thomas Thornton, Türklerin yeni doğan bebeklerini kundaklayıp bağladıklarını tıpkı Andree Hope gibi vurgulamış, ebeveynlerin vücudun hiçbir organının hareket etmesine müsaade etmediklerini, aşırı terlemesiyle de organların yorgun düşmesini amaçladıklarını ifade etmiştir. bkz. Thornton, *a.g.e.*, s. 312.

¹⁸⁶⁰Hope, *a.g.e.*, s. 58.

Muskaların içerisinde Kuran'dan ayetler olduğunu ve bunların mavi bir kumaş içine üçgen şeklinde dikildiğini söyleyen Clara Eskin Clement, nazarlıkların ise mavi camdan yapıldığını ve genellikle el ya da at nalı şeklinde olduklarını belirtmiştir. Annenin ve bebeğin yatacağı yerin hızlıca hazırlandığını da sözlerine ekleyen seyyah; yatağın çok değerli Doğu kültürüne özgü malzemeler ile süslendiğini söylemiş, ipek kumaşlarla sarılmış uzun yastıkların yatağın baş ve yan kısmına yerleştirildiğini, örtülerin üzerine altın nakışlar işlendiğini, yorganların hızlıca ipek örtülerle çevrelendiğini, bunlara kıymetli taş ve incilerle süsler yapıldığını ve sonrasında annenin buraya yatırılarak önce kocasının ziyareti sonrasında da arkadaşlarının kendisini tebrike gelmesi ve hediyeler getirmesi için hazır hale getirildiğini ifade etmiştir. Annenin başının üzerinde nazarlıklar olan kırmızı bir örtü ile sarıldığını söyleyen Clara Eskin Clement, odanın bir köşesine ise üzerinde bir tane soğan olan bir sopa yerleştirildiğini belirtmiştir.

Clara Eskin Clement, babanın içeriye davet edildikten sonra ilk iş olarak eşini tebrik ettiğini, sonrasında bebeğin kollarına verildiğini, ardından onu kapının dışına alıp ya kendisi ya da imamın çocuk için dini bir şeyler okuduğunu söylemiş; baba çocuğun kulağına 3 kez ismini söyledikten sonra da onu tekrar annesinin yanına koyup odadan ayrıldığını belirtmiştir. Seyyah, doğumdan sonra birkaç gün boyunca annenin sadece baldırıkara çayı ve şeker ile değişik baharatlardan yapılan, tadı iğrenç olan şerbetten içmesine müsaade edildiğini dile getirmiş; bir damla su içmesine bile izin verilmediğini söylerken ziyaretine gelenlerin tatlı yiyip kahve ve tütün içtiklerini belirtmiştir. Doğumdan iki gün sonra "Müjdecî" olarak adlandırılan ve tüm kutlamaların resmi katılımcıları olarak bilinen yaşlı kadınların ellerinde şişeler dolusu şerbet ile dışarı gönderildiklerini ve bir sonraki gün yapılacak olan kutlamaya insanları davet ettiklerini söyleyen seyyah; bu kutlama için çok büyük bir hazırlık yapıldığını, davet edilenler için akşam yemekleri, davetsiz gelecekler için de şerbetler hazırlandığını belirtmiştir.

Clara Eskin Clement, saygın misafirlerin gruplar halinde geldiklerini, gitmeden önce hizmetçilerini gönderip, hediyelerini ve kurdeleli paketlere sarılmış şekerlemeleri

ev sahibine sunduklarını, önemli misafirlerin anne ve bebeğin bulunduğu odaya yaklaştıklarında müziğin kendilerine eşlik ettiğini, annenin grubun en yaşlı kadınının elini öperek dualarını aldığını belirtmiştir. Seyyah çok ilginç bir şekilde kadınların bebekle fazla ilgilenmediğini, sadece kısa bir bakış atarak, çirkin, sevimsiz gibi kötü kelimeler kullandıklarını hatta tükürdüklerini dile getirmiş; sonrasında bu durumun sebebini öğrenerek, nazar değmesini engellemek için bilerek yapıldığını ifade etmiştir. Misafirler gider gitmez ocağa karanfil atıldığını belirten seyyah Clement, eğer karanfillerden birinin sıcaklığı etkisiyle patladığı görülürse hemen alarm verildiğini ve nazarın atılması için çalışmalar başlatıldığını söylemiştir. Annenin ve bebeğin kafasından alınan saç tellerinin tütsülenmek amacıyla yakıldığını belirten seyyah, bu arada üzerlerine doğru tükürmeler ile üflemlerle karışık dualar okunduğunu; bu uygulamanın ta ki anne ile bebeğin nazarın gittiğini simgeleyen esnemeleri başlayan kadar devam ettiğini dile getirmiştir.

Clara Eskin Clement, eğer nazarın kimden geldiğine yönelik bir kişi üzerinde şüphe uyanmışsa, yaşlı bir kadının onu hemen yakaladığını ve üzerindeki kıyafetten bir parça alıp anne ile bebeğin bulunduğu odadaki ateşe attığını söylemiştir. Clara Eskin Clement, bu anlattıklarının refah düzeyi iyi olan ailelerde yaşandığının altını çizmiştir, ancak statüsü ne olursa olsun tüm ailelerde bebek ile annesinin kesinlikle yalnız bırakılmaması gerektiği inancının hâkim olduğunu da sözlerine eklemiştir. Eğer fakir bir kadın yalnız kalmak zorunda kalırsa da bebeği ile kendisini bu ilginç etkilerden korumak için yanına bir süpürge konulduğunu söylemiştir. Clara Eskin Clement, bebek ve annesinin yıkandığı bir diğer törenin fakir zümre arasında bebeğin doğumunun üçüncü, zengin zümre arasında da sekizinci gününde yapıldığı bilgisini vermiş; eğer banyo evde yapılacaksa misafirler çağrılıp eğlence düzenlendiğini, eğer hamamda yapılacaksa da değerli işlemeleri olan örtülerin serildiğini dile getirmiştir. Önce bebeğin sıcak suyla iyice ovalanarak yıkandığını söyleyen seyyah, annenin banyosunun suya atılan birkaç anahtar üzerine dua okunup üflenmesi ve bu sudan alınan bir –iki kova suyun üzerine dökülmesiyle başladığını belirtmiştir. Ardından annenin sırt üstü pozisyonda ortadaki merkezi kısma uzandığını belirten seyyah Clement, bazı baharatlar ile baldan yapılmış karışımın üzerine sürülmeye başlamasıyla

ikinci aşamanın başladığını, bu sırada arkadaşlarının onu eğlendirmesi için etrafına toplandığını ve kadının üzerine sürülen karışımın bir saat süreyle üzerinde kaldığını sonrasında arkadaşlarının şans getirdiğine inanıldığı için karışımın tadına baktığını, kalan kısmının da güzelce yıkandığını ifade etmiştir. Seyyah, değerli taşlarla işlenmiş banyo kıyafetini giyen annenin, hamamın etrafını dolaşp yaşlı kadınların ellerini öpmesiyle de törenin sonlandığını dile getirmiştir.

Clara Eskin Clement, bu törenlerin sadece ailenin ilk çocuğu doğduğunda yapıldığını belirtmiş, diğer çocuklar için ailenin isteğine bağlı olarak gerçekleştirildiklerini söylemiştir. Bebeklere ağlamalarını önlemek için haşhaş ve afyon verildiğini ve bunun çok yanlış bir uygulama olduğunu söyleyen seyyah Clement, bu uygulama nedeni ile bebeklerin birçok hastalıklara yakalandıklarını, ancak ailelerin bunu nazara bağlayarak doktor yerine hocalara gidip bebekleri okuttuklarını dile getirmiş, bebek ölürse de kısmet deyip geçiştirdiklerinden bahsetmiştir.¹⁸⁶¹

Ermenilerin doğum adetlerinin Türklerinkine oldukça benzediğini söyleyen Clara Eskin Clement, benzer batıl inançlara da sahip olduklarını belirtmiş, sadece yöntemlerinin farklı olduğunu söyleyerek nazarı atmak için süpürge yerine Aziz resimlerini, soğan yerine de kutsal su kullandıklarını ifade etmiştir.¹⁸⁶²

4. ÖLÜM

Seyyahların ölümle ilgili verdikleri bilgiler, Türk toplumunun ölüm karşısındaki alışla gelmişin dışında tutumlarını gözler önüne sermektedir. Ölüm karşısında takınılan tavır, Anadolu coğrafyasında yaşayan Türklerin, İslam dininin bir gereği olarak dünyanın geçiciliğine olan inancı belirlemiştir. Bu anlamda, özellikle ölümcül veba hastalığının baş gösterdiği durumlarda dahi kendilerini ve ailelerini tecrit altına almayan davranışları, seyyahlar tarafından fazlasıyla garipsenmiştir.¹⁸⁶³

¹⁸⁶¹Clement, *a.g.e.*, s. 265-270.

¹⁸⁶²Clement, *a.g.e.*, s. 271.

¹⁸⁶³Mehmet Karayaman ve Buğra İnal, *Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Anadolu'da Yaşayan Türklerin Mezar Kültürü*. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Uşak, 2017, s. 680.

Fred Burnaby, Türklerin ölüme bakış tarzlarını bir örnek vermek suretiyle şu şekilde aktarmıştır;

*“Kahvede şarkılar söylendiğini de ifade eden Fred Burnaby, dinleyenler arasında bulunan genç bir Türk’ün şarkı arasında padişahı öven ifadeler kullanarak değişik hareketler yaptığını, bu sırada da boynunu kırarak yaşamını yitirdiğini ancak oradakilerin bunu normal karşıladıklarını ve kısmet olarak değerlendirdiklerini dile getirmiştir.”*¹⁸⁶⁴

Clara Eskin Clement, ölüm anı yaklaşan kişilerin yaşantılarından kesitler aktarmış ve özellikle hangi davranışları sergilediklerinden bahsetmiştir. Seyyah, bu kişilerin çoğunlukla hayır amaçlı bağışlar yaptıklarını, eğer varsa kölelerini affedip serbest bıraktıklarını ve yakın dostlarına hediyeler verdiklerini, ancak buna karşın dini bir tören yapmadıklarını, hiçbir dini görevlinin davet edilmediğini, dua eden kişilerin sadece yanında bulunan arkadaşları olduğunu belirtmiştir.

Ölüm anı geldiğinde ise kadınların ağıt yakmaları için kısa bir zaman dilimi bırakıldığını belirten Clara Eskin Clement, sonrasında defin işleminin mümkün olduğunca hızlı yapılması için uğraşıldığını dile getirmiştir. Seyyah, ölen kişinin önemli bir şahsiyet olması durumunda müezzinin caminin minaresinden sala okuduğunu ve bunu duyan kişilerin süratle kişinin cenaze törenine katıldığını belirtmiştir.

Clement, ölen kişiye nasıl davranılması gerektiği ve defin işlerinin nasıl yürütüleceği konusunun Kur’an’a ve geleneklere göre düzenlendiğini belirtmiş; her işin pür dikkat yapıldığını dile getirmiştir.¹⁸⁶⁵ Seyyah, Müslümanların ölenlerin arkasında kesinlikle yas tutmadıklarını ve normal yaşantılarına devam ettiklerini, sadece belirli aralıklarla dualar okuyup olanları “Kısmet” olarak adlandırdıklarını belirtmiştir.¹⁸⁶⁶

¹⁸⁶⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 15.

¹⁸⁶⁵Clement, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁸⁶⁶Clement, *a.g.e.*, s. 264.

4.1. Cenaze Törenleri

Türkler için cenaze törenleri, en önemli insanlar için dahi olsa son derece yalın organize edilmiş ve katılan kişilerin aşırıya kaçmadan hüznelerini göstermesiyle, oldukça sakin bir ortamda gerçekleşmiştir. Hıristiyanlarda görülen yüksek sesli yakarışlara Türk cenazelerinde rastlanmamıştır. Thomas Thornton, ağıt yakmanın Türkler arasında Allah'a karşı bir isyan olarak değerlendirildiğini belirterek, bunun kanun ve geleneklerle yasaklandığını belirtmiş, ancak çocuğu ölen bir annenin üç gün süreyle acısını yaşamasına, ağıtlar yakmasına müsaade edildiğini söylemiştir.

Türklerin anne babalarının ya da çocuklarının mezarlarını mezar yazılarıyla süslediğini belirten Thornton, üzüntülerini mezarların yanlarına diz çöküp dua ederek bir nebze azaltmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.¹⁸⁶⁷

Türklerin vücuda değil içindeki ruha önem verdiğini belirten Bayan Muller ise bir kişi öldüğünde onu mümkün olduğunca hızlı bir şekilde gömme telaşı yaşadıklarını, çünkü ruhun bir an önce huzura kavuşması gerektiğine inandıklarını belirtmiştir.¹⁸⁶⁸ Dindar bir Türkün önünden geçen bir tabuta mutlaka yardım ederek bir süre taşıdığını¹⁸⁶⁹ da belirten Bayan Muller, bu sürenin 40 adımdan az olmadığını da ifade etmiştir.¹⁸⁷⁰

Thomas Thornton da Türklerin ölülerini mezarlığa götürene kadar tabutun içerisine koyduklarını ifade etmiş, dahası tabutun üzerine ölen kişinin cinsiyetini belirtmek adına bir tülbent ya da bir sarık koyulduğu bilgisini vermiştir. Seyyah, tabutun ölen kişinin arkadaşları tarafından taşındığını da sözlerine eklemiştir.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁷Thornton, *a.g.e.*, s.331.

¹⁸⁶⁸Nassau, Türklerin ölülerini hızlı gömme işlemleri için şunları söylemektedir. “*Bir cenaze töreni gördük. Taşıyıcılar hızla hareket ediyordu. Bu, bir Türk’ün koştüğünü gördüğüm tek andı diyebilirim.*” bkz. Nassau, *a.g.e.*, s. 10.; Adolphus Slade, Müslüman din adamlarının ölünün mezarına gidene kadar acı çektiğini dile getirdiklerini, bu nedenle hiçbir tören yapılmadan mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde son evine götürülmesi gerektiğini ifade ettiklerini söylemiştir. Seyyah, bu inanışa göre cenazeyi taşıyanların, koşarcasına mezarlığa doğru gittiklerini ve buna şahit olanlar için çok ilginç bir görüntünün ortaya çıktığı bilgisini vermiştir. bkz. Slade, *Records...*, s. 137.

¹⁸⁶⁹Türklerin cenazenin mezarlığa götürülmesi sürecine saygı duyduğunu ifade eden John Griffiths; bu nedenle herhangi bir cenaze görüldüğünde herkesin törene katıldığını belirtmiştir. bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s. 144,145.

¹⁸⁷⁰Muller, *a.g.e.*, s. 37,38.

¹⁸⁷¹Thornton, *a.g.e.*, s. 332.

Tabutların üzerine, ölen kişinin cinsiyetini gösterir objelerin dışında, özellikle salgın hastalıklar nedeniyle gerçekleşmesi durumunda ölüm nedeni belirten renkli örtüler kullanılmıştır. William Wittman'ın bu konudaki tespitleri şöyledir;

*“7 Aralık günü Üsküdar'daydım ve vebadan ölen iki kişinin cenaze töreninde hazır bulundum. Ölüm sebeplerini göstermek için cenazeler kırmızı örtülerle sarılmıştı. Ölülerin tabutsuz olarak gömülmesi Türklerde süregelen bir gelenektir. Bu şekilde yüksek ateşe maruz kalıp ölen kişilerin dışında cenazelerin üzerinde farklılık belli edecek işaretler konulmamaktaydı.”*¹⁸⁷²

Charles Wilkinson, eserinde konu aldığı seyyahlar Willam ile Henry'nin İzmir'in bir köyünde sade bir cenaze törenine tanık olduklarından bahsetmiştir. Köyde halk tarafından saygı duyulan birinin aniden öldüğünü ve cenazesinin dört adam tarafından taşındığını, üzeri örtülü olan cenazenin arkasından, ellerinde selvi ağacı dalları bulunan yakın arkadaşlarının geldiğini aktaran Wilkinson, önden giden imamın Kur'an'dan ayetler okuduğunu ve mezarlıktaki kişilerin de bunları tekrar ettiğinden bahsetmiştir.¹⁸⁷³

Cenaze törenlerinde tabutu taşıyanlar sürekli olarak erkekler olmuş; mezarlıkta yapılan defin işlemlerinde yine sadece erkekler rol almıştır. Türklerin cenazelerinde kadınların mezarlıkta yapılan gömme merasimine katılmadıkları çeşitli seyyahlar tarafından konu edilmiştir.

Charles Mac Farlane, öldürülen bir adamın gömülme anına tanık olmuş ve ölünün derede yıkandıktan sonra acele ile bir çukur kazıldığını ve gömüldüğünü söylemiştir. Seyyah, cenaze törenleri ile ilgili yaptığı araştırma sonrasında ölülerin ruhlarının huzura kavuşması için kısa süre içinde gömüldüklerini, cenazenin arkasından kalabalık bir grubunun sessizce, dua okumadan ilerlediğini, kadınların bu gruba katılmasına müsaade edilmediğini ifade etmiştir.¹⁸⁷⁴

¹⁸⁷²Wittman, *a.g.e.*, s. 75,90.

¹⁸⁷³Wilkinson, *a.g.e.*, s. 383, 384.

¹⁸⁷⁴Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 233.

Adolphus Slade kadınların mezarlığa gelememeleri durumunu şu şekilde anlatmıştır; “*Kafîle mezarlığa ulaştığında topluluk ikiye ayrılır ve bir grup mezarı kazarken diğerleri de cenazenin etrafında daire şeklinde oturup sessizce beklerdi. Kadınlar defin sürecine katılamazlardı. Vücut çukura yerleştirilir ve üzerine tahta plakalar konulurdu. Ardından mezar toprakla örtülürdü. Bu yerleştirme şekli geçici olmakla birlikte karanlık basıp meleklerin sorguya gelmesine kadar durabilecekti.*”¹⁸⁷⁵

Kadınların mezarlıktaki varlıkları, ölen kişinin cinsiyetine bağlı olmuştur. John Griffiths, cenaze törenlerinin imamlar tarafından yönetildiğini ve ölen kişinin akraba ve arkadaşlarının törene katıldığını belirtmiş; cenazenin bir erkeğe ait olması durumunda erkeklerin törene katıldığını, bir kadına ait olduğunda ise görevliler haricinde sadece kadınların katıldığını söylemiştir.¹⁸⁷⁶

Mezarlığa gelindikten sonra cenazelerin gömülmesi esnasında seyyahların dikkatini en çok açılan sığ çukurlar çekmiştir. Türklerin ölümlerini derine gömmemelerini ilginç bulan seyyahlar, bunun yanında yeni mezar açılırken zaman zaman daha önceki mezarlara da zarar verildiğine değinmişlerdir. Eliza Cheney Abbot Schneider, Türklerin mezarlıklarını ve ölü gömme adetlerini inceleme fırsatı bulduğundan bahsetmiş; mezarlıklarda bir hüznün havası oluşturan selvi ağaçlarının var olduğunu ve mezarların oldukça sığ yapıldığını dile getirmiştir. Yeni bir mezar kazılırken eskiden kalan kemiklerin ortaya çıktığını belirten Eliza Cheney Abbot Schneider, bu kemiklerin bazen tekrar mezarların içine atıldığı bazen de etrafa saçıldığı bilgisini paylaşmıştır. Seyyah, Bursa’da bir mezarlığın yanından geçerken kafatası gördüklerini de sözlerine eklemiştir.¹⁸⁷⁷

Seyyah Newton beraberindeki denizcilerin Türk mezarlarının sığığını görünce adeta şok olduklarını ifade etmiş ve hep birlikte, sürekli Türk mezarlıklarında dolaşan

¹⁸⁷⁵Slade, *Records...*, s. 138.

¹⁸⁷⁶Griffiths, *a.g.e.*, s. 144,145.

¹⁸⁷⁷Schneider, *a.g.e.*, s.124.

vahşi köpekler ve çakalların kemikleri bulmaması temennisi ile oradan ayrıldıklarını söylemiştir.¹⁸⁷⁸

Mezarların sığ olmasıyla ilgili Nassau'nun tespitleri önemlidir. İzmir'de Türk kasabalarının sağlık açısından az da olsa mezarlıklardan etkilendiğini söyleyen seyyah, bir Türk mezarında, toprağın ölünün üzerine preslenmediğini, oturur pozisyona geçmesi için boşluk bırakıldığını dile getirmiştir. Bunun ölünün gömülmesinden kısa bir süre sonra Meleğin kendisine soru soracağına inanılması nedeniyle yapıldığı bilgisini veren Nassau, mezarın başında bir din görevlisinin bulunduğunu ve 10 dakika boyunca "*Allah birdir, Muhammet onun peygamberidir*" ifadelerini tekrar ettiğini belirtmiştir. Ölünün din görevlisini duyabilmesi için mezar ile açık hava arasında bir bağlantı bırakıldığını sözlerine ekleyen seyyah, bu nedenle havanın sıhhsiz olduğunu iddia etmiştir.¹⁸⁷⁹

Seyyahlar, cenazelerin toprağa verildiği anlara da tanıklık etme fırsatı yakalamışlardır. Bu aşamanın da bir tören edasıyla icra edildiğini dile getiren John Griffiths, ölümlerin yüzlerinin Mekke yönüne doğru çevrili bir şekilde gömüldüklerini söyleyerek, imamın ölen kişinin ruhuna hitaben adını ve annesinin adı söylediğini ve dua ettiğini belirtmiş; anne isminin bilinmediği durumlarda ölen kişi erkek ise Meryem, kadın ise Havva ismiyle çağırdığını ifade etmiştir.¹⁸⁸⁰

Seyyahlar, selvi ağaçlarından da etkilenmişler ve her cenaze töreninde neden bir ağaç dikildiği sorusunu sürekli olarak kendilerine sormuşlardır. Bu sorunun cevabını ve selvi ağacı geleneğinin dayandırıldığı dini temeli John Griffiths açıklamıştır.

Griffiths, İzmir'den yola çıktıktan sonra uygun rüzgârı beklemek için Termos Antik Kenti yakınlarında demir attıklarını ve yöreyi gezme fırsatı yakaladıklarını dile getirmiştir. Oldukça az sayıda insanın yaşadığı bir köyden bahseden seyyah, saygın bir kişinin cenaze törenine tanıklık etmiştir. Dört kişinin bir çit üzerine yatırdıkları ve

¹⁸⁷⁸Newton, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁸⁷⁹Nassau, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁸⁸⁰Griffiths, *a.g.e.*, s. 144,145.

yüzü açık olan ölüyü mezarlığa doğru taşıdıklarını belirten Griffiths, ölen kişinin arkadaşlarının da ellerinde selvi ağacı dallarıyla onları takip ettiklerini söylemiş; grubun önünden yürüyen imamın mezarlığa gelindiğinde Kur'an'dan birkaç ayet okuduğunu ve oradakilerin de tekrar ettiklerini, sonrasında cenazenin gömüldüğünü ifade etmiştir.

Mezarın üstünün örtülmesiyle ellerinde selvi ağacı getiren kişilerin önce ölünün sağ elinin olduğu tarafa sonrasında da sol elinin olduğu tarafa birer ağaç dikildiğini söyleyen John Griffiths bunun nedenini sorduğunda ise bunun ölen kişinin peygamberin müjdelediği mutluluğa ulaşip ulaşamayacağını göstereceğine olan inançla alakalı olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁸¹

Eğer ölünün sağ elinin olduğu taraftaki ağaç kök verirse ölen kişinin ruhunun huzura kavuşacağını, diğer taraftaki yetişirse de ruhun reddedileceğine inanıldığını söyleyen John Griffiths, her iki taraftaki ağacın kök vermesi durumunda ruhun öbür dünyada ayrıcalıklı bir yere sahip olacağını, her ikisinin de tutmaması durumunda ise kara melekler tarafından işkenceye maruz kalacağını belirtmiştir.¹⁸⁸²

James Ellsworth De Kay, Türklerin cenaze törenlerinin Rumlarınkinden birkaç noktada farklılık gösterdiği bilgisini vermiştir. Vücudun çok dikkatli bir şekilde yıkanıp temizlendiğini¹⁸⁸³ söyleyen seyyah, ölümün ardından birkaç saat içinde cenazenin defnedildiğini bildirmiştir.

Türk mezarlarının kendi mezarlarına oranla daha sığ olduğunu ifade eden James Ellsworth De Kay, gömülme esnasında ayrı bir tören yapmadıklarını, akrabalarının üzerini örtüp su serpmelerinin ardından bir kişinin mezar başında sessizce dua ettiğini aktarmıştır.¹⁸⁸⁴

¹⁸⁸¹Julia Pardoe, mezarların başına selvi ağaçlarını din görevlilerinin diktiğini iddia etmiş, ağaçların hem baş hem de ayak kısmına konulduğu bilgisini vermiştir. bkz. Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 133.

¹⁸⁸²Griffiths, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁸⁸³John Griffiths, kişinin ölümünü takip eden birkaç saat içinde gömüldüğünü söylemiş; öncesinde vücudun traş edildiğini, bazen süt ve su ile bazen de sadece su ile yıkanarak temizlendiği bilgisini vermiştir. bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s. 144,145.

¹⁸⁸⁴De Kay, *a.g.e.*, s. 129.

James Elsworth De Kay, ölünün en iyi kıyafetleriyle giydirildiğini¹⁸⁸⁵ ve cenazenin herkesin görebileceği şekilde yerleştirildiğini söyleyen seyyah, bu uygulamanın Rumlar arasında gelenek halini aldığını, ancak kişinin çiçek hastalığı gibi bulaşıcı bir hastalık nedeniyle ölmesi durumunda merasimin iyi olmadığını dile getirmiştir. Ölen kişinin karısının cenazenin yanında yürüdüğünü ve dağınık haldeki saçlarını çekiştirerek üzüntüsünü yansıttığını belirten James Ellsworth De Kay, bir Rum öldüğünde vücudunun kalın ipek bir kumaşla sarıldığını ve en güzel kıyafetlerinin giydirildiğini, mezarlığa gelindiğinde ise elbiselerin çıkarılıp, başka bir tören yapılmadan hemen gömüldüğünü ifade etmiştir. Ölen kişinin zengin olması durumunda ise mezarının üzerine mermer bir tabaka yerleştirildiğini ve üzerine “*Burada Tanrı'nın bir hizmetkârı yatmaktadır*” yazıldığını sözlerine eklemiştir.¹⁸⁸⁶

Willaim Ainsworth Konya yolu üzerinde bulunan ve Rumların ikamet ettiği Ortaköy'de, ölen biri için yapılan dini törene katıldıklarını söylemiştir. Akşam saatlerinde kilisede toplanan gruba katıldıklarını belirten Ainsworth, programın sonuna doğru elinde bir sepet ve sepette hedik ile ortasında yanan bir mum taşıyan adamın içeri girdiğini ve sepeti ibadet edilen yere bıraktığını söylemiş, sonrasında rahibin yanında iki çocukla çıktığını çocuklardan birinin ellerindeki kitapları tek tek ona verdiğini, onun da okuduktan sonra aynı şekilde kitapları diğer çocuğa uzattığını, yüksek sesle ilahiler söylendiğini ve en sonunda da getirilen hediğin herkese dağıtıldığını ifade etmiştir.¹⁸⁸⁷

Rum, Ermeni ve Yahudi törenlerinde ölenin yakınlarına eşlik eden ve para karşılığında bu görevi üstlenen ağlayıcılar bulunmaktadır. John Hartley bir Rum cenaze kortejinin söylenen ilahilerle sessiz Türk sokaklarını inlettğini, siyah pelerin giymiş ve ellerinde mum taşıyan rahiplerin önden ilerlediklerini, cenazenin omuzlar

¹⁸⁸⁵Thomas Thornton da Ermeni ve Rumların ölülerine en güzel kıyafetlerini giydirip sokaklardan geçilerek mezarlığa götürüldüğünü ve orada kefenlenerek gömüldüğünü söylemiştir. bkz. Thornton, *a.g.e.*, s. 332.

¹⁸⁸⁶De Kay, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁸⁸⁷Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 209.

üzerinde taşınan bir tabuta yerleştirildiğini ve üzerinin örtülmediğini belirtmiş; ölünün en güzel elbiseleri giydirilmiş halde tamamıyla görülebildiğini söylemiştir.

Gömülmeden önce kıyafetlerin çıkartıldığını ve üzerinin kefenle örtüldüğü bilgisini veren John Hartley, ağıt yakması ve ağlaması için insanların kiralanması geleneğinin olduğuna tanıklık ettiği bilgisini vermiştir.¹⁸⁸⁸

La Motraye, bu üç milletin cenaze törenlerinin oldukça iç karartıcı olduğunu ifade ederken aynı zamanda kadınların, gözyaşlarının eşlerine, çocuklarına ya da başka yakınlarına karşı olan son görevleri için yeterli olmadığına inandıklarından, cenaze törenlerinde yanlarına yardımcı ağlayıcılar aldıklarını söylemiştir. Ağlayıp bağırmalarıyla, saçlarını yolar gibi yapmalarıyla, göğüslerini yumruklamalarıyla ölüye saygıda kusur etmediklerine inanmaktadırlar.¹⁸⁸⁹

Charles Swan İzmir’de Rum bir çocuğun cenaze törenine katılmıştır. Merak uyandıran ve ilginç bir tören olduğunu düşünen seyyah, ölenin arkadaşları ile akrabalarının belli bir saatte bir araya geldiğini ve şaşaalı kıyafet giydirilerek odanın tam ortasına yerleştirilmiş cenazenin etrafına dizilip divan ya da sandalyelere oturduklarını söylemiştir.

Oradakilerin, başı Doğu’ya döndürülerek yatırılmış ölünün soğuk yanaklarından öptüğünü ve ölü kişinin vücuduna doğru hüzünlü konuşmalar yaptıklarını dile getiren Charles Swan, ölünün varsa eşinin yoksa da annesinin göğsüne vura vura ağlayarak, arada öleni yavaşça okşayarak asıl vedayı yaptığını ifade etmiştir. Seyyah, sonrasında bir tabuta yerleştirilen cenazenin, önünde ikişerli sıra halinde giden ve “*Ulu Tanrım, Yüce Güçlü Tanrım, Ölümsüz Tanrım, Bize Acı*” nidalarıyla ilerleyen birkaç papazla birlikte kiliseye götürüldüğünü söylemiştir.

Kiliseye girildiğinde cenazenin altın varaklı tahtında oturan Başpiskoposun önüne getirildiğini belirten Charles Swan, bu esnada katılımcıların Başpiskoposa, “*Çok Yaşayın Lordum*” diye hitap ettiğini ifade etmiştir. Zebur’dan kesitler okumaya

¹⁸⁸⁸Hartley, *a.g.e.*, s. 115-120.

¹⁸⁸⁹Şirin, *a.g.m.*, s. 42.

başlandıktan sonra, kalabalıkta saygın olanlara küçük mumlar dağıtıldığını ifade eden seyyah, mumların yakılmasıyla birlikte tütsü bulutunun etrafı sardığını söylemiştir. Charles Swan daha sonra mumların söndürüldüğünü ve grubun hızlı bir şekilde ölüyü son kez yanaklarından öpmek için hareket ettiğini belirtmiştir.

Cenaze töreninin en sonunda ölünün kiliseden mezarlığa taşındığını ve burada papaz tarafından kısa dualar eşliğinde üzerindeki çıkarılarak yağ ya da su ile vücudun nemlendirildiğini ve gömüldüğünü sözlerine eklemiştir. Rumların ölülerini hayatlarını kaybetmelerini takiben 10 saat içinde gömdüklerini söyleyen Charles Swan, eğer kişi sabah saatlerinde ölmüşse gece olmadan gömüldüğünü, akşam saatlerinde ölmüşse ölüyü gün ağarincaya kadar beklediklerini ifade etmiştir.¹⁸⁹⁰

Eliza Cheney Abbot Schneider de bir Hıristiyan cenaze törenine tanıklık eden seyyahlar arasındadır. Ölüm gerçekleştiği an, ölüyü gömme hazırlıklarının hemen başladığını ifade eden seyyah, ölünün sağken giydiği en güzel elbise ve takılarla süslendiğini; sonrasında bir tabuta konularak dört adamın omuzlarında yaşadığı eve götürüldüğünü söylemiş; ardından yakılan mumlar, tüsüler ve ağıtlar eşliğinde mezarlığa gidildiğini belirtmiştir.¹⁸⁹¹

Charles Pertusier, hasta bir kişinin öleceğine yakın eve bir rahip çağırıldığını ve rahibin hastanın yanına oturarak sürekli İncil'den kesitler okuduğunu söylemiş; öldükten sonra ise ölünün vücudunun içinde şarap aroması bulunan bir sıvıya batırıldığını ve ardından da çarşafa sarıldığını belirtmiştir.

Seyyah, baş kısmı açıkta bırakılan bedenın başında rahibin dua ettiğini söylemiş; ölünün bir yatağa yatırıldıktan sonra üzerine en güzel kıyafetlerinin giydirildiğini ifade etmiştir. Kiliseye taşınan cenazenin önünde birden fazla papazın yürüdüğünü söyleyen seyyah, ölünün önünden geçtiği her evden cenazenin üzerine esansların atıldığını da sözlerine eklemiştir.

¹⁸⁹⁰Swan, *a.g.e.*, Vol. I. s. 220-222.

¹⁸⁹¹Schneider, *a.g.e.*, s.125.

Cenaze mezara yerleştirildikten sonra üzerine toprak atan ilk kişinin rahip olduğunu belirten seyyah Pertusier, bunu da haç işareti şeklinde yaptığını söylemiş; sonrasında ise arpa ve baldan yapılmış pastaların oradakilere dağıtıldığından bahsetmiştir. Charles Pertusier, gözlemlerinde ilginç bir tespit de bulunmuştur. Cenazenin defnedildiği gün ölü evinde hiçbir suretle ışık yakılmadığını öğrenmiştir. Ayrıca ölümün ardından geçen 9 ve 40 günlük periyotlarda ve yıldönümlerinde kalabalık aile yemeklerinin organize edildiği bilgisini de vermiştir.¹⁸⁹²

Charles Pertusier, İstanbul ziyareti esnasında Ermenilerin katıldığı bir cenaze törenine şahit olmuştur. Ölünün üzerine bir tür yağ sürüldüğünü gören seyyah, kişinin en güzel kıyafetlerinin özenle üzerine giydirildiğini söylemiş; bedenin yüzü açık olacak şekilde gömüleceği yere kadar taşındığını; bu esnada ölünün tüm arkadaşlarının eşine ve annesine mezarlığa kadar sırayla eşlik ettiklerini belirtmiştir.

Defin işlemi gerçekleşikten sonra ölünün kıyafetlerinin mezarın üzerine serildiğini ifade eden Charles Pertusier; ölünün en yakınının acıklı bir konuşma yaptığını, bu esnada diğer kişilerin dizlerinin üzerine çökerek bu kişiyi dinlediklerini, ardından kadının çocuğunu mezarın üstüne oturarak üzüntüsünü dile getirdiğini söylemiştir. Sonrasında ise hiç alışık olmadığı bir durumla karşılaştığını söyleyen seyyah Pertusier, hiçbir şey olmamış gibi katılımcıların mezarın yanında iştahla yemek yemesiyle törenin son bulduğundan bahsetmiştir.¹⁸⁹³

Henry Post, gayrimüslim kesimin cenaze törenlerine farklı bir açıdan bakmıştır. İzmir’de dini törenlerin yapılışıyla ilgili bir kısıtlamaya rastlamadığını belirten seyyah; Türklere yabancı olan Katolik çanlarının bu şehirde çaldığını dile getirerek, farklı şehirlerde olduğu gibi İzmir’de de gayrimüslimlerin kutlamalarında sokakları süsleyebildiklerini vurgulamıştır.

İzmir’de kaldığı süre içerisinde Katolik genç bir bayan ile bir bebeğin cenaze törenine şahit olduklarını söyleyen seyyah, cenazelerin güzelce giydirildiğini, çiçekler ve kurdelelerle süslenmiş yataklarla taşındıklarını, din görevlisinin elinde taşıdığı

¹⁸⁹²Pertusier, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁸⁹³Pertusier, *a.g.e.*, s. 127.

mumla birlikte yüksek sesle ilahi söylediğini ve kortejin bu şekilde sokakta ilerlediğini belirtmiştir.¹⁸⁹⁴

4.2. Mezarlıklar

Resim 31. Eyüp Mezarlığı¹⁸⁹⁵

Müslümanlar öldükten sonra vücudun bazı kısımlarının, özellikle de kıyamet gününde tekrar dirilişin başlayacağı kuyruk sokumu kemiğinin çürümediğine, ölünün mezara konulduktan sonraki ilk üç gün içerisinde cennete mi yoksa cehenneme mi gideceğinin belirlenmesi için Münker ve Nekir tarafından sorgulanacağına inanırlar. Bu nedenle mezarlıklar, ölü bedeninin oturmasına ve sorulara cevap verebilmesine imkân tanıyacak şekilde inşa edilmiştir.¹⁸⁹⁶

¹⁸⁹⁴Post, *a.g.e.*, s. 290.

¹⁸⁹⁵Pardoe, *The Beauties...*, s. 12

¹⁸⁹⁶Slade, *Records...*, s. 137.

Türkler, ölülerini gömmek için en güzel noktaları seçmişler, mezarlıklarını tıpkı Roma döneminde olduğu gibi yol kenarlarına yapmaya dikkat ederek; mezarların dışında kalan topraklara da genellikle selvi ağaçları ve çiçekler dikmişlerdir.¹⁸⁹⁷

Walter Colton, İzmir'deki en yeşil, en gürültüsüz ve sakin yerlerin mezarlıklar olduğunu dile getirmiştir. Sanki altında bulunan mezarın bekçiliğini yaparmışçasına yükselen güzel selvi ağaçlarının gölgesindeki mezar taşlarının beyaz mermerden yapılmış sütunlar olduğunu belirterek muhteşem bir görünüme sahip olduklarını ifade etmiştir.¹⁸⁹⁸

Türkler için mezarlar ve dolayısıyla mezarlıklar kutsal yerler arasında gelmektedir. Ölüye saygı esastır. Ölen kişi, özellikle derviş olarak adlandırılan ve hayatı boyunca din adına hizmet etmiş bir kişi ise, hassasiyet çok daha ileri düzeylere çıkmıştır.

Annie Brassey, son yıllarda gelişen bir kasaba olarak nitelendirdiği Çanakkale'nin merkezinde bulunan mezarlığın yol geçirilmesi adına farklı bir muhite taşınmasının söz konusu olduğunu ifade etmiş; halkın, bu değişikliğe karşı çıktığını ve değer verilen bir dervişin mezarına gelindiğinde ise şehirde isyanın baş gösterdiği bilgisini vermiştir. Annie Brassey, protesto nedeniyle şehrin yöneticisi olan kişinin dervişin mezarını taşımaktan vazgeçtiğini ve etrafını parmaklıklar ile çevreleyip ışıklandırmak suretiyle mezarın şehrin ve yolun ortasında kalmasına müsaade ettiğini sözlerine eklemiştir.¹⁸⁹⁹

Türk mezarları hiçbir zaman başıboş kalmamıştır. Mezarlıklara ne zaman gidilirse gidilsin selvi ağaçlarının altında dizlerinin üstüne çökmüş ve ölen eşleri, çocukları veya akrabaları için ağlayan Türkleri görmek mümkün olmuştur.¹⁹⁰⁰

¹⁸⁹⁷Nassau, *a.g.e.*, s. 9

¹⁸⁹⁸Colton, *Ship...*, s.292.

¹⁸⁹⁹Brassey, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁹⁰⁰Frankland, *a.g.e.*, s. 122.

Türk mezarlıklarının ve içerisinde bulunan mezarların kendilerine özgü birtakım özellikleri bulunmaktadır ve bu özellikleriyle Avrupa'dakilerden ve hatta Anadolu coğrafyasındaki Hıristiyan mezarlıklarından farklılık göstermektedirler.

Seyahatnamelerde konu edilen ve Türk mezarlarıyla özdeşleştirilen iki önemli özelliğin selvi ağaçlarıyla¹⁹⁰¹ mezar taşları üzerindeki figürler olduğu söylenebilir. James Emerson, İzmir'de ziyaret ettiği mezarlıkta gözüne ilk çarpan şeylerin selvi ağacı ve mezar taşları üzerindeki figürler olduğunu söylerken, Julia Pardoe, mezar taşlarının görselliği ve çeşitliliği, konumlarının güzelliği, ölümlerin üzerine yenilerinin gömülmemesi gibi nitelikler bakımından Türklerin bu hususta oldukça üstün olduğunu dile getirmiştir¹⁹⁰²

Bilimsel araştırmaların amonyak çıkışı önlediğini gösterdiği selvi, ihtiva ettiği reçine sebebiyle havaya hoş koku yayması, çevreye estetik bir görünüm vermesi, yaz kış yeşil kalması ve uzun ömürlü olması gibi sebeplerle seçilmiş, mezar taşı süslemeleri dâhil Türk görsel sanatlarında insana ölümü en rahatsız etmeyecek şekilde hatırlatan bir simge sayılmıştır.¹⁹⁰³

Türk mezarlarının selvi ağaçları ile çevrili olduğunu ve hemen her mezarın arasında bir tane görmenin mümkün olduğunu dile getiren Annie Brassey, Doğu kültüründe, selvi ağaçlarından yayılan aromatik kokunun ölümlerin gömülme sürecinde ortaya çıkan kötü etkinin ortadan kalkmasında etkili olduğunu düşünülüğünü belirtmiştir.¹⁹⁰⁴

Aile mezarlarının bulunması, ağaçlandırma ve Türklere ait değişik adet ve inanışlar da Türk mezarlarının diğerlerinden ayırt edilmesinde önemli rol oynamış ve mezarlıkları seyyahların en çok ziyaret ettikleri yerlerden biri haline getirmiştir. Bayan Baillie, İstanbul'da önce İngiliz mezarlığını ziyaret etmiş, ardından yakınındaki Türk

¹⁹⁰¹Türkler, atalarının mezarları başında bulunan ağaçlara çok değer verirler ve onların zarar görmesine kesinlikle izin vermezler. Onların inançlarına göre mezarlıklardaki ağaçlar kutsaldır. bkz.A.Neale, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁹⁰²Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 132.

¹⁹⁰³Nebi Bozkurt, "Mezarlıklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29, s. 521.

¹⁹⁰⁴Brassey, *a.g.e.*, s. 81.

mezarlığını görünce aradaki zıtlığın verdiği şaşkınlığı ifadelerine fazlasıyla yansıtmıştır. Türklerin mezar süslemeleri ve düzenlemeleri konusunda kendilerine has tutumları olduğunu söyleyen seyyah, uzun sıralar halinde sık dikilmiş selvi ağaçları, mumyayı andıran ve parlak mavi, kırmızı ve altın rengi kaplamalarla hazırlanmış mezar taşları, erkeklerin mezarlarını ayıran fes figürlerini örnek göstermiştir.¹⁹⁰⁵

Seyyahlar, farklılıklar hakkında çeşitli bilgiler vermektedirler. John Ross Browne, Müslüman mezarlarının, mezar taşının uç kısmına yapılan sarık figürü sayesinde ayırt edildiğini söylerken; üzerlerinde Türkçe ve Arapça yazılar olduğunu, son dönemde yapılan mezar taşlarında ise yıldızlamanın dikkat çektiğini belirtmiştir.¹⁹⁰⁶ Henry Charles Barkley ise taşların boyutlarıyla ilgili bir farkın bulunduğuna dikkat çekmiştir. Barkley, şehir merkezine en yakın, yüzölçümü olarak da en geniş olan Türk mezarlıklarında kullanılan taşların oldukça küçük olduğunu; Hıristiyanların Türklere oranla biraz daha büyük taşlar tercih ettiğini ifade etmiş; Yahudilerin ise en büyük ve en ağır taşı bularak mezarların başına yerleştirdiklerini söylemiştir.¹⁹⁰⁷

Türk mezarları yoğun olarak dikilen selvi ağaçlarının varlığıyla dikkat çekerken Ermeni mezarlıklarında ise dut ağaçlarının her yeri kapladığı bilgisi mevcuttur.¹⁹⁰⁸ İzmir’de Yahudi mezarlığını ziyaret etme fırsatı bulan John Hartley ise, Türklerin aksine bu mezarlıkta hiç ağaç bulunmadığını özellikle vurgulamıştır.¹⁹⁰⁹

Anadolu’da, görevleri gereği burada olan ve yıllardır burada yaşayan, böylelikle bu coğrafyanın yerlisi haline gelmiş ve dolayısıyla hayatlarını da bu topraklarda kaybetmiş Avrupalılara ait mezarlıklar da bulunmaktadır. Bu mezarlıklar da yapılan karşılaştırmalarda dikkate alınmıştır. Charles Frankland, Avrupalılara ait

¹⁹⁰⁵Baillie, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁹⁰⁶Browne, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁹⁰⁷Barkley, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁹⁰⁸Frankland, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁹⁰⁹Hartley, *a.g.e.*, s. 115-120. Yahudiler için Gargat Ağacı kutsaldır. İzmir’deki bir Yahudi mezarlığında herhangi bir ağaca rastlanılmamasını, diğer Yahudi mezarlıkları için genellemek doğru bir yaklaşım olmaz.

mezarlıklarda selvi ağaçlarının bulunmadığını ifade etmiş; arada güzel mezarların olmasına rağmen çoğunun harabeye döndüğünü ve kirli olduğunu belirtmiştir.¹⁹¹⁰

Farklılıkların ortaya koyulduğu bir diğer başlık mezar taşlarıdır. Türk mezarlarında hem erkekler hem de kadınlar için farklı mezar taşı tasarımları mevcuttur.¹⁹¹¹ Erkeklerin mezar taşları oymalı yapılmış ve hangi meslekle uğraştığının belli olması için de sarık figürleri kullanılmıştır. Kadınların mezarlarında ise düz, yuvarlak taşlar göze çarpmaktadır. Edmondo De Amicis, Müslüman mezarlarını incelemiş, bayanlara ait mezar taşlarının uç kısımlarının renkli ve işlemeli olduğundan bahsetmiştir.¹⁹¹² Taşlara, yeşil ya da siyah fon üzerine yaldızlı harflerle kişinin adı, yaşı ve uygun ayetlerden bir bölümü yazılmıştır. Bazı mezarların başına ise, içine toprak doldurulan ve ailenin kadınları tarafından belirli günlerde bir araya gelinip içlerine çiçek dikilen taştan sandıklar yapılmıştır. Bu saygı gösterisi, çoğunlukla genç yaşta evlenmeden ölen kız ve erkekler için tercih edilmiştir.¹⁹¹³

Bunun yanında, özel mezarların varlığı da seyyahların notlarında konu edilmiştir. Eyüp Camii ve mezarlığına doğru ilerleyen William Nassau, burada rastladığı Türk kabirlerinin büyük ihtimalle üst tabakaya mensup kişilerin mezarı olduğunu dile getirerek, etraflarının demir parmaklıklarla çevrili ve üzerlerinin yaldız kaplamalı olduğu bilgisini vermiştir.¹⁹¹⁴

Adolphus Slade, mezar ve türbelerin gerçekten harika bir görünüme sahip olması için dikkat edildiğini söylerken; beyaz mermerden yapılmış taşlara koyu mavi zemin üzerine Kur'an'dan ayetler yaldızlandığı bilgisini vermiştir. Taşların üzerine vefat eden kişinin isminin yazılı olduğunu ve oyulan sarık şekli ile de kişinin toplum

¹⁹¹⁰Frankland, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁹¹¹William Macmichael, sarık desenli dikey mezar taşlarının varlığından bahsetmiş; Nassau da mezarlarda bulunan en temel donanımın kırmızı ve mavi renkli fes şeklindeki figürler olduğu bilgisini vermiştir. Charles Frankland, daha detaylı bir açıklama yaparak Türklerin erkeklerin mezarlarını genellikle ölen kişinin rütbesini veya karakterini yansıtan bir sarık ile belirlediğini, kadın mezarlarını ise tamamen açılmış gül desenleriyle süslediklerini dile getirmiştir.” bkz. Frankland, *a.g.e.*, s. 122; Nassau, *a.g.e.*, s. 9; Macmichael, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁹¹²Amicis, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁹¹³Wilkinson, *a.g.e.*, s. 381.

¹⁹¹⁴Nassau, *a.g.e.*, s. 9

içerisindeki mertebesinin gösterildiğini dile getiren Slade, bir kadına ait olan mezarın diğerlerinden üzerine resmedilen yaprak figürüyle ayrıldığını özellikle belirtmiştir.¹⁹¹⁵

C.B. Eliot, Türk mezarlarında ölen kişinin mesleğini ya da yaptığı ticareti yansıtan farklı boyutta ve şekilde sarıkların olduğunu ifade eden bir diğer seyyahtır. Bunların bir kısmının beyaz bir kısmının ise boyalı mermerden yapıldığını, kadın mezarlarının ise yurtdışındaki üniversitelerde takılan keplere benzeyen şekiller vasıtasıyla ayırt edilebildiğini söylemiştir.¹⁹¹⁶

Eyüp mezarlığına uğrayan Bayan Pardoe, mezarlıkta eşlerin yan yana gömüldüğünü, erkeklerin mezar taşlarının üzerinde sarık figürünün, bayanların mezar taşlarında ise gül dalı deseninin işlendiğini belirtmiş; aynı zamanda alt kısımda yıllarla alakalı bilgilerin yer aldığını söylemiştir. Julia Pardoe, mezar taşlarında ölen kişinin rütbesi ve mesleği hakkında da bilgilerin mevcut olduğunu ayrıca vurgulamıştır.¹⁹¹⁷

John Griffiths ise mezar taşlarının bazen ahşaptan bazen de mermerden yapıldıklarını belirterek, bunların üstüne ölen kişinin rütbesini belirten bir sarık figürünün eklendiğini, ayak ucundaki kısma daha küçük bir sütun dikildiğini ve kişinin adının ve ailesi ile ilgili bilgilerin de buraya yazıldığını belirtmiştir. Griffiths, kadınların mezarlarında ise sarık ve benzeri süslemelerin olmadığını dile getirmiştir.¹⁹¹⁸

Hıristiyan mezarlarında da ölen kişilerin mesleklerinin belirtildiği görülmektedir. C.B. Eliot, Rum ve Ermeni mezarlarında mesleğin sarıklarla değil, mezar taşının üzerine çizilen sembollerle yapıldığını ifade etmiştir. Seyyah, bu açıklamasını örneklendirmek adına bir ayakkabıcının mezarına çekiç ve ayakkabı kalıbı resmedildiğinden bahsetmiştir.¹⁹¹⁹ Ermeni mezarlarının başında bir süreliğine durup mezar taşlarını inceleyen Edmondo De Amicis de taşların düz ve oldukça büyük

¹⁹¹⁵Slade, *Records...*, s. 138.

¹⁹¹⁶Eliot, *a.g.e.*, s. 384-385.

¹⁹¹⁷Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 142.

¹⁹¹⁸Griffiths, *a.g.e.*, s. 146,147.

¹⁹¹⁹Eliot, *a.g.e.*, s. 386.

olduğunu, üzerinde Ermenice yazılar ile ölen kişinin mesleğini tanıtan figürler bulunduğunu söylemiştir.¹⁹²⁰

Rumların cenaze merasimine katılma fırsatı bulan Charles Swan, Türklerden farklı olarak mezarların, içine birden fazla bedenin üst üste sığabileceği küçük çukurlar şeklinde açıldığını belirtmiştir. Mezarların taş ile kaplı olduğunu ve birbirlerinden, aralarındaki ince tuğla duvar ile ayrıldığını söyleyen Charles Swan, üzerinin ise ölünün ismi ile mesleğini tasvir eden şekillerin oyulduğu düz bir taş ile kapatıldığı bilgisini vermiştir.¹⁹²¹

Charles Mac Farlane, İzmir’de gördüğü Protestan mezarlığının şehrin kenar bölgesinde ancak dışında olmadığını¹⁹²², küçük ve düzensiz olduğunu, etrafın dikenli bitkiler ve otlarla kaplandığını ve belirli bir kısmının duvarla çevrili olduğu bilgisini vermiştir. Buradaki mezarların büyük bölümünün İngilizlere ait olduğunu söyleyen seyyah, mezarlık ziyareti esnasında İngiliz bir gemicinin cenaze törenine tanık olduğunu belirtmiş ve ölü için kazılan mezarın çok derin olmadığını ve yarısına kadar su ile dolu olduğunu belirterek, bu durumun tüm mezarlarda ortaya çıktığını, suyun Meles çayından geldiğini ifade etmiştir. Charles Mac Farlane, Lizbon, Roma, Nepal ve İstanbul gibi birçok şehir gezdiğini ancak hiçbir yerde İngiliz mezarlarının İzmir’deki gibi kötü durumda olmadığını da söylemiştir.¹⁹²³

Gayrimüslim mezarlıklarının aksine özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde, yaşam alanlarından uzakta bulunan Türk mezarlıkları, aynı zamanda dinlenme ve gezinti yeri olarak da insanlar tarafından rağbet görmüştür. William Wittman, Türk kadınlarının genellikle dışarıda tek başlarına yürüdüklerini belirterek, güzel havalarda, şehir halkının olmadığı gözde yerlere gittiklerini ve banklardaki yerlerini aldıklarını

¹⁹²⁰Amicis, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁹²¹Swan, *a.g.e.*, C.1, s. 222.

¹⁹²²Mezarlıkların yerleşim yerine olan yakınlığı da hangi millete ait olduklarını gösteren etkenlerden biri olmuştur. C.B. Eliot mezarlıkları, dinin ve hatıraların yansıtıldığı bir yer olarak tasvir etmekle birlikte Hıristiyanlıktan farklı olarak Türk mezarlarının şehir merkezinde, varoşlarda, dağ eteklerinde kısacası her yerde olabileceğini dile getirmiştir. bkz. Eliot, *a.g.e.*, s. 384-385.

¹⁹²³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 9.

ifade etmiş; birlikteyken de saatlerce gürültüden uzak kalabilecekleri mezarlıklara gidip oradaki taşlara oturdukları bilgisini vermiştir.¹⁹²⁴

Hemen her seyyahın notlarında mezarlıklarda şarkı söyleyen, yemek yiyen ve gezmeye çıkmış insanların olduğuna dair bilgi bulmak mümkündür. Clara Eskin Clement, ilginç olarak mezarlıkların Türkler tarafından eğlence merkezleri olarak kullanıldığını söylemiş; çok az miktarda hüznün kendilerini etkilediğini belirtmiştir. Bunun, Hıristiyanlar için oldukça şaşırtıcı bir durum olduğunu da sözlerine ekleyen Clara Eskin Clement, mezarlıkları tasvir eden diğer seyyahların aksine buralardaki selvi ağaçlarının ölümü sembolize etmediğini aksine bir süs olarak bahçede bulunduğunu dile getirmiştir. Buna bir örnek olarak da İstanbul'daki Eyüp mezarlığını göstermiş, burasının mezarlıktan çok, güzel bir bahçeyi andırıldığından bahsetmiştir. Clara Eskin Clement, eğlence yeri olarak tasvir ettiği İstanbul'daki mezarlıkta, çocukların oyun oynadığını, insanların tütün içerek sohbet ettiklerini, yoldan gelip geçenlerin oturup dinlendiklerini ve boğazı seyrettikleri bilgisini vermiştir.¹⁹²⁵

Mezarlıklar, günlük hayatta özellikle erkeklerin bulunduğu ortamlara giremeyen ve zamanlarının çoğunu kapalı kapılar ardında geçirmek durumunda olan kadınlar ve çocukları için önemli bir dinlenme ve sosyalleşme imkânı sunmuştur. John Audjlo, uzun selvi ağaçlarıyla çevrili ve kasabanın birçok yerine çıkan yolların bulunduğu Beyoğlu'ndaki mezarlığa özellikle bayanların gelerek, gezdikleri bilgisini vermiştir.¹⁹²⁶ Georgina Adelaide Muller, Türk kadınlarının kilimlerini yayıp gün boyunca mezarlıklarda oturmaktan keyif aldıklarını söylemektedir.¹⁹²⁷ John Ross Browne, Üsküdar'da bulunan büyük Türk mezarlığının selvi ağaçlarıyla dolu olduğunu ve çok güzel bir gölgelik alan oluşturarak özellikle yazın öğleden sonraları insanların vakit geçirdiği bir yer haline geldiğini dile getirmiştir. Browne, kadınların iyi havalarda burada toplandıklarını, tütün ve kahve içip sohbet ettikleri bilgisini vermiştir.¹⁹²⁸ Robert Madden, her Pazar günü öğleden sonra kadınların Beyoğlu'ndaki

¹⁹²⁴Wittman, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁹²⁵Clement, *a.g.e.*, s. 256,257.

¹⁹²⁶Audjlo, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁹²⁷Muller, *a.g.e.*, s. 37,38.

¹⁹²⁸Browne, *a.g.e.*, s. 147.

mezarlığa gelerek tütün içtiklerini ve eğlenceli sohbetler gerçekleştirdiklerinden bahsetmiştir.¹⁹²⁹

Mezarlıkların kadınlar kadar erkeklerin de uğrak yeri olması, hafta boyunca ziyaret günlerinin planlanması gereğini ortaya çıkarmıştır. Cuma gününün Müslümanlar için kutsal olması ve erkeklerin Cuma namazı için hazırlanmaları ve sonrasında da bir araya gelmek suretiyle kahvehanelere oturmaları nedeniyle, kadınların mümkün olduğunca bu gün boyunca mezarlıklara gittiklerini söylemek doğru olur. Bu şekilde bir planlama yapıldığı Charles Wilkinson'un notlarında görülmektedir. Wilkinson, kadınların belirli günlerde mezarlıkları ziyaret ettiklerini ve dua etmenin ötesinde selvi ağaçlarının gölgelerinde oturup anın keyfini çıkardıklarını belirtmiştir.¹⁹³⁰

Benzer durum gayrimüslim kesim için de geçerlidir. Gerek giyim gerekse yaşam tarzları hatta konuştukları dil de dâhil olmak üzere, tıpkı bir Türk gibi yaşayan Ermeniler, mezar ziyaretleri sonrasında buralarda keyifli vakit geçirme alışkanlığını da edinmişlerdir. David Porter, Ermenilerin her gün mezarlıkları kadın, erkek, çocuk hep birlikte doldurduklarını ve akrabalarının ruhları için dualar okuduklarını dile getirmiş, sonrasında ise yine aynı mezarlıkta yemekler yiyip gülüp eğlendiklerinden ve güzel vakit geçirdiklerinden bahsetmiştir.¹⁹³¹

John Stephens ise mezarlıkların Doğu'da, en temel gezi yerleri ve buluşma noktası olduğunu söyleyerek; İstanbul'da bulunan Ermeni mezarlığının en gözde yer olduğunu belirtmiştir. Beyoğlu'nun kenar mahallelerinde ve Boğaz manzarası olan bir mevkide bulunun mezarlıkta, palmiye ağaçlarının gölgesinde, mezar taşlarının üzerinde oturup her milletten insanın, özellikle bayanların sohbet edip vakit geçirdiklerinden bahsetmiştir.¹⁹³² Albert Smith, bu alışkanlığın Rum kadınlar arasında da yaygın olduğunu gösteren ifadelerle notlarında yer vermiştir. İstanbul Tarabya'da bir otelde konakladığını dile getiren seyyah, kendisinin dışında kalanların hepsinin

¹⁹²⁹Madden, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁹³⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁹³¹Porter, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁹³²Stephens, *a.g.e.*, s. 200,201.

Rum olduğunu ve hiçbir şey yapmadan yüksek bir yere oturup etrafı seyretme özelliklerinin Türklerinkiyle benzerlik gösterdiğini söylemiş; bu iş için gittikleri yerin evlerinin arkasında kalan ve çam ağaçlarının gölgelediği mezarlık olduğu bilgisini vermiştir.¹⁹³³

Bazı seyyahların, Anadolu'nun iç kesimlerine gerçekleştirdiği yolculuklarda gördükleri mezarlıklar hakkında az da olsa fikir edinilebilecek bilgiler paylaştıkları da olmuştur. J.G. Taylor, Erzincan Gülbahçe Köyü'nde bulunan mezarlık hakkında bilgi vermektedir. Mezarlıkta birbirine karışmış mezarlar arasında bakımlı görünen birkaç mezarın bulunduğunu ve bu mezarların köyün ileri gelen ailelerin ölülerine ait olduğunu belirten Taylor, kenar taşlarda ölünün mesleğini yansıtan işlemler olduğu bilgisini vermiştir. Taylor, bir mezar taşında eyerli at, atı sürerken kullanılan kıvrımlı sopa, tabanca, barut ve kılıç figürleri, bir diğerinde kirmen ve tarak, fakir bir aileye ait mezarda ise sadece kıvrımlı sopa ya da tabanca figürlerinin bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁹³⁴

James Silk Buckingham, Urfa'nın girişinde modern bir mezarlık olduğunu belirtmiş, buradaki mezarların uç kısmındaki uzun taşları ve baş kısmında ölen kişinin cinsiyeti ve ait olduğu sınıfla ilgili bilgi veren işlemeli sarık şeklindeki taşlarından tipik Türk tarzını yansıttığını ifade etmiştir. James Silk Buckingham, baş ve ayak kısımlardaki taşların iç yüzeylerinin düz olduğunu ve Arapça – Türkçe karakterde yazılar bulunduğunu belirterek ilk kez bu mezarlıkta askeri işaretlerin de taşların üzerine tanımlanmış olduğunu fark etmiştir. Yazıların yaldızlı kabartma şeklinde beyaz; siyah renkte yeşil zemin üzerine yazıldığı bilgisini veren seyyah, beyaz taşın genç yaşta ölen masum insanlar için, yeşil taşın ise dini açıdan önem arz eden insanlar için kullanıldığını söylemiştir. Mezar taşlarındaki yazıların tıpkı fermanlarda olduğu gibi sağdan sola doğru ya yatay ya da çapraz yazıldığını dile getiren seyyah J.S.

¹⁹³³Smith, *A Month...*, s. 176.

¹⁹³⁴Taylor, *a.g.m.*, s. 284,285.

Buckingham, taşların dış yüzeylerinin kabarık olduğunu ve üzerlerinde kılıç, kalkan, gürz, savaş baltası gibi amblemler bulunduğunu söylemiştir.¹⁹³⁵

Seyyahların notlarında Anadolu'daki Türk mezarlıkları ile ilgili tek olumsuz ifade etrafa yayıldığı iddia edilen kökü kokulardır. William Turner, Türklerin ölülerini tabut olmadan ve çok nadir olarak bir metreden fazla bir derinliğe gömdüklerinden bahsederek; bunun mezarlıklardan kokuların yükselmesine neden olduğunu ima etmiştir. Öyle ki, Willian Turner, mezarlıkların yanından geçerken mendillerle ağız ve burunlarını kapattıklarını dile getirmiştir.¹⁹³⁶

Mezarlıklarda gerek Türklerin gerekse gayrimüslimlerin farklı inanç ve adetlerine tanıklık eden seyyahlar olmuştur. Bu inançlar zaman zaman mezarların yapılış tarzlarına yansırken bazen de ölülerin ziyaret edilme süreci ile ilgili olmuştur.

Korkuluklarla çevrelenmiş aile mezarlığının bulunduğu bahsedilen Julia Pardoe, mezarların yanına özellikle sıcak havalarda sürekli suyla doldurulan çukurlar oyulduğunu ifade etmiştir. Bayan Pardoe, Türklerin mezarlıkla ilgili bir batıl inanca sahip olduğunu da belirterek; belirli yıl dönümlerinde mezarlardan kıvılcımların çıktığına ve selvi ağaçlarının dalları arasında kaybolduğuna inandıklarını söylemiştir.¹⁹³⁷

Adolphus Slade bazı mezarların, içleri toprak dolu mermer oluklarla çevrili olduğunu ve bu yerlerde çiçekler yetiştirildiğini söylemiş; çok yaygın olmasa da şehirdeki bazı özel mezarlarda kuş seslerinin ruhu dinlendirdiğine inanılmasından dolayı içlerinde kuşları barındıran tel kafesler olduğu bilgisini vermiştir.¹⁹³⁸

Clara Eskin Clement ise her mezarın baş ve son kısmında dikkatlice yerleştirilmiş iki taşın bulunduğunu ve bu taşların ölen kişiyi sorgulamak için gelecek olan iki meleğin oturması için konulduğunu belirtmiştir.¹⁹³⁹

¹⁹³⁵Buckingham, *a.g.e.*, Vol. I, s. 92.

¹⁹³⁶Turner, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁹³⁷Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 142.

¹⁹³⁸Slade, *Records...*, s. 138.

¹⁹³⁹Clement, *a.g.e.*, s. 256,257.

5. YAŞAM

5.1. Temizlik Kültürü

Türklerin temizliklerine verdikleri önem seyyahların dikkatini çekmiştir. Özellikle Müslümanlığın bir gereği olarak hassasiyetle uygulanan temizlik alışkanlıkları seyahatnamelerde, Türklerin evlerine ve ibadethanelerine girerken ayakkabılarını dışarıda bırakmalarından, hamamlara rağbet göstermelerine, evlerinin önlerini temizlemelerinden¹⁹⁴⁰, yiyeceklerin iyice yıkanmadan tüketilmemesine kadar çeşitli durumlarda konu edilmiştir.

Türkler, dinlerinin bir gereği olarak kişisel temizlikleri kadar evlerinin temizliğine de fazlasıyla önem vermişlerdir. Özellikle evlere girilirken ayakkabıların dışarda bırakılması ve hamamların evin diğer yerlerine göre itinayla inşa edilmesi en belirgin örnekler olarak gösterilebilir.

Hamamların Türk evlerindeki en iyi dizayn edilmiş ve döşenmiş kısımlar olduğunu söyleyen Bayan Clement, fakirlerin evlerinde dahi hamamın çok önemli olduğunu ve titizlikle döşendiğini belirtmiştir. Hamamların hamam odası ve banyo yapan kişilerin dinlenmek için girdikleri soğukluk olarak adlandırılan küçük bir diğer odadan oluştuğunu söyleyen seyyah, hamamda en çok bayanların vakit geçirdiğini, yıkandıktan sonra tütün içip, meyve yiyerek dinlendiklerini dile getirmiştir.¹⁹⁴¹

Temizlik sadece evin içerisiyle sınırlı kalmamış; evlerin önü ve merdivenler de tıpkı içeriye ait bir bölümmüş edasıyla özenle temizlenmiştir. Seyyahlar, temizlik konusu üzerinde hassasiyetle durmuşlar ve Türklerin bu özelliklerini mümkün olduğunca vurgulamışlardır. Clara Eskin Clement, kendisi için önemli olan temizlik hakkında şunları söylemektedir. *“Hem iç tarafları hem de dış tarafları dikkate alındığında evler oldukça temiz görünmektedirler. Gerçeği söylemek gerekirse içeride bir zerre toz bulmak mümkün değildir. Yerler güzel kilimlerle kaplıdır ve duvarlar krem renk ile boyanmıştır.”* Ancak evleri özellikle gece saatlerinde basan haşereler

¹⁹⁴⁰James Ellsworth De Kay, İstanbul'daki gezisi esnasında bir ev temizliğine şahit olmuştur. Seyyah, zemine çokça su döküldüğünü ve sonrasında insanların ellerinde çalı süpürgeleriyle ileri geri hareketlerle ortalığı süpürdüğünü söylemiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*,s. 127.

¹⁹⁴¹Clement, *a.g.e.*,s. 251,252.

seyyahlar açısından önemli bir şikâyet unsuru olmuştur. Andree Hope, “*Ancak Türk evleri gündüzki güzelliğinin yanında geceleri tamamen bir kâbusa dönüşmektedir. Çünkü gece olduğunda bu güzel binaların altından yüzlerce haşere yüzeye çıkar ve evleri kuşatırlar. Sürekli badana ve terebentin yağı kullanımı çoğu yabancının bu sıkıntının üstesinden gelmesine yardımcı olmaktadır.*”¹⁹⁴²

Bunun yanında, Türklerin temiz olmadığına yönelik iddialar da gündeme getirilmiştir. Bu iddialardan biri Charles Mac Farlane’a aittir. Charles Mac Farlane, Çeşme’de kaldığı dönemde edindiği izlenimler çerçevesinde Türklerin her ne kadar günde beş kez abdest alsalar ve hamamlara girseler de, temiz vücutlarının üzerine kirli kıyafetler giydikleri, aynı odada yiyip içip yattıkları; hatta aynı divanda birlikte yattıkları için haşeratların da etkisiyle pek de temiz olduklarının söylenemeyeceğini belirtmiştir.¹⁹⁴³

Bu iddiaya yanıt olabilecek açıklamayı bir başka seyyah Adolphus Slade yapmıştır. Slade, bu tür iddiaları kendisinin de duyduğunu, ancak bunu genellemenin yanlış olacağını vurgulayarak, Türklerin temizliğe verdiği önemi ve tespitlerini şu şekilde aktarmıştır;

“*Osmanlıları karakterize eden en önemli erdem aşırı düşkün oldukları temizlikleridir. Bazı seyyahların buna karşı çıkmalarını gerçekten anlamak mümkün değil. Büyük ihtimalle onlar yanlarındaki sürücülere bakarak bir genelleme yapıyorlar. Ancak böyle olsa bile sürücüler seyahatin sonunda banyo yaparak kendilerini pislikten arındırırlar.*

Her gün aldıkları abdestin yanında haftada bir kez yıkanırılar. Bunun yanında sık sık çamaşırlarını değiştirmediklerini söylemek yanlış olur, bunu söyleyenler gömleklerinin yakasını göremediklerinden bu şekilde yorum yapmış olabilirler. Örneğin denizciler ve askerler çamaşırlarını haftada 2 kez yıkarlar. Evleri, evle ilgili

¹⁹⁴²Hope, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁹⁴³Mac Farlane, *Constantinople....*, s. 78.

olan her şey, yiyecekler vb. her zaman temizdir. Her Müslüman'ın evi temiz bir ibadethane gibidir."¹⁹⁴⁴

Nitekim, David Porter da, Türklerin temiz olduklarını vurgulamak için evlerinin asla yıkanmadığı, suyun kesinlikle ev zeminine değmediği şeklinde abartılı bir ifadeyle; Türklerin dışarının tüm pisliğini evin önünde bıraktığını ve içeriye tertemiz girmeleri nedeniyle temizliğe ihtiyaç duymadıklarını söylemiştir.¹⁹⁴⁵

Charles Fellows, Türklerin hiçbir suretle kirli olmadığını söylemiş ve günlük hayatta dikkat edilen bazı önemli hususları, Avrupa ülkeleriyle kıyaslamak suretiyle notlarına yansıtmıştır.

"Elleri, yüzleri ve ayakları dinlerinin bir gereği olarak daima temizdir. Sokak kirliliğinin oldukça az olduğu ve insanı rahatsız etmediği bir Avrupa ülkesi daha görmedim. Bir Türk'ün Fransa, İtalya ve Almanya'dakinin aksine sokağa tükürdüğüne hiç rastlamadım. Hiçbir millet buradaki insanlar kadar sigara içmese de Türkler bunu oldukça temiz bir şekilde yapmaktadırlar. Ağzılık kullanarak dudaklarını çubuğa değdirmezler ve bir başkası içmek istediğinde ona karşı saygısızlık etmemiş olurlar."¹⁹⁴⁶

Bir başka karşılaştırma, Andree Hope tarafından yapılmıştır. Evlere bitişik yapılan banyolar haricinde yıkanmak için başka herhangi bir yer olmadığını söyleyen seyyah; kendisinin her gün duş almanın gerekli olduğunu söylemesinin ardından evdeki özellikle bayanların oldukça şaşırdığı bilgisini vermiş; Türklerin haftada iki kez banyo yapmanın sağlık için oldukça faydalı olduğunu söylediklerini dile getirmiştir. Hope, günlük yıkanmayı lüzumsuz bir iş olarak gören kadınların; bunun yerine gün içerisinde el ve yüzlerine gül suyu dökerek temizlik konusunda kendilerini tatmin ettiklerini ifade etmiştir.¹⁹⁴⁷

¹⁹⁴⁴Slade, *Records...*, s. 149.

¹⁹⁴⁵Porter, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁹⁴⁶Fellows, *A Journal....*, s. 96.

¹⁹⁴⁷Hope, *a.g.e.*, s. 65.

Fred Burnaby ise karşılaştırmayı Ermeniler nazarında yapmıştır. Burnaby, Ermenilerin evleri ve kıyafetlerinin haşeratlarla dolu olduğunu ve temizliklerine fazla dikkat etmediklerini, ancak Türklerin bunun aksine oldukça temiz olduklarını ve belirli aralıklarla hamama gittiklerini söylemiştir.¹⁹⁴⁸

5.2. Posta

19.yüzyılda postaların düzenli taşınmasına yönelik çalışmalar II. Mahmut'un girişimleriyle başlamış; Tanzimat dönemiyle de sonuca bağlanmıştır. Hazırlanan tasarıda merkezlerde gönderilerin kayıtları yapıldıktan sonra bu postaların tatarlar vasıtasıyla istenilen bölgeye gönderilmesi ve taşrada, teşkilatın görevlileri tarafından sahiplerine ulaştırılması planlanmış; aynı işlemlerin taşradan İstanbul'a gönderilecek gönderiler için de geçerli olacağı karara bağlanmıştır.

II. Mahmut'un haberleşme alanında düzenli bir örgütün kurulmasına yönelik yaptığı çalışmaları müteakip, yine aynı dönemde Ahmet Fevzi Paşa tarafından kâğıt üzerindeki taslak çalışmalar Üsküdar-İzmit arasında posta taşımacılığı hizmetinin verilmesiyle uygulamaya konmuştur.¹⁹⁴⁹

Zaman zaman yaşanan aksaklıklar, dönem itibarıyla planlanan faaliyetlerin istenilen düzeyde gerçekleştirilmesini geciktirse de Tanzimat Fermanı'nı müteakip 23 Ekim 1840 günü Posta Nezareti'nin kurulmasıyla Osmanlı topraklarındaki postacılık faaliyetleri tek elden yürütülmeye başlanmış ve düzenli bir hal almıştır. Posta Nezareti kurulduktan sonra merkezlerde ve taşrada postaneler açılmış; posta taşımacılığında "Tatarlar" kullanılmıştır.¹⁹⁵⁰

1800'lü yılların hemen başında Anadolu'da bulunan Thomas Macgill, henüz düzenli bir teşkilatlanmanın olmadığı posta transferinin İzmir üzerinden nasıl gerçekleştirildiği ile ilgili izlenimlerini notlarında paylaşmıştır. Postaların, Hıristiyan ülkelerine zamanında nakledilmesi için İstanbul'a ulaşması adına İzmir'den her ayın

¹⁹⁴⁸Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 132.

¹⁹⁴⁹Geçmişten Günümüze Posta, PTT Genel Müdürlüğü, Cem Web Ofset Sanayi, Ankara, 2007, s. 144-146.

¹⁹⁵⁰Geçmişten Günümüze Posta, *a.g.e.*, s. 146,147.

başında ve ortasında gönderildiği bilgisini veren seyyah, genellikle bu zamanların ayın 10 ve 25. günleri olduğunu söylemiştir.

Thomas Macgill, kayıtlı esnafın, yabancı ve yerlilerin gönderdikleri mektup için az bir ücret ödediklerini söylerken, kendisine maaş bağlanan bir adamın bu mektupların düzenlenmesi ile uğraştığını, İstanbul'a götürülmesinde ise konsolosluklarda görevli yeniçerilerin sırayla görev aldıklarını dile getirmiştir. Thomas Macgill, gönderim işinin bu kadar düzenli olmasına karşın, İstanbul'dan gelen postalar için belirli bir takvim olmadığını ifade etmiş; İzmir'den giden yeniçerilerin Viyana'dan gelecek olan postayı beklediklerini, onları aldıktan sonra geri İzmir'e döndüklerini söylemiştir.¹⁹⁵¹

1814 yılında Osmanlı coğrafyasının büyük bölümünü gezen John Macdonald Kinneir, Tatarların posta nezareti kurulmadan önce de devlet tarafından bu işle görevlendirildiklerine dair tespitlerini paylaşmıştır. Ülke genelinde, postaların devlet tarafından desteklendiğini ve güvenlik altına alındığını söyleyen seyyah Kinneir, bu kapsamda belirli merkezlerde postalardan sorumlu memurlar belirlendiğini dile getirmiş; her yılın ilkbaharında bir miktar toprak ya da bir miktar paranın önemli yollar üzerinde bulunan kasabalardaki bu kişilere verildiğini ifade etmiştir.

Oldukça işlek yollar üzerinde bulunan postane merkezlerinde görev yapan memurların yüz kadar ata sahip olduklarını belirten Kinneir, mektup ya da mesaj taşıyan tatarların ihtiyaçlarının da yine bu kişiler tarafından ücretsiz karşılandığı bilgisini vermiştir. Tatarların, bir yerden başka bir yere ticari mal götürmek için de tercih edildiklerini özellikle vurgulayan Kinneir, bu anlamda görev alan tatarların ise belirli bir ücret karşılığında hizmet aldıklarını aktarmıştır.

John Macdonald Kinneir, kullanılan atların küçük ve yıpranmış olduğunu belirterek, bu nedenle tatarların bindikleri ata bağladıkları ve arkalarından gelen yedek

---

¹⁹⁵¹Macgill, *a.g.e.*, s. 90,91.

atlara sahip olduklarını; onun olmaması durumunda yolda karşılaştıkları bir gezginin atına el koyduklarını söylemiştir.¹⁹⁵²

Charles Fellows, posta hizmetlerinde kullanılan atların durumunu şu şekilde aktarmıştır; “*Türkiye’de posta atları devletin emriyle büyük kasabaları birbirine bağlayan tüm yollarda bulundurulmaktadır. Bu atlar, sadece tatarlar veya devletin görevlendirdiği posta görevlileri*¹⁹⁵³, *diplomatik ajanlar ya da başkent ile iletişime geçmek durumunda olan valiler tarafından kullanılır. Kiralama ücreti her at için saat başı olarak ya da her 4 mil için hesaplanır; sabittir ve yaklaşık 1 kuruştur. Ancak postanedeki seyis ve postacı kişiye de bahşiş verilmektedir. Anadolu’da dolaşmak isteyen seyyah elinde fermanı olmasa da at talep edebilir ancak böyle olduğunda fiyat için pazarlık etmek zorunda kalır.*”¹⁹⁵⁴

Posta hizmetleri çoğunlukla resmi ve ticari faaliyetler için kullanıldığından Anadolu’da halkın birbirlerinden haberdar olma fırsatları oldukça sınırlıdır. Bununla ilgili Adolphus Slade’in ifadeleri oldukça dikkat çekicidir;

“*İstanbul’da sokaklarda örtülü bayanlar, bizim yabancı olduğumuzu fark eder etmez, yanımıza gelerek Edirne’deki akrabalarını sormaya başladılar. Ali, Hasan, Mustafa gibi isimleri bize soruyorlardı. Ben de hiç bozuntuya vermeden hepsinin iyi olduğunu ve veba salgının Edirne’de çok fazla etkili olmadığını söyledim. Kadınlar çok mutlu bir şekilde yanımızdan ayrıldılar. Yoldan geçen hiç tanımadığı bir yabancının sözüne güvenebilen bir halkın olması ne kadar tuhaf.*”¹⁹⁵⁵

William John Hamilton, “*Amasya’dayken mevcut paramın beni İzmir’e götürüp götürmeyeceğinden emin olamadığım için İstanbul’a yazdım. Ankara’ya vardığımda devlet adına çalışan bir Tatar tarafından bana bir çanta ulaştırıldı. Talep ettiğim 100*

¹⁹⁵²Kinneir, *a.g.e.*, s.34,35.

¹⁹⁵³Charles Fellows bu ifadeye “Tatarlar veya Devletin kuryeleri” diyerek, tatar kelimesinin devlet adına posta işlerini yürüten kişiler için kullanıldığını belirtmektedir.

¹⁹⁵⁴Fellows, *A Journal...*, s. 38.

¹⁹⁵⁵Slade, *Records...*,s. 90.

lirayı altın olarak aldım."¹⁹⁵⁶ şeklindeki ifadesiyle posta hizmetlerinin güvenilirliğine de dikkat çekmiştir.

5.3. Para

Para konusu seyahatnamelerde iki farklı şekilde ele alınmıştır. Türklerin kaç farklı para birimine sahip olmalarının yanında; Türk parasının seyyahların kendi ülkelerindeki para birimi karşısındaki değeri hakkında da değerlendirilmelerde bulunulmuştur. İkinci nokta ise halkın paraya verdiği önem ile ilgilidir. Paranın Türk topraklarında iş yaptırabilmek adına ne denli önemli olduğu seyyahların üzerinde vurgu yaptığı bir diğer husus olmuştur.

Jerome Van Smith, Türkiye’de kullanılan paranın değerinin düşük olduğunu ifade etmiş, en çok tercih edilen para çeşidini, az miktarda gümüş kullanılan, balık pulu şeklinde ve ağırlığındaki madeni bir para olarak tanımlamıştır.

Bunun dışında altın paradan da bahseden Smith, bunun gümüş olana nazaran daha iyi görüldüğünü ancak değerinin ne yazık ki düşük olduğunu dile getirmiştir. Bir kuruşun 5 sente karşılık geldiği, 40 paranın da 1 kuruşa denk geldiği bilgisini veren Jerome Van Smith, yarım kuruş, iki kuruş ve altı kuruşluk madeni paraların bulunduğunu, bir kesenin ise 500 kuruş aldığını söylemiştir.

Jerome Van Smith, Anadolu’nun bazı kesimlerinde paranın değerinin değişmesine tanık olduğunu belirtmiştir. Bir İspanyol doları değerinin 18 ila 22 kuruş arasında değiştiğini, bunun para bulmanın oldukça zor olduğu iç kesimler ile ticaret hacminin yoğun olduğu kıyı kesimlerde kendini gösterdiğini ifade eden Smith, 20 kuruş değerinde altın paraların da piyasada bulunduğunu ancak bozdurmasının zor olması nedeniyle fazla tercih edilmediğini de sözlerine eklemiştir.¹⁹⁵⁷

Anadolu’da, özellikle ticari hacmin yüksek olduğu büyük şehirler ve kıyı kesimlerdeki liman kasabalarında İspanyol dolarının kullanımı Josiah Brewer’ın notlarında da görülmektedir. Brewer, Levant bölgesinde İspanyol dolarının en değerli

¹⁹⁵⁶Hamilton, *Researches...*, s. 419.

¹⁹⁵⁷Smith, *Turkey...*, s. 8.

para olduğunu söylemiş; piyasadaki tek Türk parasının ise altın olduğunu bildirmiştir.

1958

Seyyah, Rumlar tarafından fındık olarak adlandırılan ve 1 İspanyol dolarına ve 12 kuruşa denk gelen madeni paranın yanı sıra, 2 ila 3 dolar değerinde olan ve padişahın yeni çıkarttığı Mahmudiyenin de kullanıldığını aktarmıştır.

Josiah Brewer, paraların üzerinde Türkçe karakterlerle Padişahın isminin yazılı olduğu bilgisini vermiş; kullanımda olmayan akçenin oldukça küçük ebatlarda üretildiğini, üç akçenin bir paraya karşılık geldiğini, 40 paranın da 1 kuruş ettiğini belirtmiştir.

Padişahın para biriminde değişiklik yapmak istediği durumlarda eski paraların piyasada kullanımının yasaklandığını belirten Brewer, bir para kesesinin 500 kuruşa karşılık geldiğini söylemiş, paraları saymak için her esnafın kenarları pervazlı tahtalara sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁵⁹

Ticaret ortamında İspanyol Doları'nın kullanıldığı bilgisini veren bir diğer seyyah, Richard Burgess olmuştur. İzmir'de yaygın olan ve ticarete kullanılan paranın İspanyol doları olduğu söyleyen seyyah, tıpkı Jerome Van Smith gibi, 21 kuruşa denk gelen bir İspanyol dolarının ülkenin farklı yerlerinde değişiklik gösterebildiğini söylemekle birlikte, İstanbul ve Bursa'da hükümetin kuru sabitlediğini ve 20 kuruşun üzerinde yapılan bozdurumların suç sayıldığını ifade etmiştir.¹⁹⁶⁰

Paranın durumu hakkında bilgi veren bir diğer seyyah Fred Burnaby'dir. Burnaby, özellikle Ermenilerin, Anadolu'da para üzerinden kazanç sağlamalarıyla ilgili önemli detaylar paylaşmıştır. Sürekli bir savaş ihtimalinin paranın değerini sıklıkla değiştirdiğini söyleyen Burnaby; 1876 yılında Sivas'ta 1 liranın 160 kuruşa denk geldiğini, savaş durumunda ise 500 kuruşa kadar çıktığı bilgisini vermiştir.

¹⁹⁵⁸Brewer, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁹⁵⁹Brewer, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁹⁶⁰Burgess, *a.g.e.*, s. 83.

Paranın değer kaybettiği durumlarda Ermeni tüccarların civardaki tüm altını satın aldıklarını ve kendilerine avantaj sağladıklarını söyleyen Fred Burnaby, yöre halkının paranın değer kaybedip kazandığını telgraf yoluyla öğrendiğini; kasabadaki telgraf idaresinin de Ermeni tüccarların elinde olmasından dolayı bu avantajı iyi değerlendirdiklerini ve çok kar ettiklerini dile getirmiştir.¹⁹⁶¹

Seyyahların para konusu gündeme geldiğinde ele aldıkları konulardan biri de bahşişler olmuştur. Jerome Van Smith, Türkiye’de daha önce tanışıklığı olsun olmasın herkesin bahşiş talep ettiğini belirtmektedir.

Seyyahların gezileri esnasında bir şekilde karşılaştıkları çiftçiler, köylüler, paşalar veya yerel idarecilerle aralarını iyi tutabilmek adına hediye ve bahşiş verdiklerini ifade eden Smith, bazı durumlarda verilen bir tutam tütünün dahi ikili ilişkilerde çok avantaj sağladığını söylemiş; ancak fazla bahşiş dağıtmanın karşı tarafın iştahını kabartacağı için tehlikeli olduğunu da sözlerine eklemiştir. Bu nedenle, az paranın seyyahların daha güvende olmasını sağlayacağını vurgulayan Jerome Van Smith, çok küçük meblağlar ile çalışmanın işleri kolaylaştırdığı bilgisini vermiştir.¹⁹⁶²

5.4. Doğal Afetler

5.4.1. Yangınlar

Yangınlar, başta İstanbul olmak üzere, Anadolu’nun birçok yerinde görülen ve 19.yüzyılda en yaygın olan afettir. En çok İstanbul’da görülmesi, nüfusun kalabalık olması ve seyyahların burada diğer yerlere oranla çok daha fazla vakit geçirmeleriyle açıklanabilir. Şehirde uzun süre kalan seyyahlar, onlarca yangın vakasına tanıklık etmiş, bunu da seyahatnamelerinde dile getirmişlerdir. Anadolu’nun iç kesimlerinde, çoğunlukla günü birlik konaklamaları veya kısa süreli mola vermeleri, tesadüfen karşılaştıkları vakalar dışında, bu tür felaket ve afetlere tanıklık etme ihtimallerini azaltmıştır.

Yangınlar özellikle geceleri vuku bulmuştur. Seyyahların ortak kanısı, özellikle İstanbul için, yangının olmadığı bir gecenin yaşanmadığı yönündedir.

¹⁹⁶¹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 309.

¹⁹⁶²Smith, *Turkey...*, s. 8.

Başladığında en az bir mahalleyi yok eden yangınlara seyyahlar bizzat tanıklık etmişlerdir. Robert Madden, 1824 yılında konakladığı İstanbul'da sadece kendisinin üç yangına şahitlik ettiği bilgisini vermiştir.¹⁹⁶³

İstanbul dışında şiddetli etki gösteren ve büyük ölçüde mal kaybına yol açan yangınlara İzmir'de rastlanmıştır. Richard Burgess, İzmir ziyaretinde öğle saatlerinde bir handa başlayan yangının Avrupa Caddesi olarak bilinen bölgede 15 civarında ev ve işyerinin yanmasına ve 10 milyon kuruşluk zarara yol açmasına neden olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶⁴

Yangınlar aslında zenginler için bir yıkım niteliği taşımıştır. Çünkü yangınlardan sonra amme binalarının ve hususi şahısların evlerinin yapımı hükümet tarafından zenginlerin sorumluluğuna verilmiştir.

Yangınların nedenleri hakkında en çok üzerinde durulan hususlar, evlerin ahşaptan yapılmış olması¹⁹⁶⁵, sokakların darlığı sebebiyle yapıların birbirlerine yakınlığı¹⁹⁶⁶, evleri ısıtmak için kullanılan tandırlar ve halkın oldukça fazla miktarda tütün tüketmesidir.

Yangına maruz kalan yerler hep evler olmuş; kamu yapıları, özellikle taştan yapıldıkları için cami, pazar, bedesten, han gibi yerler zarar görmemiştir. James Ellsworth De Kay, caddelerin darlığı, evlerin inşa ediliş tarzları ve insanların alışkanlıklarının yangınlara davetiye çıkardığını ifade etmiştir. Tekkeler ve kamu binalarının taştan; diğer tüm yapıların ise ahşaptan yapıldığını belirten seyyah; kişilerin kendilerine taştan ev yapmaları halinde ibadet için yapılan binaların taklit edilmiş olacağı düşüncesiyle böyle dayanıklı yapıların yapılmasının uygun olmadığını

¹⁹⁶³Madden, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁹⁶⁴Burgess, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁹⁶⁵Bayan Baillie, İstanbul'da yangınların oldukça yaygın olduğundan bahsetmiş, bunun en temel nedeni olarak da evlerin ahşaptan yapılmış olmasını göstermiştir. bkz. Baillie, *a.g.e.*, s.79.

¹⁹⁶⁶Aubrey De Vere, İstanbul'da ahşaptan yapılmış evlerin, birbirine bitişik ve sokakların da dar olması nedeniyle yangın olaylarının sıklıkla görüldüğünü söylemiştir. bkz. De Vere, *a.g.e.*, s. 150-152. Charles Swan, İzmir'deki yangınların fazlasıyla tehlikeli olmasının sebebi olarak, Doğu kültürüne özgü ahşap yapılaşmayı ve bitişik inşayı göstermiştir. bkz. Swan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 169.

söylemiş ve yangınların çıkmasının baş etkenlerinden biri olan ahşabın evlerin yapımında neden seçildiğine bir açıklama getirmiştir.¹⁹⁶⁷

Binaların yapımında taş kullanılmamasının bir nedeni de devletin buna yasak getirmesi olmuştur. Charles Fellows, Çanakkale’de yangınların çok olmasında, hükümetin evlerin yeniden inşasında kereste üreticilerini düşünerekten taş kullanılmasını yasaklamasının etkili olduğunu söylemiştir.¹⁹⁶⁸

Yangınlar sadece Türklerin buldukları muhitlerde değil, farklı milletlerden insanların yaşadığı mahallelerde de vuku bulmuştur. İstedikleri tarzda ev yapma hakkına sahip olan Avrupalılar dahi, bu felaketten fazlasıyla zarar görmüştür. James Ellsworth De Kay, Avrupalıların, istedikleri malzemeyi kullanarak ev yapma hakkında sahip olduklarını belirtmiş, ancak çok maliyetli olmaması ve kolaylıkla yerine yenilerinin inşa edilmesi nedeniyle onların da ahşap yapıları tercih ettiklerini sözlerine eklemiştir.

Seyyah, yangınların bir diğer sebebinin de Türkler ve onları taklit eden Rumlar ile Ermenilerin alışkanlıkları olduğunu iddia etmiştir. Evin içerisinde odadan odaya dolaştırılan kömür sobası ile içilen tütünlerin yangınlar için risk oluşturduğunu söyleyen seyyah; marangoz ve ahşapla uğraşan diğer tüm işçilerin dükkânlarında tütün içtiklerini ve ateşini sağa sola attıklarını dile getirerek halkın dikkatsizliğine örnek vermiştir.¹⁹⁶⁹

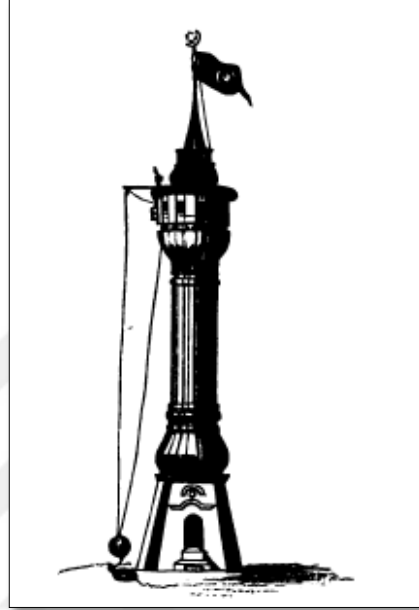
Yangınların sebepleri konusunda değişik fikirler öne süren seyyahlar da olmuştur. Özellikle siyasi nedenlerle olabileceği gibi, hastalıklardan kurtulmak için kasten başlatıldıkları da iddia edilmiştir. Charles Wilkinson, İstanbul’da yaşanan yangınların sıklığından bahsetmiş; çoğu seyyahtan farklı olarak bu yangınların belirli bir amaç uğruna halk tarafından başlatıldığını ifade etmiştir. Wilkinson’a göre yangınlar, halkın yönetime karşı bir protestodur, halk, sesini padişaha ve hükümete duyurmak istediğinde mesajını yangınlar vasıtasıyla vermiştir. Seyyah, ayrıca bu

¹⁹⁶⁷De Kay, *a.g.e.*, s. 86-89.

¹⁹⁶⁸Fellows, *A Journal...*, s. 76-77.

¹⁹⁶⁹De Kay, *a.g.e.*, s. 86-89.

yangınların her ne kadar ürkütücü de olsa aynı zamanda veba salgınından geriye kalan etkileri ortadan kaldırmak için de faydalı olduğunu söylemiştir.¹⁹⁷⁰

Resim 32. İstanbul'da Yangın Kulesi¹⁹⁷¹

Yangınlara en çok tanıklık edilen yer olan İstanbul'da bulunan yüksek kuleler ve bazı kale surları "*Yangın Kulesi*" olarak kullanılmıştır. John Audjlo, İstanbul'da Serasker Paşa'nın sarayının yanında bulunan Serasker Kulesi'nin en üst kısmında bekleyen bir grup insandan bahsetmiş ve orada ne yaptıklarını araştırma ihtiyacı hissetmiştir. Şehirdeki yangınları gözleyen bu kişilerin yangın olması durumunda orada bulunan gongu çalmak ya da odada bulunan kişilerden bir kısmını şehrin belirli yerlerine göndermek suretiyle halka haber verildiğini söyleyen seyyah, kulenin penceresinden şehrin oldukça net bir şekilde görülebildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁷²

Hemen her seyyahın notunda yangınların nasıl tespit edildiği, bu kulelerin varlığıyla açıklanmıştır. Farklı olan, yangınların görüldükleri andan itibaren izlenen halkı haberdar etme yöntemleridir. Charles James Monk, İstanbul'daki karşılıklı iki

¹⁹⁷⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁹⁷¹Smith, *A Month...*, s. 80.

¹⁹⁷²Audjlo, *a.g.e.*, s. 78.

kulenin, Galata ve Serasker Kulesi, gözlemciler için mükemmel yerler olduklarını söylemiş ve buradaki kişilerin gündüz ve gece sürekli şehri olası yangınlar için izlediklerini belirtmiştir.¹⁹⁷³

Olağandışı bir duman veya ateş gördüklerinde bu kişilerin ellerindeki fenerlerle birbirlerine işaret verdiklerini söyleyen seyyah, Serasker Kulesinde oldukça büyük bir fenerin yakıldığını, buna karşılık olarak Galata Kulesinden birkaç küçük fenerle karşılık verildiğini ardından sırf bu iş için görevlendirilmiş olan üç top bataryasının ateşlenmesiyle yangın alarmının verildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁷⁴

Kandilli'den geçen Annie Brassey, burada şehirde yangın olup olmadığını kontrol etmek için sürekli bir gözlem yapıldığından bahsederek; yangın olduğunda silahların ateşlenmesiyle insanların bilgilendirildiğini söylemiştir.¹⁹⁷⁵

James Webster, bir akşam vakti İstanbul'da yangın alarmının verildiğine tanıklık ettiğini söylemektedir. Galata kulesinden davul çalmak suretiyle halkı uyaran gözcüyü duyan insanların, evlerinin çatılarına çıkıp yangının nerede olduğunu görmeye çalıştıklarını, sonrasında da yardım amacıyla müdahale ettiklerini dile getirmiştir.¹⁹⁷⁶

Yangınlara müdahale eden görevliler, seyyahlar tarafından saka, itfaiyeci, tulumbacı, hamal ve yeniçeriler olarak tanıtılmıştır. Tulumbacılar, fiziksel güçlerine göre seçilmişlerdir. Bel bölgesine kadar çıplak olan görevliler, kafalarına bakırdan bir başlık takmışlar, kendi aralarında iki gruba ayrılıp, bir grup yangına müdahale ederken diğer grup da bu kişileri serinleterek zarar görmelerini engellemişlerdir.¹⁹⁷⁷ Çok fazla

¹⁹⁷³Yangının duyurulması için görevliler arasında kullanılan önemli bir şifreleme mevcuttur. İstanbul şehri semtlere ayrılmış ve her semte bir numara verilmiştir. Yangının çıktığı semtin sayısı kadar top atışı yapılarak halk ve itfaiyecilere mesaj verilmiş; top atışının mümkün olmadığı durumlarda ise kulelerde ateş yakılmak suretiyle yakılan ateş sayısında çıkarımlarda bulunulmuştur. bkz. Meriç, *a.g.e.*, s.273.

¹⁹⁷⁴Monk, *a.g.e.*, s. 34,35.

¹⁹⁷⁵Brassey, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹⁷⁶Webster, *a.g.e.*, s. 121,122.

¹⁹⁷⁷De Kay, *a.g.e.*, s. 83.

görevli olmasına karşın tulumbaları omuzlarında taşımak zorunda kalmalarından taşıdıkları su miktarı oldukça az olmuştur.¹⁹⁷⁸

Bu görevlilerin en önemli özellikleri, deri tulumlar kullanmaları ve emeklerine karşılık mülk sahiplerinden para talep etmeleridir. Kaldığı otelin karşısındaki evin sabah saatlerinde yandığına tanık olan Charles James Monk, yangın için verilen ilk alarmla birlikte tulumbaları taşıyan hamalların sokağın başında toplandıklarını ve mülk sahibiyle pazarlık sonrasında paralarını alır almaz yangına müdahale ettiklerini belirtmiştir.¹⁹⁷⁹

Annie Brassey, itfaiyecilerin oldukça ilkel olduğunu söylemiş; tulumbayı elleriyle taşıyıp suyu elleriyle pompaladıklarını, yangın mahalline oldukça hızlı ulaşmalarına karşın, yanan yerin önüne geldiklerinde mal sahibi onları kiralayana kadar sessizce oturduklarını dile getirmiştir.¹⁹⁸⁰

Josiah Brewer, yangın alarmı verildiğinde, devlet erkânının üst düzey yöneticilerinin de durumun vahametine göre olay yerine intikal ettikleri bilgisini vermiştir. Brewer, bir yangın vuku bulduğunda Veziriazam dâhil yönetimin ileri gelen isimlerinin bölgeye gittiğini, uzun sürmesi durumunda da padişahın bizzat oraya gelerek itfaiyecileri para ve değişik vaatlerle cesaretlendirdiğini belirtmiştir.¹⁹⁸¹

İtfaiyecilere Yeniçerilerin, bazı seyyahların deyimiyle de askerlerin de yardım ettikleri ifade edilirken, bu tür felaketler hamallar için de bir gelir kapısı olmuştur. Mülk sahipleri, eşyalarının yangından zarar görmemesi için bir önce tahliyenin gerçekleştirilmesi adına, olay yerine gelen hamalları kiralamışlardır.

Charles James Monk, yangın durumunda itfaiyecilerin taşınır tulumbalarını alarak koşmaya başladıklarını, askerlerin de ellerine kova, balta ve ucu kancalı uzun sopalarını alarak müdahale etmeye gittiklerini, hamalların da yanan evdeki eşyaları dışarıya taşımak için orada bulduklarını söylemiştir.¹⁹⁸²

¹⁹⁷⁸Fellows, *A Journal...*, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁹⁷⁹Monk, *a.g.e.*, s. 3-5.

¹⁹⁸⁰Brassey, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹⁸¹Brewer, *a.g.e.*, s. 111,112.

¹⁹⁸²Monk, *a.g.e.*, s. 34,35.

Yeniçerilerin asıl görevleri, yangının şehre yayılmasının önüne geçmek, zarar gören evlerin kötü niyetli kişiler tarafından yağmalanmasını önlemektir. F.C.H.L. Pouqueville, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Yedikule Surlarından yangın alarmının verildiğine tanıklık etmiş, gece gözcüsünün yangın var çığılığı ile sokakların yankılandığını, haberdar olan Yeniçerilerin de alevlerin yayılması ile evin yağmalanmasını önlemek için koşarak yangın yerine gittiğini belirtmiştir.¹⁹⁸³

Yangınlar özellikle İstanbul'a büyük zarar vermiştir. Bu durum seyyahların, Türklerin yangına müdahale etme yöntemlerini ve isteklerini sorgulamaya itmiştir. Pouqueville, Türk halkının er ya da geç, bu felakete bir gün mutlaka yüzleşecekleri bilinciyle yaşadıklarını ima edercesine, İstanbul'daki halkın ev mobilyasını kurtarmak gibi bir teşebbüsünün olmadığını söylemiş; burada bir gelenek olarak geceleri en değerli eşyaların küçük bir kutuya konularak kolay erişebilecek bir masanın üzerine bırakıldığını ve yangın olduğu takdirde bu kutunun alınarak evden uzaklaştırıldığını ifade etmiştir. Seyyah, bazen alevlerin çok hızlı yayılması ve ev halkının ucu ucuna evden çıkabilmesi dolayısıyla da halkın geceleri dışarı kıyafetleriyle yattığını ve kadınlarında ne kadar mücevheri varsa üzerine takarak uyduğundan söz etmiştir.¹⁹⁸⁴

Türklerin bu tutumları kadar itfaiyecilerin kullandıkları tulumbar da oldukça eleştirilmiştir. James Ellsworth De Kay, Beyoğlu'nda yaşayan bir İngiliz'in, Türklerin yangını söndürmek için pek gayret göstermediğini anlattığında oldukça şaşırıldığını dile getirmiş; yangını söndürmek için kullanılan tulumbarı gördüğünde şaşkınlığının sona erdiğini, kullanılan makinenin kendilerinin bahçe sulamak için kullandıkları makine büyüklüğünde olduğunu ifade ederek yangın söndürmenin pek de mümkün olmayacağını anlattığını belirtmiştir.¹⁹⁸⁵

Bazı durumlarda Türklerin yangınlara müdahale etmemeleri Aubrey De Vere'nin dikkatini çekmiştir. Böyle bir durum vuku bulduğunda gerek evi yanan kişinin gerekse de komşularının evlerinden getirdikleri minder, yastık ve kilimleri sokağa yaymak üzere oturup seyrettiklerini ve tütün içtiklerini belirten seyyah; evi

¹⁹⁸³Pouqueville, *a.g.e.*, s. 293.

¹⁹⁸⁴Pouqueville, *a.g.e.*, s. 293.

¹⁹⁸⁵De Kay, *a.g.e.*, s. 83.

yanan kişinin duruma tepki göstermeyerek yaşananları Allah'ın takdiri şeklinde yorumlamasını da şaşkınlıkla karşılamıştır.¹⁹⁸⁶

Yangınların yaygın olması, vuku bulanların da kısa sürede yayılması, itfaiyeci ve askerlerin müdahalesini bekleyen mülk sahiplerine ve yöre halkına kendi yöntemlerini geliştirme zorunluluğu getirmiştir. Çünkü sokakların dar olması, yıkıntıların yolu kapatması ve ev halkının bazı eşyalarını kurtarabilme adına dışarı atması nedeniyle görevlilerin müdahale etmesinin mümkün olmadığı durumlar olmuştur.

Kabul gören en iyi ve en sık başvurulan yöntem, evin tamamen yanmadan yıkılması ve etrafına çukur açılması olmuştur. Thomas Alcock, yangın esnasında bazı evlerin gerek otoriteler gerekse de mülk sahipleri tarafından yangının yayılmaması adına önceden yıkıldığını ve çukur açıldığını ifade ederek, böyle durumlarda evlerin yıkılmasını kim istemişse bunun ücretini ev sahibine onun ödediğini söylemiştir.¹⁹⁸⁷

Devlet de yangınların zararlarından kurtulmak için dönem dönem kararlar almıştır. Onların birinde Frederick Trench Townshend, Beyoğlu'nda yaşanan büyük yangınlar nedeniyle ahşaptan ev yapılmasının yasaklandığını, harabe halini alan evlerin taştan olmak kaydıyla yeniden inşa edildikleri bilgisini vermiştir.¹⁹⁸⁸

Yangın felaketinde zarar görenlere, bölgede evleri zarar görmemiş aileler, yakın civarda oturan akrabaları ya da komşuları yardım ettikleri gibi, devlet de bir takım desteklerde bulunmuştur. James Ellsworth De Kay, İstanbul'da gerçekleşen şiddetli bir yangının akabinde ardından padişahın bir ferman yayınlamak suretiyle halkın, Müslüman ya da gayrimüslim ayırt etmeden zarar gören aileleri evlerinde misafir etmelerini emretmiş; hazineden bu ailelere 100.000 kuruş dağıtılmasını, çadır verilmesini ve kendisine ait olan 7.000 kişi kapasiteli kışlanın da tahsis edilmesini istemiştir.¹⁹⁸⁹ Frederick Trench Townshend, 1865 yılında yaşanan büyük yangının sonrasında İstanbul'un Türk mahallesi olarak adlandırıldığı bölgelerde yeni ve geniş

¹⁹⁸⁶Vere, *a.g.e.*, s. 150-152.

¹⁹⁸⁷Alcock, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁹⁸⁸Townshend, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁹⁸⁹De Kay, *a.g.e.*, s. 86-89.

sokakların yapımının tamamlandığı bilgisini vermiş; bunun yanında daha birçok yeni düzenlemenin de işleme konulduğundan bahsetmiştir.¹⁹⁹⁰

İstanbul dışında, yangınların görüldüğü yerler arasında Çanakkale'nin ismi geçmektedir. Charles Fellows, Çanakkale'ye 12 mil uzaklıkta bulunan Gâvürköy'de konsoloslarının yaşadığını belirtmiş ve evini ziyaret ettiklerinde yangın nedeniyle bir harabe görünümüne büründüğünü söylemiştir. Bu evin bir yıl içerisinde iki kez yandığını söyleyen seyyah, üzerindeki kıyafetleri dışında konsolosun her şeyini yitirdiğini de sözlerine eklemiştir. Kasabanın hemen hemen yarısının bir önceki yıl içinde yanıp yok olduğunu ancak kısa sürede ahşaptan binalarla eksiklerin kapatıldığını dile getirmiştir.¹⁹⁹¹

İstanbul kadar olmasa da İzmir de yangınların sıklıkla görüldüğü yerlerden biri olmuştur. Charles Swan, 13 Ağustos gecesi İngiliz Konsoloslukuna çok yakın bir yerde çıkan yangına tanıklık etmiş; geçirdiği üçüncü cumartesi gecesi olduğuna vurgu yaparak hepsinde bir yangın haberi aldığını dile getirmiştir. Seyyah, İzmir'de fakir Rum kesiminin yaşadığı bölgede gerçekleşen başka bir yangın felaketinde ise bir kadın ve bir çocuğun yaşamını yitirdiği bilgisini vermiştir.¹⁹⁹²

Seyyahlar, yangınların olumlu bir faydasından, ticarete olan katkısından da bahsetmişlerdir. Adolphus Slade, Doğu'da sıkça rastlanan yangınların sanılanın aksine burada faydalı olduğunu ifade etmiştir. Slade, *"Bu afetin, Türk sanayisini geliştirdiği, mesleki çalışmaları teşvik ettiği kesindir. Bu tür olaylar, ticaretteki durgunluğu sona erdirir ve piyasalara canlılık kazandırır. Bunlar olmasa, esnaf satış yapamadığından yok olmak zorunda kalır. Halk para biriktirmekte, giyim kuşamıyla fazla ilgilenmemekte, toplum içerisinde bir çekişme içinde olmamakta, gelişmelere kayıtsız kalmakta, çok acil ihtiyaçları dışında ki böyle bir ihtiyaç genellikle söz konusu olmaz, alışveriş yapmamaktadır. Çubuğu, eğeri, mobilyaları ömürlerinin sonuna kadar kullanırlar ve sonrasında da çocuklarına bırakırlar. Bu nedenle yangın felaketleri her şeyi olması gereken hale getirir; eski kıyafet ve mobilyaları ortadan kaldırır, veba*

¹⁹⁹⁰Townshend, *a.g.e.*, s. 208.

¹⁹⁹¹Fellows, *A Journal....*, s. 76-77.

¹⁹⁹²Swan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 173.

hastalığının köklerini siler atar, cüzdanların açılmasına ve ticaretin hareketlenmesine imkân tanır."¹⁹⁹³ demiştir.

5.4.2. Kıtlık

Kıtlık, Anadolu'da özellikle çetin kış koşulları nedeniyle etkili olmuştur. William Turner, 1812 yılında 8 Aralık'tan itibaren kışın kendisini göstermeye başladığını ifade etmiş; soğuğun şiddetini limanın donması ve sadece küçük kayıkların geçebileceği kadar ortasında bir yer kalmasıyla örneklendirmiştir. Kuzey ve doğu yönlü esen rüzgârların sürekli olması nedeniyle Adalardan yağ ve benzeri gıda malzemesinin önünün kesildiğini belirten William Turner, bunun neticesinde İstanbul'da kıtlığın baş gösterdiğinden söz etmiştir. Bu durumu öngöremeyen hükümetin, çözüm olarak malların fiyatlarını sabitleme yoluna gittiği bilgisini veren William Turner, bunun sonucunda şehirde biriktirilen kısıtlı kaynakların pazarlara götürülmek yerine halktan gizlendiğini ve bu durumun, açlıkla mücadele etmeye çalışan halkı kargaşaya ve hırsızlığa sevk ettiğini dile getirmiştir.¹⁹⁹⁴

Charles Mac Farlane, kendisinin Anadolu topraklarını ziyaret etmesinden birkaç yıl önce, 1845 yılında, ülkede baş gösteren büyük bir kıtlıktan bahsetmiştir. Bursa'da yaşanan bu olayda, kadın erkek, genç yaşlı herkesin yiyecek bulamadıkları için ot yemek zorunda kaldığını söyleyen seyyah; ya yol olmadığından ya da insanların sadece kendilerine yetecek kadar yiyeceği olduğundan birbirlerine yardım edemediklerini; beylerin, ağaların ve paşaların insanlara yardım etmediğini ancak reyanın elindeki ekmeği bu kişilerle paylaştığını ifade etmiştir.

Kıtlığın her yıl Anadolu'nun belli bir bölgesinde kendini gösterdiğini söyleyen Charles Mac Farlane, 1848 yılı kış ayında İstanbul'da kaldıkları zaman içerisinde soğuktan ve açlıktan ölmek üzere olduklarını belirtmiş ve kömür stokunun bitmesi nedeniyle yemek pişiremediklerini, sobalarını yakamadıklarını dile getirmiştir.¹⁹⁹⁵

¹⁹⁹³Slade, *Turkey...*, s. 406.

¹⁹⁹⁴Turner, *a.g.e.*, s. 79-80.

¹⁹⁹⁵Mac Farlane, *Kismet...*, s. 166-170.

H.F.B. Lynch ise, Erzurum'da yaşanan kıtlık döneminden bahsetmektedir; buğdayın kilosunun 50 kuruşa satıldığını belirten seyyah, ekmeğin bir okkasının 2 kuruş olduğunu söylemiş; sağlıklı bir kişinin doyabilmesi için günde bir okkanın dörtte üçü kadar ekme yemesi gerektiğinin altını çizmiştir.¹⁹⁹⁶

Charles Fellows bu bölgede en büyük sıkıntıyı atları için yiyecek bulamamakla açıklamış, tahıl talep etme yetkisine sahip olmasına karşın, burada yaşayanların kendi atları için bile tahılı olmadığından böyle bir davranışın anlamsız olacağından bahsetmiştir. Seyyah, Anadolu'da atlar için yetiştirilen tek ürünün arpa olduğunu ve yulafa bu topraklarda hiç rastlamadığını dile getirmiştir.¹⁹⁹⁷

H.F.B. Lynch, 1898 yılında Erzurum'da baş gösteren bir kıtlık durumundan bahsetmiştir. Kendilerinin orada bulunduğu dönemde açlıktan kaynaklanan hastalıklardan insanların öldüğünü söyleyen seyyah, bölgede tahıl olmasına rağmen zengin tüccarların ellerinde bulunmasından ve aşırı para talep etmelerinden dolayı bu durumun ortaya çıktığını belirtmiştir. Seyyah, duruma örnek vermek açısından atlarına arpa bile bulamadıklarını aktarmıştır.¹⁹⁹⁸

6. DÜĞÜNLER

6.1. Sünnet Düğünleri

Doğu kültüründe erkek çocuk sahibi olmak ve Müslüman olmak saygınlık göstergesi olarak kabul görmüştür. Bu nedenle çocukların dini vecibeler gereği sünnet edilmeleri, üzerinde hassasiyet gösterilen önemli bir eylem olmuştur. Öyle ki sultanlar, belirli dönemlerde toplu sünnet törenleri düzenlenmesi emrini vermişler ve ortaya çıkacak maddi külfetin de hazineden karşılanmasını uygun görmüşlerdir.

Alman seyyah Fall Merayer, 1840 yılında Haydarpaşa mevkiinde düzenlenen ve son on yıl içinde doğup sünnet olamamış İstanbul'un her yakasındaki çocukların sünnet ettirileceği bir şenlikten bahsetmiştir. Seyyah, organizasyonun büyüklüğünü ve

¹⁹⁹⁶Lynch, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁹⁹⁷Fellows, *A Journal.....*, s. 207.

¹⁹⁹⁸Lynch, *a.g.e.*, s. 217.

sunulan imkanları kastederek, sünnet düğünlerinin ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermiştir.

Fall Merayer'in notlarına göre Haydarpaşa'da yapılan sünnet şenliğinde toplamda 8 bin çocuk sünnet edilmiş; her biri için günlük 900 yatak kurulmuş ve hediye olarak da 200 kuruş ile yeni bir elbise verilmiştir. Sabah erken saatlerde Sultanın emrinde olan buharlı gemiler İstanbul kıyıları boyunca çocuklarını sünnet ettirecek aileleri toplamışlar ve günün akşamında ücretsiz olarak tekrar evlerine bırakmışlardır.¹⁹⁹⁹

Benzer bir olaya şahitlik eden bir diğer seyyah William John Hamilton olmuştur. Hamilton, İstanbul'da sultanın oğlunun sünnet olacağından haberdar olduklarını söylemiş, törenin Avrupa yakasında kalan Göksu kıyısında 13 Mayıs'ta yapıldığını, aynı anda 10 ila 20 bin arasında farklı yaşlardaki çocuğun da sünnet ettirildiği bilgisini vermiştir.²⁰⁰⁰

Sadece sultanların değil, üst düzey devlet yöneticileri ve zengin tüccarların çocukları sünnet ettirilirken aynı zamanda fakir ailelerin çocukları da bu hizmetten yararlandırılmıştır. Bu anlamda Türk toplumunda sünneti, sadece bir tören olmanın ötesinde toplumsal bir dayanışma vesilesi olarak değerlendirmek doğru olur.

Clara Eskin Clement, sünnet törenlerinin ilginç adetlere göre yapıldığını söyleyerek; sünnet edilecek çocukların 4 ila 10 yaşları arasında olduklarını belirtmiştir. Fakir halkın zengin aile çocuklarının sünnet törenlerine gittiklerini ve kendi çocuklarının da bu merasime dâhil edilebilmeleri için fırsat kolladıkları söyleyen seyyah, "*Sünnet Düğünü*" olarak adlandırılan törenlerin bir hafta boyunca devam ettiğini dile getirmiştir.

Pazartesi günü çocukların ilk olarak hamama gittiğini, sonrasında güzel kıyafetler giydirildiğini ve değerli taşlarla süslü feslerin takıldığını söyleyen Clara

¹⁹⁹⁹Meriç, *a.g.e.*, s. 231.

²⁰⁰⁰Hamilton, *Researches...*, s. 156.

Eskin Clement, çocukların yaşlı kadınların önderliğinde ev ev dolaşıp arkadaşlarını hafta boyunca yapılacak eğlencelere davet ettiklerini belirtmiştir.

İlk iki gün yapılan eğlencelerin “*Selamlık*”, sonraki iki gün yapılan eğlencelerin de “*Haremlik*”e özgü olduğunu belirten seyyah, çocukların aynı zamanda hocaları, imamları, arkadaşları ve çalgıcılar eşliğinde tören alayı kurup caddelerde dolaştıklarını söylemiştir.

Clara Eskin Clement, eğlencenin merkezi olarak sünnet olacak çocuklardan birinin evinin seçildiğini ve tören alayının dönüşünde bu evin babasının gelenleri karşıladığını ve çocuklarına hediyeler bağışladığını, hediyelerin genellikle arazi veya başka mülkler olduğunu ifade etmiştir.

Eğer sünnet olacak çocukların arasında kendisine hediye verebilecek bir akrabasının olmaması durumunda, evi seçilen ailenin babasının bu çocuğa da hediye bağışladığını ifade eden Clara Eskin Clement, bu sırada kadınların haremlikte çocukların sünnet olduktan sonra yatmaları için yatak hazırladıklarını söylemiş; gün içerisinde erkeklerin onları ziyaret edebilmeleri için de ortadan kaybolduklarını dile getirmiştir. Çocuklara olduğu kadar, hoca ve berbere de hediyeler verildiğini söyleyen seyyah Clement, sünnet işleminin bittiğini annelere duyuran yaşlı kadınlara da para takdim edildiğini belirtmiştir.²⁰⁰¹

William Goodel, İstanbul’da kaldığı esnada Kadıköy’de ikamet eden ve hükümet dâhilinde görev yapan Ali Bey’in 13 yaşındaki oğlunun sünnet törenine katılma imkânı yakaladığından bahsetmiştir. Bu yaşa kadar erkek çocukların harem dâhilinde yetiştirildiklerini ve saçlarının uzatıldığını, bayanlar tarafından da örüldüğünü söyleyen William Goodel, sünnet töreni ile birlikte çocukların kafalarının traş edildiğini ve o günden itibaren de harem üyesi olmaktan çıkıp erkeklerin bulunduğu ortamlara girmeye başladıklarını dile getirmiştir. Bu törende zenginden fakire, köleden sahibine herkesin bir arada oturup sohbet ettiğini dile getiren Bay

---

²⁰⁰¹Clement, *a.g.e.*, s. 270,271.

Goodel, üç Yahudi'nin hokkabazlık yaparak, birkaç Türk'ün de müzik ile misafirleri eğlendirdiğini söylemiştir.²⁰⁰²

Charles Pertusier, Anadolu Hisarı'na gerçekleştirdiği ziyareti sırasında bir sünnet düğününe tanıklık etmiştir. Müslüman çocuklarının çok güzel kıyafetler içerisinde, kiminin at üzerinde kiminin ise boynuzları süslü keçilerle oynayarak ilerlediklerini söyleyen seyyah Pertusier; çocukların sünnet olabilmeleri için 6 ila 7 yaşlarında olması gerektiği bilgisine ulaştığından bahsetmiştir.

Toplanan kalabalığın kesim işi sırasında hep bir ağızdan yüksek sesle dualar okuduğunu ifade eden Charles Pertusier, birkaç kişinin de bu esnada çocukların dikkatini dağıtmak adına komiklikler yaptığını söylemiştir. Seyyah bu kutlamalarda en önemli şeyin aşırıya kaçmamak olduğunu ve düğünün mutlaka dini temellere dayandırıldığını da sözlerine eklemiştir. Seyyah, düğüne gelen misafirlerin sünnet çocuklarına hediyeler getirdiğini de anlatmıştır.²⁰⁰³

6.2. Evlilik Düğünleri

6.2.1. Türkler

Sünnet düğünlerinin aksine evliliklerde yapılan harcamalar ve kutlamaların uzun ve zahmetli bir hal almasına neden olan değişik adetler, seyyahlar tarafından gereksiz oldukları yönünde bir değerlendirmeye konu edilmiştir. Bu hususu en fazla dillendiren Clara Eskin Clement olmuştur. Türk düğünlerinin katılan herkes için oldukça külfetli ve ağır olduğunu ifade eden seyyah; birçok yönden de çocukça ve mantıksız görüldüğünü söylemiş; gelin ve damadın çocuk yaşta olduklarını gördüğünde şaşkınlığını gizleyememiştir.²⁰⁰⁴

Türklerde evliliklerin oldukça erken denebilecek bir yaşta, çocukluk döneminde yapılmasının yanında, gelin ve damadın birbirlerini son ana kadar görmeyişleri de seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. John Galt, İzmit yakınlarındaki Hacı Köy'de sohbet ettiği bir görevliden köydeki düğünlerin nasıl olduğu hakkında

²⁰⁰²Prime, *a.g.e.*, s. 157.

²⁰⁰³Pertusier, *a.g.e.*, s. 114.

²⁰⁰⁴Clement, *a.g.e.*, s. 273,274.

bilgi aldığından bahsetmiş; gelin ve damadın düğün vaktine kadar birbirlerini görmediğini özellikle belirtmiştir.²⁰⁰⁵

Clara Eskin Clement, düğün işlerinin anne babalar ya da diğer yakın akrabalar arasında halledildiği bilgisini vermiştir.²⁰⁰⁶ Damadın annesiyle arkadaşlarından²⁰⁰⁷ oluşan bir grubun gelinin evine gittiğini, bu esnada kızın onlara kahve yapıp ellerini öptüğünü, boş fincanları topladıktan sonra da ortadan kaybolduğunu ifade eden Clement; görülen kızın sonrasında damat olacak çocuğa tasvir edildiğini, çocuğun anlatılanlardan etkilenmesi durumunda da arkadaşları tarafından düğün hazırlıklarına başlandığını söylemiştir.²⁰⁰⁸

Clara Eskin Clement, seyyahlar arasında Türklerin nasıl evlendiklerini, hangi adetlere bağlı kaldıklarını en ayrıntılı aktaran seyyah konumundadır. Clement, düğün için ön hazırlıkların yapılması ve verilecek çeyiz üzerinde karar kılınmasının ardından kızın ikamet ettiği mahallenin imamının çağrılarak, Kadıya kızın evlenmesinde bir sakınca olmadığını ve gerekli şartların yerine getirildiğini söylediğini; damadın annesinin bunun üzerine bir parça kırmızı ipek ve şekerleme ile gelini ziyaret ettiğini, ipeğin yere serilerek gelinin onun üzerine bastığını ve tam bu noktada da kayınvalidesinin elini öptüğünü söylemiş; ipeğin daha sonra içlik yapılmak için kullanıldığını belirtmiştir.

Gelinin, kayınvalidesinin getirdiği şekeri ısırap ikiye böldüğünü, bir yarısının anne tarafından damada götürüldüğünü söyleyen seyyah Clement, bunun gelinin çocuğun hayatına tat katacağı anlamına geldiğini belirtmiştir. Bir sonraki aşamada hocadan bir üst mertebedeki din görevlisi olan imamın devreye girdiğini belirten Clara Eskin Clement, aileye üye birkaç kişiyle haremliğin kapısına giden imamın, o sırada

²⁰⁰⁵Galt, *a.g.e.*, s. 297.

²⁰⁰⁶John Galt, eş bulma işinin anneler tarafından yapıldığını belirtmektedir. bkz. Galt, *a.g.e.*, s. 297.

²⁰⁰⁷William Mitchell Ramsay, Anadolu'da yapılan düğünlerde gelin ve damadın yardımcılarının en yakın arkadaşları olduğunu belirtmiştir. Bunun bir gelenek olduğunu vurgulayan Ramsay, bu kişilerin aynı kaptan içtiklerini ve eşlerin dul kalmaları durumunda bu kişilerle evlenemediklerini söylemiştir. bkz. Nurgün Koç, "W.M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1999, s. 140.

²⁰⁰⁸Clement, *a.g.e.*, s. 273,274.

kapının arkasında duran geline üç kez damatla evlenmek isteyip istemediğini sorduğunu ve gelinin de oradakilerin şahitliğinde üç kez yüksek sesle cevap verdiğini belirtmiştir.²⁰⁰⁹

İmamın sonrasında damadın gelin için söz verdiği çeyizi yüksek sesle açıkladığını dile getiren seyyah, oradakilerin buna da şahitlik ettiklerini söylemiş, yapılan bir duayla da törenin noktalandığını ifade etmiştir. Bunun nişan olduğunu belirten Clara Eskin Clement, düğün yapılan dek çiftin birbirlerini bir daha göremediklerini, yıllar sürebilecek bu aşamanın mümkün olduğunca birkaç haftayı geçmemesine dikkat edildiğini söylemiştir.

Durumu iyi olan bir gelinin çeyizinin oldukça zengin ve lüks olduğunu belirten Clara Eskin Clement, her birinde işlemeli iki döşek, iki yorgan ve minder kılıfları bulunan yatak takımlarının bulunduğunu, gümüş kaplama yemek tepsileri, bakır kaplama mutfak eşyaları ile iki odanın mobilyalarının, bir kuzine ile halı ve kilimler eşliğinde gelinin çeyizi olarak getirildiğini belirtmiştir.²⁰¹⁰

Clara Eskin Clement, düğün törenlerinin bir hafta sürdüğünü ve çok pahalı bir uygulama olduğunu söylemiştir. Başlamadan 8 gün önce damadın gelinin evine, içerisinde gelinliğin de olduğu bir hediye sandığı gönderdiğini söyleyen seyyah, düğün geleneklerinin farklı bölgelerde değişiklik gösterse de İstanbul'da aynen anlattığı gibi olduğunu belirtmiştir.

Asıl kutlamaların Pazartesi günü başladığı bilgisini veren seyyah Clement, en önemli işin çeyizin damadın evine gönderilmesi olduğunu yazmıştır. Bu amaç için birçok akraba ile arkadaşın gelinin evinde bir araya geldiğini söyleyen seyyah, çeyizin damadın annesinden oyalı mendil ve bir miktar para alan hamallar tarafından

²⁰⁰⁹Henry J. Van Lennep de, Türklerdeki düğün töreninin imamın gelinin evine giderek şahitlerin önünde geline ismi söylenen damatla evlenmek isteyip istemediğinin sorulmasıyla başladığını, evet cevabının ardından tahtaravan olarak adlandırılan dikdörtgen şeklinde, her iki yanında kapısı bulunan perdelerle sıkı sıkıya çevrelenmiş, zemini kilim ve yanları yastık döşeli bir araca bindirilip damadın evine götürülmesiyle devam ettiğini belirtmiştir. bkz. Lennep, *a.g.e.*, s. 274.

²⁰¹⁰Clement, *a.g.e.*, s. 273,274.

taşındığını dile getirmiş; çeyizin gelinin arkadaşları tarafından odasına yerleştirildiğini ifade etmiştir.

Kahve ve tatlı ikramından sonra gelin odasına gerilen ipin üzerine en pahalı kıyafetler ile seccadenin asıldığını söyleyen seyyah, diğer bir ipe de kumaş ve diğer önemsiz ürünlerin asıldığını belirtmiş, iplerin üzerlerine de çiçekler konulduğunu eklemiştir. Mücevherlerin ise üzeri camla kaplı bir oyuk içerisinde sergilendiğini belirten Clara Eskin Clement, ipek ve krepon kumaşlardan yapılan çiçekler ile odanın süslendiğini söylemiştir. Bu odanın ardından ikinci odaya mobilyaların yerleştirildiğini, üçüncü odaya ya da salona da yatak örtüleri ile döşeklerin serildiğini söyleyen seyyah, mutfakta ise tüm mutfak eşyalarının sergilendiğini belirtmiştir.

Salı günü, damadın gelinin hamam masraflarını karşılamak için çağrıldığını ifade eden seyyah Clement, o gün gelinin ödünç alınmış elbiseler giydiğinden ve bunun nedenini bir türlü öğrenemediğinden bahsetmiştir. Hamamdan ayrılmadan önce gelinin üç kez göbek taşının etrafında dönerek oradakilerin ellerini öptüğünü belirten seyyah Clement, Çarşamba'nın önemli bir gün olduğunu söylemiş; damadın bayan arkadaşlarının o gün gelini ziyaret ettiklerini, bu grubun gelinin bayan arkadaşlarından ayrı bir odaya alındıklarını ve kesinlikle iki grubun bir araya getirilmediğini belirtmiştir.

Bu misafirlere ilk olarak acı kahve ve tütün ikram edildiğini ifade eden seyyah Clement, sonrasında tatlı kahve ve gelinin iki kadın eşliğinde odaya alındığını söylemiştir. Gelini içeri getiren kadınların civarda saygı gören ve özellikle bir kez evlenmiş olanlarından seçildiğini özellikle belirten Clara Eskin Clement, gelinin önce kayınvalidesinin elini sonrasında ise oradaki tüm misafirlerin ellerini öptüğünü, ardından da çiğnenmiş küçük bir miktar şekeri aralarında uyum olması için yeni annesiyle değiştirecek kadar kısa süreliğine odada oturduğunu söylemiştir. Her iki misafir grubun sırasıyla dansçı kızlar ve müzisyenler eşliğinde eğlendirdiğinden de bahseden Clara Eskin Clement, misafirlerin bu kişilere bahşış verdiklerini söylemiştir. Damadın yakınları ayrılacağı sırada gelinin kapının eşiğine çıkartıldığını belirten seyyah Clement, çıkan her kişinin gelinin üzerine madeni para atıp geçtiğini de

sözlerine eklemiştir. Bu noktada Clara Eskin Clement ilginç bir tespitte bulunmuştur. Madeni paraların gelinin üzerine atıldığı esnada iyi şans getireceklerine inanılan çocukların, dilencilerin ve sokak satıcılarının bu paraları toplayabilmeleri için kendilerine imkân tanındığını ve kimsenin onlara müdahale etmediğini söylemiştir.

Çarşamba akşamları yapılan kına töreni için genel bir davet yapıldığını belirten seyyah Clement, bu törenin özellikle gelinin evlenmemiş kız arkadaşlarını ilgilendirdiğini belirtmiştir. Uygun saat geldiğinde bahçenin aydınlatıldığını ve gelin ile dansçı kızların töreni başlattığını söyleyen Clara Eskin Clement, her katılımcının elinde, elbiselerinin renklerini ve taktıkları mücevherleri gösteren ince mumların bulunduğunu, ayrıca çok da iyi olmayan türde şarkıların söylendiğini eklemiştir.

Sabaha doğru kına karışımının hazır hale getirildiğini söyleyen seyyah Clement, bu noktada gelinin üzerinde düğün elbisesi olmadan kayınvalidesinin beklediği odaya alındığını, sol eliyle gözlerini kapattığını ve odanın ortasındaki sandalyeye oturtulduğunu söylemiş; sağ elinin ise bir eşarp ile sarıldığını ve kına ile sıvazladığını, kayınvalidesinin de kınanın üzerine altın koyduğunu belirtmiştir. Bu uygulamanın sol el ve ayaklar için de yapıldığını belirten seyyah Clara Eskin Clement, kına rengini bırakana kadar göze hoş gelmeyen dans gösterilerinin de yapıldığını eklemiştir.

Clara Eskin Clement, düğünlerdeki en etkileyici olayın gelinin evden ayrılmadan önce kardeşleri ve annesinin gözyaşları eşliğinde babası tarafından hazırlanması olduğunu söylemiş; gelinin babasının ayaklarına kapanarak önce ayaklarını öptüğünü, sonrasında ellerini öptüğünü, babasının da ona gelin kuşağını takarak öptüğünü ve tavsiyelerde bulunduğunu belirtmiştir.

Gelinin damadın arkadaşları tarafından onun evine götürülmesi için Cuma günleri sabah ile öğle saatleri arasında değişiklik göstermesine rağmen, damadın gelini akşama kadar göremediğini belirten Clara Eskin Clement, damadın camiye giderek ibadet ettiğini, ardından da imamla birlikte evine gelerek herkesin katıldığı genel bir duanın yapıldığını söylemiştir. Sonrasında sırtına aldığı darbelerle evinin merdivenlerine doğru yönelen damadın basamaklarda bir kâse su bulduğunu ve onu

tekmeleyerek kırdığını, ardından kendisini bekleyen ve “Kılavuz” olarak adlandırılan kişi tarafından gelin odasına doğru yönlendirildiğini, gelin tarafından da eli öpülerek kapıda karşılandığından bahsetmiş; gelinin duvağını çıkartıp yere attığını ardından gelinin önünde eğilerek dua ettiğini söylemiştir. Sonrasında gelin ve damadın yan yana oturduklarını belirten seyyah, yaşlı bir kadının eline bir ayna alarak çiftin önüne geldiğini ve birlikteki ilk görüntülerine bakmalarına imkân tanıdığını belirtmiş; ikram edilen kahvenin ardından da yalnız bırakıldıklarını söylemiştir.

Clara Eskin Clement, 5 gün süren bu törenin 2 gün daha sürdüğünü şaşkınlıkla izlemiştir. Cumartesi günü bazıları davet üzerine çoğu da davetsiz gelen onlarca kadının yeniden süslenmiş gelini görmek için eve gittiğini söyleyen Clara Eskin Clement, sayısızca hediye getirildiğini ve çocukça eğlencelerin yapıldığını belirtmiş; ziyaretin kahve, tütün ve şerbet içimiyle sürdüğünü ifade etmiştir.²⁰¹¹

Edwin Pears ise bir Türk düğününün iki farklı yerde yapıldığını söylemiştir. Damat, kendi evinde arkadaşlarını eğlendirirken çok daha detaylı kutlamaların yapıldığı gelin evinde eğlencenin üç gün sürdüğünü dile getiren Edwin Pears, bir paşa kızının düğününe tanık olduğunu belirtmiş; evde tulum ve uddan ibaret bir müzik yapıldığını ve özellikle bayanların bunu dinlediklerini belirtmiştir. Gün içerisinde tüm bayanların yüzleri kapalı iken, damadın evi birkaç dakikalığına ziyaret ettiği bilgisini veren Edwin Pears, bu süre zarfında damadın o ana kadar görmediği gelinin odasına girdiğini ve çıktığında ise etraftakilere para dağıttığını ifade etmiştir.²⁰¹²

Eliza Cheney Abbot Schneider de tıpkı Edwin Pears gibi düğünlerin iki kez yapıldığı bilgisini vermiştir. Türklerdeki düğünlerin çiftin zenginlik düzeylerine göre farklılık gösterdiğini belirten seyyah; üst tabakaya mensup aileler seçkin davetler

²⁰¹¹Clement, *a.g.e.*, s. 276-278.

²⁰¹²Pears, *Turkey...*,s. 60.

verirken²⁰¹³, orta ve alt tabakaya dahil olanların ise biri kız evinde diğeri de erkek evinde olmak üzere iki organizasyon yaptıklarını belirtmiştir.²⁰¹⁴

Düğün törenlerinde sürekli üzerinde durulan iki uygulama bulunmaktadır. Bunlardan ilki, onlarca misafirin ağırlandığı ve evlerin önünde kurulan sofralarda misafirlerin karınlarını doyurdukları düğün yemeğidir. Diğeri ise çoğunlukla damat evinden gelin evine gidilirken düzenlenen düğün alayıdır.²⁰¹⁵

Edward Forbes, Fethiye yakınlarındaki Ksantos Antik kentinde araştırma yaparken konakladıkları Minare Köyü'nde bir düğüne tanık olduklarından bahsetmiştir. Damadın arkadaşlarını kendilerinin kaldığı Oda'da topladığını ve eğlendirdiğini söyleyen Edward Forbes, sonraki gün sabahtan akşama kadar bir Türk'ün elinde büyük bir davul ile iki çocuğun da ahşaptan yapılmış zurna ile müzik yaptığını ve orada bulunanları oynattığını belirtmiştir. Ertesi günün sabahında düğün kafilesinin gelin evine gitmek için erkenden yola koyulduğu bilgisini veren Edward Forbes, kafilenin en önünde çalgıcıların yer aldığını, onların arkasından iyi giyimli üç yetişkinin at üstünde ilerlediğini, onlardan sonra da üzerleri çeyiz ve hediyelerle dolu üç deve ile bir eşeğin geldiğini, son olarak da boynuzlarında kurdele bağlı bir keçi ile elindeki silahı ateşleyerek ilerleyen birinin yürüdüğünü belirtmiştir.²⁰¹⁶

James Silk Buckingham, Anadolu'nun doğusundan bir örnek vermiştir. Diyarbakır'dan ayrıldıktan sonra güzergâhları üzerinde bulunan bir köyde şeyh olarak

²⁰¹³Henry J. Van Lennep, Türklerin de Perşembe gününün öğle vaktini özellikle seçtiklerinden bahsetmiş; eğer düğünü yapılan kişi zenginse düğünün birkaç gün sürebildiğini de sözlerine eklemiştir. bkz. Lennep, *a.g.e.*, s. 272

²⁰¹⁴Schneider, *a.g.e.*, s.115-118.

²⁰¹⁵Fred Burnaby, düğün alayının gelin evinden damat evine doğru ilerleyişine tanıklık etmiştir. Burnaby, Yozgat'ta öküzler tarafından çekilen bir arabaya oturtulmuş gelinin damadın evine doğru gittiği bir kortejden bahsetmektedir. Grubun önünde müzik çalan bir grubun ilerlediğini söyleyen seyyah, beyaz çarşafına bürünmüş birkaç kadının eşek üzerinde gelin arabasını takip ettiğini belirtmiştir. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 215.; F.C.H.L. Pouqueville, İstanbul'da Türklerin bir düğüne tanık olmuş, Anadolu yakasından Avrupa yakasına doğru kayıklarla oluşturulan bir kortejden bahsetmiştir. Gelin ve beraberindekilerin kayıklara bindiğini ve etrafında müzisyenlerin yol boyunca birşeyler çaldıkları kayıkların onlara eşlik ettiğini ifade etmiştir. bkz. Pouqueville, *a.g.e.*, s. 311.; William John Hamilton, Turgutlu'da bir düğün konvoyuna rastladığından bahsederek; evli adamın at üstünde konvoyun önünde ilerlediğini, arkasından yaya olarak 30 kadar gencin bellerinde ve sırtlarındaki silahlarla onu takip ettiğini, son olarak da çingenelerden oluşan müzisyenlerin geldiğini söylemiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 151.

²⁰¹⁶Forbes and Spratt, Vol. 1, s. 25,26.

adlandırılan köyün ileri gelen kişinin evinde dinlendiklerini ve bu kişinin onları yapılacak düğün kutlamalarına davet ettiğini söyleyen seyyah; ikinci vaktine yakın bir zamanda sayıları yüzü geçen köydeki tüm erkek nüfusun gelerek yere oturduğunu ve ardından hep birlikte yemek yendiğini ifade etmiştir.²⁰¹⁷

Düğün törenlerinde yapılan bazı uygulamaların farklılık gösterebildiğine dair en ilgi çekici tespitler Charles Thomas Newton tarafından 5 Mayıs 1857'de Bodrum'da bir düğünde yapılmıştır. Genellikle müzik ve dans gösterilerinin düğün eğlencesi olarak kabul gördüğü Türkiye'de güreş²⁰¹⁸ ve hayvan gösterilerine de yer verildiğini Newton'un tespitleriyle ortaya konmuştur.

Türklerin kendilerini saygı göstererek karşıladıklarını söyleyen seyyah, çalgıcılar eşliğinde kendilerini sahilde karşılayıp güreş alanına kadar eşlik ettiklerini belirtmiştir. Seyyah Newton, oldukça büyük bir bahçeye girdiklerini ve bahçede Bodrum'un tüm erkek nüfusunu oturur vaziyette bulduğunu söylemiş; bahçe duvarlarının üzerlerinde, pencerelerde ve çatıların üzerlerinde yan yana dizilmiş örtülü kadınların varlığından bahsetmiştir.

Charles Thomas Newton, güreş alanını ay ve yıldızlarla birlikte oldukça büyük mangal üzerine dizilmiş meşalelerin aydınlattığını da sözlerine eklemiştir. Elinde beyaz asası olan yaşlı bir adamın güreşçileri tek tek tanıttığını söyleyen seyyah, bahçeye ilk giren güreşçinin rakibi gelene kadar dizlerinin üzerine çöktüğünü, rakibi gelince de yaşlı adamın yanında ayağa kalktığını belirtmiş, yaşlı adam çekildikten sonra aynı kafesteki panterler misali iki üç kez alanın etrafında döndüklerini ifade etmiştir.

²⁰¹⁷Buckingham, *a.g.e.*, s.406.

²⁰¹⁸William Wittman, düğün törenlerinde güreş müsabakalarının yapılmasına Çanakkale'de tanıklık etmiştir. Wittman tanıklık ettiği bu durumu şu şekilde aktarmaktadır; “Önemli bir kişi olan Ademoğlu'nun evinde verilen yemekten sonra Yaklaşık 14-15 kadar yarı çıplak ve yağlanmış Türk güreşçisi Bey'in evinin önünde gösteri yaptılar. Gösteri başlamadan önce haberci, güreşçileri tanıttı ve onların güreşteki yeteneklerini anlattı. Türklerin değer verdikleri bu eğlence gerçekten çok fazla güç gerektiriyordu. Güreşçilerden biri rakibini sırtüstü yere düşürdüğünde Ademoğlu'ndan ödül olarak 10 kuruş alıyordu.” bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 111.

Ellerini yere sürüp tozladıktan sonra kispetlerine vuran güreşçilerin aşağıya doğru çok eğildiklerini söyleyen Charles Thomas Newton, İngiliz güreşinden oldukça farklı bu hareketin kucaklamayı veya sarılmayı oldukça zorlaştırdığından bahsetmiştir. Ana amacın rakibi belinden kavrayıp kafasını koltuk altına almak olduğunu vurgulayan seyyah, bir süre sonra kazananın nasıl belli olduğunu merak etmiş ve rakibin sırtının yere gelmesi gerektiğini çevredekilerden öğrenmiştir.

Seyyah, güreşçilerin zaman zaman yuvarlanarak alandan çıkıp kalabalığın arasına girdiğini ve etraftaki meşaleleri devirdiğini söylemiş, soluk soluğa kaldıklarında ise yaşlı adamın onlara su içirdiğinden bahsetmiştir. Kazanan ile kaybedenin birbirini kaldırdığını ve beraberce alandan çıktığını ifade eden seyyah Newton, etraftakilerin onlara tezahürat yaptıklarını ancak kadınların sessiz kaldıklarını söylemiştir.

Seyyah, düğünün 3-4 gün sürdüğünü ve bu süre içinde değişik eğlencelerin düzenlendiğini, Türklerin gelenek haline getirdikleri bu uygulamanın israf olduğunu düşündüğünü söylemiş; öğrendiğine göre Bodrum'daki bu düğünün 100 pounda mal olduğunu ifade etmiştir.

Charles Thomas Newton, Bodrum'da katıldığı düğünde çok ilginç olarak bir maymunun soytarılık yapması için kiralandığını, ancak kadının kafasında bu durumun Kur'an'a aykırı olup olmadığı yönünde soru oluşmasından dolayı bir müddet maymunun halkın önüne çıkarılmadığını söylemiş; sonrasında üzerine kıyafet giydirilip gösteri yapmasına müsaade edildiğini belirtmiştir.²⁰¹⁹

6.2.2. Gayrimüslimler

Henry J. Van Lennep, düğün törenlerinin genellikle kış mevsiminde, insanların çalışmak durumunda olmadıkları ve dinlendikleri bir dönemde yapıldığının altını çizmiştir. Kilisenin sıkı kurallarıyla çevrelenmiş Hıristiyanlar için düğün yapılacak zamanın oldukça sınırlı olduğunu belirten Van Lennep, Noel öncesi ile paskalya

²⁰¹⁹Newton, *a.g.e.*, s.105-108.

arasında et yiyebildikleri birkaç haftalık zaman diliminde düğünlerini yaptıklarını söylemiştir.

Düğün merasimini yapabilecekleri tek günün Pazar akşamları olduğunu vurgulayan Lennep, Pazartesi ve bazen Salı gününün de uygun olarak değerlendirildiğini dile getirmiş; bazı zamanlar papazların bir törende üç dört çiftin düğününü birlikte yaptığını ifade etmiştir. Henry Van Lennep, Hıristiyanların düğünlerini gece vakti yapmalarının sebebi olarak da törenlerinin Müslümanlar tarafından engellenmesinden korkmaları olarak açıklamıştır.²⁰²⁰

Charles Pertusier, İstanbul'da gerçekleştirdiği gezilerin birinde Hıristiyan düğününe rastladığını söylemiştir. Töreni kısaca tasvir eden seyyah, evlenecek çiftin yakınları ile birlikte kiliseye gittiğini; çiftin papazın önünde yan yana durduğunu, papazın bu esnada biri altın diğeri gümüş iki yüzüğü önündeki masaya koyarak dua etmeye başladığını, sonrasında yüzüklerin elden ele dolaştırılarak hep birlikte dualar edildiğini ve sonunda da çifte ciddi bir yemin ettirildiğini belirtmiştir.²⁰²¹

Andree Hope, bir Ermeni düğününün Türk ve Hıristiyan düğünlerine benzer birçok yanı olduğunu iddia etmiştir. Gözlemlerini yaparken aynı zamanda karşılaştırmalara da yer veren seyyah, tören gece yarısı yapılmasının, gelinlerin, şal, peçe ve dökümlü elbiselerle örtünmelerinin benzer olduğunu ifade etmiştir.

Kadın mutlaka görünmezdir, ancak odanın ortasında bulunan ipek, dantel ve mücevher yoğunluğu onun orada bulunduğunun göstergesidir. Andree Hope, gelinin hemen karşısında bulunan damada “*Bu kızı aksak, kör veya sağır olsa bile eşin olarak alıyor musun?*” şeklinde bir soru yöneltildiğini söylemiş; cesaretle gelen, “*Evet, alıyorum.*” cevabının sonrasında görevli rahibin, ikisinin ellerini bir araya getirerek ipektan bir kordonu her ikisinin de kafasının etrafına doladığını; şarkı ve duaların okunmasının ardından da karı koca ilan edildikleri bilgisini vermiştir.²⁰²²

²⁰²⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 267.

²⁰²¹Pertusier, *a.g.e.*, s. 132.

²⁰²²Hope, *a.g.e.*, s. 52-53.

Kilisede olduğu gibi düğünlerin evlerde yapıldığı durumlar da söz konusu olmuştur. La Baronne Durand De Fontmagne, 1858 yılında İstanbul'da zengin bir Ermeni ailenin evinde yapılan düğüne tanıklık etmiştir. Adetleri Türklerinkini andıran törende, gelinin köşe bir odaya oturtularak yüzünün örtüldüğünü söyleyen seyyah, kendisini görmeye gelenlerin ellerini öperek onları selamladığını belirtmiştir. Nikah merasiminin beyaz çiçeklerle süslenmiş salonda yapıldığını ifade eden seyyah, kilise kaidelerinin aynen uygulandığını da vurgulamıştır.²⁰²³

Charles Mac Farlane bir Rum düğününe tanık olduğunu söylemiş ve köylülerin gelini kocasının evine doğru yürüttüğünden bahsetmiştir. Oldukça güzel giydirilmiş gelinin önünde şarkı söyleyenlerin ilerlediğini belirten seyyah arkasından da çalgıcıların geldiği bilgisini vermiştir. Gelinin, yürürken dans eden ve ellerindeki tefleri çalan köyün genç kızlarının ortasında yürüdüğünü ifade eden Charles Mac Farlane, kendilerinin de damat evinde yapılan ve değişik oyunların olduğu eğlenceye katıldıklarını söylemiştir.²⁰²⁴

E.C. Schneider ise bir Ermeni düğününe katıldığını söyleyerek, etkinliklerin Cuma günleri başladığını, önce gelinin arkadaşlarıyla birlikte hamama gittiğini, Cumartesi akşamı gelinin evinde misafirlerin kabul edildiğini ve çeşitli ikramların sunulduğunu, bir sonraki akşam da düğünün yapıldığını belirtmiştir.

Akşam üzeri saat 8'de din görevlilerinin damat evinde toplanarak duaya başladıklarını belirten Schneider, ardından müzisyenlerinde katılımıyla gelin evine doğru yola çıkıldığını, gelin evinde misafirlere gül suyu ikram edildiğini, gelenek olarak din görevlilerinin gelinin odasından çıkarılıp damadın yanına getirilmesini istediklerini, ancak kız tarafının bunun içinde oldukça gönülsüz ve yavaş davrandığını, söylemlerin dört beş kez tekrarlandıktan sonra gelinin odasından çıkartılarak salonda damatla el ele getirildiğini ve duaların okunduğunu, ardından da herkesin ellerindeki mumlarla düğün için kiliseye gittiğini belirtmiştir.²⁰²⁵

²⁰²³Meriç, *a.g.e.*, s. 277.

²⁰²⁴Mac Farlane, *Kismet...*,s. 203.

²⁰²⁵Schneider, *a.g.e.*, s.115-118.

John Hartley, İzmir’de Ermeni gelinlerin düğün töreni boyunca yüzlerinin örtülü olduğunu; bu nedenle eş olarak kişinin seçiminde yanılmaların meydana geldiğini belirtmiştir. Hartley, kendisine anlatılan bir olayı da aktarmıştır. Ermeni bir gencin ailenin geç kızı ile evlenmek istediğini ve ailelerin durumdan haberdar edildiğini söylemiş; damat ailesi ile birlikte gelinin evine gittiğinde güzel olmayan en büyük kızın getirilip çocukla evlendirildiğini, durumun çok geç fark edildiğini ve vazgeçmenin mümkün olmadığını dile getirmiştir.

John Hartley bu örnekle birlikte İzmir’deki Ermeni ailelerin evin en büyük kızı evlenmeden küçük kızlarını evlendirmediklerini ifade etmiştir. Kutlamaların üç gün boyunca sürdüğünü belirten seyyah, evliliğin son günün gecesinde gerçekleştiğini aktarmıştır. John Hartley, gelin evine götürüldüğünü söyleyerek, evin oldukça kalabalık olduğunu belirtmiş; üst katta soylu kişilerin alt katta ise sınıfça daha alt tabakada olanların oturduğunu ifade etmiştir. Damadın oldukça geç saatte getirildiğini söyleyen John Hartley, ardından herkesin kiliseye doğru yola çıktığını belirtmiş; rahibin onları karşılamasıyla törenin sona erdiğini söylemiştir.²⁰²⁶

7. SANAT VE EĞLENCE

Türklerin karakterlerinde dürüstlükten başka takdir toplayan diğer bir özellik hangi sınıfa mensup olursa olsun kalpten gelen bir doğa sevgisine sahip olmalarıdır. Sultanından en fakir halkına kadar her kesimden insan tatil olduğunda temiz hava ve yeşil ile buluşmak için hemen harekete geçmiştir. Türklerin eğlence adına sahip oldukları en önemli değer doğa ile bütünleşmeleri olmuştur.

F.C.H.L. Pouqueville, İstanbul’u hiç bilmeyen bir Avrupalının böyle büyük bir şehirde insanların nasıl eğlendikleri sorusunu aklına getirdiğinden bahsetmektedir. İlk aşamada halkın eğlenebileceği yerlerin olmadığını düşündüğünü belirten seyyah; Türklerin bayramlar haricinde sürekli olarak işleriyle meşgul olduklarını, bayramlarda ise manzarası güzel yerlere oturup tütün içerek vakit geçirdiklerini söylemiştir.²⁰²⁷

²⁰²⁶Hartley, *a.g.e.*, s. 229-231.

²⁰²⁷Pouqueville, *a.g.e.*, s. 290

Avrupalı nüfusun yoğun olarak bulunduğu başkent ve birkaç şehir merkezi dışında gayrimüslim kesimin eğlenebileceği yerlerin olmadığı gündeme gelmiştir.²⁰²⁸ Jerome Van Smith, Türkiye’de İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Kahire dışında eğlence olmadığını söylemiş; bu şehirlerde İtalyanların dans ve küçük çaplı konserler düzenledikleri bilgisini vermiştir.²⁰²⁹

Gayrimüslim kesim arasında Rumların performansları seyyahların dikkatini çekmiştir. Her ne kadar halkın geneline hitap etmemişse de han, lokanta gibi yerlerde dans ve benzeri gösteriler yapıldığı notlara yansımıştır. Yunan adalarında doğup büyümüş genç Rum erkeklerin dansçı olarak performans sergilediklerine Thomas Thornton değinmiştir.

Thornton, Rumların gösterilerini Galata’daki şaraphanelerde sergilediklerini, onlardan başka kendilerini kılıç ve kalkanla koruyup dövüşen gladyatörlerin de bulunduğunu ve bu kişilerin özellikle evlenme ve sünnet düğünlerine davet edilerek insanları eğlendirdiklerini belirtmiştir.²⁰³⁰

Rum halkı için de sohbet etmek, eğlenmek anlamında önemli bir yere sahiptir. İstanbul’da Türkler başta olmak üzere hemen her kesimin doğa ile iç içe gerçekleştirdikleri uzun sohbetler, İzmir’de kapı önlerinde yapılmıştır. James Emerson, İzmir’in Batı kesiminde açık bir caddenin bulunduğu Rum mahallesinde güneşin batmasıyla birlikte insanların kapılarının önüne çıkıp oturduklarını ve birbirleriyle sohbet etmek suretiyle hoş vakit geçirdiklerine tanıklık ettiğini ifade etmiştir.²⁰³¹

²⁰²⁸Ramazan ayı haricinde İstanbul’da akşam eğlencesinin bulunmadığını söyleyen Charles Vane, Hristiyanların akşam saatlerinde bu şehri asla ziyaret etmediklerini belirtmiş; güneşin batmasıyla birlikte devriyelerin caddelerde dolaştığını ifade etmiştir. bkz. Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 317; Edwin De Leon, Taksim ve Beyoğlu akşamlarında özellikle Hristiyanların bayan kesiminin bir araya gelmek suretiyle yanlarında çalan müzik eşliğinde kahve ve nargile içerek eğlenceli vakit geçirdiğini, ancak bunun İstanbul’da pek mümkün olmadığını, havanın kararmasıyla birlikte, sokakların sadece köpeklere bırakıldığını ifade etmiştir. bkz. Leon, *a.g.e.*, s. 140; John Audjlo, Beyoğlu’nda akşamların pek de iyi geçmediğini çünkü eğlenecek, vakit geçirecek yerlerin olmadığını söylemiştir. Çoğu kişinin sigara içerek vakit geçirdiğini de sözlerine eklemiştir. bkz. Audjlo, *a.g.e.*, s. 56.

²⁰²⁹Smith, *Turkey...*, s. 9.

²⁰³⁰Thornton, *a.g.e.*, s. 319,320.

²⁰³¹Emerson, *a.g.e.*, s. 66.

Seyyahlar Anadolu kadınına ayrı bir başlık açmışlardır. Eğlence kelimesinin Türk kadınları için oldukça uzak bir ifade olduğunu dile getiren seyyahlardan biri Adolphus Slade'dir. “Onlar için balolar, törenler, oyunlar, maskeli balolar, konserler, piknikler ve hatta çay partileri bile yoktur,” diyen seyyah; bir annenin kızı için en temel kaygısının karşılaşacağı ilk adam olan kişiyi, kocasını, mutlu etme sanatını ona öğretmek olduğunu, bunun ötesini düşünmediklerini dile getirmiştir.²⁰³²

Türklerin Avrupalı tarzda kendilerini meşgul edebilecek bazı uygulamalardan dini nedenler sebebiyle uzak durdukları gerçeği de vardır. James Ellsworth De Kay, kumar olarak nitelendirilen ve zar, kart ile oynanan oyunların Kur'an'da yasaklanması nedeniyle Türkler tarafından tercih edilmediğini söylemiş; sadece satranca benzer bir oyuna tanıklık ettiğini ve bir zekâ oyunu olarak bu oyunun oynandığını belirtmiştir.²⁰³³

7.1. Kahvehaneler

Türkiye'de kahvehaneler birbirine benzer mimari özelliklere sahiptir. Hepsinin duvar renkleri beyaz, pencere sayısı normalden bir hayli fazladır. Tıpkı evlerde olduğu gibi iç tarafta ahşap divanların²⁰³⁴ bulunduğu kahvehanelerde, gayrimüslim kesimin oturması için tabure ve sandalye gibi imkanlar da sunulmuştur. Bu alanlar sadece Türkler için değil farklı din ve milliyete sahip birçok insanın uğrak yeri olmuştur. Kahvehane müdavimlerinin ortak noktası, çoğunlukla bir işle uğraşmamaları ve vakitlerinin büyük bir bölümünü buralarda oturup sohbet ederek geçirmeleridir. Gordon Trener, her türden insanın kahvehanelere uğradığını, ancak özellikle tembel olanların uğrak yeri olduklarını özellikle vurgulamıştır.²⁰³⁵

Edmondo De Amicis, İstanbul'da ziyaret ettiği bir kahvehanenin kireç ile beyaza boyalı büyük bir odadan oluştuğunu, duvarda, zeminden 1, 5 metre (5 feet)

²⁰³²Slade, *Records...*, s. 159.

²⁰³³De Kay, *a.g.e.*, s. 361.

²⁰³⁴Genel olarak, kahvehanelerin iç kısımlarında bir alan boş bırakılmak suretiyle geri kalan yerler duvar boyunca divanlarla çevrilmiştir. Gordon Trener, kahvehanelerin girişinde; odanın üç kenarına konuşlandırılmış yüksek divanların olduğu bilgisini vermektedir. bkz. Trener, *a.g.e.*, Vol. I, s.132 – 134. Sayıları oldukça fazla olan kahvehanelerin havadar ve ilginç bir şekilde boyanmış yerler olduğunu söyleyen Charles Wilkinson, bu yerlerin, içerisinde oturak olmayan farklı bölmelere ayrıldığını belirtmiştir. bkz. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 32.

²⁰³⁵Trener, *a.g.e.*, Vol. I, s.132 – 134.

yükseklığe sahip ahşap bir kaplaması bulunduğunu ve dört duvar boyunca uzanan alçak bir divanı olduğunu söylemiştir. Kahvehanenin bir köşesinde bulunan ocakta, sarı metal cezvede bir Türkün kahve pişirdiğinden bahseden seyyah Edmondo De Amicis, her gelen müşteri için taze yapılan kahvenin, yanında bir bardak su ile servis edildiğini dile getirmiştir.²⁰³⁶

Contess Hahn, sayıca çok olan kahvehanelerin hepsinin benzer özelliklere sahip olduğu ifade etmektedir. Beyaz renkli bu yapılarda oldukça fazla pencerenin bulunduğunu belirten seyyah, yapının iç kısmında üzerleri minder ve kilimle kaplı ahşap divanların olduğunu, orta kısmında küçük bir çeşme, kapının dış kısmında da tabureler bulunduğunu belirtmiştir. Hahn, kahvehanelere sadece Türklerin değil Ermeni ve Rumların da rağbet gösterdiklerini söylerken, bu kişilerin taburelere oturmayı tercih ettiklerini, sandalyelerin ise Avrupalılar için bulundurulduğunu ifade etmiş; Türklerin ise boş buldukları tüm oturaklara oturduklarını söylemiştir.²⁰³⁷

Kahvehaneler her ne kadar farklı kesimlere hitap etse de özellikle Türklerin günlerinin büyük bölümünü kahve ve tütün içerek geçirdikleri önemli bir sosyal mekan olarak seyyahların notlarına yansımıştır.²⁰³⁸ Fred Burnaby, İstanbul'a geldiği günün akşamında bir kahvehaneye girme fırsatı yakalamış; ağırbaşlı Türklerin etrafa yayıldığını ve nargile içtiklerini, biraz daha hareketli duran Rumların ise tütünlerini içerken telgraf okuduklarını, savaşlar ve barış olasılıkları üzerinde tartıştıklarını dile getirmiştir.²⁰³⁹ Özellikle Ramazan ayı ve kış günlerinde²⁰⁴⁰ neredeyse hiç boş yer kalmadığı söylenen kahvehanelerde, ayrıca gelen kişileri eğlendirmek adına çeşitli etkinlikler düzenlendiği bilinmektedir.

²⁰³⁶Amicis, *a.g.e.*, s. 107.

²⁰³⁷Hahn, *a.g.e.*, s. 45.

²⁰³⁸John Carne, kahvehanelerin güneşin doğuşundan gece yarısına kadar açık olduğu bilgisini vermiş; buralara gelen kişilerin yanlarında tütün tabakalarını da getirdiğini ve yanında bulunmayan kişilere de ikram ettiğini söylemiştir. bkz. Carne, *a.g.e.*, s. 40,41; John Galt, Türkiye'de kahvehanelerin sayıca çok olduğundan ve bazen 200 ila 300 kişinin bağdaş kurup oturmak suretiyle sohbet ettiğinden bahsetmiş, zaman zaman buralarda müzik yapıldığını da belirtmiştir. bkz. Galt, *a.g.e.*, s. 277.

²⁰³⁹Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 7.

²⁰⁴⁰Andree Hope, kışın erkeklerin kahvehaneleri doldurup tütünlerini içtiklerini; deneyimli hikâyecilerden bol bol hikâye dinleyerek vakit geçirdiklerini ifade etmiştir. bkz. Hope, *a.g.e.*, s. 84.

David Porter, İstanbul'u gezdiği esnada Eğrikapı'da çok meşhur olan bir kahvehanenin varlığından bahsetmiştir. Müşterisinin hiç eksik olmadığını belirttiği bu kahvenin en büyük özelliğinin ise gelenleri eğlendirmek amacıyla hikâyeler anlatan bir meddaha sahip olması olarak açıklamıştır.²⁰⁴¹

Kahvehanelerde, eğlence adına gelen müşterilere sunulan bir takım hizmetler seyyahların notlarına yansımıştır. Bunlar meddah olarak adlandırılan kişilerin halkı eğlendirmek adına anlattıkları hikâyeler²⁰⁴²; seyyahların dikkatini fazlasıyla çeken erkek dansçıların dans gösterileri; müzik dinletileri ve ücretsiz tütün çubuğu ikramlarıdır.

John Audjlo, İstanbul'da Ermeni mahallesinde bulunan bir kahvehaneyi ziyaret etmiş; burada her gün bir tuluatçının hikâyeler anlattığını ve kendisini Türklerde dâhil olmak üzere onlarca insanın dinlediğini belirtmiştir.

Kahvehanelerin hepsinde sözlü ve enstrümantal müzik dinletilerinin yapıldığını da belirten Audjlo, sözlü performansların birkaç kişinin bir araya gelmesiyle gerçekleştirildiğini, bazen de bir kişinin söylediği bir cümlenin grup tarafından tekrar edilmesi şeklinde olduğunu dile getirmiş; dış kısımda denize bakan ahşap oturaklara oturan kişilerin kahve, şerbet, muhallebi yiyip sohbet ederek iyi vakit geçirdiklerinden bahsetmiştir.

John Audjlo, oturdukları esnada kahvecinin alkışlayarak oradakilerin dikkatini çektiğini ve herkesin oturaklarını alıp yarım daire şeklinde oturduğunu, ardından

²⁰⁴¹Porter, *a.g.e.*, s. 70.

²⁰⁴²Contess Hahn, genellikle kahvehanelerde hikâyeler anlatan birilerinin bulunduğunu söylemiş; genizden konuşarak anlatım yapan bu kişilerin yanında insanların oturup kahkahalar atarak onları dinlediklerini ifade etmiştir. bkz. Hahn, *a.g.e.*, s. 45; James Webster, birkaç Türkün etrafa serilmiş divanların üzerinde oturduğunu ve tütün içerken hikâyeler anlatan birini dinlediklerini söylemiştir. Başında büyük bir sarık elinde de ara sıra yere vurduğu asası olan yaşlı adamı dinleyen yaklaşık 20 kişilik bir grubun olduğundan bahseden James Webster, adamın mimiklerinin oldukça ilginç olduğunu, anlatım esnasında elini birden havaya kaldırıp sonrasında bıyıklarına götürdüğünü, dinleyenlerin kahvelerini yudumlarırken pür dikkat onu dinlediklerini, sık sık olmasa da ara sıra kahkahalar attıklarını, bu eğlencenin saatler sürdüğünü ve en sonunda hikâyeleri anlatan kişinin bunun karşılığında bir mükhtar para aldığını da eklemiştir. bkz. Webster, *a.g.e.*, s. 128.

elinde bastonu ve parmağında büyük bir yüzükle tıpkı tiyatro salonundaki gibi bir adamın gelip gösterisini yaptığını aktarmıştır.²⁰⁴³

Hemen her Türk'ün cebinde içi tütün dolu kare şeklinde kaşmir ya da ipek kaplama süslü tabakalar taşıdığını söyleyen John Audjlo, kendilerine kahvehanelerde ücretsiz olarak sunulan tütün çubuklarına kendi getirdikleri tütünden koyduklarını ve sadece içtikleri kahvenin parasını ödediklerini belirtmiştir.²⁰⁴⁴

Jerome Van Smith, kahvehanelerde yumurta kabuğunun yarısı büyüklüğündeki fincanlarda, sütsüz ve şekersiz, koyu renk kahve içildiğini ifade etmiş; bu tür yerlerdeki en büyük eğlencenin tütün içerken profesyonel kişilerden hikâye dinlemek olduğunu dile getirmiştir. Smith, kahvehanelerdeki bir diğer eğlencenin ise kıyafetleri ve hareketleriyle kadınları andıran erkek dansçıların performans sergilemesi olarak belirtmiştir.²⁰⁴⁵

John Griffiths, başıboş kişilerin buluşma noktası olarak tanımladığı kahvehanelerde, sade bir divan üzerinde bağdaş kurmuş kişilerin kadın kostümü giyerek dans eden erkekleri seyrettiği, bazen de saçma hikâyeler anlatan kişileri dinlediklerini ifade etmiş;, bu kişilerin kahvehanenin içerisinde bir aşağı bir yukarı sürekli yürüdüğünü, akıcı bir dille masallar anlattıklarını dile getirmiştir.²⁰⁴⁶

Kahvehaneler kasaba ve köy merkezlerinde buldukları gibi, özellikle sıkça tercih edilen güzergahlar üzerinde, yol kenarlarında da hizmet vermişlerdir. Buralardaki kahvehanelerin diğerlerinden en önemli farkı, yolculara ve atlarına koşulları kötü de olsa konaklama imkanı sunmaları olmuştur. John Stephens, Efes antik kentini ziyaret ettikten sonra geceyi geçirmek için Ayasuluk'taki kahvehaneye gittiklerinden bahsetmiş, kervanların durak noktalarından biri olan yerin oldukça kalabalık olduğunu söylemiş; orada çoğu insanla aynı odada konaklamak zorunda kaldığını belirtmiştir.²⁰⁴⁷ James Emerson ise, İzmir'den yola çıktıklarında geçtikleri

²⁰⁴³Audjlo, *a.g.e.*, s. 122.

²⁰⁴⁴Audjlo, *a.g.e.*, s. 59.

²⁰⁴⁵Smith, *Turkey...*, s. 20.

²⁰⁴⁶Griffiths, *a.g.e.*, s. 111.

²⁰⁴⁷Stephens, *a.g.e.*, s. 153.

güzergâh üzerinde bir kahvehaneye rastladıklarını söylemiş ve burada atların konaklaması için yerler olduğunu, kendileri için de minder ve yastıkların temin edildiğini belirtmiştir.²⁰⁴⁸

Anadolu'daki kahvehanelerin bir başka özelliği de berber ve lokanta olarak hizmet vermeleri olmuştur. Kahvehanenin bir bölümünde kendine ait bir köşe oluşturan berberler, insan dolaşımının oldukça yoğun olduğu gün içerisinde müşteri bulmakta zorlanmamışlar; gelen insanlar aynı zamanda karınlarını doyurma imkanı da bulmuşlardır.

Kahvehanenin bir köşesinde duvarda asılı bir ayna ve altındaki rafta usturaların olduğunu belirten Edmondo De Amicis, İstanbul'daki her kahvehanenin aynı zamanda bir berber dükkânı olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴⁹ Gordon Trenery ise Türkiye'de kahve denince gidip kahve içilecek ve tıraş olunacak yer akla gelmektedir demiş ve kahve ile tütün çubuğunun yanı sıra kişi eğer açsa ulusal yemek olan pilav ile birlikte İngilizlerin kebab olarak adlandırdıkları kızarmış et ikram edildiğini, ekmek ile salatanın da bu yemeklerle birlikte masalara getirildiğini ifade etmiştir.

Gordon Trenery, insanların istemeleri halinde yiyeceklerini, çoğu kahvede bulunan manzarası güzel, yeşil bahçelerde yiyebildikleri bilgisini vererek; müzisyenlerin ya da eğlenceli hikâyeler anlatan masalcıların da buralarda insanları eğlendirdiklerini söylemiştir.²⁰⁵⁰

Kahvehanelerde kahve ile tütünden başka afyon tüketiminin de olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Belirli dönemlerde tamamen yasaklanan bazen de kısıtlama getirilerek kullanımına müsaade edildiği bilinen afyonların kahvehanelerde bulundurulduğuna dair seyyahların tespitleri şöyledir.

²⁰⁴⁸Emerson, *a.g.e.*, s. 73.

²⁰⁴⁹Amicis, *a.g.e.*, s. 107.

²⁰⁵⁰Trenery, *a.g.e.*, Vol. I, s.132 – 134.

Walter Colton, İstanbul gezisinde rehberinin kendisini Süleymaniye civarında yan yana sıralanmış ve “*Tiryaki*” ya da bir başka deyişle “*Afyonkeş*”lerin uğrak noktası olan kahvehanelere götürdüğünü belirtmiştir.²⁰⁵¹

Edward Daniel Clarke ise İğne Ada limanına demirlediklerinde kıyıda bulunan iki kahvehaneden bahsetmiştir. Kahvehanelerde, Türk denizcilerin içerisinde kömür yanan tavanın etrafında bir yuvarlak oluşturarak oturduklarını söyleyen seyyah, bu kişilerin tütün ve kahve içip, afyon çiğnediklerini, sucuğa benzer içerisinde badem ve fındık olan bir tür tatlı yediklerini dile getirmiştir. Edward Daniel Clarke, kahvehanelerin pencerelerinin İngiliz hapisanelerini andırıldığını belirterek, cam kaplama olmadan ahşap ızgaralarla çevrili olduğunu söylemiştir.²⁰⁵²

Tütün kadar olmasa da Türkiye’de afyon tüketiminin olduğu ve bu maddenin satıldığı, sayısı oldukça az olan dükkanların bulunduğu bilinmektedir. Charles Wilkinson, İstanbul’da afyoncuların varlığından bahsetmiştir. Günde 10 ila 100 tohuma kadar belirli ölçeklerde tüketilen afyonun yoğun bir şerbet içerisinde eritmek suretiyle hazırlandığını ve servis edildiğini söyleyen Charles Wilkinson, bu durumun afyonun sarhoş etme etkisini de büyük ölçüde azalttığını belirtmiştir.

Afyonun kaşıkla veya pastiller şeklinde tüketildiğini ifade eden Wilkinson, Türklerin bu maddeyi beklenmeyen bir yorgunluk ve tükenmişlik yaşadıklarında vücutlarını canlandırması için kullandıklarını vurgulamıştır. Charles Wilkinson, bu etkisinden faydalanmak adına, genellikle hiç durmadan yolculuk eden Tatar kuryelerin de sürekli olarak bu maddeyi yanlarında taşıdıklarını söylemiştir.²⁰⁵³

Kahvehanelerde müşterilerin tüketimine sunulan ürünler, yılın belirli dönemlerinde çeşitlilik göstermiştir. James Silk Buckingham, Urfa’daki kahvehanelerde nargile tüketildiğini, bunun yanında Toros dağlarının eteklerinden getirilen ve oldukça ucuza satılan buzun da sağlıklı bir serinleme yöntemi olduğunu, fakir insanların bunu alabilme gücü olduğundan çok rağbet gördüğünü belirtmiş,

²⁰⁵¹Colton, *Land...*, s. 83.

²⁰⁵²Clarke, *a.g.e.*, s. 410,411.

²⁰⁵³Wilkinson, *a.g.e.*, s. 32.

bunların yanında buzlu süt, ballı şerbet ve tarçın suyunun da sıcakta aranılan içecekler olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁵⁴

Seyyahların kahvehaneler üzerine verdikleri bilgiler dahilinde, işletmecilerin gelen müşterilere özel bazı hizmetler sundukları görülmektedir. Örneğin, Avrupalılar için sandalye ve Rum ve Ermeniler için tabure bulundurulması gibi. Bu örnekleri çeşitlendirmek mümkündür. Özellikle İzmir gibi Avrupalı tüccar nüfusun yoğun olduğu bir şehirde kahvehanelerde meddahların yanında yabancı şarkı seslendirebilen kişilere de yer verilmiş; tütün çubuğu tercih etmeyenler için nargileler ve Rumların oyun oynayabilmeleri için de kart ve domino setleri hazır bulundurulmuştur.

Fred Burnaby, İzmir’de özellikle nargile içmek için bir kahvehaneye gittiklerinden bahsetmektedir. Kahvehanenin etrafında çok geniş bir bahçe olduğu bilgisini veren seyyah, birkaç Rum tüccarın domino oynadığını, 70 yaşın üzerindeki bir İtalyanın popüler bir şarkı seslendirdiğini, içerde sürekli satıcıların dolaşarak bir şeyler satmak için uğraştıklarını dile getirmiştir.²⁰⁵⁵

Anadolu’nun iç kesimlerinde kahvehanelerin sayısının giderek azaldığı gözlemlenmiştir. Hatta bazı bölgelerde, halkın kahvehanelere rağbet göstermemesi nedeniyle, bir çok yapı kullanılamaz bir hal almıştır. James Silk Buckingham, Mardin’de kahvehanelerin diğer Türk kasabalarında olduğu gibi yaygın olmadığını belirterek, olan bir kaçının da çok kötü halde olduğunu ve insanların buralara nadiren gittiklerini dile getirmiştir.²⁰⁵⁶

7.2. Gezi Yerleri

Türklerin ve Anadolu’da yaşayan farklı milletten²⁰⁵⁷ insanların en büyük eğlencesi, haftanın belirli günlerinde manzarası güzel olan yerlere giderek gruplar halinde sohbet etmek, tütün ve kahve içmek şeklinde seyahatnamelere yansımıştır.

²⁰⁵⁴Buckingham, *a.g.e.*, s. 149.

²⁰⁵⁵Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 7.

²⁰⁵⁶Buckingham, *a.g.e.*, s. 340.

²⁰⁵⁷Contess Hahn, Ermeni kadınlarının da Pazar günleri gelmek suretiyle vakit geçirdiklerini belirtmiştir. bkz. Hahn, *a.g.e.*, s. 38.

Aslında hem erkeklerin hem de kadınların tercih ettiği bu alışkanlık, seyyahlar tarafından çoğu zaman kadınlara özgü bir tutummuş gibi gösterilmiştir.²⁰⁵⁸ Bu tarz gezilerin en büyük özelliği, hangi mertebeden olursa olsun kişilerin buralarda birbirlerine yakın oturmasıdır. Farklı olan, zenginlerin mutlaka yanlarında hizmetçileri ve köleleri ile oturmaları, mekana arabalarla gelmeleridir.

Contess Hahn-Hahn, diğer seyyahların söylediklerini doğrular şekilde kadınların Cuma günleri Boğaz'ın yüksek kesimlerinden olan Göksu'ya akın ettiklerini ve manzarası harika olan bu yerde yere serdikleri kilimlerin üzerlerine oturarak saatlerce vakit geçirdiklerini, sohbet edip, tütün içtiklerini dile getirmiştir. Seyyah, bu eğlenceye erkeklerin de katıldıklarını, kadınlara göre daha az sayıda olmalarına ve onlardan biraz uzağa oturmalarına karşın, aynı muhitte vakit geçirebildiklerini söyleyerek, kadın ve erkeklerin tamamıyla birbirlerinden soyutlanmadığını gösterdiklerini belirtmiştir.²⁰⁵⁹

Seyahatnamelerde, özellikle İstanbul'a gelen seyyahların tespit ettikleri mesire alanları net bir şekilde kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Boğaz kenarında bulunan yeşil alanlar, Kağıthane, Büyükdere²⁰⁶⁰, Belgrad²⁰⁶¹ gibi yerleşkeler ile mezarlıklar bulunmaktadır. Christopher Oscanyan, Kâğıthane olarak bilinen ancak Avrupalıların "Tatlı Su" olarak adlandırdıkları yer ile Fenerbahçe, Göksu, Hünkâr İskelesi ve Sultan

²⁰⁵⁸ Clara Eskin Clement, Türk kadın ve çocukların Pazar günü öğleden sonralarını geçirmek için kayıklara dolu olduğunu ve İstanbul'da manzarası güzel olan yerlere giderek vakit geçirdiklerini belirtmiştir. Clement, çocuklar oyun oynarken kadınların ağaçların altındaki gölgelere oturduklarını ve sohbet edip yiyip içtiklerini dile getirmiştir. bkz. Clement, *a.g.e.*, s. 248; Andree Hope, "Cuma günleri, ya da diğer tatil günlerinde, Türk kadınlar güzel elbiselerini giyerek süslenirler ve Boğazın her iki yakasında denize yakın ağaçların altına serdikleri kilimlere otururlar. Birçok tütün çubuğundan yükselen duman, nargilelerden gelen baloncuk sesleri, kahve ve taze limon ile portakal kokusu etrafı sarar." demiştir. bkz. Hope, *a.g.e.*, s. 84.

²⁰⁵⁹Hahn, *a.g.e.*, s. 33.

²⁰⁶⁰Büyükdere sahilinde yapılan akşam yürüyüşleri oldukça hoş ve eğlencelidir. Rumlar başta olmak üzere orada yaşayan herkes yürüyüş yapmak için yada kayıklarla bir aşağı bir yukarı kendilerini eğlendirmek için bir araya gelir. Sudaki eğlencenin bir bölümünü de müzik ve söylenen şarkılar oluşturur. bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 23.

²⁰⁶¹James Elsworth De Kay, Büyükdere ve Belgrad gibi yerlerin insanların eğlence amaçlı gittikleri ve gün boyunca vakit geçirdikleri, kahve içip sohbet ettikleri yerler olduğunu söylemiştir. Amerikalı bir grubun günün erken saatlerinde Büyükdere'ye doğru yola koyulduğunu söyleyen seyyah, kadınların öküz arabaları ile erkeklerin ise eşeklerin üzerinde gittiklerini bir atın ise yiyecekleri taşıdığı bilgisini vermiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 423.

Vadisi gibi yerlerin İstanbul'da yaşayanlar tarafından diğer yerlere oranla çok daha fazla ziyaret edildiğini, buralara serilen kilim ve minderlere oturulup, tütün, nargile ve kahve içildiğini, hoş vakit geçirildiğini belirtmiştir.²⁰⁶²

İnsanlar çoğunlukla ağaçların altına yanlarında getirdikleri kilim, minder vb. eşyaları serip üzerine oturmak suretiyle manzaranın keyfini çıkardıkları gibi, belirli alanlara yaptırılan oturakların varlığı da gündeme gelmiştir. Aubrey De Vere, İstanbul'da manzarası güzel olan deniz kıyılarında mermerden yapılmış oturakların bulunduğunu ve buraların güneşin batmasını izlemek için gelen Türk, Rum ve Ermeni kadınların uğrak yerleri olduğunu belirtmiştir. Kadınların milletlerine göre ayrı ayrı oturduklarını belirten seyyah, her ne kadar farklı olsalar da hepsinin bu mekânda çocuklarıyla oyunlar oynadıklarını ifade etmiştir.²⁰⁶³

Halkın bu kadar rağbet göstermesi, bu alanlarda seyyar satıcılara ve bir takım müzisyen ile dansçılara gelir kapısı açılmasına imkan tanımış; bu tarz performans ve imkanların çeşitlenmesiyle de sadece sohbet dayalı olan eğlenceler, yerini oldukça keyifli görsel ve işitsel şölenlere bırakmıştır. Clara Eskin Clement, İstanbul'da kadınların kayıklarla eğlenme amaçlı deniz kıyısında, manzarası güzel olan yerlere gidip saatlerce oturup vakit geçirdikleri zamanlarda, meyve, kahve ve şerbet satıcılarının bu alanlara hücum ettiğini, bunun yanında müzisyen ve dansçıların da oralara giderek insanları eğlendirip birkaç kuruş kazanabilmek adına performans sergilediklerini dile getirmiştir.²⁰⁶⁴

²⁰⁶² Christopher Oscanyan, *The Sultan and His People*, Derby&Jackson, New York, 1857, s. 288; Edmund Spencer, Tatlı Su Vadisi'nde insanların getirdikleri kilimler üzerine oturup şerbet, kahve ve tütün içtiklerini ve günboyunca sohbet ettiklerini dile getirmiştir. bkz. Spencer, *Turkey...*, s. 194; Edward Napier, Avrupalıların Tatlı Su ismini verdikleri Göksu vadisine İstanbul'da yaşayan her milletten insanın, kadın erkek gözetmeden gittiklerini ve saatlerce oturarak sohbet edip iyi vakit geçirdiklerinden bahsetmiştir. bkz. Napier, *a.g.e.*, s. 278; John Audjlo, Avrupalılar tarafından "Tatlı Su" ismi verilen Kâğıthane'de Türk, Ermeni ve Rum'ların Pazar günleri ve tatillerde piknik yapmak suretiyle eğlendiklerinden bahsetmektedir. bkz. Audjlo, *a.g.e.*, s. 67.

²⁰⁶³ Vere, *a.g.e.*, s. 158.

²⁰⁶⁴ Clement, *a.g.e.*, s. 248.

Resim 33. Tatlı Su²⁰⁶⁵

Charles Mac Farlane, İstanbul'da Kağıthane'nin tatil günlerinde Türklerin vakit geçirmekten hoşlandıkları bir yer olduğunu söylemiş, erkeklerin tütün çubuklarını alıp oturdukları; kadınların ise onlardan uzakta bir yerde ağaçların gölgesinde kahkahalar atıp müzik dinlediklerini, müziği yapan kişilerin de aynı zamanda dans ta eden Bulgar köylüler olduklarını belirtmiştir.²⁰⁶⁶

Andree Hope, açık havada bir araya gelme fırsatı yakalayan kadınların, geçirdikleri vakitlerini daha eğlenceli kılmak adına bir oyun tasarladıklarından bahsetmektedir. Hope;

“İstanbul'daki kadınlar şehirde olup bitenlere genellikle dedikodu vasıtasıyla hâkimdirler ve elçilikler ile burada görev yapanları sadece görünimleri de olsa mutlaka tanırırlar. Bu bilgileri onlar için bir eğlence aracı olmuştur ve kendi aralarında şekerlemeler kazanmak için bir oyun kurmuşlardır. Değişik diplomatların ve civarda iyi bilinen kişilerin yürüyüşü, konuşması gibi bazı davranışları taklit edilir ve

²⁰⁶⁵Audjlo, *a.g.e.*, s. 66

²⁰⁶⁶Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 256.

*izleyiciler bu kişilerin kim olduklarını tahmin etmeye çalışırlar. Her yanlış cevap ortaya şekerleme konmasını gerektirmektedir.*²⁰⁶⁷ demiştir.

Bu tarz mesire alanlarındaki eğlenceler planlamanın ötesinde daha çok kendiliğinden gelişen bir takım etkinlikler şeklinde olmuştur. Ancak bazı durumlarda bir araya gelen grup arasında birlikteliğin pekişmesi, geçirilen vaktin daha kaliteli hale getirilmesi amacıyla çeşitli hazırlıkların yapıldığı da görülmüştür. William Wittman, Büyükdere’de bir akşam Rumların organize edip şarkı söyledikleri, dans ettikleri bir baloya katıldığını ifade etmiştir. Sonrasında, Pazar günü olması nedeniyle o bölge ve civar köylerden gelen farklı milletlerden, Türkler, Rumlar vb., kişilerin kendilerine özgü kıyafetlerle katıldıkları çayır yürüyüşüne dahil olduğunu söyleyen Wittman, Rumlar etrafa neşe saçarken Türklerin ise tüm ağırbaşlılıklarıyla sigara ve belirli aralıklarla da kahve içtiklerini dile getirmiştir.²⁰⁶⁸

Albert Smith, Rumlar için durumun farklı olduğu bilgisini vermiştir. Her türden eğlenceyi hevesle takip eden Rumların, özellikle Pazar günlerini gerçek bir Avrupalı tarzıyla geçirmeye gayret gösterdiklerini belirten seyyah; Boğaz boyunca yer alan farklı köylerde gittikleri birçok yerler olmakla birlikte; en meşhur yerlerinin Adalar olduğunu dile getirmiştir. Marmara Denizi’nde bulunan Adalara, her öğleden sonra saat 4’de Haliç’ten Galatalı tüccarları evlerine götürmek üzere bir vapur kalktığını belirten Smith, hafta sonu ise tatilcilerin buralara rağbet gösterdiğini vurgulamıştır.²⁰⁶⁹

7.3. Dans ve Müzik

Profesyonel olmasa da İstanbul’da ve Anadolu’nun değişik yerlerinde müzik ve dans performanslarıyla insanları eğlendiren ve geçimini bu şekilde sağlayan kişiler olmuştur. Çoğunlukla iki ila üç kişiden oluşan ve müzisyen olarak adlandırılan gruplar, belirli bir mekân kavramı olmaksızın halkın dinlenmek için gittiği özellikle mesire yerlerinde, düğünler gibi özel günlerde, kahvehanelerde ve kasabaların ileri gelen kişilerinin evlerinde insanlara eğlenceli vakit geçirtmişlerdir. Geçimlerini bu tür

²⁰⁶⁷Hope, *a.g.e.*, s. 94.

²⁰⁶⁸Wittman, *a.g.e.*, s. 36.

²⁰⁶⁹Smith, *A Month...*, s. 156.

sanatsal faaliyetlerle sağlayan grupların çalışma alanlarından biri de yemekhaneler olmuştur. Charles Frankland, özellikle akşam yemeklerinin mzık ve dans eşliğinde yendiğini söylemiş; Prinkipo²⁰⁷⁰ adasını ziyaretinde yemek esnasında birkaç Türk müzisyenin kendilerini eğlendirdiğini ardından Rumların kendi milli danslarını sergilediklerini ifade etmiştir.²⁰⁷¹

Fred Burnaby, Yozgat'ta misafir olduğu bir evde oturdukları sırada içeri giren birkaç ingeneden bahsetmektedir. Kendilerinin kasabada olmaları şerefine düzenlenen eğlence kapsamında oraya geldiklerini tahmin ettiği gruptaki erkeklerin yere oturarak ellerindeki utları çalmaya başladığını belirten Burnaby, aralarında birinin elinde gaydaya benzeyen ancak tanıyamadığı, değişik bir çalgı aleti olduğu bilgisini vermiştir.

Grupta kadınların olduğunu da ifade eden Fred Burnaby, algıcılara danslarıyla eşlik ettiklerini, kadınların başı olarak orda bulunan kişinin de elinde tef çalmak suretiyle şarkılara katıldığını dile getirmiştir.²⁰⁷² Henry John Van Lennep ise Tokat'ta buldukları sırada evlerinin önüne gelen bir grup müzisyen hakkında bilgi vermektedir. Üzerlerindeki eski püskü kıyafetler nedeniyle zavallı olarak nitelendirdiği kişilerin Çerkez olduğunu söyleyen Van Lennep, bu kişilerin kendilerinden hediye alabilmek adına mzık alıp dans ettiklerini ifade etmiştir. algıcının birinin elinde, demirden flüt olarak tanımladığı zurna varken, diğerinde ise daha önce hiç karşılaşmadığı, eşit boyutlarda ve kare şeklinde, birbirine bağlanmış tahtadan oluşan bir çalgı bulunduğunu belirtmiştir.²⁰⁷³

Yozgat ve Tokat'ta seyyahların izleme fırsatı yakaladıkları müzisyenlerin varlığı, aynı zamanda 19.yüzyılda Anadolu'da kullanılan algılar ve sergilenen performanslar hakkında da fikir vermektedir. Ud gibi telli algılar tercih edildiği gibi, zurna ve gaydayı andıran nefesli algılar da kullanılmıştır. Bununla birlikte çalgıcıların yanında, dans ederek izleyenleri eğlendiren kadınların da olması dönem itibarıyla

²⁰⁷⁰Prinkipo, Büyükada'nın eski ismidir.

²⁰⁷¹Frankland, *a.g.e.*, s. 163.

²⁰⁷²Burnaby, *a.g.e.*, Vol.I, s. 220,221.

²⁰⁷³Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 78.

müziyenlerin bir ekip olarak çalıştıklarını ve bu işle geçimlerini sağladıklarını göstermektedir.

İstanbul gibi büyük şehirlerde devlet büyüklerinin ve zengin tüccarların verdiği resepsiyonlarda ve düzenlenen balolarda müziyenlerin belirli bir ücret karşılığında performans sergiledikleri notlara yansımıştır. James Ellsworth De Kay'ın bu konuyla ilgili tespitleri şöyledir;

James Ellsworth De Kay, İstanbul'daki ziyareti esnasında Türk bir paşa tarafından ağırlandıklarını ve orada buldukları günün akşamında, evde bulunan bir perdenin arkasından altı Arap müziyenin çıkıp yere oturduğunu; keman, ud ve tef eşliğinde Türkçe şarkılar çaldıklarını dile getirmiştir. Seyyah, o akşam dinledikleri müziğin ardından Türk ezgilerinin gönül okşayan, ahenkli ve kendilerine özgü olduğunu vurgulamıştır. James Ellsworth De Kay, çalgıcılara eşlik eden on dört tane genç erkeğin olduğunu belirterek, söylediği şarkıların milli marş tarzında, milliyetçiliği anlatan şeyler olup olmadığını sorguladığını ancak sıradan kelimelerle oluşturulmuş eserler olduklarını öğrendiğini de sözlerine eklemiştir. Seyyah, eğlence devam ederken, müziyenlerin en genç olanının bir ara dışarı çıktığını ve kısa bir süre sonra da başını ve omuzlarını örten kaşmir şal ile içeri girerek dans ettiğini belirtmiştir.²⁰⁷⁴

Müzik dinletileri ve beraberinde sergilenen dans performansları çoğunlukla verilen akşam yemeklerinden sonra misafirlerle buluşturulmuştur. Charles Swan, yemek davetine katıldıklarında yemeğin ardından müziyenlerin görüldüğünü ifade etmiş; müzik grubunun iki kemancı, bir santur ve bir neyden oluştuğunu, kalabalığın bu grubu dikkatle takip ettiğini söylemiştir.²⁰⁷⁵

Fred Burnaby de konuk olduğu bir akşam yemeğinin akabinde üç kişiden oluşan bir müzik grubunun performans sergilediğinden bahsetmiştir. Türk melodisinin Avrupa tarzından oldukça farklı olduğu bilgisini veren seyyah, çalgıların oldukça hevesli şekilde ritme uygun olarak kafalarını salladığını, bazı misafirlerin de buna

²⁰⁷⁴De Kay, *a.g.e.*, s. 330,331.

²⁰⁷⁵Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 167-170.

uyduğunu ancak Avrupalıların isteksizce ayaklarıyla ritim tutarak ortama uyum sağlamaya çalıştıklarını söylemiştir. Fred Burnaby, aniden müziğin sustuğunu ve müzisyenlerden birinin ağıt yakmaya başladığını ardından tekrar müziğin başladığını söyleyerek bilgilendirme yapmıştır.²⁰⁷⁶

Seyyahların notlarına bakıldığında, içeriğinde kadınların dans ettiği performanslarda Türklerin yer aldığını söylemek pek mümkün değildir. Türkler, kadın kılığına giren erkeklerin sergilediği dans gösterilerine aşınayken, Çingene²⁰⁷⁷ ve Çerkez grupların içerisinde kadın dansçıların olduğu bilinmektedir. İstanbul ziyaretinde eğlenmek amacıyla bir gösteri izlemeye niyet eden Contess Hahn, Türkler arasında dans gösterilerinin yaygın olmamasını Türklerin ahlaki değerleriyle açıklamıştır. Dini inanışları gereği tesettüre giren ve erkeklerin bulunduğu ortamlardan uzak durmaya gayret gösteren kadınların dans ettiği gösteriler izlemek Contess Hahn'a göre mümkün değildir.²⁰⁷⁸

Dans ve müzik özellikle gayrimüslim halkın tereddütsüz şekilde istedikleri zaman yapabilecekleri bir aktivite olarak görülmüştür. Bu anlamda bir kısıtlama yaşamayan azınlık gruplar, yılın belirli zamanlarında düzenledikleri festivaller kapsamında geniş kitleler halinde şarkı söyleyip dans edebilmişlerdir. Avrupalı ve Rum kökenli halkın şehirde karnaval düzenleyebildiklerini söyleyen Henry Post; 1828 yılındaki karnavalda Rumların kendi ülkelerine özgü kıyafetlerini giyip paşanın evinin önüne kadar gittiklerini ve onun penceresinin altında dans ederek şarkı söylediklerini dile getirmiştir.²⁰⁷⁹ Charles James Monk ise başka bir örnek vererek, akşam saatlerinde Rum kızların güzel kıyafetlerini giyerek Boğaz'ın kenarında bir araya geldiklerini,

²⁰⁷⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 140.

²⁰⁷⁷Fred Burnaby, Yozgat'ta misafir olduğu eve gelen çingene müzisyenler ile dansçıların performans sergilediklerini ifade etmiştir. Gruptan bir kişinin tuluma benzer bir müzik aletini çalmaya başladığını; baş müzisyen olan ve grubu yönlendiren yaşlı kadının ise tef çaldığını dile getiren seyyah; kadının mavi ceket içine altın işlemeli pembe yelek, altına da sarı renkte bol bir pantolon giydiğini söylemiştir. Kadının kulaklarında neredeyse omuzlarına kadar sarkan altın küpeler ile dişlerinde ve tırnaklarında kırmızı boya bulunduğunu ifade eden Fred Burnaby, kendisine eşlik eden iki kadının daha bulunduğunu ve bu iki kişinin dans ettiklerini belirtmiştir. bkz. Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 221.

²⁰⁷⁸Hahn, *a.g.e.*, s. 45.

²⁰⁷⁹Henry A.V. Post, *A Visit to Greece and Constantinople in The Year 1827-28*, Sleight and Robinson Printers, New York, 1830, s. 292.

şarkılar söyleyerek kayıklara bindiklerini ve eğlendiklerini söylemiş,²⁰⁸⁰ Albert Smith ise İstanbul Tarabya’da akşam saatlerinde Rum kızların hoş sesleri ve gitar melodileriyle bu köye romantik bir hava kattıklarını izleniminde bulunmuştur.²⁰⁸¹ Rumların bu yöndeki performansları hakkında Charles Frankland’ın da tespitleri bulunmaktadır. Frankland;

*“İstanbul’da Boğaza yakın bir köyde Rum kadınlar güzel kıyafetlerini giymişler ve Romaika ismindeki milli danslarını sergilemekteydiler. Bir düzine belki biraz daha fazla sayıdaki kadın el ele tutuşup halka şeklinde dizilmiş; ortalarında bir çeşit keman çalan ve bazen şarkı da söyleyen bir müzisyen oturmaktadır.”*²⁰⁸² demiştir.

Bir müzik aletini çalma becerisine sahip ve bunu para kazanma amacı gütmeyen insanların beğenisine sunan Türklerin ise daha çok umuma açık yerlerde zamanın iyi geçmesi adına performans gerçekleştirdikleri Charles Fellows’un notlarına yansımıştır. Muğla’dan Dalaman istikametine giderken uğradığı bir handa akşam saatlerinin eğlenceli geçtiğinden bahseden seyyah; büyük bir ateşin etrafına kalabalık bir grup olarak oturduklarını, bu esnada bir Türk’ün elindeki gitara benzeyen enstrümanla bir şeyler çaldığını, birinin kuzu pişirdiğini ve bir müddet sonra da aralarından birinin yavaş hareketlerle dans etmeye başladığını söylemiştir. Gösteriden etkilendiğini belirten Charles Fellows, bunun bir okulu veya herhangi bir eğitimi olmamasına karşın halkın bu dansı düğünler gibi benzer kutlamalarda bir gelenek olarak öğrendiklerini tespit etmiştir.²⁰⁸³

Charles Pertusier, Rum ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerde müzik ve dans gösterilerinin düzenli olarak yapıldığı tavernaların varlığından bahsetmiştir. Seyyah, çoğunlukla Rumlar tarafından işletilen bu yerlerde yetişkin kadınlar gibi giyinmiş genç Rum kızlarının çalıştığını söylemiştir. Pertusier bu eğlence yerlerini şöyle tasvir

²⁰⁸⁰Monk, *a.g.e.*, s. 11.

²⁰⁸¹Smith, *A Month...*, s. 177.

²⁰⁸²Frankland, *a.g.e.*, s. 132.

²⁰⁸³Fellows, *An Account...*,s. 95.

etmiştir; “*Tavernalar, geniş salonları olan, çatıları ahşaptan yapılmış, etrafları balkonlarla çevrili ve duvarları tablolarla süslü yerlerdir.*”²⁰⁸⁴

Anadolu’nun iç kesimlerinde ise daha çok geleneksel bir hal almış aşık atışmaları olduğu bilinmektedir. Henry J. Van Lennep, Muğla’nın bir kasabasında rastladığı âşık atışmasından bahsetmektedir. Bir aşığın gün içinde kasabaya geldiğini ve tellalın ona rakip bulmak için kasabada bu durumu ilan ettiğini dile getirmiş; akşam olduğunda ise atışmanın yapılacağı yer olarak bir hanın iç kısmının aydınlatılarak hazırlandığını dile getirmiştir. Halkın etrafa dizilen sandalyelere oturup beklediğini ve kahvecinin ise tütün, kahve ve nargile satışı yaptığını dile getiren Van Lennep, platformun bir bölümüne müzisyenlerin; diğer tarafında ise âşıkların oturduğunu belirtmiş; başlangıcın kısa bir müzik dinletisiyle yapıldığını ardından âşıkların birbiriyle atıştığını söylemiştir.²⁰⁸⁵

7.4. Sanatsal Faaliyetler

7.4.1. Tiyatro

Tiyatro’nun varlığı başkent İstanbul’da, özellikle Avrupalı nüfusun yoğun olarak ikamet ettiği Beyoğlu’nda bilinmektedir. Frederick Trench Townshend, Beyoğlu’nda opera evi ve tiyatro bulunduğu bahsetmiş, buraya çoğunlukla Avrupalıların gittiğini, Türklerin birkaç memur düzeyinde katılım sağladığını aksi halde Türk izleyicilerin olmadığını belirtmiştir.²⁰⁸⁶

Edmondo De Amicis, karnını iyi doyurmuş bir kişinin akşam saatlerini, sayıca çok ve farklı tarzlara sahip, harabe tiyatrolarda oyun izleyerek geçirebileceğini söylerken, İtalyan komedi gösterilerinin dahi sergilendiği bu yerlere Türklerin de rağbet gösterdiklerini ancak onların, Fransız bayanların şarkılarını dinlemek için geldiklerini belirtmiş; bu tiyatrolardan birinin Grande Rue de Pera’da bulunan “*Alhambra*” olduğunu söylemiştir.²⁰⁸⁷

²⁰⁸⁴Pertusier, *a.g.e.*, s. 128.

²⁰⁸⁵Lennep, *a.g.e.*, s. 254.

²⁰⁸⁶Townshend, *a.g.e.*, s. 208.

²⁰⁸⁷Amicis, *a.g.e.*, s. 211.

Beyoğlu'nda tiyatroların olması sanatsal anlamda önemli bir adımken, sergilenen oyunların Avrupa'daki benzerlerine göre yeteri kadar iyi olmaması seyyahların bu yerleri eleştirmelerine neden olmuştur. William Grey, Beyoğlu'ndaki bir tiyatrodaki sergilenen performansını izlediğinden bahsederek, oyunun çok kötü olduğunu ve beğenmediğini ifade etmiştir.²⁰⁸⁸ Benzer bir ifade J. Smith'in notlarında rastlanmaktadır. İstanbul'da yabancıları eğlendirmek için bir tiyatro bulunduğunu ifade eden seyyah; ne yazık ki sergilenen performansların amatörce olduğunu, yetenekli insanların sahne almadığını bu nedenle de talebin fazla olmadığını vurgulamıştır.²⁰⁸⁹

İstanbul'da Türklere ait de bir tiyatro bulunmaktadır. F.Marion Crawford, Kadıköy'de İstanbul ve civarındaki tek Türk tiyatrosunun varlığından bahsetmiştir. Tiyatro binasının oldukça zayıf bir yapı olduğunu söyleyen seyyah, çok kötü bir müziğin verildiği bu yerde izleyicilerin sadece erkekler olduğunu vurgulamıştır.

Tiyatronun dünyanın her köşesinde prim yapabilecek kapasiteye sahip komedyen bir Türk tarafından işletildiği bilgisini veren Marion Crawford, haftada iki ya da üç gösteri yapıldığını ifade etmiştir.²⁰⁹⁰

Annie Brassey, bir akşam yemeğinin ardından Türk tiyatrosuna gittiklerini ifade etmiştir. Tek bir kelime bile anlamamalarına rağmen oldukça komik ve eğlenceli bir gösteri olduğunu belirten Brassey, kıyafetlerin hepsi Türk tarzı olmasına rağmen oyuncuların tamamının Ermeni olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁹¹

İstanbul dışında tiyatronun varlığına İzmir'de rastlanmıştır. Burada da özellikle Avrupalı nüfusa hitap eden bir hizmet söz konusu olmuştur.

Charles Swan, İzmir'de sahnelenen oyunların varlığından bahsetmiştir. Molier'in "L'Avare" isimli eserinin İzmir'de konuşulan lehçeye uyarlanarak

²⁰⁸⁸William Grey, *Journal of A Visit To Egypt, Constantinople, The Crimea, Greece In The Suite of The Prince and Princess of Wales*, Harpers & Brothers Publishers, New York, 1870, s. 163.

²⁰⁸⁹Smith, *Turkey...*, s. 9.

²⁰⁹⁰Crawford, *a.g.e.*, s. 74.

²⁰⁹¹Brassey, *a.g.e.*, s. 80.

sergilendiğini belirten seyyah, Türkçe ve Rumca ifadelerin birbirleriyle karıştırılarak konuşulduğunu ancak bunun çok net ve anlaşılır olduğunu dile getirmiştir.

Charles Swan, bunun yanında asil bir beyefendi olan Mr. Jacob Rizos'un yazdığı "Polyxena" isimli trajedi oyununun da İzmir'de üç kez sergilendiği bilgisini vermiştir. Bu oyunların Rum devriminden olumsuz etkilendiği bilgisini veren Charles Swan, normal zamanda bu oyunların İspanyol konsolosluğunda hazırlanan özel bir alanda sahnelendiğini belirtmiştir.²⁰⁹²

İzmir'de tiyatro gösterilerinin tıpkı müzik ve dans performansları gibi evlerde, özel davet üzerine yapıldığı da James Ellworth De Kay'ın ifadelerinde yer almıştır. Fransız konsolosun bir davetine katıldığında, kişinin evinde sadece davet edilen misafirlere özgü performans sergilendiğini belirten seyyah; oyunun adının "**Marriage de Raison et Partie Revanche**" olduğunu belirtmiştir.²⁰⁹³

7.5. Cirit

Cirit, seyyahların notlarında Türkler arasında yaygın olarak yapılan oynanan bir oyun olarak yer almıştır. 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren seyyahların karşılaştığı bu oyun, dönem boyunca çeşitli vesilelerle sergilenmeye devam etmiş ve kayıt altına alınmıştır. C. Cockerell, geçmişinin oldukça eski olduğunu vurguladığı cirit oyununun 1810 yılında Türk gençleri arasında hala yaygın olan bir eğlence olduğunu belirtmiş ve Beyoğlu'nun üst kesimlerindeki geniş düzlük alanlarda her hafta müsabakalar düzenlendiğini ve insanların onları izlemeye gittiklerini söylemiştir.²⁰⁹⁴

Fred Burnaby ise bu eğlenceli oyuna Yozgat'ta tanıklık etmiştir. Burnaby, önceden planlanan ve farklı bölgelerden ata iyi binen kişilerin davet edilmesiyle müsabakalar şeklinde oynanan ciritin kasabanın dışındaki bir ovada oynandığını dile getirmiştir.²⁰⁹⁵

²⁰⁹²Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 246.

²⁰⁹³De Kay, *a.g.e.*, s. 478, 479.

²⁰⁹⁴Cockerell, *a.g.e.*, s. 15.

²⁰⁹⁵Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 202.

Seyyah, dağın eteklerine kurulmuş olan Yozgat'ın aşağı kesimlerindeki geniş ovaya Türk, Ermeni, Rum, İran, Çerkez, Kürt, Türkmen ve Gürcü birçok milletten insanın gruplar halinde toplandığını, yüzlerce kadının alanın biraz uzağında yüksekçe bir yerden atlılara baktığını, atlıların iki gruba bölündüğünü, her oyuncunun elinde çok kalın olmayan, hafif ve 4 fit uzunluğunda sopa olduğunu ve karşılıklı dizilip, gelen bir işaretle oyuna başladıklarını belirtmiştir.²⁰⁹⁶ Fred Burnaby, Kemah'a yaklaştıklarında kaymakam ve arkadaşlarının açık arazide cirit oynadıklarından bahsetmektedir.²⁰⁹⁷

Cirit sadece Anadolu'nun iç kesimlerinde değil başkent İstanbul gibi büyük şehirlerde de oynanan bir oyun olma özelliğine sahip olmakla birlikte; buralarda daha çok gösteri amacıyla organize edilmiştir. William Wittman, İstanbul'daki At Meydanı olarak adlandırılan geniş alanın bu amaca yönelik kullanıldığı bilgisini vermiş; bir tür askeri spor olarak tanımladığı ciritin Türkler arasında oldukça yaygın olduğuna değinmiştir. Wittman cirit hakkında şunları söylemiştir; “*Savaşçılar atlara binmiş haldedir ve ellerinde, saldırıyı gerçekleştirenin kuvvetlice attığı rakibinin de ustaca kaçmaya çalıştığı belirli uzunlukta çubuklar taşımaktadırlar. Bu oyun Türkler arasında oldukça modadır.*”²⁰⁹⁸

8. MUTFAK KÜLTÜRÜ

Yemek, insanoğlunun yaşamını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu en önemli olgudur. Yemek ile ilgili alışkanlıklar toplumdan topluma farklılıklar gösterdiği gibi, bu tür alışkanlıklar o toplumun kültürel bir parçasını da oluşturmaktadır. Toplumun yaşam şekli, o toplumun beslenme kültürünü yansıtmaktadır. Yaşam şeklinin değişmesi, beslenme alışkanlıklarının ve kültürünün değişmesinde önemli bir etkidir. Türk mutfak kültürü denildiğinde, Türkiye toprakları üzerinde yaşayan insanların tüketmiş olduğu yiyecek ve içecekler ile bunların hazırlanmasında, pişirilmesinde ve saklanmasında kullanılan araç gereç ve teknikler anlaşılmalıdır.

²⁰⁹⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 213,214.

²⁰⁹⁷Burnaby, *a.g.e.*, Vol. II, s. 47.

²⁰⁹⁸Wittman, *a.g.e.*, s. 35.

Türklerin yeme içme alışkanlıkları incelenirken; tarımsal yapı ve konar-göçer yaşamın etkisi, başka toplumlardan etkilenme, sosyo-ekonomik düzeye göre farklılaşma, davranış kalıpları, yemeklerin bölgelere göre farklılık göstermesi ve toplu yemek yeme geleneği gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir.²⁰⁹⁹

Resim 34. Şehirde Yaşayan ve Durumu İyi Olan Ailelerin Evlerinde Kullandıkları İki Parçadan Oluşan Sofra²¹⁰⁰

Mutfak kültürü, kendi alışkanlıklarından oldukça farklı olması nedeniyle seyyahların özellikle vurgu yaptıkları konuların başında gelmektedir. Misafir oldukları evlerde, kişilerin hal ve hareketlerinden başlayarak, yemeğin yendiği odalar ile kullanılan eşyalara kadar önemli detaylar paylaşılmıştır.

İlk bilinmesi gereken Türklerin günde iki kez yemek yediğidir. Biri sabah diğeri de akşam üzeri olmak üzere iki öğünün olduğu seyyahlar tarafından dile getirilmiştir. Bu bilgiyi ilk veren James Webster olmuştur. Webster, biri saat 10'da, diğeri de saat 6 da olmak üzere günde iki kez sofraların kurulduğunu ifade etmiştir.²¹⁰¹ Clara Eskin Clement de Türklerin gün içerisinde iki kez yemek yediklerini söylemiş; bu yemeklerden ilkinin sabah 10 ila 11 gibi, diğerinin de güneş batımında yendiği bilgisini vermiştir.²¹⁰² John Griffiths ise tam anlamıyla bir yemeğin sadece

²⁰⁹⁹Sibel Güler, "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26, Nisan 2010, s. 26.

²¹⁰⁰Lenep, *a.g.e.*, s. 232

²¹⁰¹Webster, *a.g.e.*, s. 117.

²¹⁰²Clement, *a.g.e.*, s. 254, 255.

akşamları yendiğini dile getirmiş ve akşam yemeğinin Türkler arasında başlıca öğün olduğunu vurgulamıştır.²¹⁰³

Seyyahların yemek deneyimleri daha çok misafir edildikleri evlerde ailelerin yanında edindikleri izlenimler şeklinde olmuş; bazı seyyahlar ise toplu davetlere katılmak suretiyle gözlemlerini paylaşmıştır.

Misafirin karşılanması önemlidir. Yemeğe başlanmadan önce mutlaka gelen misafir kibarca karşılanır. Seyyahlar bu karşılamaları yemeğin bir parçası, bir geçiş süreci olduğunu hissetmişlerdir. Bir süre oturduktan sonra kahve ile tütün ikram edilir, ardından evin reisi ve davet edilen misafir ile birlikte sofraya oturur.

Evin reisinin olmadığı durumlarda sofraya oturulması pek hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle Anadolu'da özellikle misafirlerin bulunduğu sofralarda, ev sahibinin misafirlerle baş başa yemek yemeleri sıkça görülen bir durumdur. Ailenin diğer bireyleri, eşler ve çocuklar, yemeklerini yiyebilmek için bu kişilerin sofradan kalkmasını beklemişler, bu sırada da ihtiyaçların karşılanmasında aktif görev üstlenmişlerdir.

Charles Fellows, Kütahya'da bir Ermeni tüccarın evinde konakladığını ve ev sahibinin evde olmaması nedeniyle ailesi tarafından misafir edildiğini; akşam olduğunda tüccarın eve gelmesiyle yemeği onunla yemediği için kendisine sitem ettiğini ve bir sonraki gün kendisiyle birlikte yemek yemesi gerektiğini söylediğini ifade etmiştir.

Ermeni tüccar ile akşam yemeği için bir araya gelen Charles Fellows, odanın ortasına bir tepsi konulduğunu ve tepside kaşık, çatal ve bıçak ile çorba kâsesinin bulunduğunu, sonrasında sırayla et, pilav ve tatlı getirildiğini söylemiş; yemeğin ardından ise yanlarında bekleyen tüccarın büyük oğlunun bir tasla su getirerek ellerini yıkaması için ona yardımcı olduğunu belirtmiştir.

---

²¹⁰³Griffiths, *a.g.e.*, s.29,30.

Çocukların ve diğer hizmetkarların ev sahibi ile kendisinin yemeği bitirmesinden sonra ayrı bir yerde yemeğe oturduklarını söyleyen Charles Fellows, çocukların bir an bile olsun babalarının olduğu odadan ayrılmadıklarını ve onun kahvesi ile tütün çubuğunu getirdiklerini, ona hizmet ettiklerini ifade etmiştir.²¹⁰⁴

Yemek için bir takım hazırlıkların yapılması gerekmiştir. Henry J. Van Lennep, ilk olarak yere bir örtü serildiğini, sonrasında ahşap bir tepsinin odanın ortasına yerleştirildiğini söylemiş; şehirlerde yaşayan ve durumu diğer kesimlere göre daha iyi olan ailelerin evlerinde ise alt tarafta işlemeli bir tabure, üstünde ise bakırdan yapılmış tepsinin yer aldığı iki parçadan oluşan bir sofranın kullanıldığı bilgisini vermiştir. Seyyah, evde misafir olduğu durumlarda oturan kişilerin yerlerinden kalkmaması adına tepsinin divana yakın bir yere konulduğu da ayrıca belirtmiştir.

Yemeklerin sunumu esnasında kişilerin geneline hitap eden tabaklar bulunmaktadır. Kişiye özel ikram yerine tepsinin ortasına konan yiyeceklerden herkesin alması şeklinde bir uygulama vardır. Henry J. Van Lennep, yemeklerin genellikle tek bir tabakta servis edildiğini ifade ederken; herkesin sırayla bu tabaktan yediği bilgisini vermiştir.²¹⁰⁵

Kaşık, çatal ve bıçak gibi mutfak aletlerinin Anadolu'daki varlığı oldukça farklılık göstermektedir. 1860'lı yıllardan sonra kullanımı yaygınlaşmaya başlayan bu aletlerin, kırsal bölgelerde bilinmediği yerler olmakla birlikte, başkent ve büyük şehirlerde çok daha erken zamanlardan itibaren kullanıldığı da bir gerçektir.

Anadolu'nun bazı kesimlerinde, özellikle de kırsal yerleşimin yaygın olduğu yerlerde kaşığın dönem itibarıyla bilinmediğini ifade eden Henry J. Van Lennep, mayasız hamurdan yapılmış ekmeğe kaşık şekli verildiğini ve böylelikle çorba ve yoğurdun yenildiğini, hamurun yumuşamasıyla birlikte ekmeğin tüketildiğini ve yenisinin tekrardan yapıldığını belirtmiştir.²¹⁰⁶

²¹⁰⁴Fellows, *A Journal...*,s. 153.

²¹⁰⁵Lennep, *a.g.e.*,s. 228,229.

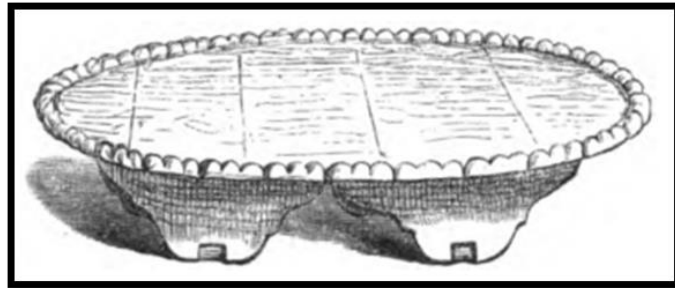
²¹⁰⁶John Griffiths, ekmeğin tabak yerine de kullanıldığı bilgisini vermiştir.bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s. 112,113.

Seyyah, kaşığın bilindiği yerlerde ise herkesin kendine ait ahşap bir kaşığı olduğunu ancak bu kaşıkların büyük olması nedeniyle ağza girmesinin oldukça zor olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, bıçak ve çatalın ise kendisinin seyahatini gerçekleştirdiği 1864 yılı itibarıyla yeni yeni Anadolu'ya gelmeye başladığını, bu nedenle herşeyin, etler de dahil olmak kaydıyla, bu eşyalara gerek kalmadan rahatlıkla yenilebilmesi için yumuşak olacak şekilde pişirildiğini vurgulamıştır.²¹⁰⁷

John Griffiths, yemeğin servis edilmesi için gerekli olan eşyaları şu şekilde sıralamıştır; “*Masa örtüsü işlevi gören ve sofrayı örten bir parça deri, tahta kâse ve kaşıklar ile peçete işlevi gören uzun ince çarşaf.*”²¹⁰⁸

Etin bir kâse içerisinde ve tepsi üzerinde getirildiğini söyleyen seyyah, parmaklarla rahat parçalanabilmesi için fazla pişirildiğini ve özellikle sağ el ile yarılıp yenildiğini belirtmiş; karınları tamamen doyana kadar kişilerin bir şeyler içmediklerini ve zorunlu olmadıkça konuşmadıklarını özellikle belirtmiştir.²¹⁰⁹

Van Lennep, inançları gereği Türklerin yemekten önce “*Bismillahirrahmanirrahim*”, yemekten sonra “*Şükür Allah*” ve birbirlerine de “*Afiyet Olsun*” dediklerini de özellikle vurgulamıştır.²¹¹⁰

Resim 35. Ahşap Sofra²¹¹¹

²¹⁰⁷James Webster, Türklerin elleriyle yemek yediklerini, etlerin parça parça büyük bir tabağa konarak servis edildiğini, herkesin de tabaktan kendine düşeni alarak yediğini belirtmiştir. bkz. Webster, *a.g.e.*, s. 117.

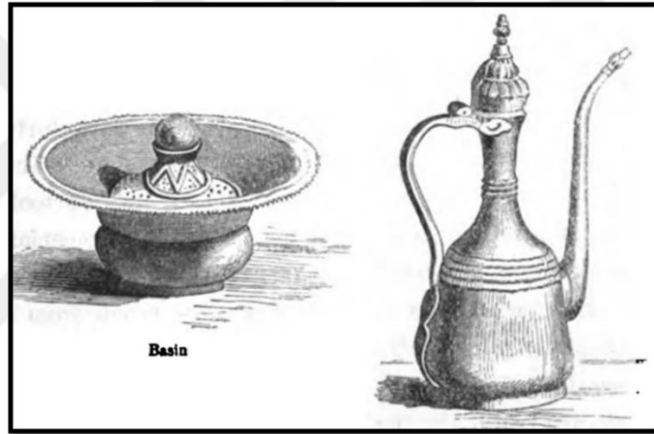
²¹⁰⁸Griffiths, *a.g.e.*, s. 112,113.

²¹⁰⁹Griffiths, *a.g.e.*, s. 112,113.

²¹¹⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 230-232.

²¹¹¹Lennep, *a.g.e.*, s. 229

Hijyen, Türkler için yaşamın her anında önem taşımaktadır. Evlerin temizliği kadar, kişisel temizliğe de önem verildiğini, yemek alışkanlıklarına bakarak söylemek mümkündür. Henry J. Van Lennep, yemekten sonra ellerin yıkanması için bir leğen ile ibriğin getirildiğini ve sonrasında misafire havlu tutulduğunu ifade etmiştir.²¹¹² Andree Hope, ellerin yemeklerden önce de yıkandığını ifade etmiştir. Hope, “*Yemeklerden önce ve sonra altın kaplama çanak ve ibrikler getirilir ve ellerimizi uzattığımızda üzerlerine kokulu su dökülürdü. Ellerimizi silmek için getirilen havlular altın nakışlı ve ipektendi.*”²¹¹³ demiştir.

Resim 36. Yemekten Sonra Ellerin Yıkınması İçin Kullanılan Eşyalar²¹¹⁴

Türkler, misafirperverliklerini yemek ikramlarında fazlasıyla hissettirmişlerdir. Misafirlerinin karınlarını doyurabilmek adına mutfaklarında ne varsa sofraya koymuşlardır.²¹¹⁵

²¹¹²Lennepe, *a.g.e.*, s. 230-232.

²¹¹³Hope, *a.g.e.*, s. 69; William Wittman, Yemeğe oturmadan önce ve yemekten sonra kendilerine ellerini yıkayabilmeleri için su ve sabun getirildiğini söylemiş; bu durumun Türklerin hiçbir zaman ihmal etmedikleri temizliğin göstergesi olduğunun altını çizmiştir. bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 111.

²¹¹⁴Lennepe, *a.g.e.*, s. 231.

²¹¹⁵James Ellsworth De Kay'ın dikkatini, İstanbul'da konuk olduğu bir paşanın evinde hepsi İngiliz üretimi olan çatal kaşık ve bıçakların masadaki yerlerini alması çekmiştir. Masaya rastgele oturduklarını, herhangi bir düzen olmadığını ve sırasıyla çorba, balık, kızarmış hindi ve kırmızı et servis edildiğinden bahseden seyyah; adet olarak 30 ila 40 tür yemek hazırlandığını ve misafiri onore etmek için hepsinden tattırıldığını özellikle vurgulamıştır. James Ellsworth De Kay bu durumu şu deyimini kullanarak özetlemiştir; “*Nezakete öldürmek*”. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 325.; James Webster, De Kay'ın verdiği bilgileri destekleyen bir ifadeyle, maddi durumu iyi olan evlerde sofraya en az 20 çeşit yemeğin getirildiğini söylemiştir. bkz. Webster, *a.g.e.*, s. 117; William Wittman, katıldığı yemekte Türk aşçılığını mükemmel şekilde temsil eden 15 çeşit yemeğin varlığından bahetmiştir. bkz. Wittman, *a.g.e.*, s. 111.

William Turner, misafir oldukları evlerde yabancılara sunulan yemeklerin sayısının oldukça fazla olmasını Padişahın emriyle ilişkilendirmiştir. Gelibolu’da bir Rum Piskoposun evinde yemeğe katıldıklarından bahseden Turner, aynı anda Türk adetlerine uygun olarak 22 tanesi tatlı olmak üzere 40-50 kadar farklı yiyecek servis edildiği bilgisini vermiştir.

Bazılarını tatmaktan başka hiçbir şey yapamadıkları bu durumda, yapılan israfın kendilerini fazlasıyla şaşırttığını dile getiren William Turner, söylendiğine göre yenilsin ya da yenilmesin padişahın fermanı gereği bu ikramların yapılmasının zorunlu olduğunu söylemiş; yemeklerden arda kalanların muhtaçlara dağıtıldığını ifade etmiştir.

Fermanda yazdığı gibi gerçekten de bu uygulamanın uzun süreden beri kabul gördüğünü vurgulayan Turner, her beyin bir liste halinde hazırlanması gereken yemekleri sıraladıklarını söyleyerek, yol boyunca sürekli aynı yemekleri yemelerinin nedenini de bu şekilde açıklamıştır. William Turner, bu uygulamanın “*Tayın*” olarak adlandırıldığını ve genellikle yolda olan elçiler ve bir emir vasıtasıyla bir Türk’ü ziyaret edecek olan diğer saygın yabancılar için geçerli olduğunu sözlerine eklemiştir.²¹¹⁶

Türkler servis edecekleri yemekleri de kendi elleriyle hazırlayıp sofrada bekleyen misafirlerinin önüne koymuşlardır. Tamamen iyi niyet göstergesi olan bu durum bazı seyyahların dikkatini çekmekle beraber zaman zaman olumsuz değerlendirmelerde bulunmalarına da neden olmuştur.

William Mitchel Ramsay, Türklere karşı kesinlikle saygısızlık hissi verilmemesi gerektiğini özellikle vurgulamıştır. İnsanların bazı şeyleri tamamen iyi niyetleri dâhilinde yaptıklarını; yapılanın kabul edilemeyecek bir şey dahi olsa mutlaka dikkatli davranılması gerektiğini belirtmiştir. Ramsay, “*Örneğin kaynamış yumurtanızı sizin yerinize kirli parmaklarıyla soymaya çalışmaları ve bunda ısrarcı olmaları tamamıyla iyi niyetlerindedir. İkrâmı kabul edebilir ve yumurtayı bir kenara*

---

²¹¹⁶Turner, *a.g.e.*, s. 47.

*koyabilirsiniz. Fakat saygısızlık olarak algılanabilecek davranışlara karşı daha dikkatli olmanızda fayda vardır,”*²¹¹⁷ ifadesiyle uyarıda bulunmuştur.

Charles Swan, Ramsay’ın ifadelerini doğrular nitelikte bir deneyim yaşamıştır. Sofralarında kendilerine öncülük eden Vehib isimli kişinin tepsiyle masanın ortasına bırakılan balığa ellerini daldırıp en yakınından başlayarak yanındakilere servis ettiğini belirten seyyah, böyle bir ikramı geri çevirmeden yemek gerektiğini ve yüzünü buruşturmanın orada gülünç duruma düşürücü bir hareket olacağından bahsetmiştir. Yemek bittikten sonra hep birlikte divanlara geçildiği söyleyen Charles Swan, tütün çubukları ile kahvelerin hemen ikram edildiğini belirtmiştir.²¹¹⁸

Üst tabaka olarak adlandırılacak genellikle Paşa gibi devlet görevlilerinin evlerinde, misafirlere ikramda bulunurken takip edilen bir düzen ile misafirlerin uymak durumunda olduğu bir takım görgü kuralları bulunmaktadır.

Andree Hope, konuk oldukları bir paşanın evinde divana oturduktan kısa bir süre sonra genç bir kölenin elindeki tepsiyle kendilerine üzüm hoşafı ve altın kaplama kaşık ikram ettiğini, bir başka kölenin ise buzlu su servis ettiğini belirtmiştir. Görgü kuralları gereği bir kaşık dolusu hoşaf içildiğini ve ardından kaşığın kâsenin sol tarafına bırakıldığını ifade eden Hope, biraz buzlu su içildikten sonra da parmak uçlarının bu amaçla kişilerin yanına bırakılan peçetelerle silindiğinden bahsederek bu seremoniye Türk kadınları arasında “*Grande Dame- Büyük Hanım*” dendiğini dile getirmiştir.²¹¹⁹

William Wittman, padişahın doktorunun evine akşam yemeği için davet edildiklerinden bahsetmiştir. Burada alışık olmadıkları Türk stiline ayak uydurmaya mecbur kaldıklarını dile getiren Wittman, yemek için çatal ve tabağın sunulmadığını ifade ederek; yere bir örtü serilmesinin ardından konulan küçük bir masa üstünde kalaylı bakırdan yapılma ve misafirlerin etrafına oturduğu yuvarlak bir tepsinin bulunduğunu belirtmiştir. Her misafirin önüne krep şeklinde ekmek ve iki kaşık

²¹¹⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 28.

²¹¹⁸Swan, *a.g.e.*, Vol..I, s. 167-170.

²¹¹⁹Hope, *a.g.e.*, s. 60.

konulduğunu ifade eden Wittman, yemeklerin tek tek servis edildiğini, birinin ardından diğerinin getirildiğini söylemiş; eğer çorba ya da sulu yemek varsa kaşıkların kullanıldığı; tam aksine katı yiyecekler varsa da misafirlerin ellerini kullanmak durumunda kaldıklarını dile getirmiştir.

Wittman, “*Bu durum bir İngiliz’e her ne kadar tiksindirici geldiyse de iyi bir iştah ve yemeklerin güzelliği bizi bu duruma razı olmaya sevk etti. Etler genellikle yiyecek kişinin rahat etmesi düşünüldüğünden küçük parçalar halinde sunulurdu ancak bu yemekte ördekler bütün olarak önümüze kondu. Yemeği veren kişi parmaklarıyla eti parçaladı ve misafirlere bölüştürdü. Yemekten sonra nargile ve kahve ikram edildi ve ardından misafirliğimiz sonlandı,*”²¹²⁰ demiştir.

Charles Wilkinson’un eserinde yer verdiği mektuplardan bir bölümünü yazan ve Anadolu’yu gezen grubun içinde yer alan William, İzmir’de katıldığı akşam yemeklerindeki tespitlerini aktarmıştır. Başlangıç tabağının ardından masadaki kişilerin bir diğer odaya geçtiğini ve burada kendilerini bekleyen leziz ana yemeğe oturduğunu söyleyen William, masadaki tabakların üzerlerinde misafirlerinin isimlerinin yazdığını ve buna göre masaya oturulduğunu belirtmiştir.²¹²¹ Bu tarz düzenlemelerle çoğunlukla yabancı elçiliklerde verilen genel davetlerde karşılaşmıştır. John Griffiths de İzmir’deki İngiltere Büyükelçiliğinde verilen bir akşam yemeğine katıldığını ve burada oluşan kültürün kendisini etkilediğini söylemiştir.²¹²²

Türklerdeki mutfak kültüründe bazı hizmetlere anlamlar yüklendiği görülmüştür. Clara Eskin Clement, bir misafir geldiğinde de kendisine önce tatlı ikram edildiğini ardından da kahve ile tütün sunulduğunu belirtmiş; misafirin kalkmaya niyet ettiği ya da ev sahibinin ziyareti sonlandırmak istediği zaman şerbet ikram edildiğini

²¹²⁰Wittman, *a.g.e.*, s. 46.

²¹²¹Wilkinson, *a.g.e.*, s. 367.

²¹²²Griffiths, *a.g.e.*, s.29,30.

söylemiştir. Bayan Clement, bunun bir işaret olarak algılandığını ve şerbet içildiğinde ziyaretin biteceği anlamı çıktığını vurgulamıştır.²¹²³

Yemeklerin pişirilmesi işi tamamıyla kadınların sorumluluğunda olmuştur. Erkeklerin ev ortamında mutfağa girmeleri görülmemekle birlikte; erkek ahçıların sadece lokantalarda çalıştıkları Henry John Van Lennep tarafından ifade edilmiştir.²¹²⁴

Türk lokantaları her daim seyyahların takdirini kazanmıştır. Adolphus Slade, İstanbul'da kalan birinin, diş ağrısı çekme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu belirtmiş; bunu lokantaların oldukça cezbedici yerler olmasına bağlamıştır. Kebap ile kızarmış koyun kellelerinin kokusunun gün boyunca etrafı sardığı bilgisini veren seyyah, içeri girildiğinde temiz bir kilimin üzerine oturulduğunu; yemeğin önünden tütün çubuklarının getirildiğini ve 5 dakika içerisinde ızgarada bekletilen kebabın en yakındaki Rum mahzeninden sipariş edilen şarap ile birlikte servis edildiğini ifade etmiştir. Adolphus Slade, yemeklerin Türklerin gelenek halini almış kahve ve tütün alışkanlığıyla sonlandığını da sözlerine eklemiştir.²¹²⁵

Clara Eskin Clement, yemeklerin fazla baharatlı olmadığını belirtmiş; tatlıların da yemeklerin arasında ikram edildiğini söylemiştir. Clara Eskin Clement, yemekten sonra tütün ile birlikte içilen kahvenin dışında içilmesine müsaade edilen tek içeceğin su olduğunu da vurgulamıştır.²¹²⁶

8.1. Yemekler

İstanbul'un fethi ile başlayan ve 19. yüzyıl sonlarına kadar gelişen Türk mutfak kültürü geleneğinde, kuzu ve koyun etiyle hazırlanan kebab, yahni, külbastı, kızartma ve köfteler, çok sayıda pirinç pilavı çeşitleri, tahıl ve baklagillere dayanan et suyu ile pişirilmiş çorbalar vardır. Bunun yanında yaş ve kuru meyveler ile hazırlanmış hoşaf, şerbet, şurup, reçel, börek çeşitleri, etli dolmalar, sebzeler ile hazırlanan bazı tencere yemekleri, tavuk ve balık ile hazırlanan kebab, yahni ve külbastılar, helva çeşitleri,

²¹²³Clement, *a.g.e.*, s. 254, 255.

²¹²⁴Lennep, *a.g.e.*, s. 228,229.

²¹²⁵Slade, *Records...*, s. 131.

²¹²⁶Clement, *a.g.e.*, s. 254, 255.

sütlü tatlılar, baklava, güllaç ve kadayıf gibi yemekler Türk mutfağında yer almaktadır.²¹²⁷

Seyyahların verdiği bilgilere dayanarak Türklerin sofralarının olmazsa olmazı et ve pilavdır demek doğru bir yaklaşım olur. Griffiths, köfte ve şişe dizilmiş et olarak bilinen kebab, soğan ve pilavın mutlaka her sofrada olduğunu vurgulamıştır.²¹²⁸

James Silk Buckingham, Urfa’da misafir oldukları bir evde yemeklerin büyük gümüş bir tepsi ile getirildiğini söylemiş; ana yemeğin pilav olduğunu, onun yanında ise haşlama et, meyve ve diğer yemeklerin getirildiği bilgisini vermiştir.²¹²⁹

Sofralarda sunulan yemekler, yemeği düzenleyen kişinin kim olduğuna bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Bu farklılık aslında seyyahların Türk Mutfağı için bir genelleme yapmasını zorlaştırmıştır.

Andree Hope, İstanbul’da ağırlandıkları bir paşanın evinde, odanın ortasına yerleştirilen alçak bir masanın üzerine büyük bir tepsinin konduğunu ve tepside kavun, üzüm, sebze, birkaç dilim peynir ve şekerlemelerin bulunduğunu söylemiştir. Ekmeklerin, dilimlenmiş bir şekilde tepsinin etrafına dizildiğini belirten Hope, herkesin oturmasıyla, pilav ve kızarmış et ikramının başladığını dile getirmiş; tatlı olarak sunulan baklavanın ise tek kelimeyle harika olduğunu sözlerine eklemiştir. Andree Hope, burada deneyimledikleri yemek kültürünün kendilerinin araştırdığı sıradan Türk yemekleri kültürü ile farklılık gösterdiğini de özellikle vurgulamıştır.²¹³⁰

Rumeli Hisarı’nda oturan Adalet Bakanı Ahmet Vefik Efendi’nin evine akşam yemeği için giden Nassau, nargile, kahve ve çok sert olduğunu düşündüğü anason ve su ikramı ile başlayan sürecin, yuvarlak bir masanın üzerine yerleştirilmiş gümüş bir tepsinin etrafına oturmalarıyla devam ettiğini söylemiş; ilk olarak çorbanın servis edildiğini ardından da kızarmış koyun etinin getirildiğini belirtmiştir. Nassau,

²¹²⁷Sürücüoğlu ve Özçelik, “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, *38.Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15.09.2007, C.3, Ankara, 2008, s. 1305.

²¹²⁸Griffiths, *a.g.e.*, s. 112,113.

²¹²⁹Buckingham, *a.g.e.*, s. 97,98.

²¹³⁰Hope, *a.g.e.*, s. 68.

sofradaki diğer yemekleri de şu şekilde sıralamıştır; “*Sebzeli et, pilav, enginar ve mantar.*”²¹³¹

Charles Swan, İzmir’de misafir edildiği ve ağanın üstlendiği bir yemek organizasyonunda, masalara, ortasında çorba kâsesi olan büyük gümüş tepsilerin konduğunu söylemiş; her kişi için kaşık ve bir parça ekmeğin bırakıldığını, tepsinin kenarında küçük kâseler içinde muhallebiye benzer bir yiyecek ile tuzluğun yer aldığını belirtmiştir.

Masada oturanlardan birinin kaşığıyla çorba kâsesinden alıp yemeği başlattığını ve kendilerinden de onu tekrar etmelerini istediğini söyleyen Charles Swan, kendisinin bu durumdan hiç hoşlanmadığını ve çok iğrenmesine rağmen en sonunda yemek zorunda kaldığını belirtmiştir. Yemek esnasında boyunlarına altın işlemeli fular bağlayıp dizlerinin üzerine de mendil sermişlerdir. Çok leziz olan çorbanın ardından yemeklerin birbiri ardına hızlı bir şekilde getirildiğini söyleyen Charles Swan, kuzu tandır servis edildiğini ve herkesin yemeğin türüne de uyması sebebiyle elleriyle yemeye başladığını belirtmiştir.

Seyyah, tercüman ile yaptığı hesaplama sonunda masalarına yemeğin başından itibaren 49 tabak ile ikram yapıldığını tespit etmiştir. Seyyah, yazdıklarını okurken merak edebilecek olanlar için de menüyü tek tek yazmıştır.²¹³²

Tablo 4. Yemek Listesi

1. İçinde birkaç parça et olan beyaz bir çorba. (İşkembe Çorbası)
2. Fıstık eşliğinde kuzu tandır.
3. İçinde gümüş ve japon balığı yüzen cam kâse üzerinde jöle.
4. Kızarmış ve dilimlenmiş hindi eti ile kabuğundan ayrılmış kestane.
5. Üzerine tarçın serpilmiş bir tür beyaz muhallebi.
6. Zeytinyağlı haşlanmış sebze.
7. Muhallebi.
8. Ekşi soslu kızarmış balık.
9. Şekerli ekmeğin tatlısı.

²¹³¹Nassau, *a.g.e.*, s. 15.

²¹³²Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 163-167.

10.Kızarmış Balık.
11.Şerbet ve elma.
12.Pişmiş kaz yumurtası.
13. Farklı bitkilerle servis edilen kıymalı börek.
14.Tatlı hamur işi.
15.Pirinçli lahana Sarması.
16. Bademli muhallebi.
17.Haşlanmış tavuk.
18.Elmas şeklinde şekerli tatlı.
19.Sarmısak soslu haşlanmış sebze.
20.Hamur işi.
21. Kızarmış yaban domuzu.
22.Hamur işi.
23.Pirinç ve bir takım otlardan yapılmış soslar.
24.Pasta, çörek vb.
25. Yaban domuzu eti veya sığır eti (tam ayırt edemediğini söylemiştir.)
26.Kavun
27. Kızarmış But.
28. Tatlı börekler.
29.Kestaneli kızartmalar.
30.Pilav
31.Ballı gül şerbeti.

Bey, paşa, ağa, elçi vb. yönetici kısmının yanı sıra zengin tüccarlar düzenledikleri yemeklerde bu şekilde bir menü ile misafirlerinin karşısına çıkarken²¹³³, sıradan bir ailenin sofrasındaki seçenekler ise sınırlı kalmıştır. Charles Mac Farlane, pilav, tavuk eti, zeytin ve ekmekten oluşan yemeğin kendisine sunulduğunu belirtirken²¹³⁴; John Ross Browne, kuru ekmek, üzüm ve çorbanın olağan yemekleri olduğu bilgisini vermiştir.²¹³⁵

²¹³³Georgina Adelaide Muller, Yıldız Köşkünde 4 Haziran 1893 günü eşiyile katıldığı bir yemekte kendilerine sunulan menüyü paylaşmıştır.Çorba – Börek – Kalkan Balığı – Kuzu Eti – Tavuk – Bildircin – Pilav – Ananas. bkz. Muller, *a.g.e.*, s.90; Charles Thomas Newton, Datça'da Mehmet Ali Ağa tarafından kendilerine yemek verildiğini ve oldukça zengin olan sofraya öncelikle kuzu çevirme getirildiğini, sonrasında da yumurta, bal ve incir ile sofranın doldurulduğunu belirtmiştir. bkz. Newton, *a.g.e.*, Vol. 2, s.165.

²¹³⁴Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 113, 114.

²¹³⁵Browne, *a.g.e.*, s. 123,124.

Christopher Oscanyan, akşam yemeğinde yiyeceklerin belirli bir sıra ile sunulduğuna vurgu yaparak; önce çorba, ardından kebab, etli sebze ya da sebze; hamur işi, balık, muhallebi, makarna gibi yiyeceklerin tüketildiğini dile getirmiştir.²¹³⁶

Han, lokanta ve bazı kahvehanelerde ana yemek olarak kebab ikramı yapılmıştır. Etin yanında ise yine geleneksel Türk yemeği olarak ifade edilen pilava yer verilmiş, meze olarak da domates ve soğan tercih edilmiştir.

Andree Hope, “İstanbul’u gezerken çok acıktığımızdan temiz görünümlü bir Türk lokantasına girdik. Burada bembeyaz giyinmiş birkaç aşçı küçük küçük etler kesip kızartıyorlardı. Birer tabak Türk kebabı sipariş ettik. Kebab, yanında ikram edilen kızarmış ekmekle çok güzel olabilirdi ancak üzerine döktükleri yağlı ve sarımsaklı sos onu dayanılamayacak bir hale getirdi. Arkasından verilen pilav ve domates ise bizim için öğle yemeği oldu.”²¹³⁷ demiştir.

Ereğli’ye geçen Griffiths, Türklerin ikamet ettiği köyün fakir olmasına rağmen oldukça hoş bir görünüme sahip olduğu bilgisini vermiş; burada bulunan oldukça geniş odalara sahip iyi durumdaki bir handa yemeğin ateşte pişirilmiş ve kebab olarak adlandırılan et olduğunu belirtmiştir. Griffiths, kebabın toprağa açılmış bir çukur içerisine konan odunların yakılması ve şişlerin üzerine konulmasıyla pişirildiğini ve soğanla ikram edildiğini de belirtmiştir.²¹³⁸

Lokantalarda da ikram edilen kebab, seyyahların mutlaka tattıkları bir lezzet olarak seyahatnamelere yansımıştır. Charles Pertusier, İstanbul sokaklarında dolaşırken girdiği bir lokantada birkaç çeşit yemek olduğunu tespit etmiştir. Pertusier, özellikle kuzu etinden yapıldığını ifade ettiği kebab yanında kızartma ve içecek olarak da hoşaf ikram edildiğini söylemiştir.²¹³⁹ William Knight, İstanbul’da lokum, hoşaf, şerbet, kebab, pilav, muhallebi, paça çorbası, yoğurt yemeden ayrılmanın mümkün

²¹³⁶Oscanyan, *a.g.e.*, s. 195.

²¹³⁷Hope, *a.g.e.*, s. 68.

²¹³⁸Griffiths, *a.g.e.*, s. 297,298.

²¹³⁹Pertusier, *a.g.e.*, s. 23.

olmadığını belirtmiş, kebabçılarda kebab dışında hiçbir şeyin satılmadığını, kadayıf, helva gibi tatlıların ise oldukça rağbet gördüğünü ifade etmiştir.²¹⁴⁰

Albert Smith, İstanbul'da güzel kokuların yayıldığı bir lokantada yemek yemeye karar verdiklerinden bahsetmiştir. Aşçının kebab pişirdiğini söyleyen seyyah, kebabın Doğu kültüründeki en leziz yiyecek olduğunu özellikle belirtmiştir. Lokantanın açık bir yapıya sahip olduğu bilgisini veren Albert Smith, camın önünde etlerin pişirildiği bir mangalın bulunduğunu, işyeri sahibinin lokantanın girişine kaliteli kuzu etlerini asmak suretiyle etlerin güzel olduğunu göstermeye çalıştığını dile getirmiştir. Aşçının, etleri küçük küçük kesip terbiyeledikten sonra şişlere dizdiğini ve pişirdikten sonra biber ve soğanla servis ettiğini söyleyen Smith, kebab yerken çatal ve bıçak kullanılmadığını, etlerin şişten ısırılarak yendiğini ifade etmiştir.²¹⁴¹

Seyyahlar, bazen yemeklerin yanında servis edilen, bazen kahvaltıda tüketilen ve bazen de aperatifler olarak adlandırılan bir takım yiyeceklerden de bahsetmişlerdir. Bunlar arasında en çok dikkat çeken yoğurt ve kaymak olmuştur.

Charles Fellows, İstanbul'da inek sütünden yapılan değişik bir krema ile tanıştığını fazla beğenmemesine karşın kaymak ismindeki bu yiyeceğin çok bilinen bir ürün olduğunu ve kendisine bir miktar hediye edildiğini söylemiştir. Halkın tereyağı yerine alternatif olarak kaymağı tükettiğini söyleyen Charles Fellows, tereyağının Rusya'dan temin edildiğini ve ne İzmir'de ne de İstanbul'da taze ve kaliteli yağ bulamadığını buna rağmen pasta, kek gibi hamur işlerinde sıkça kullanıldığını belirtmiştir. Fellows, bununla birlikte tulum içerisine bastırılmış ve bu şekilde satılan peynirler de çokça tüketildiğini ifade etmiştir.²¹⁴²

William Wittman, yerli halkın çok sevdiği yoğurt adında çok güzel bir yiyeceğin varlığından bahsetmektedir. Yoğurdun ziyaret ettiği Büyükdere'de yapıldığını söyleyen seyyah, tatlı ile birlikte sunulan yoğurdun şeker konularak

²¹⁴⁰William Knight, *Oriental Outlines or A Rambler's Recollections of a Tour in Turkey, Greece & Tuscany in 1838*, London, 1839, s.182.

²¹⁴¹Smith, *A Month...*, s. 122.

²¹⁴²Fellows, *A Journal...*, s. 94-96.

yendiğini ve çok lezzetli olduğunu, çilek eklendiğinde ise krema yerine harika bir alternatif halini aldığını ifade etmiştir.²¹⁴³

John Griffiths, Türklerin ve Arapların yediği ve yoğurt ile pirincin karıştırılmasından oluşan bir yemekten söz etmiş; bu yemeğin özellikle yolculuk yapan kişilerce tüketildiğinin altını çizmiştir. Griffiths, kaymak ile pekmezin de çokça tüketildiği konusunda bilgi vermiştir.²¹⁴⁴

William Wittman, Beşiktaş civarında sabah yürüyüşünü yaparken nasıl yapıldığını görmek için kaymak yapılan bir eve girdiğini söylemiştir. Bakırdan yapılmış geniş yayvan kapların, inekten yenice sağılmış taze süt ile doldurulup hafif yanan ateşin üzerine konulduğunu dile getiren Wittman, sütün, 24 saat süreyle içten içe kaynaması için ateşin üzerinde tutulduğunu ve ateş söndükten sonra da soğumaya bırakıldığını belirtmiştir. Ertesi gün, koyu bir kıvama sahip olan sütün yüzey kısmının alınarak küçük parçalara ayrıldığını ve kullanılmak üzere dürüldüğünü ifade eden Wittman, Türkler arasında yaygın şekilde üretilen ve değer verilen kaymağın tereyağı için de harika bir alternatif olduğunu özellikle vurgulamıştır. Seyyah, “*Bazıları tarafından bal veya bir miktar şeker ile birlikte yenirken bir kısım insan da tuzlayarak yeme yolunu tercih edebilmektedir. Bu anlattığım süreç, İngiltere’nin batı bölgelerinde üretilen süt kaymağının yapılış şekline benzemektedir.*”²¹⁴⁵ demiştir.

Tatlı olarak da farklı seçenekler bulunmaktadır. Kadayıf, baklava gibi şerbetli tatlıların yanında kek, lokum gibi şekerlemeler ile meyvelerin tercih edildiği durumlar da olmuştur. William Wittman, “*İstanbul’da bir doktorun evine gittik. Bu evde kahvaltı yaptık ve ardından ikramlar verildi. İlk olarak nargile ve kahve sunuldu. Sonrasında tadı gerçekten harika olan ve kaymak olarak adlandırılan süt, şekerli kek ve kavun eşliğinde getirildi.*”²¹⁴⁶ derken, Contess Hahn, genellikle İstanbul’daki seyyar satıcıların insanların kalabalık olarak gezindikleri ya da oturup vakit geçirdikleri alanlarda sattıkları şekerlemelerden bahsetmektedir. Genellikle kare şeklinde ve

²¹⁴³Wittman, *a.g.e.*, s. 26-27.

²¹⁴⁴Griffiths, *a.g.e.*, s. 112,113.

²¹⁴⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 98.

²¹⁴⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 43.

yuvarlak olarak hazırlanan bu şekerlemelerin, gül ve portakal suyu ile karıştırıldığını belirten seyyah, lezzetinin mükemmel olduğunu ve renkli olduklarını söylemiştir.²¹⁴⁷ Andree Hope, yemeklerin ardından tatlı olarak lokum tercih etmiş²¹⁴⁸; Albert Smith ise kavun yediklerini dile getirmiştir.²¹⁴⁹

Fred Burnaby, Yozgat'tan ayrıldıktan sonra geçtiği güzergâhın asma bahçeleri açısından oldukça bereketli olduğunu belirterek, Kavaklı ismindeki köyde üzümünün oldukça büyük olduğunu, insanların kış aylarından itibaren kilerlerde kurutmak suretiyle üzümleri yıl boyunca tükettiklerini dile getirmiştir. Üzümünden elde edilen şerbetin şeker yerine tatlandırıcı olarak da kullanıldığını dile getiren seyyah, şekerin pahalı olmasından dolayı bu yöntemin seçildiğini belirtmiştir.²¹⁵⁰

Gayrimüslim kesim, yaşadıkları ülkenin kültüründen uzak kalamamışlar ve Türklerin damak tadını benimsemişlerdir. Bu kesim için ayrı bir menünün olduğu yönünde bir bildirim yapılmazken, normalin dışında tükettikleri bir takım şeyler seyyahların notlarına yansımıştır.

Charles Fellows, İstanbul'da insanların salyangoza benzer kabuklu bir deniz ürünü yediklerinden bahsetmiştir. Yaptığı araştırmada bunun deniz ürünü olmadığını salyangoz olduğunu ancak balıkçılar tarafından satıldığını öğrenmiştir. Et olarak nitelenmeyen bu ürünlerin küçüklerinin çoğunlukla yendiğini belirten Charles Fellows, Katoliklerin perhizlerinde bunlardan çokça tükettiklerini ve bu dönemde sokaklarda oldukça fazla satıldığını söylemiştir.²¹⁵¹

Neale, "*Rum Kilisesinin sıklıkla yaptığı ve uzun süren perhiz zamanı süresince fakir sınıfın temel besin kaynağını tuzlanmış palamut ya da havyar adı verilen ton balığı / mersin balığı yumurtası oluşturmaktaydı. Bunun yanında ekşimiş yağın bol*

²¹⁴⁷Hahn, *a.g.e.*, s. 39.

²¹⁴⁸Hope, *a.g.e.*, s. 68.

²¹⁴⁹Smith, *A Month...*, s. 122.

²¹⁵⁰Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 168,169.

²¹⁵¹Fellows, *A Journal...*, s. 94-96.

miktarda bulunan kabak, salatalık, karpuz ve üzümlere eklenmesiyle de zayıf bırakan bu perhizin bir diğer menüsü oluşmaktaydı."²¹⁵² şeklinde tespitlerini aktarmıştır.

8.2. Kahve, Tütün ve Afyon Tüketimi

Kahve ve tütün Türkler için vazgeçilmez ve birbirinden ayrılmaz iki önemli tüketim maddesi olarak dikkat çekmektedir. Yemeklerden önce ve sonra, misafir geldiğinde, kahvehanelere oturduğunda, pazarlarda özellikle erkekler tarafından sürekli tüketilen kahve ve tütün, kadınlar arasında da oldukça yaygın bir alışkanlık olarak dikkat çekmektedir.²¹⁵³ Bu alışkanlık Türkler için o kadar önemlidir ki, tüketildiği ya da tercih edilmediği durumlara halk içerisinde anlamlar yüklenmesiyle bir hayat tarzı haline gelmiştir.

William Mitchel Ramsay, Anadolu'da kahveyi tütün olmadan tek başına tüketmenin delilik ve zayıflığın göstergesi olarak yorumlandığını belirterek; tütün, kahve ve rakıdan hiçbirini tüketmeyen kişinin ise güzel ahlaklı ve güçlü bir kişiliğe sahip olduğuna inanıldığını ifade etmiştir.²¹⁵⁴

Clara Eskin Clement, pazarlarda gördüğü Türk tüccarların fazla derecede tütün içtiğine dikkat çekmiş; bu nedenle her yerde tütün ve tütün çubuğu satan tezgahların bulunduğu bilgisini vermiştir.

Tütün içme konusunu ele alan Clement, Türk beyefendilerinin tütün çubuğu koleksiyonu yaptığını öğrenmiştir. Ancak koleksiyonu yapılan bu çubukların diğerlerinden farklı olarak değerli taşlarla kaplı olduğunu gören Clara Eskin Clement, sonradan bu tür koleksiyonların bir zenginlik sembolü olarak değerlendirildiğini öğrenmiştir.²¹⁵⁵

²¹⁵² Neale, *Travels...*, s. 249.

²¹⁵³ John Griffiths, İstanbul'da çok farklı türde tütün içildiğini söylemiş, aralarında en çok tercih edilenin özellikle de bayanlar arasında, Suriye kıyılarında yetişen "Ladikea" olduğunu ifade etmiştir. Bu tütünün sadece hafif olmasıyla değil, etrafa saldırdığı hoş kokusuyla da meşhur olduğunu söylemektedir. bkz. Griffiths, *a.g.e.*, s. 94; Charles Swan, katıldıkları bir toplantıda kahve ikramı ile birlikte oldukça uzun ve kiraz ağacından yapılmış tütün çubuklarının getirildiğini söylemiştir. Amberli ve emayeli ağızlığı olan çubuklarla tütün içildikten sonra, çubukların sarı metalden yapılmış ve yerden bir miktar yükseğe yerleştirilen tabaklarda dinlendirildiğini belirtmiştir. bkz. Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 144

²¹⁵⁴ Ramsay, *a.g.e.*, s. 27.

²¹⁵⁵ Clement, *a.g.e.*, s. 236-240.

Adolphus Slade, Edirne’de Veziriazam Reşit Paşa’nın sarayında ağırlandıkları bilgisini vermiş; kendilerine kahve ve tütün ikram edildiğinde çok şaşırıldıklarını dile getirmiştir. Slade, şaşkınlığını veziriazam rütbesindeki birinin misafirine kahve ile tütün ikram etmesinin, gelen kişileri kendisiyle denk görmesi anlamına gelmesi nedenine bağlamıştır. Bunun yanında çocukların babalarının yanında, kardeşlerin de ağabeylerinin yanında tütün içmeleri saygısızlık olarak algılanmıştır. Bu, Türklerin sosyal hayatları dâhilinde, akşam yemeklerinde kendisine yer bulmuş en gösterişli uygulamadır.²¹⁵⁶

Bir başka önemli husus ise evlere ve odalara gelen misafirlere kahvelerini bitirmeden kesinlikle soru yöneltilmemesidir.²¹⁵⁷ Ramsay, eğer misafirler arasında bir bayan varsa, dünya hakkında az çok bilgi sahibi olan bir Türkün, kahve taşıyan kişiyi önce ona ikram etmesi konusunda yönlendirdiğini söylerken,²¹⁵⁸ Andree Hope, kahve ile birlikte nargilenin ikram edildiği bilgisini vermiş; nargilenin haremlerde artık çok fazla kullanılmadığını, sadece misafirler geldiğinde yapılan seremonilerde tercih edildiğini söyleyerek; yerini, içilmesi daha kolay olan tütün çubuklarının aldığı ifade etmiştir.²¹⁵⁹

Kahve ve tütün tüketimi, Türkler arasında o kadar yaygındır ki, Henry John Van Lennep, Türk evlerinde cezve ve ibriklerin sürekli olarak kömür ve küllerin üzerinde tutulduğundan bahsederek böylelikle sıcak suyun daima hazır olmasının sağlandığını söylemiş, kahvenin çokça tüketildiği Anadolu’da bunun oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır.²¹⁶⁰

Contess Hahn, Türklerin kahve içerken kullandıkları eşyalara dikkat çekmektedir. İkramda buldukları ve kendisinin masa olarak adlandırdığı eşyanın oldukça küçük ve alçak olduğunu ifade eden Bayan Hahn, bir ayak yüksekliğinde ve

²¹⁵⁶Slade, *Records...*, s. 84.

²¹⁵⁷Ramsay kahve ikramı konusunda şu ayrıntıyı paylaşmaktadır; “*Doğu Kültüründe misafire kahve ikram edilmeden ona soru sorulmazmış.*” bkz. William Mitchell Ramsay, *Impressions of Turkey During Twelve Years’ Wanderings*, London, 1897, s. 9.

²¹⁵⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 7-10.

²¹⁵⁹Hope, *a.g.e.*, s. 62.

²¹⁶⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 228,229.

tabak genişliğindeki masaya sadece bir kahve fincanı ile tütün çubuğunun sığıdığını belirtmiştir. Bu ifade, evlerde özellikle kahve ikramı için tasarlanan bir tepsinin varlığını ortaya koymaktadır.²¹⁶¹

Türkler kahvelerini sütsüz ve şekersiz içmeyi tercih etmişler, sunum esnasında da küçük fincanlar kullanmışlardır.²¹⁶² Charles Swan, İzmir’de İngiliz Komutanlar ile Paşa’nın yapacağı bir konuşmada yer aldığından bahsetmiştir. Konuşmayı tercümanın açtığını söyleyen seyyah, açılışın hemen ardından kahve fincanlarının tıkırdama seslerinin duyulduğunu; Türk ve Avrupalıların meşhur içeceği kahvenin gümüş ya da sarı metalden yapılmış fincanlar eşliğinde herkese ikram edildiğini dile getirmiştir. Seyyah, kahve biter bitmez yenisinin getirildiğini ayrıca limonataya benzer olan ve şerbet olarak adlandırılan içeceğin de ikinci kahve servisi ile birlikte getirildiğini söylemiştir.²¹⁶³

Türkiye topraklarında afyon tüketimi çok eskiye dayanmakla birlikte, 19.yüzyılda Anadolu’ya gelen seyyahların notlarında tütün ile kıyaslandığında daha az miktarlarda tüketilen afyonun, tıpkı tütünlerin olduğu gibi belirli mevkilerde bulunan dükkanlarda satıldığı ve çoğunlukla kahvehanelerde tüketildiği belirtilmiştir.

Hükümetin belirli ölçüde satışına ve kullanımına müsaade ettiği afyon, daha çok macun kıvamında talep görmüş ve çiğnenmek suretiyle tüketilmiştir. Özellikle 1830’lu yıllardan sonra afyon tüketen kişilere rastlamanın zor olduğu da yine seyyahların notlarında görülmektedir. 1831 yılında James Ellsworth De Kay, 1850’li yıllarda ise İstanbul’a gelen Walter Colton, çok merak etmelerine karşın, bir afyon tiryakisine rastlayamadıklarını ifade etmişlerdir. Julia Pardoe, bir dönem İstanbul’da çokça görülen tiryaki kahvehanelerine artık rastlanmadığını söyleyerek Süleymaniye Camii yakınlarında kalan bir tanesine de ilgi duyulmadığını belirtmiştir.²¹⁶⁴

²¹⁶¹Hahn, *a.g.e.*, s. 44.

²¹⁶²Trenery, *a.g.e.*, Vol. I, s.132 – 134.

²¹⁶³Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 144.

²¹⁶⁴Demirel, *a.g.t.*, s. 203,204.

Her ne kadar kullanım oranının düşük olduğu belirtilmişse de seyyahların bu kişilere rastladığı istisnalar olmuştur. Contess Hahn, Türklerin çoğunun tütün içerken çubuk kullandığını, bir kısmının ise nargileyi tercih ettiklerini söylemiş; kahvelerde oturan ve hiçbir işle meşgul olmayan başka bir kesimin de afyon çiğnedikleri bilgisini vermiş;²¹⁶⁵ Charles Mac Farlane ise Gelibolu’da afyon içen yaşlı bir pazarcıya rastladığını söyleyerek, adamdan tütün satın almak istediklerini ancak adamın kendinden geçtiği için yardımcı olmadığını belirtmiştir.²¹⁶⁶

8.3. İçecekler

Seyahatnamelerde adı geçen ve kendisi de uzun yıllar Türkiye’de kalmasına rağmen ilk kez karşılaştığını söyleyen Henry J. Van Lennep, sahlepin Tokat’ın çevresindeki dağlık yayla arazilerinde yetiştiğini dile getirmiş; bu içeceğin ülkenin hemen her şehrinde, özellikle kış mevsimlerinde, sabahın erken saatlerinde tüketildiği bilgisini vermiştir. Sahlep bitkisinin toplanması için bunu meslek edinen sahlep arayıcıların varlığından bahseden Lennep, bu kişilerin belirli mevsimlerde bunları dağlardan topladıktan sonra, kurutup toz haline getirdiklerini ve boğaz ağrısı için iyi geldiği bilinen bitkiyi sattıklarını söylemiştir.²¹⁶⁷

Sahlep gibi istisnaların dışında Türklerin içecek olarak tükettikleri başlıca madde şerbet olmuştur. Dini inançları gereği kesinlikle alkol tüketmeyen Türkler, yemeklerin yanında sadece su ve meyve sularını içmişlerdir. Charles Swan, İzmir’de bir ağanın davetine katıldığı esnada oradaki oturma ve yemek düzenine dikkat ederek ortamı tasvir etmiştir. Yüze yakın davetlinin katıldığı ağırlamada önce divanın yanına iki tane masa getirildiğini ve oturabilenlerin oraya yerleştikten sonra geride kalanlar için sandalyelerin sıralandığını söylemiş; misafirlere küçük bardaklarla çok seri bir şekilde soğuk meyve suyu ikram edildiğini belirtmiştir.²¹⁶⁸

William Wittman, ziyaret ettiği bir pazarda bir dükkâna girdiğini ve burada kendisine buzlu şerbet ikram edildiğini dile getirmiştir. Bu içeceğin, asitli veya asitsiz

²¹⁶⁵Hahn, *a.g.e.*, s. 44.

²¹⁶⁶Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 244,255.

²¹⁶⁷Lennep, *a.g.e.*, Vol. II, s. 19.

²¹⁶⁸Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 163-167.

çok çeşitli türde yapılabildiğini dile getiren seyyah, canlandırıcı, serinletici bir etkisi olduğunun altını çizmiş, çok ucuz olması nedeniyle de çokça tüketildiğini belirtmiştir.²¹⁶⁹ James Silk Buckingham ise içecek olarak buzlu süt, buzlu şerbet, tarçın suyu ve buzlu mandalina suyu seçeneklerinin de olduğu bilgisini vermiştir.²¹⁷⁰

Charles Wilkinson, İstanbul'daki lokanta, manav ve pastanelerin kusursuzca düzenlendiğini ve malzemelerin halka tertemiz bir biçimde satıldığını aktarmış; yılın büyük bölümünde buzlu şerbet satan satıcıların caddelerde dolaştığını söyleyen seyyah, bu içeceğin oldukça ucuza satıldığından da bahsetmiştir.²¹⁷¹

Gayrimüslim kesim içinse tüm bu içeceklerin yanında şarap ve rakı gibi alkollü içeceklerin olduğu da notlara yansımıştır. William Wittman, malt likör tedarik edilemediği için temel içeceğin şarap ve su olduğunu dile getirmiştir.²¹⁷² Nassau da katıldıkları bir yemekte ev sahibinin kendilerine çok özel bir Bordeaux şarabı servis ettiğini ifade etmiştir.²¹⁷³

---

²¹⁶⁹Wittman, *a.g.e.*, s. 33.

²¹⁷⁰Buckingham, *a.g.e.*, s. 97,98.

²¹⁷¹Wilkinson, *a.g.e.*, s. 31.

²¹⁷²Wittman, *a.g.e.*, s. 26-27.

²¹⁷³Nassau, *a.g.e.*, s. 15.

V. BÖLÜM: EKONOMİK HAYAT

William Mitchel Ramsay, 19.yüzyılda Türkiye topraklarında özellikle kırsal kesimde köylü halkın ekonomik anlamda büyük sıkıntılar içinde olduğu bilgisini vermiştir. Köylerde, bir kuruş kazanacak kadar bile endüstrinin olmadığını dile getiren Ramsay, karşılığında ödeyebilecekleri paraları olmadığı için hiç kimsenin bir şeyler yaptırmak istemediğini söylemiştir.

Madeni paraya, en küçük birimi dahi olsa, köylerde rastlamanın mümkün olmadığından bahseden William Mitchel Ramsay, ilk başlarda köylülerin para üstü vermeden kendisinden zorla bir dolar alacakları kanaatine kapıldığını ancak, durumun böyle olmadığını belirtmiş; kendisiyle birlikte en yakın kasabaya kadar yürüyüp kendi dezavantajına olmasına rağmen bir dükkân bulup parayı bozduracak insanlarla karşılaştığını dile getirmiştir.

Ramsay, köylerde tanıklık ettiği bu zor durumu şu ifadelerle aktarmıştır;

“Dükkân yok, para sirkülasyonu yok, ticaret amaçlı meyve yok, lüks malzeme değişimi yok, hayatınızı idame edecek basitlikte bile bir çeşitlilik söz konusu değildir. Hırsızlık köylerde yok denecek kadar az, bunun sebebi çalınacak bir şeylerin olmamasıdır. Sadece birkaç adam vardır köyde, biraz parası olduğu ve elinde satılabilecek bir şeyler bulunduğu bilinen. Bununla birlikte, eğer bir dükkân sahibi bir hırsızlıktan kurtulursa zaptiyelerin bitmek bilmeyen talepleriyle uğraşmak zorunda kalır. Köylerde hiç kimse para kazanmak istemez, çünkü kazanacak hiçbir şey yoktur. Diyelim ki bir şeyler kazanacak durumda olsun, o zaman da zaptiyeler bundan haberdar olurlar ve ağır vergiler için baskı yaparlar.”²¹⁷⁴

Charles Mac Farlane, 1847 yılında Anadolu insanının fakirliğine dikkat çekmiştir. Kütahya çevresinde evlerin neredeyse harabeye dönüştüğünü söyleyen seyyah, Domaniç Köyü’nde yanındakilerin nargile bulamadıklarını, Kükürt Köyü’nde ise çubuk dahi göremediklerini belirtmiştir. Hacı Köy’de etraflarına toplanan halkın

²¹⁷⁴Ramsay, *a.g.e.*, s. 42-43.

üzerindeki kıyafetlerin paçavradan ibaret olduğunu da sözlerine ekleyen Charles Mac Farlane, kadınların erkeklere göre çok daha kötü durumda olduklarını belirtmiştir.²¹⁷⁵

Charles Mac Farlane, köy camisinin kötü durumda olduğunu söylemiş; minarenin zaten yıkıldığını, köydeki evlerin hepsinin fakirlikten nasibini almış, virane şeklinde olduğunu, köyde zengin birinin bulunmadığını ve köylülerin kendilerine verebilecek döşeği olmadığından geceyi tahta üzerinde uyuyarak geçirdiklerini belirtmiştir.²¹⁷⁶

İslamköy gibi büyük bir köyde bile ticaretin çok az olduğunu gündeme getiren William Mitchel Ramsay, müşterilerin sayısının yok denecek oranda olduğunu ve ödeme yapmak için paraları olmadığını dile getirmiştir. Böyle durumlarda ya ödeyeceklerine dair söz verdiklerini ya da nadir olsa bile tehdit ettiklerini belirten Ramsay, Birkaç ay sonra İslamköy'e tekrar uğradığında bir önceki gelişinde tanıştığı Rum bakkalı sorduğunu, maalesef çaresizce ticaretine son verdiğini öğrendiğini söylemiştir.²¹⁷⁷

Halk, üretim yapıp kendilerine geçim kaynağını yaratacak bir fırsat bulduğunda yerel düzeydeki yöneticilerin vergilendirmeyi bahane ederek, sert bir politikayla gelirlerin büyük bölümüne el koyması da ekonominin üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Çavdar Köyünün ziyaret ettiği diğer köylere çok daha fakir olduğunu belirten Charles Mac Farlane, afyon üretiminin yapıldığı bu köyde Afyonkarahisar paşasının baskıcı tutumu ve vergiye karşılık üretilen afyona el koyması nedeniyle köylülerin üretimden vazgeçtiğini ve sefalet içinde yaşadıklarını söylemiştir.²¹⁷⁸

19. yüzyılda savaşlarla karşı karşıya kalan Türkiye'de, bu durumun ekonomiye etkisinin oldukça kötü olduğuna yönelik tespitlerde bulunan Nassau, bu bilgileri Rumeli Hisarı'nda Vefik Efendi ile bir kahvaltıda bir araya geldikten sonra öğrendiğini dile getirmiştir.

²¹⁷⁵Mac Farlane, *Kismet...*, s. 257.

²¹⁷⁶Mac Farlane, *Kismet...*, s. 258.

²¹⁷⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 35.

²¹⁷⁸Mac Farlane, *Kismet...*, s. 260.

İstanbul'un ekonomisi hakkında konuşma fırsatı yakaladıklarını ifade eden Nassau, ülke ekonomisindeki olumsuz gidişatın sebeplerini şu şekilde aktarmıştır.

*“Maaşlar. Birçok nedenden dolayı artan maaşlar. Nedenleri sıralamak gerekirse ilk olarak savaş süresince kaybedilen onlarca insanı söyleyebilirim. İkinci olarak, çok daha fazla işgücü gereksinimi ortaya çıkaran ticaretteki büyük artış gösterilebilir. Caddelerimiz, tekerlekli yük arabalarını ya da kızakları kabul edecek yeterlilikte değiller, bu nedenle atlarla sağlanan nakliye işlerinde insan gücüne gereksinim duyulmaktadır. Üçüncü olarak, savaş sırasında elde edilen zenginlik, harcama konusunda deneyimi olmayan, parasını iyi yönetemeyen kimseler tarafından aptalca israf edilmesi söylenebilir.”*²¹⁷⁹

Tüm bu olumsuzlukların yanında, ekonomik anlamda kendini geliştiren ve üretim ile buna bağlı kamu hizmetlerinin iyi olduğu bölgeler de bulunmaktadır. William Martin Leake, “Butshuklu”nun (Karapınar civarında) olağanüstü bir sanayiye ve başarılı bir kamu ekonomisine sahip olduğunu belirtmiş; bunun bir sonucu olarak da burada güzel yolların, etrafı çitlerle çevrili buğday bahçeleri ile köprüler görmenin mümkün olduğunu söylemiştir.²¹⁸⁰

1. SANAYİ VE TİCARET

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabası 19. yüzyıldan itibaren farklı bir nitelik kazanmıştır. Bu farklılığa yol açan temel unsurlardan ilki 1750'lerden itibaren ortaya çıkan ve tüm dünya devletlerini olduğu gibi Osmanlı'yı da etkileyen Avrupa'daki sanayileşme hamleleridir. İkinci etken ise kapitülasyonlar olarak adlandırılan ve Fransa ile başlayıp çoğu Avrupa Devleti'ne de yaygınlaştırılan ekonomik ayrıcalıklardır. Ticari anlaşmaları da ikinci gruba dâhil etmek mümkündür. İşte bu iki temel etkiye paralel olarak katı esnaf örgütlerinin baskısı altında Avrupa gerisine düşen Osmanlı sanayisi, özellikle Tanzimat'tan sonra yeniden canlandırılmaya başlamıştır.

²¹⁷⁹Nassau, *a.g.e.*, s. 134.

²¹⁸⁰Leake, *a.g.e.*, s. 135.

Aslında 19. yüzyıl öncesinde sanayileşme açısından çok büyük başarılar sağlandığını söylemek güçtür. Genelde esnaf ve zanaat teşkilatlarının çatısı altında sınırlı girişimlerde bulunulmuştur. Lonca teşkilatları sanayileşmeyi düzenli kontrol altında tutmuştur. Ancak, öncelikle devlet öncülüğünde başlayan ve modern anlamda sanayileşme, fabrikalaşma diyebileceğimiz girişimler 19. yüzyılda başlatılmıştır. Bu girişim, özellikle 1840'lı yıllara gelindiğinde Osmanlıların sanayide yabancı imalatçılara bağlı olmanın sakıncalarını anlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde sosyal olmasa bile iktisadi bakımdan savunmaya dönük sanayileşme çabası üst düzeye çıkmıştır.²¹⁸¹ James Ellsworth De Kay, 1831-1832 yıllarında İstanbul'da bir kâğıt fabrikasından bahsetmektedir. Önceden asil bir beyefendiye ait olan yapının, adamın ölümüyle teamüller gereği padişaha kaldığını ve sonrasında da kâğıt fabrikasına dönüştürüldüğünü söyleyen seyyah, içinde bulunulan savaş durumu nedeniyle fabrikanın fişek kartonu imalatıyla meşgul olduğu bilgisini vermiştir. James E. De Kay, fabrikanın bir bölümünün yün fabrikası olarak işlev gördüğünü, burada üretilen kaba kumaşların da yine askeri alanda kullanıldığını dile getirmiştir.²¹⁸²

II. Mahmut dönemi iktisat alanındaki yenileşme çabalarıyla da bilinmektedir. Avrupa'nın makine gücüne dayalı olarak başlattığı seri üretim karşısında, geleneksel el tezgâhlarıyla ayakta durabilmek pek mümkün olmamıştır. Bu durum devletin fazla sayıda işçi çalıştırabilecek ve seri üretim yapabilecek işletmeler kurulması yönünde teşebbüslerde bulunmasına neden olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sanayileşmeye dönük yapılan girişimler neticesinde döneme damgasını vuran önemli sanayi kuruluşları inşa edilmiştir. Tanzimat sonrasında sanayileşmeye dönük büyük ölçekli fabrikalar yanında özellikle küçük esnafı güçlendirmeye yönelik özel girişimler de desteklenmiştir. Devlet öncülüğünde büyük ölçekli fabrikalaşma 1840-1860 yılları arasında yoğunlaşırken, 1860 sonrasında özel girişimi destekleme çabaları artmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki gerek özel gerekse devlet sanayileşme girişimlerinde İstanbul ve taşra ayrımını görmek mümkündür.²¹⁸³ İstanbul'da başlayan sanayileşme ile

²¹⁸¹Sefer Şener, "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 3, İzmir, 2007, s. 62.

²¹⁸²De Kay, *a.g.e.*, s. 122-124.

²¹⁸³Şener, *a.g.m.*, s. 68.

eyaletler arasındaki sanayileşme aynı zamana tesadüf etmemektedir. Bu açıdan İstanbul'daki sanayileşme ile taşradaki sanayileşmeyi aynı kefeye koymak pek mümkün görünmemektedir.

James Silk Buckingham, Urfa'daki teşebbüslerin insanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak malların üretimiyle sınırlı olduğunu söylemiştir. Kasabada, pamuk ve yün kıyafetlerin en çok tüketilen ürünler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İngiliz kalitesine yakın pamuğun, öncelikle gömlek ve erkeklerin içlerine giydikleri paçalı donlar ile kadınların iç giysileri için kullanıldığını belirten seyyah Buckingham, bunun dışında gecelik, cübbe, kaftan, yatak ve divan örtüsü gibi birçok ev içi gereklilik için de üretimler yapıldığını belirtmiştir. Kumaşın ham halinin üzerine baskı da yapıldığını söyleyen James S. Buckingham, bunun için Gümrük Han'ın üst katının balkonunda birkaç adam ile çocuğun yere oturmak suretiyle bir araya geldiklerini, önlerinde oldukça alçak bir masa bulunduğunu ve her birinin arkasında içi mürekkep ya da boya dolu ibriklerin bulunduğunu dile getirmiştir. Adamların sol ellerine bağlı kumaş fırçası büyüklüğü ve şeklinde bir tahta parçası olduğunu belirten seyyah, bu tahtanın uç kısmında da basılacak şeklin yer aldığını dile getirmiş; baskılı kumaşların sadelere oranla iki misli daha pahalı fiyata satıldığını dile getirmiştir.²¹⁸⁴ Urfa'da üretilen yün kıyafetlerin pamuğa oranla daha kalın olduğunu belirten seyyah Buckingham, İngilizlerin kışın denizciler için diktikleri ceketlerle eş kalitede olduklarını, çoğunlukla yünün kendi rengi olan kahverengine sahip ürünler üretildiğini, bazen de çivit rengine boyandıklarını ifade etmiş; yünün bu bölgede halı, kilim gibi en fazla ihtiyaç duyulan ürünler için kullanıldığını dile getirmiştir.²¹⁸⁵ Türkiye'de ticaret için gerek farklı milletlerden kişilerin dahil olması gerekse deniz ve karayolu²¹⁸⁶ olmak üzere iki farklı alandan yürütülmesi sebebiyle çok yönlüdür tabirini kullanmak yerinde olur. Ticaretin büyük bölümü; Rumlar²¹⁸⁷, Ermeniler, Yahudiler ve bu amaç için belli şehirlere

²¹⁸⁴Buckingham, *a.g.e.*, s. 146.

²¹⁸⁵Buckingham, *a.g.e.*, s. 148.

²¹⁸⁶ Yurtdışından sadece deniz yolu ile değil kara yolu ile de ticaret malları Anadolu'ya getirilmiştir. C.Frankland, Çorlu'dan İstanbul istikametine doğru yola çıktıklarında balyalar halinde malların yüklü olduğu kervanlar gördüklerini söylemiş ve bu malların Almanya'dan getirildiğini ifade etmiştir. bkz. Frankland, *a.g.e.*, s. 81.

²¹⁸⁷ Charles Fellows Fethiye'nin Gülhisar ovasında uğradığını bir köydeki pazarda kıyafetlerinin pek de ilgi çekmediğini bunun nedeni olarak da kendi tarzlarına yakın olan iki Rum tüccarın orada bulunmasını

yerleşen Avrupalılara bırakılmıştır.²¹⁸⁸ Özellikle liman kentlerinde ticaretin tamamı Yahudiler ve Hıristiyanların tekelinde bulunurken Türklerin varlığı sadece çarşı ve pazarlarda yapılan satışlarda kendini göstermiş; Rumlar ise sanayileşme alanındaki faaliyetlerde aktif rol almışlardır.²¹⁸⁹

Charles Mac Farlane, İzmir’de Türkler ile Avrupalı tüccarlar arasındaki alışverişini yönetenlerin Yahudi ya da Ermeni komisyoncular olduklarını söylemiştir.²¹⁹⁰ Öncelikle istenilen miktardaki ürünün belirtilen zaman diliminde temin edilmesi için sözleşme imzalandığını belirten seyyah, sonrasında ürünler teslim edildiğinde ödemelerin yapıldığını ancak her ne kadar karşılıklı imzalsalar da sözleşmelerin bir yaptırımının bulunmadığını ifade etmiştir.²¹⁹¹

---

göstermiştir. Bu iki tüccarın sülük ticareti yapması ve bu işi yapan tek kişiler olmaları dikkatin onlar üzerinde toplanmasına yol açmıştır. bkz. Fellows, *An Account...*, s. 263.

²¹⁸⁸Ticaretin gayrimüslim kesimin tekelinde olmasını devlet politikasına bağlayan William John Hamilton, bu hususla ilgili yaşadığı bir deneyimi şu şekilde aktarmaktadır. 80 gün önce Tokat’a gelen bir Ermeni’nin devlete 300 lira ödeyerek, Tokat ve çevresinde toptan ya da perakende her türlü kahve satın alma, pişirme ve satma hakkını elde ettiğini ve tüm kahve tüccarlarını ellerindeki stoklarını ona satmak zorunda bırakıp mahvettiğini ifade etmiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 354; İstanbul’da ve ülke genelinde Avrupalıların koruması altındaki tüccarların, özellikle Rum ve Ermeniler, ticarete yerli tüccarlara oranla çok daha etkili ve avantajlı olduklarını söyleyen Adolphus Slade, Frenk elçilerinin kendilerine vermiş oldukları beratlarla yerli tüccarlara oranla daha az vergi ödedikleri gibi kendileri Frenk kanunlarına tabi olurken, yerli tüccarlar Türk kanunlarına uymak zorunda ve fazla vergi ödemek zorundadırlar. Bu durum kendisini en çok şehirlerde gösterse de ülkenin iç kısımlarında da bu uygulamaya rastlamak mümkündür demiştir. bkz. Slade, *Turkey...*, s. 418,419.

²¹⁸⁹Türkiye’de hemen tüm ticaret işleri, özellikle perakende ve taşımacılık sektörü Hıristiyanların elindedir. Katırcılar çoğunlukla ve deve sürücülerini daima Türk veya Türkmen olurdu. Fakat her iki durumda da malların ve hayvanların sahibi Hıristiyanlar olurdu. Eğer bir Türk çalışıyorsa, ya bir hizmetçi, ya bir baltacı ya da bir sucu olurdu; çok nadiren daha fazlasını öğrenmek için çabalardı. Sadece çok eski zamanlardan beri üretim işleri ile uğraşan belirli birkaç yörede Türklerin bu işle meşgul olduğu görülmektedir. Fakat dikkatli bir gözlemci bu şekilde çalışanların hepsinin yaşlı nüfus olduğunun farkına kolaylıkla varır. Tyana’da (Niğde – Kemerhisar) becerikli, aktif ve zengin bir Türk’le karşılaştım fakat ne tipi ne de ırkı kesinlikle Türk olmadığını bariz bir şekilde gösteriyordu. bkz. Ramsay, *a.g.e.*, s. 22; Max Muller, Bursa’daki tekstil sektörüne dayalı sanayileşmenin, gayrimüslim işçi ve işverenlerin eliyle gerçekleşmeye başladığını belirterek; ipekçiliğin tamamıyla Rumların elinde bulunduğunu dile getirmiştir. bkz. Peker, *a.g.t.*, s. 22.

²¹⁹⁰ James Emerson, Pazarlarda Ermenilerin sayıca çok olduklarını ifade etmiş; başlarına giydikleri kırmızı başlıklarla kendilerini Rumlardan ayırma bu kesimin, Türkler ile yabancılar arasındaki konuşmalarda çevirmenlik yapmak ve komisyonculuk yapmak suretiyle geçimlerini sağladıklarını dile getirmiş, Türklerin Rumlara oranla Ermenilere daha fazla itibar verdiklerini söylemiştir. bkz. Emerson, *a.g.e.*, s. 40,41.

²¹⁹¹Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 34.

Charles Wilkinson, Türkler arasında üretimin oldukça az olduğunu, başlıca üretimin müslin²¹⁹², birkaç çeşit ipek, deri, kâğıt ve kılıç üzerine gerçekleştiğini söylemiş; hem kadın hem de erkekler tarafından önemli ölçüde kullanılan kumaşın ise İngiliz ve Almanlardan temin edildiğini belirtmiştir. Cüzdan koymak için yapılan keseler ile at aksesuarları için hazırlanan ve kadife ile deri üzerine yapılan altın işlemlerin erkekler tarafından yapıldığını belirten seyyah Wilkinson, bu yoksul kişilerin eşlerinin ise mendil işinde çalıştırıldıklarını ifade etmiştir. Değerli taşların cilalanması ve hazırlanması işinin Yahudi kuyumcular tarafından üstlenildiğini vurgulayan seyyah, Türkler tarafından sıklıkla kullanılan mühür yüzüklerinin ise büyük titizlikle yine Türkler tarafından yapıldığından bahsetmiştir.²¹⁹³

Her ne kadar geri planda kalsalar da Türklerin ticaret hayatındaki rolleri Avrupalılar tarafından oldukça önemsenmiştir. Bunun sebebi, Türklerin dinlerinin de bir gereği olarak yaptıkları işlere hiçbir zaman hile karıştırmamaları olmuştur. Adolphus Slade, *“Türkiye’de bulunan Avrupalı tüccarlar, Türklerin dürüst olduğu kadar Rumların dürüst olmadıklarını ifade ederler. Bunu, yaptıkları ticari işlemleri göz önünde bulundurarak söylerler ve Türklerin diğerlerine göre çok daha adil anlaşmalar yaptıkları doğrudur. Bunun sebebi Türklerin, ticareti küçümsemeleri ve çok da önemsememeleridir. Eğer işleri takip edeceklerse de kendi onurlarına yakıştıramadıkları için kesinlikle düzenbazlık yapmazlar. Şunu söylemek mümkün ki, eğer Osmanlı dürüst ise onurundan, Rum dürüst ise korkusundandır”*.²¹⁹⁴ demiştir.

Charles Pertusier, bir Türk’ün malını olduğundan çok daha yüksek fiyata satmak için uğraşmasının oldukça nadir görülen bir durum olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca ondan fiyat düşürmesini istemek de gereksiz bir girişimdir, alışıldık bir durum değildir. Seyyah, bu durumun başkente uzak yerlerde geçerli olduğu notunu da eklemiştir. Pertusier, Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin belirli ölçülerde ticaretle uğraştıklarına değinmiş, Yahudilerin bankerlik yaptığına, Türklerin daha çok kürk ticaretini ellerinde bulundurduklarını, bunun yanında porselen ve tütün sattıklarını

²¹⁹²Sık dokunmuş, ince, yumuşak ve parlak bir kumaş.

²¹⁹³Wilkinson, *a.g.e.*, s. 30,31.

²¹⁹⁴Slade, *Records...*, s. 154.

söylemiştir. Türklerin çalışma hayatlarında çok farklı rollere büründüklerini söyleyen seyyah Pertusier, satış işlerinin dışında üretim alanında Türklerin çok iyi ustabaşı olduklarını, binaların duvarlarını ördüklerini belirtmiştir. Rumların dükkân sahibi, kuyumcu, oymacı, esans satıcısı ve lokanta ile taverna işleticisi olduğunu ifade eden Charles Pertusier; Türklerin tüm bu sayılanların yanında silahtar, tornacı, kilim dokumacısı ve tütün çubuğu üreticisi olduğunu da sözlerine eklemiştir.²¹⁹⁵

Edmondo De Amicis, İstanbul'daki farklı milletlerden insanların farklı işlerle uğraşmalarını en basit haliyle şu şekilde ifade etmiştir; “*Tıraş olmak istiyorsanız Ermeniler, ayakkabılarınızı boyatacaksanız Yahudiler, bir yere kayıkla gidecekseniz kürekçi olarak Türkler, hamamda yıkanacaksanız Araplar ve kahve servisi için Rumlar hazırdır.*”²¹⁹⁶

James Cab Hobhouse, İzmir'deki ticarethanelerde tezgâhtarların çoğunlukla Rum, evlerde çalışan hizmetçilerin Ermeni, hamal ve fabrikada çalışan işçilerin de Yahudiler olduğunu söylemiş; bu kişilerin ekmek ve kuru zeytin ile günlük 3 paraya çalıştıklarını dile getirmiştir. Seyyah, şehirdeki başlıca bankerlerin yine Yahudi olduğunu ifade etmiştir.²¹⁹⁷

Charles Fellows İzmir'in, ilk ziyaretinden sonra farklı milletlerin donanmalarına ev sahipliği yapmaya başladığını ve bu durumun şehirde yeni bir piyasa yarattığını söylemiştir. Bu durumun şehrin nüfusunu fazlasıyla artırdığını ve binlerce yeni tüketicinin ortaya çıktığını belirten Charles Fellows, et, süt, yumurta gibi birçok tüketim maddesinin fiyatının iki yıl öncesine kadar 4 ila 5 kat kadar arttığını, han ve at kiralarının da iki katı yükseldiğini; bu durumun şehirde zorluk yarattığını söylemiştir.²¹⁹⁸

²¹⁹⁵Pertusier, *a.g.e.*, s. 83.

²¹⁹⁶Amicis, *a.g.e.*, s. 82.

²¹⁹⁷Hobhouse, *a.g.e.*, s. 622.

²¹⁹⁸Fellows, *An Account...*, s. 5.

İzmir piyasasında Avrupalıların da oldukça aktif olduğunu söylemek doğru olur.²¹⁹⁹ 1827 yılı itibarıyla Avrupalıların İzmir’de yüzde 2 ila 3 oranlarında komisyon almak suretiyle alım satım yaptıklarını söyleyen Josiah Brewer, bu kişilerin Rumlarla karşılıklı evlilikler yaptıklarını söylemiş; bünyelerinde yazmanlık, veznedarlık, satıcılık ve hamallık işleri için tüm milletlerden insanlara iş verdiklerini ifade etmiştir. Charles Mac Farlane, 14 İngiliz, 3 Avusturya ve 1 Amerikan gemisinin sürekli olarak kuru üzüm ithalatı için Çeşme’de bulunduğunu söylerken, sultan üzümü olarak adlandırılan ve diğerlerine göre daha küçük taneli kuru üzümün “İzmir Üzüümü” olarak İzmir’den direkt İngiltere’ye gönderildiğini belirtmiştir.²²⁰⁰ Charles James Monk, İzmir’in Akdeniz’deki en önemli ticaret şehri olduğuna vurgu yaparak, burasının aynı zamanda Avrupa lüksünün geldiği bir ticaret merkezi olduğunu, bu amaçla her gün kervanların şehre girip çıktığını dile getirmiştir.²²⁰¹

Charles Mac Farlane, İzmir’in birkaç yüzyıldır Levant bölgesinin en önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu söylemiş; Bursa ipeğinin alınarak İstanbul’a ihraç edilmesi, İskenderiye’ye doğru açılım sağlanması, Anadolu’da üretilen pamuğun Fransa ile buluşturulması, Avrupa mallarını da Mısır ve Suriye’ye taşınması sürecindeki etkin rolü nedeniyle bu öneme sahip olduğunu belirtmiştir. İzmir’de ithal edilen temel maddelerin pamuklu ürünler, yün kumaşlar, demir, çelik, kurşun, kalay, silahlar ve silah parçaları olduğunu söyleyen seyyah, Türklerin bir zamanlar kendi elleriyle yaptıkları kılıçları bile Hıristiyanlardan aldıklarını söylemiştir. İngiltere’den pamuk ipliği ithalinin de oldukça yaygın olduğunu belirten seyyah, gelen ipliklerin özellikle Bursa ve yakın civarında kullanıldığını; Türklerin dokuma tezgâhlarına pek fazla ellerini sürmediğini buna karşılık Rum ve Ermenilerin üretim işlerinde çalıştığını ifade etmiştir. Charles Mac Farlane, İzmir’in ihracat konusunda da oldukça zengin bir yer olduğunu söylemiş; İngiltere, Avrupa’nın kuzeyi ile Amerika’ya incir ve kuru

²¹⁹⁹Avrupalılar ticareti genellikle İzmir’de yapmaktadırlar. İstanbul, İngiliz ziyaretçiler tarafından pek fazla tercih edilmemektedir. Yine de burayı ziyaret eden birkaç kişi olsa da bunlar İstanbul’da çok az vakit geçirir, kaldıkları zaman içerisinde de iş veya eğlence peşinde koşarlardı. İngiliz sanatçılar, buradaki zengin çalışma ortamı hakkında çok az bilgiye sahiptiler, oysaki başkentte kalacakları 6 ay onların ihtiyaçlarını tamamıyla karşılayabilirdi. bkz. Neale, *Travels...*, s. 254.

²²⁰⁰Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 70.

²²⁰¹Monk, *a.g.e.*, s. 93.

üzüm ihracatı olduğunu, giderek artan pamuk balyaları ile geçmişe oranla azalan ipek balyalarının gönderildiğini, meşe palamudu, kökboyası, altın ağacı ve şaşırtıcı miktarda kasalar dolusu afyonun da buradan yurtdışına satıldığını belirtmiştir. Çok pahalı bir ürün olan afyon ihracatının Yahudilerin elinde olduğunu söyleyen Charles Mac Farlane, en çok Amerikalıların bunu talep ettiklerini, Türklerde ise afyon kullanımının oldukça az olduğunu ifade etmiştir.²²⁰²

Albert Smith, Avrupalı tüccarlar ile Rumların ticari bağlarını şu şekilde örneklendirmiştir. *“İzmir’de bir tüccarı görmemiz gerekiyordu ve evinin bahçesinde onu beklerden yaklaşık 200 kadar insanın bidonlara incir paketlediklerini gördüm. Bu incirler İngiltere için hazırlanıyordu. Develer üzerinde ülkenin belirli yerlerinden getirilen incirler, ambarlara taşınır, sonrasında kendilerine şekil verilirdi, bu işi kadınlar üstlenirdi. Sonrasında erkekler devreye girer ve onları paketlerlerdi. Elleri 6-7 kadar inciri alırlar ve iyi olanlar üstte kalacak şekilde bidonlara koyarlardı. Burada çalışanların tümü Rum’du.”*²²⁰³

İzmir’deki ticari potansiyel, James E. De Kay’ın da gözünden kaçmamıştır. Meyve pazarına özellikle dikkat çeken seyyah, ziyaret ettiği dönem itibarıyla incir sezonunun kapandığını ancak sınıflayıcıların, fiçıcıların ve paketçiler ile tüccarların yıl boyunca çalıştıklarını dile getirmiştir. Bulduğu dönemde, develerle getirilen kuru üzümün fiçılara konulduğunu ve ayaklarla ezildiğini belirten James E. De Kay, küçük üzümün pastalarda kullanılmak için ayrıldığını söylemiş; rengi diğerlerine göre koyu olanların ise Karadeniz’e ihraç edildiği bilgisini vermiştir.

İncir paketleme döneminin 3 hafta kadar sürdüğünü dile getiren James E. De Kay, bu dönemde İzmir’e 70 ila 100 km’lik mesafelerden her gün 1.500 devenin geldiğini, tüccarların işleri yetiştirmek adına 500 ila 800 işçi çalıştırdığını bu nedenle çocukların bile çalıştığını belirtmiş, işçilerin günlük 2,5 ila 12 cent arasında değişen ücret aldığını, ayrıca eve götürmemek kaydıyla diledikleri kadar incir yiyebilmelerine de fırsat verildiğini söylemiştir. James E. De Kay, incirler gelir gelmez

²²⁰²Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 32,33.

²²⁰³Smith, *A Month...*, s. 33-34.

sınıflandırıldığını ve en büyüklerinin ayrılarak İngiltere pazarına gönderildiği ayrıca vurgulamıştır.²²⁰⁴

Josiah Brewer, Cuma gününün Müslümanlar, Cumartesi gününün Yahudiler ve Pazar gününün de Hıristiyanlar için kutsal gün olması nedeniyle haftada sadece dört tam gün iş yapıldığını vurgulamıştır. İzmir'in ticaret hacminin Türkiye'deki diğer limanlarla kıyaslandığında en büyük olduğunu söyleyen Josiah Brewer, İngiliz ve Fransız tüccarların Halep'te inşa ettikleri yapıların parçalanması nedeniyle Anadolu ve Suriye ticaretinin buraya yöneldiğini belirtmiştir. İzmir'den ihraç edilen ürünler; ham ipek, devetüyü, Ankara tiftiği, Türk kilimi, ham pamuk, renkli kumaş, işlemeli tülbent, Fas derisi, yün, mum, meşe palamudu, kuru üzüm, kuş üzümü, misket şarabı, kehribar, laciverttaş, uçkun, inci, elmas, zümrüt vb. değerli taşlar. İthal edilen ürünler ise çoğunlukla yünlü kumaşlar, cam, işlenmiş ipek.²²⁰⁵

Charles Mac Farlane, Çeşme'de her yerin kuru üzüm ile kaplı olduğunu görmüş ve herkesin bunları paketlemek ve taşımakla meşgul olduğunu söylemiştir. İskelede üzüm bidonları nedeniyle adım atacak yer olmadığını dar sokakların ağzına kadar kuru üzüm yüklü deve, eşek ve büyükbaş hayvanlarla dolu olduğunu söylemiştir. Çeşme'deki her ambar ile evlerin alt kısımlarının kuru üzüm yığınlarıyla dolu olduğunu belirten seyyah, uğradığı bir evin yanında 100'e yakın Türk, Rum ve Yahudi'nin üzümlerin toplanması ve paketlenmesinde çalıştıklarını söylemiştir.²²⁰⁶

Charles Mac Farlane, incir ticaretinin İzmir'de oldukça yoğun olarak yaşandığını söylemiş, hatta bu ticaretin rahatsızlık verecek boyutlara ulaştığını da belirtmiştir. Seyyah, bu yoğun incir ticareti nedeniyle dar olan sokaklarda yürümenin oldukça zor olduğunu, gemiye yüklenmeyi bekleyen incir bidonları nedeniyle limanda hareket etmenin mümkün olmadığını, incir toplayan ve paketleyen kadın ile çocukların

²²⁰⁴De Kay, *a.g.e.*, s. 492,493.

²²⁰⁵Brewer, *a.g.e.*, s. 58.

²²⁰⁶Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 69.

gürültüsünden sabaha karşı 3'ten sonra ancak uyunabildiğini ve çarşıda sürekli incir muhabbetinin döndüğünü söylemiştir.²²⁰⁷

Josiah Brewer, Türklerin Amerika ile olan ticaret ilişkisi hakkında da bilgi vermektedir. İzmir'de bulunan İngiliz bir tüccar ile Hollanda Konsolosu aracılığı ile bu iki ülke arasında önemli bir ticaret hacmi oluşturulduğunu belirten Brewer, İzmir'de 3-4 tane Amerikan ticarethane binası bulunduğunu, Çin'e gönderilen afyonun Amerikalıların elinden geçtiğini ifade etmiş; Amerikan kahve ve şekerinin ise meyve ile yün ile takas edildiğinden bahsetmiştir.²²⁰⁸ James Ellsworth De Kay, Türkiye ile Amerika arasında artan ticaret hacminin İstanbul limanının oldukça güvenli olmasından ve vergilerin 200 tonluk bir gemi için 40 ila 50 dolar gibi cüz'i bir miktar olmasından kaynaklandığını söylemiştir.²²⁰⁹

19.yüzyılda Anadolu'daki ticaret belirli merkezler üzerinden yürütülmüştür. İstanbul²²¹⁰ ve İzmir gibi Anadolu'nun Avrupa'ya açılan kapıları dışında; İstanbul'a yakın olan ve üretim hacmi yüksek olan Bursa, Edirne²²¹¹ gibi şehirler; Karadeniz sahil şeridindeki Samsun, Trabzon²²¹², Hopa ve Akdeniz kıyısındaki Mersin gibi liman

²²⁰⁷Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 64.

²²⁰⁸Brewer, *a.g.e.*, s. 60.

²²⁰⁹De Kay, *a.g.e.*, s. 192.

²²¹⁰Thomas Galland Horton, İstanbul ile İngiltere arasında yoğun bir ticaret gerçekleştirildiği bilgisini vermiş ve İngiliz gemilerinin kahve, şeker, baharat, içki, ucuz pamuk, yün, boya maddesi, çatal- bıçak, kömür, demir, mobilya, tereyağı, peynir, un, kâğıt, cam, mücevher ithalatında önem teşkil ettiğini söylemiştir. Seyyah, ihraç edilen ürünleri de şöyle sıralamıştır; ipek, afyon, keçi yünü, elmas, külçe ve palamut. bkz. Horton, *a.g.e.*, s.31; Albert Smith, Beyoğlu'ndan Galata'ya doğru giderken çarşıdaki karşılıklı dükkânları gördüğünden bahsetmiş; bu dükkânların İtalyanlara, Rumlara ve Fransızlara ait olduğunu belirtmiştir. Bölgede birçok İngiliz malı satıldığını da söyleyen Smith, bunları çoraplar, pamuk basmalar, çatal bıçak takımları ve ayakkabı boyaları olarak listelemiştir. bkz. Smith, *A Month...*,s, 50

²²¹¹ Edirne, yakın civarında yılda iki kez fuar yapılması ve burada Rusların kürklerle, Almanların da kumaşlarıyla bulunmasına rağmen ham ipek ve sarı boya üretimi için kullanılan renklendirici maddelerin ihracatıyla önemli bir ticaret merkezidir. Burada aynı zamanda İngiltere'de imal edilmiş ürünlere de fazlasıyla talep vardır ki İngiliz konsolosu, Levant Şirketi tarafından bu amaçla görevlendirilmiştir.bkz. Macmichael, *a.g.e.*, s. 154.

²²¹² William John Hamilton, Trabzondaki ticaret hacminin günden güne önem kazandığını belirterek; İran ile olan ticaret bağlantısına ek olarak, Diyarbakir ve Arapkir ağının da oluştuğunu söylemiş; bu bölgede yerli dokuma tezgâhlarında ipekle birlikte kullanılmak üzere İngiliz pamuk makaralarına ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Trabzondaki pazarlarda İngiliz pamuğunun hemen her tezgâhta yer aldığını ifade eden William John Hamilton, bu ürünlerin çoğunun Erzurum üzerinden İran'a gönderildiğini sözlerine eklemiştir.bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 242.

kentleri ile İran ve Hindistan'a uzanan kervan yolu üzerinde bulunan Erzurum²²¹³ gibi şehirler de ticari faaliyetler açısından adlarından söz edilen yerler olmuştur.²²¹⁴

Örneğin William John Hamilton, başlıca üretim malzemesinin pirinç ve demir olduğunu söylediği Erzurum'dan İran'a transit ticaret yapıldığını belirterek, İstanbul ile Trabzon arasında başlatılan buharlı gemi seferleri ile bu ticaret hacminin fazlasıyla arttığı bilgisini vermiştir. İran'ın Erzurum'a çok miktarda ham ve işlenmiş ipek ile kaşmir ihraç ettiğini söyleyen Hamilton, pamuk ve yün ürünlerinin de ithalatının gerçekleştiğini belirtmiştir. William John Hamilton, yıl içerisinde Erzurum'dan yaklaşık 6.000 paket İngiliz malının geçtiğini ve büyük kısmının Gürcistan'a gittiğini dile getirmiş, bu kasabada pirinç ve demir üzerine çalışan halkın ülkede nam yaptığını söyleyerek pirinç kaplamalı bardak, şamdan ile demirden kılıç ile nal üretiminin meşhur olduğu bilgisini vermiştir.²²¹⁵

Eliza Cheney Abbot Schneider, Bursa'da üzümün oldukça bol olduğunu ve farklı türleri olan bu meyvenin aydan aya satıldığını ve okkasının bir cente karşılık geldiğini belirtmiş; poundun hiçbir suretle geçmediği bu şehirde kuart ve galon gibi ağırlık ölçülerinin de kullanılmadığını ifade etmiştir. Peynir, tereyağ, et, meyve, süt ve şarap gibi ürünlerin de okka hesabıyla satıldığı bilgisini veren Eliza Cheney Abbot

²²¹³Charles Wilkinson, eserinde konu ettiği İngiliz seyyahların notlarında Erzurumdaki, üretim ve ticaret hayatından bahsedildiği bilgisini vermiş; varoş kesimde ikamet eden Rumların, kalaycılık yaptıklarını ve bakırdan kap –kacak ürettiklerini söylemiştir. Yoksul olarak nitelendirdikleri bu kişilerin gece gündüz sürekli olarak çalıştıklarını belirten İngilizler, Türklerin ise daha çok sükunet içerisinde yaşadıklarını söylemiştir. Kap –kacak işi dışında Rumların kürk işinde de çalıştıkları bilgisini veren seyyahlar, özellikle bölgede yoğun bulunan sansar kürkünün ticaretinin yapıldığından bahsetmişlerdir. Şehirden birkaç günlük mesafeden getirilen meşe palamutlarının ticaretinin de yapıldığı Erzurum'un İran ipeği, renkli kumaşlar, pamuk ve ilaçlar gibi Doğu'nun tüm ticaretine ev sahipliği yapan büyük bir Pazar olduğunu da sözlerine eklemişlerdir. Şehirde çok az sayıdaki malzemenin perakende satışının yapıldığı bilgisini veren İngilizler, genellikle balyalar halinde satışların yapıldığını, bir dirhem ravent için bir insanın bile ölmesinin göze alındığını söyleyerek ticaretteki katı uygulamalardan bahsetmişlerdir. Charles Wilkinson, kaleme aldığı notlarda her hafta Erzurumdan, Tiflis, Halep, Trabzon ve Tokat'a kervanların gittiği bilgisini de vermiştir.bkz. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 90.

²²¹⁴Ticaret güzergahları üzerinde bulunmayan kasabalarda ise halkın zor durumda olduğu görülmüştür. Lynch, Van'ın önemli bir ticaret güzergâhı üzerinde bulunmadığını ve Rus şehirleriyle ticaret potansiyelinin yok denecek kadar az olduğu bilgisini vermiştir. İthal edilen malların kasabaya kağnılar ve yük atlarıyla getirildiğini ifade eden seyyah, malların Trabzon limanından alınıp Erzurum üzerinden Van'a getirildiğini söylemiştir. Yerel üretimin birkaç çeşit dokuma ile küçük eliş ürünleriyle sınırlı olduğunu dile getiren seyyah, üretimin az olmasının halkın fakirliğine bağlı olduğunu belirtmiştir.bkz. Lynch, *a.g.e.*, s. 89.

²²¹⁵Hamilton, *Reserachers..*, s.181.

Schneider, Bursa'da şarap üretiminin inanılmaz boyutlarda olduğunu söylemiştir. Her yıl binlerce fiçinin yapıldığı Bursa'da yaşayan hemen tüm Hıristiyan ailenin şarap imalatıyla uğraştığını belirten seyyah, şehirde 12 -13 tane şarap dükkânının olduğundan bahsetmiştir.

Bursa'da halkın dut ağacı yetiştirdiği bilgisini de paylaşan Eliza Cheney Abbot Schneider, bu ağacın meyvesi için değil ipek böceklerinin beslenmesi için yetiştirildiğini, ipek böceği yetiştiriciliği işinin şarap üretiminden sonra ikinci sırada geldiğini söylemiştir. Şehirdeki tüm sınıftan halkın ipek böceği yetiştirme işiyle ilgilendiğini belirten seyyah, her evde, hatta her odada dut ağacıyla beslenen ipek böceği görmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Özellikle orta tabakaya mensup bireylerin bu işle uğraştığını ve geçimlerini ipek üretiminden kazandıklarını söyleyen seyyah, dokuma tezgâhlarında işlenen kumaşların tüm ülkeye satıldığını belirtmiştir.²²¹⁶

İstanbul ve İzmir dışında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de ikamet eden konsoloslardan bir kısmının ticari faaliyetler yürüttükleri görülmektedir. Özellikle İngiliz devletinin, konsoloslarına bu imkanı tanıdığını ifade eden William Burckhardt Barker, bu anlamda kendilerine tanınan çeşitli imkanlar nedeniyle, bu kişilerin Anadolu'da avantajlı bir konuma sahip olduklarını söylemiştir.²²¹⁷

Anadolu'da ticaretin, özellikle de liman ticaretinin, tamamının yabancılar tarafından yapıldığı seyahatnamelere yansımıştır. Türkler daha çok üretici konumundayken, özellikle malların İzmir ve İstanbul'a götürülmesi, oradan da Avrupa'ya nakledilmesi; Avrupa'dan da belirli ürünlerin Anadolu'ya getirilmesi işi, ticareti bilmek kadar, zorlu yolculuklara alışkın olmayı ve belirli bir pazarı ellerinde bulundurmaya başaran Avrupalı tüccarların tekeli güçlendirmiştir.

²²¹⁶Schneider, *a.g.e.*, s. 48-50.

²²¹⁷Barker, *a.g.e.*, s. 113.

Ticaret yapılan dönemlerde Anadolu'ya gelen bir kesim olduğu gibi²²¹⁸, yıllardır bu topraklarda ikamet eden ve sadece İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlerde değil, ticaret potansiyelinin olduğu kasaba ve köylerde de tüccarlara rastlamak mümkün olmuştur. William Barker, Adana ve Tarsus'ta bulunan tüccarların yabancı olduklarını vurgulamış; mevsimin en sıcak olduğu dönemde, başta Kayseri olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ikamet eden ailelerinin yanlarına gittiklerini, sonrasında Eylül – Ekim gibi geri gelerek çalışmaya devam ettiklerini dile getirmiştir.²²¹⁹

Anadolu'da karayolu ile olduğu gibi deniz yolu ile de büyük ölçekli ticaret hareketliliklerine 19.yüzyılın özellikle ikinci yarısında rastlanmıştır. İstanbul, İzmir, Trabzon ve Tarsus limanları bu dönemde Fransız ve İngiliz buharlı gemileri tarafından yoğun şekilde ziyaret edilmiştir. İstanbul ve İzmir, daha erken tarihlerden itibaren yoğun bir liman ticaretine imkan verebilirken, gerek yeterli depoların olmayışı, gerekse limanların belirli sayıda gemiyi aynı anda misafir edememesi gibi etmenler nedeniyle özellikle Tarsus gibi yerlerde, bu hareketlilik 1840'lı yıllardan sonra ivme kazanmıştır.

Tarsus, Anadolu'nun büyük kasabaları olarak bilinen Adana, Maraş, Niğde ve Kayseri'ye en yakın liman olması bakımından ticaretin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Her ne kadar, limandan mal almak ve göndermek daha kolay olsa da, iç kesimlerde yaşayan halk beş kez daha uzun olmasına rağmen karayolu ile İzmir ve İstanbul'a ulaşmayı tercih etmişlerdir. Bunun nedeni, birbirleriyle rekabet etmeye hazır olarak bekleyen tüccar sayılarının bu büyük şehirlerde çok daha fazla oluşudur. Tarsus'ta bulunan alıcılar, hem sayılarının az olması, hem de aracı işlevi

²²¹⁸Charles Wilkinson, İzmir'deki kârlı ticaretin Avrupa'nın her kesiminden tüccarı buraya çektiğini ifade etmiştir. bkz. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 367; Thomas Macgill, İzmir'deki ticaret hacminin çok sayıda yabancıyı, özellikle de Yunan Adalarında yaşayan Rumları şehre çektiğini söylemektedir. Şehirdeki esnaf ve çalışan kesimin Sakız Adası ve Tino Adasından geldiği bilgisini veren seyyah Macgill, çarşı esnafının çoğunlukla Sakız Adalı, tamirci ve hizmetçilerin ise Tino Adalı kişiler olduklarını ifade etmiştir. Seyyah, adalardan gelen bu kişilerin İzmir'de kalıcı olmadıklarını, belirli bir miktarda para kazandıktan sonra kendi yuvalarına dönüp kazançlarını aileleriyle birlikte tükettiklerini belirtmiştir. bkz. Macgill, *a.g.e.*, s. 87.

²²¹⁹Barker, *a.g.e.*, s. 115.

görmelerinden, arzu edilen rekabet ortamını oluşturamamışlar, aynı zamanda da büyük çaplı alışveriş için kendilerine yetki verilmediğinden zaman zaman malların bekletilmesine, satışlarının geciktirilmesine neden olmuşlardır.

1850'li yılların başında Tarsus limanındaki hareketliliği sabun, kahve ve bazı İngiliz ürünleri getiren ve Suriye için yük götüren 20 ila 30 civarında Arap gemisi, Marsilya'ya yün ve susam taşıyan 12 Fransız gemisi, bir Avusturya ve bir Sardinya gemisi sağlamıştır. Ayrıca, İskenderiye'den İzmir için yük götüren bazı İngiliz gemilerinin de ara sıra Tarsus limanına uğradığı kayıtlara geçmiştir. Bir diğer talep de Rumlar tarafından Kıbrıs üzerinden gelmiştir. Kendi üretimlerini getirip karşılığında buğday alan Rumlar, Tarsus limanında bir diğer ticaret trafiği oluşturan kesim olmuşlardır.

Liman üzerinden ihracatı yapılan en temel ürünler; pamuk, yün, buğday, arpa, balmumu, susam tohumu, keten tohumu, boyacı diken, inek ve manda derisi olmuştur. İthal edilen tüm ürünler ise Suriye üzerinden Anadolu'nun bu kesimine getirilmektedir. İngiliz mamulleri, şeker, kahve, çivit otu, koşnil, sabun ve İran tütünü ithal edilen ürün grubunu oluşturmaktadır. Her ne kadar ithalat, nakit ihtiyacı gerektirdiğinden ve satıcıların aylarca bekletilmesi nedeniyle hayal kırıklığı yaratmaktaysa da, özellikle Avrupa için oldukça ucuz mal edilen buğday, ihracatın canlı kalmasına imkan tanımıştır.

Bölgenin en temel ürünü pamuk olmuştur. Oldukça fazla miktarda üretilen pamuk, yıllık üretilip kervanlarla Trabzon ve Erzurum'a gönderilmiş; Mısır'da üretilen pamuğa göre daha az kaliteye sahip ürünün okkası 3 kuruştan satılmıştır. Bölgede 400.000 kilonun üzerinde buğday üretilmiş; elde edilen ürünün yarısı sürekli olarak Suriye'ye gönderilirken kilosu 60 ila 80 kuruştan satılmıştır. Karaman'dan getirilen ve un olduğunda rengi daha beyaz olan buğdayın kilosu ise 100 kuruş olarak belirlenmiştir. Arpanın üretim miktarı ise yıllık 150.000 kilo olmuştur. Bu miktar ülkenin tüketim ihtiyacını anca karşılamış; unun pahalı olduğu durumlarda halk tarafından rağbet görerek özellikle ekmek yapında kullanılmıştır. Fiyatı 40 ila 60 kuruş arasında değişiklik göstermiştir. Susam ise bölgede çokça bulunan bir başka ürün

olarak dikkat çekmiştir. 200 kuruş gibi yüksek bir fiyata sahip olması; hazır alıcısı bulunması ve getirisinin diğer mamullere göre daha fazla olması, üretim miktarının giderek artmasında neden olmuştur. Keten tohumu, bölgede üretimi denenmekte olan bir ürün olarak kayıtlara geçmiştir. Zamanlama hatası nedeniyle çiftçilerin ektikleri tohumlar sıcakta kavrulmuş ve sonrasında üretimden vazgeçilmiştir. Bunun dışında halkın bahçelerinde ürettiği çok çeşitli ürünlerin varlığı tespit edilmiş; ancak halkın bu durumu ayanların duymasından korktukları için isimlerini söylemekten korktukları William Barker'ın notlarından anlaşılmıştır.²²²⁰

Anadolu'nun güneyindeki üretim hacminin yüksek olması, bunun yanında Silifke ve Tarsus arasında yaklaşık 120 millik mesafede bulunan zeytin ağaçları, hasat zamanı için işgücü gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Tarlalarda çalışan işçilere yemekleriyle birlikte ödenen yüksek miktar, Suriye ve Kıbrıs'tan mevsimlik işçilerin gelmesine yol açmıştır. Üretimi yoğun olan pamuğun tarlalardan toplanmasında ise Türkmenler öne çıkmaktadır. Çektikleri zahmet karşılığında toplanan ürünün 10 da 1'i kendilerine verilmektedir. Pamuğu, tohumundan ayıran diğer Türkmen grubu ile devletin payı da 10 da 1 olarak belirlenmiştir.²²²¹

Başkentteki ticarete Avrupalıların etkisini James Ellsworth De Kay gündeme getirmiştir. Özellikle devletin kendilerine sağladığı vergi muafiyeti imkanının, İstanbul'daki Avrupalı tüccar sayısını büyük ölçüde arttırdığını ima eden seyyah; İstanbul'da kendilerine yardımcı olan bir tüccardan İstanbul'daki diğer tüccarların durumları hakkında bilgi almıştır. Kendi ailesinin Galata'dan 14 kilometre uzaklıktaki bir köyde ikamet ettiği bilgisini veren tüccar, Galata'nın neredeyse tamamı Avrupalı olan bir nüfusa sahip olduğunu söylemiş; tüccar ve esnafların dükkânları ile muhasebe ofisleri ile yabancı ticaret merkezlerinin hepsinin burada toplandığı bilgisini vermiştir. James Ellsworth De Kay, diğer seyahatnamelerde yazılanların aksine yabancıların sadece Galata'da yaşamak gibi bir zorunluluklarının olmadığını, vergi muafiyeti, dinlerini istedikleri şekilde yaşama gibi özgürlüklere sahip olduklarını,

²²²⁰Barker, *a.g.e.*, s. 119,120.

²²²¹Barker, *a.g.e.*, s. 120.

sayıları 3 ila 8 bin arasında değişen bu kesimin önemli ayrıcalıklara sahip olduklarını dile getirmiştir.²²²²

Clara Eskin Clement, Galata'dan tüm ülkelerden gelen ticaret elementlerinin bir araya geldiği yer olarak bahsetmiştir. Tüm kıtasal dillerin burada konuşulduğunu söyleyen seyyah, Gümrük, döviz bürosu ve gemi şirketlerinin ofislerinin burada bulunduğunu ifade etmiştir.²²²³

İstanbul'da ticaret Haliç'in girişindeki küçük ve dar çarşılar yapılmıştır. Burası o kadar yoğun bir yer olmuştur ki, Haliç'e yanaşan kayıkların birbirine çarpması tehlikesi sürekli endişe edilen bir durum olmuştur. Buna rağmen herkes nereye gitmesi gerektiğini, nerede durması gerektiğini bildiğinden muhtemel kazaların neredeyse hiç yaşanmadığı notlara yansımıştır. İstanbul bu özelliğinden dolayı seyyahların gözünde diğer ticaret merkezleri olan Liverpool, Marsilya ve Londra'dan çok daha hareketli ve işlem hacmi bakımından yoğun bir merkez olarak yer edinmiştir.²²²⁴

Buna karşın İstanbul'un farklı bölgelerinde ticari faaliyetlerin değişkenlik göstermesi seyyahların gözünden kaçmamıştır. Adolphus Slade, Beyoğlu'ndaki ticaret miktarının oldukça az olduğunu özellikle vurgulamıştır. Bu kasabada ustalık vasıflarına haiz kişilerin olmadığını, 20-25 kilometrelik alanda ekili hiç toprak bulunmadığını söyleyen seyyah, hayatın sürdürülmesi için ihtiyaç duyulan en temel malzemelerin uzak topraklardan getirildiğine dikkat çekmiştir.

Slade, günlük ekmek için gerekli tahılın Odessa'dan, büyük baş hayvan ve koyunların Edirne'nin ötesinden ve Anadolu'dan, çok fazla tüketilen pirincin Bulgaristan'ın Filibe şehrinden, kümes hayvanlarının da tamamıyla Bulgaristan'dan getirildiği bilgisini vermiştir. Adolphus Slade, bu nedenle İstanbul'dan geri dönüşü

---

²²²²De Kay, *a.g.e.*, s. 76.

²²²³Clement, *a.g.e.*, s. 258.

²²²⁴Colbeck, *a.g.e.*, s. 147.

olmayan sürekli bir para gidişinin söz konusu olduğunu ifade etmiştir.²²²⁵ Bu durum, yerli halkın ticari faaliyetlerden uzak kalmasına da yol açmıştır.

Seyahatnamelerde ayrı bir başlık olarak üzerinde önemle durulan konulardan biri de Anadolu'nun Doğu'sundaki ticari faaliyetlerin Ermeniler tarafından yürütüldüğüdür. George Rolleston, bunun nedenini Türklerin çoğu alanda yetersiz olması şeklinde yorumlamıştır. Hatta o kadar ki Doğu'da Türklerin bu özelliklerini yansıtan bir atasözünün varlığını dile getirmiştir. Rolleston atasözünü şu şekilde ifade etmiştir. “ *Türk'e para ver, gözü hiçbir şey görmesin* ”²²²⁶

Ramsay da, Ermenilerin aktif olarak rol oynadıkları bölge hakkında bilgi vermektedir. Karadeniz limanları arasındaki nakliyecilik işlerini elinde tutanlar ile Asya'nın her köşesinden ticaret amacıyla bu limanlarla bağlantı kuran kişilerin hep Ermeniler olduğunu belirten seyyah, Rumların güçlü oldukları Batı ve Güney Batı kesimlerin haricinde kalan her yerde perakende ve genel dağıtım işleri tamamıyla Ermenilerin tekelindedir demiştir.²²²⁷

Henry J. Van Lennep, Avrupalıların ticareti, Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri için bir paravan olarak kullandıklarından bahsetmiştir. Misyonerlik çalışmalarını yürütürken Türkiye'deki işgücü ve diğer masraflarının ucuz olmasının keşfedilmesi ile ticari yatırımların kalitesi ve sayısı artmaya başlamıştır.

Lennep, 1864 yılında gittiği Amasya'da 10 yılı aşkın bir süredir Hıristiyanlığın yayılması için Avrupalıların çeşitli yollar denediğini söylemiş, bunlardan bir tanesini örnek göstererek Mr. Metz isminde dindar bir Hıristiyan'ın yıldan yıla kozalar halinde üretilen ipek satın alması için Mr. George Krug'u kasabaya görevlendirdiğini; hidrolik pres ile kabuğunu temizledikten sonra da bu ürünleri Avrupa'ya Mr. Metz'in sahip olduğu fabrikaya gönderdiğini dile getirmiştir.²²²⁸

²²²⁵Slade, *Records*..., s. 143.

²²²⁶Rolleston, *a.g.e.*, s. 20.

²²²⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 203.

²²²⁸Henry Van Lennep'in verdiği bilgiler Wilkinson Smyth tarafından da doğrulanmıştır. Wilkinson Warington Smyth, Amasya'da Mr. Krug adında bir İsviçreli tarafından misafir edildiklerini söylemiş; Mr Krug'un civarda yetiştirilen ipeği satın almak için buraya yerleştiği bilgisini vermiştir. Seyyah,

Bu kişilerin bir süre sonra iş gücü, su gücü ve yakıt masrafının oldukça düşük olması nedeniyle ipeği sarma işinin Amasya’da yapılmasının daha karlı olacağını düşünerek ilk un değirmenini kurduklarını, sonrasında da değirmeni büyüterek bunu ipeği kozasından ayırıp sarmak için kullandıklarını söyleyen Henry J.Lennep, bu süre zarfında İtalya’dan 2-3 deneyimli çalışan getirip Amasya’daki Türk ve Hıristiyan kızlara eğitim verildiğini aktarmış; takip eden süreçte marangoz, taşçı, makinist ve değirmencileri aileleriyle birlikte buraya yerleştirdiklerini ve bu grubu yönlendirecek bir öğretmen ile ibadet etmeyi, dua etmeyi kısacası Hıristiyanlığı yaydıklarını belirtmiştir.²²²⁹

İşgücü ve diğer ihtiyaçların oldukça ucuz maliyetlerle karşılanması ve kolay tedarik edilmesinin Avrupalı tüccarları Anadolu’ya çektiğinin bir diğer ispatı Edwin De Leon’un Bursa’daki tespitleridir.

Edwin De Leon, Bursa’nın geniş ovalarında ilerlerken farklı köyleri ziyaret etme imkânı bulmuş ve buralardaki değirmenlerin varlığından bahsetmiştir. Bursa’da yaşayan zengin bir Rum’a ait bir un değirmenine uğradığını söyleyen seyyah, un üretiminin yanı sıra binanın ücra bir odasında bir Fransız’ın direktifleri doğrultusunda elmas cilalama işlerinin yapıldığı bilgisini vermiştir.

Kendilerini karşılayan ve elmas işinden sorumlu kişinin İstanbul’da Amerikan Robert Kolejinden mezun, Fransızca ve İngilizceyi iyi bilen bir Ermeni olduğunu öğrendiğini ifade eden Edwin De Leon, elmas kesme ve parlatma işi için elmasların Avrupa’dan Anadolu’nun bu ücra köşesine getirilme nedeni olarak da ucuzluk ve işgücü bulma konusundaki kolaylık olarak göstermiştir. Elmas işinde genellikle çocuk yaştaki Hıristiyan kızların çalıştırıldığını belirten Edwin De Leon, günlük çalışmalarına karşın kendilerine para ödendiğini söylemiştir.²²³⁰

---

kasabanın biraz dışında yaşayan bu tüccarın büyük bir evi olduğunu, bahçesinde Avrupalı sebze ve meyveler yetiştirdiğini, ayrıca Almanca, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca konuşabildiğini belirtmiştir. bkz. Smyth, *a.g.e.*, s.143.

²²²⁹Lennep, *a.g.e.*, s. 95.

²²³⁰Leon, *a.g.e.*, s. 349,350.

Edwin De Leon, Bursa ovasındaki bir başka değirmende ise Fransız bir adam tarafından Avrupa piyasasında satılmak üzere mobilyalar için ahşap kaplama malzemeleri üretildiğini ifade etmiştir. Bu kişinin aynı zamanda çok kaliteli kırmızı ve beyaz şarap ürettiğini de belirten seyyah Edwin de Leon, bu bölgedeki şarap üretiminin çoğunlukla Rumlar tarafından yürütüldüğünü ve tüketicilerin sadece Hıristiyanlar olduğunu dile getirmiştir.²²³¹

Anadolu'nun neresinde olursa olsun üretimi yapılan ve bir şekilde gerek ülke içinde gerekse Avrupa pazarında talep edilen malların ticaretinin yapıldığı görülmektedir.²²³² Kervanlar ve deniz yolu ile süreç uzun da olsa gerçekleştirilen ticaret, talebin sürekli olması durumunda üretimi yapılan malların miktarının ve kalitesinin artmasına vesile olmuş ve bölgede yaşayan halka iş imkanları

²²³¹Leon, *a.g.e.*, s.351.

²²³² Charles Fellows, Bayındır'ın büyük bir köy olduğunu ve buradaki halkın zeytinyağı üretip bunları İzmir piyasasında satarak geçindiklerini söylemiştir. bkz. Fellows, *An Account...*, s. 9; Charles Fellows, eski adıyla Thermessos olan Fethiye'nin bir Rum kasabası olduğunu, burada 50 hanelik bir nüfusunu yaşadığını ve burada meşe palamudu ile çıra ticaretinin çok yoğun olarak yapıldığını söylemiştir. bkz. Fellows, *A Journal...*, s. 244; William John Hamilton, Trabzon pazarında temel ticaret malının iç bölgelerdeki madenlerden elde edilen şap ve bakır olduğunu belirtmiş; engebeli arazilerden çıkartılan bakırın kasabada işlenerek ev araç gereçleri halinde piyasaya sürüldüğünü söylemiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, s. 161; Charles Mac Farlane, Çeşme'de 2 ila 3 bin kadar Türk, bir o kadar Rum ve birkaç hane Ermeni ile Yahudi bulunduğunu söylemiş; bu kasabanın refahının kuru üzüm ticaretine dayalı olduğunu belirtmiştir. bkz. Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 70; William John Hamilton, Ankara'daki başlıca ticaretin ipeksi yün ya da Ankara Keçisi tüyü olarak adlandırılan ürün üzerinden yapıldığını ve önceleri Ermenilerin bu hayvanları yetiştirirken sonrasında Müslümanların tekeline geçtiğini belirtmiştir. Gerek ham gerekse de işlenmiş olarak ihraç edilen yünün dışında Ankara'da balmumu cila ve boyacı dikenini de ihracatı yapılan diğer ürünler olarak göze çarpmaktadır. bkz. Hamilton, *Reserachers...*, s.418; George Keppel, Kütahya'nın İstanbul, Bursa, İzmir, Kıbrıs ve Bağdat'a kadar olan tüm merkezlerle yoğun bir ticaret bağının olduğunu söylemiştir. Kasabanın merkezi pozisyonunun ticaret ağı için oldukça elverişli olduğunu belirten seyyah George Keppel, kasabanın ithal ettiği mallar arasında en önemlilerinin Fransız ve İngiliz pamuklukları, ihraç edilenlerin ise yün, keçi kılı, tavşan derisi ve afyon olduğunu söylemiştir. bkz. Keppel, *a.g.e.*, s. 190; Charles Thomas Newton, Datça'da ağa olarak tanıdıkları Mehmet Ali Bey'den kereste satın aldıklarından bahsetmiştir. Aynı zamanda bu kişinin bahçelerinde yetiştirdiği başta incir olmak çeşitli meyveleri, büyük baş ve küçükbaş hayvanlarından elde ettiği ürünleri, arı kovanlarından çıkan balları İzmir'e sattığını ve önemli bir ticaret yürüttüğünü söylemiş; en önemli alıcısının da İzmir'in en önemli tüccarlarından biri olan İngiliz Whitall olduğunu belirtmiştir. bkz. Newton, *a.g.e.*, Vol. II, s.162; "Bitlis'te ihracat çoğunlukla dağlardan elde edilen maddeler üzerine yapılıyordu. Mazi, bal, bal mumu, yün ve çadırlarda boyanan kilim ve kumaşlar. Bu yörenin boyaları, özellikle Bitlis ve yakın birkaç kasabadaki boyalar parlaklıklarıyla ün yapmışlardır. Bunlar, dağlardan toplanan bitkilerden elde edilmekteydiler. Bunun yanında çivit otu, boyacı dikenini ve diğer maddeler ise ithal edilirdi."bkz. Layard, *a.g.e.*, s. 30.

oluşturmuştur. Bu nedenle bazı kasaba ve şehirler belirli ürünleriyle ticaret merkezi konumuna gelmişlerdir.

Çanakkale’de Avrupa yakasındaki Mitoş’a (Bozcaada) gittiğinden bahseden William Turner, Çanakkale’nin, kaba ve çok kaliteli olmayan ancak Levant Bölgesinde oldukça rağbet gören çanak imalatıyla dikkat çektiği bilgisini vermiştir.²²³³ William Wittman, av eti ve hindi, kaz, ördek gibi kümes hayvanlarının Çanakkale’de oldukça fazla olduğunu belirtmiş; kaliteli koyun eti ve sürekli üretilen fevkalade sebzeler ile mevsimi geldiğinde yetiştirilen türlü türlü meyve seçeneklerinin bu kasabayı ticari öneme haiz bir yer haline getirdiğinin altını çizmiştir. Çanakkale’de üretilen şarabın da kaliteli ve ucuz olduğunu dile getiren seyyah, deri ve topraktan malzeme üretiminin yapıldığı kasabada kilden eşyaların üretildiği bir fabrika ile kırmızı, sarı ve siyah Türk derisine dönüştürülen postların hazırlandığı başka bir fabrika daha bulunduğunu söylemiştir.²²³⁴

William Martin Leake ise Burdur’da derilerin tabaklanması ve boyanması, kumaşların dokunması ve ayrıştırılmasının temel uğraş olduğunu dile getirmiş; aynı zamanda yöre insanının çok kaliteli tereyağı üretmek suretiyle ticarete rol oynadıklarını ifade etmiştir.²²³⁵

Fred Burnaby, Erzincan’da bulunan bir ayakkabı fabrikasından bahsetmiş; burada 450 adamın çalıştığı bilgisini vermiştir. Fabrikanın oldukça temiz olduğunu ve son iki ayda 40 bin botun üretildiğini belirten seyyah, ürünlerin deriden yapıldığı özellikle vurgulamıştır. Üretimde kullanılan ipliğin İngiltere’den getirildiğini aktaran Fred Burnaby, Fransız ipliğinin daha ucuz olduğunun keşfedildiğini ancak İngiliz ipliğinin üç kat daha dayanıklı olması nedeniyle bu ipliğin kullanılmasına devam edildiğini belirtmiştir.

Seyyahlar, Türkiye’deki ticaret oranı, ithalat ve ihracat rakamları gibi bazı teknik bilgiler de paylaşmışlardır. William Ainsworth, Ankara’da yıllık ihraç edilen

²²³³Turner, *a.g.e.*, s. 43.

²²³⁴Wittman, *a.g.e.*, s. 69.

²²³⁵Leake, *a.g.e.*, s. 137.

yün miktarının 500.000 okka olduğunu, ticareti yapılan diğer ürünlerin ise boyacı dikenini, kökboyası, damla sakızı, kitre ve bal olduğunu belirterek; en temel ticaret ürünün yün olarak ifade etmiştir.²²³⁶

Christopher Oscanyan, 1852 yılı için İstanbul'daki ithalat ve ihracat rakamlarını şu şekilde vermiştir. İthalat hacmi; 11.823.200 sterlin, İthalat hacmi; 10.644.450 sterlin. Osmanlı Devletinin kendisine ait ticari gemileri bulunmadığından gerek yurtiçi gerekse yurtdışı nakillerin 35.000 civarındaki yabancı kökenli gemiler vasıtasıyla yapıldığını belirten Oscanyan, hükümetin bu gemilerden çok cüz'i miktarda vergi aldığını özellikle vurgulamıştır.²²³⁷

James Ellsworth De Kay, İstanbul'dan Amerika'ya ithal edilen mallar arasında afyon, ham ve işlenmiş ipek ile yünün büyük önem taşıdığını belirtmiştir. Türkiye'de yıllık 250.0001 bs (112.500 kg) afyon üretildiğini, bunun 1401 bs (63 kg) lık 1500 paketinin devlet tarafından satın 300 paketinin ise kaçak yollarla tüketildiğini söylemiştir. İpeğin tamamen hükümetin tekelinde olduğunu belirten Ellsworth De Kay, Amerika tarafından ithal edilen miktarı tam olarak bilmediğini belirtmiş; ancak giderek önem kazanan yünden giderek artan bir talep olduğunu dile getirmiştir. Seyyah, Rum ve Avusturyalıların hâkimiyetinde olan; Türkiye, Rusya ve İtalya limanları arasındaki ticaret sevkiyatını sağlayan 2.000 gemilik bir çalışma hacminden bahsetmektedir. Fransız, İngiliz ve İtalyan gemilerinin de bu güzergâhta hizmet verdiğini ancak sayılarının oldukça az olduğunu da ifade etmiştir. İngiliz gemilerinin kendi ülkelerine ait malları taşımaları nedeniyle diğer malların sevkiyatıyla uğraşmadığını ve çoğunlukla Avusturyalı şirketlerin bu sevkiyat işlerini tekelinde bulduklarını söyleyen seyyah; denizde karşılaştıkları her üç gemide Amerikalılara yabancı olan Avusturya bayraklarını gördüklerini söylemiştir.²²³⁸

John Griffiths, İngiltere'den başkente ithal edilen ürünlerin metaller, kumaşlar, deniz malzemeleri, saatler, mücevherler ve hırdavat olduğunu; buna karşılık

²²³⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol.I, s. 134.

²²³⁷Oscanyan, *a.g.e.*, s. 144.

²²³⁸De Kay, *a.g.e.*, s. 194,196.

İngiltere'ye pamuk, tiftik, ipek, çivit, meyve kurusu, ilaç, kilim ve deri gönderildiğini belirtmiştir. Griffiths, İzmir'in ticaret hacminin İstanbul'a oranla daha fazla olduğunu da vurgulamıştır.²²³⁹ Thomas Robert Jolliffe, 1817 yılında İzmir'deki temel ticaret mallarını şu şekilde vermiştir. Pamuk, Pamuk ipliği, keçi kılından yapıma iplik, farklı türde ilaçlar ve her türden kilim. Jolliffe ayrıca, İran ile önemli miktarda ipek ticareti de yapıldığını eklemiştir; kervanların bir yıl içinde yaklaşık 200 balya taşıdıklarını ifade etmiştir.²²⁴⁰

İngiltere'den ithal edilen başlıca malların yün ve ipek kumaş, kurşun, kalay gibi metaller ile üzeri Türk karakterleriyle düzenlenmiş saat ile çok sayıda değişik ürünler olduğunu söyleyen John Griffiths, bunun karşılığında kahve, incir, pamuk, tiftik, kuru üzüm, ilaç gönderildiği bilgisi vermiştir. John Griffiths, gemilerin özellikle Eylül ve Ekim aylarında geldiklerini de belirtmiştir.²²⁴¹

William Mitchel Ramsay, ticaret üzerindeki bir olumsuzluktan bahsetmektedir. Anadolu'daki ticaret yollarının genellikle emniyetsiz olduğunu iddia eden seyyah, Batıda kıyı topraklarının sürekli olarak eşkıyalar tarafından huzursuz edildiğini söylemiş; hırsızlık ve eşkıyalık yaparak elde edilecek paranın bulunduğu her yerde ticaret yapılmaktadır şeklinde bir açıklama ile durum hakkında bilgi vermiştir. Ramsay, iç kesimlerde fakirlik hüküm sürdüğünden hırsızların çalabileceği hiçbir şey bulunmadığını da sözlerine eklemiştir.²²⁴²

Devletin sanayileşme anlamındaki politikasını 19.yüzyıl itibarıyla değiştirdiği ve çeşitli ihtiyaçların karşılanmasına yönelik fabrikalar açma girişiminde bulunduğu görülmektedir. Ancak, fabrikaların kurulduğu yerlerde ayrıntılı incelemelerin yapılmaması, uygunluk kriterlerine dikkat edilmemesi ve Türkler ile gayrimüslim tebaanın işçi niteliklerini taşıyamamaları bu teşebbüslerin başarılı olmasına engel olmuş ve ülkenin Avrupa'ya bağımlı hale gelmesinde önemli rol oynamıştır.

²²³⁹Griffiths, *a.g.e.*, s. 121.

²²⁴⁰Jolliffe, *a.g.e.*, s. 257.

²²⁴¹Griffiths, *a.g.e.*, s. 50.

²²⁴²Ramsay, *a.g.e.*, s. 183.

Charles Mac Farlane, hükümetin yaptığı köklü değişikliklerin, inkılâpların reayalar arasında en girişken ve zeki olan Rum tüccarlarını olumsuz etkilediğini ve onları dağıttığını tespit etmiştir. Seyyah, İngiliz fabrikaları sayısının İzmir’de 20 kadar olduğunu, bu sayıdaki artışın İngiltere ile yapılan ticaretin artmasıyla paralel olarak gerçekleştiğini, buna karşın Fransızlarla yapılan ticaretin bu ülkedeki devrim ve savaşlar nedeniyle önceye göre azaldığını, sonrasında da Avusturya ile İtalyanların geldiğini söylemiştir.²²⁴³

James Ellsworth De Kay, Türkiye’de üretilen derilerin kalite bakımından oldukça kötü olduğunu belirtmiş; bir ay dayanabilen ayakkabılara rastlamanın muhteşem olduğunu vurgulamıştır. Padişahın bur durumdan duyduğu rahatsızlığı da dile getiren seyyah, İngiltere’den kaliteli ayakkabı üretmek için ustalar getirtildiğini ve bu kişilerin Türklere eğitim verdiklerini söylemiştir.²²⁴⁴

Charles Mac Farlane, Osmanlı Devleti’nin dışarıdan pahalıya mal alma olayını terk edip kendisinin üretime geçme girişiminde bulunduğunu ve bu amaca yönelik olarak İzmit ovasında bir kumaş fabrikası açtığını ve makinelerin yurtdışından getirilerek kurulduğunu söylemiştir. Ancak fabrikanın kurulduğu bölgenin sağlıksız bir ortam olması sıtma hastalığının baş göstermesine neden olmuş; çoğu insan ölmüş, çoğu da memleketlerine geri dönmüştür. 1848 yılında fabrikayı ziyaret eden seyyah, çalışanların çoğunun hasta olduğundan bahsetmiştir.²²⁴⁵ İzmit’in 15 mil kuzeyinde devlete ait bir ipek fabrikasının kurulduğundan da bahseden Charles Mac Farlane, büyük, yüksek ve görkemli yerleşkenin ek binaları ile bir köyü andırdığından bahsetmiştir. Charles Mac Farlane, fabrikanın bulunduğu alanda 3 sokak bulunduğunu, bu sokakların iyi olanında yan yana sıralanmış evler bulunduğunu ve bu evlerde Avrupalı denetçiler ile doktor, mühendis ve işçilerin kaldığını söylemiştir.²²⁴⁶

Fabrikada çalışan işçilerin durumundan da bahseden Charles Mac Farlane, Türklerin makine kullanımını öğrenemediklerini, sürekli tütün içerek vakit

²²⁴³Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 34.

²²⁴⁴De Kay, *a.g.e.*, s. 119.

²²⁴⁵Mac Farlane, *Kismet...*, s. 282.

²²⁴⁶Mac Farlane, *Kismet...*, s. 288.

geçirdiklerini, Ermenilerin zor öğrendiklerini ancak iyi çalışmadıklarını, Rumların kıskançlık nedeniyle çalıştırılmadığını, Müslüman kadınların ise erkeklerin arasında çalışmaları yasak olduğu için bu işi yapmadıklarını, sadece birkaç Avrupalının bu işi götürdüğünü, Türklerin kapıcılık ve getir götür işlerine baktığını söylemiş; fabrikada yaklaşık 150 Ermeni erkek, kadın ve çocuk olduğunu ancak pek de çalışmadıklarını, işi yapan 15'i kadın olmak üzere 40 Alman, 11 İtalyan ve 10 Fransız'ın bulunduğunu ifade etmiştir.²²⁴⁷

Charles Mac Farlane Beykoz'daki küçük bir kumaş fabrikası ve bitişindeki deri fabrikası hakkında da bilgi vermiştir. Burasının Türk ve Ermeniler tarafından işletildiğini söyleyen seyyah, bu fabrikalarda ordunun ayakkabı ihtiyacının karşılandığını söylemiş ancak fabrikanın bulunduğu yerin sağlıksız olduğunu, kolera, sıtma, tifüs gibi hastalıkların burayı çok ziyaret ettiğini ve çalışanların çoğunun öldüğünü söylemiştir.²²⁴⁸ İncir köy'de cam ve porselen fabrikalarının olduğunu dile getiren seyyah, buradaki üretimin tamamıyla Avrupalılar tarafından yapıldığını belirtmiştir.²²⁴⁹

2. TARIM FAALİYETLERİ

Tarımsal faaliyetler, Anadolu'nun neredeyse tamamında oldukça ilkel yöntemler kullanılarak yürütülmüştür. Ekilen ürünlerin çeşitlilik yönünden zengin olmaması ve hasat edilen ürün miktarının sadece yaşanan yerdeki ihtiyacı karşılayacak düzeyde olması, bu durumu destekler göstergelerden bir kaçıdır. Bu durumun nedeni hakkında William Mitchel Ramsay'ın tespiti oldukça dikkat çekmektedir. Ramsay;

*“Tüm tarla işleri, ev işlerinin yanında kadınlara kaldığından tarım faaliyetleri çok basit uygulamalarla sınırlı kalmıştır. Köye yetecek kadar mısır ekilidir ve başka hiçbir şey yoktur.”*²²⁵⁰ demiştir.

²²⁴⁷Mac Farlane, *Kısmet...*, s. 292.

²²⁴⁸Mac Farlane, *Kısmet...*, s. 296.

²²⁴⁹Mac Farlane, *Kısmet...*, s. 297.

²²⁵⁰Ramsay, *a.g.e.*, s. 21.

Bu tespit, ülkenin sürekli olarak asker ihtiyacını karşılamaya dönük politikası ile erkeklerin çalışmaktan kaçınmalarının etkili olduğu söylenebilir. Çünkü, seyyahlar Türk erkeklerini tasvir ederken, çalışkanlıktan uzak olmalarına karşın ata binme ve silah kullanmadaki yeteneklerinden bahsetmektedirler. William Goodel, “*Ata binmek ve silah kullanmak dışında çalışmaya ve gayret sarfetmeye yönelik işlere antipati ile yaklaşır, tarımsal faaliyetleri ihmal etmektedirler. Büyük miktarda verimli topraklar, onların ilgisizliği nedeniyle çöl olmuştur. Üretim konusunda da oldukça gevşek kalmışlardır, kullandıkları malzemeler oldukça basit ve sayıca azdır,*”²²⁵¹ demektedir.

Bu nedenler, kadınların çalışma hayatında aktif rol almalarını gerektirmiştir. 19. yüzyıl boyunca süre gelen savaş durumu, özellikle Rus tehdidi, Anadolu’da eli silah tutan Türklerin cephelere gönderilmesini gerekli kılmış; geride kalan kadınlar ise yaşamlarını idame ettirebilmek adına tarımsal faaliyetlere yönelerek maddi kazanç sağlamak yoluna gitmişlerdir.

Henry F. Tozer, Kayseri yakınlarındaki Everek Köyü’nde çeşme kenarında çamaşır yıkayan birkaç Türk kadına rastladıklarından bahsetmiş; kadınlardan ikisinin kocalarının Türk ordusuna katıldığını ve Rus cephesine gittiğini ancak bir daha geri dönmediğini öğrendiklerini ifade etmiştir. Henry Tozer, eşleri yanlarında olmayan bu iki kadının geçimlerini sürdürebilmek adına yörede çokça bulunan kitle toplayarak Kayseri pazarında sattıkları bilgisini vermiş;²²⁵² kadınların bu yükü neden omuzlamak zorunda kaldıklarını bir örnekle açıklamıştır.

Kadınların çalışmasıyla ilgili bir diğer tespit William John Hamilton’un notlarında bulunmaktadır. Hamilton, Kula yöresinde buğdayın pirinç üretme gücü olmayan yoksul köylüler tarafından tüketildiğini söylemiş; iç bölgelerde bulunan hemen tüm küçük kasaba ve köylerde kadınların sürekli çalıştığı mermer havanların olduğundan bahsetmiştir.²²⁵³

²²⁵¹ Prime, *a.g.e.*, s. 154.

²²⁵² Tozer, *Turkish...*, s. 120.

²²⁵³ Hamilton, *Researches...*, s.142.

Gayrimüslim kesimin bulunduğu yerleşim merkezlerinde ise tarımsal faaliyetlerin özellikle Rumlar tarafından yürütüldüğü seyahatnamelerde yer almaktadır. Charles Mac Farlane, Ege Bölgesi genelindeki ziyaretleri esnasında fazla yerleşimin olmadığı Çeşme yakınlarında, birkaç tane köyün bulunduğunu söylemiş; buradaki verimli toprakların çoğunlukla Rumlar tarafından ekildiği bilgisini vermiştir.²²⁵⁴

Rum köylerinde kadınlar tarlada çalışmamaktadırlar ancak buna karşılık tarla işleri ile bağlantılı olan bir çok ev ve mandıra işinde aktif görev almışlardır. Kızlar ve genç kadınlar çoğunlukla Haziran hasatında toplama ve havan dövme işlerinde görev alırken, tarımsal makineler yerli halkın benimsediği yöntemlere uymadığından Doğu'da pek fazla işe yaramamıştır.

Kullanılan malzemeler, tamamıyla bilek gücüne dayalı kaba ve ilkeldir. Örneğin, harman dövme işi, Rum kızlar tarafından Pelasglar zamanından kalma bir aletin yardımıyla yapılmaktadır. Bu alet, iki ahşap parçanın at nalı şeklinde birbirine bağlanması ve alt tarafına çakılan çivilerle üretilmiştir.²²⁵⁵

Charles Mac Farlane benzer bir durum ile Susurluk yöresinde karşılaştığını ifade etmektedir. Köyde, Rum halkının ikamet ettiği bilgisini veren seyyah, Rum çiftçilerin o ana kadar karşılaştığı en çalışkan ve en zeki insanlar olduğundan bahsetmiş; toprağın güzel bir biçimde işlendiğini, iyi miktarlarda hasat kaldırıldığını ve çok sayıda büyük baş hayvanın bulunduğunu belirterek, vergi yükü ve görevlilerin tavırları nedeniyle Rumların her şeylerini bırakıp köyden göç etmek istediklerini dile getirmiştir.²²⁵⁶ Bu ifade aynı zamanda Anadolu'da tarım ile uğraşmanın yönetimin aldığı tedbirler göz önünde bulundurulduğunda oldukça zor olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Humphry Sandwith, Erzurum –Kars yöresindeki Ermenilerin kasabalarda tüccar ve tefeci olmalarının yanı sıra kendi topraklarının önemli tarımcıları olarak da

²²⁵⁴Mac Farlane, *Constantinople...*, s. 100.

²²⁵⁵Garnett, *The Woman...*, s. 41.

²²⁵⁶Mac Farlane, *Kismet...*,s. 242.

bilindiklerini dile getirmiştir. Toprakların nüfusun ihtiyaçlarından fazla ekildiğini ve ekmek bolluğu olduğunu dile getiren seyyah, sahip olunan arpanın kendi atlarının yanı sıra İran'a geçen kervanlardaki hayvanları da besleyebilecek kadar çok olduğundan bahsetmiştir.²²⁵⁷

Henry F. Tozer, Samsun yakınlarındaki Lâdik kasabasından geçtikleri esnada tarlada mısır hasadı yapan gruptan bir orakçının eline bir miktar ürün alarak yanlarına koştüğünü ve kendilerinden bir şeyler beklediğini belirtmiştir. Anadolu'da böyle bir gelenek olduğundan bahseden seyyah, hasatlarının bereketli olması için dua mı istiyorlar diye düşünürken bunun bahşiş için yapılan bir eylem olduğunu anladıklarını söylemiştir.²²⁵⁸

Başkent için hububatın tedarik edilmesi hükümetin tekelinde olmuştur. Çiftçilerin ve toprak sahiplerinin gerekli görüldüğü takdirde ürünlerini çok düşük fiyatlarla satması istenmiş; bu durum Türk parasının günden güne değer kaybetmesi göz önünde bulundurulduğunda çiftçilerin hak ettiğinin çok çok altında kazanç sağlamaları anlamına gelmiştir. Ürünler, hükümetin kiraladığı gemiler tarafından getirilmiş; bir şekilde karışım yapılarak ürünlerin miktarını artırdıktan sonra mallar, halka en az %100 karla satılmıştır. İngiliz donanmasının yarımadayı eline geçirmesiyle birlikte Akdeniz'de, özellikle de Malta'da, hububat için ödenen yüksek paralar rüşvetin ve kaçakçılığın önünü açmış; bu durum da İstanbul'daki kaynakların giderek azalmasına ardından da halkın ayaklanmasına neden olmuştur.²²⁵⁹

19. yüzyılda Anadolu'da, azınlık olsalar da sayıca dikkate değer oranda bulunan Avrupalıların toprak sahibi oldukları görülmektedir. Kanunlara göre bu kesimin toprak alma hakları bulunmamaktadır. Ancak, eşlerinin üzerlerine aldıkları için mülk sahibi olmalarında bir zorluk yaşamamışlardır. Türkiye toprakları üzerinde doğan her gayrimüslim kadının reaya olarak adlandırılması, aynı zamanda hareme ait mülkiyetin kutsal olarak kabul görmesi, ve buna mukabil olarak Avrupalıların sahip

²²⁵⁷Sandwith, *a.g.e.*, s. 196.

²²⁵⁸Tozer, *Turkish...*, s. 24.

²²⁵⁹Turner, *a.g.e.*, s. 80-81.

oldukları malların eşlerine ait olduğunu beyan etmeleri, yetkililerin bunun arkasını arama ihtiyacı duymalarını engellemiştir. Bu şekilde kadınların üzerlerine alınan tapular, belirli bir zaman geçmesinin ardından asıl sahiplerine devredilmiştir. William Barker, denize yakın bir yerde çok avantajlı bir fiyata toprak aldığını belirterek, burada sebze yetiştirmeleri için köylülerle anlaşacağını dile getirmiştir.²²⁶⁰

2.1. Kullanılan Malzemeler ve Yetiştirilen Ürünler

Tarım faaliyetlerinde kullanılan malzemeler, oldukça ilkel olması bakımından seyyahların ilgisini çekmiştir. Ülkenin farklı yerlerinde imkanlar ölçüsünde değişik malzemeler ile tekniklerin kullanıldığını seyyahların notlarında görülmektedir. Henry J. Van Lennep, Anadolu'daki tarlalarda kullanılan pulluklardan bahsetmiş, pullukların kullanılmadığı durumlarda ise halkın kürekle toprağı kazdıklarını dile getirmiştir.²²⁶¹

Charles Fellows, Manisa'dan Akhisar istikametine giderken geçtikleri bir köyde bir araba tekerleği izi gördüğünü söylemektedir. Yaptığı araştırma sonrasında bu arabaların yaygın olmasa da bölgede çiftçiler tarafından kullanıldığını öğrenmiş ve bu arabaların Anadolu'da karşılaştığı ilk arabalar olduğunu da belirtmiştir. Charles Fellows, bu bölgede yol olmamasına rağmen ürünlerin önce tarlalardan çiftliklere oradan da geniş yapılmış sokaklardan geçerek köy merkezine ulaştırıldıklarını ifade etmiştir.²²⁶²

Charles Fellows, Truva bölgesinde uğradığı Pınarbaşı köyünde²²⁶³ halkın tarımcılıkla ilgili yaptığı çalışmaları inceleme fırsatı bulmuştur. Burada kullanılan bir alet ilgisini çekmiş ve onun kullanım şekli ile kullanım amacını şöyle açıklamıştır; “*Samanları kesmek ve harman dövmek için kullanılan tarımsal bir uygulama söz konusudur. Yere konmuş yassı bir tahta plaka ve hayvana bağlanabilmesi için plakanın ucuna, yukarı doğru eğimli bir şekilde uzanır şekilde monte edilmiş diğer bir*

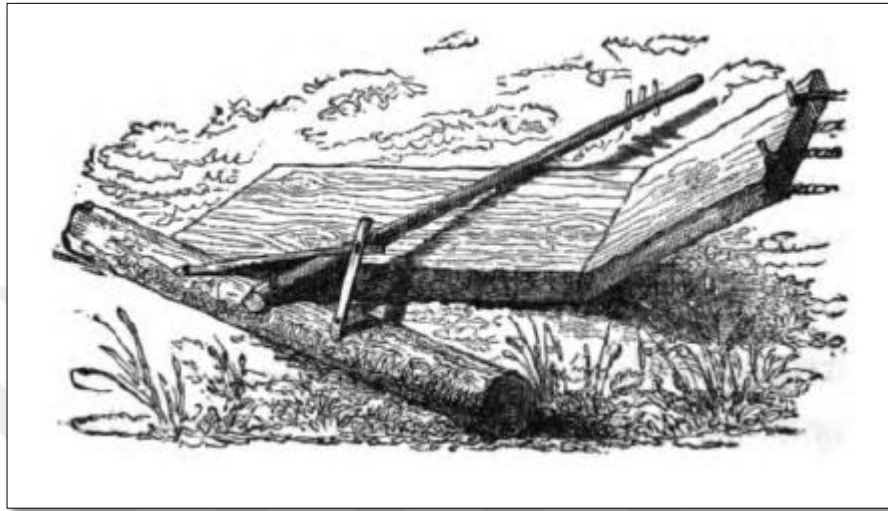
²²⁶⁰Barker, *a.g.e.*, s. 121.

²²⁶¹Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 243.

²²⁶²Fellows, *A Journal ...*, s. 23.

²²⁶³Pınarbaşı ismi yerine “Eski Truva”da kullanılmaktadır.

*küçük plaka vardır. Hayvan bunu tahılın üzerinde çekerek götürür. Çok ilkel ve ender bir uygulamadır.*²²⁶⁴

Resim 37. Çanakkale Yöresinde Kullanılan Bir Tarım Aleti²²⁶⁵

Van'ın Ahlat köyü yakınlarındaki Nazik Gölü civarında bulunan halkın komşu köylere oranla çok daha çalışkan ve maharetli olduğundan bahseden Austen Layard, hasatlarından elde ettikleri ürünleri Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi hayvanların sırtlarında taşımadıklarını, onun yerine tekerleklerinde bile demir kullanmadan ceviz, meşe ve karaağaçtan yaptıkları yük arabalarını kullandıkları bilgisini vermiştir. Çift sürme tarzlarının da Anadolu'daki yaygın kullanımdan farklı olduğunu dile getiren Layard, saban demirine 4 feet uzunluğunda ve 1 ayak genişliğinde toprağı ayırıp bir çizgi gibi iz bırakan iki paralel tahta tutturulduğunu söylemiştir.²²⁶⁶

Köylülerin hasat çalışmalarına tanıklık eden bir diğer seyyah Edward Napier, arpaları üzerlerinden at ve öküzleri geçirmek suretiyle dövdüklerini belirterek bu yöntemin çok ilkel olduğunu dile getirmiştir. Öküz ya da atlara alt kısımları sivri taşlarla dolu koşum takımı takılarak ekinlerin üzerinden geçildiğini belirten Edward

²²⁶⁴Fellows, *A Journal...*, s. 70.

²²⁶⁵Fellows, *A Journal...*, s. 70.

²²⁶⁶Layard, *a.g.e.*, s. 18

Napier, hayvanları yönlendiren kişinin daireler çizerek ilerlerken büyük bir ustalıkla dengeyi sağladığını ifade etmiştir.²²⁶⁷

Özellikle kırsal kesimde halkın tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile geçimlerini sağlamaya gayret gösterdiği ve birçok yerde üretimin sadece mevcut yöre insanının ihtiyaçlarını karşılamaya yettiğini söylemek doğru olur. Bu durum genellikle nüfus bakımından çok kalabalık olmayan ve büyük şehir ve kasabalardan uzak köylerde kendini göstermiştir.

Henry J. Van Lennep, Tokat'ta hemen herkesin en az bir tane bağının ve bağında da bağevinin olduğunu belirtmiş, yaz mevsimi geldiğinde herkesin bağevlerine giderek kasabayı terk ettiklerini dile getirmiştir. Meyve ücretlerinin oldukça ucuz olduğunu ifade eden Van Lennep, fakir olan kesimin meyveleri kurutup kışın da tükettiklerini ifade etmiştir. Kasaba halkının büyük bölümünün meyve tüketmek suretiyle hayatlarını idame ettiğini vurgulayan Henry J. Van Lennep, çok az kişinin et tükettiğini de sözlerine eklemiştir. Henry J. Van Lennep, bir inek ya da öküz alabilecek duruma sahip ailelerin, aldıkları hayvanları sonbahar geldiğinde kestiklerini ve eti çeşitli bitkilerle terbiye ettikten sonra güneşte kurutup kış mevsiminde tüketmek amacıyla stokladıklarını söylemiştir.²²⁶⁸

İzmir, Bursa gibi üretimin çokça yapıldığı yerlerde, ihtiyacın karşılanmasının dışında ticari faaliyetler anlamında da bir zenginlik görülmektedir. Charles Swan İzmir civarını gezerken tarlaların tamamıyla meyve ağaçlarıyla dolu olduğunu tespit etmiştir. Üzüm, ceviz, elma, nar ve incir ağaçlarının çok bol ve bereketli olduğunu söyleyen seyyah, ürünlerin İzmir pazarında değerlendirildiğinden de bahsetmiştir.²²⁶⁹

Charles Swan, aynı zamanda Urla'nın sahip olduğu yel değirmenleri ve önünde bulunan küçük adalarla muazzam bir güzelliğe sahip olduğunu belirtmiş; kasabanın

²²⁶⁷Napier, *a.g.e.*, s. 170,171.

²²⁶⁸Lennep, *a.g.e.*, Vol. I, s. 212,213.

²²⁶⁹Swan, *a.g.e.*, Vol. II, s. 46.

Batıda gördüğü yerler arasında toprağı en çok işlenen yer olduğundan bahsederek, zeytin ve incir ağaçlarının bolluğuna dikkat çekmiştir.²²⁷⁰

Charles Wilkinson ise İzmir’de pamukları boyamak için kırmızı kökboyası üretildiğı yazılmış, bu boyanın ılık alkalın içinde ısıtılıp, sonrasında da zeytinyağına yatırıldığını, temizlendikten sonra da kızıl rengi aldığı ifade edilmiştir. Bu uygulamanın oldukça değerli olduğu yazılan mektupta İngilizlerin bu formülü alabilmek için 5.000 pound ödediklerinden de bahsedilmiştir.²²⁷¹

İpek böceğı yetiştiriciliğı ile bilinen Bursa’da seyyahlar tarafından sıklıkla ziyaret edilmiş; tarım ile ticaret döngüsü hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Charles Wilkinson, Bursa’da ipek böcekleri için dut yetiştirildiğinden büyük çapta olduğu bilgisini vermiştir. Dut tohumlarının küçük salata gibi ekildiğini söyleyen Wilkinson, ilk yıl ayrı ayrı nakledildiklerini söylediğı tohumların ikinci yılında da aynı işleme maruz kaldığını belirtmiş; bunların farklı türdeki topraklarla buluşturulduklarını vurgulamıştır. Üçüncü yıl ise tekrar bir sıra halinde birbirlerinden 1 ila 2 metre mesafede olmak kaydıyla ekildikleri bilgisini vermiştir. Sonrasında ağaçların filizlenmeye başladığını söyleyen Wilkinson, kurak havalarda ağaçların suya ihtiyaç duyduğunu ve biri Nisan diğeri de yaprak açtıktan sonra olmak kaydıyla yılda iki kez etraflarının çapalanması gerektiğini ifade etmiştir.

Ağaçların dalları uzadığında ve ipek böceğı besleme mevsimi geldiğinde bunların yapraklarıyla birlikte kesildiğini ve demetler halinde satıldığını belirtmiştir. Seyyah, mevsimin başında içinde 20-25 kadar filizin olduğu bir demetin çok cüzi miktarlarda satıldığını söylerken, ipek böceklerinin büyüyüp daha fazla yiyeceğıe ihtiyaç duyduğı dönemlerde bu demetlerin fiyatının ikiye hatta üçe katlandığından bahsetmiştir. Dut ağacı dikiminin çok bereketli olduğunu söyleyen Wilkinson, Bursa’daki bu toprağın salata, kavun ve diğere sebze üretimi için de elverişli olduğunu belirtmiştir. Dutun yanında ak üzüm de yetiştirildiğini söyleyen seyyah, dutlara zarar

²²⁷⁰Swan, *a.g.e.*, Vol. I, s. 173.

²²⁷¹Wilkinson, *a.g.e.*, s.374.

vermesin diye asmaların daha aşağı seviyede yetiştirildiğini ifade etmiş ve Bursa’da özellikle fidanların satıldığı bir pazar kurulduğundan bahsetmiştir.²²⁷²

Bu örneklerin dışında bazı seyyahların gündeme getirdiği “*Türkler toprakla uğraşmayı tercih etmezler*” iddiasını doğrularcasına, bol ve bereketli toprakların olduğu bölgelerde üretimin yapılmadığı gözlemlenmiştir.

William Martin Leake, Konya yakınlarındaki “*Taşambar*” ile “*Kassaba*” arasında çok verimli topraklar olmasına rağmen buralarının işlenmemiş olmasının oldukça acı verici olduğunu söylemiş;²²⁷³ Karaman’da bir fakirlik görünümünün hâkim olduğunu, tek üretimin pamuk ve ipek üzerine yapıldığı bilgisini vermiştir. Seyyah, civar dağlardan toplanan; boya için kullanılan meşe palamudu ve benzer ürünlerin İzmir’e gönderilmesi suretiyle halkın geçimini sağladığını da sözlerine eklemiştir.²²⁷⁴

Genellikle, tüketim ürünlerini Anadolu’nun çeşitli yerlerinden tedarik eden İstanbul’da da tarımsal faaliyetlerin bulunduğu dair bilgiler mevcuttur. William Wittman, bu hususta Büyükdere’yi örnek göstermiştir.

“*Sebzeler iyidir ve hemen hemen İngiltere’dekilerle aynı türdendir. Bahsetmek gerekirse bakla, fasulye, bezelye, lahana, salatalık, su kabağı, karpuz gibi sebzeler bolca bulunmaktadır. Bir onlar kadar da meyve vardır. Şeftali, kayısı, armut, elma, incir, kiraz, nar, kırmızı üzüm, çilek ve üzüm. Bunların yanında fındık ve ceviz bolluğu da vardır.*”²²⁷⁵

Büyükdere’deki tarımsal faaliyetler William Wittman’ın notlarında da gündeme gelmiştir. Seyyah, Büyükdere’de yağmurların yağmasının ardından, genellikle Ağustos’un 17’sinden sonra, üzüm ve kavun mevsiminin başladığı bilgisini

²²⁷²Wilkinson, *a.g.e.*, s. 48.

²²⁷³Leake, *a.g.e.*, s. 94.

²²⁷⁴Leake, *a.g.e.*, s. 99.

²²⁷⁵Wittman, *a.g.e.*, s. 26.

vermiş; kavunun yanında karpuz da yetiştirildiğini; ikisinin de oldukça ucuz bir o kadar da lezzetli olduğunu dile getirmiştir.²²⁷⁶

Wittman, 4 Ekim'de Çiftlik'e doğru giderken bağbozumunun başladığını fark ettiğini ve halkın bağlarına gitmiş ve yoğun bir şekilde çalışmakta olduklarını gözlemlediğini söylemiştir. Üzümlerin asmalardan toplanıp fiçılara atıldığını belirten seyyah, sonrasında ise eve götürmek için atlara yüklediklerini de sözlerine eklemiştir.²²⁷⁷

3. HAYVANCILIK

Tarım ve hayvancılık faaliyetleri, köylülerin temel geçim kaynağı olması nedeniyle Anadolu coğrafyasında üzerinde durulması gereken başlıklardan biri olmuştur. Gerek toprak sürerken ihtiyaç duyulması, gerek ulaşımda kullanılması, gerek yakacak için katkıda bulunmaları²²⁷⁸ gerekse en temel besin kaynağı olmaları nedeniyle hayvanlar, Türkler için oldukça önemlidir. Bu nedenle hayvanların zarar görmeleri, hastalanmaları ya da ölmeleri onlar için çok büyük bir felaket olarak nitelendirilebilir.

Tarım faaliyetlerinde kullanılan hayvanlar çoğunlukla at, eşek, öküz ve koyun olarak belirtilmektedir. Bazı seyahatnamelerde çiftlik ve evlerde beslenen evcil hayvanlar ile farklı amaçlarda kullanılan hayvanlar da bu listeye dahil edilmiştir. Örneğin Eliza Cheney Abbot Schneider'in Bursa'da gözlemlediği hayvanlar öküz, deve, manda, at, eşek, inek, kuzu, keçi, köpek ve kedidir.

Hayvanlar, kış boyunca ahırlarda tutulmaktadır. Nisan ayı kuzulama zamanı olduğu için önemlidir. Halk, kuzu sütünden yoğurt, peynir, tereyağı yaparak tüketim malzemelerinin çoğunu hayvansal gıda olarak hazırlamaktadır. Büyükbaş hayvanlardan da bu anlamda yararlanılmıştır. Eliza C. Abbot Schneider, mandaların köylüler için önemine dikkat çekerek, bu hayvanların öküzlerin yaptığı işleri yaptığını

²²⁷⁶Wittman, *a.g.e.*, s. 48.

²²⁷⁷Wittman, *a.g.e.*, s. 55.

²²⁷⁸Humpny sandwith, özellikle kasaba ve köylerde yaşayan fakir halkın tezek kullanmak suretiyle ısınabildiklerini belirtmiştir. bkz. Sandwith, *a.g.e.*, s. 199.

ve sütlerinden de yararlanıldığını belirtmiş; develerin de çok çeşitli türdeki yükleri taşımak için kullanıldığı bilgisini vermiştir.²²⁷⁹

Köy ve kasabalardaki hanelerde yapılan üretimler seyyahların gözünden kaçmamıştır. Henry John Van Lennep, peynir, yoğurt, kaymak, ayran ve tereyağı gibi süt ürünlerinin Türklerin sofrasından eksik olmayan başlıca hayvansal gıdalar olduğunun altını çizmiştir Lennep, Turhal'da misafir oldukları bir köy evinde genç bir kız tarafından tereyağı yapılması için kullanılan bir yayık gördüklerini aktarmıştır.²²⁸⁰

Hayvanların bakımı ve korunması için çobanlar bulunmaktadır. Tıpkı günümüzdeki gibi hayvanları belli bir alanda tutmak ya da hareket ettirmek için kullanılan kavallar, 19. yüzyılda da çobanların kullandığı bir enstrüman olarak seyahatnamelerde yer almıştır. Charles Fellows, Türk çobanların kullandığı kavalların antik Roma kalıntılarında bulunan müzik aletlerine olan benzerliğini vurgulamıştır.²²⁸¹

Charles Fellows, Türkiye'de bulunan tüm kasabalarda kümes ve ahırda beslenen evcil hayvanların iskeletlerinin çokça bulunduğunu söylemiş; bu durumun deve, at, eşek, öküz hatta köpek gibi hayvanların anatomilerini öğrenmek adına önemli bir fırsat yarattığından bahsetmiştir. Charles Fellows, sadece öküz başlarının, işlenmiş toprakların fazla olduğu yerlerde kazıklara çakılmak ya da ağaçlara asılmak suretiyle korkuluk olarak kullanıldığını ifade etmiştir.²²⁸²

Rum köylüler tarımsal faaliyetlerinin yanında hayvancılıkla da uğraşmışlardır. Seyyahlar arasında çalışkan bir ırk olarak zikredilen Rum ailelerde hayvancılık işlerinde esas rol erkeklerde olmasına karşın kadın ve kız çocukların da etkisi görülmektedir.

Hayvanların sabah erken saatlerden başlamak kaydıyla otlatılması, akşam saatlerinde ise tekrar ahırlarına döndürülmesi, sütlerin sağılması ile süttten peynir ile

²²⁷⁹Hamilton, *Researches...*, s. 372.

²²⁸⁰Lennep, *a.g.e.*, s. 130.

²²⁸¹Fellows, *A Journal...*, s. 67.

²²⁸²Fellows, *A Journal...*, s. 65.

yoğurt yapılması işinden onlar sorumlu olmuştur. Öyle ki, Rumlar arasında çobanlık çok değerli bir görevdir ve bir çok halk şarkısında bu ifade geçmektedir.

Tıpkı Türklerde olduğu gibi hayvansal ürünler Rum köylülerin temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bunun yanında gelir elde edici faaliyetlerde de bulunulmuştur. Rumlar koyunlarını kırptıktan sonra, elde ettikleri yünlerden aile üyeleri için kıyafetler yapmış, ayrıca bu kıyafetleri pazarlarda satarak maddi anlamda kazanç sağlamışlardır.²²⁸³

4. ALIŞVERİŞ

Türkler, alışveriş konusunda seyyahların notlarında dürüstlükleriyle ön plana çıkmıştır. Wilkinson Warington Smyth, İstanbul'da bir arkadaşının işlemeli bir Türk mendili almak için pazarda dolaştığını ve bir dükkânda durup beğendiği mendilin fiyatını sorduğunu belirtmiş; 75 kuruş cevabını aldıktan sonra genellikle satıcıların olanın üzerinde fiyat söyleyip pazarlık ettiğini bildiğinden 70 kuruş verip mendili almak istediğini; satıcının elinden tutup 20 kuruşu iade ederek burada pazarlık yapmak adettir, ben bunu 50 kuruşa satıyorum, paranın fazlasını al dediğini ve Türklerin dürüstlüklerine hayran kaldıklarını bu örnekle ifade etmiştir.²²⁸⁴

Dürüstlüğe vurgu yapılması, farklı kesimlerin başvurduğu yanılma tekniklerinden kaynaklanmıştır. William Mitchel Ramsay, "1883 yılında Sivrihisar'da Ankara yününden yapılmış parlak çorapları bulduğum için çok memnun olmuştum. Yanımızdaki uşaklardan biri kendisine bir çift aldı ve ben de kendisini bana 20 çift alması için gönderdim. Geri geldiğinde Ermeni satıcının elinde bu kadar çorap olmadığını, fakat kısa süre içinde temin edeceğini söyledi. Ertesi gün harekete hazırlanırken çoraplar geldi ve aceleyle çantama koydum. Sonraki gün giymek için bir tanesini çantamdan çıkardım, ipek gibi parlıyordu. Çoraplar öyle bir düzenlenmişti ki biri diğerinin içine sokulmuştu. İlkini elime aldığımda içte kalan çorap adi yünden yapılmış, yırtık bir haldeydi. Diğer tüm çiftleri kontrol ettiğimde çıkan sonuç hep aynı oldu. Ermeni tüccar, 20 tane giyilmiş çorabı yıkayarak 20 tane yeni çorapla

²²⁸³Garnett, *The Woman...*, s. 42.

²²⁸⁴Smyth, *a.g.e.*, s.155,156.

birleştirmiş ve bunları bize yeni diye satmıştı. Bu Ermeniler, kendilerine nefret duyulmasına sebep olan sınıftı. Ashında Anadolu'yu ziyaret eden sıradan seyyahlar ve turistler, bu Ermenilerin dışında farklı sınıfa mensup Ermeni'yi çok nadir görebilmektedirler. Çünkü eğitim Batı Anadolu'daki Ermeniler arasında pek yaygın değildi,"²²⁸⁵ şeklinde değerlendirmelerini paylaşmıştır.

Türkler, dürüstlüklerinin yanı sıra misafirperverliklerinden de ödün vermemişlerdir. Alışveriş yapmak için gelen müşterilere çeşitli ikramlarda bulunmak gelenek halini almıştır. Charles Fellows İstanbul'da bir alışverişin, yardımcısının mal sahibiyle birlikte tütün içmeden tamamlanmadığını söylemiştir. Seyyah, fiyatla ilgili bir sorun olduğunda ellere birer tütün çubuğunun alındığını ve herkesin yere oturduğunu ve iki taraf arasındaki farkın gözden geçirildiğini; kendisinin bu durumla genellikle atların kiralanması esnasında karşılaştığını; buna karşın Türklerin fiyat konusunda oldukça dürüst olduklarını ve yüksek fiyatlı malların neden öyle satıldığının sebeplerini her zaman içtenlikle anlattıklarını belirtmiştir.²²⁸⁶

Seyyahların gözünde Ermenilerin kötü bir intiba yarattıkları görülmektedir. Bu durum hakkında William Mitchel Ramsay şunları söylemiştir;

"1890 yılında Niğde'de bir pazara gittim ve bir Rum sarrafa elimdeki çeki nakit paraya çevirip çeviremeyeceğini sordum. Yüzde 2'lik bir pay karşılığında bunu yapabileceğini söyledi. Parayı küçük gümüşlere dönüştürmek için yüzde 5, bazen de yüzde 10 oranında pay alındığını dikkate aldığımızda Rum sarrafın çok makul bir teklif yaptığını söyleyebilirim.

Bu sadece bir örnekti, sahip olduğum çekleri bozdurmak için sorun yaşadığım tek kişiler banka görevlileriydi. Afyonkarahisar'daki Osmanlı Bankası'nda görevli Ermeni memur, cimri, acımasız, gaddar olan Ermeni tüccarlarını temsil etmekteydi. Bu sınıfa mensup Ermenilere bir örnek daha verebilirim. 1883 yılında Osmanlı demiryolunun yeni bir gar açtığı Sarayköy'e gitmiştim. Gelen gidenin sürekli arttığı bu yerleşim yerindeki yolcuların konaklaması için bir Ermeni'nin yenice açtığı bir

²²⁸⁵Ramsay, *a.g.e.*, s. 202.

²²⁸⁶Fellows, *A Journal...*, s. 97.

hana uğradık. Bir handa, seyahat eden kişinin kendi yiyeceğini tedarik etmesi gerekirdi; biz de öyle yaptık. Fakat buna ek olarak Ermeni hancı, Rum aşçımıza ve Türk yardımcımıza akşam yemeği için bir miktar şeker vb. malzeme verme konusunda ısrarcı oldu. Bunun yanında kümes hayvanı satın almakla görevlendirilen aşçıyı bu durumdan kurtarmak için fazlasıyla çabaladı ve ondan tedarik etmesini sağladı.

Bunun yanında bizimle birlikte olan Türk katırcı kendisini ve 3 tane atı da doyurmak zorundaydı. Onlar da bize eşlik ettiler. Sabah olduğunda hancı uzun ve kirlili bir kâğıt üzerine akla gelebilecek her türlü bakkal ürünlerinin yazılmış olduğu oldukça yüklü bir fatura getirdi. Hancıya gidip bunun yarısını ödeyeceğimi, zaten bu miktarının yarısının bile aldığımız hizmetin 3 misline karşılık geldiğini söyledim. Hemen yaygara çıkarmaya ve bizi tehdit etmeye başladı. Paranın yarısını uzatarak, yanımdakilere atları hazırlamalarını söyledim. Hancı atıma elini koyarak bizi durdurmak istedi, kırbacım eline gelince birden çekildi ve biz de yolumuza gittik. Yaklaşık 3 ay sonra tekrar Sarayköy'e geldiğimizde hancı bir çalışanını gönderip bizden parayı istedi ve biz de ödedik.”²²⁸⁷

4.1. Kasaba ve Köy Pazarları

Pazarlar, Anadolu topraklarına ayak basan her seyyahın öncelikli görmek istediği yerlerden biri olması bakımından önemlidir. Çoğunlukla kulaktan dolma ve kitaplardan edinilen bilgiler dahilinde hayallerde canlandırılan pazarlar, 19.yüzyılda özellikle İstanbul'da fazlasıyla rağbet görmüştür.²²⁸⁸ Seyyahların pazarlara gerçekleştirdikleri ziyaretler onların Türkiye'deki pazarlar hakkında Avrupa nezdinde bir tanımlama yapmalarına ve aynı zamanda kendi ülkelerindeki benzer yapılarla karşılaştırmalarına fırsat tanımıştır.²²⁸⁹

²²⁸⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 200.

²²⁸⁸William Grey, İstanbul'daki pazarların çok güzel olduğundan bahsetmiştir. Doğu stilini pek yansıtmadığını söylediği pazarları Mısır'da karşılaştıklarından farklı olduğunu özellikle vurgulamıştır. bkz. Grey, *a.g.e.*, s. 168.

²²⁸⁹John Ross Browne, pazarları yarı medeni yarı yabancı, çok ilginç bir yaşam alanı olarak nitelendirmektedir. bkz. Browne, *a.g.e.*, s. 129; James Bailie Fraser, İstanbul'daki pazarların geniş, bir sürü tuhaf eşyalarla dolu, ilgi çekici ve gezilmesi için kişinin bir ayını feda edebileceği güzellikte yerler olarak nitelendirmiştir. bkz. Fraser, *a.g.e.*, s. 159; Charles Vane Londonderry, pazarları, İngiltere'deki pazarlarla karşılaştırmış ve en dikkat çeken farkın ışıklandırma olduğunu ifade etmiştir. Bu yerlerin

John Griffiths pazarları, taştan yapılmış; çatılarında bulunan küçük cam pencerelerle aydınlatılan uzun kubbeli sokaklar olarak tanıtırken;²²⁹⁰ Julia Pardoe, pazarları farklı kostüm ve karakterleriyle kalabalık insan gruplarının sürekli yer değiştirdiği bir yer olarak tasvir etmiştir. Bayan Pardoe, pazar deyince insanların aklına Londra'daki gibi içerisinde raflar ve üzerlerine dizilmiş eşyaların olduğu odaların akıllara gelmemesi gerektiğini vurgulamış; Müslümanlara ait pazarların birbiriyle bütünleşmiş sokaklardan oluştuğunu, bu haliyle üstü kapalı bir kasabayı andırdığını belirtmiştir.²²⁹¹

James Ellsworth De Kay ise pazarları, “*Herkesin bildiği gibi birden fazla dükkânın bir araya toplandığı ve malzemelerin perakende satıldığı yerdir. Birkaç akre²²⁹² yer kaplamaktadır ve birbirini belirli yönlerde kesen sayısızca sokaktan oluşmuştur.*”²²⁹³ şeklinde tanımlamıştır.

Genellikle üstü açık bir alan ve içerisinde dar koridorlar şeklinde düşünülen pazarların, üstlerinin kapalı olması ve çatılarında bulunan küçük pencereler ile aydınlatılmaya çalışılması, seyyahların dikkatinden kaçmamıştır.²²⁹⁴ Dar koridorların gözün alabildiğince uzanması, dükkanların her iki yana sıralanması, satıcıların tezgahların arkasında bağdaş kurmak suretiyle müşterilerini beklemesi ve her ürüne

---

karanlık olduğunu söyleyen seyyah, üst kısımlarının açık olduğunu ve tavan pencerelerinin bulunmadığını söylemiştir. bkz. Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 181.

²²⁹⁰Griffiths, *a.g.e.*, s. 84.

²²⁹¹Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 35.

²²⁹²4047m²'ye karşılık gelen İngiliz ölçü birimidir.

²²⁹³De Kay, *a.g.e.*, s. 79-81.

²²⁹⁴Christopher Oscanyan, İstanbul'daki pazarların taştan inşa edildiğini, tepe kısımlarından ışıklandırıldığını, uzun sokakları andırdığını ve üzerlerinin kemerli çatılar ile kapatıldığını söylemiş; her sokağın belirli bir ürün ile özdeşleştiğini, örneğin baharatçıların sokağında şifalı bitkiler, boya hammaddeleri, parfümcüler sokağında ise birbirinden güzel kokuların satıldığını söylemiştir. Pazarlarda ön cam ve tezgâh bulunmadığını belirten Christopher Oscanyan, malların raflara dizildiğini ve mekânın büyük bir kütüphaneyi andırdığını sözlerine eklemiştir. bkz. Oscanyan, *a.g.e.*, s. 294; James Webster, İstanbul'daki pazarları uzun, üzerleri belirli aralıklara kırmızı, beyaz ve yeşil renklerle boyanmış gotik kemerlerle kapalı, her yönden birbirlerine bağlanan pasajlar olarak tanımlamış; pasajların her iki yanında odaların sıralandığını ve birbirlerinden bağımsız tüccarların buralarda satış yaptıklarını söylemiştir. bkz. Webster, *a.g.e.*, s. 124.

özel ayrı koridorların bulunması,²²⁹⁵Türkiye’deki pazarların genel özellikleri olarak söylenebilir.

Pazarların taştan yapılması, üzerlerinin yine taştan kemerlerle kapatılması, Türkiye’de sıkça rastlanan yangınlara karşı bir önlem niteliği taşımaktadır. Üzerlerinin kemerlerle kapatılmadığı durumlarda ise demir yapılardan faydalanılmış; tüccarların da mümkün olduğunca içeride ateş yakmadıkları görülmüştür.

Elizabeth Mary Grosvenor, büyük kapalı bir yapı olan pazarların yangından korunmak için demir bir çatı ile kaplandığını söylerken;²²⁹⁶J. Browne, halkın bağdaş kurup gün boyunca oturdukları dükkânlarında kendilerine ve mallarına zarar gelmemesi için ocak kullanmadığını belirtmiş, bu şekilde nasıl dayanabildiklerine oldukça şaşırdığını söylemiştir.²²⁹⁷

Türkiye’deki pazarları Avrupa’dakilerden ayıran en büyük özellik, ürün çeşitliliğinin çok olmasıdır.²²⁹⁸ William Knight, İstanbul’da halkın çarşı olarak adlandırdığı ancak Avrupalıların pazar dediği, türlü malların satıldığı yerlerin çokluğundan bahsetmiştir. Genellikle güneşin doğduğu an ile öğle vaktinin kalabalığın en çok olduğu zaman dilimi olarak belirten seyyah, buradaki pazarların

²²⁹⁵Pazarın birkaç bölüme ayrıldığını belirten Thackeray, halat, tütün, şeker, silah, ayakkabı için ayrı bölümler olduğundan bahsetmiştir. bkz. Thackeray, *a.g.e.*, s. 84,85; Walter Thornbury, pazarların İngiltere’dekilerin aksine farklı bölümlere ayrıldığını, ticaret mallarına göre bu bölümlerin organize edildiğini belirtmiş; kuyumcular, silah satıcıları, fes üreticileri, ipek tüccarları ve terlik satıcılarının ayrı bölümlerde satış yaptıklarını söylemiştir. bkz. Thornbury, *a.g.e.*, s. 264; Charles Vane Londonderry, pazarda satılan her ticari mal için ayrı pasajların bulunduğu bilgisini vermiş, burada kumaşçılar, ipekçiler, elbiseçiler, kuyumcular, gümüşçüler, kürkçüler, kilimciler, şekerlemeciler ve kaşmir eşarp satıcılarının varlığından bahsetmiştir. bkz. Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 179,180; 22 Mayıs 1841 Cumartesi günü pazar kurulduğu bilgisini veren Elizabeth Mary Grosvenor, Pazar yerinin küçük sokaklara ayrıldığını belirtmiş ve her sokakta ayrı bir ürünün satıldığı bilgisini vermiştir. bkz. Grosvenor, *a.g.e.*, s. 330.

²²⁹⁶Elizabeth Mary Grosvenor, *Narrative of A Yacht Voyage in The Mediterranean During The Years 1840-1841*, John Murray, Albemarle Street, London, 1842, s. 330.

²²⁹⁷Browne, *a.g.e.*, s. 123,124.

²²⁹⁸Edmund Spencer, İstanbul’daki pazarlarda her türlü ürünün satıldığını belirtmekle birlikte, çok pahalı Hindistan ve İran eşarplarının, Bursa dokuması kadife, saten ve ipek kumaşların, Manchester basmasının, Sheffield ve Birmingham madeni eşyalarının, Paris bijuterisinin ve Alman oyuncaklarının özellikle dikkat çektiğini belirtmiştir. bkz. Spencer, *Turkey...*, s. 174-176.

İngiltere'dekilere göre çok farklı olduğunu, Doğu'ya özgü yerlerde çok çeşitli ürünler satılırken, Avrupa'daki ürün yelpazesinin oldukça sınırlı olduğunu belirtmiştir.²²⁹⁹

John Griffiths, tüccarların mallarını sattıkları küçük odalardan bahsetmiş, bu odaların arka kısmında satıcının oturup tütün ve kahve içerek müşterisini beklediğini dile getirmiştir.²³⁰⁰ Satılan her malın kendine özel bir alanı olduğunu söyleyen John Griffiths, bunun sadece pazarlara ya da bedestenlere özgü olmadığını, kasaba ve köylerdeki tüm pazarlar için geçerli olduğu bilgisini vermiştir.²³⁰¹

James Ellsworth De Kay, pazarda bulunan tüm dükkânları anlatmak yerine tek biri hakkında bilgi vermenin yeterli olacağını düşünmüştür. Yaklaşık 10-12 fit (3,5 m) genişliğinde olan küçük dükkânın etrafının satılacak ürünlerle dolu olduğunu belirten seyyah, ön kısmının açık olduğunu ve akşamları gün boyunca tente işlevi gören kepenkler vasıtasıyla kapatıldıklarını dile getirmiştir.²³⁰²

Pazarlarla birlikte bedestenler²³⁰³ de gündeme gelmiştir. John Griffiths, bedesteni, pazar gibi büyük bir yapı olarak tanıtmaktadır. Pazarlardan farklı olarak burada özellikle ikinci el malların alınıp satıldığını söyleyen seyyah; ayrıca Yahudi ve

²²⁹⁹Knight, *a.g.e.*, s.176,177.

²³⁰⁰Esnafın dükkânların önünde bulunan platforma bağdaş kurup oturdukları John Galt tarafından da dile getirilmiştir. Seyyah, tüccarların oturdukları platformun aynı zamanda tezgâh işlevi gördüğünü de belirtmiş; çoğu pazarda dükkânların arkasında depo olduğunu ifade etmiştir. bkz. Galt, *a.g.e.*, s. 266,267.

²³⁰¹Griffiths, *a.g.e.*, s. 84,85.

²³⁰²De Kay, *a.g.e.*, s. 79-81.

²³⁰³James Ellsworth De Kay, Bedestenler için ayrı bir başlık açmıştır, pazarların kurulduğu diğer binalarla kıyaslandığında daha büyük ve sağlam olarak nitelediği bedestenlerin ilk önce kumaş satılan yerler olarak düşünüldüğünü ancak son dönemde bu amacından uzaklaşarak ilaç satan kişilere ev sahipliği yaptığını söylemiştir. Bedestenlerin tıpkı pazarlarda olduğu gibi hükümet tarafından görevlendirilen kahyalar tarafından korunduğunu dile getiren James Ellsworth De Kay; bedestenlerin Türkler tarafından çok güvenilir bir depo olarak değerlendirildiğini ve özellikle dul ve yetimlerin mallarının buralarda tutulduğunu dile getirmiştir. bkz. De Kay, *a.g.e.*, s. 212; Josiah Brewer, bedestende maddi olarak değerli olmayan ancak oldukça şatafatlı mücevherlerin satıldığını, her kesimden halkın buralara düşkün olduğunu söylemiştir. bkz. Brewer, *a.g.e.*, s. 86.; Annie Brassey İstanbul ziyaretinde; "İlk bakışta tezgâhlarda satışı sunulan eşyaların görüntüsü hoşumuza gitmedi, iyi olanların daha içerilerde satıldığını düşünerek ilerledim. Pazarın tam ortasında yer alan Bedesten oldukça ilginçti. Burada her türden eski ve güzel silahlar bulmak mümkündü, aynı zamanda mücevher, mobilya ve farklı bir sürü eşya, özellikle zamanı, günü ve haftanın günlerini gösteren melodili, itinayla yapılmış saatler de Bedestende satılmaktaydı." demiştir. bkz. Brassey, *a.g.e.*, s. 54,55.

Ermenilerden oluşan ve her türden paranın değişimini yapabilen sarrafların da yine burada olduğunu dile getirmiştir.²³⁰⁴

Bayan Pardoe, değerli eşyaların, özellikle mücevherlerin satıldığı yerler olarak da bilinen bedestenlerde değerli taşların satıldığı bilgisini vermiş; satıcıların yüksekçe bir tahta platform üzerine serdikleri kilimlerinin üzerinde oturduklarını, arkalarında ise mallarını koydukları odaların bulunduğunu dile getirmiştir. Bu bölümün loş ve itici bir yer olduğuna değinen Julia Pardoe; ticaretin bu ayağının çoğunlukla Ermenilerin tekelinde bulunduğunu ifade ederek, ticari girişimlerinde spekülatif olmayı ve belirsizliği sevmeyen, aynı zamanda daha az kaygılı işleri tercih eden Türkler arasında sarraflığın pek de tercih edilmediğinin altını çizmiştir. Julia Pardoe, (1836), İstanbul'da değerli mücevherlerin satıldığı bedestendeki kuyumcuların neredeyse tamamının Ermeni olduğunu özellikle vurgulamış; küçük cam kutularda sergilenen mücevherleri görebilmek için mutlaka alıcı olmak gerektiğini de sözlerine eklemiştir.²³⁰⁵

James B. Fraser, bedestenleri kervansaray olarak inşa edilmiş devasa bir yerleşke olarak tanıtmaktadır. Fraser, diğer seyyahların vurguladığı gibi genellikle ikinci el kılıç, mızrak, fitilli tüfek, yay ve oklar, savaş baltaları gibi silahların yanı sıra eski saatler gibi ilgi çekici ürünlerin de burada satıldığını bilgisini vermiştir.²³⁰⁶

Adolphus Slade, Avrupalıların pazarlar ile çarşıları karıştırdıklarına değinmiş ve bir açıklama yapma gereği hissetmiştir. Slade, içleri tezgahlar ve dükkanlarla dolu kapalı alanların pazar olarak adlandırdıklarını söylemiş; ancak pazarların örneğin at pazarı, et pazarı gibi bir şeye özgü satış yerleri olarak bilindiğini ifade etmiştir. Çarşıları ise caddelere kurulmuş merkezler olarak nitelendiren Adolphus Slade, İstanbul'da, her iki tarafında dükkânların olduğu, yukarısında bulunan delikler

²³⁰⁴Griffiths, *a.g.e.*, s. 84,85.

²³⁰⁵Pardoe, *The City...*, Vol. I, s. 35.

²³⁰⁶Fraser, *a.g.e.*, s. 159.

sayesinde içerisi aydınlatılmış uzun, kubbeli, taştan yapılmış koridor şeklinde ve toplu ticaretin yapıldığı bu yerlerin sayısının çok olduğu bilgisini vermiştir.²³⁰⁷

Pazarların açılış ve kapanış saatleri ile ilgili kabul gören yöntem, güneşin doğuşu ve batışı olmuştur. Her ne kadar böyle olduğu zikredilse de gün içerisinde görevlilerin tezgahlarını kapatma saatlerinde değişikliklerin olduğu notlara yansımıştır. John Galt, Rum ve Ermeni esnafın güneş batmadan önce, Türklerin ise daha erken saatlerde evlerine döndüğünü, pazarın kapılarının ise hava kararmadan kapatıldığını ifade etmiştir.²³⁰⁸ John Carne, Türklerin pazarlardaki dükkanlarını erken saatlerde açtıkları yönünde bir bilgilendirme yapmış; John Galt'tan farklı olarak güneşin batımına kadar çalıştıklarını söylemiştir.²³⁰⁹

Seyyahlar, bu yapıların mülkiyet hakkının kime ait olduğu konusuna da değinmişlerdir. John Galt, pazarların büyük bölümünün şirketlere yani özel teşebbüslere ait olduğunu, sadece bir kaçının mülkiyetinin devlette bulunduğunu söylemiş; dükkanların tüccarlara tahsis edildiğini, ancak genel olarak idari mekanizmanın şirketlere ya da kişilere bırakıldığını dile getirmiştir.²³¹⁰

Pazarların güvenlik sorumluluğunu devlet üstlenmiştir.²³¹¹ Her pazar alanı için görevlendirilen bekçiler, gün içerisinde ve geceleri devriye gezmek suretiyle olası hırsızlık vakalarının önüne geçmişler ve tüccarların rahatlıkla tezgahlarının başından ayrılmalarına fırsat tanımışlardır. William Knight, pazarlarda hırsızlığın olmadığı konusuna değinmiştir. Türklerin öğle vaktinde dükkânlarından ayrılıp evlerine dinlenmeye gittiğini belirten seyyah, bu kişilerin mallarına dokunmadan tezgahlarında bıraktığını ve döndüklerinde çalışmaya devam ettiklerini belirtmiş, bunu devletin pazarlarda aldığı güvenlik önlemlerine bağlayarak sabah akşam güvenlik görevlilerinin buraları çok iyi koruduklarını söylemiştir.²³¹²

²³⁰⁷Slade, *Records...*, s. 109.

²³⁰⁸Galt, *a.g.e.*, s. 266,267.

²³⁰⁹Carne, *a.g.e.*, s. 19,20.

²³¹⁰Galt, *a.g.e.*, s. 266,267.

²³¹¹William John Hamilton da pazarların devletin görevlendirdiği bekçiler tarafından korunduğu bilgisini vermiştir. bkz. Hamilton, *Researches...*, Vol. I,s. 57.

²³¹²Knight, *a.g.e.*,s. 180.

Pazarlar, kuruldukları yerlerde sadece yerli tüccarları değil, farklı bölgelerden gelen tüccarları da bünyelerinde barındırmıştır. John Carne, Asya topraklarının uzak yerlerinden Ermeni, Tatar ve Farslı tüccarların kervanlarıyla çeşitli pazarlara geldikleri bilgisini verirken;²³¹³ Charles Dudley Warner, İstanbul'daki pazarlarda Bursa ve Beyrut ipeğinin, İran ve Anadolu halılarının, altın ve gümüş kaplama silahların, farklı yörelerden getirilen mücevherlerin satıldığı bilgisini vererek bu bilgiyi doğrulamıştır.

2314

Pazarlar birbirinden farklı ticari ürünlerin satılması amacıyla kurulmuştur. Bu yerler kurulurken ürünlere özel pasajlar oluşturulmasına özen gösterilmiş ve hepsinin bir araya gelmesiyle de büyük pazarlar oluşturulmuştur.²³¹⁵ Türklerin egemenliği altındaki farklı milletlere mensup tüccarların kapalı bir mekânda, revak içinde, bir araya geldikleri yerler olarak da tanımlanan pazarlarda, tahtadan ve taştan yapılmış revakların altında her tüccarın dükkanlarında satış yaptığı gözlemlenmiştir. Böyle bir düzenleme hem satıcılar hem de müşteriler için oldukça rahat ve elverişli olmuştur.

Pazarlarda farklı ürünlerin satılması, farklı ilgi alanlarına sahip yüzlerce kişinin aynı anda aynı çatı altında toplanmasına imkan tanımış ve pazarların kalabalık olmasına yol açmıştır. Öyle ki, kitapçıların dahi varlığına sadece İstanbul'daki pazarlarda rastlanmıştır. Kitap satışının yapıldığı özel bir çarşının olduğuna değinilmişse de farklı yerlerde kurulan tezgahlarda da kitap satışının yapıldığı seyahatnamelere konu edilmiştir.

²³¹³Carne, *a.g.e.*, s. 19,20.

²³¹⁴Warner,*a.g.e.*,s. 412.

²³¹⁵John Audjlo, İstanbul'da Galata'dan kiraladıkları kayıklarla Anadolu tarafında geçerek pazarları gezme fırsatı yakaladıklarından bahsetmiştir. Karşlarına ilk olarak balık pazarının çıktığını, sonrasında "İskenderiye" olarak da adlandırılan ecza pazarını gördüklerini dile geiren John Audjlo, pazarın oldukça büyük bir yapı olduğunu vurgulamıştır. Pasajların kenarlarına sabitlenmiş tezgâhların üzerlerinde satılan malların bağdaş kurarak dükkânının önünde oturan satıcılar tarafından insanların ilgisini çekmek adına tanıtıldığını belirtmiştir.Tütün çubukları ve amber ağızlıkların satıldığı pazardan, İngiliz ve Alman yapımı pamuk eşarp ve mendillerin satıldığı pazara geçtiklerini söyleyen seyyah, çok çeşitli kokuların satıldığı bir dükkânda oturduklarını belirtmiştir. Tütün pazarı ve ardından gittikleri ayakkabı pazarından da bahseden John Audjlo, her bedene uygun binlerce terlik ve pabuçun satıldığını, sarı ve Fas kırmızı terliklere nazaran kadınların evde giymeleri için yapılmış süslü terliklerin en göz alıcı ürünler olduğunu dile getirmiştir. Seyyah, farklı renk ve çeşitte aynaların da yine bu pazarda satıldığı bilgisini vermiş; farklı bir yapı içerisinde Bursa İpek Pazarı olduğunu da söylemiştir. bkz. Audjlo, *a.g.e.*, s. 55,61,62.

Satılan kitapların büyük bölümü dini içerikli kitaplardır. Seyyahlar, Kur'an'ı Kerim'in tüm kitapçılarda olduğunu ve pazarlardaki bazı dükkanlar da satıldığını söylerken, modern anlamda yabancı dilde yazılmış kaynakların da bulunduğu yerlerin olduğu bilgisini vermişlerdir.

John Audjlo, İstanbul'da "*Sahaf Çarşısı*" olarak adlandırılan kitap pazarını gezdiğini söylemiştir. Oldukça sessiz ve kendisini edebiyata adanmış kişilerin tapınağı olarak tasvir ettiği yerde çalışan esnafın yaşlı kişiler olduğunu söyleyen Audjlo, genelde Kur'an üzerine odaklandıklarını, dükkânlardaki kitapların raflara düzensizce dizildiğini, Farsça şiir kitaplarının çokça bulunduğunu dile getirmiştir.²³¹⁶

John Audjlo, İstanbul Galata'da bulunan bir Rum kitapçıdan da bahsetmektedir. İngilizce, İtalyanca, Fransızca ve Modern Yunanca kitaplarının satıldığı yerde bir iki Alman tiyatro oyununun ve Fransızca hikâyenin Yunanca çevirilerinin yer aldığını, satın alınabilecek tek kitabın bir İtalyan tarafından yazılmış ve Cenova'da basılan, 1832 yılına kadar İstanbul'un belirli özelliklerinin anlatıldığı kitap olduğu bilgisini vermiştir.²³¹⁷ John Audjlo'nun paylaştığı bu kitapçıya rastlayan bir diğer seyyah James Webster olmuştur. Webster, uzun aramalardan sonra İstanbul'da tek olduğunu iddia ettiği ve bünyesinde İtalyan, Fransız biraz da İngiliz eserleri barındıran bir kitapçıya rastladıklarını söylemiştir.²³¹⁸ Charles Dudley Warner ise kitapların pazarlardaki tezgahlarda da satıldığını özellikle vurgulamıştır. Seyyah, bu durumu Kahire'deki pazarlarla kıyaslamış; orada hiç olmamasına rağmen İstanbul'da oldukça fazla olmasını ilginç bulmuştur.²³¹⁹

Kendine özgü bir alan içerisinde satışa sunulan bir diğer ticari ürün balıktır. Charles Wilkinson, seyahatnamesinde yanında yer alan kişilerin ailelerine yazdıkları mektuplara yer vererek; bu mektupların birinde, İstanbul'daki balıkçılardan bahsedilmiştir. Marmara Denizi'nin balık bakımından zengin olduğunu belirten kişi, Türklerin balıkçılık konusunda iyi olmadığını bu nedenle Rumların bu işi üstlenerek

²³¹⁶Audjlo, *a.g.e.*, s. 127.

²³¹⁷Audjlo, *a.g.e.*, s. 76.

²³¹⁸Webster, *a.g.e.*, s. 117.

²³¹⁹Warner, *a.g.e.*, s. 413.

balık ticaretini ellerinde bulundurduklarını belirtmiştir.²³²⁰ Thomas Macgill ise İzmir’de balık tutmak için yapılan ağların ipekten örüldüğünü ve genellikle Tino Adası’nda üretildiklerini belirtmiş ve uzunluklarının yaklaşık 150 kulaç geldiğini söylemiştir. Balık tutma yöntemleri hakkında da bilgi veren Macgill, ağların kıyı boyunca yarım daire şeklinde bırakıldığını, çok derin olmayan bir alanda bekleyen kayıklardaki adamlar tarafından da toplandığı bilgisini vermiştir.²³²¹

Balıkçıların ellerindeki ürünleri satarken benimsedikleri bir uygulama Albert Smith’in dikkatini çekmiştir. Boğaz’da her türden balık yakalandığını ifade eden seyyah, balıkçıların sahip oldukları tüm çeşitleri dükkânlarında sergilemekten kaçındıklarını, bunun bir avantaj olmadığını düşündüklerini dile getirmiştir.²³²² Bu durum, tezgahlardaki balık çeşidinin zengin olmamasıyla sonuçlanmıştır.

Pazarlarda, rengarenk ve değişken olan kalabalıktan başka seyyahları en çok etkileyen şey dükkanlarda satılan çok çeşitli türden malzemeler olmuştur. Denizin dibinden çıkarılmış ve üzerinde hala kum olan “*Kaliteli Türk Süngeri*”, sepetler dolusu sarı ışkın, afyon aromalı kek ve pastalar ile paketler dolusu taze hurmanın sadece birkaç örnek olduğunu söyleyen Albert Smith; içerisinde gül kokusu ve değişik esanslar bulunan bir parfümeri dükkânı ile sırasıyla pahalı halılar ve içi pamuk dolu yorganların satıldığı dükkanlar, kaliteli ve değişik şekil ve malzemedен yapılmış tütün çubukları satan dükkanlar ile şerbet ve kebab-pilav satan dükkanların varlığından bahsetmiştir. Albert Smith, cami ve dükkanları aydınlatmak için kullanılan fenerlerin satıldığı dükkanlar ile renkli, parlak terliklerin satıldığı dükkanların da oldukça etkileyici görüldüğünü sözlerine eklemiştir.²³²³

Annie Brassey, İstanbul’daki pazarların oldukça kalabalık olduğuna dikkat çekmiş; zenciler veya yaşlılar tarafından eşlik edilen kadınların her türden eşyayı ama özellikle de Avrupalı malzemeleri satın alma konusunda istekli olduklarına değinmiştir. Onları ikinci el Avrupa kıyafetlerini beğenirken ve satın almak için

²³²⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s.

²³²¹Macgill, *a.g.e.*, s. 115, 116.

²³²²Smith, *A Month...*, s. 181.

²³²³Smith, *A Month...*, s. 30-32.

pazarlık ederken görmenin oldukça ilginç olduğunu söyleyen Brassey, her zaman eski balo ve yemek kıyafetlerine ne olduğunu merak ettiğini ve Doğu'daki pazarlarda satıldıklarını öğrendiğini dile getirmiştir.

Eyer, terlik, ipek ve pamuk kumaşlar, sandalye, yatak, nakış işleri, havlular ve insanın aklına gelebilecek her şeyin pazarlarda satıldığını belirten Annie Brassey, bu durumun, alıcı için muazzam bir seçme şansı yarattığını ve bu nedenle pazarlara rağbet gösterildiği bilgisini vermiştir.²³²⁴

Türk kadınların pazarlara oldukça rağbet gösterdiğini söyleyen seyyah Clara Eskin Clement, güzelleşmek adına rastık, kına, sabun ve pudra gibi kozmetik ürünleri satın aldıklarından bahsetmiştir. Burada hem erkeklerin hem de kadınların ilgisini oldukça çeken bir silah pazarı olduğu bilgisini veren seyyah, değerli taşlarla süslenmiş ve ilginç desen ve şekillere sahip silahların fazlasıyla dikkat çekğini vurgulamıştır. Clara Eskin Clement, hemen her şeyin satıldığı Kapalı Çarşı'da en dikkat çeken malların, Tunus eşarpları, İran kilimi ve eşarpları, altın, gümüş, inci, fildişi ve kaplumbağa kabuğundan yapılmış küçük eşyalar ile Bursa ipeği olduğunu söylemiştir.

²³²⁵

Julia Pardoe, özellikle ayakkabı pazarının farklı milletlerin farklı renklerde giyme zorunluluğu olmasından dolayı önem teşkil ettiğini ve pazarın en canlı yeri olduğunu söylemiş; Türklerin sarı, Ermenilerin kırmızı, Yahudilerin mor ve Rumların da siyah giydiklerini ifade etmiştir. Ayakkabı pazarında en dikkat çeken ürünün Türk hanımlarının haremelerinde giydikleri altın işlemeli, kadife terlikler olduğunu ifade eden Bayan Pardoe, özellikle zengin Osmanlı ailelerinde kadınların "Bishmalik" adı altında sadece terlik harcamaları için bir geliri olduğundan bahsetmiştir. Julia Pardoe, şekerlerin, nakışçıların, baharatçıların, porselen satıcılarının, eşarpçıların, meyve pazarının ve Bursa ipeğinin satıldığı ayrı pasajların olduğunu da sözlerine eklemiştir.²³²⁶

²³²⁴Brassey, *a.g.e.*, s. 54.

²³²⁵Clement, *a.g.e.*, s. 236-240.

²³²⁶Pardoe, *The Beauty...*, s. 30, 31.

Edirne’de bulunan Alipaşa pazarı bir istisna olarak dönem itibarıyla Türkiye’deki en büyük pazar olma özelliğini elinde bulundurmıştır. Alipaşa Pazarı, tuğladan yapılmış bir binadır. Kırmızı ve beyaz tuğlalardan yapıma kubbeli revakları bulunan ve her ucunda bir girişi, bunlar dışında dört tane de yatay kapısı olan, böylelikle çok girişli ve 300 adımlık bir yapı olarak dikkat çeken Ali Paşa Pazarı, mücevher, atkı ve kumaş gibi değerli malların satıldığı değişik kısımlara ayrılmıştır.²³²⁷ John Galt, Edirne’de bulunan Ali Paşa pazarının heybetli bir yapı olduğunu belirtmiş; içerisinde bulunan 350 tane dükkân ile hem genişlik hem de yükseklik bakımından İstanbul’daki tüm pazarlardan büyük olduğunu dile getirmiştir.²³²⁸

Josiah Brewer, İzmir’de pazarların uzun ve alçak yapılar olduğunu söylemiş; her pasaja özgü ayrı malların satıldığını belirterek, dükkân sahiplerinin yerden biraz yüksekte bulunan platform üzerinde bağdaş kurup oturduklarını ve tütün içerek vakit geçirdiklerini söylemiştir.²³²⁹

William John Hamilton, İzmir’deki pazarlarda satılan malların İstanbul’dakilere göre kalite bakımından daha düşük olmasına rağmen çok daha alımlı ve dikkat çekici olduğunu söylemiştir. Çok çeşitli ürünlerin kendilerine özel pasajlarda, ahşap odalar içerisinde satıldığını dile getiren Hamilton, silah, tütün ve Manchester’dan getirilen basmaların satıldığı ve İngiliz pazarı olarak adlandırılan kısımların varlığından bahsetmiştir.²³³⁰

Thomas Macgill ise İzmir’deki pazarlarda gerek ithalat gerekse de ihracat amaçlı her türlü malın stoklandığını belirtmiş; tıpkı diğer şehirlerde olduğu gibi buradaki pazarların da yangına karşı korunaklı olması için özellikle taştan yapıldıkları bilgisini vermiştir. Macgill, kendilerine ait dükkanlarında tüccarların ürünlerini ahşap tezgâhlar üzerinde sattıklarını, akşam olduğunda tüm malzemelerini taştan odalara doldurduklarını ve böylelikle yangın tehlikesinden korunduklarını söylemiştir.

²³²⁷Macmichael, *a.g.e.*, s. 157.

²³²⁸Galt, *a.g.e.*, s. 316.

²³²⁹Brewer, *a.g.e.*, s. 49.

²³³⁰Hamilton, *Researches...*, Vol. I, s. 57.

Thomas Macgill, pazarların ayrı bir cadde şeklinde uzandığına dikkat çekerek, üst kısımlarının sıcaktan ve yağmurdan korunmak adına kemerlerle örtülü olduğunu; her iki girişte güneş batımında kapatılan büyük kapılar bulunduğunu dile getirmiştir.

1804 yılında gerçekleştirdiği ziyaret esnasında İzmir’de birkaç tane pazarın var olduğu bilgisini veren Thomas Macgill, yeni yapılan birinin Mısır’dan getirilen değerli eşyaların satıldığı bir yer olduğunu, mevcut olanın ise deprem nedeniyle üst kısmında kırılmalar yaşandığını belirtmiştir.²³³¹

Albert Smith, İzmir’deki pazarların şehre gelen kişilerin ilgisini ilk çeken yerler olarak tanımlamaktadır. Smith;

*“Tamamıyla açık olan dükkânlar taş ya da kerpiç zemin üzerine ahşaptan yapılmıştı. Dükkânlar, yukarıdan aşağıya doğru indirilen ve yukarı çekildiği zaman gölgelik işlevi de gören kepenklerle kapatılmaktaydı. Bu nedenle caddelerin dar olduğu yerde karşılıklı dükkânlar arasında neredeyse yarım ila bir metre mesafe kalmaktadır. Bu alanlar güneşten korunmak amacıyla çoğu zaman ince tahtalarla bazen de geniş brandalarla bazen ise güzel bir görünümü olan kalın yapraklı asmalarla örtülmektedir.”*²³³² demiştir.

William Makepeace Thackeray, Kahire yolculuğu esnasında İzmir’e uğramış ve ilk olarak bir pazarı gezmek istemiştir. Tüccarların küçük dükkanları içerisinde bağdaş kurup oturduklarını ve çok dost canlısı olduklarını belirten seyyah, sanki hepsinin arkadaşymış duygusunu yaşadığını ve tedirgin olmadığını özellikle belirtmiştir. Ramazan ayı olduğu için hiçbir şekilde tütün içilmediğini, lokantalarda pişen balık ve etlerin sadece Hristiyanlar için olduğu bilgisini veren Thackeray; diğer seyyahların verdiği bilgilerden farklı olarak, pazarlarda dükkânı olmayan satıcıların da pazar içerisinde sırtlarındaki küfeler ile sebze, meyve sattıklarını söylemiştir.²³³³

Charles Wilkinson, İzmir’deki pazarların da tıpkı İstanbul’da olduğu gibi taştan yapıldığını gösteren bilgilere yer vermiştir. William’ın yazdığı mektuplardan

²³³¹Macgill, *a.g.e.*, s. 89,90.

²³³²Smith, *A Montht....*, s. 30-32.

²³³³Thackeray, *a.g.e.*, s. 84,85.

birinde İzmir'deki pazarlardan bahsettiğini aktaran Wilkinson, pazarların kare şeklinde çok büyük binalar olduğunu söylemiş; bu yapıların özellikle taş ya da tuğla kemerlerden yapıldığını belirtmiştir. Charles Wilkinson, satılan malların yangından ya da yağmalardan korunması için duvarların oldukça yüksek yapıldığını da sözlerine ekleyerek, satılan malları ipek, altın, gümüş, kumaş, pamuk, kilim, kürk ve keçi postu olarak listelemiştir.²³³⁴

Charles Fellows, İzmir'deki pazarların sürekli kendisinin ilgisini çektiğini ve bu yerlerin vakit geçirmek için oldukça ideal yerler olduğunu söylemiş, satıcıların ellerindeki tütün çubuklarıyla oturup müşteri beklemesini, develerin boyunlarındaki çanlarla etrafta dolaşmasını ve dükkânlardaki çok çeşitli ürünlerin varlığının bir harmoni içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, farklı olarak İzmir pazarında yiyecek satan tezgahların çokluğuna dikkat çekmiştir. Burada satılan yiyeceklerin çok çeşitli olduğundan bahseden Charles Fellows, daha çok kurutulmuş meyve ile şekerlemelerin bulunduğunu, bunun yanında Türkler arasında oldukça meşhur olan ve mandıralarda üretilen muhallebi ile sahlebin de rağbet gördüğünü; Avrupalılar içinse mayalı likörlerin bulundurulduğu bilgisini vermiştir.²³³⁵ Elizabeth Grosvenor da kıyafet, parfüm ve benzeri eşyaların yanı sıra pazarlarda yiyeceğin satıldığını dile getiren seyyahlar arasındadır. Grosvenor, en çok pilav, şerbet, limonata, bisküvi, kek ve ekmeğin tüketildiğini belirtmiştir.²³³⁶

Büyük şehirlerde kapalı mekanlar olarak hizmet veren ve bazı seyyahlar tarafından çarşı olarak da adlandırılan pazarlar, Anadolu'daki kasaba ve köylerde daha çok ana yollar üzerine kurulan tezgahların bir araya gelmesiyle düzenlenmiştir. Böyle olduğunda genellikle haftanın belirli bir gününün bu amaçla belirlendiğini söylemek doğru olur. Bayan Ramsay, özellikle büyük kasaba merkezlerinde uygulanan bu yöntemi Afyonkarahisar ile örneklendirmiş ve müslümanların tatil günü olarak bilinen

²³³⁴Wilkinson, *a.g.e.*, s.374.

²³³⁵Fellows, *An Account...*, s. 3-4.

²³³⁶Grosvenor, *a.g.e.*, s.331,334,335.

Cuma gününün aynı zamanda pazarın kurulduğu gün olarak da benimsendiği bilgisini vermiştir.²³³⁷

Henry John Van Lennep, Tokat'ta kasabanın kuzeyinden güneyine doğru uzanan bir ana caddenin varlığından bahsetmiş; sokakların devamında Batıya döndüğünde İstanbul yolunun, Güneye gidildiğinde ise Sivas-Bağdat yolunun bulunduğunu, bu yolların kasabanın trafiği en yoğun yolları olduğunu ve pazarların da bu güzergâhlar üzerinde kurulduğunu dile getirmiştir.²³³⁸

Frederick Arthur Neale, İskenderun yakınlarındaki Belen'de pazarın uzun bir sokakta kurulduğunu ve sokağın kenarında bir kahvehane ile merkeze doğru akan bir akarsuyun bulunduğunu söylemiş; pazara girdiğinde gördüğü ilk şeyin ağaç altındaki banklara oturup tütün, nargile ve kahve içen sakallı ve yelekli saygın kişiler olduğunu belirtmiştir.

Kendilerini selamlayıp yanlarına davet eden emekli tüccarlarla oturduklarını ifade eden seyyah, sokak boyunca, içerisinde bağdaş kurup oturan sahipleri bulunan dükkânların olduğunu söylemiş; kahvehanenin karşısında berber, hamam ve kasap, kasabın tam karşısında da fırın ve lokantanın olduğu bilgisini paylaşmıştır. Pazar yerindeki esnaflarla ilgili bilgi vermeyi sürdüren seyyah, lokantanın hemen bitişiğinde Türkmen kadınlar için burun süsleri ve Suriyeli kadınlar için de halhal üreten gümüşçü bulunduğunu, onun yanında da sürekli çekiç işiyle uğraşan bakırcı ve buz, buzlu şerbet, tatlı ve meyve satın alınabilecek bir yiyecek dükkânı olduğunu dile getirmiştir. Aynı sırada kurutulmuş su kabağından yapılmış sazını çalan bir müzisyenin olduğunu söyleyen seyyah, pazarda basma kumaş, tütün, kuru üzüm, kurutulmuş incir, zeytin, pirinç, mercimek, tarak, ayna, baharat, bal, Türk terliği, tuzlama balık ve sarımsağın satıldığını belirtmiştir.²³³⁹

Albert Smith, insanların temiz ve güzel kıyafetlerini giyerek pazara geldiklerini ve kalabalık olduğu için itile kakıla yürümek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Basit

²³³⁷Mrs. W.M. Ramsay, *Everyday Life in Turkey*, Hodder and Stoughton, London, 1897, s. 5.

²³³⁸Lennep, *a.g.e.* s. 214.

²³³⁹Neale, *Eight...*, Vol. II, s.234-243.

kırmızı festen uzun siyah kuzu derisi şapkaya, büyük beyaz veya yeşil sarıktan birbirinden farklı nice şapkalara, Türkler, Arnavutlar, İranlılar, Mısırlılar ve Tatarlar, tüccarlar, şeyhler, dervişler, köleler ve su satıcılarının pazarlarda dolaştığını dile getiren Smith, ortaya çıkan görüntüden etkilenmiştir.²³⁴⁰

Pazarlardaki kalabalık, sokaklardaki darlık ile birleşince alışverişi insanlar için çekilmez bir hale getirmiştir. J. Browne, tezgâhların sivri uçlarının, çöp yığınlarının, pazarların zeminini oluşturan uçları koniyi andıran ve çamurlu yüzeyleriyle kaygan büyük kaldırım taşları nedeniyle de pazarlarda yürümenin bir sanat olduğunu vurgulamıştır.²³⁴¹

Pazarlık, seyyahların üzerinde uzunca yorum yaptığı ve alışveriş başlığı altında mutlaka yer verilmesi gereken önemli bir husustur. Öyle ki pazarlarda kandırılmadan, kaliteli ürünler alabilmek için özel rehberler, yardımcıları tutulmuştur. Bayan Baillie, “Almak zorunda değilsin, sadece gel bak” edalarının yankılandığı pazarda, kendilerine yardımcı olan Musa isimdeki Yahudi’nin, sürekli olarak “*Burası olmaz*” şeklinde uyarıda bulunarak kendilerini onun ifadesiyle güvenilir dükkanlara götürdüğü bilgisini vermiştir.²³⁴²

Yabancıların yanlarında dolaşan tercümanların varlığı, tüccarların para kazanma iştahını kabartmıştır. Albert Smith, bununla ilgili yaşadığı bir deneyimi şu şekilde aktarmaktadır;

*“Yanımızdaki tercümanı görenler hemen yanımıza geldi ve bize bir şeyler satmak istedi. Aralarından biri çok güzel İngilizce konuşuyordu ve bana 10 kuruş karşılığında bir cüzdan önerdi. Konuşmamız esnasında yanına gelen kardeşi cüzdanı sorduğumda 6 kuruş istedi. Bunun nedenini sorduğumda genç eğer 10 kuruşa satabilseydim 4 kuruş bana kalacaktı dedi ve küçük çocuk için henüz ticareti öğrenemediğini söyledi. Son olarak 5 kuruşa bana cüzdanı sattı.”*²³⁴³

²³⁴⁰Smith, *A Month....*, s. 30-32.

²³⁴¹Browne, *a.g.e.*, s. 132,133.

²³⁴²Baillie, *a.g.e.*, s. 71.

²³⁴³Smith, *A Month....*, s. 30-32.

Charles Vane Londonderry ise pazarlarda alışveriş yapmadan önce mutlaka camilere gidilerek buralarda bulunan yaşlılardan yardım talep edilmesi gerektiğini önermiş, bu sayede onların da yol göstermesi ve kendilerine eşlik etmesiyle fiyatlar konusunda kazıklanmaktan hiç değilse bir miktar kurtulduklarını dile getirmiştir.²³⁴⁴

Anadolu'daki pazarlar belirli yönleriyle birbirlerinden farklılık göstermiştir. Özellikle ticaret yolu üzerinde olan ve bu nedenle farklı kasaba ve şehirler ile bağlantısı bulunan yerlerde pazarların hem içerik hem de ziyaretçi anlamında zengin olduğu görülürken; Doğu'da dönem itibarıyla Rus tehdidi altında olan yerler ile nüfus yoğunluğu ile üretimin çok olmadığı yerlerde pazarların ihtiyaçları karşılayacak düzeyde olmadığı ifade edilmiştir.²³⁴⁵

William Ainsworth, Kayseri'deki pazarın oldukça geniş olduğunu ve İngiliz mallarını kapsayan iyi bir stoku bulunduğunu belirtmiştir. Kayseri'nin İzmir'le olan ticari bağının aktif şekilde devam ettiğini de ifade eden seyyah, bölgede bu amaçla kurulmuş bir fahri konsolosluğun bulunmasının kendilerindeki ticari ilginin artmasına neden olduğunu söylemiştir.²³⁴⁶

William Knight, Çarşamba günlerinin Çanakkale'de pazarın kurulduğu gün olduğunu söylemiş; üzeri yük dolu develerin meydana gelip gittiğini, aynı zamanda ahşap tekerlekli arabaları çeken büyükbaş hayvanların da o civarda çokça görüldüğünü belirtirken;²³⁴⁷ William John Hamilton ise Kula'da pazarın kurulduğu günün oldukça kalabalık olduğundan bahsetmiş, pazarda satılan temel ürünlerin kilim ve ayakkabı yapımı için kullanılan deri olduğunu söylemiştir. Derinin Kula'da tabaklandığını belirten Hamilton, kilimlerin ise civarda yaşayan Yörük kadınlar tarafından yapıldığını ve pazara getirilerek 60 ila 500 kuruş karşılığında satıldığını ifade etmiştir.²³⁴⁸

²³⁴⁴Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 179,180.

²³⁴⁵James Silk Buckingham, Mardin'de tipik kemerli kubbelere sahip pazarların fazla olmasına karşın oldukça dar olduğunu ve fakir bir kesime hitap ettiğinden sadece yöre halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek ürünlerin satıldığını söylemiş; ticaretin fakirlik nedeniyle bu bölgede etkili olmadığını da belirtmiştir.bkz. Buckingham, *a.g.e.*, s. 340.

²³⁴⁶Ainsworth, *a.g.e.*, Vol. I, s. 222.

²³⁴⁷Knight, *a.g.e.*, s.142.

²³⁴⁸Hamilton, *Researches...*, s.139.

William John Hamilton, Bafra'da sokakların kalabalık olmasından dolayı pazar olduğunun anlaşıldığını belirterek, yolların civar yerleşkelerden gelen köylüler ile dolup taşıdığını söylemiştir. Her köylünün at arabasıyla tütün taşıdığını söyleyen Hamilton, tütünün çoğunun İstanbul'a gönderildiğini, Rumeli'ye gidecek olanların ise paketlenip pamuk içerisine konduğunu ifade etmiştir.²³⁴⁹ Hamilton, buna karşın Kars'taki pazarın fazlasıyla küçük ve ürün olarak yetersiz olduğunu söylemiş, bu ve kasabadaki genel durumun kötü olmasının nedenini Ruslara bağlamıştır.²³⁵⁰ Hamilton, Amasya'daki pazarların da oldukça yetersiz ve küçük olduğunu söylemiş; Ermeni kuyumcuların antika para koleksiyonu yaptıklarını ve bunları sattıklarını belirtmiştir.²³⁵¹

James Silk Buckingham, Diyarbakır'daki pazarların pek de düzenli kurulmadıklarını söylemiş; genellikle Türkiye'deki diğer büyük kasabalarda olduğunun aksine üzerlerinin iyi şekilde kapatılmadığını vurgulamıştır. Dar, çarpık ve üstlerinin tahtalarla örtüldüğünü dile getiren James Silk Buckingham, buna nazaran zengin bir ürün yelpazesine sahip olduğunu ve açık olduğu saatlerde oldukça rağbet gördüğünü de sözlerine eklemiştir. Kasabada imal edilen ürünlerden bahsetmek gerekirse, pamuk ve ipek eşyalar, tülbent ve mendil, çeşitli renklerde Fas derisi, nalbant işleri ve tütün çubuğu ilk akla gelenlerdir.²³⁵²

Fred Burnaby, Yozgat hakkında bilgi vermektedir. Kasaba halkı için pazar yeri inşa ettiren Vankovitch isminde biri ile pazar yerine gittiklerini ifade eden seyyah, küçük bir yapı olarak nitelendirdiği yerin yaklaşık 75 metre uzunlukta, 30 metre genişlikte olduğunu söylemiştir. Pazarda kendisi gibi inceleme yapmak için gelenlerin dikkatini çekecek nitelikte ürün olmadığını söyleyen Fred Burnaby, bazı Ermenilerin boya, tahta ve keçi kılı; diğerlerinin pamuklu bez sattığını, bir Rum'un dükkanında ise iki tane Amerikan feneri bulunduğunu belirtmiştir.²³⁵³

²³⁴⁹Hamilton, *Researches...*, s.296.

²³⁵⁰Hamilton, *Researches...*, s.195.

²³⁵¹Hamilton, *Researches...*, s.372.

²³⁵²Buckingham, *a.g.e.*, s. 380.

²³⁵³Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 194,195.

H.F.B. Lynch, Bitlis'te oldukça kalabalık pazar yerine gittiklerinde üstü kapalı bir yol olarak basitçe bir tasvirde bulunmuş; alanın çok dar ve basık olduğunu vurgulamıştır.²³⁵⁴ Humpry Sandwith ise Bayburt'un pazarını gezme fırsatı yakalamış; kafasında büyük bir sarığı olan Türk satıcının tezgâhının önünde bağdaş kurup hareketsiz bir şekilde oturduğundan bahsetmiştir. Sokaklarda dolaşan develerin kendilerini duvarlara sığınmak zorunda bıraktığını da belirten seyyah, geceyi geçirmek için yakında bulunan Menzil Han'a girdiğini söylemiştir.²³⁵⁵

Seyyahlar, pazarlarda bulunan satıcılara karşı özel bir ilgi göstermişler, alışveriş anındaki tavırlarından, tezgahlarındaki malları sunuş tarzlarına kadar birçok detaya seyahatnamelerinde yer vermişlerdir. Rum tüccarların yüksek ve emrivaki bir ses tonuyla müşterisine yaklaştığını ifade eden Edmondo De Amicis, daha kurnaz olan Ermenilerin, mütevazı, mahçuphane ve yalaka bir tavır takındıklarını, Türklerin ise sessiz her zamanki gibi çekingen tavırlarıyla minder üzerine oturup müşterisi ile göz teması kurduğunu ve hiçbir girişimde bulunmayarak müşterinin kendi isteğiyle gelmesini beklediklerini belirtmiştir.²³⁵⁶

Tezgâhlardaki Türklerin çok sakin bir şekilde oturduğunu ve tütün içtiğini söyleyen Edmund Spencer, birisi bir şey almak istediğinde hiç acele etmeden istediğini verdiğini, pazarlık asla yapmadıklarını, daha az bir ücret önerildiğinde hiç konuşmadan malını alıp geri tezgâha yerleştirdiğini ve sattıysa da hiçbir şey demeden parasını alıp yerine oturduğunu ifade etmiştir. Ermeni satıcıların tezgâhlarının diğerlerine oranla oldukça düzenli olduğu bilgisini veren Edmund Spencer, Türkler gibi sessiz olmalarına karşın yüzlerinde bir gülümsemenin hâkim olduğunu belirtmiş; Yahudi tezgâhtarların da birkaç dili konuşabildiği için Avrupalı müşterileri etraflarında topladıklarını söylemiştir.²³⁵⁷

Türklerin ticarete Rum, Ermeni ve Yahudilere oranla geri planda kalmalarını Elizabeth M. Grosvenor dil yeterliliklerine bağlamıştır. Türklerin sadece kendi

²³⁵⁴Lynch, *a.g.e.*, s. 155.

²³⁵⁵Sandwith, *a.g.e.*, s. 43.

²³⁵⁶Amicis, *a.g.e.*, s. 128-130.

²³⁵⁷Spencer, *Turkey...*, s. 174-176.

dillerini konuşabildiğini, Rumların ve Ermenilerin ise İtalyancaya hâkim olduklarını ve bu nedenle genellikle bu kişilerin tezgâhlarından alışveriş yapıldığına dikkat çekmiştir.²³⁵⁸

Edmondo De Amicis, tezgâhlarının arkasında bağdaş kurarak hareketsiz bekleyen Türklerin, müşterisi ile pazarlığı güzel giderse ellerini ovuşturup “*Maşallah*” dediklerini söylemiş; eğer olumsuz bir durum söz konusu ise “*Olsun*” diyerek tekrar yerlerine oturduklarını; çoğunun gün boyunca Kur’an okuyarak, bazılarının tespih çekerek, geri kalanlarının da nargile içerek zaman geçirdiklerini söylemiştir.²³⁵⁹

Pazarlarda güvenliğin nasıl sağlandığı konusu da seyahatnamelerde değinilen bir diğer konu olmuştur. Charles Pertusier, oldukça kalabalık ve bir o kadar büyük olan pazarlarda tüm pazar alanının devletin görevlendirdiği iki kâhya tarafından denetlendiğini, sadece giriş ve çıkış kapılarının kilitlemesiyle güvenliğin sağlandığını, tüccarların hiçbir zaman tezgâhlarını toplamadığını ifade etmiştir.²³⁶⁰

William Wittman pazarlarda satılan malların kesinlikle adi olmadığına vurgu yaparak, bu ülkede umulanın aksine, kurallara uyan görevli zabıtalardan bulunduğu bilgisini vermiş; satıcıların sahip olduğu ağırlık ve ölçü birimlerinin sürekli olarak kontrol eden memurların pazarlarda dolaştığını söylemiştir.²³⁶¹ Wittman, gün içerisinde insanları yanıltmaya çalışan tüccarların karşılaştığı durumu örnekendirerek; bu ülkede ekmekleri olması gereken ağırlıkta ya da iyi kalitede yapmayarak kanunları ihlal eden fırıncılar için acayip bir ceza uygulandığı bilgisini vermiştir. Seyyah, bu kişilerin halkın da görebilmesi için kendi kapılarına kulaklarından çivilendiklerini söylemiştir.²³⁶²

Frederick Trench Townshend, pazarlardaki en can sıkıcı şey olarak genellikle Yahudi olan ve kendilerine tercüman havası verip alış veriş işine burunlarını sokan simsarları göstermiştir. Her ne kadar uyarıda bulunulsa da bu kişilerin yapılan

²³⁵⁸Grosvenor, *a.g.e.*, s.331,334,335.

²³⁵⁹Amicis, *a.g.e.*, s. 140.

²³⁶⁰Pertusier, *a.g.e.*, s. 81.

²³⁶¹Wittman, *a.g.e.*, s. 32.

²³⁶²Wittman, *a.g.e.*, s. 33.

alışverişten yüzde alabileceklerini hissetmelerinin onlara engel olmayı mümkün kılmadığını söyleyen Townshend, İtalyancanın başlıca tüccarlar tarafından bilindiğini ve bu kişilerin birkaç İngilizce kelimeye de aşina olduklarını belirterek, özellikle uzak doğudan ve İran'dan gelen tüccarların tercüman ihtiyacı duymalarından faydalandıkları bilgisini vermiştir.²³⁶³

Pazarlar, kendi içlerinde farklı bölümlere ayrılmışken, aynı zamanda mevcut yapılardan bağımsız, farklı muhitlerde, satışı yapılan ürünlerle özdeşleştirilen ayrı pazarların bulunduğu da seyahatnamelere yansımıştır. David Porter, İstanbul'da kümes hayvanlarının satıldığı ve “*Tavuk Pazarı*” olarak adlandırılan bir pazar olduğunu söylemiş ve bu pazarın ilerisinde kopyalayıcılar, ciltçiler ve mürekkeple uğraşanların yer aldığı bir mahalleden bahsetmiştir.²³⁶⁴

Edmondo De Amicis, İstanbul gezisi esnasında belirli günlerde açılan ve oldukça meşhur olan Balık Pazarı'ndan bahsetmiştir. İstisnasız Türk olan satıcıların önlerine ya uzun tahtadan tezgâhlar koyup ya da yere serdikleri hasırlar üzerine balıkları koyduklarını ve arkasına geçip kalabalık müşteri grubuna satış yaptıklarını belirten Edmondo de Amicis, pişirmesini sadece Rum ve Ermenilerin iyi bildiği istiridyelerin de tezgâhlarda bulunduğunu söylemiştir. Satılan balık çeşitleri hakkında bilgi veren seyyah, çaça ve ton balığının Yahudiler tarafından değerlendirildiğini söylemekle birlikte, hamsi, sardalye, lüfer, uskumru, istavrit, kalkan ve kabukluların çokça satıldığını da sözlerine eklemiştir.²³⁶⁵

Edmondo De Amicis, balık pazarından büyük pazar olarak adlandırdığı kapalı çarşı istikametine yürüdüğü esnada çok dar bir sokaktan geçtiklerini ve bu sokakta karşılıklı dükkânlar halinde tütüncülerin yer aldığını bildirmiştir. Tütüncüler çarşısı olarak ifade ettiği bu yerde “*Antakya*” ve “*Saray*” tütünü ki ikincisi oldukça kaliteli olarak ifade edilmiş, satıldığını söyleyen Edmondo De Amicis, tütüncülerin hemen hepsinin Rum ve Ermeni olduğunu dile getirmiştir.²³⁶⁶

²³⁶³Townshend, *a.g.e.*, s. 210.

²³⁶⁴Porter, *a.g.e.*, s. 57.

²³⁶⁵Amicis, *a.g.e.*, s. 123-124.

²³⁶⁶Amicis, *a.g.e.*, s. 126.

Adolphus Slade, İstanbul'a Beyoğlu'ndan girildiğinde yeni cami yanındaki balık pazarına çıkıldığını, eski ve ulu bir geçidin altından geçtikten sonra da çubuk üreticilerinin çalıştığı bir caddeye ulaşıldığını söylemiş; sonrasında Mısırlı ve Arap tüccarların satmak için hazırladıkları malları sergiledikleri Mısır çarşısına geldiği bilgisini vermiştir.²³⁶⁷

Edmondo De Amicis, güzergâhı üzerinde kemerli, taştan bir kapıdan geçtikten sonra, oldukça kalabalık, havasız ve loş bir ortama girdiklerini, Suriye, Hindistan ve Mısır gibi Arap dünyasına özgü özellikle koku ve giysilerin satıldığı ve Mısır Çarşısı olarak adlandırılan bu yerden tabiri caizse kaçtıklarını dile getirmiştir.²³⁶⁸

4.2. Köle Pazarları

Resim 38. İstanbul'da Köle Pazarı²³⁶⁹

İnsanlık tarihinde köleliğin ortaya çıkmasıyla birlikte köleler ticarî hayatta satın alınabilecek şeyler arasında gösterilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti de bu

²³⁶⁷Slade, *Records...*, s. 109.

²³⁶⁸Amicis, *a.g.e.*, s. 127.

²³⁶⁹Audjlo, *a.g.e.*, s. 106.

anlamda çağının dışında kalmayarak köleleri çok çeşitli alanlarda istihdam etmiş ve bu nedenle köle ticareti 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.

Kölelik uygulamasının 19.yüzyılda Osmanlı topraklarında devam ettiğini gösteren en önemli kanıtlardan birisi, köle pazarları olmuştur. İstanbul ve İzmir’de varlığı konu edilen köle pazarlarında genellikle memleketleri bilinmeyen siyahî insanlar²³⁷⁰ ile Gürcü kadınların satıldıkları notlara yansımıştır.²³⁷¹

Osmanlı Devleti’nde köle ticareti, *Esirci taifesi* denen meslek erbabı denilen kişiler tarafından yapılmıştır. Esirci esnafının başına *Esirciler Kethüdası* getirilmiş, esir pazarlarının düzenini, alış verişin düzenli bir şekilde yapılması gibi işleri *Esirciler Emini* yerine getirmiştir. Esirciler emini, devlete yıllık bir bedel (iltizâm) ödeyerek, bu görevi alabilmiştir. Köle satışından devlete onda bir oranında *nafaka* ve *tellâliye* adıyla vergi toplama işi de esirciler emininin görevi olmuştur. Esircilik çok karlı bir iş olduğu için, esir tüccarları saygın zenginler arasında kabul edilmiştir. Köle ticareti dönem dönem çok fazla talep gören bir meslek olmuştur. Bununla birlikte, köle ticaretiyle Osmanlı topraklarına gelen kölelerin satışından “pençik resmi” adı verilen kölenin satış değerinin beşte biri oranında bir gümrük vergisi alınmıştır. Ayrıca zenci (siyahî) köleler üzerinden alınan gümrük vergisine “Üsera-yı Zenciye Resmi” denilmiştir.²³⁷²

Osmanlı döneminde resmi bir kimliği olan kölelik uygulamasının kaldırılması uzun soluklu bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir. 1815 Viyana Kongresi’nin ardından Avrupa ülkeleri köle ticaretine son verme noktasında adımlar atarlarken; II. Mahmut da köle pazarlarının kaldırılmasını ve köle, cariye satışının şeriat kurallarına uygun

²³⁷⁰Kölelerin genelde hangi milletten oldukları ifade edilmemiştir. Daha çok ten renklerine bakılarak siyahî oldukları dile getirilmiş; seyyahların bir kısmı tarafından kökenleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu seyyahlardan biri Charles Fellows’dur. Fellows, Edremit’te kaldığı anda karşılaştığı iki kölenin ve o yörede bulunan genelin Habeşistan olduklarını ifade etmiştir.(bkz. Fellows, *A Journal...*, s. 43.)

²³⁷¹Pouqueville, *a.g.e.*, s.280; Contess Hahn, İstanbul’daki bir köle pazarında özellikle kadınların satıldığını vurgulamış ve buradaki insanların Gürcü, Çerkez ve Habeşistanlı olduğu bilgisini vermiştir. (bkz. Hahn, *a.g.e.*, s. 42,43.); John Oldmixon da İstanbul’da bulunan iki adet köle pazarında siyahî insanlarla beyaz tenli Gürcü ve Çerkez kadınların satıldığından bahsetmiştir.(bkz. Oldmixon, *a.g.e.*, s. 316)

²³⁷²Mustafa Akkaya, “XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar’da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması”, *Balikesir University Journal of Social Sciences Institute*, Vol. 14 Issue 25, Jun2011, s. 205.

olarak yapılmasını emrederek bu anlamda ilk adımı atmıştır. 1847 yılı itibarıyla İngiliz hükümetinin köle ticaretinin yasaklanması konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapması, konunun Sultan Abdülmecid tarafından da gündeme getirilmesine vesile olmuştur. Sultan Abdülmecid, esir pazarlarında satılan kölelerin aşağılandığı ve kendilerine çok kötü davranıldığını, bunun şeriata ve insani ilkelere aykırı olduğunu söyleyerek, esir pazarlarının kaldırılmasını emretmiş ve bu emir neticesinde İstanbul'daki esir pazarları kaldırılmıştır. Bu yasağın ülkenin geneline yayılması ve kapsamının genişletilmesi 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürmüştür. 1889'da Osmanlı Devleti'nde zenci köle ticaretini ülkenin her tarafında yasaklayan “Zenci Köle Ticaretinin Men'ine Dair Kanun” çıkarılmış; 1909'da V. Mehmet, Çerkez ve diğer kölelerin de zenciler gibi alınıp satılmalarını yasaklayan bir ferman çıkarmıştır. Fermanın mazbatasında Osmanlı topraklarında köleliğin yasaklandığı belirtilmiştir.²³⁷³

Adolphus Slade, İstanbul'da “*Avrat Pazarı*” olarak adlandırılan ve kölelerin satıldığı bir yerden bahsetmektedir. Çerkezler ve Gürcülerin burada satıldığını dile getiren Slade, bunun nedenini bu halkın geleneklerine bağlamış ve inançlarının kurbanı olarak çıkarıcı aileler tarafından buralara getirildiklerini ifade etmiştir.²³⁷⁴

Her ne kadar adı köle olsa da, para karşılığında satın alınan bu insanların Türkiye'deki yaşamlarında, özellikle Türklerin yanında, gayet iyi şartlarda yaşadıkları seyahatnamelere yansımıştır. Charles Vane Lomdonderry, erkek kölelerin Türkiye'de işyerlerine götürüldüğünü ve kendilerine güven duyulan işçiler olarak çalıştırıldıklarını söylerken, kadınların ise sahiplerinin hanımı olarak gayet güzel şartlarda yaşadıklarını dile getirmiştir. Siyahi kölelerin genellikle Habeşistan'dan geldiğini vurgulayan seyyah, Türklerin onlara da gayet iyi davrandığını, karınlarını doyurup giydirdiklerini, kendilerine güvenip evlerine aldıklarını söylemiştir.²³⁷⁵

²³⁷³Gül Akyılmaz, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.9, S.1-2, 2004, s. 231-236.

²³⁷⁴Slade, *Records...*, s. 121.

²³⁷⁵Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 299.

Koşulların iyi olması, kölelerin içinde buldukları durumdan şikayetçi olmamalarına vesile olmuştur. Charles Fellows, İzmir'deki bir köle pazarında kişilerin siyahi olduklarını söylemiş; hemen herkesin genç ya da çocuk olduğunu dile getirmiştir. Fellows, sayıları 30 ila 40 olan kölelerin pazarda satılmaktan dolayı hoşnutsuz olmadıklarını; oldukça iyi giyindiklerini, dişlerinin tertemiz olduğunu ve çocukların sağlıklı ve mutlu olmalarının yanında boyunlarında çok güzel boncukların asılı olduğunu belirtmiştir.²³⁷⁶

Köle pazarlarına girebilmenin bazı kuralları vardır. Kapalı özel bir alan²³⁷⁷ olarak seçilen köle pazarlarının girişinde, kontrolü sağlaması adına Türk bir görevli bulunmakta ve içeri girmek isteyenlerden belirli bir ücret talep etmektedir. Bununla birlikte, yabancıların ve Hıristiyanların kesinlikle pazarlara girmelerine ve köle satın almalarına müsaade edilmemiştir.²³⁷⁸

Contess Hahn, köle pazarının girişinde elinde sopasıyla bekleyen bir Türk'ün varlığından bahsetmektedir. Avrupalıların kesinlikle bu pazarlardan köle satın alamadıklarını ifade eden seyyah; giriş için ödenmesi gereken ücretin yanında verdikleri bahşış karşılığında içeri girebildiklerini ancak kesinlikle alım yapamadıklarını özellikle ifade etmiştir.²³⁷⁹

Bu durum, Türkiye'de sayıları oldukça fazla olan özellikle Avrupalı tüccar ve bürokratlar ile gayrimüslim kesimin ileri gelenlerinin ihtiyaç duydukları köleleri nasıl alabildikleri sorusunu akıllara getirmiştir. Bu sorunun cevabını John Audjlo vermiştir. Seyyah, Hıristiyanların köle satın almasına müsaade edilmediğini, böyle bir niyeti olan kişinin tanıdığı bir Türk'ü aracı olarak belirlemek suretiyle dolaylı yünden bu amacına ulaştığını belirtmiştir.²³⁸⁰

²³⁷⁶Fellows, *AJournal*..., s. 7.

²³⁷⁷ John Oldmixon, kölelerin halka açık yerlerde değil, özellikle odaların içerisinde görülebildiğini belirtmiştir. bkz. Oldmixon, *a.g.e.*, s. 316.

²³⁷⁸F.C.H.L. Pouqueville, kendisinin görevli bir kişi tarafından yabancı olması nedeniyle pazardan çıkartıldığını ifade etmiştir. bkz. Pouqueville, *a.g.e.*, s.280; John Oldmixon, Hıristiyanlara köle satılmadığını özellikle belirtmiştir. bkz. Oldmixon, *a.g.e.*, s. 316.

²³⁷⁹Hahn, *a.g.e.*, s. 42,43.

²³⁸⁰Audjlo, *a.g.e.*, s. 106,108.

Köle pazarlarının mimarisi ve kölelerin muhtemel alıcılarına gösterilmesi işi belirli bir standarda bağlanmıştır. John Audjlo, İstanbul'da bulunan bir köle pazarını üç kenarı, taştan yapılmış alçak yapılardan oluşan ve önlerinde ahşap korkulukları bulunan, kare şeklinde bir alan olarak tasvir etmiş; içerisinde hücre gibi odaların bulunduğunu ve camları ile kapılarının korkuluklarla çevrelenmiş bir alana açıldığı bilgisini vermiştir. Kölelerin ya odalarına kapatıldığını ya da açık alanda tıpkı büyükbaş hayvanlar gibi boylu boyunca yatırıldıklarını söyleyen seyyah, hemen hepsinin Afrikalı olduğu bilgisini vermiştir.²³⁸¹

F.C.H.L. Pouqueville, İstanbul'da gezdiği bir köle pazarından bahsetmiş; kare şeklinde ve etrafı sütunlarla çevrili, daha çok üzeri kapalı bir barakayı andıran binanın merkezinde geniş bir avlunun bulunduğunu söyleyerek; kadınların bulunduğu odaların bu avluya açıldığını, hava kötü iken kadınların duvar kenarına konmuş banklara oturduklarını, iyi havalarda ise avluya çıkartıldıkları bilgisini vermiştir. Pouqueville, köle pazarında bulunan kadınların 15'erli gruplar halinde kilimler üzerine bağdaş kurarak oturtulduğunu ve elbise olarak sadece beyaz yün bir elbise giydiklerini söylemiştir. Seyyah, onları satın almak için gelen Türklerin, büyük baş hayvan alan tüccarlar gibi davrandığını ve kadınların elleriyle dişlerine baktıklarını belirtmiştir.²³⁸²

Contess Hahn, İstanbul'da ziyaret ettiği bir köle pazarının oldukça nemli ve şekilsiz koridorlarla çevrili olduğunu söylemiş; bu koridorlarda satıcıların ellerinde kahve ve tütün çubuklarıyla oturduklarını, bir kapısı ve parmaklıklı penceresi olan dar, karanlık ve basık odalarda kölelerin beklediğini dile getirmiştir. Seyyah, büyük bir şaşkınlıkla bulunduğu köle pazarında Macar ve Gürcü kadınlara rastlamadığını ifade ederek, beyaz tenli kölelerin oradan ayrı olarak Tophane'de satıldıklarını öğrenmiştir. Contess Hahn, tıpkı Pouqueville'nin ifade ettiği gibi alıcıların kölelere yaklaşarak ellerine, ayaklarına, dişlerine, boy ve kilolarına dikkatlice baktıklarını belirtmiştir.²³⁸³

²³⁸¹Audjlo, *a.g.e.*, s. 106,108.

²³⁸²Pouqueville, *a.g.e.*, s.280.

²³⁸³Hahn, *a.g.e.*, s. 42,43.

Charles Vane Londonderry, İstanbul'da Kapalı Çarşı'nın yanında, büyük bir alanın girişinde gelenleri içeri kabul eden bir köle sahibinin bulunduğunu söylemiş, alanın çevresinde, içerisinde siyahi erkek ve kadınlar ile beyaz tenli kölelerin de bulunduğu hücrelerin varlığından bahsetmiştir. Kölelerin bu hücrelerin içinde yaşadıklarını, yemek pişirme, yiyip içme gibi temel ihtiyaçlarını da bu hücrelerde karşıladıklarını dile getiren seyyah, bu hücrelerin önünde kare ya da dikdörtgen şeklinde, yerden yüksek tahta bir platform bulunduğunu ve kölelerin gün içerisinde buraya çıkartılarak oturtulduklarını söylemiştir.

Oldukça pis olduğunu söylediği hücrelerin birinde bir satış olayına rastladığını belirten Charles Vane, oldukça iri cüsseli ve uzun sakallı bir Türk'ün köle sahibi birinden aldığı ve 18 yaşında olduğunu söylediği siyahi bir kadını 7 ila 8 yaş daha büyük diye geri getirdiğini ve verdiği 3.500 kuruşu geri istediğini belirtmiş; köle sahibinin bu iddiayı kabul etmeyerek herkesin içinde kadının ağzını açıp bir çiftçinin büyük baş hayvanına yaptığı gibi dişlerini saydığını ve kesinlikle 18 yaşında olduğunu söylediğini belirtmiştir. Yaklaşık yarım saat süren karşılıklı atışma ve iddialardan sonra köle sahibinin 500 kuruşu iade ederek adamı siyahi kadınla birlikte gönderdiğini de sözlerine eklemiştir.²³⁸⁴

Adolphus Slade, kadınların pazarda çok dikkatli bir şekilde ayrılmış bölmelerde oturmalarının sağlandığını; sadece saat 9 ile 12 arasında alıcıları tarafından ziyaret edildiklerini söylemiştir. Hoş görülebilecek güzellikte bir bayanın ortalama 100 pound karşılığında satıldığı bilgisini veren Slade, satın alanların bu kişileri genellikle ev işlerinde kullanacak olan zengin kadınlar olduğuna vurgu yapmıştır. Seyyah, farklı bir alanda ise genç erkeklerin satıldığını belirterek; onların fiyatının birden fazla işte faydalı olmalarından kaynaklanan etkiyle kızlara oranla çok daha fazla olduğunu ifade etmiştir.²³⁸⁵

Tıpkı diğer alışverişlerde olduğu gibi köle alımlarında da pazarlık esastır. Kişi, almak istediği köleyi iyice inceledikten sonra belirli özelliklerini kusur olarak gösterip

²³⁸⁴Vane, *a.g.e.*, Vol. II, s. 297,298.

²³⁸⁵Slade, *Records...*, s. 121.

istenilen fiyatta indirim yaptırmaya çalışmıştır. Edward Napier, İzmir’de bulunan köle pazarını ziyaret ettiğini, Gürcü ve Çerkez kölelerin oldukça pahalı olması nedeniyle sadece zencilerin bulunduğunu söylemiş; alıcıların bu kişileri ileri geri yürüttükten sonra baştan aşağıya doğru incelediklerini, dişlerine ve dillerine baktıklarını, içlerine sindiği takdirde de pazarlığa oturduklarını belirtmiştir.²³⁸⁶

İstanbul ve İzmir dışında da kölelerin satışına rastlanmıştır. Ancak Anadolu’nun iç kesimlerinde özellikle kölelerin satıldığı bir pazardan söz etmek mümkün değildir. Çoğunlukla yabancıların ve tüccarların konakladıkları hanlar bu iş için tercih edilmiştir. Günün belirli saatlerinde hanlara getirilen köleler, sahiplerinin kontrolünde alıcıların huzurunda sergilenmişlerdir.

Charles Mac Farlane, Manisa’da kaldığı Karaosmanoğlu Han’ında 13 -14 yaşlarında Sakız Adası’ndan alınmış küçük bir Rum kızının satılmasına şahit olduğunu söylemiş, bir odada yapılan işlemin, kızı görmek isteyen Türklerin ona dokunmasıyla, bakmasıyla sonrasında da aralarından birinin almasıyla sonuçlandığını belirtmiştir.²³⁸⁷

Henry J. Van Lennep ise Samsun’da bir sokakta 15 yaşındaki bir kız çocuğunun satılmak üzere getirildiğini, kızın yüzünde peçe olmadığını, kafasında uzun koni şeklinde bir şapka olduğunu belirtmiş; çıplak olan kollarının müşteriler tarafından kontrol edildiğini, sahibinin onun için 9.000 kuruş istediğini belirtmiştir.²³⁸⁸

Kölelik anlamında bir diğer örnek, fakir ailelerin belirli bir ücret karşılığında çocuklarını satması olarak kayıtlara geçmiştir. Charles Fellows, Finike civarında karaya indikten sonra iç kesimlere doğru yürüdüklerini ve duydukları keçi seslerini birkaç kilometre takip ettikten sonra mağaralara ve etraftaki ağaçların arkasına saklanan insanlar gördüklerini söylemiş; ellerindeki silahları bıraktıktan sonra onlara yavaşça yaklaşip iki çocuk satın almak istediklerini dile getirmiştir. Başta kendilerine korkuyla yaklaşan bu kişilerin ortaya para attıktan sonra yanlarına gelerek onları çadırlarına davet ettiklerini belirten seyyah, korsanlar tarafından rahatsız edilen bu

²³⁸⁶Napier, *a.g.e.*, s.350.

²³⁸⁷Mac Farlane, *Constantinople....*,s. 187.

²³⁸⁸Lennep, *a.g.e.*, s. 50.

kişilerin üzerlerinde altından süslemeler olduğunu ve verdikleri para karşılığında çocukları kendilerine verip üstüne karınlarını doyurduklarını söylemiştir.²³⁸⁹

5. ÇALIŞAN KESİM

Eski çağlardan beri şehirlerde esnafın, yani çeşitli mal satan grupların, lonca halinde bağımsız veya özerk olarak teşkilatlandıkları ve kendi satışlarının tekeline sağlamak için devletle işbirliği yaptıkları görülür. Bu şekilde şehir ve kasabalarda teşkilatlanmış bu esnaf grupları, şehrin büyüklüğüne göre belli bir sayıda olur ve bu sayıyı aşmaması için devletin kontrolü istenirdi. Mesela küçük bir kasabada, tabii ki o kasabanın iktisadi ihtiyaçlarına göre, esnaf adedi sınırlı sayıdadır. Yani ekmekçi, kasap gibi esnaf 20-30 civarında olurdu. Şehir büyüdükçe esnaf loncaları da artardı. En büyük şehir olarak İstanbul'daki esnaf grupları 150-160 çeşide ayrılıyordu.²³⁹⁰

F.C.H.L. Pouqueville, bu tanıma uygun olarak İstanbul'da hangi milletten insanın hangi işle uğraşabileceğinin bir kanuna bağlandığını söylemiş ve kahvehane işleticilerinin Türk olduğunu, bazılarında bulunan berber işini ise Rumların yapabildiğini belirtmiştir. Seyyah diğer meslek dalları ile bunları kimin yapabildiğine dair bilgiyi şu şekilde aktarmıştır;²³⁹¹

Tablo 5. Meslek Dalları ve İcra Eden Milletler

Sadece Türklerin Yaptığı İşler		Türkler ve Arnavutların Yaptığı İşler	
Camcı	İtfaiyeci	Ayakkabıcı	Sucu
Deri Tabakçısı	Sandıkçı	Mermerci	Tüfek Ustası
İp Cambazı	Halatçı	Tornacı	Marangoz
Demirci	Yorgancı	Çilingir	Değirmenci
Faytoncu	Dişçi	Bakırcı	
Gravürcü	Boyacı		
Müslüman Arnavutların Yaptığı İşler		Türk, Ermeni ve Yahudilerin Yaptığı İşler	
Hamam Görevlileri		Şerbet Satıcıları	

²³⁸⁹Fellows, *A Journal*..., s. 215-216.

²³⁹⁰Arı, *a.g.m.*, s. 46.

²³⁹¹Pouqueville, *a.g.e.*, s. 288.

Bakkal	İpek Bükmecileri
Marangoz	
Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin Yaptığı İşler	
Eczacı	
Cerrah	
Tütün Tüccarı	
Balıkçı	
Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve Avrupalıların Yaptığı İşler	
Doktor	
Eczacı	
Diğer Meslekler ve Üstlenicileri	
Fırıncı	Türk, Ermeni ve Arnavut
Şekerlemeci	Türkler ve Yahudiler
Parfümcü	Ermeni ve Yahudiler
İlizyonistler	Yahudiler
Udiler	Türkler ve Rumlar
Sarraf	Ermeni ve Rumlar
Kürkçüler	Rumlar
Mimar ve Boyacılar	Ermeni ve Rumlar
İçki Üreticileri ve Meyhaneciler	Rumlar
Kurdele Üreticisi	Ermeniler
Duvarcı ve Kasap	Hristiyan Arnavutlar

5.1. Devlet Memurları

Seyyahların Türkiye'yi ziyaretlerinde devlet memurları içerisinde en sık gümrük memurlarıyla karşılaştıkları görülmektedir. Henry F. Tozer, İstanbul'dan Sinop ve ardından Samsun'a gerçekleştirdikleri gemi yolculuğu sonrasında Samsun'da karaya çıktıklarını ve ilk olarak gümrük memurlarıyla münasebete girdiklerini belirtmiştir.²³⁹²

Gümrük memurlarının üstlendikleri sorumluluklar, görev yerlerine göre önem bakımından derecelenmektedir. Örneğin, yurtdışından gelen yabancıların ülke

²³⁹²Tozer, *Turkish...*, s. 9.

sınırlarına ilk giriş yaptıkları İstanbul ve İzmir limanlarında bulunan memurların yaptığı iş, ülke içinde yapılan seyahatleri denetleyen memurlarinkiyle her ne kadar aynı olsa da çok daha önemli ve hata kabul etmeyen niteliktedir. Böyle merkezlerde görevli memurlar, ülkeye giren ve çıkan ürünleri denetledikleri gibi, karantina durumlarında kuralları uygulamakla da yükümlü olmuşlardır. Diğer personelin ise biraz daha rahat ve kuralları esnetebildikleri bir yaklaşım tarzı benimsedikleri görülmektedir.

Henry F. Tozer, Samsun'da görevli gümrük memurlarının yolcuların taşıdıkları yükün içeriğinden çok gelenlerden bahşiş koparabilmek için uğraştıklarını dile getirmiş; gerçek bir denetime tabi tutulmadıkları bilgisini vermiştir.²³⁹³

Albert Smith, bir genelleme yaparak tüm gümrük görevlilerinin bu şekilde hareket ettiklerini ve düşük bir bahşiş karşılığında bazı formaliteleri uygulamaktan vazgeçtiklerini belirtmiştir. İstanbul'da gemilerle gelen yolcuları kontrol eden gümrük memurlarının bulunduğu bahsedilen Smith, bu kişilerin gemilere bir kayıkla yaklaştıklarını ve gelenlerin bavullarını incelemekle görevli olduklarını söylemiş; ancak üç kuruş karşılığında kafalarındaki tüm şüpheleri yok etmenin mümkün olduğunu altını çizmiştir. Albert Smith, verilen bahşişin ardından görevlilerin gelen kişileri selamladıklarını ve diğer gemileri incelemek üzere hareket ettiklerini dile getirmiştir.²³⁹⁴

Türk görevlilerin bu şekilde çalışmaları seyyahlar üzerinde olumsuz bir intiba yaratmıştır. Seyyahlar, bu görevlileri kolay yoldan para kazanmayı seven ve zor çalışma şartlarından hoşlanmayan kişiler olarak resmetmişlerdir. William Mitchel Ramsay, bu konudaki tespitlerini şu şekilde aktarmaktadır;

“Türkler, bakıldığında iyi bir memur, iyi bir resmi görevli değildir. Öncelikle üşengeçtirler, istekli olarak gayretli bir memurun tempolu yaşamının üstesinden gelebilecek cesarete sahip değildirler. Aslında düşünce temelinde oldukça derindir; yaşama amaçları, sonrasında tüm gün boyunca oturabilmek için para kazanmaktır.

²³⁹³Tozer, *Turkish...*, s. 9.

²³⁹⁴Smith, *A Month...*, s. 45.

*Neden fakir bir adam kadar yoğun ve sürekli olarak çalışmak zorunda olan memur olunur ki?”*²³⁹⁵

William Mitchel Ramsay, bir memur olarak Türklerin, görevlerini yerine getirebilmek için kendisine yardım edecek eğitimli birine bağımlı olduklarını iddia etmiştir. Kendisine sunulan evrakları okuma teşebbüsünde bulunmadıklarını, evrakların kendilerine okunmasını istediklerini ifade eden Ramsay, Türklerin basit ve zorunlu devlet işlerini yerine getirebilmek için çok sayıda Hristiyan'ın yardımına ihtiyaç duyduklarını, bu nedenle birçok Ermeni ve Rum'un bu amaçla görev yapmadıklarını söylemiştir.²³⁹⁶

Seyyahların notlarında değinilen bir diğer görevli güvenlikten sorumlu zaptiyedir. Tıpkı gümrük memurlarında olduğu gibi zaptiyelerin de yaptıkları görevi bir kazanç kapısı haline getirdikleri seyyahlar tarafından iddia edilmiştir.

William Mitchel Ramsay, zaptiyelerin, vergi ödemeyen yerleri tespit etmek ve bunun nedenlerini araştırmakla görevli oldukları bilgisini vermiş; İngiltere'deki polislerin aksine, Anadolu'daki suçluları yakalamak yerine komşularını tutukladıklarını ve sonrasında gerek görüldüğü üzere serbest bıraktıklarını söylemiştir. Ramsay, bu uygulamanın bilinçli yapıldığını kastederek gerçek suçluyu, onunla bir ticaret yapmak adına tutuklamadıklarını ifade etmiştir.²³⁹⁷

Her ne sebeple olursa olsun zaptiyeler, iyi yönetilen bölgelerde ve bireyler arasından zorla para alan ve para koparmak için uğraşan kişiler olarak nam yapmışlardır. Ankara ve İstanbul arasındaki büyük ticaret yolunda eşkıyalık ve hırsızlık olup olmadığı yönünde soru sorarsanız, alacağınız yanıt bunların yetkililerle arabulucu konumundaki zaptiyeler tarafından organize edilen şeyler olduğudur.²³⁹⁸

Ramsay, zaptiyeler hakkında çoğu olumsuz ifade ve düşünceden sonra ilginç bir şekilde kişisel olarak zaptiyeleri sevmemesini gerektirecek bir durumun söz konusu

²³⁹⁵Ramsay, *a.g.e.*, s. 165, 166,167.

²³⁹⁶Ramsay, *a.g.e.*, s. 165, 166,167.

²³⁹⁷Ramsay, *a.g.e.*, s. 176.

²³⁹⁸Ramsay, *a.g.e.*, s. 177.

olmadığını dile getirmiştir. Kendisinin ifadesine göre, Türk polisi olarak adlandırdığı zaptiyeler, itaatkâr, saygılı ve yardım etmeye hazır, hatta bazıları çok zeki ve faydalı kişilerdir. Ramsay, her ne kadar olumlu bir ifade kullansa da sözlerini yine memurların bahşîşi sevmelerine getirmiş, kendisine gösterilen hürmetin cüzdanının dolu olmasına borçlu olduğunu söylemiştir. Ramsay;

*“Gerçi benim iyi bahşîş verdiğimi biliyorlardı ve cüzdanımın gücü aşikârdı. Prensip gereği paşa tarafından zorunda bırakılmadıkça yanıma zaptiye almazdım, bazen ajanlık yapıp beni gözetliyorlardı. Ancak onları istemememin nedeni bu değil, birçok köyde halk tarafından istenmemeleridir.”*²³⁹⁹ demiştir.

Bu tarz olumsuz davranışlar sadece memur düzeyindeki görevlilerde değil idarecilerde de gözlemlenmiştir. Seyyahların pek çoğunun ortak kanaati Türk halkının kahraman, cesur ve vakur haline karşılık, idare sisteminin kötü ve baskıcı olduğudur. Edwin John Davis, Adana’daki bazı yöneticilerin yeterli vasıflara sahip olmadıklarını dile getirerek, hiçbir şekilde şehre yatırım yapılmadığını, imkanların kötüye kullanıldığını ve halkın üzerinde baskı oluşturulduğunu ifade etmiştir.

Davis’in Türk yöneticileriyle ilgili fikirlerine benzer bilgilere farklı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Mesela İngiliz konsolos W. R. Holmes, yöneticilerin konuşmalarında makul göründüklerini, yüksek hisleriyle öğündüklerini, fakat iş tatbikata gelince *“maddî, indî ve bencil”* olduklarını iddia etmiştir. Benzer şekilde Alman komutan Feldmareşal Helmuth Von Moltke de hediyein bütün Doğu’da olduğu gibi Türkiye’de de adet olduğunu belirtip, *“aşağı tabakadan birisi yukarıya hediyesiz yaklaşamazdı”* ifadelerini kullanmıştır.

Davis eserinde sık sık Türk yöneticilerinin menfî tutumlarından söz etmiştir. Adana’da bulunduğu sırada şehrin idarecisinin eski Trabzon Valisi Saffet Paşa olduğunu bildiren seyyah; onun çiftçilerden hükümetin alması gereken vergileri tahsil ederken, halka son derece baskı yaptığını ve eziyet ettiğini; Paşa’nın Trabzon’da görev yaparken hükümetten bazı isteklerde bulunmak üzere toplanan halkın dağılması

²³⁹⁹Ramsay, *a.g.e.*, s. 181.

üzerine, insanların üzerine ateş edilmesi emrini verdiğini ve yaklaşık yirmi kişinin ölümüne sebep olduğunu iddia etmek suretiyle tespitlerini örneklendirmek istemiştir.

2400

5.2. İşçiler

Seyahatnamelerde verilen bilgiler ışığında, Türkiye'deki işçilik mesleğinin çoğunlukla kırsal kesimde yaşayan halk arasında yaygın olduğu görülmektedir. Direkt olarak devlet adına çalışan işçiler olduğu gibi, yabancı şirketlerin sorumluluğundaki işlerde görev alanlar da olmuştur. Genel kanaat, işçilerin Avrupa'ya nazaran oldukça düşük ücret aldıkları yönündedir. Yetişkin işçilerle birlikte çocuk işçilerin de çeşitli alanlarda çalıştıkları görülmektedir.

William Mitchel Ramsay, ülkedeki zor koşulların halkı çalışmaya sevk ettiğine dikkat çekmiştir. Fakirliğin verdiği azim ile insanların varını yoğunu ortaya koyarak çalıştıklarını dile getiren seyyah; Türklerin, bildiği en iyi ve çalışkan işçiler olarak nitelendirmekle birlikte, eğer çalışmak için bir zorunlulukları yoksa oturduklarını ve her şeyin kendiliğinden olmasını beklediklerini ifade etmiştir.²⁴⁰¹

Charles Thomas Newton, o ana kadar yaptığı çalışmalar süresince sürekli Rumları çalıştırdığını söylemiş ancak Türkiye'ye bu gelişinde Rumların yanlarındaki modern malzemeleri bir zenginlik alameti olarak değerlendirip yevmiyelerini iki katına çıkartmak istediklerini bu nedenle kendisine tahsis edilen gemiden 50 denizci ile çalışmalara başladıklarını dile getirmiştir. Bu hareketin ardından Rumların taleplerinden vazgeçmelerine rağmen Türk işçilerle çalışmayı denemek istediğini belirten seyyah Newton, kendilerine hakkıyla davranıldığı takdirde çok zeki ve uysal olan Türklerin, denizciler kadar seri olmasalar da azimleri ile başladıkları işleri tamamladıklarını söylemiş ve fazlasıyla tatmin olduğunu eklemiştir.

Türklerin İngilizler kadar sert kazma vuramamalarına rağmen sırtlarında oldukça ağır yükler taşıyabildiklerini söyleyen seyyah, bu durumun kendileri için oldukça avantajlı bir durum olduğundan bahsetmiştir. Newton, Bodrum'daki fakir

²⁴⁰⁰Şahin, *a.g.m.*, s. 68.

²⁴⁰¹Ramsay, *a.g.e.*, s. 165, 166,167.

halkın hemen hepsinin denizci olduğunu söylemiş ve yaptıkları işe göre günlük kazançlarının 6 ila 8 kuruş arasında değiştiği bilgisini vermiştir.²⁴⁰²

H.F.B. Lynch, alınan yevmiyelerle alakalı olarak; normalde yetenekli bir işçinin veya marangozun günde 8 kuruşa çalıştığı bilgisini vermiş; ancak yüzlerce işçinin günlüğü 1,5 kuruşa çalışmak için iş aradığını belirtmiştir.²⁴⁰³

İşçilerin çalıştıkları alanlara bakıldığında büyük bölümünün demiryolu inşaatlarında, madenlerde, yol yapım çalışmalarında ve gemi üretiminde görev yaptıklarını söylemek mümkündür. William Nassau, İzmir’de Konsolos Bay Blunt ile birlikte 80 km’lik Aydın Demiryolu inşaatını ziyaret ettiklerinden bahsetmiş; 1.000.000 liraya mal olacak bu çalışmada çalışan işçilerin hepsinin Türk olduğuna dikkat çekmiştir. 45 kişi olan işçilerin günde 18 kuruş kazandıklarını söyleyen Nassau, bir İngiliz’in üçte biri kadar iş yaptıklarını ifade ederek çok verimli olmadıklarını iddia etmiştir.²⁴⁰⁴ William John Hamilton ise Bayburt yakınlarındaki “Chalvar” Köyü’nde bulunan bakır madenlerinde 350’si yetişkin erkek ve 150’si de çocuk olmak üzere 500 kişinin çalıştığını; yetişkinlerin 4, çocukların ise günlük 2 kuruş aldıklarını belirtmiştir.²⁴⁰⁵ Hamilton, Gümüşhane’deki madenlerin birinde de 50 ila 60 kadar adamın çalıştığını, bunların yarısının madenin içinde geri kalanın da ocakta görev aldığını söylemiş ve günde 70 para kazandıkları bilgisini vermiştir.²⁴⁰⁶

William John Hamilton, Tokat’taki bakır dökümhanelerinden bahsetmektedir. 12 ila 14 günlük mesafeden işlenmemiş olarak madenlerden getirilen bakırın İstanbul’a gönderilmeden önce bu dökümhanelerde iki kez işlemden geçirildiğini söyleyen seyyah Hamilton, ilk olarak bakırın ayrıştırıldığını sonrasında ise şekil verilerek gönderildiğini belirtmiştir. Bakırın köyülüler tarafından ücret ödenmeksizin taşındığını, dökümhanede kullanılan kömürün de civar yerleşkelerden yine ücret

²⁴⁰²Newton, *a.g.e.*, s. 70.

²⁴⁰³Lynch, *a.g.e.*, s. 218.

²⁴⁰⁴Nassau, *a.g.e.*, s. 189.

²⁴⁰⁵Hamilton, *Researches...*, s. 173.

²⁴⁰⁶Hamilton, *Researches...*, s. 237.

ödenmeksizin getirtildiğini söyleyen William John Hamilton, çalışmanın zorunlu olduğu bilgisini paylaşmıştır.²⁴⁰⁷

William Mitchel Ramsay, Nassau'nun iddia ettiği gibi işçilerin hepsinin Türk olmasından kaynaklı gecikmeler yaşanmasına ve çok kaliteli işler çıkarılmamasına yönelik olarak; bir grup işçi içerisinde farklı ırklardan ustalar çalıştırılması gerektiği şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur. Bir işçi olarak çok çalışkan ve faydalı olan Türklerin, ustabaşı olarak yetersiz kaldıklarına dikkat çeken Ramsay, bu anlamda çok iyi olan Rumların ise el becerisinde zayıf olduklarını söylemiş ve bu anlamda ortak çalışmanın çok daha faydalı olacağını ifade etmiştir.

Charles Mac Farlane, İzmir'de inşa edilen birkaç yapıyı incelediğini, rüzgâra ve yağmura dayanıklı olan bu yapıların inşasında çalışanların birkaçının Türk olduğunu, duvar ören ustalar ile marangozların özellikle Rumlar arasından seçildiklerini söylemiştir.²⁴⁰⁸

Ramsay, demiryolu yapımında odun kesme ve taş taşıma işleriyle genelde Türklerin meşgul olduğunu, daha üst kademedeki çalışanların ise hep Rum oldukları bilgisini vermiştir. William Mitchel Ramsay, Türkleri eğitmenin çok zor, neredeyse imkânsız olduğunu ancak yeteneklerinin oldukça fazla olduğunu sözlerine eklemiştir.²⁴⁰⁹

Ancak farklı milletlerden birçok kişinin ihtiyaca binaen ev inşaatlarında birlikte çalışmasının bir dezavantajı olduğunu Adam Neale gündeme getirmiştir. Her ne kadar farklı yeteneklere sahip kişiler birbirlerini tamamlasalar da dini inanç ve gelenekleri gereği farklı günlerde tatil yapmaları yapılan işlerin uzun süreli gecikmeye uğramasına neden olmuştur. Neale, işçilerin dini ve diğer tatilleri farklı günlere rastladığından inşaatların çok fazla zorluğa maruz kaldıklarını söylemiştir. Türk

²⁴⁰⁷Hamilton, *Researches...*, s. 353.

²⁴⁰⁸Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, Saunders and Otley, Conduit Street, London, 1829, s. 26.

²⁴⁰⁹Ramsay, *a.g.e.*, s. 165, 166, 167.; Türklerin sahip oldukları yeteneğe değinen bir diğer kişi Charles Wilkinson olmuştur. Türkiye'deki en iyi işçilerin Bursa'da ikamet ettiğini söyleyen Wilkinson, bu kararında Türk işçilerin Fransız ve İtalyan kilimlerini taklit edebilme yeteneklerine bağlamıştır. bkz. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 45.

marangozların Cuma günleri, Yahudi işçilerin de Cumartesi günü gelmediklerine değinen Neale, Ermenilerin Pazar gününü kendilerine ayırdıklarını, Rum sıvacıların Pazartesi günü tatil yaptıklarını ve Katolik badanacıların da Salı günü çalışmadıklarını ifade etmiştir. Seyyah, verdiği bilgilerin ardından bir kıyaslama yaparak İngiltere’de birkaç haftada tamamen bitirilen bir villanın inşasının Türkiye’de birkaç yıl sürdüğünün altını çizmiştir.²⁴¹⁰

James Ellsworth De Kay, sadece Türklerin değil reyanın da işçi olarak işlerini yavaş yaptıklarını gündeme getirmiştir. İstanbul’da evlerin nasıl inşa edildiğine tanıklık eden De Kay, işçilerin çoğunlukla Ermeni ve Bulgar olduğunu söylemiş; günde 8 kuruş yevmiye alan çalışanların, tütün içme ve dinlenme sürelerini uzatmak suretiyle çok hızlı çalışmadıklarını ve inşaat bitimine kadar olması gerekenden iki kat fazla para aldıklarını ifade etmiştir. Seyyah De Kay, çalışmaların istenildiği düzeyde hızlı gitmemesini bir de kullanılan basit ve yetersiz aletlere bağlamıştır. Kullanılan aletlerin sayıca az ve basit olduğunu ifade eden, James Ellsworth De Kay, uzun bir burgu, kısa bir testere ile çekiç işlevi de gören keserden oluşan bir takımdan bahsetmektedir. İşçilerin başında bir ustabaşının olduğunu ve onları yönlendirdiğini belirten seyyah, bu kişinin hükümet ile görüşen kişi olduğunu ve binanın inşasından sorumlu olduğu bilgisini vermiştir..²⁴¹¹

5.3. Berberler

19.yüzyıl Türkiye’sinde berberlerin kahvehanelerde kendilerine ayrılan bir köşede hizmet verdikleri görülmektedir. Buralarda çalışmaları, gelen müşterilere çeşitli ikramlarda bulunmalarına da imkan tanımıştır.

Adolphus Slade, tıraş olmak için kahvehaneye gittiklerini; mimik ve konuşmalarıyla kendilerini hoş geldin eden berberin direktifiyle bir adamın çubuk getirdiğini, diğerinin de kahve hazırladığını söylemiştir.²⁴¹²

²⁴¹⁰Adam Neale, *Travels Through Some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, Paternoster-Row, London, 1818, s. 254.

²⁴¹¹De Kay, *a.g.e.*, s. 120-122.

²⁴¹²Slade, *Turkey...*,s. 369-370.

Berberlerin genel kültür anlamında da donanımlı olmaları gerekmiştir. Müşterisinin gündeme getirdiği bir konu hakkında söyleyecek birkaç sözü olması, onların elini kuvvetlendiren önemli bir özellik olmuştur. Trener, Türkiye’de berberlerin her konudan haberi olduğunu ve tıraş olmaya gelenlere bu bilgileri aktardıklarını söylemiştir.²⁴¹³

Berberler aynı zamanda hekim olarak da bilinmektedirler. Bazı basit yöntemlerle ciddi olmayan rahatsızlıkların tedavisine yönelik uygulamalar yaptıkları ve hasta kişiyi rahatlattıkları bilinmekle birlikte, diş çektiklerine dair bilgiler de mevcuttur.

Josiah Brewer, bir gün rahatsızlandığını ve ateşlenmeye başladığı anda Doğu’nun doktorları olarak bilinen berberlerden birini çağırıp bir miktar kan akıttırıldığını ve sonrasında iyileştiğini söylemiştir.²⁴¹⁴

Adolphus Slade ise berberlerin müşterilerini memnun etmek için onlara bekledikleri süre içinde çubuk ikram ettiklerini söylemiş; saç, sakal tıraşı ve saçları boyama ve yağlama dışında berberlerin, ustalıkla diş çektiklerini ve sülük tedavisi uyguladıklarını ifade etmiştir.²⁴¹⁵

Slade, Türk berberlerini ve yaptıkları işi şu şekilde anlatmaktadır; “*Türkiye’de hiçbir şey kafa kesmek kadar hızlı yapılmamaktadır. Hiçbir iş ya da eğlence çubuk içilmeden başlanmaz. Siz içerken berber yakalarınızı ve gömleğinizin kollarını kıvırmaya başlar ve tertemiz bir örtü ile üzerinizi örter. Her şey hazır olduktan sonra kafanızı ustanın ellerine bırakırsınız. Berber, kafanızı genişçe bir lavabonun üzerine getirerek metal bir kaptan sıcak su döker. Büyük bir ustalıkla kafanızı, yüzünüzü ve boynunuzu yıkar. Önce bir yanağınızı sonra diğer yanağınızı dizine yatırır ve bir kadının yumuşak dokunuşları gibi köpürterek çelik bir malzeme ile pürüzsüzce tıraş eder. Bu klasik bir Doğu berberinin özellikleridir. Buna ek olarak dişiniz ağrıyorsa*

²⁴¹³Trener, *a.g.e.*, Vol. I, s.132 – 134.

²⁴¹⁴Brewer, *a.g.e.*, s. 119.

²⁴¹⁵Slade, *Records...*, s. 134.

*çeker, başınız ağrıyorsa kupa çeker ve bir yerleriniz ağrıyorsa sülük tedavisi uygularlar.*²⁴¹⁶

5.4. Hamallar

Resim 39. Bir Hamal²⁴¹⁷

Türkiye’deki hamalların en büyük özelliği, kendi ağırlıklarından katlarca fazla yükü sırtlarında taşımalarıdır.²⁴¹⁸ Bir kişinin yaklaşık 500 ila 600 pound²⁴¹⁹ ağırlığında yükü taşıyabildiğini ifade eden Charles Wilkinson; Türklerin İngilizlere göre farklı bir teknik kullandığını; İngilizler yükü sadece omuzlarında taşırken, Türklerin ağırlığı omuzları ve kalçası üzerine dağıttığını belirtmiştir.²⁴²⁰ Türklerin güçlü vücut yapısı,

²⁴¹⁶Slade, *Turkey...*,s. 369-370.

²⁴¹⁷Oscanyan, *a.g.e.*, s. 411.

²⁴¹⁸Christopher Oscanyan, Doğu’nun Herkülüleri olarak tanımladığı Türk hammalların kendilerin çok daha ağır yükleri taşıyabildiklerini söylemektedir. bkz. Oscanyan, *a.g.e.*, s. 411.

²⁴¹⁹1pound, 0,45kg değerindedir. 500 poundluk bir yük yaklaşık 225kg’a karşılık gelmektedir.

²⁴²⁰Wilkinson, *a.g.e.*, s. 58.

hamallık mesleğinde söz sahibi olmalarını sağlamıştır. George Rolleston, İzmir'in hamaliye işlerinin tamamının Türkler tarafından gerçekleştirildiğini söylemiştir.²⁴²¹

George Rolleston, “İzmir'in hamaliye işlerinin tamamı da Türkler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu, yetenek ve sermayeye değil de güçlü ve sağlam bir vücut gerektiren bir iş olduğundan bu işi isteyecek çok sayıda aday olabileceği düşünülebilir. Eğer hamallar tekellerini ellerinde bulundurmuş ve bir lonca kurmuş olsalardı şüphesiz durum böyle olurdu. İzmirli hamallar devlete çok ağır vergiler ödedikleri ve karşılığında malların sahilden taşınma işini tekellerinde bulundurdukları için kendilerini güvence altına almışlardır.

Kendi aralarında gruplara ayrılmışlardır ve her bir grubun başında kârdan belirli miktarda pay alan ve devlete ödenecek vergileri düzenleyen bir lider vardır. İzmir'de yaklaşık olarak 3000 adet hamal vardır. Hepsi olmasa da çoğu iç kesimlerden İzmir'e gelmiş olan ve yaşları 18 ila 20 arasında değişen ve belirli bir miktar para biriktirdikten sonra evlerine dönecek olan Türklerden oluşmaktadır. Çoğunun geldiği yer Konya'dır ve onların aldıkları sabit ücretleri vardır. (Bir kayık mal için şehrin neresinde olursa olsun 4 kuruş.) Taşıdıkları yük sıklıkla birinin üzerine yerleştirilmiş olan 135 kilo civarında muazzam bir büyüklüğe sahip olmakta ve bu durum onların fiziksel gelişimlerini, kuvvetlerini ve büyük mücadelelerini göstermektedir,”²⁴²² demiştir.

Hamalların çok çeşitli yükleri sırtlarında taşıdıkları seyahatnamelere yansımıştır. Yolcuların bavulları, pazarlarda satın alınan ürünler ile inşaat işinde kullanılan malzemeler, oluşturulacak listede ilk sırayı işgal eden başlıklar olabilir. Ancak bunların dışında Albert Smith'in ilginç tespiti dikkat çekmektedir. Galata'ya doğru yürürken hamallara rastladıklarından bahseden seyyah; şehrin neredeyse tüm yükünü bu kişilerin taşıdıklarına değinmiş; binaların inşasında kullanılacak olan taşları

²⁴²¹Rolleston, *a.g.e.*, s. 22, 23.

²⁴²² Rolleston, *a.g.e.*, s. 23,24.

bile sırtlarındaki küfelerde taşıdıklarına vurgu yaparak, bir tanesinin hasta bir denizciyi hastaneye götürdüğünü de gördüğünden bahsetmiştir.²⁴²³

Hamallar, bazı durumlarda bir araya gelerek, tek başlarına götüremeyecekleri yükleri hedeflerine ulaştırmışlardır. Öyle ki, şehir içinde at ve araba bulunamadığı durumlarda insanlar onları ulaşım aracı niyetiyle de kiralamışlardır.

Charles Dudley Warner, Tophaneden Beyoğlu'na doğru giderken yürümek zorunda kaldıklarını söylemiş, araba bulamadıkları için de hamal kiraladıklarını belirtmiştir. Hamalların hemen her sokağın köşesinde yanlarındaki direkleri ile iş beklediklerini ve yük ne olursa olsun sırtlarına alıp sokaklarda taşıdıklarını ifade etmiştir. C.Dudley Warner dört hamalın ellerindeki direklerin üzerine varil, fiçı gibi çok ağır yükleri koyarak taşıdıklarını da söylemiştir.²⁴²⁴

İstanbul, 19.yüzyılda Anadolu'nun yakın uzak fark etmeksizin birçok yerinde hayatlarını kazanma anlamında sıkıntı çeken köylü ve kasabalıların çalışmak adına zorlu yolculuklara katlandıkları bir ekmek kapısı olmuştur. Bu süreç özellikle hamallık mesleğinde kendini belirgin şekilde göstermektedir. William Mitchel Ramsay, Anadolu'da gençlerin çoğunun ya askerlik görevi için köylerinden ayrıldığını ya da aileleri tarafından biraz para kazanabilecekleri büyük şehirlere hamal olarak çalışmaya gönderildiklerini söylemektedir.²⁴²⁵

Bu mesleği icra eden kişilerin benimsedikleri iki farklı yöntem bulunmaktadır. Bir kesim uzun dönemli çalışmayı tercih ederken, başka bir kesim ise mevsimlik işçi olarak İstanbul'a hareket etmiştir.

Charles Wilkinson, Bolu'dan ayrıldıktan sonra yollarına devam ederken, hava koşullarının kötüleşmesi nedeniyle "*Hamallar*" ismindeki kötü durumda olan bir köye sığındıklarından bahsetmiştir. Seyyah, bu köyün ismini para biriktirmek için yürüyerek İstanbul'a giden ve hamal olmak isteyen kişilerden aldığını belirtmiş; bu

²⁴²³Smith, *A Month...*, s. 52.

²⁴²⁴Warner, *a.g.e.*, s. 409.

²⁴²⁵Ramsay, *a.g.e.*,s, 42.

kişilerin 4 – 5 yıl çalıştıktan sonra tekrar geri döndüklerini söylemiştir.²⁴²⁶ George Fowler ise, Trabzon Paşalığı sınırları dâhilinde bulunan, Giresun ve Karahisar civarını da kapsayan bölgede yaşayan köylülerin hasat zamanını tamamlar tamamlamaz, her yılın Eylül ayında gerek hamal gerekse esnaf olarak çalışmak için İstanbul'a gittiklerini ve Şubat ayında geri döndüklerini belirtmiştir.²⁴²⁷

Kasabalardan büyük şehirlere hamallık yapmak için gitme geleneği sadece İstanbul'a yönelik değildir. İzmir de bu düşünce ile yola çıkan birçok köylüye ev sahipliği yapmıştır. Samuel Greene Wheeler Benjamin, Uşak'ta yeni doğan bir erkek çocuğa akrabalarının “*İnşallah ileride iyi bir İzmir Hamalı olur*” şeklinde dua ettiklerini dile getirmiştir. Benjamin, bu çocukların yetişkin olduklarında İzmir'e göç ettiklerini; Uşak'a dönüp yaşamlarının geri kalanını babadan kalma bir incir ağacının gölgesinde, rahat bir şekilde geçirebilecek kadar para biriktirdikten sonra ise tekrar doğdukları topraklara geri döndükleri bilgisini vermiştir.²⁴²⁸

Humpry Sandwith, İstanbul'dan gemi ile başladığı Anadolu yolculuğunda gemide bulunan Ermeni hamallardan bahsetmiştir. Para kazanmak için yurdunu terk edip İstanbul'a gelen erkeklerin, bir müddet çalışıp para biriktirdikten sonra tekrar evlerine dönmek için yola çıktıklarını belirtmiştir. Bu kişilerin paralarını altın olarak yanlarında taşıdıklarını ve ifade ettiklerine göre Samsun'a indikten sonra kervanlarla evlerine ulaşip paralarını güvenli bir yerlere gömeceklerini söylemişlerdir.²⁴²⁹ John Macdonald Kinneir da, Gerede yakınlarında ilerlerken İstanbul'a iş bulup çalışmak için giden kalabalık bir Ermeni kafilesi gördüğünden bahsetmiştir.²⁴³⁰

Christopher Oscanyan, hem Müslüman hem de Ermeni hamalların sırtlarında oldukça ağır yükler taşıdığına dikkat çekmiştir. Seyyah, çok ağır olan yüklerin sırtlar yardımıyla kaldırıldığını belirterek, eğer taşınan yük cam eşya ise üzerine “*Kırılabilir*”

²⁴²⁶Wilkinson, *a.g.e.*, s. 58.

²⁴²⁷Fowler, *a.g.e.*, s. 437.

²⁴²⁸Samuel Greene Wheeler Benjamin, *The Turk and The Greek*, Hurd and Houghton, New York, 1867, s. 137,138.

²⁴²⁹Sandwith, *a.g.e.*, s. 8.

²⁴³⁰Kinneir, *a.g.e.*, s. 275.

yazmak yerine taşınan yükün arka kısmına büyük boy bir şişe resminin çizildiğini söylemiştir.²⁴³¹

Andree Hope, bu mesleğin zorluklarına dikkat çekmek istemiş ve gözlemediği iki hamalın özelliklerini şu şekilde dile getirmiştir;

“Güneşten kaçınmak için oturduğumuz gölgelik yerden iki tane zavallı hamalın sendeleyerek geldiğini gördük. Üzerlerindeki yükün etkisiyle neredeyse ikiye bükülmüşlerdi. Bir evin çatısının gölgesine sığınarak sırtlarındaki yükü indirdiler ve mermer kaldırıma oturdular. Saat 3'tü. Birkaç bardak suyu el ve ayaklarına döktükten sonra Mekke'ye doğru döndüler ve sessizce ibadet ettiler. Hamallar, şafak vaktinden güneşin battığı ana kadar sürekli çalışırlar ve bir İngiliz işçiyi bir hafta içinde öldürebilecek derecede az miktarda yemeğe tatmin olurlar. Bu iki hamal, ceplerinden bir parça çavdar ekmeği çıkarttı ve yanında bir dilim kavunla birlikte akşam yemeği menüsünü oluşturdu. Yemek her ne kadar az da olsa, obur birini kışkandıracak şekilde büyük bir keyifle yendi.”²⁴³²

5.5. Seyyar Satıcılar

²⁴³¹Oscanyan, *a.g.e.*, s. 412.

²⁴³²Hope, *a.g.e.*, s. 28.

Resim 40. Kapalı Çarşıda Bir Satıcı²⁴³³

Seyyar satıcılar, seyyahların Anadolu topraklarında en sık karşılaştıkları öğelerden biridir. Halkın dinlenme ve eğlenme amacıyla dolaşmaya çıktıkları bölgelerde sıkça karşılaşılan seyyar satıcılara, pazarlarda da rastlanmış; içinde bulunulan mevsime göre ürünler sattıkları gözlemlenmiştir. Türklerin vakitlerinin çoğunu dışarıda geçirmeyi sevmeleri, seyyar satıcıların çok olmasında önemli bir faktördür. Adolphus Slade, “*Türkler açık havada oldukça çok miktarda yer ve içerler. Her köşe başında şerbet, kaymak, şekerleme ve boza satıcılarına rastlamak mümkündür.*”²⁴³⁴ demiştir. Andree Hope ise bizzat yaşadığı deneyimini şu şekilde anlatmıştır; “*İstanbul’da, kadınların tatil günlerinde deniz kenarlarına oturduğu yerlerde Çingene bir kız etrafta dolanıp elindeki çiçek buketlerini satmaya çalışıyordu. Hemen arkasından bir şekerçi geldi. Kutusunda birbirinden güzel şekerler vardı ve onları satmak için uğraşıyordu.*”²⁴³⁵

Sırtlarında küfeler ve ellerinde terazilerle dolaşan seyyar satıcıların çoğunlukla meyve ve şekerleme sattıkları, bunun yanında şerbet, limonata gibi içecekleri satan kişilere de rastlandığı olmuştur.

Albert Smith, İstanbul sokaklarında yürüyen kalabalık grupların arasında sucular, lokumcular, yerel kuryeler, hamallar ve sırtlarındaki küfelerde getirdikleri birbirinden güzel meyveleri satan seyyar satıcıların bulunduğunu söylemiştir.²⁴³⁶ Smith, Tophane’de kayıkların yanaştığı iskelenin çevresinde meyve ve gözleme satan satıcıları görmenin mümkün olduğunu dile getirerek, küçük tezgâhlarının üzerine yerleştirdikleri mallarını gelenlere satmak için uğraştıklarını söylemiştir²⁴³⁷

²⁴³³Amicis, *a.g.e.*, s.131.

²⁴³⁴Slade, *Records...*, s, 131.

²⁴³⁵Hope, *a.g.e.*, s. 85.

²⁴³⁶Smith, *A Month...*,s. 56.

²⁴³⁷Smith, *A Month...*, s. 46.

Charles Wilkinson, Bursa'dan İstanbul'a doğru yaptıkları yolculuk esnasında Türklerin hem halka açık alanlarda hem de şahsi olarak isteyen kişilere şerbetlerini soğutabilmeleri için kar ve buz sattıklarını söylemiştir.²⁴³⁸

Seyyar satıcıların görüldüğü bir diğer yer ise gemi güverteleridir. Yolculuklar esnasında durulan belirli merkezlerde bu kişilerin kayıklarla gemiye çıktıkları ve satış yapmaya çalıştıkları görülmüştür. C. Dudley Warner, Çanakkale'de gemilerinin mola verdiğini ve o esnada bazı satıcıların güverteye çıkarak çanak çömlek satmaya başladıklarını, ayrıca başka bir grubun da pişmiş balık, ekme ve soğan sattıklarını ifade etmiştir. Balık satıcılarının Rum olduklarını belirten seyyah, kıyafetlerinin ilgi çekici olmasına rağmen birer korsan gibi silahlandıklarını da eklemiştir.²⁴³⁹

Albert Smith, seyyar satıcıların gemilere çıkmasıyla ilgili yaşadığı iki örneği şu şekilde anlatmaktadır;

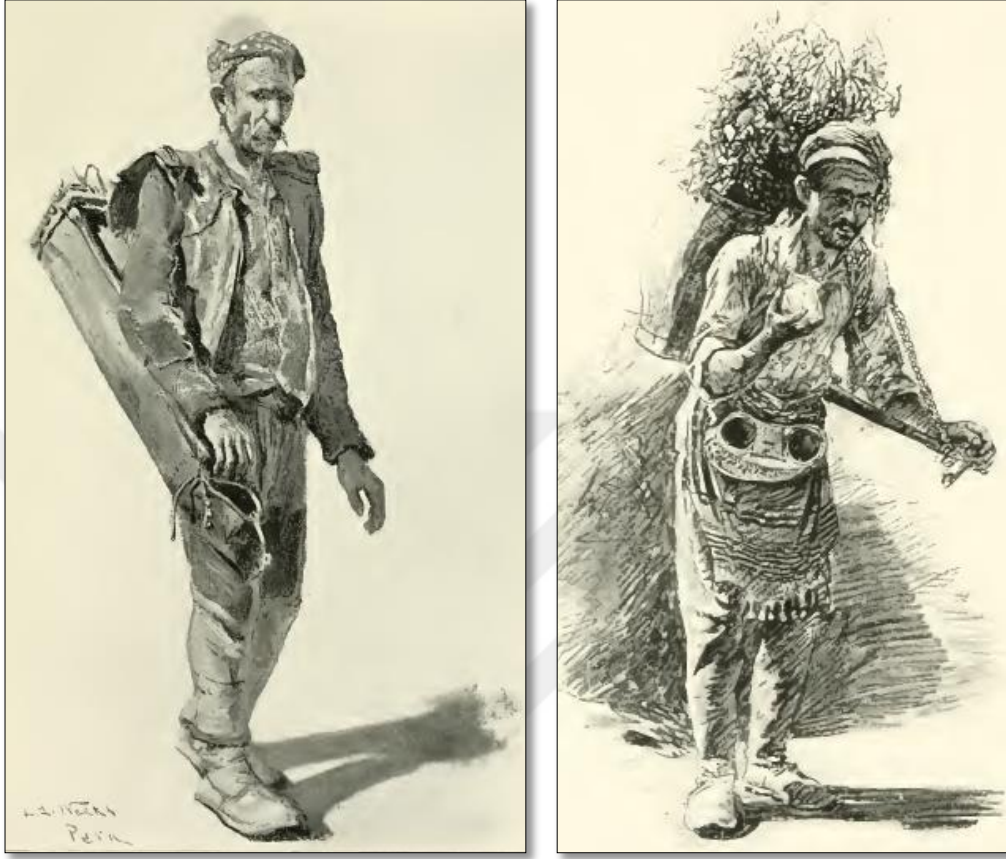
“Gemimiz İzmir’e yaklaştığında motorlar kapandı; bir müddet sonra geminin etrafı ışıklı kayıklarla çevrildi. Kayıklarda bulunan Türkler, merdivenlere doğru yöneldi, bunlardan bir kısmı gümrük görevlileriydi. Diğerleri ise taze meyve, et ve pilav satan satıcılardı.

İstanbul’a gitmek için İzmir’den ayrıldık. Gemimiz Çanakkale’de bazı yüklerin indirilmesi için durdu. Orada beklediğimiz süre içinde botlarla satıcılar gemimize geldiler ve bu şehirde üretilen süs eşyaları ile çanak-çömlek satmaya başladılar. Altın varak işlemeli sürahiler ve geyik şeklindeki oyma işleri dikkat çekenlerdi.”²⁴⁴⁰

²⁴³⁸Wilkinson, *a.g.e.*, s. 48.

²⁴³⁹Warner, *a.g.e.*, s. 474.

²⁴⁴⁰Smith, *A Month...*, s. 29,40.

Resim 41. Su Satıcıları²⁴⁴¹

Jerome Van Smith, iki farklı sınıftan oluşan sucuların varlığından bahsetmiştir. Bunlar atları ile su taşıyanlar ve yaya olarak kapı kapı dolaşıp su satan kişilerdir. Yaya olarak su taşıma kültürünün genellikle Mısır kentlerine özgü olduğunu dile getiren seyyah, İstanbul'da da bu örneğe rastladığını ve sucuların sağlam deri tulumbalarla çeşmelerden su alıp sattıklarını söyleyerek, bu sektörün önemli bir gelir kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, bunun yanında daha büyük tulumbalara sahip olan ve yayalara göre daha avantajlı olan atlı sucuların da bulunduğunu ve su sattıkları bilgisini vermiştir. Jerome Van Smith, 10 galon su alan deri bir tulumbanın 10 paradan satıldığını da ayrıca sözlerine eklemiştir.²⁴⁴²

²⁴⁴¹Crawford, *Constantinople...*, s. 17, 21.

²⁴⁴²Smith, *Turkey...*, s. 56.

6. VERGİ

19.yüzyılda halktan toplanan vergilerin özellikle kırsal kesimdeki insanların yaşamlarını zora soktuğuna dair görüşler mevcuttur. Hem Türk hem de reayanın, ağır vergi yükü nedeniyle zaman zaman üretimden kaçındıklarına da seyahatnamelerde değinilmiştir. Buna rağmen, devletin aldığı vergiye karşılık can ve mal güvenliği sağlaması özellikle gayrimüslim kesim için kabul edilebilir bir anlaşma olarak değerlendirilmiştir.

Charles Fellows, Mart'ın 1.gününün Türkler için yılın başlangıç günü kabul edildiğini ve bu tarihten itibaren şehir ve köylerin vergilerinin tespit edilerek sultan ile sözleşmeler başlatıldığını söylemiştir. Fellows, *“Türkler bu durumdan memnunken, Rumlar sürekli değişen yöneticilerden ve artan vergilerden dolayı şikâyetçi gözükmelerine karşın kendilerini değişik tehlikelerden korudukları için hükümete karşı gelmiyorlardı”*.²⁴⁴³ şeklinde bir açıklama ile halkın değerlendirmesini yansıtmıştır.

Çiftçiler dışında vergilerin titizlikle takip edildiği diğer grup tüccarlar ve hamamcılardır. Tüccarlardan yaptıkları ticaretin büyüklüğüne göre değişik oranlarda vergi tahsilatı yapılmıştır. Vergilendirme yapılırken belirli ölçeklendirme yapılmış ve görevlilerin bunlara dikkat etmelerine özen gösterilmiştir. Bununla birlikte, halk tarafından oldukça rağbet gösterilen ve önemli bir gelire sahip olan hamam sahiplerinin de ödedikleri vergiler sıkı denetim altında tutulmuştur.

Fred Burnaby, vergi sistemi hakkında şunları söylemektedir;

“Ankara’da kişi toprağını ekmişse, elde ettiği ürünün vergisini padişaha vermek zorundadır. Eğer, ev sahibi evde kendisi yaşıyorsa, evin muhtemel değeri dikkate alınarak her 1.000 liralık değer için 4 lira ödemekle yükümlüdür; fakat evini kiraya vermişse her 1.000 liralık değer için 40 lira ödemektedir.

Ticaretle uğraşan kişiler elde ettikleri karın yüzde 30’unu devlete ödemekle yükümlüdürler. Bir tüccar, sattığı her 20 okka mısır için 2 para vergi ödemektedir.

²⁴⁴³Fellows, *An Account...*,s. 45-47.

*Eğer pazarda at, inek gibi hayvan satmışsa satışın yüzde 2,5'ini vergi olarak ödemek zorundadır. Bir çiftçi, sahip olduğu her keçi için yıllık 4; her koyun için de 3 lira vergi ödemektedir. Fred Burnaby, bu vergileri toplayan görevlilerim Müslüman olduklarını özellikle vurgulamıştır.*²⁴⁴⁴

Vergiler sadece iş gücüne ve üretime dayalı değil, sahip olunan malların miktarı ve değeri ile de ilişkilendirilmiştir. Charles Fellows, Çanakkale civarında antik kalıntılar hakkında araştırma yaparken, buradaki konsolostan bir hafta kadar önce bir anıt mezarın bulunduğu bilgisini almış ancak bulan kişinin bunu kimseye söylemeye cesaret edemediğini öğrenmiştir. Bunun sebebini araştıran seyyah; bulan kişinin zengin bir kişi olduğunu, bulduğu şeyi herkese söylemesi durumunda gizli bir hazine bulmasından dolayı ağa tarafından yüksek bir vergiye tabii tutulacağını düşünmesi olarak ifade etmiştir.²⁴⁴⁵

Gayrimüslim kesimin devlete askerlik hizmetlerini yerine getirmedikleri için ödedikleri vergi de seyyahların gündemine gelmiştir. Fred Burnaby, Ermenilerin Osmanlı ordusunda askerlik yapamadıklarını belirterek; bunun yerine devlete her yıl, doğduğu günden öldüğü güne kadar erkek çocuk başına 28 kuruş 32 para ödediklerini bildirmiştir.²⁴⁴⁶

²⁴⁴⁴Burnaby, *a.g.e.*, Vol I, s.192.

²⁴⁴⁵Fellows, *A Journal...*s. 80.

²⁴⁴⁶Burnaby, *a.g.e.*, Vol. I, s. 191.

SONUÇ

İnsanoğlu, doğası gereği yeni yerleri ve yeni yerlerde yaşayan insanları; bunun yanında yabancı tanımına uyan tüm yaşantı özelliklerini merak etmektedir. Bu merak insanı, yabancıya ulaşip onu artık tanınan, bilinen yapacak yollar aramaya sevk etmiştir. İlk çağlardan bu yana insanoğlunun yeni yerleri görüp tanıma ihtiyacını karşılayan; edebi ve tarihi özellik taşıyan metinlere seyahatname ya da gezi yazıları denilmektedir. Bu yapıtlarda, seyahati gerçekleştiren kişi anlamına gelen gezgin ya da seyyah, bir toplumun bütünüyle yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu başlıkları sergilemeye çalışır. Seyahatnameler, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtmasıyla tarihî, yazarın büyük bir dikkatle yeni yerlerin maddi ve manevi özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlatması ile de edebi bir özellik taşırlar.

Tez çalışmasında değerlendirmeye alınan seyahatnamelerin ortak özelliği, yazarın çıkış noktasının “baştan geçenler” den ziyade “coğrafya” olmasıdır. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski - yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturmaktadır. Böyle olduğunda en genel ve yerleşik tanımıyla seyahatnameleri, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserlerdir şeklinde tanımlamak doğru olur.

Seyahatnameler, tarih biliminin önemli kaynakları arasında yer almakla beraber, bu kaynağın kullanımı tarihçiler arasında tartışma konusu olmaktadır. Buna neden olan, seyyahların bilgilerini, izlenimlerini aktarmada takındıkları tavırlarıdır. Seyyahlar, zaman zaman keyfi ve taraflı aktarımlar yapmakta, ziyaret ettikleri toprakları kendi kültürel birikimleri ve bakış açılarıyla tasvir etmektedirler. Bazen eserini cazip kılmak için mübalağaya kaçarken bazen de diğer eserler veya önceki seyyahlardan alınan pasajları kendi görüşüymüş gibi aktarabilmektedirler.

Seyyahların inançları, dünya görüşleri, çıkarları, onların izlenimlerinde, notlarında kendilerini göstermektedir. Seyahatnamelerin kaynak olarak kullanımı

konusunda yapılan eleştiriler, aslında onları yazanlara bir eleştiridir. Bu eserleri ortaya koyanların kimler olduğuna bakıldığında, değişik mesleklerde ve eğitim düzeyinde bulunan ve değişik amaçlar için çalışan insanlar görülmektedir. Devlet görevlileri, din adamları, misyonerler, soylular, tüccarlar, askerler, denizciler, bilimsel nedenlerle seyahat eden bilim adamları, edebiyatçılar vb. bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Değişik çevreden ve değişik eğitim düzeyinde, değişik amaçlar doğrultusunda hareket eden yazarlar ile karşılaşınca, doğal olarak eserlerdeki amaç, ideoloji ve yaklaşımların da çeşitli olduğu görülmektedir. Bu nedenle, seyahatnameleri inceleyen araştırmacıların üzerine önemli görevler düşmektedir. Araştırmacı, seyahatnameleri bir kaynak eser olarak kullanırken, tarih araştırma metodunun ön gördüğü teknik ve yöntemlerin uygulanmasına dikkat etmesi gerekir. Bu eserlerin dikkatli iç ve dış tenkidi yapılmalı, doğru ve yanlışlar, mübalağalar ayırt edilmelidir. Eserin yazarı, dönemi, düşünceleri, eserdeki bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak eleştirel bakış açısıyla incelenmelidir.

Bir coğrafya ile ilgili seyahatnamelerin sayılarını genelde o bölgenin, halkın, devletin dönem içinde veya sonraki dönemlerde oynadığı rol, duyulan ilgi ve önemi belirlemektedir. Örneğin, Osmanlı coğrafyasına baktığımızda, karşımıza döneme ve öneme göre değişik sayıda seyahatnameler çıkmaktadır. 14. ve 16. yüzyıllar arasında Türkiye'yi 499 gezginin ziyaret ettiği bilinmektedir.²⁴⁴⁷

Seyyahları Anadolu coğrafyasına çeken, ilgilerinin artmasına neden olan şey, dönem itibarıyla vuku bulan önemli olayların çeşitli yayınlar aracılığıyla geniş bir kitleye ulaşması olmuştur. Nitekim, 1526 – 1532 yılları arasında Mohaç Muhaberesi, Birinci Viyana Kuşatması ve Kanuni'nin 1532'deki Alman seferi üzerine 259 kitap ve broşür türü yayın yapılmış; yine Kanuni'nin 1541'deki Budin seferi ise 134 yayına sebep olmuştur. 1565'deki başarısız kalan Malta kuşatması ve Kanuni'nin son seferi olan Zigetvar ile ilgili olarak da Avrupa'da 148 kitap ve broşür yayımlandığı bilinmektedir. Avrupalıların Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethi üzerine ilk defa bir

²⁴⁴⁷Elnur Ağayev, *Azərbaycan in the Eyes of the Itinerant Karçınzade Süleyman Şükrü*, Karadeniz Araştırmaları, S. 27, 2014, s. 107-108.

araya gelerek İnebahtı Deniz Savaşı'nda Osmanlı donanmasını yok etmelerinin yankısı ise çok büyük olmuş; 1570-1572 yılları arasında 360 eser basılmıştır.²⁴⁴⁸ Bu gelişmeler üzerine Türkiye'ye gelen seyyahların eserlerinin çoğunda bilinçaltındaki korku ve ön yargı sebebiyle basmakalıp düşünceler yer almıştır. Seyyahlar, kafalarında peşin bir Türk düşmanlığı düşüncesiyle gelmişlerdir.

17.yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti'ne gelen seyyahların eserlerinde, yavaş yavaş Türkler hakkındaki peşin fikirlerden vazgeçildiği ve gözlemlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Osmanlı genişlemesinin durması yüzünden bir kâbus haline gelmiş olan Türk korkusunun azalması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü kaybetme sebeplerinin merak edilmesiyle seyyahların ziyaretlerinde artış, görüşlerinde objektiflik hâkim olmaya başlamıştır.

Bununla birlikte, ticari amaçla ortaya çıkan kapitülasyonlar beraberinde belli zümrelerde seyahat etme isteğini de getirmiştir. Kapitülasyonların sunduğu çeşitli imtiyazlar sayesinde pek çok seyyahın Osmanlı devletine giriş ve çıkışları çok kolaylaşmıştır. Bu dönemde, yabancı elçilerin İstanbul'daki faaliyetleri hız kazanmıştır. Özellikle Fransızlara büyük ayrıcalıklar getiren gelişmeler akabinde 1838 yılında Balta Limanı Anlaşması ile bu kez İngiltere kapitülasyonu kendi lehine çevirmiş ve dolayısıyla İngilizlerin Anadolu'ya gelme süreci başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 1839 yılından itibaren "Tanzimat" adı altında devletin bütün birimlerinde bir dizi reformlar yapması İngiltere ve Fransa ile yakınlaşma sağlanmasına imkân tanımış; Rusya'ya karşı başlatılan Kırım savaşında bu devletlerin müttefik olarak Osmanlı'nın yanında yer almaları, yine seyyahların ziyaretlerinde artışa yol açmıştır. Öyleki, 19. yüzyılda, Osmanlı coğrafyasına yapılan gezilerle ilgili çeşitli dillerde kaleme alınan seyahatnamelerin sayısı 5.000'i geçmektedir.²⁴⁴⁹

Başta dünyayı merak etme ve başkalarına gezilen yerleri anlatma mantığıyla kaleme alınan seyahatnameler, günümüz için geçmişi sosyoekonomik ve soyokültürel

²⁴⁴⁸Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu III*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Haziran 2007, s.45.

²⁴⁴⁹İlber Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 86.

anlamda aydınlatacak önemli kaynaklar olarak kabul edilmelidir. Tarihi çalışmalarda belgelerin yeteri kadar açıklayıcı ve araştırmacıları arzu edilen derecede tatmin etmediği durumlarda özellikle başvuru seyhatnameler, birçok bilinmeyeni ortaya çıkarmaktadır. Nitekim, tez çalışmasında incelenen 130 eserde konu edilenler, 19. yüzyılda Anadolu topraklarında sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamın farklı boyutlarla ele alınmasına imkan tanımıştır.

Seyhatnamelerin geneline bakıldığında çoğunlukla kaleme alındıktan bir ila iki yıl sonra basıldığı görülmektedir. Bu zaman aralığının yüksek olmasını, çoğu seyyahın gezilerini tamamlamalarının hemen ardından ülkelerine dönerek kitap basımı ile ilgili çalışmalar yapmalarıyla açıklamak mümkündür; ancak Anadolu topraklarında görevleri gereği uzun süre kalanlar ise tespitlerini raporlar ve mektuplar halinde matbaalara göndermiş ve gelen bilgi ve belgeler buralarda görevli editörler nezaretinde derlenerek yayınlanma süreci takip edilmiştir. Böyle olduğunda seyhatnamelerin hazırlanma ve yayınlanma süreci arasında ortalamanın oldukça üzerinde bir zaman geçmiştir.

19.yüzyılda Anadolu topraklarına ayak basan seyyahların cinsiyet dağılımına bakıldığında erkeklerin kadınlara oranla çok daha üstün oldukları göze çarpmaktadır. 115 seyyahın sadece 13'ü kadın 102'si erkektir. Kadınların özellikle 19.yüzyılın son çeyreğinde ziyaret gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Eşlerinin görevi gereği gelenler olduğu gibi, bir kafileye eşlik edenler, turistik gezi amaçlı gelenler ve yazarlık mesleğini icra edenler oldukları görülmektedir.

Anadolu topraklarını ziyaret eden seyyahların büyük bölümü önemli bir pazarı bünyesinde bulunduran Türkiye'de ticaret yoluyla kolay para kazanmak, uzmanlığı gereği eski eserler ve değerli eşyalar toplamak, görevleri gereği misyonerlik yapmak ya da askeri faaliyetlerde bulunmak ve doktorluk hizmeti vermek amacıyla gelmişlerdir. 19.yüzyılda bunlara ilaveten maddi imkanlar anlamında güçlenen bir kesimin eğlence amaçlı ziyaretleri de eklenmiştir.

Seyyahların Osmanlı Devleti'ne gelebilmeleri ve gelmelerinin akabinde ülkede rahatça dolaşabilmeleri için bir takım izinlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlamda

izinlerin alınması, İstanbul'da bulunan elçiler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Elçiler, seyyahlardan gelen talepler üzerine; seyahat edecek kişinin adını, amacını, nereye gideceğini, yanındakileri ve izin isteğini içeren dilekçeleri ülkelerinin Osmanlı hükümeti ile yaptıkları anlaşmalar gereği ilgili makama tebliğ etmek suretiyle resmi izinleri almışlardır.

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden Anadolu topraklarına gelebilmek oldukça zor şartlar altında gerçekleştiğinden 19.yüzyılın ilk çeyreğinde sınırlı ziyaretlerin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 1828 yılı itibarıyla güzergah üzerinde buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması, seyahat süresinin kısalmasına, yolculukların öncekilerine nazaran biraz daha konforlu hale gelmesine imkan tanımıştır. Seyyahların büyük çoğunluğu bu nedenle deniz yolculuğunu tercih ederken; gemi ile Türk topraklarına gelebilmek için iki rotanın tercih edildiği belirlenmiştir. Bu rotalardan ilki Varna üzerinden Karadeniz'e; oradan Boğaz'ı geçerek İstanbul'a varılan rota; diğeri ise Yunan Adaları ve Çanakkale Boğazı üzerinden gidilen rotadır.

Türkiye'ye seyahat edecek seyyahlar, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar tren yolu ağının kısa ve bölünmüş olmasından dolayı tren ile seyahat etme fikrine sıcak bakmamışlardır. Nitekim Avrupa ile Türkiye'yi birbirine bağlayan Sofya ile Edirne arasındaki hat 1874 yılında tamamlanmasına rağmen yolcular, Varna'da inip bir botla Karadeniz üzerinden İstanbul'a gitmeyi tercih etmişlerdir. Rusçuk ve Varna arasındaki hattın Avrupa'daki en kötü demiryolu hattı olması ve trenlerin kalitesizliği, gece yolculuğunun yasaklanmasına neden olmuş; bu sebeple seyyahlar bu alternatifi pek fazla dikkate almamışlardır.

Her ne kadar yolculuğu kolaylaştıracak uygun karayollarının sayısı az da olsa, seyyahların karayolunu kullandıkları durumlar da söz konusu olmuştur. Özellikle Avrupa topraklarında kalan yolların iyi durumda olması, yolculuğun başlangıç aşamasında sorunsuz ve rahat bir ilerleme imkanı sağlarken, Anadolu coğrafyasında patika ve yamaçlardan gidilmesi zorlu koşullarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Karayolunu tercih eden seyyahlar, İngiltere'den başladıkları seyahatlerine Ostend,

Dresden, Viyana, Romanya ve Bulgaristan ve Edirne üzerinden İstanbul'da noktalamışlardır. Edirne'den İstanbul'a kadar olan 150 millik mesafede ise sırasıyla Lüleburgaz, Çorlu, Silivri, Büyük Çekmece ve Küçük Çekmece geçilmiştir.

Seyyahlar, Anadolu coğrafyasını ziyaret ettiklerinde istisnalar dışında çoğunlukla bir ekip halinde hareket etmişlerdir. Atlardan sorumlu sürücü, güzergâh konusunda yönlendirmelerde bulunan rehber, dil sorunu nedeniyle çağrılan tercüman, güvenlikten sorumlu bir asker ile eşyaların yüklenmesinden ve yemeğin hazırlanmasından sorumlu yardımcıları seyyahların yoldaşları olmuşlardır. Ekipte bulunan kişiler, gidilecek güzergâhlar dâhilinde değişiklik gösterse de yolu tarif edecek olan rehberler mutlaka vazgeçilmez olmuştur. Her ne kadar hepsine genellemek doğru olmasa da seyyahların rehber olarak tercihleri genellikle Hristiyan dinine mensup kişilerdir. Bu anlamda Türkleri tercih edenler ise onların cesaretine ve güvenilirliklerine vurgu yapmışlardır.

Anadolu toprakları, güzergâhlar üzerinde yerleşimin nadir bulunduğu, coğrafi koşullar nedeniyle alternatif yolların olmadığı, mecburi istikametlerin takip edildiği ve özellikle Doğu'da yer alan dağlık bölgeler, seyyahların notlarında riskli yerler olarak tanımlanmış; Kürt ve bazı Çerkez grupların müdahale ihtimalinin yüksek olduğu bu yerlerde seyahat ederken ya hali hazırda yola koyulan kervanlara eşlik edilmiş ya da koruma amaçlı silahlı adamlar kafilelere dâhil edilmiştir. Seyyahların ellerinde bulundurdukları fermanlarda, ziyaret gerçekleştirdikleri yerin idari yöneticisi tarafından güvenliklerinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması zorunluğu bulunması nedeniyle bu kişiler çoğunlukla yeniçeriler olmuştur.

Seyyahların konaklamaları için farklı alternatifler söz konusu olmuştur. Yol boyunca bulunan hanlar öncelikle tercih edilen yerler olmakla birlikte, hanların olmadığı durumlarda kasaba ve köy merkezlerinde bulunan odalara gidilmiş; mevcut koşullar tatmin edici olmadığında ise müsait durumdaki evler, kahvehaneler hatta yanlarında bulundurdukları çadırlar ihtiyaçları karşılamıştır. İstanbul ve İzmir'de ise durum farklıdır. Sahip oldukları yabancı nüfusuyla bir Avrupa kentini andıran

mahallelere sahip bu şehirlerde, seyyahların özellikle tercih ettikleri yerler, yabancı sermayeli otellerdir.

Seyyahlar otel ve hanlara erişimin olmadığı durumlarda ise her ne kadar gayrimüslimlere ait evlerde konaklamayı tercih etmişlerse de, gerek içinde buldukları koşullar, gerekse gün içerisinde gerçekleştirdikleri ziyaretler, onlara Türk aile yapısını ve adetlerini görme imkanı tanımıştır. Bu deneyimleri esnasında kendilerine karşı takınılan tavır ve evdeki imkanların seferber edilmesi, kısacası misafirperverlik, seyyahlar üzerinde olumlu izlenimler bırakmıştır. Bunun yanında farklı olarak bazı hal ve hareketlerle misafirlere işaret vermeye çalışılması da ilginç bir konu olarak işlenmiştir. Özellikle üst düzey yetkililerin evlerinde misafir ağırlamanın bir tören edasıyla icra edildiği görülürken; ev sahibinin bazı davranışlarının değişik mesajlar barındırdığı görülmüştür.

Osmanlı sınırları içerisinde rahatça dolaşabilmek adına alınan seyahat izinleri dışında, camiler gibi kamu binalarını gezmek isteyen yabancılar için ayrı bir izin, ferman alınması da gerekmiştir. Bu fermanlar, kişiye özel olabildiği gibi, belirli bir grubu kapsayacak şekilde de alınabilmıştır. Aslında çoğu turist ve seyyah, grup olarak alınan fermanları, daha ucuza mal edildiği için tercih etmişlerdir. Talep edilen miktar, tek kişi ya da çok katılımlı grup için aynı olduğundan, kalabalık gruplar, bu ücreti aralarında paylaşmak suretiyle gerekli fermanı oldukça düşük bir ücret karşılığında almıştır.

Anadolu'nun farklı kesimlerinde seyyahlara karşı tutumlar değişiklik göstermektedir. Bazı köy ve kasabalarda aşırı bir merak ve misafirperverlik ön plana çıkarken bazen de sert tepkiler ve ilgisizlik söz konusu olmuştur. İlgi, seyyahların yanlarında bulundurdukları ilaçlarla bazı hastalıkları tedavi etmeleri ve günler, belki de haftalardır İstanbul'dan haber alamayan yöre halkının birkaç haber duyabilme heyecanından kaynaklanırken; sert tepkiler ise aşırı muhafazakar bazı yerleşim yerlerindeki halkın, Hıristiyanları kabul etmemeleri ya da bu kişileri düşman ülkelerin casusları olarak görmeleri nedeniyle vuku bulmuştur.

Anadolu coğrafyasında çok milletli, dolayısıyla çok kültürlü bir yaşam tarzıyla karşı karşıya kalan seyyahların dikkatini çeken bir çok özellik bulunmaktadır. Mimari bunlardan sadece biridir. Türklerin özellikle evlerini inşa ederken benimsedikleri mimari tarzları coğrafi koşullar, maddi imkânlar, nüfus gibi farklı etkenlere göre değişiklik göstermektedir. Anadolu'nun iç kesimlerinde ev yapımında kullanılan malzemelerin bölgeye özel olması seyyahların üzerinde durduğu önemli bir konudur. Coğrafi koşullardan faydalandığı gibi doğanın kendilerine sunduğu nimetlerden de önemli ölçüde yararlanmışlardır. Örneğin, dağlık ve kayalık bir mevkide bulunan köylerde evler taştan yapılmışken, ormanlık alanlara yakın yerlerde sürekli olarak ağaçlardan faydalandığı görülmüş; evlerin sırtları tepelere yaslanmışlardır.

Ahşap en çok kullanılan malzemedir, buna rağmen taş ve kerpiçten yapılan evler ile mermerden yapılmış sarayları görmek de mümkün olmuştur. Türklerin gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için inşa ettikleri evler ile kamu malı olarak adlandırılan han, hamam ve özellikle dinleri gereği oldukça önemli olan camiler arasında önemli farklar bulunmaktadır. Türkler, yaşadıkları evlerin camiler kadar ya da onlardan daha fazla dikkat çekici, heybetli olmaması için özen göstermişler, çoğunlukla küçük ve sade yapıları benimsemişlerdir. Aynı zamanda açık hava, saf su ve güneş onlar için vazgeçilmez unsurlar olmuştur. Bu nedenle Müslüman mahallelerinin yüksek alanlara kurulduğu, evlerin geniş ve büyük bahçeli olduğu; ortalarında da çeşmelerin yer aldığı söylemek doğru olur. Seyyahların mimari hakkında en çok dikkatini çeken hususlardan biri, çoğu evin harabeyi andırması olmuştur. Türkler, hasar gören evlerini hiçbir zaman onarma teşebbüsünde bulunmamışlar, bunun nedeni olarak da yeni bir ev yapmanın daha hızlı ve daha az maliyetli oluşunu göstermişlerdir.

Osmanlı dönemindeki ev mimarileri incelendiğinde varılan sonuç, bir avlunun herhangi bir kenarına inşa edilmiş ev tipidir. Cadde ya da sokak cepheleli olan Osmanlı evlerinin, ilk ele alınan unsuru yüksek ve pencere içermeyen duvarlarla çevrilmiş olmasıdır. Mimari olan bu unsur, sosyal olarak incelendiğinde ev sahiplerinin mahremiyetini ve emniyetini sağlamanın amaçlandığı görülmektedir. Evlerin üst

katlarında cumbaların olması ve bu kısımlarda oldukça fazla pencere bulunmasını da sosyal bir nedene bağlamak; aynı zamanda pencerelerin kafeslerle kapatılmasını da güvenlik adına yapılmış bir diğer eylem olarak göstermek doğru olur. Çalışma hayatı olmayan ve neredeyse eve mahkûm bir hayat tarzını benimsemiş kadınların, sokakları rahatlıkla görebilmeleri, karşılarındaki evlerde bulunan komşularıyla dışarıya çıkma gereği hissetmeden konuşabilmeleri, kısacası sosyalleşmeleri ve güven içerisinde yaşamaları için bu tarz bir mimari benimsenmiştir.

Genel olarak bakıldığında evlerin iki ana bölümden oluştuğu ve odalarının mutlaka merdivenlerin bulunduğu hole açıldığı seyahatnamelere yansımıştır. Kadınların, günlerinin büyük bölümünü geçirdikleri haremlik ile erkeklerin evde buldukları dönemlerde dinlendikleri, aynı zamanda gelen misafirlerin ağırlandığı selamlık, evlerin ana iskeletini oluşturmaktadır. Haremlik ve selamlık dışında evlerde başka oda yoktur. Çünkü Türklerin gündelik hayatında oturma odası, yemek odası ve yatak odası aynı yerdir.

Türkler mobilya kelimesine yabancıdır. Sandalye, masa, yatak gibi eşyalara evlerde rastlamak mümkün değildir. Özellikle yemeklerin bulunduğu tepsilerin yere konulması, çorbaların kaşık kullanılmadan kâseden içilmesi, birçok yemeğin de ellerle yenmesi evlerdeki mutfak eşyalarının sadeliğini gösterirken; minder ve şiltelerin üst üste konularak yatak haline getirilmesi, koltuk yerine odaları çevreleyen divanların kullanılması, mobilya anlamında da imkanların kısıtlı olduğunu göstermektedir.

Evlerde bacaların olmaması önemli bir detaydır. 19. yüzyılda, Anadolu'daki yapıların çoğunda ısınmak için belirli odalarda bulunan ocaklar kullanılmıştır. Yakıtı odun olan ocaklar, dönem itibarıyla yaşamlarını tek odada idame ettiren Türkler için vazgeçilmez bir ısı kaynağı olarak görülmüştür. Ancak, ocakların kullanılması, ahşap evlerde yangına sebep olabileceği için çoğunlukla taştan yapılan binalar için uygun bir ısı kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Hem yemek pişirilen hem de ısınma amaçlı kullanılan ocakların bulunmadığı odalarda ise ocaktan alınan kor halindeki küllerin konulduğu mangallar ve tandırlar vasıtasıyla ısınma sağlanmıştır.

Seyahatnamelerde verilen bilgiler ışığında Anadolu'daki şehirlerin iki büyük ana bölgeden oluştuğu görülmektedir. Bunlardan ilki halkın oturduğu mahallelerdir. O mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim cemaatler, ayrı ayrı, kendi mahallelerindeki mescit, kilise veya sinagog etrafında yerleşmişlerdir. Şehrin diğer ana bölümü ise pazar yeridir. Orada belli başlı idari üniteler, yani kadı mahkemesi, esnaf, gelen kervanların indiği hanlar, kervansaraylar ve günlük alışverişin cereyan ettiği pazaryerleri ve çarşılar yer alır. Bu bölgede Müslüman ve gayrimüslim şehir halkı birlikte, her sınıf esnafın içerisinde beraber çalışmışlardır.

Şehirlerin din unsuruna göre kısım veya mahallelere ayrılması insanların sosyal, ekonomik ve siyasî tercihlerini kendilerinin yaparak ayrı bir yaşama alanı belirlemelerine imkân sağlamıştır. İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi mahalleleri gibi adlandırmaların yapıldığı görülürken; Anadolu kasabalarında daha çok sur içi ve sur dışı şeklinde bir ayrıma gidilmiştir.

Seyyahlar şehir ve kasabaların içlerine girdikçe sayıları yüzleri geçen köpeklerin varlığıyla karşılaşmışlardır. Seyahatnamelere konu edilen ve her seyyahın bir iki cümle de olsa mutlaka değindiği köpeklerin bir takım özelliklerini genellemek mümkündür. Dikkat çekilen ilk özellik, renkleri sarı ve kahverengi tonlarda olan bu hayvanların ne Türklere, ne Avrupalılara, ne de gayrimüslim kesime ait olmadığıdır. Evlere, mezarlıklara, cami ve vakıflara yaklaştırılmayan hayvanlar, doğal olarak insanların yaşam alanları olan cadde ve sokaklara akın etmişler ve günlük hayatın bir parçası konumuna gelmişlerdir. Köpeklerin Türk topraklarında alışılmışın dışında fazla olmasını, halkın onlara karşı olumlu tutumlarıyla açıklamak mümkündür. Bu noktada üzerinde durulan detay, Türklerin köpekleri sahiplenmemelerine rağmen onların bakımıyla fazlasıyla uğraşmaları ve zarar gelmemesi için ellerinden geleni yapmaları olmuştur.

Gün içerisinde oldukça hareketli olan sokakların havanın kararmasıyla birlikte yerini sessizliğe bırakması Avrupadaki alışkanlıklarından farklı olması nedeniyle seyyahlarda merak uyandırmıştır. Türklerin, olağanüstü bir durum söz konusu olmadığı takdirde güneş battıktan sonra, ertesi gün güneş doğuncaya kadar dışarı

çıkılmalarına öncelikle anlam verilememişse de bunun bir devlet politikası oluşu ve kanunlar dâhilinde yapılması bu durumu anlaşılır kılmıştır. İnsanlar güvenlik sebebiyle, akşamları dışarı çıktıklarında mutlaka ellerinde fener taşımak zorunda kalmışlar; aksi takdirde polisler tarafından tutuklanmaya kadar gidebilen yaptırımlar ile karşılaşmışlardır.

Seyyahların sokaklarda karşılaştıkları bir diğer manzara ise rengârenk kıyafetlere sahip insan kalabalığıdır. Tarih boyunca toplumların sosyo-kültürel yapılarının önemli öğelerinden biri olan giyim-kuşam, iletişim bağlamında bir sembol olarak kullanılmış, toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik yapıda anlamlar ifade etmiştir. Osmanlı toplumunda da giyim-kuşam çok önemli bir görsel iletişim dili olarak toplumsal hiyerarşinin korunmasındaki temel unsurlardan biri olmuş, saray mensuplarından devlet adamlarının kıyafetlerine ve meslek gruplarına kadar sınıf ve rütbelerine göre kumaş, biçim, renk ve aksesuarları belirlenmiştir. Aynı önem halkın giyim kuşamı içinde geçerli olmuş, kişilerin giyim kuşamları sosyal statüsünün dışa vurumu olarak görüldüğü için politik bir önem kazanmış, bu yolla din, ırk, zenginlik, meslek açısından kişilerin birbirinden ayırt edilmesi sağlanmıştır.

İnsanların kendi kültürlerini yansıtan kıyafetler giymek ya da farklı renklerdeki aksesuarları takmak suretiyle birbirlerinden ayırt edilmeleri eserlerde fazlasıyla işlenmiştir. Müslümanlar, sarı, Ermeniler vişne kırmızısı, Rum ve Yahudiler ise siyah çedik giyerken, diğer azınlıklardan kendilerini ayıran ve ayrıcalıklı konuma sahip Avrupalılar ise Avrupalı tarzı benimsemişlerdir. Aslında, kullanılan farklı renkler daha çok kendisini terliklerde göstermektedir. Uzun yıllar Türklerle aynı topraklarda yaşayan ve kültürlerine uyum sağlayan azınlıklar, kıyafet konusunda Türklerle benzer tercihler yapmışlardır. Birçok seyyah, karşılaştıkları kişilerin Türk mü yoksa gayrimüslim mi olduğu konusunda ikileme düştüklerini dile getirmiştir. Bununla birlikte kıyafetler konusunda bazı kuralların olduğunu da belirtmek gerekir. Halkın giydiği kıyafetlerin üzerinde kıymetli metallerin bulunması yasaklanırken, Türkler tarafından kutsal bir anlam yüklenen yeşil rengin ise sadece Müslümanlarca kullanılması toplum tarafından kabul görmüştür.

Osmanlı toplum düzeni, farklılıklar üzerine kurulu olan bir düzen olup, bu mozaik toplum modeli inanç farklılıklarına göre biçimlenmiş ve yasalarla korunmuştur. Bu model sosyo-kültürel ve dinî plânda çoğulcu bir nitelik taşımaktadır. Osmanlıdaki bu çoğulculuk, farklılıkları koruma ve sürdürme biçiminde anlaşılmış ve uygulanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde toplumun çeşitli dinî ve kültürel kesimleri bir araya gelmiş; fakat kendileri olmaktan çıkmayarak, her grup kendi dinini, dilini, fikirlerini ve yaşama biçimini muhafaza etmiştir.

Osmanlı yönetim sisteminde Ortaçağ yönetim geleneklerine uygun şekilde bireysel mensubiyet değil, cemaate bağlılık esas alınmıştır. Bu anlamda devlet, bireyi değil, bireye toplumsal statü kazandıran grupları - cemaatleri muhatap kabul etmiştir. Osmanlı toplumu içerisinde genelde kabul edilen dört millet vardır. Bunlar, Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milletidir. Müslüman milletini oluşturan başlıca unsurlar, Türkler, Araplar, Arnavutlar, Boşnaklar, Berberiler, Çerkezler, Gürcüler, Abazalar, Çeçenler vs.dir.

Seyyahlar, ziyaret ettikleri şehirlerin nüfus bilgilerine fazlasıyla hassasiyet göstermişler ve mümkün olduğunca konu ile ilgili bilgi vermeye çalışmışlardır. Bu bilgilere çoğunlukla ziyaret edilen yerlerde görevli Hıristiyan din adamlarından ulaşılmıştır. Bu kişilerin olmadığı durumlarda ise kasaba ya da köyün idarecisi konumundaki paşa, kaymakam, bey ve ağalara danışıldığı gibi, görev gereği orada bulunan mühendis ve misyonerlerden bilgi alındığı da olmuştur. Aksi takdirde resmi bir rakama ulaşmak mümkün olmamıştır.

Heterojen bir nüfus bütünlüğüne sahip ülkede, insanların huzur içinde yaşamaları; kendi iradeleriyle Türk kültürünü benimsemeleri de seyyahları etkileyen bir diğer husus olmuştur. Öyle ki çoğu seyyah, Müslüman ve gayrimüslimleri, yıllardır birlikte yaşamının verdiği alışkanlıkla birbirlerinden ayırmada zorluk çekmiştir. Hatta, Ermeni ve Rumların yazı karakterlerini bilmelerine rağmen kendi dillerinde yazamamaları, konuşmalarında da Türkçeyi tercih etmeleri, üstüne üstlük Ermeni ve Rumca karakterlerle Türkçe yazmaya çalışmaları seyyahların dikkatini fazlasıyla çekmiş; 19. yüzyılda Anadolu'nun belirli yerlerinde gayrimüslim halkın kendi dilleri

yerine Türkçeyi tercih ettiği, hatta bazı dini uygulamalarda dahi Türkçeyi kullandıkları seyahatnamelerin büyük bölümünde işlenmiştir.

Türklerin, kendileriyle birlikte aynı toprakları paylaşan, aynı havayı soluyan gayrimüslimlere karşı tutumları ve bakış açıları da seyyahların üzerinde durdukları bir diğer konu olmuştur. Birden fazla milletin bulunduğu coğrafyada, nüfus yoğunluğu anlamında Rum ve Ermenilerin seyyahlar tarafından daha fazla ilgi gördüğünü söylemek doğru olur. Toplum içerisinde üstlendikleri roller, Türk kültürüne ve yaşam tarzlarına olan yatkınlıkları ve Türklerin hassasiyet gösterdikleri bazı hususlara dikkat etmeleri Ermenileri, diğer reayaya göre bir adım öne çıkartmıştır.

Avrupalı seyyahlar ne kadar ön yargılı olsalar da, Türklerin başka dinlere karşı gösterdikleri hoşgörüyü ifade etmekten kendilerini alamamışlardır. Türk toplumunda çok bariz olarak din serbestliği söz konusudur. Birçok seyyah, farklı dine mensup kişilerin ibadetlerini Türkiye'deki kadar özgürce gerçekleştiremediklerini ifade etmiş, insanların inançları nedeniyle aşırıya kaçan bir müdahaleye maruz kalmadıklarını ve gâvur ifadesi dışında rahatsız edici bir duruma rastlamadıklarını dile getirmiştir.

Gerek İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlerde gerekse Anadolu'nun en uçra yerlerinde camiler ile birlikte kilise ile şapellerin bulunması; bununla birlikte İslam dini için yasak olan içki ve domuz etinin gayrimüslimlere satışına müsaade edilmesi bunun en önemli kanıtı olmuştur.

Türkler, diğer inançlara saygılı ve hoşgörülü davrandıkları gibi, kendi inançlarına da sıkı sıkıya bağlıdırlar. Özellikle ibadet saatleri ve ibadethaneleri konusunda oldukça dikkatli ve koruyucu bir tutum sergilemişlerdir. Bunda Kur'an'ın, Türkler için politik, sosyal ve dini açıdan en önemli kanun olarak kabul edilmesi ve sonsuza kadar geçerli olacağına inanılması etkili olmuştur. Kutsal kitapta belirtilen hükümler, toplumsal anlamda halkın tavırlarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır.

Seyyahların Türk dini yaşamı içinde ilgilerini en çok çeken şey dervişler ve onların sergiledikleri gösteriler olmuştur. Kılık ve kıyafetleri ile kendilerini hemen belli eden dervişlerden çoğunlukla Mevleviler ve Rufailer seyahatnamelere konu

edilmiştir. Seyyahların dilinde Mevlevi dervişler; “*Dönen Dervişler*” ya da “*Dans Eden Dervişler*” gibi ifadelerle anılırken, Rufai Dervişler ise “*Haykıran*” ya da “*Inleyen Dervişler*” olarak adlandırılmıştır.

Rufailerin ayinleri bazı seyyahlar için korkunç olmakla birlikte bundan olumlu anlamda etkilenenler de olmuştur. Mevlevilerin sergiledikleri sema performansları ise seyyahların nazarında daha çok bir dans gösterisini andırmış ve dini bir ayin olarak değil de Doğu’ya özgü bir gösteri edasıyla izlenmiştir.

Derviş törenleriyle özellikle İstanbul’da karşılaşmıştır. Seyyahların İstanbul’un hem Avrupa hem de Asya yakasında bulunan dergâhları çok iyi bildikleri, ifadelerinden oldukça net anlaşılmaktadır. Bazen kendilerini misafir eden kişilerin yönlendirmeleriyle bazen de tuttıkları rehberler aracılığı ile Anadolu’ya gelen her seyyah, derviş törenlerini izlemiş ve bu deneyimi detaylarıyla aktarmıştır.

Farklı din ve milletten geniş bir nüfus kitlesine ev sahipliği yapan Anadolu toprakları, bu potansiyeli ile misyonerlik çalışmaları için önemli bir merkez olarak değerlendirilmiştir. Anadolu’da 19. yüzyıldan itibaren birçok yabancı devletin misyonerlik faaliyetleri görülmekle birlikte en geniş manada etkili olanı Amerikalı misyonerlerin çoğunluğunun üyesi bulunduğu Protestan misyonerlik teşkilatı olmuştur. Bu teşkilatın amacı, dinsizler arasında Hıristiyanlığı yayıp, Protestan mezhebine dâhil etmektir. Ancak, Osmanlı coğrafyasında yaşayan neredeyse bütün tebaanın farklı da olsa bir dini olması misyonerlerin öncelikle kendilerine ilk hedef olarak Müslümanları seçmişlerine neden olmuş fakat bu propagandaya ne devletin kanunları ne de sağlam bir düşünce yapısına sahip olan İslam inancı izin vermemiştir. Bunun üzerine Protestan misyonerler faaliyetlerini Yahudiler ve Hıristiyanlığın farklı mezhepleri üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ancak, Yahudi din adamlarının aldıkları cemaatten çıkarma ve hapsedmeye kadar varan sıkı tedbirleri sonucunda Yahudiler arasında başarılı olamayan bu kesim, Ermenilerin ve Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde insani amaçlı okul açmak ve hastane kurmak gibi hizmetler ile hedefleri doğrultusunda çalışmışlardır.

Türk ailesinde babaya saygı esastır. Gerek aile içinde gerekse dış dünyada babanın aile reisi olduğunu ve statü olarak da diğer aile bireylerinden üstün olduğunu yansıtan davranışlar seyyahlar tarafından dikkatle takip edilmiştir. Aile reislerinin her ne kadar eşlerinden ve diğer aile üyelerinden daha itibarlı, üstün bir konumu bulunsa da bu durum beraberinde şiddeti getirmemiş, aksine ağır başlılık ve saygı çerçevesinde ilişkilerin yürümesine vesile olmuştur. Türk aileleri nüfus bakımından çok olmaları, bir başka deyişle kalabalık bir yapıya sahip olmaları bakımından da seyahatnamelere konu olmuştur. Kalabalık aile yapısı, daha çok hem kız hem erkek, evlenen çocukların ayrı eve çıkmamalarından kaynaklanmıştır. Türkler arasında evlilik yaşının oldukça düşük olması hakkında bilgi verilirken, bekâr kalmanın da toplum içerisinde pek de hoş karşılanmayan bir durum olduğu vurgusu yapılmıştır. Öyle ki, evli ve bekâr erkeklerin tanınabilmesi için halk arasında kabul gören bir uygulamadan bahsedilmektedir. Geleneğe göre sakal evli erkekler tarafından bırakılırken, bekârlar sadece bıyık bırakabilmiştir.

Türk kızlarının 13, 14 hatta 12 yaşında bile evlendikleri dile getirilirken; 20 yaşına geldikleri zaman kendileri için evlenme yaşı geçmiş ibaresi kullanıldığı söylenmiştir. Genel olarak, 14-15 yaşlarına gelen bir erkek çocuğun da evlenme çağına geldiği kabul görmüştür. Evlilik çağına gelen erkeğin ailesi, oğullarına gelin olarak alabilecekleri 10-13 yaşları arasında adayların olup olmadığını yakın çevresine sormak suretiyle araştırmaya başlarlar. Gelin adayı bulunduğu, ilk olarak babasının rızası sorulur. Baba rıza gösterirse, durum diğer aile bireyleriyle paylaşılır ve evlilik anlaşması yapılması için tanıklar eşliğinde kadıya gidilir. Düğün töreni için hazırlıklar yapılır ve şarkıların söylendiği, oyunların oynandığı eğlenceler düzenlenir. Gelin ile damadın birbirlerini beğenmeme ihtimalleri yoktur Evliliklerin özellikle erken yaşlarda gerçekleşmesini, aile kurmanın dinen önemine ve evliliğin onurlu bir eylem olarak kabul görmesine bağlamak doğru olur. Bu nedenle bekârlık kavramı Osmanlı toplumunda pek bilinmemektedir. Öyle ki, evlenmemiş erkekler halk arasında faydasız biri anlamında kullanılan “*Bekâr*” olarak adlandırılmıştır.

Osmanlı toplumunda kadın ve erkeğin bir arada yaşaması için nikâh, şart koşulmuştur. Dolayısıyla aile, kişilerin meşruiyetinin en önemli göstergesi olmuş; bu nedenle meşru bir zeminde meşru bireyler olarak yaşamının öncelikli şartı aile kurmak olarak belirlenmiştir. Bunun yanında evlilik çağındaki bekârlara karşı belli oranda bir şüphe söz konusudur. Nitekim onlar, kontrol edilebilmek adına bekâr odalarında barındırılmışlardır.

Özellikle dini kaidelerin hâkim olduğu 19.yüzyıl Türk toplumunda, boşanmanın kuralları da dini temellere dayandırılmıştır. Erkek ve kadınlar Kur'an'da belirtildiği üzere, boşanmak ve yeniden evlenmek için bir takım zorunlulukları yerine getirmekle yükümlü olmuşlardır. Her ne kadar kolay vazgeçilebilse de toplum içerisinde pek de hoş karşılanmayan bu tür ayrılıkların çok ciddi nedenler olmadıkça Türkler tarafından tercih edilmediği vurgulanmıştır.

Osmanlı'daki mutfak kültürü de çok önemlidir. Özellikle misafirlere gösterilen saygı, sunulan ikramlar seyyahların kendilerini çok özel hissetmelerine neden olmuştur. Seyyahlar, girdikleri her ortamda vazgeçilmez olan kahve ve tütünü sürekli işlemişlerdir. Yemeklerden önce ve sonra, kahvehanelerde, pazarlarda kısacası hayatın her anında sunulan bu ikramlar Türklerle özdeşleştirilirken, bunların yanında buzlu süt, ballı şerbet ve tarçın suyu gibi değişik içeceklerin de Türkler tarafından tüketildiği bilgisi mevcuttur.

Türklerin yeme içme alışkanlıkları incelenirken; tarımsal yapı ve konar-göçer yaşamın etkisi, başka toplumlardan etkilenme, sosyo-ekonomik düzeye göre farklılaşma, davranış kalıpları, yemeklerin bölgelere göre farklılık göstermesi ve toplu yemek yeme geleneği gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Mutfak kültürü, kendi alışkanlıklarından oldukça farklı olması nedeniyle seyyahların özellikle vurgu yaptıkları konuların başında gelmektedir. Misafir oldukları evlerde, kişilerin hal ve hareketlerinden başlayarak, yemeğin yendiği odalar ile kullanılan eşyalara kadar önemli detaylar paylaşılmıştır. İlk bilinmesi gereken Türklerin günde iki kez yemek yediğidir. Biri sabah diğeri de akşamüzeri olmak üzere iki öğünün olduğu seyyahlar tarafından dile getirilmiştir.

Yemek yerden uyulması gereken bazı kurallar vardır. Evin reisinin olmadığı durumlarda misafirin sofraya oturulması pek hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle Anadolu'da özellikle misafirlerin bulunduğu sofralarda, ev sahibinin misafirlerle baş başa yemek yemeleri sıkça görülen bir durumdur. Ailenin diğer bireyleri, eşler ve çocuklar, yemeklerini yiyebilmek için bu kişilerin sofradan kalkmasını beklemişler, bu sırada da ihtiyaçların karşılanmasında aktif görev üstlenmişlerdir. Yemeklerin sunumu esnasında kişilerin geneline hitap eden tabaklar bulunmaktadır. Kişiye özel ikram yerine tepsinin ortasına konan yiyeceklerden herkesin alması şeklinde bir uygulama benimsenmiştir.

Kaşık, çatal ve bıçak gibi mutfak eşyalarının Anadolu'daki varlığı oldukça farklılık göstermektedir. 1860'lı yıllardan sonra kullanımı yaygınlaşmaya başlayan bu eşyaların, kırsal bölgelerde bilinmediği yerler olmakla birlikte, başkent ve büyük şehirlerde çok daha erken zamanlardan itibaren kullanıldığı da bir gerçektir. Mayasız hamurdan yapılmış ekmeğe kaşık şekli verilmesi ve böylelikle çorba ile yoğurdun yenilmesi; hamurun yumuşamasıyla birlikte ekmeğin tüketilerek yerine yenisinin tekrardan yapılması köylülerin tercih ettikleri bir yöntem olarak eserlere yansımıştır. Bıçak ve çatal ise 1864 yılı itibarıyla yeni yeni Anadolu'ya gelmeye başlamıştır. Bu eşyaların çoğu yerde bilinmemesi etler de dahil olmak kaydıyla herşeyin bu eşyalara gerek kalmadan rahatlıkla yenilebilmesi için yumuşak olacak şekilde pişirilmesini zorunlu kılmıştır.

19. yüzyıl, Türkiye'de tıbbın Batıya dönük ve modern görünümlü bir yapıya büründüğü dönem olarak dikkat çekmektedir. Birçok modern tıp kurumunun temeli atıldığı gibi, modern tıp eğitime de yine bu yüzyılda geçilmiştir. Bu gelişmeler özellikle başkent İstanbul ile İzmir gibi büyük yerleşim yerlerinde yaşanırken, Anadolu'nun geneline bakıldığında yeterli sayıda doktor olmadığı görülmüş; bu nedenle insanların bazı çareler üreten kimselere doktor edasıyla yaklaştıkları, hatta seyyahların doktor olabilme ihtimallerine bel bağladıkları, çaresiz kaldıklarında da inançlarıyla örtüşen bazı adetleri uyguladıkları kayıtlara yansımıştır.

Seyahatnamelerde Türkiye'nin belirli merkezlerinde çalışan yabancı doktorlara ve bu doktorların bildirdiği hastalıklar ile tedavi yöntemlerine dair önemli bilgiler mevcuttur. Yabancı doktorların Anadolu topraklarına gelişi 19.yüzyıl öncesine dayanmaktadır. Aralarında devlet erkânının takdirini kazanıp, padişahın hizmetine girenler olduğu gibi, sahte diplomalarla bu işi ticarete dököp insanların sağlığını tehlikeye atanlar da olmuştur. Seyyahlar gerçekte doktor olmayıp kendini bu alana veren ve “*Sahte Doktorlar*” olarak nitelendirilen kişilerin sayısının oldukça fazla olduğunu belirtirken, bu kişilerin Hekimbaşı'dan satın aldıkları beratlarla ilaçları tanıdıklarını ve reçete yazma hakkına sahip olduklarını ifade etmişlerdir.

Seyyahlar, Türkiye'de bazı batıl inançlar ve dini yöntemlerle şifa aranmasına tanıklık etmişlerdir. Din görevlilerinden şifa bekleyenler olduğu gibi, üzerlerinde taşıdıkları ve içlerinde farklı şeylerin yazılı olduğu muskaların da bazı rahatsızlıkları iyileştirdiğine inanılmıştır. Rumlar, antik Yunanlardan kalma “*Abrakadabra*” ifadesini ateş için, Yahudiler de “*Abracalans*” kelimesini çeşitli rahatsızlıklar için kullanırken; Türklerin de “*Bismillah*” ve Kur'an'dan bir kısım ayetleri yazmak suretiyle benzer bir yöntem denediklerini görölmüştür. Türkler için bu tür eylemler arasında en çok itibar gören, saygı duyulan ve başvuru; sultanın yıllık hediyesini kutsal topraklara götüren ve “*Hacı Deve*” olarak adlandırılan hayvanın üzerindeki örtüden bir parçanın hastaya getirilmesidir.

Anadolu'da gerek Türkler gerekse Hristiyanlar arasında en yaygın batıl inanç, nazardır. Nazardan korunmak için halk arasında kabul gören temel inanış, etrafa nazarı çekecek bir şeyler yerleştirmek olmuştur. Bunun için genel olarak mavi cam ve boncuklar kullanılmış; boncuklar atlara ve çocukların boyunlarına bağlanmış. Hristiyanlar, buna ek olarak binaların üst kısımlarına basitçe yapılmış haç işaretleri yerleştirirken, bunu bazı Türklerin dahi uyguladıklarını ifade edilmiştir.

Seyyahların notlarına bakıldığında 19. yüzyıl genelinde Anadolu'da sıklıkla rastlanan ve ölümlerle sonuçlanan bir takım hastalıklar söz konusudur. Sıtma, Tifo, Veba, Kolera ve Suçiçeği bunlardan bir kaçıdır. Her ne kadar, bu hastalıklar için belirli tedavi yöntemleri geliştirilmişse de Türklerin ilk etapta başvurdukları yöntem buhar

banyosu olmuştur. Bu anlamda kaplıca ve hamamlar Türklerin uğrak yerleridir. Mahallelerin hemen hepsinde bulunan hamamlar erkek ve kadınlar için ayrı ayrı olabildiği gibi her iki kesimin kullanımına sunulan hamamlar da bulunmaktadır. Hamamların Türk evlerindeki en iyi dizayn edilmiş ve döşenmiş kısımlar olduğu iddia edilmiştir. Öyle ki, fakirlerin evlerinde dahi hamamın çok önemli olduğu ve titizlikle döşendiği belirtilmiştir.

Türklerin temizliklerine verdikleri önem seyyahların dikkatini çekmiştir. Özellikle Müslümanlığın bir gereği olarak hassasiyetle uygulanan temizlik alışkanlıkları seyahatnamelerde, Türklerin evlerine ve ibadethanelerine girerken ayakkabılarını dışarıda bırakmalarından, hamamlara rağbet göstermelerine, evlerinin önlerini temizlemelerinden, yiyeceklerin iyice yıkanmadan tüketilmemesine kadar çeşitli durumlarda konu edilmiştir.

Seyyahların ölümle ilgili verdikleri bilgiler, Türk toplumunun ölüm karşısındaki alışla gelmişin dışında tutumlarını gözler önüne sermektedir. Ölüm karşısında takınılan tavır, Anadolu coğrafyasında yaşayan Türklerin, İslam dininin bir gereği olarak dünyanın geçiciliğine olan inancı belirlemiştir. Bu anlamda, özellikle ölümcül veba hastalığının baş gösterdiği durumlarda dahi kendilerini ve ailelerini tecrit altına almayan davranışları, seyyahlar tarafından fazlasıyla gariptir. Türkler için ölümlere saygı esastır. Bu nedenle cenaze törenleri hastalık vb. istisnalar dışında geniş katılımı gerçekleştirilmiştir. Törenlerde en dikkat çeken husus, önemli insanlar için dahi olsa son derece yalın organize edilmiş olmaları ve katılan kişilerin aşırıya kaçmadan hüznelerini göstermesiyle, oldukça sakin bir ortamda gerçekleşmiş olmasıdır. Hıristiyanlarda görülen yüksek sesli yakarışlara Türk cenazelerinde rastlanmamıştır.

Seyyahların Türkiye'deki eğitim sistemi ve durumu ile ilgili genel kanaatleri; Türk halkının, ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde bilgiye ulaşma teşebbüsünde buldukları ve ilerisini hiçbir zaman arzu etmedikleri şeklindedir. En önemli ihtiyaç Kur'an'ı okuyabilecek ve yorumlayabilecek yetkinliğe ulaşmaktır. Bu nedenle

okulların büyük bir kısmı camilere entegre edilmiş ve eğitim din adamları aracılığıyla verilmeye çalışılmıştır.

Ermeniler ise bağlı buldukları kilise tarafından sağlanan imkânlar dışında eğitim anlamında Amerikan misyonerlerinin boyunduruğu altında kalmışlardır. Özellikle Anadolu'daki belli başlı kasabalarda açılan misyonerlik okulları, Ermeni ailelere hitap eden bir anlayış benimsemiş; iyi eğitim alan çocuklar daha sonra Anadolu'nun farklı kesimlerine yönlendirilerek benzer faaliyetlere kalkışmaları istenmiştir.

Rumlar için eğitim ise ticari faaliyetlerin yürütülmesi için gereklidir. Bir takım hesaplamaları yapabilecek düzeye gelen bir Rum vatandaşı, iyi eğitim almış olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle 19.yüzyılda Osmanlı'da ticari faaliyetlerde Rumlar önemli pay sahibidir.

Türkler her ne kadar geri planda kalsalar da ticaret hayatındaki rolleri Avrupalılar tarafından oldukça önemsenmiştir. Bunun sebebi, Türklerin dinlerinin de bir gereği olarak yaptıkları işlere hiçbir zaman hile karıştırmamaları olmuştur. Türkiye'de bulunan Avrupalı tüccarlar, Türklerin dürüst olmalarından övgüyle bahsetmişlerdir. Bunu, yaptıkları ticari işlemleri göz önünde bulundurarak söylemişler ve Türklerin diğerlerine göre çok daha adil anlaşmalar yaptıklarını belirtmişlerdir.

İnsanlık tarihinde köleliğin ortaya çıkmasıyla birlikte köleler de ticarî hayatta satın alınabilecek şeyler arasında gösterilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti de bu anlamda çağının dışında kalmayarak köleleri çok çeşitli alanlarda istihdam etmiş ve bu nedenle köle ticareti 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Kölelik uygulamasının 19.yüzyılda Osmanlı topraklarında devam ettiğini gösteren en önemli kanıtlardan birisi olan köle pazarları İstanbul ve İzmir'deki varlıklarıyla dikkat çekmektedir. Bu pazarlarda genellikle memleketleri bilinmeyen siyahi insanlar ile Gürcü ve Çerkez kadınların satıldıkları görülmüştür.

19. yüzyılda Anadolu'nun en çok zarar gördüğü doğal afet yangın olmuştur. Yangınların nedenleri hakkında en çok üzerinde durulan hususlar, evlerin ahşaptan

yapılmış olması, sokakların darlığı sebebiyle yapıların birbirlerine yakınlığı, evleri ısıtmak için kullanılan tandırlar ve halkın oldukça fazla miktarda tütün tüketmesi olmuştur. Yangınlar özellikle geceleri vuku bulmuştur. Seyyahların ortak kanısı, yangının olmadığı bir gecenin yaşanmadığı yönündedir. Başladığında en az bir mahalleyi yok eden yangınlara seyyahlar bizzat tanıklık etmişlerdir. Yangına maruz kalan yerler hep evler olmuş; kamu yapıları, özellikle taştan yapıldıkları için cami, pazar, bedesten, han gibi yerler ise fazla zarar görmemiştir.

Yangınlar aslında zenginler için bir yıkım niteliği taşımıştır. Çünkü yangınlardan sonra amme binalarının ve hususi şahısların evlerinin yapımı hükümet tarafından zenginlerin sorumluluğuna verilmiştir.

Türklerin karakterlerinde dürüstlükten başka takdir toplayan diğer bir özellik, hangi sınıfa mensup olursa olsun kalpten gelen bir doğa sevgisine sahip olmalarıdır. Sultanından en fakir halkına kadar her kesimden insan müsait olduğunda temiz hava ve yeşil ile buluşmak için hemen harekete geçmiştir. Türklerin eğlence adına sahip oldukları en önemli değer doğa ile bütünleşmeleri olmuştur. Aslında hem erkeklerin hem de kadınların tercih ettiği bu alışkanlık, seyyahlar tarafından çoğu zaman kadınlara özgü bir tutummuş gibi gösterilmiştir. Bu tarz gezilerin en büyük özelliği, hangi mertebeden olursa olsun kişilerin buralarda birbirlerine yakın oturmasıdır. Farklı olan, zenginlerin mutlaka yanlarında hizmetçileri ve köleleri ile oturmaları, mekâna arabalarla gelmeleridir.

Alternatif bir eğlence imkânı olarak tiyatronun varlığı başkent İstanbul'da, özellikle Avrupalı nüfusun yoğun olarak ikamet ettiği Beyoğlu'nda bilinmektedir. Beyoğlu'nda opera evi ve tiyatro bulunduğu bahsedilirken; buraya çoğunlukla Avrupalıların gittiği, Türklerin birkaç memur düzeyinde katılım sağladığı, aksi halde Türk izleyicilerin olmadığını belirtilmiştir.

Her ne kadar, kişilerin ön yargılarını barındırsalar da, gördüklerini resmederek yorum katmadan yansıtan seyahatnamelerin olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle literatür taramasında mümkün olduğunca fazla kaynak esere ulaşılmasına özen gösterilmiş; karşılaştırmalı bir anlatım ile iddia edilenlerin doğruluğu yönünde

değerlendirmelerde bulunulmasına imkan tanınmıştır. Seyahatnameler, geçmişe yönelik birçok konu hakkında bilgi vermelerinin yanında, dönem itibarıyla Türk toplumu hakkında oluşan bazı ön yargıların ortadan kaldırılmasında ve coğrafyanın tanınmasında büyük rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Yabancı Kaynaklar

A

AINSWORTH, William. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. I, John Parker, West Strand, London, 1842.

ALEXANDER, James Edward. *Travels From India to England; Comprehending A Visit to The Burman Empire and A Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey In The Years 1825-26*, Printed For Parbury, Allen and Co. Leadenhall Street, London, 1827.

ALCOCK, Thomas. *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828,1829*, Printed By Clarke and Son, Well Street, London, 1831.

AMICIS, Edmondo. Çeviren: Maria Honor Lansdale. *Constantinople*, Volume 1, Henry T. Coates &Co., Philadelphia, 1896.

ARUNDELL, Francis Vyvan Jago. *A Visit to The Seven Churches of Asia with An Excursion Into Pisidia*, Published By John Rodwell, London, 1828a.

_____. *Discoveries in Asia Minor*, Richard Bentley, New Burlington Street, London, 1834b.

AUDJLO, John. (1835) *Journal of a Visit to Constantinople and Some of the Greek Islands in The Spring and Summer of 1833*, Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman, London.

B

BAILLIE, E.C.C. *A Sail to Smyrna or An Englishwoman's Journal*, Longmans Green and Co., London, 1873.

BARKER, William Burckhardt. *Lares and Penates or Cilicia and Its Governors*, Ingram, Cooke and Co., London, 1853.

BARKLEY, Henry Charles. *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, Albemarle Street, London, 1891.

BENJAMIN, Samuel Greene Wheeler. *The Turk and The Greek*, Hurd and Houghton, New York, 1867.

BLACKWOOD, Alicia. *Scutari, The Bosphorus and The Crimea*, Ventor, Isle of Wight, b.s.y. yok, 1857a.

_____. *Narrative of Personal Experiences & Impressions During A Residence on The Bosphorus Throughout The Crimean War*, Hatchard, London, 1881b.

BRANT, James. "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835", *The Journal of Royal Geographical Society of London*, Volume 6, John Murray Albemarle Street, London, 1836.

BRASSEY, Annie. *Sunshine and Storm in the East*, Longmans, Green and CO., London, 1880.

BREWER, Josiah. *A Residence at Constantinople In The Year 1827*, Published by Durrie & Peck, New Haven, 1830.

BROWNE, John Ross. *Yusef or The Journey of The Frengi*, Harper&Brothers, New York, 1853.

BUCKINGHAM, James Silk. *Travels in Mesopotamia Including a Journey From Aleppo to Bagdad, By the Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul with Researches on the Ruins of Nineveh, Bablylon and Other Ancient Cities*, Volume I, Henry Colburn New Burlington Street, London, 1827.

BURGESS, Richard. *Greece and The Levant or Diary of A Summer's Excursion in 1834*, Vol. II, London, 1835.

BURNABY, Fred. *On Horseback Through Asia Minor*, Volume I, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London, 1877.

_____. *On Horseback Through Asia Minor*, Volume II, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, London, 1877.

C

CARLISLE, George William Frederick. [Edited by C.C. Felton), *Diary in Turkish and Greek Waters, Hicking*, Swan and Brown, Boston, 1855.

CARNE, John. *From the East*, Henry Colburn, New Burlington Street, London, 1826.

CHRISTMAS, Henry. *The Shores and Islands of The Mediterranean*, Vol. III, Richard Bentley, London, 1851.

CLARKE, Edward Daniel. *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, Volume 2, T. Cadell and W. Davies, London, 1816.

CLEMENT, Clara Erskine. *Constantinople*, H.M. Coldwell Company, New York-Boston, 1895.

COCKERELL, Charles Robert. *Travels in Southern Europe And The Levant 1810-1817*. Düzenleme: Samuel Pepys Cockerell, Longman, Green, And Co. New York, 1903.

COCHRAN, William. *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes From The Levant*, Samson, Low, Marston, Searle&Rivington, London, 1887.

COLBECK, Alfred. *A Summer's Cruise in the Waters of Greece, Turkey and Russia*, Fisher Unvin, London, 1887.

COLLINS, Francis. *Voyages to Portugal, Spain, Sicily, Malta, Asia Minor, Egypt From 1796 to 1801*, Hatchard&Son, London, 1822.

COLTON, Walter. *Ship and Shore or Leaves From the Journal of A Cruise to The Levant*, Published By Leavitt, Lord & CO., New York, 1835.

_____. *Land and Lee In the Bosphorus and Aegean or Views of Athens and Constantinople*, Published By A. S. Barnes and Co.Cincinnati, 1851.

COOKE, Christopher. *A Journey Due East*, Hall, Smart and Allen, London, 1864.

CRAWFORD, Francis Marion. *Constantinople*, Macmillan and Co., London, 1895.

CURZON, Robert. (1854) *Armenia; A Year At Erzeroom and On The Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, John Murray Albemarle Street, London, 1854.

D

DAVIS, Edwin John. *Anatolica or The Journal of A Visit to Some of The Ancient Ruined Cities of Caria, Phrygia, Lycia and Pisidia*, Grant & Co. London, 1874.

_____. *Life in Asiatic Turkey, A Journal of Travel in Cilicia, Isauria and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, Edward Stanford, London, 1879.

DE LEON, Edwin. *Thirty Years of My Life on Three Continents*, Volume II, Ward and Downey, London, 1890.

DE KAY, James Ellsworth. *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, J&J Harper, New York, 1833.

DE VERE, Aubrey. *Picturesque Sketches of Greece and Turkey*, Richard Bentley, New Burlington Street, Volume II, London, 1850.

E - F

ELIOT, Charles Boileau. *Travels in The Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey*, Vol. I, Richard Bentley New Burlington Street, London, 1838.

EMERSON, James. *Letters From The Aegean*, Printed by J&J Harper, New York, 1829.

FELLOWS, Charles. *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor in 1838*, John Murray Albemarle Street, London, 1839

_____. *An Account of Discoveries in Lycia, Being A Journal Kept During A Second Excursion in Asia Minor in 1840*, John Murray Albemarle Street, London, 1841.

FORBES, Edward ve SPRATT, T.A.B. *Travels in Lycia, Milyas and The Cibyratis*, Volume 1, John Van Voorst, Paternoster, London, 1847.

FOWLER, George. *Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan*, Henry Colburn, Publisher, Volume I, London, 1841.

FRANKLAND, Charles Colville. *Travels to and from Constantinople in 1827 and 1828*, Volume I, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830.

FRASER, James Baillie. *A Winter's Journey From Constantinople to Tehran*, Volume I, Richard Bentley, New Burlington Street, London, 1838.

G

GALT, John. *Voyages and Travels In The Years 1809, 1810 and 1811 Containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, Printed For T. Cadell and W. Davies, Strand, London, 1812.

GARNETT, Lucy. *The Woman of Turkey and Their Folklore*, David Nutt, London, 1890.

GREY, William Theresa. *Journal of A Visit To Egypt, Constantinople, The Crimea, Greece In The Suite of The Prince and Princess of Wales*, Harpers & Brothers Publishers, New York, 1870.

GRIFFITHS, John. *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, By John Brown, London, 1805.

GROSVENOR, Elizabeth Mary. *Narrative of A Yacht Voyage in The Mediterranean During The Years 1840-1841*, John Murray, Albemarle Street, London, 1842.

H - I

HAHN, Contess. *Letters from the Orient*, J.C. Moore, 12 Wellington Street North Strand, 1845.

HAMILTON, William John. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Volume I, John Murray Albemarle Street, London, 1842.

HARTLEY, John. *Researches in Greece and the Levant*, Hatchard and Son and Seeley and Sons, London, 1831.

HARVEY, Annie Jane Tennant. *Turkish Harems and Circassian Homes*, Hurst and Blackett, London, 1871.

HEUDE, William. *A Voyage Up to Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, Strahan and Spottiswoode, Printers Street, London, 1819.

HOBHOUSE, John Cam. *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople*, Volume I, James Cowthorn Cockspur Street, London, 1825.

HORTON, Thomas Galland. *Turkey, The People, Country and Government*, Mason and Co. London, 1854.

IRBY, Charles Leonard. *Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor During the Years 1817 and 1818*, T. White and Co. Printers, London, 1823.

J - K

JOLLIFFE, Thomas Robert. *Narrative of An Excursion From Corfu to Smyrna*, Tavistock Street, Covent Garden, London, 1827.

KEPPEL, George. *A Journey Across the Balcan In The Years 1829-30*, Volume 2, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1831.

KINNEIR, John Macdonald. *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Years 1813 and 1814*, John Murray Albemarle Street, London, 1818.

KNIGHT, William. *Oriental Outlines or A Rambler's Recollections of a Tour in Turkey, Greece & Tuscany in 1838*, London, 1839.

L

LAYARD, Austen H. *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon*, Harper&Brothers Publishers, New York, 1871.

LEAKE, William Martin. *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of that Country*, John Murray Albemarle Street, London, 1824.

LENNEP, Henry J. Van. *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, Volume I, John Murray, Albemarle Street, London, 1870.

_____. *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, Volume II, John Murray, Albemarle Street, London, 1870.

LYNCH, Henry Finnis Blossie. *Armenia Travels and Studies, Volume II Turkish Provinces*, Longmans, Green and Co., London, 1901.

M

MACGILL, Thomas. *Travels in Turkey, Italy and Russia During The Years 1803, 1804, 1805 and 1806*, Volume I, John Murray, Fleet Street, London, 1808.

MAC FARLANE, Charles. *Constantinople in 1828*, Saunders and Otley, Conduit Street, London, 1829.

_____. *Kismet or the Doom of Turkey*, Thomas Bosworth, Regent Street, London, 1853.

MACMICHAEL, William. *Journey From Moscow to Constantinople In The Years of 1816-1817*, John Murray Albemarle Street, London, 1819.

MADDEN, Richard Robert. *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, Vol. I, Henry Colburn New Burlington Street, London, 1829.

MARINDIN, George Eden. *The Letters of John B.S. Morrit of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in The Years of 1764-1796*, John Murray Albemarle Street, London, 1914.

MONK, Charles James. *The Golden Horn and Sketches In Asia Minor, Egypt, Syria and The Hauraan*, Vol. I, Richard Bentley New Burlington Street, London.

MULLER, Georgina Adelaide. *Letters From Constantinople*, Longmans, Green and Co., London, 1897.

MURRAY, John. *A Handbook For Travellers In The Ioanian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, John Murray Albemarle Street, London, 1840.

N

NAPIER, Edward. *Excursions Along the Shores of the Mediterranean*, Volume II, Henry Colburn, London, 1842.

NASSAU, W. Senior. *A Journal Kept in Turkey and Greece in The Autumn of 1857 and The Beginning of 1858*, Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, London, 1859.

NEALE, Adam. *Travels Through Some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, Paternoster-Row, London, 1818.

NEALE, Frederick A. *Eight Years In Syria, Palestine and Asia Minor from 1842 to 1850*, Vol. II, Colburn and Co., London, 1851.

NEWTON, Charles Thomas. *Travels and Discoveries in The Levant*, Gate Street, Vol. II, London, 1865.

NORMAN, Charles Boswell. *Armenia and The Campaign of 1877*, Cassell Petter & Galpin, London-Paris-New York, b.s.t.yok.

NOSTITZ, Pauline Countess. *Travels of Doctor and Madame Helfer, Syria, Mesopotamia, Burmah and Other Lands*, Vol. I, Richard Bentley & Son, New Burlington Street, London, 1878.

O

OLDMIXON, John. *Gleanings from Piccadilly to Pera*, Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1854.

OSCANYAN, Christopher. *The Sultan and His People*, Derby&Jackson, New York, 1857.

P – R

PARDOE, Julia. *The Beauties of Bosphorus*, George Virtue, 26, Ivy Lane, London, 1838.

_____. *The City of The Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836*, Volume I, Henry Colburn, Publisher, London, 1838.

PEARS, Edwin. *Turkey and Its People*, Methuen & Co. LTD, London, 1911.

_____. *Forty Years in Constantinople, The Recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915 with 16 Illustrations*, Herbert Jenkins Limited Arundell Place Haymarket, London, 1915.

PERTUSIER, Charles. *Picturesque Promenades In and Near Constantinople and On The Waters of Bosphorus*, Printed for Sir Richard Phillips and Co., London, 1820.

POLLINGTON, Viscount. *Notes on A Journey from Erz-Rum, by Mush, Diyar-Bekr and Birehjik to Aleppo in June 1838*, The Journal of the Royal Geographical Society, John Murray Albemarle Street, Cilt 10, London, 1841.

PORTER, David. *Constantinople and Its Environs*, Volume II, Published by Harper and Brothers, New York, 1835.

POST, Henry A.V. *A Visit to Greece and Constantinople in The Year 1827-28*, Sleight and Robinson Printers, New York, 1830.

POUQUEVILLE, F.C.H.L. *Travels in Greece and Turkey*, Public Library Conduit Street, Hanover Square, London, 1820.

PRIME, Edward Dorr Griffin. *In the Turkish Empire or Memoirs of William Goodell*, 7th Edition, Robert Carter and Brothers, New York, 1875.

RAMSAY, William Mitchell. *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*, Hodder and Staughton, London. 1897.

RAMSAY, Mrs. W.M. *Everyday Life in Turkey*, Hodder and Stoughton, London, 1897.

ROLLESTON, George. *Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre and William Spottiswoode, London, 1856.

RYAN, Charles. *Under The Red Crescent, Adventures of An English Surgeon with the Turkish Army at Plevne and Erzeroum in 1877-1878*, Charles Scribner's Sons, New York. 1897.

S

SANDWITH, Humpry. *A Narrative of the Siege of Kars*, John Murray Albemarle Street, London, 1856.

SARGENT, John. *A Memoir of The. Rev. Henry Martyn*, R.B. Seeley and W. Burnside, London, 1830.

SCHIFFER, Reinhold. *Oriental Panaroma: British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam – Atlanta, 1999.

SCHNEIDER, Eliza Cheney Abbot. *Letters From Broosa, Asia Minor*, Chambersburg, b.s.y.yok, 1846.

SLADE, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece and of A Cruise in The Black Sea with The Capitan Pasha in The Years 1829, 1830 and 1831*, E.L. Carey & A. Hart – Chesnut Street, Volume II, Philadelphia, 1833.

_____. *Turkey, Greece and Malta*, Saunders and Otly, London, 1837.

SMITH, Albert. *A Month at Constantinople*, Second Edition, David Bogue 86 Fleet Street, London, 1850.

SMITH, Jerome Van. *Turkey and The Turks or Travels in Turkey*, F.Gleason's Publishing Hall, Boston, 1852.

SMYTH, Wilkinson Warrington. *A Year With The Turks or Sketches of Travel In The European and Asiatic Dominions of The Sultan*, Redfield, New York, 1854.

SPENCER, Edmund. *Travels in the Western Caucasus*, Volume II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London, 1838.

_____. *Turkey, Russia, The Black Sea and Circassia*, George Routledge & Co. London, 1855.

STEPHENS, John L. *Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland*, William Curry, Jun and Company, Dublin, 1839.

STUART, Charles. *Journal of A Residence in Northern Persia and The Adjacent Provinces of Turkey*, Richard Bentley, London, 1854.

SUTER, Henry. *Notes on A Journey from Erzurum to Trebizond by Way of Shebb-khaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat and Samsun in October 1838*, The Journal of The Royal Geographical Society, John Murray Albemarle Street, Cilt 10, London, 1841.

SWAN, Charles. *Journal of a Voyage Up The Mediterranean Principally Among The Islands of The Archipelago and in Asia Minor*, Printed for C and J. Rivington, Volume I, London, 1826.

T

TAYLOR, John George. “Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 38, London, 1868.

TEMPLE, Sir Grenville. *Travels in Greece and Turkey Being The Second Part of Excursions in the Mediterranean*, Volume I, Saunders and Otley, London, 1836.

THACKERAY, William Makepeace. *Notes of A Journey from Cornhill to Grand Cairo*, Chapman and Hall, London, 1846.

THORNBURY, Walter. *Turkish Life and Character*, Smith, Elder and Co. 65 Cornhill, Volume 2, London, 1860.

THORNTON, Thomas. *The Present State of Turkey or A Description of The Political, Civil and Religious Constitution, Government and Laws of The Ottoman Empire*, Printed For Joseph Mawman, 22 Poultry, London, 1807.

TOZER, Henry Fanshawe. *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green and Co. London, 1881.

TOWNSHEND, Frederick Trench. *A Cruise In Greek Waters with A Hunting Excursion in Tunis*, Hurst and Blackett Publishers, London, 1870.

TRENERY, Gordon. *The City of The Crescent with The Pictures of Harem or The Turks in 1854*, Vol. I, Charles J. Skett, London, 1855.

TURNER, William. *Journal of a Tour in the Levant*, John Murray Albemarle Street, Vol. I, London, 1820.

V - W

VANE, Charles William. *A Steam Voyage to Constantinople by the Rhine and The Danube in 1840-1841*, Volume II, Henry Colburn, London, 1842.

WARNER, Charles Dudley. *In the Levant*, Volume II, Houghton, Muffin and Company, New York, 1843.

WEBSTER, James. *Travels Through The Crimea, Turkey and Egypt Performed During The Years 1825-1828*, Volume I, Henry Colburn and Richard Bentley, London, 1830.

WILKINSON, Charles. *A Tour Through Asia Minor and The Greek Islands with an Account of the Inhabitants, Natural Productions and Curiosities*, Darton and Harvey, London, 1806.

WITTMAN, William. *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Across the Desert into Egypt During The Years 1799, 1800 and 1801 in Company with The Turkish Army, and The British Military Mission*, Printed for Richard Phillips, No: 71, St. Paul's Church Yard, London, 1803.

Makaleler

AÇIK Turan, “Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğunda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.35, 2014.

AĞAYEV, Elnur. “Azarbaijan in the Eyes of the Itinerant Karçinzade Süleyman Şükrü”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2014.

AKKAYA, Mustafa. “XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması”, *Balikesir University Journal of Social Sciences Institute*, Vol. 14 Issue 25, 2011.

AKTEPE Ahmet; “Osmanlı Devleti’nde Elektrik”, *TEİAŞ E-Bülten Dergisi*, <http://www.teias.gov.tr/ebulten/makaleler/2012/OSMANI%20ELEKTR%C4%B0K/>.

AKYILMAZ, Gül. “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı’nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.9, S.1-2, 2014.

APAYDIN BAŞA Banu, “Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri”, *Journal of World of Turks*, Volume I, No: 1, 2009.

ARI Bülent, “Türk - İslam - Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2005.

ASİLTÜRK Baki. “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/1, Kış, 2009.

ATALAN Özlem, AREL Hasan Şahan. “15. ve 16. Yüzyıllara Ait Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi”, *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/2, 2016.

AYDIN Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, Sayı 15, Ankara, 2004.

BOZKURT Nebi, “Mezarlıklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29.

DANACIOĞLU, Esra. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *DEU Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.9-10, C.3, 2000.

DÜĞER, Selçuk. “Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29, 2015.

GÖNÜLLÜ Ali Rıza, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, 2011.

GÜLER Sibel, “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26, 2010.

İGÜS Ezgi, “XVIII. Yüzyıl İstanbul’unda Fiziki Çevre, Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanlarının Etrafında Oluşan İstanbul Meydanları”, *Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu II, 29 Mayıs Üniversitesi, 27-29 Mayıs 2014*.

İNAL, Buğra. “19.Yüzyılda ve 20.Yüzyıl Başlarında Yabancı Seyyahlara Göre Uşak”, *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 14-16 Nisan 2011, C.II, İzmir, 2011.

KARAYAMAN, Mehmet, İNAL, Buğra. “Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Anadolu’da Yaşayan Türklerin Mezar Kültürü”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (4), 2017.

KIVRIM İsmail, “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat, 17.yüzyılda Gaziantep Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009.

KOCA Emine ve KOÇ Fatma, “19. Yüzyıl Osmanlı Gezici Esnaflarının Giyim Kuşam Özellikleri”, *Uluslararası Türk ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu*, https://www.researchgate.net/publication/282613607_19_YUZYIL_OSMANLI_GEZICI_ESNAFLARININ_GIYIM_KUSAM_OZELLIKLERI, (Erişim Tarihi: 24.01.2017)

KURTARAN, Uğur. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, 2011.

KÜÇÜK, Abdurrahman. “Ahidname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, 1988.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat. “Osmanlılarda Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, 1996.

MADEN, Sedat. “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum., 2008.

ÖCAL Yaşar, “19.yy. Seyahatnamelerinde Yozgat ve Çevresi”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 51, 2015.

ÖZCAN, Abdülkadir. “Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, 2007.

ÖZÇELİK Mücahit, “Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14, 2011.

ÖZDEMİR, Naziye, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Elektriğin Tarihsel Gelişimi”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt.2, Sayı 3, 2016.

ÖZGER Yunus, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yozgat’ın Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 16, 2016.

PABUÇÇU Merve, “Osmanlı Devleti’nde Askeri Hastaneler”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume III, 2014.

SAYDAM, Abdullah. “Mütesellim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, 2006.

SEZER Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18–19.Yüzyıl)”, (Traveling Permission In The Ottoman Empire 18-19th Century), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33, Ankara, 2003.

SÜRÜCÜOĞLU Metin Saip, Özçelik Ayşe Özfer. “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, *38.Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15.09.2007, C.3, Ankara, 2008.

ŞAHİN Gürsoy, “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX’ Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 2016.

ŞENER Sefer, “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 3, İzmir, 2007.

ŞİRİN İbrahim. “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türkyurdu*, C.33, S. 310, 2013.

YAVUZ Yıldırım, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, No 2, 1988.

YAZICI, Hüseyin. “Seyahatname” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.37, 2009.

YILDIZ Özgür, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Akademik Bakış*, C. 9, Sayı 17, 2015.

YILMAZ, Özgür. “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013.

Tezler

AKTÜRK, Sıraç. “Tanzimat’tan Cumhuriyete Mardin Sancağı’nda Eğitim”, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2015.

DOĞAN PEKER, Leyla. “İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa XVII – XX. Yüzyıllar Arası”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003.

DEMİREL Mehmet, “İngilizce Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Sağlık Hayatı”, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1999.

KOÇ, Nurgün. “W.M. Ramsay’ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye” Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1999.

ŞAHİN Nimet. “Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Diğer Kaynaklar

An Encyclopedia on Literature of Travel and Exploration. Düz. Jennifer Speake, Fitzroy Dearborn, New York & London, 2003.

AFYONCU, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu III*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

_____. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu V*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

BAYKARA, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

BOWEN, Harold. [Çev. Orhan Burian]. *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, IV A-2-3-1, Dizi-Sayı:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

GARNETT, Lucy Mary Jane. [Çeviren: Nurettin Elhüseyni]. *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Geçmişten Günümüze Posta. PTT Genel Müdürlüğü, Cem Web Ofset Sanayi, Ankara, 2007.

MERİÇ Ümit. *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, Pasifik Ofset, İstanbul, 2010.

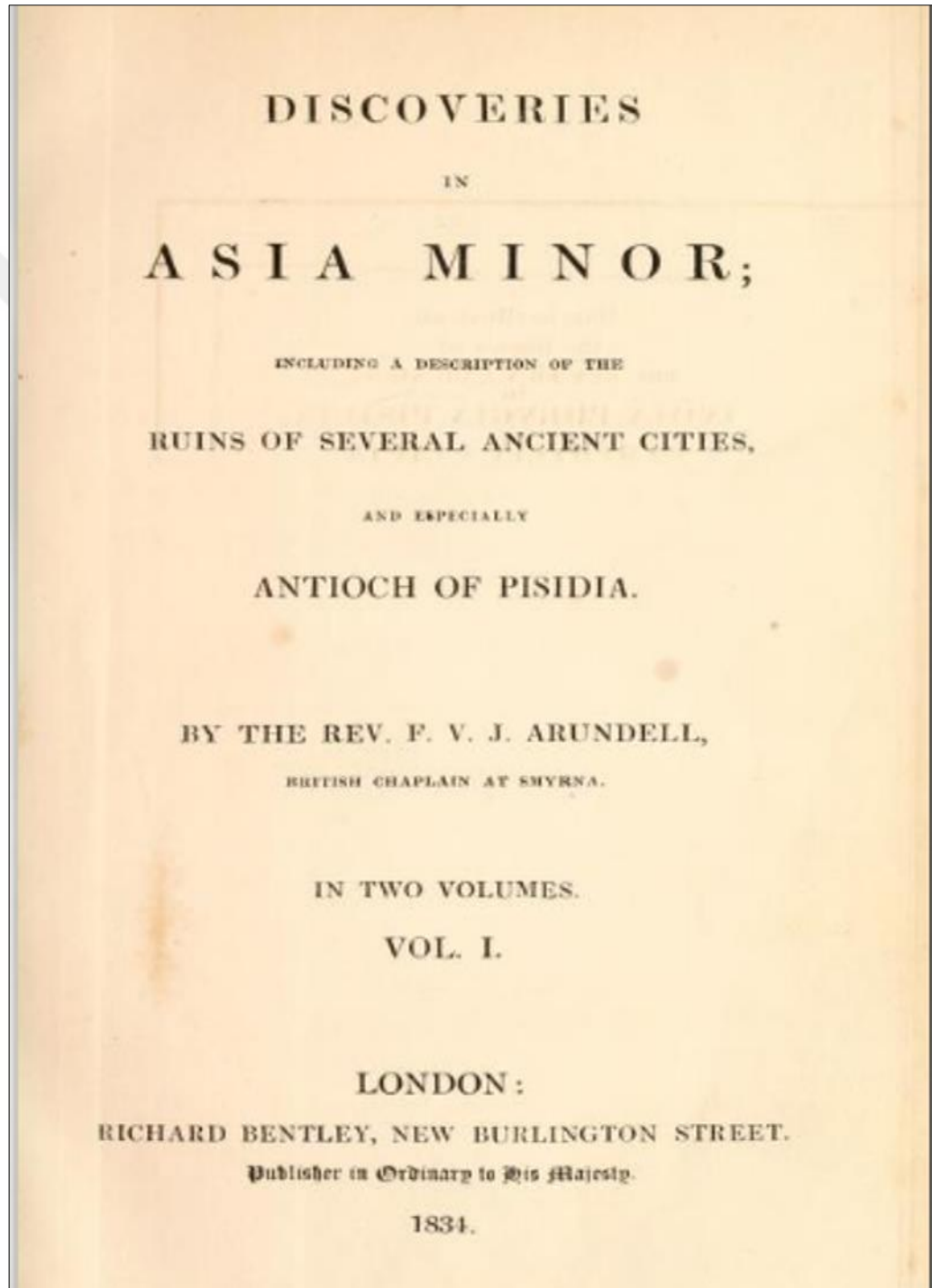
ORTAYLI, İlber. *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

SAYLAN Kemal. *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2015.

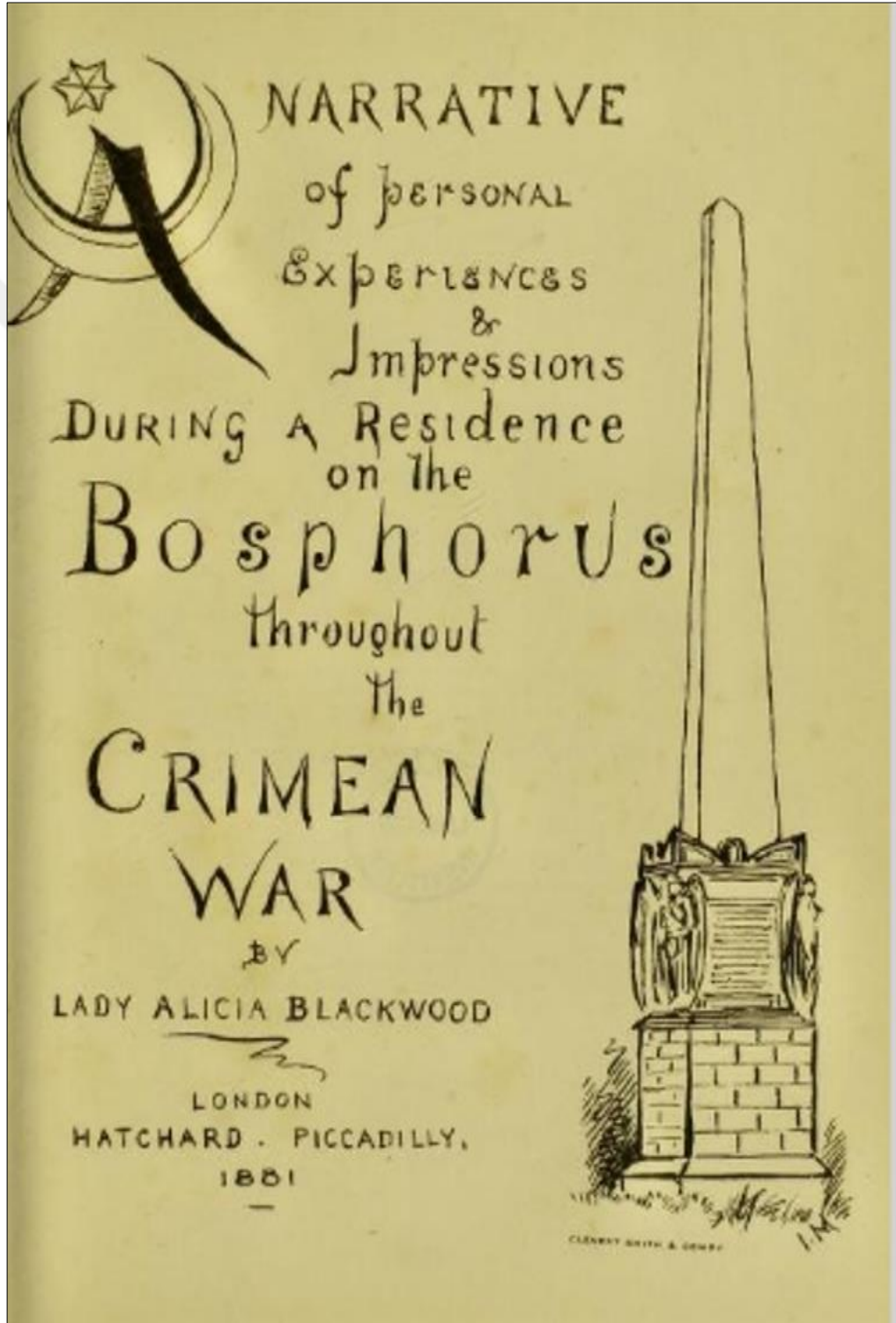
UMAR, Bilge. *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1993.

EKLER

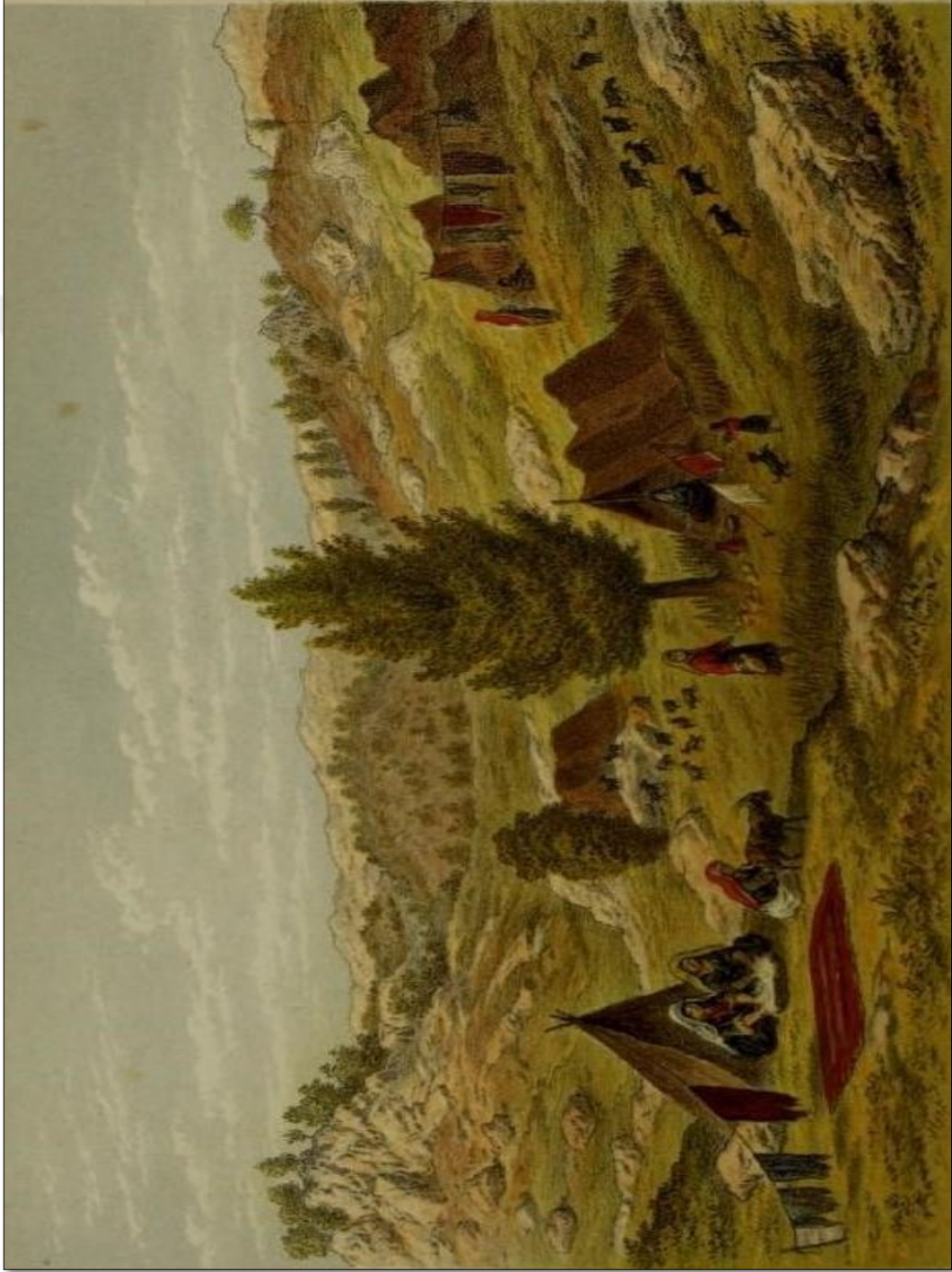
1. F. Arundell'in "Discoveries In Asia Minor" İsimli Kitabı

2. Alicia Blackwood'un "Narrative of Personal Experiences & Impressions During A Residence on the Bosphorus Throughout the Crimean War" İsimli Kitabı

3. Toros Dağları'nda Yörük Yaşamı²⁴⁵⁰

²⁴⁵⁰ Edwin John Davis, *Life in Asiatic Turkey; A Journey of Travel in Cilicia, Isauria and Parts of Lycaonia and Cappadoca*, Edward Stanford, London, 1879, İç Kapak Sayfası.

4. Seyyahlar, Ziyaret Tarihleri ve Güzergah Listesi

S.N.	Adı Soyadı	Mesleği	Ziyaret Yılı	Güzergah
1	Albert Richard Smith	Doktor	25 Ağustos 1849	İzmir, İstanbul
2	Adam Neale	Doktor	19 Temmuz 1805	İğneada, İstanbul
3	Adolphus Slade	Asker	Aralık 1829	Edirne, Lüleburgaz, Çorlu, Silivri, İstanbul
4	Alfred Colbeck	Din Görevlisi	-	İstanbul
5	Alicia Blackwood	Yazar-Ressam	1854	İstanbul,
6	Annie Jane Tennant Harvey	Yazar	-	İstanbul, Sinop,
7	Annie Brassey	Yazar	1874	İstanbul, Bursa, Edirne, Gelibolu
8	Aubrey Thomas De Vere	Şair-Yazar	-	İstanbul
9	Austen Layard	Arkeolog	1849	Van, Bitlis,
10	Charles Boswell Norman	Asker-Yazar	30 Nisan 1877	İstanbul, Trabzon Erzurum,
11	Charles Boileau Elliot	Din Görevlisi	1837	İstanbul, İzmit, Bursa, Silivri, Gelibolu, Lapseki, İzmir, Turgutlu, Sart, Salihli, Bergama, Menemen,
12	Charles Colville Frankland	Asker	1827,1828	İstanbul, İzmir

13	Charles Dudley Warner	Yazar	1875	İzmir, İstanbul
14	Charles Fellows	Arkeolog	1838	İzmir, Soma, Çanakkale, İstanbul, İzmit, Kütahya, Altıntaş, Sandıklı, Keçiborlu, Isparta, Antalya, Muğla
15	Charles James Monk	Politikacı	Haziran 1848	İstanbul, Bursa, İzmir
16	Charles Leonard Irby	Asker	1817-1818	İstanbul, İznik, Bilecik, Eskişehir, Akşehir, Konya, Tarsus
17	Charles Mac Farlane	Yazar	1828	İzmir, Çeşme, Menemen, Bergama, Soma, Kırkağaç, Manisa, Turgutlu, Gelibolu, İstanbul
18	Charles Pertusier	Asker	1812	İstanbul
19	Charles Robert Cookerell	Mimar	1810-1817	İstanbul, İzmir, Antalya
20	Charles Ryan	Doktor - Asker	1877-1878	Erzurum
21	Chares Stuart	Asker	1835	Çanakkale, İstanbul, Sinop, Trabzon, Erzurum
22	Charles Swan	Din Görevlisi	1825	İzmir
23	Charles Thomas Newton	Arkeolog	1855	İstanbul, İzmir
24	Charles W.Vane Londonderry	Asker	1840-1841	İstanbul
25	Christopher Cooke	-	1862-1863	İzmir, İstanbul, Mersin

26	Christopher Oscanyan	Yazar, Bürokrat	-	İstanbul
27	Clara Erskin Clement	Sanat Tarihçisi, Yazar	1894	İstanbul
28	Countess Hahn	Yazar	1843	İstanbul, İzmir
29	David Porter	Asker - Bürokrat	1832	İstanbul
30	E.C.C. Baillie	Seyyah	1871	İstanbul, İzmir
31	Edmondo De Amicis	Yazar	1878	İstanbul
32	Edmund Spencer	Seyyah	1836	İstanbul, Trabzon, Bursa
33	Edward Daniel Clarke	Din Görevlisi	1800	İğneada, İstanbul
34	Edward Forbes & Thomas Spratt	Profesör & Asker	1842	Antalya
35	Edward Napier	Asker	1839	Çanakkale, İstanbul, İzmir
36	Edwin De Leon	Diplomat	1883	İstanbul
37	Edwin John Davis	Din Görevlisi	1872 -1875	Mersin, Adana, Maraş, Bodrum, Karaman, Ereğli
38	Edwin Pears	Avukat-Yazar	1873	İstanbul

39	Eliza Cheney Abbott Schneider	Misyoner	1833-1834	Bursa
40	Elizabeth Mary Grosvenor	Seyyah	1840-1841	İstanbul
41	François Charles Hugues Laurent Pouqueville	Bürokrat - Doktor	1800	İstanbul
42	Francis Collins	Seyyah	1796-1801	Marmaris
43	Francis Vvyan Jago Arundell	Din Görevlisi	1826	Isparta, Burdur, Kütahya, Uşak, Manisa, İzmir
44	Francis Marion Crawford	Yazar	1884	İstanbul
45	Frederick Arthur Neale	Bürokrat	1842-1850	İskenderun, Adana
46	Frederick Burnaby	Asker	1876	Sakarya, Ankara, Yozgat, Tokat, Sivas
47	Frederick Trench Townshend	Asker	1869	İstanbul, Çanakkale
48	George Fowler	Seyyah	1835-1840	Trabzon, Bayburt, Erzurum
49	George William Frederick Carlisle	Politikacı	1853	İstanbul, Çanakkale
50	George Keppel	Asker	1826-1830	İstanbul - Edirne
51	George Rolleston	Doktor	1849	İzmir

52	Georgina Adelaine Muller	Seyyah	1894	İstanbul
53	Grenville Temple	Seyyah	-	İstanbul
54	Gordon Trenery	Seyyah	1854	İstanbul
55	Henry Charles Barkley	Mühendis	1879	İstanbul, Bursa, Eskişehir, Ankara, Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Adana, Urfa, Diyarbakır, Erzincan, Trabzon
56	Henry Christmas	Yazar	1850	İstanbul, İzmir
57	Henry Fanshawe Tozer	Yazar - Seyyah	Temmuz 1879	Amasya, Sinop, Samsun, Yozgat, Kayseri, Ürgüp, Sivas, Harput, Muş, Van, Erzurum
58	Henry Finnis Blossie Lynch	Politikacı- Seyyah	1894-1898	Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Bingöl
59	Henry John Van Lennep	Misyoner	1864	İzmir, Samsun, Amasya, Tokat
60	Henry Martyn ²⁴⁵¹	Din Görevlisi - Misyoner	1812	İstanbul
61	Henry Albertson Van Zo Post	Asker	1827-1828	İstanbul
62	Henry Suter	Bürokrat	1838	Erzurum, Trabzon, Sivas, Tokat, Samsun
63	Humpry Sandwith	Doktor	1847-1854	İstanbul, Erzurum

²⁴⁵¹ Henry Martyn, İngiltere'ye dönmek için çıktığı yolculukta Tokat'ta ölmüştür. Notlarını John Sergent derlemiş ve yayınlamıştır.

64	James Bailie Fraser	Yazar	1833-1834	Bolu, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Koyulhisar, Aşkale, Erzurum, Ağrı, Diyadin
65	James Brant	Bürokrat	1835	Trabzon, Riza, Kars, Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Malatya, Sivas, Kayseri
66	James Edward Alexander	Asker	1825-1826	Trabzon, Erzurum, Tokat, Kars, Amasya, İzmit, İstanbul
67	James Ellsworth De Kay	Doktor – Hayvanbilimci	1831-1832	İstanbul, Çanakkale, İzmir
68	James Emerson Tennant	Politikacı	1828	İzmir, Efes, Pamukkale, Turgutlu, Sart, Manisa
69	James Silk Buckingham	Yazar	-	Urfa, Mardin, Diyarbakır
70	James Webster	Seyyah	1825-1828	İstanbul
71	Jerome Van Smith	Politikacı, Doktor	-	İstanbul
72	John Audjlo	Seyyah - Yerbilimci	1833	İstanbul
73	John Bacon Sawrey Morrirt ²⁴⁵²	Seyyah-Politikacı	1794-1800	İstanbul, Bursa, İzmir, Manisa
74	John Cam Hobhouse	Politikacı	1809-1810	İzmir, İstanbul
75	John Carne	Seyyah	-	İstanbul, İzmir

²⁴⁵² John Bacon Sawrey Morrirt'in mektupları George Eden Marindin tarafından derlenmiş ve yayınlanmıştır.

76	John Galt	Yazar - Tüccar	1809-10-11	Edirne, İstanbul, İzmit, İzmir
77	John George Taylor	Diplomat - Arkeolog	1859	Erzurum - Diyarbakır
78	John Griffiths	Seyyah	-	Afyon, Konya, Tarsus, Silifke ve Adana
79	John Hartley	Misyoner	1826	İzmir, Sart, Denizli, Isparta
80	John Macdonald Kinneir	Asker	1813-1814	İstanbul, Eskişehir, Ankara, Yozgat, Kayseri, Niğde, Samsun, Trabzon, Erzurum
81	John Oldmixon	Asker	1853	İzmir, İstanbul
82	John Ross Browne	Seyyah	1851	İzmir, İstanbul
83	John Lloyd Stephens	Kâşif – Yazar - Arkeolog	1835	İzmir
84	Josiah Brewer	Hukukçu	1826	İzmir, İstanbul
85	Julia Pardoe	Şair - Seyyah	1836	İstanbul
86	Lucy Garnett	Seyyah - Halkbilimci	-	-
87	Pauline Countess Nostitz	Seyyah	1835-1836	İzmir
88	Richard Burgess	Din Görevlisi	1834	İzmir, İstanbul

89	Richard Robert Madden	Doktor	1824-1827	İstanbul, Çanakkale, İzmir
90	Robert Curzon	Diplomat	1852	İstanbul, Erzurum
91	Robert Walsh	Din Görevlisi	1831	İstanbul
92	Samuel Greene Wheeler Benjamin	Diplomat	-	İstanbul, İzmit, İzmir
93	Thomas Alcock	Politikacı	1828-1829	Tokat, Amasya, İznik, İstanbul, Bursa
94	Thomas Macgill	Tüccar - Seyyah	1803-04-05-06	İzmir, İstanbul
95	Thomas Robert Jolliffe	Yazar - Seyyah	1826	İzmir
96	Thomas Thornton	Tüccar	1793-1808	İstanbul
97	Viscount Pollington ²⁴⁵³	Siyasetçi	1838	İstanbul, Muş, Diyarbakır, Urfa
98	Walter Colton	Din Görevlisi - Gazeteci	-	İstanbul
99	Walter Thornburry	Gazeteci - Yazar	1859	İstanbul
100	Wilkinson Warrington Smyth	Yer bilimci	1853	Diyarbakır, Sivas, Tokat, Sinop

²⁴⁵³ Asıl adı John Charles George Savile'dir.

101	William Ainsworth	Cerrah -Seyyah	1840	İstanbul, İzmit, Kastamonu, Çankırı, Ankara, Nevşehir, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Birecik, Nizip, Hakkari
102	William Barker	Oryantalist	1844	Tarsus
103	William Cochran	Tüccar - Çiftçi	1885	İzmir
104	William Goodell ²⁴⁵⁴	Misyoner	1860	İstanbul
105	William Theresa Grey	Seyyah	1868	İstanbul
106	William Heude	Asker	1817-1818	Mardin, Harput, Sivas, Tokat, amasya, Bolu, İzmit, İstanbul
107	William John Hamilton	Yerbilimci	1816-1837	İstanbul, İzmir, Trabzon, Kars
108	William Knight	Denizci -Kaptan	1838	İzmir
109	William Macmichael	Doktor	1817-1818	İstanbul
110	William Makepeace Thackeray	Seyyah	1844	İzmir, İstanbul
111	William Martin Leake	Asker	1800	İstanbul, Gebze, Eskişehir, Konya, Karaman, Mersin
112	William Mitchell Ramsay ve Bayan Ramsay	Seyyah	1880	İzmir, Manisa, Kütahya, Afyonkarahisar

²⁴⁵⁴ William Goodell'in İstanbul'dan yazdığı mektuplar, damadı E.D.G. Prime tarafından derlenerek 1876 yılında yayınlanmıştır.

113	W. Senior Nassau	Ekonomist	1857-1858	İstanbul, Çanakkale, İzmir
114	William Turner	Diplomat	1812-1815	İstanbul, Bursa, Milas, Efes, Bodrum, İzmir, Akhisar
115	William Wittman	Doktor	1799-1800-1801	İstanbul

